

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES



ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

**Πολιτισμικές αναπαραστάσεις του Ψυχρού Πολέμου και νέα κοινωνικά
αιτήματα: Τα λόγια περιοδικά της δεκαετίας του 1960**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Ευαγγελία Σκούρα

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

Δέσποινα Παπαδημητρίου Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπουσα)

Αθανασία Μπάλτα Καθηγήτρια Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου

Προκόπης Παπαστράτης Ομότιμος Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Αθήνα, 2020

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	9
---------------	---

ΜΕΡΟΣ Α΄: ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ *ΕΠΟΧΕΣ*

Κεφάλαιο 1: Εννοιολογικές και ιδεολογικές προσεγγίσεις.....	40
1.1 Το παρελθόν και το σύγχρονο.....	40
1.2 Φιλελευθερισμός, εθνικισμός, εθνικοφροσύνη.....	43
1.3 Οι <i>Εποχές</i> , η αριστερά και το CCF.....	60
1.4 Η σχέση των <i>Εποχών</i> με τους «-ισμούς» και η υπαναχώρηση του Θεοτοκά.....	81
1.5 Η συζήτηση γύρω από τη δημοκρατία και την ελευθερία.....	89
1.6 Σύνοψη.....	93
Κεφάλαιο 2: Ιστορικές αναγνώσεις των <i>Εποχών</i>	100
2.1 Οι <i>Εποχές</i> για την αρχαία Ελλάδα.....	100
2.2 Το ταξίδι του ελληνισμού μετά την αρχαιότητα.....	102
2.3 Σταθμοί της νεότερης εποχής.....	106
2.4 Οι <i>Εποχές</i> και ο 20 ^{ος} αιώνας.....	111
Κεφάλαιο 3: Σχόλια για την ελληνική και διεθνή πολιτική.....	121
3.1 Η πολιτική κατάσταση της δεκαετίας του 1960 στην Ελλάδα.....	121
3.2 Τα Ιουλιανά και ο απόηχός τους.....	127
3.3 Η οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας.....	132
3.4 Η συζήτηση για την παιδεία.....	136
3.5 Η Ελλάδα, η ΕΟΚ, το ΝΑΤΟ και οι σχέσεις με τον υπόλοιπο κόσμο.....	144
3.6 Οι αναλύσεις για το Κυπριακό.....	152
3.7 Το διεθνές κλίμα και ο ψυχρός πόλεμος.....	155
3.8 Η Αμερική, οι αποκαλύψεις για το CCF και η Σοβιετική Ένωση.....	162

3.9 Οι πολιτικές εξελίξεις ανά τον κόσμο.....	176
3.10 Ο «κινεζικός κίνδυνος».....	186
3.11 Η περίπτωση της Αφρικής.....	190
3.12 Σύνοψη.....	197

Κεφάλαιο 4: Οι <i>Εποχές</i> για την κοινωνία της δεκαετίας του 1960.....	207
4.1 Οι ηθικές διαστάσεις της εισόδου σε μια νέα εποχή.....	207
4.2 Ο άνθρωπος μέσα στο σύγχρονο περιβάλλον και ο ρόλος της τεχνολογίας.....	211
4.3 Οι <i>Εποχές</i> για τον ρόλο της θρησκείας.....	215
4.4 Η συζήτηση για τις διακρίσεις και την ισότητα.....	218
4.5 Η κοινωνία του '60 απέναντι στο γλωσσικό ζήτημα.....	222
4.6 Η μετανάστευση κατά τη δεκαετία του 1960.....	228

Κεφάλαιο 5: Θέματα πολιτισμού και τέχνης.....	235
5.1 Οι <i>Εποχές</i> και η «πολιτιστική άνοιξη» της δεκαετίας του 1960	235
5.2 Ο ρεαλισμός και η κρίση των μορφών- το παράδειγμα των εικαστικών τεχνών.....	239
5.3 Ζητήματα λογοτεχνίας στις σελίδες των <i>Εποχών</i>	242
5.4 Η σύγχρονη ποίηση.....	248
5.5 Θεατρικές αναζητήσεις της δεκαετίας του 1960.....	253
5.6 Τάσεις και πειραματισμοί του κινηματογράφου.....	258
5.7 Η συζήτηση για τη μουσική.....	261
5.8 Επιπλέον προβληματισμοί σε σχέση με τις τέχνες της εποχής.....	267
5.9 Σύνοψη.....	273

ΜΕΡΟΣ Β': ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ *ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ*

Κεφάλαιο 6: Κυρίαρχες έννοιες και ιδεολογικές κατευθύνσεις.....	280
6.1 Παράδοση εναντίον προόδου.....	280
6.2 Η απάντηση της <i>Νέας Εστίας</i> στα περί συντηρητισμού.....	285
6.3 Διαπιστώσεις και προβληματισμοί γύρω από το έθνος.....	288

6.4 Η ερμηνεία της έννοιας «ελληνικότητα».....	296
6.5 Η <i>Νέα Εστία</i> περί εθνικισμού.....	299
6.6 Ο αντικομμουνιστικός λόγος της <i>Νέας Εστίας</i>	301
6.7 Βία, ιδεολογικός φανατισμός και ελευθερία.....	310
6.8 Η <i>Νέα Εστία</i> «ορίζει» την έννοια της δημοκρατίας.....	315
6.9 Σύνοψη.....	318
 Κεφάλαιο 7: Η ιστορική ματιά της <i>Νέας Εστίας</i>	324
7. 1 Αρχαίοι χρόνοι.....	324
7.2 Από την αρχαιότητα ως το Βυζάντιο.....	326
7.3 Ιστοριογραφικές παρατηρήσεις για τους Νέους Χρόνους.....	330
7.4 Ο 19 ^{ος} αιώνας.....	333
7.5 Ο 20ος αιώνας και η σύγκριση ναζισμού-σταλινισμού.....	337
 Κεφάλαιο 8: Η πολιτική στάση του περιοδικού.....	351
8.1 Σχολιασμός της ελληνικής πολιτικής επικαιρότητας.....	351
8.2 Ζητήματα ανάπτυξης.....	363
8.3 Το κυπριακό ζήτημα.....	369
8.4 Θέσεις για την ευρωπαϊκή προοπτική και τη γαλλική περίπτωση.....	373
8.5 Για τις εξελίξεις στο ανατολικό μπλοκ.....	377
8.6. Σκέψεις γύρω από την αμερικανική πολιτική.....	386
8.7 Ο τρίτος «παίκτης» της παγκόσμιας σκακιέρας.....	391
8.8 Η ένταση στη Μέση Ανατολή και το φυλετικό ζήτημα στην Αφρική.....	394
8.9 Σύνοψη.....	397
 Κεφάλαιο 9 : Η κοινωνία μέσα από το πρίσμα της <i>Νέας Εστίας</i>	403
9.1 Η ηθική κρίση.....	403
9.2 Περί θρησκευτικού αισθήματος.....	408
9.3 Κριτική στα σύγχρονα πρότυπα.....	411
9.4 Γλώσσα και κοινωνία.....	415

9.5 Επιπλέον χαρακτηριστικά της μεταπολεμικής κοινωνίας.....	418
9.6 Οι τεχνολογικές εξελίξεις.....	419

Κεφάλαιο 10: Πολιτιστικές εικόνες και αισθητικές αντιλήψεις.....	423
10.1 Το κλασικό στην τέχνη.....	423
10.2 Κριτική σε καλλιτεχνικά ρεύματα.....	425
10.3 Η <i>Νέα Εστία</i> για τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό.....	429
10.4 Η συζήτηση για τη σύγχρονη λογοτεχνία.....	431
10.5 Σκέψεις γύρω από την ποίηση.....	438
10.6 Ο κινηματογράφος.....	444
10.7 Το θέατρο.....	448
10.8 Για την εξέλιξη της μουσικής.....	453
10.9 Διλήμματα και προβλήματα της σύγχρονης τέχνης.....	455
10.10 Σύνοψη.....	458

ΜΕΡΟΣ Γ΄: ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ *ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΕΧΝΗΣ*

Κεφάλαιο 11: Ιδεολογικές αναζητήσεις.....	464
11.1 Η πρόοδος και ο παρελθοντισμός.....	464
11.2 Οι κίνδυνοι για το έθνος, η ελληνικότητα και η εθνικοφροσύνη.....	467
11.3 Η αριστερά, ο μαρξισμός και ο σταλινισμός.....	473
11.4 Η <i>Επιθεώρηση Τέχνης</i> μιλάει για ελευθερία, δημοκρατία και ειρήνη.....	488
11.5 Η σχέση με τον ανθρωπισμό.....	492
11.6 Σύνοψη.....	496

Κεφάλαιο 12: Μια άλλη ανάγνωση του ιστορικού παρελθόντος.....	502
12.1 Η ιστορική ενότητα του ελληνικού έθνους.....	502
12.2 Εξελίξεις που σημάδεψαν τον 18 ^ο αιώνα.....	505
12.3 19 ^{ος} αιώνας: Τα γεγονότα πριν και μετά το 1821.....	508
12.4 Τα μεγάλα γεγονότα του 20 ^{ου} αιώνα.....	511

12.5 Εθνική αντίσταση.....	517
Κεφάλαιο 13: Η πολιτική επικαιρότητα στην <i>Επιθεώρηση Τέχνης</i>	525
13.1 Το πολιτικό κλίμα στην Ελλάδα της δεκαετίας του '60.....	525
13.2 Η δολοφονία Λαμπράκη.....	534
13.3 Η αντίδραση της <i>Επιθεώρησης Τέχνης</i> στο «ιουλιανό πραξικόπημα».....	536
13.4 Η πορεία μέχρι τη Δικτατορία.....	542
13.5 Τα ζητήματα της παιδείας και το φοιτητικό κίνημα.....	548
13.6 Η θέση της Ελλάδας μέσα στον κόσμο.....	558
13.7 Τοποθετήσεις της <i>Επιθεώρησης Τέχνης</i> για το Κυπριακό.....	560
13.8 Η επίθεση στην αμερικανική πολιτική.....	565
13.9 Η πορεία της ύφεσης κατά τη δεκαετία του 1960.....	568
13.10 Σύνοψη.....	572
Κεφάλαιο 14: Κοινωνικές διαστάσεις του «ελληνικού προβλήματος» και του ψυχρού πολέμου.....	579
14.1 Τα προβλήματα των νέων στην Ελλάδα.....	579
14.2 Η τεχνική πρόοδος και οι επιπτώσεις της στις σύγχρονες κοινωνίες.....	584
14.3 Η μετεξέλιξη της συζήτησης για το γλωσσικό ζήτημα.....	590
14.4 Η αριστερή προσέγγιση της «ηθικής κρίσης».....	597
14.5 Οι κοινωνικές διαστάσεις της αποαποικιοποίησης.....	600
Κεφάλαιο 15: Τοποθετήσεις και επανατοποθετήσεις για τον πολιτισμό και τις τέχνες.....	603
15.1 Εισαγωγικές παρατηρήσεις για τη σύγχρονη τέχνη.....	603
15.2 Περισσότερα περί λογοκρισίας και σοσιαλιστικού ρεαλισμού.....	619
15.3 Οι τέχνες στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του '60.....	629
15.4 Οι εικαστικές τέχνες.....	634
15.5 Ιδεολογικές προσεγγίσεις και υπερβάσεις σε θέματα λογοτεχνίας.....	643
15.6 Η συνεισφορά της <i>Επιθεώρησης Τέχνης</i> στην επανεκτίμηση ποιητικών προτύπων.....	659
15.7 Το θέατρο του παραλόγου, ο Μπρεχτ και η ελληνική σκηνή.....	676

15.8 Ενστάσεις γύρω από το ρεμπέτικο και θέσεις για τη σύγχρονη μουσική.....	687
15.9 Η κινηματογραφική κριτική στην <i>Επιθεώρηση Τέχνης</i>	693
15.10 Τα «τρωτά» της δυτικής πολιτισμικής πολιτικής και ο ρόλος του σύγχρονου καλλιτέχνη.....	701
15.11 Σύνοψη.....	708
 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	 718
ΠΗΓΕΣ- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	763

Εισαγωγή

Με δεδομένη τη σημασία που σταδιακά έχει αποκτήσει η μελέτη της σύγκρουσης των ιδεών και του πολιτισμού στο πλαίσιο της ψυχροπολεμικής αντιπαράθεσης, μία έρευνα που εστιάζει στην καταγραφή και τη συγκριτική ανάλυση της παρέμβασης τριών ελληνικών περιοδικών με ξεχωριστό ιδεολογικό, πολιτικό και πολιτιστικό στίγμα κατά τη διάρκεια της «ταραγμένης» και «μακράς» δεκαετίας του 1960 δεν μπορεί παρά να ιδωθεί ως μικρογραφία της ευρύτερης ιδεολογικής, πολιτισμικής και κοινωνικοπολιτικής σύγκρουσης της περιόδου. Πόσο μάλλον όταν οι *Εποχές*, η *Νέα Εστία* και η *Επιθεώρηση Τέχνης* εκδίδονται στις συνθήκες που διαμορφώνει όχι μόνο η ψυχροπολεμική διεθνής εμπειρία αλλά ο συνδυασμός αυτής με το ελληνικό μετεμφυλιακό καθεστώς, το οποίο συνεχίζει να ταλανίζεται υπό το βάρος της ανάγκης εκδημοκρατισμού και ριζικής αναμόρφωσης του πολιτικού και κοινωνικού πλαισίου. Η πολυπλοκότητα που δημιουργούσε το διπλό αυτό μέτωπο το οποίο είχαν να αντιμετωπίσουν τα περιοδικά της συγκεκριμένης περιόδου, η συμπλοκή δηλαδή του εθνικού με τον υπερεθνικό παράγοντα, αντικατοπτρίζεται συχνά στην αμηχανία, τη διγλωσσία ή τις αντιφάσεις που συναντώνται στις σελίδες των εκδόσεων, οι οποίες εύλογα προσκρούουν σε δυσκολίες ως προς τη χάραξη κοινής και συνεπούς γραμμής στον τρόπο διαχείρισης της θεματολογίας τους και στην προσπάθεια αποτύπωσης της ελληνικής και της διεθνούς κίνησης των ιδεών.

Οι φιλελεύθερες *Εποχές*, η φιλελεύθερη συντηρητική *Νέα Εστία* και η αριστερή *Επιθεώρηση Τέχνης* επιλέχθηκαν ανάμεσα στο σύνολο των λόγιων¹ ελληνικών περιοδικών της δεκαετίας του 1960, καθώς στο περιεχόμενό τους αντανakλάται η συζήτηση μεταξύ

¹ Ο όρος «λόγια» χρησιμοποιείται ως διασταλτικός όρος για να περιγράψει το είδος της γραφής των περιοδικών, που αν και δεν ταυτίζονται απόλυτα ειδο λογικά με όρους ιστορίας των μέσων, είναι και τα τρία έντυπα που κινούνται στον ευρύτερο χώρο του πνεύματος, των ιδεών και του πολιτισμού και συγκροτούνται από γνωστούς διανοούμενους της εποχής. Πρόκειται εν ολίγοις για περιοδικά στα οποία υπογράφουν συγγραφείς, στοχαστές και λογοτέχνες που πρωταγωνίστησαν στη διανοητική ιστορία. Στη διεθνή βιβλιογραφία συναντάται ο όρος «intellectual magazines» που επίσης έχει διασταλτικό περιεχόμενο, το οποίο εξειδικεύεται κατά περίπτωση μέσα από τα επιπλέον χαρακτηριστικά του εκάστοτε εντύπου. Βλ. για παράδειγμα Steven Biel, *Independent Intellectuals in the United States, 1910-1945*, New York University Press, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1992, σελ. 44, Ethan Goffman-Daniel Morris (επιμ.), *The New York Public Intellectuals and Beyond*, Purdue University Press, ΗΠΑ 2009, σελ. 94, Alison Piepmeier, *Out in Public*, University of North Carolina Press, Δ. Λαφαγιέτ, Ιντιάνα 2004, σελ. 198 κ.ά.

των διαφορετικών ιδεολογικοπολιτικών χώρων και διαφαίνονται οι πολιτισμικές «αναπαραστάσεις»² του ψυχρού πολέμου. Ο τρόπος που η σύγκρουση μεταξύ των ιδεολογιών, η οποία δεν έλαβε χώρο μόνο σε πολιτικό και στρατιωτικό επίπεδο αλλά και σ' εκείνο του πολιτισμού, μεταφέρεται στα τρία περιοδικά, μπορεί να μην είναι οξύς –για παράδειγμα ο απευθείας διάλογος ανάμεσα στα περιοδικά δεν είναι συνήθης, ενώ υπάρχουν ονόματα διανοούμενων και λογοτεχνών τα οποία συναντώνται και στα τρία έντυπα-, ωστόσο είναι απολύτως ενδεικτικός των θέσεων που διακινήθηκαν στον χώρο του πνεύματος, οι οποίες αντικατόπτριζαν τις ελληνικές και διεθνείς κοινωνικοπολιτικές και πολιτισμικές εξελίξεις. Η πολιτιστική μάλιστα προσέγγιση, που επικαλύπτει τις απόψεις αυτές, όσο και η κοινή για όλα τα περιοδικά διεκδίκηση ενός προφίλ πολυφωνίας και δημοκρατικότητας, η οποία συγκρατεί τους τόνους σε χαμηλά συνήθως επίπεδα, καθιστά ακόμη πιο ενδιαφέρουσα τη διαδικασία αποκρυπτογράφησης κειμένων, εντοπισμού υπόγειων ή συγκεκαλυμμένων μηνυμάτων και ανάδειξης των μειζόνων έναντι των λιγότερο σημαντικών άρθρων και απόψεων.

Παρότι η ιδεολογική ερμηνεία των κειμένων είναι βασική υπόθεση εργασίας, περιοδικά όπως οι *Εποχές* και η *Νέα Εστία* δεν εκπροσωπούν επίσημα τον φιλελεύθερο ή τον φιλελεύθερο συντηρητικό χώρο, ενώ ειδικότερα η *Νέα Εστία*, που έχει εντονότερη λογοτεχνική εστίαση συγκρινόμενη με τα άλλα δύο περιοδικά της μελέτης, προβάλλει συχνά μια εικόνα πλήρους αποστασιοποίησης από ιδεολογικές και πολιτικές θέσεις. Εντούτοις, βάσει των ιδεολογικών στοιχείων του λόγου των εντύπων, τα οποία είναι πάντα

² Η έννοια της συλλογικής αναπαράστασης ανάγεται στον Emile Durkheim και τον Marcel Mauss που την είχαν εισάγει στον λεξιλόγιο της κοινωνιολογίας από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Κατά τη δεκαετία του 1980 καθώς και στις αρχές της δεκαετίας του 1990 η ιστορία των αναπαραστάσεων εντάχθηκε στην ιστορία των νοοτροπιών. Αναλύθηκαν οι συμπεριφορές απέναντι στη ζωή, στην οικογένεια και στον θάνατο και μελετήθηκαν τα αισθήματα και οι συγκινήσεις των ανθρώπων. Με το άρθρο του Roger Chartier, «Le monde comme representation» (Annales ESC, 1989) περιγράφηκε η επάνοδος στο κοινωνικό επίπεδο μέσω του πολιτισμικού ή η αναδόμηση του κοινωνικού μέσω των αναπαραστάσεων. Σύμφωνα με τον Michel Vovelle, όταν η πολιτική συγχωνεύεται με το πολιτισμικό, οι έννοιες-ιδέες (notions-concepts) μπορούν να αναλυθούν με όρους αναπαραστάσεων. Βλ. Michel Vovelle, «Histoire et representations», *L'Histoire aujourd'hui*, Editions Sciences Humaines, Οσέρ 1999, σ. 45-49. Για τη σημασία των συλλογικών αναπαραστάσεων που προσδιορίζονται ως ο χώρος «όπου διαπλέκονται οι ασταθείς συλλήψεις του παρόντος με τα κληροδοτήματα της μακράς διάρκειας», για την αλληλεπίδραση τους με τον κοινωνικο-πολιτικό παράγοντα, καθώς και για τη σχέση τους με την ιδεολογία και την «πολιτική μυθολογία» βλ. Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Ο Τύπος και ο Διχασμός, 1914-1917*, Διδακτορική Διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ) 1991, σελ. 19, 182, 256, 276, 293&296.

παρόντα και αναδύονται σε πολλά, διαφορετικής φύσεως κείμενα, διαπιστώνεται μέσα στη διατριβή ότι τα περιοδικά τείνουν να υιοθετούν απόψεις και στάσεις του φιλελεύθερου, του φιλελεύθερου συντηρητικού και του αριστερού χώρου αντίστοιχα, χωρίς ωστόσο να κρίνονται οι ίδιες οι ιδεολογίες.

Η μελέτη στηρίχθηκε σ' ένα corpus κειμένων που θεωρήθηκαν ενδεικτικότερα της ευρύτερης ιδεολογικής, πολιτικής, κοινωνικής και πολιτισμικής τοποθέτησης των περιοδικών, διαχωριζόμενα από κείμενα που δείχνουν να επιλέγονται από τους συντάκτες με στόχο την πλήρωση του επιθυμητών σελίδων κάθε τεύχους³. Το συγκεκριμένο σώμα κειμένων αποτελείται από κείμενα-οδηγούς (key texts) που χαρακτηρίζονται ως τέτοια, καθώς παρέχουν πληροφορίες σε σχέση με βασικές έννοιες (key concepts) οι οποίες συνδιαμορφώνουν τις πολιτικές, ιδεολογικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνιστώσες του δημόσιου λόγου της δεκαετίας του 1960, καθώς και αναφορικά με τον μετασχηματισμό και την αντιπαράθεση των εννοιών αυτών κατά την ίδια περίοδο⁴. Οι περισσότεροι από

³ Σημειώνεται ότι οι *Εποχές*, η *Νέα Εστία* και η *Επιθεώρηση Τέχνης* αποτελούν πρωτογενή πηγή της μελέτης, η οποία συγκροτήθηκε από ένα corpus κειμένων που παράγει νοήματα μέσα από τα ερωτήματα που τίθενται. Άλλα περιοδικά ή εφημερίδες έχουν χρησιμοποιηθεί με σκοπό τη διασταύρωση, τον έλεγχο και την πλαισίωση στοιχείων από το πρωτογενές υλικό.

⁴ Σε μεταβατικές εποχές, όπως η δεκαετία του 1960, τα νοήματα των βασικών εννοιών (key concepts) αλλάζουν, ενώ παρατηρείται και έλλειψη συναίνεσης γύρω από αυτά. Τα διαφορετικά νοήματα διαμορφώνονται όχι τόσο με βάση την ιστορική προέλευση των εννοιών, αλλά με βάση τις διαφορετικές προσδοκίες σε σχέση με τα αποτελέσματα που μπορούν να παραγάγουν οι έννοιες στη σύγχρονη εκδοχή τους. Η διαδικασία μελέτης των αλλαγών που υφίστανται οι βασικές έννοιες συμπεριλαμβάνει το διανοητικό/πνευματικό πλαίσιο της εκάστοτε περιόδου όσο και τις κοινωνικές, πολιτικές και θεσμικές διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα παράλληλα με τον μετασχηματισμό των εννοιών. Οι βασικές έννοιες αντικατοπτρίζουν με περισσότερο ή λιγότερο συνεκτικό τρόπο την κοινωνική σύγκρουση, παρακάμπτοντας πτυχές της ανθρώπινης εμπειρίας που δεν έχουν αντίκρισμα στον δημόσιο στίβο. Ουσιαστικά οι όροι μετατρέπονται σε βασικές έννοιες όταν έχουν συγκρουσιακό περιεχόμενο. Μεταξύ άλλων, η πολιτική ανάλυση προσπαθεί να προσδιορίσει την ένταση και τους τρόπους με τους οποίους μια έννοια ή ιδέα διαδίδεται με σκοπό την απόκτηση ηγεμονικού ρόλου στον δημόσιο πολιτικό διάλογο ή την άσκηση επιρροής στις πολιτικές αποφάσεις. Η μελέτη κειμένων για την κατανόηση των μεταβαλλόμενων νοημάτων των εννοιών προϋποθέτει την ύπαρξη ενός διαχειρίσιμου σώματος κειμένων. Προκειμένου να συγκροτηθεί αυτό το σώμα, εφαρμόζονται κριτήρια, όπως ο περιορισμός των χρήσεων της έννοιας μέσα στη δημόσια σφαίρα, η ένταξη των εννοιών μέσα στον δημόσιο διάλογο και όχι σε απομονωμένα κείμενα, καθώς και η συνεξέτασή τους με συμπληρωματικές έννοιες και κείμενα που όλα μαζί συγκροτούν το corpus κειμένων προς μελέτη. Βλ. *Contributions to the history of Concepts*, τεύχος 2, τόμος 1, Οκτώβριος 2005, σελ. 148, 159, 191-192, 202-203. Η πολιτική θεωρία θεωρείται αναπόφευκτα ερμηνευτική, καθώς υπάρχουν διαφορετικοί τρόποι προσέγγισης των βασικών εννοιών και των κειμένων-οδηγών (key texts). Όσο προκύπτουν νέες ερμηνευτικές προτάσεις ανοίγονται νέες πιθανότητες κατανόησης ή καμιά φορά και παρανόησης, δεδομένου ότι η διαδικασία της πρωτότυπης ερμηνείας δεν υπόκειται σε κανόνες και διαφοροποιείται από τη διαδικασία τεκμηρίωσης. Η διαφοροποίηση του νοήματος των βασικών εννοιών συνιστά τον πολιτικό διάλογο. Τα νοήματα των εννοιών αυτών αλλάζουν κατά τη διαδικασία της πολιτικής

τους εν λόγω όρους εμφανίζονται στους τίτλους των υποκεφαλαίων της διατριβής(έθνος, παράδοση, αριστερά, κομμουνισμός, αντικομμουνισμός, συντηρητισμός, εθνικοφροσύνη, δημοκρατία, μετεμφυλιακό κράτος κ.ά).

Για τις ανάγκες της μελέτης τέθηκαν επιπλέον κριτήρια με βάση τα οποία έγινε ο παραπάνω διαχωρισμός των key texts από τα υπόλοιπα κείμενα: η θέση των κειμένων μέσα στο περιοδικό, ο προλογισμός τους στο εξώφυλλο, η έκτασή τους, ο συγγραφέας τους, η επαναληψιμότητα/συστηματικότητα σε απόψεις που εκφράζουν, η τάση «ακύρωσης» ή αντίθετα επιβεβαίωσης των επιχειρημάτων που παρουσιάζουν σε σχέση με προγενέστερα ή μεταγενέστερα κείμενα του ίδιου περιοδικού κ.ά. Για παράδειγμα ως πολύ σημαντικές κρίθηκαν οι θέσεις που εξέφρασαν οι διευθυντές των περιοδικών (π.χ. ο Άγγελος Τερζάκης στις *Εποχές* στη στήλη «Χρονικά-Σχόλια» ή ο Πέτρος Χάρης στα εισαγωγικά σημειώματα των τευχών της *Νέας Εστίας*), αλλά και πολλά από τα θεωρητικά άρθρα που επιλέγονταν για τις αρχικές σελίδες των περιοδικών. Σημειώνεται ότι αυτά τα θεωρητικής φύσεως άρθρα(ιδεολογικά, φιλοσοφικά, κοινωνικά) έδιναν πιο ξεκάθαρα το ιδεολογικό και πολιτισμικό στίγμα των περιοδικών σε σχέση με τις δημοσιεύσεις ποιημάτων ή διηγημάτων και τα καθαρά αισθητικής υφής κείμενα. Παρότι η επιλογή των τελευταίων είναι κι εκείνη ενδεικτική των ρευμάτων και απόψεων που υποστηρίζουν τα περιοδικά, κάποιες φορές δείχνει «πλασματικά» περισσότερο ανοιχτή προς προϊόντα λόγου και τέχνης που δεν προσιδιάζουν στο προφίλ του εκάστοτε περιοδικού. Κι αυτή εξάλλου η «ανοικτότητα» στις επιλογές δε δείχνει να είναι τυχαία, αφού αφορά συνήθως σε περιπτώσεις όπου τα μηνύματα της τέχνης δεν είναι τόσο εύληπτα για το ευρύ κοινό ώστε να επηρεάσουν προς την κατεύθυνση διαμόρφωσης συνειδήσεων, με τον ίδιο τρόπο που το κάνουν τα θεωρητικά άρθρα. Αντιθέτως, στις περιπτώσεις που τα μηνύματα αυτά είναι εύληπτα και δυναμικά, κατά βάση εξυπηρετούν την ιδεολογική και πολιτισμική γραμμή του κάθε περιοδικού. Για παράδειγμα, όταν επιλέγονται κείμενα συγγραφέων που

αντιπαράθεσης και οι συγκεκριμένες αλλαγές καθορίζονται σε σημαντικό βαθμό από τους θεωρητικούς και τους φιλοσόφους. Βλ. Terence Ball, «Must Political Theory be Historical», *Contributions to the history of Concepts*, τεύχος 1, τομος 2, Μάρτιος 2006, σελ. 7-8&11-12. Για τη διερεύνηση των σύγχρονων νοημάτων των βασικών όρων(key terms) ως επιστημολογική υποχρέωση του ιστορικού βλ. James Van Horn Melton, «Otto Brunner and the Ideological Origins of Begriffsgeschichte», *The meaning of historical terms and concepts*, Hartmut Lehmann-Melvin Richter(επιμ.), German Historical Institute, Ουάσιγκτον 1996, σελ. 25-27.

ανήκουν σε άλλους χώρους από εκείνους στους οποίους διάκεινται ευμενώς τα έντυπα, τα κείμενα αυτά στις περισσότερες περιπτώσεις δεν είναι τα πλέον ενδεικτικά ή μαχητικά των συγκεκριμένων συγγραφέων. Δίνουν δηλαδή την επιθυμητή εικόνα της πολυφωνίας, χωρίς να μπορούν να αντιπαρατεθούν σε δύναμη ή έκταση με τα φίλα προς τη γραμμή του εκάστοτε περιοδικού κείμενα.

Τη μεγαλύτερη βαρύτητα ορισμένων άρθρων έναντι άλλων παραδέχονται και οι ίδιοι οι συμμετέχοντες στις εκδόσεις. Για παράδειγμα ο Δημήτρης Ραυτόπουλος της *Επιθεώρησης Τέχνης* μιλάει εκ των υστέρων για άρθρο που αφορούσε στο νέο γαλλικό μυθιστόρημα, τονίζοντας ότι οι συντελεστές του περιοδικού είχαν οι ίδιοι «παραγγείλει» το άρθρο στον συγγραφέα του, τον γάλλο λογοτέχνη και κριτικό Ζαν Μισέλ Ζεραφφά, πράγμα που σημαίνει ότι είχε μεγαλύτερη βαρύτητα έναντι κάποιων άλλων κειμένων. Αντίστοιχα και οι *Εποχές* υπερτονίζουν τη σημασία άρθρων που γράφονται «ειδικά» για τα περιοδικά. Αυτό δεν αναιρεί τη σπουδαιότητα πολλών ακόμη κειμένων που, ακόμη κι αν δε γράφονται «κατά παραγγελία», προκύπτουν ως σημαντικά με βάση τα κριτήρια που προαναφέρθηκαν.

Για παράδειγμα, πολλά κείμενα-οδηγοί της μελέτης ανήκουν στην κατηγορία των αναδημοσιεύσεων χωρίς αυτό να μειώνει τη σημασία και τη βαρύτητα τους. Κι αυτό διότι οι αναδημοσιεύσεις δείχνουν να επιλέγονται προσεκτικά από τα περιοδικά, τοποθετούνται συχνά στις αρχικές σελίδες των εντύπων και πολλές φορές είναι εκείνες μέσω των οποίων οι υπεύθυνοι των περιοδικών καλούνται να εκφράσουν τις απόψεις τους γύρω από σημαντικά θέματα της εποχής. Η *Νέα Εστία* είναι το περιοδικό που χρησιμοποιεί περισσότερο τις αναδημοσιεύσεις για την τοποθέτησή της σε κάποια κοινωνικοπολιτικά ή ιδεολογικά ζητήματα του καιρού (πχ. ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ, τεχνική ανάπτυξη κ.ά). Είναι ενδεικτικό ότι, αν και πολλές από αυτές τις αναδημοσιεύσεις είναι υπογεγραμμένες από βασικούς συντελεστές και συνεργάτες των *Εποχών* (Τερζάκης, Θεοτοκάς, Παπανούτσος, Δημαράς κ.ά.), δε συνιστούν κατά βάση τα πλέον ενδεικτικά κείμενα των συγκεκριμένων διανοούμενων. Πρόκειται δηλαδή για κείμενα που εξεταζόμενα μεμονωμένα, όπως παρουσιάζονται στη *Νέα Εστία*, εμφανίζουν μια διαφορετική εικόνα των θέσεων των συγγραφέων τους, συνήθως πιο συντηρητική, από

εκείνη που προκύπτει αν ο μελετητής τα εντάξει στη συνολική αρθρογραφία των ίδιων διανοούμενων γύρω από κάθε ζήτημα.

Σημειώνεται ότι για τις ανάγκες της μελέτης τα περιοδικά αντιμετωπίζονται ως συλλογικά υποκείμενα που είναι υπεύθυνα για τη δημοσίευση όλων των κειμένων που υπάγονται στην κατηγορία των κειμένων-οδηγών, με βάση τα κριτήρια που τέθηκαν παραπάνω κι ενστερνίζονται τις απόψεις που εκφράζονται σε αυτά. Ως εκ τούτου, υποκείμενο των συγκεκριμένων κειμένων θεωρείται όχι μόνο ο συγγραφέας τους, όσο ισχυρή κι αν είναι η υπογραφή του τελευταίου, αλλά και το ίδιο το περιοδικό. Από την άλλη, κείμενα «περιφερειακά», τα οποία δε συνάδουν με τη συνολική εποπτεία των περιοδικών γύρω από ένα ζήτημα και αναιρούνται από τα key-texts, προσδιορίζονται μέσα στη διατριβή ως εξαιρέσεις που υπάρχουν για λόγους πολυφωνίας μέσα στα έντυπα, ενώ ως υποκείμενο των συγκεκριμένων θέσεων υποδεικνύεται αποκλειστικά ο συγγραφέας τους και όχι το περιοδικό.

Με όρους περιοδολόγησης, η συγκριτική εικόνα των κειμένων που συγκρότησαν το υπό μελέτη υλικό της διατριβής και το κριτήριο της βέλτιστης σύνθεσης των επιμέρους θέσεων που εκφράστηκαν στα συγκεκριμένα έντυπα την περίοδο που μας απασχολεί, δεν υπέδειξε κάποια ανάγκη υποπεριοδολόγησης, διαχωρισμού δηλαδή της ανάλυσης σε διαφορετικές φάσεις έκδοσης των περιοδικών κατά τη δεκαετία του 1960. Οι όποιες εξαιρέσεις στη γενική αυτή διαπίστωση επισημαίνονται μέσα στα κεφάλαια, με πιο σημαντική εκείνη που προκύπτει από την επιρροή των Ιουλιανών πάνω στην έκδοση των *Εποχών*, που εγκαινιάζουν μια φάση μεγαλύτερης επιφυλακτικότητας και άσκησης κριτικής στη μετεμφυλιακή δομή εξουσίας και στα πολιτιστικά της συμφραζόμενα. Αντίθετα, οι «τομές» για την *Επιθεώρηση Τέχνης*, διεθνείς και εγχώριες, είχαν έρθει πριν τη δεκαετία του 1960 και πιο συγκεκριμένα το 1956 (20^ο συνέδριο ΚΚΣΕ) και το 1959 (έντονη κομματική παρέμβαση και ορισμός επιτρόπου στο περιοδικό), επομένως κατά την υπό μελέτη περίοδο συγκροτούνται και γιγαντώνονται τα αποτελέσματα αυτών των επιδράσεων που συνυπάρχουν με τις ελληνικές και παγκόσμιες προκλήσεις για την αριστερή σκέψη και δράση. Στην περίπτωση της *Νέας Εστίας*, αν έπρεπε να γίνει λόγος για κάποια τομή, αυτή θα εντοπιζόταν στη μετά απριλιανού πραξικοπήματος εποχή. Κατά την τελευταία αυτή περίοδο της δεκαετίας του 1960, όταν τα άλλα δύο περιοδικά

αναγκάζονται να διακόψουν την έκδοσή τους, η *Νέα Εστία*, που έτσι κι αλλιώς δεν είχε επιδείξει καμία τάση αμφισβήτησης του μετεμφυλιακού κατεστημένου ούτε είχε εκφράσει κάποιο ουσιαστικό αίτημα κοινωνικής και πολιτισμικής ανανέωσης, γίνεται ακόμη περισσότερο απολιτική και συμβιβασμένη με το καθεστώς εξουσίας και τους όρους που αυτό είχε επιβάλει σε όλες τις πτυχές του δημόσιου βίου. Είναι σε κάθε περίπτωση γεγονός ότι, ακόμη και ελλείψει συγκροτημένων και σαφώς διακριτών υποπεριόδων στην έκδοση των περιοδικών κατά τη δεκαετία του 1960, τα ελληνικά και διεθνή τεκταινόμενα στην πολιτική, την κοινωνία, τον πολιτισμό και τις τέχνες δημιουργούν μια αίσθηση φυσικής εξέλιξης των θέσεων που εκφράζονται στα περιοδικά, η οποία δεν είναι ωστόσο τόσο έντονη ώστε να ανατρέπει παγιωμένες αισθητικές και ιδεολογικές αντιλήψεις παρά σε ελάχιστες περιπτώσεις.

Μείζονος σημασίας για την κατανόηση της παρέμβασης των περιοδικών είναι ακόμη η ένταξη του λόγου τους στα κοινωνικοπολιτικά δρώμενα της εποχής. Στην Ελλάδα του 1960 η μετεμφυλιακή τάξη πραγμάτων παραμένει ενεργή, το ίδιο και η εθνοφοροσύνη που υποστηρίζει τη δομή εξουσίας, ενώ οι ηττημένοι του εμφυλίου συνεχίζουν να βρίσκονται υπό διωγμόν, όπως και η ελευθερία του πνεύματος. Ωστόσο, παρά τον αυταρχισμό, τη δράση του παρακράτους, τα ανελεύθερα μέτρα της εξουσίας και τον ακμαίο αντικομμουνισμό, η δεκαετία του 1960 κυοφορεί την αλλαγή και την ελπίδα, με ζυμώσεις, κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις και ιδέες οι οποίες ωθούν τα πλήθη και δη τους νέους στη διεκδίκηση του εκδημοκρατισμού και της εξυγίανσης του δημόσιου βίου. Το αίτημα για αναμόρφωση της παιδείας που κινεί τα νήματα κατά την ίδια περίοδο μετατρέπεται σε μαζική κραυγή για εκ βάθρων αλλαγές στο κοινωνικό και πολιτικό οικοδόμημα. Η εκλογική νίκη της Ένωσης Κέντρου(ΕΚ) το 1963 που απομακρύνει τη δεξιά από την εξουσία αυξάνει τις προσδοκίες για αλλαγή και κατάργηση των καταπιεστικών μηχανισμών του κράτους. Ωστόσο, η διστακτική εφαρμογή των μέτρων εκδημοκρατισμού σε συνδυασμό με τη συνεχιζόμενη υπόγεια δράση του παρακράτους έχουν ως συνέπεια την κατάρρευση των ψευδαισθήσεων που επιστεγάζεται με τα γεγονότα των Ιουλιανών και την επακόλουθη πορεία προς τη δικτατορία. Κατά το διάστημα αυτό, όσο κι αν τα πολιτικά γεγονότα ακυρώνουν την προσδοκία της άνωθεν δρομολόγησης του εκδημοκρατισμού, παράλληλα εμπεδώνουν την πολιτικοποίηση και ριζοσπαστικοποίηση

των μαζών που συγκροτούν ένα εξαιρετικά ογκώδες λαϊκό κίνημα. Όλα τα παραπάνω συνεπάγονται τη συνεχή αποδυνάμωση του λόγου και της αξιοπιστίας της δεξιάς και την ισχυροποίηση του μετώπου κατά αυτής, που σταδιακά αποκτάει προβάδισμα έναντι του αντικομμουνιστικού μετώπου.

Ενώ αυτά συμβαίνουν στα καθ' ημάς ο ψυχρός πόλεμος γνωρίζει ύφεση, με τις δύο υπερδυνάμεις να αυτοπαρουσιάζονται ως δυνάμεις επιδίωξης της παγκόσμιας συμφιλίωσης. Στην ουσία όμως η κούρσα των εξοπλισμών, οι στρατιωτικοπολιτικές επεμβάσεις ανά τον κόσμο, η προσπάθεια δημιουργίας νέων σφαιρών επιρροής και η επίδειξη ισχύος σε επιστημονικό, τεχνολογικό και πολιτιστικό επίπεδο συνεχίζονται αμείωτες από τους δύο συνασπισμούς που αποδεικνύουν με κάθε ευκαιρία ότι η ειρήνη παραμένει επισφαλής. Ειδικότερα η δύση ενισχύει τον αντι-ολοκληρωτικό της λόγο⁵, που είναι σημαντικό στοιχείο του «οπλοστασίου» της στο πλαίσιο της μάχης των ιδεών, η οποία έχει παγιωθεί στο δεδομένο χρονικό σημείο ως ένας από τους βασικούς πυλώνες του ψυχρού πολέμου⁶. Με φόντο την ιδεολογική αντιπαράθεση, οι δύο συνασπισμοί

⁵ Για τη διαμόρφωση των χαρακτηριστικών του δυτικού αντι-ολοκληρωτικού λόγου βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, εκδ. Σαββάλλας, Αθήνα 2006, σελ. 177-207 και Despina Papadimitriou, «Establishing the cultural identity of the west in the early Cold War: A conceptual approach» στο *Historiein*, τόμος 14 (2), 2014.

⁶ Η αμφισβήτηση του ψυχρού πολέμου ως καθαρά στρατιωτικοπολιτικής σύγκρουσης ξεκίνησε τη δεκαετία του 1960. Οι ιστορικοί άρχισαν να θέτουν καίρια ερωτήματα για το ιδεολογικό υπόβαθρο της διεθνούς πολιτικής και την ερμηνεία της στάσης της Αμερικής όσο και της Σοβιετικής Ένωσης κατά τον ψυχρό πόλεμο. Με το πέρασμα του χρόνου αναδύονται συνεχώς νέες οπτικές που αντλούν γνώση από την κοινωνική, ανθρωπολογική και πολιτισμική ιστορία, ενώ η αφήγηση της αποκλειστικά στρατιωτικοπολιτικής διαμάχης φαντάζει ολοένα και πιο ελλιπής και αποπροσανατολιστική. Peter Romijn, Giles Scott-Smith, Joes Segal (επιμ.), *Divided Dreamworlds? The Cultural Cold War in East and West*, Amsterdam University Press, Αμστερνταμ 2012, σελ. 1-9. Δεδομένου ότι ο ψυχρός πόλεμος ήταν μια σύγκρουση ιδεών και πολιτισμών όσο και μια στρατιωτική και στρατηγική διαμάχη, η ένταση της ιδεολογικής αντιπαράθεσης συνέβαλε αποφασιστικά στον διπολισμό του ψυχρού πολέμου. Κυρίαρχες ιδέες από την πλευρά των ΗΠΑ ήταν, μεταξύ άλλων, η ατομική ελευθερία, ο αντικολλεκτιβισμός, και οι αξίες της αγοράς, ενώ από την πλευρά των Σοβιετικών η κοινωνική δικαιοσύνη, ο κολλεκτιβισμός και ο κρατικός σχεδιασμός. Οι αξίες αυτές έγιναν ιδεολογίες που συμπεριλάμβαναν οικουμενικά πολιτικά αλλά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά. Οι ελίτ των δύο συνασπισμών πίστευαν ότι το μέλλον ήταν δικό τους, γιατί ο κόσμος αναπόφευκτα κινούνταν προς την κατεύθυνση των στόχων που οι ίδιοι είχαν θέσει. Βλ. Odd Arne Westad, *The Cold War: A World History*, Penguin, Λονδίνο 2017, σελ. 1-19 και Odd Arne Westad «The Cold War and the international history of the twentieth century», *The Cambridge History of the Cold War*, Melvyn Leffler-Odd Arne Westad(επιμ.), τόμος Α', Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2010, σελ. 13. Οι συγκρουόμενες έννοιες και αντιλήψεις περιστρέφονταν γύρω από την κοινωνική οργάνωση και την παγκόσμια τάξη. Οι ΗΠΑ εμφανίστηκαν ως δύναμη υπεράσπισης της δημοκρατίας, του πολιτισμού και της ελευθερίας, ενώ και η ΕΣΣΔ επίσης αντιλήφθηκε ότι η ιδεολογία είχε καταστεί προϋπόθεση εξάπλωσης της

επιστρατεύουν όλα τα μέσα που μπορούν με σκοπό τη χειραγώγηση του πνεύματος των ανθρώπων, συνειδητοποιώντας ότι το πνεύμα και ο πολιτισμός μπορούν ν' αποτελέσουν αποτελεσματικότερα εργαλεία για τη διεξαγωγή της ψυχροπολεμικής διαμάχης έναντι των συμβατικών στρατιωτικών και πολιτικών μέσων. Για τον λόγο αυτό και οι δύο πλευρές χρηματοδότησαν συναυλίες, εκθέσεις και προώθησαν καλλιτεχνικά ρεύματα που συντάσσονταν με τους σκοπούς τους, ενώ ιδιαίτερα στην περίπτωση της Αμερικής, πολύ δυναμικό ρόλο διαδραμάτισαν οργανισμοί, θεσμοί και ιδιωτικές πρωτοβουλίες που συγκρότησαν διεθνικά δίκτυα(transnational networks)⁷. Επίσης, προσπαθώντας να αυξήσουν την ισχύ της συγκεκριμένης «πολιτιστικής εκστρατείας», οι δύο υπερδυνάμεις δημιούργησαν φορείς αποκλειστικά αφιερωμένους σε αυτήν. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Συνεδρίου για την Ελευθερία στην Κουλτούρα (Congress for Cultural

επιρροής της παγκοσμίας. Οι πολιτιστικές αξίες κατά συνέπεια εμφανίστηκαν να απειλούνται τόσο από τον σοβιετικό κομμουνισμό όσο από τον αμερικανικού τύπου καπιταλισμό. Βλ. Scott-Smith, Giles, *The Politics of Apolitical Culture, The Congress for Cultural Freedom, the CIA and post-war American hegemony*, Routledge, Λονδίνο, ΗΠΑ, Καναδάς 2002, σελ. 9-10&34-35. Ο ρόλος της ιδεολογίας καθόρισε τον τρόπο που οι δύο κυρίαρχες δυνάμεις αντιλαμβάνονταν την έννοια της «απειλής» ή της «ευκαιρίας», την επιλογή των «φίλων», αλλά και τη συνολική αίσθηση για τα τεκταινόμενα στο παγκόσμιο σύστημα. Βλ. Melvyn P. Leffler, «Bringing it Together: The parts and the Whole», *Reviewing the Cold War, Approaches, Interpretations, Theory*, Odd Arne Westad (επιμ.), εκδ. Frank Cass, Λονδίνο-Πόρτλαντ 2000, σελ. 45-46.

⁷ Στο πλαίσιο των ανταλλαγών που αναπτύχθηκαν μεταξύ Ευρώπης και Αμερικής, ιδεολογικά και πολιτισμικά, οργανώθηκαν δίκτυα από διανοούμενους, καλλιτέχνες και άλλους παράγοντες της δημόσιας ζωής που έπαιξαν ουσιαστικό ρόλο στη διαμόρφωση των χαρακτηριστικών του αντι-ολοκληρωτικού αγώνα. Βλ. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο «άλλος» ψυχρός πόλεμος, Η αμερικανική πολιτιστική διπλωματία στην Ελλάδα, 1953-1973*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2019, σελ. 15. Πλήθος μη κυβερνητικών παραγόντων συνδέθηκαν μέσω των δράσεων τους, από εμπορικές ενώσεις, ομίλους επιχειρήσεων μέχρι μέσα ενημέρωσης, οργανώσεις σχετικές με την πίστη, τον φεμινισμό και πολλούς αντικομμουνιστές «επιχειρηματίες» που είχαν δει τον αντικομμουνισμό ως προσωπική υπόθεση. Στην πορεία ο δημόσιος και ιδιωτικός παράγοντας διασυνδέθηκαν τόσο πολύ, έχοντας προσωπικό που ενεργούσε αποτελεσματικά για λογαριασμό και των δύο, ώστε η διάκριση μεταξύ κρατικού και μη κρατικού κατέληξε να μην έχει ιδιαίτερη σημασία. Βλ. Luc van Dongen, Stéphanie Roulin, Giles Scott-Smiths (επιμ.), *Transnational Anti-Communism and the Cold War, Agents, Activities, and Networks*, Palgrave Macmillan, Χάουντμιλς, Μπέιζινστοουκ, Χάμσαϊρ 2014, σελ. 5. Η κατασκευή κρατικο-ιδιωτικών δικτύων ήταν μια πρόσφορη μέθοδος επικοινωνίας, διάχυσης πληροφοριών και προπαγάνδας, καθώς και μια ιδεολογική κατασκευή βασισμένη κατά κύριο λόγο στις «αμερικανικές» ιδεολογίες της ελευθερίας και του εθελοντισμού. Τα χαρακτηριστικά της σχέσης εξουσίας μεταξύ κρατικών και ιδιωτικών ομάδων προσδιόριζαν τον βαθμό στον οποίο το κράτος είχε τον έλεγχο αυτής της σχέσης και τον βαθμό στον οποίο οι ιδιωτικές οργανώσεις διατηρούσαν την ανεξαρτησία τους. Οι ιδιωτικοί παράγοντες και ομάδες συνεργάζονταν με τους κρατικούς παράγοντες όχι απαραίτητα στη βάση ενός κοινού οράματος εξουσίας και ιδεολογίας, αλλά επειδή οι δικές τους περίπλοκες αντιλήψεις και συμφέροντα εξυπηρετούνταν από αυτή τη σχέση. Βλ. Helen Laville, Hugh Wilford (επιμ.), *The US Government, Citizen Groups and the Cold War: The state-private network*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2006, σελ. 3-11.

Freedom-CCF)⁸ που εξυπηρετήσε τους στόχους του φιλελεύθερου αντικομμουνισμού, προβάλλοντας την ελευθερία της σκέψης. Το CCF συγκρότησε, χρηματοδότησε και προώθησε ένα δίκτυο περιοδικών ανά τον κόσμο, όπως τα *Encounter*, *Preuves*, *Der Monat*, *Tempo Presente* κ.ά. που αποτέλεσαν βασικά κέντρα διάχυσης των πολιτιστικών κι όχι μόνο ιδεών της δύσης σε στρατηγικά σημεία του κόσμου. Οι αντίστοιχες προσπάθειες προσανατολισμού της τέχνης προς συγκεκριμένες κατευθύνσεις ήταν εξίσου θερμές από σοβιετικής πλευράς⁹, αλλά πολλές φορές περισσότερο αναγνωρίσιμες, γεγονός που κατά πολλούς αποδυνάμωνε την προπαγανδιστική ισχύ τους και την προσπάθεια ανοίγματος της σοβιετικής πολιτιστικής πολιτικής προς νέους δέκτες.

Ο λόγος των περιοδικών εν ολίγοις συνεξετάζεται με τη διεθνή συγκυρία που περιλαμβάνει τις εξελίξεις του ψυχρού πολέμου, καθώς και ειδικότερα του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου, τα τεκταινόμενα στην Ευρώπη, την Αμερική, αλλά και σε άλλα «μέτωπα» της εποχής, όπως ο τρίτος κόσμος ή η Κίνα, την εξέλιξη του συντηρητισμού, του φιλελευθερισμού και του αντικομμουνισμού διεθνώς, την «εξαγωγή» αριστερού αναθεωρητισμού από χώρες όπως η Γαλλία και η Ιταλία κ.ά.

Μέσα σ' ένα τέτοιο πλαίσιο τα περιοδικά της μελέτης είτε αναπροσδιορίζουν τον λόγο τους προσαρμόζοντας τον στις συνθήκες της δεκαετίας του 1960- όταν πρόκειται για προϋπάρχοντα περιοδικά (*Νέα Εστία*, *Επιθεώρηση Τέχνης*)-, είτε γεννώνται και διαμορφώνονται εξ αρχής με τα δεδομένα της δεκαετίας του 1960, καλούμενα να αποτυπώσουν το ανανεωτικό κλίμα της εποχής, απαλλαγμένα από δεσμεύσεις και ιδεολογικές αγκυλώσεις που θα είχαν προκύψει από την πρότερη παρουσία τους στον χώρο του τύπου και των ιδεών.

Σ' αυτή την τελευταία κατηγορία ανήκει το περιοδικό *Εποχές* (1963-1967) το οποίο αποτελεί μια δημοσιογραφική επιθεώρηση που εκδίδεται από τον Δημοσιογραφικό Οργανισμό Λαμπράκη και η κυκλοφορία του ξεκινάει λίγους μήνες πριν από την εκλογική

⁸ Βλ. παρακάτω σελ. 60-67.

⁹ Ήταν μάλιστα σε απάντηση του σοβιετικού καλέσματος για «παγκόσμιο κίνημα ειρήνης», στο παγερμανικό συνέδριο του Βερολίνου το 1947, που ενορχηστρώθηκε η δυτική «απάντηση», η οποία ξεκίνησε με την έκδοση του περιοδικού *Der Monat* το 1948. Βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, «Το αίτημα της ειρήνης και οι προβληματισμοί των διανοουμένων: Από το Σχέδιο Μάρσαλ στη σύγκληση του συνεδρίου για την ελευθερία στην κουλτούρα, 1947-1952» στο Θανάσης Σφήκας (επιμ.), *Το Σχέδιο Μάρσαλ, Ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2011, σελ. 291.

νίκη της Ένωσης Κέντρου. Καθότι το περιοδικό εκδίδεται και υποστηρίζεται από τον ΔΟΛ, στο δυναμικό του εντάσσονται πρώτιστα διανοούμενοι «ενσωματωμένοι» σε αυτόν, οι οποίοι αρθρογραφούν και στις εφημερίδες του ομίλου, όπως ο Άγγελος Τερζάκης¹⁰ και ο Γιώργος Θεοτοκάς¹¹. Η εικόνα του περιοδικού καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τα χαρακτηριστικά, την ιστορία και τη φυσιογνωμία του Ομίλου Λαμπράκη, ωστόσο

¹⁰ Ο Χρήστος Λαμπράκης ανέθεσε τη διεύθυνση του περιοδικού στον Άγγελο Τερζάκη, με τον οποίο υπήρχε ήδη στενή συνεργασία στις εφημερίδες του ΔΟΛ. Η σχέση εκτίμησης των δύο ανδρών, η απεριόριστη εμπιστοσύνη του εκδότη στον Άγγελο Τερζάκη και η διάθεσή του να υπερασπιστεί κάθε επιθυμία του τελευταίου, είναι εμφανή σε επιστολές που συμπεριλαμβάνονται στο αρχείο Τερζάκη. Μεταξύ άλλων, ο Λαμπράκης εμφανίζεται αποφασισμένος να διακόψει άμεσα έρευνα των *Νέων* που είχε δυσχεράσει στον Τερζάκη- ο οποίος θεωρούσε ότι «εμπεριέχει προσωπικούς υπαινιγμούς»-, ενώ επίσης δίνει εξηγήσεις στον γνωστό συγγραφέα για τη δημοσίευση χρονογραφήματος του Δημήτρη Ψαθά, με την οποία ο Τερζάκης διαφωνούσε. Βλ. Αρχείο Άγγελου Τερζάκη, φάκελος 28, υποφάκελος 1, σελ. 4&5, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη. Εξίσου υποστηρικτικός υπήρξε ο Χρήστος Λαμπράκης απέναντι σ' έναν ακόμη βασικό συντελεστή των *Εποχών*, τον Γιώργο Θεοτοκά. Ενδεικτική είναι η περίπτωση όπου τέθηκε θέμα παραίτησης του τελευταίου από το συμβούλιο του περιοδικού. Βλ. παρακάτω σελ. 81-85.

¹¹ Σε επίπεδο περιοδικού τύπου, ο Τερζάκης και ο Θεοτοκάς είχαν ξανασυνεργαστεί στο παρελθόν στο πλαίσιο του περιοδικού *Ιδέα*, το οποίο πρωτοκυκλοφόρησε το 1933, και είχαν και οι δύο, παρά τις διαφορές τους, πρωταγωνιστήσει στον διάλογο που είχε αναπτυχθεί γύρω από έννοιες όπως η παράδοση και η ανανέωση. Ο Θεοτοκάς τότε είχε μιλήσει για «ανασηματοδοτημένο μοντερνισμό». Βλ. Γ. Λαδογιάννη, «Η Γενιά του '30 στο περιοδικό *Ιδέα*», *Ο Περιοδικός Τύπος στον Μεσοπόλεμο*, Επιστημονικό Συμπόσιο, 26&27 Μαρτίου 1999, Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2001, σ. 127-134. Στη διακήρυξη των αρχών του περιοδικού, που πιθανολογείται ότι είχε γραφτεί από τον Θεοτοκά, η Συντακτική Επιτροπή τάχθηκε υπέρ του ιδεαλισμού, των ανανεωτικών τάσεων της φιλελεύθερης δημοκρατίας, του δημοτικισμού κ.λπ. Στο άρθρο «ολέθριο στραβοπάτημα» (Απρίλιος 1933), που στρέφεται εναντίον του Δ. Γληνού, ο Θεοτοκάς αναπροσδιορίζεται ως «αριστερός» με την έννοια ότι καταδικάζει «την ανισορροπία και την αδικία του καπιταλισμού», πιστεύει στην «κοινωνική εξέλιξη», αλλά και στην «ανάγκη της ελευθερίας και της κοινωνικής ειρήνης». Βλ. Γιώργος Αλισανδράτος, «Τέσσερα περιοδικά ιδεών στη δεκαετία του '30», *Ο Περιοδικός Τύπος στον Μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 283-328 και ειδικότερα 299-316. Ο Τερζάκης και ο Θεοτοκάς διατήρησαν «σημεία συνάντησης», ιδεολογικά και εκδοτικά (στις εφημερίδες του ΔΟΛ, ως τακτικοί συνεργάτες στο περιοδικό *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* κ.ά.), ενώ οι μεταξύ τους σχέσεις παρέμειναν θερμές μέχρι τον θάνατο του Θεοτοκά το 1966. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του Τερζάκη σε επιστολή του προς τον Θεοτοκά, τον Ιανουάριο του 1964: «Έχεις άδικο να υποθέτεις πως δεν σε διαβάζω πια- και δίκαιο: κατά το ότι αργώ, συχνά περισσότερο από όσο θέλεις κι απ' όσο πρέπει [...] Κατά τ' άλλα είσαι από τους ελαχιστότατους συναδέλφους μας που εξακολουθώ να παρακολουθώ, να προσέχω, να γνοιάζομαι». Βλ. Αρχείο Γιώργου Θεοτοκά, φάκελος 12, υποφάκελος 2, σελ. 221. Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη. Η Ελισάβετ Κοτζιά διαχωρίζει τη στάση φιλελεύθερων διανοουμένων όπως ο Τερζάκης και ο Θεοτοκάς κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο σε σχέση με εκείνη που υιοθέτησαν μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1950. Όπως σημειώνει, αν και οι συγκεκριμένοι διανοούμενοι ασχολήθηκαν μεταπολεμικά με νέες θεματικές, όπως η τεχνική πρόοδος, τα πυρηνικά όπλα, η μοναξιά και το άγχος του σύγχρονου ανθρώπου αρχικά δεν κατάφεραν να διατυπώσουν τις θέσεις τους «με το πάθος και την ακλόνητη αυτοπεποίθηση που εξέφραζαν άλλοτε ως εθνικοί ταγοί του μεσοπολέμου». Το γεγονός αυτό κατέστησε την ανανέωση τους «επιδερμική», μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1950, όπου ξεκίνησαν νέες ιδεολογικές ζυμώσεις στον φιλελεύθερο και αριστερό χώρο. Βλ. Ελισάβετ Κοτζιά, *Ιδέες και Αισθητική, Μεσοπολεμικοί και Μεταπολεμικοί Πεζογράφοι 1930-1974*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2006, σελ. 203-204&215.

εμπλουτίζεται από επιπλέον στόχους και φιλοδοξίες του Χρήστου Λαμπράκη, ο οποίος επιδιώκει μέσω του *Εποχών* να διαμορφώσει μια «διανοητική ελίτ».

Το ότι πρόκειται για ένα επαγγελματικό¹² όσο και καλά μελετημένο εγχείρημα, το προδίδουν μία σειρά από παράγοντες: ο εκδότης του είναι ένα σημαντικός παράγοντας της δημόσιας ζωής του τόπου, η ΕΚ στην οποία πρόκειται είναι η ανερχόμενη δύναμη που συγκεντρώνει ευρεία υποστήριξη στην προσπάθεια της να απομακρύνει τη δεξιά από την εξουσία, στην έκδοση συγκεντρώνεται η «αφρόκρεμα» της φιλελεύθερης διάνοησης του τόπου κ.ά. Η ειδική βαρύτητα που έχει η πρωτοβουλία είναι εμφανής και στην προσεγμένη έκδοση, την ποιότητα του χαρτιού, αλλά και την υψηλή τιμή του περιοδικού (20 δρχ. το τεύχος-κάτι που σημαίνει διπλάσιο κόστος σε σχέση με τη *Νέα Εστία* και την *Επιθεώρηση Τέχνης*-, 110 δρχ. η εξάμηνη συνδρομή εσωτερικού, 220 δρχ. η ετήσια συνδρομή εσωτερικού, 160 δρχ. η εξάμηνη συνδρομή εξωτερικού, 320 δρχ. η ετήσια συνδρομή εξωτερικού, 75 δρχ. η εξάμηνη συνδρομή σπουδαστών και 150 δρχ. η ετήσια συνδρομή σπουδαστών). Η υψηλότερη τιμή του περιοδικού αλλά και το γεγονός ότι απευθυνόταν σε μια «πνευματική ελίτ», θα μπορούσαν να ερμηνεύσουν την χαμηλότερη, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις, κυκλοφορία των *Εποχών* σε σχέση με την *Επιθεώρηση Τέχνης*- η *Νέα Εστία* σημείωνε συνήθως ακόμη μικρότερες κυκλοφορίες συγκρινόμενη με τα άλλα δύο περιοδικά¹³.

¹² Ενδεικτική της σοβαρότητας του εκδοτικού εγχειρήματος ήταν η αδιάκοπη τριβή του διευθυντή του περιοδικού Άγγελου Τερζάκη με τα θέματα των *Εποχών*. Σε επιστολή του τελευταίου προς τον Γιώργο Θεοτοκά, ο Άγγελος Τερζάκης χαρακτηρίζει τον εαυτό του «κατάδικο ισοβίτη»: «[...] έχεις ποτέ σου συλλογιστεί τί γίνεται με τις *Εποχές*; Όταν σου λέω πως έχω μετανιώσει που τις ανέλαβα εννοώ πως έχω στερήσει στο εξής από τον εαυτό μου, όχι κάθε περιθώριο πια, αλλά και την ίδια την ανάσα. Ούτε σκέψη πια για προσωπική -ας την πούμε «δημιουργική»- εργασία. Είναι στιγμές που νιώθω σαν κατάδικος ισοβίτης[...]». Βλ. Αρχείο Γιώργου Θεοτοκά, φάκελος 12, υποφάκελος 2, σελ. 221, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

¹³ Μία προσέγγιση της κυκλοφορίας παρουσιάζει ο Στρατής Μπουρνάζος, βασιζόμενος σε στοιχεία του Μανώλη Παπουτσάκη με πιθανή χρονολογία το καλοκαίρι του 1966: *Εποχές* 2.500, *Επιθεώρηση Τέχνης* 5.000, *Νέα Εστία* 600, *Ταχυδρόμος* 30.000, *Οικονομικός Ταχυδρόμος* 2.500. Επίσης, παρουσιάζει κάποιες ακόμη κυκλοφορίες των *Εποχών*, όπως αναφέρονται στα αρχεία του CCF/IACF στο Σικάγο: τχ. 2 (Ιούνιος 1963): 2.714, τχ. 3 : 2.613, τχ. 4: 2.892, τχ. 5: 3.205, τχ. 6: 3368, τχ. 7: 3352, τχ. 8 (Δεκέμβριος 1963): 3.688 αντίτυπα. Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, *To Congress for Cultural Freedom (CCF) και η δραστηριότητά του στην Ελλάδα, 1950-1967 Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και αντικομμουνισμός*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, τομέας Ιστορίας Νεότερων Χρόνων, Πανεπιστήμιο Κρήτης 2019, σελ. 232. Χαρακτηριστική είναι η ικανοποίηση που εκφράζεται στην Επιτροπή Διαφώτισης της ΕΔΑ για το γεγονός ότι η *Επιθεώρηση Τέχνης* «πουλά πιο πολλά φύλλα από Ν. Εστία και Εποχές μαζί». Βλ. αρχείο ΕΔΑ, κουτί 41, Εκθέσεις-Απολογισμοί-Προτάσεις, Εισήγηση Επιτροπής Διαφώτισης, 1964, σελ. 18-19.

Οι *Εποχές*, που με βάση τα ιδεολογικά τους χαρακτηριστικά μπορούν περιγραφούν ως ένα αντι-ολοκληρωτικό και φιλελεύθερο περιοδικό¹⁴, αυτοπροσδιορίζονται στο εξώφυλλο ως «μηνιαία έκδοση πνευματικού προβληματισμού και γενικής παιδείας», ενώ διασαφηνίζοντας τις προγραμματικές τους αρχές στο πρώτο τεύχος μιλούν για την ελευθερία του στοχασμού και της έκφρασης¹⁵, την οποία συσχετίζουν με τον ευρωπαϊκό πολιτισμό, όπως τον διαμόρφωσαν «ο αρχαίος ελληνικός κόσμος, ο ρωμαϊκός κόσμος κι ο χριστιανικός»¹⁶. Οι υπόλοιπες αξίες που δηλώνει ότι θα προασπίζεται το περιοδικό είναι τα ατομικά δικαιώματα, η πρόοδος και η ευτυχία του ανθρώπου. Και όπως σημειώνεται, οι *Εποχές* θα προσπαθήσουν να κάνουν κάτι τέτοιο μέσω του διαλόγου, του «ισόρροπου ζυγιάσματος» των ιδεών και της «κριτικής απέναντι στην αυθεντία». Οι αξίες οι οποίες περιλαμβάνονται στους προγραμματικούς στόχους του περιοδικού, όσο κι αν είναι «βασικές κι αυταπόδεικτες», πρέπει να βρίσκονται σε καθεστώς «αδιάκοπης περιφρούρησης», καθώς το περιεχόμενό τους αρχίζει να αλλοιώνεται μέσα στην ανθρώπινη συνείδηση. Εξάλλου, με βάση τις *Εποχές*, ο ανθρωπισμός δεν είναι μια «στατική», αλλά μια δυναμική έννοια, γεγονός που σημαίνει ότι μετεξελίσσεται διαρκώς με βάση τις εκάστοτε συνθήκες. Λαμβάνοντας υπόψη αυτά τα δεδομένα, οι *Εποχές* παρουσιάζονται έτοιμες να διεξάγουν «αγώνα, πνευματικό και ψυχικό», με εστίαση στη σύνθεση παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος. Τα αποτελέσματα που προσδοκά το περιοδικό από αυτόν τον αγώνα περιστρέφονται γύρω από την παιδεία : «[...] ο φωτισμός όλο και μεγαλύτερου αριθμού συνειδήσεων, η παροχή ενός μέσου να προσπελάζεται η

¹⁴ Πολλοί διανοούμενοι της εποχής, κάνοντας τον απολογισμό της «πνευματικής δεκαετίας» 1960-1970, συμπεριλάμβαναν την έκδοση του περιοδικού *Εποχές* στη λίστα των παραγόντων που βοήθησαν το πνευματικό κλίμα των μέσων της δεκαετίας να καρποφορήσει. Ο Ρόδης Ρούφος για παράδειγμα αναφέρεται στη σημασία της κυκλοφορίας των *Εποχών*, καθώς και άλλων παραγόντων όπως η «προώθηση της ζωντανής μας γλώσσας» και η έντονη ενασχόληση με τα προβλήματα μιας «σοβαρής κι εκσυγχρονισμένης παιδείας». Οι παράγοντες αυτοί, όπως σημειώνει ο Ρούφος, προωθούσαν ένα κλίμα «αδέσμευτου και πολιτισμένου διαλόγου». Βλ. Ρόδης Ρούφος, *Οι μεταμορφώσεις του Αλάρικου και άλλα δοκίμια*, εισαγωγή: Νίκος Αλιβιζάτος, εκδ. βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2018, σελ. 198.

¹⁵ Ο «κοινός ιδεολογικός ιστός» της ομάδας των *Εποχών*, που είχε ως άξονα την πνευματική ελευθερία, είχε συνδέσει δεκαετίες πριν τους εκπροσώπους της γενιάς του '30 που θα μετείχαν τη δεκαετία του 1960 στην έκδοση των *Εποχών*. Βλ. Ελισάβετ Αρσενίου, *Νοσταλγοί και Πλαστουργοί*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 2003, σελ. 90.

¹⁶ *Εποχές*, τ. 1, Μάιος 1963, σελ. 3.

υψηλή παιδεία[...] να γίνει πλατύτερο το μορφωμένο κοινό της χώρας μας και να του προσφερθεί ένα μέσο πνευματικής επικοινωνίας»¹⁷.

Οι *Εποχές* τονίζουν ακόμη τον εξωστρεφή τους προσανατολισμό, σημειώνοντας ότι οι εθνικές ιδιαιτερότητες είναι ευκολότερο να υπηρετηθούν μέσα σ' ένα διεθνές περιβάλλον. Το περιοδικό συνδυάζει την παραπάνω δήλωση με εκείνη που αναφέρεται στην «αποκλειστικότητα και ανταλλαγή ύλης με ξένα περιοδικά διεθνούς κύρους και την απευθείας συνεργασία από προσωπικότητες εξέχουσες του σημερινού κόσμου». Οι *Εποχές* κατονομάζουν μάλιστα σε πλαίσιο που βρίσκεται στη σελίδα των περιεχομένων του πρώτου τεύχους τη λίστα με τις συνεργασίες με διεθνή περιοδικά: *Diogene, Encounter, Esprit, Forum, Monat, Preuves, Tempore Presente*. Η συνεργασία του περιοδικού με τα συγκεκριμένα έντυπα μεταφράζεται σε δυνατότητα απευθείας δημοσίευσης άρθρων που προέρχονται από αυτά.

Η λίστα με τα έντυπα, στην οποία δεν γίνεται ξανά ρητή αναφορά μετά το πρώτο τεύχος, παρά τη συνέχιση της ύπαρξης σχετικών διαφημίσεων, δηλώνει από μόνη της αρκετά ως προς την σχέση των *Εποχών* με το CCF, γεγονός που ενισχύεται από μια σειρά ακόμη γεγονότων. Οι δημοσιεύσεις κειμένων που προέρχονται από περιοδικά του δικτύου είναι δύσκολο να θεωρηθούν τυχαίες, αφού δεν εξισορροπούνται από επαρκή αριθμό δημοσιεύσεων άλλων περιοδικών. Επίσης η στενή σχέση με τα περιοδικά του CCF είναι εκείνη που επιτρέπει στις *Εποχές* τη δημοσίευση άρθρων χωρίς την επισήμανση της προέλευσης τους, με τρόπο δηλαδή που να παρουσιάζονται σα να είχαν γραφτεί για τις ίδιες τις *Εποχές*. Ο μελετητής συμπεραίνει ότι πρόκειται για άρθρα περιοδικών του CCF, καθώς πολλές φορές γράφονται από γνωστά ονόματα διανοητών που σχετίζονταν με τα περιοδικά αυτά, αλλά κι επειδή στις λοιπές δημοσιεύσεις διεθνών άρθρων, εκείνες δηλαδή που δεν προέρχονται από περιοδικά του CCF, δίνονται οι πληροφορίες σε σχέση με την προέλευση τους (ημερομηνία και έντυπο). Εξάλλου, το ίδιο το περιοδικό στο εισαγωγικό άρθρο του πρώτου τεύχους είχε μιλήσει για τη δυνατότητα εν λευκώ άντλησης άρθρων από τα συγκεκριμένα έντυπα. Επιπρόσθετα, πέρα από τη δημοσίευση άρθρων, υπάρχουν, όπως προαναφέρθηκε, και διαφημίσεις των περιοδικών του δικτύου, που ιδίως κατά το

¹⁷ *Εποχές*, τ. 1, Μάιος 1963, σελ. 3.

πρώτο έτος έκδοσης είναι αρκετές σε αριθμό (πέντε ή και περισσότερες σε κάθε τεύχος), ενώ στη συνέχεια αρχίζουν σταδιακά να αραιώνουν χωρίς να εκλείπουν.

Η ιδεολογική συγγένεια των *Εποχών* με άλλα περιοδικά του CCF επίσης είναι ενδεικτική. Η φιλελεύθερη, αντι-ολοκληρωτική ματιά, ο αντι-ιδεολογικός ανθρωπισμός, η συνεχής επίκληση στην ελευθερία και τη δημοκρατία, η συστηματική κριτική στο σοβιετικό σύστημα και η προσπάθεια προσέλκυσης της μη κομμουνιστικής αριστεράς, ήταν κάποια από τα στοιχεία που συναντήθηκαν τόσο στις *Εποχές* όσο και στις υπόλοιπες εκδόσεις του δικτύου. Ωστόσο η μορφή της αντίθεσης προς τον κομμουνισμό, όπως εμφανίζεται στις *Εποχές*, με την αποστασιοποίηση από τη θεωρία του κομμουνιστικού κινδύνου αλλά και από την μαχητική αντικομμουνιστική επιχειρηματολογία των προηγούμενων χρόνων, διαφοροποιήθηκε από την αντικομμουνιστική προσέγγιση άλλων περιοδικών του CCF. Ο αντικομμουνισμός των εντύπων αυτών, όσο κι αν είχε μετριαστεί στο πλαίσιο της τακτικής του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου, παρέμενε δομικό συστατικό τους και ήταν κατά περιπτώσεις εριστικός.

Σημειώνεται ότι η σχέση του περιοδικού με τις συγκεκριμένες εκδόσεις δεν πέρασε απαρατήρητη από την αριστερά της εποχής, ομοίως και από την *Επιθεώρηση Τέχνης*. Είναι χαρακτηριστική η σχετική επίθεση του αριστερού περιοδικού στις *Εποχές*, με αφορμή αντιπαράθεση γύρω από μια μετάφραση του Λούκατς¹⁸. Η *Επιθεώρηση Τέχνης* εστιάζει στο γεγονός ότι τα εν λόγω περιοδικά, με τα οποία συνεργάζονται οι *Εποχές*, υποστηρίζονται από το Συνέδριο για την Ελευθερία της Κουλτούρας μέσα από δωρεές που προέρχονται από αμερικανικά ιδρύματα¹⁹. Οι *Εποχές*, σε απάντησή τους, αναφέρουν ότι το περιοδικό «συνεργάζεται ελεύθερα» όχι μόνο με τα συγκεκριμένα αλλά και με άλλα διεθνή έντυπα κι επιλέγουν όποιο δημοσίευμα κρίνουν οι ίδιες κατάλληλο για το περιοδικό. Επίσης τονίζουν ξανά ότι οι *Εποχές* έχουν «καθαρά παιδευτικούς στόχους»,

¹⁸ Βλ. παρακάτω σελ. 74.

¹⁹ Η *Επιθεώρηση Τέχνης* χαρακτηριστικά αναφέρει: «[...]μια δικαιολογημένη ερώτηση προς το περιοδικό που [...]κατά σύμπτωση συνεργάζεται με τα παραπάνω περιοδικά που βγαίνουν με τη βοήθεια των αμερικανικών οργανισμών και που τα διαφημίζει: Αν πρέπει οπωσδήποτε να ψάχνει για στρατευμένα όργανα και εξωπνευματικές σκοπιμότητες μήπως θα πρέπει αυτά τα πράγματα να τα αναζητήσει λίγο πιο κοντά του, στις ίδιες δηλαδή τις στήλες του και στις συνεργασίες του;». Βλ. *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 113, Μάιος 1964 («Στράτευση και σκοπιμότητα», στήλη: Το χρονικό της πνευματικής ζωής, σελ. 462-463).

δεν υπηρετούν πολιτικούς ή άλλους στόχους και δημοσιεύουν τα κείμενα τους «ακαθοδήγητες, χωρίς άλλες από τις δικές τους “ντιρεκτίβες”»²⁰.

Με όρους περιεχομένου, οι *Εποχές* υποστήριξαν σε πολλές περιπτώσεις τη δυτική σκέψη και πολιτισμό (για παράδειγμα έδωσαν έμφαση στην αμερικανογενή τέχνη και τα προερχόμενα από αυτή καλλιτεχνικά ρεύματα), παράλληλα όμως υπερασπίστηκαν την πολυφωνία και τις ίσες αποστάσεις από τα δύο στρατόπεδα, ασκώντας, μεταξύ άλλων, ήπια κριτική προς τις ΗΠΑ. Ωστόσο, τα παραπάνω στοιχεία εντοπίζονταν και σε άλλα περιοδικά του CCF, αφού ενίσχυαν το επιθυμητό προφίλ της δημοκρατικότητας και της ελευθερίας της σκέψης.

Πέρα από τις ενδείξεις για τη σχέση *Εποχών*-CCF που προκύπτουν από το ίδιο το περιεχόμενο του περιοδικού, η σχέση αυτή αποδεικνύεται και από την ύπαρξη αρχείων που επιβεβαιώνουν ότι οι *Εποχές* έλαβαν χρηματοδότηση από το CCF και ανέπτυξαν επικοινωνία με τον γραμματέα του οργανισμού αναφορικά με την ύλη και το περιεχόμενο²¹.

Σε κάθε περίπτωση, η σχέση που περιγράφεται παραπάνω, αν και υπαρκτή, δεν έγινε ποτέ κεντρικό στοιχείο της φυσιογνωμίας των *Εποχών*, δεν αφαίρεσε από τους φιλελεύθερους διανοούμενους που ενεπλάκησαν στην έκδοση το περιθώριο πρωτοβουλίας, ούτε τους εμπόδισε από την ενασχόληση με θέματα της εγχώριας πνευματικής ζωής που παρέμενε κεντρικός άξονας της έκδοσης. Παρόλ' αυτά, οι *Εποχές* δικαίως περιγράφονται ως ένα «ευρωπαϊκό» περιοδικό, που είχε περισσότερο εξωστρεφή χαρακτήρα τόσο από τη *Νέα Εστία*, όσο και από την *Επιθεώρηση Τέχνης*. Η εξωστρέφεια αυτή δεν εξαντλούνταν στην αναδημοσίευση άρθρων από τα παραπάνω διεθνή περιοδικά, αλλά σχετιζόταν με την αμεσότερη, σε σχέση με τις άλλες εκδόσεις, αποτύπωση της παγκόσμιας πνευματικής και καλλιτεχνικής κίνησης.

²⁰ *Εποχές*, τ. 15, Ιούλιος 1965 («Όχι σ' όλα τα επίπεδα», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σελ. 55).

²¹ Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Το περιοδικό *Εποχές* και το Congress For Cultural Freedom (CCF): Στοιχεία και ερωτήματα από το αρχείο του CCF», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 138-139, Ιούλιος –Δεκέμβριος 2017 και Στρατής Μπουρνάζος, *To Congress for Cultural Freedom (CCF) και η δραστηριότητά του στην Ελλάδα, 1950-1967 Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και αντικομμουνισμός*, ό.π., κεφ. 7. Βλ. επίσης Zinovia Lialiouti, «The 'treason of the intellectuals': The Shadowy presence of the Congress for Cultural Freedom in Greece, 1950-1963», *Intelligence and National Security*, 2018, σελ. 31.

Ως προς την διάρθρωση της ύλης, οι *Εποχές* ξεκινούν κάθε τεύχος από αναλυτικά περιεχόμενα με τους τίτλους των κειμένων και τους συγγραφείς. Οι πρώτες σελίδες αφιερώνονται σε θεωρητικά κείμενα και λιγότερο συχνά σε κάποια αποσπάσματα λογοτεχνικών κειμένων και έχουν σημαντική θέση μέσα στην ύλη, καθώς προλογίζονται στο εξώφυλλο, έχουν αρκετά μεγάλη έκταση και καίρια θεματολογία για ανθρώπους του πνεύματος. Ακολουθεί η ενότητα «Χρονικά», η οποία περιλαμβάνει στήλες με σχόλια για την πολιτική, την κοινωνία, τον πολιτισμό και τις τέχνες. Επόμενη είναι η ενότητα «Τα βιβλία», με κριτικές ποιημάτων και λογοτεχνικών κειμένων κι έπειτα η στήλη «Δελτίον Διεθνούς Πολιτικής» που αφορά σε σχολιασμό της διεθνούς επικαιρότητας και υπογράφεται αρχικά από τον Λέοντα Καραπαναγιώτη και στη συνέχεια από τον Χάρη Μπουσμπουρέλη. Το «Πολιτικό Ημερολόγιο» που έπεται είναι μια επιγραμματική καταγραφή των σημαντικότερων γεγονότων της τελευταίας περιόδου, ενώ στη στήλη «Οι συνεργάτες του τεύχους» παρουσιάζεται ένα σύντομο βιογραφικό όσων έγραψαν τα βασικά άρθρα του τεύχους. Οι *Εποχές*, σε αντίθεση με άλλα περιοδικά, δίνουν αρκετά μεγάλη σημασία στη στήλη «επιστολές» που ακολουθεί, όπου δημοσιεύονται αυτούσια κείμενα αναγνωστών, θεωρώντας ότι είναι ένας από τους τρόπους δικαίωσης των προγραμματικών διακηρύξεων περί ανάπτυξης ουσιαστικού διαλόγου. Μάλιστα, η στήλη αυτή γίνεται συχνά χώρος φιλοξενίας ενδιαφερουσών αντιπαραθέσεων, γι' αυτό και κρίνεται ως αρκετά μεγάλης σημασίας και αναγνωσιμότητας²². Ανάμεσα στις τελευταίες στήλες του περιοδικού βρίσκεται «Το σχόλιο του Κ. Μητρόπουλου», που αποτελεί μια εύστοχη και καυστική συνήθως γελοιογραφία, η οποία ψέγει τα κακώς κείμενα της κοινωνικής, πολιτικής και πολιτισμικής ζωής. Οι τελευταίες σελίδες πολλών από τα τεύχη

²² Η διάθεση των *Εποχών* να δώσουν μεγάλη σημασία και να μην αποκλείουν κατά το δυνατό κείμενα από τη στήλη των Επιστολών δεν είχε πάντα τα επιθυμητά αποτελέσματα. Χαρακτηριστική είναι η κριτική του περιοδικού *Ενδοχώρα* στις *Εποχές*, που αναφέρει ότι η στήλη των Επιστολών «δίνει την εντύπωση ερασιτεχνικού γηπέδου χωρίς διαιτητή» και αποκαλύπτει τη «γυμνότητα του πνευματικού προθαλάμου μας», ενώ δε θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι κάπως έτσι υπηρετείται η «μεταπολεμική δεκτικότητα». Βλ. *Ενδοχώρα*, περίοδος Β', έτος 6°, τεύχος 36 («Μια σύσταση στη σύνταξη του περιοδικού *Εποχές*», στήλη: Χρονικά, σελ. 200). Οι *Εποχές*, μάλιστα απαντώντας στο συγκεκριμένο σχόλιο, παραδέχονται ότι η στήλη αυτή, που φιλοδοξούσε να δώσει βήμα έκφρασης σε «οποιοδήποτε αναγνώστη», με μόνο περιορισμό την ύπαρξη «μέτρου και ευπρέπειας», προσέφερε σε κάποιους «μια λαμπρή ευκαιρία για να δώσουν διέξοδο στις μνησικακίες τους ή να φερθούν με τρόπο ανάγωγο, ιταμό, απέναντι στον οικοδεσπότη». Βλ. *Εποχές*, τ. 44, Δεκέμβριος 1966 («Ελευθερία και ασυδοσία», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σελ. 556).

περιλαμβάνουν αφιερώματα σε φιλοσόφους και στοχαστές. Επίσης σε κάποιο σημείο του τεύχους παρεμβάλλονται συχνά έρευνες σε σχέση με την κοινωνία, τον πολιτισμό, την παιδεία κ.ά. (πχ. μετανάστευση, ηθική κρίση, τεχνική και ανθρωπιστική μόρφωση κ.λπ.).

Η θεματολογία του πρώτου τεύχους των *Εποχών* είναι ενδεικτική των προθέσεων του περιοδικού: η Χάνα Άρεντ αρθρογραφεί για τον Νίτσε, τον Κίρκεγκωρ και τον Μαρξ, ενώ δημοσιεύεται δοκίμιο του Παστερνάκ για τον Σοπέν, που, όπως επισημαίνεται, το παραχώρησε η αδελφή του Παστερνάκ στο περιοδικό. Σημειώνεται ότι η επιλογή του ονόματος του Παστερνάκ στο πρώτο τεύχος του περιοδικού δείχνει να έχει ιδιαίτερη σημασία, αφού η περίπτωση του ρώσου συγγραφέα και πιο συγκεκριμένα το γεγονός ότι εξαναγκάστηκε να αρνηθεί το βραβείο Νομπέλ που του είχε απονεμηθεί για τον *Δόκτωρ Ζιβάγκο*, χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον από τη δυτική προπαγάνδα ως αντικομμουνιστικό επιχείρημα. Παρότι εδώ οι *Εποχές* δε μιλούν για το συγκεκριμένο έργο (σημειώνουν ωστόσο ότι ο *Δόκτωρ Ζιβάγκο* ανήκει στα έργα του συγγραφέα που αξίζει να επιζησουν), η επιλογή του ονόματος του Παστερνάκ από μόνη της έχει ένα ιδιαίτερο σημειολογικό φορτίο. Το ίδιο και η αναφορά στην «προσφορά μιας νέας πεζογράφου», της Μαρίας Γκούμα εν προκειμένω, που συμβαδίζει με δύο ακόμη από τις επιδιώξεις του περιοδικού: την προβολή νέων καλλιτεχνών και την προβολή γυναικών. Και τα δύο αυτά θέματα εξάλλου πρωταγωνίστησαν στον πολιτιστικό ψυχρό πόλεμο και δεν είναι τυχαίο ότι συναντήθηκαν επανειλημμένα στα περιοδικά του CCF. Η δημοσίευση του διηγήματος *Βραχνάς* του Κάσδαγλη στο πρώτο τεύχος του περιοδικού είναι επίσης ενδεικτική, καθώς έχει αναφορές στη θέση του γυναικείου φύλου. Γενικότερα είναι εμφανής η προσπάθεια του περιοδικού να εμπερικλείει σε κάθε τεύχος κάποια κείμενα γυναικών αρθρογράφων ή κάποιες κριτικές έργων τους. Συνήθως το ποσοστό αυτών των κειμένων έναντι των υπολοίπων κυμαίνεται περί το 20-30%. Χαρακτηριστική είναι και η γελοιογραφία του πρώτου τεύχους που φανερώνει την πρόθεση του περιοδικού να αυτοπροβληθεί ως φωνή συμφιλίωσης και να καταγγείλει τον πυρηνικό κίνδυνο: η γελοιογραφία του Κ. Μητρόπουλου απεικονίζει ένα στρατιώτη με μια απόχη (πυρηνικό όπλο) να προσπαθεί να πιάσει ένα πουλί (ειρήνη).

Στη συντακτική ομάδα του περιοδικού η γενιά του '30 συνυπάρχει με νεότερους διανοούμενους. Καθοριστικό ρόλο για το περιοδικό έχουν οι Χρήστος Λαμπράκης,

Άγγελος Τερζάκης (διευθυντής), Γιώργος Σεφέρης, Γιώργος Θεοτοκάς, Κωνσταντίνος Δημαράς, Κωστής Σκαλιόρας, Λέων Καραπαναγιώτης (σύμβουλοι). Κριτικές γράφουν, μεταξύ άλλων, πέρα από τα μέλη της συντακτικής επιτροπής (Γιώργος Θεοτοκάς και Κώστας Στεργιόπουλος κυρίως), οι Αλέξανδρος Αργυρίου, Απόστολος Σαχίνης, Σπύρος Πλασκοβίτης, Έλλη Λαμπρίδη, Γιάννης Μπακογιαννόπουλος. Άλλα ονόματα ελλήνων διανοούμενων ή ανθρώπων της τέχνης που αρθρογραφούν ή κρίνονται στις *Εποχές* είναι: Εμμανουήλ Κριαράς, Ρόδης Ρούφος, Θανάσης Βαλτινός, Έλλη Αλεξίου, Παναγιώτης Μουλλάς, Νέλλη Σαβεριάδου, Ντούλα Μουρίκη, Έφη Ραυτοπούλου, Ιωάννης Κακριδής, Βάσω Σινοπούλου, Μανόλης Ανδρόνικος, Βασίλης Βασιλικός, Λίνος Πολίτης, Δημήτρης Μαρωνίτης, Κική Δημουλά, Αικατερίνη Κουμαριανού, Άρης Αλεξάνδρου, Μένης Κουμανταρέας, Κώστας Ταχτσής, Μιμίκια Κρανάκη, Κώστας Γεωργουσόπουλος, Γεώργιος Μαύρος, Στρατής Τσίρκας, Γαλάτεια Σαράντη κ.ά.

Ενδεικτικά του προσανατολισμού του περιοδικού είναι και τα αφιερώματα στους Μάρξ, Αντόρνο, Φρόυντ, Χούσερλ, Μπερντιάεφ, ντε Σαρντέν, Μαρσέλ, Μπεργκσόν, Σαρτρ κ.ά., που δείχνουν τη θέληση των *Εποχών* να αναδείξουν προβληματισμούς της παγκόσμιας θεωρητικής σκέψης, χωρίς να περιορίζονται σε μία στενή ιδεολογική γκάμα ή να αποκλείουν αμφιλεγόμενα πρόσωπα της παγκόσμιας διάνοησης²³.

Ακολουθεί το δεύτερο από τα περιοδικά της μελέτης, η γνωστή λογοτεχνική επιθεώρηση *Νέα Εστία*, η οποία τη δεκαετία του 1960 συνεχίζει τη μακρόχρονη πορεία της στον χώρο των τεχνών και των γραμμάτων, δημοσιεύοντας αρκετά άρθρα, λογοτεχνικά κείμενα και κριτικές που δικαιώνουν την ως τότε παρουσία της ως λογοτεχνικού περιοδικού κύρους. Από το 1927 που είχε ξεκινήσει την έκδοσή του υπό τη διεύθυνση του Γρηγορίου Ξενόπουλου, το περιοδικό δήλωνε επανειλημμένα την πρόθεσή του να φέρει σε διάλογο το παλαιό με το νέο και να κινηθεί μεταξύ συντήρησης και πρωτοπορίας στα

²³ Είναι χαρακτηριστική επιστολή του νομικού Φαίδωνα Βεγλερή προς τον Άγγελο Τερζάκη, στην οποία σχολιάζεται καυστικά η επιλογή του περιοδικού να δημοσιεύσει κριτική έργου του Carl Schmitt, στην οποία, μεταξύ άλλων, σημειώνεται ότι «πρόκειται για τον μεγαλύτερο ευρωπαϊό πολιτειολόγο της εποχής μας» (*Εποχές*, τεύχος 12, Απρίλιος 1964, σελ. 72). Ο Βεγλερής, αφού σημειώνει ότι ο Schmitt είναι ο «μεγαλύτερος και απεχθέστερος θεωρητικός απολογητής του εθνικοσοσιαλισμού», διερωτάται πώς «κάτω από τη σημαία των *Εποχών*, τη δημοκρατική και φιλελεύθερη, πέρασε τέτοιο εθνικοσοσιαλιστικό εμπόρευμα». Βλ. Αρχείο Γιώργου Θεοτοκά, φάκελος 27, υποφάκελος 1, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

θέματα τέχνης²⁴ και το είχε σε σημαντικό βαθμό πραγματοποιήσει. Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμη και εκπρόσωποι της αριστεράς αναγνώριζαν την ιστορικότητα και το κύρος του εντύπου όσο και το ότι είχε υπάρξει «πνευματικό όργανο» με βαρύτητα», παρότι κατά περιόδους και κυρίως μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1950 υπήρχε μια αντιπαράθεση ιδεολογικοπολιτικού χαρακτήρα με αριστερά έντυπα²⁵. Σε όλη την πορεία της η *Νέα Εστία* παραμένει, όπως εξάλλου πολλά ακόμη έντυπα της εποχής, ένα «προσωποπαγές» περιοδικό που το ύφος του καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τον διευθυντή του.

Κατά τη δεκαετία του 1960 η *Νέα Εστία*, παρά τη φιλοξενία ονομάτων της φιλελεύθερης διανόησης, την επίκληση της προόδου και την αποποίηση του συντηρητισμού σε θεωρητικό επίπεδο, δεν τολμά πνευματικές τομές και δεν αφομοιώνει σε ικανοποιητικό βαθμό το κλίμα κοινωνικοπολιτικής και πολιτιστικής αναστάτωσης. Ως προς τα ιδεολογικά της χαρακτηριστικά, εκφράζει έναν φιλελεύθερο συντηρητισμό, χωρίς να εκπροσωπεί επίσημα κανένα από τα δύο συστατικά του όρου. Το ιδιαίτερο κράμα συντηρητισμού και φιλελευθερισμού που χαρακτηρίζει τη *Νέα Εστία* αναδύεται σε συζητήσεις που διεξάγονται σε όλα τα περιοδικά της μελέτης, όπως για παράδειγμα οι σχετικές με το έθνος, την ελευθερία, τη δημοκρατία, τον ανθρωπισμό, τις τεχνικές εξελίξεις, τα ήθη, τον πολιτισμό κ.λπ. Το περιοδικό αποδέχεται σε μεγαλύτερο από τις *Εποχές* βαθμό τη μετεμφυλιακή τάξη πραγμάτων, την εθνικοφροσύνη (αν και χωρίς ρητή αναφορά σε αυτήν), ενώ για παράδειγμα επιτίθεται στους φοιτητικούς αγώνες ως αναίτιους. Ταυτόχρονα διατηρεί έναν αναχρονιστικό μοντερνιστικό λόγο, χωρίς γόνιμο

²⁴ Αγγελική Λούδη-Μαρία Σακελλαρίου, «Νέα Εστία», στο *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974, Εφημερίδες, Περιοδικά, Δημοσιογράφοι, Εκδότες*, επιμ. Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου, τόμος Γ', Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008, σελ. 254.

²⁵ Βλ. για παράδειγμα *Η Αυγή*, 13/11/1957 (Τάσος Βουρνάς, «Ανατολή, Δύση και “Νέα Εστία”», στήλη: Οι επιφυλλίδες της “Αυγής”). Από την άλλη ο Π. Μαστροδημήτρης αναφέρει ότι η *Νέα Εστία*, υπό τη διεύθυνση του Πέτρου Χάρη, είχε εξαρχής υιοθετήσει μια «υπερκομματική πολιτική για τη λογοτεχνία, μια ανοικτή και συνυπαρκτική γραμμή πλεύσεως για τους νεοέλληνες λογοτέχνες», είχε υπερβεί το «φόβητρο της προληπτικής λογοκρισίας» και είχε σταθεί «υπεράνω προσωπικών συμπαθειών ή αντιπαθειών» σε περιπτώσεις διαμάχης ανάμεσα σε λογοτέχνες ή λογοτεχνικές κινήσεις [φέρει ως παράδειγμα τη διαμάχη με αφορμή την απονομή του «Επάθλου Παλαμά»(1947) ανάμεσα στον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο και τον Γ. Σεφέρη]. Βλ. Π.Δ. Μαστροδημήτρης, *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Φιλολογίας*, β' έκδοση, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1998, σελ. 259-260.

προβληματισμό πάνω στις σύγχρονες μοντερνιστικές προκλήσεις και εκφράζει πολλές φορές έναν «πολιτιστικό συντηρητισμό», που μεταξύ άλλων υμνεί τα πολιτιστικά πεπραγμένα της Ελλάδας ως «μάνας του δυτικού πολιτισμού» και παραμένει προσκολλημένος στις αξίες του κλασικού, στον λυρισμό κ.λπ.

Σε κάθε περίπτωση, σε συνάρτηση με τον προαναφερθέντα προσωποπαγή χαρακτήρα του περιοδικού, αποφασιστική σημασία για τη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας της *Νέας Εστίας* διαδραματίζουν πρώτιστα οι αισθητικές και κοινωνικοπολιτικές αντιλήψεις του διευθυντή της Πέτρου Χάρη και δευτερευόντως βασικών συνεργατών της (Ανδρέας Καραντώνης, Άλκης Θρύλος κ.λπ.), οι οποίοι εύλογα επηρεάζονται από τον πνευματικό κύκλο και την πολιτικοϊδεολογική κατεύθυνσή τους και αποτυπώνουν την επιρροή αυτή στο περιοδικό. Στους ελληνικούς και διεθνείς κύκλους την ίδια περίοδο, το περιοδικό δείχνει να εκλαμβάνεται ως μία προϋπάρχουσα λογοτεχνική έκδοση που συνεχίζει την εκδοτική παρουσία της καθοριζόμενη από την ως τότε πορεία της και όχι ως έντυπο που εύκολα μπορεί να υπηρετήσει σύγχρονους κοινωνικούς, πολιτικούς ή πολιτιστικούς στόχους, οι οποίοι βρίσκουν περισσότερο πρόσφορο έδαφος σε έντυπα νέα ή σχετικά νέα. Για παράδειγμα, οι δεσμοί με το μετεμφυλιακό καθεστώς εξουσίας, που το περιοδικό αν όχι «υπηρετεί» τουλάχιστον «εξυπηρετεί», δε δείχνουν να υποκρύπτουν στη δεδομένη φάση κάποια σχέση άμεσης εξάρτησης, όπως εκείνη ανάμεσα στην ΕΔΑ και την *Επιθεώρηση Τέχνης*. Αντίστοιχα σε διεθνές επίπεδο, ενώ η *Νέα Εστία* προβάλλει συγγενικές προς τη δική της ιδεολογία αντικομμουνιστικές θέσεις και πρωτοβουλίες, οι οποίες πολλές φορές προωθούνται από διεθνικά δίκτυα συσχετιζόμενα με τον πολιτιστικό ψυχρό πόλεμο, δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι το κάνει προκειμένου να ενισχύσει τη δυτική προπαγάνδα. Αν και την προηγούμενη δεκαετία η πολιτικοποίηση του εντύπου είχε αυξηθεί σε μεγάλο βαθμό λόγω της επαφής του Πέτρου Χάρη με το CCF και τις αμερικανικές υπηρεσίες²⁶, κατά τη δεκαετία του 1960 το περιοδικό επανέρχεται στην παραδοσιακά «απολιτική» στάση του, αναστέλλοντάς την κατά περίπτωση για να καταγγείλει περιστατικά που το ίδιο θεωρεί «προκλητικά» (όπως οι φοιτητικές

²⁶ Στρατής Μπουρνάζος, *To Congress for Cultural Freedom (CCF) και η δραστηριότητά του στην Ελλάδα, 1950-1967 Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και αντικομμουνισμός*, ό.π., σελ. 122-132.

κινητοποιήσεις ή η καταδίκη των συγγραφέων Ντάνιελ και Σινιάφκσι από σοβιετικό δικαστήριο για τη μετάδοση αντισοβιετικών απόψεων).

Όσον αφορά στα εξωτερικά χαρακτηριστικά του περιοδικού, η τιμή του κάθε τεύχους είναι 10 δρχ. (η μισή τιμή σε σχέση με τις *Εποχές*), η εξάμηνη συνδρομή ανέρχεται στις 175 και η ετήσια στις 300 δρχ., ενώ μετά τα μέσα του 1964 η συνδρομή διαμορφώνεται σε 200 και 350 δρχ. αντίστοιχα. Η διαμόρφωση της ύλης ακολουθεί μια εύλογη δομή, χωρίς ωστόσο να προκύπτει ένα τόσο προσεγμένο ή «επαγγελματικό» αποτέλεσμα όσο στις *Εποχές*. Κάθε τεύχος ξεκινάει από το εισαγωγικό άρθρο του Πέτρου Χάρη, με τίτλο «Προβλήματα κι ερωτήματα», που περιλαμβάνει σχολιασμό της πολιτικής, κοινωνικής και πολιτισμικής επικαιρότητας. Φύσει και θέσει το κείμενο αυτό ανήκει στα πλέον χαρακτηριστικά ως προς τη φυσιогνωμία, τις απόψεις και τη συνολική παρέμβαση του περιοδικού στα ελληνικά γράμματα της εποχής. Μετά τη συγκεκριμένη στήλη ακολουθούν φιλοσοφικά, κοινωνικά και πολιτιστικά κείμενα, καθώς και αποσπάσματα ποιημάτων και διηγημάτων που δημοσιεύονται «άτακτα», χωρίς συγκεκριμένη αλληλουχία. Στη συνέχεια, υπάρχει η ενότητα «Δεκαπενθήμερα» που συμπεριλαμβάνει διάφορες στήλες: «τα γεγονότα και τα ζητήματα» (αντίστοιχη με τη στήλη «Χρονικά-Σχόλια» των *Εποχών*), «επικαιρότητες», «η μουσική», «τα νέα βιβλία», «περιοδικά κι εφημερίδες» (σύννοψη των κυριότερων δημοσιεύσεων πρόσφατων εφημερίδων και περιοδικών), καθώς και μια σύντομη αλληλογραφία (στην οποία οι συντελεστές του περιοδικού δείχνουν να αποδίδουν πολύ λιγότερη βαρύτητα από εκείνη που δίνουν οι συντάκτες των *Εποχών*). Κάθε τεύχος έχει περίπου 70 σελίδες και φιλοξενεί λίγες διαφημίσεις, κατά βάση στην τελευταία σελίδα.

Η *Νέα Εστία*, εκτός από τον διευθυντή της Πέτρο Χάρη, στηρίζεται στις υπογραφές των Ανδρέα Καραντώνη, Άλκη Θρύλου, Γρηγόρη Κασιμάτη, Γιάννη Χατζίνη και άλλων βασικών αρθρογράφων, ενώ στο περιοδικό εμφανίζονται μια σειρά από άλλα ονόματα: Κώστας Τσιρόπουλος, Αιμίλιος Χουρμούζιος, Ηλίας Βενέζης, Αμύντας Παπαβασιλείου, Τάκης Παπατσώνης, Φώτης Κόντογλου, Σπύρος Πλασκοβίτης, Βασίλης Βασιλικός κ.ά. Κάποιοι από τους «πρωταγωνιστές» των *Εποχών* έχουν επίσης θέση κατά καιρούς στη *Νέα Εστία* μέσα από δημοσιεύσεις ή αναδημοσιεύσεις (Τερζάκης, Θεοτοκάς, Παπανούτσος, Παναγιωτόπουλος, Κριαράς, Δημαράς, Στεργιόπουλος κ.ά.).

Οι αναλύσεις επεκτείνονται σε πλήθος προσώπων και θεμάτων και έτσι στις σελίδες της *Νέας Εστίας* ο Ντοστογιέφσκι συνυπάρχει με τον Όσκαρ Ουάιλντ, τον Παστερνάκ, τον Κάφκα και τον Καμύ, ο Σικελιανός, ο Παλαμάς και ο Καβάφης με τους σύγχρονους μεταπολεμικούς ποιητές, ο Μπέκετ με το κλασικό θέατρο κ.ο.κ.

Σε κάθε περίπτωση, παρά την ευρύτητα των θεμάτων και των προσεγγίσεων η εικόνα που προκύπτει από τη σύνθεση των κειμένων είναι, όπως προειπώθηκε, εκείνη ενός περιοδικού φιλελεύθερου συντηρητικού, που δυσκολεύεται να αποδεχθεί την ανάγκη των μεταβάσεων, κοινωνικοπολιτικών και πολιτισμικών που έχει φέρει προ των πυλών η δεκαετία του 1960.

Η *Επιθεώρηση Τέχνης*, η οποία στο εσώφυλλο χαρακτηρίζεται ως «μηνιαίο περιοδικό γραμμάτων και τεχνών», αποτελεί, όπως και οι *Εποχές*, μια δημοσιογραφική επιθεώρηση με μεγάλο εύρος θεμάτων που περιστρέφονται γύρω από τον χώρο του πολιτισμού και του πνεύματος. Έχοντας ξεκινήσει την έκδοσή του κατά την προηγούμενη δεκαετία, το περιοδικό προσπαθεί ακόμη να βρει τον βηματισμό του εν μέσω συγκυριών, όπως η επίδραση του 20^{ου} συνέδριου του ΚΚΣΕ το 1956, η αύξηση της απήχησης της ΕΔΑ, ο ρόλος του «παράνομου» ΚΚΕ, η εντονότερη κομματική παρέμβαση- η ΕΔΑ ορίζει μάλιστα «επίτροπο» στο περιοδικό προκειμένου να καταστείλει τα φαινόμενα ανυποταξίας και απόκλισης από την κομματική γραμμή²⁷- και η επιρροή και σταδιακή ενδυνάμωση των θέσεων της νέας αριστεράς που αρχίζει να διαμορφώνεται διεθνώς. Όλα τα παραπάνω, σε συνδυασμό με την αρχική πρόθεση των συντελεστών του εγχειρήματος να δημιουργήσουν ένα περιοδικό-τομή για τα δεδομένα των αριστερών εντύπων, έχουν ως συνέπεια η *Επιθεώρηση Τέχνης* να εμφανίζει κατά τη δεκαετία του 1960 τάσεις συμμόρφωσης με την κομματική ορθοδοξία, όσο και εναντίωσης σε αυτήν. Υπό αυτές τις συνθήκες, είναι αναπόφευκτη η δημιουργία ρήξεων ανάμεσα στους αρθρογράφους και συντελεστές του περιοδικού- που άλλες φορές «αποσιωπάται» και άλλες αποτυπώνεται στις σελίδες της *Επιθεώρησης Τέχνης*- αλλά και η χαλύβδωση της αποφασιστικότητας για διατύπωση ενός αριστερού λόγου αναδιαμορφωμένου στις ανάγκες της εποχής και έτοιμου να αντιμετωπίσει τα πολλαπλά μέτωπα αυτής.

²⁷ Βλ. παρακάτω σελ. 604-605.

Τούτων δοθέντων, η *Επιθεώρηση Τέχνης* που εξαρχής είχε δείξει την πρόθεση της να επεκταθεί πέραν των αυστηρών ορίων της μαρξιστικής αριστεράς, θέτει στο επίκεντρό της τη δημοκρατία, την ειρήνη, τον άνθρωπο, αλλά και την ελευθερία και μιλά εν ονόματι αυτών. Η κοινή διεκδίκηση των συγκεκριμένων εννοιών από περιοδικά διαφορετικών ιδεολογικών καταβολών εξελίσσεται σε μία συζήτηση, επίσης κοινή σε όλα τα περιοδικά, για το πραγματικό περιεχόμενο των εννοιών και την κατάχρησή τους. Εξάλλου, στο πλαίσιο της αντι-ολοκληρωτικής επιχειρηματολογίας η δύση ταυτίστηκε με έννοιες όπως η δημοκρατία, η ελευθερία και ο πλουραλισμός και απέδωσε στους Σοβιετικούς απολυταρχικές, καταπιεστικές ιδιότητες²⁸. Οι Σοβιετικοί με τη σειρά τους αντέστρεφαν αυτές τις αντιστοιχίες, οικειοποιούμενοι πολλές από τις αξίες που διεκδικούσε το αντίπαλο μπλοκ για τον εαυτό του και αποδίδοντας στους ανταγωνιστές τις «σκοτεινές» ιδιότητες.

Εντούτοις, το κλίμα πολιτιστικών ανταλλαγών και φιλελευθεροποίησης κατά τη δεκαετία του 1960 κάνει αυτή την ιδιαίτερη «συναίνεση» μεταξύ των περιοδικών για θέματα όπως η προαναφερθείσα σημασία της προάσπισης της δημοκρατίας, της ελευθερίας κ.ο.κ. να έχει κάποια ψήγματα αληθινής προσέγγισης μεταξύ διαφορετικών ιδεολογικών χώρων σε πολιτισμικό επίπεδο²⁹. Όσον αφορά στα υπό μελέτη περιοδικά, οι εν λόγω συζητήσεις όσο και η φιλοξενία κάποιων κοινών ονομάτων από τον χώρο της τέχνης και του πνεύματος υποδηλώνουν μια τάση διεύρυνσης της ιδεολογικής βάσης του πολιτισμικού γίνεσθαι, που ωστόσο συμπλέκεται με την τακτική της «ανοικτότητας» και της διαλεκτικής διάθεσης, την οποία επιστράτευαν τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα στο πλαίσιο του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου. Σε κάθε περίπτωση, η *Επιθεώρηση Τέχνης* παραμένει το δημοφιλέστερο περιοδικό πνευματικού προβληματισμού και τέχνης του ευρύτερου αριστερού χώρου, η *Νέα Εστία* του φιλελεύθερου συντηρητικού και οι *Εποχές*

²⁸ Despina Papadimitriou, «Establishing the cultural identity of the west in the early Cold War: A conceptual approach», ό.π., σελ. 79-81.

²⁹ Η Κατερίνα Λαμπρινού αναφέρεται στον επαναπροσδιορισμό της σχέσης της αριστεράς με τη γενιά του '30, τον μοντερνισμό, το άνοιγμα προς ένα «φιλελεύθερο θεωρητικό πλαίσιο» και στην ευρύτερη συνομιλία που ανέπτυξε η αριστερά με τον πνευματικό αστικό κόσμο και αντιστρόφως. Βλ. Κατερίνα Λαμπρινού, *ΕΔΑ 1956-1967, Πολιτική και Ιδεολογία*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2017, σελ. 485-488. Η Ελισάβετ Κοτζιά κάνει λόγο για τις «ιδεολογικοπολιτικές αναθεωρήσεις» της αριστεράς σε συνδυασμό με το «νέο αγωνιστικό ήθος» των μεταπολεμικών φιλελευθέρων, που είχε σα συνέπεια το ξεπέρασμα «ιδεολογικών στεγανών» μετά το 1955. Ελισάβετ Κοτζιά, *Ιδέες και Αισθητική, Μεσοπολεμικοί και Μεταπολεμικοί Πεζογράφοι 1930-1974*, ό.π., σελ. 215.

του φιλελεύθερου. Η διαφορά έγκειται στο ότι η *Επιθεώρηση Τέχνης*, όσο κι αν μιλάει για την «ανοικτότητα» του πολιτισμού, είναι και επιθυμεί να είναι, ρητά και αδιαπραγμάτευτα, περιοδικό του αριστερού χώρου- κάθε διαφορετική αντίληψη θα κρινόταν ως προδοτική-, ενώ οι *Εποχές* και η *Νέα Εστία* υποστηρίζουν ότι απέχουν από κάθε κομματική/ιδεολογική κατεύθυνση ή εξάρτηση και παρουσιάζουν τον πολιτισμό, την τέχνη και το πνεύμα ως ανεξάρτητα από τέτοιους παράγοντες. Από την άλλη, η *Επιθεώρηση Τέχνης*, αν και περιοδικό της αριστεράς, επιστράτευσε «πολιτισμικά όπλα» που έτειναν να θεωρούνται δυτικά, όπως ο μοντερνισμός και τα προσάρμοσε στο αριστερό γίγνεσθαι. Η τακτική αυτή, που ήταν δημοφιλής στους κόλπους της αριστεράς τη συγκεκριμένη περίοδο, συνιστούσε κατά μία προσέγγιση ήττα του ανατολικού στρατοπέδου- με την έννοια ότι αποτελούσε παραδοχή του γεγονότος ότι τα πραγματικά «αριστερά» πολιτισμικά μέσα, όπως ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός, είχαν αποτύχει- ενώ, κατά άλλη προσέγγιση, έδειχνε ευελιξία της αριστεράς (και δη της «νέας αριστεράς»), αποβολή του δογματισμού και αναμόρφωση με βάση τα σύγχρονα δεδομένα. Ότι από τα δύο κι αν ισχύει, η *Επιθεώρηση Τέχνης* σταδιακά απέδειξε τη διάθεσή της να συνδιαλλαγεί με τον μοντερνισμό και την πρωτοπορία- ακόμη κι εν μέσω εσωκομματικών πυρών- και να προβάλλει, παράλληλα με τους αριστερούς, αρκετούς αστικούς καλλιτέχνες.

Η *Επιθεώρηση Τέχνης*, όπως διευκρινίζεται στο εσώφυλλο, «Διευθύνεται από Επιτροπή», δε γίνεται ωστόσο αναφορά στα άτομα που συναποτελούν τη συντακτική επιτροπή, όπως συμβαίνει στην περίπτωση των *Εποχών* (αναφέρεται μόνο ως υπεύθυνος συντάκτης ο Κωνσταντίνος Πορφύρης). Το πρώτο τεύχος της *Επιθεώρησης Τέχνης* για τη δεκαετία του 1960, ενδεικτικά, ξεκινάει με εξώφυλλο του Γιώργου Βακιρτζή- είναι εξάλλου προσφιλής τακτική του περιοδικού να προβάλλει στα εξώφυλλα έργα εικαστικών, κατά βάση αριστερών-, ενώ στα περιεχόμενα συναντάμε τα ονόματα των Δημήτρη Ραυτόπουλου, Στρατή Τσίρκα, Θέμου Κορνάρου, Γιώργου Πετρή, Νικηφόρου Βρεττάκου, Κωνσταντίνου Πορφύρη, Φοίβου Ανωγειανάκη, Σπύρου Ασδραχά, Ορέστη Κανέλλη, Τάσου Βουρνά, Λιλής Ζωγράφου, Βασίλη Μανιάτη (Κώστα Κουλουφάκου), Παναγιώτη Τέτση, Βάσω Κατράκη κ.ά.

Γενικά στις σελίδες της *Επιθεώρησης Τέχνης*, εκτός από τα παραπάνω ονόματα, φιλοξενούνται πολλοί ακόμη άνθρωποι του λόγου και της τέχνης, όπως οι Μιχάλης

Παπαϊωάννου, Μανώλης Φουρτούνης, Γιάννης Ιμβριώτης, Μάρκος Αυγέρης, Γιάννης Ρίτσος, Μίκης Θεοδωράκης, Δημήτρης Χατζής, Νίκος Εγγονόπουλος, Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, Γεράσιμος Σταύρου, Άδωνις Κύρου, Στέφανος Ροζάνης, Ασημάκης Πανσέληνος, Ρόζα Ιμβριώτη, Μέλπω Αξιώτη, Νίκος Καρούζος, Βασίλης Βασιλικός, Μάριος Χάκκας, Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος κ.ά.

Η διεθνής διανόηση είναι επίσης παρούσα στην *Επιθεώρηση Τέχνης* που δημοσιεύει συζητήσεις και κείμενα των Ροζέ Γκαροντύ, Λουί Αραγκόν, Έρνστ Φίσερ, Γκέοργκ Λούκατς, Φερνάν Λεζέ, Πάμπλο Πικάσο, Ζαν Πωλ Σαρτρ και αναφέρεται επανειλημμένα σε προσωπικότητες όπως αυτές των Κολακόφσκι, Μαγιακόφσκι, Ναζίμ Χικμέτ, Μπέρτολντ Μπρεχτ, Λουίς Μπουνιουέλ κ.ά. Η *Επιθεώρηση Τέχνης* αναδεικνύει κυρίως τις θέσεις των Φίσερ-Γκαροντύ που στρέφονται κατά του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, χωρίς να παρακάμπτει πλήρως την αντιμοντερνιστική προσέγγιση του Λούκατς, ο οποίος υπήρξε πολύ περισσότερο δημοφιλής στο περιοδικό κατά την προηγούμενη δεκαετία. Στο ίδιο πλαίσιο, δημοσιεύει συζητήσεις, όπως εκείνη των ιταλών μαρξιστών διανοουμένων που επαναπροσέγγισαν το φαινόμενο της πρωτοπορίας. Η διάθεση του περιοδικού να δίνει χώρο σε καινούργιες τοποθετήσεις πάνω σε «απαγορευμένα» για την κομματική ορθοδοξία θέματα κατά τη δεκαετία του 1960 προκαλεί εκ νέου τριγμούς στις ήδη τεταμένες σχέσεις του κόμματος με το περιοδικό ή, σύμφωνα με άλλη προσέγγιση, των δύο «ημισφαιρίων» του περιοδικού μεταξύ τους. Την ίδια κατάληξη έχουν και συζητήσεις για την ελληνική λογοτεχνία και ποίηση, που σχετίζονται με τη δυνατότητα της τέχνης να παρακάμπτει την ιδεολογία προτάσσοντας την αισθητική, για το θέμα της «αστικής παρακμής» των καλλιτεχνών κ.ά.³⁰

Κάθε τεύχος της *Επιθεώρησης Τέχνης* αποτελείται από 100 περίπου σελίδες, ωστόσο ο αριθμός αυτός δεν είναι σταθερός. Η τιμή τεύχους είναι 10 δρχ.- όπως και στην περίπτωση της *Νέας Εστίας*-, η ετήσια συνδρομή για την Ελλάδα ανέρχεται στις 120 δρχ. και η εξάμηνη στις 60 (σταδιακά διαμορφώνεται σε 180 και 90 αντίστοιχα), ενώ η ετήσια συνδρομή για το εξωτερικό είναι 180 δρχ.

³⁰ Για παράδειγμα βλ. παρακάτω σελ. 649-654&663-672.

Ως προς τα περιεχόμενα, η *Επιθεώρηση Τέχνης* δημοσιεύει στις πρώτες της σελίδες μια σειρά θεωρητικών άρθρων από κοινού με αποσπάσματα διηγημάτων και ποιημάτων. Η αναλογία ανάμεσα τους είναι διαφορετική απ' ό,τι στις *Εποχές*, οι οποίες αυτοπροσδιορίζονται ως έντυπο «πνευματικού προβληματισμού και γενικής παιδείας» δίνουν περισσότερη έμφαση στα θεωρητικά, κοινωνικά, πολιτισμικά και φιλοσοφικά άρθρα. Στην περίπτωση της *Επιθεώρησης Τέχνης*, που αυτοχαρακτηρίζεται «περιοδικό γραμμάτων και τεχνών», οι δημοσιεύσεις ποιημάτων και διηγημάτων είναι πολύ περισσότερες, γεγονός που εκτός από τη διάταξη της ύλης εξυπηρετεί σε μεγάλο βαθμό και την προβολή κομματικής ποίησης και λογοτεχνίας.

Η στήλη σχολιασμού της *Επιθεώρησης Τέχνης* που ακολουθεί έχει τίτλο «Από μήνα σε μήνα», ενώ έπονται στήλες για το βιβλίο, το θέατρο, τη μουσική, τις εικαστικές τέχνες. Στη συνέχεια υπάρχουν οι στήλες «νέα βιβλία», όπου προβάλλονται συγκεκριμένοι τίτλοι πρόσφατων βιβλίων, «εικόνες» και η στήλη της αλληλογραφίας, η οποία δεν υπάρχει απαραίτητα σε κάθε τεύχος.

Στην τελευταία σελίδα δημοσιεύονται κάποιες διαφημίσεις, κυρίως για βιβλία που κυκλοφορούν τη δεδομένη περίοδο και όχι κατά βάση γενικής φύσεως διαφημίσεις, όπως στις *Εποχές*. Η εικονογράφηση, όπως και στη *Νέα Εστία*, αν και υπαρκτή δεν είναι τόσο προσεγμένη και πλούσια όσο στις *Εποχές*.

Συνολικά, με βάση το γενικό προφίλ και τα εξωτερικά χαρακτηριστικά των περιοδικών επιβεβαιώνεται η αρχική διαπίστωση ότι οι *Εποχές* αποτελούν την πλέον «επαγγελματική» και φιλόδοξη έκδοση από τις τρεις, που θέτει εξ αρχής ως στόχο να αποτελέσει τομή στον χώρο του περιοδικού τύπου, στηριζόμενη τόσο στην ποιότητα της έκδοσης όσο και στο περιεχόμενό της³¹. Το γεγονός ότι εκδίδεται εν μέσω του αναβρασμού της δεκαετίας του 1960, την ώρα που ο Χρήστος Λαμπράκης ως εκδότης του κεντρικού χώρου και ο ίδιος ο ΔΟΛ βρίσκονται σε συνεχή άνοδο της επιρροής τους, σε

³¹ Σημειώνεται ότι οι καινοτομίες του περιοδικού *Εποχές* ανήκαν στους παράγοντες που κινητοποίησαν ένα είδος «ανταγωνισμού» μεταξύ των εντύπων της δεκαετίας του 1960, πέραν του περιεχομένου, σε επίπεδο δομής ύλης και εξωτερικών χαρακτηριστικών. Ενδεικτικές είναι δηλώσεις, όπως εκείνη του περιοδικού *Νέα Πορεία*, που υπογραμμίζουν την «ανάγκη ανανέωσης[...] κάθε εκσυγχρονισμένου εντύπου» και προαναγγέλλουν τη δρομολόγηση αλλαγών προς αυτή την κατεύθυνση (ενσωμάτωση περιεχομένων του τεύχους στο εξώφυλλο, καθιέρωση κύριου άρθρου «γενικότερου πνευματικού περιεχομένου» κ.ά.). Βλ. *Νέα Πορεία*, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1963, τ. 95-96 (στήλη: Από μήνα σε μήνα, σελ. 23).

συνδυασμό με την περιορισμένη έστω υποστήριξη από το CCF, προσδίδει ιδιαίτερη «δύναμη» στις *Εποχές*, ενόσω τα άλλα δύο περιοδικά συνεχίζουν να καθορίζονται ως έναν βαθμό από τις συνθήκες γένεσής τους. Η *Νέα Εστία* ως μετεξέλιξη του μεσοπολεμικού οράματος του Γρηγορίου Ξενόπουλου και η *Επιθεώρηση Τέχνης* ως περιοδικό που έπρεπε από την αρχή της έκδοσής του, το 1954, να ξεπερνάει διαρκείς κρίσεις, μεταβάσεις και προβληματισμούς της διεθνούς και εγχώριας αριστεράς. Σε κάθε περίπτωση, η προσαρμογή των εντύπων αυτών στα δεδομένα της δεκαετίας του 1960 φέρει μαζί της νέα στοιχεία και επαναπροσδιορισμό της ταυτότητας των περιοδικών, τα οποία δεν παύουν να ανήκουν στα πλέον έγκυρα της εποχής τους.

Αξίζει να παρατηρηθεί ότι το πνευματικό κλίμα της εποχής και την κίνηση των ιδεών αποτυπώνουν και άλλα περιοδικά της δεκαετίας του 1960, που συμμετέχουν εξίσου ενεργά στην «πολιτιστική άνοιξη» της περιόδου³². Τα έντυπα αυτά ενσωματώνουν αλλαγές και παρουσιάζουν μια τάση ανανέωσης ως προς τη θεματολογία, το ύφος, τη μορφή και τη διάρθρωση της ύλης. Πολλές από τις επιμέρους τάσεις που περιγράφονται ως κυρίαρχες στα βασικά περιοδικά της μελέτης είναι επίσης παρούσες στον υπόλοιπο περιοδικό τύπο της εποχής. Για παράδειγμα, το αριστερό περιοδικό *Κριτική* με διευθυντή τον Μανόλη Αναγνωστάκη, στα πρότυπα της *Επιθεώρησης Τέχνης*, έδειξε δεκτικό προς την επιρροή νέων αριστερών θέσεων³³. Επιπλέον το πρόταγμα της ιδεολογικής

³² Ανάμεσα στα περιοδικά που θεωρείται ότι αποτυπώνουν εύγλωττα το ανανεωτικό κλίμα της εποχής, είναι η *Κριτική* και το *Πάλι*. Το πρώτο εκδίδεται το 1959 από τον Μανόλη Αναγνωστάκη και εκφράζει έναν «ανανεωτικό αριστερό λόγο», που υπερασπίζεται την αποχή από τους δογματισμούς και τις ιδεολογικές διαμάχες. Μέρος της συνεισφοράς του ήταν η στενή παρακολούθηση και αποτύπωση των εξελίξεων σε σχέση με το σύγχρονο ευρωπαϊκό μυθιστόρημα. Το περιοδικό *Πάλι* εκδίδεται από το 1963-1966, με βασικούς συντελεστές τον Νάνο Βαλαωρίτη και τον Κώστα Ταχτσή και «προβάλλει τις αναζητήσεις του μεταπολεμικού υπερρεαλισμού, επικοινωνεί με την αθηναϊκή underground κουλτούρα της εποχής, φέρνει τη λογοτεχνία των μπιτ (beat generation) στην Ελλάδα και διεκδικεί χώρο για τη νεότερη λογοτεχνία». Βλ. Αναστασία Νάτσιν, Αγγέλα Καστρινάκη, Γιάννης Δημητρακάκης, Κέλη Δασκαλά, *Η πεζογραφία στη μακρά δεκαετία του 1960*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, 2015, σελ. 19-22.

³³ Στο περιοδικό *Κριτική* δημοσιεύτηκαν κείμενα που μίλησαν με θετικό πρόσημο για το μετασυνεδριακό κλίμα, ενώ κάποια από αυτά προσέγγισαν τον «δυτικό μαρξισμό». Είναι χαρακτηριστικό κείμενο του Γερ. Λυκιαρδόπουλου- ο οποίος εξάλλου αρθρογραφούσε και στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, ενώ μερικά κείμενά του είχαν δημοσιευτεί και στις *Εποχές*. Ο Λυκιαρδόπουλος, μέσα από το παράδειγμα του κινηματογράφου, κάνει λόγο για την «ιδεολογική στασιμότητα», τις «φλυαρίες» της κομματικής τέχνης και τον «γραφειοκρατικό συντηρητισμό» και θέτει το ερώτημα αν «οι ρώσοι κινηματογραφιστές είναι ιδεολογικά πιο πίσω από ωρισμένους δυτικούς». Μιλώντας για την εποχή μετά το 20^ο συνέδριο, επικροτεί την αποδέσμευση των καλλιτεχνών από την «κακά ερμηνευόμενη ιδεολογική κηδεμονία του κόμματος», ενώ πιθανολογεί ότι «μια

νηφαλιότητας που είναι παρόν στις *Εποχές*, τη *Νέα Εστία* και την *Επιθεώρηση Τέχνης* πρωταγωνίστησε σε πολλά ακόμη έντυπα της εποχής³⁴, ενώ και η κινητικότητα ιδεών και διανοουμένων, που αποτελεί μία από τις βασικές διαπιστώσεις της διατριβής, επιβεβαιώνεται μέσα από την μελέτη της ευρύτερης αρθρογραφίας του περιοδικού τύπου. Κατ' αυτόν τον τρόπο ονόματα στοχαστών που παρατηρείται ότι είχαν παρουσία και στα τρία περιοδικά που μελετάει η διατριβή εμφανίστηκαν επιπρόσθετα σε άλλα «μη ακραία», αλλά διαφορετικής κατεύθυνσης έντυπα της εποχής, υπερβαίνοντας ιδεολογικούς φραγμούς. Ως προς τη θεματολογία που απασχόλησε τα περιοδικά ως σύνολο διαπιστώνεται ένα ακόμη πεδίο σύγκλισης: λόγος περί έθνους, ανθρωπισμός, δημοκρατία, ελευθερία, προβληματισμοί μεταπολεμικής τέχνης, μοντερνισμός και αφαίρεση, τεχνικός πολιτισμός, πυρηνικός κίνδυνος, παγκόσμια ύφεση, μεταπολεμικά ήθη, λογοκρισία κ.ά. Στη μελέτη υπάρχουν συσχετισμοί των θέσεων των τριών βασικών περιοδικών με εκείνες άλλων εντύπων της εποχής, που αποδεικνύουν ότι πολλές από τις παρατηρήσεις της διατριβής διατυπώνονται με αφορμή την ανάλυση των *Εποχών*, της *Νέας Εστίας* και της *Επιθεώρησης Τέχνης*, ωστόσο αποτυπώνουν ευρύτερες τάσεις του περιοδικού τύπου. Παραμένει, εντούτοις, γεγονός ότι οι συγκεκριμένες θέσεις εκφράζονται με μεγαλύτερη σαφήνεια και συστηματικότητα από τα τρία περιοδικά της μελέτης για λόγους που σχετίζονται με τα προαναφερθέντα κριτήρια της βιωσιμότητας, της κυκλοφορίας, των συντελεστών, του κύρους, της εξωστρέφειας κ.ά.

Συνοψίζοντας, το στοιχείο το οποίο, πέραν των διαφορών που θα αναδειχθούν, ενώνει τις *Εποχές*, τη *Νέα Εστία* και την *Επιθεώρηση Τέχνης*, είναι ότι εκπροσώπησαν τον

βαθύτερη ιδεολογική ανακατάταξη στη Σοβιετική κοινωνία» θα τοποθετήσει και πάλι τους ρώσους σκηνοθέτες στην κορυφή της «αληθινής πρωτοπορίας». Βλ. *Κριτική*, Μάιος-Ιούνιος 1961, τ. 15 (Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, «Απόψεις για τον σύγχρονο σοβιετικό κινηματογράφο», στήλη: Απόψεις και συζητήσεις, σελ. 113-115). Ο Μανώλης Αναγνωστάκης επίσης αποδοκιμάζει στην *Κριτική* διανοούμενους που κρατούν εγκλωβισμένη την αριστερή σκέψη, ισχυριζόμενοι ότι πρέπει «να διατηρήσουμε την καθαρότητα των αρχών μας». Βλ. *Κριτική*, Ιούλιος-Αύγουστος 1961, τ. 16 (Μ. Αν., «Κριτική, συνέπειες και ευθύνες», στήλη: Θέματα σελ. 144-147).

³⁴ Για παράδειγμα ο Ντίνος Χριστιανόπουλος ανέφερε για τη *Διαγώνιο* ότι δεν είχε «καμία ιδεολογική ή αισθητική κατεύθυνση». Βλ. *Διαγώνιος*, Ιανουάριος-Μάρτιος 1965, περίοδος β', τ. 1 (Ντίνος Χριστιανόπουλος, «Το χρονικό της “Διαγωνίου”», σελ. 79). Παρομοίως, η *Νέα Πορεία* υπογράμμισε ότι «δεν κράτησε καμιά μονομέρεια ή στενότητα αντιλήψεων», ότι «δεν βγήκε σαν περιοδικό κλειστού κύκλου» και ότι «στάθηκε ανοιχτή σε όλες τις σημερινές λογοτεχνικές εκδηλώσεις». Βλ. *Νέα Πορεία*, Μάρτιος-Απρίλιος 1961, τ. 73-74 (στήλη: Από μήνα σε μήνα, σελ. 129).

χώρο στον οποίο πρόσκεινταν, προσπαθώντας να αποποιηθούν τον φανατισμό και την «ιδεολογική υπερφόρτιση»³⁵. Η προσπάθεια αυτή, αν και δεν τελεσφόρησε πάντα, δημιούργησε ένα ευνοϊκό κλίμα για «άτυπη» ανταλλαγή ιδεών, απόψεων και προσώπων που ως έναν βαθμό εμφανίστηκαν και στα τρία περιοδικά. Οι ομοιότητες αυτές δεν επικράτησαν έναντι των διαφορών τους που παρέμεναν πολύ έντονες για να εξαλειφθούν και δεν έφτασαν να αποϊδεολογικοποιήσουν το περιεχόμενο των εντύπων και να μεταφέρουν τη «διένεξη» σε καθαρά αισθητικό επίπεδο. Κάτι τέτοιο θα ήταν ιδιαίτερα δύσκολο στις συνθήκες της δεκαετίας του 1960 και του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου, ο οποίος ευνοούσε μεταξύ άλλων τη διαμάχη ανάμεσα σε έντυπα διαφορετικής ιδεολογικής κατεύθυνσης. Η συγκεκριμένη εκδοχή του ψυχρού πολέμου στην οποία έλαβαν μέρος τα περιοδικά της μελέτης, ηθελημένα ή μη, είναι εξάλλου ενδιαφέρουσα στον βαθμό που είναι «λειασμένη», κάποιες φορές σχεδόν αδιόρατη και έχει ξεπεράσει τη σκληροπυρηνική, ευθεία αντιπαράθεση ανάμεσα στις ιδεολογίες. Όπως προειπώθηκε, αυτό υπήρξε ένα από τα βασικά κριτήρια της επιλογής των τριών εκδόσεων ως ενδεικτικότερων για την αποτύπωση, σε επίπεδο περιοδικού τύπου, της νέας μορφής πολιτιστικής αντιπαράθεσης που ανέδειξε η δεκαετία του 1960.

Το μέλημα της συγκριτικής αντιπαράθεσης των θέσεων των περιοδικών, παρά την έλλειψη του απευθείας διαλόγου μεταξύ τους στη βάση της αποποίησης του φανατισμού, καθώς και η ανάγκη ανάδειξης των άλλοτε εμφανών και άλλοτε συγκεκαλυμμένων ιδεολογικών στοιχείων του λόγου των τριών περιοδικών, καθώς και της ευρύτερης κοινωνικοπολιτικής τους στάσης, υπέδειξε τον διαχωρισμό των τριών βασικών ενοτήτων της διατριβής – με κάθε περιοδικό να αντιστοιχεί σε καθεμία από αυτές τις ενότητες- σε κεφάλαια που στηρίζονται σε πέντε κοινούς άξονες: ιδεολογικές και εννοιολογικές προσεγγίσεις των περιοδικών, ιστορική ματιά και καθορισμός της σχέσης τους με το παρελθόν, τρόπος ανάγνωσης της ελληνικής και διεθνούς πολιτικής, στάση απέναντι σε

³⁵ Τον όρο χρησιμοποιεί ο Παν. Μουλλάς(ο ίδιος ανήκε στα ονόματα που εμφανίστηκαν και στα τρία περιοδικά της μελέτης, καθώς και σε άλλα περιοδικά της εποχής), ενώ τονίζει ότι μέρος αυτής της «ιδεολογικής υπερφόρτισης» ήταν τα λογοτεχνικά περιοδικά κατά τη δεκαετία του 1950 και 1960. Βλ. Παν. Μουλλάς, «Ο κριτικός λόγος της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς». *Παλίμψηστα και μη. Κριτικά δοκίμια*, εκδ. Στιγμή, Αθήνα 1992, σελ. 206-207. Ο Ευάνθης Χατζηβασιλείου μιλάει για την «ιδεολογική φόρτιση» ως γενικό χαρακτηριστικό της μεταπολεμικής κοινωνίας. Βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, 11^η έκδοση, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2015, σελ. 35-39.

καίρια κοινωνικά προβλήματα και συζητήσεις του καιρού και τέλος αισθητικές θέσεις και κριτική σε θέματα τέχνης και πολιτισμού. Τα κείμενα αναφοράς έχουν διαχωριστεί με βάση τους πέντε αυτούς βασικούς πυλώνες³⁶, ώστε η παράλληλη μελέτη των σχετικών κεφαλαίων να αναδεικνύει ομοιότητες και διαφορές που συνηγορούν υπέρ του ότι η ιδεολογία είναι πάντα παρούσα στον τύπο³⁷, όσο και ότι τα ελληνικά έντυπα διαμόρφωσαν μια μικρογραφία του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου, που αξιοποιούσε τόσο εθνικές ιδιαιτερότητες όσο και στοιχεία της διεθνούς αντιπαράθεσης. Τα περιοδικά χρησιμοποίησαν, συνειδητά ή μη, εργαλεία επιρροής συνειδήσεων προσαρμοσμένα στο κλίμα φιλελευθεροποίησης της δεκαετίας του 1960 και επέμειναν στο αξίωμα της «ιδεολογικής νηφαλιότητας» και της αποβολής του εξτρεμισμού. Τα στοιχεία αυτά βάσει της διεθνούς εμπειρίας είχαν αποδειχθεί ιδιαίτερα αποτελεσματικά στη χειραγωγή. Χωρίς να μπορεί κανείς να αποφανθεί ότι η αποβολή του δογματισμού δεν υπήρξε γνήσια στοιχείο της ιδεολογικής τους προσέγγισης, οι σχετικές διακηρύξεις των περιοδικών και η ιδεολογική τους ταυτότητα ήρθαν πολλές φορές σε σύγκρουση, με αποτέλεσμα να καθίσταται απαραίτητη η συνολική και συγκριτική ανάγνωση των κειμένων, καθώς και η αποκωδικοποίησή τους. Η παρούσα εργασία φιλοδοξεί, αν όχι να εξαντλήσει, τουλάχιστον να προσεγγίσει τις συγκεκριμένες διαδικασίες και να παράσχει ένα ακόμη εργαλείο μελέτης του περιοδικού τύπου της δεκαετίας του 1960, μετατοπίζοντας την έμφαση από τη φιλολογική συζήτηση και την επεξεργασία αισθητικών θέσεων στην ανάλυση του ιδεολογικού λόγου των εντύπων.

³⁶ Πολλά από τα κεφάλαια της μελέτης, ανάλογα με τις ανάγκες του υλικού, συμπεριλαμβάνουν σύνοψη των θέσεων που αναλύονται σε αυτά, προκειμένου να υπάρχει καλύτερη επισκόπηση των απόψεων και κατανόηση της μεταξύ τους συλλειτουργίας.

³⁷ Όπως αναφέρει η Δέσποινα Παπαδημητρίου, ακόμη κι όταν η λέξη ιδεολογία απουσιάζει ή αναφερόμαστε στον Τύπο που δεν είναι «πολιτικά δεσμευμένος» και παρουσιάζει ουδέτερο πρόσωπο, η ιδεολογία αναδύεται μέσα από το ρόλο του εντύπου σε σχέση με την πολιτική παρέμβαση, τη διαμόρφωση του αναγνωστικού κοινού, τη μόρφωση και τον πολιτισμό. Βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ. 44.

ΜΕΡΟΣ Α':ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ *ΕΠΟΧΕΣ*

Κεφάλαιο 1: Εννοιολογικές και ιδεολογικές προσεγγίσεις

1.1 Το παρελθόν και το σύγχρονο

Ένα από τα κεντρικά ζητήματα απέναντι στα οποία προσπαθεί να τοποθετηθεί ο λόγιος λόγος της δεκαετίας του 1960 είναι η σχέση με το παρελθόν, η παράδοση και η σύνθεση του παλιού με το νέο³⁸ όσο και η συσχέτιση του «μείγματος» που προκύπτει με έννοιες όπως ο συντηρητισμός και ο μοντερνισμός. Οι *Εποχές* όντας φιλελεύθερο, κεντρώο περιοδικό είναι το έντυπο που θεωρείται αναμενόμενο να βρίσκεται πιο κοντά στην ιδέα της «αγαστής σύμπραξης» παρόντος και παρελθόντος³⁹, παράδοσης και μοντερνισμού και να απέχει από ακραίες αποκλίσεις προς τη μία ή την άλλη κατεύθυνση. Αν και η αρχική αυτή εντύπωση ανταποκρίνεται σε μεγάλο βαθμό στην πραγματικότητα, η ιδέα της απόλυτης ισορροπίας υποσκάπτεται από τις αμφιταλαντεύσεις του κεντρώου λόγου της εποχής όσο και τις επιβιώσεις ιστορικών, κοινωνικών, πολιτικών και πολιτισμικών ιδεών αντίθετων προς το πνεύμα της σύζευξης παρελθόντος και παρόντος. Έτσι, όσο κι αν οι *Εποχές* συνολικά τείνουν προς την σύνθεση της παράδοσης με τις σύγχρονες αξίες,

³⁸ Η αλλαγή των παραδοσιακών δομών της κοινωνίας θεωρείται ένα από τα βασικά προτάγματα της δεκαετίας του 1960, η οποία αποτέλεσε το δυναμικό ξεκίνημα ενός νέου σταδίου της εκσυγχρονιστικής διαδικασίας. Η μεταπολεμική τάξη πραγμάτων κλονίστηκε από το κάλεσμα για μεταρρυθμίσεις στην εγχώρια και διεθνή πολιτική σκηνή, που συχνά συνοδεύτηκε από έντονη κοινωνική αναστάτωση και αντιδράσεις. Οι δημογραφικές, οικονομικές και κοινωνικές τάσεις συνεπέδρασαν με τις πολιτικο-πολιτισμικές προκλήσεις και οι εγχώριες αλλαγές με τις αλλαγές στο διεθνές πεδίο και στον ψυχρό πόλεμο, όπου επικρατούσε μια νέα ύφεση αλλά και νέες πολιτικο-στρατιωτικές στρατηγικές με σημείο έναρξης την Κρίση των Πυραύλων στην Κούβα στην αρχές της δεκαετίας. Βλ. Mogens Pelt, *Tying Greece to the West: US- West German-Greek Relations 1949-74*, Museum Tusculanum Press, University of Copenhagen, Κοπεγχάγη 2003, σελ. 225.

³⁹ Ένας βαθμός «σύμπραξης» παρελθόντος- παρόντος θεωρείται αυτονόητος για όλα τα περιοδικά της μελέτης. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Giddens ακόμη και στα κείμενα του «παλαιού συντηρητισμού» υπάρχει η ιδέα ότι η αλλαγή μπορεί να λειτουργήσει ως μέσο συντήρησης. Βλ. Anthony Giddens, *Πέραν της Αριστεράς και της Δεξιάς*, μτφρ. Στέφανος Ροζάνης, εκδ. Πόλις, Αθήνα 1999, σ. 46. Οι Τερζάκης, Θεοτοκάς και Σεφέρης που ήταν κεντρικά πρόσωπα για την έκδοση των *Εποχών*, ανήκαν στους διανοούμενους που είχαν με σαφήνεια απορρίψει την «αρχαιολατρία» και την «προγονοπληξία»(εξίσου θερμά με τον «εθνικισμό και τον «σοβινισμό»), ενώ δέχονταν τη συνέχεια μεταξύ νεότερης και αρχαίας Ελλάδας, με κριτήρια γλωσσικά, εδαφικά ή με όρους παράδοσης. Βλ. Ελισάβετ Κοτζιά, *Ιδέες και Αισθητική, Μεσοπολεμικοί και Μεταπολεμικοί Πεζογράφοι 1930-1974*, ό.π., σελ. 148.

κάποιες φορές η τάση αυτή υπονομεύεται, συνήθως προς όφελος του παρελθόντος⁴⁰. Πιο ξεκάθαρη είναι, όπως θα παρακολουθήσουμε σε επόμενα κεφάλαια, η στάση των άλλων δύο περιοδικών της μελέτης, αφού στη *Νέα Εστία*, όπως και στον συντηρητικό λόγο ευρύτερα⁴¹, υπάρχει μία ροπή προς την παράδοση και περισσότερες ενδείξεις «εμμονής» στο παρελθόν, ενώ στην *Επιθεώρηση Τέχνης* προβάλλεται πρώτιστα η αξία του «τωρινού», όπως το αποκαλεί το περιοδικό.

Οι ίδιες πάντως οι *Εποχές* μιλώντας για το θέμα της αλληλεπίδρασης της παράδοσης με το παρόν δηλώνουν αρχικά ότι πρέπει να απορρίψουμε συλλήβδην τη «στείρα προσήλωση σε νεκρά, σε ξεπερασμένα στοιχεία της παράδοσης...»⁴². Η προαναφερθείσα θέση που εκφράζει ο Εμμανουήλ Κριαράς στις *Εποχές* εμφανίζεται παραλλαγμένη σε όλα τα περιοδικά της μελέτης, ωστόσο αυτό που διαφοροποιεί τη συνολική στάση των περιοδικών απέναντι στο θέμα της παράδοσης είναι ο τρόπος με τον οποίο συνδυάζεται η παραπάνω δήλωση με άλλες σχετικές θέσεις. Στην περίπτωση των *Εποχών*, η αποφυγή της «στείρας» προσκόλλησης στο παρελθόν συνεπάγεται αποδοχή ενός γόνιμου διαλόγου με ξένες επιδράσεις και πολιτισμικά περιβάλλοντα, από τον οποίο προκύπτει ένα μείγμα σεβασμού στην παράδοση με εξωστρεφή προσανατολισμό. Σε συνέχεια αυτού του συλλογισμού που επαναλαμβάνεται συχνά στο περιοδικό, ο Αλέξης Δημαράς κάνει λόγο για «άγωνα και συχνά επικίνδυνη προγονολατρία»⁴³, η οποία στην πραγματικότητα δεν υπηρετεί την ίδια την παράδοση ή το ελληνικό παρελθόν. Φέρνει μάλιστα ως παράδειγμα τα αρχαία κείμενα, η βαθύτερη κατανόηση των οποίων

⁴⁰ Οι συντηρητικές αξίες είχαν ήδη από προηγούμενες δεκαετίες επηρεάσει τόσο φιλελεύθερες όσο και αντιφιλελεύθερες ιδεολογίες στον τρόπο αντίληψης ζητημάτων όπως η παράδοση ή ο σύγχρονος πολιτισμός. Βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σελ. 166.

⁴¹ Χαρακτηριστικό της παράδοσης είναι ότι δεν χρειάζεται να αποδεικνύεται, περιέχει μια δική της «τελετουργική» αλήθεια. Βλ. Anthony Giddens, *Πέραν της Αριστεράς και της Δεξιάς*, ό.π., σ. 15-17. Στο πλαίσιο του συντηρητικού λόγου εξάλλου, η αποστροφή προς την ορθολογική σκέψη, η επιθυμία αντίστασης στην αλλαγή, η έμφαση στην ιστορία και την εμπειρία είναι συνήθεις πρακτικές. Βλ. Andrew Heywood, *Πολιτικές Ιδεολογίες*, πρόλογος-επιμέλεια: Νίκος Μαραντζίδης, μτφρ. Χαρίδημος Κουτρής, εκδ. Επίκεντρο, Αθήνα 2007, σ. 148.

⁴² *Εποχές*, τ. 4, Αύγουστος 1963 (Εμμ. Κριαράς, «Ιταλικές επιδράσεις σε παλιότερα ελληνικά κείμενα», σ. 9-22).

⁴³ *Εποχές*, τ. 9, Ιανουάριος 1964 (Αλέξης Δημαράς, «Σκέψεις από ένα συνέδριο», στήλη: Η εκπαίδευσις, σ. 56-58).

προϋποθέτει την ένταξη τους σε σύγχρονα συμφραζόμενα και την χρησιμοποίηση σύγχρονων ερμηνευτικών εργαλείων.

Τη θέση ότι το ελληνικό συμβαδίζει με το σύγχρονο επαναλαμβάνει ο διευθυντής του περιοδικού Άγγελος Τερζάκης⁴⁴, αναφερόμενος στο θέμα της ανέγερσης σύγχρονων θεάτρων στη χώρα. Σύμφωνα με τον Τερζάκη, η σύγχρονη φυσιογνωμία τους δεν αναιρεί το σεβασμό τους και τον δανεισμό στοιχείων από τα αρχαία θέατρα, καθώς επί της ουσίας δεν τίθεται θέμα επιλογής ανάμεσα στο παλιό και το νέο, δεδομένου ότι και τα δύο μπορεί να συνυπάρχουν στον ίδιο βαθμό.⁴⁵ Το συγκεκριμένο επιχείρημα, διατυπωμένο αυτή τη φορά ως «ενιαία σύνθεση παρόντος και παρελθόντος»⁴⁶, επικαλείται και ο Κώστας Στεργιόπουλος, μιλώντας για το καθήκον των ποιητών που θέλουν να δημιουργούν έργο με εθνικό χαρακτήρα.

Ο Βασίλης Φράγκος διευκρινίζει από την πλευρά του, διαφοροποιώντας λίγο την παραπάνω θέση, ότι εκσυγχρονισμός των αιώνιων στοιχείων δεν σημαίνει επέμβαση σε αυτά με τρόπο που να τα συνδέσουμε με το παρόν, αλλά αποδοχή της δυνατότητάς τους να λειτουργήσουν ως έχουν μέσα στο σύγχρονο περιβάλλον:

«...είναι ανάγκη να βρούμε μέσα από τη δική μας εσωτερική αντινομική προβληματική δικά μας εσωτερικά στηρίγματα. Κι εκσυγχρονισμός των “αιώνιων στοιχείων” δεν σημαίνει να τα συνδέσουμε, να τα επενδύσουμε με επίκαιρα ιστορικά στοιχεία, αλλά να τα καταστήσουμε και πάλι επίκαιρα-και τότε αληθινά-νέα ιστορικά δεδομένα»⁴⁷.

Συνολικά οι *Εποχές* εμφανίζονται να βρίσκονται μεταξύ του «παρελθοντισμού» της *Νέας Εστίας* και της αγάπης για το «σημερινό» και το «λαϊκό» που εκφράζει η

⁴⁴ Σύμφωνα με εγκυκλοπαίδεια της παγκόσμιας λογοτεχνίας του 20^{ου} αιώνα ο Άγγελος Τερζάκης πρωτοστάτησε στην «αναγέννηση» της ελληνικής λογοτεχνίας τη δεκαετία του 1930, καθώς βοήθησε τη λογοτεχνία να αποτινάξει την εστίαση της αποκλειστικά σε τοπικά θέματα και να υιοθετήσει μια μεγάλη γκάμα σύγχρονων προβληματισμών. Βλ. Wolfgang Bernard Fleischman, *Encyclopedia of World Literature 20th century*, Frederick Ungar Publishing co., τομ. 3, Νέα Υόρκη 1967, σελ 400-401.

⁴⁵ *Εποχές*, τ. 4, Αύγουστος 1963 (Άγγελος Τερζάκης, «Κάτω από το φως του Θεού», στήλη: Το θέατρο, σ. 60-62).

⁴⁶ *Εποχές*, τ. 5, Σεπτέμβριος 1963 (Κώστας Στεργιόπουλος, «Ένας ιδιότυπος Νεοέλληνας πιστός», στήλη: Τα βιβλία, σ. 64-67).

⁴⁷ *Εποχές*, τ. 44, Δεκέμβριος 1966 [Βασίλης Φράγκος, «Προβληματισμός και σύγχρονο ιστορικό γίγνεσθαι»(Πάνω στο *Προοπτικές, Δοκίμια*, Χρήστου Μαλεβίτση, Αθήνα 1965), στήλη: Η φιλοσοφία, σ. 571].

Επιθεώρηση Τέχνης, μιλώντας για συνύπαρξη του παρελθόντος με το παρόν και δυνατότητα ένταξης του μείγματος που θα προκύψει στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι. Το περιοδικό συμβαδίζει με την αντίληψη ότι για να μείνει ισχυρή η παράδοση είναι αναγκαία η αναμέτρηση με στοιχεία νεότερικά και μελλοντικά⁴⁸. Πρόκειται για μία προσέγγιση στην οποία η έννοια της παράδοσης παραμένει ισχυρή⁴⁹, ωστόσο συνδυάζεται με ορθολογικά στοιχεία, σε αντίθεση με τη «μυστικιστικού» χαρακτήρα θεώρηση του παρελθόντος⁵⁰, πολλά στοιχεία της οποίας δανείζεται η *Νέα Εστία*. Ταυτόχρονα η ένταξη της παράδοσης σε ένα διεθνές περιβάλλον τη διαφοροποιεί και από την *Επιθεώρηση Τέχνης* που αναφέρεται στην τυφλή αφοσίωση στην παράδοση και την «ξενομανία» ως δύο όψεις του ίδιου προβλήματος.

1.2 Φιλελευθερισμός, εθνικισμός, εθνοφοροσύνη

Παρά το γεγονός ότι ο φιλελευθερισμός, περνώντας από διαφορετικά στάδια, είχε γίνει αντικείμενο διεκδίκησης από διάφορους ιδεολογικούς χώρους την μεταπολεμική περίοδο⁵¹, ανάμεσα στα περιοδικά της μελέτης εκείνο που αυταπόδεικτα είναι πιο κοντά

⁴⁸ Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα 1989, σ. 19-20

⁴⁹ Οι συντελεστές των *Εποχών* δεν αμφισβήτησαν σε καμία φάση τον ισχυρό ρόλο της παράδοσης για τη διαμόρφωση του ιδανικού συγκερασμού παρελθόντος-παρόντος. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του Γιώργου Θεοτοκά στο περιοδικό *Ευθύνη* όπου σημειώνει ότι ο άνθρωπος, μακριά από την παράδοση, μένει «μοιραία μόνος, έρημος, πικρός και γεμάτος άγχη μέσα στο χάος ενός παράλογου, φοβερού κόσμου». Βλ. *Ευθύνη*, Δεκέμβριος 1961, (Γιώργος Θεοτοκάς, «Παράδοση και μοναξιά», σελ. 92).

⁵⁰ Ο Δημήτρης Τζιόβας σημειώνει ότι θα μπορούσε κανείς να εντάξει τη συγκεκριμένη θεώρηση πάνω στην ελληνική παράδοση στην τάση για απομάκρυνση της ιστορίας από το θετικισμό και την αιτιοκρατία των αρχών του 20^{ου} αιώνα, όταν επικράτησε μια περισσότερο «υπαρξιακή σύλληψη» ή «μεταφυσική πίστη» σε σχέση με την ιστορία. Βλ. Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 17.

⁵¹ Οι ρίζες του φιλελευθερισμού τοποθετούνται στη γαλλική επανάσταση, ενώ θεωρείται ότι στην εξέλιξη του λειτούργησε ως ιδεολογία της αστικής τάξης και πυλώνας του δυτικού πολιτικού συστήματος. Ωστόσο κατά τον 20^ο αιώνα έχασε σε μεγάλο βαθμό την ιδεολογική του απόχρωση και την απέκτησε εκ νέου μεταπολεμικά, με σκοπό κυρίως να λειτουργήσει ως όπλο ενάντια στον κομμουνισμό και την αριστερά γενικότερα. Η τελευταία άποψη αναπτύχθηκε ιδιαίτερος στο πλαίσιο του «φιλελεύθερου συντηρητισμού». Στις ιδέες του κλασικού φιλελευθερισμού ανήκουν ο ατομισμός, η ανοχή, η οριοθέτηση της κρατικής εξουσίας, η ελεύθερη συναίνεση των μελών της κοινωνίας ως θεμέλιο της πολιτικής εξουσίας κ.ο.κ. Βλ. Raymond Geuss, «Liberalism and its discontents», *Political Theory*, vol. 30, 2002, Sage Publications, σ. 320-338 και ειδικότερα 321-323. Ο Τζων Ρωλς, μιλώντας για τον πολιτικό φιλελευθερισμό, θεωρεί κεντρικές τις ιδέες «της επάλληλης συναίνεσης», «της προτεραιότητας του ορθού», και «του δημόσιου λόγου». Βλ. Τζων Ρωλς, *Ο Πολιτικός Φιλελευθερισμός*, μτφ. Σπύρος Μαρκέτος, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2000, σ. 173-302.

στο φιλελευθερισμό είναι οι *Εποχές*. Εντούτοις, δεν αναιρείται η δυνατότητα της *Νέας Εστίας*, για παράδειγμα, να δημοσιεύει φιλελεύθερου προσανατολισμού κείμενα ή κείμενα που προσιδιάζουν σε ένα είδος «φιλελεύθερου συντηρητισμού»⁵². Αντίστοιχα κάποια κείμενα της *Επιθεώρησης Τέχνης* με μετριοπαθή αριστερό προσανατολισμό θα μπορούσαν, καταχρηστικά ή μη, να θεωρηθούν φιλελεύθερης απόχρωσης με την ευρεία έννοια του όρου, στο βαθμό που έννοιες όπως η πολιτική ελευθερία και η ισότητα γίνονται αποδεκτές από διαφορετικούς πολιτικούς και ιδεολογικούς χώρους. Ειδικά βέβαια στην περίπτωση της *Επιθεώρησης Τέχνης* αυτό δεν αποτελεί στοιχείο αυτοπροσδιορισμού, αφού η υποψία φιλελευθερισμού στα κείμενα του περιοδικού στιγματιζόταν, όπως θα δούμε στο σχετικό κεφάλαιο, από συμμετέχοντες στο εκδοτικό εγχείρημα ή κομματικά στελέχη της ΕΔΑ ως «επιζήμια» για το κίνημα. Στη *Νέα Εστία* ισχύει το αντίστροφο, αφού η ίδια διεκδικεί τις αρχές και αξίες του φιλελευθερισμού, χωρίς πάντα να ανταποκρίνεται στο πραγματικό νόημα αυτών των αρχών.

Οι *Εποχές*, από την άλλη, δεν χρειάζεται να αποδείξουν ούτε να αντικρούσουν το φιλελεύθερο προσανατολισμό τους, που είναι σαφές, έχουν, ωστόσο, να ανταποκριθούν στις προκλήσεις του φιλελεύθερου λόγου κατά τη δεκαετία του 1960. Μεταξύ αυτών είναι ο προσδιορισμός της έννοιας του έθνους με βάση τις ολοένα εξελισσόμενες ιστορικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες και η σύνδεσή του με τον εθνικισμό, την εθνοφοροσύνη, την ελληνικότητα κ.ο.κ. Για τον τρόπο που γίνονται αντιληπτές οι συγκεκριμένες έννοιες βαρύνουσα σημασία έχει η θέση τόσο του διευθυντή του

Σημειώνεται ότι τη δεκαετία του 1960, στο πλαίσιο κρίσης του «κοινωνικού κράτους», η ελεύθερη οικονομία του κλασικού φιλελευθερισμού συγκρούστηκε με τον παρεμβατισμό που συνεπάγεται ο κοινωνικός φιλελευθερισμός. Σπύρος Μακρής, *Φιλελευθερισμός, Ιστορικές και φιλοσοφικές καταβολές, Σύγχρονες θεωρητικές τάσεις*, Ινστιτούτου Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής, εκδ. Σιδέρης, Αθήνα 2002, σ. 62-63&82-83.

⁵² Η συμπλοκή του συντηρητισμού με φιλελεύθερες ιδέες είχε ξεκινήσει ήδη από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, με τους οπαδούς του «ελευθεριακού συντηρητισμού» να θεωρούν δυνατό το συμβιβασμό της φιλελεύθερης οικονομίας με μια «παραδοσιακή, συντηρητική κοινωνική φιλοσοφία» που στηρίζεται σε αξίες όπως η εξουσία ή το καθήκον. Από την άλλη οι «ελευθεριακοί συντηρητικοί» δεν ήταν «συνεπείς» φιλελεύθεροι, αφού για παράδειγμα δε δέχονταν τη θέση των φιλελεύθερων ότι «οι ηθικές αποφάσεις θα πρέπει να επαφίενται στο άτομο». Οι «ελευθεριακοί συντηρητικοί», όπως και οι συντηρητικοί γενικότερα, διατηρούν μια «πεσιμιστική άποψη για την ανθρώπινη φύση», η οποία θεωρούν ότι πρέπει να υπόκειται στον περιορισμούς που ορίζει ένα ισχυρό κράτος με σκοπό τη διασφάλιση της δημόσιας τάξης. Συχνά μάλιστα οικειοποιήθηκαν θεωρίες τις ελεύθερης αγοράς, βλέποντας την τελευταία ως «όργανο κοινωνικής πειθάρχησης». Βλ. Andrew Heywood, *Πολιτικές Ιδεολογίες*, ό.π., σελ. 177-179.

περιοδικού Άγγελου Τερζάκη, όσο και βασικών συνεργατών όπως είναι ο Γιώργος Θεοτοκάς που δείχνουν να παίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο στη διαμόρφωση της φυσιολογίας του περιοδικού και ως εκ τούτου οι προσωπικές τους πνευματικές αναζητήσεις ταυτίζονται σε μεγάλο βαθμό με εκείνες των *Εποχών*⁵³.

Δεν είναι, κατά συνέπεια, τυχαίο που στο πρώτο τεύχος του περιοδικού, τον Μάιο του 1963, αμέσως μετά το προλογικό κείμενο των *Εποχών* στο οποίο προσδιορίζονται οι προγραμματικές αρχές και οι στόχοι της έκδοσης, δημοσιεύεται κείμενο του Γιώργου Θεοτοκά⁵⁴. Το ότι το πρώτο αυτό κείμενο είναι αφιερωμένο στη Σοβιετική Ένωση έχει επίσης αξία, δεδομένου ότι το συγκεκριμένο θέμα ήταν προσφιλές στον μη κομμουνιστικό και αντικομμουνιστικό λόγο⁵⁵. Ο Θεοτοκάς, εντούτοις, που είχε ξεκινήσει να γράφει μια σειρά άρθρων σε σχέση με τη Σοβιετική Ένωση⁵⁶-τα περισσότερα εκ των οποίων

⁵³ Το περιοδικό *Εποχές* συνεχίζει ακόμη και μετά το θάνατο του Γιώργου Θεοτοκά, το Νοέμβριο του 1966, να συμπεριλαμβάνει το όνομα του γνωστού διανοητή ανάμεσα σε εκείνα των υπολοίπων συμβούλων του περιοδικού. Σε κείμενα του περιοδικού για το πρόσωπο του Θεοτοκά, μετά το θάνατο του τελευταίου, ο γνωστός συγγραφέας προβάλλεται ως ο άνθρωπος που επεδίωξε τη «χειραφέτηση της μεταπολεμικής γενεάς» και την κοινωνική και πολιτική εξέλιξη της χώρας, που επεσήμανε το ρόλο των νέων στη δημοκρατική αναγέννηση του έθνους, ενώ υπήρξε πάντα μη δογματικός, ανοικτός σε νέα ρεύματα. Επιδιοκνύεται από το περιοδικό η επιλογή του να μην ενταχθεί σε κάποιο κόμμα, ενώ εκφράζεται αγανάκτηση για το χαρακτηρισμό του κάποτε ως «φοβισμένου συντηρητικού». Η έλλειψη φανατισμού του, επισημαίνεται, δεν εμπεριείχε «καμμία υποχωρητικότητα». Επέδειξε πίστη στην «ορθοφροσύνη» και το «μέτρο». Υπήρξε ανυποχώρητος σε θέματα γλώσσας και ανεξαρτησίας των πνευματικών ανθρώπων. Η *Αργώ* χαρακτηρίζεται το «τολμηρότερο βιβλίο της γενιάς του '30», με το οποίο «θέλησε ν' αγκαλιάσει ολόκληρη την ιδεολογική και ηθική μετάβαση του νεοελληνικού αστισμού...». Βλ. *Εποχές*, τ. 45, Ιανουάριος 1967, σελ. 7-14.

⁵⁴ *Εποχές*, τ. 1, Μάιος 1963 (Γιώργος Θεοτοκάς, «Ο Σοβιετικός πατριωτισμός», σ. 5-8).

⁵⁵ Η ανάγκη μελέτης της θεωρίας και της πρακτικής του σοβιετικού κομμουνισμού προέκυπτε από την επιθυμία να γίνουν κατανοητές και να αξιοποιηθούν, από το αντίπαλο στρατόπεδο, οι κοινωνικές και πολιτικές διαιρέσεις και αντιφάσεις του σοβιετικού καθεστώτος. Βλ. Luc van Dongen, Stéphanie Roulin, Giles Scott-Smiths (επιμ.), *Transnational Anti-Communism and the Cold War, Agents, Activities, and Networks*, ό.π., σελ. 5-6. Ο Στρατής Μπουρνάζος αναφέρεται στην «σοβιετολογική» τάση του αντικομμουνισμού που είχε παρουσιαστεί στην Ελλάδα μετά το 1950. Ουσιαστικά επρόκειτο για ένα λόγο που εγκατέλειπε τον «πολεμικό αντικομμουνισμό» και εστίαζε περισσότερο στα προβλήματα και την ανελευθερία στη Σοβιετική κοινωνία. Ωστόσο η τάση αυτή δεν κυριάρχησε μέσα στον αντικομμουνιστικό λόγο, όπως σε άλλες χώρες. Η σημασία που είχαν τα σοβιετικά θέματα για την αμερικανική προπαγάνδα αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι το αμερικανικό Congress for Cultural Freedom είχε ζητήσει από τις *Εποχές* ενημέρωση για όλη τη συζήτηση που έγινε στο περιοδικό γύρω από το κείμενο του Θεοτοκά, όπως και για άλλα αντίστοιχα κείμενα που ασχολούνταν με τη σοβιετική κοινωνία. Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, *To Congress for Cultural Freedom (CCF) και η δραστηριότητά του στην Ελλάδα, 1950-1967 Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και αντικομμουνισμός*, ό.π., σελ. 253&358-359.

⁵⁶ Παρόμοια άρθρα είχε γράψει ο Θεοτοκάς την ίδια περίοδο σε σχέση και με άλλες χώρες του ανατολικού μπλοκ, έπειτα από αντίστοιχα ταξίδια. Τα άρθρα αυτά μάλιστα είχαν γίνει στόχος του συντηρητικού τύπου, που θεωρούσε ότι τέτοιου τύπου κείμενα βοηθούσαν την κουλτούρα και την ιδεολογία του ανατολικού στρατοπέδου να παρεισφρέει στον ελληνικό χώρο. Για παράδειγμα, επιθέσεις είχε δεχθεί ο Γ. Θεοτοκάς για

δημοσιεύτηκαν στο *Βήμα*- έπειτα από το ταξίδι του εκεί στις αρχές της δεκαετίας του 1960⁵⁷, προσπαθεί με αδογμάτιστο τρόπο να πραγματευτεί το θέμα του σοβιετικού πατριωτισμού, δίνοντας ένα πρώτο σημαντικό δείγμα της πρόθεσης του περιοδικού να αποφύγει τις ακρότητες, την όξυνση της ψυχροπολεμικής αντιπαράθεσης και να προωθήσει το διάλογο για εθνικά και διεθνή ζητήματα με τρόπο που να απορρίπτει τον «φοβικό» αντικομμουνισμό. Ο Θεοτοκάς προσπαθεί να διατυπώσει κάποιες ιδέες για τη νέα «σοβιετική συνείδηση» χωρίς να τους προσδίδει τη μορφή πολεμικής, αλλά νηφάλιου στοχασμού που θέλει να αποποιηθεί την κατηγορία της ιδεολογικής μεροληψίας.

Ανάμεσα στις κεντρικές ιδέες του άρθρου είναι ότι από την εποχή του Στάλιν έχει χαθεί το «άδολο διεθνιστικό πνεύμα» της πρώτης περιόδου της ρωσικής επανάστασης⁵⁸. Ο σκοπός δηλαδή της «κατάργησης των εθνικών συνειδήσεων» και της πατρίδας ήρθε σε ευθεία κόντρα με τον σταλινικό «πόλεμο για την πατρίδα» και η αντίφαση αυτή στην παρούσα φάση συνεχίζει να υφίσταται. Σύμφωνα με τον Θεοτοκά από τη μία το καθεστώς συνεχίζει να βασίζεται στις αρχές του μαρξισμού-λενινισμού, κατά συνέπεια να πιστεύει

τη σειρά άρθρων σε σχέση με το ταξίδι του στη Βουλγαρία που είχαν δημοσιευτεί τον Μάιο και τον Ιούνιο του 1965 στο *Βήμα*. Ενδεικτικό είναι κείμενο του Θεοφύλακτου Παπακωνσταντίνου με υπότιτλο «Υπό το πρόσχημα της επαφής των λαών επί πολιτιστικών θεμάτων, μια δραστήρια προπαγάνδα εισβάλλει εις τον άφρακτον ελληνικό χώρο». Ο Παπακωνσταντίνου, «φωτογραφίζει» τον Θεοτοκά, κι επισημαίνει ότι οι κομμουνιστικές χώρες εκμεταλλεύονται επισκέψεις αυτού του είδους για να προβάλουν τον μαρξισμό «ως το άκρον άωτον της επιστημοσύνης» και να «προπαγανδίζουν θρασύτατα τα παραδεισιακά παραμύθια των». Όπως επισημαίνεται, ο συγγραφέας των άρθρων σε σχέση με τη Βουλγαρία (δηλ. Ο Θεοτοκάς), αν και είναι «καλόπιστος» και όχι ύποπτος για «συνοδοιπορία», «ακουσίως του μετεβλήθη εις φορέα της βουλγαρικής προπαγάνδας». Συνολικά τέτοιες επισκέψεις, σύμφωνα με τον Παπακωνσταντίνου, αποβαίνουν εις βάρος της Ελλάδας. Βλ. *Μεσημβρινή*, 30/6/1965 (Θ. Παπακωνσταντίνου, «Οι λεόντειοι ανταλλαγαί»)

⁵⁷ Το αντίστοιχο ταξίδι είχε πραγματοποιήσει ο Άγγελος Τερζάκης στα μέσα του 1959. προσκεκλημένος από το Συνέδριο Σοβιετικών Συγγραφέων. Οι εντυπώσεις του περιγράφονται, μεταξύ άλλων, σε άρθρο του στο *Βήμα*, όπου κάνει λόγο για τον «εξερεθισμένο, διάχυτο εθνικισμό» που επικρατεί στην Ανατολή, το κλίμα εναντίωσης στο ρεβιζιονισμό και τον «αστικό εθνικισμό», την δρομολόγηση από πλευράς ΕΣΣΔ της ένταξης της υπανάπτυκτης Ασίας στον «ιδεολογικό στρατό» της κα. Ο Τερζάκης αναφέρει επίσης ότι από τη μία υπάρχει η παρακμή που καταλογίζουν, πιθανώς με κάποια δόση αλήθειας, οι σοβιετικοί στον αστικό κόσμο, κι από την άλλη ο καταναγκασμός που είναι εμφανές ότι υπάρχει σε όλες της πτυχές της σοβιετικής ζωής: «αδιέξοδο του κλειστού χώρου και αδιέξοδο του κενού», καταλήγει ο Τερζάκης μιλώντας για «κρίσιμη καμπή» που περνάει η σύγχρονη κοινωνία συνολικά. Βλ. *Το Βήμα*, 4/6/1959 (Άγγελος Τερζάκης, «Το συνέδριο δεν χορεύει»).

⁵⁸ Ο Serge Wolikow αναφέρεται στον διεθνισμό ως «επινόηση» που «σχετίζεται με τη διαμόρφωση της Κομμουνιστικής Διεθνούς και των τμημάτων της μετά το 1919. Για περισσότερα βλ. Serge Wolikow, «Διεθνιστές και διεθνισμοί στο πλαίσιο του κομμουνισμού», *Ο αιώνας των κομμουνισμών*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2001, σ. 474-496.

στην «κατάργηση και συγχώνευση των εθνών» και από την άλλη εκδηλώνει ένα πατριωτισμό με στοιχεία «έντονης εθνικής υπερηφάνειας»⁵⁹.

Στο πλαίσιο μιας πρώτης παρουσίασης της θέσης των «ίσων αποστάσεων» που οι *Εποχές* διατείνονται ότι χαρακτηρίζει την προσέγγιση τους σε σχέση με τον ψυχρό πόλεμο, ο Γιώργος Θεοτοκάς αναφέρει ότι ο σοβιετικός πατριωτισμός έχει στοιχεία έντονης ομοιότητας με την αμερικάνικη αντίληψη περί εθνικής συνείδησης⁶⁰:

«Πλάθουν μιαν εθνική συνείδηση νέου τύπου, που δεν στηρίζεται πια στην κοινότητα της ιστορικής καταγωγής, στην ομαδική, προαιώνια μνήμη από κοινές ευτυχίες, δόξες και συμφορές, καθώς συμβαίνει με τα έθνη της παλαιάς Ευρώπης, αλλά σε κάτι ουσιαστικά διαφορετικό: στην κοινότητα ενός υπερκρατικού κοινωνικοπολιτικού συστήματος και στην αποδοχή των αρχών του πολιτεύματός του»⁶¹.

Ο Θεοτοκάς μάλιστα την ίδια περίοδο θα συνεχίσει να προβάλλει τα παραπάνω επιχειρήματα και εκτός *Εποχών*, αντικρούοντας τον αντίλογο που προβάλλουν άλλοι διανοητές σε αυτά κι επιμένοντας ότι η σοβιετική πολιτική καθορίζεται από τη «νέα εθνική συνείδηση» που αποκαλεί σοβιετική και όχι από ιδέες όπως ο «πανσλαβισμός» ή ο «πατροπαράδοτος ρωσικός εθνικισμός»⁶². Το γεγονός ότι ο Θεοτοκάς παρουσιάζει τη «νέα εθνική συνείδηση» της Ρωσίας να μοιάζει με την αμερικανική, επίσης προκάλεσε αντιδράσεις⁶³.

⁵⁹ *Εποχές*, τ. 1, Μάιος 1963 (Γιώργος Θεοτοκάς, «Ο Σοβιετικός πατριωτισμός», σ. 5-8).

⁶⁰ Η εθνική συνείδηση της Αμερικής συνδέθηκε με το οικουμενικό στοιχείο μέσω της ιδεολογίας του «εθνικιστικού οικουμενισμού», κατά τον ορισμό του John Fousek, που συμπεριλάμβανε την πίστη στο «εθνικό μεγαλείο», την «παγκόσμια ευθύνη» και τον «παγκόσμιο αντικομμουνισμό». Η συγκεκριμένη ιδεολογία ενσωμάτωσε τις «παγκόσμιες αντικομμουνιστικές κοινότητες σε έναν αγώνα πολιτισμού» στον οποίο βασίστηκε ο αντιολοκληρωτικός λόγος. Βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, «Το αίτημα της ειρήνης και οι προβληματισμοί των διανοουμένων: Από το Σχέδιο Μάρσαλ στη σύγκληση του συνεδρίου για την ελευθερία στην κουλτούρα, 1947-1952», ό.π., σελ. 281-282.

⁶¹ *Εποχές*, τ. 1, Μάιος 1963 (Γιώργος Θεοτοκάς, «Ο Σοβιετικός πατριωτισμός», σ. 5-8).

⁶² Οι συγκεκριμένες αντιπροτάσεις προήλθαν από τον Βάσο Βασιλείου (*Διεθνείς Σχέσεις*, Μάιος 1963) που υποστήριξε ότι κατευθυντήρια ιδέα της σοβιετικής πολιτικής είναι ο «πανσλαβισμός» και τον Γεωρ. Αλεξιάδη που υποστήριξε ότι είναι ο «πατροπαράδοτος» ρωσικός εθνικισμός (*Προοπτική*, Μάιος 1963). Βλ. Αρχείο Γιώργου Θεοτοκά, φάκελος 10, υποφάκελος 22, σελ. 32 και 74, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

⁶³ Σε απάντηση των αντιδράσεων ο Θεοτοκάς σημειώνει ότι όσα υποστήριξε δεν οδηγούν στη θέση περί κατάργησης της εθνικής συνείδησης της Ρωσίας. Βλ. Αρχείο Γιώργου Θεοτοκά, φάκελος 10, υποφάκελος 22, σελ. 32 και 74. Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Η διαφορά ωστόσο ανάμεσα στην Αμερική και την ΕΣΣΔ είναι, όπως αναφέρει ο Θεοτοκάς στο κείμενο των *Εποχών*, ότι οι διαφόρων εθνικοτήτων άνθρωποι που ζουν στην Αμερική⁶⁴ αποδέχονται την ιδιότητα τους ως Αμερικανοί πολίτες, αφού το «χωνευτήρι της Αμερικής», όπως το αποκαλεί, έχει τη δυνατότητα της αφομοίωσης και ομογενοποίησης όλων των πολιτών⁶⁵. Αντιθέτως, οι ομόσπονδες δημοκρατίες της ΕΣΣΔ διαθέτουν δική τους εθνική υπόσταση και γλώσσα. Όσον αφορά στις Λαϊκές Δημοκρατίες της Ανατολικής Ευρώπης κι ειδικά της Βαλκανικής, ο Θεοτοκάς σημειώνει ότι «τα κράτη είναι εθνικά με την παλαιάν έννοια» και ότι υπάρχουν εθνικές μειονότητες, αλλά δεν υπάρχει «εθνικό πρόβλημα», καθώς κάθε λαός καλλιεργεί τη δική του εθνική παράδοση. Ο συγγραφέας καταλήγει στο ότι υπάρχει συμφωνία πάνω στη «σιωπηρή αρχή» της μη σύγκρουσης ανάμεσα σε σοσιαλιστικά κράτη, ωστόσο η αποδοχή της Σοβιετικής Ένωσης ως ανώτατης εξουσίας γίνεται με την προϋπόθεση να μπορέσει καθένα από αυτά να διατηρήσει την εθνική του υπόσταση⁶⁶.

Ο γράφων στέκεται ακόμη σε μια αναφορά στο Τρίτο Πρόγραμμα του Κομμουνιστικού Κόμματος της ΕΣΣΔ, που δημοσιεύτηκε το 1961 από τον Χρουστσόφ, με βάση την οποία ο σοβιετικός πατριωτισμός συνυπάρχει με την αλληλεγγύη προς όλους τους λαούς του ανατολικού μπλοκ. Ωστόσο, ο Θεοτοκάς διερωτάται πως μπορεί κανείς να διαχωρίσει τον «σοσιαλιστικό πατριωτισμό» και τον διεθνισμό, από τον «αστικό εθνικισμό» και τον κοσμοπολιτισμό, όπως προτείνει το πρόγραμμα. Συνεχίζοντας το

⁶⁴ Το αμερικανικό έθνος, ως «έθνος εποίκων και μεταναστών» είχε ανάγκη από μια ιδεολογία που να προωθή την εθνική συνοχή και να προσδιορίζει μια εθνική ταυτότητα. Στην ιδεολογία του αμερικανισμού που παγιώθηκε κατά τον 19^ο αιώνα, ελλείπει της δυνατότητας αναφοράς σε ένα κοινό παρελθόν, όπως συνέβαινε στην περίπτωση της Ευρώπης, δόθηκε έμφαση την «αναφορά στο μέλλον, σε έναν κοινό προορισμό». Βλ. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο «άλλος» ψυχρός πόλεμος, Η αμερικανική πολιτιστική διπλωματία στην Ελλάδα, 1953-1973*, ό.π., σελ. 21. Η εθνική ταυτότητα της Αμερικής, όπως αντίστοιχα και της Σοβιετικής Ένωσης, διαμόρφωσαν σε σημαντικό βαθμό τα χαρακτηριστικά του ψυχρού πολέμου, ενώ απέκτησαν και οι ίδιες νέα χαρακτηριστικά συσχετιζόμενα με τον ψυχρό πόλεμο. Robert Jervis, «Identity and the Cold War», *The Cambridge History of the Cold War*, Melvyn Leffler-Odde Arne Westad(επιμ.), τόμος Β', ό.π. σελ. 22-43.

⁶⁵ Ο Αλέξανδρος Κιτροέφ σημειώνει ότι η άποψη αυτή, που ήθελε τις ΗΠΑ να είναι το «χωνευτήρι των πολιτισμών του κόσμου» μπήκε στο περιθώριο μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1960. Η άνοδος του «εθνοτισμού» είχε συνέπεια την αναστολή της τάσης για «ολοκληρωτική αφομοίωση», «αμερικανοποίηση» και απώλεια των ιδιαίτερα πολιτισμικών χαρακτηριστικών που χαρακτήριζε την κάθε ομάδα μεταναστών. Έτσι οι ΗΠΑ τη συγκεκριμένη περίοδο «αυτοπροσδιορίστηκαν ως μια πολυεθνική κοινωνία». Βλ. Αλέξανδρος Κιτροέφ, «Βόρεια και Νότια Αμερική. Οι ομογενείς στις ΗΠΑ, τον Καναδά, τη Λατινική Αμερική», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. Νικητές και Ηττημένοι, 1949-1974. Νέοι ελληνικοί προσανατολισμοί: ανασυγκρότηση και ανάπτυξη*, τομ. Θ', εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 305.

⁶⁶ *Εποχές*, τ. 1, Μάιος 1963 (Γιώργος Θεοτοκάς, «Ο Σοβιετικός πατριωτισμός», σ. 5-8).

συλλογισμό του, θεωρεί ότι τα όρια ανάμεσα σε πατριωτισμό-εθνικισμό⁶⁷ και διεθνισμό-κοσμοπολιτισμό είναι δυσδιάκριτα και ορίζει ως καθήκον των μελλοντικών γενεών να δώσουν απάντηση σε αντίστοιχα ερωτήματα, αποφεύγοντας ο ίδιος να πάρει θέση ως προς αυτό⁶⁸.

Στην κριτική αυτή του Θεοτοκά ως προς τις ιδεολογικές αμφιταλαντεύσεις στην Σοβιετική Ένωση απαντάει ο Ασημάκης Πανσέληνος, υπερασπιζόμενος την ιδεολογική συγκρότηση της σοβιετικής κοινωνίας μέσα από την θέση ότι δεν υπάρχει αντίθεση ανάμεσα στον «σοβιετικό πατριωτισμό» και το «σοσιαλιστικό διεθνιστικό πνεύμα»⁶⁹. Ο Πανσέληνος δείχνει να θεωρεί ότι η υπερηφάνεια των σοβιετικών για τα επιτεύγματα της κοινωνίας τους εδράζεται σε μια πραγματική βάση που έχει να κάνει με την πρόοδο σε θέματα εκπαίδευσης, επιστήμης κ.ο.κ. Τα σχήματα αυτά δεν μπορούμε να τα καταλάβουμε «εμείς που είμαστε παιδιά ενός ταξικού κόσμου, ακόμα κι όταν θεωρητικά είμαστε σοσιαλιστές», σημειώνει ο Πανσέληνος, αναφερόμενος εμμέσως στον Θεοτοκά, καθώς το άρθρο γράφεται ως απάντηση στο κείμενο του τελευταίου. Ο διάλογος αυτός, ο οποίος συμπεριλαμβάνει διαφωνίες σε ένα πλαίσιο αμοιβαίου σεβασμού, δείχνει να αποτελεί μικρογραφία του ευρύτερου διαλόγου που είχαν αναπτύξει από χρόνια, μέσω επιστολών, οι δύο άνδρες πάνω σε θέματα που αφορούσαν την Αμερική, τη Σοβιετική Ένωση, τη δημοκρατία, την τεχνοκρατία κ.α.⁷⁰

Τα προηγούμενα κείμενα είναι ενδεικτικά του επιπέδου του διαλόγου που προσπαθούν να διατηρήσουν οι *Εποχές*, αφού το σύνηθες είναι οι διαφωνίες να διατυπώνονται με ήπιο τρόπο και να υπάρχει διαλλακτικότητα ως προς τις θέσεις των αρθρογράφων. Είναι βέβαια γεγονός ότι ο Θεοτοκάς ανήκει στη γκάμα των βασικών συντελεστών του περιοδικού και ο Πανσέληνος σ' εκείνη των αρθρογράφων, οπότε είναι αναμενόμενο να γίνεται προσπάθεια για μία σχέση καλής συνύπαρξης και

⁶⁷ Ο Giddens διαχωρίζει τον πατριωτισμό από τον εθνικισμό, αναφερόμενος στον πρώτο ως μια τάση που «προέρχεται από την προσήλωση στο παρελθόν μιας χώρας», σε αντίθεση με τον δεύτερο που «πηγάζει από την ελπίδα για το μέλλον της». Βλ. Anthony Giddens, *Πέραν της Αριστεράς και της Δεξιάς*, ό.π., σ. 57.

⁶⁸ *Εποχές*, τ. 1, Μάιος 1963 (Γιώργος Θεοτοκάς, «Ο Σοβιετικός πατριωτισμός», σ. 5-8).

⁶⁹ *Εποχές*, τ. 5, Σεπτέμβριος 1963 (Α. Πανσέληνος, «Σοβιετική κοινωνία και σοβιετικός άνθρωπος», στήλη: Η πολιτική σκέψη, σ. 57-60).

⁷⁰ Βλ. ενδεικτικά Αρχείο Γιώργου Θεοτοκά, φάκελος 10, υποφάκελος 1, σελ. 41, 44, 46 και 50. Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

αλληλοσεβασμού, όπως εξάλλου συμβαίνει και με τους υπόλοιπους συντελεστές και αρθρογράφους του περιοδικού. Πέραν αυτού είθισται όσοι συμμετέχουν στο εκδοτικό εγχείρημα να ανήκουν σε γειτονικές «περιοχές» του ιδεολογικού και πολιτικού φάσματος, με άλλα λόγια να μην υπάρχουν ακραίες αποκλίσεις στις πεποιθήσεις που εκφράζουν μέσα στα κείμενα.

Η σχετική με την εθνική συνείδηση στην σοσιαλιστική κοινωνία συζήτηση, εκτείνεται και σε άλλα σημεία του corpus του περιοδικού. Σε ένα ακόμη κείμενο, ο Χάρης Μπουσμπουρέλης εκφράζει τη θέση ότι ο εθνικισμός είναι ασυμβίβαστος με τον κομμουνισμό⁷¹, και βρίσκεται σε αντιδιαστολή με τον διεθνισμό και όλες τις συνιστώσες της κομμουνιστικής ιδεολογίας. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά:

«ο εθνικισμός, ακόμη και όταν εμφανίζεται σοσιαλιστικός στο εσωτερικό και αδέσμευτος στο εξωτερικό, είναι πολύ ισχυρότερος εχθρός του κομμουνιστικού κόσμου από όσο θέλουν να ομολογήσουν οι δυτικές καγκελαρίες, σύμφωνα με τη γνώμη των πιο ανορθόδοξων από τους δυτικούς παρατηρητές»⁷².

Οι *Εποχές*, στο πλαίσιο της ίδιας συζήτησης, αναφέρονται στη σχέση διεθνισμού και πατριωτισμού και τη δυνατότητα της συνύπαρξής τους εντός μίας σοσιαλιστικής κοινωνίας μέσα από τη φράση του γάλλου σοσιαλιστή Jean Jaurès: «Λίγος διεθνισμός απομακρύνει από την πατρίδα. Πολύς διεθνισμός ξαναφέρει εκεί. Λίγος πατριωτισμός απομακρύνει από τη Διεθνή. Πολύς πατριωτισμός ξαναφέρει εκεί»⁷³.

⁷¹ Ανάμεσα στα επιχειρήματα όσων υποστηρίζουν τη συγκεκριμένη θέση είναι ότι «ο εθνικισμός, με τις αντιθέσεις που γεννάει ανάμεσα στους λαούς, δημιουργεί τον κίνδυνο να διασπάσει την αλληλεγγύη, που κανονικά θα έπρεπε να ενώνει το προλεταριάτο πέρα από τα σύνορα». Υπάρχει ωστόσο και η αντίθετη άποψη που υποστηρίζει ότι ο εθνικισμός είναι συμβατός με όλες τις ιδεολογικές και πολιτικές δυνάμεις, στο βαθμό που «αντιπροσωπεύει μια βιωματική κατάσταση του συλλογικού ανθρώπου, που δεν προσδιορίζεται από πολιτικο-κοινωνικές αρχές». Βλ. Ιωάννης Δημάκης, *Φιλελευθερισμός, Σοσιαλισμός και εθνικισμός στη Νεότερη Ευρώπη*, ό.π., σ. 167&266. Στη βάση αυτής της λογικής, φιλελεύθεροι, συντηρητικοί, σοσιαλιστές, φασίστες αλλά και κομμουνιστές έχουν χρησιμοποιήσει εθνικιστικά δόγματα προσπαθώντας να εξυπηρετήσουν τελείως διαφορετικούς στόχους. Andrew Heywood, *Πολιτικές Ιδεολογίες*, ό.π., σελ. 292.

⁷² *Εποχές*, τ. 28, Αύγουστος 1965 (Χ. Κ. Μπουσμπουρέλης, «Αλγερία: ένας νέος εθνικισμός», στήλη: Δελτίον Διεθνούς Πολιτικής, σ. 76).

⁷³ *Εποχές*, τ. 16, Αύγουστος 1964 (Jean Jaurès, «Πατρίδα και διεθνισμός», σ. 27).

Μεταβαίνοντας από τη συζήτηση για την εθνική συνείδηση των Σοβιετικών στην ευρύτερη συζήτηση περί εθνικισμού⁷⁴, οι *Εποχές* εμφανίζονται σε γενικές γραμμές να παίρνουν αποστάσεις από εθνικιστικές αρχές και διακηρύξεις, παρότι ο τρόπος με τον οποίο αυτοπροσδιορίζονται, όπως και όλα τα περιοδικά της μελέτης, δεν συμπίπτει πάντα με τον τρόπο που προσδιορίζονται από τους τρίτους. Με άλλα λόγια το κάθε περιοδικό, στο πλαίσιο της προσπάθειας διαμόρφωσης της δικής του παρέμβασης στο χώρο των ιδεών, επιλέγει να κινείται γύρω από ένα πλέγμα εννοιών, το οποίο λαμβάνει το περιεχόμενο του από συνθήκες αντικειμενικές (ιστορικές, πολιτικές, κοινωνικές κ.ά. συγκυρίες) αλλά και υποκειμενικές, οι οποίες έχουν να κάνουν με την αντίληψη των συντελεστών του περιοδικού πάνω σε αυτές τις έννοιες. Έτσι όσον αφορά στην έννοια του εθνικισμού, οι *Εποχές* αποποιούνται την ύπαρξη εθνικιστικών στοιχείων στο λόγο τους, τάση που είναι εξάλλου συνήθης στο φιλελεύθερο λόγο⁷⁵. Ωστόσο ο μελετητής μπορεί να εντοπίσει υποβόσκοντα ή άλλοτε πιο εμφανή στοιχεία που δανείζεται το περιοδικό από το λόγο του εθνικισμού, έστω και όχι σε τακτική βάση⁷⁶.

⁷⁴ Ένας από τους πιο διαδεδομένους ορισμούς για τον εθνικισμό είναι εκείνος του Gellner που υιοθετεί και ο Hobsbawm, κάνει λόγο για ένα «αξίωμα που θεωρεί ότι η πολιτική και εθνική ενότητα πρέπει να συμπίπτουν». Για περισσότερα βλ. E. J. Hobsbawm, *Έθνη και Εθνικισμός, Από το 1780 μέχρι σήμερα*, μτφ. Χρυσ. Νάντριν, Ινστιτούτο του βιβλίου-Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994, σ. 22. Ο Heywood σημειώνει ότι κεντρικό χαρακτηριστικό του εθνικισμού δεν είναι η «στενή σχέση με την αυτοκυβέρνηση και το έθνος-κράτος, αλλά ο ευρύτερος δεσμός του με κινήματα και ιδέες, που κατ' οιονδήποτε τρόπο αναγνωρίζουν τη βασική σπουδαιότητα του έθνους». Andrew Heywood, *Πολιτικές Ιδεολογίες*, ό.π., σελ. 291.

⁷⁵ Υπάρχουν ωστόσο και οι φιλελεύθεροι εθνικιστές, που ισχυρίζονται ότι δεν υπάρχει αντίφαση ανάμεσα στις φιλελεύθερες ελευθερίες και δικαιώματα και στην αίσθηση του συνανήκειν σ' ένα εθνικό σύνολο. Όπως εξηγούν, οι φιλελεύθεροι στόχοι δεν μπορούν να επιτευχθούν πλήρως παρά σε κοινωνίες που συναπαρτίζονται από μέλη με κοινή εθνική ταυτότητα. Οι διαφωνούντες από την άλλη, αντιτείνουν ότι η φιλελεύθερη και η εθνικιστική θεωρία υποδεικνύουν διαφορετικές θέσεις σε θέματα όπως: μετανάστευση, δικαιώματα πολιτιστικών μειονοτήτων, αποσχιστικά κινήματα, διεθνής φτώχεια κ.τ.λ. Βλ. David Miller, «Crooked Timber or Bent Twig? Isaiah Berlin's Nationalism», *Political Studies*, 2005, vol. 53, σ. 100-123 και ειδικότερα 113-117.

⁷⁶ Ο εθνικισμός είχε δυναμική στον ελληνικό δημόσιο λόγο της περιόδου, γεγονός που είχε επισημανθεί, μεταξύ άλλων από την USIS, η οποία θεωρούσε ότι οι «εθνικιστικές εξάρσεις» σε συνδυασμό με τον αντιαμερικανισμό και κάποιες ενδείξεις δεκτικότητας προς μηνύματα της ΕΣΣΔ, έθετε εμπόδια στην αποτελεσματικότητα των δράσεων της αμερικανικής πολιτιστικής διπλωματίας. Βλ. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο «άλλος» ψυχρός πόλεμος, Η αμερικανική πολιτιστική διπλωματία στην Ελλάδα, 1953-1973*, ό.π., σελ. 138.

Ένα πρώτο κείμενο που περιέχει αναφορές στον εθνικισμό είναι το κείμενο του Ρόδη Ρούφου⁷⁷ «οι Μεταμορφώσεις του Αλάριχου⁷⁸». Η θέση που εκφράζει ο Ρούφος είναι ότι ο εθνικισμός έχει λειτουργήσει καταστροφικά καθ' όλη τη διάρκεια της ελληνικής ιστορίας. Ο ίδιος εθνικισμός που έκανε τους κλασικούς Έλληνες να θεωρούν «βάρβαρο» οτιδήποτε ήταν ξένο προς αυτούς, περνώντας από πολλές μεταμορφώσεις, έχει γίνει η κινητήριος δύναμη στο παρόν για όσους αρθρογραφούν κατά των «βαρβάρων», εξυμνούν τον «ελληνοχριστιανικό πολιτισμό»⁷⁹ ή αποκαλούν τους συμπατριώτες τους

⁷⁷ Ο Ρόδης Ρούφος υπήρξε «βαθύτατα πολιτικοποιημένος» από νεαρή ηλικία, ενώ «στρατεύθηκε» από νωρίς στο αντικομμουνιστικό στρατόπεδο. Τη δεκαετία του 1950, εξέδωσε το πρώτο μέρος της τριλογίας *Χρονικό μιας Σταυροφορίας*, με τίτλο *Η Ρίζα του Μύθου* (1954) που ήταν αφιερωμένη στο γεγονός της δολοφονίας του Κίτσου Μαλτέζου, ο οποίος υπήρξε «φυσικός ηγέτης της παρέας» του Ρόδη Ρούφου. Το έργο έγινε αντικείμενο σφοδρής επίθεσης από την αριστερά. Όπως σημειώνει ο Νίκος Αλιβιζάτος, τη δεκαετία του 1960 και υπό την επίδραση του «πνευματικού κλίματος του Παρισιού», όπου υπηρέτησε από το 1960 ως το 1964, υπήρξε μια μεταστροφή: «Τον ακραίο αντικομμουνισμό του διαδέχθηκε μια κριτική στάση απέναντι στα δύο άκρα, στο όνομα του πολιτικού φιλελευθερισμού, που φαινόταν να τον έχει κερδίσει ολότελα». Βλ. Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, *Πραγματιστές, δημαγωγοί και ονειροπόλοι. Πολιτικοί, διανοούμενοι και η πρόκληση της εξουσίας*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2015, σελ. 176-177.

⁷⁸ Το συγκεκριμένο κείμενο θεωρείται χαρακτηριστική αποτύπωση της γενικότερης κριτικής στάσης του Ρόδη Ρούφου κατά τη δεκαετία του 1960. Σε αυτό ο Ρούφος μιλάει για τον βασιλιά των Βησιγόθων Αλάριχο, που ενώ ξεκίνησε με αγαθές προθέσεις τελικά κατέλαβε και λεηλάτησε τη Ρώμη. Ο γράφων εξηγεί πώς η μορφή του Αλάριχου επιβιώνει μέχρι σήμερα, όταν για παράδειγμα «τορπιλίζει κάθε ανορθωτική προσπάθεια», «χτυπάει με λύσσα τον δημοτικισμό», και παίρνει διάφορες μορφές («τον έχω βρει πολιτικό, δημοσιογράφο, κομμουνιστή, χωροφύλακα, υπαρξιστή, ποδοσφαιριστή, καθηγητή πανεπιστημίου, πρωτοποριακό καλλιτέχνη και στέλεχος θρησκευτικών οργανώσεων»). Βλ. *Εποχές*, τ. 1, Μάιος 1963, (Ρόδης Ρούφος, «Οι μεταμορφώσεις του Αλάριχου», σ. 17-22). Πρόκειται για το γνωστότερο δοκίμιο που συμπεριλήφθηκε αργότερα στην ομώνυμη συλλογή η οποία «συμπυκνώνει περίτεχνα την πεμπτούσια της κριτικής του Ρούφου στη συντηρητική ιδεολογία». Βλ. Ρόδης Ρούφος, *Οι μεταμορφώσεις του Αλάριχου και άλλα δοκίμια*, ό.π., σελ. 16. Το κείμενο αυτό αποτέλεσε το πρώτο μιας σειράς άρθρων του Ρούφου που δημοσιεύθηκαν στις *Εποχές* και εστίαζαν στους προβληματισμούς του για τη μεταπολεμική Ελλάδα, τη νεοελληνική ιδεολογία, αλλά και σε ιστορικά ζητήματα όπως η κριτική των ελληνοφρονών χρόνων που ανήκε στα προσφιλή του θέματα. Η σειρά άρθρων του 1966 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος) «Η απολογία μιας παρακμής», ανήκε επίσης στις χαρακτηριστικότερες δημοσιεύσεις του Ρούφου στις *Εποχές*. Σ' αυτό το κείμενο ο Ρούφος επιδιώκει την ανασκευή των επιχειρημάτων περί παρακμής του ελληνοφρονικού κόσμου. Βλ. παρακάτω σελ. 103-104 και Ρόδης Ρούφος, *Οι μεταμορφώσεις του Αλάριχου και άλλα δοκίμια*, ό.π., σελ. 129-193.

⁷⁹ Οι αντεγκλήσεις πάνω στον «ελληνοχριστιανικό πολιτισμό» ξεκίνησαν από την αρχή της γένεσης του όρου. Ενδεικτικές στιγμές αυτής της διένεξης είναι για παράδειγμα η συζήτηση στα πλαίσια της β' Συντακτικής Συνέλευσης των Κρητών του 1906, όπου ο Βενιζέλος εναντιώνεται στην ταύτιση των δύο στοιχείων, θεωρώντας την άκρως αντιφιλελεύθερη (χαρακτηριστικά αποσπάσματα στο Μανώλης Βασιλάκης, *Η Μάστιγα του Θεού*, εκδ. Γνώσεις, Αθήνα 2006, πρόλογος). Κατά την μετεμφυλιακή περίοδο η συζήτηση αυτή αποκτά ιδιαιτέρως σημαντικές διαστάσεις, κατά κύριο λόγο πολιτικές, αφού η προστασία του «ελληνοχριστιανικού» στοιχείου, επιτρέπει, βάσει των δύο συστατικών του σχήματος, καταπολέμηση των «άθεων» και των «ανθελλήνων», χαρακτηριστικά που οι εθνικόφρονες απέδιδαν στους κομμουνιστές. Βλ. Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος, 1949-1967, Το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς τη δικτατορία*, Εκδ. Λιβάνη, «Νέα Σύνορα», Αθήνα 1998, σ. 160-161. Όπως σημειώνει ο Νίκος Αλιβιζάτος, ο Ρούφος την περίοδο αυτό είχε ασκήσει πολύ έντονη κριτική στην «εθνοθρησκευτική

«Βουλγάρους». Αναγνωρίζει σε κάθε περίπτωση, ότι παρότι το εθνικιστικό στοιχείο είναι ιδιαίτερα έντονο στην Ελλάδα, δεν είναι ελληνική αποκλειστικότητα⁸⁰. Αυτή η αρχική προσέγγιση του περιοδικού πάνω στον εθνικισμό μέσα από το άρθρο του Ρούφου δίνει ένα πρώτο στίγμα της αντίληψης των *Εποχών* γύρω από την έννοια, που πράγματι τις διαφοροποιεί από έντυπα συντηρητικής κατεύθυνσης, όπως για παράδειγμα η *Νέα Εστία*. Στην τελευταία, όπως θα διαπιστώσουμε, δεν εκλείπουν οι αναφορές στον «ελληνοχριστιανικό πολιτισμό» ή τους «βαρβάρους», χωρίς ωστόσο να επαναλαμβάνονται τόσο συχνά ή με τέτοια οξύτητα που θα προσιδίαζε σ' ένα ακραία συντηρητικό έντυπο.

Χαρακτηριστικό ανάμεσα στα άρθρα που καταδικάζουν εθνικιστικές συμπεριφορές είναι κείμενο του νομικού Πέτρου Παπαδάτου που στρέφεται κατά των εκδηλώσεων υπέρμετρης εθνικής υπερηφάνειας. Οι τελευταίες, σύμφωνα με τον Παπαδάτο, πηγάζουν από ριζωμένες αντιλήψεις των λαών που κινούνται γύρω από την ιδέα της «κυριαρχίας του κράτους» και από «συναισθήματα εθνικής αποκλειστικότητας και υπεροψίας που εδημιούργησε ο πατριωτισμός στις ακραίες του εκδηλώσεις...»⁸¹. Συνέπεια τέτοιων αντιλήψεων είναι, όπως συμπληρώνει, οι αντιπαραθέσεις μεταξύ των λαών και οι αιματηροί πόλεμοι. Συγκεκριμένα ως προς τον ευρωπαϊκό εθνικισμό, το περιοδικό δείχνει να θεωρεί ότι αποτελεί προσδιοριστικό στοιχείο των διεθνών σχέσεων κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Σύμφωνα με το Χάρη Μπουσμπουρέλη, εν μέσω της δεκαετίας του 1960, επίκεντρο του ευρωπαϊκού εθνικισμού θεωρείται η Γαλλία στη Δύση και η Ρουμανία στην Ανατολή⁸². Ο ίδιος στέκεται, σ' ένα ακόμη από τα κείμενα που γράφει για τη στήλη «Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής», στις αντιπαραθέσεις των λαών που προκαλούν την αναζωπύρωση των εθνικισμών, εντάσσοντας σε αυτές την αντιπαράθεση Βουλγαρίας-Γιουγκοσλαβίας για το «Μακεδονικό», το θέμα της αλβανικής μειονότητας

στροφή της επικρατούσας ιδεολογίας», ενώ είχε προβάλλει ένα «κοσμοπολιτικό πατριωτισμό» που βασιζόταν στη σύνδεση της νεοελληνικής ιδεολογίας όχι μόνο με το «ένδοξο παρελθόν», αλλά και με όσα είχε να επιδείξει ο νεότερος ελληνισμός σε συνεργασία με τη Δύση. Βλ. Ρόδης Ρούφος, *Οι μεταμορφώσεις του Αλάρικου και άλλα δοκίμια*, ό.π., σελ. 20-21.

⁸⁰ *Εποχές*, τ. 1, Μάιος 1963 (Ρόδης Ρούφος, «Οι μεταμορφώσεις του Αλάρικου», σ. 17-22).

⁸¹ *Εποχές*, τ. 26, Ιούνιος 1965 (Π. Α. Παπαδάτος, «Το πρόβλημα της πολιτικής αγωγής», σ. 41-51).

⁸² *Εποχές*, τ. 38, Ιούνιος 1966 (Χ. Κ. Μπουσμπουρέλης, «Οι ανταρσίες επακόλουθο της προσέγγισης», Στήλη: Δελτίον Διεθνούς Πολιτικής, σ. 567).

στο γιουγκοσλαβικό Κοσσυφοπέδιο, την ουγγρική μειονότητα στη ρουμανική Τρανσυλβανία που δεν έχει αφομοιωθεί κ.ο.κ.⁸³

Ο εθνικισμός των βαλκανικών χωρών, συμπληρώνει το περιοδικό στην κεντρική στήλη σχολιασμού «Χρονικά-Σχόλια», είναι ένας ιδιαίτερα «επιθετικός εθνικισμός» που έχει «δηλητηριάσει» για χρόνια τους βαλκανικούς λαούς και συνεχίζει να το κάνει. Αξίζει να σημειωθεί η θέση του περιοδικού ότι αν οι λαοί αναγνωρίσουν την πραγματικότητα, ότι δηλαδή «οι ρίζες του πολιτισμού τους είναι ελληνικές» και φροντίσουν να αποκαταστήσουν τον «σύνδεσμό τους με τον ελληνισμό» μπορεί να βοηθηθούν ως προς την άμβλυνση των εθνικιστικών τους αισθημάτων⁸⁴.

Η θέση αυτή, η οποία από τη μία πλευρά καταδικάζει τον «επιθετικό εθνικισμό» και από την άλλη μιλάει για τις ελληνικές ρίζες του πολιτισμού άλλων χωρών μας βοηθάει στη μετάβαση από τα επικριτικά απέναντι στον εθνικισμό άρθρα σε αυτά που βρίσκονται εγγύτερα σε στοιχεία του λόγου του εθνικισμού, όπως για παράδειγμα η προτροπή να προστατευθούν οι Έλληνες από το «ξένο μίasma» και την «εισβολή του ξένου χρόνου στην εθνική και ατομική μας ιστορία»⁸⁵. Όπως σημειώνει ο Απόστολος Σαχίνης, σε άλλο κείμενο, είναι απαραίτητο οι λογοτέχνες να μπορούν να εκφράζουν «το πατριωτικό συναίσθημα, το εθνικό ρίγος, ένα είδος υπερηφάνειας για τον ελληνισμό και την υπεροχή του...». Πάντως ο Σαχίνης φροντίζει να «απαλύνει» την αίσθηση της παραπάνω δήλωσης μέσα από τη διευκρίνιση ότι η έκφραση του πατριωτικού συναισθήματος πρέπει να γίνεται «αρρητόρευτα και χωρίς μεγαλορρημοσύνη»⁸⁶.

Σε σχέση με την έννοια της εθνικοφροσύνης⁸⁷ εκείνο που μπορεί να σημειώσει κανείς ως αρχική διαπίστωση είναι ότι στις σχετικές αναφορές που υπάρχουν στο

⁸³ *Εποχές*, τ. 39, Ιούλιος 1966 (Χ. Κ. Μπουσμπουρέλης, «Η Ευρώπη και η προσέγγιση των δύο κόσμων», Στήλη: Δελτίον Διεθνούς Πολιτικής, σ. 74).

⁸⁴ *Εποχές*, τ. 19, Νοέμβριος 1964 («Οι πνευματικές σχέσεις με τους γείτονες», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 70).

⁸⁵ *Εποχές*, τ. 7, Νοέμβριος 1963 (Παντελής Πρεβελάκης, «Ιδέες και χαρακτήρες στην “κεφαλή της Μέδουσας”», σ. 17-20).

⁸⁶ *Εποχές*, τ. 19, Νοέμβριος 1964 (Απ. Σαχίνης, «Η εξέλιξη του Κοσμά Πολίτη», σ. 52-57).

⁸⁷ Η λέξη «εθνικοφροσύνη», αναφέρει η Δέσποινα Παπαδημητρίου εμφανίστηκε στο πολιτικό λεξιλόγιο του μεσοπολέμου «για να καταδηλώσει την υπεράνω παρατάξεων νομιμοφροσύνη και τον πατριωτισμό». Όπως συμπληρώνει η ίδια «η εθνικοφροσύνη εμφανίστηκε στο Μεσοπόλεμο ως σημαίνον για να δηλώσει την αστική συνείδηση, τη συντηρητικότητα και την αντικομμουνιστική νοητική διάθεση, ορίζοντας ως εκ τούτου τη συμβολική κοινότητα των “υγιώς σκεπτομένων Ελλήνων”, πέραν της διαίρεσης βενιζελικών-

περιοδικό είναι συνήθης η χρήση της έννοιας έξω από το ιστορικό και εννοιολογικό της πλαίσιο, όχι δηλαδή με τα χαρακτηριστικά που απέκτησε ως κυρίαρχη ιδεολογία των νικητών του εμφυλίου, αλλά καταχρηστικά, ως εναλλακτική έννοια του εθνικισμού⁸⁸ ή του πατριωτισμού. Το περιοδικό, ακολουθώντας την τάση του κεντρώου λόγου της δεκαετίας του 1960, προσπαθεί να ανασηματοδοτήσει μια «νέα» εθνικοφροσύνη⁸⁹ και δεν κάνει χρήση της εθνικοφροσύνης που διαμορφώθηκε στα τέλη του εμφυλίου και η οποία, μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1950 είχε προσλάβει τα σημασιολογικά της χαρακτηριστικά ως η ιδεολογία του ελεύθερου κόσμου στην «ελληνική της εκδοχή». Αντιθέτως, οι *Εποχές* χρησιμοποιούν κάποιες φορές τη λέξη όπως τη χρησιμοποιούσαν κατά το μεσοπόλεμο ή στα μέσα της δεκαετίας του 1940⁹⁰.

Ανάμεσα στις εναλλακτικές χρήσεις της εθνικοφροσύνης είναι εκείνη που κάνει ο Γιώργος Θεοτοκάς στο κείμενο για το σοβιετικό πατριωτισμό, στο οποίο αναφέρει ότι καθεμία από τις Λαϊκές Δημοκρατίες της Ανατολικής Ευρώπης καλλιεργεί τη δική της εθνική παράδοση, δίνεται έμφαση στην εθνική τέχνη και «γενικά επικρατεί έντονη εθνικοφροσύνη»⁹¹. Ένα άλλο παράδειγμα, είναι η κριτική των *Εποχών* σε διήγημα που εκτυλίσσεται εντός ενός αληθινού ιστορικού πλαισίου και μεταξύ άλλων θίγει το θέμα της δολοφονίας του Walter Rathenau⁹², ενός από τους στυλοβάτες της Δημοκρατίας της

αντιβενιζελικών. Εμπεριείχε έτσι την ιδέα της εθνικής ενότητας εφόσον η επίκληση του όρου σηματοδοτούσε τη συμφιλίωση του αστικού κόσμου ως ολότητα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η πολεμική χρήση του δεν μαρτυρείται καθόλου στον παραταξιακό λόγο». Βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ. 146&177.

⁸⁸ Μεταξύ των εναλλακτικών χρήσεων της λέξης εθνικοφροσύνη ήταν και αυτή του εθνικισμού που όμως έχει πολεμική χροιά: «Η θεωρία του εθνικισμού περιέχει την καχυποψία έναντι των ξένων, τις εθνικές διεκδικήσεις, προτάσσει τη μέριμνα για το σύνολο, κατονομάζοντας παράλληλα τις δεξιές και ακροδεξιές ομάδες που εμφανίστηκαν στην Κατοχή ως γνήσια λαϊκές. Η εθνικόφρων Ελλάδα χρησιμοποιείται εναλλακτικά προς την εθνικιστική Ελλάδα και κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου εισάγεται η ιδέα της ιδιαίτερης σημασίας που έχει η Ελλάδα για τους συμμάχους, ως προπύργιο του ευρωπαϊκού πολιτισμού κατά της βαρβαρότητας των στεπών». Βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ. 210-211.

⁸⁹ Βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σελ. 207-222.

⁹⁰ Βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σελ. 250-270.

⁹¹ *Εποχές*, τ. 1, Μάιος 1963 (Γιώργος Θεοτοκάς, «Ο Σοβιετικός πατριωτισμός», σ. 5-8).

⁹² Για ονόματα ξένων ιστορικών, πολιτικών προσώπων, καθώς και συγγραφέων, λογοτεχνών και καλλιτεχνών, διατηρείται ο τρόπος γραφής με τον οποίο αναφέρονται στα σχετικά άρθρα/κείμενα (ελληνικοί ή διεθνείς χαρακτήρες), εκτός των περιπτώσεων προσώπων γύρω από τα οποία υπάρχει πλήθος ελληνικών

Βαϊμάρης ο οποίος, όπως αναφέρεται στο περιοδικό, δολοφονήθηκε από «φανατικό αντισημίτη εθνικόφρονα» το 1924 στο Βερολίνο⁹³.

Μία δεύτερη διαπίστωση σε σχέση με την «εθνοφοροσύνη» είναι ότι δεν εμφανίζεται συχνά στις σελίδες των *Εποχών*, οι οποίες αποφεύγουν τη χρήση διχαστικών συμβόλων που εντάσσονται στην αντικομμουνιστική-εθνικόφρονα ιδεολογία⁹⁴ και δείχνουν να ενσωματώνουν περισσότερο στην παρέμβασή τους τη διάκριση δεξιάς-αντιδεξιάς που είχε κυριαρχήσει έναντι της διαίρεσης εθνοφοροσύνη-μη εθνοφοροσύνη, ιδιαίτερος μετά τις εκλογές του 1961⁹⁵. Υπάρχουν ωστόσο και μεμονωμένα δείγματα χρήσης της εθνοφοροσύνης με την «παραδοσιακή» της έννοια, όταν για παράδειγμα η εθνοφοροσύνη ορίζεται ως προϋπόθεση λειτουργίας ενός κόμματος: «Νοείται το να διώκεται αστυνομικά ένα κόμμα του οποίου αμφισβητείται η εθνοφοροσύνη ή μήπως θα έπρεπε να έχει τεθεί ευθύς αμέσως εκτός νόμου και να έχει διαλυθεί, αν υπήρχαν τα ηθικά ερείσματα γι' αυτό;»⁹⁶.

Με διαφορετικά λόγια, οι *Εποχές* δηλώνουν από τη μία ότι δε θα έπρεπε να υπάρχουν αστυνομικές διώξεις, συμπληρώνουν όμως ταυτόχρονα ότι τα μη εθνικόφρονα

μεταφράσεων και συστηματική παρουσία στην ελληνική βιβλιογραφία, όπου θα ισχύει η γραφή με ελληνικούς χαρακτήρες. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις θα προτιμάται η γραφή με ελληνικούς χαρακτήρες.

⁹³ *Εποχές*, τ. 13, Μάιος 1964 (Πάυλος Φλώρος, «Γράμμα από τη Γερμανία, Ρόμπερτ Μουζίλ: “Ο άντρας δίχως ιδιότητες”», σ. 58-60).

⁹⁴ Την περίοδο εκείνη η Δεξιά διεκδικούσε να οικειοποιηθεί κατ' αποκλειστικότητα όσα συμπεριλάμβανε η εθνικόφρονα ιδεολογία και στο πλαίσιο αυτό χρησιμοποιούσε έννοιες που προέρχονταν από το διχαστικό παρελθόν. Για παράδειγμα η εκλογική αντιπαράθεση του Φεβρουαρίου του 1964 ήταν μεταξύ της εθνικόφρονης Δεξιάς και του εθνικού Κέντρου. Βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ. 255-259.

⁹⁵ Η διαίρεση εθνοφοροσύνη-μη εθνοφοροσύνη, αναφέρει ο Γεράσιμος Μοσχονάς, είχε ως βασικό άξονα το ιδεολόγημα του έθνους, το οποίο τροφοδοτούσε μια αντιπαράθεση πολιτικού καθαρά περιεχομένου, χωρίς κοινωνική διάσταση. Όσον αφορά στα χαρακτηριστικά της νέας διαίρεσης μεταξύ δεξιάς-μη δεξιάς, ενδεικτικό είναι ότι δεν προσιδιάζουν στη μορφή που παίρνει η διάκριση αριστερά-δεξιά σε άλλα ευρωπαϊκά κράτη. Αυτό αποδίδεται στην ιδιαιτερότητα του ελληνικού πολιτικού σκηνικού, όπου επενεργούν παράγοντες όπως «η ηγεμόνευση του αντιδεξιού “στρατοπέδου” από το αστικό κέντρο», «η κυριαρχία ενός ιδεολογικού και αξιακού πλαισίου με έντονα τα σημάδια της τομής του εμφυλίου» και «η εστίαση του πολιτικού ανταγωνισμού στη μορφή πολιτικής κυριαρχίας». Βλ. Βλ. Γεράσιμος Μοσχονάς, «Η διαιρετική τομή δεξιάς-αντιδεξιάς στη μεταπολίτευση (1974-1990), Περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων του “αντιδεξιού υποσυστήματος”», στο Νίκος Δεμερτζής(επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1994, σ. 164-166&169. Για αναφορές στην τομή δεξιά-αντιδεξιά βλ. ακόμη Γιάννης Γιανουλόπουλος *Ο Μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία (1945-1963)*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1992, σ. 376. Επίσης στο Ηλίας Νικολακόπουλος, «Από το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου έως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, σελ. 203.

⁹⁶ *Εποχές*, τ. 6, Οκτώβριος 1963 («Ερωτήματα», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 43-44).

κόμματα δεν έχουν δικαίωμα ύπαρξης στην πολιτική σκηνή και θα έπρεπε να διαλύονται εν τη γενέσει τους⁹⁷. Επομένως, με βάση δηλώσεις όπως η προηγούμενη, η εθνικοφροσύνη συνεχίζει κατά περίπτωση εν μέσω της δεκαετίας του 1960 να ορίζεται, ακόμη και από φωνές του κεντρώου χώρου, ως εγγυητής της εύρυθμης λειτουργίας της πολιτικής ζωής⁹⁸.

Αντίστοιχη αναφορά γίνεται σε ένα ακόμη άρθρο όπου επισημαίνεται η ανάγκη συμφωνίας όλων των «εθνικοφρόνων κομμάτων» πάνω στην χάραξη εθνικής γραμμής για τη χώρα. Όπως προκύπτει εμμέσως από την δήλωση αυτή, στα μη εθνικόφρονα κόμματα δεν αναγνωρίζεται δικαίωμα άποψης, δεδομένου μάλιστα ότι, όπως προαναφέρθηκε, οι κομματικοί μηχανισμοί που δεν έχουν ως πυλώνα εθνικόφρονες αρχές θα έπρεπε να τίθενται εξ αρχής εκτός νόμου και λειτουργίας⁹⁹.

Οι δύο παραπάνω αναφορές γράφονται λίγο πριν τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1963, με στόχο όπως φαίνεται, κυρίως την ΕΔΑ, από την κεντρική στήλη πολιτικού σχολιασμού του περιοδικού. Σημειώνεται ότι η συγκεκριμένη χρήση της εθνικοφροσύνης σχεδόν εκλείπει στη συνέχεια και το περιοδικό περιορίζεται στις εναλλακτικές χρήσεις του όρου, όπως εκείνες που περιγράψαμε προηγουμένως.

Ο λόγος περί έθνους στο περιοδικό εμπλουτίζεται από τη συζήτηση για την ελληνικότητα, η οποία παρότι δεν έχει την ένταση ούτε τη φόρτιση των προηγούμενων δεκαετιών¹⁰⁰, συνεχίζει να υπάρχει, ιδίως όταν η θεματολογία περιστρέφεται γύρω από την

⁹⁷ Οι *Εποχές* κάνουν εδώ μια χρήση της λέξης εθνικοφροσύνης που παραπέμπει στην τάση της δεκαετίας του 1940 να χρησιμοποιείται η λέξη ως «δηλωτική του αντικομμουνιστικού πατριωτισμού» με αναφορά κυρίως στα κόμματα. Βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ. 209.

⁹⁸ Ο Αλιβιζάτος αναφέρεται στη συνέχιση της απαξίωσης των «μη εθνικοφρόνων» στοιχείων, λόγω των πολιτικών τους φρονημάτων, ως τη δικτατορία του 1967. Βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σελ. 580-581. Όπως επισημαίνει ο Ελεφάντης, κατά την περίοδο αυτή «η εθνικοφροσύνη βέβαια, εξακολουθεί να είναι πάντα η επίσημη κρατική ιδεολογία του κράτους των νικητών. Δοκιμάζει, ωστόσο, ολοένα και περισσότερες δυσκολίες να κυριαρχήσει, να δαμάσει με το νόμο του χωροφύλακα την κοινωνική απείθεια και τις νέες ζητήσεις». Βλ. Άγγελος Ελεφάντης, «1951-1967: Τα δύο οργανωτικά πρόσωπα της Αριστεράς», Στο *1949-1967, Η εκρηκτική εικοσαετία*, Επιστημονικό Συμπόσιο (10-12 Νοεμβρίου 2000), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2002, σ. 31-42 και ειδικότερα 37.

⁹⁹ *Εποχές*, τ. 5, Σεπτέμβριος 1963 («Η εθνική γραμμή», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 54).

¹⁰⁰ Σύμφωνα με το Δημήτρη Τζιόβα από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 το θέμα της ελληνικότητας, που κατά τις δεκαετίες του 1930 και 1940 είχε γνωρίσει την έξαρσή του μετατρέπόμενο σε υπόθεση ανάμεσα στον συντηρητισμό και τον φιλελευθερισμό, «λοξοδρομεί, διαχέεται και μάλλον ξεθυμαίνει». Βλ. Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 163.

τέχνη¹⁰¹. Οι *Εποχές* κάνουν λόγο για μια ελληνικότητα που δεν απορρίπτει τις διεθνείς επιρροές, όπως κάνει ο ελληνοκεντρισμός¹⁰², και αφήνει περιθώριο για ανάπτυξη επαφών με τη σύγχρονη ευρωπαϊκή τέχνη κατά κύριο λόγο. Αξίζει να σημειωθεί, εξάλλου, ότι η ελληνικότητα συνδέθηκε πολύ στενά με τη γενιά του '30 και συγκεκριμένα με πολλούς από τους εκπροσώπους της που συμμετείχαν ενεργά στις *Εποχές* (Σεφέρης, Θεοτοκάς, Τερζάκης, Δημαράς κ.ο.κ.)¹⁰³. Σύμφωνα με τον Δημήτρη Τζιόβα, οι αστικών καταβολών διανοούμενοι με τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό, θέλησαν να συνεχίσουν το δημοτικιστικό αγώνα, αφήνοντας πίσω τους το «παρωχημένο, βαρύ ιδίωμα της ρωμιοσύνης και της εθνικής ψυχής», χωρίς ωστόσο να απαρνούνται τις ρίζες τους¹⁰⁴. Το στοιχείο αυτό παρότι ως ένα βαθμό αφορά και στη *Νέα Εστία*, στην περίπτωση της

¹⁰¹ Στα μεταπολεμικά έντυπα, επιβεβαιώνει ο Ευρυπίδης Γαραντούδης, υπάρχει η «αναζήτηση της ελληνικότητας μέσω της λογοτεχνίας και των τεχνών, ως στοιχείου ταυτότητας και προόδου της ελληνικής λογοτεχνίας». Βλ. Ευρυπίδης Γαραντούδης, «Τα μεταπολεμικά λογοτεχνικά περιοδικά: λογοτεχνία, κριτική και ιδεολογία», *Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π., σ. 323.

¹⁰² Κατά τον Γ. Κοντογιώργη ο εθνοκεντρισμός, ως στοιχείο που «επέβαλε η μετάβαση του ευρωπαϊκού κόσμου στον ανθρωποκεντρισμό», χαρακτηρίζει γενικότερα το μεταπολεμικό ευρωπαϊκό περιβάλλον. Ως ιδιαιτερότητα της ελληνικής περίπτωσης περιγράφεται το γεγονός ότι «το έθνος συγκροτείται εξ αρχής ως κοσμοσύστημα ανθρωποκεντρικού τύπου και λειτουργεί έως το τέλος με βάση τη λογική του». Βλ. Γ. Κοντογιώργη, *Νεοτερικότητα και πρόοδος. Το ελληνικό παράδειγμα*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 2001, σ. 74&80-81. Ο Χ. Α. Καραόγλου χαρακτηρίζει «ελληνοκεντρικές» τις αντιλήψεις εκείνες που «θεωρούν ασύμβατες, αντίπαλες ή εχθρικές μεταξύ τους τις δύο έννοιες σε καθένα από τα παρακάτω διπολικά σχήματα: εθνισμός-διεθνισμός ή κοσμοπολιτισμός, ελληνικό-ξένο, παραδοσιακό-νεοτερικό, δυτικό-ανατολικό κ.τ.λ. Αντιθέτως, δε θεωρεί ελληνοκεντρικές αντιλήψεις που «ενώ εκτιμούν και προβάλλουν ως υψηλή αξία την παράδοση, το ελληνικό κ.λπ., υποστηρίζουν συγχρόνως τη συνύπαρξη, την επαφή και τη σύνθεσή τους με το ξένο». Βλ. Χ. Α. Καραόγλου, «Βιβλιογραφώντας τα περιοδικά του μεσοπολέμου», ό.π., σ. 217-231 και ειδικότερα 222. Ωστόσο, υπάρχει και η άποψη ότι η «ελληνικότητα» της ελληνικής μεταπολεμικής τέχνης εμπεριέχει τον «ελληνοκεντρισμό» στο βαθμό που προσπαθεί να επενδύσει τη σύγχρονη ευρωπαϊκή τέχνη με ελληνικά στοιχεία που ανάγονται από την αρχαιότητα ως τις σύγχρονες ημέρες. Βλ. Ευγένιος Ματθιόπουλος, «Ιδεολογία και τεχνοκριτική τα χρόνια 1949-1967: ελληνοκεντρισμός, σοσιαλιστικός ρεαλισμός, μοντερνισμός», στο *1949-1967, Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π., σ. 363-400 και ειδικότερα 368-369.

¹⁰³ Ως προς την ελληνικότητα του Θεοτοκά, για παράδειγμα, ο Πέτρος Σπανδωνίδης σημειώνει την ίδια περίοδο ότι την αναζητεί «πέρ' από την κλασσική εποχή», σε όλο το χρονικό διάστημα που ξεκινάει από τους αρχαίους χρόνους και φτάνει ως το σήμερα, ενώ χαρακτηρίζει ελληνικό κάθε έργο που πηγάζει «από τη ζωή, την καρδιά και τη σκέψη ενός Έλληνα». Βλ. *Νέα Πορεία*, Απρίλιος 1962, τ. 86 (Πέτρος Σπανδωνίδης, «Η κριτική σκέψη στη σύγχρονη Ελλάδα», σελ. 114).

¹⁰⁴ Όπως σημειώνει ο ίδιος, «η ελληνικότητα αναδεικνύεται ως το αριστοκρατικό ιδεολόγημα των νέων φιλελεύθερων διανοουμένων και συγγραφέων, αντιπροσωπεύοντας τον ιδεαλιστικό τους ελιγμό ανάμεσα στις συμπληγάδες του χοντροκομμένου λαϊκισμού του παρελθόντος και του απειλητικού κοινωνισμού του παρόντος». Βλ. Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 39.

τελευταίας οι επιβιώσεις της «ρωμιοσύνης» και της προγονολατρίας είναι πιο έντονες απ' ότι στις *Εποχές*.

Σε άλλη περιγραφή του περιοδικού η ελληνικότητα παρουσιάζεται να είναι η «ιστορικότητα» και η «αναγκαιότητα» του έργου των λογοτεχνών¹⁰⁵, ενώ, όπως σημειώνεται σ' ένα ακόμη κείμενο, στα χαρακτηριστικά της συμπεριλαμβάνεται η ομορφιά, το ήθος, το μέτρο και η κατάφαση ζωής¹⁰⁶. Η λίστα των στοιχείων της ελληνικότητας έρχεται να εμπλουτιστεί από την «κίνηση, το μοναδικό και το ανεπανάληπτο», καθώς και από την έλλειψη δογματικότητας¹⁰⁷.

Κατά τον Παναγιώτη Μουλλά, η συγκεκριμένη συζήτηση περί ελληνικότητας στην τέχνη συχνά στηρίζεται σε λαθεμένα κριτήρια. Ο ίδιος επικαλείται τη φράση Σολωμού ότι «το έθνος πρέπει να μάθη να θεωρη εθνικόν ό,τι είναι αληθές» και προσθέτει:

«...δεν βλέπω γιατί ο Σεφέρης, ένας ποιητής που μαθήτεψε σε ξένα εργαστήρια, μπορεί να είναι λιγότερο Έλληνας από τον Βιτσέντσο Κορνάρο λ.χ., έναν ποιητή που διασκεύασε ξένο πρότυπο, και μάλιστα σε μια εποχή που κανείς δε θα μπορούσε ν' αμφισβητήσει στα σοβαρά την “ελληνικότητα” του Κορνάρου»¹⁰⁸.

Η παραπάνω προσέγγιση του Μουλλά, σύμφωνη με την προσφιλή στο περιοδικό ιδέα της μεσότητας, είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα της προαναφερθείσας αντίληψης των *Εποχών* περί εξωστρεφούς «ελληνικότητας», που δεν αποκλείει επιρροές και δεν εμπεριέχει δογματισμούς. Αν και η ιδέα της περισσότερο «ανοικτής» και τοποθετημένης μέσα στην ευρωπαϊκή προοπτική «ελληνικότητας» συναντάται και στη *Νέα Εστία*, οι *Εποχές* διαφοροποιούνται από τον «περί ελληνικότητας» λόγο της τελευταίας κατά την

¹⁰⁵ *Εποχές*, τ. 8, Δεκέμβριος 1963 (Κ. Θ. Δημαράς, «Μια προβολή στα περασμένα», σ. 5-9).

¹⁰⁶ *Εποχές*, τ. 10, Φεβρουάριος 1964 (Απόστολος Σαχίνης, «Η Πεζογραφία ενός ποιητή», στήλη: Η Πεζογραφία, σ. 69-71).

¹⁰⁷ *Εποχές*, τ. 15, Ιούλιος 1964 (Λίζα Πετρίδη, «Η συνάντηση των Αθηνών», στήλη: Η πνευματική ζωή, σ. 61-65).

¹⁰⁸ *Εποχές*, τ. 8, Φεβρουάριος 1964 (Παν. Μουλλάς, «Σημειώσεις πάνω στον Σεφέρη», σ. 10-14). Η ελληνικότητα του Σεφέρη, όπως και του Ελύτη, σημειώνει η Ελισάβετ Κοτζιά «προϋποθέτει ένα σταθερό πυρήνα γλωσσικής συνείδησης» και δεν αποτελεί «αυτοσκοπό», αλλά μέσο για την «κατάκτηση μιας απόλυτης εσωτερικής ελευθερίας». Βλ. Ελισάβετ Κοτζιά, *Ιδέες και Αισθητική, Μεσοπολεμικοί και Μεταπολεμικοί Πεζογράφοι 1930-1974*, ό.π., σελ. 131-132.

δεκαετία του 1960, καθώς ξεπερνούν πλήρως την «ξενοφοβική» διάσταση της ελληνικότητας άλλων δεκαετιών που στη *Νέα Εστία* επιβιώνει ως νέα βαθμό¹⁰⁹.

1.3 Οι *Εποχές*, η αριστερά και το CCF

Περνώντας στην προσέγγιση των *Εποχών* σε σχέση με την αριστερή ιδεολογία, διαπιστώνει κανείς ότι πρόκειται για μία σχέση πολυσχιδή και όχι σαφώς προσδιορισμένη. Από τη μία πολλοί από τους συντάκτες των *Εποχών*, που μέχρι την προηγούμενη δεκαετία είχαν διαμορφώσει ένα λόγο με αντικομμουνιστική αιχμή, αναπροσαρμόζουν την δημόσια παρέμβαση τους με βάση τις συνθήκες ύφεσης του ψυχρού πολέμου αλλά και της ανάδειξης, στα καθ' ημάς, του διπόλου δεξιά-αντιδεξιά¹¹⁰ έναντι του προϋπάρχοντος ανάμεσα στον κομμουνισμό και την εθνικοφροσύνη. Ταυτόχρονα υπάρχει ένας αριθμός φιλελεύθερων, κεντρώων και κεντροαριστερών συνεργατών του περιοδικού, οι οποίοι εκφράζουν σοσιαλίζουσες θέσεις¹¹¹, κεντροαριστερές ή αριστερές, χωρίς ωστόσο να μπορούν να συγκροτήσουν ένα σαφή αριστερό πόλο στο περιοδικό. Δεδομένου ότι, όπως έχει προαναφερθεί, η ιδέα της απόλυτης ισορροπίας ανάμεσα σε αντιτιθέμενες τάσεις είναι ουτοπική, τουλάχιστον στις συνθήκες της δεκαετίας του 1960, ο μελετητής συνειδητοποιεί ότι υπάρχουν παρεκκλίσεις από την γραμμή της ισορροπίας τόσο ως προς την κατεύθυνση του συντηρητισμού όσο και προς την αριστερά, χωρίς όμως να φτάνουν στην υπερβολή σε καμία από τις δύο περιπτώσεις.

¹⁰⁹ Η εμφάνιση της ελληνικότητας μέσα στο συντηρητικό λόγο είχε προκαλέσει στο παρελθόν αντίστοιχα φαινόμενα «διγλωσσίας», αφού το «αίσθημα της ξενοφοβίας» συνυπήρχε σε πολλές περιπτώσεις με την «αισιοφροσύνη που καλλιεργεί η πίστη στη συμμαχία των ελεύθερων κρατών». Βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σελ. 209.

¹¹⁰ Η συσπείρωση των αντιδεξιών δυνάμεων προκάλεσε την έντονη αντίδραση του δεξιού τύπου που αντιμετώπιζε το κέντρο ως «κόμμα με αμβλυμένο το αίσθημα περί του κομμουνιστικού κινδύνου». Κατά τις εκλογικές αναμετρήσεις της ΕΡΕ με το κέντρο οι δεξιές εφημερίδες υπογράμιζαν το συσχετισμό του κέντρου με την αριστερά και επισήμαιναν τον κίνδυνο της «παράδοσης της Ελλάδας στον κομμουνισμό». Βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σελ. 254-256.

¹¹¹ Αντίστοιχα, στον αντικομμουνιστικό για παράδειγμα λόγο του καθηγητή φιλολογίας και γνωστού αρθρογράφου Ζαν Φρανσουά Ρεβέλ, ο σοσιαλισμός αντιδιαστέλλεται από τον κομμουνισμό, καθώς ο τελευταίος αντιμετωπίζεται ως κατεξοχήν μορφή ολοκληρωτισμού, η οποία δε συμβιβάζεται σε καμία περίπτωση με τον φιλελευθερισμό. Βλ. Ζαν Φρανσουά Ρεβέλ, *Ο πειρασμός του ολοκληρωτισμού, Σταλινικός κομμουνισμός ή φιλελεύθερος σοσιαλισμός;*, εκδ. Ράππα, Αθήνα 1976, σ. 41-65.

Ο φιλελεύθερος χαρακτήρας του περιοδικού και οι αριστερίζουσες, μη κομμουνιστικές θέσεις που διατυπώνονται στις *Εποχές* από διανοούμενους μεγάλου κύρους και επιρροής είναι στοιχεία της σχέσης του περιοδικού με το Συνέδριο για την Ελευθερία στην Κουλτούρα. Το CCF, που αποτέλεσε κεντρικό όργανο της δυτικής και αμερικανικής προπαγάνδας στο πλαίσιο του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου, δημιουργήθηκε το 1950 ως αντίβαρο της δημοφιλούς στους κόλπους της ευρωπαϊκής διανοήσης σοβιετικής εκστρατείας ειρήνης¹¹². Αντιπροσώπευε έναν μη φανατικό αντικομμουνισμό¹¹³ και έναν αντι-ολοκληρωτισμό, που απευθυνόταν προς τη διανοήση της «μη κομμουνιστικής αριστεράς» (NCL-Non Communist Left) και ανέπτυξε μια πολιτιστική ατζέντα με σκοπό τη σταθεροποίηση της εικόνας των δυτικών κοινωνιών ως αντιπροσώπων της ελευθερίας και της δημοκρατίας. Το CCF ανήκε στη κατηγορία των μυστικά χρηματοδοτούμενων φορέων που υποστήριζαν την πολιτισμική ελευθερία¹¹⁴ και

¹¹² Από τη στιγμή της δημιουργίας του το CCF ανέπτυξε την πολιτική του σε τρεις φάσεις: Από το 1950 ως το 1958 «έχτισε» μια πνευματική κοινότητα βασισμένη στην ιδέα του ατλαντισμού, από το 1958 έως το 1963 προσπάθησε να διαμορφώσει τις προϋποθέσεις για μια παγκόσμια κοινότητα (εκμεταλλεύόμενο φαινόμενα όπως ο ιταλικός πολυκεντρισμός, ο πολωνικός ρεβιζιονισμός, οι διαλυτικές τάσεις στη Σοβιετική Ένωση, η σινοσοβιετική ρήξη και συνδυάζοντας τα με μια ιδεολογική ανακατεύθυνση που σχετιζόταν με την εγκατάλειψη του πολεμικού αντικομμουνισμού), ενώ κατά την τρίτη περίοδο (1963-1967) λειτούργησε υπό τη σκιά των επερχόμενων αποκαλύψεων γύρω από τη χρηματοδότηση της CIA και οδηγήθηκε σταδιακά στην αποσύνθεση. Peter Coleman, *The Liberal Conspiracy: The Congress for Cultural Freedom and the Struggle for the Mind of Postwar Europe*, The Free Press, Νέα Υόρκη 1989, σελ. 9-10, 176-180, 243-245.

¹¹³ Οι ρίζες της ιδεολογίας του CCF τοποθετούνται στην περίοδο μετά τον πόλεμο όταν δημιουργήθηκε η «φιλελεύθερη συναίνεση» γύρω από εναντίωση στη Σοβιετική Ένωση. Η ιδεολογία που διαμορφώθηκε και συνοψίστηκε στον όρο «ζωτικό κέντρο» (Arthur Schlesinger, *The vital Center*, 1949) έφερε από τη μία «ρήξη» ανάμεσα σε φιλελεύθερους και προοδευτικούς κι από την άλλη σύγκλιση μεταξύ κλασικού φιλελευθερισμού, δημοκρατικού σοσιαλισμού και συντηρητισμού. Ουσιαστικά επρόκειτο για τον φιλελεύθερο αντικομμουνισμό που έλαβε τα χαρακτηριστικά του κατά τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1940. Βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, «Το αίτημα της ειρήνης και οι προβληματισμοί των διανοούμενων: Από το Σχέδιο Μάρσαλ στη σύγκληση του συνεδρίου για την ελευθερία στην κουλτούρα, 1947-1952», ό.π., σελ. 293. Το «ζωτικό κέντρο» συμπεριλάμβανε την έννοια της σύγκρουσης, η οποία εμπεριείχε την μετεξέλιξη και τη δημιουργία. Ο πλουραλισμός που προέκυπτε συμφιλώνε διαφορετικές οπτικές εντός μιας προοδευτικής πολιτικής που είχε όμως ξεκάθαρα όρια ως προς τη «νομιμότητα». Στο ίδιο πλαίσιο σκέψης μέσα στο οποίο συγκροτήθηκε το CCF, υπήρχε μια προέκταση της «κοινωνίας της συναίνεσης» που έμοιαζε να είναι η διανοητική/πνευματική εκδοχή του σχεδίου Μάρσαλ. Βλ. Scott-Smith, Giles, *The Politics of Apolitical Culture, The Congress for Cultural Freedom, the CIA and post-war American hegemony*, ό.π., σελ. 41-42&113.

¹¹⁴ Η συμπλοκή πολιτικής, ιδεολογίας και προπαγάνδας στις Ηνωμένες Πολιτείες γινόταν μέσα από το συντονισμό ενός ευρέος φάσματος φορέων που εκτός της CIA περιλάμβανε το Ομοσπονδιακό Γραφείο Ερευνών (FBI), το Στέιτ Ντιπάρτμεντ και την Υπηρεσία Πληροφοριών των Ηνωμένων Πολιτειών (USIA), μέσω των οποίων οι ΗΠΑ διεξήγαγαν ένα πόλεμο λέξεων και εικόνων στο εσωτερικό. Tony Shaw, *Hollywood's Cold War*, Edinburg University Press, Ηνωμένο Βασίλειο 2007, σελ. 4. Αυτό, εντούτοις, δε συνεπάγεται ότι όλες οι διαδικασίες που συμπεριλάμβανε η αντικομμουνιστική στρατηγική ήταν κεντρικά

στις δραστηριότητές του συμπεριλαμβανόταν η διοργάνωση συνεδρίων, σεμιναρίων, φεστιβάλ τέχνης και η έκδοση πολλών λογοτεχνικών περιοδικών κύρους¹¹⁵. Οι *Εποχές*,

ενορχηστρωμένες από την Ουάσιγκτον, αφού υπήρχε ένας μεγάλος αριθμός ιδιωτικών φορέων διεθνώς που είχαν αφοσιωθεί στην υπόθεση του αντικομμουνισμού. Η αδυναμία επίσημου συντονισμού των αντικομμουνιστικών εκστρατειών μεταξύ των χωρών του NATO ήταν μάλιστα εκείνη που προκάλεσε την εμπλοκή του ιδιωτικού παράγοντα. Αυτή η διαδικασία είχε πλεονεκτήματα για τις ΗΠΑ, καθώς, χωρίς να συνδέεται με την επίσημη εξωτερική πολιτική, κινητοποιούσε ιδιωτικές πρωτοβουλίες μέσα στην κοινωνία των πολιτών ώστε να δρουν ενάντια στην «κομμουνιστική απειλή», νομιμοποιώντας έτσι το αντικομμουνιστικό διακύβευμα και την αντι-ολοκληρωτική ταυτότητα της Δύσης. Έτσι, μέσα από την «διεθνική» (transnational) τακτική και την αποσύνδεση της αντικομμουνιστικής κινητοποίησης από το NATO και άλλα επίσημα όργανα, τα ουδέτερα κράτη είχαν τη δυνατότητα να γίνουν συμμετοχοί. Βλ. Luc van Dongen, Stéphanie Roulin, Giles Scott-Smiths (επιμ.), *Transnational Anti-Communism and the Cold War, Agents, Activities, and Networks*, ό.π., σελ. 3-5. Λόγω της «διεθνικής φύσης» του ίδιου του καπιταλισμού, δίνεται έμφαση στο πώς οργανισμοί και ιδρύματα στην κοινωνία των πολιτών που χαρακτηρίζονται από το διεθνικό στοιχείο εμπλέκονται στις διαδικασίες πίεσης και συναίνεσης πέραν των ορίων των εθνών-κρατών. Χαρακτηριστικός είναι ο ρόλος που διαδραμάτισαν στον ψυχρό πόλεμο τα κρατικο-ιδιωτικά δίκτυα που συνέδεαν κυβερνήσεις και μέσα ενημέρωσης. Βλ. Scott-Smith, Giles, *The Politics of Apolitical Culture, The Congress for Cultural Freedom, the CIA and post-war American hegemony*, ό.π., σελ. 7&63. Για την κατανόηση των διαδικασιών που συμπεριλάμβαναν τα διεθνικά δίκτυα, χρήσιμες πληροφορίες παρέχουν οι δράσεις συγκεκριμένων φορέων, όπως ο γαλλικός αντικομμουνιστικός οργανισμός Paix et liberté, ο οποίος συνδέθηκε με παρόμοιους οργανισμούς σε ολόκληρη τη Δυτική Ευρώπη κατά τη δεκαετία του 1950. Συμμετείχε σε αμερικανικές εκστρατείες ψυχολογικού πολέμου και στην κινητοποίηση των Ευρωπαίων σε σχέση με την αντικομμουνιστική υπόθεση, προβαίνοντας τόσο σε συγκεκριμένες ενέργειες όσο και σε ανοιχτή προπαγάνδα. Επρόκειτο για ένα δισδιάστατο κρατικό-ιδιωτικό δίκτυο: σε εθνικό επίπεδο, παράγοντες της κοινωνίας των πολιτών ένωσαν τις δυνάμεις τους με το κράτος με στόχο να παλέψουν ενάντια στον κομμουνισμό · σε διεθνές επίπεδο, οι Ηνωμένες Πολιτείες και άλλες δυνάμεις χρησιμοποιούσαν οργανώσεις όπως αυτή και τα ευρύτερα δίκτυα τους, ώστε να διεξάγουν τον ιδεολογικό Ψυχρό Πόλεμο. Ο οργανισμός Paix et liberté απέκτησε μια διεθνική δυναμική που οφειλόταν στον αντικομμουνιστικό του προσανατολισμό και την αποφασιστικότητά του να ενεργεί με τρόπους που υπερέβαιναν το εθνικό πλαίσιο. Ο τρόπος λειτουργίας του συγκεκριμένου οργανισμού είναι ενδεικτικός ως προς τις συνέχειες και τις μεταβολές της αντικομμουνιστικής δραστηριότητας μετά το 1945, καθώς και ως προς τη μεταφορά και την κυκλοφορία, σε χρόνο και χώρο, ανθρώπων, πρακτικών, μέσων και επιρροής. Βλ. Bernard Ludwig, «Paix et liberté: A Transnational Anti-Communist Network», στο Luc van Dongen, Stéphanie Roulin, Giles Scott-Smiths (επιμ.), *Transnational Anti-Communism and the Cold War, Agents, Activities, and Networks*, ό.π., σελ. 81.

¹¹⁵ Ωστόσο, δεν μπορεί κανείς να πει ότι το CCF ήταν μια οργάνωση που χαρακτηριζόταν από εσωτερική ενότητα. Από την αρχή, υπήρχαν διαφωνίες μεταξύ των διανοομένων σχετικά με τους στόχους και τους σκοπούς της. Η έλλειψη σύμπνοιας στο πλαίσιο του CCF αποδεικνύεται σαφώς από τη σχέση μεταξύ των εθνικών επιτροπών και της γραμματείας, με τη γραμματεία να αγωνίζεται να κρατήσει τις εθνικές επιτροπές στην ίδια γραμμή με τη γενική ατζέντα του οργανισμού. Βλ. για παράδειγμα Ingeborg Philipsen, «Out of Tune: The Congress for Cultural Freedom in Denmark 1953–1960» στο Giles Scott-Smith, Hans Krabbendam(ed.), *The Cultural Cold War in Western Europe 1945–1960*, Frank Cass, Λονδίνο 2003, σ. 197. Για μία συνοπτική αναφορά στην ίδρυση του CCF, τη συγκρότηση του δικτύου των περιοδικών, τους στόχους και τις αποκαλύψεις για τις μυστικές χρηματοδοτήσεις από τη CIA βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σελ. 190-191. Ο Στρατής Μπουρνάζος αναλύει εκτενώς το ρόλο του CCF μέσα στον πολιτιστικό ψυχρό πόλεμο και την παρουσία του στην Ελλάδα. Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, *To Congress for Cultural Freedom (CCF) και η δραστηριότητά του στην Ελλάδα, 1950-1967 Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και αντικομμουνισμός*, ό.π. Η Ζηνοβία Λιαλιούτη αναφέρεται στην παρουσία του CCF στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του 1950, τις ατελέσφορες προσπάθειες για την ίδρυση επίσημης επιτροπής του οργανισμού στη

από το πρώτο κιόλας τεύχος τους δήλωσαν την πνευματική τους συγγένεια με περιοδικά όπως το *Encounter*, *Tempo Presente*, *Preuves*, *Der Monat* κ.ά.¹¹⁶, που όπως αποδείχθηκε βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του CCF. Πέραν της πνευματικής συγγένειας, ωστόσο, το αρχείο του CCF περιλαμβάνει τεκμήρια που δείχνουν ότι οι *Εποχές* είχαν αναπτύξει στενότερη σχέση με τον οργανισμό¹¹⁷ και μάλιστα ανήκαν στο δίκτυο των περιοδικών που

χώρα, τις επαφές του οργανισμού με Έλληνες διανοούμενους, όπως ο Γιώργος Θεοτοκάς, την πρώτη, μη επιτυχημένη προσπάθεια δημιουργίας ενός ευρείας απήχησης, χρηματοδοτούμενο από το CCF περιοδικού στην Ελλάδα(Διεθνής Ζωή, 1958-1964) που ξεκίνησε ο Μανώλης Κόρακας και ο Βύρων Σταματόπουλος κ.ά. Βλ. Zinovia Lialiouti, «The 'treason of the intellectuals': The Shadowy presence of the Congress for Cultural Freedom in Greece, 1950-1963», ό.π., σελ. 687-704.

¹¹⁶ Η Ευρώπη αποτελούσε των πυρήνα των εκδόσεων του CCF : *Encounter* (Μ. Βρετανία), *Der Monat* (Δυτική Γερμανία), *Preuves* (Γαλλία), *Tempo Presente* (Ιταλία) και *Forum* (Αυστρία). Αυτή η πρώτη ομάδα περιοδικών συμπληρώθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1950 από εκδόσεις στη Λατινική Αμερική (*Cuadernos*), την Ινδία (*Freedom First* και *Quest*) και την Αυστραλία (*Quadrant*). Στα τέλη της δεκαετίας του 1950 δημιουργήθηκαν νέες εκδόσεις που επικεντρώνονταν στη Σοβιετική Ένωση (*Soviet Survey*), την Κίνα (*China Quarterly*) και τη σύγχρονη κοινωνία (*Science* και *Minerva*). Στις αρχές της δεκαετίας του 1960 στα υπάρχοντα περιοδικά προστέθηκαν τα *Jiyu* (Ιαπωνία), *Hiwār* (Λίβανος), *Black Orpheus* (το CCF απέκτησε συμμετοχή στην ήδη υπάρχουσα νιγηριανή έκδοση), *Transition* (Ουγκάντα) και *New Africa* (Λονδίνο/Κέιπ Τάουν), καθώς και νέες εκδόσεις σε Ασία-Πακιστάν με τα *Horison* (Τζακάρτα), *Solidarity* (Μανίλα) και *China Report* (Νέο Δελχί). Βλ. Giles Scott-Smith and Charlotte A. Lerg, «Introduction: Journals of Freedom?», Giles Scott-Smith, Charlotte A. Lerg (επιμ.), *Campaigning Culture and the Global Cold War, The Journals of the Congress for Cultural Freedom*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2017, σελ. 7. Το πιο σημαντικό περιοδικό του δικτύου ήταν το *Encounter* που ξεκίνησε στο Λονδίνο το 1953 υπό την κοινή επιμέλεια του Stephen Spender και το νεαρού Νεοϋορκέζου διανοούμενου, Irving Kristol. Το *Encounter* γρήγορα εδραίωσε τη φήμη του ως το κυριότερο περιοδικό «σοβαρής» πολιτικής άποψης και πολιτιστικής έκφρασης στην αγγλική γλώσσα, εξασφαλίζοντας συνεισφορές από μια εξαιρετικά ευρεία και αντιπροσωπευτική μερίδα της βρετανικής διανόησης. Κατά τη διάρκεια όλου αυτού του διαστήματος παρέμεινε οικονομικά εξαρτημένο από τις μυστικές επιδοτήσεις της CIA. Βλ. Hugh Wilford, «Calling the Tune? The CIA, The British Left and the Cold War, 1945–1960» στο Giles Scott-Smith, Hans Krabbendam(επιμ.), *The Cultural Cold War in Western Europe 1945–1960*, ό.π., σ. 34-37. Η «πίστη» της CIA στα περιοδικά του CCF μεταφραζόταν σε σημαντική οικονομική υποστήριξη. Για παράδειγμα το 1959 το *Encounter* έλαβε 76.230,30 δολάρια, το *Cuadernos* 48.712,99 δολ., και το *Preuves* 75.765,07. Κάποιες από τις επιχορηγήσεις δεν έφταναν απευθείας στα περιοδικά αλλά διαμέσου διαφόρων οργανισμών και ιδρυμάτων. Αυτό συνέβαινε με τα περίπου 60.000 δολ. που λάμβανε ετησίως το *Der Monat* ή με τα χρήματα που λάμβανε το *Tempo Presente* (π.χ. το 1960 έλαβε συνολικά 38.000 δολ. από δυο διαφορετικά ιδρύματα). Συνολικά τα χρήματα που δόθηκαν για τα περιοδικά του δικτύου το 1961 ήταν 560.000 δολ., ποσό που ανέβηκε το 1962 στα 880.000 δολάρια. Βλ. Frances Stonor Saunders, *Who Paid the Piper? The CIA and the Cultural Cold War*, Granta Books, Λονδίνο 1999, σελ. 219. Όπως αναφέρει η Δ. Παπαδημητρίου, το δίκτυο των περιοδικών που δημιουργήθηκε ως ένα «διεθνές βήμα υψηλής κουλτούρας» είναι αποκαλυπτικό της «παγκοσμιοποίησης της αντι-ολοκληρωτικής ιδεολογίας». Βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, «Το αίτημα της ειρήνης και οι προβληματισμοί των διανοομένων: Από το Σχέδιο Μάρσαλ στη σύγκληση του συνεδρίου για την ελευθερία στην κουλτούρα, 1947-1952», ό.π., σελ. 294.

¹¹⁷ Με βάση την έρευνα του Στρατή Μπουρνάζου στο αρχείο της IACF (φάκελος 7, κουτί 348), όπως μετονομάστηκε το CCF μετά το 1967, στην αλληλογραφία των Χρήστου Λαμπράκη, Λέοντα Καραπαναγιώτη και Αγγελου Τερζάκη με τον Michael Josselson του CCF, γίνεται λόγος για τη φυσιογνωμία και τον προϋπολογισμό του περιοδικού, με στόχο τη χρηματοδότηση από το CCF (Ιούνιος έως Μάιος 1963). Στη βάση αυτής της σχέσης CCF και *Εποχών*, η συνέχεια της αλληλογραφίας σχετίζεται με την «αναφορά» που δίνουν οι Καραπαναγιώτης και Τερζάκης στο CCF για θέματα ύλης του περιοδικού (Ιούνιος 1962-

δέχτηκαν χρηματοδότηση από αυτόν¹¹⁸. Από πλευράς *Εποχών*, κατά τη διάρκεια της έκδοσης αλλά και μεταγενέστερα, δεν υπήρξε ποτέ παραδοχή ότι το περιοδικό σχετίζεται με το CCF¹¹⁹. Από την άλλη, στις σελίδες των *Εποχών* αποτυπωνόταν σταθερά η σχέση με τα υπόλοιπα περιοδικά του δικτύου μέσω των αναδημοσιεύσεων που προέρχονταν από τις συγκεκριμένες εκδόσεις και φιλοξενούνταν συχνά στις *Εποχές*- αν και σύμφωνα με το CCF, όχι τόσο συχνά όσο είχε συμφωνηθεί¹²⁰- και μέσω των διαφημίσεων. Σε κάθε

Απρίλιος 1964 και Φεβρουάριος 1965-Ιούλιος 1965). Το 1963 ο Josselson αναφέρει στον Melvin Lasky του *Der Monat* «Όπως ξέρεις (ή όπως θα έπρεπε να ξέρεις), βοηθάμε ένα ελληνικό περιοδικό του τύπου των περιοδικών του CCF να εκδοθεί». Το 1970 ο ίδιος μιλάει στον πρόεδρο του IACF Shepard Stone για τις *Εποχές* ως το «πρώην ελληνικό περιοδικό στο οποίο είχαμε αναμιχθεί». Επίσης έγγραφο του 1963 μιλάει για τις *Εποχές* ως «πολύ κοντινές στις επιθεωρήσεις του CCF». Ο Στρατής Μπουρνάζος αναφέρει ότι τα τεκμήρια του φάκελου 7 του κουτιού 348 της IACF δεν είναι «πλούσια ή συναρπαστικά», ωστόσο είναι αρκετά για να αναδείξουν το στοιχείο της χρηματοδότησης του περιοδικού από το CCF που βασίζεται στην προϋπόθεση της τακτικής ενημέρωσης για την ύλη του περιοδικού. Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, *To Congress for Cultural Freedom (CCF) και η δραστηριότητά του στην Ελλάδα, 1950-1967 Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και αντικομμουνισμός*, ό.π. σελ. 245-246 και Στρατής Μπουρνάζος, «Το περιοδικό *Εποχές* και το Congress For Cultural Freedom(CCF): Στοιχεία και ερωτήματα από το αρχείο του CCF», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 138-139, Ιούλιος –Δεκέμβριος 2017, σελ. 96-98

¹¹⁸ Το ύψος της χρηματοδότησης ήταν 15.000 δολάρια(450.000 δρχ.) για τα πρώτα δύο έτη κυκλοφορίας (10.000 δολ. για το πρώτο και 15.000 δολ. για το δεύτερο). Αυτό συνεπάγεται κάλυψη του 1/3 περίπου των εξόδων του πρώτου χρόνου και του 1/7 του δεύτερου. Όπως αναφέρει ο Στρ. Μπουρνάζος τα ποσά αυτά είναι μεγαλύτερα συγκρινόμενα με τα ποσά χρηματοδότησης της *Διεθνούς Ζωής* τη δεκαετία του 1950, αλλά πάρα πολύ χαμηλότερα από εκείνα που λαμβάνουν άλλα περιοδικά του CCF και ταυτόχρονα έχουν περιορισμένη διάρκεια. Το CCF επίσης πλήρωνε τα συγγραφικά δικαιώματα μεταφρασμένων άρθρων. Σημειώνεται ότι το περιοδικό είχε ζητήσει από το CCF να επιχορηγείται με 30.000 ανά τεύχος (το 1/3 δηλαδή περίπου του συνολικού κόστους, όπως είχε υπολογιστεί από τους αρμοδίους), ωστόσο τελικά έλαβε λιγότερα από τα μισά και μάλιστα για δύο μόνο έτη, χωρίς ανανέωση. Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, *To Congress for Cultural Freedom (CCF) και η δραστηριότητά του στην Ελλάδα, 1950-1967 Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και αντικομμουνισμός*, ό.π., σελ. 220, 246 και Στρατής Μπουρνάζος, «Το περιοδικό *Εποχές* και το Congress For Cultural Freedom(CCF): Στοιχεία και ερωτήματα από το αρχείο του CCF», *Σύγχρονα Θέματα*, ό.π., σελ. 96-98.

¹¹⁹ Το ίδιο το CCF είχε ζητήσει από τις *Εποχές* να μη γίνει ρητή αναφορά του δεσμού του οργανισμού με το περιοδικό, την ίδια ώρα που ήταν γνωστή η σχέση του οργανισμού με αντίστοιχα περιοδικά άλλων χωρών. Και στη διεθνή βιβλιογραφία, οι *Εποχές* μένουν «εκτός» της λίστας με τα περιοδικά του «δικτύου». Όπως επισημαίνει, όμως, ο Στρατής Μπουρνάζος, το ενδιαφέρον της διεθνούς βιβλιογραφίας για τη δραστηριότητα του CCF στη χώρα μας είναι γενικότερα σχεδόν ανύπαρκτο. Από την πλευρά του ίδιου του περιοδικού, οι *Εποχές* θεωρείται αναμενόμενο να μη θέλουν να κάνουν αναφορά στη χρηματοδότηση τους από το CCF που δρομολογήθηκε μάλιστα μέσα από τις επαφές με τον γραμματέα του οργανισμού που ήταν και πράκτορας της CIA. Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Το περιοδικό *Εποχές* και το Congress For Cultural Freedom(CCF): Στοιχεία και ερωτήματα από το αρχείο του CCF», *Σύγχρονα Θέματα*, ό.π., σελ. 99.

¹²⁰ Στην επιστολή του προς τον Shepard Stone το 1970 ο Josselson σημειώνει ότι οι *Εποχές* δε δημοσίευσαν «σχεδόν καθόλου» τα άρθρα των περιοδικών του δικτύου που τους έστειλε το CCF. Ενδεικτικά ένας από τους καταλόγους που έστειλε ο Josselson στον Τερζάκη, και πιο συγκεκριμένα εκείνος που εστάλη στις 3.5.1963 περιλαμβάνει 46 άρθρα(34 από το *Preuves*, 11 από το *Encounter*, ένα από το *Forum*). Γενικότερα τα άρθρα αυτά είναι κατά βάση, «πολιτικού και δη αντισοβιετικού, περιεχομένου». Τελικά δημοσιεύτηκαν μόνο τα 7 από αυτά, και γενικότερα ο αριθμός των μεταφρασμένων κειμένων από περιοδικά του δικτύου ήταν μικρός. Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, *To Congress for Cultural Freedom (CCF) και η δραστηριότητά του*

περίπτωση, η σχέση των *Εποχών* με το Συνέδριο για την Πολιτιστική Ελευθερία δεν υπήρξε ποτέ τόσο στενή¹²¹, όσο εκείνη που ανέπτυξε ο οργανισμός με τα περιοδικά άλλων χωρών, τις οποίες η Αμερική θεωρούσε «κεντρικές» για την προώθηση της πολιτιστικής πολιτικής της¹²². Ως εκ τούτου, η εξάρτηση του περιοδικού από το CCF δεν θα πρέπει να υπερεκτιμάται, πόσο μάλλον όταν φιλελεύθεροι διανοούμενοι άλλων χωρών, πολύ στενότερα συνδεδεμένων με τον οργανισμό, διεκδικούσαν και ως ένα βαθμό επιτύγχαναν ένα βαθμό ανεξαρτησίας στον τρόπο αποτύπωσης των θέσεών τους στα περιοδικά του δικτύου. Από την άλλη, δε μπορεί να αγνοηθεί, η διάδραση που αναπτύχθηκε μεταξύ CCF και *Εποχών*, υπό την μορφή της αλληλογραφίας που είχε ως στόχο την επίδραση επί του περιεχομένου του περιοδικού. Ο στόχος αυτός όμως δείχνει ότι τελεσφόρησε ελάχιστα,

στην Ελλάδα, 1950-1967 Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και αντικομμουνισμός, ό.π., σελ. 247 και Στρατής Μπουρνάζος, «Το περιοδικό *Εποχές* και το Congress For Cultural Freedom(CCF): Στοιχεία και ερωτήματα από το αρχείο του CCF», *Σύγχρονα Θέματα*, ό.π., σελ. 97.

¹²¹ Η Ζηνοβία Λιαλιούτη αναφέρει ότι η έκδοση των *Εποχών* πραγματοποιήθηκε μετά την ανακοίνωση της πρόθεσης του CCF να αποσυρθεί από την Ελλάδα και εγκαίνιασε μια νέα, πιο «διακριτική» φάση εμπλοκής στα ελληνικά πράγματα. Όπως σημειώνει η ίδια, οι *Εποχές* έδειχναν να έχουν δευτερεύουσα θέση μεταξύ των εκδόσεων του CCF. Η ίδια αναφέρεται επίσης στους ευρύτερους λόγους της αδύναμης παρουσίας του CCF στην Ελλάδα, τονίζοντας μεταξύ άλλων τις ιδιαιτερότητες του ελληνικού μετεμφυλιακού σκηνικού, τον τρόπο λειτουργίας των ελληνικών κομμάτων, την δυσκολία συσπείρωσης των ελλήνων διανοομένων, τη διάσπαση του αντικομμουνιστικού μετώπου, ιδίως μετά τις εκλογές του 1961, την αδυναμία της κυρίαρχης ιδεολογίας να ενσωματώσει αποτελεσματικά αξιώσεις για πολιτικό, κοινωνικό και πολιτιστικό εκσυγχρονισμό, την προτεραιότητα που είχαν θέσει οι κεντρώοι φιλελεύθεροι διανοούμενοι της Ελλάδας σε σχέση με το εσωτερικό μέτωπο κα. Βλ. Zinovia Lialiouti, «The ‘treason of the intellectuals’: The Shadowy presence of the Congress for Cultural Freedom in Greece, 1950-1963», *Intelligence and National Security*, ό.π., σελ. 687-704. Ο Στρατής Μπουρνάζος αναφέρεται στον τρόπο που αποτυπώνεται η «παγωμένη σχέση» *Εποχών* και CCF μέσα στο περιοδικό. Όπως υποθέτει ο ίδιος «αγκάθια» στη σχέση αυτή ήταν εύλογο να στάθηκαν παράγοντες, όπως ότι οι *Εποχές* δεν πρόβαλλαν αρκετά από τα προτεινόμενα άρθρα περιοδικών του CCF και υπήρξαν περισσότερο «μαλακές έναντι του κομμουνισμού» απ’ ό,τι θα ήθελε το CCF, δημοσιεύοντας για παράδειγμα άρθρα διανοομένων που διατηρούσαν δεσμούς με την κομμουνιστική αριστερά κ.ο.κ. Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, *To Congress for Cultural Freedom (CCF) και η δραστηριότητά του στην Ελλάδα, 1950-1967 Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και αντικομμουνισμός*, ό.π., σελ. 264.

¹²² Το Παρίσι, όπου βρίσκονταν τα κεντρικά γραφεία του οργανισμού, προσπάθησε να «αστυνομεύσει» την πνευματική και πολιτισμική παραγωγή των βασικών περιοδικών του δικτύου. Ιδιαίτερα εμφανής ήταν αυτή η στάση σε σχέση με το «προπύργιο» του CCF, δηλαδή το περιοδικό *Encounter*, η οποία αποτυπώνεται χαρακτηριστικά στις ιδιαίτερα υψηλών τόνων επιστολές που αντάλλαξε ο Josselson του CCF με τους Stephen Spender, Irving Kristol και Melvin Lasky. Σε άλλα περιοδικά, όπως το ιταλικό *Tempo Presente*, οι διανοούμενοι έδειχναν πολύ λιγότερο πρόθυμοι να ακολουθήσουν πιστά τις οδηγίες του Παρισιού. Συνολικά, η αυτονομία κάθε περιοδικού είχε να κάνει, μεταξύ άλλων, με τη στάση των υπεύθυνων συντακτών και τη σχέση τους με τα γραφεία του CCF στο Παρίσι. Βλ. Giles Scott-Smith and Charlotte A. Lerg, «Introduction: Journals of Freedom?», Giles Scott-Smith, Charlotte A. Lerg (Editors), *Campaigning Culture and the Global Cold War, The Journals of the Congress for Cultural Freedom*, ό.π., σελ. 9 και Chiara Morbi and Paola Carlucci, «Beyond the Cold War: Tempo Presente in Italy», Giles Scott-Smith, Charlotte A. Lerg (Editors), *Campaigning Culture and the Global Cold War, The Journals of the Congress for Cultural Freedom*, ό.π., σελ. 128.

αφού επικράτησε η επιθυμία της ηγετικής ομάδας του περιοδικού να δημιουργήσει ένα περιοδικό-τομή για τα πνευματικά πράγματα στη χώρα. Ο Χρήστος Λαμπράκης, ο οποίος ενορχήστρωσε αυτή την πρωτοβουλία, ήθελε, όπως προκύπτει, να αξιοποιήσει τις *Εποχές* ως διανοητικό «προπύργιο» της προσπάθειας για την δημιουργία μιας νέας πολιτιστικής ελίτ στη χώρα και στην προσπάθεια αυτή αναζήτησε συμμάχους και χρηματική συνδρομή¹²³. Με άλλα λόγια ο εκδότης θέλησε να αξιοποιήσει το CCF, παρά να αξιοποιηθεί από αυτό. Έτσι κι αλλιώς η εκδοτική προσπάθεια ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τη δυτική σκέψη και κουλτούρα, ενώ, όπως προειπώθηκε, υπήρχαν και επιμέρους ιδεολογικά και πολιτικά ερείσματα στο επιχείρημα του «ομοϊδεατισμού» μεταξύ CCF και *Εποχών*. Το γενικό αυτό πλαίσιο ομοϊδεατισμού, ωστόσο, δεν μετατράπηκε σε ταύτιση ούτε σε στενή καθοδήγηση. Αυτό ως ένα βαθμό εξηγεί τους λόγους για τους οποίους οι *Εποχές*, ενώ άσκησαν έντονη κριτική στην ΕΣΣΔ, ταυτόχρονα αποστασιοποιήθηκαν από τη λογική του αντικομμουνισμού άλλων περιοδικών του CCF, που όσο κι αν συνηθώς παρέμενε για λόγους τακτικής σε χαμηλούς τόνους, ήταν στις περισσότερες περιπτώσεις σταθερός κι επίμονος. Σημειώνεται ότι, παρά τη στενή σχέση με το CCF, οι απόψεις που εκφράστηκαν στα συγκεκριμένα περιοδικά ήταν επίσης, πολλές φορές απόρροια του ομοϊδεατισμού με τον οργανισμό και όχι κατ' ανάγκη άνωθεν πίεσης¹²⁴, γι' αυτό και το

¹²³ Ο Στρ. Μπουρνάζος παραθέτει σημείωμα από το αρχείο τους CCF/IACF, το οποίο στέλνει ο Καραπαναγιώτης στον Τζόσελσον, περιγράφοντας τους στόχους του περιοδικού όπως τους είχε προσδιορίσει ο Χρ. Λαμπράκης. Μεταξύ άλλων το σημείωμα αναφέρει: «[...] οι κατεστημένες ελίτ στις σφαίρες των γραμμάτων, των ιδεών και της επιστήμης θα αποκτήσουν ένα φόρουμ για να δημοσιεύουν τις απόψεις τους [...] το κοινό στο οποίο θα απευθύνεται το περιοδικό θα είναι, καταρχάς, κάπως περιορισμένο [...] ο σκοπός μας θα είναι να διευρύνουμε αυτό τον αρχικό πυρήνα αναγνωστών και να δημιουργήσουμε μια νέα πολιτισμική ελίτ [...]». Βλ. σχετικά Στρατής Μπουρνάζος, *To Congress for Cultural Freedom (CCF) και η δραστηριότητά του στην Ελλάδα, 1950-1967 Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και αντικομμουνισμός*, ό.π., σελ. 226. Ο ρόλος της «υψηλής κουλτούρας» και η αίσθηση του «ανήκειν» σε μία κοινωνική ελίτ ήταν εξάλλου στοιχεία που το CCF είχε αξιολογήσει ως πολύ σημαντικά εξ αρχής. Βλ. Scott-Smith, Giles, *The Politics of Apolitical Culture, The Congress for Cultural Freedom, the CIA and post-war American hegemony*, ό.π., σελ. 20-22.

¹²⁴ Ο Giles Scott-Smith σημειώνει ότι το CCF δεν ήταν ένα ακόμη μέτωπο της CIA, καθώς μια τέτοια προσέγγιση υποβαθμίζει το ρόλο του οργανισμού ως προς τη θεσμοποίηση ιδεών και τη συσπείρωση διανοουμένων γύρω από μία ήδη υπάρχουσα πίστη στην καθοδηγούμενη από τις ΗΠΑ «Ελεύτερη Δύση» που διαμορφωνόταν στον μεταπολεμικό κόσμο, με έμφαση στα αμερικανο-ευρωπαϊκά συμφέροντα. Παρότι η CIA παρείχε χρήματα και επηρέαζε την οργανωτική κατεύθυνση του οργανισμού, οι ιδέες ήταν ήδη δημοφιλείς στους κόλπους της αμερικανικής και ευρωπαϊκής διάνοησης. Μάλιστα, η CIA χρειαζόταν την ύπαρξη ατόμων και ιδιωτικών παραγόντων που επιδίωκαν δικούς τους στόχους, μια και αυτό ήταν το νόημα της ανοικοδόμησης της κοινωνίας των πολιτών. Ουσιαστικά το CCF προσέφερε από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 ένα διεθνές forum για τους διανοούμενους που έτειναν προς τον αντικομμουνισμό, την «ελεύθερη

κάθε περιοδικό διατηρούσε ένα δικό του χαρακτήρα και μια ξεχωριστή σχέση με τον αντικομμουνισμό¹²⁵.

Σημαντικός είναι όμως και ο τρόπος που προσδιόρισαν οι ίδιοι οι συντάκτες των *Εποχών* τη σχέση τους με την αριστερά και τον κομμουνισμό. Χαρακτηριστική είναι η άποψη του συμβούλου του περιοδικού Κωστή Σκαλιόρα που αναφέρει ότι «αν υπήρχαν άλλοι πειρασμοί» που να βγάζουν το περιοδικό από τον κεντρώο προσανατολισμό του, θα

κοινωνία» και τη δημοκρατία. Στόχος ήταν να αποτραπεί η μετάβαση από την απογοήτευση στην ουδετερότητα και να εμπεδωθεί η ιδέα ότι δεν υπήρχε περιθώριο για αναποφασιστικότητα: η επιλογή ήταν σαφής και ήταν ανάμεσα στον ολοκληρωτισμό και στην καταπολέμησή του. Βλ. Scott-Smith, Giles, *The Politics of Apolitical Culture, The Congress for Cultural Freedom, the CIA and post-war American hegemony*, ό.π., σελ. 84,93&103. Τη σύγκρουση ή ακόμη και την ιδεολογική απόσταση που χώριζε τους διανοούμενους που ενεπλάκησαν στην υπόθεση του CCF και ACCF από την CIA τονίζει επίσης ο Hugh Wilford. Βλ. Hugh Wilford, «‘The permanent Revolution’? The New York intellectuals, the CIA and the cultural Cold War», Helen Laville, Hugh Wilford (επιμ.), *The US Government, Citizen Groups and the Cold War: The state-private network*, ό.π., σελ. 194-207.

¹²⁵ Για παράδειγμα το γερμανικό *Der Monat* ήταν κάτι πολύ περισσότερο από όργανο αντικομμουνιστικής προπαγάνδας: ήταν η προσπάθεια της ανακατεύθυνσης της γερμανικής σκέψης μέσα στο πλαίσιο της μεταπολεμικής ανάπτυξης της δυτικής δημοκρατικής συναίνεσης. Το περιοδικό σε όλη την πορεία του συνέχιζε να θεωρείται περιοδικό-ορόσημο υψηλής ποιότητας που κάλυπτε τις διανοητικές ανάγκες του γερμανικού λαού, ενώ ο ιδρυτής του Melvin Lasky είχε περίοπτη θέση στη γερμανική πνευματική σκηνή. Βλ. Scott-Smith, Giles, *The Politics of Apolitical Culture, The Congress for Cultural Freedom, the CIA and post-war American hegemony*, ό.π., σελ. 92-93. Ο εκδότης του περιοδικού Preuves Francois Bondy είχε ορίσει ως βασικά θέματα του γαλλικού περιοδικού τη γερμανο-γαλλική συμφιλίωση και την ευρωπαϊκή ενοποίηση. Στην ουσία το *Preuves* είχε δομηθεί πάνω στους εξής άξονες: την υπεράσπιση των ευρωπαϊκών πολιτιστικών αξιών απέναντι στο σταλινισμό, τον διαχωρισμό της ρωσικής κουλτούρας από τον «σοβιετισμό», τον προβληματισμό πάνω στο φαινόμενο του «ολοκληρωτισμού» και τη διατήρηση ενός διεθνικού διαλόγου πάνω σε πολιτικά και πολιτισμικά θέματα. Είναι υπό συζήτηση το αν το *Preuves* κατόρθωσε να γίνει, όπως επιθυμούσε ο Bondy, ένα όχι αποκλειστικά ιδεολογικό περιοδικό, αλλά ένας χώρος όπου αποτυπώθηκαν οι σύγχρονες πνευματικές και πολιτιστικές ανησυχίες, ωστόσο, σε κάθε περίπτωση αποκρυστάλλωσε τις θέσεις της αντιολοκληρωτικής πνευματικής σκηνής που αναδυόταν στη Γαλλία. Βλ. Scott-Smith, Giles, *The Politics of Apolitical Culture, The Congress for Cultural Freedom, the CIA and post-war American hegemony*, ό.π., σελ. 126-127. Το βρετανικό *Encounter* με συνιδρυτές τους Stephen Spender και Irving Kristol, αποτέλεσε τον πιο εμφανή τρόπο συμβολής του CCF στην μεταπολεμική δυτική κουλτούρα. Το *Encounter* επιδίωξε, μεταξύ άλλων, να «νομιμοποιήσει» τη θέση του στη διανοητική/πνευματική σκηνή μέσα από την παρουσίαση κορυφαίων προσωπικοτήτων στις σελίδες του. Μάλιστα, το *Encounter* κατηγορήθηκε αργότερα ότι χρησιμοποίησε διακεκριμένους διανοούμενους που ενίσχυαν το κύρος του περιοδικού, κι έτσι άθελα τους υποστήριζαν τα «στοχευμένα» φιλοαμερικανικά κείμενα άλλων «μικρότερων» συγγραφέων, με τους οποίους συνυπήρχαν στο περιοδικό. Ωστόσο, δίπλα σε εκείνους που ισχυρίζονταν ότι το περιοδικό ασκούσε συστηματική προπαγάνδα, υπήρχαν άλλοι που θεωρούσαν ότι η πολιτιστική ατζέντα του *Encounter* διαμορφωνόταν με βάση τις επικρατούσες συνθήκες και δεν ήταν «τεχνητή». Σε κάθε περίπτωση, η χρηματική ενίσχυση της CIA δεν ήταν η αιτία του αντικομμουνιστικού, φιλοαμερικανικού προσανατολισμού του περιοδικού, αλλά ένας υποστηρικτικός παράγοντας, άποψη που ενισχύεται από το γεγονός ότι δεν υπήρξε πάντα σύμπτωση μεταξύ CCF και περιοδικού. Το *Encounter* παρουσιάστηκε ως φορέας πολιτικών και πολιτιστικών αξιών και φωνή της σύγχρονης εποχής. Κάνοντας αυτό εκ των πραγμάτων συνδέθηκε με τις κυρίαρχες πολιτικο-οικονομικές δυνάμεις της Δύσης. Βλ. Scott-Smith, Giles, *The Politics of Apolitical Culture, The Congress for Cultural Freedom, the CIA and post-war American hegemony*, ό.π., σελ. 129-132.

πρέπει να αναζητηθούν «αριστερότερα» και σε καμία περίπτωση δεξιότερα του κέντρου. Επικαλείται μάλιστα τη συχνή δημοσίευση επιχειρημάτων και κειμένων που προέρχονται από τον αριστερό χώρο¹²⁶. Όπως ο ίδιος αναφέρει, στην αντίληψη τόσο των συντελεστών όσο και των αναγνωστών του περιοδικού το περιοδικό δεν ήταν αντικομμουνιστικό¹²⁷.

Χωρίς να μπορεί να αμφισβητήσει κανείς ούτε την γενική τοποθέτηση του περιοδικού στον κεντρώο χώρο, ούτε το γεγονός των δημοσιεύσεων «αριστερίζουσών» θέσεων, η σύνθεση των κειμένων και η παράλληλη εξέτασή τους με βάση τον αριθμό, την οξύτητα με την οποία εκφράζονται οι απόψεις αλλά και τη θέση, περίοπτη ή μη, που καταλαμβάνουν τα κείμενα αυτά μέσα στο περιοδικό, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η κριτική στο σοβιετικό σύστημα και τον κομμουνισμό έχει σταθερή παρουσία στις *Εποχές* καθώς και ότι, στις περιπτώσεις που παρατηρείται «λοξοδρόμηση» από το κέντρο, αυτή είναι άλλοτε προς τα αριστερά και άλλοτε προς την κατεύθυνση του συντηρητισμού. Παρόλ' αυτά η σύνταξη του περιοδικού στο αντιδεξιό μέτωπο της εποχής παραμένει κεντρικό μοτίβο. Επίσης, παρότι η παρουσία αριστερών θέσεων δε συνιστά επιχείρημα για τον χαρακτηρισμό ενός περιοδικού ως μη αντικομμουνιστικού- δεδομένου ότι η μη κομμουνιστική αριστερά αποτέλεσε πυλώνα της αμερικανικής αντικομμουνιστικής στρατηγικής την ίδια περίοδο¹²⁸- στην περίπτωση των *Εποχών* ο μη κομμουνιστικός λόγος του περιοδικού συνειδητά απέχει από την πολεμική αντικομμουνιστική επιχειρηματολογία και προτάσσει άλλες προτεραιότητες, όπως περιγράφηκαν παραπάνω. Πρόκειται για

¹²⁶ Προσωπική συνέντευξη στις 2/2/2006.

¹²⁷ Προσωπική συνέντευξη στις 2/2/2006.

¹²⁸ Ο Στρατής Μπουρνάζος εξηγεί ότι η CIA είχε τις δεκαετίες του 1950 και 1960 αξιοποιήσει την NCL(που συμπεριλάμβανε σοσιαλδημοκράτες, αντισταλινικούς αριστερούς, πρώην κομμουνιστές, τροτσκιστές κα.) ως τον πιο «αποτελεσματικό αντίπαλο» του κομμουνισμού. Η συμμαχία μάλιστα της μη κομμουνιστικής αριστεράς με τους φιλελευθέρους ήταν κεντρικό χαρακτηριστικό της φυσιогνωμίας του CCF που έθεσε ως στόχο και τη μάχη κατά του ολοκληρωτισμού και τη διαφύλαξη των αξιών του δυτικού κόσμου. Ο ίδιος ωστόσο σημειώνει ότι στην Ελλάδα δεν υπήρξε συγκροτημένη «μη κομμουνιστική αριστερά», ικανή να εξυπηρετήσει τους στόχους του CCF. Η μη κομμουνιστική αριστερά στην Ελλάδα, πέρα από το ότι ήταν πολύ περιορισμένη, είχε περισσότερο φιλοκομμουνιστικό παρά αντικομμουνιστικό προσανατολισμό. Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, *To Congress for Cultural Freedom (CCF) και η δραστηριότητά του στην Ελλάδα, 1950-1967 Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και αντικομμουνισμός*, ό.π., σελ. 54-56 και 347-348. Σε διεθνές επίπεδο η αμερικανική προσέγγιση της NCL, είχε βοηθήσει ώστε να μπορέσουν αριστερές δυνάμεις σε χώρες θεωρητικά ουδέτερες ως προς την εξωτερική τους πολιτική (πχ. Ελβετία) να ενταχθούν σε διεθνικές αντικομμουνιστικές πρωτοβουλίες. Βλ. Luc van Dongen, «“Brother Tronchet”: A Swiss Trade Union Leader within the US Sphere of Influence», στο Luc van Dongen, Stéphanie Roulin, Giles Scott-Smiths (επιμ.), *Transnational Anti-Communism and the Cold War, Agents, Activities, and Networks*, ό.π., σελ. 50.

στάση μη δεδομένη για τη φιλελεύθερη και κεντρικά διανοήση της εποχής, καθώς ο αντικομμουνισμός την περίοδο αυτή, όσο κι αν είχε αλλάξει πρόσωπο και παρά τα σημάδια ύφεσης του¹²⁹, διατηρούσε σε μεγάλο βαθμό την ισχύ του στην Ελλάδα και στον δυτικό κόσμο¹³⁰, και ήταν αυτονόητη επιλογή για μεγάλο μέρος του μη κομμουνιστικού κόσμου¹³¹. Για το λόγο αυτό υπήρχε μία δυσκολία στην αποσαφήνιση των ορίων ανάμεσα στον μη κομμουνισμό και τον αντικομμουνισμό που είχε σα συνέπεια οι *Εποχές* να κατηγορούνται κάποιες φορές από την ΕΔΑ και τα έντυπα της ως αντικομμουνιστικές¹³². Για παράδειγμα όταν οι *Εποχές* πρωτοπαρουσιάζουν την νεαρή συγγραφέα Λία Μεγάλου με το πεζογράφημα «Έντεκα Γράμματα», η *Αυγή* κατηγορεί το περιοδικό ότι επιλέγει να δημοσιεύσει το συγκεκριμένο έργο, καθώς προσιδιάζει στις αντικομμουνιστικές του πεποιθήσεις. Η απάντηση του Τερζάκη στους ισχυρισμούς της *Αυγής* είναι σε έντονο ύφος:

¹²⁹ Μία από τις προσεγγίσεις για την ύφεση του αντικομμουνισμού είναι ότι αδυνατούσε να αποτελέσει το πρωτεύον συνεκτικό στοιχείο της αστικής τάξης, η οποία, στην αναζήτησή της για πολιτικοϊδεολογική θεμελίωση, άρχισε να κατανοεί ως προτεραιότητα την «οικονομική ενσωμάτωση». Δημήτρης Χαραλάμπης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1985, σ. 50-51.

¹³⁰ Ο Ιωάννης Στεφανίδης επιβεβαιώνει ότι καθόλη της διάρκεια της μετεμφυλιακής περιόδου, «ουδέποτε κατέπαυσαν» ο αντικομμουνισμός και οι διώξεις εναντίον της αριστεράς. Από το 1949 ως το 1967, αδιάκοπα, η σχέση με τον κομμουνισμό ήταν το στοιχείο που καθόριζε τη δυνατότητα των πολιτικών δυνάμεων για διεκδίκηση της εξουσίας όσο και τη σχέση των πολιτών με το κράτος. Βλ. Ιωάννης Στεφανίδης, «...Η δημοκρατία δυσχερής; Η ανάπτυξη των μηχανισμών του “αντικομμουνιστικού αγώνος” 1958-1961», *Μνήμων*, τόμος 29, 2008. σελ. 199&204.

¹³¹ Ο αντικομμουνισμός είχε λειτουργήσει σα συνδετικός κρίκος που είχε κατά περιόδους ενώσει εντελώς διαφορετικές πολιτικές ταυτότητες όπως ο αναρχισμός, η σοσιαλιστική αριστερά, ο συντηρητικός εθνικισμός, τα χριστιανικά κινήματα, η άκρα δεξιά κ.ο.κ. Ακόμη και πρώην οπαδοί του φασισμού και του ναζισμού είχαν μπει μεταπολεμικά κάτω από την «ομπρέλα» του αντικομμουνισμού προκειμένου να κερδίσουν αξιοπιστία. Ωστόσο, κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1950 και κατά τη δεκαετία του 1960, υπό την επήρεια της σοβιετικής στροφής προς την ιδεολογική διαμάχη, η Δύση συνειδητοποίησε ότι η ενιαία προσέγγιση του αντικομμουνισμού που μπορούσε να χωρέσει τους πάντες και συνοδευόταν από οξεία πολεμική δεν ήταν πια παραγωγική και άρχισε η αναζήτηση ενός «θετικού αντικομμουνισμού». Βλ. Luc van Dongen, Stéphanie Roulin, Giles Scott-Smiths (επιμ.), *Transnational Anti-Communism and the Cold War, Agents, Activities, and Networks*, ό.π., σελ. 2&6.

¹³² Η δυσκολία συμφωνίας πάνω στις μορφές που αποκτά ο αντικομμουνισμός την ίδια περίοδο υπενθυμίζει την διαπίστωση του Kosellek ότι πολλές έννοιες, με σταθερή ονομασία και αξίωση γενικότητας, εμπερικλείουν μηνύματα, που μπορούν να αποκαλυφθούν μόνο με τη μελέτη των εκάστοτε ιστορικών συνθηκών. Βλ. Reinhert Kosellek, *Futures Past, On the semantics of Historical Time*, μτφ. Keith Tribe, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts and London, Αγγλία 1985, σ. 82-83. Αντίστροφα, για να μπορέσουν να οριστούν οι πολιτικές ιδεολογίες (φιλελευθερισμός, ο συντηρητισμός, σοσιαλισμός κα.) είναι απαραίτητη η διαδικασία «αφαίρεσης του διαχρονικού και του πολύμορφου και επιλογής σταθερών στοιχείων-κατηγοριών...». Βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοκοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σελ. 22.

«...ο διευθυντής των Εποχών, που αναδέχεται προσωπικώς την ευθύνη για την έγκριση του πεζογραφήματος εκείνου, δεν σκέφτηκε ούτε στιγμή να το κρίνει από τη σκοπιά της Αυγής. Δεν ασκεί κανενός είδους λογοκρισία. Απόδειξη, ότι συχνότατα δημοσιεύονται στις Εποχές, κείμενα καθαρώς μαρξιστικά...Δικαίωμα βέβαια της Αυγής είναι να επιθυμεί να δημοσιεύονται μόνον τέτοια κείμενα. Αν όμως οι Εποχές ακολουθούσαν μια τέτοια τακτική, και μάλιστα στα λογοτεχνικά έργα, ένα από τα δύο θα συνέβαινε: Ή θα είτανε περιοδικό κομμουνιστικό, πράγμα που δεν είναι, ή το λιγότερο, θα είτανε περιοδικό προσωποδοφόρο, πράγμα που δεν καταδέχονται να είναι»¹³³.

Για το γεγονός της έλλειψης λογοκρισίας σε κείμενα που μπορεί να έτειναν προς διαφορετικές ιδεολογικές κατευθύνσεις ενδεικτική είναι η μαρτυρία του Κώστα Στεργιόπουλου που μας αναφέρει ότι η διεύθυνση δεν είχε θέσει κάποιο περιορισμό στο περιεχόμενο των κειμένων, πέραν του «να μην είναι ακραία». Από την άλλη, ως μία μορφή περιορισμού θα μπορούσε να εκληφθεί, τουλάχιστον στην περίπτωση του ίδιου του Στεργιόπουλου, η επιλογή των βιβλίων που θα έμπαιναν σε κριτική από λίστα που του έδινε ο Τερζάκης¹³⁴.

Σε κάθε περίπτωση, οι *Εποχές* υποστηρίζουν συστηματικά, σε θεωρητικό επίπεδο, τον προαναφερθέντα αυτοπροσδιοριστικό τους χαρακτηρισμό ως μη αντικομμουνιστικού εντύπου, υπενθυμίζοντας για παράδειγμα, την ανάγκη να «αποδαιμονοποιηθεί» ο κομμουνισμός και να πάψει να αντιμετωπίζεται ως κορυφαία απειλή. Ενδεικτικά, ο Χάρης Μπουσμπουρέλης μιλάει ειρωνικά για τον «μπαμπούλα του κόκκινου κινδύνου»¹³⁵. Όπως επισημαίνει ο ίδιος, ο κομμουνισμός, αν και δεν είναι επιθυμητός, έχει πάνγει από καιρό να αποτελεί απειλή και «έχει εγκαταλείψει τη μέθοδο της βίας»¹³⁶.

¹³³ *Εποχές*, τ. 38, Ιούνιος 1966 («Ιδεολογικά», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 554). Οι *Εποχές* έγιναν και άλλες φορές στόχος των εντύπων της αριστεράς, κατηγορούμενες μεταξύ άλλων και για αποσιώπηση καίριων ζητημάτων της περιόδου. Ενδεικτικά οι *Εποχές* απαντούν οργισμένα σε επίθεση «κομματικού οργάνου της άκρας Αριστεράς», όπως οι ίδιες το χαρακτηρίζουν, που ισχυρίστηκε ότι το περιοδικό δεν βρήκε «ούτε μια λέξη» να πει σε σχέση στη δολοφονία Λαμπράκη και παραπέμπουν στη σχετική αναφορά του τεύχους Ιουλίου 1963. Βλ. *Εποχές*, τ. 8, Δεκέμβριος 1963 («Η δημοκρατική συνέπεια», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 56-57).

¹³⁴ Ο μόνος περιορισμός, τουλάχιστον σε σχέση με τη στήλη της βιβλιοκριτικής, ήταν «ποιοτικός», όπως σημειώνει ο Κώστας Στεργιόπουλος και συνεχίζει: «Ο Τερζάκης μου έδινε μία λίστα με βιβλία από την οποία με καλούσε να επιλέξω. Δεν υπήρχε όμως περιορισμός στο περιεχόμενο»(προσωπική συνέντευξη, 14/06/2005).

¹³⁵ *Εποχές*, τ. 48, Απρίλιος 1967 (Χ. Κ. Μπουσμπουρέλης, «Τα θαμπωμένα αστέρια του στρατηγού Ντε Γκωλ», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 376).

¹³⁶ *Εποχές*, τ. 24, Απρίλιος 1965 (Χ. Κ. Μπουσμπουρέλης, «Ισπανία: από την αθλιότητα στη φτώχεια», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 76).

Στην ίδια λογική, ο Γ. Μαύρος θεωρεί ότι ο κομμουνισμός δε συνιστά πια απειλή, ενώ αντιθέτως αυτό που πρέπει να φοβίζεται στο εξής την ανθρωπότητα είναι ο πυρηνικός κίνδυνος. Σημειώνει μάλιστα ότι συμφωνεί με τη ρήση του Ράσελ «better red than dead»¹³⁷ («καλύτερα κόκκινοι, παρά νεκροί»), συμπληρώνοντας ωστόσο ότι και οι δύο καταστάσεις είναι μη επιθυμητές. Την προσέγγιση αυτή απέναντι στον κομμουνισμό, ως ενός καθεστώτος που πολιτικά και ιδεολογικά είναι απευκταίο και δεν έχει να προσφέρει τίποτα, ωστόσο δεν είναι επικίνδυνο στο βαθμό που το παρουσιάζουν οι φανατικοί αντικομμουνιστές, διατηρεί και ο Ρόδης Ρούφος αναφέροντας τα εξής: «η επικράτηση του κομμουνισμού με φορείς του Ρώσους ή τους Κινέζους, θα' ταν ίσως βάρβαρη από ορισμένη σκοπιά πολιτικής και πνευματικής ελευθερίας, αλλά καθόλου δε θα σήμαινε επάνοδο σ' αληθινό πρωτογονισμό»¹³⁸.

Οι *Εποχές* ασκούν επίσης συχνά κριτική στην αμερικανική «κινδυνολογική» προσέγγιση του κομμουνισμού, που καλλιεργεί τον παραπάνω μύθο με σκοπό την εξυπηρέτηση της στρατηγικής και των συμφερόντων των Ηνωμένων Πολιτειών¹³⁹. Επισημαίνουν μάλιστα την διαφορετικότητα της προσέγγισης Αμερικανών και Ευρωπαίων¹⁴⁰ ως προς την αριστερά γενικότερα: από τη μια οι Αμερικανοί θεωρούν τον σοσιαλισμό «περίπου πρόστυχη λέξη»¹⁴¹ και δε βλέπουν στον κρατικό παρεμβατισμό

¹³⁷ *Εποχές*, τ. 3, Ιούλιος 1963 (Γ. Μαύρος, «Πέραν της ισορροπίας του τρόμου», σ. 3-7). Οι αναφορές στον Ράσελ, στον αφοπλισμό, στην εκτόνωση της παγκόσμιας ένταξης και στην σημασία ανάδειξης του πυρηνικού κινδύνου ως πρωτεύοντος ήταν συνήθεις για αρκετά ακόμη περιοδικά έντυπα που προασπίστηκαν τη γραμμή της «ψυχραιμίας» και της αποβολής του ιδεολογικού φανατισμού. Ανάμεσα σε αυτά ήταν και η *Ενδοχώρα* που μίλησε για όλα τα παραπάνω υπογραμμίζοντας την πίστη της στην «τελική νίκη του ανθρωπισμού». Βλ. *Ενδοχώρα*, Σεπτέμβρης-Οκτώβρης 1962, τ.19 («Η πρωτοβουλία του Ράσελ», στήλη: Χρονικά, σελ. 1034).

¹³⁸ *Εποχές*, τ. 1, Μάιος 1963 (Ρόδης Ρούφος, «Οι μεταμορφώσεις του Αλάριχου», σ. 17-22).

¹³⁹ *Εποχές*, τ. 26, Ιούνιος 1965 (Χ. Κ. Μπουσμπουρέλης, «Οι πεζοναύτες και οι μύθοι», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 76).

¹⁴⁰ Ο Tony Judt κάνει λόγο για «χάσμα» ανάμεσα στις δύο πλευρές της Δύσης (ΗΠΑ- Ευρώπη) ως προς τον τρόπο αντίληψης της ψυχροπολεμικής κατάστασης και προσθέτει ότι η «αμερικανοποίηση» της Ευρώπης κατά τη δεκαετία του '50 και του '60 παρουσιάζεται πολλές φορές να είναι πολύ μεγαλύτερη απ' ό,τι υπήρξε στην πραγματικότητα. Βλ. Tony Judt, *Postwar, A history of Europe since 1945*, Penguin Press, Νέα Υόρκη 2005, σ. 8.

¹⁴¹ Το γεγονός αυτό μπορεί να συσχετιστεί με την τάση πολλών κεντροδεξιών ευρωπαϊκών κομμάτων κατά την περίοδο εκείνη να ενστερνίζονται το φιλελευθερισμό, σε αντίθεση με την αμερικανική δεξιά που τον εκλαμβάνει «ως μια ήπια σοσιαλδημοκρατία, που εκφράζεται κομματικά από τους Δημοκρατικούς» και δεν μπορεί να συνυπάρξει με το συντηρητισμό της ρεπουμπλικανικής δεξιάς. Βλ. Σπύρος Μακρής, *Φιλελευθερισμός, Ιστορικές και φιλοσοφικές καταβολές, Σύγχρονες θεωρητικές τάσεις*, ό.π., σ. 85.

καμία έννοια αντιμετώπισης της κοινωνικής ανισότητας¹⁴², παρά μόνο τον περιορισμό των ελευθεριών του ατόμου κι από την άλλη οι Ευρωπαίοι κρίνουν σκόπιμο να αυτοπροσδιορίζονται ως σοσιαλιστές ή αριστεριστές ακόμη κι όταν είναι εμφανές ότι διακατέχονται από συντηρητικές αντιλήψεις¹⁴³.

Όσον αφορά σε παραδείγματα κειμένων αριστερών θεωρητικών, από τα πλέον ενδεικτικά είναι κείμενο συνέντευξης του Λούκατς¹⁴⁴, στο οποίο μεταξύ άλλων ο Ούγγρος διανοούμενος τονίζει την ανάγκη να διαχωριστεί ο μαρξισμός από τον σταλινισμό και «να αναπτύξουμε τη μαρξιστική μέθοδο, αναζητώντας τα ερωτήματα του παρόντος». Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα για την ανανέωση του μαρξισμού:

«Ο Μαρξ και ο Ένγκελς ενσωματώνανε πάντα τις νέες επιστημονικές και τεχνικές ανακαλύψεις στον μαρξισμό. Αυτό έπαψε να γίνεται μετά το θάνατο του Λένιν και πρέπει τώρα να ανανεώσουμε αυτήν την μαρξιστική μέθοδο, για να κάνουμε τον μαρξισμό πραγματικά ζωντανό»¹⁴⁵.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η *Επιθεώρηση Τέχνης* δημοσιεύει την ίδια περίοδο αντίστοιχα κείμενα του Λούκατς¹⁴⁶ για το πώς μπορούμε «να ξαναβρούμε το

¹⁴² Ενδεικτική είναι έρευνα της USIA που ξεκίνησε στα μέσα της δεκαετίας του 1960 και διερευνούσε την ελληνική πολιτική κουλτούρα. Σύμφωνα με τα συμπεράσματα της έρευνας στην Αθήνα επικρατούσε η κεντρώα ιδεολογία, αλλά με πολλά περισσότερα «αριστερόστροφα» χαρακτηριστικά από αυτά που αρμόζουν στην αμερικανική αντίληψη περί κέντρου. Για παράδειγμα διαπιστωνόταν θετική στάση των Ελλήνων απέναντι στην κρατική ιδιοκτησία για σημαντικές βιομηχανίες της χώρας και αρνητισμός απέναντι στην υπέρμετρη δύναμη των βιομηχάνων- θέσεις όπως αυτές για τους Αμερικανούς έτειναν προς τον σοσιαλισμό. Στην ίδια έρευνα η πλειοψηφία των ερωτηθέντων αποδεχόταν τη συμμαχία με τη Δύση και τον ελεύθερο κόσμο, ωστόσο δεν αποδέχονταν την ταύτιση ούτε με τις καπιταλιστικές ούτε με τις σοσιαλιστικές χώρες. Επίσης οι συμμετέχοντες έβλεπαν σε μεγάλο ποσοστό την Αμερική ως δεξιά δύναμη και μόνο 4% εξ αυτών την αντιλαμβάνονταν ως κεντρώα. Βλ. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο «άλλος» ψυχρός πόλεμος, Η αμερικανική πολιτιστική διπλωματία στην Ελλάδα, 1953-1973*, ό.π., σελ. 84- 90.

¹⁴³ *Εποχές*, τ. 12, Απρίλιος 1964 (Χ. Κ. Μπουσμπουρέλης, «Οκτάμηνο ακινησίας και αναμονής», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 77).

¹⁴⁴ Ο Άγγελος Τερζάκης είχε μάλιστα επιδιώξει την επαφή με τον ούγγρο φιλόσοφο. Στο αρχείο Τερζάκη υπάρχει επιστολή του Λούκατς προς τον διευθυντή των *Εποχών*, όπου ο γνωστός διανοητής αναφέρεται στο πολύ καλό επίπεδο διαλόγου που έχει με τον Τερζάκη, επιβεβαιώνει ότι έλαβε το τεύχος των *Εποχών*, ενώ μιλάει και για μία συνέχεια άρθρων του στο περιοδικό *Der Monat* που δείχνει να σχετίζεται με προηγούμενη συζήτηση με τον Τερζάκη. Αρχείο Άγγελου Τερζάκη, φάκελος 29, υποφάκελος 4, σελ. 25, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

¹⁴⁵ *Εποχές*, τ. 15, Ιούλιος 1964 («Λογοτεχνία και δημιουργικός μαρξισμός, Μια συνομιλία με τον Γκ. Λούκατς», μτφρ. Άρης Αλεξάνδρου σελ. 18-25, α' δημοσίευση στην τσεχοσλοβάκικη *Literarni Noviny*, 18/1/1964).

¹⁴⁶ Περισσότερα κείμενα του Λούκατς δημοσίευσε η *Επιθεώρηση Τέχνης* την προηγούμενη δεκαετία, εστιάζοντας ωστόσο περισσότερο στις αντιμοντερνιστικές του αντιλήψεις. Βλ. παρακάτω σελ. 612-613.

μαρξισμό»¹⁴⁷. Οι φιλελεύθερες *Εποχές* και η *Επιθεώρηση Τέχνης* μπορούσαν δηλαδή να δημοσιεύουν ορισμένα ίδια ή παρόμοια κείμενα, τα οποία και για τα δύο έντυπα θεωρούνταν «τολμηρά», ωστόσο από άλλη σκοπιά. Για τις *Εποχές* τα κείμενα αυτά βρίσκονταν ανάμεσα σ' εκείνα που ο Τερζάκης χαρακτήρισε «καθαρώς μαρξιστικά» και συνιστούσαν αποφασιστικό άνοιγμα του φιλελεύθερου λόγου προς την αριστερά, ενώ για την *Επιθεώρηση Τέχνης* ήταν παρέκκλιση από την αριστερή ορθοδοξία και άνοιγμα προς τον αναθεωρητισμό¹⁴⁸. Έτσι οι δημοσιεύσεις αυτές έκαναν τις *Εποχές* να φαντάζουν «κομμουνιστικές» στα μάτια των δεξιών¹⁴⁹ και των ακραιφνών αντικομμουνιστών, και την *Επιθεώρηση Τέχνης* να φαντάζει επιρρεπής προς τον «προδοτικό» αναθεωρητισμό και τη «νέα αριστερά» στα μάτια πολλών ορθόδοξων μαρξιστών. Υπήρχε όμως μία ακόμη οπτική στον τρόπο πρόσληψης κειμένων όπως αυτά του Λούκατς: η οπτική που ήθελε τον αναθεωρητισμό κάποιων απόψεων να είναι ικανός να προκαλέσει «ρωγμές» στο αντίπαλο στρατόπεδο και κατ' επέκταση να είναι εν δυνάμει υποστηρικτικός προς τους αντικομμουνιστικούς στόχους¹⁵⁰. Σημειώνεται, ότι σύμφωνα με τον τρόπο αντίληψης της *Επιθεώρησης Τέχνης*, οι *Εποχές* είχαν δημοσιεύσει ορισμένα κείμενα όπως αυτά του

¹⁴⁷ Βλ. π.χ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 124-125, έτος ΙΑ', τόμος ΚΑ', Απρίλης-Μάης 1965 (Γκέοργκ Λούκατς, «Η μοντέρνα τέχνη και η μεγάλη τέχνη», σ. 317).

¹⁴⁸ Το αριστερό περιοδικό *Κριτική*, επίσης είχε φανεί, σε ορισμένα κείμενα που δημοσίευσε, δεκτικό απέναντι στις απόψεις του Λούκατς, επιδοκιμάζοντας, για παράδειγμα, το γεγονός ότι ο σύγχρονος φιλόσοφος αποστασιοποιήθηκε «από τις ζντανοβικές υπερβολές, από τις χοντροκοπιές του θετικού ήρωα και του επαναστατικού ρομαντισμού κι ακόμη από τις χοντρικές αγαθές προθέσεις της Proletkul». Σημειώνεται μάλιστα ότι η προσπάθεια του Λούκατς για αποβολή του δογματισμού υπονομεύεται από την πίστη του σ' ένα σύστημα που είναι επί της ουσίας «κανονιστικό» και άρα ξεπερασμένο. Βλ. *Κριτική*, Ιούλιος-Αύγουστος 1961, τ. 16, (Bernard Teyssèdre, «Ο Λούκατς και τα θεμέλια μιας διαλεκτικής αισθητικής», σελ. 117-138). Σε άλλο κείμενο, ο Μανώλης Αναγνωστάκης τονίζει πως οι αρμόδιοι δεν τολμούν να εκδώσουν ένα συγκεντρωτικό τόμο για τον Λούκατς ο οποίος χαρακτηρίζεται «ο μεγαλύτερος ίσως φιλόσοφος της εποχής μας», επειδή «η επίσημη άποψη εν Ελλάδι θεωρείται καταδικαστική για τον Λούκατς». Βλ. *Κριτική*, Ιούλιος-Αύγουστος 1961, τ. 16 (Μ. Αν., «Κριτική, συνέπειες και ευθύνες», στήλη: Θέματα, σελ. 146).

¹⁴⁹ Είναι χαρακτηριστικό περιστατικό που περιγράφουν οι *Εποχές*, το οποίο συνέβη στη Ζυρίχη, όπου έλληνας διπλωματικός εκπρόσωπος επιτέθηκε σε κυρία που «είχε τολμήσει να συνεργασθεί “σ’ αυτό το κομμουνιστικό περιοδικό”». *Εποχές*, τ. 30, Οκτώβριος 1965 («Προβολή της χώρας», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 59). Σε επίπεδο σύγκριση των τριών περιοδικών της μελέτης η *Νέα Εστία* απέχει από τέτοιες δημοσιεύσεις, που εγείρουν την υπόνοια του φιλοκομμουνισμού, ενώ για παράδειγμα προβαίνει στον προαναφερθέντα συσχετισμό ανάμεσα στο μαρξισμό και τον σταλινισμό.

¹⁵⁰ Ο Στρ. Μπουρνάζος αναφέρεται στην προσπάθεια του CCF να ανασκευάσει τις εντυπώσεις σε σχέση με έντονα επικριτικό άρθρο απέναντι στο Λούκατς που είχε δημοσιευτεί στο *Encounter* το Μάιο του 1963, στη βάση της λογικής ότι το ζητούμενο γύρω από διανοούμενους που αποκλιναν από τη γραμμή του σοβιετικού καθεστώτος ήταν «η προβολή της διαφωνίας τους και όχι το σφυροκόπημά τους». Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, *To Congress for Cultural Freedom (CCF) και η δραστηριότητά του στην Ελλάδα, 1950-1967 Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και αντικομμουνισμός*, ό.π., σελ. 252.

Λούκατς, παραποιώντας στοιχεία μέσω της μετάφρασης και διαστρεβλώνοντας έτσι τα πραγματικά νοήματα των κειμένων. Είναι χαρακτηριστική η θέση του Μανώλη Φουρτούνη που δημοσιεύεται στη στήλη «Συζητήσεις» της *Επιθεώρησης Τέχνης* ότι οι *Εποχές* «ανέλαβαν τον τελευταίο καιρό το δυσχερές έργο να αποδείξουν ότι ξόφλησε ο μαρξισμός σαν θεωρία και σαν πράξη». Ως δείγμα αυτής της στάσης παρουσιάζεται η μετάφραση του δοκιμογράφου και κριτικού Ελευθέριου Πλατή πάνω σ' επιστολή του Λούκατς, μέσω της οποίας ο Πλατής παρουσιάζεται να «αποδίδει τις δικές του αντιλήψεις σ' ένα μαρξιστή στοχαστή, έστω αναθεωρητή ή παρεξηγημένο αλλά μαρξιστή τελοσπάντων [...]»¹⁵¹.

Η περίπτωση του Σαρτρ¹⁵² είναι επίσης αξιοσημείωτη, δεδομένου ότι όχι απλώς δεν αποκλείεται από τις σελίδες του περιοδικού του οργανισμού Λαμπράκη, αλλά αντιθέτως αξιολογείται ως σημαντικό επίτευγμα η μνεία των *Εποχών* από το έντυπο που διευθύνει. Έτσι, στο τεύχος Σεπτεμβρίου 1966 οι *Εποχές* αναφέρονται στο «έγκυρο γαλλικό περιοδικό *Les Temps Modernes*» με διευθυντή τον Ζαν Πωλ Σαρτρ που χαρακτήρισε τις *Εποχές* «το σοβαρότερο από τα μη ειδικευμένα ελληνικά

¹⁵¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ 109, Ιανουάριος 1964 («Για κάποιες παραποιήσεις του Λούκατς», στήλη: Συζητήσεις, σελ. 81-82). Με αφορμή το συγκεκριμένο κείμενο θα εκδηλωθεί αντιπαράθεση ανάμεσα στα δύο περιοδικά, στο πλαίσιο της οποίας οι *Εποχές* θα χαρακτηρίσουν την *Επιθεώρηση Τέχνης* «συμπαθέστατο αλλά κατευθυνόμενο περιοδικό» [*Εποχές*, τ 13, Μάιος 1964 («Ανθρώπινα, πολύ ανθρώπινα», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σελ. 57), ενώ θα αναφερθούν στην «κακοπιστία της μομφής» και θα αμυνθούν στους «συκοφαντικούς χαρακτηρισμούς» που αποδίδονται στις *Εποχές* [*Εποχές*, τ 11, Μάρτιος 1964 («Για κάποιες παραποιήσεις της αλήθειας», Στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σελ. 53)]. Επίσης θα δοθεί αναλυτικά απάντηση στους ισχυρισμούς του Φουρτούνη από τον Ε. Πλατή που μετέφρασε την επιστολή Λούκατς [*Εποχές*, τ 12, Απρίλιος 1964 (Ε. Ν. Πλατής «Η μετάφραση του Λούκατς», Στήλη: Επιστολές, σελ. 82-87)]. Η *Επιθεώρηση Τέχνης* στο τεύχος Μαΐου αντεπιτίθεται στην κατηγορία της στράτευσης, αναφέροντας ότι, σε αντίθεση με τις *Εποχές*, το περιοδικό είναι μονάχα στρατευμένο στην «ωπηρεσία της Ελευθερίας της Σκέψης» [*Επιθεώρηση Τέχνης*, τ 113, Μάιος 1964 («Στράτευση και σκοπιμότητα», στήλη: Το χρονικό της πνευματικής ζωής, σελ. 462-468)]. Μιλάει επίσης για «απρέπειες και κακοπιστίες» από πλευράς *Εποχών* και δημοσιεύει επεξηγηματική επιστολή του Μαν. Φουρτούνη [*Επιθεώρηση Τέχνης*, τ 110, Φεβρουάριος 1964, («Για κάποιες απρέπειες και κακοπιστίες», σελ. 222-223)]. Μια μορφή συμφιλίωσης επέρχεται στο τεύχος 14 των *Εποχών* στο οποίο το περιοδικό δημοσιεύει επιστολή τόσο του Μαν. Φουρτούνη (όπου γίνεται παραδοχή κάποιων λαθών από την πλευρά του) όσο και του Ε. Πλατή. [*Εποχές*, τ 14, Ιούνιος 1964 (Μαν. Φουρτούνης, «Πάλι για τον Λούκατς», Στήλη: Επιστολές, σελ. 76-80) και *Εποχές*, τ 14, Ιούνιος 1964 (Ε. Ν. Πλατής, Στήλη: Επιστολές, σελ. 80-81)]. Την επιστολή του Ε.Ν. Πλατή δημοσιεύει και η ΕΤ διαπιστώνοντας ότι «η συζήτηση έγινε με καλή πρόθεση και επομένως το κέρδος είναι θετικό» (*Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 114, Ιούνιος 1964 («Τέλος της συζήτησης για τη μετάφραση του Λούκατς», σελ. 604-605)).

¹⁵² Για τη σχέση του Σαρτρ με τον κομμουνισμό, τον αντικομμουνισμό και τη φιλοσοβιετική στροφή του τη δεκαετία του 1950 βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, «Το αίτημα της ειρήνης και οι προβληματισμοί των διανοουμένων: Από το Σχέδιο Μάρσαλ στη σύγκληση του συνεδρίου για την ελευθερία στην κουλτούρα, 1947-1952», ό.π., σελ. 288-289.

περιοδικά...»¹⁵³, και αξιοποίησε στοιχεία που είχαν οι ίδιες παρουσιάσει σε σχέση με το μεταναστευτικό πρόβλημα στην Ελλάδα¹⁵⁴. Ακόμη ενδεικτικότερη είναι η επιλογή του περιοδικού να πραγματοποιήσει πολυσέλιδο αφιέρωμα στον υπαρξιστή φιλόσοφο στο τεύχος του Ιουνίου του 1966 (τ. 38).

Προχωρώντας σε άλλες δημοσιεύσεις του περιοδικού σε σχέση με την αριστερά, ενδεικτική είναι ακόμη η δημοσίευση κειμένου του οπαδού του «μαρξιστικού ουμανισμού» Λυσιέν Γκόλντμαν¹⁵⁵, που μεταξύ άλλων αναφέρεται σ' ένα ιδανικό σοσιαλιστικό σχήμα που θα μπορούσε να αναπτυχθεί στη βάση της ελευθερίας, της ισότητας και της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας¹⁵⁶. Παρόλ' αυτά, σύμφωνα με τον ίδιο, οι πολιτικο-κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες δεν ήταν ευνοϊκές για κάτι τέτοιο¹⁵⁷. Τούτου δοθέντος, συνεχίζει ο Γκόλντμαν, εκείνο που μπορεί να προσφέρει ο σοσιαλισμός στις παρούσες συνθήκες είναι η ιδέα της «εργατικής αυτοδιαχείρισης», εντός ενός ουμανιστικού πλαισίου και χωρίς κατάργηση της αγοράς¹⁵⁸.

¹⁵³ *Εποχές*, τ. 41, Σεπτέμβριος 1966 [«Η απήχηση», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 260(Από τον Ιανουάριο 1966 η αρίθμηση των σελίδων του περιοδικού γίνεται ανά εξάμηνο)].

¹⁵⁴ *Εποχές*, τ. 41, Σεπτέμβριος 1966 [«Η απήχηση», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 260(Από τον Ιανουάριο 1966 η αρίθμηση των σελίδων του περιοδικού γίνεται ανά εξάμηνο)]. Ο Τερζάκης είχε αντίστοιχα εκφράσει γενική αποδοχή προς το πρόσωπο του Σαρτρ ως σημαντικού διανοητή και μέσα από τις σελίδες του *Βήματος*, χωρίς ωστόσο τα σχετικά κείμενα να περιέχουν ξεκάθαρη αξιολογική χροιά ως προς τον σαρτρικό υπαρξισμό. Για παράδειγμα, με αφορμή το σχολιασμό του έργου «Νεκροί χωρίς τάφο» ο Τερζάκης δηλώνει: «τιμώ κι ως ένα σημείο πείθομαι από την υπαρξιακή φιλοσοφία, αρνούμαι όμως να προσχωρήσω σ' αυτό που θα το' λεγα σνομπική της παρέκκλιση» (τέτοια θεωρεί τη «μετονομασία» του νατουραλισμού σε υπαρξισμό στο συγκεκριμένο έργο). Βλ. *Το Βήμα*, 14/3/1963 (Άγγελος Τερζάκης, «Νεκροί δίχως τάφο του Ζαν-Πολ Σαρτρ»)

¹⁵⁵ Στο πλαίσιο της δικής του «μοναδικής εκδοχής» του μαρξιστικού ουμανισμού, ο Λυσιέν Γκόλντμαν υποστήριξε μεταξύ άλλων ότι ο μαρξισμός βρισκόταν σε κρίση και θα έπρεπε να ανακαλύψει εκ νέου τον εαυτό του προκειμένου να επιβιώσει. Είχε υπάρξει αντι-σταλινιστής από τα νεανικά του χρόνια, ενώ κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 μίλησε για ένα «σοσιαλισμό της αγοράς». Βλ. Mitchell Cohen, *The Waggoner of Lucien Goldmann, Tragedy, Dialectics and a Hidden God*, Princeton University Press, New Jersey 1994, σ. 3

¹⁵⁶ *Εποχές*, τ. 20, Δεκέμβριος 1964 (Lucien Goldmann, «Σοσιαλισμός και ουμανισμός», σ. 13-22).

¹⁵⁷ Ο Duverger αναφέρει ως μία από αυτές τις πραγματικότητες εκείνη που είχε ν' αντιμετωπίσει ο σοσιαλισμός, κατά τη δεκαετία του 1960, όταν αποδείχθηκε πολύ δύσκολη η πραγματοποίηση των «μετασχηματισμών στις δομές» των σοσιαλιστικών χωρών, τις οποίες απαιτούσε η επικράτηση της καταναλωτικής κοινωνίας διεθνώς. Βλ. Maurice Duverger, *Ο ΙΑΝΟΣ, το διπλό πρόσωπο της Δύσης, Κοινωνικοπολιτική ανατομία της αστικής κοινωνίας*, εκδόσεις Ράππα, Αθήνα 1976, σ. 152.

¹⁵⁸ *Εποχές*, τ. 20, Δεκέμβριος 1964 (Lucien Goldmann, «Σοσιαλισμός και ουμανισμός», σ. 13-22).

Οι αναφορές σε θεωρητικούς του μαρξισμού συνεχίζονται με την αναφορά στο πρόσωπο του Ζαν Ζορέ¹⁵⁹. Όπως αναφέρει ο Ηλίας Τσιριμώκος¹⁶⁰, με αφορμή την επέτειο 50 χρόνων από το θάνατό του Ζορέ, η συμβολή του τελευταίου στη δημοκρατία, τον σοσιαλισμό και την ειρήνη ήταν μεγάλη, ενώ το «εκτόπισμά» του ενίσχυσε σε μεγάλο βαθμό τις ιδέες, το κόμμα και το κίνημα που υπηρέτησε. Ως αξιοσημείωτα χαρακτηριστικά του σοσιαλισμού του Ζορέ αναφέρονται ο ανθρωπισμός, η δημοκρατικότητά του και η δυνατότητα που είχε ν' απλώνεται «μέσα στα βάθη της εθνικής ιστορίας, των εθνικών παραδόσεων, της εθνικής γης»¹⁶¹.

Στις δημοσιεύσεις ξένων διανοητών του μαρξισμού συμπεριλαμβάνονται και κείμενα του γερμανού φιλοσόφου Έρνστ Μπλοχ¹⁶² για τον οποίο το περιοδικό αναφέρει ότι «ανήκει στη χορεία των διανοητών που συμπυκνώνουν παράδοση και προφητεία, θεωρία και πράξη». Επίσης οι *Εποχές* επικροτούν το γεγονός ότι ο Μπλοχ έχει στο

¹⁵⁹ Ο Jaures διαμόρφωσε μια «περίπλοκη» σοσιαλιστική φιλοσοφία που συμπεριέλαβε τόσο ηθικές όσο και οικονομικές ορίζουσες της ιστορίας: «Προσέγγισε τόσο τον σοσιαλισμό του Malon όσο και του Λαντον, αλλά ήταν περισσότερο μαρξιστής από τον Malon και περισσότερο αναθεωρητής από τον Λαντον. Ο εκλεκτικισμός του ήταν μοναδικός. Εκτός από τον σεχταρισμό, μπορούσε να εξετάζει τις προτάσεις αντίπαλων σοσιαλιστικών σχολών και να τις συνεκτιμά όλες. Αναθεωρητισμός και επανάσταση, φεντεραλισμός και κεντρισμός, συνδικαλισμός και πολιτική, ο Jaures τελικά θα τα συνταίριαζε όλα σ' ένα ενιαίο «σχέδιο δράσης». Βλ. Harvey Goldberg, *The life of Jean Jaures, A biography of the great French socialist and intellectual*, University of Wisconsin Press, Λονδίνο 1968, σ. 92

¹⁶⁰ Αξιοπρόσεκτη είναι η παρουσία του Ηλία Τσιριμώκου στις *Εποχές*. Το περιοδικό αναδεικνύει στο βιογραφικό σημείωμα που παραθέτει για τον Τσιριμώκο τις πολύπλευρες σπουδές του(νομικά, κοινωνιολογία, εγκληματολογία), τη βουλευτική του σταδιοδρομία που ξεκινάει το 1936, τη δράση του ως γ.γ. της «Ελληνικής Ενώσεως υπέρ των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη», καθώς και ως ιδρυτή της Ένωσης Λαϊκής Δημοκρατίας(ΕΛΔ) κατά την Κατοχή. Βλ. *Εποχές*, τ. 6, Οκτώβριος 1963 («Οι συνεργάτες του τεύχους», σ. 76).

¹⁶¹ *Εποχές*, τ. 16, Αύγουστος 1964 (Ηλίας Τσιριμώκος, «Jean Jaurès», σ. 3-8).

¹⁶² Ο Bloch είχε επιτεθεί στη «στενή» προσέγγιση του μαρξισμού, στον «αντικειμενισμό», τον «σχηματισμό» και τον «μηχανιστικό υλισμό». Επέμενε ότι ο μαρξισμός προερχόταν από την ευρεία κουλτούρα του Marx και του Hengels και δεν ήταν σεχταριστική προλεταριακή ιδεολογία. Επιτέθηκε σε οποιαδήποτε «πογκρόμ ενάντια στους καλλιτέχνες» και ζήτησε ένα χριστιανικό-μαρξιστικό διάλογο. Επίσης χαρακτήρισε το μαρξισμό ως τη φιλοσοφία του ιστορικο-διαλεκτικού υλισμού. Ευρέως διαδεδομένες ήταν οι υποψίες ότι ο Bloch χρησιμοποιούσε τη βάση του στο Leipzig για να αναπτύξει μια ανθρωπιστική εναλλακτική στον ορθόδοξο σταλινισμό που προερχόταν από το Βερολίνο. Ο μαρξισμός του Bloch ήταν πολύ ανθρωπιστικός και διεθνιστικός για τους ορθόδοξους σταλινιστές. Σε κάθε περίπτωση, μετά το 1956, η «αίρεση» του Bloch πήρε άλλο χαρακτήρα. Στο πλαίσιο ρεβιζιονιστικών αναταραχών στην Ανατολική Ευρώπη, οι φοιτητές του Bloch άρχισαν να εξισώνουν τον σοσιαλισμό με τον δημοκρατικό ανθρωπισμό και ο Bloch άρχισε να γίνεται αντιληπτός ως ο θεωρητικός μιας πιθανής Ουγγαρίας στην Πρώην Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας. Σαν αντίδραση απέναντι στο 20^ο συνέδριο του ΚΚΣΕ είχε επιχειρηματολογήσει ότι η Σοβ. Ένωση δεν ήταν το μόνο μοντέλο σοσιαλισμού και έκανε έκκληση για διαφορετικές εθνικές μορφές σοσιαλισμού, για το τέλος του δογματισμού και της δικτατορίας του προλεταριάτου και για επιστροφή στον δημοκρατικό «κεντρισμό». Βλ. Wayne Hudson, *The Marxist Philosophy of Ernst Bloch*, The Macmillan Press, London 1982, σ. 15-16.

επίκεντρο του τον άνθρωπο, ιδωμένο στην κοινωνική του διάσταση, ότι προσπαθεί να αναδείξει την αξία της ορθής σκέψης και ότι κρατάει επαφή με τις ρίζες του ευρωπαϊκού πολιτισμού¹⁶³. Όπως αναφέρει ο ίδιος ο πρώτος φιλόσοφος στο κείμενο που δημοσιεύεται, εσφαλμένα κάποιοι υποστηρίζουν ότι η ανθρώπινη ελευθερία και η ισότητα δε συμβαδίζουν με την αριστερή ιδεολογία και με κεντρικές έννοιες αυτής, όπως ο κεντρικός οικονομικός έλεγχος:

«Μόνο έτσι αποκτά υπόσταση ο κομμουνισμός, το κομμουνιστικό σύνολο είναι το τελεσφόρημα της ελευθερίας, δεν είναι στρατόπεδο τερμιτών...Και η ισότητα, το ισχυρό σάλπισμα της δημοκρατίας τοποθετημένο από το 1789 ανάμεσα λευτεριάς και αδελφοσύνης, μαρξιστικά δεν ταυτίζεται με την εξισοπέδωση»¹⁶⁴.

Η θεωρητική προσέγγιση του μαρξισμού είναι ένα ακόμη ενδιαφέρον κεφάλαιο για την αποκρυστάλλωση της σχέσης του περιοδικού με την αριστερά. Η ποικιλία των θέσεων που εκφράζονται, στην πλειοψηφία τους μακριά τόσο από την ολοκληρωτική απαξίωση του μαρξισμού όσο κι από την «ορθόδοξη» μαρξιστική σκέψη, επιτρέπει στο περιοδικό να διατηρεί την εικόνα της πολυφωνίας μέσα από την συρραφή κάποιων μαρξιστικών θέσεων, αναθεωρητικών κι όχι μόνο, που δε μπορούν όμως να συστήσουν μια συνολική θέαση επί της μαρξιστικής ιδεολογίας.

Για παράδειγμα το περιοδικό επιχειρεί μία προσέγγιση πάνω στο μαρξισμό μέσα από την επιχειρηματολογία του γάλλου φιλοσόφου Ζαν Ντεσαντί¹⁶⁵, ο οποίος είχε

¹⁶³ «Ο Ernst Bloch ανήκει στη χορεία των διανοητών που συμπεκνώνουν παράδοση και προφητεία, θεωρία και πράξη[...]Με μοναδικό του μέλημα τον άνθρωπο, που τον νοεί πάντοτε στην κοινωνική του διάσταση...προσπαθεί να ανακαλύψει και να επισημάνει τις συντεταγμένες της ορθής ζωής[...]Η σκέψη του επιστρέφει στις ρίζες του ευρωπαϊκού πολιτισμού[...] Για τον Bloch η προοπτική της ιστορίας παραμένει ανοικτή και ακαθόριστη[...]». Βλ. εισαγωγή άρθρου στο *Εποχές*, τ. 27, Ιούλιος 1965 (Ernst Bloch, «Δίδυμο καταύγασμα: άτομο και σύνολο», σ. 14-16).

¹⁶⁴ *Εποχές*, τ. 27, Ιούλιος 1965 (Ernst Bloch, «Δίδυμο καταύγασμα: άτομο και σύνολο», ό.π.).

¹⁶⁵ Ο Ντεσαντί συνδύασε τον στρουκτουραλισμό και την φαινομενολογία, στο πλαίσιο της έρευνας του για «μαθηματικές ιδανικότητες», χωρίς να εγκαταλείπει τον κόσμο της εμπειρίας. Όσον αφορά στη σχέση του με τον μαρξισμό, ο Ντεσαντί είχε μπει στο Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα μετά τον πόλεμο και, όπως είχε πει, ήταν η εμπειρία της πολιτικής μάχης που τον οδήγησε στο Μαρξ και τους απογόνους του. Μετά την απόσχιση του από το Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα το 1958, άρχισε σταδιακά να απεμπλέκεται από τον μαρξισμό-λενινισμό. Δήλωσε μάλιστα μετανιωμένος που είχε οδηγήσει μαθητές του σε αυτό που στα τέλη της δεκαετίας του 1950 αποκαλούσε «αδιέξοδο». Όπως εξηγούσε, αυτό το «περίπλοκο εγχείρημα της διατήρησης του μαρξισμού-λενινισμού» δεν είναι καθόλου προσαρμοσμένο στα προβλήματα της εποχής, ενώ αναρωτιόταν «ποιος, πέρα από τους Αλβανούς, είναι λενινιστής σήμερα;». Βλ. François Dosse, *History of Structuralism: The rising sign, 1945-1966*, University of Minnesota Press, Μινεάπολις 1997, σ. 285.

αποχωρήσει από το Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα από το 1958 και, κατά την περίοδο έκδοσης του περιοδικού, είχε απομακρυνθεί γενικότερα από τον μαρξισμό-λενινισμό. Όπως αναφέρει ο Ντεσαντί, στο πλαίσιο αφιερώματος του περιοδικού στον Μαρξ τον Ιανουάριο του 1965, το έργο του Μαρξ δε συνιστά ούτε ιδεολογία¹⁶⁶, ούτε «κοσμοθεώρηση», ούτε επιστήμη. Αντ' αυτών πρόκειται για τη «θεωρητική σκέψη της κίνησης της κοινωνικής πρακτικής καθ' οδόν προς τη λύση των αντιφάσεων της», η οποία συμπεριλαμβάνει χρήση συγκεκριμένων μέσων και στρατηγικής»¹⁶⁷. Ο Μαρξ, μέσα από το έργο του, καταφέρνει σύμφωνα με τον Ντεσαντί, να μετατρέπει την πρακτική σε έννοια. Ωστόσο είναι αδύνατο η ουσία του έργου αυτού να παραμένει ίδια, όσο τα πρακτικά πεδία και οι κοινωνικές δομές μεταβάλλονται. Για το λόγο αυτό η θεωρία του Μαρξ πρέπει να μη γίνεται «θεωρητικό δόγμα» και να μην προβάλλεται ως πάγια λύση που μπορεί να λειτουργήσει σε όλα τα κοινωνικοπολιτικά περιβάλλοντα¹⁶⁸.

Ο καθηγητής κοινωνιολογίας Ερνστ Τόπιτς με τη σειρά του, αναφέρεται σε άρθρο του που δημοσιεύεται στις *Εποχές* στο «ιδεολογικό πρόβλημα» του μαρξισμού, το οποίο κατά τη γνώμη του προκύπτει από την «πρόσμιξη στοιχείων επιστημονικών με μυθικά»¹⁶⁹. Με διαφορετικά λόγια ο μαρξισμός είναι αποτέλεσμα παράλληλης δράσης του «εμπειριστή, αναλυτή Μάρξ» όσο και του «κομμουνιστού θεολόγου» Μάρξ. Ειδικότερα για τον τελευταίο διευκρινίζει ότι οικειοποιήθηκε, από κοινού με τον Φόϋερμπαχ, την έννοια της αλλοτρίωσης από θεολογικά και μεταφυσικά διδάγματα, νοθεύοντας τον μαρξισμό με αντιεπιστημονικά στοιχεία¹⁷⁰. Ο Τόπιτς προσθέτει ότι ο μαρξισμός επιδιώκει να εξασφαλίσει για τον άνθρωπο την «επίγεια απολύτρωση», αποκηρύσσοντας τον Θεό¹⁷¹

¹⁶⁶ Η ιδεολογία, σημειώνει ο Ντεσαντί, σύμφωνα με τον ίδιο τον Μαρξ συνδέεται με την «ψευδή συνείδηση». Αναφερόμενος στην «ψευδή συνείδηση» ο Ρικέρ κάνει λόγο για «παραμορφώσεις της ανθρώπινης επικοινωνίας, πίσω από τις οποίες κρύβεται η διαρκής άσκηση της κυριαρχίας και της βίας». Βλ. Πωλ Ρικέρ, *Δοκίμια Ερμηνευτικής*, μτφρ. Αλέκα Μουρίκη, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1990, σ. 233.

¹⁶⁷ *Εποχές*, τ. 21, Ιανουάριος 1965 [Jean Desanti(εισήγηση), «Karl Marx», στήλη: Η Σύγχρονη Σκέψη, σ. 82-99)].

¹⁶⁸ *Εποχές*, τ. 21, Ιανουάριος 1965 [Jean Desanti(εισήγηση), Karl Marx», στήλη: Η σύγχρονη σκέψη, σ. 82-99)].

¹⁶⁹ *Εποχές*, τ. 33, Ιανουάριος 1966 (Ernst Topitsch, «Ο Μαρξ χωρίς μύθο, 1^ο», σ. 3-8).

¹⁷⁰ *Εποχές*, τ. 34, Φεβρουάριος 1966 (Ernst Topitsch, «Ο Μαρξ χωρίς μύθο, 2^ο», σ. 131-138).

¹⁷¹ Ο Μαρξ αντιλαμβάνεται τον αθεϊσμό ως απελευθερωτικό. Ενώ ο αθεϊσμός δεν είναι μέρος της μαρξιστικής επιστήμης ή της μαρξιστικής πολιτικής, εντούτοις ο αθεϊσμός του είναι μια προμηθεϊκή δέσμευση για μια ανθρωπότητα χωρίς Θεό. Μεταξύ άλλων, υπάρχει ένας ανταγωνισμός στις

και μιλάει για χειραφέτηση του ανθρώπου, στην ουσία όμως τον οδηγεί στην «απόλυτη υποδούλωση»¹⁷².

Στη συζήτηση για τον μαρξισμό συμμετέχει με άρθρο του ο καθηγητής φιλοσοφίας Κώστας Παπαϊωάννου διατυπώνοντας τη θέση ότι η «παραδοσιακή» μέχρι τώρα μαρξιστική αντίληψη δεν αποδίδει την πρέπουσα σημασία στο κράτος¹⁷³, την οποία μία προσεκτική μελέτη πάνω στον Μαρξ υποδεικνύει ότι θα έπρεπε να έχει, και έτσι το κράτος υποβαθμίζεται σε «απλό όργανο της κυρίαρχης τάξης». Όσον αφορά στις ευθύνες για την αποτυχία του κράτους αναφέρεται στις «αστικές αυταπάτες» και στην αδυναμία του επαναστατικού προλεταριάτου να κατανοήσει το πρόβλημα και να θέσει το ζήτημα στις σωστές βάσεις. Και συνεχίζει:

«Κανείς δεν φανταζόταν το 1917 ότι, ζητώντας να πραγματοποιήσουν την αρχική ουτοπία και να εφαρμόσουν τα δήθεν “επιστημονικά μελετημένα” μαρξιστικά σχέδια για την κατάργηση της γραφειοκρατίας, ο Λένιν και οι σύντροφοί του επρόκειτο να βάλουν τα θεμέλια του πιο ολοκληρωτικού γραφειοκρατικού κράτους που παρουσιάστηκε ποτέ στην ανθρώπινη ιστορία»¹⁷⁴.

Αυτές είναι κάποιες από τις παρατηρήσεις που συμπεριλαμβάνει η συζήτηση για την αριστερά στις *Εποχές*, η οποία, ιδωμένη σε σύνολο, δεν συνιστά «θέση» απέναντι στην

ηθικές επιταγές του χριστιανισμού και του μαρξισμού: ο Χριστός λέει να απαντάς στο κακό με το καλό, ο Μαρξ μας λέει να αντισταθούμε στο κακό με τη βία, αν είναι απαραίτητο. Βλ. Andrew Collier, *Christianity and Marxism: A Philosophical Contribution to Their Reconciliation*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2001.

¹⁷² *Εποχές*, τ. 33, Ιανουάριος 1966 (Ernst Topitsch, «Ο Μαρξ χωρίς μύθο, 1^ο», σ. 3-8).

¹⁷³ Στο πλαίσιο της «παλιάς» μαρξιστικής θεωρίας του κράτους, ο χαρακτήρας του κράτους, στο βαθμό που είναι μέρος μιας «νομικής και πολιτικής υπερδομής», καθορίζεται από τη φύση της επικρατούσας οικονομικής δομής. Πιο συγκεκριμένα, το κράτος αναλύεται σε λειτουργικό επίπεδο με βάση τις ανάγκες των λειτουργικών απαιτήσεων της οικονομίας. Επομένως, συγκεκριμένες ενέργειες του κράτους (νόμοι, πολιτικές κ.ά.) εξηγούνται από τη λειτουργική τους επίδραση στην οικονομία. Ωστόσο, στο «δεύτερο στάδιο» αυτής της θεωρίας το ζητούμενο έγινε να εξηγηθεί η λειτουργική σύνδεση μεταξύ της οικονομικής δομής και της νομικής και πολιτικής υπερδομής. Βλ. Paul Wetherly, *Marxism and the State: An Analytical Approach*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2005, σ. ix. Όπως προσθέτει ο Δημήτρης Δημούλης, «απέναντι στον «οικονομισμό» και την «εργαλειακή» θεωρία του κράτους έχουν αναπτυχθεί ως «αντίδραση» οι ποικίλες μορφές πολιτικισμού. Η κατεύθυνση αυτή που υποθέτει την «αυτονομία» του κρατικού μηχανισμού (ως «διδαιτητή», ως εκφραστή του γενικού συμφέροντος, ως μηχανισμού που επιδέχεται μετασχηματισμό με αλλαγή του συσχετισμού δυνάμεων κ.ο.κ.) δεν αποτελεί παρά υιοθέτηση της νομικής αντίληψης για το κράτος [...] Βλ. Δημήτρης Δημούλης «Η μαρξιστική θεωρία του κράτους, μεταξύ των πολιτικών συγκυριών και της θεωρητικής ανάλυσης», *Θέσεις*, τ. 41, Οκτώβριος - Δεκέμβριος 1992.

¹⁷⁴ *Εποχές*, τ. 41, Σεπτέμβριος 1966 (Κώστας Παπαϊωάννου, «Ο Μαρξ και το μοντέρνο κράτος», σελ. 217-229).

ουσία της προβληματικής που είχε αναπτυχθεί κατά τη συγκεκριμένη περίοδο γύρω από την αριστερά, ωστόσο χαρακτηρίζεται από κάποιες σταθερές. Μία από αυτές είναι η κριτική στον κομμουνισμό και το σοβιετικό σύστημα, με παράλληλη όμως προσπάθεια κατάρριψης της σκληροπυρηνικής αντικομμουνιστικής θέσης ότι ο κομμουνισμός συνιστά το «υπέρτατο κακό». Μια δεύτερη σταθερά είναι η αποφυγή δημοσίευσης κειμένων που ακολουθούν το «ορθόδοξο» μαρξιστικό σχήμα και η «άτακτη» επιλογή κειμένων αναθεωρητών, πρώην κομμουνιστών, «αιρετικών» κ.ά. που βοηθούν το περιοδικό να ενισχύσει το πολυφωνικό του προφίλ, χωρίς όμως να τροφοδοτούν την αριστερή σκέψη με ερεθίσματα που θα μπορούσαν να την οδηγήσουν σε γόνιμα συμπεράσματα. Ωστόσο, η τριβή με αριστερές ιδέες και η παρουσίαση στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό περιορισμένων έστω, αποσπασματικών ή μη ορθόδοξων επιχειρημάτων που παρήγαγε η αριστερή διανόηση της εποχής έχει από μόνη της αξία¹⁷⁵.

Πρέπει να σημειωθεί ότι η επαφή των κεντρών και φιλελεύθερων διανοουμένων, όπως αυτοί που στελεχώνουν τις *Εποχές*, με αριστερές ιδέες εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο αλληλεπίδρασης μεταξύ των διαφορετικών ιδεολογικών χώρων που τροφοδοτείται εκατέρωθεν και έχοντας δώσει κάποια σημαντικά πρώτα δείγματα κατά την προηγούμενη δεκαετία, δείχνει να παγιποιείται μέσα στη δεκαετία του 1960¹⁷⁶. Μέσα από παραδείγματα που θα παρουσιαστούν σε επόμενα υποκεφάλαια, θα γίνει εμφανές ότι όχι δεν ήταν μόνο μεγάλη μερίδα των αστών διανοούμενων που ξεπέρασε αφορισμούς οι οποίοι βασιζόνταν στον αυστηρό αποκλεισμό προσώπων και ιδεών ύποπτων για φιλοκομμουνισμό ή «συνοδοιοπορία», αλλά και η αριστερά, εκπροσωπούμενη από φωνές όπως η *Επιθεώρηση Τέχνης*, μπόρεσε κατά περιπτώσεις να συνομιλήσει ή να βρει κάποιο τρόπο να προσεγγίσει, από τη δική της ιδεολογική σκοπιά, πτυχές της αστικής τέχνης και

¹⁷⁵ Ο Στρατής Μπουρνάζος θέτει το ερώτημα αν το «σπάσιμο του αποκλεισμού» των αριστερών ιδεών που τόλμησαν οι *Εποχές* τις κατέστησε, παρά τις προθέσεις τους, «καλό αγωγό» των ιδεών αυτών, κι αν κάποια μαρξιστικά κείμενα, ανεξαρτήτως του αναθεωρητισμού τους, μυσούσαν το ελληνικό αναγνωστικό κοινό στην αριστερή σκέψη και ιδεολογία. Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, *To Congress for Cultural Freedom (CCF) και η δραστηριότητά του στην Ελλάδα, 1950-1967 Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και αντικομμουνισμός*, ό.π. σελ. 242-243.

¹⁷⁶ Στρατής Μπουρνάζος, *To Congress for Cultural Freedom (CCF) και η δραστηριότητά του στην Ελλάδα, 1950-1967 Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και αντικομμουνισμός*, ό.π., σελ. 352. Από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950 είχε αρχίσει η επανατοποθέτηση της αριστεράς ως προς μοντερνιστικές αισθητικές αντιλήψεις και προσεγγίσεις της αστικής διανόησης. Βλ. Κατερίνα Λαμπρινού, *ΕΔΑ 1956-1967 Πολιτική και Ιδεολογία*, ό.π., σελ. 485-486.

σκέψης με τρόπο που υπερέβαινε τις επιταγές της αυστηρής μαρξιστικής ορθοδοξίας. Από την άλλη, αυτό δεν εξάλειφε την αντιπαλότητα της αριστεράς τόσο με τη δεξιά όσο και με το φιλελεύθερο κέντρο που αποτυπώνεται ακόμη και στις σελίδες της *Επιθεώρησης Τέχνης*, παρά το γεγονός ότι έκανε υπερβάσεις που το κατέστησαν ένα «ανοικτό» αριστερό έντυπο¹⁷⁷.

1.4 Η σχέση των *Εποχών* με τους «-ισμούς» και η υπαναχώρηση του Θεοτοκά

6 Απριλίου 1963

«Αγαπητέ φίλε,

Και πάλι ξανασυλλογίστηκα τα ζητήματα του περιοδικού όταν έμεινα μόνος. Φαίνεται πώς μου χρειάζεται λίγη περισυλλογή για να καταλήξω σε συμπεράσματα.

Ίσως να μην είχα αληθινά συνειδητοποιήσει το ζήτημα από την αρχή. Πίστεψα ότι οι «Εποχές» θα ήταν ένα όργανο πνευματικής ελευθερίας -απάνω από τις σχολές- και γενικής παιδείας. Για την ελευθερία έκαμα αγώνες σ' όλην τη ζωή μου και μπορεί να ξανακάμω. Όσο για την παιδεία του ελληνικού κοινού, φυσικά είμαι πάντα πρόθυμος να την υπηρετήσω.

Τώρα, ωστόσο, βλέπω πως το περιοδικό θα είναι απερίφραστα το όργανο μιας ορισμένης σχολής της σκέψης -του πατροπαράδοτου δυτικού ρασιοναλισμού- στην οποία κάποτε μαθήτευσα κι εγώ και που μια μέρα, καλώς ή κακώς, έπαυσα να την

¹⁷⁷ Χαρακτηριστικά ως προς αυτό είναι τα λόγια του Δημήτρη Ραυτόπουλου: «Υπήρχαν τα χαρακώματα. Δηλαδή εμείς, ακόμα και η “Επιθεώρηση Τέχνης”, τη Δεξιά ή το Κέντρο το πνευματικό τούς θεωρούσαμε όχι απλώς αντίπαλους αλλά εχθρούς. Εμείς οι αριστεροί τους άλλους τους θεωρούσαμε αντίπαλους, Άκρα Δεξιά, χρηματοδοτούμενους – και πράγματι, ως έναν βαθμό, ήταν κατά κάποιον τρόπο – από τη CIA [...] ήτανε ο διχασμός μέσα στα μυαλά πια, μέσα στις καρδιές, δεν υπήρχαν γέφυρες». Ο ίδιος θεωρεί ότι αυτό δεν αναιρείται από γεγονότα όπως αυτά του 1957, όταν η *Επιθεώρηση Τέχνης* διώχθηκε για αφιέρωμα που είχε πραγματοποιήσει στην Οκτωβριανή Επανάσταση και βρέθηκαν στο πλευρό του περιοδικού ως μάρτυρες υπεράσπισης ακόμη και εφημερίδες της Δεξιάς ή η *Νέα Εστία* (επίσης ως μάρτυρες υπεράσπισης είχαν προσέλθει φιλελεύθεροι διανοούμενοι όπως ο Θεοτοκάς και ο Τερζάκης). Την απόφαση να υπερασπιστούν το περιοδικό ο ίδιος την αποδίδει στο ότι «είχανε, ακόμα και μέσα στο μετεμφυλιακό πνεύμα, μια κάποια δημοκρατική συνείδηση, ότι η πνευματική ζωή είναι ελεύθερη, ας έχει και ιδέες που δεν τις δεχόμαστε ως κακές ή απάνθρωπες. Είχανε μια κάποια συνείδηση πνευματικής ελευθερίας. Εμείς αυτή δεν την είχαμε. Αυτό πρέπει να το αναγνωρίσουμε». Βλ. *Το Βήμα*, 5/11/2017(Γρηγόρης Μπέκος, “Τίτος Πατρίκιος – Δημήτρης Ραυτόπουλος: Η κληρονομιά του «Οχτώβρη»”, ένθετο Πολιτισμός). Ενδεικτικές είναι και οι εισηγήσεις επιτροπών της ΕΔΑ όπου γίνεται λόγος για το μέτωπο «και προς τον σκοταδισμό της Δεξιάς και προς το λαθρεμπόριο του Κέντρου και προς τον δογματικό επαναστατισμό των κινεζόφιλων». Βλ. για παράδειγμα Αρχείο ΕΔΑ, Κουτί 41, Εκθέσεις, Απολογισμοί, Προτάσεις, Εισήγηση Επιτροπής Διαφώτισης 1964.

πιστεύω. Τη θεωρώ μάλιστα αρκετά ξεπερασμένη, όχι μόνο από τη ζωή, αλλά κι από την ίδια την επιστήμη, και εξάλλου υπεύθυνη, κατά μεγάλο μέρος, για την κατάσταση του κόσμου. Άλλοι που, επί χρόνια πολλά αντιτάχθηκαν σ' αυτήν τη σχολή, τώρα προσχωρούν στις τάξεις της, με νεανικό μάλιστα ενθουσιασμό. Αυτά τα πάνε κι έλα των διανοουμένων είναι ένα γνώρισμα της εποχής μας που δεν πρέπει να καταπλήσσει. Οποσδήποτε, σήμερα, το δίδαγμα των «Εποχών», όπως διαμορφώνεται, δεν θα ήταν το «μήνυμα» που θα ήθελα να πέμψω στην ελληνική νεότητα και δεν θα έπρεπε να μου ζητηθεί κάτι αντίθετο προς τη συνείδησή μου.

Σας παρακαλώ λοιπόν να με απαλλάξετε από τα καθήκοντα του μέλους του συμβουλίου των «Εποχών», για να αποφύγουμε έτσι και απέραντες συζητήσεις για ζητήματα προγραμματικών αρχών, τακτικής του περιοδικού, προβολής κλασικών κειμένων κλπ., που θα δυσκολέψουν πάρα πολύ την εργασία. Είμαι πρόθυμος να παραμείνω συνεργάτης, υπεύθυνος μόνο για κείμενα που θα φέρουν την υπογραφή μου, έδωσα μάλιστα ύλη και για το δεύτερο φύλλο

Με φιλικότατα αισθήματα»¹⁷⁸.

Η παραπάνω επιστολή, αν και δε συμπεριλαμβάνει ονόματα, προέρχεται από το αρχείο του Γιώργου Θεοτοκά και χρονολογείται ένα μήνα πριν την έκδοση του πρώτου τεύχους των *Εποχών*. Όπως γίνεται εμφανές, συντάκτης της επιστολής είναι ο ίδιος ο Γιώργος Θεοτοκάς που θέτει στη διάθεση του Χρήστου Λαμπράκη την παραίτηση του από το συμβούλιο των *Εποχών*, χαρακτηρίζοντας το περιοδικό «όργανο του δυτικού ρασιοναλισμού» και όχι «όργανο πνευματικής ελευθερίας», υπεράνω κάθε σχολής σκέψης, όπως αρχικά είχε εκτιμήσει. Ο Γιώργος Θεοτοκάς εμφανίζεται απογοητευμένος από την προσκόλληση που εκτίμησε, παρακολουθώντας τις συσκέψεις του περιοδικού, ότι θα έχει το περιοδικό στο λογοκρατούμενο, τεχνοκρατικό πολιτισμό της Δύσης που δείχνει να θεωρεί ότι συνεπάγεται απώλεια του οντολογικού στοιχείου και της ισορροπίας ανάμεσα σε ηθικές και φυσικές αξίες και μηδενισμό. Σε προηγούμενη μάλιστα επιστολή του, λίγες ημέρες πριν, είχε και πάλι εκφράσει ενστάσεις σε σχέση με την κατεύθυνση του περιοδικού, συγκεκριμενοποιώντας τις πτυχές του δυτικού ρασιοναλισμού τον οποίο καταγγέλλει: η «τεχνοκρατία» και η «μαζοποίηση της ζωής» είναι στοιχεία που απειλούν το πνεύμα, όπως είχε επισημάνει, και όχι το θρησκευτικό συναίσθημα, που καθότι απειλείται πρέπει να προστατευθεί¹⁷⁹.

¹⁷⁸ Αρχείο Γιώργου Θεοτοκά, φάκελος 12, υποφάκελος 1, σελ. 28, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

¹⁷⁹ Επιστολή με ημερομηνία 30/3/1963. Αρχείο Γιώργου Θεοτοκά, φάκελος 12, υποφάκελος 1, σελ. 25, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Στο σημείο αυτό ο Γιώργος Θεοτοκάς δείχνει να αντιτάσσεται στην γενικότερη εξάρτηση από τη δυτική, ρασιοναλιστική σχολή σκέψης χωρίς να τη συσχετίζει με το ρόλο της αμερικανικής προπαγάνδας στο πλαίσιο του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου και του Congress for Cultural Freedom σε ό,τι αφορά τις *Εποχές*. Τα θέματα του CCF εξάλλου δεν αποτελούσαν αντικείμενο συζήτησης στα συμβούλια του περιοδικού και απασχολούσαν κατά βάση στους Λαμπράκη-Καραπαναγιώτη-Τερζάκη. Σημειώνεται πάντως ότι ο Θεοτοκάς προκάλεσε το έντονο ενδιαφέρον εκπροσώπων του CCF και ανέπτυξε στενούς δεσμούς με τον οργανισμό την προηγούμενη δεκαετία¹⁸⁰, ωστόσο τη δεκαετία του 1960 η σχέση αυτή δείχνει να φθίνει¹⁸¹. Εξάλλου, το 1961 ο Μανώλης Κόρακας μιλούσε για «προδοσία» των ελλήνων διανοουμένων σε σχέση με τη στράτευση στο θέμα του αντικομμουνισμού, υποδεικνύοντας μεταξύ άλλων τον Γιώργο Θεοτοκά¹⁸². Επίσης αντικομμουνιστές διανοούμενοι είχαν επιτεθεί μέσω της αρθρογραφίας τους στον Θεοτοκά, κατηγορώντας τον για «συνοδοιπορία» και συνέργεια με τους κομμουνιστές¹⁸³.

¹⁸⁰ Στρατής Μπουρνάζος, *To Congress for Cultural Freedom (CCF) και η δραστηριότητά του στην Ελλάδα, 1950-1967 Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και αντικομμουνισμός*, ό.π. σελ. 117.

¹⁸¹ Παρόλ' αυτά το αρχείο του Γιώργου Θεοτοκά συμπεριλαμβάνει συνομιλία του με τον Αρμάν Γκασπάρ του Preuves-Information, κατά το πρώτο έτος έκδοσης των *Εποχών*. Πολλές από τις επιστολές είναι αφιερωμένες στο θέμα της προώθησης του άρθρου του Θεοτοκά «Ο Σεφέρης όπως τον γνώρισα» σε περιοδικά του CCF. Ο Αρμάν Γκασπάρ δηλώνει πρόθυμος να το προτείνει προς δημοσίευση στο *Preuves*, στο *Tempo Presente*, στο *Cuaderno*, στο *Hiwar* και «σε άλλους φίλους του Συνεδρίου», όπως χαρακτηριστικά λέει. Σε άλλη από τις επιστολές ο Γκασπάρ αντίστοιχα στέλνει στο Γ. Θεοτοκά άρθρο για τον Αλέξη Πάρνη με την επισήμανση ότι εκτίμησε πως μπορεί να τον ενδιαφέρει. Στις επιστολές επίσης ο Γκασπάρ εκφράζει ενδιαφέρον για τις πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα και ο Θεοτοκάς δηλώνει πρόθυμος να τον κρατάει ενήμερο. Μεταξύ άλλων, γίνεται αναφορά από τον Γκασπάρ στο όνομα του «Ρόδη Ρούφου» ως «κοινού φίλου». Ένα άλλο ενδιαφέρον σημείο στις επιστολές είναι η ενημέρωση από τον Γκασπάρ για το ταξίδι του Πιέρ Εμμάνουελ, αναπληρωτή γενικού γραμματέα του Συνεδρίου, στην Ελλάδα, σε σχέση με το οποίο ο Γκασπάρ τονίζει ότι έχει γίνει ενημέρωση και στον διευθυντή των *Εποχών* Άγγελο Τερζάκη. Επίσης το αρχείο του Θεοτοκά περιλαμβάνει επιστολή του Γκασπάρ προς τον Μανές Σπέρμπερ, σημαντικό επίσης στέλεχος του CCF, στην οποία ο Γκασπάρ αναφέρεται στον Θεοτοκά ως τον συγγραφέα του *Ασθενείς και Οδοιπόροι* που θα μετάσχει στην έκδοση των *Εποχών* κι επισυνάπτει άρθρο του συγγραφέα. Αρχείο Γιώργου Θεοτοκά, φάκελος 12, υποφάκελος 1&2, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

¹⁸² Zinovia Lialiouti, «The 'treason of the intellectuals': The Shadowy presence of the Congress for Cultural Freedom in Greece, 1950-1963», *Intelligence and National Security*, ό.π., σελ. 29-30.

¹⁸³ Για παράδειγμα βλ. παρακάτω σελ. 357, υποσημείωση 1039. Ανεξαρτήτως των κατηγοριών για «συνοδοιπορία» η στενότερη σχέση του Θεοτοκά με την αριστερά κατά τη δεκαετία του 1960, αποτυπώνεται, μεταξύ άλλων, στη βελτίωση των σχέσεών του με τον αριστερό τύπο. Η *Αυγή*, για παράδειγμα, υπερασπίζεται αρκετές φορές τον Θεοτοκά έναντι των επιθέσεων του συντηρητικού τύπου: για την επίσκεψη του στη Βουλγαρία και τη σχετική αρθρογραφία [*Αυγή*, 15/5/1965 («Οι κκ. Γ. Θεοτοκάς και Οδ. Ελύτης για τη συνεργασία Ελλήνων και Βουλγάρων συγγραφέων») και *Αυγή* 1/7/1965 («Αυτοαποκαλυπτήρια»)], για τη μαχητική στάση του μετά τα Ιουλιανά που έγινε αφορμή για την εξύβριση του από τον Κ. Τσάτσο [*Αυγή*, 2/11/1966 («Αιδώς και Νέμεσις τιμωρούν»)] κ.ά. Επίσης η *Επιθεώρηση*

Σε κάθε περίπτωση, η μεταστροφή για την οποία μιλάει ο Θεοτοκάς στην επιστολή του προς τον Λαμπράκη αφορά στην απόρριψη του δυτικού ρασιοναλισμού ως θεωρητικού μοντέλου και δεν γνωρίζουμε αν υπονοεί, εμπεριέχει ή μπορεί να συνδεθεί με την σταδιακή «απόσυρση» του ενδιαφέροντος του από την υπόθεση του CCF.

Ανεξαρτήτως του θέματος του CCF και της δυτικής προπαγάνδας, ο Θεοτοκάς στην επιστολή εκφράζει ένα εύλογο προβληματισμό, που ισχύει όχι μόνο για τις *Εποχές*, αλλά για πολλά έντυπα της δεκαετίας του 1960, και αφορά στη διάσταση ανάμεσα στις διακηρύξεις περί αποβολής των πάσης φύσεως «-ισμών»¹⁸⁴ και στο περιεχόμενο του εκάστοτε περιοδικού. Ωστόσο, σε απαντητική του επιστολή ο Χρήστος Λαμπράκης, προσπαθεί, επιτυχώς όπως αποδείχθηκε, να μεταπείσει τον Θεοτοκά όσον αφορά στην επιθυμία της παραίτησής του¹⁸⁵ και επιμένει ότι οι *Εποχές* προτίθενται να αντιταχθούν σε κάθε μορφής δογματισμό:

Τέχνης δημοσιεύει δηλώσεις του Θεοτοκά στις οποίες ο τελευταίος εκφράζεται με εκτίμηση απέναντι στο Μάρκο Αυγέρη, αλλά και στον μαρξισμό (Φεβρουάριος 1966), δημοσιεύει συνέντευξη του Θεοτοκά αλλά και θετική κριτική σε σχέση με το δοκίμιο του *Εθνική Κρίση* (Μάρτιος 1966) κ.ο.κ.

¹⁸⁴ Η ιδέα αυτή είχε διατυπωθεί στη διεθνή συνδιάσκεψη που συγκάλεσε το CCF στο Μιλάνο το 1955, όπου ο Raymond Aron είχε μιλήσει για την άμβλυνση των αντιθέσεων μεταξύ Δεξιάς και Αριστεράς, ενώ γενικότερα οι εισηγήσεις χαρακτηρίστηκαν από «κριτική της ιδεολογικής προσκόλλησης». Ο Arthur Koestler είχε εξάλλου απαξιώσει ήδη από το ιδρυτικό συνέδριο του Βερολίνου του 1950 την διάκριση ανάμεσα στη Δεξιά και την Αριστερά. Βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σελ. 190-193. Το «τέλος της ιδεολογίας» υποδείκνυε μια σημαντική στροφή του αριστερίζοντος λόγου που αντικατόπτριζε τις αλλαγές τους τομείς της κοινωνικο-οικονομικής και πολιτικής οργάνωσης. Το CCF στόχευε, μέσω του «τέλους της ιδεολογίας» να ενώσει ανόμοια στοιχεία της ευρωπαϊκής διανόησης γύρω από ένα πρακτικό θέμα που θα υποβάθμιζε την εικόνα της Σοβιετικής Ένωσης ως «προοδευτικής κοινωνίας». Βλ. Scott-Smith, Giles, *The Politics of Apolitical Culture, The Congress for Cultural Freedom, the CIA and post-war American hegemony*, ό.π., σελ 140-142.

¹⁸⁵ Αντίθετα με την περίπτωση του Θεοτοκά, ο Χρήστος Λαμπράκης αποδέχεται ως αναπόφευκτη αντίστοιχη επιθυμία παραίτησης του Γιώργου Σεφέρη από το συμβούλιο των *Εποχών* σε μεταγενέστερη φάση. Όπως ανέφερε ο γνωστός ποιητής με επιστολή του στον εκδότη του περιοδικού στις 5.12.1965 «[...] οι Εποχές έχουν πια ανδρωθεί και δε χρειάζονται στηρίγματα [...] Γι' αυτό νομίζω ότι ήρθε η ώρα να λήξει η θητεία μου και να αποσυρθώ από το συμβούλιο». Στη συνέχεια της επιστολής καθίσταται σαφές ότι οι λόγοι της παραίτησης εκτείνονται πέρα από τον παραπάνω λόγο: «[...] θα ήθελα να επαναλάβω μια γνωστή γνώμη μου. Δεν πίστεψα ποτέ ότι ήταν σκόπιμο ν' ασχολείται το περιοδικό με τα ποιήματα και την ποίηση. Οργανώθηκε για άλλα πράγματα». Ωστόσο, όπως προσθέτει ο ποιητής, καλό είναι τα σχετικά δημοσιεύματα να «είναι διαλεγμένα, έτσι ώστε να προσθέτουν κάτι». Κείμενα όπως του Γεράσιμου Λυκιαρδόπουλου ή της Αλεξάνδρας Πλακωτάρη που είχαν δημοσιευτεί στο τεύχος 32 (Δεκέμβριος 1965) δεν «προσφέρουν τίποτε περισσότερο από τυπωμένα λόγια», καταλήγει ο Σεφέρης. Βλ. Αρχείο Γιώργου Σεφέρη, φάκελος 38, υποφάκελος 1, σελ. 7, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη. Στη συνέχεια, ο Λαμπράκης στέλνει απαντητική επιστολή με ημερομηνία 8.3.1966, στην οποία τον ευχαριστεί, του επιβεβαιώνει ότι η «ώθηση που edώσατε στο περιοδικό [...] ήταν ανεκτίμητη» και εκφράζει την ελπίδα οι *Εποχές* «να μην προδώσουν στην παρακάτω πορεία τους τον πνευματικό τους ανάδοχο». Βλ. Αρχείο

« [...] μου φαίνεται πώς συμπίπτουμε τόσο πολύ σε ορισμένες από τις θέσεις που διατυπώνετε, ώστε αν ετίθετο θέμα παραιτήσεως από το συμβούλιο των «Εποχών» με βάσι τις θέσεις αυτές, θα έπρεπε κι εγώ να παραιτηθώ μαζί σας. Αν είναι κάτι που εξαρχής επιθυμούσα να αποφύγωμε ήσαν ο δογματισμός ή ο χρωματισμός των «Εποχών» από τη μία ή την άλλη σχολή σκέψεως. Έβλεπα το περιοδικό αυτό- και το βλέπω ακόμη- ως μέσο εγρηγόρσεως της νεολαίας και σμιλέματος της σκέψεως των αναγνωστών του: να τους βοηθήσωμε να σκέπτονται, αυτή είναι η βασική μας πρόθεσις. Απ' εκεί και πέρα, τί θα διαλέγουν είναι κάτι για το οποίο δεν νομίζω ότι η παρέμβασίς μας είναι θεμιτή»¹⁸⁶.

Συνδέοντας τα παραπάνω με το περιεχόμενο του περιοδικού, διαπιστώνεται ότι πράγματι διατυπώνονται με μεγάλη συχνότητα θέσεις που σχετίζονται με την αποφυγή του φανατισμού, του ολοκληρωτισμού και των ιδεολογικών προσκολλήσεων, ενώ η κριτική σκέψη, ο ορθός λόγος και ο ανθρωπισμός προβάλλονται ως όπλα για την αντιμετώπιση ακραίων συμπεριφορών ανά τον κόσμο. Στο πλαίσιο υπεράσπισης των προηγούμενων αρχών το περιοδικό προβάλλει συστηματικά ως αυτοπροσδιοριστική την εικόνα της ιδεολογικής ουδετερότητας. Εντούτοις, για άλλη μια φορά η επιβεβαίωση των σχετικών διακηρύξεων των *Εποχών* αποδεικνύεται προβληματική, αφού υπάρχουν σταθερά ιδεολογικές προεκτάσεις στο λόγο που διαμορφώνουν τα έντυπα¹⁸⁷, πόσο μάλλον υπό τις συνθήκες της δεκαετίας του 1960.

Σε κάθε περίπτωση το περιοδικό προασπίζεται το προαναφερθέν «αποϊδεολογικοποιημένο» προσωπείο του, μιλώντας μεταξύ άλλων για την «τυραννία των –ισμών»¹⁸⁸ και την επιτυχία ανθρώπων, όπως για παράδειγμα ο Κέϋνς, ο οποίος πρότεινε ένα αποτελεσματικό οικονομικό σύστημα, μεταξύ άλλων λόγω της έλλειψης ιδεολογικών

Γιώργου Σεφέρη, φάκελος 38, υποφάκελος 1, σελ. 8, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

¹⁸⁶ Επιστολή Χ. Λαμπράκη προς Γ. Θεοτοκά. Αρχείο Γιώργου Θεοτοκά, φάκελος 12, υποφάκελος 1, σελ. 26. Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

¹⁸⁷ Βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ. 44.

¹⁸⁸ Ο Andrew Heywood παρουσιάζει την εναντίωση στους «–ισμούς και τις ιδεολογίες» ως χαρακτηριστικό της συντηρητικής σκέψης που προτιμάει να αναφέρεται στις πεποιθήσεις της ως «τάση του μυαλού» ή ως «κοινή λογική». Βλ. Andrew Heywood, *Πολιτικές Ιδεολογίες*, ό.π., σελ. 148.

αγκιστρώσεων¹⁸⁹. Η ίδια άποψη λαμβάνει και άλλες διατυπώσεις, όπως ότι πρέπει να γίνει συνειδητή η αρνητική επίδραση του «ιριδισμού διαφόρων –ισμών» που προκαλούν εμμονές και εμποδίζουν την ελεύθερη κίνηση της σκέψης¹⁹⁰. Οι απόψεις αυτές των *Εποχών* εμφανίζουν εμφανή συγγένεια προς τη θεωρία του ολοκληρωτισμού που ταύτισε την ιδεολογία με το φανατισμό¹⁹¹.

Δεν προκαλεί εντύπωση επομένως ότι ο ιδεολογικός φανατισμός και ο δογματισμός αναφέρονται επανειλημμένα στις *Εποχές* ως παράγοντες που έχουν σε όλες τις φάσεις της ανθρώπινης ιστορίας λειτουργήσει ως τροχοπέδη για την εξέλιξη των κοινωνιών. Στο κείμενο του Ρόδη Ρούφου για τις «μεταμορφώσεις του Αλάριχου», στο οποίο έγινε και προηγούμενη αναφορά, γίνεται λόγος για τη διαχρονικά διαβρωτική δράση των «αρνητών της τάξης και του μέτρου», «των εχθρών της γνώσης», «των ισοπεδωτών των διαφορισμών», «των θεολόγων του *credo quia absurdum*», «των υμνητών του χάους και του παραλογισμού»¹⁹². Όπως συμπληρώνει ο Χάρης Μπουσμπουρέλης σε άλλο κείμενο, «...κάθε μορφής φανατισμός, είτε πολιτικός, είτε φυλετικός είτε ακόμη και ιδεολογικός, αποτελεί μέγιστο κίνδυνο για την ανθρωπότητα»¹⁹³.

Το γεγονός ότι ο φανατισμός, από όποιο ιδεολογικό πρίσμα κι αν ιδωθεί, είναι καταδικαστέος, σημαίνει για τις *Εποχές*, ότι το πραγματικό δίλημμα της εποχής είναι, όχι ανάμεσα στην αριστερά και τη δεξιά, αλλά ανάμεσα στο δημοκρατικό πνεύμα και τον

¹⁸⁹ Στο ίδιο άρθρο η ιδεολογία ορίζεται ως «σύνολο πεποιθήσεων που στηρίζουν ένα κοινωνικό σύστημα». Βλ. *Εποχές*, τ. 14, Ιούνιος 1964 (Γ. Ν. Γιαννόπουλος, «Η κεϋνσιανή οικονομική θεωρία μέσα στην προοπτική της ιστορίας», σ. 38-44).

¹⁹⁰ *Εποχές*, τ. 18, Οκτώβριος 1964 (Κυρ. Κατσιμάνης, «Ο αγώνας για την αρετή», στήλη: Η ηθική κρίση - Ελεύθερες γνώμες, σ. 43-46).

¹⁹¹ Βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σελ. 188 και Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, «Το αίτημα της ειρήνης και οι προβληματισμοί των διανοούμενων: Από το Σχέδιο Μάρσαλ στη σύγκληση του συνεδρίου για την ελευθερία στην κουλτούρα, 1947-1952», ό.π., σελ. 286-287.

¹⁹² *Εποχές*, τ. 1, Μάιος 1963 (Ρόδης Ρούφος, «Οι μεταμορφώσεις του Αλάριχου», σ. 17-22).

¹⁹³ *Εποχές*, τ. 8, Δεκέμβριος 1963, σελ. 78.

ολοκληρωτισμό¹⁹⁴. Υπό αυτούς τους όρους, είτε ανήκει κάποιος στην άκρα αριστερά είτε στην άκρα δεξιά¹⁹⁵, επιλέγει τον ολοκληρωτισμό έναντι της δημοκρατίας¹⁹⁶.

Παρότι όμως στις γενικές αναλύσεις του περιοδικού η έννοια της ιδεολογικής προσκόλλησης και του φανατισμού δείχνει να αφορά σε όλες τις κατευθύνσεις του ιδεολογικού φάσματος, όταν έρχεται η στιγμή να προσωποποιηθούν οι παραπάνω έννοιες αυτό συμβαίνει κατά βάση με την απόδοσή τους στη σοβιετική κοινωνία. Υπάρχουν πολλά παραδείγματα στα οποία ενώ ο ολοκληρωτισμός και άλλα συγγενή του χαρακτηριστικά όπως η προσωπολατρία αποδίδονται σε ιστορικά πρόσωπα, καθεστώτα και ιδεολογίες, όπως ο ναζισμός¹⁹⁷, εν τούτοις το παράδειγμα το οποίο δηλώνεται ρητά παραμένει κατά βάση το σοβιετικό¹⁹⁸. Το «διαβρωτικό» και «αποπνικτικό» πνεύμα του σταλινισμού παρουσιάζεται να είναι ακόμη ισχυρό στη Σοβιετική Ένωση¹⁹⁹ ακόμη και

¹⁹⁴ *Εποχές*, τ. 24, Απρίλιος 1965 («Αναστάσιμα», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 60).

¹⁹⁵ Ο ισχυρισμός της εξίσου έντονης εναντίωσης στην άκρα αριστερά και στην άκρα δεξιά που υποστηρίζει το περιοδικό, στην περίπτωση της ΕΚ, αναφέρει ο Σβορώνος, λειτούργησε ως δικαιολογία άσκησης μιας «αναποφάσιστης πολιτικής» που «εμπόδιζε την κάθαρση του κρατικού μηχανισμού [...] από τα φιλοφασιστικά στοιχεία». Βλ. Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, μετάφραση: Αικατερίνη Ασδραγά, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1985, σ. 149.

¹⁹⁶ Ο Νομπέρτο Μπόμπιο υποστηρίζει ότι η δημοκρατικότητα διαχωρίζει τη μετριοπάθεια από τον εξτρεμισμό. Η πρώτη παρουσιάζεται να στηρίζεται κατά πολύ στην ιδέα της ανάπτυξης, ενώ ο εξτρεμισμός «είναι καταστροφικός», αντιλαμβάνεται μεγάλες ρήξεις κι όχι σταδιακή εξέλιξη των πραγμάτων και συναντάται αδιάκριτα στους κόλπους της άκρας Δεξιάς και Αριστεράς που υποτιμούν τις μετριοπαθείς αξίες «της πρόνοιας, της ανοχής, της υπολογιστικότητας, της υπομονετικής αναζήτησης του συμβιβασμού[...]». Με άλλα λόγια ο Μπόμπιο υποστηρίζει πως ο εξτρεμισμός εισάγει την ιδέα της «μετριότητας της δημοκρατίας». Βλ. Νομπέρτο Μπόμπιο, *Δεξιά και Αριστερά*, μτφ. Ελεονώρα Ανδρεαδάκη, εκδ. Πόλις, Αθήνα 1995, σ. 104-106.

¹⁹⁷ Ο παραλληλισμός του σταλινισμού με τον ναζισμό ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής μεταπολεμικά. Η προσωπολατρία, οι εκδηλώσεις βίας και καταπάτησης της ελευθερίας στο πλαίσιο ενός συγκεντρωτικού και αυταρχικού καθεστώτος είναι κάποια από τα κεντρικά στοιχεία που συνέδεσαν τα δύο καθεστώτα στο πλαίσιο της συζήτησης για τον ολοκληρωτισμό. Βλ. Michael Geyer- Sheila Fitzpatrick(ed.), *Beyond Totalitarianism, Stalinism and Nazism Compared*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2008, σ. 3-29. Η Χάνα Αρεντ σημειώνει, στο πλαίσιο της μελέτης για τον ολοκληρωτισμό, ότι «η πιο φρικτή απ' όλες τις σύγχρονες μορφές καθεστώτος...τερματίστηκε στη Ρωσία με το θάνατο του Στάλιν και στη Γερμανία με το θάνατο του Χίτλερ». Η συζήτηση για τον ολοκληρωτισμό στη Σοβ. Ένωση στη μετά Στάλιν εποχή δεν ευσταθεί στο βαθμό που πρόκειται όχι για ολοκληρωτικό καθεστώς αλλά για «τις αυστηρότητες, τους κινδύνους και τις πολλαπλές αδικίες της μονοκομματικής δικτατορίας». Βλ. Hannah Arendt, *Το ολοκληρωτικό σύστημα*, μτφρ. Γιάννης Λάμπας, εκδ. Ευρύαλος, Αθήνα 1988, σελ. 26.

¹⁹⁸ Ο λόγος της εθνικοφοροσύνης αντίστοιχα είχε ενσωματώσει την αντίθεση προς τον ολοκληρωτισμό που συμπεριλάμβανε την απέχθεια τόσο προς τη «φαιά δικτατορία» του Χίτλερ και την «κόκκινη δικτατορία» της Μόσχας. Ωστόσο ο αντικομμουνισμός παρέμενε ισχυρότερος. Βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σελ. 181.

¹⁹⁹ Ο λόγος των *Εποχών* σε σχέση με τις σταλινικές επιβιώσεις περιλαμβάνει πολλές από τις αντι-έννοιες για το «χαρακτηρισμό του άλλου» που χρησιμοποίησε ο δυτικός αντιολοκληρωτικός λόγος: Ο σοβιετικός

κατά τη μετασταλινική περίοδο²⁰⁰, δεν υπάρχει όμως αντίστοιχη συστηματική κριτική για τα αδιέξοδα των δυτικών κοινωνιών.

Η υιοθέτηση επιχειρημάτων της ολοκληρωτικής θεωρίας είναι ένας από τους τρόπους με τους οποίους οι *Εποχές* καταδεικνύουν τα λάθη του σοβιετικού εχθρού, τοποθετώντας σε δεύτερη προτεραιότητα τα «ολισθήματα» των Ηνωμένων Πολιτειών ή ακόμη και του ναζισμού που είχε ήδη κριθεί και καταδικασθεί ιστορικά. Ο άνισος ζήλος στην προβολή των μεμπτών σημείων της πολιτικής των ΗΠΑ σε σχέση με εκείνη της Σοβιετικής Ένωσης, είναι εμφανής από το γεγονός της παροχής «ελαφρυντικών» όταν γίνεται λόγος για αρνητικές πτυχές της πολιτικής των ΗΠΑ, ενώ δεν ισχύει το ίδιο στην περίπτωση της Σοβιετικής Ένωσης. Έτσι, για παράδειγμα, όσον αφορά σε επεμβάσεις των ΗΠΑ κατά της ελευθερίας άλλων χωρών πολλές φορές αναλύεται εκ των προτέρων το καθεστώς ανελευθερίας που επικρατεί στις χώρες αυτές και το γεγονός ότι οι συνθήκες αυτές μπορούν να παρέχουν πρόσφορο έδαφος για επεμβάσεις, με το επιχείρημα ότι «η βία φέρνει βία» κι επομένως η επέμβαση είναι μονόδρομος²⁰¹.

ολοκληρωτισμός/ ιμπεριαλισμός/ τυραννία/ σκλαβιά/ δεσποτισμός/ δικτατορία/ολιγαρχία απέναντι στην δημοκρατία, τον πλουραλισμό, τη μετριοπάθεια, τον συμβιβασμό, τον σεβασμό των συμφερόντων και των απόψεων των ανθρώπων και την υπεράσπιση των αξιών της παγκόσμιας ελευθερίας. Βλ. Despina Papadimitriou, «Establishing the cultural identity of the west in the early Cold War: A conceptual approach» στο *Historiein*, ό.π., σ. 79. Στο εννοιολογικό πεδίο που διαμορφώνουν οι παραπάνω προσδιορισμοί, κυρίαρχο ρόλο έχει η έννοια της ελευθερίας που βρίσκεται υπό απειλή, εσωτερικά και εξωτερικά, και πρέπει να προστατευθεί από τον ολοκληρωτικό εχθρό, όπως περιγράφηκε προηγουμένως. Βλ. Anders Stephanson, «Liberty or Death: The Cold War as US Ideology», *Reviewing the Cold War, Approaches, Interpretations, Theory*, ό.π., σελ. 84-85.

²⁰⁰ Για παράδειγμα *Εποχές*, τ. 4, Αύγουστος 1963 (Patricia Blake, «Οι νέοι συγγραφείς της Ρωσίας», σ. 23-31). Σημειώνεται ότι το συγκεκριμένο κείμενο που ολοκληρώνεται στο τεύχος 5 των *Εποχών* συμπεριλαμβάνει έντονη κριτική στη σταλινική και μετασταλινική κοινωνία και εξαίρει περιπτώσεις διανοουμένων και καλλιτεχνών που διαφοροποιήθηκαν από το καθεστώς και έγιναν δημοφιλείς στη Δύση. Μεταξύ άλλων γίνεται αναφορά στα ονόματα των Παστερνάκ, Βοζνεζένσκι, Γιεφτουςένκο, Αχναντούλινα, Βινκοκούροβ, Καζάκοβ, Ακσιόνοβ, Ναγκίμπιν, Βολόντιν, Ρόζοφ, Έρενμπουργκ κ.ά. Ο Στρατής Μπουρνάζος αναφέρεται στην περίπτωση της Αμερικανίδας δημοσιογράφου Πατρίτσια Μπλέικ, η οποία θεωρούνταν «αυθεντία για τη λογοτεχνική παραγωγή των “διαφωνούντων” στην ΕΣΣΔ». Μεταξύ άλλων είχε εκδώσει ποιήματα και κείμενα των Μαγιακόφσκι, Παστερνάκ, Ζαμιάτιν, Γκράνιν, Μπάμπελ, Έρενμπουργκ. Το συγκεκριμένο άρθρο που δημοσιεύεται στις *Εποχές*, είχε γραφτεί κατόπιν συνεννόησης με τον Τζόσελσον του CCF, είχε χρηματοδοτηθεί από τον οργανισμό και είχε προωθηθεί στα περιοδικά του δικτύου. Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, *To Congress for Cultural Freedom (CCF) και η δραστηριότητά του στην Ελλάδα, 1950-1967 Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και αντικομμουνισμός*, ό.π., σελ. 253-256.

²⁰¹ Για παράδειγμα βλ. *Εποχές*, τ. 24, Απρίλιος 1965 (Χ. Κ. Μπουσμπουρέλης, «Ισπανία: από την αθλιότητα στη φτώχεια», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 76).

1.5 Η συζήτηση γύρω από τη δημοκρατία και την ελευθερία

Όπως προειπώθηκε, οι *Εποχές* θεωρούν ότι το μεγάλο στοίχημα της ανθρωπότητας είναι η επιλογή ανάμεσα στη δημοκρατία και τον ολοκληρωτισμό και προκειμένου να γείρει η πλάστιγγα υπέρ της πρώτης είναι απαραίτητη η εγκατάλειψη κάθε δεξιάς ή αριστερής ιδεοληψίας και φανατισμού. Εκτός από τη δημοκρατία, οι αξίες που έχει να υπερασπιστεί η ανθρωπότητα τη δεδομένη περίοδο προκειμένου να βγει αλώβητη από τη μάστιγα του ψυχρού πολέμου, της γενικότερης διεθνούς αναταραχής και της πυρηνικής απειλής είναι ακόμη η ελευθερία, η ειρήνη, καθώς και ο ανθρωπισμός²⁰². Η υπεράσπιση όλων των παραπάνω αξιών, όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Άγγελος Τερζάκης στην κεντρική στήλη σχολιασμού των *Εποχών*, έγκειται στην διάκριση ανάμεσα σε «νοοτροπίες, μεθόδους ζωής και ανθρώπινες ποιότητες» και υπερβαίνει τις ιδεολογικές προκαταλήψεις²⁰³.

Ιδιαίτερα emphaticές και πολυάριθμες είναι οι αναφορές στην έννοια της ελευθερίας. Δεν είναι τυχαίο ότι στο πλαίσιο της ψυχροπολεμικής τακτικής, πολλές φορές οι θεωρητικοί συνέδεσαν περισσότερο το δυτικό στρατόπεδο με την διεκδίκηση της ελευθερίας και το ανατολικό με εκείνη της ειρήνης και της δικαιοσύνης²⁰⁴, χωρίς να αναιρείται το γεγονός ότι και στα δύο στρατόπεδα παρουσιάστηκαν κατά περίπτωση τάσεις οικειοποίησης όλων των παραπάνω εννοιών²⁰⁵- οι *Εποχές* για παράδειγμα, αν και φιλοδυτικό έντυπο, υπερασπίζονται την αξία της ειρήνης²⁰⁶. Σε κάθε περίπτωση η

²⁰² Αναφορές στον ανθρωπισμό συναντώνται στις *Εποχές*, στη *Νέα Εστία* και στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, ενώ χαρακτηριστική είναι η ευρύτερη συζήτηση την ίδια περίοδο γύρω από την «κατάχρηση» της έννοιας του ανθρωπισμού από διαφορετικές ιδεολογίες. Για παράδειγμα, το περιοδικό *Νέα Πορεία* δημοσιεύει κείμενο του Κρίτωνα Αθανασούλη, στο οποίο επισημαίνεται ότι ο τρόπος με τον οποίο η πολιτική μεταχειρίζεται τον ανθρωπισμό αποδεικνύει ότι ο ανθρωπισμός «δεν είναι ένα αίσθημα», αλλά «ένα συμφέρον». Βλ. *Νέα Πορεία*, Μάρτιος 1960, τ. 61 (Κρίτων Αθανασούλης, «Περιθώριο, Σελίδες από το προσωπικό ημερολόγιο», σελ. 81-83).

²⁰³ *Εποχές*, τ. 24, Απρίλιος 1965 («Αναστάσιμα», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 60).

²⁰⁴ Στον δυτικό κόσμο δινόταν ιδιαίτερη έμφαση στην ατομική ιδιοκτησία, την ελεύθερη οικονομία και όλες εν γένει τις προϋποθέσεις που εξασφάλιζαν την ελευθερία σε ατομικό και εθνικό επίπεδο, ενώ καταδικάζονταν οι «ανελεύθερες» και «βάρβαρες» τακτικές των ανατολικών. Ο ανατολικός κόσμος από την άλλη πρόβαλλε ως κεντρικό χαρακτηριστικό του την κρατική πρόνοια που μεριμνούσε για θέματα όπως η ανεργία, η εκμετάλλευση των εργαζομένων κ.λπ. Βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, ό.π., σελ. 36-37.

²⁰⁵ Helen Laville, «The Memorial Day Statement: Women's Organizations in the Peace Offensive», στο Giles Scott-Smith, Hans Krabbendam (επιμ.), *The Cultural Cold War in Western Europe 1945-1960*, ό.π., σ. 172.

²⁰⁶ Το γεγονός αυτό, όπως σημειώνει ο Στρατής Μπουρνάζος, θα μπορούσε να είναι από τα «αγκάθια» στη σχέση CCF και *Εποχών*, καθώς η υπεράσπιση της ειρήνης ή του αφοπλισμού κατά κανόνα υποδήλωνε

ενασχόληση με την έννοιας της ελευθερίας είναι μεγαλύτερη στο περιοδικό, το οποίο τονίζει, ευκαιρίας δοθείσης, το καθεστώς ανελευθερίας στο ανατολικό στρατόπεδο, αντιπαραβάλλοντάς το, άλλοτε άμεσα κι άλλοτε έμμεσα, με την ελευθερία που απολαμβάνει ο δυτικός κόσμος.

Για παράδειγμα, το περιοδικό παρουσιάζει απόσπασμα ομιλίας του ποιητή, συγγραφέα και θεατρανθρώπου Γιεβγκένι Γιεφτουσένκο²⁰⁷ που μιλάει για τις επιβιώσεις του σταλινικού πνεύματος στη σοβιετική κοινωνία, οι οποίες καταπνίγουν την ελευθερία δράσης των σοβιετικών καλλιτεχνών και διανοουμένων²⁰⁸. Όπως τονίζεται στο περιοδικό, είναι σημαντικό το ότι συχνά οι ίδιοι οι σοβιετικοί καταγγέλλουν την εν λόγω έλλειψη ελευθερίας²⁰⁹, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν μιλούν παράλληλα και για τα όποια θετικά βήματα συντελούνται προς την κατεύθυνση της απόρριψης των σταλινικών καταλοίπων²¹⁰, τα οποία καταφέρνουν να παραμένουν ενεργά υπό διαφορετικές μορφές, όπως εκείνη του αντισημιτισμού²¹¹. Σημειώνεται ότι η επιλογή του περιοδικού να μιλήσει για το θέμα της ανελευθερίας, έστω και με κάποια προοπτική βελτίωσης, στο σοβιετικό

«φιλοσοβιετική ή ουδετερόφιλη στάση». Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, *To Congress for Cultural Freedom (CCF) και η δραστηριότητά του στην Ελλάδα, 1950-1967 Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και αντικομμουνισμός*, ό.π., σελ. 264. Ο Ρόδης Ρούφος, μιλώντας για τις αρχές που συνοδεύουν την ιδεολογία του ανατολικού και του δυτικού κόσμου, αναφέρθηκε ακόμη στην έννοια της δικαιοσύνης, τονίζοντας ότι αν η ιδεολογία του «αμερικανισμού» βασίστηκε στα υλικά αγαθά και στην προάσπιση της ανθρώπινης ελευθερίας, η ιδεολογία των ανατολικών βασίστηκε αντίστοιχα στην ορθολογική οργάνωση της οικονομίας και στο «όραμα της δικαιοσύνης». Βλ. Ρόδης Ρούφος, *Οι μεταμορφώσεις του Αλάριχον και άλλα δοκίμια*, ό.π., σελ. 70.

²⁰⁷ Όπως πολλοί σοβιετικοί καλλιτέχνες την ίδια περίοδο, ο Γιεφτουσένκο «πάλευε» να παραμείνει μέσα στο σύστημα, προσπαθώντας να μην προδώσει τις προσωπικές του καλλιτεχνικές ιδέες. Έτσι δεν ήρθε σε ρήξη με τον Χρουστσόφ ή αργότερα με το Μπρέζνιεφ άλλα ταυτόχρονα εξέφρασε κάποιες αντισυστημικές ιδέες. Σαν αποτέλεσμα αυτής της δύσκολης ισορροπίας πολλοί δυτικοί σχολιαστές τον έβλεπαν σαν σοβιετικό αντιφρονούντα, ενώ οι ξεκάθαρα αντιφρονούντες καλλιτέχνες πολλές φορές τον έβλεπαν σαν όργανο του συστήματος. Σε κάθε περίπτωση η φήμη που απέκτησε ο Γιεφτουσένκο στη Δύση του προσέφερε ένας είδος προστασίας. Βλ. R. Victoria Arana, *The Facts on File Companion to World Poetry: 1900 to the Present, Facts on File-Infobase Publishing*, New York 2008, σ. 482.

²⁰⁸ *Εποχές*, τ. 11, Μάρτιος 1964 [«Επιβιώσεις και καταγγελίες του σταλινισμού»](αποσπάσματα από ομιλίες Γιεφτουσένκο και Ρομ από τον τελευταίο *Σοσιαλιστικό Κήρυκα*), σ. 58-60].

²⁰⁹ *Εποχές*, τ. 4, Αύγουστος 1963 (Patricia Blake, «Οι νέοι συγγραφείς της Ρωσίας», σ. 23-31).

²¹⁰ Για το συγκεκριμένο θέμα ο Gaddis επισημαίνει ότι η επιρροή του Στάλιν δεν εξαφανίστηκε τόσο γρήγορα, όσο των περισσότερων δικτατόρων μετά το θάνατό τους. Έχτισε ένα σύστημα αρκετά ανθεκτικό για να επιβιώσει, όχι μόνο μετά το θάνατο του ιδίου, αλλά και μετά τις σπασμωδικές και αποκαρδιωμένες προσπάθειες των διαδόχων του για αποσταλινοποίηση. Βλ. John Lewis Gaddis, *We now know, Rethinking Cold War History*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1997, σελ. 293.

²¹¹ *Εποχές*, τ. 11, Μάρτιος 1964 [«Επιβιώσεις και καταγγελίες του σταλινισμού»](αποσπάσματα από ομιλίες Γιεφτουσένκο και Ρομ από τον τελευταίο *Σοσιαλιστικό Κήρυκα*), σ. 58-60].

κόσμο δια στόματος σοβιετικών διανοουμένων, δίνει ακόμη μεγαλύτερο «κύρος» και πειστικότητα στην άποψη ότι ο ανατολικός κόσμος ακόμη νοσεί. Είναι γεγονός, ωστόσο ότι οι διανοούμενοι και καλλιτέχνες στους οποίους δίνει βήμα έκφρασης διατυπώνουν απόψεις που προσιδιάζουν στις θέσεις του περιοδικού ή τουλάχιστον είναι «δημοσιεύσιμες» για τις *Εποχές*, όπως είναι εκείνες του Γιεφτουσένκο. Ταυτόχρονα η επιλογή αποσπασμάτων από τα κείμενα ή τους λόγους των διανοουμένων επιτρέπει την «απομόνωση» συγκεκριμένων θέσεων που εξυπηρετούν το ιδεολογικό προφίλ του περιοδικού.

Υπάρχουν, από την άλλη, κάποιες αναφορές στο περιοδικό με βάση τις οποίες η περίφημη αντίφαση ανάμεσα στην ελευθερία και το σοσιαλιστικό σύστημα δεν υφίσταται. Μία από αυτές βρίσκεται σε προαναφερθέν άρθρο του Ασημάκη Πανσέληνου, στο οποίο ο τελευταίος ισχυρίζεται ότι η έννοια της ελευθερίας δεν είναι ασυμβίβαστη με το σοσιαλιστικό οικονομικό σύστημα²¹². Παρομοίως ο Έρνστ Μπλοχ διατυπώνει τη θέση ότι ο κομμουνισμός όχι μόνο συμβαδίζει με την ελευθερία, αλλά πολύ περισσότερο χάνει το νόημά του χωρίς αυτήν²¹³.

Επιβεβαιώνοντας την πρόθεσή τους να αναλύσουν σε βάθος την έννοια της ελευθερίας, οι *Εποχές*, μέσα από σειρά διαφορετικών άρθρων αναφέρονται στα διαφορετικά είδη ελευθερίας όπως έχουν διαμορφωθεί ανά τους αιώνες. Σ' ένα από αυτά τα άρθρα ο ιταλός στοχαστής Μπενεντέτο Κρότσε προσπαθεί να καταρρίψει τη διάκριση ανάμεσα στην πολιτική ελευθερία των αρχαίων και την σύγχρονη ελευθερία, υποστηρίζοντας ότι πρόκειται για την ίδια ελευθερία²¹⁴. Ο νομικός Νίκος Παπαντωνίου αναφέρεται με τη σειρά του στο θέμα της διάκρισης των ελευθεριών, διατυπώνοντας τη θέση ότι υπάρχει η πολιτική ελευθερία που είναι η βάση του δημοκρατικού πολιτεύματος, η ατομική ελευθερία που πραγματώνεται στο φιλελεύθερο πολίτευμα και η, σχετική με την ισότητα, ελευθερία των συμβάσεων²¹⁵. Ένας ακόμη νομικός, ο Πέτρος Παπαδάτος,

²¹² *Εποχές*, τ. 5, Σεπτέμβριος 1963 (Α. Πανσέληνος, «Σοβιετική κοινωνία και σοβιετικός άνθρωπος», στήλη: Η πολιτική σκέψη, σ. 57-60).

²¹³ *Εποχές*, τ. 27, Ιούλιος 1965 (Ernst Bloch, «Δίδυμο καταύγασμα: άτομο και σύνολο», σ. 14-16).

²¹⁴ *Εποχές*, τ. 38, Ιούνιος 1966 (Benedetto Croce, «Η θρησκεία της ελευθερίας», σ. 507-509).

²¹⁵ *Εποχές*, τ. 24, Απρίλιος 1965 (Ν. Σ. Παπαντωνίου, «Η ελευθερία και το σύγχρονο δίκαιο», σ. 23-29).

τονίζει το πόσο «ανεπαρκείς και χιμαιρικές είναι οι «κλασικές ατομικές ελευθερίες»²¹⁶ και το γεγονός ότι πρέπει να συνυπάρχουν με την πολιτική ελευθερία²¹⁷ και τον παρεμβατισμό²¹⁸ ώστε να μπορέσουν να δημιουργήσουν ένα προστατευτικό πλαίσιο για τον σύγχρονο πολίτη²¹⁹.

Τη σχετικότητα της έννοιας της ελευθερίας υπενθυμίζει άρθρο του Αλέξανδρου Κατσαντώνη που ισχυρίζεται ότι η ελευθερία δράσης δεν καταργείται αλλά επιβεβαιώνεται όταν υπόκειται στους κανόνες του δικαίου κι αντιθέτως αίρεται όταν εναντιώνεται στην κοινωνική ηθική²²⁰. Παρόμοια είναι και η άποψη που εκφράζει το περιοδικό, επικαλούμενο τον κοινωνιολόγο Georges Gurvitch, ότι οι κοινωνικές διαδικασίες που εξασφαλίζουν την ισορροπία μέσα στις κοινωνίες δεν αποκλείουν αλλά ενισχύουν την ανθρώπινη ελευθερία²²¹.

Οι *Εποχές* συνολικά υποστηρίζουν το είδος αυτό της ελευθερίας που λαμβάνει υπόψη περιοριστικούς κατ' άλλους παράγοντες, όπως οι κοινωνικές δεσμεύσεις ή οι δεσμεύσεις που προέρχονται από αίσθηση ατομικής ευθύνης, παίρνοντας γι' άλλη μια φορά την κατεύθυνση της «μέσης οδού». Θεωρούν δηλαδή ότι η απόλυτη, άνευ όρων ελευθερία συνιστά ατόπημα, ενώ η ένταξη της ελευθερίας μέσα σ' ένα πλαίσιο κανόνων

²¹⁶ *Εποχές*, τ. 41, Σεπτέμβριος 1966 (Π. Παπαδάτος, «Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης, Α'», σ. 203-211).

²¹⁷ Ο Μανόλης Αγγελίδης αναφέρεται στη διαφορά της «αυθεντικού τύπου» ελευθερίας από την «πολιτική ελευθερία», «η οποία συγκροτείται ως τύπος “συλλογικής” και όχι ατομικής ελευθερίας, ως ένας τύπος δηλαδή ο οποίος δεν εγγυάται τη σφαίρα των ατομικών δικαιωμάτων, αλλά δημιουργεί σφαίρες “συλλογικών δικαιωμάτων”». Βλ. Μανόλης Αγγελίδης, *Φιλελευθερισμός: Κλασικός και Νέος, ζητήματα συνέχειας και ασυνέχειας στο φιλελεύθερο επιχείρημα*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1993, σ. 107.

²¹⁸ Η ανάγκη αναφοράς στα κοινωνικά δικαιώματα που φέρνει στο προσκήνιο το ρόλο του κράτους κάνει τον μοντέρνο φιλελευθερισμό να διαφοροποιείται από τον κλασικό ως προς τον τρόπο που αντιμετωπίζεται το άτομο. Βλ. David Miller, «Crooked Timber or Bent Twiq? Isaiah Berlin's Nationalism», ό.π., σ. 118.

²¹⁹ *Εποχές*, τ. 42, Οκτώβριος 1966 (Π. Παπαδάτος, «Ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης, Β'», σ. 345-353).

²²⁰ *Εποχές*, τ. 31, Νοέμβριος 1965 (Αλ. Κατσαντώνης, «Ελευθερία και νομικό καθήκον», 1^ο, σ. 10-15) και *Εποχές*, τ. 32, Δεκέμβριος 1965 (Αλ. Κατσαντώνης, «Ελευθερία και νομικό καθήκον, 2^ο», σ. 44-51).

²²¹ *Εποχές*, τ. 38 (Γ. Β. Καββαδίας, «Ο G. Gurvitch και η κοινωνιολογία της ελευθερίας», σ. 518-523). Ο Τζων Ρωλς εκφράζει τον ίδια περίπου θέση όταν αναφέρει ότι «η αντίληψη του προσώπου αποτελεί μέρος μιας αντίληψης της πολιτικής και κοινωνικής δικαιοσύνης» κι αυτό είναι κάτι που κατοχυρώνει την ελευθερία και την ισότητα (Τζων Ρωλς, *Ο Πολιτικός Φιλελευθερισμός*, ό.π., σ. 420-421). Επίσης ο Παπανούτσος αναφέρει σχετικά ότι οι περιορισμοί που προκύπτουν από τις κοινωνικές ανάγκες δεν αναιρούν την ελευθερία: «...την αληθινά δημιουργική φύση οι δεσμεύσεις αυτές δεν την πνίγουν, αλλά ίσα-ίσα κάνουν δυνατή την κίνησή της». Ο Άγγελος Τερζάκης, από τη μεριά του, θεωρεί ουσιώδεις για την πραγμάτωση της ελευθερίας τις δεσμεύσεις που προκύπτουν από το αίσθημα προσωπικής ευθύνης: «Ελευθερία δεν υπάρχει χωρίς ευθύνη. Είμαι ελεύθερος γιατί κρίνω και διαλέγω». (Ιάσων Ευαγγέλου, *Ελευθερία της Βουλήσεως, Η πορεία μιας ιδέας*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1975, σ. 231).

της δίνει το περιθώριο ανάπτυξης που χρειάζεται, χωρίς να την αφήνει να εκπέσει σε ασυδοσία.

1.6 Σύνοψη

Συνθέτοντας όλα τα παραπάνω, οι ιδεολογικές και εννοιολογικές προσεγγίσεις των *Εποχών* είναι εκείνες που προσιδιάζουν σ' ένα φιλελεύθερο έντυπο του κεντρώου χώρου, που συνεχίζει να ασκεί κριτική στο σοβιετικό σύστημα ξεπερνώντας την αντικομμουνιστική πολεμική προηγούμενων χρόνων και παρουσιάζει απόψεις διανοητών οι οποίες συνδυάζουν ευρύτητα πνεύματος, ανοικτούς ορίζοντες, αλλά ταυτόχρονα προκαταλήψεις και αγκυλώσεις συσχετιζόμενες με τη μετεμφυλιακή τάξη πραγμάτων και τη διεθνή συγκυρία του ψυχρού πολέμου. Το ιδεολογικό προφίλ που προκύπτει από την παράλληλη εξέταση επιμέρους θέσεων του περιοδικού έχει ενδιαφέρον στο βαθμό που επιτρέπει την τοποθέτηση των *Εποχών* στον ιδεολογικό άξονα της εποχής, η οποία έχει αναδείξει τη σημασία της ιδεολογικής/πολιτισμικής αντιπαράθεσης έναντι της διαμάχης σε επίπεδο «υψηλής πολιτικής»²²².

Ξεκινώντας από τον τρόπο που αναλύουν το δίπολο παρελθόν- παρόν, οι *Εποχές* επιλέγουν να στιγματίσουν την αρχαιολατρία και την εμμονή στην παράδοση, αναγνωρίζοντας όμως ταυτόχρονα την αξία της άντλησης διδαγμάτων από το παρελθόν όσο και του σεβασμού της παράδοσης. Ειδικότερα για την απόρριψη της «προγονολατρίας», οφείλει κανείς να επισημάνει ότι ανήκει στις φράσεις που επαναλαμβάνονται όχι μόνο στις *Εποχές*, αλλά και στη *Νέα Εστία* και την *Επιθεώρηση Τέχνης*. Μία συγκριτική ωστόσο μελέτη των σχετικών κειμένων αποκαλύπτει ότι οι *Εποχές* υποστηρίζουν έναν σεβασμό στην παράδοση που συμπεριλαμβάνει προσαρμογή στο τώρα, εξωστρέφεια και ευρωπαϊκό προσανατολισμό, ενώ η *Νέα Εστία* μία συντηρητικότερη εκδοχή της αγάπης για την παράδοση με λιγότερη δεκτικότητα απέναντι

²²² Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, «Το αίτημα της ειρήνης και οι προβληματισμοί των διανοουμένων: Από το Σχέδιο Μάρσαλ στη σύγκληση του συνεδρίου για την ελευθερία στην κουλτούρα, 1947-1952», ό.π., σελ. 280-281.

σε ξένες επιρροές και σύγχρονα ερεθίσματα και τέλος η *Επιθεώρηση Τέχνης* την αξιοποίηση στοιχείων που περιστρέφονται γύρω από το «τωρινό» και το «λαϊκό».

Είναι επόμενο ότι η μέση τοποθέτηση των *Εποχών*, ως χαρακτηριστικό δείγμα του κεντρώου λόγου της εποχής δεν μένει ακλόνητη στη θέση της ισορροπίας παρελθόντος-παρόντος, υπερπροβάλλοντας συχνά την αξία της ελληνικής παράδοσης. Ωστόσο στις περισσότερες περιπτώσεις δεν φτάνει ως την υποστήριξη μιας εσωστρεφούς και «μυστικιστικού» χαρακτήρα παράδοσης, όπως η *Νέα Εστία*, ενώ συμβιβάζεται με μία ευρωπαϊκή κατεύθυνση, γεγονός που την διαφοροποιεί και από το έτερο περιοδικό της μελέτης, την *Επιθεώρηση Τέχνης* που θεωρεί την «ξενομανία» και την «προγονολατρία» τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος.

Συνεχίζοντας το «χτίσιμο» του ιδεολογικού προφίλ των *Εποχών*, ο φιλελευθερισμός ανήκει σε εκείνα τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στο περιοδικό τόσο αυτοπροσδιοριστικά όσο και ετεροπροσδιοριστικά. Παρά τις «περιπέτειες» του φιλελεύθερου χώρου μεταπολεμικά και την δυνατότητά του να συνομιλεί με διαφορετικές ιδεολογίες, οι *Εποχές* είναι το μόνο από τα περιοδικά της μελέτης που χρησιμοποιεί το φιλελευθερισμό ως δομικό στοιχείο του ιδεολογικού του προφίλ. Στη *Νέα Εστία* παρότι τα κείμενα ανοίγονται συχνά προς φιλελεύθερες κατευθύνσεις, το ιδιαίτερο κράμα φιλελευθερισμού και συντηρητισμού που θα μπορούσε να συνιστά ένα είδος «φιλελεύθερου συντηρητισμού», τείνει περισσότερο προς το δεύτερο συστατικό του όρου. Όσον αφορά στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, παρότι στο πλαίσιο δημοσίευσης κάποιων μετριοπαθών αριστερών άρθρων ίσως μπορεί κανείς να εντοπίσει τόνους ενός είδους φιλελευθερισμού, ο τελευταίος δεν θα μπορούσε να ανήκει στα κεντρικά χαρακτηριστικά του περιοδικού. Μάλιστα δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου εγκαλούνται οι συντάκτες του περιοδικού από την κομματική επιτροπή της ΕΔΑ όταν εκφράζουν θέσεις που εμπεριέχουν «επιζήμιο φιλελευθερισμό» για το κίνημα.

Όσον αφορά στον περί έθνους λόγο του περιοδικού, εν μέσω ψυχρού πολέμου, μία από τις βασικές μέριμνες των *Εποχών* είναι να εξετάσει το θέμα της εθνικής συνείδησης στη Σοβιετική Ένωση και στην Αμερική. Η συζήτηση μάλιστα πάνω στο «σοβιετικό πατριωτισμό» γίνεται αντικείμενο συζήτησης στο κεντρικό άρθρο του πρώτου τεύχους των *Εποχών*, γεγονός που είναι δηλωτικό ως προς την πρόθεση του περιοδικού να θέσει το

θέμα σε διάλογο. Σύμφωνα με το Γιώργο Θεοτοκά, που υπογράφει το άρθρο, η ιδεολογική σύγχυση και οι παλινδρομήσεις που χαρακτηρίζουν γενικά το ανατολικό στρατόπεδο αποτυπώνονται και στο θέμα της εθνικής συνείδησης. Η δυσκολία διαχωρισμού του «καλού» πατριωτισμού από τον «κακό» εθνικισμό, ή του «καλού» διεθνισμού από τον «κακό» κοσμοπολιτισμό αποδεικνύει, με βάση το ίδιο άρθρο, την ιδεολογική ασυνέπεια της Σοβιετικής Ένωσης. Ωστόσο, παρότι η συγκεκριμένη άποψη εκφράζεται σ' ένα από τα κεντρικά κείμενα του περιοδικού και ενισχύεται από άλλες παρεμφερείς απόψεις, μπαίνει σε διάλογο και με την αντίθετη άποψη, που εκφράζεται για παράδειγμα από τον Ασημάκη Πανσέληνο, όταν ο τελευταίος υποστηρίζει ότι ο σοβιετικός πατριωτισμός βρίσκεται σε αगाστή συνεργασία με το «σοσιαλιστικό διεθνιστικό πνεύμα» στη σοβιετική κοινωνία. Σημειώνεται ότι, παρότι το κείμενο του Θεοτοκά δε διέπεται από πολεμική διάθεση, εντάσσεται σε μια θεματική προσφιλή στο CCF, που παρότρυνε τα περιοδικά του δικτύου να δημοσιεύουν κείμενα που στοχεύουν στην αποδόμηση του αντιπάλου και ζητούσε ενημέρωση για τον αντίκτυπο αυτών των δημοσιεύσεων.

Εξετάζοντας την έννοια του εθνικισμού εν γένει οι *Εποχές* διατηρούν μια σταθερά επικριτική στάση απέναντι σε εθνικιστικές συμπεριφορές, η οποία συμβαδίζει με το φιλελεύθερο προφίλ του περιοδικού, τονίζοντας μάλιστα ότι αυτές οι συμπεριφορές έχουν επιφέρει αρνητικά αποτελέσματα για τον ελληνισμό σε όλες τις φάσεις της ιστορίας. Κάτι τέτοιο συμβαίνει, σύμφωνα με το περιοδικό, όταν οι Έλληνες απορρίπτουν ως «βάρβαρη» κάθε ξένη πολιτιστική επιρροή, ή όταν εκθειάζουν τον «ελληνοχριστιανικό πολιτισμό». Παγκοσμίως, καρπός του ισχυρού εθνικισμού των διαφόρων χωρών είναι οι αιματηροί πόλεμοι και η υπονόμευση της διεθνούς ειρήνης. Παρότι όμως οι *Εποχές* απορρίπτουν εύκολα ως εθνικιστικά επιχειρήματα που προέρχονται από ξένες σε σχέση με το περιοδικό πηγές, δανείζονται και οι ίδιες κάποιες φορές στοιχεία που τείνουν να εντάσσονται στο λόγο του εθνικισμού, υποπίπτοντας και πάλι στη γνωστή αντίφαση ανάμεσα στον τρόπο που τα περιοδικά αυτοπροσδιορίζονται και ετεροπροσδιορίζονται. Έτσι οι *Εποχές* τονίζουν, για παράδειγμα, ότι οι ξένες χώρες πρέπει να αναγνωρίσουν στις ρίζες του πολιτισμού τους την Ελλάδα, καθώς και ότι η «εθνική και ατομική» ιστορία των Ελλήνων πρέπει να προστατευθεί από το ξένο στοιχείο. Το τελευταίο, κατ' εξαίρεση, συναντάται ακόμη και με το χαρακτηρισμό «ξένο μίasma» μέσα στο περιοδικό. Επίσης δε λείπουν

δηλώσεις για το «εθνικό ρίγος» που οφείλει να αισθάνεται ο ελληνισμός αναλογιζόμενος τα κατορθώματα του κ.ο.κ. Σημειώνεται, σε κάθε περίπτωση, ότι η συχνότητα και η ένταση των σχετικών επιχειρημάτων είναι χαμηλή, συγκρινόμενη για παράδειγμα με τη *Νέα Εστία*, που, όπως θα διαπιστώσουμε σε επόμενο κεφάλαιο, εκδηλώνει περισσότερες «εθνικιστικές εξάρσεις».

Αναφορικά με τη χρήση της εθνοφοροσύνης στο περιοδικό, βασικό συμπέρασμα είναι ότι ο όρος χρησιμοποιείται περισσότερο με εναλλακτικό/καταχρηστικό τρόπο, παρά για να περιγράψει την ιδεολογία των νικητών του εμφυλίου. Συμπλέοντας με τη γενικότερη τάση αντικατάστασης της διαιρετικής τομής εθνοφοροσύνη-μη εθνοφοροσύνη με την διαίρεση δεξιά-αντιδεξιά, το περιοδικό αποφεύγει την αναγωγή του όρου σε ρυθμιστικό παράγοντα της δημόσιας ζωής και προτιμάει να τον χρησιμοποιεί ως συνώνυμο του πατριωτισμού ή του εθνικισμού. Επισημαίνονται δύο εξαιρέσεις στο γενικό αυτό κανόνα, δύο δηλαδή δημοσιεύσεις όπου η εθνοφοροσύνη λειτουργεί ως διχαστικό σύμβολο. Στην πρώτη από αυτές το περιοδικό δηλώνει ότι κάθε κόμμα, του οποίου η εθνοφοροσύνη είναι υπό αμφισβήτηση θα έπρεπε να τίθεται εκτός νόμου και στη δεύτερη ότι όλα τα εθνικόφρονα κόμματα πρέπει να χαράξουν μία κοινή στρατηγική για τη χώρα, χωρίς να δίνεται δικαίωμα λόγου στα μη εθνικόφρονα κόμματα.

Όσον αφορά στην έννοια της ελληνικότητας, που είχε γίνει πεδίο έντονης διαφωνίας σε προηγούμενες δεκαετίες, συνεχίζει να υπάρχει σαν συζήτηση στις *Εποχές* και τα υπόλοιπα έντυπα, χωρίς ωστόσο να γίνεται αφορμή για αντιπαράθεση, όπως για παράδειγμα είχε συμβεί παλιότερα ανάμεσα στο φιλελευθερισμό και τον συντηρητισμό. Η συζήτηση της ελληνικότητας στις *Εποχές* αφορά κατά βάση στην τέχνη και λαμβάνει ως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό, διαχωριζόμενη από τον εσωστρεφή και προγονολατρικό ελληνοκεντρισμό.

Απέναντι σε έννοιες όπως ο ολοκληρωτισμός, ο φανατισμός ή ο εξτρεμισμός, οι *Εποχές* εκφράζονται σταθερά με επικριτικούς τόνους, υπογραμμίζοντας την επιζήμια δράση τους που θέλει να εξουδετερώσει θετικές αξίες όπως ο ορθός λόγος, ο ανθρωπισμός και η κριτική σκέψη. Το περιοδικό τονίζει επανειλημμένα ότι οι διάφοροι «-ισμοί» είναι καταδικαστέοι, ανεξαρτήτως του αν είναι αριστερής ή δεξιάς προέλευσης, θέλοντας με τον τρόπο αυτό να ενισχύσει το προφίλ της ιδεολογικής ουδετερότητας που τόσο ένθερμα

διεκδικεί. Για το λόγο αυτό τονίζει ότι το πραγματικό δίλημμα της εποχής δεν είναι ανάμεσα στη δεξιά και την αριστερά, αλλά ανάμεσα στη δημοκρατία και τον ολοκληρωτισμό. Καθώς όμως επί της ουσίας η παντελής απουσία της ιδεολογίας από τον τύπο είναι ουτοπική, στις *Εποχές*, το επιχείρημα της απαρέγκλιτης ουδετερότητας υπονομεύεται από την συνεχή επίκληση παραδειγμάτων ολοκληρωτικής συμπεριφοράς από πλευράς του ανατολικού στρατοπέδου, με παράλληλη παροχή ελαφρυντικών για αντίστοιχες συμπεριφορές της αντίθετης πλευράς. Γενικότερα οι *Εποχές* υιοθετούν πολλά από τα επιχειρήματα του δυτικού αντιολοκληρωτικού λόγου, καταλογίζοντας στο σοβιετικό μπλοκ ότι παρουσιάζει ολοκληρωτικές εκδηλώσεις που έρχονται ενάντια στις αρχές της δημοκρατίας και του πλουραλισμού.

Εξετάζοντας τη στάση του περιοδικού απέναντι στην αριστερή ιδεολογία, εκείνο που διαπιστώνει κανείς ως πρώτο συμπέρασμα είναι ότι η κριτική στο σοβιετικό σύστημα είναι ένα σταθερό στοιχείο, ωστόσο οι *Εποχές* ανθίστανται στο χαρακτηρισμό «αντικομμουνιστικό περιοδικό» που του είχαν κατά καιρούς αποδώσει αριστερές φωνές όπως η *Αυγή*. Γεγονός, σε κάθε περίπτωση είναι ότι στο περιοδικό συνυπάρχουν αριστερίζουσες και κεντροαριστερές απόψεις με κεντρώες και συντηρητικές θέσεις και η «διαμάχη» ανάμεσα σε αυτές τις θέσεις δεν αναδεικνύει πάντα ένα σαφή νικητή. Όσο ασαφής είναι η σχέση με την αριστερά, τόσο σαφές είναι ότι η κριτική στον κομμουνισμό και η φιλοδυτική στάση είναι προτεραιότητα για το έντυπο, ωστόσο δε συνεπάγεται μία έντονα αντικομμουνιστική στάση που είχαν άλλα περιοδικά συνδεδεμένα με το Συνέδριο για την Πολιτιστική Ελευθερία.

Εκτιμώντας την ψυχροπολεμική κατάσταση, οι *Εποχές* θεωρούν ότι η κοινωνικοπολιτική συγκρότηση του ανατολικού μπλοκ δεν είναι τέτοια που θα επέτρεπε την επικράτησή του και τη μετατροπή του σε κυρίαρχη δύναμη παγκοσμίως. Επισημαίνεται επιπρόσθετα ότι δεν υφίσταται «κόκκινος μπαμπούλας», όπως η Αμερική χρησιμοθηρικά υποστηρίζει και ότι ο πραγματικός κίνδυνος της εποχής είναι ο πυρηνικός. Το περιοδικό εντοπίζει ακόμη, μια μεγάλη αντίθεση ανάμεσα στον τρόπο που αντιλαμβάνονται τον σοσιαλισμό οι Αμερικανοί και οι Ευρωπαίοι, με τους πρώτους να συνεχίζουν να τον αντιλαμβάνονται ως «δαίμονα» και τους δεύτερους να πιστεύουν ότι ένα σοσιαλίζον προσωπείο, που συνήθως δεν έχει κανένα πραγματικό αντίκρισμα, μπορεί

να τους προσφέρει κύρος και πολιτική ανανέωση. Σε κάθε περίπτωση, οι *Εποχές* θεωρούν ότι το υπάρχον κομμουνιστικό σύστημα, όπως εκφράζεται κατά κύριο λόγο από την πολιτική της ΕΣΣΔ, δε μπορεί να ανταποκριθεί στις σύγχρονες κοινωνικοπολιτικές ανάγκες ούτε να αποτυπώσει τα προβλήματα της εποχής.

Προσπαθώντας να αναλύσει σε θεωρητικό επίπεδο τον μαρξισμό, το περιοδικό προβαίνει σε μια σειρά σχετικών δημοσιεύσεων που το ίδιο προβάλλει έντονα ως απόδειξη της πολυφωνίας αλλά και της διατήρησης ίσων αποστάσεων από τον αριστερό και τον δεξιό χώρο. Στην πράξη όμως οι συγκεκριμένες δημοσιεύσεις δε διέπονται από μία συνοχή ή λογική αλληλουχία επιχειρημάτων τέτοια που θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι συμβάλλει στο μαρξιστικό διάλογο της εποχής ή στην έγερση νέων χρήσιμων ερωτημάτων. Στην πραγματικότητα πρόκειται κατά κύριο λόγο για σκόρπιες δημοσιεύσεις μαρξιστογενών κειμένων, αναθεωρητικών, «αιρετικών» κ.ά. που έχουν ως συνδυαστικό κρίκο την απόρριψη του «ορθόδοξου» μαρξισμού. Μεταξύ άλλων, προβάλλονται επιχειρήματα για δημιουργία ενός σοσιαλιστικού σχήματος τέτοιου που να συμπεριλαμβάνει την έννοια της ελευθερίας και της ισότητας, τον ανθρωπισμό, την ύπαρξη της αγοράς κ.ο.κ. Είναι όμως από την άλλη γεγονός ότι οι *Εποχές* δε διστάζουν να φέρουν το αναγνωστικό κοινό σε επαφή με ιδέες αριστερών διανοητών, στις οποίες πιθανώς το συγκεκριμένο κοινό (ειδικά σημαντικό μέρος αυτού) δε θα είχε πρόσβαση διαφορετικά.

Οι έννοιες εκείνες που σύμφωνα με το περιοδικό πρέπει να γίνουν πυλώνας του παγκόσμιου πολιτικού συστήματος είναι η δημοκρατία, η ελευθερία, η ειρήνη και ο ανθρωπισμός. Περισσότερες αναλύσεις υπάρχουν στο περιοδικό σε σχέση με την ελευθερία, γεγονός που ενισχύει την αντίληψη ότι η δυτική και φιλοδυτική σκέψη κατά τον ψυχρό πόλεμο εστίασε περισσότερο στην έννοια της ελευθερίας, η οποία έγινε βασικό στοιχείο του αντιολοκληρωτικού λόγου, ενώ η ανατολική στην έννοια της ειρήνης. Το περιοδικό δημοσιεύει αναλύσεις που έχουν να κάνουν τόσο με τη θεωρητική διάσταση της έννοιας της ελευθερίας, όσο και με τις πρακτικές της αποτυπώσεις. Αναφορικά με την πρώτη, οι *Εποχές* εστιάζουν στη διάκριση των ελευθεριών διαχρονικά (πολιτική ελευθερία, ελευθερία του πολίτη κ.λπ.) όσο και στο «πρότυπο» ελευθερίας, που δεν είναι η «απόλυτη» ελευθερία, αλλά η ελευθερία εκείνη που υπόκειται σε κανόνες και κοινωνικές

δεσμεύσεις. Σε πρακτικό επίπεδο, οι *Εποχές* δε μένουν τόσο στο που και με ποιους τρόπους εφαρμόζεται η ελευθερία, όσο στα παραδείγματα ανελευθερίας που επικρατούν, τα οποία για άλλη μια φορά εντοπίζονται στο ανατολικό μπλοκ. Σύμφωνα με πολυάριθμες αναφορές, τα σταλινικά κατάλοιπα παραμένουν ισχυρά στη σοβιετική κοινωνία που συνεχίζει να παραβιάζει την ελευθερία της κίνησης των ιδεών.

Συνολικά, με βάση τον τρόπο που οι *Εποχές* αντιμετωπίζουν τις παραπάνω έννοιες και ιδεολογίες, δεν εμφανίζουν την εικόνα ενός «στρατευμένου» αντικομμουνιστικού εντύπου, γεγονός που ενισχύεται περισσότερο από την πρόθεση του περιοδικού να προβάλει μια εικόνα μετριοπάθειας, πολυφωνίας κι αβίαστης κίνησης των ιδεών. Αν και σε ένα πρώτο επίπεδο θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι οι *Εποχές* κατορθώνουν να κάνουν την πρόθεσή τους πραγματικότητα, η επαφή με τη δυτική σκέψη, η επιρροή του CCF έστω και σε μικρό βαθμό, και η αντίθεση στο σοβιετικό σύστημα δεν παύουν να είναι καθοριστικά στοιχεία για την ιδεολογική συγκρότηση του περιοδικού. Εξάλλου οι τακτικές που χρησιμοποιήθηκαν εν γένει στο πλαίσιο του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου υπήρξαν συχνά «αθέατες» αλλά εξίσου ή και περισσότερο χειραγωγικές από εκείνες που επιστρατεύθηκαν στο πλαίσιο της πολιτικής και στρατιωτικής διαμάχης. Ωστόσο, στην περίπτωση των *Εποχών*, τα στοιχεία αυτά «εξευγενίζονται», πολλές φορές μέχρι το βαθμό της υπονόμησης των στόχων/αρχών με τις οποίες συνδέονται, υπό το βάρος της σημασίας που αποδίδεται από τον εκδότη και τους άμεσα εμπλεκόμενους στη δημιουργία ενός εντύπου-τομή για τα πνευματικά πράγματα.

Κεφάλαιο 2: Ιστορικές αναγνώσεις των *Εποχών*

2.1 Οι *Εποχές* για την αρχαία Ελλάδα

Η ιστορική πορεία της Ελλάδος, με βάση τις *Εποχές*, ξεκινάει από την αρχαιότητα η οποία αποτελεί την βάση πάνω στην οποία αναπτύχθηκαν έννοιες όπως η δημοκρατία και ο ανθρωπισμός. Παρότι στις σχετικές συζητήσεις υπάρχουν πολλαπλές αναφορές στην αρχαιότητα, κυρίως με την έννοια της παροχής θετικών προτύπων, η αρχαιομανία, όπως έχει προαναφερθεί, αποδοκιμάζεται και θεωρείται παλαική, ανεδαφική και ασυμβίβαστη με τις ανάγκες του παρόντος²²³.

Η προσφορά της αρχαιότητας στο νεότερο πολιτισμό είναι, σύμφωνα με τις *Εποχές*, τα έργα τέχνης, τα κείμενα και τα μνημεία, τα οποία πρέπει να υπάρχουν στις παρακαταθήκες των συγχρόνων και να παρέχουν ερεθίσματα σκέψης και δημιουργίας.²²⁴ Ωστόσο, η αγάπη προς τα έργα τέχνης της αρχαιότητας διαχωρίζεται από την «εμμονή» και χαρακτηριστικά ως προς αυτό είναι όσα σημειώνει ο Σεφέρης, ο οποίος, μιλώντας για τη σχέση του με τον Θεοτοκά, διαπιστώνει ότι η γενιά τους «ανακάλυψε» τον Λυκαβηττό, αντιδιαστέλλοντάς τον με την Ακρόπολη και όσα αυτή συμβολίζει. Στα λόγια του Σεφέρη αντικατοπτρίζεται η διάθεση για απαγκίστρωση από την «φετιχιστική» σχέση με αρχαία μνημεία όπως η Ακρόπολη. Υπενθυμίζοντας μια φράση του Θεοτοκά, ο Σεφέρης υπογραμμίζει:

«...“Ο γεραρός Παρθενώνας στοχάζεται μονάχα τα σπουδαία ζητήματα” - όχι πώς είχαμε καμιάν αντιδικία με την Ακρόπολη ή τον Παρθενώνα, αλλά συμβόλιζαν πιστεύω, τη δυσφορία που μας έδιναν ο εξευτελισμός κάθε άξιου και τίμιου πράγματος από τις ελεεινές ρητορίες μας»²²⁵.

²²³ Η αρχαιολατρία είχε αρχίσει να χάνει την ισχύ της ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, καθώς αδυνατούσε να συμβαδίσει με τα αιτήματα των νέων κοινωνικών δυνάμεων και τη νεοτερικότητα. Βλ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1999, σ. 11-12.

²²⁴ *Εποχές*, τ. 7, Νοέμβριος 1963 (Γιώργος Μουρέλος, «Οι διαστάσεις του χρόνου», ό.π.). Παρομοίως σε άλλο τεύχος το περιοδικό αναφέρει: «Τα αρχαία μνημεία ανήκουν σ' όλο τον κόσμο. Έχουμε χρέος να τα φυλάμε ως εντολοδόχοι του». Βλ. *Εποχές*, τ. 37, Μάιος 1966 («Ηροστρατισμοί», στήλη: Χρονικά-Σχόλια σ. 457).

²²⁵ *Εποχές*, τ. 45, Ιανουάριος 1965 (Γιώργος Σεφέρης, «Η συνομιλία με τον Φαβρίκιο», σελ. 4). Η Φωτεινή Μαργαρίτη αναφέρεται στο συγκεκριμένο κείμενο των *Εποχών*, εξηγώντας τη συμβολική σημασία του «Λυκαβηττού» που έρχεται να αντικαταστήσει την Ακρόπολη, όσο και της «Λεωφόρου Συγγρού», που όπως υποστηρίζουν ο Θεοτοκάς και ο Σεφέρης στην εν λόγω συνομιλία, είναι τα καινούργια στοιχεία που έφερε στο χώρο των γραμμάτων η γενιά τους: «είναι η υπέρβαση της παράδοσης, η φυγή προς τα εμπρός και ο

Όσον αφορά στη μελέτη των αρχαίων κειμένων, το κέρδος σύμφωνα με το περιοδικό είναι η σύνδεση του χθες με το σήμερα όσο και η διδασχή των συγχρόνων από την «πυκνότητα» του λόγου και τις εκφραστικές ικανότητες των αρχαίων.²²⁶ Το αποτέλεσμα αυτής της σχέσης μεταξύ αρχαίων και συγχρόνων αποτυπώνεται στον ποιητικό λόγο των Ελλήνων ποιητών που αποπνέει ένα «ήθος αρχαίων ηρώων και ταυτόχρονα σύγχρονο»²²⁷, αναφέρει ο Βρετανός Stephen Spender, ένας από τους εκδότες του περιοδικού *Encounter*. Το «ήθος» αναφέρεται κι άλλου σαν κυρίαρχη προσφορά των αρχαίων προς την ανθρωπότητα, όπως για παράδειγμα στα λόγια του Delacroix τα οποία παραθέτει το περιοδικό. Με βάση αυτά, «το ηθικό ύψος, η ευγένεια και το μεγαλείο των αρχαίων» που αποτυπώνονται στα επιτεύγματά τους, δεν ξεπεράστηκαν ποτέ²²⁸. Αντίστοιχα ο ανθρωπισμός είναι ένα ακόμη βασικό στοιχείο που διαπνέει το αρχαίο ελληνικό πνεύμα και πρέπει να αποτελεί οδηγό για τη σύγχρονη σκέψη²²⁹.

Η αρχαία Ελλάδα εξάιρεται επίσης ως τόπος γέννησης της φιλοσοφίας. Ο φιλόσοφος και ψυχολόγος Robert Heiss εντοπίζει στην αρχαία Ελλάδα τις ρίζες της φιλοσοφίας, την οποία συνδέει με την ύπαρξη του δυτικού πολιτισμού, δημιουργώντας έτσι το συσχετισμό του τελευταίου με την αρχαιότητα²³⁰. Στην ίδια λογική, σε άρθρο του Κωνσταντίνου Δεσποτόπουλου επισημαίνεται ότι η αρχαία ελληνική πολιτική φιλοσοφία έχει θέσει με απόλυτη σαφήνεια όλα τα θεμελιώδη ζητήματα της πολιτικής φιλοσοφίας εν γένει²³¹. Ο Benedetto Croce προσθέτει στη συζήτηση το θέμα της πολιτικής ελευθερίας που σφυρηλατήθηκε στο πλαίσιο της αρχαιοελληνικής κοινωνίας²³².

δυναμισμός μια επαναπροσδιοριζόμενης ταυτότητας και εθνικού στίγματος, που επιχειρεί να καλύψει το κενό της Μεγάλης Ιδέας». Βλ. *Το Βήμα*, 24/11/2008 (Φωτεινή Μαργαρίτη, «Η “ανακάλυψη” της Συγγρού και η γενιά του ‘30», στήλη: Γνώμες).

²²⁶ *Εποχές*, τ. 7, Νοέμβριος 1963 (Κ. Ι. Δεσποτόπουλος, «Ο κλασικός ιστορικός της πολιτικής», στήλη: Η ιστορία, σ. 75).

²²⁷ *Εποχές*, τ. 10, Φεβρουάριος 1964 [Stephen Spender(ραδιοφωνική ομιλία), «Ο Σεφέρης και οι Άγγλοι ποιητές», στήλη: Η Λογοτεχνία, σ. 57-59)].

²²⁸ *Εποχές*, τ. 1, Μάιος 1963 (Εφη Ραυτοπούλου, «Το ημερολόγιο του Delacroix», σ. 9-16).

²²⁹ *Εποχές*, τ. 7 («Άγχος καθυστέρησης και αιτήματα Παιδείας», στήλη: Η Παιδεία, σ. 61-65).

²³⁰ *Εποχές*, τ. 20, Δεκέμβριος 1964 (Robert Heiss, «Μπορεί να υπάρξει σήμερα φιλοσοφία;», σ. 43-51).

²³¹ *Εποχές*, τ. 5, Σεπτέμβριος 1963 (Κ. Ι. Δεσποτόπουλος, «Φιλοσοφία και πολιτική», στήλη: Η Φιλοσοφία, σ. 67-72).

²³² *Εποχές*, τ. 38, Ιούνιος 1966 (Benedetto Croce, «Η θρησκεία της ελευθερίας», σ. 507-509).

Ενδεικτικά για τη συνολική προσέγγιση του περιοδικού απέναντι στην αρχαιότητα είναι και τα όσα υποστηρίζει ο καθηγητής στην Οξφόρδη Jean Seznec. Ο τελευταίος, ξεκινώντας με αφετηρία το έργο του Michelet, επεκτείνεται στον κεντρικό ρόλο της αρχαιότητας σήμερα, δηλαδή την παροχή συμβόλων. Ο ρόλος αυτός, παρότι κάποιои προσπαθούν να τον υποβαθμίσουν, δίνει ένα «ενεργητικό» χαρακτήρα στην αρχαιότητα και την καθιστά κινητήριο δύναμη για το πνεύμα και τη σκέψη²³³. Σύμφωνα με το περιοδικό γενικότερα, η δυνατότητα της αρχαιότητας να λειτουργεί κατ' αυτόν τον τρόπο, δηλαδή συμβολικά, διδακτικά και καθοδηγητικά την τοποθετεί στο σημείο που της αρμόζει, της αποδίδει την αξία που έχει, την καθιστά χρήσιμη για την κοινωνία, ενώ την απομακρύνει από την πιθανότητα να καταστεί «στείρα» αρχαιολατρία, αποκομμένη από το σύγχρονο περιβάλλον.

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο σεβασμός προς την αρχαία ελληνική παράδοση είναι ένα σημείο συμφωνίας όλων των περιοδικών της μελέτης, που πολλές φορές χρησιμοποιούν παρεμφερείς εκφράσεις αναφερόμενες στην αρχαιοελληνική κληρονομιά. Οι αρχαίοι, μάλιστα εμφανίζονται να είναι οι μόνοι κοινά αποδεκτοί «ήρωες» στο πλαίσιο των διαφορετικών ιστορικών και ιδεολογικών αναγνώσεων των περιοδικών, ενώ ακόμη και ο αριστερός λόγος της *Επιθεώρηση Τέχνης* ενσωματώνει στοιχεία που μπορούν να συσχετιστούν με το προσφιλές στη *Νέα Εστία* ιδεολόγημα του «περιούσιου λαού», το οποίο βασίζεται εν πολλοίς στα επιτεύγματα της αρχαίας Ελλάδας²³⁴.

2.2 Το ταξίδι του ελληνισμού μετά την αρχαιότητα

Οι *Εποχές* αναφέρονται σε σταθμούς της ελληνικής ιστορίας μετά την αρχαιότητα ξεκινώντας από τα ελληνιστικά χρόνια. Όπως επισημαίνει το περιοδικό, στη συνείδηση μεγάλης μερίδας ιστορικών και διανοουμένων, η ελληνιστική εποχή σηματοδότησε την παρακμή του αρχαίου ελληνικού κόσμου και εισήγε «βαρβαρισμούς» στη γλώσσα και την

²³³ *Εποχές*, τ. 20, Δεκέμβριος 1964 (Jean Seznec, «Ο ουμανιστής Michelet και τα σύμβολα της ιστορίας», σ. 36-42).

²³⁴ Θανάσης Καλπαξής, «Η τυραννία του αρχαιοελληνικού μεγαλείου», *Επιθεώρηση Τέχνης*, *Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, Επιστημονικό Συμπόσιο (29 και 30 Μαρτίου 1996), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 1997, σελ. 205-206.

κοινωνία, που ήρθαν σαν αποτέλεσμα της επιρροής άλλων πολιτισμών.²³⁵ Η επιλογή της αναφοράς στον ελληνιστικό κόσμο φαίνεται ότι δε γίνεται τυχαία για το περιοδικό, που, χωρίς να παύει να αποδέχεται κάποια σημάδια κάμψης κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, στιγματίζει την ολοκληρωτική απαξίωση της ελληνιστικής εποχής, συνδέοντας την με σωβινιστικές τάσεις που εδράζονται στην απέχθεια κάθε εξωελληνικής επιρροής.

Ενδεικτικό είναι κείμενο του Ρόδη Ρούφου, στο οποίο ο λογοτέχνης μιλάει για την τάση να συνδέεται ο ελληνιστικός κόσμος με το στοιχείο της παρακμής²³⁶. Ο Ρούφος αναφέρει ότι στη συνείδηση μεγάλης μερίδας ανθρώπων ο ελληνιστικός πολιτισμός ήταν «ασύγκριτα» κατώτερος από τον αρχαιοελληνικό²³⁷. Βασικό επιχείρημα αυτής της θέσης είναι ότι στα ελληνιστικά χρόνια απουσιάζει το «ήθος της ελεύθερης αρχαίας πόλης», ενώ υπάρχει αδυναμία των ανθρώπων του πνεύματος να αναγνωρίσουν και να δηλώσουν ενεργή παρουσία απέναντι στα κοινωνικοπολιτικά προβλήματα της εποχής τους. Ο Ρούφος, αποδεχόμενος ως ένα βαθμό την αλήθεια αυτής της άποψης, επισημαίνει ταυτόχρονα τον αντίλογο, ότι δηλαδή υπήρξαν φιλόσοφοι που ήταν πολιτικοποιημένοι

²³⁵ Ο ελληνικός κόσμος άλλαξε ριζικά μετά το θάνατό του Αλέξανδρου το 323 π.Χ, ως αποτέλεσμα των εκστρατειών του. Οι τελευταίες έφεραν τους Έλληνες σε επαφή με πολλούς ασιατικούς πολιτισμούς, ενώ ο ίδιος ο Αλέξανδρος προσπάθησε να συνταιριάζει τον ελληνικό και μακεδονικό πολιτισμό με τις άλλες κουλτούρες. Η ελληνιστική περίοδος χαρακτηρίζεται από αλλαγές στον παραδοσιακό αρχαιοελληνικό πολιτισμό ως αποτέλεσμα αυτών των επαφών. Κατά την συγκεκριμένη περίοδο οι φιλόσοφοι επικεντρώθηκαν στη λογική και όχι στην αναζήτηση της αλήθειας. Επίσης ο ελληνιστικός κόσμος, παρότι υστερούσε σε πολλές από τις τέχνες, θεωρείται η πρώτη μεγάλη εποχή της επιστήμης. Κατά τη διάρκεια της, η πνευματική έρευνα υποστηρίχθηκε από πλούσιους «προστάτες». Η ελληνιστική περίοδος έληξε με την έλευση των Ρωμαίων. Ο ελληνικός πολιτισμός απορροφήθηκε από τους Ρωμαίους, κι έτσι ξεκίνησε η περίοδος της «ρωμαϊκής Ελλάδας» που κράτησε μέχρι το 330 μ.Χ. Μετά την ρωμαϊκή Ελλάδα άρχισε ο εκχριστιανισμός των ευρωπαϊκών και μεσογειακών κόσμων, με αποτέλεσμα την τελική παρακμή της αρχαίας Ελλάδας. Βλ. Tiffany R Isselhardt, «Differences between Hellenistic and Hellenic Greek Civilization», Owlcation.com, Hub pages Inc. 20 Oct. 2016.

²³⁶ *Εποχές*, τ. 42, Οκτώβριος 1966 (Ρόδης Ρούφος, «Απολογία μιας παρακμής, 1^ο , Ο φόβος του καθρέφτη», σ. 299-305).

²³⁷ Κατά την ύστερη αρχαιότητα διαμορφώνεται ένα ιστορικό και πολιτισμικό περιβάλλον, υπό την επίδραση του «πνεύματος του συγκρητισμού», της κατάρρευσης των συνόρων, της λείανσης των πνευματικών διαφορών και της επιρροής των θρησκευτικών δογμάτων, που καλλιεργεί ένα κλίμα αβεβαιότητας, απαισιοδοξίας και «πολιτιστικής παρακμής». Από την άλλη οι πνευματικές αναζητήσεις των ανθρώπων δημιουργούν τις βάσεις για την ανάπτυξη των θετικών επιστημών και προωθούν τον στοχασμό γύρω από την ηθική φιλοσοφία. Αλέξης Καρπούζος, *Μεταμορφώσεις της Σκέψης*, τόμος 3: Ελληνιστικοί χρόνοι, Εργαστήριο Σκέψης, Αθήνα 2014, σελ. 2-3. Η άποψη αυτή, περί «αξιόλογων επιδόσεων» στη φιλοσοφία, στα γράμματα και τις τέχνες» υπάρχει συχνά στη βιβλιογραφία σε σχέση με την ελληνιστική περίοδο. Βλ. για παράδειγμα Γιώργος Διζικιρίκης, *Η τέχνη και οι Έλληνες*, εκδ. Φιλίπποτη, Αθήνα 1992, σ. 44.

κατά την ίδια περίοδο, ενώ είναι εμφανή και κάποια σημεία συνάφειας της εποχής αυτής με το σήμερα:

«..γενικευμένη αμφισβήτηση παραδοσιακών δογμάτων κι αξιών, κοσμοπολιτισμός και χλιδή, ατομικισμός και χαλάρωση ηθών, μεγάλοι διοικητικοί και οικονομικοί οργανισμοί, βεντετισμοί καλλιτεχνών, συνδικαλιστική οργάνωση, πληθώρα συλλόγων και λεσχών...»²³⁸.

Τη σύγκριση αυτή, σύμφωνα με το Ρούφο δεν πρέπει να την εκτιμήσουμε ως κάτι καθαρά αρνητικό, αλλά πρέπει να την αξιοποιήσουμε για την εξαγωγή συμπερασμάτων ωφέλιμων για τη σύγχρονη εποχή.

Επόμενη συζήτηση για την ιστορική αρθρογραφία των *Εποχών* είναι η βυζαντινή εποχή, που, σύμφωνα με το περιοδικό, αποτελεί τη δεύτερη μεγάλη περίοδο που έχει η ελληνική ιστορία να ενσωματώσει μέσα στο συνολικό ιστορικό της γίνεσθαι. Παρότι οι *Εποχές* ασπάζονται την θέση περί συνέχειας της ελληνικής ιστορίας, επισημαίνουν τη δυσκολία της συνύπαρξης των διαφορετικών, πολύπλοκων και ανομοιογενών περιόδων μεταξύ τους. Σε κάθε περίπτωση, το έθνος δεν παύει να «ζει ταυτόχρονα μέσα σε τρεις διαφορετικούς χρόνους(αρχαίος, βυζαντινός, νεοελληνικός) που ο καθένας έχει το δικό του ρυθμό»²³⁹.

Σημειώνεται ότι ο χριστιανικός βυζαντινισμός και η σχέση του με την αρχαιοελληνική παράδοση ήταν ένα από τα βασικά ζητήματα που έθεσε η γενιά του '30, σημαντικοί εκπρόσωποι της οποίας «πρωταγωνιστούν» στις *Εποχές*, εντάσσοντάς το στην ευρύτερη συζήτηση για τη νεοελληνική παράδοση. Παρότι οι *Εποχές*, και σε μεγάλο βαθμό και η *Νέα Εστία*, στις περισσότερες περιπτώσεις μιλούν για συνύπαρξη του χριστιανικού βυζαντινισμού με την αρχαιοελληνική παράδοση, γενικότερα η γενιά του '30 δεν κράτησε μια κοινή γραμμή για τη σχέση ανάμεσα στα δύο αυτά στοιχεία, κλίνοντας άλλοτε προς το χριστιανικό βυζαντινό πνεύμα και άλλοτε προς το νεοκλασικισμό²⁴⁰.

²³⁸ *Εποχές*, τ. 42, Οκτώβριος 1966 (Ρόδης Ρούφος, «Απολογία μιας παρακμής, 1^ο», ό.π.).

²³⁹ *Εποχές*, τ. 7, Νοέμβριος 1963 (Γιώργος Μουρέλος, «Οι διαστάσεις του χρόνου», σ. 30-34).

²⁴⁰ Σύμφωνα με τον Δημήτρη Τζιόβα πρόκειται για τη «συναίσθηση του διϋσμού της εθνικής ταυτότητας» που είχε η γενιά του '30, η οποία προσπάθησε να φέρει μια ισορροπία ανάμεσα στον «Έλληνα και τον Ρωμίο», αξιοποιώντας την αρχαία ελληνική παράδοση και παράλληλα το «λαϊκό, ρωμείο στοιχείο». Βλ.

Εξετάζοντας το πολιτιστικό σκέλος της συνύπαρξης του αρχαίου κόσμου με τον βυζαντινό, το περιοδικό αναφέρει ότι η αρχαία παράδοση προσέφερε τις αξίες της στη βυζαντινή τέχνη, την οποία χαρακτηρίζει «τέχνη ευρωπαϊκή», δίνοντας της τη δυνατότητα να δημιουργήσει διαχρονικά έργα²⁴¹ άφθαστης αξίας²⁴². Ο βυζαντινολόγος Μανόλης Χατζηδάκης προσθέτει ότι η βυζαντινή τέχνη²⁴³ ήταν ο μοναδικός γνήσιος φορέας των αξιών του «ελληνικού ανθρωπισμού», οι οποίες «αναγνωρίστηκαν ως ευρωπαϊκές αξίες». Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά, η πολύτιμη κληρονομιά της αρχαίας παράδοσης ήταν μία «φιλανθρωπία» του μεσαιωνικού ελληνισμού προς τη βυζαντινή τέχνη²⁴⁴.

Επεκτείνοντας το θέμα των επιτευγμάτων του μεσαιωνικού ελληνισμού²⁴⁵ στην ευρύτερη εκτίμηση της μεσαιωνικής εποχής, το περιοδικό επικρίνει τη γενικευτική απόρριψη όλης της περιόδου με το επιχείρημα του σκοταδισμού, αντιτείνοντας ότι σε άλλες εποχές, όπως η διαφωτιστική, σημειώθηκαν «έργα εξίσου πηχτού σκοταδίου και βάρβαρα»²⁴⁶. Ο Τάκης Παπατσώνης, για παράδειγμα, υποστηρίζει ότι ο

Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 42

²⁴¹ Ο Σπύρος Βρυώνης αναφέρεται στη διαχρονικότητα των έργων του Βυζαντίου, υποστηρίζοντας ότι «ο πολιτισμός του παρέμεινε ως ισχυρή δύναμη στις ζωές, στις αντιλήψεις και στα πολιτισμικά δημιουργήματα» τόσο των Ελλήνων, όσο και πολλών ακόμη λαών. Βλ. Speros Vryonis, «Η βυζαντινή κληρονομιά στον επίσημο και έντεχνο πολιτισμό των βαλκανικών λαών», μετάφραση: Στέφανος Ευθυμιάδης, στο John Yiannias (επιμ.), *Η βυζαντινή παράδοση μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1994, σ. 35-68 και ειδικότερα 35.

²⁴² *Εποχές*, τ. 10, Φεβρουάριος 1964 (Ντούλα Μουρίκη, «Η βυζαντινή τέχνη τέχνη ευρωπαϊκή», στήλη: Η Τέχνη, σ. 60-63).

²⁴³ Ο Cyril Mango ισχυρίζεται ότι η πολιτιστική κληρονομιά του Βυζαντίου είναι «ανώνυμη», καθώς δεν περιλαμβάνονται σε αυτήν μεγάλα ονόματα διανοουμένων και καλλιτεχνών, και κατ' επέκταση υπήρξε ένα «πυκνά υφασμένο σώμα σκέψης που εκφράστηκε μέσα από τους θεσμούς της κυβέρνησης, της Εκκλησίας και του μοναχισμού...». Βλ. Cyril Mango(εισαγ.-επιμ.), *Ιστορία του Βυζαντίου*, Εκδόσεις του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, 2002, σ. 36-37.

²⁴⁴ *Εποχές*, τ. 11, Μάρτιος 1964 (Μανόλης Χατζηδάκης, «Ο ευρωπαϊκός χαρακτήρας της βυζαντινής τέχνης», σ. 27-29).

²⁴⁵ Σύμφωνα με τον Παπαρηγόπουλο, στον μεσαιωνικό ελληνισμό, που είχε επιτελέσει «τους καλλίστους και ευεργετικωτάτους των ιστορικών άθλων»²⁴⁵, βρίσκονται οι ρίζες του ακολουθούντος νέου Ελληνισμού. Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Από της αρχής της Φραγκοκρατίας μέχρι της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων και Από της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μέχρι της Επανάστασεως του 1821*, τόμος 6^{ος}, 8^η έκδοση, Ν. Δ. Νίκας Α.Ε., σ. 17.

²⁴⁶ *Εποχές*, τ. 25, Μάιος 1965 [Τ. Κ. Παπατσώνης, «Dante Alighieri(1265-1965)», σ. 3-13]. Στην αντίληψη πολλών ιστορικών ο μεσαίωνας δεν πρέπει να διαχωρίζεται από την αναγέννηση, τουλάχιστον ως προς το πρόταγμα της νεοτερικότητας. Με την έννοια αυτή, η αναγέννηση μπορεί να θεωρηθεί η τελευταία φάση ή η κορύφωση του μεσαίωνα, αλλά όχι μια πρώιμη νεοτερική φάση. Το κυνήγι μαγισσών, η πίστη στη μαγεία και την αστρολογία, ο εσωτερισμός της Καμπάλα κ.ά. αναφέρονται συχνά σαν παραδείγματα του μυστικισμού της αναγέννησης. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, η αναγέννηση είναι η γυαλιστερή επιφάνεια πίσω από την οποία κρύβονταν οι συνεχιζόμενες μεσαιωνικές δεισιδαιμονίες και λυπηρές

«επιστημονισμός» και ο εγκυκλοπαιδισμός υπήρχε εν σπέρματι κατά τη διάρκεια του μεσαίωνα, κατόρθωσε ωστόσο να ευδοκιμήσει σε μεταγενέστερες περιόδους²⁴⁷. Το έργο δημιουργών όπως ο Δάντης, σύμφωνα με τον Παπατσώνη, αποτελεί απόδειξη ότι το πνεύμα και η τέχνη δεν είχαν αδρανήσει ούτε φιμωθεί, εξ ου και κατάφεραν να δώσουν σημαντικά για την παγκόσμια ιστορία της τέχνης δείγματα. Εκείνο που εν τέλει προτείνει ο γράφων δεν είναι η εξομοίωση του μεσαίωνα με την αναγέννηση, αλλά αν μη τι άλλο η παραδοχή ότι η μεσαιωνική περίοδος προετοίμασε το έδαφος για την είσοδο στην αναγέννηση²⁴⁸.

2.3 Σταθμοί της νεότερης εποχής

Οι *Εποχές* εστιάζουν εύλογα, ως φιλελεύθερο περιοδικό, στην κληρονομιά της αναγέννησης και του διαφωτισμού και στις αξίες που εμπεδώθηκαν κατά τους συγκεκριμένους αιώνες, όπως ο ανθρωπισμός, ο λόγος και η ελευθερία. Επί παραδείγματι, οι *Εποχές* αναφέρονται στον 17^ο αιώνα, τονίζοντας ότι κατά την περίοδο αυτή ο άνθρωπος μπήκε στο επίκεντρο των θεωρητικών αναζητήσεων των διανοητών. Ένα από τα θέματα που εξέτασε η εποχή σε σχέση με τον άνθρωπο ήταν ο καρτεσιανός διαχωρισμός ψυχής και σώματος, που πολλοί θεωρητικοί προσπάθησαν να ανασκευάσουν, μιλώντας για ενότητα. Επίσης έγινε συστηματική πλέον η προσπάθεια να μελετηθεί ο άνθρωπος με βάσει τους κανόνες της «ανάλυσης και του λόγου»²⁴⁹.

Είναι χαρακτηριστικό ότι την επιλογή των κειμένων καθώς και την εισήγηση για το αφιέρωμα του περιοδικού στον Βολταίρο, τον Δεκέμβριο του 1963, κάνει ο ίδιος ο Χ.Δ. Λαμπράκης. Όπως σημειώνει ο εκδότης των *Εποχών*, ο Βολταίρος είναι «όχι ο

συνθήκες ζωής του μεσαίωνα. Βλ. Για παράδειγμα John Monfasani, *Renaissance Humanism, from the Middle Ages to Modern Times*, Routledge, N. Υόρκη 2015, σ. 8-15.

²⁴⁷ Αντίστοιχες θέσεις για τη σχέση μεσαίωνα- αναγέννησης είχε εκφράσει και ο διευθυντής του περιοδικού Άγγελος Τερζάκης μέσα από τις σελίδες του *Βήματος*. Για παράδειγμα είχε υποστηρίξει ότι η αναγέννηση «βγαίνει μέσα από το μεσαίωνα» και ότι μέσα από τις δημιουργίες της αναγέννησης «ο μεσαίωνας ξυπνάει, αναζητεί ψαχουλευτά τα νέα μέτρα του [...] έχει τη δική του τη μεγαλοφυΐα, τη νεοφώτιστη». Βλ. *Το Βήμα*, 2/3/1960 (Άγγελος Τερζάκης, «Ο κόκκινος κρίνος», στήλη: Οι άνθρωποι και το πνεύμα).

²⁴⁸ *Εποχές*, τ. 25, Μάιος 1965 [Τ. Κ. Παπατσώνης, «Dante Alighieri(1265-1965)», σ. 3-13].

²⁴⁹ *Εποχές*, τ. 25 [Ferdinand Alquie(από ομιλία), «Ο άνθρωπος στη φιλοσοφική σκέψη του 17^{ου} αιώνα», σ. 43-48].

εμπνευστής, αλλ' ο δυναμικότερος και πιο τελεσφόρος εκφραστής της φιλελεύθερης δημοκρατικής ιδεολογίας», μετατρέποντας τις αρχές της φιλοσοφίας του φιλελευθερισμού που είχε διατυπώσει ο Τζον Λοκ σε «άρθρα πίστης». Ο Λαμπράκης συνοψίζει για τον φιλελευθερισμό του 18^{ου} αιώνα, συμπυκνώνοντας παράλληλα και τις αξίες στις οποίες βασίζεται το περιοδικό:

«Ο φιλελευθερισμός του 18^{ου} αιώνα, προερχόμενος από την κριτική επιστημονική σκέψη του προηγούμενου, συνδυάζει την πίστη στην ισότητα των ανθρώπων μεταξύ τους με την επιθυμία για την κατάργηση χρεωκοπημένων κοινωνικών φραγμών και κάθε περιορισμού πνευματικών αναζητήσεων...Υπογραμμίζει ακόμη την πεποίθηση στις δυνατότητες εξέλιξης και βελτίωσης του Ανθρώπου, στη διττή του υπόσταση πνευματικής οντότητας και κοινωνικής μονάδας. Εξομαλύνεται έτσι η αντίθεση μεταξύ ατομικών και κοινωνικών ελευθεριών...τούτο προϋποθέτει την εκ προοιμίου παραδοχή δυνατότητας για πρόοδο και εξέλιξη του ανθρώπου, εξέλιξη στηριζόμενη σε διεύρυνση των γνώσεων, σ' εξάσκηση της κριτικής λειτουργίας της σκέψης και, ακόμη, στην έμφυτη τάση του ανθρώπου για βελτίωση»²⁵⁰.

Ο νεοελληνικός διαφωτισμός είναι επίσης προσφιλές θέμα συζήτησης. Το περιοδικό αναφέρεται στην αξιοποίηση των διαφωτιστικών διδαγμάτων, στην προσαρμογή τους στην ελληνική πραγματικότητα, αλλά και στην κινητοποίηση των Ελλήνων μέσα από τη διαπαιδαγώγησή τους²⁵¹. Έμφαση δίνεται στην ιδέα της συμμετοχής της αρχαιότητας στο κίνημα του νεοελληνικού διαφωτισμού, που διέδωσαν άνθρωποι όπως ο Καταρτζής και η οποία ήταν παρούσα και στη γαλλική επανάσταση²⁵²,

²⁵⁰ *Εποχές*, τ. 8, Δεκέμβριος 1963 (Χ. Δ. Λαμπράκης, «Βολταίρος. Ο 18^{ος} αιώνας και οι “απελευθερωτικές” τάσεις», στήλη: Η σύγχρονη σκέψη, σ. 85-94).

²⁵¹ *Εποχές*, τ. 6, Οκτώβριος 1963 (Μιμίκια Κρανάκη, «Το Α' Συνέδριο για τον Αιώνα του Διαφωτισμού», στήλη: Η φιλοσοφική σκέψη, σ. 51-53).

²⁵² Με βάση τη συγκεκριμένη ιστορική ανάγνωση, ο κλασικισμός αποτελεί την ουσία των δημοκρατικών αρχών. Οι αξίες της αρχαίας Ελλάδας και της Ρώμης ήταν οι αξίες της γαλλικής επανάστασης και της Τρίτης Γαλλικής Δημοκρατίας και ήταν οι αξίες που ο γαλλικός στρατός αγωνιζόταν να υπερασπιστεί το 1914. Για πολλούς γάλλους διανοούμενους η μοντέρνα Γαλλία άξιζε «αλήθεια και δικαιοσύνη, λόγο και ελευθερία» επειδή ήταν ο άμεσος κληρονόμος της αρχαίας Ελλάδας. Σύμφωνα με αυτή τη θέση, η Ελλάδα δημιούργησε την ιδέα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, την τόσο απαραίτητη για τη γαλλική δημοκρατία και είχε σφυρηλατήσει μια κοινωνία στην οποία η κοινωνική τάξη «βασίστηκε στον λόγο και την αρμονία». Στη συνέχεια η Ρώμη έλαβε και με τη σειρά της διαβίβασε αυτή την πολιτιστική κληρονομιά στη Γαλλία, εμπνέοντας τη γαλλική επανάσταση. Ο Victor Berard, για παράδειγμα, αναγνώρισε μια πολιτισμική συνέχεια που ξεκίνησε με την Αθήνα, συνεχίστηκε στη δημοκρατική και χριστιανική Ρώμη και κορυφώθηκε κατά τη γαλλική επανάσταση: «Στην ελευθερία της αρχαίας Ελλάδας και την ισότητα της Ρώμης, η Ευρώπη πρόσθεσε την αδελφοσύνη: ανάμεσα σε όλους τους ανθρώπους, γιους του ίδιου Πατέρα, η Ευρώπη ονειρευόταν ένα μέλλον ειρήνης και φιλανθρωπίας». Η γαλλική επανάσταση του 1789 ήταν επομένως τόσο το προϊόν όσο και η φυσική έκφραση αυτής της τριμερούς παράδοσης και όταν οι επαναστάτες χάραξαν στα

ενώ συμμετείχε, από κοινού με άλλες ιδέες, στην εξέλιξη του «φιλελεύθερου και προοδευτικού κινήματος»²⁵³.

Στο ίδιο πλαίσιο γίνεται και η αναφορά του περιοδικού στον Ρήγα, ο οποίος επίσης χρησιμοποίησε την κλασική ελληνική αρχαιότητα σαν πρότυπο για το πολίτευμα της «Ελληνικής Δημοκρατίας» που σχεδίασε, ενώ παρουσίασε τον νεώτερο ελληνισμό, που αποτελεί κληρονόμο αυτής, ως κατεξοχήν αρμόδιο για την προαναφερθείσα ανανέωση της αρχαιότητας. Η «ελληνική ιδέα» ενέπνευσε σύμφωνα με τον Ρήγα αξίες όπως ο λόγος, η τάξη και η συνέπεια και η Ελληνική Δημοκρατία, ως φορέας αυτής της ιδέας, αποτελεί πρότυπο και ιδανικό καθεστώς για όλη την ανθρωπότητα.²⁵⁴

Αντίστοιχα ο Αδαμάντιος Κοραΐς, αναφέρουν οι *Εποχές*, προέτρεψε τους Έλληνες να συνειδητοποιήσουν τη σημασία της κληρονομιάς των προγόνων τους για τους Ευρωπαίους και να αισθανθούν υπερηφάνεια για το παρελθόν τους: «...οι σημερινοί Γραικοί [...]τρέχουσιν πανταχόθεν εις την Ευρώπην, διά να απολαύσωσιν εκείνα τα φώτα, με τα οποία ζώντας εφώτιζον τ' άλλα έθνη και φωτίζουν ετι και μετά θάνατον τους σημερινούς Ευρωπαίους, οι πρόγονοί του»²⁵⁵.

Η συνύπαρξη της ελληνικής παράδοσης με το δυτικό στοιχείο²⁵⁶ είναι, σύμφωνα με το περιοδικό κεντρική ιδέα του «ιδιότυπου ελληνικού φιλελευθερισμού, εθνικού και πολιτικού»²⁵⁷.

Στο πεδίο της κίνησης των ιδεών, το περιοδικό αναφέρει ως σημαντικούς σταθμούς τα τέλη του 18^{ου} αιώνα με αρχές του 19^{ου}, όταν παρατηρήθηκε το φαινόμενο της «φθοράς»

δημόσια μνημεία τους το τρίπτυχο «Ελευθερία, Ισότητα, Αδελφότητα», ενέκριναν με μία φωνή τις αρχές της Ελλάδας, της Ρώμης και του Χριστιανισμού. Βλ. Martha Hanna, *The Mobilization of Intellect: French Scholars and Writers During the Great War*, Harvard University Press, Λονδίνο 1996, σελ. 154.

²⁵³ *Εποχές*, τ. 44, Δεκέμβριος 1966 [Κ. Θ. Δημαράς, «Δέκα χρόνια ελληνικής παιδείας στην ιστορική τους προοπτική(1791-1800)», σ. 510-516].

²⁵⁴ *Εποχές*, τ. 11, Μάρτιος 1964 (Α. Ι. Βρανούσης, «Ο Ρήγας», στήλη: Η ελεύθερη σκέψη, σ. 86-100).

²⁵⁵ *Εποχές*, τ. 6, Οκτώβριος 1963 (Κ. Θ. Δημαράς, «Κοραΐς», στήλη: Η ελεύθερη σκέψη, σ. 79-96).

²⁵⁶ *Εποχές*, τ. 18, Οκτώβριος 1964 (Αικ. Κουμαριανού, «Λόγιος Ερμής, Κοσμοπολιτισμός και εθνικός χαρακτήρας», σ. 24-28).

²⁵⁷ *Εποχές*, τ. 45, Ιανουάριος 1967 (Α. Ι. Δεσποτόπουλου, «Προκηρύξεις της ελληνικής επανάστασης», στήλη: Το Φιλελεύθερο Πνεύμα στην Ελλάδα, σ. 87-100). Για τον «πολιτισμό ισορροπίας και μέτρου» που οραματίστηκε ο Κοραΐς και στον οποίο θα συνδυάζονταν τα αρχαία με τα νέα ιδανικά, βλ. για παράδειγμα Δημ. Τσάκωνας, *Προβλήματα ελληνικότητας*, Αθήνα (χ.ό.), 1970, σ. 75-76.

του λόγου, των αξιών της αστικής τάξης²⁵⁸ και των «ελληνικών ιδεολογιών»²⁵⁹. Το μεταβαλλόμενο οικονομικό, πολιτικό και ιδεολογικό πεδίο και η επιρροή των διεθνών εξελίξεων δημιούργησαν νέα δεδομένα για τον αστικό κόσμο όλων των Βαλκανίων²⁶⁰, ενώ η εξάπλωση του νεοκλασικισμού και του μοντερνισμού²⁶¹ δημιούργησαν τριγμούς σε θεσμούς όπως η εκκλησία²⁶².

Μένοντας στο θέμα της «κρίσης συνείδησης» της Ελλάδας του 19^{ου} αιώνα, οι *Εποχές* δημοσιεύουν την περίφημη διάλεξη του Cyril Mango, καθηγητή Νεοελληνικής και Βυζαντινής Ιστορίας, όταν ανέλαβε την έδρα Κοραή στο King College του Λονδίνου το 1964. Το περιοδικό επιλέγει να φιλοξενήσει τις απόψεις του Mango, παρά το γεγονός ότι αφενός οι συγκεκριμένες προκάλεσαν αντιδράσεις στους κύκλους ελλήνων ιστορικών και αφετέρου δεν προσομοιάζαν με εκείνες του περιοδικού²⁶³. Ο Mango συνδέει την προαναφερθείσα κρίση ταυτότητας με δύο εξίσου ανεδραφικές τάσεις που σημειώθηκαν τη περίοδο εκείνη: την τάση για επιστροφή στο βυζαντινισμό²⁶⁴, δηλαδή την «πίστη σε μία μόνη Χριστιανική, Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία»²⁶⁵ και την προσκόλληση στο «μύθο» του ρομαντικού ελληνισμού. Μία από τις μορφές που εξέλαβε η κρίση ήταν η αντιπαράθεση

²⁵⁸ Όπως αναφέρει ο Βασίλης Κρεμμυδάς για την αστική τάξη των αρχών του 19^{ου} αιώνα: «Η Επανάσταση του 1821[...]όχι μόνο δεν καθοδηγήθηκε από μια οικονομικά σφριγηλή αστική τάξη, αλλά, αντίθετα μάλιστα, βγήκε μέσα από μια βαθιά και προϊούσα οικονομική κρίση και οργανώθηκε από μια αστική τάξη θιγμένη απ' αυτή την οικονομική κρίση, η οποία αστική τάξη αναζητούσε τους προσανατολισμούς της μέσα σε μια κοινωνία με κλυδωνιζόμενες αρχές, με ανατρεπόμενες βάσεις και με οξυνόμενες τις αντιφάσεις της». Βασίλης Κρεμμυδάς, «Η οικονομική κρίση στον ελλαδικό χώρο στις αρχές του 19ου αιώνα και οι επιπτώσεις της στην επανάσταση του 1821», ομιλία στην «Εταιρεία Σπουδών», 1 Δεκ. 1976, *Μνήμων*, τόμος 6, 1976-1977, σ. 32.

²⁵⁹ *Εποχές*, τ. 2, Ιούνιος 1963 (Ζωή Καρέλλη, «Το καβαφικό ιδίωμα», στήλη: Νύξεις, σ. 30-35).

²⁶⁰ *Εποχές*, τ. 13, Μάιος 1964 [Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Σταθμοί προς τη νέα ελληνική κοινωνία(1790-1840), Πραγματικότητες από τον ελληνικό 18^ο αιώνα», σ. 79-100].

²⁶¹ *Εποχές*, τ. 44, Δεκέμβριος 1966 [Κ. Θ. Δημαράς, «Δέκα χρόνια ελληνικής παιδείας στην ιστορική τους προοπτική(1791-1800)», σ. 510-516].

²⁶² Για τον φόβο της εκκλησίας απέναντι στους νεωτερισμούς βλ. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, γ' έκδοση, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα 1973, σ. 65-67.

²⁶³ *Εποχές*, τ. 46, Φεβρουάριος 1967 (Cyril Mango, «Βυζαντινισμός και ρομαντικός ελληνισμός», σ. 133-143).

²⁶⁴ Ο Cyril Mango, υποστηρίζει ότι το «τέλος» του βυζαντινού πολιτισμού (που το διαχωρίζει από το τέλος του βυζαντινού κράτους το 1453) ήρθε τον 18^ο αιώνα. Τότε η εξάπλωση του «ευρωπαϊκού διαφωτισμού» και του «ευρωπαϊκής εμπνεύσεως εθνικισμού» υπέσκαψαν τον βυζαντινό τρόπο ζωής των ορθόδοξων χωρών. Βλ. Cyril Mango (εισαγ.-επιμ.), *Ιστορία του Βυζαντίου*, ό.π., σ. 26-27.

²⁶⁵ *Εποχές*, τ. 46, Φεβρουάριος 1967 (Cyril Mango, «Βυζαντινισμός και ρομαντικός ελληνισμός», σ. 133-143).

ανάμεσα στη δημοτική και την καθαρεύουσα²⁶⁶ και η μετατροπή του γλωσσικού θέματος σε εθνικό, με τους μεν «εκσυγχρονιστές» να συνδέουν την καθομιλουμένη με την ενδυνάμωση της εθνικής συνείδησης²⁶⁷, τους δε συντηρητικούς κύκλους να προασπίζονται την παράδοση.²⁶⁸

Σε κάθε περίπτωση ο Mango, που απορρίπτει το επιχείρημα της συνέχειας της ελληνικής ιστορίας²⁶⁹, αναφέρει ότι χρειάστηκε ένας ακόμη αιώνας προκειμένου να προχωρήσει ο εκσυγχρονισμός²⁷⁰ και να μπορέσει να ξεκινήσει η συνεισφορά της Ελλάδας στον ευρωπαϊκό πολιτισμό:

«Η Ελλάδα χρειάστηκε μια μεγάλη και οδυνηρή μαθητεία στα πόδια της Ευρώπης...Αλλά από το 1900 άρχισε η δική της διακριτική προσφορά στον Ευρωπαϊκό πολιτισμό. Προσωπικά, δεν βρίσκω σ' αυτό τίποτα λυπηρό και είμαι βέβαιος ότι η φωτισμένη Ευρώπη που επισκοπεί σήμερα την Ελλάδα, δεν μπορεί να υποστηρίξει ότι οι ελπίδες της διαψεύστηκαν»²⁷¹.

²⁶⁶ Ο Γιάννης Κορδάτος αναφέρεται στις κοινωνικο-ιδεολογικές διαστάσεις της γλωσσικής διαμάχης που μαινόταν κατά τη συγκεκριμένη περίοδο: «Κάτω από τη μάχη της γλώσσας κρύβονταν από τη μια μεριά οι νεωτεριστικές και προοδευτικές ιδέες και από την άλλη ο σχολαστικισμός, η αντίδραση, η συντηρητικότητα, η αμάθεια, η θρησκοληψία» (Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, ό.π., σ. 51). Ο ίδιος προσθέτει αλλού ότι οι αριστεροί (στην προηγούμενη έκδοση είχε επιλέξει τον όρο «νεωτεριστές» στο ίδιο σημείο) ήταν εκείνοι που κατά κύριο λόγο «θέλαν για γραφή τη λαϊκή», καθώς κατανοούσαν τις ανάγκες και τα συμφέροντα του λαού. Μ' αυτή την έννοια ο Κορδάτος τους ονομάζει «διανοητές των λαϊκών στρωμάτων» (Γ. Κορδάτος, *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, β' έκδοση, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα 1974, σ. 43).

²⁶⁷ Από τον 19ο αιώνα «ωριμάζει» η αντίληψη που συνδέει την «εθνική συνείδηση» με την υπεράσπιση της μίας ενιαίας εθνικής γλώσσας, της δημοτικής σαν συνδετικό κρίκο(ή σαν «βυζαντινό γεφύρωμα») ανάμεσα στην αρχαία και τη νεοελληνική παράδοση. Με άλλα λόγια, η χρησιμοποίηση της δημοτικής λειτουργεί σαν απόδειξη της «αδιάλειπτης συνέχειας του ελληνισμού». Βλ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, ό.π., σ. 181. Για την διατήρηση της συνέχειας του ελληνικού κόσμου, παρά την αντιμετώπιση πολύπλοκων ρήξεων, όπως αυτή ανάμεσα στον βυζαντινό και τον οθωμανικό κόσμο, βλ. για παράδειγμα Ελένη Μπιμπίκου-Αντωνιάδη, *Προβλήματα Ιστορίας, Βυζαντινά, Μεταβυζαντινά*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996, σ. 270. Ο Νίκος Σβορώνος μιλάει για τη λανθάνουσα ιστορική συνέχεια μέσω της ελληνικής γλώσσας, ενώ θεωρεί ότι ο «νεότερος ελληνισμός» θα μπορούσε να ταυτιστεί με το «ελληνικό έθνος». Βλ. Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, ό.π., σ. 20-21.

²⁶⁸ Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, ό.π., σ. 10-11.

²⁶⁹ Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Mango, δεν ασχολείται με το «γέρινο φάντασμα της φυλετικής συνέχειας» που μιλούσε για «άμεση ιστορική συνέχεια» από τον αρχαίο στον ελληνιστικό, από τον ελληνιστικό στο βυζαντινό κι από τον βυζαντινό στον κόσμο της νεότερης Ελλάδας. Όπως σημειώνει, η νεότερη Ελλάδα χρησιμοποίησε αυτή την υπόθεση προκειμένου «να κερδίσει τη συμπάθεια της Δυτικής Ευρώπης». Όποιος δεχόταν αυτή την υπόθεση έτεινε να χαρακτηρίζεται «φιλέλληνας» και όποιος την αρνούνταν «μισέλληνας». Βλ. *Εποχές*, τ. 46, Φεβρουάριος 1967 (Cyril Mango, «Βυζαντινισμός και ρομαντικός ελληνισμός», ό.π.).

²⁷⁰ Η εκσυγχρονιστική διαδικασία στην Ελλάδα, εμπεριείχε την έννοια του εξευρωπαϊσμού και του εκδυτικισμού. Βλ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, ό.π., σ. 31-32.

²⁷¹ *Εποχές*, τ. 46, Φεβρουάριος 1967 (Cyril Mango, «Βυζαντινισμός και ρομαντικός ελληνισμός», ό.π.).

Πρόκειται για ένα επιχείρημα που βρίσκεται στον αντίποδα της άποψης που θέλει την Ελλάδα γενέτειρα του δυτικού πολιτισμού, το οποίο ακόμη κι αν δεν εκφράστηκε με οξύτητα από τις *Εποχές*, ωστόσο ενσωματώθηκε μέσα σε παρόμοιες διατυπώσεις. Για παράδειγμα, όπως προειπώθηκε, το περιοδικό υποστήριξε ότι στις ρίζες του ευρωπαϊκού πολιτισμού βρίσκονται οι αξίες του ελληνικού πολιτισμού ή ότι η αρχαία ελληνική παράδοση προσέφερε ανεκτίμητη κληρονομιά στη βυζαντινή τέχνη και κατ' επέκταση στην ευρωπαϊκή τέχνη. Παρόλ' αυτά οι *Εποχές*, στο πλαίσιο της πολυφωνίας και του διαλόγου, δημοσιεύουν τη θέση του Mango, μένοντας πιστές, τουλάχιστον σ' ένα πρώτο επίπεδο, στους προγραμματικούς τους στόχους. Δημοσιευμένο στο προτελευταίο τεύχος του περιοδικού, πριν το οριστικό κλείσιμό του με την έλευση της δικτατορίας, το κείμενο δεν προλαβαίνει να γνωρίσει αντίλογο ή να αποτελέσει ερέθισμα νέου διαλόγου πάνω στο θέμα.

Η σύνδεση των θεμάτων του 19^{ου} αιώνα με εκείνα του 20^{ου} επιχειρείται, μεταξύ άλλων, μέσα από άρθρο της φιλόλογου Αικατερίνης Κουμαριανού που κάνει λόγο για τη στασιμότητα που προέκυψε σαν αποτέλεσμα της παράλληλης δράσης αλληλοαναιρούμενων δυνάμεων, από τη μία δηλαδή του «ακμαίου φιλελευθερισμού» κι από την άλλη του «άκρατου συντηρητισμού»²⁷². Το αποτέλεσμα αυτής της διαπάλης ήταν να υπάρχουν βήματα προς την κατεύθυνση της προόδου που εξουδετερώνονταν από τις δυνάμεις της συντήρησης, όπως διαχρονικά συμβαίνει στην Ελλάδα, σύμφωνα με τη γράφουσα.

2.4 Οι *Εποχές* και ο 20^{ος} αιώνας

Μπαίνοντας στον 20ο αιώνα και τα γεγονότα των προηγούμενων δεκαετιών, ένα από τα πρώτα θέματα που επιλέγει να σχολιάσει το περιοδικό είναι η αποκαλούμενη «επανάσταση του Ήλιν Ντεν».²⁷³ Σε μία περίοδο όπου το μακεδονικό παραμένει υψηλά στην πολιτική

²⁷² *Εποχές*, τ. 46 (Αικ. Κουμαριανού, «Η ελευθεροφροσύνη του Θεόφιλου Καΐρη», στήλη: το φιλελεύθερο πνεύμα στη νεότερη Ελλάδα, σ. 184-200).

²⁷³ Για την «εξέγερση του Ήλιντεν», όπως έχει επικρατήσει να γράφεται σήμερα, βλ. Ιωάννης Μαζαράκης, «Η Μακεδονία στις παραμονές του αγώνα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 220-254. Επίσης Σπυρίδων Σφέτας, «Η πορεία προς το Ήλιντεν, ο αντίκτυπος της εξέγερσης του

ατζέντα της Ελλάδας και των υπόλοιπων εμπλεκόμενων χωρών²⁷⁴, το περιοδικό αναλύει σε άρθρο του κάποια από τα γεγονότα της «βουλγαρικής επανάστασης» του 1903, προκειμένου να καταλήξει στη θέση ότι οι προσπάθειες των γειτονικών χωρών -όπως η κίνηση της Βουλγαρίας στις αρχές του αιώνα- επιδιώκουν μεταξύ άλλων την οριστική απώλεια, από ελληνικής πλευράς, μιας περιοχής, όπου «οι Έλληνες είχαν τα ιστορικά δικαιώματα, αλλά και τα περισσότερα από τα ουσιαστικά δικαιώματα»²⁷⁵.

Συνδέοντας το «Ηλιν-Ντεν» με το σήμερα, ο Ι. Νοτάρης τονίζει ότι οι Βούλγαροι όσο και οι «Μακεδόνες» των Σκοπίων, μεταπολεμικά έχουν μετατρέψει τα γεγονότα του 1903 σε «εθνική εορτή»²⁷⁶, θεωρώντας ότι οι Έλληνες πρέπει να βρίσκονται σε διαρκή επαγρύπνηση αμυνόμενοι στη διαχρονική προκλητικότητα των γειτονικών λαών. Όσον αφορά στην ανάλυση των γεγονότων του Ηλιν Ντεν καθαυτή, ο γράφων αναφέρεται σε μια καλά προσχεδιασμένη κίνηση που θα στρεφόταν τόσο ενάντια στην κυριαρχία των Τούρκων²⁷⁷ όσο και στους Έλληνες. Σκοπός παρουσιάζεται να ήταν η «βουλγαροποίηση» της Μακεδονίας και της Θράκης, η μεθόδευση δηλαδή της επαναφοράς στη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου και όσα αυτή όριζε²⁷⁸.

Ιλιντεν στην Ελλάδα και οι απαρχές της ένοπλης φάσης του Μακεδονικού αγώνα», στο *Μακεδονικός Αγών: 100 χρόνια από το θάνατο του Παύλου Μελά*, Επιστ. Συνέδριο 12-13 Νοεμβρίου 2004, Μακεδονική Βιβλιοθήκη, Θεσσαλονίκη 2006.

²⁷⁴ Κατά τη δεκαετία του 1950 και 1960, σύμφωνα με τους Ιωάννη Κολιόπουλο και Ιάκωβο Μιχαηλίδη, η βουλγαρική γραμμή συνοψίζεται στην «υπονόμηση της ιστορικότητας του μακεδονικού έθνους» και στη διασφάλιση του «απαρβιάστου» των βουλγαρικών συνόρων. Την ίδια περίοδο τα Σκόπια είχαν εμπεδώσει την αρχή «περί του ενιαίου και αδιαίρετου χώρου της Μακεδονίας», τουλάχιστον στο επίπεδο της πολιτισμικής ενότητας, διεκδικώντας την αναγνώριση μακεδονικής μειονότητας στις γειτονικές χώρες και εγείροντας κατά καιρούς εδαφικές διεκδικήσεις ενάντια στην Ελλάδα. Η ελληνική πολιτική εμπεριείχε την σταθερή εναντίωση σε οποιαδήποτε υπόνοια μακεδονικής μειονότητας αλλά και προσανατολισμό στη βελτίωση των σχέσεων με το Βελιγράδι. Βλ. Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος - Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης(επιμ.), *Το Μακεδονικό στα ξένα αρχεία, Απόρρητα έγγραφα Γιουγκοσλαβίας και Βουλγαρίας (1950-1967)*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2008, σ. 17-18&21.

²⁷⁵ *Εποχές*, τ. 34, Φεβρουάριος 1966 (Ι. Σ. Νοτάρης «Ηλιν-Ντεν, 2º», σ. 139-145).

²⁷⁶ *Εποχές*, τ. 34, Φεβρουάριος 1966 (Ι. Σ. Νοτάρης «Ηλιν-Ντεν, 2º», ό.π.).

²⁷⁷ Ο Ιωάννης Μαζαράκης αναφέρει ότι, φαινομενικά τουλάχιστον, στόχος της Επαναστατικής Οργάνωσης, που είχε συγκροτηθεί από το 1893 στη Βουλγαρία προκειμένου να προετοιμάσει την επανάσταση, ήταν «η απελευθέρωση από τους Τούρκους με σύνθημα “η Μακεδονία για τους Μακεδόνες”. Θεωρητικά στην οργάνωση μπορούσαν να μετέχουν όλοι οι ντόπιοι χωρίς διάκριση θρησκείας και εθνικότητας, στην πράξη όμως δε συνέβαινε αυτό». Για περισσότερα βλ. Ιωάννης Μαζαράκης, «Η Μακεδονία στις παραμονές του αγώνα», ό.π., σ. 223-233.

²⁷⁸ *Εποχές*, τ. 34, Φεβρουάριος 1966 (Ι. Σ. Νοτάρης «Ηλιν-Ντεν, 2º», ό.π.).

Στη συνέχεια των ιστορικών αναλύσεων του 20^{ου} αιώνα, οι *Εποχές* αναφέρονται στο Γουδί ως κομβικό σημείο για την ανάκαμψη της χώρας από το τέλμα που είχε περιέλθει μέσα από την αλληλεπίδραση δυσχερών εθνικών, πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών παραγόντων²⁷⁹. Το περιοδικό εστιάζει στην «καινούργια κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα» που εγκαινιάζεται με το Γουδί, τονίζοντας τον κυρίαρχο ρόλο που διαδραμάτισε η νέα αστική τάξη μετά το 1909, συνεπικουρούμενη από το Κόμμα των Φιλελευθέρων²⁸⁰. Δίνεται ακόμη έμφαση στα νέα στοιχεία που έφερε ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το Κόμμα των Φιλελευθέρων στη χώρα κατά τη μετά Γουδί εποχή, ενώ τονίζεται η δράση των προοδευτικών στοιχείων στην πολιτική ζωή της Ελλάδας αλλά και οι μεταρρυθμίσεις σε εργατικό, αγροτικό και εκπαιδευτικό επίπεδο. Οι διάφορες τομές που επιχείρησε το κόμμα, σύμφωνα με το περιοδικό, προσέκρουσαν στην έλλειψη ομοφωνίας μεταξύ των στελεχών, αλλά και στη δυσκολία ανατροπής των «παραδοσιακών» ιδεών και αντιλήψεων²⁸¹.

Ανάμεσα στα υπόλοιπα μεγάλα γεγονότα του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα, οι *Εποχές* επιλέγουν να θίξουν το ζήτημα της μεταξικής δικτατορίας και των γεγονότων που προηγήθηκαν αυτής μέσα από την κριτική στο βιβλίο του Σπύρου Λιναρδάτου *Πώς εφτάσαμε στην 4^η Αυγούστου*²⁸². Παρότι οι *Εποχές*, όπως και τα άλλα δύο περιοδικά της μελέτης δεν αποτελούν ιστορικά έντυπα και οι αναφορές τους σε γεγονότα του πρόσφατου ή μακρινού παρελθόντος είναι περιστασιακές και συχνά «ασύνδετες» μεταξύ τους, η αναφορά στον Μεταξά είναι κοινή σε όλα τα περιοδικά. Ενώ κατά το αναμενόμενο οι *Εποχές* και η *Επιθεώρηση Τέχνης* στιγματίζουν τη δικτατορία Μεταξά, η *Νέα Εστία*, η

²⁷⁹ Όπως σημειώνει η Χριστίνα Κουλούρη, το Γουδί εγκαινίασε μια «εκσυγχρονιστική περίοδο» για την Ελλάδα υπό την ηγεσία του Ελευθερίου Βενιζέλου. Η πρότερη κατάσταση των αρχών του 20^{ου} αιώνα είχε συνδεθεί με μια «διάχυτη αίσθηση αποτελμάτωσης» που συνδεόταν με τον απόηχο της ήττας του 1897, το ευρύτερο «εθνικό ζήτημα», τις εξελίξεις στο Κρητικό και το Μακεδονικό ζήτημα, τη δυσχερή οικονομική κατάσταση έπειτα από την πτώχευση, τη σταφιδική κρίση και τον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο, αλλά και τη δυσφορία ενάντια στα κόμματα, το Στέμμα και την Αυλή. Βλ. Χριστίνα Κουλούρη «1909, Γουδί: Καταλύτης επαναστατικών αλλαγών» (*Το Βήμα*, 28.12.2008).

²⁸⁰ *Εποχές*, τ. 27, Ιούλιος 1965 [Κ. Γάτος(παρουσίαση), «Ανέκδοτο υπόμνημα του Δελμούζου προς τον Ελ. Βενιζέλο», σ. 3-13].

²⁸¹ *Εποχές*, τ. 27, Ιούλιος 1965 [Κ. Γάτος(παρουσίαση), «Ανέκδοτο υπόμνημα του Δελμούζου προς τον Ελ. Βενιζέλο»,ό.π.].

²⁸² Σπύρος Λιναρδάτος, *Πώς εφτάσαμε στην 4^η Αυγούστου*, Θεμέλιο, Αθήνα 1965. Για την κριτική βλ. *Εποχές*, τ. 33, Ιανουάριος 1966 (Λ. Β. Καραπαναγιώτης, «Ένα χρονικό», στήλη: Η πολιτική, σ. 70-71).

οποία στο παρελθόν είχε δεχθεί πυρά(μεταξύ άλλων και από την *Επιθεώρηση Τέχνης*) για τη στάση υπεράσπισης του Μεταξά, συνεχίζει ακόμη και μέσα στη δεκαετία του 1960 να εκφράζει διακριτική συμπάθεια στο πρόσωπο του δικτάτορα, όπως θα διαπιστώσουμε.

Σε κάθε περίπτωση, οι *Εποχές* αναφέρονται στο Μεταξά ως ένα άνθρωπο με «απίστευτη μικρότητα», τον οποίο ο λαός, στην πλειοψηφία του, απεχθανόταν. Όσον αφορά συγκεκριμένα στην κριτική στον Σπύρο Λιναρδάτο, -που ήταν μεταξύ άλλων και αρθρογράφος της *Επιθεώρηση Τέχνης*- οι *Εποχές* και πιο συγκεκριμένα ο Λέων Καραπαναγιώτης επαινεί πολλές από τις ερευνητικές και ιστοριογραφικές πτυχές του εκδοτικού εγχειρήματος του Λιναρδάτου και τον εντάσσει στην «προοδευτική ιστοριογραφία», ασκώντας του ωστόσο κριτική ως προς συγκεκριμένα σημεία²⁸³.

Το πρώτο από αυτά είναι το γεγονός, ότι σύμφωνα με τον Καραπαναγιώτη το κίνημα των βενιζελικών του 1935 δεν ήταν «τόσο φασιστικό όσο διακήρυττε τότε το ΚΚΕ κι όσο φαίνεται να πρεσβεύει σήμερα ο κ. Λιναρδάτος». Ο Καραπαναγιώτης θέτει αντ' αυτού προς προβληματισμό αν το κίνημα ήταν «ένας ατυχής τρόπος αντίδρασης κάποιων δημοκρατικών εναντίον της εγκατάστασης ενός μονοκομματικού κράτους». Ο γράφων επιλέγει έτσι να προσφέρει ελαφρυντικά στους βενιζελικούς κινηματίες λαμβάνοντας υπόψη τα κίνητρα τους και όχι το «ατυχές» αποτέλεσμα του κινήματος²⁸⁴. Ο Καραπαναγιώτης ενίσταται επίσης στην «υποστήριξη» του Λιναρδάτου απέναντι στο *ΡΙζοσπάστη* για την «κατάδοση στην Ασφάλεια, από τις στήλες του, του Σαράφη και άλλων δημοκρατικών αξιωματούχων», που συμμετείχαν στο κίνημα του 1935. Επιπρόσθετα ασκείται κριτική στον Λιναρδάτο που δεν εναντιώνεται στη γραμμή που ακολούθησε το ΚΚΕ, παραμονές του κινήματος, εξισώνοντας τον Πλαστήρα με τον Κονδύλη. Σύμφωνα με τον Καραπαναγιώτη, πρόκειται για την ίδια εσφαλμένη γραμμή που διατήρησαν κι άλλα κομμουνιστικά κόμματα όταν «εξίσωσαν τον “σοσιαλφασισμό”²⁸⁵ με τον ναζισμό» ή το

²⁸³ *Εποχές*, τ. 33, Ιανουάριος 1966 (Λ. Β. Καραπαναγιώτης, «Ένα χρονικό», στήλη: Η πολιτική, ό.π.).

²⁸⁴ Ο Richard Clogg αναφέρει ότι το κίνημα όχι απλά απέτυχε, αλλά επέσπευσε τον μεγαλύτερο φόβο όσων βρίσκονταν πίσω από αυτό, δηλαδή την παλινόρθωση της μοναρχίας, ύστερα από ένα νόθο δημοψήφισμα τον Νοέμβριο του 1935. Βλ. Richard Clogg, *A Concise History of Greece*, 3rd ed., Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2013, σελ. 114.

²⁸⁵ Η αποκαλούμενη θεωρία του «σοσιαλφασισμού» και η πρακτική που βασίζεται σε αυτήν αποτελεί, κατά μία εκδοχή, έναν από τους κύριους παράγοντες που συνέβαλαν στη νίκη του γερμανικού φασισμού τον Ιανουάριο του 1933. Οι περισσότεροι αποδίδουν τον σοσιαλφασισμό στον Στάλιν, ωστόσο οι πρώτοι «σπόροι» της θεωρίας υπάρχουν ήδη από το 1922-24 σε παρεμφερείς όρους που χρησιμοποιούσε ο Λένιν.

ίδιο το ΚΚΕ αργότερα όταν εξίσωνε τον Πλαστήρα με τον Παπάγο²⁸⁶. Συνολικά, οι ενστάσεις του Καραπαναγιώτη συνοψίζονται στην «υποστήριξη» του Λιναρδάτου προς την «ακραία», σύμφωνα με τον γράφοντα, γραμμή του ΚΚΕ απέναντι στα γεγονότα του 1935 και στην εν γένει απαξίωση των δημοκρατικών στοιχείων λόγω του ότι ανήκουν στον μη κομμουνιστικό χώρο. Παράλληλα με όλα αυτά, ο Καραπαναγιώτης τονίζει τις αρετές του συγγράμματος, καθώς και την «πείρα» και το «ταλέντο» του Λιναρδάτου, απαλύνοντας τον επικριτικό τόνο των παραπάνω σημείων.

Μένοντας στο 1935, το περιοδικό αναφέρεται στο δημοψήφισμα που διενεργήθηκε λίγους μήνες μετά το αποτυχημένο κίνημα. Το συγκεκριμένο νόθο δημοψήφισμα διενεργήθηκε από τη δικτατορική κυβέρνηση Κονδύλη και είχε σαν αποτέλεσμα την κατάλυση της πρώτης δημοκρατίας, την «απροκάλυπτη τρομοκρατία» και την παλινόρθωση της Βασιλείας. Τα θεμέλια πάνω στα οποία στηρίχθηκε η επαναφορά της βασιλείας, σύμφωνα με το περιοδικό, ήταν σαθρά, δημιουργώντας μια κατάσταση εκτεταμένης «ανωμαλίας» που μπορεί να συνδεθεί με μελλοντικές νοσηρές καταστάσεις όπως τα Ιουλιανά²⁸⁷.

Αναφορικά με την περίοδο του πολέμου, το περιοδικό δημοσιεύει μεταξύ άλλων άρθρο σε σχέση με την ιταλική ιστοριογραφία και πιο συγκεκριμένα με ιταλική έκδοση πάνω στον ελληνοϊταλικό πόλεμο²⁸⁸, επιδοκιμάζοντας την παρουσίασή του ως μιας καθαρά «φασιστικής ενέργειας», βασική ευθύνη της οποίας είχε ο Μουσολίνι και συγκεκριμένοι αξιωματούχοι των ιταλικών δυνάμεων. Σύμφωνα με το περιοδικό

Η θεωρία του σοσιαλφασισμού βασιζόταν στην αποδοχή ότι η «αστική δημοκρατία» και ο «φασισμός» ήταν απλώς διαφορετικές μορφές της «δικτατορίας της αστικής τάξης». Απλώς η μία ήταν συγκεκριμένη και η άλλη απροκάλυπτη. Το «δημοκρατικό προκάλυμμα» της αστικής δικτατορίας θεωρήθηκε μακράν το πιο επικίνδυνο και απεχθές από τα δύο, διότι υποτίθεται ότι ήταν πιο δύσκολο να γίνει αντιληπτό. Η χρησιμοποίηση των όρων «δικτατορία» και «φασισμός» τόσο χαλαρά και τόσο ευρέως, ώστε να καλύψει το τόσο μεγάλο έδαφος που χωρίζει τον Ράμσεϊ Μακντόναλντ από τον Αδόλφο Χίτλερ, δημιούργησε μία μεγάλη σύγχυση ως προς το τι ήταν πραγματικά η δικτατορία και ο φασισμός. Το 1935 έληξε η «αυθεντική» μορφή της θεωρίας του σοσιαλφασισμού που παραμένει παράδειγμα μιας ακραίας πολιτικής εκτροπής, που χαρακτηρίστηκε από μια πολιτική παθολογία ικανή να προκαλέσει πραγματικό χάος, προσπαθώντας να καλύψει ένα ασύλληπτο κενό ανάμεσα στην ιδεολογία και την πραγματικότητα. Βλ. Theodore Draper «The Ghost of Social-Fascism», *Commentary Magazine*, Feb. 1969, Commentary inc., Νέα Υόρκη, σελ. 29-42.

²⁸⁶ *Εποχές*, τ. 33, Ιανουάριος 1966 (Λ. Β. Καραπαναγιώτης, «Ένα χρονικό», στήλη: Η πολιτική, σ. 70-71).

²⁸⁷ *Εποχές*, τ. 28, Αύγουστος 1965 («Η πολιτειακή κρίση», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 57)

²⁸⁸ Carlo Baudino, *Una Guerra assurda, La campagna di Grecia*, Milano-Varese, Istituto Editoriale, Cisalpino 1965.

αποκαλύπτεται ο «ανόητος φασιστικός κόσμος της προπολεμικής Ιταλίας», ενώ γίνεται σαφές πόσο άστοχη για τα ιταλικά συμφέροντα ήταν η διεξαγωγή του πολέμου²⁸⁹. Σε άλλο άρθρο, το περιοδικό αναφέρεται στην 28^η Οκτωβρίου ως ένα «θαυμάσιο, αυθόρμητο, πάνδημο ξέσπασμα του ενστίκτου της εθνικής ελευθερίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, ένα απροσδόκητο ξεχείλισμα του λαϊκού ηρωισμού²⁹⁰ του Εικοσιένα»²⁹¹. Ωστόσο, παρά την ενθουσιώδη περιγραφή της ελληνικής απάντησης στην ιταλική επίθεση, οι *Εποχές* θέτουν το ερώτημα μήπως η συνολική στάση της ελληνικής πλευράς κατά τη διάρκεια του β' παγκοσμίου πολέμου ήταν λαθεμένη. Από τη μία πλευρά, σύμφωνα με το περιοδικό, η Ελλάδα θα έπρεπε να σκεφτεί το ενδεχόμενο αποχής από τον πόλεμο, κατά το πρότυπο της Τουρκίας, ή τουλάχιστον, μπαίνοντας στο πόλεμο, να προσπαθήσει να εξασφαλίσει κάποια οφέλη σε διαπραγμάτευση με την Αγγλία, αντί να «παραδοθεί» άνευ όρων στην τελευταία²⁹².

Οι *Εποχές* κάνουν ακόμη λόγο για τη συνεχιζόμενη αναταραχή που δημιουργήσε η αλληλουχία του πολέμου, της κατοχής, και γεγονότων όπως το «Δεκεμβριανό

²⁸⁹Βλ. *Εποχές*, τ. 41, Σεπτέμβριος 1966 (Ζ. Ν. Τσιρπανλής, «Ένα ιταλικό βιβλίο για τον πόλεμο του 1940-4», στήλη: Η ιστορία, σ. 271-273).

²⁹⁰ Οι εκφράσεις υπέρμετρης εθνικής υπερηφάνειας για το 1940 στον ελληνικό τύπο έχουν συχνά γίνει αντικείμενο ανάλυσης από ξένους αναλυτές. Για παράδειγμα: «Λίγοι νεοελληνικοί μύθοι ήταν πιο ισχυροί και πυροδότησαν περισσότερο την εθνική υπερηφάνεια, από την ιστορία της ιταλικής εισβολής τον Οκτωβρίου 1940 και την επακόλουθη σύγκρουση στα βουνά της Αλβανίας. Τα τελευταία εβδομήντα χρόνια τα ελληνικά μέσα μαζικής ενημέρωσης και τα σχολεία αποτέλεσαν μέρος μιας μεγάλης εκστρατείας ιστορικού παραλληλισμού, παρομοιάζοντας το έπος της Αλβανίας με τις δόξες του Μαραθώνα και των Θερμοπυλών κι επαναλαμβάνοντας πάντα την υπερβολή του Τσώρτσιλ, ότι θα έπρεπε να λέει κανείς όχι ότι «οι Έλληνες αγωνίζονται σαν ήρωες», αλλά ότι «οι ήρωες αγωνίζονται σαν Έλληνες». Στην Ιταλία, αντίθετα, η μεταπολεμική τάση ήταν να ξεχαστεί η όλη υπόθεση σαν ένα κακό όνειρο». Βλ. John Carr, *The Defence and Fall of Greece 1940-1941*, Pen and Sword Military, Γιόρκσαϊρ 2013, σελ. vi, vii.

²⁹¹ *Εποχές*, τ. 42, Οκτώβριος 1966 («Αναμνήσεις του Οκτωβρίου», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 357). Ο Άγγελος Τερζάκης είχε κι άλλες φορές στην αρθρογραφία του ασχοληθεί με τον πόλεμο του 1940, με διάφορες αφορμές. Για παράδειγμα, η βρετανική ταινία του 1964 «Οι πιο υπέροχοι ώρες» για την ζωή του Ούνιυστον Τσώρτσιλ και τον β' παγκόσμιο πόλεμο, δικαίως προκάλεσε, σύμφωνα με τον Άγγελο Τερζάκη, διαμαρτυρίες ως προς την παράλειψη κάθε αναφοράς στον ελληνοϊταλικό πόλεμο. Το γεγονός αυτό, όπως σημειώνει ο Τερζάκης, είναι δηλωτικό της νοοτροπίας ότι υπάρχουν «φυλετικά ανώτεροι» λαοί που έχουν το δικαίωμα να περιφρονούν τους «περιφερειακούς λαούς». Στη νοοτροπία αυτή, «κρύβεται εκεί μέσα το πνεύμα ενός νέου ναζισμού στο αυγό του». Η διαμάχη για τις «οικουμενικές ηγεμονίες», συνεχίζει ο Τερζάκης που είναι κυρίαρχη τη δεδομένη περίοδο, θέτει το ερώτημα αν «το 1940 αγωνιστήκαμε, χωρίς να το ξέρουμε, για να γεννηθεί ένας νέος ναζισμός στον κόσμο» που τροφοδοτείται από τις «μεγαλοσύνες των μεγάλων». Βλ. *Το Βήμα*, 10/3/1965 (Άγγελος Τερζάκης, «Μεγάλοι, πολύ μεγάλοι», στήλη: Οι επιφυλλίδες του Βήματος).

²⁹² *Εποχές*, τ. 42, Οκτώβριος 1966 («Αναμνήσεις του Οκτωβρίου», ό.π., σ. 357.)

κίνημα»²⁹³. Την εποχή εκείνη, όπως αναφέρει το περιοδικό, η χώρα «δεν είχε τη δύναμη ούτε τη διάθεση να ξαναανοίξει του παλαιούς πολιτειακούς λογαριασμούς»²⁹⁴. Ωστόσο σύμφωνα με τις *Εποχές*, βρέθηκε η στιγμή όπου επετεύχθη «συμβιβασμός ειλικρινής και καλοπροαίρετος», όταν δηλαδή επελέγη η βασιλευόμενη δημοκρατία ως «μέση λύση»²⁹⁵. Ένας τέτοιος συμβιβασμός, σε κάθε περίπτωση, έχει νόημα μόνο αν γίνεται σεβαστός από όλες τις πλευρές, αναφέρει το περιοδικό κάνοντας και πάλι τη σύνδεση με τα γεγονότα του καλοκαιριού του 1965²⁹⁶.

Το περιοδικό κάνει μία ακόμη μνεία στα γεγονότα του Δεκεμβρίου του 1944, αναφέροντας ειρωνικά ότι η «πανίσχυρη κομμουνιστική εξέγερση ήταν ζήτημα ολιγάριθμων άγγλων και ελλήνων στρατιωτών και χωροφυλάκων»²⁹⁷. Ωστόσο ελλείπει κράτους, η αναταραχή πήρε την έκταση που όλοι γνωρίζουν:

²⁹³ Τη λέξη «κίνημα» που επιλέγουν οι *Εποχές* για τα γεγονότα του Δεκεμβρίου του 1944 ενστερνίζεται, για παράδειγμα, ο Στάθης Καλύβας αναφέροντας, ότι τον Δεκέμβριο του 1944 και τον Ιανουάριο του 1945, όταν οι κομμουνιστές αποσύρθηκαν από την υποστηριζόμενη από τη Βρετανία κυβέρνηση εθνικής ενότητας ξεκίνησαν ένα «ένοπλο κίνημα» εναντίον της, το οποίο κατέληξε στην ήττα μετά από ισχυρή βρετανική παρέμβαση. Stathis Kalyvas *Modern Greece: What Everyone Needs to Know*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2015, σ. 84. Η κομμουνιστική πλευρά, όπως για παράδειγμα αποτυπώνεται στις σελίδες του *Ριζοσπάστη*, αποκρούει τον χαρακτηρισμό «κίνημα», υποστηρίζοντας ότι υποβαθμίζει την τεράστια λαϊκή συμμετοχή στα γεγονότα του 1944 και τα παρουσιάζει ως γεγονότα που αφορούσαν σε «κάποιους πραξικοπηματίες που καιροφυλακτούσαν στο σκοτάδι». Βλ. *Ριζοσπάστης*, «Αστικές και ομοιοκρατικές ερμηνείες για το Δεκέμβριο του 1944», 4 Δεκεμβρίου 2016, σ. 21 (απόσπασμα από την εισαγωγή που περιλαμβάνεται στην έκδοση της *Σύγχρονης Εποχής* «Δεκέμβρης του '44 κρίσιμη ταξική σύγκρουση» την οποία επιμελήθηκε το Τμήμα Ιστορίας της ΚΕ του ΚΚΕ, Σεπτέμβριος 2014). Για μια συνοπτική αναφορά στις πολιτικές εξελίξεις που διαμόρφωσαν το κλίμα μέσα στο οποίο εξελίχθηκαν τα γεγονότα του Δεκεμβρίου βλ. για παράδειγμα Προκόπης Παπαστράτης «Η διαδικασία της Απελευθέρωσης, το πολιτικό προοίμιο του Δεκέμβρη», στο Π. Παπαστράτης, Μ. Λυμπεράτος, Λ. Σαράφη (επιμ.), *Από την Απελευθέρωση στα Δεκεμβριανά, Μια τομή στην Πολιτική Ιστορία της Ελλάδας*, Πρακτικά συνεδρίου τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας Παντείου Πανεπιστημίου (19-23 Νοεμβρίου 2014), Σωματείο Σύγχρονη Ιστορία, Αθήνα 2016, σελ. 547- 556.

²⁹⁴ *Εποχές*, τ. 28, Αύγουστος 1965 («Η πολιτειακή κρίση», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 57). Ο Προκόπης Παπαστράτης αναφέρεται στις μεθοδεύσεις των Άγγλων, οι οποίοι αν και διαπίστωναν το αρνητικό κλίμα απέναντι στη μοναρχία τη συγκεκριμένη περίοδο, προσπαθούσαν να διαμορφώσουν σταδιακά τις συνθήκες για την επαναφορά του Γεωργίου, ο οποίος θα λειτουργούσε ως «εγγυητής των αγγλικών συμφερόντων». Προκόπης Παπαστράτης, «Τα Βουνά στο Κάιρο του 1943», στο Μ. Λυμπεράτος, Π. Παπαστράτης (επιμ.), *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος 1940-1960*, Πρακτικά Συνεδρίου τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας Παντείου Πανεπιστημίου (17-20 Απριλίου 2013), εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2014, σελ. 424-433..

²⁹⁵ Ο συμβιβασμός αυτός ή «συμφιλίωση» με το στέμμα, όπως την αποκαλεί ο Meynaud, παρουσιάζεται από τον τελευταίο, όχι ως συνειδητή αποδοχή της μοναρχίας, αλλά ως υποχώρηση με αντάλλαγμα την εξασφάλιση έναντι του κομμουνισμού και την εγγύηση της «παραμονής της Ελλάδας στο δυτικό στρατόπεδο». Βλ. Jean Meynaud, *Οι Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, μέρος Α', εκδ. Μπάϋρον, Αθήνα 1966, σ. 335-336.

²⁹⁶ *Εποχές*, τ. 28, Αύγουστος 1965 («Η πολιτειακή κρίση», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 57).

²⁹⁷ *Εποχές*, τ. 24, Απρίλιος 1965 («Η φοβία», στήλη: Χρονικά-Σχόλια σ. 59).

«...δημιούργησε υστερικές καταστάσεις συλλογικής φοβίας σε μεγάλα στρώματα του πληθυσμού, κατά κύριο λόγο της αστικής τάξης, αλλά και των λαϊκών μαζών επίσης ...Έγινε μεθοδική, οργανωμένη, κομματική εκμετάλλευση της φοβίας για να κρατηθούν στην αρχή όσο το δυνατό περισσότερο τα “υπερεθνικόφρονα” αντιδραστικά στοιχεία και για να δικαιώνονται εκ των υστέρων όλες οι εκδηλώσεις βίας και νοθείας...»²⁹⁸.

Εν ολίγοις, το περιοδικό ενώ από τη μία υποβαθμίζει το μέγεθος των γεγονότων, από την άλλη υποστηρίζει ότι δημιούργησε «συλλογική φοβία» στη μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού. Εκμεταλλευόμενα αυτή τη φοβία, συνεχίζουν οι *Εποχές*, τα «υπερεθνικόφρονα» στοιχεία θέλησαν να νομιμοποιήσουν κάθε αντιδημοκρατική τους πράξη εν συνεχεία, προτάσσοντας πάντα τον κομμουνιστικό κίνδυνο. Σύμφωνα με το περιοδικό, στην πραγματικότητα κομμουνιστικός κίνδυνος δεν υπάρχει πλέον γιατί «ο στρατός και το κράτος» είναι ισχυρά και δε μπορεί μια μικρή μερίδα ανθρώπων «να τα βάλει μαζί τους»²⁹⁹.

Πρόκειται για μία ακόμη επανάληψη της θέσης του περιοδικού ότι κομμουνιστικός κίνδυνος δεν υφίσταται. Μέσω της θέσης αυτής, η κριτική στον κομμουνισμό δεν παύει να υπάρχει, ωστόσο θεμελιώνεται, όχι πλέον στον φόβο, αλλά στην απαξίωση του εχθρού. Με άλλα λόγια, το περιοδικό δεν υποχωρεί σε σχέση με τα «απεχθή» κίνητρα του κομμουνισμού³⁰⁰, απλά υποβαθμίζει την εμβέλεια του και φροντίζει για τη μέγιστη διάχυση της άποψης ότι ο κομμουνισμός «πνέει τα λοίσθια». Φροντίζει μάλιστα να βάλει μια υποσημείωση στη διαβεβαίωση περί ξεπεράσματος του κομμουνιστικού κινδύνου, προειδοποιώντας ότι ο κίνδυνος αυτός θα παραμένει αμελητέος όσο θα ασκείται μια δημοκρατική πολιτική σε συνθήκες ελευθερίας και νομιμότητας³⁰¹. Το κλίμα του εμφυλίου πολέμου στη δεκαετία του 1960, σημειώνει το περιοδικό σε συνέχεια των παραπάνω, δε δικαιολογείται από τα πράγματα. Σημειώνεται ότι πέρα από αναφορές

²⁹⁸ *Εποχές*, τ. 24, Απρίλιος 1965 («Η φοβία», ό.π., σ. 59).

²⁹⁹ *Εποχές*, τ. 24, Απρίλιος 1965 («Η φοβία», ό.π., σ. 59).

³⁰⁰ Σύμφωνα με τις *Εποχές* η άκρα αριστερά θα συνεχίζει «να κάνει την πολιτική της, να προπαγανδίζει...και να επηρεάζει ένα μέρος της κοινωνίας», *Εποχές*, τ. 24 («Η φοβία», ό.π.).

³⁰¹ *Εποχές*, τ. 24 («Η φοβία», ό.π.).

αυτού του τύπου στο «εμφυλιοπολεμικό» κλίμα που επικράτησε στην Ελλάδα³⁰², στις *Εποχές*, όπως και στα υπόλοιπα περιοδικά της μελέτης, σπανίζει η μνεία συγκεκριμένων γεγονότων του Εμφυλίου, γεγονός που επιβεβαιώνει την ευρύτερη τάση αποφυγής της αναζωπύρωσης της εμφυλιοπολεμικής διαμάχης κατά τη δεκαετία του 1960.

Στο πλαίσιο της αποχής από την σχετική συζήτηση, τα περιοδικά αναπτύσσουν περισσότερο τον ιστορικό διάλογο γύρω από κατοχικούς όρους³⁰³, και κυρίως γύρω από την αντίσταση. Οι *Εποχές*, και σε πολύ μικρότερο βαθμό η *Νέα Εστία* συμμετέχουν στον διάλογο για την αντίσταση, τοποθετώντας την όμως σε μια «αποϊδεολογικοποιημένη» βάση, θεωρώντας δηλαδή ότι πρέπει να μείνει χαραγμένη στη συνείδηση του ελληνικού λαού σαν μία κοινή προσπάθεια των Ελλήνων, έξω από κάθε κομματικό και ιδεολογικό πλαίσιο. Ως προς το θέμα αυτό, υπάρχει μεγάλη απόσταση ανάμεσα στη «μαχητική» σε σχέση με την αναγνώριση της εαμικής αντίστασης *Επιθεώρηση Τέχνης* από τα άλλα δύο περιοδικά της μελέτης³⁰⁴.

Στην αντίληψη των *Εποχών*, τα κόμματα προσπαθούν να ιδιοποιηθούν την αντίσταση προκειμένου να επωφεληθούν τα ίδια, πράγμα που οδηγεί στην απαξίωση τελικά της έννοιας της αντίστασης και την εκμετάλλευση αυτής της εθνικής διχογνωμίας από τους ξένους. Τα βασικά χαρακτηριστικά που οι *Εποχές* θεωρούν ότι πρέπει να αποδίδονται στην αντίσταση είναι ο «ανιδιοτελής» της χαρακτήρας, η επιθυμία της συνεισφοράς στον αγώνα κατά των εισβολέων και η αξιοπρέπεια όσων συμμετείχαν σε αυτήν³⁰⁵.

³⁰² Ένα ακόμη παράδειγμα είναι η θέση που εκφράζεται σε άλλο τεύχος, ότι οι όποιες κομματικές διαφωνίες δε συνιστούν αιτία νέου «εμφύλιου σπαραγμού» στη χώρα. Βλ. *Εποχές*, τ. 23, Μάρτιος 1965 («Γιατί ένας νέος διχασμός;», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 61).

³⁰³ Για την αντικατάσταση των εμφυλιοπολεμικών όρων κατά την περίοδο αυτή με άλλους, όπως είναι οι κατοχικοί βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία, Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2000, σ. 346.

³⁰⁴ Οι *Εποχές*, κατά το το παράδειγμα της Ένωσης Κέντρου, δεν αναγνωρίζουν την αντίσταση ως εαμική, ωστόσο δεν την απαξιώνουν εν γένει. «Σε σύγκριση με τους προκατόχους της», αναφέρει ο Jean Meynaud, «η κυβέρνηση του Κέντρου υιοθέτησε γενικά μια κάπως ελευθεριώτερη στάση απέναντι στις εκδηλώσεις που τιμούσαν την μνήμη της Εθνικής Αντιστάσεως». Βλ. Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, Η βασιλική εκτροπή από τον κοινοβουλευτισμό του Ιουλίου 1965*, μέρος Β', εκδ. Μπάϋρον, Αθήνα 1974, σ. 19.

³⁰⁵ *Εποχές*, τ. 43, Νοέμβριος 1966 («Εθνική σπατάλη», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 465).

Όπως επαναλαμβάνει το περιοδικό συνοψίζοντας την ιστορία του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα, το στοιχείο του διχασμού υπήρχε σταθερά στην Ελλάδα. Ξεκινώντας από τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, οι παρατάξεις διχάστηκαν ανάμεσα στη Γερμανία και τους δυτικούς. Κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, ο αντίκτυπος του παλαιού διχασμού συνέχιζε να ταλανίζει τη χώρα, ενώ διακυβευόταν και η νομιμότητα «ολόκληρης της κρατικής ζωής» μέσα από τη διαμάχη που αναπτύχθηκε γύρω από το θέμα της αβασίλευτης δημοκρατίας³⁰⁶. Σύμφωνα με τις *Εποχές*, με όλα αυτά τα γεγονότα του πρόσφατού παρελθόντος να βαραίνουν τη χώρα, στην παρούσα φάση που έχουν εκλείψει οι παράγοντες διχασμού, πρέπει να υπάρξει διάθεση συνεννόησης από όλες τις πλευρές και να αποφευχθεί η άνευ λόγου αναζωπύρωση παλιών ερίδων.

³⁰⁶ *Εποχές*, τ. 23, Μάρτιος 1965 («Γιατί ένας νέος διχασμός;», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 61).

Κεφάλαιο 3: Σχόλια για την ελληνική και διεθνή πολιτική

3.1 Η πολιτική κατάσταση της δεκαετίας του 1960 στην Ελλάδα

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η πολιτιστική αποστολή περιοδικών όπως οι *Εποχές*, δεν τα εμποδίζουν από το να έχουν μία λιγότερο ή περισσότερο δυναμική, ανάλογα με την περίσταση, παρέμβαση στα πολιτικά πράγματα της χώρας. Είναι εξάλλου γεγονός ότι η πολιτικοποίηση των μαζών κατά τη δεκαετία του 1960 κάνει το πολιτικό στοιχείο πανταχού παρόν και πάντα συμπλεκόμενο με θέματα πολιτισμού ή κοινωνίας. Έτσι, η πολιτική παρέμβαση των *Εποχών* διεξάγεται με δύο τρόπους: είτε μέσα από τον άμεσο σχολιασμό της πολιτικής πραγματικότητας είτε μέσα από την διατύπωση απόψεων και ιδεών που ενέχουν έμμεση πολιτική θέση. Ειδικότερα η στήλη «Χρονικά-Σχόλια» που γράφεται από τον διευθυντή του περιοδικού Άγγελο Τερζάκη περιέχει συστηματικό, αν και σύντομο καθώς και γενικόλογό κατά βάση, σχολιασμό της πολιτικής ζωής της χώρας. Κάνοντας μία διαβάθμιση της μαχητικότητας των περιοδικών της μελέτης σε σχέση με τις πολιτικές τους παρεμβάσεις, οι *Εποχές* βρίσκονται στη μεσαία θέση, πίσω από την σαφώς πιο ένθερμη *Επιθεώρηση Τέχνης* που έχει να προασπιστεί τα φλέγοντα αριστερά αιτήματα της εποχής, αλλά μπροστά από τη *Νέα Εστία* που δείχνει περισσότερο συμβιβασμένη με το μετεμφυλιακό καθεστώς εξουσίας και «κρύβεται» πίσω από τον πολιτιστικό της ρόλο όταν οι συνθήκες είναι τέτοιες που απαιτούν από το περιοδικό να πάρει θέση απέναντι στα πολιτικά πράγματα.

Στην περίπτωση των *Εποχών*, οι πολιτικές παρεμβάσεις του περιοδικού αλλάζουν ένταση και περιεχόμενο κατά τη δεκαετία του 1960, ανάλογα με την πολιτική συγκυρία. Παρότι η κριτική στα πολιτικά πράγματα και ο εντοπισμός των «φαύλων» σημείων της ελληνικής πολιτικής ζωής είναι σταθερό χαρακτηριστικό του περιοδικού καθόλη τη διάρκεια έκδοσης, ο πολιτικός σχολιασμός γνωρίζει περιόδους όξυνσης και άμβλυνσης. Οι πρώτες εντοπίζονται στο προ της ανάληψης εξουσίας από την Ένωση Κέντρου διάστημα³⁰⁷, καθώς και στο μετά τα Ιουλιανά διάστημα, ενώ η κατά βάση «αισιόδοξη»

³⁰⁷ Την περίοδο εκείνη, πριν την απομάκρυνση της δεξιάς από την εξουσία και την ανάληψη της διακυβέρνησης από την ΕΚ, ο Γιώργος Θεοτοκάς είχε προσδιορίσει μέσα από την αρθρογραφία του στο *Βήμα* τις διαφορές που υπήρχαν ανάμεσα στη δεξιά και το κέντρο. Ως χαρακτηριστικά της δεξιάς είχε

περίοδος ξεκινάει στην αρχή της διακυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου και λήγει κατά την ιουλιανή κρίση. Οι αιτίες που βρίσκονται πίσω από αυτές τις διακυμάνσεις σχετίζονται τόσο με αντικειμενικούς παράγοντες, δηλαδή με τις υπαρκτές προσπάθειες εκδημοκρατισμού³⁰⁸ και μεταρρυθμίσεων από το κεντρώο κόμμα, όσο και με υποκειμενικούς, όπως η πολιτική συμπάθεια που αυτονόητα έχει το περιοδικό απέναντι στην κεντρώα παράταξη³⁰⁹.

αναφέρει τον συντηρητισμό, τις «εθνικιστικές προκαταλήψεις», την επιθυμία διατήρησης του ισχύοντος «πολιτειακού, κοινωνικού, νομικού, πνευματικού και γλωσσικού» καθεστώτος. Επίσης την αποδοχή της τεχνικής ανάπτυξης, της οικονομικής προόδου και του εκσυγχρονισμού, ωστόσο «υπό τον όρο να μην αλλάξει τίποτα στη δομή της κοινωνίας». Από την άλλη, το κέντρο, σύμφωνα με τον Θεοτοκά, διακατέχεται από ένα «ζωηρό πατριωτισμό», στο πλαίσιο μιας νοοτροπίας «περισσότερο συγχρονισμένης, φιλελεύθερης και ανθρωπιστικής». Κατ' επέκταση δε θέλει «να συντηρήσει, αλλά να βελτιώσει». Επίσης δεν επιζητά μόνο την οικονομική και τεχνική πρόοδο, αλλά και την «δικαιότερη κατανομή του εθνικού εισοδήματος», ενώ είναι διατεθειμένη να αποδεχθεί «ουσιαστικές μεταβολές της δομής της κοινωνίας». Όσον αφορά στην αριστερά, ο Θεοτοκάς επισημαίνει ότι η άκρα αριστερά ταυτίζεται με τη σοβιετική πολιτική, ενώ η «απλή αριστερά», η σοσιαλδημοκρατική, στην Ελλάδα εκφράζεται μόνο μέσω του κέντρου. Στους ισχυρισμούς κάποιων ότι οι «δύο εθνικόφρονες παρατάξεις», όπως τις αποκαλεί, η δεξιά και το κέντρο δηλαδή, είναι το ίδιο πράγμα, ο Θεοτοκάς απαντάει ότι κάτι τέτοιο δεν ισχύει ούτε στο ελάχιστο, αφού υπάρχει μια «πολύ ουσιαστική διαφορά κλίματος ανάμεσα τους». Στη συνέχεια του άρθρου ο Θεοτοκάς διαχωρίζει τον «σωβινιστικό φανατισμό» της δεξιάς από τον «ανοιχτόκαρδο πατριωτισμό» του κέντρου, αλλά και την διάθεση της Δεξιάς να περιφρονήσει τις δημοκρατικές αρχές, αν χρειαστεί, προκειμένου να εκπληρώσει τους σκοπούς της, από την προσήλωση του κέντρου στην «δημοκρατική αντίληψη της πολιτικής και κρατικής ζωής». Βλ. *Το Βήμα*, 15/9/1963 (Γιώργος Θεοτοκάς, «Το Κέντρο και η Δεξιά»). Αντίστοιχου περιεχομένου άρθρα δημοσίευσε ο Θεοτοκάς πολλές ακόμη φορές μέχρι το θάνατο του το 1966, στρεφόμενος κατά των εκπροσώπων της δεξιάς που ισχυρίζονταν ότι δεν υπάρχει δεξιά και κέντρο, αλλά μόνο η διάκριση ανάμεσα σε εθνικόφρονες και κομμουνιστές. Βλ. για παράδειγμα *Το Βήμα*, Πρωτοχρονιά 1966 (Γιώργος Θεοτοκάς, «Εθνική Προοπτική»). Για τις απόψεις του αυτές δέχθηκε επίθεση από πολλούς εκπροσώπους του συντηρητικού κόσμου. Για παράδειγμα ο Παν. Κανελλόπουλος σε λόγο του, τον Οκτώβριο του 1965, τόνισε ότι η «ΕΡΕ δεν αποτελεί Δεξιάν» και ούτε καν συντηρητικό κόμμα, ενώ πρόσθεσε ότι «ψύχως δεν είναι η προβολή του κομμουνιστικού κινδύνου», αλλά η υποβάθμιση του συγκεκριμένου κινδύνου. Η τάση αυτή, σύμφωνα με τον Κανελλόπουλο, έχει αναπτυχθεί «εις κύκλους του λεγόμενου Κέντρου, ακόμη και εις καλόπιστους διανοούμενους». Βλ. *Μεσημβρινή*, 25/10/1965 «Ο κίνδυνος του κομμουνισμού κατέστη και πάλιν άμεσος, Οι λόγοι των δυο ηγετών ΕΡΕ και ΕΚ»).

³⁰⁸ Αναλύοντας τη «δημοκρατική στροφή» της δεκαετίας του 1960, ο Νίκος Ψυρούκης κάνει λόγο για «κάποια πρόοδο», «δικαιότερη ανακατανομή του κοινωνικού προϊόντος», αλλαγή του κοινωνικού πλαισίου «μέσα στο οποίο κινιόντουσαν οι λαϊκές μάζες». Βλ. Νίκος Ψυρούκης, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας (1940-1967)*, τόμος γ', εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1976, σ. 80. Η δημοκρατική στροφή αυτή ωστόσο δε σήμανε συνολικό εκδημοκρατισμό, ο οποίος προϋπέθετε πολλές ακόμη διαδικασίες, κάποιες εκ των οποίων συνοψίζει, για παράδειγμα, ο Ανδρέας Παπανδρέου: απαλλαγή από την επιρροή των ξένων δυνάμεων, αποχή του βασιλιά από την πολιτική, εθνικοποίηση του στρατού, «βαθεία μεταρρύθμιση» της διοίκησης, ισχυρή τοπική αυτοδιοίκηση και ανάπτυξη ενώσεων και συνεταιρισμών, «εκσυγχρονισμός κομμάτων» (δημιουργία «κομμάτων αρχών»), κατάργηση «παρακράτους», ισοτιμία όλων των πολιτών, άνοδος μορφωτικού επιπέδου, «ανάδειξη νέας πνευματικής ηγεσίας». Βλ. Α. Γ. Παπανδρέου, *Δημοκρατία και εθνική αναγέννηση*, εκδ. Φέξης, Αθήνα 1966, σ. 25-26.

³⁰⁹ Το περιοδικό αναφέρεται στη σχέση του με την ΕΚ ως απλή ιδεολογική κι όχι κομματική συγγένεια κι επισημαίνει την ανεξαρτησία του από κομματικά συμφέροντα: «...δεν αποκρύψαμε ποτέ, απ' αυτές τις

Περνώντας σε συγκεκριμένα παραδείγματα, κατά τους πρώτους μήνες έκδοσης του περιοδικού, οι *Εποχές* απαριθμούν τα προβλήματα της ελληνικής πολιτικής ζωής, μιλώντας μεταξύ άλλων για την κακή λειτουργία των θεσμών, την ανικανότητα ανθρώπων που βρίσκονται σε σημαντικές κομματικές θέσεις, την «απίσχυση των δημοκρατικών δυνατοτήτων της πολιτικής οργάνωσης»³¹⁰, αλλά και τους πολιτικίστικους ελιγμούς των κομμάτων πάνω σε σημαντικά θέματα όπως η δημοκρατικότητα ή μη της απόφασης ενός κόμματος να απέχει από τις εκλογές³¹¹. Ως σοβαρό πρόβλημα περιγράφει ακόμη το περιοδικό την έλλειψη ηθικής στην πολιτική ζωή³¹² αλλά και την γενικότερη κατάσταση «πολιτικής υπανάπτυξης»³¹³, την ίδια ώρα που τα υπόλοιπα κράτη της Ευρώπης παρουσιάζονται να εγκαθιδρύουν, τόσο κοινωνικά όσο και οικονομικά, πραγματικές δημοκρατίες³¹⁴. Συνεχίζοντας την απαρίθμηση των δεινών της ελληνικής πολιτικής ζωής, οι *Εποχές* ψέγουν την επικράτηση των πελατειακών σχέσεων που έχει ως συνέπεια την κακή στελέχωση του κρατικού μηχανισμού και την γενικότερη αναξιοκρατία της δημόσιας ζωής³¹⁵.

Ανάμεσα στα καίρια γεγονότα της περιόδου πριν την ανάληψη της εξουσίας από την Ένωση Κέντρου βρίσκεται η δολοφονία του βουλευτή της ΕΔΑ Γρηγόρη Λαμπράκη, η οποία καταδικάζεται από το περιοδικό, χωρίς ωστόσο να γίνονται επανειλημμένες αναφορές σε αυτήν, όπως για παράδειγμα συμβαίνει στην *Επιθεώρηση Τέχνης*. Η δολοφονία Λαμπράκη για τις *Εποχές* αποτελεί ένδειξη «αλλοίωσης και διαστροφής των καταστατικών βάσεων της χώρας». Πιο συγκεκριμένα το περιοδικό αναφέρει:

στήλες, την πνευματική συγγενεία μας με την παράταξη της προόδου». Βλ. *Εποχές*, τ. 23, Μάρτιος 1965 («Γιατί ένας νέος διχασμός;», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 61).

³¹⁰ *Εποχές*, τ. 5, Σεπτέμβριος 1963 («Η ώρα των ειδικών», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 54-55).

³¹¹ *Εποχές*, τ. 6, Οκτώβριος 1963 («Ερωτήματα», στήλη: Χρονικά-Σχόλια σ. 43-44).

³¹² Η σύνδεση του ηθικού με το πολιτικό στοιχείο, είναι μια τάση που συναντάται στον φιλελευθερισμό των μέσων του 20^{ου} αιώνα, ωστόσο από κάποιους θεωρείται διαστρέβλωση του κλασικού φιλελευθερισμού του 19^{ου} αιώνα που απέρριπτε την ηθικοποίηση της πολιτικής. Βλ. Raymond Geuss, «Liberalism and its discontents», ό.π., σ. 322-326.

³¹³ Ο Γ. Κοντογιώργης απορρίπτει το επιχείρημα της «πολιτικής “ανωριμότητας” του ελληνικού συστήματος» και εντάσσει τις εκδηλώσεις δημοκρατικού ελλείμματος της μεταπολεμικής Ελλάδας στις συνθήκες που έχει δημιουργήσει γενικότερα η «νέα τάξη». Βλ. Γ. Κοντογιώργης, *Νεοτερικότητα και πρόοδος, Το ελληνικό παράδειγμα*, ό.π., σ. 94-95.

³¹⁴ *Εποχές*, τ. 6, Οκτώβριος 1963 («Ερωτήματα», στήλη: Χρονικά-Σχόλια σ. 43-44).

³¹⁵ *Εποχές*, τ. 7, Νοέμβριος 1963 («Ως τότε;», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 55).

«Οι θεσμοί που αποτελούν την ουσία του Πολιτεύματός μας, είτε δεν λειτουργούν καθόλου, είτε έχουν κενωθεί από το ουσιαστικό τους περιεχόμενο. Η λαϊκή κυριαρχία και ο νόμος σαν έκφραση της λαϊκής θελήσεως που πραγματοποιείται με το αντιπροσωπευτικό σύστημα έχουν καταντήσει να είναι σχεδόν νεκρά σχήματα. Οι ατομικές ελευθερίες των πολιτών και η ισότης απέναντι στο νόμο έχουν φαλκιδευθεί...»³¹⁶.

Οι *Εποχές* αφήνουν στην κρίση των δικαστικών αρχών την απόφαση για το αν επρόκειτο για προσχεδιασμένη πολιτική διαφωνία ή «ενέργεια τρομοκρατήσεως». Το θλιβερό γεγονός, σε κάθε περίπτωση, έφερε στο φως ένα σύστημα «ανταγωνιζόμενων δυνάμεων, δράσεων και αντιδράσεων», αναφέρει το περιοδικό, δείχνοντας να υπονοεί τη δράση του παρακράτους. Συνολικά στα σχόλια του περιοδικού γύρω από τη δολοφονία διακρίνει κανείς την απροθυμία του να την αναλύσει διεξοδικά και την αναγωγή της στο ευρύτερο θέμα της προβληματικής δημοκρατικής λειτουργίας του τόπου³¹⁷.

Οι πρώτες νότες αισιοδοξίας για την πολιτική ζωή του τόπου εντοπίζονται στην περίοδο μετά τη νίκη της Ένωσης Κέντρου στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1963 και την ανάληψη της εξουσίας από το ίδιο κόμμα λίγους μήνες αργότερα. Η διάθεση εκδημοκρατισμού, φιλελευθεροποίησης και άσκησης κοινωνικής πολιτικής³¹⁸ της νέας κυβέρνησης γίνεται αποδεκτή με ευχαρίστηση από τις *Εποχές*, ενώ δεν είναι τυχαίο ότι

³¹⁶ *Εποχές*, τ. 3, Ιούλιος 1963 («Η Δημοκρατία αναστέλλεται», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 52).

³¹⁷ *Εποχές*, τ. 3, Ιούλιος 1963 («Η Δημοκρατία αναστέλλεται», ό.π., σ. 52). Παράλληλα με τον σχολιασμό στη στήλη Χρονικά-Σχόλια των *Εποχών*, ο Άγγελος Τερζάκης αναφέρει στο *Βήμα* ότι η επιθυμία κάποιων να παραμείνει στο σκοτάδι το έγκλημα και ο στιγματισμός του αιτήματος για απόδοση πολιτικών ευθυνών ως «αντεθνικής πράξης», υποδηλώνει «ολοκληρωτικό πνεύμα», όπως αυτό που «πολεμήσαμε πάντα στον κομμουνισμό». Επισημαίνει μάλιστα ότι όποιος πραγματοποίησε το έγκλημα της Θεσσαλονίκης «αν νόμιζε πως χτυπάει τον κομμουνισμό, τον πληροφορούμε πώς το χέρι του παραπήρε και χτύπησε την Ελλάδα». Βλ. *Το Βήμα*, 29/5/1963 (Άγγελος Τερζάκης, «Εχθροί του Έθνους», στήλη: Οι επιφυλλίδες του Βήματος).

³¹⁸ Η Ένωση Κέντρου έδειξε εξαρχής την πρόθεσή της για λήψη μέτρων εκδημοκρατισμού, εξορθολογισμού της οικονομίας, αναμόρφωσης της παιδείας, εκδημοκρατισμού των συνδικάτων, υπεράσπισης των ατομικών ελευθεριών κ.ο.κ. Βλ. για παράδειγμα Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, ό.π., σ. 148-149. Οι προθέσεις αυτές αντικατοπτρίζονται στο «λόγο του Θρόνου» το Δεκέμβριο του 1963, που παρότι εκφωνείται από το βασιλιά, ως είθισται, είναι γραμμένος από τον Γ. Παπανδρέου, και ανταποκρίνεται στους στόχους του τελευταίου: «[...] Πολιτικόν περιεχόμενον του δημοκρατικού πολιτεύματος είναι η ελευθερία και η ισότης των πολιτών[...] Είναι η εδραίωσης Κράτος Δικαίου[...] Οφείλετε επίσης να πραγματοποιήσετε και το κοινωνικόν περιεχόμενον: Η εργασία, η υγεία, η στέγη, η παιδεία αποτελούν κοινωνικά δικαιώματα των ανθρώπων[...]» («Βήμα», 17/12/1963). Πρόκειται για τα στοιχεία που, όπως αναφέρει και ο Γ. Αναστασιάδης θα προσιδίαζαν σ' ένα «σύγχρονο δημοκρατικό και φιλελεύθερο πολίτευμα». Βλ. Γ. Αναστασιάδης, «Ο Γεώργιος Παπανδρέου στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία: Πολιτικός λόγος και συνταγματική ιδεολογία», στο Π. Πετρίδης-Γ. Αναστασιάδης(επιμ.), Γεώργιος Παπανδρέου, *60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 87-117 και ειδικότερα 107.

γεννά αισιοδοξία, όπως θα μελετήσουμε στη συνέχεια, και στο περιοδικό *Επιθεώρηση Τέχνης*, κυρίως λόγω της απομάκρυνσης της δεξιάς από την εξουσία. Ωστόσο, οι *Εποχές* και πολύ περισσότερο η *Επιθεώρηση Τέχνης* θα εντοπίσουν την έλλειψη αποφασιστικότητας της κυβέρνησης μπροστά στις μεγάλες προκλήσεις που ακολούθησαν³¹⁹. Η διαφορά βρίσκεται στο ότι οι *Εποχές*, ως περιοδικό που πρόσκειται στην Ένωση Κέντρου, ασκεί ηπιότερη κριτική απέναντι στο κόμμα, τουλάχιστον ως τα Ιουλιανά, τονίζοντας περισσότερο τα εμπόδια που δημιουργούν οι κατεστημένες δυνάμεις³²⁰ στον Γεώργιο Παπανδρέου και λιγότερο την προαναφερθείσα έλλειψη αποφασιστικότητας του ιδίου.

Εξετάζοντας τα σχετικά κείμενα, η αρχική διαπίστωση που συνοδεύει το αποτέλεσμα των εκλογών του 1963 είναι ότι κάτι αλλάζει στη χώρα, η οποία επανέρχεται στην ομαλότητα, έπειτα τον «βιασμό» της δημοκρατίας κατά τις εκλογές βίας και νοθείας του 1961³²¹. Σύμφωνα με το περιοδικό, η νίκη είναι αποτέλεσμα δικαίωσης του

³¹⁹ Ο Θανάσης Διαμαντόπουλος συσχετίζει τη ματαίωση του αιτήματος της «κοινωνικά ώριμης πολιτικής ενηλικίωσης» του ελληνικού λαού, το οποίο είχε, κατά τη γνώμη του, εμπεδωθεί από το Γ. Παπανδρέου και ταυτόχρονα υπήρχε διάχυτο στην ελληνική κοινωνία κατά τη δεκαετία του '60, με την αδυναμία της ΕΚ να λειτουργήσει ως αποτελεσματικό «πολιτικό εργαλείο» για κάτι τέτοιο. Σύμφωνα με τον Διαμαντόπουλο, η κεντρώα παράταξη δεν κατάφερε να παρουσιαστεί ως εκσυγχρονιστική δύναμη, ούτε να μετεξελιχθεί, κατά το δέον, από κόμμα προυχόντων σε κόμμα αρχών. Βλ. Θανάσης Διαμαντόπουλος, «Η Ένωση Κέντρου: Κόμμα αρχών ή ομάδα εξουσίας;», στο *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1991, σ. 131-150. Για το κέντρο της δεκαετίας του '60 ο Στέλιος Αλεξανδρόπουλος αναφέρει ότι «δεν ήταν το παλαιό φιλελεύθερο και αντιμοναρχικό Κέντρο, αλλά ένα “νέο Κέντρο”, τόσο από την άποψη των κοινωνικών αντιπροσωπεύσεων που εξέφρασε, όσο και στο επίπεδο της πολιτικής τους έκφρασης, καθώς πλάι στους παραδοσιακούς φιλελεύθερους πολιτικούς, συνασπίστηκαν εαμογενείς πολιτικές ομάδες, αλλά και μια ανερχόμενη κεντροαριστερή πτέρυγα υπό τον Ανδρέα Παπανδρέου, που εξέφρασε ίσως χαρακτηριστικότερα τη νέα πολιτική δυναμική του κεντρώου χώρου». Βλ. Στέλιος Αλεξανδρόπουλος, *Συλλογική Δράση και Αντιπροσώπευση Συμφερόντων πριν και μετά τη Μεταπολίτευση*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1990, σ. 148.

³²⁰ Για παράδειγμα οι *Εποχές* αναφέρουν ότι η προσπάθεια του Γ. Παπανδρέου προσέκρουσε στα συμφέροντα όσων δεν επιθυμούσαν να προσδώσουν στη λαϊκή βούληση, δια μέσω των πολιτικών της αντιπροσώπων, ρόλο ελέγχου των κρατικών οργάνων. Βλ. *Εποχές*, τ. 34, Φεβρουάριος 1966 (Λ. Β. Καραπαναγιώτης, «Το πολιτικό πρόβλημα στην Ελλάδα», ό.π.).

³²¹ *Εποχές*, τ. 8, Δεκέμβριος 1963 («Αναγέννηση», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 56). Η απόλυτη πλειοψηφία που εξασφάλισε η ΕΡΕ κατά τις εκλογές του 1961 (50,8%) τείνει να αποδίδεται στις αθέμιτες μεθόδους στις οποίες κατηγορείται ότι κατέφυγε η δεξιά παράταξη, επεμβαίνοντας στους εκλογικούς καταλόγους, κατά τρόπο ώστε να δημιουργεί «πλαστούς» ψηφοφόρους προς όφελος της και ταυτόχρονα να εμποδίζει το δικαίωμα της ψήφου των αντιπάλων. Ακόμη, η ΕΡΕ κατηγορείται για άσκηση «βίας» βάσει οργανωμένου μάλιστα σχεδίου («Περικλής») στους ψηφοφόρους της ΕΔΑ των επαρχιακών κυρίως περιοχών, ώστε να ψηφίσουν ΕΡΕ. Βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία, Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, ό.π., σ. 274-282. Ιδιαίτερα σημαντικός τείνει να θεωρείται ο ρόλος των Αμερικανών και του παλατιού στην οργάνωση της νοθείας. Όσον αφορά στον Καραμανλή, ο τελευταίος φέρεται να δηλώνει για τις εκλογές του 1961, ότι τα ανάκτορα «ανήσυχα δια την αυξανόμενη δύναμη της ΕΔΑ, είχαν συστήσει ένα είδος

«ανένδοτου αγώνα» που ξεκίνησε ο Γεώργιος Παπανδρέου³²², θέλοντας να επαναφέρει τη συνταγματική τάξη στη χώρα. Οι *Εποχές* επισημαίνουν μάλιστα ότι η αισιοδοξία που διατυπώνουν δεν είναι προϊόν του εκλογικού αποτελέσματος καθαυτού, αλλά του γεγονότος της επαναφοράς στην ομαλότητα. Ανάμεσα στις μεγαλύτερες προσδοκίες που εκφράζει το περιοδικό σε σχέση με τις ενέργειες της νέας κυβέρνησης είναι η αναμόρφωση της παιδείας, για την οποία επενδύει στα πρόσωπα των Γεωργίου Παπανδρέου και Ευάγγελου Παπανούτσου: «Ο συνδυασμός Παπανδρέου και Παπανούτσου αποτελεί εγγύηση πως και το επίπονο έργο θα εκτελεσθεί και οι προσδοκίες του έθνους θα εκπληρωθούν».³²³

Το περιοδικό, παρά την εμπιστοσύνη που εκφράζει στην Ένωση Κέντρου και στον Γεωργίου Παπανδρέου³²⁴, συνεχίζει, μετά την ανάληψη της εξουσίας από το κεντρικό κόμμα να ασκεί ήπια κριτική και να προβαίνει σε προτάσεις περαιτέρω εξυγίανσης του

ψυχολογικής αποθαρρύνσεως των κομμουνιστών, όχι όμως υπέρ της ΕΡΕ», ενώ το σχέδιο «Περικλής» το χαρακτηρίζει ένα «πολεμικό σχέδιο», άσχετο με τις εκλογές. Βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ': 1961-1964, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1986, σ. 42-43&59-63.

³²² Σε τηλεγράφημα του Γ. Παπανδρέου προς τους υποψηφίους της ΕΚ λίγο πριν τις εκλογές του 1961 αναφέρεται: «[...] ωρισμένα όργανα του κράτους και παρακρατικά οργανώσεις, καταληφθείσαι υπό πανικού επιδίδονται εις τρομοκρατικές ενέργειες προς εκφοβισμόν των οπαδών του Κέντρου και ψήφισιν της ΕΡΕ[...]. Επιβάλλεται η άμεσος άμυνα εναντίον πάσης εκδηλώσεως βίας... Όταν οι αρχαί δε δύνανται ή δεν θέλουν να επιβάλουν την νόμιμον τάξιν και να κατοχυρώσουν την ελευθέραν εκδήλωσιν του φρονήματος του λαού συντελείται παραβίασις του Συντάγματος και το Σύνταγμα έχει εμπιστευθεί την τήρησιν του εις τον πατριωτισμόν των Ελλήνων». Βλ. Γ. Αναστασιάδης, *Ο Γεώργιος Παπανδρέου στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία: Πολιτικός λόγος και συνταγματική ιδεολογία*, ό.π., σ. 105.

³²³ *Εποχές*, τ. 8, Δεκέμβριος 1963 («Αναγέννηση», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 56). Ο Άγγελος Τερζάκης που υπογράφει το κείμενο είχε επίσης γράψει στο *Βήμα*, μετά τις εκλογές, ότι το εκλογικό αποτέλεσμα ανέστειλε την πορεία της χώρας «προς έναν ολοκληρωτισμό απίθανα αναχρονιστικό, μια δεσποτεία της Άκρας Δεξιάς, ένα βρικολάκισμα στου φασισμού» την ώρα που το σύμπαν όδευε προς την δημοκρατία. Βλ. *Το Βήμα*, 6/11/1963 (Άγγελος Τερζάκης, «Το νόημα της εκλογής», στήλη: Οι επιφυλλίδες του Βήματος)

³²⁴ Ο Jean Meynaud κάνει λόγο για τη γενικότερη στήριξη που παρείχε ο Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, ο οποίος εξέδιδε ανάμεσα σέ όλα τα έντυπα του (*Νέα*, *Βήμα* κ.τ.λ.), στο πρόσωπο του Γ. Παπανδρέου και θα προσέθετε ότι δεν υπήρχε ανάλογη συμπάθεια για τον Ανδρέα Παπανδρέου. (Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, Η βασιλική εκτροπή από τον κοινοβουλευτισμό του Ιουλίου 1965*, μέρος Β', ό.π., σ. 131). Πάντως, τουλάχιστον στις *Εποχές*, δεν παρουσιάζονται ενδείξεις συμπάθειας, αλλά ούτε και αντιπάθειας προς τον τελευταίο. Ακόμη όμως, κι αν υπήρχαν προσωπικές διαφωνίες με την πολιτική του Ανδρέα Παπανδρέου, δε μπορούμε να παραγνωρίσουμε την τάση που συναντάται συχνά στις *Εποχές* προς μια άτυπη «κεντροαριστερά», ανεξάρτητα από το ποιος την εκπροσωπεί. Σ' αυτό αναφέρεται εμμέσως και ο Κ. Στεργιόπουλος όταν χαρακτηρίζει σε γενικές γραμμές το περιοδικό «κεντρικό έως σοσιαλιστικό» (Προσωπική συνέντευξη στις 2/2/2006). Τη διαπίστωση αυτή ενισχύει και η παρατήρηση του Δ. Χαραλάμπη ότι «ο ριζοσπαστικός χαρακτήρας των θέσεων που εξέφραζε ο Α. Παπανδρέου δεν ανταποκρινόταν στην πραγματική πολιτική στάση και ετοιμότητα της πλειοψηφίας αυτών που υποστήριζαν την αριστερή πτέρυγα». Για περισσότερα βλ. Δ. Χαραλάμπης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία*, ό.π., σ. 194-196.

δημόσιου βίου. Έτσι, ήδη στο τεύχος Ιανουαρίου του 1964 οι *Εποχές* συμβουλεύουν την κυβέρνηση να προβεί στην «αναδιάρθρωση της κοινωνίας βαθμιαία, με μέτρο και σύνεση», χωρίς να προχωρήσει σε ένα εκδικητικό «ξήλωμα του έργου των προκατόχων».³²⁵ Στον τομέα του πολιτισμού, για τον οποίο οι *Εποχές* επισημαίνουν ότι ο πρωθυπουργός τρέφει μεγάλη αγάπη³²⁶, το περιοδικό επίσης ζητάει καθόλη τη διάρκεια της διακυβέρνησης Παπανδρέου πιο δραστικά μέτρα, ενώ θέτει επανειλημμένα και το ζήτημα της σωστής στελέχωσης του δημόσιου βίου ως προϋπόθεσης κοινωνικής και οικονομικής προόδου της χώρας³²⁷.

3.2 Τα Ιουλιανά και ο απόηχός τους

Η ιουλιανή κρίση του 1965 αποτελεί το σημείο τομή για τη μεταστροφή του περιοδικού και την άσκηση περισσότερο οξείας κριτικής στα πολιτικά τεκταινόμενα. Παρότι η Ένωση Κέντρου, τις αρχές της οποίας ενστερνίζονται οι *Εποχές*, εμφανίστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1960 ως κόμμα που αποδέχεται τις αρχές της εθνικοφροσύνης και δεν θέτει καθεστωτικό ζήτημα³²⁸, όταν η σύγκρουση του Γεωργίου Παπανδρέου με το στέμμα και το παρακράτος έφτασε σε οριακό σημείο, το περιοδικό άρχισε να ζητάει με επιτακτικό τρόπο τον σαφή διαχωρισμό αρμοδιοτήτων ανάμεσα σε κυβέρνηση, παλάτι και στρατό. Πρόκειται για το χρονικό σημείο κατά το οποίο αποκαλύπτεται με εκκωφαντικό τρόπο η αποτυχία της προσπάθειας εκδημοκρατισμού του Γ. Παπανδρέου, η οποία δε συμπεριλάμβανε απόρριψη των εμφυλιοπολεμικών συσχετισμών και αμφισβήτηση της μετεμφυλιακής δομής εξουσίας. Είναι εξάλλου χαρακτηριστικό ότι λίγους μήνες πριν τα γεγονότα του Ιουλίου του 1965 το περιοδικό εκφραζόταν με συμπάθεια απέναντι στο πρόσωπο του βασιλιά Κωνσταντίνου, υποστηρίζοντας ότι μπορεί να υπερασπιστεί άριστα το ρόλο της βασιλείας ως «συμβόλου της εθνικής ιστορίας και της οικογενειακής ζωής»³²⁹,

³²⁵ *Εποχές*, τ. 9, Ιανουάριος 1964 («Μέτρο και σύνεση», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 48-49).

³²⁶ *Εποχές*, τ. 14, Ιούνιος 1964 («Συμβούλιο Γραμμάτων και Καλών Τεχνών», στήλη: Χρονικά-Σχόλια σ. 57).

³²⁷ *Εποχές*, τ. 12, Απρίλιος 1964 (Αλεξ. Συμεωνίδης, «Ανώτερη παιδεία: Τι μπορεί και τι πρέπει να γίνει», σ. 56-60).

³²⁸ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία, Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, ό.π., σ. 48.

³²⁹ *Εποχές*, τ. 12, Απρίλιος 1964 («Η νέα βασιλεία», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 53).

αρκεί να περιοριστεί στις συνταγματικές του αρμοδιότητες³³⁰. Με ενθουσιασμό περιέγραφε το περιοδικό, λίγο αργότερα, και το γεγονός του βασιλικού γάμου, προδικάζοντας τις αγνές προθέσεις του βασιλιά και χαρακτηρίζοντας τον ίδιο και τη σύζυγό του «δύο νέα παιδιά ακηλίδωτα»³³¹. Συνολικά το περιοδικό όλη την περίοδο που προηγήθηκε των Ιουλιανών δείχνει να διατηρεί φρούδες ελπίδες ότι οι παράγοντες που εξέθρεψαν το καθεστώς πολιτικής ανωμαλίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα και στήριξαν τη δράση του παρακράτους θα παραιτηθούν ως δια μαγείας από τον «υπόγειο» ρόλο που διαδραμάτιζαν για χρόνια και θα επιτρέψουν να προχωρήσει ο εκδημοκρατισμός της κοινωνίας.

Οι ψευδαισθήσεις λαμβάνουν τέλος κατά τα Ιουλιανά, όταν ο βασιλιάς υπερβαίνοντας τον συνταγματικό του ρόλο³³² έθεσε βέτο στην απόφαση του Γ. Παπανδρέου να αναλάβει ο ίδιος το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας³³³. Αμέσως μετά την

³³⁰ Ο Σωτήρης Καραγιάννης επισημαίνει ότι η συχνή όξυνση των σχέσεων ΕΚ-θρόνου δεν αποτελεί «εκδήλωση άρνησης και αμφισβήτησης του στέμματος, αλλά διαμαρτυρίας και πίεσης με σκοπό την υπενθύμιση του συνταγματικού του ρόλου». Βλ. Σωτήρης Καραγιάννης, *Ο κεντρικός πολιτικός χώρος στην μεταπολεμική Ελλάδα (1944-1961), Διάγνωση-Οριοθέτηση-Ερμηνεία*, β' τόμος, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1984, σ. 455.

³³¹ *Εποχές*, τ. 18, Οκτώβριος 1964 («Ο λαός και το στέμμα», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 47).

³³² Κατά τα Ιουλιανά, όπως και σε άλλες περιπτώσεις, σύμφωνα με τον Αλιβιζάτο «ο βασιλιάς είχε τη δικιά του πολιτική που δεν ήταν εκείνη της κυβέρνησης, και δεν δίστασε, με δική του πρωτοβουλία, να την κάνει δημόσια γνωστή. Είναι πολύ αμφίβολο αν το γράμμα και το πνεύμα των συνταγματικών διατάξεων (σύνταγμα 1952) [...] του επέτρεπαν να ενεργήσει κατ' αυτό τον τρόπο [...]». Για περισσότερα βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974*, ό.π., σ. 252. Ο Γ. Αναστασιάδης συμφωνεί με την ανυπαρξία συνταγματικού ερείσματος στη δράση του βασιλιά και την παραθέτει ως ένδειξη του ότι, όπως αναφέρει και ο Μουζέλης, «στη μεταπολεμική Ελλάδα λειτούργησε τελικά ένα “ημικοινοβουλευτικό” καθεστώς με το στρατό, σχετικά αυτονομημένο από το στέμμα, να ελέγχει τους αφανείς μηχανισμούς της εξουσίας και τη θέση του βασιλιά ενισχυμένη απέναντι στον πολιτικό κόσμο». Βλ. Γιώργος Αναστασιάδης, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική και Συνταγματική Ιστορία (1940-1986)*, β' έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 1998, σ. 65.

³³³ Ο Γ. Παπανδρέου, αναφέρει σε σχέση με την αντίδραση του βασιλιά απέναντι στο ενδεχόμενο ανάληψης του υπουργείου Εθνικής Άμυνας από τον ίδιο τον πρωθυπουργό: «...Συμφώνως προς το πολίτευμα της βασιλευομένης δημοκρατίας ο βασιλεύς βασιλεύει και ο λαός κυβερνά δια της νομίμου κυβερνήσεως[...] Δεν αποτελεί το Υπουργείον Εθνικής Αμύνης στεγανόν διαμέρισμα εξαιρούμενον της εξουσίας της κυβερνήσεως [...] (1^η επιστολή προς βασιλιά Κωνσταντίνο, 9/7/1965. [...]) Καθιερούται τοιουτοτρόπως η αρχή ότι δύναμαι ναμαι πρωθυπουργός αλλά όχι και υπουργός ορισμένου υπουργείου. Θα είμαι επομένως πρωθυπουργός υπό απαγόρευσιν [...]. Δεν στέργω εις την παραβίασιν των αρχών της βασιλευομένης δημοκρατίας [...] (2^η επιστολή, 15/7/1965). Βλ. Γ. Αναστασιάδης, «Ο Γεώργιος Παπανδρέου στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία: Πολιτικός λόγος και συνταγματική ιδεολογία», ό.π., σ. 108-109. Ο Α. Παπανδρέου γράφει ένα χρόνο αργότερα, μιλώντας για την κρίση του Ιουλίου του 1965, ότι επρόκειτο για μια «σύγκρουση μεταξύ ενός αντιδραστικού και ξενόδουλου κατεστημένου και των ζωντανών λαϊκών δυνάμεων που ύστερα από δεκαετίες ολόκληρες είχαν κατορθώσει επιτέλους να αναδείξουν μια κυβέρνηση που σαν κύριο στόχο

ιουλιανή κρίση το περιοδικό διατυπώνει τη θέση ότι το «νόημα της βασιλείας έχει αλλάξει ριζικά», έχοντας χάσει το «μυστικιστικό» και «χαρισματικό» στοιχείο που την διέκρινε σε παλαιότερους χρόνους: «Το πολίτευμα της βασιλευμένης Δημοκρατίας δεν είναι πια τίποτε άλλο παρά ένα συμβόλαιο συμβιβασμού ανάμεσα στις πολιτικές παρατάξεις, μια πράξη ορθολογιστική κι ωφελιμιστική από την οποία έχει λείψει ολότελα κάθε χαρακτήρας ιερός, θρυλικός ή ιδεοκρατικός»³³⁴.

είχε την αλλαγή, δηλαδή την προγραμματισμένη εθνική αναγέννηση, την μορφωτική, κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη του έθνους». Βλ. Α. Γ. Παπανδρέου, *Δημοκρατία και εθνική αναγέννηση*, ό.π., σ. 23.

³³⁴ *Εποχές*, τ. 28, Αύγουστος 1965 («Η πολιτειακή κρίση», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 57). Παρότι ο σχολιασμός της ιουλιανής κρίσης στις *Εποχές* γίνεται σχεδόν αποκλειστικά μέσω της στήλης Χρονικά-Σχόλια που, όπως έχει προαναφερθεί, έγραφε ο Τερζάκης, ο έτερος βασικός συνεργάτης των *Εποχών*, Γιώργος Θεοτοκάς καταφέρθηκε με σθένος κατά της ιουλιανής εκτροπής στην αρθρογραφία του εκτός του περιοδικού. Για παράδειγμα λίγες ημέρες μετά το ξέσπασμα της κρίσης, ο Θεοτοκάς γράφει υποστηρικτικό άρθρο προς το πρόσωπο του Γεωργίου Παπανδρέου που, όπως αναφέρει, έγινε «σύμβολο και θρύλος» για το λαό. Ο λαός ο οποίος, σύμφωνα με τον Θεοτοκά, είχε επενδύσει τις ελπίδες του στον Παπανδρέου, εξαπατήθηκε και χλευάστηκε. Ο γράφων ζητάει ελεύθερες εκλογές, ώστε να λειτουργήσει ξανά η δημοκρατία στη χώρα. Ωστόσο, όπως σημειώνει, η ελληνική δεξιά που τη χαρακτηρίζει «αυτό το πολύπλοκο σύμπλεγμα από δυνάμεις ετερόκλητες, φανερές και σκοτεινές» επιμένει να κρατά τον τόπο μισό αιώνα πίσω και οι συνέπειες αυτού προδιαγράφεται ότι θα είναι ολέθριες. Βλ. *Το Βήμα* 27/7/1965 (Γιώργος Θεοτοκάς, «Η ελπίδα»). Σε άλλο άρθρο του, ο Θεοτοκάς καταλογίζει στους «άρχοντες» του τόπου ότι έκαναν ένα «πελώριο ιστορικό σφάλμα», ότι κατέστρεψαν την ενότητα του κέντρου, «εξαπέλυσαν ένα κύμα διασυρμού κάθε πολιτικής ιδεολογίας» και μέσα από τον «ίλιγγο της ασυνέπειας, της αποστασίας, της αυτομολίας» οδήγησαν τη χώρα στον «πολιτικό μηδενισμό». Βλ. *Το Βήμα*, 8/9/1965, (Γιώργος Θεοτοκάς, «Που πάμε;»). Ο Θεοτοκάς τονίζει ακόμη τη σημασία της συντονισμένης αντίδρασης των νέων απέναντι σε αυτή την κατάσταση. *Το Βήμα*, 15/9/1965 (Γιώργος Θεοτοκάς, «Η εθνική κρίση και οι νέοι»). Σε όσους του καταλογίζουν ότι «ρίχνει στην καρδιά των νέων τη λέξη Επανάσταση», ενώ από την άλλη ο ίδιος ξει ως συντηρητικός, ο Θεοτοκάς απαντάει ότι ποτέ δε μίλησε για επανάσταση, αλλά για «δημοκρατική αναγέννηση». Βλ. *Το Βήμα*, 21/10/1965 (Γιώργος Θεοτοκάς, «Το νόημα και οι προϋποθέσεις μιας ανόρθωσης»). Επίσης, αντιδιαστέλλει το «όχι» της 28^{ης} Οκτωβρίου 1940 από το «όχι» της 15^{ης} Ιουλίου 1965, λέγοντας ότι στη δεύτερη περίπτωση το «όχι» το είπαν στον ελληνικό λαό «δικοί του άνθρωποι» και ήταν «όχι» στην ομαλή λειτουργία δημοκρατικού, φιλελεύθερου πολιτεύματος, «όχι» στις οικονομικές μεταρρυθμίσεις που θα ανακούφιζαν τις λαϊκές τάξεις, «όχι» στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Η δικαιολογία πίσω από αυτά τα «όχι» ήταν ο υποτιθέμενος κομμουνιστικός κίνδυνος και πάλι. Βλ. *Το Βήμα*, 10/7/1966 (Γιώργος Θεοτοκάς, «Το “Όχι” της 15^{ης} Ιουλίου»). Είναι χαρακτηριστική η θέση του Σπ. Πλασκοβίτη, ότι «ο Θεοτοκάς θα τελειώσει τη ζωή του με μian εσωτερική εξέγερση που τον φέρνει στα 1965-1966 πολύ κοντά στην λαϊκή ψυχή και του χαρίζει θέση “οδηγού”». *Ταχυδρόμος*, 5/2/1976 (Σπ. Πλασκοβίτης, «Μια αλληλογραφία»). Μετά το θάνατο του Θεοτοκά, οι συνεργάτες του στις *Εποχές* μιλούν στο περιοδικό για τη στάση του Θεοτοκά απέναντι στην εθνική κρίση άλλοτε «διακριτικά» υποστηρικτικά [π.χ. ο εκδότης του περιοδικού Χρήστος Λαμπράκης λέει ότι τα επιχειρήματα του Θεοτοκά έρχονται «σε δεύτερη μοίρα», ωστόσο παραμένει άξια θαυμασμού η αγωνιστική του διάθεση- βλ. *Εποχές*, τ. 45, Ιανουάριος 1967 (Χρήστος Λαμπράκης, «Ο Γιώργος Θεοτοκάς και ο αγωνιστικός στοχασμός», σελ. 7-10] κι άλλοτε διαχωρίζοντας με σαφήνεια τη θέση τους από εκείνη του Θεοτοκά. Για παράδειγμα ο Γιώργος Σεφέρης, περιγράφει τη σχέση φιλίας του με το Γ. Θεοτοκά, εντούτοις σημειώνει ότι επέλεξαν διαφορετική γραμμή στο θέμα της συμμετοχής ή μη στα γεγονότα του καιρού τους (ενδεικτικά αναφέρει «πιστεύω πως τις δικτατορίες δεν τις σταματούν μανιφέστα διανοουμένων»), χωρίς να καταδικάζει καμία από τις δυο στάσεις. βλ. *Εποχές*, τ. 45, Ιανουάριος 1967 (Γιώργος Σεφέρης, «Ο Η συνομιλία με τον Φαβρίκιο», σελ. 3-6). Χαρακτηριστική των επικρίσεων που προκάλεσε το συγκεκριμένο κείμενο είναι η θέση του περιοδικού

Χωρίς να αναλύει περισσότερο τα γεγονότα των Ιουλιανών το περιοδικό διατυπώνει την «προειδοποίηση», όπως την αποκαλεί, ότι καμία πράξη των αξιωματούχων που υπερβαίνει τα συνταγματικά ή δημοκρατικά όρια δε θα γίνεται δεκτή, με το επιχείρημα ότι πρόκειται για «χαρισματικά» ή «προικισμένα» άτομα με εξουσιοδότηση από την «Θεία Πρόνοια, την Ιστορία ή την Εθνική Ιδέα»³³⁵.

Το περιοδικό θα συνεχίσει κατά περιόδους να αναφέρεται, μέχρι το τέλος της έκδοσης του, το Μάρτιο του 1967, στη στρεβλή λειτουργία που το Στέμμα επιδιώκει να προσδώσει στη Βασιλευομένη Δημοκρατία³³⁶.

Κατά τα Ιουλιανά προβάλλεται η δικαιολογημένη αγανάκτηση του λαού³³⁷, ενώ ο ρόλος και τα όρια της αυλής αμφισβητούνται από το περιοδικό από κοινού με το έτερο κομμάτι του μετεμφυλιακού καθεστώτος, δηλαδή τον στρατό. Οι *Εποχές*, λίγο πριν το ξέσπασμα της κρίσης, αναφέρονται ξεκάθαρα στις παραστρατιωτικές οργανώσεις που χρησιμοποιήθηκαν από τις κυβερνήσεις για πολιτικά συμφέροντα³³⁸. Η ευθύνη μάλιστα για τη γιγάντωση των οργανώσεων αυτών αποδίδεται εξίσου στους πολιτικούς που θέλησαν να εδραιώσουν την εξουσία τους με τη βοήθεια των συγκεκριμένων αξιωματούχων και στους ίδιους του αξιωματούχους. Όπως σημειώνουν οι *Εποχές*, «η ύπαρξη πολιτικών οργανώσεων στο στράτευμα είναι ασυμβίβαστη με την έννοια και τον προορισμό των ενόπλων δυνάμεων του Έθνους»³³⁹. Ακόμη κι όταν πρόκειται για μία οργάνωση που ασκεί «μονοκρατορικό έλεγχο»³⁴⁰, εκτοπίζοντας κάθε διαφορετική άποψη,

Ενδοχώρα που αποδοκίμασε τον Σεφέρη, θεωρώντας ότι προτρέπει έμμεσα τον πνευματικό κόσμο να μην εκφράζει δημόσια πολιτικές θέσεις: «[...] είναι νομίζουμε περίπου απαράδεκτο να βγει και να πει δημόσια: μη μιλάτε!». Βλ. *Ενδοχώρα*, περίοδος Β', έτος 7°, τεύχος 38 (Γιώργος Αράγης, «Ποίηση και Πολιτική», σελ. 53-57). Στον αντίποδα αυτής της άποψης, μεγάλο μέρος του συντηρητικού κόσμου καταδίκασε τη δυναμική στάση του Θεοτοκά σε σχέση με τα Ιουλιανά. Βλ. παρακάτω σελ. 354-355.

³³⁵ *Εποχές*, τ. 28, Αύγουστος 1965 («Η πολιτειακή κρίση», ό.π.).

³³⁶ *Εποχές*, τ. 34, Φεβρουάριος 1966 (Λ. Καραπαναγιώτης, «Το πολιτικό πρόβλημα στην Ελλάδα», στήλη: Η πολιτική σκέψη, σ. 153-157).

³³⁷ Ενδιαφέρον παρουσιάζει ανάλυση της USIA την ίδια χρονιά που αποδίδει την έντονη πολιτικοποίηση των Ελλήνων στην κοινωνική σύγκρουση που εύλογα δημιουργείται σε μια «μικρή, φτωχή χώρα» μεταξύ ανώτερων και κατώτερων στρωμάτων, τα οποία επιδιώκουν οικονομικά οφέλη. Στην ίδια ανάλυση αναφέρεται ότι οι πλούσιοι κινούνται πολιτικά μεταξύ Δεξιάς και Κέντρου, προσπαθώντας να διασφαλίσουν τα κεκτημένα τους. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο «άλλος» ψυχρός πόλεμος, Η αμερικανική πολιτιστική διπλωματία στην Ελλάδα, 1953-1973*, ό.π., σελ. 80-81.

³³⁸ *Εποχές*, τ. 26, Ιούνιος 1965 («Στρατός και οργανώσεις», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 62).

³³⁹ *Εποχές*, τ. 26, Ιούνιος 1965 («Στρατός και οργανώσεις», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 62).

³⁴⁰ Εδώ οι *Εποχές* δείχνουν να στρέφονται κυρίως κατά του ΙΔΕΑ (Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών), της παραστρατιωτικής οργάνωσης που είχε σχηματιστεί το 1945 και τα μέλη της οποίας συνέχιζαν να δρουν

ο κίνδυνος παραμένει εξίσου ισχυρός. Πάντως το περιοδικό απαλλάσσει εν μέρει από τις ευθύνες την κυβέρνηση Παπανδρέου, τονίζοντας ότι «κληρονόμησε» την κατάσταση αυτή από προηγούμενες κυβερνήσεις, γεγονός που δυσκολεύει εξαιρετικά το έργο της. Οι *Εποχές* καταλήγουν ότι δε νοείται να υποκαθίσταται η κυβέρνηση από οργανωμένες ομάδες που δρουν μέσα στις ένοπλες δυνάμεις³⁴¹ καθώς και στο ότι πρέπει να είναι σαφής η διάκριση ανάμεσα στον στρατό και την πολιτική³⁴².

Πέρα από τους επικριτικούς τόνους στην περιγραφή της δράσης του βασιλιά και του στρατού όσο μαίνονται τα Ιουλιανά, μετά το ξέσπασμα της κρίσης το περιοδικό θα διατηρήσει οξείς τόνους στην κριτική της ευρύτερης πολιτικής κατάστασης, όσον αφορά στην παιδεία, τον πολιτισμό την οικονομία κ.ο.κ³⁴³, επισημαίνοντας την αναρχία που επικρατεί στη χώρα και την ουσιαστική ανυπαρξία κράτους.

Σημειώνεται πάντως ότι ακόμη και μετά τα γεγονότα του καλοκαιριού του 1965, ο πολιτικός λόγος των *Εποχών* σα σύνολο δεν αποκτά την ένταση, τη συνέχεια και την καθαρότητα που απαιτούν οι εξελίξεις στη χώρα. Είναι ενδεικτικό ότι τον Αύγουστο του 1966, με την πολιτική σήψη να βρίσκεται σε προχωρημένο σημείο και τις ενδείξεις για πιθανότητα δικτατορικής επιβολής να είναι εμφανείς³⁴⁴, το περιοδικό εκφράζει ανησυχία για την εικόνα που παρουσιάζει η Ελλάδα στους τουρίστες όταν οι τελευταίοι διαβάζουν

στον στρατό κατά την υπό μελέτη περίοδο, υπονομεύοντας «κάθε βήμα εκσυγχρονισμού και εκδημοκρατισμού της δημόσιας ζωής ως εκδήλωση “κομμουνιστικής απειλής” και ως άμεσο κίνδυνο για το αστικό κοινωνικό σύστημα». Βλ. Τσουνάκος, Όθων, «Από την άνοδο της Ένωσης Κέντρου στη Δικτατορία», 1963-1967», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΣΤ', ό.π., σ. 211. Ο Δ. Χαραλάμπης τονίζει ότι η ύπαρξη του ΙΔΕΑ είναι συνέπεια του γεγονότος ότι «ο στρατός είχε απόλυτη συνείδηση του ρόλου του και του πολιτικού του βάρους». Για περισσότερα βλ. Δ. Χαραλάμπης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία*, ό.π., σ. 226-228.

³⁴¹ Σύμφωνα με τον Meynaud προκειμένου να περιοριστούν οι επεμβάσεις του στρατού, θα έπρεπε ο κομματικός μηχανισμός να διαθέτει μία οργάνωση και ένα «ελάχιστο όριο πολιτικής ενότητας», αντίστοιχα με αυτά που διέθετε ο στρατός. Βλ. Jean Meynaud, *Οι Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, μέρος Α', ό.π., σ. 354-355.

³⁴² *Εποχές*, τ. 26, Ιούνιος 1965 («Στρατός και οργανώσεις», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 62).

³⁴³ Βλ. για παράδειγμα *Εποχές*, τ. 33, Ιανουάριος 1966 («Συνταγματικές ελευθερίες», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 56).

³⁴⁴ Οι *Εποχές*, αντίθετα με την *Επιθεώρηση Τέχνης*, δε συζήτησαν για το ενδεχόμενο της δικτατορίας. Ωστόσο βασικοί συνεργάτες του περιοδικού συμμετείχαν στη συγκεκριμένη συζήτηση μέσω της αρθρογραφίας τους εκτός περιοδικού. Για παράδειγμα ο Γ. Θεοτοκάς είχε μιλήσει για τα όσα αρνητικά θα συνεπαγόταν για τη χώρα μια δικτατορία, καθώς και για τις αβάσιμες δικαιολογίες που θα επικαλεστούν οι πιθανοί δικτάτορες: ότι υπήρχε ένας «μεγάλος εθνικός κίνδυνος», ότι έπρεπε η χώρα έπρεπε να αμυνθεί απέναντι στην «επανάσταση» που λάμβανε χώρα, ότι «κατέρρεε η οικονομία» ή ότι «ερχόταν λιμός». Βλ. ενδεικτικά *Το Βήμα*, 20/2/1966 (Γιώργος Θεοτοκάς, «η δικτατορία»).

σε περίοπτα σημεία ελληνικών πόλεων συνθήματα κατά «του έθνους μας, του στέμματος και του στρατού μας»³⁴⁵. Έτσι, ενώ το περιοδικό ζήτησε με έντονο ύφος σε συγκεκριμένα κείμενα το διαχωρισμό των αρμοδιοτήτων κυβέρνησης, παλατιού και στρατού, δεν έθεσε ως προϋπόθεση τη ριζική αλλαγή και την εκ βάθρων αναδόμηση της κοινωνίας προς την κατεύθυνση του εκδημοκρατισμού, υποβαθμίζοντας την διαμαρτυρία για τα τεκταινόμενα σε τυπική αναγνώριση κραυγαλέων υποθέσεων αντισυνταγματικής και αντιδημοκρατικής φύσης και σύσταση για συνέτιση «εις ώτα μη ακουόντων». Χωρίς να αγνοούν, όπως για παράδειγμα η *Νέα Εστία*, τα φλέγοντα αιτήματα των στρωμάτων εκείνων που αποκτώντας πολιτική συνείδηση μπαίνουν στο στίβο των διεκδικήσεων³⁴⁶, οι *Εποχές* δεν αποτυπώνουν τα αιτήματα αυτά με ενάργεια τέτοια που θα τους επέτρεπε να συμμετάσχουν, από την πλευρά και το ρόλο τους, στη διεκδίκηση της αλλαγής.

3.3 Η οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας

Ιδιαίτερη έμφαση, στο πλαίσιο της πολιτικής αρθρογραφίας, δίνεται στα ζητήματα της οικονομίας, η οποία ακόμη κατά τη δεκαετία του 1960 προσπαθεί να ορθοποδήσει. Παρότι η βελτίωση των οικονομικών μεγεθών που είχε ξεκινήσει από τη δεκαετία του 1950³⁴⁷ συνεχίστηκε κατά την επόμενη δεκαετία, παράγοντες όπως η περικοπή της αμερικανικής βοήθειας³⁴⁸ και κυρίως η ανάγκη ουσιαστικής αναδιάρθρωσης της

³⁴⁵ *Εποχές*, τ. 40, Αύγουστος 1966 («Συνθήματα», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 158).

³⁴⁶ Ο εκσυγχρονισμός τη συγκεκριμένη περίοδο λειτουργεί ως αντίρροπη δύναμη απέναντι σ' εκείνη που ασκεί το παγιωμένο μετεμφυλιακό καθεστώς. Η μαζική διεκδίκηση νέων μορφών κοινωνικής συναίνεσης αντανakλάται στα σχετικά με την παιδεία, την οικονομία και τις ελευθερίες αιτήματα που κυριαρχούν στις κινητοποιήσεις της περιόδου. Πρόκειται για διεκδικήσεις που λειτουργούν ως ενδείξεις μιας πρώτης μορφής πολιτικής συνειδητοποίησης των στρωμάτων εκείνων που το μετεμφυλιακό καθεστώς πραγμάτων είχε αποκλείσει από τον πολιτικό στίβο. Βλ. Δημήτρης Χαραλάμπης, «Η κρίση της δεκαετίας του '60 και ο ρόλος του Γεωργίου Παπανδρέου», στο Π. Πετρίδης-Γ. Αναστασιάδης(επιμ.), Γεώργιος Παπανδρέου, *60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, ό.π., σ. 491-521 και ειδικότερα 510-511.

³⁴⁷ Βλ. Πάνος Καζάκος, «Η Ελληνική Οικονομία, 1949-1967: Ανασυγκρότηση και ανάπτυξη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΣΤ', ό.π., σελ. 223-237 και ειδικότερα 226-228.

³⁴⁸ Η αμερικανική βοήθεια προς την Ελλάδα, που είχε ξεκινήσει ως μέρος του σχεδίου Μάρσαλ και είχε φτάσει στο απόγειο της την περίοδο 1947-1952, έπαιξε μεγάλο ρόλο στη χρηματοδότηση των εισαγωγών, στην κάλυψη μέρους του ελλείμματος, στη συγκράτηση του πληθωρισμού και στις επενδύσεις. Ο Σωτήρης Ριζάς συνοψίζει τις θέσεις του Chester Bowles, συμβούλου του State Department, για το θέμα αυτό κατά το 1962, όταν οι Αμερικανοί διαμήνυαν την πρόθεσή τους για οριστική παύση της βοήθειας: «...η Ελλάδα δεν είχε αξιοποιήσει ορθολογικά την αμερικανική βοήθεια και δεν τη χρειαζόταν πια, αφού μπορούσε να ανταποκριθεί στις ανάγκες ανάπτυξης περιορίζοντας τη γραφειοκρατία και τις δαπάνες του δημόσιου τομέα

ελληνικής οικονομίας, έκαναν τις όποιες βελτιώσεις στους επιμέρους δείκτες³⁴⁹ να μην έχουν πάντα αντίκρισμα στην οικονομία της χώρας εν γένει. Τα θετικά βήματα που συντελέστηκαν δεν έγιναν με τρόπο δομικό, συγκροτημένο και στοχευμένο προς την κατεύθυνση του συνολικού εξ ορθολογισμού της οικονομίας, γεγονός που είχε σα συνέπεια οι παθογένειες της ελληνικής οικονομίας να παραμένουν ισχυρές³⁵⁰. Έτσι, το αίτημα της οικονομικής αναδιάρθρωσης συνδέθηκε άρρηκτα με τα αιτήματα για κοινωνική και πολιτική αλλαγή που συντάραξαν τη δεκαετία του 1960.

Μία από τις εκδηλώσεις αυτής της κατάστασης είναι σύμφωνα με τις *Εποχές* η ανισότητα στην κατανομή του εισοδήματος αλλά και στη φορολογία³⁵¹, γεγονός που περιγράφεται ως ένδειξη «αναληθσίας» και έλλειψης κοινωνικής πρόνοιας³⁵², καθώς και ως χαρακτηριστικό των υπανάπτυκτων χωρών. Το περιοδικό αναφέρει ότι όλες οι κυβερνήσεις προστατεύουν τους «λίγους», τους ευνοούμενους έναντι των πολλών, καταδικάζοντας τους τελευταίους στην οικονομική ανέχεια. Ενδεικτικά, τον Σεπτέμβριο του 1966, το περιοδικό κάνει νύξη στις προκλητικές προαναγγελίες της κυβέρνησης περί φορολογικής επιβάρυνσης αποκλειστικά των ευπόρων. Ωστόσο, οι *Εποχές* δίνουν ως παράδειγμα κατηγορίας «ευπόρων», σύμφωνα με την αξιολόγηση της κυβέρνησης, μια

που δεν είχαν παραγωγικό χαρακτήρα». Η κακή χρήση της αμερικανικής βοήθειας, ωστόσο, δεν αναφέρθηκε ως επίσημη άποψη της αμερικανικής κυβέρνησης. Βλ. Σωτήρης Ριζάς, *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη, 1961-1964*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2001, σ. 82-83. Η περικοπή ωστόσο της βοήθειας δεν αναιρεί τον αμερικανικό έλεγχο επί της ελληνικής οικονομίας. Όπως αναφέρει ο Δ. Χαραλάμπης, οι Αμερικανοί υπονόμουν όλες τις επενδυτικές πρωτοβουλίες που δεν ελέγχονταν από τους ίδιους, εμποδίζοντας μια «ανεξάρτητη» από τους ίδιους ελληνική εκβιομηχάνιση. Βλ. Δ. Χαραλάμπης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία*, ό.π., σ. 78-79.

³⁴⁹ Για παράδειγμα το 1964 υπήρξε αύξηση 8,5% του εθνικού προϊόντος και η αύξηση συνεχίστηκε και την επόμενη χρονιά. Το πρόβλημα ήταν, κατά τον Jean Meynaud, ότι η βελτίωση των οικονομικών μεγεθών δε σήμανε αναδιάρθρωση του βιομηχανικού τομέα. Βλ. Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, Η βασιλική εκτροπή από τον κοινοβουλευτισμό του Ιουλίου 1965*, μέρος Β', ό.π., σ. 25.

³⁵⁰ Ο Γιώργος Θεοτοκάς μιλούσε στα μέσα της δεκαετίας του 1960 για μία χώρα «μυσο-αναπτυγμένη» που βρίσκεται «κάπου στα μισά του δρόμου ανάμεσα στις καθυστερημένες χώρες της Μέσης Ανατολής και τις προχωρημένες της Δυτικής Ευρώπης». Παρότι, όπως σημειώνει η λύση, για να δρομολογηθεί οριστικά η πορεία προς την ανάπτυξη είναι η σταθεροποίηση της δημοκρατίας, πολλοί «υπερσυντηρητικοί όμιλοι» προσανατολίζονται προς καταστροφικές για τη χώρα «δυναμικές λύσεις», ακόμη και προς την εγκαθίδρυση δικτατορίας. Βλ. *Το Βήμα*, 26/3/1965 (Γιώργος Θεοτοκάς, «Που πηγαίνει το ελληνικό κράτος;»).

³⁵¹ Για παράδειγμα, σε έκθεση του ΟΟΣΑ τον Φεβρουάριο του 1966, διαπιστώνεται ότι η οικονομική πολιτική της ΕΚ δε φρόντισε να δημιουργήσει μια δίκαιη αντιστοιχία ανάμεσα στα εισοδηματικά πλεονεκτήματα και τα φορολογικά βάρη κάθε κατηγορίας εργαζομένων. Βλ. Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, Η βασιλική εκτροπή από τον κοινοβουλευτισμό του Ιουλίου 1965*, μέρος Β', ό.π., σ. 27.

³⁵² *Εποχές*, τ. 29, Σεπτέμβριος 1965 («Ευνοούμενοι και μη», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 54).

τετραμελή οικογένεια που έχει μηνιαίο εισόδημα 6.000, επισημαίνοντας το τραγελαφικό του πράγματος³⁵³. Με δηκτική διάθεση αντιμετωπίζει προκαταβολικά το περιοδικό το ενδεχόμενο να δικαιολογήσει η κυβέρνηση την ανισότητα του εισοδήματος, προφασιζόμενη τις διαφορετικές ικανότητες και τη «χρησιμότητα» του καθενός, αναφέροντας: «Ουδείς φθόνος! Τις “ικανότητες” αυτές τις γνωρίζουμε- από την κόψη!»³⁵⁴.

Οι *Εποχές* καταδικάζουν ακόμη τις πολιτικές εκείνες που οδηγούν τους νέους στην ανεργία³⁵⁵, αλλά και την αναντιστοιχία ανάμεσα στη ζωή που διαρκώς ακριβαίνει με τους μισθούς που παραμένουν χαμηλοί³⁵⁶. Οι παραπάνω διαπιστώσεις συνοδεύονται από το συμπέρασμα ότι «κάτι βαθύτερο νοσεί στην οικονομία μας και, κατ’ αναγκαία συνάρτηση, στο όλο σύστημα που μας διέπει»³⁵⁷, καθώς και ότι η μόνη δύναμη που μπορεί να αντιμετωπίσει τα «αντιαναπτυξιακά και αντικοινωνικά συμφέροντα» είναι η δημοκρατία³⁵⁸.

Η έλλειψη ευαισθησίας και σχεδιασμού στα θέματα οικονομικής πολιτικής, αποτυπώνεται με ενάργεια, σύμφωνα με το περιοδικό, στη δραστηριότητα του κατασκευαστικού καθώς και του τουριστικού κλάδου, που και οι δύο παρουσιάζονται να έχουν επιφέρει καίρια πλήγματα στη φυσιογνωμία και την εικόνα της χώρας προς τα έξω. Οι *Εποχές* καταγγέλλουν ότι το ελληνικό τοπίο έχει πληγεί ανεπανόρθωτα, παραδομένο σε ξένους ιδιώτες και τουριστικές επιχειρήσεις που επεμβαίνουν σε αυτό καταστρεπτικά χωρίς καμία αναστολή³⁵⁹. Όπως αναφέρεται αλλού, το «δηλητήριο του επιχειρηματισμού» απειλεί άμεσα την αγνότητα της ελληνικής φύσης³⁶⁰, την ίδια ώρα που

³⁵³ *Εποχές*, τ. 41, Σεπτέμβριος 1966 («Πρακτική αριθμητική», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 260).

³⁵⁴ *Εποχές*, τ. 41, Σεπτέμβριος 1966 («Πρακτική αριθμητική», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 260).

³⁵⁵ *Εποχές*, τ. 4, Αύγουστος 1963 («Το δράμα των Σχολών Θεάτρου», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 58-59).

³⁵⁶ *Εποχές*, τ. 31, Νοέμβριος 1965 («Το έπος των ταχυδρομείων», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 52).

³⁵⁷ *Εποχές*, τ. 31, Νοέμβριος 1965 («Το έπος των ταχυδρομείων», ό.π.).

³⁵⁸ *Εποχές*, τ. 34, Φεβρουάριος 1966 (Λ. Β. Καραπαναγιώτης, «Το πολιτικό πρόβλημα στην Ελλάδα», στήλη: Η πολιτική σκέψη, σ. 153-157).

³⁵⁹ *Εποχές*, τ. 6, Οκτώβριος 1963 («Πουλιέται το ελληνικό τοπίο;», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 43). Ο τουρισμός αναφέρεται συχνά στον περιοδικό τύπο της περιόδου ως παράγοντας επιβαρυντικός για τα εθνικά χαρακτηριστικά. Για παράδειγμα, σε συνέχεια άρθρου της Ελένης Βλάχου στην *Καθημερινή*, το περιοδικό *Ενδοχώρα* αναφέρει ότι η Ελλάδα κινδυνεύει να γίνει «διεθνές κέντρο Τουρισμού, χωρίς εθνικότητα, χωρίς προσωπικότητα, χωρίς χαρακτήρα». Βλ. *Ενδοχώρα*, Σεπτέμβρης-Οκτώβρης 1962, τ. 19 («Αν χαλάσουν οι Έλληνες...», στήλη: Χρονικά, σελ. 1035-1036).

³⁶⁰ *Εποχές*, τ. 21, Ιανουάριος 1965 («Τα ιερά και τα επιδόλαια», στήλη: Χρονικά Σχόλια σ. 57-58).

χώροι «ιεροί» για τη χώρα, όπως οι αρχαιολογικής αξίας χώροι, καταπατώνται χάριν του τουρισμού³⁶¹. Μένοντας στο θέμα του τουρισμού, το περιοδικό αναφέρεται στην κακή διαχείριση του οικονομικού προϋπολογισμού της χώρας. Επίσης τονίζει ότι, ενώ η Ελλάδα συνεχίζει να έχει οικονομικά προβλήματα σε καίριους τομείς, επιμένει να επενδύει τεράστια ποσά για τον τουρισμό. Από τα ποσά αυτά μάλιστα ελάχιστα παρουσιάζονται να διατίθενται για τα πραγματικά θέματα του τουρισμού, όπως η διασφάλιση της έγκαιρης αποκομιδής των απορριμμάτων και η συνακόλουθη τήρηση των συνθηκών υγιεινής στην πρωτεύουσα:

«Σε μια χώρα που τόσο ζήλο, τόσο πάθος δείχνει για τον τουρισμό της, δεν θα μπορούσαν τάχα να διατεθούν μερικά από τα εκατομμύρια του προϋπολογισμού του σχετικού Οργανισμού για τη στοιχειώδη ανάγκη να μην αναδίδει αποφορά φρικιαστική, νοσογόνο, η πρωτεύουσα...Δεν μας αρκεί η ηθική δυσσομία, που επισημαίνεται παντού, χωρίς και να θεραπεύεται;»³⁶².

Παρομοίως για τον κατασκευαστικό κλάδο, που τις δεκαετίες του 1950 και 1960 έγινε κεντρικός παράγοντας εκβιομηχάνισης, το περιοδικό επισημαίνει τις αρνητικές πτυχές του, τονίζοντας ότι με την άναρχη δράση του έχει πλήξει ανεπανόρθωτα την φυσιογνωμία της Αθήνας. Οι *Εποχές* αναφέρονται στην ανάγκη να υπάρξει καλύτερος σχεδιασμός σε θέματα πολεοδομίας, πιθανώς με την αξιοποίηση κάποιων ανθρώπων του πολιτισμού, προκειμένου να μπει ένα φρένο στη δραστηριότητα των εργολάβων οικοδομών και στην ιδιωτική πρωτοβουλία, η οποία «πουθενά δεν έχει τόσο οργιάσει όσο στη χώρα μας...»³⁶³. Το περιοδικό καταγγέλλει επανειλημμένα τον «οικοδομικό οργασμό»³⁶⁴, όπως τον αποκαλεί, που έχει μετατρέψει την Αθήνα σε «εξάμβλωμα-θρίαμβο της ασύδοτης κερδοσκοπίας»³⁶⁵, με συνέπεια η πόλη να έχει χάσει «τη φυσιογνωμία της, το χρώμα της, την ταυτότητα της». Η κατεδάφιση ιστορικών και πολιτιστικών μνημείων, όπως για παράδειγμα το σπίτι του Παλαμά, αναφέρεται ως χαρακτηριστικό παράδειγμα

³⁶¹ *Εποχές*, τ. 46, Φεβρουάριος 1967 («Το θέατρο του Διονύσου», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 156-157).

³⁶² *Εποχές*, τ. 35, Μάρτιος 1966 («Απλοϊκή απορία», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 256).

³⁶³ *Εποχές*, τ. 45, Ιανουάριος 1967 («Πρακτικό πνεύμα», στήλη: Χρονικά-Σχόλια σ. 54).

³⁶⁴ Ο Δ. Χαραλάμπης αναφέρεται με τον ίδιο όρο στην ανεξέλεγκτη πορεία του κατασκευαστικού κλάδου κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Βλ. Δ. Χαραλάμπης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία*, ό.π., σ. 84-85.

³⁶⁵ *Εποχές*, τ. 43, Νοέμβριος 1966 («Το σπίτι του ποιητή», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 465).

της ασέβειας απέναντι στη φυσιογνωμία της πρωτεύουσας³⁶⁶. Το ίδιο συμβαίνει και όταν διατυπώνονται σκέψεις για ανέγερση της Πανεπιστημιούπολης μέσα στο δάσος της Καισαριανής, γεγονός που θα σήμαινε «σοβαρότατο κλονισμό στην ισορροπία του όλου αθηναϊκού τοπίου»³⁶⁷.

Συνολικά η κριτική των *Εποχών* πάνω στην οικονομική πραγματικότητα της χώρας γίνεται περισσότερο οξεία, όπως εξάλλου και ο ευρύτερος πολιτικός σχολιασμός, την περίοδο μετά τα Ιουλιανά, και ιδίως από το 1966 και μέχρι το τέλος της έκδοσης. Κατά το διάστημα αυτό, η κορύφωση κάποιων χρόνιων προβλημάτων της ελληνικής οικονομίας σε συνδυασμό με την γενικότερη πολιτική αναρχία, δημιουργούν ένα εκρηκτικό μείγμα που κάνει το λόγο των *Εποχών* να υπερβαίνει κατ' εξαίρεση τη συνήθη μετριοπαθή συμπεριφορά της στο σχολιασμό των ελληνικών τεκταινομένων.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό που μπορεί να επισημάνει κανείς σε σχέση με τα σχόλια γύρω από την οικονομική επικαιρότητα, είναι κάποια συνάφεια επιχειρημάτων με την *Επιθεώρηση Τέχνης* σε θέματα όπως η άνιση κατανομή στο εισόδημα και τη φορολογία, η ασυδοσία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, η ανεξέλεγκτη πορεία του κατασκευαστικού κλάδου και η αρνητική επίδραση της τουριστικής πολιτικής, με τον τρόπο που ασκείται, στη φυσιογνωμία της χώρας. Όπως είναι αναμενόμενο, η κριτική των *Εποχών* δεν επεκτείνεται στο βάθος και την έκταση των αναλύσεων της *Επιθεώρησης Τέχνης*, ωστόσο δεν παύουν να υπάρχουν οι σχετικές αναφορές, σε αντιδιαστολή με την κατά κανόνα αμέτοχη *Νέα Εστία*.

3.4 Η συζήτηση για την παιδεία

Σε άμεση συσχέτιση με τα πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα της μετεμφυλιακής Ελλάδας, η παιδεία αναδεικνύεται ως κυρίαρχος παράγοντας στη συζήτηση για την αναμόρφωση και την εξυγίανση της χώρας, μετατρέπόμενη σε κεντρικό

³⁶⁶ *Εποχές*, τ. 43, Νοέμβριος 1966 («Το σπίτι του ποιητή», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 465).

³⁶⁷ *Εποχές*, τ. 22, Φεβρουάριος 1965 («Γύρω από την πανεπιστημιούπολη», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 58).

σύνθημα στα χείλη χιλιάδων ανθρώπων κατά τη δεκαετία του 1960³⁶⁸. Οι *Εποχές* έχοντας εξ αρχής δηλώσει την πρόθεσή τους να επιτελέσουν σημαντικό εκπαιδευτικό ρόλο στην ελληνική κοινωνία, συμμετέχουν στη συζήτηση για την παιδεία, αναλύοντας κυρίως την αποστολή και τον χαρακτήρα που θα έπρεπε να έχει, προκειμένου να λειτουργήσει εξυγιαντικά ως προς τις στρεβλώσεις της ελληνικής κοινωνίας. Ωστόσο η σύνδεση της παιδείας με την πολιτική κατάσταση της δεκαετίας του 1960 είναι μόνο γενικόλογη, σχεδόν έμμεση, αφού οι *Εποχές* επιλέγουν να μην αποτυπώσουν στις πολυάριθμες αναλύσεις τους για την παιδεία την ένταση και τη βαρύτητα των αιτημάτων της περιόδου για αλλαγή.

Σε κάθε περίπτωση, το περιοδικό προσπαθεί, από το πρώτο κιόλας τεύχος του, να δικαιώσει τον παιδευτικό του ρόλο, αφιερώνοντας την πρώτη μεγάλη έρευνα των *Εποχών* στο θέμα της παιδείας και πιο συγκεκριμένα στην απάντηση του ερωτήματος σε ποια αναλογία πρέπει να υπάρχει η τεχνική και ανθρωπιστική μόρφωση σε ένα υγιές εκπαιδευτικό ζήτημα³⁶⁹. Οι *Εποχές*, θέλοντας να πάρουν θέση στο σημαντικό αυτό ζήτημα που ουσιαστικά είχε να κάνει με την αναγκαιότητα να συνειδητοποιηθεί η αξία της τεχνικής μόρφωσης και να εγκαταλειφθεί η απαξίωση που τη συνόδευε παραδοσιακά στην Ελλάδα³⁷⁰, επιλέγουν τη γνώριμη μέση οδό, προτείνοντας ένα συνδυασμό της

³⁶⁸ Σύμφωνα με τον Κωστή Κορνέτη, κατά τη δεκαετία του 1960 το Πανεπιστήμιο υπήρξε το «κατεξοχήν πεδίο άσκησης πίεσης προς το κράτος, με αίτημα τον εκδημοκρατισμό και την δικαιότερη κατανομή πόρων», το οποίο κινητοποίησε τον κύκλο φοιτητικής διαμαρτυρίας που συνεχίστηκε ως το 1967. Βλ. Κωστής Κορνέτης, *Τα παιδιά της Δικτατορίας, Φοιτητική Αντίσταση, Πολιτισμικές Πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα*, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2015, σ. 49. Οι φοιτητές και η νέα γενιά εν γένει επιτέθηκαν στις παλιές αρχές και αξίες, αμφισβητώντας το πολιτικό και ιδεολογικό υπόβαθρο της μετεμφυλιακής Ελλάδας αλλά και τη δυτική ψυχροπολεμική συναίνεση. Αποτέλεσαν μια νέα πλατφόρμα αντίθεσης απέναντι στο σύστημα, πέρα από εκείνη των κομμουνιστών και σχημάτισαν νέες ομάδες συμμετοχής στο πολιτικό γίγνεσθαι. Τα κινήματα διαμαρτυρίας της δεκαετίας του 1960 σε σύνολο ήθελαν να συντονίσουν το αφηρημένο και διάσπαρτο ακόμη αίτημα για αλλαγή στις δομές και τις αξίες. Αυτό έδωσε λαβή στους υποστηρικτές του μετεμφυλιακού κράτους ώστε να ισχυριστούν ότι επρόκειτο για σχέδιο της αριστεράς προκειμένου να εκδικηθεί για την έκβαση του εμφυλίου πολέμου και να κινητοποιήσει ένα νέο γύρο αυτού. Βλ. Mogens Pelt, *Tying Greece to the West: US- West German-Greek Relations 1949-74*, ό.π., σελ. 251.

³⁶⁹ *Εποχές*, τ. 1, Μάιος 1963 («Τεχνική και ανθρωπιστική μόρφωση», Η έρευνα των *Εποχών*, σ. 45-51).

³⁷⁰ Σημειώνεται ότι η ελληνική εκπαίδευση παρουσιάζεται να έχει παραδοσιακά «εθνικό» και «ελληνοχριστιανικό» χαρακτήρα, συνδεόμενη κυρίως με τη διδασκαλία των φιλολογικών μαθημάτων. Κατά τη δεκαετία του 1960 παρά τις σαφείς ανάγκες για ανάπτυξη της τεχνικής εκπαίδευσης, η οποία σε θεωρητικό επίπεδο είχε αναδειχθεί ως βασικός παράγοντας οικονομικής ανέλιξης της χώρας, η «λαϊκή παιδεία» συνέχιζε να δέχεται έντονη κριτική και να θεωρείται «φτωχός συγγενής» του εκπαιδευτικού συστήματος που θα απορροφούσε παιδιά μη προνομιούχων τάξεων, τα οποία θα οδηγούνταν σε κατώτερες θέσεις στην

ανθρωπιστικής με την τεχνική μόρφωση. Το περιοδικό χαρακτηρίζει μάλιστα τον τρόπο που θα αντιδράσει η Ελλάδα απέναντι στην αντιμετώπιση του συγκεκριμένου θέματος ως «θέμα ζωής και θανάτου για το σύγχρονο Ελληνισμό»³⁷¹, συνδέοντάς το με την οικονομική πορεία της χώρας και την αξιοποίηση των δημιουργικών δυνάμεων της. Σημειώνεται, ωστόσο, ότι η σύνθεση που προτείνουν οι *Εποχές* σε θεωρητικό επίπεδο δεν είναι σαφές αν μπορεί να εφαρμοστεί πρακτικά, με απόλυτη ισορροπία των δύο στοιχείων. Το περιοδικό επισημαίνει για παράδειγμα ότι σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να «νοθευτεί» η κλασική ελληνική παιδεία με τεχνικές γνώσεις, δεδομένου ότι η τεχνική παιδεία συνιστά κάτι τελείως διαφορετικό³⁷².

Στα τρία πρώτα τεύχη του περιοδικού, στα οποία δημοσιεύεται η έρευνα, απόψεις εκφράζουν άνθρωποι των γραμμάτων όπως οι Κριαράς, Παπανούτσος, Μαρωνίτης, Γιαννουλόπουλος κ.ά.³⁷³ Μεταξύ άλλων διατυπώνονται επιχειρήματα, όπως το ότι η παιδεία πρέπει να λάβει υπόψη όλη την πορεία του ελληνισμού από την αρχαιότητα έως σήμερα, ότι πρέπει παράλληλα να προσαρμοστεί στα τεχνικά δεδομένα της σύγχρονης εποχής, ότι πρέπει να οδηγήσει στην ανάπτυξη του «εθνικού πλούτου» και του «εθνικού πολιτισμού», ότι πρέπει να ξεφύγει από τον συντηρητισμό που την διακατείχε έως τώρα, ότι οι σπουδές τεχνικής εκπαίδευσης πρέπει να συνδυάζονται από καλή γνώση των νέων ελληνικών και των ευρωπαϊκών γλωσσών κ.ά. Σημειώνεται ότι σε μεταγενέστερο τεύχος, οι *Εποχές* θα επανέλθουν στο θέμα, δίνοντας του χαρακτήρα σύγκρισης ανάμεσα στο ανατολικό και δυτικό εκπαιδευτικό σύστημα και αναδεικνύοντας ως νικητή της σύγκρισης το τελευταίο³⁷⁴. Αναφέρουν δηλαδή ότι στη Σοβιετική Ένωση όπου το βάρος στην

επαγγελματική ιεραρχία. Βλ. Κώστας Κοκογιάννης, *Η αντίληψη του λειτουργικού ρόλου της ανθρωπιστικής παιδείας στην τεχνική εκπαίδευση*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ιούνιος 2014, σ. 69&88.

³⁷¹ *Εποχές*, τ. 3, Ιούλιος 1963 («Τεχνική και ανθρωπιστική μόρφωση», Η έρευνα των *Εποχών*, σ. 45-51).

³⁷² *Εποχές*, τ. 1, Μάιος 1963 («Τεχνική και ανθρωπιστική μόρφωση», Η έρευνα των *Εποχών*, σ. 45-51).

³⁷³ *Εποχές*, τ. 1, Μάιος 1963 («Τεχνική και ανθρωπιστική μόρφωση», Η έρευνα των *Εποχών*, σ. 45-51), *Εποχές*, τ. 2, Ιούνιος 1963 («Τεχνική και ανθρωπιστική μόρφωση», Η έρευνα των *Εποχών*, σ. 50-57), *Εποχές*, τ. 3, Ιούλιος 1963 («Τεχνική και ανθρωπιστική μόρφωση», Η έρευνα των *Εποχών*, σ. 45-51).

³⁷⁴ Ο τομέας της εκπαίδευσης υπήρξε προτεραιότητα της πολιτιστικής διπλωματίας των δύο υπερδυνάμεων. Χαρακτηριστική ήταν η προσπάθεια της Αμερικής να χρησιμοποιήσει τα προγράμματα εκπαιδευτικών ανταλλαγών προκειμένου να εντάξει τον αμερικανισμό μέσα στα επί μέρους τοπικά πλαίσια. Ουσιαστικά η ιδεολογία έπρεπε να μεταφραστεί «σε εντόπιους όρους και ανάγκες» και να προσεγγίζεται ως «κοινότητα συμφερόντων» ώστε να οδηγήσει στη δημιουργία διατλαντικών σχέσεων. Βλ. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο «άλλος» ψυχρός πόλεμος, Η αμερικανική πολιτιστική διπλωματία στην Ελλάδα, 1953-1973*, ό.π., σελ. 140. Τα

εκπαίδευση δίνεται στο τεχνοκρατικό κομμάτι, με βάση οικονομικά και πολιτικά κριτήρια, ουσιαστικά αίρεται το δικαίωμα της ελεύθερης εκλογής σπουδών. Από την άλλη, στις μεσογειακές χώρες η υπερβολική έμφαση στις ανθρωπιστικές σπουδές έχει σαν αποτέλεσμα να προκρίνεται η μορφή έναντι της ουσίας. Το αμερικανικό εκπαιδευτικό σύστημα προβάλλεται ως εκείνο που ακολουθεί τη μέση οδό κι επομένως ως ιδανικό³⁷⁵.

Εκτός από την παραπάνω έρευνα, στα πρώτα τεύχη έκδοσης του περιοδικού διατυπώνονται επιπλέον προβληματισμοί γύρω από την παιδεία μέσα από την ανάπτυξη σχετικής αρθρογραφίας. Ένα από τα προβλήματα που επισημαίνονται είναι η έλλειψη οργάνωσης και οι ελλείψεις στα σχολεία³⁷⁶, η ανάγκη ποιοτικής αναβάθμισης της ανώτερης παιδείας³⁷⁷ κ.λπ.

Σημαντική είναι όμως και η πρώτη νύξη του περιοδικού στο φοιτητικό κίνημα, στο οποίο οι άμεσες αναφορές συνολικά είναι ελάχιστες. Σύμφωνα με τις *Εποχές*, η παιδεία δεν πρέπει να συγχέεται με κομματικές διεκδικήσεις, γεγονός που οι Έλληνες φοιτητές δείχνουν να γνωρίζουν, διατυπώνοντας εθνικού και όχι κομματικού χαρακτήρα αιτήματα. Το περιοδικό «προειδοποιεί» μάλιστα ότι οι φοιτητικές κινητοποιήσεις θα έχουν διαχρονικά τη στήριξη των προοδευτικών δυνάμεων της χώρας, εφόσον συνεχίσουν να συνοδεύονται από διεκδικήσεις οι οποίες «δεν είναι της Δεξιάς, του Κέντρου ή της Αριστεράς, αλλά του Έθνους ολόκληρου...»³⁷⁸. Οι *Εποχές* εν ολίγοις ενώ θεωρητικά προσφέρουν τη στήριξή τους στους φοιτητικούς αγώνες, διατυπώνουν μη ρεαλιστικές προσδοκίες, ζητώντας να ενωθεί σύσσωμος ο φοιτητικός κόσμος και να μη λάβουν τα αιτήματα πολιτικές διαστάσεις- παρότι στο περιοδικό επιλέγεται ο όρος «κομματικές», ο τελευταίος δείχνει να συμπεριλαμβάνει τη συνολική πολιτική διαμαρτυρία αφού σε μία περίοδο έντονης πολιτικοποίησης όπως η δεκαετία του 1960, τα όρια μεταξύ τους είναι

προγράμματα ανταλλαγών σκόπευαν να αναδείξουν τον αμερικανικό τρόπο ζωής και το ιδεολογικό σύμβολο αυτής, την ελευθερία ως προμετωπίδα της αμερικανικής ρητορικής και πολιτικής. Οι συγκεκριμένες ανταλλαγές βοήθησαν στη διαμόρφωση της ευνοϊκά διακείμενης απέναντι στις ΗΠΑ διεθνικής κοινότητας στη βάση της αρχής του αμοιβαίου οφέλους. Giles Scott-Smith, «Building a community around the Pax Americana: The US government and exchange programmes during the 1950s», Helen Laville, Hugh Wilford (επιμ.), *The US Government, Citizen Groups and the Cold War: The state-private network*, ό.π., σελ. 94-95.

³⁷⁵ *Εποχές*, τ. 11, Μάρτιος 1964 (Κων. Κίτσος, «Η κρίση της εκπαίδευσης», σ. 43-46).

³⁷⁶ *Εποχές*, τ. 7, Νοέμβριος 1963 («Απαράδεκτα μέτρα», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 55).

³⁷⁷ *Εποχές*, τ. 3, Ιούλιος 1963 (Αγ. Τσοπανάκης, «Να καταργηθούν οι εισαγωγικές εξετάσεις», στήλη: Η Παιδεία, σ. 53-57).

³⁷⁸ *Εποχές*, τ. 2, Ιούνιος 1963 («Δ' Πανσπουδαστικό Συνέδριο», στήλη: Η Παιδεία, σ. 67-68).

δυσδιάκριτα. Οι *Εποχές* παραγνωρίζουν ότι οι φοιτητικές διεκδικήσεις έπρεπε να συνδεθούν αναπόφευκτα, όπως και έγινε από τις αρχές της δεκαετίας, με το πολιτικό αίτημα της απομάκρυνσης της δεξιάς από την εξουσία³⁷⁹ αλλά και τη σύγκρουση με το ευρύτερο μετεμφυλιακό καθεστώς προκειμένου να αποκτήσουν τον δυναμισμό που θα τους επέτρεπε να ταρακουνήσουν τα θεμέλια του σαθρού κοινωνικο-οικονομικο-πολιτικού συστήματος. Η θέση των *Εποχών*, από την άλλη, έστω σε πρώτο επίπεδο, είναι υποστηρικτική απέναντι στη γενική ιδέα των φοιτητικών κινητοποιήσεων και δε μπορεί να συγκριθεί με το συντηρητισμό της *Νέας Εστίας* που, όπως θα διαπιστώσουμε, διατυπώνει έκπληξη και οργή για τις διεκδικήσεις των φοιτητών οι οποίες, κατά τη γνώμη της, δεν έχουν ουσιαστικό λόγο ύπαρξης.

Όπως σημειώσαμε και σε προηγούμενο υποκεφάλαιο, η ανάδειξη της Ένωσης Κέντρου σε πρώτο κόμμα κατά τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1963, γίνεται αφορμή προκειμένου το περιοδικό να εκφράσει την προσδοκία ότι τα πράγματα γύρω από την παιδεία θα βελτιωθούν, γεγονός που αναφέρει ότι θα πρέπει να αποτελέσει την πρώτη προτεραιότητα της νέας κυβέρνησης. Οι *Εποχές* σημειώνουν συγκεκριμένα για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση: «Το έθνος περιμένει να δει στην ηγεσία της εκπαιδευτικής ιεραρχίας ανθρώπους ικανούς να εφαρμόσουν τη μεταρρύθμιση...»³⁸⁰. Όταν τελικά θα τεθεί σε εφαρμογή η μεταρρύθμιση που σχεδιάστηκε από τον Ευάγγελο Παπανούτσο³⁸¹-

³⁷⁹ Βλ. Κωστής Κορνέτης, *Τα παιδιά της Δικτατορίας, Φοιτητική Αντίσταση, Πολιτισμικές Πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 50.

³⁸⁰ *Εποχές*, τ. 8, Δεκέμβριος 1963 («Αναγέννηση», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 56).

³⁸¹ Τα κυριότερα σημεία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964 ήταν: α) «Η παροχή δωρεάν δημόσιας εκπαίδευσης σε όλα τα επίπεδα[...], β) «αυξήθηκε η ηλικία για τη λήξη της υποχρεωτικής εκπαίδευσης από τα 12 στα 15 χρόνια[...], γ) «οι γυμνασιακές σπουδές χωρίστηκαν σε δύο κύκλους, με τρεις τάξεις ο καθένας. Η υποχρεωτική εκπαίδευση περιλάμβανε 6 χρόνια στο Δημοτικό και τρία στο Γυμνάσιο[...], δ) «η διδασκαλία της δημοτικής γλώσσας καθιερώθηκε στο Δημοτικό και ως γλώσσα της διδασκαλίας. Επίσης αναγνωρίστηκε η ισοτιμία δημοτικής γλώσσας και καθαρεύουσας σε όλες τις βαθμίδες[...], ε) «έγινε μεταρρύθμιση στα μαθήματα και την ύλη του Δημοτικού και του Γυμνασίου με το να δοθεί περισσότερο βάρος στις θετικές επιστήμες και τα μαθηματικά, ενώ εισήχθησαν καινούργια μαθήματα(Νομικά, Οικονομία, Κοινωνιολογία κ.α.)[...], στ) «άλλαξε ο τρόπος διδασκαλίας των Αρχαίων Ελληνικών. Μεταφρασμένα κείμενα αντικατέστησαν τα πρωτότυπα, στον πρώτο κύκλο σπουδών[...], ζ) «επιλογή μαθημάτων στο δεύτερο κύκλο σπουδών[...], η) «οι εισαγωγικές εξετάσεις για την Ανώτατη Παιδεία αναδιοργανώθηκαν με πιο συγκεντρωτικό τρόπο και με μεγαλύτερη συμμετοχή των καθηγητών του Γυμνασίου[...], θ) «οι Παιδαγωγικές Ακαδημίες αναδιοργανώθηκαν και αυξήθηκε η διάρκεια σπουδών από δύο χρόνια σε τρία[...], ι) «δημιουργήθηκε ένα νέο Σώμα, το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, που σαν σκοπό έχει να αναπτύξει την εκπαιδευτική έρευνα και να αναλάβει την μετεκπαίδευση των εκπαιδευτικών[...], ια) «καταργήθηκαν οι εξάμηνες γραπτές εξετάσεις στα Γυμνάσια[...], ιβ) «στα Γυμνάσια, δόθηκε ειδική βαρύτητα στις σύγχρονες γλώσσες[...], ιγ) «δωρεάν συσσίτιο για τα παιδιά του Δημοτικού[...]. Βλ.

ο οποίος ας σημειωθεί ότι ανήκει στους τακτικούς αρθρογράφους του περιοδικού- η αισιοδοξία γιγαντώνεται, ενώ εκθειάζεται ο «ρεαλισμός» και η «προοδευτικότητα» της υπό εφαρμογή μεταρρύθμισης. Το περιοδικό αναφέρεται σε παραδείγματα θετικών μέτρων που προάγει η τελευταία, ξεκινώντας από την καθιέρωση της διδασκαλίας της νεοελληνικής γραμματικής στην πρώτη γυμνασίου η οποία, όπως επισημαίνεται, θα δώσει στους μαθητές τη δυνατότητα να εκφράσουν τον ψυχικό τους κόσμο³⁸². Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στην ίδρυση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, του νέου φορέα για τον εκσυγχρονισμό της εκπαίδευσης³⁸³. Σύμφωνα με τις *Εποχές*, το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο θα βοηθήσει στην καθιέρωση νέων εκπαιδευτικών ιδεωδών, με κατάρριψη του προηγούμενου συντηρητικού και αντιεκπαιδευτικού προτύπου, ενώ παράλληλα θα συμβάλει στην ανανέωση του έμψυχου δυναμικού των σχολείων αλλά και της παιδείας εν γένει.

Ο κύκλος αποδοκimasίας και εναντίωσης απέναντι στις προτάσεις της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης που ξεκίνησε ήδη από την ανακοίνωσή της, επικρίνεται στις *Εποχές* ως «εκδήλωση μιας ασήμαντης αριθμητικά μειοψηφίας και ορισμένων εφημερίδων που τις κατέχει η τυφλή υστερία της άκρας δεξιάς»³⁸⁴. Μεταξύ άλλων πρόκειται, όπως επισημαίνεται, για ακροδεξιά στοιχεία που επιδιώκουν την προστασία του καθαρευουσιανισμού. Με το συγκεκριμένο άρθρο του Ιανουαρίου του 1965, ενόσω ακόμη η ελπίδα της εφαρμογής της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης παραμένει ζωντανή³⁸⁵, το

Αλέξης Δημαράς, «Προσήλωση στην παράδοση και αντίδραση στην ελληνική εκπαίδευση», στο Γιώργος Γιαννόπουλος, Richard Clogg(επιμ.), *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1976, σ. 208-231 και ειδικότερα 219-221].

³⁸² *Εποχές*, τ. 20, Δεκέμβριος 1964 («Αξιέπαινο μέτρο», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 75).

³⁸³ *Εποχές*, τ. 20, Δεκέμβριος 1964 («Το παιδαγωγικό ινστιτούτο», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 75).

³⁸⁴ *Εποχές*, τ. 21, Ιανουάριος 1965 («Η υπόθεση Παπανούτσου», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 57). Αντίστοιχα άρθρα που καταδίκασαν τις αντιδράσεις απέναντι στη μεταρρύθμιση, χωρίς να κατονομάζουν συγκεκριμένους κύκλους γράφτηκαν και σε άλλα περιοδικά της εποχής, όπως η *Ενδοχώρα*, που μίλησε για τους «τα φαιά φορούντας, περί ηθικής λαλούντες», διευκρινίζοντας μάλιστα ότι δε συμπεριλαμβάνεται σε αυτούς η επίσημη Εκκλησία, αλλά κάποιοι που «καπηλεύονται» τα ιδανικά της. Τονίζεται μάλιστα το παράδοξο, κατά τη γνώμη του περιοδικού, από τη μια να υπάρχει γενική αποδοχή του προσώπου του Σαρτρ στην Ελλάδα («μολονότι ο γνήσιος υπαρξισμός του είναι εν τέλει μηδενιστικός», όπως σημειώνεται) και από την άλλη να «αμφισβητείται η καθαρή γραμμή της ψυχής του Παπανούτσου». Βλ. *Ενδοχώρα*, περίοδος Β', έτος 6°, τεύχος 31 («Γραμματεὺς και Φαρισαίου», στήλη: Χρονικά, σελ. 45-46).

³⁸⁵ Όταν η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, μαζί με την κυβέρνηση Παπανδρέου, είχαν πλέον «ναυαγήσει», το περιοδικό παραδέχθηκε ότι οι αντιδράσεις απέναντι στη μεταρρύθμιση υπήρξαν πολύ έντονες, πράγμα που, όπως επισημαίνεται, αποδείκνυε και τη σημασία της προσπάθειας αναμόρφωσης της Παιδείας, την οποία σωστά η Ένωση Κέντρου υπό τον Γ. Παπανδρέου είχε θέσει ως προτεραιότητα. Βλ. *Εποχές*, τ. 34,

περιοδικό προσπαθεί να υποβαθμίσει το μέγεθος και τον αριθμό των αντιδράσεων σε «ασήμαντη αριθμητικά μειοψηφία», προκειμένου να μην τροφοδοτεί περαιτέρω το αρνητικό απέναντι στην μεταρρύθμιση κλίμα, που στην πραγματικότητα υπήρξε πολύ περισσότερο ενορχηστρωμένο και μαζικό απ' ό,τι το περιοδικό το παρουσιάζει εδώ³⁸⁶.

Οι *Εποχές* αναφέρονται ακόμη στις αρχές που διέπουν τον Ευάγγελο Παπανούτσο, οι οποίες ταυτίζονται με τις αρχές που και το ίδιο το περιοδικό διεκδικεί για τον εαυτό του: δημοκρατικότητα, προοδευτικότητα και αντίθεση με πάσης φύσεως εξτρεισμό, αριστερό ή δεξιό³⁸⁷. Το περιοδικό αντιδιαστέλλει μάλιστα τον Παπανούτσο από τον Δελμούζο, ο οποίος είχε επίσης συναντήσει θύελλα αντιδράσεων στην προσπάθεια εφαρμογής της δικής του εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης³⁸⁸. Παρότι ο Δελμούζος επαινείται για πολλά από τα χαρακτηριστικά του, τονίζεται ότι υπήρξε συντηρητικός, «αδιάλλακτα αντιμαρξιστής» και υπερβολικά προσηλωμένος σε θέματα εθνικών, θρησκευτικών κ.ά. παραδόσεων, ενώ

Φεβρουάριος 1966 (Λ. Β. Καραπαναγιώτης, «Το πολιτικό πρόβλημα στην Ελλάδα», στήλη: Η πολιτική σκέψη, σ. 157). Όπως αναφέρεται σ' ένα ακόμη άρθρο των *Εποχών* της «ύστερης περιόδου», η μεταρρύθμιση «πολεμήθηκε με φανατισμό». Οι περισσότερες επικρίσεις ήταν «ρηχές, χωρίς αντικειμενικό θεμελίωμα, ήταν μάλλον εκδήλωση εμπάθειας και τυφλού φανατισμού». Βλ. *Εποχές*, τ. 36, Απρίλιος 1966 [Θρ. Σταύρου, «Θεωρία και πράξη» (σχολιασμός πάνω στο Ε. Παπανούτσο, *Αγώνες και αγωνία για την Παιδεία*, Ίκαρος 1965), στήλη: Η Παιδεία, σ. 361)].

³⁸⁶ Για παράδειγμα, η Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου αναφέρει την πρόταση που έκανε το 1964 η Ιερά Σύνοδος για αφορισμό του Ευάγγελου Παπανούτσου ως πρωτοστατούντος στην «αντεθνική και ανίερη συνωμοσία των απάτριδων και άθεων ανατροπέων της Εθνικής μας Παιδείας». Βλ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, ό.π., σ. 174. Συνολικά έντονη ήταν η αντίδραση από την ΕΡΕ, το «συντηρητικό εκπαιδευτικό ρεύμα» (Ακαδημία Αθηνών, Φιλοσοφική, Θεολογική Σχολή Αθηνών, Εταιρεία Ελλήνων Φιλολόγων, Γενικοί Επιθεωρητές), που κυρίως κατηγόρησαν τη μεταρρύθμιση ότι έθιγε τον «κλασικιστικό προσανατολισμό» του σχολείου. Ο ίδιος ο Ε. Παπανούτσος θεώρησε ότι όσοι αντιδρούν δε θέλουν τη διαμόρφωση του «νέου τύπου ανθρώπου» που θα έπλαθε η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, δηλαδή του «πολίτη της Ελληνικής Δημοκρατίας». Βλ. Κώστας Κοκογιάννης, *Η αντίληψη του λειτουργικού ρόλου της ανθρωπιστικής παιδείας στην τεχνική εκπαίδευση*, ό.π., σ. 90-91. Ο Κ. Δημαράς ζητάει σε άλλο τεύχος των *Εποχών* να φτάσουμε στο σημείο όπου η εξουσία θα βρεθεί στα χέρια αυτού του «νέου είδους ανθρώπου». Βλ. *Εποχές*, τ. 24, Απρίλιος 1965 [Κ. Δημαράς, «Συλλογικά φαινόμενα της παιδείας (Γενεές-ρεύματα)», σ. 17-22].

³⁸⁷ *Εποχές*, τ. 21, Ιανουάριος 1965 («Η υπόθεση Παπανούτσου», ό.π.).

³⁸⁸ Ο Κορδάτος αναφέρει για την παλιότερη αυτή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που αντιπροσώπευε έναν «εκπαιδευτικό δημοτικισμό» ότι «περιορίστηκε σε στενή γλωσσική άποψη, χωρίς πλατύτερες μεταρρυθμίσεις μέσα στη δημοτική εκπαίδευση». (Βλ. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, ό.π., σ. 202). Για τα επιχειρήματα κατά της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1917 βλ. ακόμη Εμμανουήλ Κριαράς, *Πρόσωπα και θέματα από την ιστορία του δημοτικισμού*, τόμος Α', εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1986, σ. 188-191. Ο Γληνός, μέχρι το 1920 φέρεται να πίστευε στη δυνατότητα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης να εφαρμοστεί «άνωθεν», με τη βοήθεια της αστικής τάξης. Σημείο τομή για τη μεταστροφή του παρουσιάζεται να ήταν το 1922, όταν εγκατέλειψε την ελπίδα ότι μπορεί να υπάρξει «υπερκομματική παιδεία». Βλ. Κώστας Κοκογιάννης, *Η αντίληψη του λειτουργικού ρόλου της ανθρωπιστικής παιδείας στην τεχνική εκπαίδευση*, ό.π., σ. 80.

ο Παπανούτσος, ο οποίος είναι έτοιμος να εφαρμόσει τη νέα εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, είναι ένα άνθρωπος απόλυτα ανοικτός σε οτιδήποτε μπορεί να φέρει πνοή ανανέωσης στην παιδεία³⁸⁹.

Η αρθρογραφία του περιοδικού τόσο κατά την περίοδο προσπάθειας εφαρμογής της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης όσο και έπειτα από αυτήν, θίγει συστηματικά κάποια ακόμη θέματα που θεωρούνται κομβικά για την ανανέωση της παιδείας. Ένα από αυτά είναι ο ρόλος της ιδιωτικής εκπαίδευσης που οι *Εποχές* κατά βάση απορρίπτουν, με το επιχείρημα ότι ανήκει στις αρμοδιότητες της πολιτείας να διαμορφώσει ένα υγιές εκπαιδευτικό σύστημα με την παροχή ίσων ευκαιριών σε όλους του νέους³⁹⁰. Ωστόσο, όπως επισημαίνεται αλλού, παρατηρείται η αντίφαση το ίδιο το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας να προκαλεί, λόγω των αγκυλώσεων που το χαρακτηρίζουν, τον πολλαπλασιασμό των ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων³⁹¹.

Τα προβλήματα των ελληνικών πανεπιστημίων είναι ένα ακόμη θέμα που οι *Εποχές* θέτουν προς συζήτηση, επισημαίνοντας μεταξύ άλλων τον «πληθωρισμό» πτυχιούχων³⁹², το ανεπιτυχές του μέτρου των τμηματικών εξετάσεων, την απουσία του στοιχείου της δημιουργίας και της έρευνας ως πρωταγωνιστικού³⁹³ κ.ο.κ. Οι *Εποχές*, μέσω άρθρου του Κωνσταντίνου Σημίτη, παρουσιάζουν ως πρότυπο εκπαιδευτικού συστήματος το αγγλικό αλλά και το σοβιετικό, μεταξύ άλλων για το μεγάλο αριθμό φοιτητών μερικής απασχόλησης. Ειδικά για τη Σοβιετική Ένωση ένα επιπλέον πλεονέκτημα παρουσιάζεται να είναι οι αυστηρές εισαγωγικές εξετάσεις που διασφαλίζουν ότι στα πανεπιστήμια έχουν θέση οι καλύτεροι φοιτητές, σε αντίθεση με την Ελλάδα³⁹⁴. Μάλιστα επισημαίνεται ότι αν αποφευχθεί και στην Ελλάδα η αθρόα παραγωγή πτυχιούχων και εισέλθουν οι

³⁸⁹ *Εποχές*, τ. 21, Ιανουάριος 1965 («Η υπόθεση Παπανούτσου», ό.π.).

³⁹⁰ Οι ίσες ευκαιρίες ήταν ένα από τα κεντρικά σημεία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, η οποία πρέσβευε την δωρεάν δημόσια εκπαίδευση σε όλα τα επίπεδα. Βλ. Αλέξης Δημαράς, «Προσήλωση στην παράδοση και αντίδραση στην ελληνική εκπαίδευση», ό.π., σ. 219.

³⁹¹ *Εποχές*, τ. 14, Ιούνιος 1964 (Αντώνης Μωραΐτης, «Πολιτεία και ιδιωτική πρωτοβουλία», στήλη: Η εκπαίδευση, σ. 61-62).

³⁹² *Εποχές*, τ. 48, Απρίλιος 1966 (Α. Σιγάλας, «Οι τμηματικές εξετάσεις. Πανεπιστημιακά προβλήματα», σ. 344).

³⁹³ *Εποχές*, τ. 38, Ιούνιος 1966 (Γ. Μ. Σηφάκης, «Τι είναι το πανεπιστήμιο», ό.π.).

³⁹⁴ *Εποχές*, τ. 12, Απρίλιος 1964 (Κ. Σημίτης, «Η ανώτατη εκπαίδευση στην Αγγλία», στήλη: Η Παιδεία, σ. 61-65).

«καλύτεροι» στα πανεπιστήμια θα ανασταλεί και το φαινόμενο διαρροής πτυχιούχων με υψηλά προσόντα στο εξωτερικό³⁹⁵.

Ξεχωρίζει ακόμη άρθρο-κριτική σε έργο του Αλέξη Δημαρά, που γίνεται αφορμή για μία συζήτηση πάνω στους ευρύτερους λόγους που έχουν προκαλέσει την νοσηρή κατάσταση της ελληνικής παιδείας εν γένει. Ως μία από τις κεντρικές αιτίες αναδεικνύεται ο «συντηρητικός και ανεδαφικός ιδεολογικός προσανατολισμός» της παιδείας διαχρονικά³⁹⁶. Είναι χαρακτηριστική η άποψη που εκφράζεται στο περιοδικό ότι το έργο του Δημαρά θα έπρεπε να λαμβάνει περισσότερο υπόψη την ιστορία, τις εθνικές περιπέτειες αλλά και την κοινωνικοπολιτική κατάσταση της χώρας σε συσχετισμό με τα εκπαιδευτικά πράγματα. Αυτή είναι μία ακόμη φορά που η διάσταση θεωρίας-πράξης στο περιοδικό γίνεται εμφανής. Οι *Εποχές* θεωρούν ότι η σύνδεση της κοινωνίας και της πολιτικής με την παιδεία είναι απαραίτητη προκειμένου να φτάσουμε σε ουσιαστική γνώση και επομένως δυνατότητα αντιμετώπισης των δομικών προβλημάτων της ελληνικής παιδείας, ωστόσο στις πολλές σελίδες του περιοδικού που αφιερώνονται στην παιδεία η άμεση σύνδεση με την κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα είναι σπάνια. Ακόμη και κατά τη μεταρρύθμιση Παπανούτσου, όπου ο λόγος των *Εποχών* σε σχέση με την εξυγίανση της παιδείας γίνεται πιο μαχητικός, δεν κατονομάζονται άμεσα οι εκπρόσωποι του συντηρητικού/εθνικόφρονος καθεστώτος που θέτουν εμπόδια στην αναμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος. Επίσης η συζήτηση για τα προβλήματα των πανεπιστημίων δεν επεκτείνεται μέχρι την ανάλυση των φοιτητικών αγώνων ούτε την σύνδεση των τελευταίων με την κοινωνικοπολιτική κατάσταση της χώρας.

3.5 Η Ελλάδα, η ΕΟΚ, το ΝΑΤΟ και οι σχέσεις με τον υπόλοιπο κόσμο

Η εξωτερική πολιτική της χώρας και οι σχέσεις με τα άλλα κράτη είναι μία ακόμη σημαντική ενότητα του πολιτικού σχολιασμού του περιοδικού. Οι *Εποχές* καλούνται να διαμορφώσουν άποψη για τις συμμαχίες και γενικότερα τη στάση που πρέπει να

³⁹⁵ *Εποχές*, τ. 39, Ιούλιος 1966 («Τα νέα πανεπιστήμια», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 62).

³⁹⁶ *Εποχές*, τ. 37, Μάιος 1966 [Γ. Αλυσανδράτος, «Η εκπαιδευτική μας ιστορία»(σχολιασμός πάνω στο Α. Δημαράς, *Νεοελληνική Εκπαίδευσις, Ιστορικόν Σχεδίασμα*, Αθήνα 1965), στήλη: Η εκπαίδευση, σ. 468-470].

διατηρήσει η χώρα απέναντι σε βασικά θέματα εξωτερικής πολιτικής, λαμβάνοντας υπόψη μια σειρά εξελίξεων τη δεκαετία του 1960, που εκτός από τα εσωτερικά θέματα της χώρας, συμπεριλαμβάνουν την ύφεση του ψυχρού πολέμου, την συμφωνία σύνδεσης της χώρας με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα το 1961, την έξαρση του Κυπριακού από το 1963 και την παρεπόμενη ανασφάλεια που προκάλεσε, τους ελιγμούς των ισχυρών ευρωπαϊκών χωρών κ.ο.κ.³⁹⁷.

³⁹⁷ Η δεκαετία του 1960 βρίσκει την Ελλάδα σε σταθερά φιλοδυτική τροχιά, με δεδομένο τον αντίκτυπο της εξάρτησης που δημιούργησε η από το 1947 χορηγηθείσα αμερικανική βοήθεια, τις συνέπειες της ένταξης στο NATO(1952), καθώς και της συμφωνίας σύνδεσης με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα(1961). Η από το 1963 αναζωπύρωση της έντασης γύρω από το κυπριακό ζήτημα, που όξυνε τις σχέσεις με την Τουρκία, αύξησε την προσκόλληση στο NATO, ως εγγυητή της ασφάλειας που η ελληνοτουρκική διένεξη φαινόταν ότι καθιστούσε πολύτιμη. Σωτήρης Ριζάς, *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη, 1961-1964*, ό.π., σ. 186-187. Συνολικά η Ελλάδα παρέμενε «προσδεσμένη» στη Δύση και ο Mogens Pelt εξηγεί τα κίνητρα των Αμερικανών ως προς την επιθυμία ενίσχυσης αυτής της συμμαχίας μεταπολεμικά: Το 1947 οι ΗΠΑ ανέλαβαν το ρόλο της Μ. Βρετανίας ως «προστάτη» του ελληνικού κράτους και βοήθησαν στρατιωτικά και οικονομικά στον πόλεμο κατά των κομμουνιστών. Μεγάλο μέρος αυτής της πολιτικής μπορεί να αποδοθεί στον φόβο πιθανής σοβιετικής στρατιωτικής επέκτασης στην Ελλάδα και, μέσω αυτής της «γέφυρας», στη Μέση Ανατολή και την Ανατολική Μεσόγειο. Με τον πόλεμο της Κορέας η Ουάσιγκτον επέκτεινε τους δεσμούς της παγκοσμίως, ενώ η στρατιωτική συμμαχία με την Ελλάδα παρέμενε ισχυρή. Οι ΗΠΑ τότε ξεκίνησαν να υποστηρίζουν την ελληνική συμμετοχή στο NATO, θεωρώντας, μεταξύ άλλων, τη Μέση Ανατολή ζωτικής σημασίας περιοχή για την άμυνα του νοτιοανατολικού τμήματος της Ευρώπης. Την ίδια ώρα, η Ουάσιγκτον επιθυμούσε ισχυρή κυβέρνηση στην Ελλάδα και μάλιστα όχι πλέον μετριοπαθή αλλά δεξιάς κατεύθυνσης. Επίσης άρχισε να αντιλαμβάνεται ως πολύ σημαντική την θέση της Ελλάδας σε σχέση με τις σοβιετικά ελεγχόμενες βαλκανικές χώρες και βοήθησε στο να αναπτυχθεί στενότερη συνεργασία μεταξύ Ελλάδας και Γιουγκοσλαβίας. Η Ουάσιγκτον πίστευε ότι το παράδειγμα της Ελλάδας και η «επιτυχία» της εκεί αμερικανικής προσπάθειας θα δημιουργούσε προβλήματα στην ήδη δύσκολη προσπάθεια διατήρησης της σοβιετικής κυριαρχίας στην Αλβανία και τη Βουλγαρία και θα επιβεβαίωνε τη στάση του Τίτο που είχε αποπεμφθεί από την Κομινφόρμ. Επίσης εκείνη την περίοδο οι ΗΠΑ αποφάσισαν να συμπεριλάβουν την Ελλάδα σε ένα στρατηγικό παγκόσμιο δίκτυο βάσεων και στρατιωτικών συμφώνων σχεδιασμένο ώστε να περιορίσει την ΕΣΣΔ. Το 1953 υπεγράφη διμερής συμφωνία για εγκατάσταση βάσεων στην Ελλάδα. Η σημασία της Ελλάδας για τους Αμερικανούς ενισχύθηκε το 1957, μετά την εκτόξευση του τεχνητού δορυφόρου Σπούτνικ από τους Σοβιετικούς. Οι ΗΠΑ επέλεξαν την Ελλάδα, μαζί με τη Βρετανία, την Ιταλία και την Τουρκία ως βάσεις όπου θα εγκαθιστούσαν πυρηνικούς πυραύλους, οι οποίοι θα είχαν ως στόχο τη ΕΣΣΔ. Παρότι οι πύραυλοι Jupiter στην πραγματικότητα δεν εγκαταστάθηκαν ποτέ στην Ελλάδα, κυρίως λόγω της ελληνικής απροθυμίας, τα σχέδια έδειχναν ότι η Ουάσιγκτον ήταν έτοιμη να αναβαθμίσει το ρόλο της Ελλάδας στον περιορισμό της Σοβιετικής Ένωσης και να προκρίνει την Ελλάδα έναντι πολλών άλλων συμμάχων. Συνολικά η Ελλάδα μπήκε μεταπολεμικά, μαζί με άλλες χώρες, στην πρώτη γραμμή του ψυχρού πολέμου. Η θέση της έγινε ακόμη πιο σημαντική δεδομένης της ενισχυμένης παρουσίας του σοβιετικού στόλου στη Μεσόγειο από τη δεκαετία του 1960, κάτι που έγινε ιδιαίτερα εμφανές μετά τον Πόλεμο των Έξι Ημερών του 1967, όταν ενισχύθηκε η σημασία της εξυπηρέτησης των αμερικανικών ναυτικών συμφερόντων από την Ελλάδα, βάσει της δυνατότητας των ΗΠΑ να χρησιμοποιούν τα ελληνικά λιμάνια. Οι σχετικές προσπάθειες κορυφώθηκαν το 1973 με την υπογραφή διμερούς συμφωνίας μεταξύ ΗΠΑ-Ελλάδας. Mogens Pelt, *Tying Greece to the West: US- West German-Greek Relations 1949-74*, ό.π., σελ. 355-356.

Η πρώτη γενική διαπίστωση για την εξωτερική πολιτική της χώρας έρχεται σ' ένα από τα πρώτα τεύχη του περιοδικού, τον Σεπτέμβριο του 1963 και έχει να κάνει με τη χάραξη κοινής «εθνικής γραμμής», που να βρίσκει σύμφωνα όλα τα «εθνικόφρονα κόμματα» αλλά και τον τύπο³⁹⁸. Οι *Εποχές* σημειώνουν ότι παλιότερα είχε καταστεί εφικτό κάτι τέτοιο, μέσα από τη σύσταση συνταγματικής επιτροπής που είχε κατορθώσει να χαράζει κατευθυντήριες γραμμές για μια εξωτερική πολιτική, εθνική και υπερκομματική, η οποία έγινε σεβαστή απ' όλες τις «εθνικόφρονες μερίδες». Ωστόσο, με την είσοδο στη μεταπολεμική περίοδο, το εθνικό στοιχείο έπαψε να είναι προτεραιότητα έναντι του κομματικού, επισημαίνουν οι *Εποχές* και προδικάζουν τις μειωμένες πιθανότητες επιτυχίας ενός τέτοιου εγχειρήματος στην παρούσα φάση³⁹⁹. Παρότι, όμως, το περιοδικό θεωρεί ότι, ανεξαρτήτως κομματικών σκοπιμοτήτων, πρέπει όλες οι πολιτικές δυνάμεις να ενωθούν για το εθνικό καλό, το ίδιο ακυρώνει την πρότασή του αποκλείοντας από τη διαδικασία συνεργασίας τα μη εθνικόφρονα κόμματα.

Στο ίδιο τεύχος, οι *Εποχές* σημειώνουν ένα συγκεκριμένο παράδειγμα εξωτερικής πολιτικής που θεωρούν ότι χρήζει άμεσης αντιμετώπισης, το οποίο είναι οι ελληνοβουλγαρικές σχέσεις⁴⁰⁰. Το περιοδικό αναφέρει ως πιο πρόσφατο γεγονός την αξίωση των Βουλγάρων για οικονομική διέξοδο στο Αιγαίο, προειδοποιώντας την κυβέρνηση ότι θα πρέπει να δώσει μια απάντηση στο αν επιθυμεί και υπό ποιους όρους τη διακίνηση βουλγαρικών εμπορευμάτων στα λιμάνια της χώρας⁴⁰¹.

Κεντρική θέση ανάμεσα στα άρθρα που μιλούν για τις σχέσεις της Ελλάδας με τον υπόλοιπο κόσμο, έχει και η ανάλυση σε σχέση με την Ευρώπη⁴⁰² και πιο συγκεκριμένα με

³⁹⁸ *Εποχές*, τ. 5, Σεπτέμβριος 1963 («Η εθνική γραμμή», στήλη: Χρονικά-Σχόλια σ. 54).

³⁹⁹ *Εποχές*, τ. 5, Σεπτέμβριος 1963 («Η εθνική γραμμή», ό.π.).

⁴⁰⁰ *Εποχές*, τ. 5, Σεπτέμβριος 1963 («Η εθνική γραμμή», ό.π.).

⁴⁰¹ Το ζήτημα των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων που τίθουν οι *Εποχές* τον Σεπτέμβριο του 1963, διευθετείται σε μεγάλο βαθμό με την υπογραφή των ελληνοβουλγαρικών συμφωνιών πάνω σε οικονομικά, εμπορικά και τεχνικά θέματα (Ιούλιος 1964), η οποία έγινε στο πλαίσιο της στρατηγικής του Γεώργιου Παπανδρέου για βελτίωση των σχέσεων με τους βόρειους γείτονες. Αντίστοιχες κινήσεις υπήρξαν και για την εκτόνωση της έντασης ανάμεσα σε Ελλάδα-Γιουγκοσλαβία. Ωστόσο, ο Meynaud αναφέρει ως εξαίρεση την περίπτωση της Αλβανίας, απέναντι στην οποία δεν πραγματοποιήθηκαν βήματα προσέγγισης που θα εξομούσαν τις οξυμένες λόγω του βορειοηπειρωτικού θέματος σχέσεις με την Ελλάδα. Βλ. Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, Η βασιλική εκτροπή από τον κοινοβουλευτισμό του Ιουλίου 1965*, μέρος Β', ό.π.

⁴⁰² Ο Χ.Δ. Λαμπράκης, μέσω της αναφοράς στον Γ. Θεοτοκά, αναφέρεται στην ανάγκη να προσδιορίσει και να διεκδικήσει η Ελλάδα τη θέση της μέσα στον ευρωπαϊκό χώρο. Βλ. *Εποχές*, τ. 45, Ιανουάριος 1967 (Χ.Δ. Λαμπράκης, «Ο Γιώργος Θεοτοκάς και ο αγωνιστικός στοχασμός», σ. 7-10).

την ΕΟΚ και τις συνέπειες της ένταξης σε αυτή. Το περιοδικό, όπως εξάλλου και η Ένωση Κέντρου, τηρεί θετική στάση απέναντι στη συμφωνία σύνδεσης του 1961 και την προοπτική της πλήρους ένταξης, συμμεριζόμενο την αισιοδοξία όσων θεωρούσαν ότι το πρότυπο του ευρωπαϊκού μοντέλου οικονομίας θα λειτουργούσε εκσυγχρονιστικά για την ελληνική οικονομία, ενώ η ευρύτερη συνεργασία με την Ευρώπη θα απέδιδε και πολιτικά οφέλη. Όπως είναι αναμενόμενο, με βάση την αντιστοιχία ανάμεσα στις απόψεις που διατυπώνονται στα περιοδικά και σε εκείνες του συγγενούς προς αυτά πολιτικού χώρου, το θέμα της ΕΟΚ, αποτελεί σημείο συνάντησης, τουλάχιστον ως προς τη γενική κατεύθυνση, για τις *Εποχές* και τη *Νέα Εστία*⁴⁰³. Αντιθέτως, η *Επιθεώρηση Τέχνης*, όπως θα παρακολουθήσουμε στη συνέχεια, ακολουθώντας το αριστερό ρεύμα⁴⁰⁴, αντιστέκεται, αν και όλο και πιο «υποτονικά» με την πάροδο των ετών, στην ιδέα της ένταξης θεωρώντας ότι αυτή θα καθιστούσε την Ελλάδα «όργανο» στα χέρια των ισχυρών.

Οι *Εποχές*, μέσα από άρθρο του πρώην υπουργού Οικονομικών Σταύρου Κωστόπουλου, στο πέμπτο ήδη τεύχος του περιοδικού, αναλύουν τους λόγους για τους οποίους η σύνδεση με την ΕΟΚ πρέπει να θεωρείται επωφελής για την Ελλάδα⁴⁰⁵. Σύμφωνα με το περιοδικό, η δημιουργία της ΕΟΚ δεν υπήρξε κάποιο τέχνασμα των ισχυρών, αλλά μία ανάγκη που καθορίστηκε από τις οικονομικοτεχνικές εξελίξεις σε παγκόσμιο επίπεδο. Με αυτό το δεδομένο, η μη συμμετοχή στην ΕΟΚ δεν θα μπορούσε να ανακόψει τη φορά των πραγμάτων που από μόνα τους οδηγούν στη λύση της «οικονομικής και πολιτικής ενότητας» της Ευρώπης⁴⁰⁶. Αντιθέτως, το μόνο που θα μπορούσε να σημάνει για την Ελλάδα θα ήταν ο απομονωτισμός και η απώλεια των

⁴⁰³ Ο Πάνος Καζάκος αναφέρει ότι ΕΚ και ΕΡΕ συνέπιπταν στις απόψεις τους ως προς την ανάγκη ένταξης στην ΕΟΚ, αντίθετα με τις υπόλοιπες πολιτικές δυνάμεις. Βλ. Πάνος Καζάκος, «Η Ελληνική Οικονομία, 1949-1967: Ανασυγκρότηση και ανάπτυξη», ό.π., σ. 233-234.

⁴⁰⁴ Οι κυριότερες αντιδράσεις απέναντι στην ένταξη προήλθαν από την αριστερά. Ο Ηλίας Ηλιού δηλώνει, κατά την περίοδο υπογραφή της Συμφωνίας Σύνδεσης, ότι η πράξη αυτή αποτελεί «ολέθριον γεγονός» και «πελώριον κίνδυνον» για τη χώρα και κάθε άλλο παρά θα συμβάλει στην εξύψωση του βιοτικού επιπέδου των λληνων. Η άποψη αυτή, ωστόσο, παρουσιάζεται να αναθεωρήθηκε μερικά χρόνια αργότερα. Βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ': 1961-1964, ό.π., σ. 26-27.

⁴⁰⁵ *Εποχές*, τ. 4, Αύγουστος 1963 (Σταύρος Κωστόπουλος, «Γύρω από την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα», σ. 3-8).

⁴⁰⁶ Σύμφωνα με τον Tony Judt, οι απαρχές της «ενωμένης Ευρώπης» βρίσκονται στην επιθυμία των ηγετών της να υλοποιήσουν κοινωνικές μεταρρυθμίσεις και να δημιουργήσουν νέους θεσμούς, ως μέσο για να φτιάξουν ένα προστατευτικό ιστό γύρω από το παρελθόν, ώστε να μην έρχονται σε επαφή μαζί του. Βλ. Tony Judt, *Postwar, A history of Europe since 1945*, ό.π., σ. 6.

ωφελημάτων της συνεργασίας που απολαμβάνουν οι συμμετέχοντες στην Ένωση⁴⁰⁷. Καθόλη τη διάρκεια της έκδοσης τους, οι *Εποχές* θα συνεχίσουν να υποστηρίζουν με θέρμη την ενοποίηση της Ευρώπης, τονίζοντας κάθε φορά που η ιδέα της ένωσης απειλείται ή παύει να υποστηρίζεται από όλες τις πλευρές ότι τα ευρωπαϊκά κράτη πρέπει να υπερασπιστούν την ενωμένη Ευρώπη⁴⁰⁸.

Η πίστη στην ενωμένη Ευρώπη συνοδεύεται από την προβολή της αξίας του ατλαντισμού, που είχε υποστηρίξει ιδεολογικά μεγάλο μέρος της δυτικής πολιτικής της περιόδου⁴⁰⁹. Οι *Εποχές* σημειώνουν ότι η ανάγκη της ένταξης της Ελλάδας σε μία

⁴⁰⁷ *Εποχές*, τ. 4, Αύγουστος 1963 (Σταύρος Κωστόπουλος, «Γύρω από την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα», ό.π.). Σημειώνεται ότι αν και οι *Εποχές* πιστεύουν στην προστατευτική δύναμη των συνασπισμών χωρών και των ενώσεων για τις συμμετέχουσες χώρες, ακόμη και συμπεριλαμβανομένων των «αναγκαίων κακών» που αυτή συνεπάγεται, χάνουν αυτή την πίστη όταν πρόκειται για συνασπισμούς του αντίπαλου στρατοπέδου, όπως η οικονομική οργάνωση ΚΟΜΕΚΟΝ που επικρίνεται για την απειλή που ασκεί στις εμπλεκόμενες ανατολικές χώρες. Βλ. *Εποχές*, τ. 15, Ιούλιος 1964 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η παραδουνάβια αποκόλληση», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 73).

⁴⁰⁸ Για παράδειγμα το περιοδικό εκφράζει, τον Ιούλιο του 1965, απογοήτευση για τη μειωμένη συμμετοχή σε συζήτηση του ευρωπαϊκού κοινοβουλίου για την ενοποίηση, αναρωτώμενο αν η Ευρώπη «δεν ξεκίνησε ακόμη ως συνείδηση ή έχει κιόλας κουραστεί, παραιτηθεί». *Εποχές*, τ. 27, Ιούλιος 1965 («Αριθμοί», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 56). Ο Άγγελος Τερζάκης είχε εκφράσει την ίδια επιφυλακτικότητα που διατυπώνει εδώ απέναντι στην πορεία της Ευρώπης και μέσω του *Βήματος*. Για παράδειγμα σε άρθρο του Μαρτίου του 1965, υποστηρίζει ότι, παρά την πίστη του στην σημασία της αλληλεγγύης και της αλληλεξάρτησης των λαών, η Ευρώπη «αγκυλωμένη από πολλά και παλαιά αμαρτήματα, αργεί πολύ, κουράζεται και κουράζει με τη βασανιστική της κυοφορία». Βλ. *Το Βήμα*, 17/3/1965 (Άγγελος Τερζάκης, «Κρίνοντας και κρινόμενοι», στήλη: Οι επιφυλλίδες του *Βήματος*). Αυτό δεν αναιρεί την θέση του Τερζάκη υπέρ της σύνδεσης, που εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο συναίνεσης όλων των χώρων πλην της αριστεράς σε σχέση με το θέμα της ΕΟΚ. Ο έτερος βασικός συνεργάτης των *Εποχών* Γιώργος Θεοτοκάς, μίλησε κι αυτός τη δεκαετία του 1960 για την «ιστορική ανάγκη» της σύνδεσης, που προκύπτει από την αδυναμία ύπαρξης, μέσα στο σύγχρονο οικονομικό και τεχνικό περιβάλλον, «αυτοτελών, μικρών, καθυστερημένων οικονομικών μονάδων σαν την Ελλάδα». Όπως ανέφερε χαρακτηριστικά στο *Βήμα*, η Ελλάδα δεν έχει άλλη επιλογή από το να ενταχθεί είτε στην Ευρώπη είτε στον κομμουνιστικό κόσμο, και δεδομένου ότι οι ίδιοι Έλληνες νιώθουν μέλος του δυτικού κόσμου, μένει ως μόνη επιλογή η ένταξη στην Ευρώπη όπου βρίσκονται «οι εγγυήσεις της πολιτικής, πνευματικής και εθνικής ελευθερίας». Βλ. για παράδειγμα *Το Βήμα*, 11/6/1961 (Γιώργος Θεοτοκάς, «Η κοινή αγορά και το μέλλον του έθνους») και *Το Βήμα*, 10/9/1961 (Γιώργος Θεοτοκάς, «Ελληνισμός και Ευρώπη»).

⁴⁰⁹ Η διεθνική ιστορία εξετάζει τον ατλαντισμό, που χρησιμοποιήθηκε ευρέως κατά τον 20^ο αιώνα, σαν μια ιδέα που επικαλέστηκε μια ταυτότητα βασισμένη σε πολιτιστικά αιτήματα και αξίες που συνέδεε τη Βόρεια Αμερική με τη (Δυτική) Ευρώπη. Μάλιστα μεγάλο μέρος του αντι-κομμουνιστικού ακτιβισμού βρισκόταν σε σχέση αλληλοϋποστήριξης με το θετικό φαντασιακό που είχε ενεργοποιήσει η ατλαντική κοινότητα. Βλ. Luc van Dongen, Stéphanie Roulin, Giles Scott-Smith (επιμ.), *Transnational Anti-Communism and the Cold War, Agents, Activities, and Networks*, ό.π., σελ. 9. Παρά τις διαφορές ανάμεσα στους ευρωπαίους και τους αμερικανούς διανοούμενους ο κεντρικός στόχος της ατλαντικής πολιτιστικής ταυτότητας παρέμενε σημείο αναφοράς. Κάποιοι αναλυτές εντόπιζαν ωστόσο το πρόβλημα της απροθυμίας των ευρωπαίων καθώς και διανοουμένων που διαμόρφωναν την κοινή γνώμη να αποδεχθούν τον ηγεμονικό ρόλο της Αμερικής. Όπως έχει επίσης υποστηριχθεί, παρότι η Αμερική προσέφερε πολιτική, οικονομική και στρατιωτική βοήθεια και ηγεμονία στην Ευρώπη, η ίδια η Ευρώπη έδειχνε ότι χρειαζόταν περισσότερα πράγματα που ξεπερνούσαν τις υλικές της ανάγκες. Μάλιστα μέσω πρωτοβουλιών όπως το CCF, η Αμερική προσπαθούσε να καλύψει

προστατευτική ασπίδα υπό την ηγεσία των ισχυρών του δυτικού κόσμου επεκτείνεται και σε αμυντικά θέματα, εστιάζοντας στο ρόλο της Οργάνωσης των Χωρών του Βορειοατλαντικού Συμφώνου. Το NATO, λειτουργώντας ήδη 15 χρόνια, αναφέρει ο Χάρης Μπουσμπουρέλης σε άρθρο του στις *Εποχές*, κάνει ένα απολογισμό της ως τώρα παρουσίας του, διαπιστώνοντας ότι από τη μία πέτυχε να προστατεύσει την Ευρώπη από πιθανή σοβιετική επίθεση, από την άλλη δεν κατάφερε να επεκτείνει τη συνεργασία των μελών του σε παγκόσμια κλίμακα⁴¹⁰. Σε κάθε περίπτωση, το NATO κατόρθωσε, σύμφωνα με τις *Εποχές*, μέσω της αμυντικής προστασίας των ΗΠΑ, να εμπνεύσει ασφάλεια στις ευρωπαϊκές χώρες, πέραν της ιδιαίτερης περίπτωσης της Γαλλίας και της Γερμανίας⁴¹¹. Επιπρόσθετα, επισημαίνεται η δυνατότητα που έχει το NATO να συμβάλει στην παγκόσμια ύφεση, αποσύροντας κάποιες από τις συμβατικές δυνάμεις που βρίσκονται στη Δυτική Γερμανία, και αναγκάζοντας έτσι τη Σοβιετική Ένωση, μέσω του δικού της Συμφώνου της Βαρσοβίας να προβεί σε μία αντίστοιχη ενέργεια στην Ανατολική Ευρώπη⁴¹².

Προς τα τέλη της έκδοσης του περιοδικού, ωστόσο, και υπό την επενέργεια των εσωτερικών προβλημάτων της χώρας που ως ένα βαθμό είχαν αποδοθεί και στην εμπλοκή του αμερικανικού παράγοντα, οι *Εποχές* θα αναφέρουν ότι η εξάρτηση από τις ΗΠΑ, που είναι δεδομένη για όσους συμμετέχουν στην αμυντική συμμαχία, αρχίζει να προκαλεί δυσαρέσκεια στα εμπλεκόμενα μέλη, δεδομένου μάλιστα του ξεπεράσματος της σοβιετικής απειλής⁴¹³. Από την άλλη, ο ηγετικός τους ρόλος στη συμμαχία είναι πάγιο χαρακτηριστικό του οργανισμού ακόμη και μετά την αλλαγή αρκετών δεδομένων, όπως η παγκόσμια ύφεση, η επαφή που αρχίζουν δειλά να έχουν οι ανατολικές αγορές με το δυτικό

αυτό το διεθνικό κενό. Βλ. Scott-Smith, Giles, *The Politics of Apolitical Culture, The Congress for Cultural Freedom, the CIA and post-war American hegemony*, ό.π., σελ. 164.

⁴¹⁰ *Εποχές*, τ. 14, Ιούνιος 1964 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η 15^η άνοιξη του NATO», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 72).

⁴¹¹ *Εποχές*, τ. 21, Ιανουάριος 1965 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Οι προοπτικές της υφέσεως», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 72).

⁴¹² *Εποχές*, τ. 14, Ιούνιος 1964 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η 15^η άνοιξη του NATO», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 72).

⁴¹³ *Εποχές*, τ. 45, Ιανουάριος 1967 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Το NATO αποχαιρετά το Παρίσι», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 78).

εμπόριο, η αδυναμία που βαθμιαία επιδεικνύει η Βρετανία και η «αύξουσα δύναμη» της Δυτικής Γερμανίας⁴¹⁴.

Το περιοδικό, στην «ύστερη φάση» έκδοσής του, επανέρχεται κι άλλες φορές στο θέμα της εξάρτησης από τις ξένες δυνάμεις, διαχωρίζοντάς την από την αμοιβαίας ωφέλειας συνεργασία⁴¹⁵. Οι *Εποχές* διαπιστώνουν μάλιστα την δυσκολία άσκησης μιας ανεξάρτητης εξωτερικής πολιτικής που να αποκλείει την υποτέλεια⁴¹⁶.

Μέσα από μία σειρά άρθρων, το περιοδικό προσπαθεί να εξετάσει και τις πιθανότητες επιτυχίας που θα είχε μία συγκροτημένη παμβαλκανική συνεργασία καθώς και τα οφέλη που θα μπορούσε να αντλήσει η Ελλάδα από τη συμμετοχή σε αυτήν. Η Ελλάδα, σύμφωνα με τον Χάρη Μπουσμπουρέλη, πρέπει να αξιοποιήσει τη γεωγραφική της θέση εντός των Βαλκανίων, λαμβάνοντας υπόψη όλους τους υπό εξέλιξη παράγοντες, όπως είναι οι διεθνείς ζυμώσεις, το Κυπριακό, αλλά και η πίεση από το Βορρά, που όσο κι αν είναι «ειρηνική, οικονομική και διπλωματική» παραμένει ωστόσο πίεση⁴¹⁷.

Όπως αναφέρεται αντίστοιχα σ' ένα ακόμη άρθρο, η βαλκανική ενότητα θα μπορούσε να αποτελέσει ένα τρόπο αντίδρασης των βαλκανικών χωρών απέναντι στην εξάρτηση από τις μεγάλες δυνάμεις, ωστόσο προϋπόθεση αυτής είναι η πρότερη επίλυση

⁴¹⁴ *Εποχές*, τ. 45, Ιανουάριος 1967 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Το ΝΑΤΟ αποχαιρετά το Παρίσι», ό.π.).

⁴¹⁵ *Εποχές*, τ. 34, Φεβρουάριος 1966 (Λ. Καραπαναγιώτης, «Το πολιτικό πρόβλημα στην Ελλάδα», στήλη: Η πολιτική σκέψη, σ. 153-157). Το περιοδικό προβάλλει ως ιδανικό αυτό που ο Γεώργιος Παπανδρέου, μιλώντας για τις σχέσεις της Ελλάδας με τη Δύση, συμπύκνωσε στη φράση: «σύμμαχοι ναι, δορυφόροι όχι». Σύμφωνα με το Γ. Παπανδρέου (*Βήμα*, 21/12/1963), «η ιστορία και η γεωγραφία τοποθετούν την Ελλάδα στον ελεύθερο κόσμο. Δια τούτο μετέχομε εις την αμυντικήν Ατλαντική Συμμαχία. Εντός της Συμμαχίας επιτελούμε όλες τις υποχρεώσεις μας, αλλά διεκδικούμε, επίσης, όλα τα δικαιώματα. Αυτή είναι η διαφορά μεταξύ συμμάχων και δορυφόρων». Επίσης, όπως αναφέρει στη Βουλή (Πρακτικά Βουλής, 20/03/1964): «Πολιτική μας είναι η ειρήνη. Δι' αυτό μετέχομεν εις τον ΟΗΕ καθώς και στην ατλαντική συμμαχία του ΝΑΤΟ. Είμεθα σύμμαχοι με την Δύσιν αλλά θέλομεν, επίσης, να είμεθα φίλοι με την Ανατολήν· να προσφέρουμεν την φιλία μας προς πάσαν χώρα η οποία θα ήτο πρόθυμος, με ειλικρίνεια να την ανταποδώσει...» (Τα αποσπάσματα αντλήθηκαν από το Στέλιος Περράκης, «Η εξωτερική πολιτική της Ένωσης Κέντρου (1963-1965)», στο Π. Πετρίδης-Γ. Αναστασιάδης (επιμ.), Γεώργιος Παπανδρέου, *60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, ό.π., σ. 523-540 και ειδικότερα 527.

⁴¹⁶ Το πνεύμα αυτό αποτυπώνεται και σε σειρά άρθρων του εκδότη των *Εποχών* Χ. Δ. Λαμπράκη, ήδη από τα τέλη της προηγούμενης δεκαετίας, όπου ο «προοδευτικός-μοντερνιστικός χαρακτήρας του λόγου που αρθρώνει εστιάζεται κυρίως στην διεκδίκηση μιας εξωτερικής πολιτικής που θα συνυπολογίζει το συμμαχικό συμφέρον, αλλά θα έχει ως γνώμονα το ελληνικό και θα αντλεί τη δύναμή της από τη θέληση του ελληνικού λαού». Βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ. 277.

⁴¹⁷ *Εποχές*, τ. 43, Νοέμβριος 1966 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Τα Βαλκάνια χωρίς αιχμές», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 477).

των διαφορών Ελλάδας και Τουρκίας, καθώς και Γιουγκοσλαβίας- Βουλγαρίας⁴¹⁸. Η ιδέα της βαλκανικής ένωσης είναι, όπως προσθέτει το περιοδικό, παλιά⁴¹⁹, ωστόσο μπορεί να δώσει λύσεις σε επίκαιρα και φλέγοντα θέματα.

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Μπουσμπουρέλης χαρακτηρίζει τα Βαλκάνια «εύφλεκτα πυριτιδαποθήκη της Ευρώπης», τονίζοντας τις εθνικές διαφορές των χωρών, που μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο απέκτησαν και ιδεολογικές διαστάσεις⁴²⁰. Σύμφωνα με το Μπουσμπουρέλη, παρότι δεν είναι άμεσα ορατή η πιθανότητα επίλυσης βαλκανικών θεμάτων, όπως η αλβανική απομόνωση ή οι διενέξεις Γιουγκοσλαβίας και Βουλγαρίας για το μακεδονικό, πολλοί είναι εκείνοι που πιστεύουν ότι μπορεί να πραγματοποιηθεί μια «χαλαρή ομοσπονδιακή ή άλλη ένωση των Βαλκανικών χωρών ευθύς αμέσως μετά την κατάργηση των στρατιωτικών συμφώνων»⁴²¹.

Όσον αφορά τέλος στις σχέσεις με την Σοβιετική Ένωση, το περιοδικό υπερασπίζεται σε θεωρητικό επίπεδο την πολιτιστική κι επιστημονική συνεργασία, που κατά τη γνώμη του είναι ένα δείγμα καλής πίστης στο πλαίσιο του ευρύτερου κλίματος εμπέδωσης της ψυχροπολεμικής ύφεσης και της σταθεροποίησης της ειρήνης⁴²². Η δήλωση αυτή του περιοδικού δεν παίρνει συνήθως πιο ουσιαστική μορφή από την δημοσιοποίηση μεμονωμένων και γενικόλογων αναφορών για την σημασία της πολιτιστικής ανταλλαγής ανάμεσα στην Ελλάδα και την Σοβιετική Ένωση, ωστόσο και πάλι έχει αξία, ειδικά όταν συνοδεύεται από δηλώσεις σοβιετικών αξιωματούχων⁴²³.

Συνολικά η πορεία της αρθρογραφίας για τα θέματα εξωτερικής πολιτικής και τη θέση της Ελλάδας μέσα στον κόσμο, ακολουθεί αντίστοιχη πορεία με την ευρύτερη

⁴¹⁸ *Εποχές*, τ. 48, Απρίλιος 1967 (Δ. Κιτσίκης, «Οι προσπάθειες για την “αποβαλκανοποίηση” των Βαλκανίων, 1930-1934», σ. 328-333).

⁴¹⁹ Από τους πρώτους υπέρμαχους της βαλκανικής ένωσης ήταν, όπως αναφέρεται, ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, ενώ προς την κατεύθυνση αυτή οδήγησαν και οι συνεννοήσεις Βενιζέλου-Κεράλ, αφού, όπως σημείωνε ο ίδιος ο Βενιζέλος, «η ελληνοτουρκική προσέγγιση δεν ήταν παρά το πρώτο στάδιο μιας ευρύτερης βαλκανικής προσέγγισης». Βλ. *Εποχές*, τ. 48, Απρίλιος 1967 (Δ. Κιτσίκης, «Οι προσπάθειες για την “αποβαλκανοποίηση” των Βαλκανίων, 1930-1934», ό.π.).

⁴²⁰ *Εποχές*, τ. 43, Νοέμβριος 1966 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Τα Βαλκάνια χωρίς αιχμές», ό.π.).

⁴²¹ *Εποχές*, τ. 43, Νοέμβριος 1966 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Τα Βαλκάνια χωρίς αιχμές», ό.π.).

⁴²² *Εποχές*, τ. 22, Φεβρουάριος 1965 (Σεργκέϊ Ρομανόφσκι, «Πολιτιστικές σχέσεις», σ. 60-61).

⁴²³ Οι *Εποχές* ενδεικτικά αναφέρουν ότι «ευχαρίστως δημοσιεύουν» το κείμενο που εστάλη από τον αρμόδιο του Υπουργικού Συμβουλίου της ΕΣΣΔ επί πολιτιστικών θεμάτων Σεργκέϊ Ρομανόφσκι στο περιοδικό. Βλ. *Εποχές*, τ. 22, Φεβρουάριος 1965 (Σεργκέϊ Ρομανόφσκι, «Πολιτιστικές σχέσεις», ό.π.).

πολιτική θεματολογία του περιοδικού. Ξεκινάει, κατά τους πρώτους μήνες έκδοσης με επισήμανση όσων πρέπει να γίνουν, προχωράει, μετά την ανάληψη της διακυβέρνησης από την Ένωση Κέντρου, με εκφράσεις αισιοδοξίας για την ενωμένη Ευρώπη και την αναθέρμανση των συμμαχικών σχέσεων της Ελλάδας και καταλήγει κατά την τελευταία φάση έκδοσης με δηλώσεις απογοήτευσης για την αδυναμία της Ελλάδας να ορθώσει το ανάστημά της απέναντι στους ισχυρούς της Ευρώπης και του κόσμου. Παρότι οι ευρύτερες αυτές τάσεις γνωρίζουν διακυμάνσεις, είναι γεγονός ότι ιδίως κατά το διάστημα του τελευταίου χρόνου πριν τη διακοπή της έκδοσης η απογοήτευση για την ελληνική κατάσταση εν γένει επεκτείνεται σε μεγάλο βαθμό και στην αδυναμία διαχείρισης των διεθνών σχέσεων της Ελλάδας, εν μέσω μίας περιόδου που διακυβεύονταν πολλά για την τύχη της χώρας.

3.6 Οι αναλύσεις για το Κυπριακό

Δεδομένου ότι οι *Εποχές* ξεκινούν την έκδοσή τους το 1963, έτος κατά το οποίο αναζωπυρώνεται η ένταση στο κυπριακό ζήτημα⁴²⁴, ο πολιτικός σχολιασμός του περιοδικού αναπόφευκτα επεκτείνεται στο θέμα της Κύπρου. Η κεντρική θέση των *Εποχών* είναι ότι πρέπει να οδηγηθούμε στην Ένωση με την Ελλάδα⁴²⁵, άποψη στην οποία συμφωνεί και η *Νέα Εστία*, την ίδια ώρα που η *Επιθεώρηση Τέχνης* επιλέγει να κάνει λόγο για «αυτοδιάθεση» και «ανεξαρτησία»⁴²⁶. Οι *Εποχές* επίσης μιλούν για τα λάθη

⁴²⁴ Η νέα κρίση από το 1963 οδήγησε σε εκ νέου εισβολή διεθνοπολιτικών ισορροπιών και συμφερόντων των μεγάλων δυνάμεων στην πορεία του κυπριακού θέματος. Η πρόταση των Δεκατριών Σημείων του Μακαρίου καθώς και η γενικότερη κυπριακή πολιτική της περιόδου περιγράφεται από κάποιους ιστορικούς ως «μοιραίο λάθος». Η νέα πόλωση οδήγησε σε ενίσχυση των ακραίων στοιχείων μέσα στην τουρκοκυπριακή κοινότητα. Η κρίση του 1963-64 «σηματοδότησε την αδυναμία της Κύπρου να προωθήσει μια μακροπρόθεσμη πολιτική, εσωτερική ή διεθνή». Βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στρατηγικές του Κυπριακού, Η δεκαετία του 1950*, εκδ. Πατάκη, β' έκδοση, Αθήνα 2005, σ. 393.

⁴²⁵ Μολονότι η ελληνική κυβερνητική πλευρά ήταν πιστή στην πρόταση της ένωσης, αναφέρει ο Ηλίας Νικολακόπουλος, δεν είχε καταστήσει σαφείς τις λεπτομέρειες αυτής της ένωσης: αν θα ακολουθούσε έπειτα από ένα στάδιο ανεξαρτησίας, αν θα γινόταν κατόπιν δημοψηφίσματος, πραξικοπήματος, μέσω ανταλλαγμάτων στην τουρκική πλευρά, έπειτα από αρχική διαίρεση του νησιού κ.λπ. Βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία, Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, ό.π., σ. 341.

⁴²⁶ Πρόκειται για τη γραμμή που το ΚΚΕ εγκαινίασε το 1956, εγκαταλείποντας το σύνθημα της ένωσης και υιοθετώντας το σύνθημα περί αυτοδιάθεσης της Κύπρου. Ωστόσο, «η αυτοδιάθεση και άλλοτε η ανεξαρτησία περιέχονταν στην επίσημη κομματική τοποθέτηση για πολλά χρόνια, με τη διευκρίνιση ότι η

προηγούμενων κυβερνήσεων, αλλά και την ελπιδοφόρα προσπάθεια του Γεωργίου Παπανδρέου για προάσπιση των κυπριακών δικαιωμάτων που όμως υπονομεύεται από την αντιπολίτευση και τον τύπο και ως εκ τούτου καθίσταται ατελέσφορη.

Το περιοδικό υπερασπίζεται επίσης την αμοιβαία ωφέλεια Ελλήνων και Τούρκων, τονίζοντας ότι το κυπριακό σύνταγμα πρέπει να τροποποιηθεί προς τη συγκεκριμένη κατεύθυνση και ότι την ίδια λογική πρέπει να ακολουθήσει η Ελλάδα ως εγγυήτρια δύναμη. Διατηρώντας την ίδια μετριοπαθή γραμμή, επισημαίνει ότι υπεύθυνη για τις εντάσεις που δημιουργούνται στη Μεγαλόνησο δεν είναι αποκλειστικά η πλευρά των αντιπάλων, καθώς και η ελληνοκυπριακή μεριά έχει προβεί σε προκλητικές ενέργειες⁴²⁷.

Καθοριστικός για τις εξελίξεις στην Κύπρο εκτιμάται ότι θα αποδειχθεί ο ρόλος της ελληνικής πλευράς. Το περιοδικό «προειδοποιεί» επανειλημμένα ότι οι καλές προθέσεις του πρωθυπουργού Γ. Παπανδρέου δεν είναι αρκετές, καθώς αν δεν υπάρξει «μόνιμη αμοιβαία ανταλλαγή απόψεων» με την κυπριακή πλευρά και προσυνεννόηση σε σχέση με τις αποφάσεις, το μέλλον της Κύπρου προβλέπεται δυσοίωνα⁴²⁸. Πέραν της συνεννόησης, τα εμπόδια που έχει να αντιμετωπίσει ο πρωθυπουργός στη διαχείριση του ζωτικής σημασίας εθνικού ζητήματος είναι τα αποτελέσματα των αρνητικών πεπραγμένων προηγούμενων κυβερνήσεων, η στάση των Άγγλων⁴²⁹ που τροφοδότησε την αντιπαράθεση ανάμεσα σε Έλληνες και Τούρκους, η αρνητική και αδιάλλακτη στάση της αντιπολίτευσης και μεγάλου μέρους του τύπου στην Ελλάδα⁴³⁰, καθώς και η ανικανότητα της ελληνικής διπλωματίας στο εξωτερικό⁴³¹. Ειδικότερα ως προς την τελευταία, ο καθηγητής του Ινστιτούτου Διεθνών Σπουδών στη Γενεύη Ι. Σιώτης, επισημαίνει ότι, μεταξύ άλλων, δεν κατήγγειλε στο βαθμό που θα έπρεπε τις Συμφωνίες της Ζυρίχης και του Λονδίνου, οι οποίες ενίσχυσαν του Τουρκοκυπρίους με συνταγματικά δικαιώματα που

έννοια της ανεξαρτησίας δεν απέκλειε το ενδεχόμενο της ένωσης». Βλ. «Το Κυπριακό Ζήτημα», μέρος 1^ο, *Ριζοσπάστης*, Ένθετο Ιστορία, 7 Ιουλίου 2013.

⁴²⁷ *Εποχές*, τ. 10, Φεβρουάριος 1964 («Το Κυπριακό», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 49).

⁴²⁸ *Εποχές*, τ. 10, Φεβρουάριος 1964 («Το Κυπριακό», ό.π.).

⁴²⁹ Οι τριγμοί στις αγγλοελληνικές σχέσεις σε σχέση με το κυπριακό είχαν ξεκινήσει αρκετά χρόνια πριν και οι εξελίξεις έκαναν την επιδείνωσή τους «προδιαγεγραμμένη και αποδεκτή σαν αναπόφευκτη». Για περισσότερα βλ. Ioannis D. Stefanidis *Isle of Discord, Nationalism, imperialism and the making of the Cyprus problem*, Hurst and Company, London, 1999, σελ. 296.

⁴³⁰ *Εποχές*, τ. 17, Σεπτέμβριος 1964 («Η Κύπρος», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 51).

⁴³¹ *Εποχές*, τ. 25, Μάιος 1965 [Ι. Σιώτης, «Το Κυπριακό εξ αφορμής ενός βιβλίου» (Γιώργου Τεκενίδη, *Κύπρος-Πρόσφατη ιστορία και προοπτικές για το μέλλον*, 1964), στήλη: Η πολιτική σκέψη, σ. 57-62].

δεν αντιστοιχούν στο μέγεθος της κοινότητας τους⁴³². Επίσης οι Έλληνες διπλωμάτες δε φρόντισαν να μετατρέψουν την πίστη της Γαλλίας στην ελληνικότητα της Κύπρου σε συμμαχία και συνολικά αποδείχθηκαν ανεξήγητα αδρανείς και αδιάφοροι σε σχέση με το θέμα της Κύπρου.

Σχολιάζοντας τη γενικότερη στάση του Γ. Παπανδρέου απέναντι στο Κυπριακό⁴³³, το περιοδικό αναφέρει ότι η παρουσία του Παπανδρέου ως πρωθυπουργού της Ελλάδας, όπως αντίστοιχα και του Μακάριου ως προέδρου στην Κύπρο ανήκουν στα «φωτεινά σημεία» όσον αφορά στην εξέλιξη του Κυπριακού⁴³⁴. Σε διάφορες καίριες στιγμές κατά τη διάρκεια του 1964 επισημαίνεται ότι ο Γ. Παπανδρέου είχε χαράξει μια γραμμή για το Κυπριακό που θα είχε αποδώσει καρπούς, «αν είχε γίνει σεβαστή από τους μανδαρινούς που έπρεπε να την εφαρμόσουν». Επιπρόσθετα επικροτείται η στάση της κυβέρνησης να αρνείται τις επίσημες διαπραγματεύσεις με την Τουρκία όσο συνεχίζονται οι προκλήσεις και οι επιθέσεις και να θέτει ως επιπλέον προϋπόθεση για τις διαπραγματεύσεις αυτές της συμμετοχή της κυπριακής κυβέρνησης⁴³⁵.

Μεταξύ των προτάσεων για έξοδο από το τέλμα στο οποίο οδηγείται το κυπριακό ζήτημα είναι η δημιουργία πολλών παραλλαγών σχεδίων, ώστε να μπορέσει να υπάρξει ικανοποίηση και των δύο πλευρών, δεδομένου ότι το θέμα των δικαιωμάτων της τουρκικής μειονότητας έχει επισύρει το διεθνές ενδιαφέρον⁴³⁶. Ο τελικός στόχος κάθε πρότασης και

⁴³² Βλ. π.χ. Richard Clogg, *Σύντομη Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, μτφρ. Χάρης Φουντέας, ε' εκδ., Ινστιτούτο του Βιβλίου-Αντώνης Καρδαμίτσας, Αθήνα 1999, σ. 264. Σύμφωνα με τον Ευ. Χατζηβασιλείου στις Συμφωνίες της Ζυρίχης αποδείχθηκε ότι ίσως να απαιτούνταν ένας βαθμός συνταγματικής αναθεώρησης, αλλά η βραχυπρόθεσμη άποψη, ότι χρειαζόταν «γενική και άμεση αναθεώρηση των συμφωνιών[...] αντιπροσώπευε μια μαξιμαλιστική τακτική στη διαμόρφωση των ελληνικών και ειδικότερα των ελληνοκυπριακών στόχων», που τη χαρακτήριζε ο ιδεαλισμός και η υπερβολική αισιοδοξία. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στρατηγικές του Κυπριακού, Η δεκαετία του 1950*, ό.π., σ. 363-364. Για τις Συμφωνίες της Ζυρίχης και του Λονδίνου βλ. επίσης Σωτήρης Ριζάς, «Εξωτερική Πολιτική, 1955-1963», στο *Ιστορία των Ελλήνων*, τόμος 14, εκδ. Δομή, Αθήνα 2005, σ. 114.

⁴³³ Όπως αναφέρει ο Δ. Χαραλάμπης, ο Γ. Παπανδρέου προσπαθούσε να ισορροπήσει ανάμεσα στα κυπριακά και τα αμερικανικά συμφέροντα, πράγμα όμως που δεν ήταν πάντα δυνατό. Για παράδειγμα δε θα μπορούσε να υποστηρίξει «τα σχέδια των Αμερικανών για νατοποίηση, για διχοτόμηση του νησιού, αν δεν ήθελε να οδηγηθεί στην πολιτική αυτοκτονία». Βλ. Δ. Χαραλάμπης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία*, ό.π., σ. 176.

⁴³⁴ *Εποχές*, τ. 25, Μάιος 1965 (Ι. Σιώτης, «Το Κυπριακό εξ αφορμής ενός βιβλίου», ό.π.).

⁴³⁵ *Εποχές*, τ. 25, Μάιος 1965 (Ι. Σιώτης, «Το Κυπριακό εξ αφορμής ενός βιβλίου», ό.π.).

⁴³⁶ *Εποχές*, τ. 25, Μάιος 1965 (Ι. Σιώτης, «Το Κυπριακό εξ αφορμής ενός βιβλίου», ό.π.).

ελιγμού σε σχέση με το Κυπριακό δε μπορεί να είναι διαφορετικός από την ένωση⁴³⁷, που είναι η μόνη η οποία μπορεί να εξασφαλίσει ένα «σταθερό καθεστώς ειρήνης, ελευθερίας, ευνομίας, και ισοπολιτείας»⁴³⁸. Οι *Εποχές* αναφέρουν ότι κάθε άλλη λύση είναι άτοπη, καθώς το κυπριακό κράτος «δεν είναι βιώσιμο», κι αποτελεί «εστία αναρχίας και πολιτικών εξτρεμισμών, επικίνδυνα για την ειρήνη του κόσμου»⁴³⁹.

Σε γενικές γραμμές το περιοδικό, συμμεριζόμενο τη γραμμή Παπανδρέου, αντιμετωπίζει με μετριοπάθεια το Κυπριακό, επιμένοντας στη γραμμή της ένωσης και υποστηρίζοντας την άποψη ότι υπάρχουν αρνητικά τετελεσμένα, καθοριστικά για το μέλλον του Κυπριακού, που προήλθαν από παράγοντες οι οποίοι δεν έχουν καμία σχέση με την παρούσα κυβέρνηση. Εν ολίγοις απαλλάσσει από ευθύνες τον Γ. Παπανδρέου για τα τεκταινόμενα στη Μεγαλόνησο, επισημαίνοντας ότι οι αποφάσεις του πρωθυπουργού βρίσκονται προς τη σωστή κατεύθυνση, ακόμη κι αν τα εμπόδια τα οποία ορθώνουν άλλες πλευρές δεν τις αφήνουν να τελεσφορήσουν. Όσον αφορά στην περίοδο μετά τα Ιουλιανά που, ελλείψει του Γ. Παπανδρέου στην κυβέρνηση θα μπορούσε να ασκηθεί εντονότερη και πιο ουσιαστική κριτική για τις ελληνικές επιλογές σε σχέση με το Κυπριακό, οι σχετικές αναφορές σχεδόν εκλείπουν από τις πολιτικές στήλες του περιοδικού, οι οποίες είναι περισσότερο εστιασμένες στην εσωτερική πολιτική επικαιρότητα και την αναρχία που ακολούθησε την αποστασία.

3.7 Το διεθνές κλίμα και ο ψυχρός πόλεμος

Πέρα από τα θέματα άμεσου ελληνικού ενδιαφέροντος, το περιοδικό αφιερώνει σημαντικό μέρος της πολιτικής αρθρογραφίας του στην ανάλυση της διεθνούς κατάστασης και κυρίως στο θέμα της πορείας του ψυχρού πολέμου ανάμεσα στις δύο υπερδυνάμεις⁴⁴⁰, το οποίο

⁴³⁷ Για τις θέσεις Ελλήνων(ένωση), Ελληνοκυπρίων(«αδέσμευτη ανεξαρτησία») και Τουρκοκυπρίων(διχοτόμηση) βλ. Σωτήρης Ριζάς, «Η Κυπριακή κρίση και το σχέδιο Acheson (1963-1964)» στο *1949-1967, Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π., σ. 205-218.

⁴³⁸ *Εποχές*, τ. 17, Σεπτέμβριος 1964 («Η Κύπρος», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 51).

⁴³⁹ *Εποχές*, τ. 17, Σεπτέμβριος 1964 («Η Κύπρος», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 51).

⁴⁴⁰ Σύμφωνα με τον Ευάνθη Χατζηβασιλείου, ο χαρακτηρισμός «υπερδυνάμεις» είχε έρεισμα τόσο στη στρατιωτική όσο και την οικονομική δύναμη ΗΠΑ και ΕΣΣΔ. Ενδεικτικά αναφέρει ότι με το τέλος του β' παγκοσμίου πολέμου οι ΗΠΑ διέθεταν τη μισή από την παγκόσμια βιομηχανική παραγωγή, το μεγαλύτερο μέρος των αποθεμάτων χρυσού κ.ά. Η Σοβιετική Ένωση, από την άλλη, είχε στην κατοχή της τον

επίσης έχει σοβαρές αντανακλάσεις στην ελληνική πραγματικότητα. Μία από τις κύριες μάλιστα στήλες του περιοδικού είναι το *Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής*, το οποίο υπογράφεται για ένα διάστημα από τον Λέοντα Καραπαναγιώτη και στη συνέχεια από τον Χάρη Μπουσμπουρέλη.

Ως προς την ψυχροπολεμική κατάσταση, λαμβάνοντας ως δεδομένο την ύφεση που είχε ξεκινήσει ήδη από τα τέλη της προηγούμενης δεκαετίας⁴⁴¹, το περιοδικό υπερτονίζει το στοιχείο της εκτόνωσης της έντασης, θεωρώντας ότι ο κομμουνιστικός φόβος, όπως στην Ελλάδα έτσι και διεθνώς έχει ξεπεραστεί, κι επομένως έχουν εκλείψει τα επιχειρήματα που τροφοδοτούσαν την ένταση. Το γεγονός αυτό δεν συνεπάγεται ουδέτερη στάση των *Εποχών* απέναντι στους δύο συνασπισμούς, αφού, παρά το ξεπέραςμα του φοβικού αντικομμουνισμού, το περιοδικό στηρίζει κατά πολύ τις αναλύσεις του στην πεποίθηση ότι το ανατολικό στρατόπεδο δε διαθέτει μια αξιόπιστη πρόταση παγκόσμιας διακυβέρνησης, σε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο και ότι μία τέτοια προοπτική θα ισοδυναμούσε με επικράτηση μιας επικίνδυνης αναρχίας παγκοσμίως.

Τον Οκτώβριο του 1963, σ' ένα από τα πρώτα τεύχη του περιοδικού, οι *Εποχές* τονίζουν, μέσα από τα λόγια του Ηλία Τσιριμώκου, ότι έφτασε η ώρα να καταλάβει όλος ο κόσμος ότι η ενότητα θα αποφέρει μεγαλύτερο όφελος από τη διχόνοια. Σύμφωνα με τον Ηλία Τσιριμώκο «θυγατέρες της Ευρώπης είναι και η αμερικανική οικονομική

«πανίσχυρο» Ερυθρό Σταυρό, υπερίσχυε σε συμβατικά όπλα, ενώ επίσης είχε επεκταθεί εδαφικά. Βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, ό.π., σελ. 30-32. Ο John Lewis Gaddis, από την πλευρά του, αναφέρει ότι ο όρος υπερδυνάμεις υπερεκτιμάει τη θέση των ΗΠΑ και της ΕΣΣΔ κατά την ψυχροπολεμική περίοδο, λαμβάνοντας ως δεδομένο ότι η δύναμη και η επιρροή είχαν μόνο μια κατεύθυνση, από τις μεγάλες δυνάμεις προς τις μικρότερες, γεγονός που δεν είναι αληθές. Όπως σημειώνει, οι περιφερειακές ομάδες δεν ήταν ανίσχυρες, καθώς σε πολλές περιπτώσεις χάρασσαν ζώνες αυτονομίας ή και αντίστασης απέναντι σε αυτούς που παρουσιάζονταν να ελέγχουν τις ζωές τους. Βλ. John Lewis Gaddis, «On Starting All Over Again: A Naïve Approach to the Study of the Cold War», *Reviewing the Cold War, Approaches, Interpretations, Theory*, ό.π., σελ. 30-32.

⁴⁴¹ Η έναρξη της ύφεσης του ψυχρού πόλεμου συμπίπτει με την ανάληψη της σοβιετικής ηγεσίας από τον Χρυστόφορ, ενώ επιστεγάστηκε κατά τα επόμενα χρόνια με πρωτοβουλίες, όπως η υπογραφή του συμφώνου απαγόρευσης πυρηνικών δοκιμών (Αύγουστος 1963). Βλ. H.L. Trefousse, *The Cold War*, G. P. Putnam's Sons, Νέα Υόρκη 1965, σ. 287-290. Πέραν της ύφεσης, ο ψυχρός πόλεμος τη δεδομένη περίοδο χαρακτηρίζεται από την αμφισβήτηση της ψυχροπολεμικής συναίνεσης στη Δύση, που δεν αναιρείται από την επιτάχυνση του εκσυγχρονισμού, η οποία κινητοποιήθηκε από την οικονομική ανάπτυξη των δυτικών κοινωνιών. Η αμφισβήτηση αυτή ενισχύεται από τις νέες συνθήκες στο πολιτιστικό και ιδεολογικό πεδίο, ενώ το πολιτικό οικοδόμημα της μεταπολεμικής εποχής τόσο στη Δύση όσο και μεταξύ των συμμάχων αυτής μπαίνει σε διαδικασία επανεκτίμησης. Βλ. Pelt, Mogens, *Tying Greece to the West: US- West German-Greek Relations 1949-74*, ό.π., σελ. 250.

ανάπτυξη και η σοβιετική επανάσταση», ενώ έννοιες όπως η ελευθερία, η ισότητα ακόμη κι ο σοσιαλισμός ή ο εθνικισμός ανήκουν σε όλο τον κόσμο⁴⁴².

Εκείνο που στην παρούσα φάση μπορεί να απειλήσει την κατάργηση των διαχωριστικών γραμμών παγκοσμίως αλλά και την ίδια την ύπαρξη της ανθρωπότητας είναι μόνο το θέμα των πυρηνικών όπλων⁴⁴³, σύμφωνα με τις *Εποχές*, γι' αυτό και από την αρχή της έκδοσης η διεθνής αρθρογραφία του περιοδικού εστιάζει στην κατάσταση που επικρατεί σε σχέση με τους εξοπλισμούς⁴⁴⁴. Ο Λέων Καραπαναγιώτης, αναφέρει, τον Ιούνιο του 1963, ότι το θέμα των εξοπλισμών αποτελεί θέμα κατά κύριο λόγο πολιτικό, συσχετιζόμενο με ερωτήματα όπως τα παρακάτω:

«Πόσο ισχύει σήμερα η αμερικανική πυρηνική εγγύηση της Ευρώπης, τα “αντίποινα” για μια ενδεχόμενη σοβιετική κρούση σε κάποιο σημείο της Ευρώπης θα είναι πυρηνικά και αυτόματα, πόσο οι Αμερικανοί είναι διατεθειμένοι να διαπραγματευθούν με τους Σοβιετικούς χωρίς συμμετοχή των Ευρωπαίων, πόσο ορισμένες ευρωπαϊκές δυνάμεις φιλοδοξούν να προέλθουν, μόνες και ανεξάρτητα, σε συνεννοήσεις με τη Σοβιετική Ένωση;»⁴⁴⁵

⁴⁴² *Εποχές*, τ. 6, Οκτώβριος 1963 (Ηλίας Τσιριμώκος, «Η δυτική Ευρώπη και οι άλλοι κόσμοι», σ. 3-8).

⁴⁴³ Η πυρηνική φοβία υπήρξε το βασικό όπλο των ΗΠΑ για την εγκατάσταση του ψυχρού πολέμου στο φαντασιακό των πολιτών. Ξαφνικά όλοι οι δυτικοί πολιτισμοί έγιναν μέρος της αμερικανικής στρατιωτικής/βιομηχανικής ιστορίας, η οποία, μετέτρεψε τους πολίτες, αφιονίζοντας τους, σε παθητικούς υπερασπιστές της υποτιθέμενης ψυχροπολεμικής ειρήνης. Βλ. Adam Piette, *The Literary Cold War, 1945 to Vietnam*, ed., Edinburgh University Press, Εδιμβούργο 2009, σελ. 214. Το πυρηνικό φόβητρο και η πυρηνική απειλή που οι δύο δυνάμεις έκριναν ως απαραίτητο στρατηγικό όπλο στο πλαίσιο του ψυχρού πολέμου, ερχόταν σε αντίθεση με την επιθυμία κατευνασμού του ψυχρού πολέμου και αποφυγής νέων αντιπαραθέσεων που είχε διαφανεί από τα τέλη της δεκαετίας του 1950. Βλ. William Burr-David Alan Rosenberg, «Nuclear competition in an era of stalemate, 1963-1975», *The Cambridge History of the Cold War*, Melvyn Leffler-Odde Arne Westad (επιμ.), τόμος Β', σελ. 88-89.

⁴⁴⁴ Μέχρι το 1960, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Σοβιετική Ένωση είχαν αποκτήσει πολύ διαφορετική εικόνα για τον μελλοντικό πόλεμο που θα διεξαγόταν μεταξύ τους από εκείνη που είχαν το 1950. Πρώτον, κάθε πλευρά σκέφτηκε ότι ένας πυρηνικός πόλεμος θα ξεκινούσε με μια πλήρους κλίμακας στρατηγική πυρηνική επίθεση κατά μιας πληθώρας στόχων. Σε κάθε περίπτωση, οι πλέον επείγοντες στόχοι θα ήταν οι στρατηγικές πυρηνικές δυνάμεις της άλλης πλευράς, αλλά και τα κέντρα στρατιωτικού και κυβερνητικού ελέγχου. Επίσης, θα δέχονταν επίθεση τα βιομηχανικά κέντρα και τα κέντρα μεταφορών. Δεύτερον, η κάθε πλευρά ήταν απόλυτα προσηλωμένη στη νίκη. Ενδεικτικά, ο Marshal V.D. Sokolovskii, επικεφαλής του Γενικού Επιτελείου, δήλωσε το 1960 ότι ο Τρίτος Παγκόσμιος Πόλεμος αναπόφευκτα θα κατέληγε στη νίκη του κομμουνισμού. Βλ. David Holloway «Nuclearweapons and the escalation of the Cold War, 1945-1962», *The Cambridge History of the Cold War*, Melvyn P. Leffler, Odd Arne Westad (επιμ.), τόμος Α', ό.π., σελ. 387-388.

⁴⁴⁵ *Εποχές*, τ. 2, Ιούνιος 1963 (Λ. Καραπαναγιώτης, «Η πολιτική όψη των εξοπλισμών», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 79-80).

Δεδομένου ότι πρόκειται για πολιτικά ερωτήματα, πολιτική πρέπει να είναι και η απάντηση σε αυτά, σύμφωνα με τις *Εποχές*, με τη «χάραξη μιας κοινής διπλωματικής γραμμής» που θα μπορούσε να λειάνει τις αντιθέσεις και να αποτρέψει τον εκτροχιασμό της διεθνούς κατάστασης⁴⁴⁶. Ο Γεώργιος Μαύρος, συμπληρώνει στο επόμενο τεύχος, ότι για να υπάρξει ένας τέτοιου είδους πολιτικός συμβιβασμός, η Αμερική και η Σοβιετική Ένωση πρέπει να προτάξουν το συμφέρον της ανθρωπότητας πιθανώς εις βάρος των αρχηγικών τους βλέψεων όσον αφορά στην παγκόσμια ηγεμονία, γεγονός που ο ίδιος θεωρεί δύσκολο να πραγματοποιηθεί. Εξηγεί μάλιστα, ότι αν η Αμερική αποδεχθεί τον πυρηνικό αφοπλισμό τότε θα βρεθεί σε μειονεκτική θέση, μεταφέροντας τη διαμάχη στο πεδίο των συμβατικών όπλων, όπου υπερέχει η Σοβιετική Ένωση. Μέχρι να δοθούν απαντήσεις στα ζητήματα αυτά, η «ισορροπία του τρόμου»⁴⁴⁷ που προκαλεί το θέμα των πυρηνικών εξοπλισμών θα παραμένει δαμόκλειος σπάθη πάνω από το κεφάλι της ανθρωπότητας⁴⁴⁸.

Σημειώνεται ότι τα δύο παραπάνω άρθρα γράφονται πριν την υπογραφή του συμφώνου απαγόρευσης για τις πυρηνικές δοκιμές που υπογράφηκε τον Αύγουστο του 1963⁴⁴⁹ και γέννησε ελπίδες για ανακωχή όλων των πλευρών πάνω στο θέμα.

Όσον αφορά στις ευθύνες για τη μετατροπή των πυρηνικών όπλων σε πολιτικά όπλα για τη διενέργεια του ψυχρού πολέμου, ο Λέων Καραπαναγιώτης, σχολιάζοντας σε μεταγενέστερο άρθρο βιβλίο του ιστορικού Alperovitz, κρίνει ότι όσο κι αν ιστορικά είναι δίκαιος ο ισχυρισμός ότι οι Αμερικάνοι πρωτοστάτησαν στη ρίψη πυρηνικών όπλων, οι Σοβιετικοί θα είχαν «σκληρύνει» τη στάση τους εξίσου με τους Αμερικανούς, ακόμη και

⁴⁴⁶ *Εποχές*, τ. 2, Ιούνιος 1963 (Λ. Καραπαναγιώτης, «Η πολιτική όψη των εξοπλισμών», ό.π.).

⁴⁴⁷ Ο Ευάνθης Χατζηβασιλείου σημειώνει τους όρους «ισορροπία του τρόμου» και «Αμοιβαία Εξασφαλισμένη Καταστροφή(Mutual Assured Destruction-MUD)» που αναφέρονταν στο σενάριο της «αλληλοεξόντωσης των αντιπάλων» μέσω των πυρηνικών. Βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, ό.π., σελ. 239-246.

⁴⁴⁸ *Εποχές*, τ. 3, Ιούλιος 1963 (Γεώργιος Μαύρος, «Πέραν της ισορροπίας του τρόμου», σ. 3-7).

⁴⁴⁹ Το σύμφωνο απέκλειε όλες τις άλλες εκτός από τις υπόγειες δοκιμές. Το τελευταίο αυτό στοιχείο αποτέλεσε ένα από τα επιχειρήματα της Κίνας προκειμένου να μην υπογράψει τη συμφωνία(όπως και η Γαλλία): «...η παράλειψη αυτή είναι ιδιαίτερα ευνοϊκή για την περαιτέρω εξέλιξη των πυρηνικών όπλων από τους αμερικάνους ιμπεριαλιστές[...]», αναφέρεται ενδεικτικά σε ανακοίνωση της κινεζικής κυβέρνησης στις 31 Ιουλίου 1963. Βλ. H.L. Trefousse, *The Cold War*, ό.π., σ. 287-290.

χωρίς τη χρήση ατομικής βόμβας⁴⁵⁰. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο γράφων, αν η ατομική βόμβα είχε τόσο μεγάλη δύναμη πιθανώς θα μπορούσε να έχει αποτρέψει την «κομμουνιστικοποίηση της Ευρώπης», τη δράση του Μάο Τσε Τουνγκ κ.ο.κ. Από την άποψη αυτή, όπως αναφέρεται, «η ατομική βόμβα ήταν ανίσχυρη»⁴⁵¹.

Με άλλα λόγια ο πυρηνικός κίνδυνος αναφέρεται ως το μείζον θέμα της ανθρωπότητας, ενώ η απειλή που προέρχεται από αυτόν αναγνωρίζεται ότι είναι πολιτικό όπλο που κυρίως έχει ανάγκη η αμερικανική πλευρά, ωστόσο, οι ευθύνες για την «ισορροπία τρόμου» που επικρατεί στην ανθρωπότητα ισοκατανέμονται στους δύο συνασπισμούς και αποκλείεται κάθε υπόνοια «μονομερούς ενέργειας»⁴⁵².

Συνεχίζοντας τη συζήτηση για το σημείο στο οποίο βρίσκεται η ψυχροπολεμική αντιπαράθεση, τον Δεκέμβριο του 1964, το περιοδικό επισημαίνει ότι τα πράγματα έχουν οδηγηθεί από μόνα τους στην εκτόνωση της έντασης, οι ηγεσίες των δύο συνασπισμών δεν παρουσιάζονται τόσο εριστικές όσο στο παρελθόν, ενώ και η κοινή γνώμη, τουλάχιστον όσον αφορά στους «σκεπτόμενους ανθρώπους», κατανοεί τους λόγους που είναι απευκταία η συνέχιση της οξείας αντιπαράθεσης⁴⁵³. Ωστόσο, η συμφωνία ειρήνης που φαίνεται να έχει υπάρξει ανάμεσα στις δύο πλευρές δεν διατρανώνεται, αλλά παραμένει «σιωπηρή» έως ότου ωριμάσουν οι συνθήκες ώστε να εμπεδωθεί. Όπως εξηγεί σε άλλο κείμενο ο Χάρης Μπουσμπουρέλης, ο λόγος που η προσέγγιση των δύο συνασπισμών δε γίνεται παραδεκτή από Αμερική και ΕΣΣΔ, είναι προκειμένου να μην κινδυνεύσει η συνοχή των δυο συνασπισμών αλλά και για να μπορούν να δικαιολογούνται οι αμυντικές δαπάνες⁴⁵⁴. Από την άλλη, αυτή η «κούρσα» των εξοπλισμών έχει βάλει τις δύο δυνάμεις σε ένα αέναο κύκλο κατασκευής ολοένα και πιο εξελιγμένων πυραύλων και αντιπυραυλικών συστημάτων με τεράστιο οικονομικό κόστος. Κάθε σκέψη να σταματήσει αυτή η εξοπλιστική μανία ακυρώνεται από το φόβο ότι σε μία τέτοια

⁴⁵⁰ *Εποχές*, τ. 42, Οκτώβριος 1966 [Λ. Καραπαναγιώτης, «Η ατομική βόμβα σαν πολιτικό όπλο» (πάνω στο Gar Alperovitz, *Atomic diplomacy: Hiroshima and Potsdam*, London, Secker and Warbung, 1966), στήλη: Η ιστορία, σ. 365-367].

⁴⁵¹ *Εποχές*, τ. 42, Οκτώβριος 1966 (Λ. Καραπαναγιώτης, «Η ατομική βόμβα σαν πολιτικό όπλο», ό.π.).

⁴⁵² *Εποχές*, τ. 42, Οκτώβριος 1966 (Λ. Καραπαναγιώτης, «Η ατομική βόμβα σαν πολιτικό όπλο», ό.π.).

⁴⁵³ *Εποχές*, τ. 20, Δεκέμβριος 1964 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η σιωπηρή συμφωνία της ειρήνης», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 92).

⁴⁵⁴ *Εποχές*, τ. 38, Ιούνιος 1966 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Οι ανταρσίες επακόλουθο της προσέγγισης», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 567).

περίπτωση η αντίθετη πλευρά μπορεί να κατέληγε σε πλεονεκτική θέση σε σχέση με τους εξοπλισμούς⁴⁵⁵.

Παρολ' αυτά, τουλάχιστον ως προς την ουσία, «τώρα πια έληξε ο ψυχρός πόλεμος», αναφέρει το περιοδικό τον Οκτώβριο του 1965 και μένει να τερματιστεί και ως προς το τυπικό του σκέλος⁴⁵⁶. Μάλιστα, σύμφωνα με το περιοδικό, οι Ευρωπαίοι πρέπει να αδράξουν την ευκαιρία και να ενωθούν με τους Αμερικανούς, διαφορετικά θα οδηγηθούμε σε μια «δυαδική παγκόσμια ηγεμονία» βασισμένη στα κοινά συμφέροντα ΗΠΑ και ΕΣΣΔ σε σχέση με την πυρηνική ενέργεια και την ανακοπή της αύξουσας δύναμης της Κίνας.

Μία από τις πιο κραυγαλέες ενδείξεις ότι ο ψυχρός πόλεμος οδηγείται στη λήξη του είναι, με βάση τις *Εποχές*, ότι έχουν ξεκινήσει τα πρώτα βήματα προς την κατάργηση του πιο ισχυρού συμβόλου του ψυχρού πολέμου, δηλαδή του τείχους του Βερολίνου⁴⁵⁷. Το «Σιδηρούν Παραπέτασμα», αναφέρει το περιοδικό, είναι πια «διάτρητο», αφού έχουν ξεκινήσει δειλά κάποιες μετακινήσεις ατόμων και προϊόντων⁴⁵⁸. Οι ανταλλαγές όμως αρχίζουν να έχουν και ιδεολογικό χαρακτήρα, δεδομένου ότι ο νεοκαπιταλισμός της Δυτικής Ευρώπης έχει ξεκινήσει να υιοθετεί κάποια στοιχεία κοινωνικής πρόνοιας και ο σοσιαλισμός της Ανατολικής Ευρώπης να εγκαινιάζει οικονομικές μεταρρυθμίσεις που ξεφεύγουν από το πλαίσιο του αυστηρού σοσιαλισμού. Εν ολίγοις για το περιοδικό, η Ευρώπη βρίσκεται σε φάση προετοιμασίας για την προδιαγεγραμμένη κατάργηση της διαίρεσης της Ευρώπης, η οποία σε ιδεολογικό επίπεδο παρουσιάζεται να έχει ήδη συντελεστεί⁴⁵⁹.

⁴⁵⁵ *Εποχές*, τ. 46, Φεβρουάριος 1967 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Τι σημαίνουν οι αντιπυραυλικές συνομιλίες», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 173).

⁴⁵⁶ *Εποχές*, τ. 30, Οκτώβριος 1965 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η Ευρώπη χωρίς “Ευρωπαίους”», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 75).

⁴⁵⁷ Σε σχέση με το υπάρχον από το 1961 τείχος του Βερολίνου ο Gaddis αναφέρει ότι η πλέον εξόφθαλμη ανωμαλία του ψυχρού πολέμου ήταν η ύπαρξη μιας διαιρεμένης Ευρώπης, μέσα στην οποία βρισκόταν μια διαιρεμένη Γερμανία, μέσα στην οποία βρισκόταν ένα διαιρεμένο Βερολίνο. Κανείς στην Ουάσιγκτον, τη Μόσχα ή οπουδήποτε αλλού δεν είχε επιζητήσει έναν τέτοιο διακανονισμό, τόσο ασύμφωνο με κάθε προηγούμενο δεδομένο της γεωπολιτικής λογικής. Βλ. John Lewis Gaddis, *We now know, Rethinking Cold War History*, ό.π, σ. 115.

⁴⁵⁸ *Εποχές*, τ. 39, Ιούλιος 1966 (Χ. Μπουσμπουρέλης «Η Ευρώπη και η προσέγγιση των δύο κόσμων», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 74).

⁴⁵⁹ *Εποχές*, τ. 39, Ιούλιος 1966 (Χ. Μπουσμπουρέλης «Η Ευρώπη και η προσέγγιση των δύο κόσμων», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 74).

Σε γενικές γραμμές, παρότι οι *Εποχές* αντιλαμβάνονται και δίνουν έμφαση στα σημάδια της ύφεσης που πράγματι παρατηρήθηκε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, δείχνουν κάποιες φορές να υπερτονίζουν σκοπίμως το μέγεθος της ύφεσης για μια σειρά από λόγους. Οι *Εποχές*, σπεύδουν μάλιστα να μιλήσουν για λήξη του ψυχρού πολέμου που όσο κι αν γνώρισε κάμψη την περίοδο αυτό αποδείχθηκε ότι σε ένα άλλο επίπεδο αναζωπυρώθηκε, αποκτώντας νέες διαφορετικές μορφές, για παράδειγμα με τη γεωγραφική του επέκταση στον τρίτο κόσμο⁴⁶⁰. Επιπλέον, αναφέρουν ότι ο ψυχρός πόλεμος έχει σίγουρα πάψει να ισχύει στο ιδεολογικό πεδίο, το οποίο, όπως προκύπτει, υπήρξε ένα από τα πιο δυναμικά πεδία σύγκρουσης στην συγκεκριμένη φάση της ψυχροπολεμικής αντιπαράθεσης⁴⁶¹. Σε ένα πρώτο επίπεδο, το περιοδικό, ως φωνή συμφιλίωσης που δηλώνει ότι είναι, νιώθει την ανάγκη να δίνει τη μεγαλύτερη δυνατή έμφαση στις όποιες κινήσεις παγκόσμιας συνεννόησης γίνονται, θεωρώντας ότι η μέγιστη προβολή τους από κάθε φωνή που μπορεί να ακουστεί διεθνώς, ενισχύει και γιγαντώνει αυτό το κλίμα συμφιλίωσης. Το περιοδικό ωστόσο, χρησιμοποιεί το στοιχείο ύφεσης και μ' ένα επιπλέον τρόπο, προβάλλοντας το δηλαδή έμμεσα ως ένδειξη του ότι ο κόσμος οδηγείται εκ των πραγμάτων στη μόνη λογική πρόταση διακυβέρνησης που είναι εκείνη που εκπροσωπεί ο δυτικός κόσμος. Παρά το ότι γίνεται λόγος για κοινές ευθύνες των δύο συνασπισμών στην κατά καιρούς όξυνση της έντασης, το περιοδικό θεωρεί ανεδαφικό το σενάριο της ανάληψης ηγετικού ρόλου παγκοσμίως από την Σοβιετική Ένωση και,

⁴⁶⁰ Με την επέκταση του ψυχρού πολέμου στον τρίτο κόσμο κατά τη δεκαετία του 1960 - και ιδιαίτερα με την αμερικανική ήττα στο Βιετνάμ- μια μεγάλη μερίδα ιστορικών υποστήριξε ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες, διατηρώντας μια ολοένα και πιο παγκοσμιοποιημένη αντικολλεκτιβιστική ατζέντα, είχαν προκαλέσει και διαιωνίσει τον ψυχρό πόλεμο στον ίδιο τουλάχιστον βαθμό που το είχε κάνει κι η Σοβιετική Ένωση. Βλ. Odd Arne Westad, «The cold war and the international history of the twentieth century», *The Cambridge History of the Cold War*, τόμος Α', ό.π., σ. 4.

⁴⁶¹ Η ιδεολογική αντιπαράθεση που ξεκίνησε αμέσως μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, άλλαξε μορφή χωρίς να χάσει τη δυναμική της στη δεκαετία του 1960, ενώ τελείωσε πολύ αργότερα με την πτώση του τείχους του Βερολίνου. Στο επίκεντρο του Ψυχρού Πολέμου βρισκόταν η ιδεολογική μάχη για το πώς θα εκσυγχρονιστεί η κοινωνία, πώς θα γίνει η οργάνωση, ο έλεγχος και η διαχείριση του πολιτισμού και για το αν και πώς θα επικρατήσει η λαϊκή κουλτούρα. Η διπολική σύγκρουση είχε μια βαθιά ποιοτική επίδραση στην ανάπτυξη του ευρωπαϊκού πολιτισμού και της κοινωνίας. Σχηματοποίησε υπάρχουσες συζητήσεις και συγκρούσεις σε σχέση με τη μετάβαση της ηπείρου στη νεοτερικότητα. Η ιδεολογική αντιπαράθεση μεταξύ των Ηνωμένων Πολιτειών και της Σοβιετικής Ένωσης οδήγησε σε ένα πολιτιστικό ψυχρό πόλεμο, που οι μελετητές συνήθως πιστεύουν ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες τελικά κέρδισαν χάρη στο δέλεαρ του λαϊκού πολιτισμού. Βλ. Jessica C. E. Gienow-Hecht "Culture and the Cold War in Europe", *The Cambridge History of the Cold War*, ό.π., 399-401.

προσπαθώντας να προκαταλάβει καταστάσεις, αναφέρεται στη σημασία της συνεργασίας Αμερικής και Ευρώπης, εξ αφορμής της ύφεσης, με στόχο να αποκλειστεί η Σοβιετική Ένωση από ένα πιθανό σχήμα κοινής παγκόσμιας ηγεμονίας με εταίρο την Αμερική.

3.8 Η Αμερική, οι αποκαλύψεις για το CCF και η Σοβιετική Ένωση

Αν και το περιοδικό διατηρεί σε γενικές γραμμές μία φίλα προσκείμενη προς την αμερικανική πολιτική στάση, συμβαδίζοντας σε μεγάλο βαθμό με πολλές από τις απόψεις που διατυπώνονταν σε περιοδικά που υπάγονταν στον έλεγχο του Congress for Cultural Freedom, ταυτόχρονα διατυπώνει κριτικά προς την Αμερική άρθρα⁴⁶², ανταποκρινόμενη στο αντιαμερικανικό κλίμα της περιόδου⁴⁶³ αλλά και στις διακηρύξεις του περί ίσων αποστάσεων. Η κριτική στις ΗΠΑ παραμένει ήπια καθόλη τη διάρκεια της έκδοσης, ωστόσο κατά την ύστερη φάση έκδοσης του περιοδικού γνωρίζει μία μικρή όξυνση, γεγονός που θα μπορούσε να συσχετιστεί με την περαιτέρω «χαλάρωση» της ήδη χαλαρής σχέσης του περιοδικού με το CCF.

⁴⁶² Είναι άξιο λόγου, ότι τα περιοδικά του CCF δεν υποχρεώθηκαν να υποστηρίξουν κάθε σκοπία της αμερικανικής πολιτικής. Αυτό σημαίνει ότι ένα «όργανο» όπως το *Encounter* μπορούσε να διατηρεί μια «αριστεριστική» ατζέντα, δίνοντας βήμα έκφρασης σε κάποιες αριστερόστροφες απόψεις. Δεν ήταν όμως καθόλου μια «ελεύθερη κοινότητα έκφρασης», όπως υποστήριζε. Προσπαθούσε να δίνει την εντύπωση ότι δημοσιεύει όλες τις απόψεις σε πλήρη ανάλυση, στην ουσία όμως περικόπτε αυτές τις απόψεις σε ένα συγκεκριμένο σημείο όπου ξεκινούσαν να θίγουν ορισμένες καίριες πτυχές της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής. Περίτεχνα δηλαδή απόψεις που δημοσιεύονταν ως κριτικές απέναντι στην Αμερική δε γίνονταν ποτέ ουσιαστικά κριτικές. Βλ. Frances Stonor Saunders, *Who Paid the Piper? The CIA and the Cultural Cold War*, ό.π., σ. 314-315. Όπως αναφέρει ο Στρατής Μπουρνάζος η CCF δεν απευθύνθηκε στους συντηρητικούς γιατί αναζήτησε τα πρόσωπα εκείνα που θα μπορούσαν να τη βοηθήσουν στην «αποδόμηση» της ΕΣΣΔ. Στο πλαίσιο αυτού του στόχου, η κριτική προς τις ΗΠΑ ήταν «όχι μόνο ανεκτή, αλλά επιθυμητή», καθώς αύξανε την αξιοπιστία των επιχειρημάτων. Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, *To Congress for Cultural Freedom (CCF) και η δραστηριότητά του στην Ελλάδα, 1950-1967 Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και αντικομμουνισμός*, ό.π., σελ. 325.

⁴⁶³ Ο όρος «αντιαμερικανισμός» εμφανίζεται στις αμερικανικές αναλύσεις για την ελληνική κοινή γνώμη το 1958 και συσχετίζεται με την εξέλιξη του κυπριακού ζητήματος, την οικονομική δυσανεξία και το πολιτικό κλίμα που διαμόρφωσαν οι εκλογές του 1958. Η αμερικανική πρεσβεία απέδιδε το φαινόμενο, μεταξύ άλλων, στην τάση της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας να εναποθέτει τις ευθύνες για δικές της πράξεις και παραλείψεις στον «αμερικανικό παράγοντα», αλλά από την άλλη αναγνώριζε πολιτισμικές συνθήκες που εμπόδιζαν την εξάπλωση του κομμουνισμού στη χώρα(εθνικισμός, πίστη στην παράδοση, ισχυρός ρόλος ορθόδοξης εκκλησίας, αντιθέσεις με βαλκανικά κράτη που ανήκαν στο ανατολικό μπλοκ κ.ά.). Και σε διεθνές επίπεδο, οι ευρωπαϊκές ελίτ και η κοινή γνώμη χαρακτηρίζονταν σε μεγάλο βαθμό από «πολιτισμικό αντιαμερικανισμό», διαφορετικής μορφής κατά περίπτωση. Βλ. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο «άλλος» ψυχρός πόλεμος, Η αμερικανική πολιτιστική διπλωματία στην Ελλάδα, 1953-1973*, ό.π., σελ. 144-145&167.

Το πιο χαρακτηριστικό άρθρο που θα μπορούσε να σχολιάσει κανείς είναι εκείνο που σχετίζεται με τις αποκαλύψεις που είχαν έρθει στο φως σε σχέση με τις δραστηριότητες της CIA, οι οποίες, όπως αναφέρουν οι *Εποχές*, εκτείνονται πέραν των ενδεδειγμένων και σχετίζονται με τη «συλλογή πληροφοριών στο εξωτερικό»⁴⁶⁴. Στο άρθρο που δημοσιεύεται ένα μήνα πριν το απριλιανό πραξικόπημα, το περιοδικό περιγράφει ως απαύγασμα των σχετικών συζητήσεων την αφύπνιση της αμερικανικής κοινωνίας σε σχέση με την πολιτική που ασκούν οι Ηνωμένες Πολιτείες. Οι *Εποχές* αναφέρουν ότι η «χρηματοδότηση αμερικανικών οργανώσεων και ιδρυμάτων για την διενέργεια προπαγάνδας στο εξωτερικό» είναι μια δραστηριότητα που, σύμφωνα με την αμερικανική αντίληψη, θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί από μεγάλες βιομηχανίες, αλλά όχι από μια κρατική υπηρεσία και μάλιστα «προστατευμένη από τον δημόσιο έλεγχο». Η αντίδραση της αμερικανικής κοινής γνώμης σε αυτό θεωρείται «φυσιολογική και υγιής αντίδραση». Το περιοδικό σημειώνει, πάντως, ότι δεν πρόκειται για «ηθικής φύσεως» ζήτημα, δηλαδή δεν τίθεται το ερώτημα αν είναι πρόπον οι ΗΠΑ να λειτουργούν «παραδιπλωματικά», αλλά το πώς και γιατί ήρθαν στη δημοσιότητα αυτά τα στοιχεία που προκάλεσαν τη φυσιολογική αντίδραση της κοινωνίας. Θεωρείται δηλαδή δεδομένο ότι οι ΗΠΑ θα συνεχίσουν να ασκούν την παραδιπλωματική τους δραστηριότητα, η οποία όμως τουλάχιστον θα μπορούσε να ασκηθεί «πιο διακριτικά και ίσως πιο εύστοχα» από κάποια ανάλογη υπηρεσία⁴⁶⁵. Παρακάμπτοντας την ηθική πλευρά ενός ζητήματος που

⁴⁶⁴ *Εποχές*, τ. 47, Μάρτιος 1967 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Παροχές και ανταλλάγματα», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 271). Οι κρυφές επιχορηγήσεις ήρθαν στο φως της δημοσιότητας χάρη σε έρευνα που είχε πραγματοποιηθεί από μέλος του Κογκρέσου σε σχέση με τη φοροδιαφυγή και έγιναν ευρέως γνωστές μέσω των άρθρων της εφημερίδας *New York Times* και άρθρου του περιοδικού *Ramparts*. Πέραν των υπολοίπων, οι αποκαλύψεις σχετίζονταν και με τη σχέση της CIA με φοιτητές και φοιτητικές οργανώσεις. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, «Το αίτημα της ειρήνης και οι προβληματισμοί των διανοούμενων: Από το Σχέδιο Μάρσαλ στη σύγκληση του συνεδρίου για την ελευθερία στην κουλτούρα, 1947-1952», ό.π., σελ. 290-291. Οι *New York Times*, αφού είχαν προηγουμένως εξιστορήσει τη μυστική προσπάθεια των Αμερικανών για τις «καρδιές και μυαλά» των ανθρώπων, στο πλαίσιο του ψυχρού πολέμου, δημοσίευσαν εν συνεχεία μια σειρά άρθρων που έφερναν στο φως τις κρυφές επιχορηγήσεις της CIA σε πολλές υποτιθέμενες ιδιωτικές ομάδες πολιτών στο εξωτερικό. Αυτή η ανεπιθύμητη δημοσιότητα κατέστρεψε την εικόνα των εν λόγω οργανώσεων, και επέφερε ένα καίριο πλήγμα στη φήμη της ίδιας της CIA, το οποίο δεν αποκαταστάθηκε ποτέ πλήρως. Οι αποκαλύψεις αυτές αποκάλυπταν την προσπάθεια των ΗΠΑ να μετατρέψουν διεθνικά δίκτυα πολιτών σε πολιτικά όπλα του αντικομμουνιστικού αγώνα. Βλ. για παράδειγμα Hugh Wilford, «The American Society of African Culture: The CIA and Transnational Networks of African Diaspora, Intellectuals in the Cold War», στο Luc van Dongen, Stéphanie Roulin, Giles Scott-Smiths (επιμ.), *Transnational Anti-Communism and the Cold War, Agents, Activities, and Networks*, ό.π., σελ. 23-24.

⁴⁶⁵ *Εποχές*, τ. 47, Μάρτιος 1967 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Παροχές και ανταλλάγματα», ό.π.).

είχε θεωρηθεί πρώτιστα ηθικό αλλά και αντιμετωπίζοντας ως δεδομένη την παραδιπλωματική δραστηριότητα των ΗΠΑ, ο Χάρης Μπουσμπουρέλης συντάσσει ένα άρθρο που σε μία πρώτη ανάγνωση φαίνεται να έχει αποδοκιμαστικό χαρακτήρα, αφήνει ωστόσο περιθώρια για μια πιο επιεική απέναντι στις ΗΠΑ ερμηνεία των γεγονότων⁴⁶⁶.

Οι αποκαλύψεις στις οποίες αναφέρεται το περιοδικό, οι οποίες ξεκίνησαν τη δεκαετία του 1960 σε σχέση με τη συγκεκριμένη δράση της CIA, συνέβαλαν στη δυσπιστία, εντός κι εκτός Αμερικής, απέναντι στην αμερικανική κυβέρνηση και ενίσχυσαν τον ήδη ακμαίο αντιαμερικανισμό διεθνώς. Ταυτόχρονα και η ίδια η αμερικανική κοινωνία τη δεδομένη περίοδο φάνηκε, όπως παρατηρούν κι οι *Εποχές*, περισσότερο δεκτική απέναντι σε αυτές τις αποκαλύψεις, αφού η γενιά της δεκαετίας του '40 και του '50 υπήρξε πολύ λιγότερο καχύποπτη απέναντι στη δράση της υπηρεσίας⁴⁶⁷. Σημειώνεται ότι ανάμεσα στις αποκαλύψεις για τη δράση της CIA ήταν η χρηματοδότηση του CCF προκειμένου να ασκεί προπαγάνδα μέσω των πολιτιστικών του δραστηριοτήτων, βασικό κομμάτι των οποίων αποτελούσαν τα λογοτεχνικά περιοδικά του «δικτύου». Η επαφή που είχαν αναπτύξει οι *Εποχές* με το CCF, αν και είχε παραμείνει κρυφή, θα μπορούσε να είναι ένας από τους λόγους της μετριοπαθούς κριτικής του περιοδικού ως προς τις αποκαλύψεις και της εστίασης του άρθρου σε παραμέτρους που δεν σχετίζονται με την ουσία της υπόθεσης, σε μία περίοδο που άλλα έντυπα «βοούσαν» σε σχέση με το θέμα. Σε

⁴⁶⁶ Αντίθετα με τις *Εποχές* που αναφέρουν ότι το θέμα της ηθικής δεν είναι το πρωτεύον, στον αγγλοσαξωνικό κόσμο εν γένει είχε δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στον υπόγειο και ανειλικρινή τρόπο κάτω από τον οποίο πραγματοποιήθηκαν οι επιχορηγήσεις για οργανισμούς όπως το CCF. Η ανασκευή του ηθικής υφής επιχειρήματος κατά των ΗΠΑ βρίσκει την πιο ακραία έκφραση της στην επιχειρηματολογία του επικεφαλής του International Organizations Division (IOD) του Office of Policy Coordination της CIA Tom Braden που υποστήριξε ότι οι συγκεκριμένες δράσεις της CIA ήταν επιβεβλημένες, δεδομένης της μεταφοράς του ψυχρού πολέμου στο πεδίο των ιδεών και του γεγονότος ότι ο αντίπαλος είχε ήδη έντονη δραστηριότητα αυτού του τύπου. Υπό αυτές τις συνθήκες, ανήθικο κατά τη γνώμη του θα ήταν να παραμείνουν οι ΗΠΑ άπραγες. Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, *To Congress for Cultural Freedom (CCF) και η δραστηριότητά του στην Ελλάδα, 1950-1967 Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και αντικομμουνισμός*, ό.π., σελ. 310-311&315. Ο Tom Braden της CIA, που έδωσε κατά μία έννοια ο ίδιος τη «χαριστική βολή» στο CCF, όταν οι ιστορικές συνθήκες δεν επέτρεπαν πλέον στον οργανισμό να εκπληρώσει την αποστολή του, εκπροσώπησε μια ομάδα διανοουμένων(όπως ο Melvin Lasky) που δεν ένιωσαν «ντροπή» για τις αποκαλύψεις, αλλά συνέχισαν να θεωρούν ότι το CCF ήταν βασισμένο στις αρχές της πνευματικής ελευθερίας και ήταν μια απαραίτητη ενέργεια σε περίοδο κρίσης. Με βάση την ίδια λογική, η CIA χρηματοδότησε κρυφά οργανισμούς όπως το CCF λειτουργώντας ως ενός είδους αμερικανικό Υπουργείο Πολιτισμού. Βλ. Scott-Smith, Giles, *The Politics of Apolitical Culture, The Congress for Cultural Freedom, the CIA and post-war American hegemony*, ό.π., σελ. 160&166.

⁴⁶⁷ Giles Scott-Smith, Hans Krabbendam(επιμ.), *The Cultural Cold War in Western Europe 1945-1960*, σ. 2-8.

κάθε περίπτωση το μοναδικό αυτό άρθρο που πρόλαβαν να δημοσιεύσουν οι *Εποχές* πριν τη διακοπή της έκδοσης τους δεν είναι αρκετό για να δώσει μία σαφή εικόνα της προσέγγισης του περιοδικού απέναντι στις αποκαλύψεις.

Ανάμεσα στα υπόλοιπα θέματα που αφορούν στην αμερικανική πολιτική, ξεχωρίζει μεταξύ άλλων η συχνή αναφορά των *Εποχών* στο ζήτημα του μαύρου πληθυσμού και των φυλετικών διακρίσεων στις ΗΠΑ, που σε κάποια άρθρα συσχετίζεται με την κατάσταση που επικρατεί στα αμερικανικά πολιτικά κόμματα⁴⁶⁸. Το φυλετικό θέμα, εξάλλου, ανήκε στις προτεραιότητες του «ανθρωπιστικού, αντι-ιδεολογικού ανθρωπισμού»⁴⁶⁹ που διακήρυσσε το CCF και είχε συναντηθεί αρκετές φορές σε περιοδικά του οργανισμού που είχαν ασκήσει κάποια επιρροή στις *Εποχές*⁴⁷⁰. Στο τρίτο τεύχος των *Εποχών*, ο Λέων Καραπαναγιώτης επισημαίνει ότι τα αμερικανικά κόμματα δεν έχουν μία συγκροτημένη, προκαθορισμένη πολιτική που να υποδεικνύει ότι διέπονται από ένα συνεπές σύστημα αρχών, αλλά αντιθέτως συνιστούν «συνασπισμούς ομάδων, τοπικών δυνάμεων, περιφερειακών μονάδων και συμφερόντων»⁴⁷¹. Για παράδειγμα, το δημοκρατικό κόμμα παρουσιάζεται να είχε επενδύσει στις εθνικές μειονότητες, στον φιλελευθερισμό των αστικών κέντρων αλλά και στην υποστήριξη του νότου όπου, παρότι

⁴⁶⁸ Κατά τη δεκαετία του 1960 είχε συντελεστεί σε μεγάλο βαθμό η μεταφορά του μαύρου πληθυσμού σε κεντρικές περιοχές, όπου υπήρχαν φθηνές κατοικίες, στις οποίες ζούσαν κι άλλοι μαύροι. Αυτό δημιούργησε τις μαύρες ζώνες που μετεξελίχθηκαν σε «γκέτο». Σε αντίθεση με τους πρώιμους μετανάστες που μπορούσαν να μετακινηθούν από τις γειτονιές τους, δεδομένου ότι είχαν αφομοιωθεί, οι μαύροι δεν είχαν τη δυνατότητα ούτε για αφομοίωση ούτε για μετακίνηση. Επίσης, αν και οι πρώτοι μετανάστες πάλεψαν κι εκείνοι ενάντια στη φτώχεια και τις διακρίσεις για μια ή δύο γενιές, τελικά ξεπέρασαν αυτές τις κακουχίες και επωφεληθήκαν από την εκπαιδευτικές και επαγγελματικές ευκαιρίες που είχαν στη διάθεσή τους. Οι μαύροι δε διέθεταν τέτοιες ευκαιρίες, η δυνατότητα κοινωνικής κινητικότητας ήταν μηδενική, ενώ το μέσο εισόδημα του μαύρου πληθυσμού παρέμενε σε χαμηλά επίπεδα (το μεσαίο εισόδημα για τις λευκές οικογένειες το 1974 ήταν \$ 13.356 και για τους μαύρους, \$ 8,26- Γραφείο των ΗΠΑ της Απογραφής, 1975: 391). Βλ. Alan S. Berger, *The City: Urban Communities and Their Problems*, Brown Company Publishers, USA 1998, σελ. 272.

⁴⁶⁹ Asha Rogers, «Black Orpheus and the African Magazines of the Congress for Cultural Freedom», Giles Scott-Smith, Charlotte A. Lerg (Editors), *Campaigning Culture and the Global Cold War, The Journals of the Congress for Cultural Freedom*, ό.π., σελ. 244.

⁴⁷⁰ Για παράδειγμα το *Encounter*, παρά την πίστη του στη αμερικανική φιλελεύθερη δημοκρατία, είχε, υπό την πίεση του ριζοσπαστισμού της νέας αριστεράς και του κινήματος για τα δικαιώματα των πολιτών, συμπεριλάβει άρθρα που αναγνώριζαν το φυλετικό πρόβλημα ως αγκάθι για την αμερικανική πολιτική και την κοινωνία. Βλ. Jason Harding, «‘Our greatest Asset’: Encounter Magazine and the Congress for Cultural Freedom», Giles Scott-Smith, Charlotte A. Lerg (Editors), *Campaigning Culture and the Global Cold War, The Journals of the Congress for Cultural Freedom*, ό.π., σελ. 114

⁴⁷¹ *Εποχές*, τ. 3, Ιούλιος 1963 (Λ. Καραπαναγιώτης, «Νέγροι και ΗΠΑ», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 76).

επικρατούν συντηρητικές αντιλήψεις, υπάρχει παραδοσιακά μια εναντίωση απέναντι στο ρεπουμπλικανικό κόμμα. Παρολ' αυτά η αλλαγή κάποιων δεδομένων, όπως η άρση της εμπιστοσύνης του νότου προς το δημοκρατικό κόμμα, σε μεγάλο βαθμό λόγω της παρουσίας νέων κοινωνικών ομάδων, αλλά και η παρουσία στον βορρά προσωπικοτήτων μεγάλης απήχησης του ρεπουμπλικανικού κόμματος, θέτει την κυριαρχία των δημοκρατικών υπό αμφισβήτηση. Καθοριστικός όμως παράγοντας για τον συσχετισμό δυνάμεων ανάμεσα στα πολιτικά κόμματα αναμένεται, σύμφωνα με το περιοδικό, να αποδειχθεί ο ρόλος του μαύρου πληθυσμού, που με βάση τις αλλαγές στα κοινωνικά δεδομένα αλλά και τη διάσταση που παίρνει παγκοσμίως η κατακραυγή για τις φυλετικές διακρίσεις, θα επηρεάσει σημαντικά το αμερικανικό πολιτικό σκηνικό. Για παράδειγμα η «πολιτικά φιλόδοξη μαύρη αστική τάξη του βορρά»⁴⁷² προδιαγράφεται ότι θα διεκδικήσει την εισαγωγή της στην πολιτική αρένα⁴⁷³.

Οι *Εποχές* επισημαίνουν ότι η θέση των μαύρων και οι φυλετικές διακρίσεις δεν συνιστούν ένα θέμα εσωτερικής πολιτικής κατανάλωσης, αλλά ένα μείζον ζήτημα εξωτερικής πολιτικής, δεδομένου ότι η Σοβιετική Ένωση το χρησιμοποιεί για να ασκεί προπαγάνδα εναντίον των ΗΠΑ. Την ίδια στιγμή που το περιοδικό αναγνωρίζει ότι το θέμα των φυλετικών διακρίσεων έχει «επείγοντα χαρακτήρα», καθώς και ότι η σοβιετική προπαγάνδα δεν είναι υπεύθυνη για τις διαστάσεις που αυτό έχει αποκτήσει, τονίζει την ανάγκη να αμυνθεί η Ουάσιγκτον απέναντι στην προαναφερθείσα προπαγανδιστική εκστρατεία των σοβιετικών για το φυλετικό ζήτημα. Παράλληλα υποστηρίζει ότι υπάρχει μια δυναμική αλλαγής στο θέμα των φυλετικών διακρίσεων που, μεταξύ άλλων, αποτυπώνεται στο θέμα της ανερχόμενης μαύρης αστικής τάξης του βορρά. Οι *Εποχές*, με άλλα λόγια, σε πρώτο επίπεδο, ως φιλελεύθερη φωνή που προασπίζεται την ισότητα, νιώθουν την ανάγκη να καταγγείλουν τις φυλετικές διακρίσεις στην Αμερική. Πρόκειται εξάλλου για ένα θέμα που προβληματίσε και έγινε αντικείμενο συζήτησης από μία σειρά

⁴⁷² Ενώ στις αρχές του εικοστού αιώνα, ο αμερικανικός μαύρος πληθυσμός κατοικούσε κατά 90 τοις εκατό στις νότιες και κυρίως αγροτικές περιοχές, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1960, σχεδόν οι μισοί δεν ζούσαν πια στο νότο, και σε μεγάλο βαθμό εντοπίζονταν σε αστικές περιοχές, ακόμη και σε μητροπολιτικά κέντρα. Οι μαύροι ζούσαν σε συγκεκριμένες, «μη επιθυμητές» ζώνες αυτών των περιοχών που αν και περιορισμένες σε μέγεθος φιλοξένησαν ένα πληθυσμό που πολλαπλασιάστηκε γρήγορα. Βλ. Alan S. Berger, *The City: Urban Communities and Their Problems*, ό.π., σελ. 272.

⁴⁷³ *Εποχές*, τ. 3, Ιούλιος 1963 (Λ. Καραπαναγιώτης, «Νέγροι και ΗΠΑ», ό.π.).

πνευματικών ανθρώπων που επισκέφθηκαν την Αμερική, ήδη από την προηγούμενη δεκαετία, γεγονός που ιδιαιτέρως κατά την δεκαετία του 1960 επηρέασε το φιλοαμερικανικό λόγο⁴⁷⁴. Ωστόσο, όσον αφορά στον τρόπο ένταξης του ζητήματος μέσα στην ψυχροπολεμική κατάσταση, οι *Εποχές* προτάσσουν την ανάγκη να πάψει να χρησιμοποιείται σαν πολιτικό όπλο στο πλαίσιο της σοβιετικής προπαγάνδας, ενώ παράλληλα τονίζουν την ελπίδα για αλλαγή της κατάστασης.

Σημαντική θέση στα κείμενα σχολιασμού της αμερικανικής πολιτικής, έχει επίσης η καταδίκη του πολέμου του Βιετνάμ⁴⁷⁵, με εστίαση εντούτοις όχι τόσο στο «ηθικό κομμάτι» του πολέμου, όσο στο παράλογο του πολέμου, που έχει ως βασικό επιχείρημα την αναποτελεσματικότητά του⁴⁷⁶. Όπως αναφέρεται συγκεκριμένα στο περιοδικό τον Οκτώβριο του 1963, παρότι η επιβολή «στυγνής δικτατορίας» στο Βιετνάμ αποτελεί αδιαμφισβήτητο γεγονός, η κριτική απέναντι στους Αμερικανούς⁴⁷⁷, που έχει επεκταθεί ακόμη και στον συντηρητικό κόσμο, γίνεται κυρίως με γνώμονα την έλλειψη

⁴⁷⁴ Εκτός από το φυλετικό, ζητήματα όπως το Κυπριακό και τα Ιουλιανά κατά τη δεκαετία του 1960 περιορίζουν τις φιλοαμερικανικές αναφορές στον κεντρικό λόγο. Για παράδειγμα τα *Νέα* αναφέρονται συχνά στο φυλετικό πρόβλημα στις ΗΠΑ. Επίσης στον απόηχο των Ιουλιανών, τα επεισόδια με τους αφροαμερικανούς στο Λος Άντζελες δίνουν αφορμή για ευθεία επίθεση στο αμερικανικό πολιτικό σύστημα. Βλ. Ζηνοβία Διαλιούτη, *Ο ελληνικός αντιαμερικανισμός (1947-1989)*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2010, σ. 346-347.

⁴⁷⁵ Δεδομένου ότι ο πόλεμος του Βιετνάμ βρισκόταν σε άμεση συνάρτηση με τον αντιαμερικανισμό, και υπήρξε ένας από τους βασικούς παράγοντες που πολιτικοποίησαν τα πολιτιστικά πράγματα της δεκαετίας του 1960, το CCF δεν είχε επιλέξει γραμμή υποστήριξης του πολέμου για τα περιοδικά του. Είναι ενδεικτικό ότι ο Josselson του CCF είχε επικρίνει το αυστραλιανό περιοδικό του οργανισμού *Quadrant* για την επιλογή της υποστήριξης του Βιετνάμ, τονίζοντας, σε επιστολή του προς τους υπευθύνους του περιοδικού, ότι «υπάρχει ένα αγεφύρωτο χάσμα ανάμεσα σ' εσάς και σ' εμένα ως προς αυτό το ζήτημα». Giles Scott-Smith and Charlotte A. Lerg, «Introduction: Journals of Freedom?», Giles Scott-Smith, Charlotte A. Lerg (Editors), *Campaigning Culture and the Global Cold War, The Journals of the Congress for Cultural Freedom*, ό.π., σελ. 3 και John Chiddick, «Quadrant: The Evolution of an Australian Conservative Journal», Giles Scott-Smith, Charlotte A. Lerg (Editors), *Campaigning Culture and the Global Cold War, The Journals of the Congress for Cultural Freedom*, ό.π., σελ. 310.

⁴⁷⁶ Όπως αναφέρει ο Hobsbawm, το Βιετνάμ «δίχασε τη χώρα και την έκανε να χάσει το ηθικό της μέσα σ' ένα κλίμα συγκρούσεων στους δρόμους και αντιπολεμικών διαδηλώσεων», ενώ επίσης «κατέστρεψε έναν Αμερικανό πρόεδρο». Και συνεχίζει: «Είναι σχεδόν αδύνατο να καταλάβει κανείς γιατί οι ΗΠΑ έφτασαν να εμπλακούν σ' έναν πόλεμο καταδικασμένο εκ των προτέρων να τον χάσουν...». Βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Ακρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, γ' έκδοση, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 313.

⁴⁷⁷ Η σύγκρουση των Αμερικανών γενικότερα με τα απελευθερωτικά κινήματα παρουσιάζεται να δημιουργήσει ένα «ιδεολογικό ανταρτοπόλεμο» με ποικίλες ιδεολογικές δυνάμεις (αναρχικούς, επαναστάτες, σοσιαλιστές κ.λπ.) που ενίσχυσε το κύμα αντιαμερικανισμού και αύξησε την επιφυλακτικότητα απέναντι στον καπιταλισμό και τη φιλελεύθερη κοινωνία. Βλ. Serge Bernstein-Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, μτφρ. Μιχάλης Κοκολάκης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 316.

αποδοτικότητα μιας τέτοιας επιλογής. Σε επίπεδο αριθμών, οι *Εποχές* τονίζουν ότι ο πόλεμος αποδεικνύεται ιδιαίτερα δαπανηρός, με το κόστος να ανέρχεται σε ενάμιση εκατομμύριο δολάρια ημερησίως και τις απώλειες σε έμψυχο δυναμικό σε 14.000 συνολικά μέχρι τα τέλη του 1963⁴⁷⁸.

Σε κάθε περίπτωση το κίνητρο της Αμερικής πίσω από την έναρξη του πολέμου στο Βιετνάμ ήταν, σύμφωνα με τις *Εποχές*, η εγκατάσταση «υποδειγμάτων δημοκρατικής ευημερίας»⁴⁷⁹ στη Νοτιοανατολική Ασία και μάλιστα χαρακτηρίζεται «τραγικό» το ενδεχόμενο να αναθεωρηθεί το πνεύμα της αμερικανικής πολιτικής στην Ασία, υπό την επήρεια της «δικαιολογημένης απογοήτευσης» των Αμερικανών⁴⁸⁰.

Με απογοήτευση, αναφέρονται αργότερα οι *Εποχές*, στο γεγονός ότι ο πρόεδρος Τζόνσον, που διαδέχθηκε τον δολοφονηθέντα Κέννεντυ⁴⁸¹, αθέτησε την υπόσχεση του

⁴⁷⁸ *Εποχές*, τ. 6, Οκτώβριος 1963 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Ο “απείθαρχος μανδάρινος”», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 74).

⁴⁷⁹ Σε ψήφισμα του Κογκρέσου στις 7 Αυγούστου 1964, έπειτα από την αναζωπύρωση της έντασης με την επίθεση των δυνάμεων του βορείου Βιετνάμ στον αμερικανικό στόλο, αναφέρεται: «[...]Οι επιθέσεις αυτές είναι μέρος μιας μελετημένης και συστηματικής εκστρατείας που το κομμουνιστικό καθεστώς του Βορείου Βιετνάμ εξαπέλυσε ενάντια στους γείτονές του και τα έθνη που ενώθηκαν με τους τελευταίους για την από κοινού υπεράσπιση της ελευθερίας τους[...]. Οι ΗΠΑ βοηθούν τους ανθρώπους της νοτιοανατολικής Ασίας να προασπίσουν την ελευθερία τους και δεν έχουν καμία εδαφική, στρατιωτική ή πολιτική φιλοδοξία στην περιοχή αυτή, αλλά επιθυμούν μονάχα να εξασφαλίσουν τη δυνατότητα εκείνων των ανθρώπων να ζουν ειρηνικά και να ορίζουν τη μοίρα τους όπως εκείνοι επιθυμούν[...]». Βλ. H.L. Trefousse, *The Cold War*, ό.π., σ. 290-291.

⁴⁸⁰ *Εποχές*, τ. 6, Οκτώβριος 1963 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Ο “απείθαρχος μανδάρινος”», ό.π.)

⁴⁸¹ Ο πόλεμος του Βιετνάμ είχε «αυτοκρατορικό» χαρακτήρα και ο Κέννεντυ τον άσκησε επιδεικνύοντας τη συνήθη ισχύ του. Στις επιχειρήσεις των ειδικών δυνάμεων των ΗΠΑ αποτυπώθηκε το πάθος του για «αντάρτικους» ελιγμούς αλλά και η λογική της αφοσίωσης του στον μακρύ αγώνα κατά του κομμουνισμού. Η ολοένα και πιο βαθιά δέσμευσή του στον πόλεμο αποδείχθηκε αναπόσπαστο τμήμα της εξουσίας του, ενώ όσοι διαφώνησαν με αυτόν παραιτήθηκαν ή αγνοήθηκαν. Μετά τη δολοφονία του και για περισσότερο από μια δεκαετία ακόμη, οι πρόεδροι Τζόνσον και Νίξον έδειξαν αποφασισμένοι να κερδίσουν ή τουλάχιστον αρνούταν να χάσουν έναν πόλεμο που δε διέθετε συνταγματικό έρεισμα. Tom Wells, *The War Within: America's Battle Over Vietnam*, University California Press, Νέα Υόρκη 1994, σελ. 10-17. Κατά μία προσέγγιση, ο πρόεδρος Τζόνσον «εγκλωβίστηκε» ως προς το θέμα του Βιετνάμ, καθώς η κυβέρνηση Κέννεντυ είχε δεσμεύσει τις ΗΠΑ να υποστηρίξουν το Νότιο Βιετνάμ. Ο Τζόνσον φοβόταν ότι αν οι ΗΠΑ αποφάσιζαν να αποσυρθούν και οι κομμουνιστικές δυνάμεις κατάφερναν να επικρατήσουν στο Νότιο Βιετνάμ, η διεθνής αξιοπιστία των ΗΠΑ θα δεχόταν καίριο πλήγμα και θα αναζωπυρωνόταν ο μακαρθισμός εντός της χώρας. Χαράλαμπος Σωτηρίου, «Το Ψήφισμα του Κόλπου Τονκίν», *Η Καθημερινή*, 11/9/2016. Ο Ευ. Χατζηβασιλείου αναφέρεται στο φόβο του «ντόμινο», δηλαδή της εξάπλωσης του κομμουνισμού σε όλη τη νοτιοανατολική Ασία και στα προβλήματα που δημιουργούσε η πολιτική της «ευέλικτης απάντησης» από πλευράς Αμερικανών. Βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, ό.π., σελ. 227-228. Ο Κέννεντυ και ο Τζόνσον, παρά τις διαφορές τους, ακολούθησαν παρόμοια γραμμή, τόσο ως προς το Βιετνάμ όσο και γενικότερα ως προς την εξωτερική πολιτική. Ο Κέννεντυ έδωσε μεγαλύτερη έμφαση στη Λατινική Αμερική και την Αφρική, με πενιχρά αποτελέσματα, ενώ ο Τζόνσον δεν απέκτησε ποτέ την ικανότητα του Κέννεντυ να αντιμετωπίζει ξένους ηγέτες και προβλήματα. Αν και

περί μη επέκτασης του πολέμου στο Βιετνάμ, γεγονός που τροφοδοτεί, όπως σημειώνεται, περαιτέρω τη δυσαρέσκεια και προκαλεί πολιτικές ζυμώσεις στις ΗΠΑ, οι οποίες πιθανώς θα οδηγήσουν σε μία «ριζοσπαστική κίνηση» με απρόβλεπτες συνέπειες⁴⁸². Στα μέσα του 1965, με τις παγκόσμιες αντιαμερικανικές αντιδράσεις απέναντι στη στρατηγική των ΗΠΑ στο Βιετνάμ να γιγαντώνονται, οι *Εποχές* αναγνωρίζουν, οξύνοντας την κριτική τους, ότι η Αμερική επικαλείται τον «καίριο μύθο» του κομμουνισμού για να νομιμοποιεί τις στρατιωτικές επεμβάσεις της σε άλλες χώρες. Το περιοδικό, χωρίς να επεκτείνεται στα ακριβή κίνητρα των ΗΠΑ, χαρακτηρίζει «ξεπερασμένες» τις αντιλήψεις που εδράζονται πίσω από τον κομμουνιστικό φόβο, ενώ θεωρεί ότι μια στρατιωτική επιχείρηση, όπως εκείνη στο Βιετνάμ, είναι καταδικασμένη σε αποτυχία για τους εξής λόγους:

«...απαιτεί πολύ περισσότερους πεζοναύτες απ' όσους διαθέτει ο πρόεδρος Τζόνσον, γιατί αποβλέπει σε ανεδαφικές, ουτοπικές σχέσεις[...] βασίζεται σε[...] ξεπερασμένες εκτιμήσεις, όπως λόγου χάρη στην τάση να συνάπτεται απόλυτα η κομμουνιστική ιδεολογία με την Σοβιετική εξωτερική πολιτική και να θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση της ειρήνης η αποφασιστική εξουδετέρωση του κέντρου της παγκόσμιας συνωμοσίας, που υποκινεί τις ταραχές από τον Αγ. Δομίνικο μέχρι τους δρόμους της Σαϊγκόν»⁴⁸³.

Η λήξη του πολέμου, σύμφωνα με τις *Εποχές*, είναι εξάλλου ομόφωνο αίτημα του αμερικανικού λαού που ζητάει να επενδυθούν χρήματα στην εσωτερική πολιτική⁴⁸⁴ και να προηγηθούν τα «πρωταρχικά ζωτικά αμερικανικά συμφέροντα» έναντι της εξωτερικής πολιτικής και της άμυνας. Ο προϋπολογισμός του 1965, ο οποίος προτάσσει την παιδεία και τις κοινωνικές υπηρεσίες έναντι των αμυντικών δαπανών αποτελεί, με βάση το

ελκύονταν από την ιδέα της ύφεσης κανείς από τους δύο δεν παρέκαμψε τις θεμελιώδεις αρχές πίσω από την αμερικανική ψυχροπολεμική πολιτική, όπως ορίστηκαν κατά την εποχή του Τρούμαν και του Αϊζενχάουερ. Κι οι δύο έμειναν πιστοί στην ιδέα ότι οι ΗΠΑ ήταν ένα εξέχον έθνος του οποίου οι αξίες και οι θεσμοί λειτουργούσαν ως ιδανικό μοντέλο για τον υπόλοιπο κόσμο. Frank Costigliola, «US foreign policy from Kennedy to Johnson», *The Cambridge History of the Cold War*, Melvyn Leffler-Odde Arne Westad (επιμ.), τόμος Β', ό.π., σελ. 132-133.

⁴⁸² *Εποχές*, τ. 26, Ιούνιος 1965 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Οι πεζοναύτες και οι μύθοι», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 76).

⁴⁸³ *Εποχές*, τ. 26, Ιούνιος 1965 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Οι πεζοναύτες και οι μύθοι», ό.π.).

⁴⁸⁴ Ιδίως κατά τη δεκαετία του 1960, επισημαίνει ο Hobsbawm, οι Αμερικανοί επιζητούσαν την πολιτική τους κυριαρχία χάνοντας την οικονομική, λόγω των τεράστιων ποσών που επενδύονταν σε στρατιωτικές δραστηριότητες, ιδίως σ' αυτή του Βιετνάμ. Ο ίδιος αναφέρεται πάντως και στο «πιο φιλόδοξο πρόγραμμα κοινωνικής πρόνοιας στην ιστορία τους», κατά τη διάρκεια της ίδιας περιόδου. Βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Ακρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σ. 309-310.

περιοδικό, ένα φωτεινό σημάδι και μία ένδειξη της «φυσικής κόπωσης από τις άγονες προσπάθειες στην Ασία»⁴⁸⁵.

Λίγους μήνες αργότερα, ωστόσο, ο Χάρης Μπουσμπουρέλης επανέρχεται στο θέμα του Βιετνάμ, διαπιστώνοντας ότι ο πρόεδρος Τζόνσον δείχνει αποφασισμένος να παραμείνει στην περιοχή, παρότι προτείνει για προσηματικούς λόγους προώθηση ειρηνευτικών διαδικασιών με συμμετοχή όλων των πλευρών. Η αμερικανική πλευρά φαίνεται ότι επενδύει στην ανικανότητα μιας κυβέρνησης στη Σαϊγκόν να διατηρήσει την εξουσία, χωρίς τη βοήθεια των Αμερικανών. Στην πραγματικότητα, όμως, σύμφωνα με το περιοδικό, το ενδεχόμενο να δημιουργηθεί μια κυβέρνηση με λαϊκό έρεισμα στη Σαϊγκόν δεν είναι τόσο μακρινό. Σε κάθε περίπτωση, ο γράφων θεωρεί ότι ο πόλεμος πρέπει να οδηγηθεί στη λήξη του, ακόμη και με όρους που δεν θα ικανοποιούν τον πρόεδρο Τζόνσον⁴⁸⁶.

Ένα άλλο «ανοιχτό πεδίο» σύγκρουσης για την Αμερική ήταν το θέμα της Λατινικής Αμερικής⁴⁸⁷, σε σχέση με το οποίο το περιοδικό υποστηρίζει, για μία ακόμη

⁴⁸⁵ *Εποχές*, τ. 23, Μάρτιος 1965 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η Ευρώπη των πατρίδων», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 76).

⁴⁸⁶ *Εποχές*, τ. 37, Μάιος 1966 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Βιετ Νάμ: Κρίση και τέλος του πολέμου», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 471).

⁴⁸⁷ Παρόλο που μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1950 εμφανίζονταν αυξανόμενης έντασης αναταραχές στην περιοχή της Λατινικής Αμερικής, δεν ήταν παρά κατά την Κουβανική Επανάσταση όταν οι υπεύθυνοι χάραξης πολιτικής των ΗΠΑ άρχισαν να «πανικοβάλλονται» για τις τάσεις που επικρατούσαν στη Λατινική Αμερική. Οι ίδιοι ερμήνευσαν την επιτυχία του Κάστρο σαν αποτέλεσμα πολιτικής διαφθοράς και κακών συνθηκών διαβίωσης στην Κούβα. Ο Κάστρο αμφισβήτησε την κυριαρχία της Ουάσιγκτον σε μια περιοχή που οι ΗΠΑ έβλεπαν σαν δικό τους τμήμα. Εστιάζοντας στη μακρά ιστορία του παρεμβατισμού και της οικονομικής κυριαρχίας, ο Κάστρο προσέφερε στον κουβανέζικο λαό την ευκαιρία να διεκδικήσει την ανεξαρτησία του από τον ξένο (κυρίως αμερικανικό) έλεγχο. Οι φόβοι σχετικά με την απήχηση αυτού του μηνύματος είχαν σαν αποτέλεσμα οι Ηνωμένες Πολιτείες να δαπανήσουν πολύ χρόνο και ενέργεια για την εύρεση απαντήσεων στην κίνηση του Κάστρο. Οι φόβοι αυτοί είναι που οδήγησαν στην εισβολή στον Κόλπο των Χοίρων. Τον Απρίλιο του 1961, το Πολεμικό Ναυτικό των Η.Π.Α. μετέφερε 1100 εκτοπισμένους από την Κούβα, οι οποίοι είχαν εκπαιδευτεί από την Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών (CIA), σε απομακρυσμένο τμήμα της νότιας Κούβας το οποίο ονομάζεται Κόλπος των Χοίρων, ως μέρος ενός σχεδίου για να δημιουργηθεί μαζική εξέγερση εναντίον του Κάστρο. Η εισβολή ήταν αποτυχημένη. Ο στρατός του Κάστρο μπόρεσε να συγκρατήσει το στρατό των εξόριστων και συνέλαβε τους περισσότερους από αυτούς. Βλ. Jeffrey Taffet, *Foreign Aid as Foreign Policy: The Alliance for Progress in Latin America*, Routledge, Νέα Υόρκη, Λονδίνο 2007, σ. 5&26. Η πολιτική κατάσταση στη Λατινική Αμερική, τα δικτατορικά καθεστώτα και τα έντονα κοινωνικά προβλήματα που προκάλεσε η ανισότητα στις οικονομικές συναλλαγές μεταξύ Βορρά και Νότου, ενδυνάμωσε την κριτική εναντίον των Ηνωμένων Πολιτειών και αξιοποιήθηκε σημαντικά από τη σοβιετική προπαγάνδα. Είναι άξιο λόγου ότι, εν μέσω αυτού του κλίματος, το περιοδικό *Cuadernos* που είχε εκδώσει το CCF στη Λατινική Αμερική, δεν στάθηκε καθόλου στις δικτατορίες της Λατινικής Αμερικής, χρησιμοποιώντας την λέξη «ιμπεριαλισμός» μονάχα για να αναφερθεί στην πολιτική της ΕΣΣΔ. Στο περιοδικό, το οποίο στελέχωναν Ισπανοί αντικομμουνιστές εξόριστοι κι όχι

φορά, ότι δεν υποκινήθηκε από κακές προθέσεις των ΗΠΑ στην πρώτη φάση του. Πιο συγκεκριμένα ο Κέννεντυ, εγκαινιάζοντας το πρόγραμμα «Συμμαχία για την Πρόοδο»⁴⁸⁸, παρουσιάζεται να στόχευε στην παροχή βοήθειας σε χώρες της Λατινικής Αμερικής για την εφαρμογή φιλελεύθερων μέτρων. Αναφερόμενο στην Κούβα, το περιοδικό σημειώνει ότι η Συμμαχία θα μπορούσε, μέσω της ελεύθερης οικονομίας, να προσφέρει στις μεσαίες εισοδηματικές τάξεις, αλλά και στις μάζες, όσα ο Φιντέλ Κάστρο δε μπορούσε μέσω του σοσιαλισμού. Ωστόσο, η κακή εφαρμογή του, η ατολμία, αλλά και τα «μεγάλα συμφέροντα», κατέληξαν να ακυρώνουν κάθε καλή πρόθεση που υπέβασκε πίσω από το πρόγραμμα. Στη δεδομένη φάση, αναφέρει ο Χάρης Μπουσμπουρέλης έχει καταστεί σαφές ότι η πολιτική της κυβέρνησης Τζόνσον σε σχέση με τη Λατινική Αμερική είναι αποκλειστικά εστιασμένη στην προώθηση των αμερικανικών συμφερόντων⁴⁸⁹.

Σημαντική για την εξέλιξη της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής αλλά και της ψυχροπολεμικής κατάστασης εν γένει θεωρείται η στάση που θα τηρήσει η Αμερική στην Ευρώπη, η οποία μάλιστα, όπως σημειώνει το περιοδικό, θα αποδειχθεί καταλυτική ως

λατινοαμερικάνοι διανοούμενοι εξοικειωμένοι με τα τοπικά προβλήματα, τα άρθρα που κατήγγειλαν τους δεσμούς των ΗΠΑ με τις τοπικές δικτατορίες ήταν ελάχιστα. Το *Cuadernos*, απέτυχε, όχι μόνο εξαιτίας του συντηρητικού, ευρωκεντρικού και αδιάφορου απέναντι στα τοπικά προβλήματα χαρακτήρα του, αλλά και εξαιτίας των ανυπέβλητων δυσκολιών που υπήρχαν στην εξαγωγή του «τέλους της ιδεολογίας» και του δυτικού φιλελεύθερου δημοκρατικού μοντέλου, όταν οι θεμελιώδεις δημοκρατικές ελευθερίες και η στοιχειώδης κοινωνική δικαιοσύνη δεν είχαν ακόμα κατακτηθεί. Αντίθετα, το πρόγραμμα του «ανοίγματος προς τα αριστερά» που είχε διακηρύξει το CCF για τη Λατινική Αμερική μπόρεσε να πραγματοποιηθεί ως ένα βαθμό μέσα από την επόμενη εκδοτική προσπάθεια στην περιοχή (*Mundo Nuevo*, 1966-1971). Βλ. Olga Glondys, «Cuadernos del Congreso por la Libertad de Cultura (1953-1965) and the Failure of a Cold War Liberal Project for Latin America», Giles Scott-Smith, Charlotte A. Lerg (Editors), *Campaigning Culture and the Global Cold War, The Journals of the Congress for Cultural Freedom*, ό.π., σελ. 192-200.

⁴⁸⁸ Η Συμμαχία για την Πρόοδο άλλαξε τη δυναμική των σχέσεων ΗΠΑ-Λατινικής Αμερικής, με τους φορείς χάραξης πολιτικής των ΗΠΑ να καθιστούν την Λατινική Αμερική πρώτη προτεραιότητα. Αν οι Ηνωμένες Πολιτείες μπορούσαν να εξαλείψουν τη φτώχεια στη Λατ. Αμερική ή τουλάχιστον να την μειώσουν, τότε θα ήταν δύσκολο να πάρουν την εξουσία οι κομμουνιστές. Για τον Κέννεντυ, όπως και για τους οικονομολόγους και πολιτικούς επιστήμονες που υποστηρίζαν το πρόγραμμα, η Συμμαχία για την Πρόοδο δεν ήταν μόνο ένα μέσο περιορισμού του παγκόσμιου κομμουνισμού, είχε σκοπό να αποτελέσει ένα πρότυπο αξιών των ΗΠΑ. Δεν ήταν απλά ένα πρόγραμμα για να σταματήσει τη διάδοση της κουβανικής επανάστασης, ήταν ένα πρόγραμμα για την οικοδόμηση συμμαχιών και διάδοση του θετικού οράματος που θεωρούσαν ότι χαρακτήριζε τη δημοκρατία των ΗΠΑ. Η επιτυχία της Συμμαχίας για την Πρόοδο θα αποδείκνυε ότι οι ιδέες των ΗΠΑ σχετικά με την πολιτική οργάνωση ήταν καθολικά εφαρμόσιμες και θα οδηγούσαν με φυσικό τρόπο στην οικονομική ανάπτυξη. Δηλαδή, κατά τη διατύπωση του προγράμματος, οι διαμορφωτές της Συμμαχίας για την Πρόοδο επιχείρησαν μια σύνδεση μεταξύ της εθνικής ιδεολογίας και του ρόλου των Ηνωμένων Πολιτειών στον κόσμο. Jeffrey Taffet, *Foreign Aid as Foreign Policy: The Alliance for Progress in Latin America*, ό.π., σ. 6.

⁴⁸⁹ *Εποχές*, τ. 13, Μάιος 1964 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Τάξη και Πρόοδος», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 73).

προς τη δυνατότητα της Ουάσικτον να διατηρήσει ηγεμονικό ρόλο στη δύση μετά το τέλος του ψυχρού πολέμου⁴⁹⁰. Ανάμεσα στις προτεραιότητες της Αμερικής σε σχέση με την Ευρώπη, το περιοδικό τοποθετεί τον αποκλεισμό της πιθανότητας σχηματισμού πυρηνικής δύναμης από πλευράς Γερμανίας, αλλά και τη δημιουργία μιας σταθερής βάσης στην Ευρώπη. Ωστόσο, οι «διαλυτικές ζυμώσεις» στην Ευρώπη και η προδιαγραφόμενη «βαλκανιοποίηση» παρουσιάζονται να δημιουργούν εμπόδια στους αμερικανικούς στόχους.

Ένα ακόμη πρόβλημα που έχουν να αντιμετωπίσουν οι Αμερικανοί ως προς την Ευρώπη, σημειώνει το περιοδικό στις αρχές του 1967, είναι η προσέγγιση των ευρωπαϊκών χωρών της ατλαντικής συμμαχίας με τις αναπτυσσόμενες αγορές της Ανατολικής Ευρώπης⁴⁹¹. Η Αμερική, η πολιτική σκέψη της οποίας συνεχίζει, σύμφωνα με το περιοδικό να διέπεται από ένα «θεολογικό αντικομμουνισμό»⁴⁹², προσπαθεί να αποτρέψει την προσέγγιση της Ευρώπης με την Ανατολή, ωστόσο αποκλείει και τη λύση της «συνολικής προσέγγισης» που προϋποθέτει την αμερικανοσοβιετική συνεννόηση. Το σενάριο στο οποίο παρουσιάζεται να επιμένει η Αμερική είναι μια «εντελώς παράδοξη, αντικομμουνιστική Δυτική Ευρώπη, ενωμένη και ενιαία σε στενή συνεργασία με τις Ηνωμένες Πολιτείες»⁴⁹³.

Συμπυκνώνοντας τα παραπάνω, η θέση των *Εποχών* απέναντι στην πολιτική των ΗΠΑ, ακολουθεί την τάση που είχε επικρατήσει στη Δύση από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 και η οποία απέρριπτε τη μονομέρεια της παλιότερης προσέγγισης, με βάση την οποία ο κομμουνισμός ήταν αποκλειστικά υπεύθυνος για την εκτράχυνση της διεθνούς

⁴⁹⁰ *Εποχές*, τ. 7, Νοέμβριος 1963 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η Ευρώπη των επιγόνων», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 77).

⁴⁹¹ *Εποχές*, τ. 45, Ιανουάριος 1967 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Το NATO αποχαιρετά το Παρίσι», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 78).

⁴⁹² Για τον αντικομμουνισμό των Αμερικανών αναφέρει ο Hobsbawm: «[...] η δημόσια υστερία διευκόλυνε τους προέδρους να εξασφαλίζουν τα υπέρογκα ποσά που απαιτούσε η αμερικανική πολιτική από ένα σώμα πολιτών που είναι διαβόητο για την απροθυμία του να πληρώνει φόρους· ο δε αντικομμουνισμός ήταν γνήσια και βαθιά δημοφιλής σε μια χώρα στηριγμένη στις αρχές του ατομικισμού και της ατομικής επιχείρησης, όπου το ίδιο το έθνος προσδιορίζεται αποκλειστικά με ιδεολογικούς όρους («Αμερικανισμός») ως ο αντίθετος πόλος του κομμουνισμού[...]». Βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σ. 301.

⁴⁹³ *Εποχές*, τ. 45, Ιανουάριος 1967 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Το NATO αποχαιρετά το Παρίσι», ό.π.).

κατάστασης⁴⁹⁴. Από την άλλη, η προσπάθεια της διατήρησης ίσων αποστάσεων από την Αμερική και την Σοβιετική Ένωση αποτυγχάνει στο βαθμό που γίνεται εμφανές ότι η οξύτητα και το βάθος της κριτικής που ασκείται στην αμερικανική πολιτική δεν είναι αντίστοιχη με εκείνη που ασκείται στο αντίπαλο στρατόπεδο. Μάλιστα πολλές φορές η στάση του περιοδικού θυμίζει κατά πολύ εκείνη των περιοδικών του CCF, τα οποία, όπως προαναφέρθηκε, δεν υποχρεώνονταν να υποστηρίξουν κάθε πτυχή της αμερικανικής πολιτικής, αλλά αντιθέτως διατηρούσαν ένα «αριστεριστικό» προσανατολισμό σε μέρος της αρθρογραφίας τους, ενώ είχαν και άρθρα κριτικής απέναντι στην Αμερική που όμως δεν έφταναν συνήθως στο σημείο της ουσιαστικής κριτικής. Το CCF μάλιστα και η CIA υποστήριζαν σε πολλές περιπτώσεις, όπως παρακολουθήσαμε, αυτή την επίφαση αντικειμενικότητας των περιοδικών που έκανε την προπαγάνδα που ασκούσαν ακόμη πιο πειστική κι επομένως αποτελεσματική.

Ως εκ τούτου, στο πλαίσιο της συγκεκριμένης υποστήριξης της δυτικής πλευράς και της απόρριψης της σοβιετικής εναλλακτικής, το περιοδικό, μιλώντας πλέον για το ανατολικό στρατόπεδο, περιγράφει ένα σκληρό, γραφειοκρατικό σύστημα που δεν στηρίζεται σε κάποιο σταθερό υπόβαθρο, αλλά μεταλλάσσεται συνεχώς κοινωνικά και ιδεολογικά, αδυνατώντας να προσφέρει κάποια αξιόπιστη πρόταση διακυβέρνησης. Όπως αναφέρει για παράδειγμα ο Θεοτοκάς, «συντελούνται, κάτω από τη σκληρή επιφάνεια του συστήματος βαθύτατες ζυμώσεις», ενώ πρόκειται για μια κοινωνία που «αλλάζει αργά και προχωρεί με δισταγμούς και αμφιταλαντεύσεις, προς άγνωστα πεπρωμένα»⁴⁹⁵. Σύμφωνα με τον ίδιο, όσο η Σοβιετική Ένωση διεκδικεί να διαδραματίσει ηγετικό ρόλο παγκοσμίως, οι εξελίξεις που συμβαίνουν στο εσωτερικό της μπορεί να έχουν παγκόσμιο αντίκτυπο και να επηρεάσουν το μέλλον της ανθρωπότητας⁴⁹⁶.

Ο Λέων Καραπαναγιώτης, σε άρθρο του τον Αύγουστο του 1963, επιβεβαιώνει την αναρχία και την αβεβαιότητα που επικρατεί στη Σοβιετική Ένωση, η οποία αποδεικνύεται ανίκανη να επιβληθεί πάνω στα επιμέρους κομμουνιστικά κόμματα,

⁴⁹⁴ Την περίοδο αυτή στη Δύση η κριτική των μη κομμουνιστών ιστορικών εστιάστηκε στο αμερικανικό στρατιωτικο-βιομηχανικό σύμπλεγμα, ενώ ο αντικομμουνισμός της έγινε λιγότερο οξύς. Βλ. Giles Scott-Smith, Hans Krabbendam(επιμ.), *The Cultural Cold War in Western Europe 1945–1960*, ό.π., σ. 2.

⁴⁹⁵ *Εποχές*, τ. 2, Ιούνιος 1963 (Γ. Θεοτοκάς, «Η σοβιετική κοινωνία», σ. 26-29).

⁴⁹⁶ *Εποχές*, τ. 2, Ιούνιος 1963 (Γ. Θεοτοκάς, «Η σοβιετική κοινωνία», ό.π.).

γεγονός που ενισχύεται από τη ρήξη στις σχέσεις με την Κίνα που έχει υπό τον έλεγχο της κομμουνιστικά κόμματα στην Ασία και την Αφρική. Ωστόσο, η αδυναμία ελέγχου των κομμουνιστικών κομμάτων δεν σημαίνει απαραίτητα μείωση της γενικότερης ισχύος της Σοβιετικής Ένωσης⁴⁹⁷, επισημαίνει το περιοδικό, εννοώντας ότι η ανθρωπότητα δεν πρέπει να επαναπαυθεί στα δεδομένα που έχει προκαλέσει η ύφεση του ψυχρού πολέμου ούτε να υποτιμήσει τη δυνατότητα της Σοβιετικής Ένωσης να προκαλέσει σημαντική παγκόσμια αναταραχή.

Το περιοδικό θα μιλήσει για ένα νέο κίνδυνο σε σχέση με την πολιτική της Σοβιετικής Ένωσης, με αφορμή την αποχώρηση του Χρουστσόφ από την εξουσία τον Οκτώβριο του 1964⁴⁹⁸. Παρότι το περιοδικό δεν είχε αναφερθεί στα θετικά στοιχεία διακυβέρνησης του πρώην ηγέτη της Σοβιετικής Ένωσης ενόσω ο τελευταίος βρισκόταν στην εξουσία, μετά την αποχώρηση του από αυτήν, οι *Εποχές* βρίσκουν την ευκαιρία να τονίσουν την φιλειρηνική διάθεση του Χρουστσόφ⁴⁹⁹ και τη σύγκρουση του με το σταλινικό καθεστώς που δεν έπαψε ποτέ να είναι ενεργό στη Σοβιετική Ένωση. Οι αλλαγές στην ηγεσία, σύμφωνα με το Χάρη Μπουσμπουρέλη, δεν πρόκειται να βοηθήσουν στα δυσεπίλυτα προβλήματα της σοβιετικής κοινωνίας η οποία, εκτός από τη

⁴⁹⁷ *Εποχές*, τ. 4, Αύγουστος 1963 (Λ. Καραπαναγιώτης, «Μόσχα και Πεκίνο», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 78). Η μείωση του αυταρχισμού και του καθεστώτος απόλυτου ελέγχου πάνω στα κομμουνιστικά κόμματα ήταν μια περίπλοκη διαδικασία αφού η σταλινική θέση που ήθελε την Σοβιετική Ένωση να είναι, όχι ένα μοντέλο, αλλά «το μοντέλο» για την Επανάσταση και να αποφασίζει κατά το δοκούν για το πότε πρέπει τα κομμουνιστικά κόμματα να υιοθετούν μια μετριοπαθή προσέγγιση ή μια ριζοσπαστική γραμμή συνέχιζε να έχει ισχυρά ερείσματα στην μετασταλινική εποχή. Βλ. Tony Judt, *Postwar, A history of Europe since 1945*, ό.π., σ. 140.

⁴⁹⁸ Ο Χρουστσόφ, σε περιγραφή του Hobsbawm, παρουσιάζεται ως «μορφή[...]αξιοθαύμαστου ακατέργαστου διαμαντιού, που πίστευε στη μεταρρύθμιση και την ειρηνική συνύπαρξη και που απελευθέρωσε τους κρατούμενους από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης του Στάλιν». Βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Ακρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σ. 311. Σε άλλη περιγραφή ο Χρουστσόφ εμφανίζεται ως ενστικτώδης, εκρηκτικός ηγέτης που δρούσε βάσει του προσωπικού του ενστίκτου, παρακάμπτοντας τους συνεργάτες του. Αντιθέτως ο Μπρέζνιεφ τα πρώτα χρόνια προσπαθούσε να παγιώσει την εξουσία του, ενώ ακόμη και στη συνέχεια εμφανίστηκε ως ηγέτης αλλά όχι απόλυτος κυρίαρχος μέσα στο Κομμουνιστικό Κόμμα. Στη μετά Χρουστσόφ εποχή, οι στόχοι της σοβιετικής ηγεσίας παρέμεναν η διατήρηση της κυριαρχίας στην Ανατολική Ευρώπη και του ελέγχου στο εσωτερικό της Σοβιετικής Ένωσης, ενώ ο Μπρέζνιεφ προσπαθούσε να διατηρεί τη φιλειρηνική εικόνα του. Βλ. Svetlana Savranskaya and William Taubman, «Soviet foreign policy, 1962-1975», *The Cambridge History of the Cold War*, Melvyn p. Leffler - Odd Arne Westad (επιμ.), τόμος Β', ό.π., σελ. 134-157.

⁴⁹⁹ Η λογική της «ειρηνικής συνύπαρξης» που είχε διακηρύξει το σοβιετικό καθεστώς βασιζόταν στην ιδέα του ανταγωνισμού και της τελικής επικράτησης της ΕΣΣΔ με ειρηνικά μέσα, χωρίς τη χρήση όπλων. Για περισσότερο βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, ό.π., σελ. 147-150.

δράση των σταλινικών στοιχείων, έχει να αντιμετωπίσει την προαναφερθείσα κόντρα με την Κίνα και την απειθαρχία των δυτικοευρωπαίων κομμουνιστών. Ο ίδιος αναφέρει ως βασική προϋπόθεση εξομάλυνσης της σοβιετικής πολιτικής τον «διωγμό των αιρετικών» και την βελτίωση των σχέσεων με την Κίνα⁵⁰⁰.

Μία άλλη μέριμνα της σοβιετικής πολιτικής είναι, σύμφωνα με το περιοδικό, η αποτροπή κάθε ενδεχομένου μετατροπής της Γερμανίας σε υπερδύναμη⁵⁰¹, γεγονός που απεύχεται και η απέναντι πλευρά. Οι *Εποχές* βάζοντας σε κοινό μέτωπο τις ΗΠΑ με τη Σοβιετική Ένωση απέναντι στη Γερμανία, επανέρχονται σε ένα από τα κεντρικά ζητούμενα του ψυχρού πολέμου, κατά πολλούς το πιο σημαντικό, που ήταν ο περιορισμός της Γερμανίας, ο οποίος γινόταν ευκολότερα εφικτός μέσω της διαίρεσης της χώρας⁵⁰².

Συνολικά τα άρθρα που αναφέρονται στην πολιτική της Σοβιετικής Ένωσης έχουν ως σημείο αναφοράς τον αυταρχισμό της εξουσίας, την συνεχιζόμενη επίδραση του σταλινισμού, την αδυναμία ελέγχου του ανατολικού στρατοπέδου, τη ρήξη με την Κίνα αλλά και την ιδεολογική και κοινωνικοπολιτική αστάθεια του καθεστώτος. Όπως έχει προαναφερθεί, η διαφορά σε σχέση με τις αναλύσεις της αμερικανικής πολιτικής, έγκειται στην έλλειψη παροχής ελαφρυντικών ή νομιμοποιητικής βάσης για τις προθέσεις και τις πράξεις της σοβιετικής πλευράς και στην μεγαλύτερη έμφαση ως προς τις ευθύνες για την συνεχιζόμενη παγκόσμια αναταραχή⁵⁰³.

⁵⁰⁰ *Εποχές*, τ. 19, Νοέμβριος 1964 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η ευρωπαϊκή παρέμβαση», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 88).

⁵⁰¹ *Εποχές*, τ. 23, Μάρτιος 1965 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η Ευρώπη των πατρίδων», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 76).

⁵⁰² Όπως υποστηρίζει ο Tony Judt η ερώτηση «ποιος ξεκίνησε τον ψυχρό πόλεμο» δεν έχει ουσιαστικό νόημα στο βαθμό που ο ψυχρός πόλεμος είχε γίνει για τη Γερμανία και το τελικό αποτέλεσμα, που ήταν μια διαιρεμένη χώρα ήταν μάλλον προτιμητέο από όλες τις πλευρές σε σχέση με μια Γερμανία ενωμένη εναντίον τους. Κανείς δεν σχεδίαζε ένα τέτοιο αποτέλεσμα τον Μάιο του 1945, αλλά λίγοι ήταν αυτοί που απογοητεύτηκαν στην πραγματικότητα από αυτό. Βλ. Tony Judt, *Postwar, A history of Europe since 1945*, ό.π., σ. 129-130.

⁵⁰³ Στη βάση αυτής της αντίληψης βρίσκεται η φιλελεύθερη, πρώιμη σύλληψη ενός είδους «παγκόσμιας κοινότητας» με συμβολιακό περιεχόμενο, κατά τη μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο περίοδο. Στο πλαίσιο αυτής της λογικής, η ΕΣΣΔ παρουσιάστηκε να αθετεί τη συμφωνία της Γιάλτας, ενώ οι ΗΠΑ αντιπροσώπευσαν τη νομιμότητα και κλήθηκαν να οργανώσουν το μέρος του κόσμου που παρέμενε ελεύθερο. Η συμβολιακή θεωρία της φιλελεύθερης κοινωνίας υπερτόνιζε την αρνητική εικόνα του σοβιετικού εχθρού. Βλ. Anders Stephanson, «Liberty or Death: The Cold War as US Ideology», *Reviewing the Cold War, Approaches, Interpretations, Theory*, ό.π., σελ. 89-90.

3.9 Οι πολιτικές εξελίξεις ανά τον κόσμο

Μεταβαίνοντας στην ανάλυση των πολιτικών άλλων χωρών, με σημείο εκκίνησης την Ευρώπη, το περιοδικό φιλοξενεί σωρεία άρθρων που έχουν να κάνουν με τη Γαλλία και τον στρατηγό Ντε Γκωλ. Το γεγονός αυτό δικαιολογείται με βάση τη δυναμική παρέμβαση κι επιρροή της Γαλλίας στις περισσότερες από τις εξελίξεις της δεκαετίας του 1960 που σχετίζονταν με τη Δυτική Ευρώπη⁵⁰⁴. Εξετάζοντας το πώς διαμορφώνεται από την αρχή μέχρι το τέλος της έκδοσης του περιοδικού η σχετική αρθρογραφία, οι αρχικές αιχμές του περιοδικού για τη γαλλική πολιτική, κατά τα πρώτα τεύχη, εστιάζονται κυρίως στο θέμα του αντιαμερικανισμού. Σύμφωνα με τον Χάρη Μπουσμπουρέλη, η Γαλλία έχει ως κεντρικό σύνθημα την «εθνική ανεξαρτησία», που τη συσχετίζει με την απεμπλοκή του αμερικανικού παράγοντα από τα γαλλικά, αλλά και τα ευρωπαϊκά εν γένει πράγματα⁵⁰⁵. Στο ίδιο κείμενο επικρίνεται και η αδιάλλακτη στάση της Γαλλίας, με την άρνηση κάθε προσπάθειας διαπραγμάτευσης απέναντι στο θέμα της Γερμανίας, που σύμφωνα με τον γράφοντα ανήκει στα πλέον σημαντικά ζητήματα για το μέλλον της Ευρώπης⁵⁰⁶.

⁵⁰⁴ Κατά τους Berstein και Milza, κυρίως μεταξύ 1962 και 1968, «κάθε πολιτική εξέλιξη στη Δυτ. Ευρώπη, είτε αφορά τις σχέσεις με τις δύο υπερδυνάμεις είτε τις κατευθύνσεις της ευρωπαϊκής οικοδόμησης, καταλήγει χάρη στις πρωτοβουλίες του Ντε Γκωλ να έχει την αφετηρία της στην Γαλλία, να εξαρτάται από τη Γαλλία ή να σκοντάφτει στα εμπόδια που η Γαλλία παρεμβάλλει στις πρωτοβουλίες των άλλων συντελεστών του διεθνούς παιχνιδιού». Βλ. Serge Berstein-Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, ό.π., σ. 211-220 και ειδικότερα 212. Ο όρος «γκωλισμός» περιγράφει την μεγάλη επιρροή του προέδρου Ντε Γκωλ στη Γαλλία και στη διαμόρφωση του διεθνούς της ρόλου καθόλη τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, καθώς και την ιδιαιτερότητα της συμμετοχής της Γαλλίας στη σύγκρουση. Ο ρόλος της Γαλλίας κατά το συγκεκριμένο διάστημα διαμορφώθηκε με βάση τη μεγάλη γεωπολιτική σημασία της χώρας και την ιδιαίτερη προσέγγιση στις σχέσεις Ανατολής-Δύσης που εμπεριείχε ένα πολύπλοκο και παράδοξο συνδυασμό αποδοχής και αντίθεσης στο status quo. Επειδή ανάμεσα στα δυο κυριαρχούσε το σκέλος της αντίθεσης, ο γκωλισμός αντιπροσώπευσε μία εξαιρετικά σημαντική εναλλακτική αντίληψη γύρω από την εξέλιξη του ψυχρού πολέμου που υπερέβαινε τον καθιερωμένο τρόπο πρόσληψης της σύγκρουσης Ανατολής και Δύσης. Frédéric Bozo, «France, "Gaullism", and the Cold War», *The Cambridge History of the Cold War*, Melvyn p. Leffler - Odd Arne Westad (επιμ.), τόμος Β', ό.π., σελ. 158-159.

⁵⁰⁵ *Εποχές*, τ. 7, Νοέμβριος 1963 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η Ευρώπη των επιγόνων», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 77). Για μία συνοπτική παρουσίαση της γαλλικής πολιτικής μεταπολεμικά βλ. ενδεικτικά Νάση Μπάλτα, «Η Γαλλία και το μεγάλο σχίσμα του 1947» στο Θανάσης Σφήκας (επιμ.), *Το Σχέδιο Μάρσαλ, Ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης*, ό.π., σελ. 265-279.

⁵⁰⁶ Τη στάση της Γαλλίας απέναντι στο θέμα της Γερμανίας καθόρισε η πολιτική του Ντε Γκωλ για μια «πολυμερή γαλλοκεντρική ευρωπαϊκή άμυνα εκτός NATO», απόρροια της οποίας ήταν η Συνθήκη των Ηλυσίων του Ιανουαρίου του 1963 ανάμεσα σε Γαλλία και Γερμανία. Βλ. Κωνσταντίνα Μπόττσιου, «Ο επανεξοπλισμός της Γερμανίας», *Η Καθημερινή*, 3/3/2013, ένθετο «Κόσμος».

Λίγα τεύχη αργότερα το περιοδικό συνεχίζει να διατηρεί επικριτικούς τόνους απέναντι στο Γάλλο πρόεδρο, προσάπτοντάς του ότι ασκεί προσωπική πολιτική⁵⁰⁷, χωρίς ιδεολογικό έρεισμα, ενώ συνηθίζει να ελκύει τη διεθνή προσοχή με αρνητικό τρόπο⁵⁰⁸. Η ανταπόκριση που βρίσκει σε μερίδα της διεθνούς κοινής γνώμης ο Ντε Γκωλ οφείλεται όχι στη διατύπωση θέσεων που διέπονται από καθαρότητα και συνέπεια, αλλά κυρίως στον αντιαμερικανικό του προσανατολισμό⁵⁰⁹, σύμφωνα με το περιοδικό. Ωστόσο η δημοτικότητά του δεν είναι αρκετή για τον οδηγήσει στην εκπλήρωση των στόχων του σε σχέση με τη δημιουργία «τρίτης δύναμης». Οι *Εποχές* μάλιστα θεωρούν απόλυτα δικαιολογημένη τη στάση των Αμερικανών να απορρίπτουν ανεδαφικές προτάσεις του Ντε Γκωλ όπως η συμμετοχή της Γαλλίας σε ένα τριμελές δυτικό συμμαχικό διευθυντήριο ή η παροχή βοήθειας για την παραγωγή υδρογονοβόμβας. Παρότι μάλιστα, όπως επισημαίνεται, οι προθέσεις του Ντε Γκωλ είναι ασαφείς, δεν αποκλείεται να επιδιώκει ακόμη και την ισοτιμία με τις Ηνωμένες Πολιτείες ως ηγέτιδα χώρα μιας ευρωπαϊκής συννομοσπονδίας⁵¹⁰.

Τον Μάρτιο του 1965 το περιοδικό αναφέρεται στις πολιτικές προθέσεις του Ντε Γκωλ, όπως έχουν αποκρυσταλλωθεί, σημειώνοντας ότι δείχνει να επιθυμεί μια Ευρώπη απαλλαγμένη από τις επεμβάσεις των Ηνωμένων Πολιτειών, όπου η Γαλλία ως ηγέτιδα χώρα μεταξύ των μελών της Κοινής Αγοράς και με πυρηνικά όπλα στην κατοχή της θα μπορούσε να ασκεί κυρίαρχο ρόλο από κοινού με τη Σοβιετική Ένωση⁵¹¹. Οι *Εποχές*

⁵⁰⁷ Στην κριτική ότι ο Ντε Γκωλ άσκησε μια εντελώς προσωποπαγή πολιτική, βασισμένη σ' ένα προσωπικό μείγμα από ιδέες του Nietzsche, Maurras και Machiavelli, διατυπώνεται συχνά ο αντίλογος ότι ο Ντε Γκωλ προέταξε τα «ηθικά και πολιτικά όρια» από το στοιχείο της προσωπικής επιβολής. Βλ. για παράδειγμα Daniel Mahoney, *De Gaulle: Statesmanship, Grandeur, and Modern Democracy*, Routledge, Λονδίνο 2000, σελ. 7.

⁵⁰⁸ *Εποχές*, τ. 11, Μάρτιος 1964 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η κινεζική πρωτοβουλία του Ντε Γκωλ», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 69).

⁵⁰⁹ Ο Ντε Γκωλ χαρακτηρίστηκε από ένα «ιδιότυπο αντιαμερικανισμό» που όμως συνδυάστηκε από μια σειρά φιλοαμερικανικών επιλογών όπως η στήριξη προς την Αμερική στην κρίση των πυραύλων της Κούβας. Αντίθετα σταθερά αρνητική ήταν η στάση της Γαλλίας απέναντι στην αμερικανική πολιτική στο Βιετνάμ. Αρνητικός παρουσιάστηκε ο Ντε Γκωλ και σε ενέργειες που θα ενίσχυαν τον έλεγχο των ΗΠΑ επί της Ευρώπης κι έτσι για παράδειγμα έθεσε βέτο για την είσοδο της Μ. Βρετανίας στην Κοινή Αγορά το 1963, ενώ το 1966 εξέφρασε την επιθυμία του για απόσυρση της Γαλλίας από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ. Βλ. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο ελληνικός αντιαμερικανισμός (1947-1989)*, ό.π., σ. 115-116.

⁵¹⁰ *Εποχές*, τ. 11, Μάρτιος 1964 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η κινεζική πρωτοβουλία του Ντε Γκωλ», ό.π.).

⁵¹¹ *Εποχές*, τ. 23, Μάρτιος 1965 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η Ευρώπη των πατρίδων», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 76).

επαναλαμβάνουν συχνά την ίδια ιδέα, ότι δηλαδή ο Ντε Γκωλ είναι σταθερά προσανατολισμένος στην ιδέα της ενιαίας Ευρώπης⁵¹² υπό την ηγεμονία του Παρισιού και της Μόσχας⁵¹³.

Στις αρχές του 1966 το περιοδικό σχολιάζει την οριακή επανεκλογή του Ντε Γκωλ στο προεδρικό αξίωμα, αναγνωρίζοντας ως θετικά σημεία της ως τότε πολιτικής του τις «τολμηρές πρωτοβουλίες» και το «κύρος και γόητρο» που προσέδωσε στη Γαλλία. Ωστόσο σε επίπεδο ουσίας, δεν προώθησε τα διαρθρωτικά μέτρα που είχε ανάγκη η χώρα⁵¹⁴. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τις «κεντρόφυγες τάσεις» στο γκωλικό στρατόπεδο, αλλά και την προσκόλληση των Γάλλων στην ατλαντική συμμαχία και την κοινή αγορά, αφαίρεσαν ψήφους από τον Ντε Γκωλ και ενίσχυσαν την αριστερά της χώρας, η οποία, όπως εκτιμά το περιοδικό, αν οργανωθεί σωστά έχει πολλές πιθανότητες να αφαιρέσει την εξουσία από τον Ντε Γκωλ στις επόμενες εκλογές⁵¹⁵.

Στο τελευταίο τεύχος του, το περιοδικό επιβεβαιώνει για άλλη μια φορά τα αντιγκωλικά αισθήματά του, μιλώντας για τον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος ο Ντε Γκωλ αυτοϋπονομεύτηκε, θέτοντας αντιφατικούς, και μη ρεαλιστικούς στόχους. Η εθνικιστική πολιτική του, η ευρωπαϊκή και συνάμα αντιαμερικανική ρητορική, και ταυτόχρονα η επιθυμία του να μείνει η Βρετανία έξω από την Ευρώπη αποτέλεσαν, σύμφωνα με τις *Εποχές*, ένα ανομοιογενές μείγμα. Όπως σημειώνει ο Μπουσμπουρέλης χαρακτηριστικά:

⁵¹² Η ιδέα του Ντε Γκωλ για την «ενωμένη Ευρώπη» ήταν απαλλαγμένη από ιδεολογικές ή θρησκευτικές αγκυλώσεις. Το σχέδιο του για την «ευρωπαϊκή ενότητα» πραγματοποιούσε τις αξίες του «νέου παγκόσμιου ευρωπαϊκού πολιτισμού» που, από το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, είχε οικοδομηθεί με βάση την προηγμένη τεχνολογία, η οποία θα μπορούσε να αποτελέσει βασικό παράγοντα για την οικουμενική ενότητα μεταξύ όλων των ευρωπαϊκών κρατών. Η ιδέα του Ντε Γκωλ για μια Ευρώπη από τον «Ατλαντικό έως τα Ουράλια» είχε μεταξύ άλλων δεχθεί μεγάλη κριτική, επειδή κατά πολλούς τα Ουράλια δε θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως ανατολικό άκρο της Ενωμένης Ευρώπης. Αν έπρεπε οπωσδήποτε να συμπεριλήφθαι η ΕΣΣΔ στην Ευρώπη, τότε ένα πιο «εύλογο» σύνορο θα μπορούσε να είναι ο Ειρηνικός. Στην περίπτωση αυτή όμως δε θα επρόκειτο πλέον για ευρωπαϊκή ενότητα αλλά για ενός είδους «βόρειας ευρασιατικής ενότητας». Βλ. Hardev Singh Chopra, *De Gaulle and European Unity*, Abhinav Publications, New Delhi, 1974, σελ. 56&67.

⁵¹³ *Εποχές*, τ. 39, Ιούλιος 1966 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η Ευρώπη και η προσέγγιση των δύο κόσμων», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 74).

⁵¹⁴ *Εποχές*, τ. 33, Ιανουάριος 1966 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η Γαλλία πιστεύει στην Ευρώπη», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 75).

⁵¹⁵ *Εποχές*, τ. 48, Απρίλιος 1967 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Τα θαμπωμένα αστέρια του στρατηγού Ντε Γκωλ», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 376).

«Ο στρατηγός Ντε Γκωλ εφεύρε την Ευρώπη των πατρίδων για να στηρίξει την ηγεμονία της Γαλλίας πάνω στο δυτικό τμήμα της ηπείρου, βασιζόμενος στην πυρηνική απαγόρευση κάτω από την οποία βρίσκεται η Γερμανία και στον αποκλεισμό των Αγγλοσαξόνων. Η Βρετανία είχε μείνει έξω από την Ευρώπη για να διατηρήσει την “ιδιαίτερη σχέση” της με τις Ηνωμένες Πολιτείες και τους δεσμούς της με την Κοινοπολιτεία. Ο στρατηγός Ντε Γκωλ όμως με την “Ευρώπη των πατρίδων” και τον αγώνα του κατά της υπερεθνικής εντάξεως εδημιούργησε ακούσια τις προϋποθέσεις για μια Ευρώπη χαλαρότερα ίσως δεμένη, αλλά και λιγότερο “αποκλειστική”»⁵¹⁶.

Μεταβαίνοντας στην περίπτωση της Γερμανίας, το περιοδικό αναφέρεται σ’ ένα από τα πρώτα τεύχη του στην αποχώρηση του Αντενάουερ από την Καγκελαρία ως καίριο γεγονός για την ίδια τη χώρα αλλά και ολόκληρη την Ευρώπη που πιθανώς να καθορίσει σημαντικές αλλαγές για τις διεθνείς ισορροπίες⁵¹⁷. Οι *Εποχές* μιλούν για τον Αντενάουερ ως εξέχουσα μορφή της συντηρητικής Ευρώπης, που διαδραμάτισε σοβαρό ρόλο ως προς την οικονομική ανάπτυξη της χώρας του, ενώ ακολούθησε πολιτικές γραμμές⁵¹⁸, οι οποίες με την αποχώρηση του θα τροποποιηθούν προς κατευθύνσεις που δεν είναι ακόμη γνωστές. Το περιοδικό πιθανολογεί ότι ο Αντενάουερ θα χρησιμοποιήσει τη θέση του ως προέδρου της Χριστιανοδημοκρατικής Ένωσης- την οποία εν τέλει διατήρησε ως το 1966- προκειμένου να ανατρέψει τον διάδοχό του Έρχαρντ και να προκαλέσει εκ νέου αλλαγή στην Καγκελαρία. Η αλλαγή συνέβη τελικά το 1966 υπό το βάρος παρασκηνιακών

⁵¹⁶ *Εποχές*, τ. 48, Απρίλιος 1967 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Τα θαμνωμένα αστέρια του στρατηγού Ντε Γκωλ», ό.π.).

⁵¹⁷ *Εποχές*, τ. 7, Νοέμβριος 1963 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η Ευρώπη των επιγόνων», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 77).

⁵¹⁸ Ο Αντενάουερ, βασικός αρχιτέκτονας της ευρωπαϊκής ενσωμάτωσης, χαρακτηριζόταν από ένα ενισχυόμενο αντικομμουνισμό που σήμαινε ταύτιση με την πολιτική των ΗΠΑ και μια αμετακίνητη εχθρότητα προς τη Σοβιετική Ένωση. Πίστευε ότι τα συμφέροντα της Γερμανίας ήταν ουσιαστικά ίδια με αυτά των δυτικών δυνάμεων και ότι οι τελευταίες ήταν πρόθυμες να παρέχουν μια πραγματικά συμμαχική σχέση με τη Γερμανία, καταργώντας σταδιακά τη νομοθεσία διακρίσεων του καθεστώτος κατοχής. Ο Αντενάουερ προσπάθησε να πείσει τις ΗΠΑ να θέσουν σαν προτεραιότητα το ξεπέρασμα της γερμανικής διαίρεσης, αλλά όχι επιτυχώς. Επίσης προσπάθησε να συμβιβάσει αντιφατικές θέσεις, όπως ότι η Δυτική Γερμανία έπρεπε να συνεχίσει να εξαρτάται από τις Ηνωμένες Πολιτείες για ασφάλεια, και ταυτόχρονα ότι τα γερμανικά συμφέροντα όσον αφορά στη δυτικοευρωπαϊκή ενσωμάτωση βρίσκονταν με τη Γαλλία και συνεπώς με τον Ντε Γκωλ. Η εξασθένηση της καγκελαρίας του Αντενάουερ ήταν συνώνυμη με την κρίση των βεβαιωτήτων της εξωτερικής πολιτικής της Γερμανίας στις αρχές της δεκαετίας του 1960. Βλ. Heidrun Abromeit, *Adenauer to Kohl: The Development of the German Chancellorship*, Hurst&Company, Λονδίνο 1994, σελ. 142-144.

ζυμώσεων αλλά και των οικονομικών προβλημάτων που ήρθαν να διαδεχθούν το γερμανικό «οικονομικό θαύμα» των προηγούμενων ετών⁵¹⁹.

Ακριβής αποδείχθηκε και η πρόβλεψη του Μπουσμπουρέλη στο τεύχος του Νοεμβρίου του 1963 ότι οι Σοσιαλδημοκράτες θα διαδραματίσουν σοβαρό ρόλο στα γερμανικά πολιτικά πράγματα τα επόμενα χρόνια και τελικά θα καταλάβουν την εξουσία με ηγέτη τον Βίλλυ Μπραντ:

«...δεν μπορεί διόλου ν' αποκλεισθεί το ενδεχόμενο της επικράτησης των Σοσιαλδημοκρατών, απελευθερωμένων από το βάρος του μαρξιστικού δογματισμού και της υποψίας κατευναστικών διαθέσεων προς τη Μόσχα υπό τη ηγεσία του δημοφιλούς και ίσως “χαρισματικού” δημάρχου του Βερολίνου κ. Βίλλυ Μπραντ»⁵²⁰.

Η πιθανότητα να ανέβουν οι Σοσιαλδημοκράτες στην εξουσία, αναφέρεται σε άλλο τεύχος, θα αποτελέσει σοβαρό πλήγμα για τη γαλλογερμανική συνεργασία⁵²¹, που τόσο είχε υποστηρίξει ο καγκελάριος Αντενάουερ, και θα επηρεάσει το μέλλον της Ευρώπης, από κοινού με τις εξελίξεις στην Αγγλία και πιο συγκεκριμένα τη βιωσιμότητα ή μη της εργατικής κυβέρνησης⁵²². Όπως προσθέτουν οι *Εποχές* λίγους μήνες αργότερα, η εργατική κυβέρνηση Ουίλσον ελπίζει σε νίκη των σοσιαλιστών ή έστω συμμετοχή τους σε συγκυβέρνηση στη Γερμανία, προκειμένου να αποφύγει την απομόνωση και να μπορεί να ασκεί ενεργό ρόλο στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής πολιτικής, δεδομένης μάλιστα της γαλλικής αξίωσης για αποκλεισμό των Βρετανών⁵²³. Η επανεκλογή του δρ. Έρχαρντ ωστόσο στην Καγκελαρία της Γερμανίας το 1965 κάνει το περιοδικό να μιλάει για απογοήτευση των Βρετανών και αποδυνάμωση της ευρωπαϊκής προοπτικής εν γένει⁵²⁴,

⁵¹⁹ *Η Καθημερινή*, 09.01.2017 (Δημήτρης Αποστολόπουλος, «Ο Μεγάλος Συνασπισμός», Ένθετο «Κόσμος»).

⁵²⁰ *Εποχές*, τ. 7, Νοέμβριος 1963 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η Ευρώπη των επιγόνων», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 77).

⁵²¹ *Εποχές*, τ. 21, Ιανουάριος 1965 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Οι προοπτικές της υφέσεως», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 72).

⁵²² Πολύ σημαντικό γεγονός για την πολιτική ζωή της Βρετανίας κατά τη διάρκεια διακυβέρνησης των Εργατικών (1964-1970) ήταν η αναβίωση του φιλελεύθερου κόμματος. Βλ. Alastair H. Thomas, «The liberal Democrats in Britain», στο Lieven De Winter (ed.), *Liberalism and Liberal Parties in the European Union*, Institut DE Ciències Polítiques I Socials, Barcelona 2000, σ. 27-81 και ειδικότερα 37-38.

⁵²³ *Εποχές*, τ. 30, Οκτώβριος 1965 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η Ευρώπη χωρίς “Ευρωπαίους”», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 75).

⁵²⁴ *Εποχές*, τ. 30, Οκτώβριος 1965 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η Ευρώπη χωρίς “Ευρωπαίους”», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 75).

παρότι εν τέλει, λίγους μήνες αργότερα, τα πράγματα ανατράπηκαν⁵²⁵ με τη σύμπληξη του «Μεγάλου Συνασπισμού» Χριστιανοδημοκρατών και Σοσιαλδημοκρατών των Κίζινγκερ-Μπραντ(Νοέμβριος του 1966)⁵²⁶.

Όσον αφορά στην επανένωση των δύο Γερμανιών, το περιοδικό, στα μέσα της δεκαετίας του 1960, θεωρεί ότι δεδομένης της έναρξης οικονομικών σχέσεων ανάμεσα στις δύο Γερμανίες, η ενοποίηση θα προκύψει *de facto* σε περίπου μια δεκαετία, αν δεν ανασταλεί από παράγοντες όπως η άνοδος μιας αδιάλλακτης εξουσίας στην εξουσία της Δυτικής Γερμανίας ή η απόκτηση ατομικών όπλων⁵²⁷.

Εξετάζοντας τα όσα διαδραματίζονται στην Ιβηρική χερσόνησο, ο Χάρης Μπουσμπουρέλης αναλύει αρχικά την κατάσταση στην Ισπανία, υιοθετώντας την άποψη ότι ο ισπανικός εμφύλιος πόλεμος υπήρξε καθοριστικός παράγοντας για το σύστημα εξουσίας στη χώρα, το οποίο συναποτελούν οι τεχνοκράτες, ο στρατός και η καθολική εκκλησία⁵²⁸. Παράλληλα η άνοδος του βιοτικού επιπέδου έχει βοηθήσει του εργάτες να βγουν από το καθεστώς της απόλυτης ανέχειας, ενώ υπάρχουν τάσεις φιλελευθεροποίησης της πολιτικής κατάστασης που συνοδεύονται από την αύξηση των φωνών υπεράσπισης των ατομικών ελευθεριών και της απαλλαγής από την καταπίεση. Ωστόσο, οι όποιες «δυνάμεις αλλαγής» στη χώρα δύσκολα θα υποστηριχθούν, σύμφωνα με το Χάρη Μπουσμπουρέλη, από τους μεγαλοαστούς που δε δείχνουν να ενδιαφέρονται για κάτι περισσότερο από την προάσπιση των επενδύσεων τους και θα εξακολουθούν να μένουν υπόθεση των μικροαστικών στρωμάτων⁵²⁹.

⁵²⁵ Όπως και στη Βρετανία, σημαντικός είναι κατά την περίοδο αυτή ο ρόλος του φιλελευθέρου κόμματος, ειδικά από τη στιγμή που αποσπάται από τον κυβερνητικό συνασπισμό(1966), διαμαρτυρούμενο για τα οικονομικά μέτρα του Έρχαρντ και κυρίως για την αύξηση φόρων. Το γεγονός αυτό σηματοδοτεί την ισχυροποίηση της αριστερής πτέρυγας του φιλελεύθερου κόμματος που αρχίζει να φέρνει στο προσκήνιο μεταρρυθμιστικά αιτήματα και να ζητά αποκατάσταση των σχέσεων με την Ανατολή και ριζοσπαστικότερη πολιτική στον τομέα της πολιτικής συμμετοχής, της παιδείας και της οικονομίας. Βλ. Ferdinand Müller-Rommel, «The F.D.P.: small and beautiful» στο στο Lieven De Winter(Ed.), *Liberalism and Liberal Parties in the European Union*, ό.π, σ. 85-118 και ειδικότερα 89-91.

⁵²⁶ Δημήτρης Αποστολόπουλος, «Ο Μεγάλος Συνασπισμός», *Η Καθημερινή*, 09.01.2017, Ένθετο «Κόσμος».

⁵²⁷ *Εποχές*, τ. 21, Ιανουάριος 1965 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Οι προοπτικές της υφέσεως», ό.π.).

⁵²⁸ Για την εξέλιξη των σχέσεων κράτους-εκκλησίας στην Ισπανία βλ. Παναγιώτης Δημητρόπουλος, *Κράτος και Εκκλησία: Μια δύσκολη σχέση*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2001, σ. 45-46.

⁵²⁹ *Εποχές*, τ. 24, Απρίλιος 1965 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Ισπανία: από την αθλιότητα στη φτώχεια», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 76).

Αν, εντούτοις, ο εκδημοκρατισμός στην Ισπανία προχωρήσει τελικά, κόντρα στα εμπόδια, η διαδικασία αυτή θα συμπαρασύρει ολόκληρη την ιβηρική χερσόνησο, η οποία χαρακτηρίζεται από έντονους δεσμούς αλληλεξάρτησης ανάμεσα στις χώρες. Μιλώντας ειδικότερα για την Πορτογαλία, το περιοδικό επισημαίνει ότι πρόκειται για μια κατεξοχήν υπανάπτυκτη χώρα, όπου η τάση των ξένων επενδυτών να εκμεταλλεύονται τα χαμηλά ημερομίσθια ονομάζεται κατ' ευφημισμόν εκβιομηχάνιση, ενώ η φυγή των κατοίκων προς χώρες της Κοινής Αγοράς είναι ανεξέλεγκτη. Υπό αυτές τις συνθήκες, το σενάριο της έναρξης του εκδημοκρατισμού στη χώρα εκ των έσω, θεωρείται ελάχιστα πιθανό και μπορεί να προκύψει μόνο σαν παράπλευρη συνέπεια μιας πιθανής διαδικασίας εκδημοκρατισμού στην Ισπανία⁵³⁰.

Σε σχέση με τις χώρες του ανατολικού μπλοκ, ο Χάρης Μπουσμπουρέλης, στο τεύχος του Ιουλίου του 1964, αναφέρεται στην «αποκόλληση της Ρουμανίας από τη Σοβιετική οικονομική κηδεμονία», υπογραμμίζοντας ότι δεν είναι εύκολο να αποδίδει κανείς με σχηματοποιημένο τρόπο αυτή και κάθε παρόμοια προσπάθεια απαλλαγής από το σφιχτό εναγκαλισμό της Σοβιετικής Ένωσης⁵³¹ στις αντιθέσεις του σοσιαλιστικού στρατοπέδου και στην επιθυμία των ανατολικών χωρών για πραγματοποίηση «δημοκρατικών» ή «αστικοδημοκρατικών μετασχηματισμών» στο εσωτερικό τους⁵³². Ο εθνικισμός που παρουσιάζεται ως βασική απειλή για τη συνοχή του ανατολικού συνασπισμού, λειτουργεί, σύμφωνα με τον Μπουσμπουρέλη, με διαφορετικό τρόπο σε κάθε περίπτωση⁵³³. Για παράδειγμα στην περίπτωση της Πολωνίας και της Τσεχοσλοβακίας ο εθνικισμός οδήγησε τελικά σε στενότερη συνεργασία με τη Σοβιετική Ένωση. Ως προς τα οικονομικά συμφέροντα των χωρών, η Πολωνία, που διαθέτει ήδη

⁵³⁰ *Εποχές*, τ. 41, Σεπτέμβριος 1966 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Οι γραφικές τουριστικές δικτατορίες της Ιβηρίας», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 274).

⁵³¹ Η «στιγμή της αλήθειας» για τον Χρυστόφοφ ήταν το 1956, όταν η ουγγρική εξέγερση δημιούργησε μια διαδικασία «ντόμινο» για τις υποταγμένες στη Μόσχα χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Οι εξελίξεις αυτές έθεσαν υπό αμφισβήτηση τη βασική αρχή του καθεστώτος για «μη αναστρέψιμη πορεία προς τον κομμουνισμό». Βλ. για παράδειγμα Vojtech Mastny, «Soviet foreign policy, 1953–1962», *The Cambridge History of the Cold War*, Melvyn p. Leffler - Odd Arne Westad (επιμ.), ό.π., σελ. 320.

⁵³² *Εποχές*, τ. 15, Ιούλιος 1964 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η παραδουνάβια αποκόλληση», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 73).

⁵³³ Για την κατάσταση στις ανατ. χώρες στην Ευρώπη κατά τη συγκεκριμένη περίοδο βλ. για παράδειγμα Serge Berstein-Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, ό.π., σ. 233-250.

βαριά βιομηχανία δείχνει να ευνοείται από τη στενή οικονομική συνεργασία των μελών της KOMEKON, ενώ αντιθέτως η Ρουμανία που θέλει να αξιοποιήσει τις άφθονες πρώτες ύλες που διαθέτει αναπτύσσοντας βαριά βιομηχανία, δεν επιθυμεί να υποστεί τους περιορισμούς των μελών του οργανισμού.

Ένα άλλο φαινόμενο που παρατηρείται στο εσωτερικό των ανατολικών χωρών, είναι η πολιτική απάθεια των μαζών. Παρότι στο παρελθόν έχουν συντελεστεί «αναμφισβήτητες κατακτήσεις» στους τομείς της υγείας, της παιδείας και της πρόνοιας, οι λαοί των χωρών αυτών αντιμετωπίζουν στη δεδομένη φάση μια «σχετική έλλειψη καταναλωτικών αγαθών», γεγονός που τους υπενθυμίζει τις αδυναμίες του καθεστώτος⁵³⁴. Υπό αυτές τις συνθήκες, οι ηγεσίες των χωρών προσπαθούν να μη χάσουν το λαϊκό τους έρεισμα, επιδεικνύοντας τάσεις απεξάρτησης-που δε φτάνουν ωστόσο στην ολοκληρωτική απόσχιση- από τη Σοβιετική Ένωση και ταυτόχρονα ενθαρρύνουν κάποια φιλελεύθερα ανοίγματα στον πολιτικοοικονομικό τομέα. Κάνοντας μια αναδρομή στο παρελθόν, ο Μπουσμπουρέλης υπενθυμίζει ότι γεγονότα όπως ο Πολωνικός Οκτώβριος και η εξέγερση της Βουδαπέστης απέδειξαν ότι η σταλινική πολιτική δε θα μπορούσε να εφαρμοστεί παρά μόνο χάρη στην παρουσία των σοβιετικών στρατευμάτων⁵³⁵, ενώ και η παλιότερη γιουγκοσλαβική αποστασία είχε δώσει ένα παράδειγμα των αποτελεσμάτων στα οποία οδηγεί η απόλυτη οικονομική εξάρτηση από τη Σοβιετική Ένωση. Σε κάθε περίπτωση, η ψυχροπολεμική ύφεση που συνέβη παράλληλα με τη σοβιετο-κινεζική ρήξη έδωσε τη δυνατότητα στις χώρες του ανατολικού συνασπισμού να ελπίζουν στη χαλάρωση των σχέσεων με την Μόσχα.

Επανερχόμενος στην περίπτωση της Ρουμανίας, ο γράφων σημειώνει τρία ρήγματα στις σχέσεις με τη Μόσχα: το άνοιγμα οικονομικών δρόμων προς τη Δύση με παράλληλη προσέγγιση των ΗΠΑ, την άρνηση εκχώρησης εδάφους για το «υπερεθνικό οικονομικό σύμπλεγμα του Δουνάβεως» που ήθελε η Μόσχα, και την επιλογή ουδέτερης στάσης

⁵³⁴ *Εποχές*, τ. 15, Ιούλιος 1964 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η παραδουνάβια αποκόλληση», ό.π).

⁵³⁵ Τα παραδείγματα μελών του ανατολικού μπλοκ που επικαλείται το περιοδικό (Πολωνία, Ουγγαρία, Ρουμανία) αντιστοιχούν σε περιπτώσεις χωρών που ήταν σταθερά εχθρικές απέναντι στη Μόσχα και καχύποπτες των σοβιετικών προθέσεων απέναντι τους. Ο Στάλιν έχοντας εξαρχής αντιληφθεί τη δυσκολία ελέγχου τέτοιων χωρών προσπαθούσε να εγκαθιδρύει κυβερνήσεις τέτοιες που δε θα μπορούσαν ποτέ να αποτελέσουν απειλή για την ασφάλεια της ΕΣΣΔ. Βλ. Tony Judt, *Postwar, A history of Europe since 1945*, ό.π., σ. 129-130.

απέναντι στη διαμάχη των σοβιετικών με τους κινέζους. Ακόμη πιο εντυπωσιακή χαρακτηρίζεται η άρνηση του γιουγκοσλάβου προέδρου Τίτο– και μάλιστα παρά την ιδεολογική του συγγένεια με το Χρουστσόφ και τις διαφορές του ίδιου του Τίτο με τους Κινέζους– να λάβει μέρος σε σύνοδο με την συμμετοχή των ανά τον κόσμο Κομμουνιστικών Κομμάτων που θα είχε ως στόχο την αποβολή της Κίνας από την Κομμουνιστική Κοινότητα. Πέρα από την «ανάμνηση της δικής του αποβολής» που ίσως είναι ένας παράγοντας που επηρεάζει τη συγκεκριμένη απόφαση, ο Τίτο, όπως και πολλοί ακόμη πρόεδροι ανατολικών χώρων, φοβήθηκε ότι η ταύτιση με τη Σοβιετική Ένωση σ’ ένα τέτοιο ζήτημα θα ενίσχυε την εξάρτηση από τη Μόσχα η οποία, όπως έχει περιγραφεί, έχει πάψει από καιρό να είναι επιθυμητή για πολλούς ανατολικούς λαούς⁵³⁶.

Κι από την ΕΣΣΔ στην Τουρκία, την οποία ο υπογράφων τη στήλη «Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής», περιγράφει ως μια χώρα συντηρητική με χαμηλό βιοτικό επίπεδο και έντονα στοιχεία υπανάπτυξης, όπου είναι αναγκαία η αφύπνιση των δημιουργικών δυνάμεων και η μετατροπή της κοινωνίας και της οικονομίας από στατική σε δυναμική. Ο Μπουσμπουρέλης δημοσιεύει το συγκεκριμένο κείμενο στις αρχές του 1964, συσχετίζοντας την κατάσταση της Τουρκίας με τη στάση της απέναντι στο Κυπριακό⁵³⁷. Δείχνει δηλαδή να συνδέει την αδιαλλαξία και τον συντηρητισμό της ηγεσίας που διαχέονται προς τους κατοίκους, οι οποίοι διαθέτουν χαμηλές «αντιστάσεις» λόγω του αναλφαριθμητισμού και του εθνικιστικού φανατισμού, με τους αδέξιους χειρισμούς στο πλαίσιο του κυπριακού θέματος.

Οι αναφορές σε χώρες της ευρύτερης περιοχής της Μέσης Ανατολής είναι πολυάριθμες, δεδομένου ότι πρόκειται για ένα από τα παγκόσμια «πύρινα» μέτωπα της εν λόγω περιόδου και πόλο έλξης του αμερικανικού ενδιαφέροντος⁵³⁸. Λίγους μήνες μετά το

⁵³⁶ *Εποχές*, τ. 15, Ιούλιος 1964 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η παραδουνάβια αποκόλληση», ό.π.).

⁵³⁷ *Εποχές*, τ. 10, Φεβρουάριος 1964 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Εκκρεμότητες στην Τουρκία», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 73).

⁵³⁸ Η Ελλάδα, η Τουρκία και χώρες όπως το Ιράν και το Αφγανιστάν, στις αρχές της δεκαετίας του 1960, εντάσσονταν από τη USIA στη λίστα με τις χώρες ενδιαφέροντος της Μέσης Ανατολής. Οι χώρες αυτές, σύμφωνα με τους Αμερικανούς βρίσκονταν σε διαδικασία εκσυγχρονισμού κι αυτό ήταν γεγονός άμεσα συνυφασμένο με την κοινωνία, την πολιτική και την οικονομία τους. Ένα άλλο, με βάση την αμερικανική αντίληψη, στοιχείο σύνδεσης των χωρών ήταν η φτώχεια και η ανέχεια που είχε ως συνέπεια την «ανάπτυξη ενός ιδιότυπου ατομικισμού». Γενικότερα η πολιτισμική συγκρότηση αυτών των κοινωνιών (θρησκεία, ιδιοκτησία κα.) θεωρούνταν αντίθετη προς τα ιδεώδη του κομμουνισμού, αλλά ταυτόχρονα υπήρχαν μελέτες που μιλούσαν περί του αντιθέτου, βασισμένες σε παράγοντες όπως ο ρόλος του κράτους, ο οικονομικός

πραξικόπημα που απομάκρυνε τον Κασέμ από την εξουσία στο Ιράκ⁵³⁹, με τις ευλογίες του Νάσερ⁵⁴⁰ και των Αμερικανών, το περιοδικό σχολιάζει την κατάσταση που διαμορφώνεται στη Μέση Ανατολή, μιλώντας για ενωτικές προσπάθειες που πραγματοποιούνται από πλευράς Αιγύπτου-Συρίας-Ιράκ προκειμένου να αποφευχθεί η εξάπλωση του κομμουνισμού στην περιοχή. Το περιοδικό συσχετίζει τις προσπάθειες αυτές με μία ακόμη απόπειρα ένωσης που είχε γίνει ανάμεσα στην Αίγυπτο και τη Συρία το 1958, και είχε για μία ακόμη φορά ως γνώμονα την αντιμετώπιση του κομμουνισμού, από την πλευρά τουλάχιστον του κόμματος Μπάαθ της Συρίας⁵⁴¹. Συνολικά οι *Εποχές*, δείχνουν μέσα από την ανάλυση τους για το μεσανατολικό να θεωρούν κυρίαρχο θέμα και εκεί την απαλλαγή από την επιρροή του κομμουνισμού, ενώ δείχνουν να ασπάζονται, με διακριτικό ωστόσο τρόπο, την αμερικανική πολιτική στην περιοχή. Αυτό γίνεται εμφανές

σχεδιασμός κ.ά. Οι αναλύσεις διέκριναν ωστόσο την Ελλάδα και την Κύπρο από χώρες όπως η Τουρκία, το Ιράν και το Αφγανιστάν(που ήταν στρατοκρατούμενες) ως προς την επιρροή της κοινής γνώμης στην πολιτική ζωή και την ύπαρξη «επαρκών διαύλων επικοινωνίας» (ΜΜΕ, πολιτικά κόμματα, ομάδες πίεσης κα.). Βλ. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο «άλλος» ψυχρός πόλεμος, Η αμερικανική πολιτιστική διπλωματία στην Ελλάδα, 1953-1973*, ό.π., σελ. 78-79.

⁵³⁹ Στη βιβλιογραφία συναντάται συχνά η άποψη ότι οι αμερικανοί διπλωμάτες ενθάρρυναν το Νάσερ να κινητοποιήσει τον αραβικό εθνικισμό σαν αντίβαρο στον ιρακινό κομμουνισμό, με την ελπίδα ότι ο ιρακινός στρατός θα κινούνταν ενάντια στον Κασέμ. Ο Κασέμ ανατράπηκε από το στρατιωτικό πραξικόπημα του Φεβρουαρίου 1963, όταν ο Τζον Κέννεντυ βρισκόταν πλέον στο Λευκό Οίκο. Ακόμη και οι πλευρές που αμφισβητούν τα στοιχεία που δείχνουν ανάμιξη της CIA στο πραξικόπημα που είχε πραγματοποιηθεί από τη συμμαχία των Νασσεριστών και Μπααθιστών αξιωματούχων, δεν αμφισβητούν ότι το αποτέλεσμα του πραξικοπήματος ήταν καλοδεχούμενο στην Ουάσινγκτον. Μία βασική συνέπεια του ήταν η καταστροφή του Ιρακινού Κομμουνιστικού Κόμματος που είχε επηρεάσει περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο τον αραβικό κόσμο. Βλ. Brendon O'Connor, Martin Griffiths, *The Rise of Anti-Americanism* Routledge Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2006, σελ. 94.

⁵⁴⁰ Ο νασερίκος αραβικός εθνικισμός, μέσω ενός συνδυασμού ριζοσπαστικής ρητορικής και προσωπικού χαρίσματος, άλλαξε το πολιτικό πρόσωπο της Μέσης Ανατολής και διαμόρφωσε μια κοινή αραβική ταυτότητα. Οι αντίπαλοι του Νάσερ που ήταν πολλοί και όχι σταθεροί επηρέασαν τη φύση του αραβισμού. Ο Νάσερ μεταξύ άλλων κατέστησε την Αμερική από εν δυνάμει σύμμαχο σε ιμπεριαλιστικό εχθρό, δημιουργώντας μια εικόνα που οι ΗΠΑ στάθηκαν διαχρονικά ανίκανες να αποβάλουν στην αραβική περιοχή. Η παγίωση της εξουσίας του Νάσερ στην Αίγυπτο που ακολούθησε το πραξικόπημα των «Ελευθέρων Αξιωματικών» της 23ης Ιουλίου 1952, γρήγορα άρχισε να βασίζεται σε μια αντιφατική εξωτερική πολιτική που κορυφώθηκε στην κρίση του Σουέζ το 1956. Στη συνέχεια, το Κάιρο άρχισε να προωθεί την επανάσταση στην ευρύτερη αραβική περιοχή, μέσα από περιπέτειες όπως η δοκιμαστική ένωση Αιγύπτου- Συρίας το 1958-1961 και μια μακρά αιγυπτιακή επέμβαση στον εμφύλιο πόλεμο της Υεμένης από το 1962-67. Σε κάθε περίπτωση η ήττα στον «Πόλεμο των Έξι Ημερών»(1967) με το Ισραήλ έδειξε τελικά την ματαιότητα των αραβικών εθνικιστικών αξιώσεων. Στον απόηχο της, οι Αιγύπτιοι ηγέτες προσπάθησαν να συμβιβαστούν με το νέο τους περιβάλλον μέσα από περιορισμένες εγχώριες μεταρρυθμίσεις και με την εστίαση στον ανανεωμένο «Πόλεμο της Φθοράς» με το Ισραήλ. Ο θάνατος του Νάσερ στις 28 Σεπτεμβρίου 1970 έβαλε τέλος σε αυτή την εποχή. L. James, *Nasser at War: Arab Images of the Enemy*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη, 2006, σελ. ix.

⁵⁴¹ *Εποχές*, τ. 1, Μάιος 1963 (Λ. Καραπαναγιώτης, «Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής», σ. 80).

για παράδειγμα όταν το περιοδικό κάνει λόγο για τη «μόνιμη εχθρότητα των Αράβων προς το Κράτος του Ισραήλ» που παρουσιάζεται ως κατεξοχήν υπεύθυνη για την αντιπαράθεση μεταξύ των δύο χωρών. Μία από τις προκλήσεις των Αράβων, αναφέρει το περιοδικό τον Μάιο του 1965 είναι ότι θέλουν να παροχετεύσουν σε παραποτάμους της Συρίας και του Λιβάνου τα νερά του Ιορδάνη, περιορίζοντας περαιτέρω τους ήδη λιγοστούς υδάτινους πόρους του Ισραήλ⁵⁴². Το Ισραήλ παρουσιάζεται αναγκασμένο ως εκ τούτου να απειλήσει με στρατιωτική ενέργεια, γεγονός που δε δείχνει να πτοεί τη Δαμασκό. Οι *Εποχές* αναφέρονται στην πρόθεση των ΗΠΑ να εφοδιάσουν και τις δύο πλευρές, αναπαράγοντας τη φράση των *Times* της Ν. Υόρκης περί της αμερικανικής «προσπάθειας για την διατήρηση της στρατιωτική ισορροπίας και της πολιτικής σταθερότητας στη Μέση Ανατολή»⁵⁴³. Στο ίδιο πλαίσιο, με βάση τον Μπουσμπουρέλη, εντάσσεται η επικείμενη ενίσχυση των φιλοδυτικών Ιορδανών έναντι του ισραηλινού κινδύνου που δεν αναιρεί την ταυτόχρονη ενίσχυση του Ισραήλ έναντι των Αιγυπτίων⁵⁴⁴.

3.10 Ο «κινεζικός κίνδυνος»

Καθώς η θεωρία του κομμουνιστικού κινδύνου δεν αναφερόταν μόνο στον σοβιετικό παράγοντα, αλλά και στην Κίνα, ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα άρθρα των *Εποχών* γύρω από την κινεζική πολιτική. Μέσα από συστηματική αρθρογραφία για την Κίνα και την μαοϊκή πολιτική, το περιοδικό προσπαθεί να διευκρινίσει κατά πόσο η κινεζική εκδοχή του κομμουνισμού μπορεί να επικρατήσει διεθνώς, και επομένως κατά πόσο ενδέχεται να συνιστά την νούμερο ένα απειλή για την ανθρωπότητα τη συγκεκριμένη στιγμή. Γι' άλλη

⁵⁴² *Εποχές*, τ. 25, Μάιος 1965 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Περιπλοκές στη Μέση Ανατολή», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 70).

⁵⁴³ *Εποχές*, τ. 1, Μάιος 1963 (Λ. Καραπαναγιώτης, στήλη: «Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής», σ. 80).

⁵⁴⁴ Μετά την κρίση στο Σουέζ και παρά την πολυπλοκότητα και καμιά φορά την αντιφατικότητα των αμερικανικών συμφερόντων, σε γενικές γραμμές οι ΗΠΑ υποστήριζαν το Ισραήλ και τα φιλοδυτικά καθεστώτα (Σαουδική Αραβία, Ιορδανία, Μαρόκο, Λιβύη ως το 1969, Ιράν ως το 1979), ενώ η Μόσχα ενίσχυσε τον αραβικό εθνικισμό τόσο με τη μορφή του νασερισμού όσο και του μπααθισμού, εξοπλίζοντας τα αραβικά κράτη (Αίγυπτο ως το 1970, Συρία, Ιράκ, Υεμένη). Βλ. *Η Καθημερινή*, 19.04.2014 (Γιάννης Σακκάς, «Η κρίση του Σουέζ», Ένθετο «Κόσμος»). Από την άλλη, έγιναν πολλές φορές κινήσεις συμβιβασμού του αμερικανικού με τον αραβικό εθνικισμό, ιδίως επί Κέννεντυ, δεδομένου ότι υπήρξαν σημεία σύγκλισης των Αράβων με την Αμερική όσο και τριβής με τη σοβιετική πλευρά. Βλ. Brendon O'Connor, Martin Griffiths, *The Rise of Anti-Americanism*, ό.π., σ. 94.

μια φορά οι σχετικές αναλύσεις στο περιοδικό ταυτίζονται σε μεγάλο βαθμό με την εικόνα που οι ΗΠΑ είχαν δημιουργήσει για την Κίνα τη δεδομένη περίοδο, διατηρώντας έντονη επιφυλακτικότητα για το ενδεχόμενο ο Μάο να πραγματοποιήσει τα πολιτικά του σχέδια, ανατρέποντας τις παγκόσμιες ισορροπίες.

Βλέποντας την Κίνα να έχει αντιταχθεί στο υφεσιακό κλίμα του ψυχρού πολέμου, οι *Εποχές* αναφέρονται στην απαρχή της αντιπαράθεσης ΕΣΣΔ-Κίνας, επικρίνοντας τη στάση του Πεκίνου να εναντιωθεί στην προσέγγιση ΗΠΑ και Σοβιετικής Ένωσης και να δείξει έτσι την επιθυμία του να δυναμιτίσει την αντιπαράθεση⁵⁴⁵. Το περιοδικό τοποθετεί την έναρξη της διαμάχης Σοβιετικής Ένωσης-Κίνας στο 1956, περίοδο κατά την οποία η Μόσχα απέρριψε το αίτημα του Πεκίνου για ατομικά όπλα⁵⁴⁶. Οι *Εποχές* ερμηνεύουν το ξέσπασμα αλλά και τη συνέχεια της κόντρας ανάμεσα στις δύο δυνάμεις σαν απόδειξη του γεγονότος ότι το ιδεολογικό κριτήριο έχει πάψει να είναι κυρίαρχο για το διαχωρισμό του κόσμου σε στρατόπεδα και ότι τη θέση του έχει πάρει η διαίρεση ανάμεσα σε «χορτάτους και πεινασμένους»⁵⁴⁷. Παρότι σύμφωνα με τον Μπουσμπουρέλη, οι Κινέζοι συγκαταλέγονται στους τελευταίους, παρ' αυτά το όραμα του Μάο για ανάδειξη της Κίνας στην «τρίτη Ρώμη» δε μπορεί προς το παρόν να θεωρηθεί απίθανο⁵⁴⁸.

Το περιοδικό εκφράζει την άποψη ότι η Κίνα επιδιώκει να βρει συμμάχους προκειμένου να προωθήσει τα σχέδια της και να αντιμετωπίσει ενδεχόμενη απειλή πολέμου από την Αμερική. Οι *Εποχές* αναφέρουν ενδεικτικά ότι ο αντιαμερικανισμός του Ντε Γκωλ, οδήγησε τον τελευταίο σε δήλωση υποστήριξης της Κίνας, σε περίπτωση πολέμου με τις ΗΠΑ και σε πρόταση για συμμετοχή της Κίνας στην οργανωτική επιτροπή

⁵⁴⁵ *Εποχές*, τ. 18, Οκτώβριος 1964 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Το “σχίσμα” χωρίς ιδεολογία», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 71).

⁵⁴⁶ Το 1957 η Κίνα δέχθηκε απειλή από τις ΗΠΑ οι οποίες εγκατέστησαν πυρηνικούς πυραύλους στην Ταϊβάν. Ο Μάο, θέλοντας να επιδείξει δυναμισμό απέναντι στην πρόκληση, κατέστησε σαφές ότι αψηφά τον κίνδυνο. Η ακραία ρητορική που χρησιμοποίησε έκανε τη Μόσχα να αποστασιοποιηθεί ακόμη περισσότερο από το Πεκίνο και να αγνοήσει το αίτημα του για ατομικές βόμβες. Στο μεταξύ οι ιδεολογικές διαφορές ανάμεσα στο Χρουστσόφ και το Μάο μεγάλωναν επιστεγάζοντας την κόντρα ανάμεσα στις δύο δυνάμεις. Βλ. *Η Καθημερινή*, 19.09.2015 (Χαράλαμπος Παπασωτηρίου, «Η σινοσοβιετική ρήξη», Ένθετο «Κόσμος»).

⁵⁴⁷ Για την αύξηση της απόστασης ανάμεσα στον πλούσιο και τον φτωχό κόσμο κατά τη δεκαετία του 1960, βλ. για παράδειγμα Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σ. 333.

⁵⁴⁸ *Εποχές*, τ. 18, Οκτώβριος 1964 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Το “σχίσμα” χωρίς ιδεολογία», ό.π.).

του ΟΗΕ⁵⁴⁹. Πρόκειται για μία ακόμη διατύπωση της ανησυχίας του περιοδικού ότι εξυφάνεται μια παγκόσμια συνωμοσία εναντίον των Αμερικανών με πρωταγωνιστή αυτή τη φορά, όχι τη Σοβιετική Ένωση, αλλά την Κίνα, η οποία αναζητάει, με δόλωμα τον αντιαμερικανισμό, υποστήριξη από άλλες χώρες. Ωστόσο, με την πάροδο των μηνών οι *Εποχές* αρχίζουν να καταγράφουν την άρνηση πολλών χωρών να συμμαχήσουν με την Κίνα έναντι της Σοβιετικής Ένωσης, και την κατάσταση απομονωτισμού στην οποία *de facto* έχει βρεθεί το Πεκίνο και την οποία δεν είχε άλλη επιλογή από το να τη μετατρέψει σε κεντρική πολιτική του. Ο ίδιος ο Μάο, ωστόσο, την παρουσίασε σα συνέπεια της «παγκόσμιας ιμπεριαλιστικής συνωμοσίας» εναντίον της χώρας του⁵⁵⁰. Παρότι το Πεκίνο παρουσιάστηκε έτοιμο να προσφέρει «τεχνική βοήθεια» σε περιοχές όπως η Αφρική και Λατινική Αμερική, ξεκάθαρη υποστήριξη κατάφερε να εξασφαλίσει μόνο από την Αλβανία του Χότζα. Με αυτό το δεδομένο, ο Μάο υποστήριξε την αναγκαστική επιλογή της απομόνωσης. Οι *Εποχές* τονίζουν την ικανοποίηση των ΗΠΑ από την απομόνωση της Κίνας, δεδομένου ότι καθόλη την περίοδο έκδοσης του περιοδικού η ανησυχία των Αμερικανών για τον κινεζικό κίνδυνο παραμένει ακμαία και δεν υπάρχουν ακόμη σκέψεις για την αμερικανο-κινεζική προσέγγιση που τελικά έγινε πραγματικότητα μετά τα τέλη της δεκαετίας του 1960⁵⁵¹.

⁵⁴⁹ *Εποχές*, τ. 23, Μάρτιος 1965 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η Ευρώπη των πατρίδων», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 76).

⁵⁵⁰ *Εποχές*, τ. 35, Μάρτιος 1966 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η Κίνα και η πείνα των αδεσμεύτων», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 267).

⁵⁵¹ Από το 1968 ο Μάο σταμάτησε τελείως να μιλά για τον ρόλο που θα μπορούσε να διαδραματίσει η «ένταση» και να υποδαυλίζει το επαναστατικό πνεύμα. Αντίθετα, τόνιζε συχνά τη σημασία της εδραίωσης «των επιτευγμάτων της Πολιτιστικής Επανάστασης» που στην πραγματικότητα σήμαινε απλώς ενίσχυση της πολιτικής εξουσίας του. Αυτά ήταν κρίσιμα σημάδια ότι η Κίνα του Μάο ως επαναστατικό κράτος, έχοντας υπάρξει ένας αμείλικτος αμφισβητίας του «παλιού κόσμου» για δύο δεκαετίες, άρχισε τώρα να δείχνει την προθυμία της να ζήσει με την προς μετασχηματισμό «παλαιά» παγκόσμια τάξη. Με άλλα λόγια, μια διαδικασία «κοινωνικοποίησης» είχε διαβρώσει την μαοϊκή επανάσταση. Ήταν μέσα στο πλαίσιο αυτό που, το 1969, κλιμακώθηκε η απειλή για την κινεζική ασφάλεια από τη Σοβιετική Ένωση και ο Μάο άρχισε να υιοθετεί μια νέα πολιτική έναντι των Ηνωμένων Πολιτειών. Βλ. Jian Chen, *Mao's China and the Cold War*, The University of North Carolina Press, 2001, σ. 244. Για τους ίδιους τους Αμερικανούς ο Μάο Τσε Τουνγκ έγινε για πολλά χρόνια σύμβολο του κακού κι απόδειξη της επιτυχίας της διεθνούς κομμουνιστικής συνωμοσίας. Οι αμερικανοί υπεύθυνοι για τη χάραξη πολιτικής τον θεωρούσαν ως μια άλλη πτυχή του σχεδίου της Σοβιετικής Ένωσης για παγκόσμια επανάσταση. Στην πραγματικότητα, ο φόβος του Μάο για τους Σοβιετικούς ήταν μεγαλύτερος από τις ανησυχίες του για τις Ηνωμένες Πολιτείες, αλλά μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960 οι ιθύνοντες στην Αμερική δεν το είχαν συνειδητοποιήσει. Η προσέγγιση με την Κίνα ξεκίνησε ουσιαστικά κατά τη διάρκεια της Προεδρίας του Νίξον. Βλ. James S. Olson *The 1960s: Key Themes and Documents*, ABC-CLIO Santa Barbara, Καλιφόρνια 2018, σ. 144.

Αναλύοντας του στόχους της «αγροτικής επανάστασης» του Μάο σε άλλο τεύχος, το περιοδικό αναφέρεται στα μεγαλεπήβολα σχέδια της Κίνας για «απελευθέρωση της Ασίας, της Αφρικής και της Λατινικής Αμερικής με λαϊκούς πολέμους». Σύμφωνα με τον Μπουσμπουρέλη, ο Μάο θεωρεί ικανή τη «λαϊκή αγροτική εξέγερση»⁵⁵² να οδηγήσει σ' ένα τέτοιο αποτέλεσμα, ενώ ο αρθρογράφος εκτιμάει ότι με δεδομένη την αποτυχία των προγραμμάτων βοήθειας της Δύσης προς τις υπανάπτυκτες χώρες, η κινέζικη εναλλακτική δεν είναι εκ προοιμίου καταδικασμένη σε αποτυχία ούτε και ακίνδυνη⁵⁵³. Από την άλλη, το περιοδικό στα μέσα του 1966, επισημαίνει ότι οι επαναστατικές ιδέες στην Κίνα δε διαδόθηκαν με τον τρόπο που ήλπιζε ο κινέζος ηγέτης και η απογοήτευσή του πήρε την μορφή μαζικών εκκαθαρίσεων στο εσωτερικό της χώρας. Ο Μάο, σύμφωνα με το περιοδικό, θεωρώντας ότι οι άνθρωποι του πνεύματος, οι παιδαγωγοί και καλλιτέχνες αποδείχθηκαν ιδιαίτερα μετριοπαθείς στην εφαρμογή των επαναστατικών ιδεών που ο ίδιος ήθελε να εμφυσήσει στην κοινωνία, τους κατηγορήσε για «δεξιά παρέκκλιση» και στη βάση αυτής της λογικής, ξεκίνησε την Πολιτιστική Επανάσταση το 1966⁵⁵⁴. Λίγο

⁵⁵² Κατά το 1957 και το 1958 τον Μάο Τσε Τουνγκ κυρίευσε το όραμα ότι η οικονομική ανάπτυξη στην Κίνα θα μπορούσε να προχωρήσει γρήγορα, με άλματα, στηριζόμενη στον αυτοσχεδιασμό και τον μαζικό αυθορμητισμό, και όχι μετριοπαθώς με τον προγραμματισμένο και βαθμιαίο τρόπο του Σχεδίου των πρώτων Πέντε Χρονών (1953-7). Ο Μάο ξεκίνησε το Μεγάλο άλμα Προς τα Εμπρός, σπρώχνοντας σε ακραίο βαθμό τις ιδέες του, οι οποίες, καθώς μεταβάλλονταν, διαμόρφωσαν τα σπουδαία γεγονότα του 1958-1960. Ο Μάο ήταν σίγουρος για την ταχεία οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική πρόοδο που θα μπορούσε να επιτευχθεί με την ενίσχυση της παραγωγής, μέσω της κινητοποίησης κάθε Κινέζου στον μετασχηματισμό της χώρας. Επιστρέφοντας στις αντάρτικες τεχνικές των επαναστατικών χρόνων, ο Μάο πίστεψε ότι είχε ανακαλύψει μια πρωτότυπη εναλλακτική λύση απέναντι στο σοβιετικό μοντέλο, το οποίο η Κίνα είχε αντιγράψει κατά τη διάρκεια του Σχεδίου των πρώτων Πέντε Χρονών. Εφόσον το άλμα έπρεπε να γίνει καθοδηγούμενο από τα δημιουργικά ένστικτα των μαζών, οι τεχνικοί και οι ειδικοί, συμπεριλαμβανομένων των σοβιετικών εμπειρογνομόνων, παραγκωνίστηκαν. Προκειμένου να ενθαρρυνθεί περαιτέρω η εμπλοκή του συνόλου του πληθυσμού, το καθεστώς για πρώτη φορά εισήγαγε μια εκτεταμένη διοικητική αποκέντρωση που αμφισβητούσε τις συγκεντρωτικές υποθέσεις του σοβιετικού μοντέλου. Alfred L. Chan, *Mao's Crusade: Politics and Policy Implementation in China's Great Leap*, Oxford University Press 2001, σελ. 3.

⁵⁵³ *Εποχές*, τ. 31, Νοέμβριος 1965 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Αλλαγή κλίματος στην Ν. Α. Ασία», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 70).

⁵⁵⁴ Από ιστορική άποψη, η Πολιτιστική Επανάσταση αντιπροσώπευε την κορύφωση των προσπαθειών του Μάο να μετατρέψει την «παλιά» κατάσταση και την κοινωνία της Κίνας μέσω εκτεταμένης μαζικής κινητοποίησης. Ο Μάο ξεκίνησε την Πολιτιστική Επανάσταση για δύο σκοπούς. Πρώτον, ήλπιζε ότι θα του επέτρεπε να ανακαλύψει νέα μέσα για να προωθήσει τον μετασχηματισμό του κόμματος, του κράτους και της κοινωνίας με βάση τα ιδανικά του - η Κίνα δηλαδή θα μετατρεπόταν σε γη ευημερίας, καθολικής δικαιοσύνης και ισότητας. Δεύτερον, θέλησε να την χρησιμοποιήσει για να ενισχύσει την πολύ εξασθενημένη εξουσία και φήμη του μετά το καταστροφικό Μεγάλο Άλμα προς τα εμπρός. Θεωρούσε ότι ο ενισχυμένος ηγετικός του ρόλος θα εγγυόταν την επιτυχία της επανάστασής του. Με την πραγματοποίηση της Πολιτιστικής Επανάστασης, ο Μάο πέτυχε εύκολα το δεύτερο στόχο, καθιστώντας την εξουσία του απόλυτη. Αλλά απέτυχε να πλησιάσει την επίτευξη του πρώτου του στόχου. Αν η δύναμη της μαζικής κίνησης που

μετά την έναρξη της τελευταίας, το περιοδικό προβλέπει, εστιάζοντας στο θέμα της παιδείας, ότι το πολιτικό στοιχείο θα είναι κυρίαρχο στον τρόπο εφαρμογής κάθε μεταρρύθμισης⁵⁵⁵.

Λίγα τεύχη αργότερα οι *Εποχές* επικρίνουν το βασικό όργανο της Πολιτιστικής Επανάστασης του Μάο, το σώμα των «Κόκκινων Φρουρών» που είχε συγκροτήσει εντός του στρατού ο κινέζος ηγέτης. Όπως αναφέρεται στη στήλη του περιοδικού για τα διεθνή θέματα, οι «έξαλλοι αυτοί νεαροί» που συναποτελούν τους «Κόκκινους Φρουρούς» τείνουν να αντικαταστήσουν τα κόμματα στην Κίνα και παράλληλα λειτουργούν ως όργανα χειραγώγησης της μάζας. Πρόκειται για μία ακόμη ένδειξη του ότι, σύμφωνα με το περιοδικό, η Κίνα θέτει εν κινδύνω την παγκόσμια ειρήνη, αποκλείοντας κάθε επιβολή από την αμερικανική ή τη σοβιετική πλευρά. Ωστόσο, οι *Εποχές* θεωρούν απίθανο το σενάριο οι «Στρατηγοί» του Μάο να εμπεδώσουν σε τέτοιο βαθμό την «κινεζική παραλλαγή της μαρξιστικής ιδεολογίας» ώστε να υπάρξει ομοφωνία μεταξύ τους κι άρα να υπάρξει ενδεχόμενο εδραίωσης της κινεζικής ανεξαρτησίας⁵⁵⁶. Ακόμη όμως και υπό αυτές τις συνθήκες, το περιοδικό συνεχίζει να μιλάει μέχρι το τέλος της έκδοσής του για τον «κίτρινο κίνδυνο», διευκρινίζοντας ωστόσο ότι πρόκειται για κίνδυνο διεθνούς επέκτασης της κινεζικής επανάστασης και όχι για κίτρινο πυρηνικό κίνδυνο, κίνδυνο δηλαδή χρήσης ατομικής βόμβας⁵⁵⁷.

3.11 Η περίπτωση της Αφρικής

Οι *Εποχές* εστιάζουν στην περίπτωση της Αφρικής, κάνοντας επανειλημμένες αναφορές και δημοσιεύοντας αναλύσεις πάνω στο θέμα της ανεξαρτησίας, των ξένων παρεμβάσεων,

απελευθερώθηκε από την Πολιτιστική Επανάσταση κατέστρεψε τόσο τους αντιπάλους του Μάο όσο και το «παλιό» κομματικό σύστημα ελέγχου του κράτους, δε μπόρεσε να δημιουργήσει τη νέα μορφή κρατικής εξουσίας που ο Μάο ήθελε τόσο πολύ προκειμένου να οικοδομήσει μια νέα κοινωνία στην Κίνα. Σε κάθε περίπτωση, ο Μάο ήταν έτοιμος να σταματήσει την επανάσταση το 1968-69. Βλ. Jian Chen, *Mao's China and the Cold War*, ό.π., σελ. 243.

⁵⁵⁵ *Εποχές*, τ. 40, Αύγουστος 1966 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Λαϊκή Κίνα: πήδημα στο χάος», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 172).

⁵⁵⁶ *Εποχές*, τ. 44, Δεκέμβριος 1966 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Μάο Τσε Τουγκ, οικοδόμος και πυρπολητής», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 573).

⁵⁵⁷ *Εποχές*, τ. 34, Φεβρουάριος 1966 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Μετά την τραγωδία της Τασκένδης», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 167).

αλλά και της ένταξης του αφρικανικού προβλήματος στο ευρύτερο θέμα της υπανάπτυξης. Το περιοδικό δημοσιεύει μάλιστα ολόκληρο αφιέρωμα στην Αφρική (Απρίλιος 1966), αποδεικνύοντας ότι τη θεωρεί ένα από τα κορυφαία θέματα της ατζέντας της διεθνούς πολιτικής. Είναι εξάλλου γεγονός ότι η Αφρική και ο τρίτος κόσμος γενικότερα υπήρξε ένα σημαντικό σημείο στρατιωτικής και ιδεολογικής διαμάχης ανάμεσα στις δύο υπερδυνάμεις τη δεδομένη περίοδο⁵⁵⁸.

⁵⁵⁸ Όπως είχε γίνει με την Ευρώπη τη δεκαετία του 1940 και του 1950, έτσι και στον τρίτο κόσμο εν συνεχεία, ο ανταγωνισμός ανάμεσα στο σοσιαλισμό και τον καπιταλισμό ήταν τόσο για το ποιο σύστημα θα μπορούσε να προσφέρει την καλύτερη φροντίδα υγείας, όσο και για τις αρχές της ελευθερίας ή της δικαιοσύνης. Βλ. Odd Arne Westad «The Cold War and the international history of the twentieth century», *The Cambridge History of the Cold War*, ό.π., σελ. 13. Δίπλα στη συζήτηση για τα συμφέροντα των μεγάλων δυνάμεων σε σχέση με τον τρίτο κόσμο υπάρχει και η προσέγγιση της «τυραννίας του αδύναμου» που θέλει ΗΠΑ και ΕΣΣΔ να «αναγκάστηκαν» να εμπλακούν σε συγκεκριμένες «στρατιωτικές περιπέτειες» στον τρίτο κόσμο. Βλ. John Lewis Gaddis, «On Starting All Over Again: A Naïve Approach to the Study of the Cold War», *Reviewing the Cold War, Approaches, Interpretations, Theory*, ό.π., σελ. 32. Η εικόνα της αμερικανικής δημοκρατίας προσέλκυσε την προσοχή και τις συμπάθειες πολλών διανοουμένων και ηγετών του τρίτου κόσμου - αν και αυτό συχνά υποσκάπτονταν από την αυξανόμενη προσοχή στη φυλετική ανισότητα στις Ηνωμένες Πολιτείες. Βλ. David C. Engerman, «Ideology and the origins of the Cold War, 1917–1962», *The Cambridge History of the Cold War*, ό.π., σελ. 41. Ο Ευάνθης Χατζηβασιλείου αναφέρει ότι τα νέα κράτη που είχαν προκύψει μετά την αποαποικιοποίηση και αποκαλούνται «Τρίτος Κόσμος» ήταν επιφυλακτικά τόσο απέναντι στις ΗΠΑ- λόγω της συχνής ταύτισης με τη Βρετανία και τη Γαλλία, αλλά και της πολιτικής στο Βιετνάμ- όσο και απέναντι στην ΕΣΣΔ, δεδομένου ότι οι περισσότεροι ηγέτες του τρίτου κόσμου δεν είχαν καταρχήν φιλοσοβιετικές τάσεις. Βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, ό.π., σελ. 385-386. Ως προς την περίπτωση συγκεκριμένα της Αφρικής, μετά το ασιατικό-αφρικανικό συνέδριο που πραγματοποιήθηκε στο Bandung της Ινδονησίας τον Απρίλιο του 1955 έγινε απόλυτα συνειδητή τόσο η πρόθεση της σοβιετικής πλευράς να αποσπάσει την ιδεολογική συμμαχία των μετααποικιακών λαών όσο και η παρεπόμενη διάθεση της Αμερικής να καταστήσει τον τρίτο κόσμο κεντρικό πεδίο της ψυχροπολεμικής διαμάχης. Στο πλαίσιο αυτό, η Αμερική προσπάθησε να αξιοποιήσει διεθνικά αφρικανικά δίκτυα, όπως η ομάδα AMSAC (American Society of African Culture), μια ομάδα Αφροαμερικανών που ασχολήθηκαν με τις πολιτιστικές ανταλλαγές μεταξύ αφρικανικών ομάδων της διασποράς αλλά και εντός της αφρικανικής ηπείρου. Πολλοί μαύροι διανοούμενοι και καλλιτέχνες ενίσχυσαν τον ρόλο της Αμερικής ως συντονιστή αυτών των αφρικανικών δικτύων. Σημειώνεται ωστόσο ότι τα μέλη της AMSAC δεν ήταν «άβουλα πιόνια» στα χέρια των Αμερικανών ούτε δρούσαν αποκλειστικά προς όφελος των τελευταίων. Από τη μία πολλοί από τους μαύρους της AMSAC ήταν ειλικρινείς αντικομμουνιστές, καθώς οι πεποιθήσεις τους σφυρηλατήθηκαν σε παλαιότερους αγώνες στην αφρικανική αμερικανική κοινότητα κατά των κομμουνιστικών δραστηριοτήτων. Επίσης πολλοί διανοούμενοι της AMSAC χρησιμοποίησαν την υποστήριξη της CIA για σκοπούς που πιθανότατα δεν σχετίζονταν με τα αμερικανικά συμφέροντα. Για παράδειγμα άσκησαν πίεση για καλύτερη μαύρη αντιπροσώπευση στην αμερικανική εξωτερική υπηρεσία και, περιστασιακά, για τις πολιτικές ή πολιτιστικές ανησυχίες τους στην μετααποικιακή Αφρική. Με άλλα λόγια, οι επιδοτήσεις της CIA δεν ενίσχυαν πάντα τον αμερικανικό «πολιτιστικό ιμπεριαλισμό». Μερικές φορές βοήθησαν να αναπτυχθούν αντιφατικές διεθνικές «ευαισθησίες» ή άλλες που σχετίζονταν με τις επιθυμίες των αφρικανικής διασποράς. Βλ. Hugh Wilford, «The American Society of African Culture: The CIA and Transnational Networks of African Diaspora, Intellectuals in the Cold War», στο Luc van Dongen, Stéphanie Roulin, Giles Scott-Smiths (επιμ.), *Transnational Anti-Communism and the Cold War, Agents, Activities, and Networks*, ό.π., σελ. 23-25&31-33.

Σύμφωνα με τον καθηγητή δικαίου στο πανεπιστήμιο της Ινδιάνας Αργύρη Φατούρο το δεύτερο σημαντικότερο πρόβλημα που έχει να αντιμετωπίσει ο κόσμος τη συγκεκριμένη στιγμή, μετά τον ψυχρό πόλεμο, είναι το θέμα των υπανάπτυκτων χωρών⁵⁵⁹. Τα δύο μάλιστα αυτά κορυφαία προβλήματα παρουσιάζονται μάλιστα να είναι αλληλοσυνδεόμενα, αφού ο ψυχρός πόλεμος δίνει, σύμφωνα με το περιοδικό, τη δυνατότητα στα κράτη της Αφρικής να χρησιμοποιούν ως «όπλο» διεθνούς πολιτικής την απειλή της συνεργασίας με το δυτικό ή το ανατολικό στρατόπεδο, ανάλογα με το συμφέρον τους. Τα ανεπτυγμένα κράτη παρουσιάζονται αναγκασμένα να κάνουν παραχωρήσεις στην Αφρική και στις υποανάπτυκτες κοινωνίες εν γένει προκειμένου να αποφευχθεί η πλήρης ανισορροπία σε αυτές. Ταυτόχρονα, ο τρίτος κόσμος, εμφανίζεται ευνοημένος σε νομικό επίπεδο από το κλασικό διεθνές δίκαιο που προβλέπει την αυτοδιάθεση των κρατών, ενώ γίνεται η εκτίμηση ότι μελλοντικά θα τεθεί ολοκληρωτικά εκτός νόμου κάθε μορφή «αποικιοκρατίας, κατοχής ή εκμετάλλευσης» των εδαφών των υποανάπτυκτων χωρών, ανεξαρτήτως του αν πρόκειται για κατάκτηση εδαφών ή για προσπάθεια οργάνωσης κοινωνιών που βρίσκονται εκτός ελέγχου. Για το λόγο αυτό, ο γράφων καταλήγει στο ότι χρειάζεται ένας νομικός επαναπροσδιορισμός των σχετικών θεμάτων προκειμένου να γίνουν βήματα προς την κατεύθυνση της διεθνούς ανάπτυξης⁵⁶⁰. Εν ολίγοις με το συγκεκριμένο άρθρο οι *Εποχές* προβάλλουν εμμέσως και όχι προκλητικά ένα αίτημα νομιμοποίησης των επεμβάσεων των ανεπτυγμένων χωρών στις τρίτες χώρες και δη στην Αφρική, εξηγώντας τους κινδύνους που ενέχει για τη σταθερότητα των ιδίων των χωρών αλλά και για τις παγκόσμιες ισορροπίες ο νομικός αποκλεισμός κάθε δυνατότητας για μια τέτοιου είδους επέμβαση.

Οι *Εποχές* υποστηρίζουν και πάλι εμμέσως την ίδια ιδέα, περί της αναγκαιότητας της εμπλοκής των ανεπτυγμένων χωρών στα της αφρικανικής ηπείρου⁵⁶¹, αναφερόμενες

⁵⁵⁹ *Εποχές*, τ. 31, Νοέμβριος 1965 (Αργύρης Φατούρος, «Ο τρίτος κόσμος και το σύγχρονο διεθνές δίκαιο, 1^ο», σ. 33-41).

⁵⁶⁰ *Εποχές*, τ. 31, Νοέμβριος 1965 (Αργύρης Φατούρος, «Ο τρίτος κόσμος και το σύγχρονο διεθνές δίκαιο, 1^ο», ό.π.).

⁵⁶¹ Η ελλιπής γνώση και η «θολερότητα» που γενικά επικρατεί γύρω από την πραγματική φυσιολογία της Αφρικής ενίσχυσε κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, όσο και διαχρονικά το «φαντασιακό» που προώθησαν οι ξένες δυνάμεις σε σχέση με την Αφρική, ότι δηλαδή η μαύρη ήπειρος παραμένει πάντα σε νηπιακή ηλικία, γεγονός που καθιστά επισταμένη την ανάγκη κηδεμονίας της. Τα πολιτισμικά στερεότυπα που εφάρμοσαν και διέδωσαν οι ξένες δυνάμεις έκαναν ακόμη πιο ισχυρό αυτό το «φαντασιακό». Βλ. Zaki Laïdi, *The*

στην ασυνεννοησία και στην έλλειψη συνδετικών στοιχείων ανάμεσα στα κράτη της αφρικανικής ηπείρου, η οποία αποτυπώνεται στην αδυναμία εύρυθμης λειτουργίας του Οργανισμού Αφρικανικής Ενότητας(ΟΑΕ). Ο τελευταίος, σύμφωνα με το περιοδικό, μαστίζεται από προβλήματα και αντιθέσεις που αποτελούν μικρογραφία των ευρύτερων αγκυλώσεων και αντιφάσεων που απασχολούν την αφρικανική ήπειρο⁵⁶². Παρόλ' αυτά σύμφωνα με τον Γ. Σιώτη, καθηγητή Διεθνών Σπουδών στη Γενεύη, ο οποίος υπογράφει το κείμενο, ο ΟΑΕ μπορεί υπό προϋποθέσεις να συμβάλει στην τελική απελευθέρωση της ηπείρου. Λιγότερο αισιόδοξος, ωστόσο, εμφανίζεται λίγες σελίδες παρακάτω ο Χάρης Μπουσμπουρέλης επιμένοντας ότι η έλλειψη «συνδετικής ιδεολογίας» θα συνεχίσει να είναι καταλυτικός παράγοντας σε σχέση με τη δυνατότητα εσωτερικής συσπείρωσης της Αφρικής⁵⁶³.

Εξίσου ατελέσφορη βλέπουν οι *Εποχές* και την προσπάθεια της Αφρικής να ενώσει τις δυνάμεις της με την Ασία, μέσα από τη δημιουργία ενός αφρικανοασιατικού οργανισμού, αντίστοιχου με τον ΟΗΕ με σκοπό τη δρομολόγηση ενός «συλλογικού αφρικανοασιατικού οικονομικού και νομισματικού συστήματος»⁵⁶⁴. Προδιαγράφεται μάλιστα η αποτυχία της προσπάθειας που ξεκίνησε με διασκέψεις κορυφής όπου συμμετείχαν εκπρόσωποι των δυο ηπείρων, δεδομένης της ιδεολογικής, πολιτικής, οικονομικής κ.λπ. ανομοιογένειας των χωρών που τη συναπαρτίζουν και της γενικότερης απουσίας κάθε ενοποιητικού στοιχείου ανάμεσα σε αυτές. Γι' άλλη μια φορά το περιοδικό υπενθυμίζει ότι η βασική διάκριση στην ανθρωπότητα αυτή τη στιγμή είναι εκείνη ανάμεσα σε «πένητες και χορτασμένους», γεγονός που καθιστά φρούδες τις ελπίδες να υπάρξουν οργανισμοί με δυνατή φωνή και διαπραγματευτική ισχύ, όταν αυτοί έχουν συγκροτηθεί στη βάση του επιχειρήματος της γεωγραφικής εγγύτητας. Οι *Εποχές* τονίζουν, για παράδειγμα ότι υποανάπτυκτες χώρες, όπως εκείνες που ανήκουν στην

Superpowers and Africa: The Constraints of a Rivalry, 1960-1990, The Univeristy of Chicago press, Σικάγο και Λονδίνο 1990, σελ. xxiii.

⁵⁶² *Εποχές*, τ. 36, Απρίλιος 1966 (Γ. Σιώτης, «Η ενότητα της Αφρικής», σ. 303-309).

⁵⁶³ *Εποχές*, τ. 36 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Στρατοκρατία και ιδεολογία στη Μαύρη Αφρική», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 365-366).

⁵⁶⁴ *Εποχές*, τ. 27, Ιούλιος 1965 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Γεωγραφία και υπανάπτυξη», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 76).

Λατινική Αμερική και την Αφρική έχουν περισσότερα κοινά σημεία σε σχέση με άλλες κοντινότερες περιοχές.

Αναφορικά με την περίπτωση του Κονγκό, που αποτέλεσε το πλέον χαρακτηριστικό δείγμα της ψευδαίσθησης ότι η αφρικανική ανεξαρτησία μπορεί να συνδεθεί με την ευημερία της ηπείρου αλλά και των καταστροφικών επιδράσεων των ξένων παρεμβάσεων στα αφρικανικά πράγματα⁵⁶⁵, το περιοδικό, παρότι παραδέχεται κάποιες αρνητικές πτυχές των παρεμβάσεων αυτών, δεν τις τοποθετεί στις πραγματικές τους διαστάσεις. Έτσι, για παράδειγμα, αναφέρει ότι η γενεσιουργός αιτία της αναρχίας στο Κονγκό ήταν η διακυβέρνηση, μετά την ανεξαρτησία, από μια «ανίκανη» και «διεφθαρμένη» εξουσία⁵⁶⁶. Το χάος ήταν αυτό που, σύμφωνα με το περιοδικό, έφερε τις εξωτερικές παρεμβάσεις, ενώ προτείνεται ως πιθανή λύση η ανάληψη της εξουσίας από ανεξάρτητους Αφρικανούς, στην οποία όμως δείχνει να αντιτίθεται το Κάιρο. Με άλλα λόγια υπερεκτιμάται η ενδοαφρικανική δυνατότητα πρωτοβουλίας για την αποκατάσταση του χάους, ενώ ως πιθανός ανασταλτικός παράγοντας αναφέρεται και πάλι η παρέμβαση άλλων αφρικανικών χωρών και όχι τόσο των ξένων δυνάμεων⁵⁶⁷.

⁵⁶⁵ Ενώ το 1960 χαιρετίστηκε ως «Έτος Αφρικής», και οι Αφρικανοί σε ολόκληρη την ήπειρο γιόρτασαν την αυγή μιας νέας εποχής συνδεδεμένης με την επίτευξη της ανεξαρτησίας πολλών αφρικανικών χωρών, που θα σήμαινε την αρχή του τέλους της αποικιακής κυριαρχίας στην ήπειρο, το έτος αυτό εντούτοις αμαυρώθηκε από μερικά από τα πιο αιματηρά γεγονότα στην ιστορία της ηπείρου. Η αρχική ευφορία της ανεξαρτησίας εξανεμίστηκε όταν το πρώην βελγικό Κονγκό βυθίστηκε στο χάος λίγες μέρες αφότου η χώρα κέρδισε την ανεξαρτησία της, κι έτσι το γιγαντιαίο αφρικανικό έθνος μετατράπηκε στην «αιμορραγούσα καρδιά» της Αφρικής. Η Αφρική δεν ανέκαμψε ποτέ πλήρως από τις σπασμούς που προκάλεσε η κρίση στο Κονγκό κατά την ταραγμένη δεκαετία του εξήντα. Με πολύ τραγικό τρόπο, η κρίση του Κονγκό απέδειξε πόσο ευάλωτη ήταν γενικότερα η Αφρική σε ξένες ίντριγκες, με τις ξένες δυνάμεις να μετατρέπουν την εν δυνάμει πλουσιότερη χώρα της ηπείρου σε πεδίο μάχης στο πλαίσιο του ανταγωνισμού τους για τον έλεγχο της ηπείρου. Οι Αφρικανοί δεν μπορούσαν να κάνουν τίποτα γι' αυτό. Ενώ οι εθνικές και τοπικές αντιπαλότητες τροφοδότησαν και μπορεί ακόμη και να βοήθησαν στην ανάφλεξη της σύγκρουσης στο Κονγκό, δεν υπάρχει αμφισβήτηση ότι η κρίση σχεδιάστηκε σε μεγάλο βαθμό από τα δυτικά οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα. Βλ. Godfrey Mwakikagile, *Africa 1960 - 1970: Chronicle and Analysis*, New Africa Press, Τανζανία 2014, σ. 28.

⁵⁶⁶ *Εποχές*, τ. 17, Σεπτέμβριος 1964 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Κονγκό: Ενδημικό Χάος», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 70).

⁵⁶⁷ Από το 1960 τόσο η Αμερική όσο και η Σοβιετική Ένωση προσπάθησαν να ενσωματωθούν στην αφρικανική πολιτική αρένα, κάνοντας την ένα ακόμη πεδίο μάχης του ψυχρού πολέμου, όπου αναπτύχθηκε ένα παιχνίδι ανταγωνιστικών συμμαχιών. Οι προσπάθειες τους ήταν εστιασμένες στο να αποτρέψουν την πρόσβαση του αντίπαλου στρατοπέδου σε ένα υποθετικά κενό χώρο. Από την αφρικανική πλευρά, η προσφυγή στη βοήθεια των υπερδυνάμεων γινόταν με κριτήριο το να μεγιστοποιούνται οι διπλωματικοί δεσμοί με παράλληλη κατά το δυνατό μείωση των πηγών εξάρτησης τους. Τόσο οι Αμερικανοί όσο και οι Σοβιετικοί είχαν ένα «εθνοκεντρικό» όραμα για την αφρικανική ήπειρο. Το σοβιετικό όραμα προερχόταν από τις δυτικές διαστάσεις της σκέψης του Μαρξ, ενώ το όραμα των ΗΠΑ από την πίστη στο δυτικό μοντέλο.

Με αφορμή το παράδειγμα του Κονγκό ο Έλληνας πρέσβης εκεί Κ. Λυμπερόπουλος σημειώνει τη γενικότερη προσπάθεια της αφρικανικής ηπείρου να ξεφύγει από την υπανάπτυξη και τους ανασταλτικούς προς αυτήν παράγοντες, όπως η αδυναμία χάραξης μιας νέας, συγκροτημένης πολιτικής, ιδεολογικής και οικονομικής πορείας συμβατής με τη φύση και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των αφρικανικών χωρών. Ο υπογράφων το κείμενο εστιάζει στη λαθεμένη επιλογή της αναδιοργάνωσης των κοινωνιών της Μαύρης Ηπείρου με βάση ευρωπαϊκά πρότυπα που δε μπορούν να βρουν εφαρμογή στις αφρικανικές χώρες. Ωστόσο, η ανάλυση του είναι στο μεγαλύτερο μέρος της κοινωνιολογικού περιεχομένου και δεν επεκτείνεται σε κάποιου είδους κριτική για τα κίνητρα των ξένων δυνάμεων κατά τη διαδικασία επιβολής αυτών των προτύπων, από κοινού με την επιβολή συγκεκριμένων πολιτικών. Το άρθρο καταλήγει στο ότι η ανάπτυξη της Αφρικής θα καταστεί εφικτή μόνο αν καταφέρει «να πηγάσει από την ίδια την αφρικανική κοινωνία» και αν συνοδευτεί από μια κοινωνική αναδιάρθρωση στη βάση ενός ορθολογικού οικονομικού σχεδίου, με την αποφυγή κάθε «κοινωνικής αναστάτωσης»⁵⁶⁸.

Το περιοδικό επαναλαμβάνει το λαθεμένο της προσαρμογής δεδομένων που προέρχονται από τις βιομηχανικές χώρες στην πολιτική αρένα της Αφρικής και εν γένει των υπανάπτυκτων χωρών, συνδέοντας το και με τη διαμάχη του μονοκομματισμού με τον πολυκομματισμό στην αφρικανική ήπειρο. Όπως αναφέρεται, η αποτυχία των πολυκομματικών συστημάτων να φέρουν σταθερότητα στην Αφρική έδωσε έδαφος στους οπαδούς του μονοκομματισμού να υποστηρίζουν ότι ο τελευταίος μπορεί να δώσει λύσεις στα αφρικανικά προβλήματα, άποψη την οποία το περιοδικό θέτει υπό συζήτηση χωρίς να την αποκλείει⁵⁶⁹. Ωστόσο, προσπαθώντας να απαντήσει στο ίδιο ερώτημα, λίγες σελίδες παρακάτω, ο Χάρης Μπουσμπουρέλης αναφέρεται στο παράδειγμα των «σχεδόν αταξικών» κοινωνιών της Δυτικής Αφρικής, όπως η Γκάνα, όπου έχει αποδειχθεί εξαιρετικά δύσκολο να επιτύχει ο μονοκομματισμός και να εφαρμοστεί γενικότερα η

Οι Σοβιετικοί και οι Αμερικανοί βασίστηκαν στις πολιτικές κατασκευές τους περί ανάπτυξης που εξηγούν την αρχική αισιοδοξία τους καθώς και τις επόμενες απογοητεύσεις σε σχέση με την Αφρική. Βλ. Zaki Laïdi, *The Superpowers and Africa: The Constraints of a Rivalry, 1960-1990*, ό.π., σελ. xxv&5-9.

⁵⁶⁸ *Εποχές*, τ. 36, Απρίλιος 1966 (Κ. Λυμπερόπουλος, «Αφρικανική κοινωνία και ανάπτυξη», σ. 332-336).

⁵⁶⁹ *Εποχές*, τ. 36, Απρίλιος 1966 (John Goormaghtigh, «Δημοκρατία και μονοκομματισμός στην Αφρική», σ. 310-315).

κοινωνική δημοκρατία κατά το πρότυπο της Δυτικής Ευρώπης⁵⁷⁰. Αναλύοντας περισσότερο την περίπτωση της Γκάνας, το περιοδικό σημειώνει ότι υπήρξε μία από τις λίγες χώρες που κατάφερε να χαράξει οικονομική πολιτική και συνειδητοποίησε τη σημασία της εκβιομηχάνισης. Ωστόσο ο πρόεδρος Νκρούμα, οπαδός του παναφρικανισμού και της απεξάρτησης από την εξωτερική βοήθεια, μέσα από τη χρήση «πολιτικής τρομοκρατίας», κατάντησε «μισητός δικτάτορας». Το περιοδικό δίνει μια μάλλον μονοδιάστατη απάντηση σε ένα πολύπλοκο πρόβλημα, εναποθέτοντας την ευθύνη για την αποτυχία του πειράματος της Γκάνας στην αδυναμία του μονοκομματισμού να λειτουργήσει στις αφρικανικές κοινωνίες και στον αυταρχισμό του εκεί ηγέτη, αντιπαρερχόμενο τα εξωτερικά εμπόδια που συνάντησε η αδέσμευτη πολιτική του.

Μέσα από ένα ακόμη αφρικανικό παράδειγμα, αυτό της Αλγερίας, οι *Εποχές* προσπαθούν να καταδείξουν τον τρόπο που ο «κομμουνιστικός διεθνισμός»⁵⁷¹, λειτουργεί αποσταθεροποιητικά για τις αφρικανικές κοινωνίες. Αναφερόμενος στον πρόεδρο Μπουμπεντιέν, που κατέλαβε την εξουσία μετά από πραξικόπημα το 1965 στον απόηχο της αλγερινής επανάστασης, ο Χάρης Μπουσμπουρέλης τονίζει ότι η δεξιά στροφή στην πολιτική της χώρας, αν μη τι άλλο συνοδεύτηκε από την προσπάθεια για σταθερότητα, μέσα από τη συμμετοχή όλων των πολιτικών δυνάμεων στη νέα κυβέρνηση. Αντιθέτως ο Μπεν Μπελλά, σύμφωνα με το περιοδικό είχε προσπαθήσει να εξουδετερώσει τη δύναμη του κόμματος, των συνδικάτων και του στρατού⁵⁷².

Λιγότερες είναι οι αναφορές του περιοδικού σ' ένα από τα πλέον φλέγοντα ζητήματα της Αφρικής που ήταν το θέμα των μαύρων. Το περιοδικό, συνεπές με το φιλελεύθερο προφίλ του, παίρνει θέση υπέρ της ισότητας, ωστόσο δεν αναφέρεται στο θέμα όσο συχνά επιτάσσει η οξύτητα των σχετικών ζητημάτων και εστιάζει περισσότερο στο θέμα της υπανάπτυξης όσον αφορά στη σχετική με την Αφρική αρθρογραφία. Σε ένα

⁵⁷⁰ *Εποχές*, τ. 36, Απρίλιος 1966 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Στρατοκρατία και ιδεολογίες στη Μαύρη Αφρική», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 365-366).

⁵⁷¹ Εδώ ο Μπουμπεντιέν παρουσιάζεται να αποστρέφεται τον προϋπάρχοντα στην Αλγερία διεθνισμό, που ο Hobsbawm, πιστεύει ότι πράγματι χαρακτήριζε τα εθνικά απελευθερωτικά κινήματα του τρίτου κόσμου και ο οποίος δεν προσδιορίζονταν από έναν εθνικισμό «που προσπαθεί να ενώσει εκείνους που έχουν κοινή εθνότητα, γλώσσα, κουλτούρα, ιστορικό παρελθόν». Βλ. E. J. Hobsbawm, *Έθνη και Εθνικισμός, Από το 1780 μέχρι σήμερα*, ό.π., σ. 249.

⁵⁷² *Εποχές*, τ. 28, Αύγουστος 1965 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Αλγερία: ένας νέος εθνικισμός», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 76).

από τα λίγα άρθρα για τους μαύρους της Αφρικής, οι *Εποχές* αναφέρουν ότι σε Αγκόλα, Μοζαμβίκη, Ροδεσία και Ν. Αφρική, όπου ο μαύρος πληθυσμός πλειοψηφεί συντριπτικά (26 εκατομμύρια μαύροι- 3 εκατομμύρια λευκοί), οι μαύροι συνεχίζουν να στερούνται πολιτικών δικαιωμάτων. Πιο συγκεκριμένα μιλώντας για τη Ροδεσία και τον ηγέτη της Ίαν Σμιθ⁵⁷³, το περιοδικό ψέγει την πολιτική της διατήρησης των μαύρων σε μειονεκτική θέση και τονίζει τη διαμαρτυρία της κοινής γνώμης διεθνώς για το συγκεκριμένο θέμα όσο και την αναγκαιότητα επέμβασης της νόμιμης βρετανικής εξουσίας που μέχρι στιγμής περιορίστηκε στο να επισημάνει τον «παράνομο» και «στασιαστικό» χαρακτήρα της κυβέρνησης Σμιθ⁵⁷⁴.

Όπως αναφέρουν οι *Εποχές* σε άλλο τεύχος, οι φυλετικές όπως εξάλλου και οι θρησκευτικές αντιθέσεις έρχονται σε συνέχεια της υπανάπτυξης και αφορούν όχι μόνο στην Αφρική, αλλά σε όλες τις υπανάπτυκτες χώρες, όπου η αδυναμία επίτευξης του στόχου της εκβιομηχάνισης⁵⁷⁵, το χαμηλό βιοτικό επίπεδο και η ανέχεια προκαλούν συγκρούσεις και πολεμικό κλίμα⁵⁷⁶.

3.12 Σύνοψη

Ανακεφαλαιώνοντας σε σχέση με τον τρόπο που το περιοδικό αποτυπώνει τις πολιτικές εξελίξεις της εποχής, στην Ελλάδα και τον υπόλοιπο κόσμο, ένα πρώτο συμπέρασμα είναι

⁵⁷³ Η Νότια Ροδεσία παρέμενε φυλετικά διαιρεμένη στον ίδιο βαθμό με τη γειτονική Νότια Αφρική. Η λευκή και η μαύρη κοινότητα ήταν γεωγραφικά απομονωμένες και οι μεικτοί γάμοι ελάχιστοι. Ωστόσο, στη χώρα δεν επικράτησε πλήρως ο «θεσμικός ρατσισμός» της Νότιας Αφρικής (απαρτχάιντ), αν και οι λευκοί είχαν στα χέρια τους τον απόλυτο έλεγχο των κρατικών θεσμών, φροντίζοντας να διατηρούν δικό τους εκπαιδευτικό σύστημα και υπηρεσίες υγείας. Η εξουσία του Ian Smith έφερε στα άκρα την κατάσταση, αφού αποδείχθηκε ένας από τους πιο «σκληρούς και ασυμβίβαστους πολιτικούς στην ιστορία της αποαποικιοποίησης» που περιφρόνησε προκλητικά κάθε έννοια ισότητας και προασπίστηκε τις ρατσιστικές του ιδέες. Βλ. *Η Καθημερινή*, 20.11.2016 (Αστέρης Χουλιάρας, *Η ανεξαρτησία της Ροδεσίας*, Ένθετο «Κόσμος»).

⁵⁷⁴ *Εποχές*, τ. 32, Δεκέμβριος 1965 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η κρίση της Ροδεσίας και ο ψυχρός πόλεμος», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 72).

⁵⁷⁵ Κατά μία προσέγγιση τα κράτη της Αφρικής και της Ασίας διαμόρφωναν «νέες ιδεολογίες», όπως ήταν η εκβιομηχάνιση, ο εκσυγχρονισμός, ο παναραβισμός, το χρώμα και ο εθνικισμός. Βλ. Scott-Smith, Giles, *The Politics of Apolitical Culture, The Congress for Cultural Freedom, the CIA and post-war American hegemony*, ό.π., σελ. 155.

⁵⁷⁶ *Εποχές*, τ. 16, Αύγουστος 1964 (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Ο κ. Γκολντουότερ και οι υπανάπτυκτοι», στήλη: Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής, σ. 78).

ότι οι *Εποχές* είναι παρούσες ως ένα βαθμό στα βασικά πολιτικά τεκταινόμενα της χώρας αλλά και της υφηλίου, διατηρώντας όμως μια απόσταση που μπορεί να δικαιολογηθεί με βάση τη φύση ενός περιοδικού που εστιάζει στο πνεύμα και τον πολιτισμό. Το περιοδικό κάνει χρήση αυτής του της ιδιότητας, προκειμένου να μπορεί να διαφοροποιεί την έκταση, τη συχνότητα και την οξύτητα της πολιτικής του αρθρογραφίας ανάλογα με τις ιδεολογικές και πολιτικές του πεποιθήσεις ή τις συγκυρίες. Έτσι, για παράδειγμα, κατά το διάστημα από την αρχή της έκδοσης έως και την ανάληψη της εξουσίας από την Ένωση Κέντρου ασκείται γενικότερα εντονότερη κριτική σε θέματα κακοδιαχείρισης, αναληψίας στον δημόσιο βίο, περιστατικών ακραίας βίας (π.χ. δολοφονία Γρηγόρη Λαμπράκη) κ.λπ., ενώ από την αρχή της διακυβέρνησης Γεωργίου Παπανδρέου έως και τα Ιουλιανά, εκφράζεται σε γενικές γραμμές αισιοδοξία για την πορεία εκδημοκρατισμού της χώρας και των μεταρρυθμίσεων, ιδίως όσον αφορά στο θέμα της παιδείας και στον συνδυασμό Παπανδρέου-Παπανούτσου για το σχεδιασμό της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Το γεγονός ότι το περιοδικό του ομίλου Λαμπράκη πρόσκειται στην Ένωση Κέντρου εξηγεί σε μεγάλο βαθμό την επιλογή του αυτή, χωρίς ωστόσο να καθορίζει απαρέγκλιτα τη στάση του. Η προσπάθεια δημιουργίας ενός προφίλ αντικειμενικότητας απέναντι στα πράγματα, αλλά και η διαφορετικότητα συχνά των απόψεων συντελεστών και αρθρογράφων του περιοδικού, η οποία σε μεγάλο βαθμό αντανάκλα τις διαφωνίες που είχαν εκδηλωθεί εντός της Ένωσης Κέντρου, είναι δύο από τους λόγους για τους οποίους το περιοδικό δεν εξαλείφει την κριτική του για τα ελληνικά πολιτικά πράγματα εν μέσω της διακυβέρνησης Γεωργίου Παπανδρέου, συνεχίζοντας να ζητάει, με ήπιο έστω τρόπο, αποφασιστικότητα στην εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων και αλλαγές στο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό σκηνικό.

Η Ιουλιανή κρίση του 1965 και η ευθεία σύγκρουση του Γεωργίου Παπανδρέου με το στέμμα για το θέμα της ανάληψης του υπουργείου Εθνικής Άμυνας σηματοδοτεί την σκλήρυνση της στάσης του περιοδικού απέναντι στο μετεμφυλιακό καθεστώς εξουσίας. Παρότι το προηγούμενο διάστημα το περιοδικό μιλούσε γενικώς για εξυγίανση της δημόσιας ζωής και περιορισμό όλων των παραγόντων του έθνους στον συνταγματικό τους ρόλο, δεν είχε αντιταχθεί με σαφήνεια στον ρόλο του βασιλιά ή του στρατού, ούτε στις αρχές της εθνικοφροσύνης, εκφράζοντας μάλιστα συμπάθεια για τον θεσμό της βασιλείας.

Τα Ιουλιανά αποτελούν τη «θρυαλλίδα» που πυροδοτεί την έκρηξη του περιοδικού η οποία συνοδεύεται από την προειδοποίηση ότι δε μπορεί να υπάρχει καμία ανοχή σε αντισυνταγματικές ή αντιδημοκρατικές ενέργειες του βασιλιά και οποιουδήποτε άλλου θεσμού θεωρεί εαυτόν υπεράνω πάσης κριτικής με το επιχείρημα της ιερής αποστολής του στο πλαίσιο της ιστορίας ή του έθνους. Εξίσου επικριτικά διαμορφώνεται και η στάση του περιοδικού απέναντι στον στρατό με την επισήμανση ότι δε νοείται η ύπαρξη πολιτικών οργανώσεων μέσα στο στράτευμα και ότι η διάκριση ανάμεσα στον στρατό και την πολιτική είναι απόλυτη και μη διαπραγματεύσιμη.

Πάντως, παρά τη συμπάθεια που είχε εκφράσει το περιοδικό απέναντι στο πρόσωπο του Γ. Παπανδρέου και την απογοήτευση από τα γεγονότα που εξελίχθηκαν κατά την ιουλιανή κρίση, καθώς και έπειτα από αυτήν, η «σκληρότερη» στάση των *Εποχών* δεν απέκτησε ποτέ τη συνέπεια και τη συνέχεια που θα της έδινε τη δυνατότητα να μετατραπεί σε ουσιαστική φωνή διαμαρτυρίας για τη σαθρότητα του μετεμφυλιακού σκηνικού και τη διεκδίκηση της κοινωνικής και πολιτικής αλλαγής.

Όσον αφορά στο αίτημα του εξορθολογισμού της οικονομίας, το περιοδικό διατυπώνει σταθερά αιτήματα υπέρ ενός δικαιότερου τρόπου κατανομής του εισοδήματος και της φορολογίας αλλά και μιας οικονομικής αναδιάρθρωσης τέτοιας που να επιτρέψει την εξάλειψη βασικών παθογενειών της ελληνικής οικονομίας, όπως η αναντιστοιχία των μισθών και του κόστους ζωής. Σχολιάζοντας επιμέρους πτυχές της οικονομικής πολιτικής, το περιοδικό εστιάζει στην ανεξέλεγκτη πορεία του κατασκευαστικού κλάδου αλλά και στην απρογραμματίστη σπατάλη τεράστιων ποσών για τον τουρισμό, σημειώνοντας ότι με τους τρόπους αυτούς απειλείται η φυσιογνωμία της χώρας και ταυτόχρονα ζημιώνονται σημαντικότεροι κλάδοι όπως ο πολιτισμός και η παιδεία που υποχρηματοδοτούνται, με αποτέλεσμα να αδυνατούν να βοηθήσουν στην απαραίτητη εξυγίανση της κοινωνίας. Η κριτική σε σχέση με την οικονομική πολιτική, ακολουθώντας την πορεία του ευρύτερου πολιτικού σχολιασμού, επιτείνεται μετά τα Ιουλιανά, ενώ κορυφώνεται κατά την τελευταία περίοδο έκδοσης του περιοδικού.

Σε σχέση με την παιδεία, οι *Εποχές* αναφέρουν επανειλημμένα ότι πρόκειται για βασικό πυλώνα υγιούς ανάπτυξης των κοινωνιών και τονίζουν ότι ο κεντρικός προσανατολισμός του ίδιου του περιοδικού είναι παιδευτικός. Παρόλ' αυτά η παιδεία στο

περιοδικό υπάρχει περισσότερο σαν αφηρημένη έννοια και ιδανικό, παρά ως φλέγον αίτημα της μετεμφυλιακής κοινωνίας. Με άλλα λόγια, δεν εντάσσεται στο βαθμό που θα έπρεπε στο κοινωνικοπολιτικό πρόβλημα και έτσι η σχετική αρθρογραφία καταλήγει να απαριθμεί μεμονωμένες αγκυλώσεις εκπαιδευτικής χροιάς, χωρίς να τις τοποθετεί κάτω από τη σκέπη των διεκδικήσεων για την ανατροπή της μετεμφυλιακής δομής εξουσίας. Κατ' επέκταση οι αναφορές που υπάρχουν στο φοιτητικό κίνημα είναι ολιγάριθμες, ενώ τονίζεται ότι πρόκειται για εθνικού και όχι κομματικού χαρακτήρα διεκδικήσεις. Οι *Εποχές* δείχνουν να θεωρούν σημαντικότερη την απέκδυση των κινητοποιήσεων από το κομματικό στοιχείο παρά την ουσία των αιτημάτων τα οποία εκφράζουν και θέτουν ως προϋπόθεση ύπαρξης τέτοιων διεκδικήσεων το να μην ανήκουν στην αριστερά, τη δεξιά ή το κέντρο. Το περιοδικό δηλαδή, προβάλλει εν μέσω μιας περιόδου με οξύτατα κοινωνικοπολιτικά προβλήματα το άτοπο αίτημα να «αποπολιτικοποιηθούν» οι φοιτητικές κινητοποιήσεις και να υπάρξει σύμπνοια και κοινή γραμμή των φοιτητών αντίθετων ιδεολογικοπολιτικών πεποιθήσεων.

Ανάμεσα στις πιο αισιόδοξες περιόδους της αρθρογραφίας των *Εποχών* σε σχέση με την παιδεία είναι οι μήνες της προσπάθειας εφαρμογής της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης από τον Ευάγγελο Παπανούτσο, ο οποίος εξάλλου αρθρογραφεί συχνά στο περιοδικό. Οι *Εποχές* θεωρούν ότι η «πνοή αλλαγής» και ο προοδευτισμός που φέρνουν τα μέτρα ανανέωσης της παιδείας τα οποία προτείνει ο Παπανούτσος θα λειτουργήσουν εξυγιαντικά για την εκπαίδευση και την κοινωνία εν γένει, υπό την προϋπόθεση ότι θα παραμείνουν περιορισμένες οι αντιδράσεις των οπαδών του καθαρευουσιανισμού και των υπερσυντηρητικών κύκλων που υπονομεύουν το εγχείρημα. Η αισιοδοξία, ωστόσο, για τη δυνατότητα εφαρμογής των μέτρων εξανεμίζεται σύντομα και έτσι το περιοδικό συνεχίζει να μιλάει για την ανάγκη εκπαιδευτικής ανανέωσης καθόλη τη διάρκεια έκδοσής του. Σημειώνεται ότι τα εκπαιδευτικά θέματα που τίγονται συχνότερα στο περιοδικό είναι, εκτός από την επικράτηση της δημοτικής, η ανάγκη συνδυασμού της τεχνικής με την ανθρωπιστική μόρφωση- με την προβολή μάλιστα του αμερικανικού εκπαιδευτικού συστήματος ως προτύπου-, η ανανέωση του έμψυχου δυναμικού και του εκπαιδευτικού προσανατολισμού των σχολείων προς την κατεύθυνση της κατάρριψης του συντηρητισμού, η βελτίωση της λειτουργίας των πανεπιστημίων με

μέτρα όπως η αυστηρότερη εισαγωγή φοιτητών στα πανεπιστήμια, η ενίσχυση της έρευνας κ.ά.

Για τα θέματα εξωτερικής πολιτικής το περιοδικό τονίζει ότι πρέπει να υπάρξει μια «εθνική γραμμή» με την οποία να συντάσσονται όλα τα «εθνικόφρονα» κόμματα καθώς και ο τύπος. Ανάμεσα στις προτεραιότητες της κυβέρνησης, σύμφωνα με το περιοδικό, είναι η διαχείριση των εθνικών θεμάτων και κατ' επέκταση η σχέση με γειτονικές χώρες, όπως η Βουλγαρία και η Τουρκία. Το θέμα όμως που θίγεται συχνότερα στις σελίδες των *Εποχών* είναι η ανάγκη αποσαφήνισης της θέσης που θα έχει η χώρα στην Ευρώπη, με το περιοδικό να υποστηρίζει ότι η ένταξη στην ΕΟΚ είναι αυτονόητη επιλογή για τη χώρα. Όπως αναφέρεται, η συμφωνία σύνδεσης θα οδηγήσει σταδιακά στην πλήρη ένταξη, γεγονός το οποίο θα αποφέρει πολιτικά και οικονομικά οφέλη στη χώρα, επιτρέποντάς της να συμβαδίσει με τις υπόλοιπες χώρες και να διεκδικήσει πιο δυναμικούς αναπτυξιακούς στόχους. Κατ' αυτή την έννοια, οι *Εποχές* απορρίπτουν το «αριστερό» επιχείρημα, όπως για παράδειγμα θα παρακολουθήσουμε ότι εκφράζεται στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, περί εξυπηρέτησης των συμφερόντων των ισχυρών ευρωπαϊκών χωρών εις βάρος των υπολοίπων, σημειώνοντας ότι η ΕΟΚ δεν ήταν τέχνασμα των ισχυρών, αλλά ανάγκη που προέκυψε από τις ίδιες τις συνθήκες. Κατ' αρχήν θετική είναι η στάση του περιοδικού και απέναντι στο ΝΑΤΟ, που επισημαίνεται ότι με την αμυντική ασπίδα που προσφέρει έχει βοηθήσει στην προστασία από τη σοβιετική απειλή. Ωστόσο, ιδίως κατά την «ύστερη» φάση έκδοσης του, από τα Ιουλιανά και μετά, το περιοδικό διατυπώνει ερωτήματα γύρω από τις επιλογές των Αμερικανών σε σχέση με το ΝΑΤΟ και την ενόχληση των μελών του οργανισμού από την αμερικανική εξάρτηση. Σημειώνεται ότι κατά το διάστημα αυτό, οι *Εποχές* σταδιακά αναφέρονται περισσότερο στο θέμα της αμερικανικής εξάρτησης, αν και σε ήπιους τόνους, επηρεαζόμενες από τις εξελίξεις στα ελληνικά πολιτικά πράγματα και τις συζητήσεις όσο και ενδείξεις για την εμπλοκή των Αμερικανών σε αυτές.

Το Κυπριακό ανήκει κι αυτό στα θέματα που απασχολούν τη στήλη εξωτερικής πολιτικής των *Εποχών*, αφού η πρώτη περίοδος έκδοσης του περιοδικού συμπίπτει με τη φάση αναζωπύρωσης της έντασης στη Μεγαλόνησο. Οι *Εποχές* προκρίνουν ως μοναδική λύση για το κυπριακό ζήτημα εκείνη της ένωσης, ενώ, κρατώντας μια μετριοπαθή γραμμή, μιλούν για αμοιβαία λάθη των δύο πλευρών στο νησί, τόσο δηλαδή της τουρκοκυπριακής

όσο και της ελληνοκυπριακής, καθώς και για τη εξεύρεση μιας αμοιβαία ωφέλιμης λύσης. Όσον αφορά στην περίοδο διακυβέρνησης Παπανδρέου, το περιοδικό στηρίζει τις επιλογές του Έλληνα πρωθυπουργού σε σχέση με το κυπριακό ζήτημα, αποδίδοντας την όξυνση της έντασης σε άλλους παράγοντες όπως οι Άγγλοι, οι επιλογές προηγούμενων κυβερνήσεων, η ελληνική διπλωματία στο εξωτερικό, ο τύπος και η συνεννόηση με την ελληνοκυπριακή μεριά.

Οι *Εποχές*, μέσα από τη στήλη εξωτερικής πολιτικής σχολιάζουν ακόμη σε τακτική βάση θέματα ευρύτερου διεθνούς ενδιαφέροντος, όπως η πορεία του ψυχρού πολέμου και η ύφεση. Πάγια θέση του περιοδικού είναι ότι η ύφεση του ψυχροπολεμικού κλίματος που έλαβε χώρα κατά τη συγκεκριμένη περίοδο πρέπει να εμπεδωθεί προκειμένου να γίνει πραγματικότητα η διεθνής συνεννόηση. Επίσης, οι *Εποχές* υποστηρίζουν ότι η ψυχροπολεμική ένταση δε μπορεί πλέον να βρει έρεισμα στο επιχείρημα της κομμουνιστικής απειλής, μια και η τελευταία έχει πλέον εξαλειφθεί. Έτσι οι *Εποχές* σπεύδουν να δώσουν πρόωρο τέλος στον ψυχρό πόλεμο, πολιτικά και ιδεολογικά, προσπαθώντας όμως να δημιουργήσουν την εντύπωση ότι είναι δεδομένη η υπεροχή όσο και η επικράτηση του δυτικού στρατοπέδου. Τα κείμενα δηλαδή αποπνέουν μια ασφάλεια ότι η ανεδραφική όσο και επικίνδυνη πρόταση παγκόσμιας διακυβέρνησης από πλευράς Μόσχας έχει εκ των συνθηκών οδηγηθεί στην τελμάτωσή της. Ο μόνος υπαρκτός κίνδυνος κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, σύμφωνα με το περιοδικό, είναι ο πυρηνικός και για την αντιμετώπιση του τόσο η Αμερική όσο και η Σοβιετική Ένωση, πρέπει να υποχωρήσουν δίνοντας τέλος στο φαύλο κύκλο της εξοπλιστικής «κούρσας». Σημειώνεται ότι το περιοδικό ισοκατανέμει τις ευθύνες για τον πυρηνικό κίνδυνο στις δύο δυνάμεις, υποβαθμίζοντας το γεγονός ότι η Αμερική εγκαινίασε την τακτική της ρίψης πυρηνικών όπλων.

Αναλύοντας πιο συγκριμένα την πολιτική των δύο υπερδυνάμεων κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, οι *Εποχές* μένουν στη γραμμή διακριτικής, κατά βάση, υποστήριξης των αμερικανικών επιλογών, τουλάχιστον μέχρι το βαθμό που να μην προσκρούει προκλητικά με το διάχυτο αντιαμερικανικό αίσθημα. Αξιοσημείωτο είναι ότι το περιοδικό εστιάζει επανειλημμένα στο θέμα της ανάπτυξης και της οικονομικής ευμάρειας τόσο των δυτικών χωρών όσο και των αναπτυσσόμενων περιοχών του κόσμου,

ως κεντρικό ζήτημα διεθνώς, συσχετίζοντας το με την ύπαρξη ενός ισχυρού αμερικανο-ευρωπαϊκού συνασπισμού⁵⁷⁷. Για το θέμα των φυλετικών διακρίσεων έναντι των μαύρων που ειδικά στην Αμερική ήταν φλέγον κατά το συγκεκριμένο διάστημα, οι *Εποχές* υπερασπίζονται τη θέση υπέρ της ισότητας, η οποία συνάδει με το φιλελεύθερο προφίλ του περιοδικού, χωρίς ωστόσο να αναφέρονται αναλυτικά στα περιστατικά πρωτοφανούς καταπάτησης των δικαιωμάτων του μαύρου πληθυσμού και στις παρεπόμενες βίαιες συγκρούσεις που είχαν προκληθεί. Αντ' αυτού το περιοδικό εστιάζει περισσότερο στον πολιτικό ρόλο που πρόκειται να αποκτήσει ο μαύρος πληθυσμός, δεδομένης της παγκόσμιας κατακραυγής για τις φυλετικές διακρίσεις η οποία προκαλεί «ντόμινο» εξελίξεων. Επίσης, χωρίς να αμφισβητεί ότι η κατακραυγή αυτή έχει λόγο ύπαρξης, αντιστρέφει την προσέγγιση που δημιουργεί οργή κατά των Αμερικανών, υποστηρίζοντας ότι οι τελευταίοι εσφαλμένα δίνουν αφορμές, μέσω του φυλετικού ζητήματος, ώστε να ασκούν οι Σοβιετικοί αντιαμερικανική προπαγάνδα που δημιουργεί εντυπώσεις οι οποίες επηρεάζουν το ευρύτερο ψυχροπολεμικό κλίμα. Όσον αφορά στο θέμα του Βιετνάμ, οι *Εποχές*, αυτοπροσδιοριζόμενες ως φιλειρηνική φωνή, ακολουθούν την αυτονόητη επιλογή της καταδίκης του πολέμου, παρέχοντας όμως, τουλάχιστον ως τα μέσα της δεκαετίας του 1960, κάποια «ελαφρυντικά» στους Αμερικανούς για την εμπλοκή τους στον πόλεμο. Για παράδειγμα, το περιοδικό υποστηρίζει ότι το αρχικό κίνητρο των Αμερικανών ήταν η εγκαθίδρυση ενός δημοκρατικού καθεστώτος στην περιοχή. Επίσης τα πρώτα κείμενα διαμαρτυρίας του περιοδικού απέναντι στον πόλεμο γίνονται περισσότερο στη βάση της διαπίστωσης ότι πρόκειται για έναν αναποτελεσματικό πόλεμο, δαπανηρό σε χρήμα αλλά και έμψυχο δυναμικό, χωρίς αναφορά στις «ηθικές» διαστάσεις της αμερικανικής επιλογής. Περισσότερο επικριτική, αλλά όχι στο βαθμό που απαιτούν οι εξελίξεις στο μέτωπο του Βιετνάμ, γίνεται η στάση του περιοδικού μετά το 1965, με τις *Εποχές* να υποστηρίζουν ότι ο «κομμουνιστικός μύθος» δε μπορεί πλέον να χρησιμοποιείται ως

⁵⁷⁷ Για τη βελτίωση των οικονομικών συνθηκών ως μέσο για την καταπολέμηση του κομμουνισμού βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, «Το αίτημα της ειρήνης και οι προβληματισμοί των διανοουμένων: Από το Σχέδιο Μάρσαλ στη σύγκληση του συνεδρίου για την ελευθερία στην κουλτούρα, 1947-1952», ό.π., σελ. 286-287. Αν θα μπορούσε να διασφαλιστεί η κοινωνικο-οικονομική ευημερία, τότε θα ήταν δυνατό να καταπολεμηθούν τα αίτια της κομμουνιστικής συμμαχίας (φτώχεια, ανασφάλεια, ασταθείς κυβερνήσεις). Βλ. Scott-Smith, Giles, *The Politics of Apolitical Culture, The Congress for Cultural Freedom, the CIA and post-war American hegemony*, ό.π., σελ. 34-35.

επιχείρημα για τέτοιες επεμβάσεις και ότι είναι καταφανώς λαθεμένη η συνεχιζόμενη εμπλοκή του προέδρου Τζόνσον στον συγκεκριμένο πόλεμο, με δεδομένες τις ανάγκες που έχουν οι ΗΠΑ σε άλλα θέματα που σχετίζονται με τη εσωτερική τους πολιτική.

Αξιοσημείωτη, στο πλαίσιο σχολιασμού της πολιτικής των ΗΠΑ είναι και η αναφορά στις αποκαλύψεις σε σχέση με τη δράση της CIA όσον αφορά στη χρηματοδότηση οργανώσεων και ιδρυμάτων με στόχο την άσκηση προπαγάνδας στο εξωτερικό. Εν ολίγοις το περιοδικό, παρότι θεωρεί τη διαμαρτυρία των Αμερικανών για τις αποκαλύψεις ένδειξη «υγείας» για την αμερικανική κοινωνία, επισημαίνει ταυτόχρονα ότι είναι αναμενόμενο για μια τέτοια υπηρεσία να έχει δραστηριότητες αυτού του τύπου, οι οποίες θα έπρεπε όμως, αν μη τι άλλο, να ασκούνται πιο «διακριτικά» και πιο «εύστοχα». Όπως προαναφέρθηκε, οι αποκαλύψεις περιλάμβαναν μεταξύ άλλων την πληροφορία για χρηματοδότηση του Συνεδρίου για την Ελευθερία στην Κουλτούρα, γεγονός που κάνει την αποτύπωση της είδησης στις *Εποχές* ακόμη πιο ενδιαφέρουσα, δεδομένων των «χαλαρών» έστω δεσμών του περιοδικού με το CCF. Σημειώνεται ότι η κριτική των *Εποχών* για το συγκεκριμένο θέμα αλλά και εν γένει για την Αμερική, ήταν κάτι που συναντούσε κανείς ακόμη και σε περιοδικά πολύ στενότερα συνδεδεμένα με τον οργανισμό, τα οποία, παρότι χρηματοδοτούνταν για να ενισχύουν τους αμερικανικούς στόχους, διατηρούσαν την επίφαση αντικειμενικότητας απέναντι στα πράγματα που συχνά συνυπήρχε με ένα αριστερό προσωπείο ή και με κριτική απέναντι στην πολιτική της Αμερικής, με τρόπο όμως και ένταση που δεν έθιγε τον βασικό στόχο της υπεράσπισης των αμερικανικών συμφερόντων.

Περνώντας σε σχόλια του περιοδικού για τη σοβιετική πολιτική, η τελευταία παρουσιάζεται να αποτυπώνει την αστάθεια, την αβεβαιότητα της σοβιετικής κοινωνίας, τον αυταρχισμό, τη γραφειοκρατία, τα κατάλοιπα της σταλινικής εξουσίας και την αδυναμία ελέγχου του ανατολικού μπλοκ. Γι' αυτό και παρά τις επανειλημμένες διαβεβαιώσεις του περιοδικού για την εξάλειψη του κομμουνιστικού κινδύνου, οι *Εποχές* θεωρούν ότι η ανθρωπότητα πρέπει να είναι σε επαγρύπνηση σε σχέση με τις πράξεις και τις προθέσεις της σοβιετικής ηγεσίας.

Μεταβαίνοντας σε άλλα σημαντικά «μέτωπα» ανά τον κόσμο, το περιοδικό σχολιάζει συχνά την περίπτωση Ντε Γκωλ, ασκώντας κριτική στην «προσωπική πολιτική»

που ασκεί, την επιθυμία του για δημιουργία τρίτης δύναμης, τον αντιαμερικανισμό του και τον εθνικιστικό λόγο του. Καθόλη τη διάρκεια της έκδοσης οι *Εποχές* στέκονται με επιφύλαξη απέναντι στις ηγετικές βλέψεις και τα σχέδια του γάλλου προέδρου, θεωρώντας «επικίνδυνες» ιδέες που δείχνει να υποστηρίζει ο Ντε Γκωλ, όπως πιθανολογούν ότι είναι η δημιουργία της ενιαίας Ευρώπης με ηγετίδες δυνάμεις το Παρίσι και τη Μόσχα.

Ανάμεσα στις υπόλοιπες εξελίξεις ανά την Ευρώπη το περιοδικό μιλάει για τα πολιτικά γεγονότα σε Γερμανία και Αγγλία, τονίζοντας ότι οι όποιες αλλαγές στις ηγεσίες των χωρών θα πρέπει να ευνοούν την ευρωπαϊκή προοπτική. Όσον αφορά στην ενοποίηση της Γερμανίας, οι *Εποχές* σπεύδουν να προδιαγράψουν ότι θα γίνει εφικτή μέσα σε διάστημα μιας δεκαετίας, απευχόμενες να την αποτρέψει κάποια αδιάλλακτη ηγεσία ή η απόκτηση ατομικών όπλων.

Για τις χώρες του ανατολικού μπλοκ αναφέρεται ότι παράγοντες όπως ο εθνικισμός των χωρών, οι κόντρες εντός του σοσιαλιστικού στρατοπέδου και οι τάσεις ανεξαρτητοποίησης από την κεντρική εξουσία θα καθορίσουν τη συνοχή ή μη της Σοβιετικής Ένωσης. Οι ίδιες οι *Εποχές* επαινούν την επιλογή της ουδετερότητας και της προσπάθειας απαλλαγής από τον σφιχτό εναγκαλισμό με τη Σοβιετική Ένωση, καθώς και της προσπάθεια ανάπτυξης οικονομικών δεσμών με τη Δύση εκ μέρους αυτών των χωρών.

Σχολιάζοντας τις εξελίξεις σε άλλες περιοχές του κόσμου, όπως η Μέση Ανατολή, το περιοδικό επιδεικνύει διακριτικά μια φιλοδυτική προσέγγιση στις αναλύσεις, μιλώντας μεταξύ άλλων για την αρνητική επιρροή του κομμουνισμού στην ευρύτερη περιοχή ή στις προσπάθειες των Αμερικανών για επίτευξη πολιτικής σταθερότητας στις εν λόγω χώρες.

Ένα άλλο «θερμό» μέτωπο σύμφωνα με την αντίληψη του περιοδικού είναι η Κίνα, την οποία οι *Εποχές* δείχνουν να θεωρούν υπολογίσιμο κίνδυνο, εκτιμώντας ότι δεν είναι απίθανο η κινέζικη εκδοχή του κομμουνισμού να υποσκάψει την παγκόσμια ύφεση. Ο Μάο επικρίνεται μέσα από τις σελίδες του περιοδικού για την ακραία στάση του που, μεταξύ άλλων, είχε προκαλέσει τη ρήξη με τη Σοβιετική Ένωση. Οι τεταμένες σχέσεις ανάμεσα στις δύο δυνάμεις, με βάση τις *Εποχές*, συνιστούν μια ακόμη απόδειξη του γεγονότος ότι η κεντρική διαιρετική τομή παγκοσμίως είναι πλέον εκείνη ανάμεσα σε «χορτάτους και πεινασμένους», ενώ ο ιδεολογικός διαχωρισμός έχει πλέον ξεπεραστεί. Κατά τη διάρκεια της ύστερης φάσης έκδοσης του περιοδικού, οι αρθρογράφοι αρχίζουν

να παρουσιάζουν ως λιγότερο απειλητικό, αν και ακόμη υπαρκτό, τον κινεζικό κίνδυνο, σημειώνοντας ότι οι επιλογές του Μάο τον έχουν οδηγήσει στον απομονωτισμό, η «λαϊκή αγροτική του εξέγερση» δεν έχει αποφέρει τα προβλεπόμενα αποτελέσματα και οι αντεγκλήσεις μεταξύ των στρατηγών του Μάο έχουν αρχίσει να γίνονται έντονες.

Σημαντικό για τις παγκόσμιες εξελίξεις θεωρούν οι *Εποχές* και το μέτωπο της Αφρικής, στην οποία το περιοδικό αφιερώνει, πέραν της συστηματικής αρθρογραφίας, και ολόκληρο αφιέρωμα. Σύμφωνα με τις *Εποχές* η Αφρική αντιπροσωπεύει το δεύτερο κατά σειρά σημαντικότερο πρόβλημα της ανθρωπότητας τη δεδομένη περίοδο, που είναι το θέμα της υπανάπτυξης, το οποίο εξάλλου βρίσκεται σε σχέση αλληλεξάρτησης με τα αφρικανικά προβλήματα. Παρότι το περιοδικό αναλύει τις εντάσεις και τις δυσκολίες προσαρμογής της αφρικανικής ηπείρου στα νέα δεδομένα της ανεξαρτησίας και της αποαποικιοποίησης, όσο και τη δυσκολία εφαρμογής δυτικών προτύπων στην αφρικανική ήπειρο, δεν αποδίδει στις εξωτερικές παρεμβάσεις τη βαρύτητα που είχαν σε σχέση με την αναρχία που επικράτησε στη Μαύρη Ήπειρο. Υποστηρίζει, μάλιστα, θα πρέπει το κλασικό διεθνές δίκαιο να αναπροσαρμοστεί στα νέα δεδομένα, ώστε να μην αποκλείεται εκ των προτέρων κάθε δυνατότητα εξωτερικής επέμβασης, ανεξαρτήτως από τα κίνητρα που τη διέπουν. Επίσης το περιοδικό δεν επεκτείνεται στο βαθμό που επιβάλλουν οι εξελίξεις στην εμφάνιση θεμάτων όπως η μειονεκτική θέση του μαύρου πληθυσμού της Αφρικής. Αντ' αυτού εντάσσει το πρόβλημα αυτό, όπως και άλλα προβλήματα- αποσταθεροποίηση της κοινωνίας, θρησκευτικές συγκρούσεις κ.λπ., στο ευρύτερο θέμα της υπανάπτυξης. Σε κάθε περίπτωση, το δημόσιο αίσθημα, ο φιλελεύθερος χαρακτήρας του περιοδικού, όσο και η ατζέντα του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου που είχε θέσει τον τρίτο κόσμο σε πρώτο πλάνο, κάνουν τις *Εποχές* να ασχολούνται συστηματικά με την Αφρική, έστω κι αν το βάθος των αναλύσεων δεν είναι εκείνο που θα επέτρεπε να μιλήσει κανείς για μία εμπεριστατωμένη παρέμβαση του περιοδικού σε σχέση με τις ισορροπίες και τις προτεραιότητες στην Αφρική κατά τη μετααποικιακή εποχή.

Κεφάλαιο 4: Οι Εποχές για την κοινωνία της δεκαετίας του 1960

4.1 Οι ηθικές διαστάσεις της εισόδου σε μια νέα εποχή

Στο πλαίσιο της ανάλυσης ευρύτερων θεμάτων που απασχολούν την κοινωνία της δεκαετίας του 1960, οι *Εποχές* υποδεικνύουν μια σειρά από ζητήματα που έχει να διαχειριστεί η σύγχρονη κοινωνία, ξεκινώντας από τη διαπίστωση ότι η ανθρωπότητα πρέπει να διέλθει από μία μεταβατική φάση που θα οδηγήσει σε άγνωστα για την ώρα πεπρωμένα. Ως εκ τούτου, δε μπορεί κανείς να αποφανθεί με βεβαιότητα για τον τρόπο με τον οποίο θα αποκρυσταλλωθούν τα ζητήματα που έχουν ανακύψει είτε αυτά αφορούν στον σύγχρονο τρόπο ζωής, είτε στην εξέλιξη της τεχνολογίας⁵⁷⁸, είτε σε θέματα ανάπτυξης⁵⁷⁹, είτε στις ανθρώπινες συνήθειες, είτε στην αλλαγή των ηθών κ.ο.κ.. Οι *Εποχές* δείχνουν να αντιλαμβάνονται, μέσω της αρθρογραφίας τους, ότι οι παράγοντες που είχαν επηρεάσει τη ζωή και την αντίληψη των ανθρώπων μετά το β' παγκόσμιο πόλεμο

⁵⁷⁸ Η ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνολογίας σε ολόκληρο τον εικοστό αιώνα διαμορφώσε ένα μεγάλο μέρος του σχήματος του ψυχρού πολέμου. Για πολλούς ανθρώπους, η σύγκρουση ήταν σε σχέση με τα προϊόντα της νέας επιστήμης, και κυρίως με τα πυρηνικά όπλα και την απειλή που έθετε η χρήση τους για όλη την ανθρωπότητα. Το αξιοσημείωτο ύψος των επενδύσεων που και οι δύο υπερδυνάμεις έκαναν σε έρευνα και τεχνολογία ενισχύει αυτή την άποψη. Όμως, όπως ισχύει και για προηγούμενες συγκρούσεις του 20^{ου} αιώνα, η σχέση μεταξύ επιστήμης, πολιτικής ιδεολογίας και κοινωνικής δομής είναι πολύπλοκη, και συμμετέχουν σε αυτήν πολλά πεδία της ανθρώπινης δραστηριότητας. Η επιστήμη δε δημιούργησε τον ψυχρό πόλεμο, αλλά τον βοήθησε να διαμορφωθεί σε μια ξεκάθαρη σύγκρουση, που μάλιστα ήταν πιο μακρά κι επικίνδυνη σε σχέση με άλλες ιστορικές διαμάχες ανάμεσα σε μεγάλες δυνάμεις. Βλ. Odd Arne Westad «The Cold War and the international history of the twentieth century», *The Cambridge History of the Cold War*, ό.π., σελ. 11. Για τις προσπάθειες των Αμερικανών να αποκτήσουν υπεροχή στο τεχνολογικό πεδίο που υπήρξαν κεντρικός άξονας της συνολικής ψυχροπολεμικής στρατηγικής βλ. Aaron L. Friedberg, «The United States and the Cold War Arms Race», *Reviewing the Cold War, Approaches, Interpretations, Theory*, ό.π., σελ. 207-231. Στις σημαντικότερες τεχνολογικές και επιστημονικές εξελίξεις από τη μεταπολεμική περίοδο κι έπειτα οι περισσότεροι εντάσσουν «τον κινητήρα αερίωθισης, την αποκρυπτογράφηση του γενετικού κώδικα, την έγχρωμη τηλεόραση, τους υπολογιστές και τα διαστημικά ταξίδια». Βλ. Donald Cardwell, *Ιστορία της Τεχνολογίας*, μτφ. Δ. Κατσέρης, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2000, σ. 568.

⁵⁷⁹ Σύμφωνα με τον Νορμπέρτο Μπόμπιο η έννοια «ανάπτυξη» όπως διαμορφώνεται από τη δεκαετία του 1960 σχετίζεται με παράγοντες όπως: «Η ίδρυση του ΟΟΣΑ, οι προβληματισμοί γύρω από τα «στάδια» και τα «εμπόδια» της οικονομικής ανάπτυξης, η νέα γλώσσα των Ηνωμένων Εθνών, ο κεντρικός πολιτικός ρόλος του εθνικού οικονομικού προγραμματισμού, και εν συνεχεία η αδυσώπητη ποσοτικοποίηση και τεχνικοποίηση των κομματικών λόγων, καθώς και ο διάχυτος διεθνής ανταγωνισμός των δεικτών, των αριθμών και των επιδόσεων[...]». Βλ. Νορμπέρτο Μπόμπιο, *Δεξιά και Αριστερά*, ό.π., σ. 25-26. Για τις οικονομικές στρατηγικές της συγκεκριμένης φάσης του Ψυχρού Πολέμου που διαμορφώθηκαν σε συνάρτηση με τους παραπάνω παράγοντες βλ. Richard N. Cooper, «Economic Aspects of the Cold War, 1962-1975», *The Cambridge History of the Cold War*, Melvyn Leffler-Odde Arne Westad(επιμ.), τόμος Β', ό.π., σελ. 44-64.

και είχαν να κάνουν με την ατομική ευημερία⁵⁸⁰, τη σεξουαλικότητα, τον ρόλο της οικογένειας, τη θρησκεία, τα δικαιώματα των γυναικών κ.ά., πρέπει να εκτιμηθούν υπό ένα πρίσμα διαλλακτικότητας, με δεδομένη την πολυπλοκότητα που προκύπτει από τη συμπλοκή τους⁵⁸¹. Το δεδομένο της μεταβατικότητας της εποχής λειτουργεί θετικά για το περιοδικό καθώς του επιτρέπει την αποφυγή λήψης σαφούς θέσης και την διατήρηση της επιφυλακτικότητάς του για καθένα από τους παραπάνω παράγοντες. Έτσι οι *Εποχές* υποστηρίζουν κατ' αρχήν τον εκσυγχρονισμό, την πρόοδο της τεχνολογίας και της κοινωνίας, την αποβολή του συντηρητισμού, θέτοντας όμως ως προϋπόθεση το να συντελεστούν όλα αυτά με τρόπο που να διατηρείται ο σεβασμός προς τον άνθρωπο και η φυσιογνωμία των κοινωνιών που αυτός έχει συγκροτήσει.

Μία από τις πιο μακροσκελείς συζητήσεις που γίνονται στις σελίδες του περιοδικού είναι το πώς εντάσσονται τα παραπάνω στην ευρύτερη συζήτηση για την αλλαγή των ηθών και κατά πόσον η συγκεκριμένη αλλαγή μπορεί να ονομάζεται «ηθική κρίση», ή απλώς συνιστά φυσική μετεξέλιξη πτυχών της κοινωνίας που δε μπορούν να μένουν στάσιμες με την πάροδο των χρόνων. Εισάγοντας τους αναγνώστες του περιοδικού στη συγκεκριμένη συζήτηση, ο Άγγελος Τερζάκης υποστηρίζει ότι η έλλειψη σταθερού προσανατολισμού και οι αντιθέσεις της σύγχρονης ζωής έχουν οδηγήσει στην «εσωτερική αλλοίωση του ηθικού ανθρώπου» και αυτό είναι ένα θέμα που προηγείται της συζήτησης για τα πυρηνικά ή την αλματώδη πρόοδο της τεχνολογίας⁵⁸². Η συχνή επαναφορά στη σύνδεση της ηθικής κρίσης με την τεχνική πρόοδο, την υλική ευημερία και τον ψυχισμό του ανθρώπου σχετίζεται, μεταξύ άλλων, με την έμφαση που έδωσε γενικότερα την ίδια περίοδο ο διευθυντής του περιοδικού Άγγελος Τερζάκης στη συγκεκριμένη θεματολογία⁵⁸³.

⁵⁸⁰ Την περίοδο του ψυχρού πολέμου η επιτυχία και η ευημερία σε ατομικό επίπεδο συνδέθηκαν με τον αμερικανισμό που πρόβαλλε ένα «νέο πολιτισμικό εθνικισμό» ο οποίος εδραζόταν στην αντίληψη περί «ανωτερότητας του αμερικανικού κοινωνικού και πολιτισμικού συστήματος». Βλ. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο «άλλος» ψυχρός πόλεμος, Η αμερικανική πολιτιστική διπλωματία στην Ελλάδα, 1953-1973*, ό.π., σελ. 22.

⁵⁸¹ Serge Berstein-Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, ό.π., σ. 302-305.

⁵⁸² *Εποχές*, τ. 13, Μάιος 1964 (Άγγελος Τερζάκης, «Η ηθική κρίση και η ηθική αξίωση», σ. 25-28).

⁵⁸³ Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά στο *Βήμα* ο Άγγελος Τερζάκης, παρά την τεχνική και επιστημονική πρόοδο και τις σύγχρονες ανέσεις ο σύγχρονος άνθρωπος οδηγείται σε ένα «ψυχικό αδιέξοδο» που ο ίδιος ονομάζει «η δυστυχία της ευτυχίας». Βλ. *Το Βήμα*, 14/9/1960 (Άγγελος Τερζάκης, «Η δυστυχία της ευτυχίας»). Αντίστοιχα ο Γιώργος Θεοτοκάς μιλούσε την ίδια περίοδο με περισσότερο emphaticό τρόπο για τον μηδενισμό της εποχής, τη μεταφυσική αγωνία, την έλλειψη ιδανικών, τον «ανηθικισμό», το «αίσθημα

Η βαρύτητα που αποδίδουν οι *Εποχές* στο θέμα γίνεται εμφανής και από το γεγονός ότι στη συζήτηση συμμετέχει ο εκδότης του περιοδικού Χρήστος Λαμπράκης, που κάνει εστιασμένες και όχι συχνές δημοσιεύσεις στο περιοδικό του οργανισμού. Στο πλαίσιο μίας εξ αυτών, ο Χρήστος Λαμπράκης υποστηρίζει ότι αυτό που ονομάζεται «ηθική κρίση» στην παρούσα φάση προκύπτει από μια εξελικτική διαδικασία αντικατάστασης των προηγούμενων δεδομένων από νέα⁵⁸⁴. Λαμβάνοντας υπόψη ότι οι ανθρώπινες κοινωνίες υποχρεωτικά εξελίσσονται, όσο και ότι η ανθρωπότητα βρίσκεται σε μεταβατικό στάδιο, η «κρίση» αυτή μπορεί να θεωρηθεί φυσιολογική. Από την άλλη, όσο το παρελθόν και οι παραδοσιακές αξίες απορρίπτονται, τόσο αυξάνονται οι φωνές που υποστηρίζουν ότι συντελείται μία βίαιη όσο και «ανήθικη» ώθηση του παρόντος προς το μέλλον, που σε μεγάλο βαθμό έχει ως σύμμαχο τις τεχνολογικές εξελίξεις. Μεταξύ των θεμάτων που έχουν προκύψει, σύμφωνα με τον Λαμπράκη, είναι η σεξουαλικότητα των ανθρώπων, οι εξώγαμες σχέσεις, η ομοφυλοφιλία, η ευθανασία, η θανατική ποινή⁵⁸⁵, η αυτοκτονία κ.ά. Χωρίς να εκφράζει σαφή θέση απέναντι σε αυτά, ο γράφων διατυπώνει την επιφύλαξη, μήπως μέσα από την «κοινή δικαιοσύνη, κοινή ηθική και κοινούς ηθικούς κανόνες συμπεριφοράς»⁵⁸⁶ οδηγηθούμε σε μία πλήρη ομογενοποίηση των «κρατών, εθνών και φυλών», των οποίων διακυβεύεται ακόμη και η ίδια η ύπαρξη μελλοντικά.

Οι *Εποχές* φιλοξενούν ακόμη άρθρο του Αθανάσιου Κανελλόπουλου που προσπαθεί να θέσει το ζήτημα πάνω σε μία φιλοσοφική βάση, ξεκινώντας από τη

κενού και παραλόγου». Βλ. για παράδειγμα, *Ευθύνη*, Φεβρουάριος 1961 (Γιώργος Θεοτοκάς, «Τα συμπτώματα τη μεταφυσικής αγωνίας», σελ. 10-11).

⁵⁸⁴ *Εποχές*, τ. 15, Ιούλιος 1964 (Χ. Λαμπράκης, «Κρίση ή φυσιολογική επανεκτίμηση;», στήλη: Η ηθική κρίση, σ. 11-17). Η συζήτηση για την «ηθική κρίση» στα έντυπα της δεκαετίας του 1960, ήταν αλληλένδετη με την «πνευματική κρίση» και τα δύο αυτά στοιχεία εξετάστηκαν σε πολλές περιπτώσεις ως ενιαίο φαινόμενο. Από τη σχετική συζήτηση σ' ένα ακόμη γνωστό περιοδικό της δεκαετίας του 1960, τη *Νέα Πορεία*, ξεχωρίζει κείμενο του Γιάννη Σφακιανάκη που αποτυπώνει την «ανοικτότητα» του περιοδικού απέναντι στο καινούργιο. Μεταξύ άλλων διατυπώνεται η θέση ότι η κρίση, στον πνευματικό χώρο, είναι αλληλένδετη με τη δημιουργία και η «διαταραχή» είναι «στοιχείο οργανικό, εξελικτικό». Βλ. *Νέα Πορεία*, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1963, τ. 95 (Γιάννης Σφακιανάκης, «Πνευματική κρίσις και δημιουργία», σελ. 1-3).

⁵⁸⁵ Οι *Εποχές*, σε άλλο τεύχος, αναλύουν το συγκεκριμένο θέμα, χαρακτηρίζοντας το «νομικό», «θεολογικό», «φιλοσοφικό» και «πολιτικό» πρόβλημα. Ο νομικός Π. Παπαδάτος εκφράζει τη θέση ότι πρέπει να υπάρξει αρχικά *de facto* κι έπειτα νομοθετική κατάργησή της θανατικής ποινής στην Ελλάδα και σε όσες χώρες δεν ισχύει ήδη αυτό. Βλ. *Εποχές*, τ. 33, Ιανουάριος 1966 (Π. Παπαδάτος, «Η ποινή του θανάτου», σ. 12-17).

⁵⁸⁶ *Εποχές*, τ. 15, Ιούλιος 1964 (Χ. Λαμπράκης, «Κρίση ή φυσιολογική επανεκτίμηση;», στήλη: Η ηθική κρίση, σ. 11-17).

διαπίστωση ότι η ηθική κρίση είναι υπαρκτή, ωστόσο δεν είναι γνώρισμα μόνο της σύγχρονης εποχής, αλλά όλων των εποχών. Όσο για την προσέγγισή της, αυτή γίνεται μέσα από τρεις δρόμους: είτε με την προσκόλληση στα ηθικά διδάγματα, είτε με τη νιτσεϊκή απόρριψη της ηθικής εν γένει, είτε με τη μέση οδό του Κίρκεγκωρ που προτείνει μια ηθική που μπορεί να αίρεται κάποιες φορές. Σε κάθε περίπτωση, ο ίδιος ο Κανελλόπουλος μεταθέτει το πραγματικό πρόβλημα της εποχής στο γεγονός ότι ο άνθρωπος δεν προλαβαίνει να αφομοιώσει τις εξελίξεις γύρω του, δεδομένου ότι η επιστήμη εξελίσσεται ταχύτερα από τη συνείδηση. Όπως συμπληρώνει, προσωπικά θεωρεί ότι ο κόσμος δεν έχει εγκαταλείψει το «χριστιανικό ιδανικό» που συμβαδίζει με την ηθική πρόοδο και τον «εξανθρωπισμό του ανθρώπου»⁵⁸⁷.

Τα υπόλοιπα κείμενα σχετικά με το θέμα, στο πλαίσιο της έρευνας των *Εποχών*, «μοιράζονται» ανάμεσα στον συντηρητισμό και τον προοδευτισμό, ενώ από τη γενική σύνθεση των απόψεων που εκφράζονται στην έρευνα προκύπτει η γνώριμη «μέση» θέση του περιοδικού. Για παράδειγμα, δημοσιεύεται η άποψη ότι η «δαιμονοποίηση» της κρίσης είναι ανώφελη και υπερβολική, ενώ ακόμη και αν ληφθεί ως δεδομένη η ύπαρξη ηθικής κρίσης, ο σύγχρονος άνθρωπος μπορεί να αντλήσει θετικές εμπειρίες από αυτή. Δίνεται μάλιστα το παράδειγμα της αποκαλούμενης «απελευθέρωσης» που παρέχει το δικαίωμα της επιλογής στον σύγχρονο άνθρωπο τόσο για το πώς θα διαθέσει τον «απελευθερωθέντα» χρόνο του, όσο και για τον αν θέλει να ενταχθεί σ' ένα «σύγχρονο κόσμο»⁵⁸⁸. Σε άλλο κείμενο, που αυτή τη φορά απορρίπτει την ύπαρξη ηθικής κρίσης, εκφράζεται η θέση ότι η κινητικότητα και η επαγρύπνηση σε σχέση με τις αλλαγές που συμβαίνουν στην κοινωνία όχι μόνο δεν είναι ανησυχητικές, αλλά αντιθέτως είναι υγιείς αντιδράσεις⁵⁸⁹. Όπως αναφέρει σ' ένα ακόμη άρθρο το περιοδικό, η «ηθική κρίση» είναι υπερεκτιμημένη, καθώς δεν πρόκειται για ηθικό πρόβλημα, αλλά για την ικανότητα των ανθρώπων να προσαρμόζονται σε νέα κοινωνικά δεδομένα. Η διερεύνηση της αλλαγής

⁵⁸⁷ *Εποχές*, τ. 14, Ιούνιος 1964 (Αθ. Κανελλόπουλος, «Υπάρχει ηθική κρίση;», σ. 13-16).

⁵⁸⁸ *Εποχές*, τ. 16, Αύγουστος 1964 (Νέλλη Σαβεριάδου, «Η ανθρώπινη κατάσταση μια κρίσιμη κατάσταση», σ. 9-15).

⁵⁸⁹ *Εποχές*, τ. 17 (Αλέκος Αμπατζής, «Ηθική κρίση και ηθική συνείδηση», σ. 44-45).

και η ανάδειξη πολλών και περίπλοκων δεδομένων στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας, ερμηνεύεται από πολλούς, ωστόσο, ως ηθική κρίση⁵⁹⁰.

Το περιοδικό θέλοντας να δώσει οικουμενική διάσταση στο θέμα, ζητάει ακόμη την άποψη του θεωρούμενου ως προοδευτικού θεολόγου, επισκόπου John Robinson, ο οποίος αναφέρει στις *Εποχές* ότι η συζήτηση περί «ηθικής κρίσης» έχει πάρει παγκόσμιες διαστάσεις. Εστιάζοντας στις ερωτικές σχέσεις, ο ίδιος υποστηρίζει ότι πρέπει οι άνθρωποι να δίνουν έμφαση στην ποιότητα των σχέσεών τους, ανεξαρτήτως του αν πρόκειται για γάμο ή όχι. Το θέμα των προγαμιαίων σχέσεων, συμπληρώνει, όπως εξάλλου και η ομοφυλοφιλία, πρέπει να ιδωθούν υπό ένα πρίσμα διαφορετικό που να μην περιορίζεται στην εκ των προτέρων καταδίκη όπως συνέβαινε μέχρι πρότινος⁵⁹¹.

Δίπλα στα άρθρα που μιλούν με διαλλακτικό τρόπο για τις ηθικές επιπτώσεις των σύγχρονων εξελίξεων πάνω στις κοινωνίες, υπάρχουν κι εκείνα που δηλώνουν με ρητό τρόπο ότι η «ηθική κρίση» είναι υπαρκτή και χρήζει αντιμετώπισης. Η κρίση αυτή αποδίδεται σε παθογένειες της κοινωνίας οι οποίες πρέπει να εξαλειφθούν στο πλαίσιο του πάντοτε επίπονου «αγώνα για την αρετή»⁵⁹². Συντηρητική είναι, για παράδειγμα, η προσέγγιση του Χρήστου Μαλεβίτη ο οποίος θεωρεί ότι η ηθική κρίση συνιστά κρίση της ίδιας της ανθρώπινης ύπαρξης, η οποία μπορεί να βρει λύση στο πρόβλημα, μόνο αν συνειδητοποιήσει την αρνητική επίδραση της πλήρους επικράτησης του Λόγου, αλλά και του παραγκωνισμού του θείου στη σύγχρονη κοινωνία⁵⁹³.

4.2 Ο άνθρωπος μέσα στο σύγχρονο περιβάλλον και ο ρόλος της τεχνολογίας

Ιδιαίτερη έμφαση δίνουν οι *Εποχές* στο πόσο έχουν επηρεάσει τον άνθρωπο οι αλλαγές στο σύγχρονο περιβάλλον, τονίζοντας ότι θέματα φαινομενικά «εξωτερικά» σε σχέση με την ψυχοσύνθεση του ανθρώπου μπορούν και παρεισφρέουν σε μεγάλο βαθμό στις

⁵⁹⁰ *Εποχές*, τ. 17, Σεπτέμβριος 1964 (Γρ. Ευστρατιάδης, «Οι αξίες και τα συστήματα», στήλη: Η Ηθική κρίση, σ. 40-43).

⁵⁹¹ *Εποχές*, τ. 18, Οκτώβριος 1964 (John Robinson, «Η ηθική κρίση και η ηθική αξίωση», σ. 3-6).

⁵⁹² *Εποχές*, τ. 18 (Κυρ. Κατσιμάνης, «Ο αγώνας για την αρετή», στήλη: Η ηθική κρίση, σ. 43-46).

⁵⁹³ *Εποχές*, τ. 19, Νοέμβριος 1964 (Χρ. Μαλεβίτης, «Η ηθική κρίση, κρίση του ανθρώπου», στήλη: Η ηθική κρίση, σ. 65-69).

ατομικές συμπεριφορές και συνήθειες. Για παράδειγμα οι εξελίξεις σε ζητήματα πολεοδομίας που μεταβάλλουν τη φυσιογνωμία των πόλεων επηρεάζουν θέματα όπως είναι η οργάνωση του χώρου, η διαχείριση του ατομικού χρόνου, οι μεταφορές, η εργασία, η συνύπαρξη των κοινωνικών ομάδων και η ισορροπία ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις⁵⁹⁴. Η ζωή μέσα στις σύγχρονες πόλεις που συμπεριλαμβάνει απομόνωση μέσα σε μεγάλα κτήρια, δυσκολία μετακίνησης κ.ο.κ. έχει σα συνέπεια την απώλεια του «ανθρώπινου ανθρώπου»⁵⁹⁵. Με βάση αυτές τις συνθήκες, το ζητούμενο για την ανθρωπότητα, όσον αφορά στη διαμόρφωση σύγχρονων πόλεων, παρουσιάζεται να είναι η αξιοποίηση της τεχνολογίας με τρόπο τέτοιο που να σέβεται τον άνθρωπο και ταυτόχρονα να μην παρακωλύει τις εξελίξεις.

Η τεχνολογία και τα θέματα της προόδου και της ανάπτυξης⁵⁹⁶ των κοινωνιών συμπαρασύρουν μια σειρά ακόμη από πτυχές της ανθρώπινης ζωής, που έχει βρεθεί αντιμέτωπη με «καταιγισμό» νέων δεδομένων. Απαριθμώντας τα δεδομένα αυτά, ο Raymond Aron⁵⁹⁷, κοινωνιολόγος και εκπρόσωπος ενός από τα βασικότερα περιοδικά του CCF, του *Preuves*, κάνει λόγο για τον τρόπο οργάνωσης της εργασίας, χρήσης των

⁵⁹⁴ *Εποχές*, τ. 41, Σεπτέμβριος 1966 (Paul-Henry Chombart de Lauwe, «Ανθρώπινα προβλήματα πολεοδομίας, Μια εφαρμογή: Το Παρίσι», σ. 247-256).

⁵⁹⁵ *Εποχές*, τ. 47, Μάρτιος 1967 (Κ. Δοξιάδης, «Ανθρωπόκοσμος», σ. 214-221).

⁵⁹⁶ Ο Hobsbawm μιλώντας για την «πρωτοφανή ανάπτυξη» που χαρακτήρισε την διεθνή οικονομία της δεκαετίας του 1960, κάνει λόγο για τη μεγάλη αύξηση της αγροτικής παραγωγής, την προσφορά προϊόντων και υπηρεσιών σε μαζική κλίμακα, την τεχνολογική επανάσταση, τα μέσα ενημέρωσης, τη μεταβολή του τρόπου καλλιέργειας με την «πράσινη επανάσταση» κ.λπ. Ανάμεσα στα αρνητικά του τρόπου που συντελέστηκε η ανάπτυξη ήταν ότι «η κυρίαρχη ιδεολογία της προόδου έπαιρνε ως δεδομένο ότι η αυξανόμενη κυριαρχία του ανθρώπου επί της φύσης αποτελούσε το ίδιο το μέτρο προόδου της ανθρωπότητας», κάτι που είχε οικολογικές συνέπειες. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό της συγκεκριμένης ανάπτυξης ήταν ότι «χρειαζόταν διαρκείς και μεγάλες επενδύσεις, ενώ σ' όλο και μεγαλύτερο βαθμό δεν είχε ανάγκη τους ανθρώπους ως παραγωγούς, παρά μόνο ως καταναλωτές». Βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Ακρών. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σ. 334-342.

⁵⁹⁷ Ο Raymond Aron έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη μετάβαση που πραγματοποιήθηκε από το 1950 και το «κάλεσμα στα όπλα» του Συνεδρίου για την Ελευθερία στην Κουλτούρα στο 1955 και τη γραμμή της «αντιμετώπισης του σοβιετικού κομμουνισμού ως κοινωνικοοικονομικού φαινομένου». Βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, «Το αίτημα της ειρήνης και οι προβληματισμοί των διανοουμένων: Από το Σχέδιο Μάρσαλ στη σύγκληση του συνεδρίου για την ελευθερία στην κουλτούρα, 1947-1952», ό.π., σελ. 289. Στο έργο του Aron, από τις αρχές της δεκαετίας του 1950, αποτυπώθηκε η μεταφορά της διαμάχης μεταξύ κομμουνιστών και αντικομμουνιστών στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών. Ο Aron ασχολήθηκε με τη σχέση βιομηχανικής κοινωνίας και δημοκρατίας και το ρόλο του διανοούμενου μέσα σε αυτές τις συνθήκες. Βλ. Scott-Smith, Giles, *The Politics of Apolitical Culture, The Congress for Cultural Freedom, the CIA and post-war American hegemony*, ό.π., σελ. 147-148.

μηχανών, εφαρμογής της επιστήμης και «ορθολογιστικοποίησης της παραγωγής»⁵⁹⁸. Η ύπαρξη των συγκεκριμένων δεδομένων πρέπει να θεωρείται αδιαμφισβήτητη πραγματικότητα, γι' αυτό και οι κοινωνίες που εθελουφλούν ως προς την ανάγκη σύμπλευσης με αυτά, οι οποίες τείνουν να χαρακτηρίζονται «παραδοσιακές» και συνήθως είναι οι υπανάπτυκτες κοινωνίες, επί της ουσίας επιλέγουν να «πεθάνουν συντηρητικά»⁵⁹⁹. Στην πλειοψηφία τους ωστόσο, οι σύγχρονες κοινωνίες επιλέγουν να αποδεχθούν τη νέα πραγματικότητα, γεγονός που φέρνει μια «ενοποίηση» της παγκόσμιας κοινότητας. Για να μπορέσει αυτή η συνύπαρξη των λαών να γίνει σε ειρηνική βάση θα πρέπει να υπάρξει και μία «ιδεολογική» ενοποίηση σε συνθήκες σεβασμού προς τον άνθρωπο και την προσωπικότητά του. Σημειώνεται ότι η «ιδεολογική ενοποίηση» σε μια τεχνοκρατική βάση που προτείνει ο, γνωστός για τη συχνή έκφραση φιλοαμερικανικών αισθημάτων και στρατευμένος στην υπόθεση του CCF Raymond Aron, δείχνει εμμέσως να είναι η ενοποίηση γύρω από τη δυτική σκέψη, με ολοκληρωτική απόρριψη της σοβιετικής πρότασης παγκόσμιας διακυβέρνησης. Το άρθρο, που γίνεται εμφανές ότι ανήκει στα προτεινόμενα από το CCF κείμενα προς δημοσίευση, αποτελεί θέση πάνω στην ευρύτερη κοινωνικοπολιτική κατάσταση της υφηλίου υπό τις συνθήκες του ψυχρού πολέμου.

Ο σεβασμός προς τον άνθρωπο, σε κάθε περίπτωση, είναι κοινό μοτίβο τόσο στο πλαίσιο υποστηρικτικών, όπως το τελευταίο, άρθρων απέναντι στο ρόλο της τεχνολογίας, όσο και περισσότερο επιφυλακτικών ή και απορριπτικών απέναντι στις τεχνικές εξελίξεις. Έτσι το άρθρο του Aron βρίσκεται σε συμφωνία, για παράδειγμα, με εκείνο του βρετανού συγγραφέα και δημοσιογράφου G. Rattray Taylor ως προς την ανάγκη υπεράσπισης της ανθρώπινης προσωπικότητας στο πλαίσιο των σύγχρονων κοινωνιών, ωστόσο η διαφωνία εντοπίζεται στη δυνατότητα ή όχι της συνύπαρξης της τεχνολογίας με τον ανθρώπινο παράγοντα. Όπως αναφέρεται στο δεύτερο εκ των δύο άρθρων, με δεδομένο ότι η κυρίαρχη τάση είναι η αντικατάσταση του ανθρώπου από τις μηχανές, η πίστη στις

⁵⁹⁸ *Εποχές*, τ. 29, Σεπτέμβριος 1965 (Raymond Aron, «Η θεωρία της ανάπτυξης και τα ιδεολογικά προβλήματα, Α'», σ. 20-28).

⁵⁹⁹ *Εποχές*, τ. 29, Σεπτέμβριος 1965 (Raymond Aron, «Η θεωρία της ανάπτυξης και τα ιδεολογικά προβλήματα, Α'», σ. 20-28).

τελευταίες είναι πολύ πιθανό να αποδειχθεί «ψυχολογική παγίδα θανάτου για τον άνθρωπο»⁶⁰⁰.

Σ' ένα ακόμη κείμενο, εστιασμένο στην επίδραση της τεχνολογίας στο περιβάλλον, σημειώνεται ότι η τεχνική ανάπτυξη «βιάζει τους όρους του περιβάλλοντος» κι επομένως θίγει και τον ίδιο τον άνθρωπο, δεδομένου ότι το περιβάλλον είναι το ευρύτερο πλαίσιο για την ανάπτυξη της ανθρώπινης δραστηριότητας⁶⁰¹.

Στα περισσότερα άρθρα των *Εποχών*, ωστόσο, που πραγματεύονται θέματα τεχνικής προόδου υιοθετείται η στάση της, υπό προϋποθέσεις, αποδοχής του ρόλου της τεχνολογίας. Αναγνωρίζεται δηλαδή ότι η τεχνική πρόοδος είναι αναπόφευκτη, καθώς και ότι εμπεριέχει θετικές πτυχές, τονίζεται όμως παράλληλα ότι πρέπει να διερευνηθεί σε βάθος το θέμα της «εκτεταμένης μεταμόρφωσης» στην οποία έχει υποβάλει η τεχνολογία το σύγχρονο περιβάλλον. Μεταξύ άλλων, σύμφωνα με τις *Εποχές* πρέπει να κατανοήσουμε αν έχουμε να αντιμετωπίσουμε μια τροποποιημένη εκδοχή του παλιού περιβάλλοντος ή ένα περιβάλλον ριζικά καινούργιο⁶⁰², αν υπάρχει πράγματι συσχετισμός ανάμεσα στην ανεργία και τη μηχανοποίηση της ζωής ή η ανεργία οφείλεται πρώτιστα σε άλλους παράγοντες⁶⁰³, καθώς και το αν εκείνο που προβληματίζει το σύγχρονο άνθρωπο είναι οι ίδιες οι εξελίξεις ή η ταχύτητα των εξελίξεων⁶⁰⁴, που έχει σα συνέπεια την αδυναμία επεξεργασίας και επαρκούς κατανόησης των σύγχρονων διεργασιών από τον ανθρώπινο εγκέφαλο⁶⁰⁵.

Πέρα από τα κείμενα που εξετάζουν σε θεωρητικό επίπεδο την πρόοδο της τεχνολογίας, υπάρχουν και αναλύσεις πάνω σε συγκεκριμένα παραδείγματα, όπως είναι εκείνο της ευγονικής. Η ευγονική, σύμφωνα με το περιοδικό, προσφέρει ένα εύγλωττο

⁶⁰⁰ *Εποχές*, τ. 10, Φεβρουάριος 1964 (G. Rattray Taylor, «Ο αιώνας των ανδροειδών», σ. 18-29).

⁶⁰¹ *Εποχές*, τ. 33, Ιανουάριος 1966 (Θ. Τάσιος, «Ο ανθρωπιστικός χώρος», σ. 9-11).

⁶⁰² *Εποχές*, τ. 22, Φεβρουάριος 1965 (Δ. Φατούρος, «Μια άποψη για το σύγχρονο περιβάλλον», σ. 22-27).

⁶⁰³ *Εποχές*, τ. 40, Αύγουστος 1966 (Bertrand de Jouvenel, «Εισαγωγή στο πρόβλημα της Αρκαδίας», σ. 103-109).

⁶⁰⁴ *Εποχές*, τ. 19, Νοέμβριος 1964 (Χ. Μπ., «Πρόβλεψη για το μέλλον: η πιο επιτακτική ανάγκη», στήλη: Η επιστήμη, σ. 79-80).

⁶⁰⁵ Ο Giddens κάνει λόγο για «κοινωνική αντανάκλαστικότητα», για την ανάγκη δηλαδή του σύγχρονου ανθρώπου να λαμβάνει αποφάσεις στηριζόμενος στην επεξεργασία του «κυκεώνα» των πληροφοριών με τις οποίες έρχεται σε επαφή. Συνδέει το ζήτημα αυτό, μάλιστα, με την «αποδιοργάνωση της παράδοσης», που σε μεγάλο βαθμό παρουσιάζεται να στήριζε τη λήψη αποφάσεων κατά το παρελθόν. Βλ. Anthony Giddens, *Πέραν της Αριστεράς και της Δεξιάς*, ό.π., σ. 17-19.

παράδειγμα της δυνατότητας που έχει η τεχνολογική όπως και η επιστημονική πρόοδος να εξυπηρετήσει και να εξελίξει περαιτέρω τον άνθρωπο, με την προϋπόθεση ότι υπάρχει μέριμνα για συνετή χρήση της⁶⁰⁶. Στην περίπτωση της ευγονικής, αυτό συνεπάγεται αξιοποίηση των δυνατοτήτων που προσφέρει η τελευταία, όπως μείωση της τεχνητής ακτινοβολίας, προσπάθεια για μείωση της αναπαραγωγής σε άτομα «γενετησιακώς ελαττωματικά» και έλεγχος του υπερπολλαπλασιασμού του ανθρώπου. Στον αντίποδα αυτών των παραδειγμάτων, υπάρχουν αρνητικές χρήσεις της ευγονικής όπως η «ανατροπή της παραδοσιακής κοινωνικής συμβατικότητας» και ή «κατά βούληση άμεση γονιδιακή μετάλλαξη»⁶⁰⁷. Στις περιπτώσεις αυτές, σύμφωνα με το περιοδικό, αλλά και σε κάθε περίπτωση κατάχρησης των δυνατοτήτων που δίνει η πρόοδος, όπως η ατομική βόμβα, οι ισορροπίες ανατρέπονται, ο άνθρωπος χάνει την πραγματική του υπόσταση και η εξέλιξη γίνεται οδηγός για την καταστροφή.

4.3 Οι *Εποχές* για τον ρόλο της θρησκείας

Ως προς το θέμα της θρησκείας και του ρόλου που μπορεί να διαδραματίσει στις σύγχρονες συνθήκες μετάλλαξης της κοινωνίας, το περιοδικό αποφεύγει να αναγάγει το θείο στοιχείο σε σωτήριο δύναμη απέναντι στη λαίλαπα των εξελίξεων που ταλανίζουν την ανθρωπότητα, όπως κάνει ως ένα βαθμό η *Νέα Εστία*. Από την άλλη, δεν αμφισβητεί τη δυνατότητα της θρησκείας να συσπειρώνει το λαό, ενώ φιλοξενεί συχνά άρθρα θεολόγων ή συντηρητικών θεωρητικών που καλούνται να υπερασπιστούν το ρόλο της θρησκείας. Βρισκόμαστε, εξάλλου, εν μέσω μιας περιόδου που τα χριστιανικά «δίκτυα» ανά τον κόσμο είναι ιδιαιτέρως δραστήρια, διαμορφώνοντας ένα εξωστρεφή λόγο με έντονες

⁶⁰⁶ *Εποχές*, τ. 26, Ιούνιος 1965 (Catherine Roberts, «Μερικές σκέψεις για τη θετική ευγονική», σ. 23-28).

⁶⁰⁷ Το θέμα της ραγδαίας εξέλιξης τεχνολογίας, ως θέμα του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου, αναπαρήχθη κατά κόρον στα περιοδικά, το δημόσιο λόγο, αλλά και στον κινηματογράφο και τις τέχνες, συσχετιζόμενο με άλλα αντίστοιχα θέματα. Για παράδειγμα σε ταινίες της εποχής η ανεξέλεγκτη τεχνολογία δείχνει να παίρνει τη μορφή του «αρπακτικού» αρσενικού, που επιδεικνύει ασέβεια απέναντι στην «ιερή» γυναίκα ή μητέρα. Έτσι η αναπαραγωγική δύναμη της γυναίκας μπαίνει σε διαμάχη με το «γενετικά τροποποιημένο» αρσενικό. Ως προς τα πυρηνικά οι αρσενικής προέλευσης πυρηνικές βόμβες εμφανίζονται συχνά ως «βόμβες ενάντια στη μήτρα». Βλ. Adam Piette, *The Literary Cold War, 1945 to Vietnam*, ό.π., σελ. 128&132.

πολιτικοϊδεολογικές συνυποδηλώσεις⁶⁰⁸. Επίσης, σημειώνεται ότι ανάμεσα στους βασικούς συντελεστές του περιοδικού βρίσκονται άνθρωποι όπως ο Γιώργος Θεοτοκάς, που διατηρούσε στενή σχέση με θρησκευτικούς παράγοντες και ενώσεις και είχε μάλιστα διατυπώσει ενστάσεις ως προς την «ανοικτή» απέναντι σε θρησκευτικά ζητήματα γραμμή που κατά τη γνώμη του ακολουθούσε το περιοδικό και θα μπορούσε από κάποιους να ερμηνευθεί ως «αντιθρησκευτική διάθεση»⁶⁰⁹.

Ένα από τα βασικά ερωτήματα που θέτει το περιοδικό σε σχέση με τη θρησκεία είναι το αν μπορεί να μείνει αλώβητη υπό το βάρος των επιστημονικών και τεχνολογικών εξελίξεων, αν μπορεί να συνυπάρξει με αυτές⁶¹⁰ ή ακόμη αν μπορεί να δώσει απαντήσεις σε κάποια από τα ζητήματα που οι ίδιες θέτουν. Ο διευθυντής του περιοδικού Άγγελος Τερζάκης υποστηρίζει ότι η θρησκεία δεν έχει επιφορτιστεί στη δεδομένη φάση με κάποια επιπρόσθετη ιερή αποστολή που σχετίζεται με την αντιμετώπιση του κακού, αφού διαχρονικά ο Θεός εμφανίζεται ως η δύναμη που θα εξουδετερώσει καθετί αρνητικό. Το ερώτημα που θέτει ο ίδιος, μάλιστα, είναι αν η θρησκεία, πολεμώντας για το «καλό», παραβιάζει τη φυσική τάξη πραγμάτων που για πολλούς είναι η ροπή του ανθρώπου προς

⁶⁰⁸ Ο καθολικός όσο και ο προτεσταντικός αντικομμουνιστικός ακτιβισμός χρησιμοποίησε, στο πλαίσιο της μάχης κατά του «άθεου κομμουνισμού», τόσο δικά του, «παραδοσιακά» μέσα, όσο και δυνατότητες που προσέφεραν οι επίσημοι διεθνικοί οργανισμοί. Βλ. Luc van Dongen, Stéphanie Roulin, Giles Scott-Smiths (επιμ.), *Transnational Anti-Communism and the Cold War, Agents, Activities, and Networks*, ό.π., σελ. 12.

⁶⁰⁹ Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Γιώργος Θεοτοκάς σε επιστολή του προς τον Χρήστο Λαμπράκη: «Δε νομίζω πως θα είταν σωστό να δώσει το περιοδικό την εντύπωση ότι εμπνέεται από διάθεση αντιθρησκευτική. Οι αντιθρησκευτικές κινήσεις (βολταιρική πολεμική, πολιτικός αντικληρικαλισμός κλπ.) είταν ιστορικά δικαιωμένες την εποχή που η Εκκλησία καταπίεζε το πνεύμα και εμπόδιζε την ανάπτυξη του. Σήμερα όλα αυτά αποτελούν αναχρονισμό. Η Εκκλησία έχει πάρα πολύ εξασθενήσει παντού και το θρησκευτικό συναίσθημα έχει μάλλον ανάγκη από προστασία στο όνομα ακριβώς της ελευθερίας». Επιστολή με ημερομηνία 30/3/1963. Αρχείο Γιώργου Θεοτοκά, φάκελος 12, υποφάκελος 1, σελ. 25. Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη. Στην ευρύτερη αρθρογραφία του για θέματα θρησκείας ο Θεοτοκάς στιγματίσε τον «μηδενισμό» των φιλοσόφων που απέρριψαν την παρουσία του Θεού και υποστήριξε ότι παρά την τεχνική κι επιστημονική πρόοδο, καμία θεωρία δε θα μπορέσει να εξηγήσει την ύπαρξη του κόσμου, χωρίς να αποδεχθεί ότι υπάρχει μια «Δύναμη που υπερβαίνει το σύμπαν. Βλ. για παράδειγμα *Το Βήμα*, 10/1/1960, Γιώργος Θεοτοκάς («Η έξοδος από τον μηδενισμό», στήλη: Πνευματικά προβλήματα).

⁶¹⁰ Για τη μελέτη της άποψης ότι η θρησκεία δε συμβαδίζει με την επιστημονική και τεχνολογική ανάπτυξη βλ. μεταξύ άλλων Donald Cardwell, *Ιστορία της Τεχνολογίας*, ό.π., σ. 558.

το κακό⁶¹¹. Ο Χρήστος Γιανναράς⁶¹², απαντώντας στο συγκεκριμένο άρθρο, αντιτείνει ότι δεν υπάρχει τίποτα το αφύσικο στη διαδικασία καθοδήγησης προς το «καλό», αφού η θρησκεία, όχι μόνο δεν αποκόπτει τον άνθρωπο από τη φύση του, αλλά τον επαναφέρει σε αυτή, ωθώντας τον να απαρνηθεί το «ατομικό του περιεχόμενο»⁶¹³.

Συνεχίζοντας να δημοσιεύει άρθρα διαφορετικού κάθε φορά περιεχομένου για τη θρησκεία, που όμως δεν επεκτείνονται πέρα από ένα νοητό άξονα που βρίσκεται ανάμεσα στη διακριτική υποστήριξη και τη λελογισμένη αμφισβήτηση, οι *Εποχές* φιλοξενούν τη θέση του πολωνού φιλοσόφου Λέζεκ Κολακόφσκι πάνω στο θέμα, ο οποίος θέτει υπό αίρεση κάποιες χριστιανικές αρχές, αναφέροντας μεταξύ άλλων ότι «η αγάπη δεν έχει ανάγκη από θεμελίωση» κι ότι «ούτε φιλευσπλαχνία υπάρχει, ούτε ευεργεσία για όλους ταυτόχρονα[...]»⁶¹⁴. Ο θεολόγος Αμίλκας Αλιβιζάτος, από την άλλη, θεωρεί ότι η ανθρωπότητα θα ωφεληθεί τα μέγιστα από τη σύμπραξη όλων των χριστιανικών πνευματικών δυνάμεων που θα εργαστούν προς την κατεύθυνση της «πραγματοποίησης του ονείρου του Χριστού»⁶¹⁵.

Οι *Εποχές* συνδέουν ακόμη το θρησκευτικό ζήτημα με την προηγούμενη συζήτηση για την ηθική κρίση, διαπιστώνοντας αρχικά ότι η ανατροπή των παραδοσιακών αξιών που στήριζαν μέχρι πρότινος τις κοινωνίες έχει συμπαρασύρει και τις θρησκευτικές αξίες.

⁶¹¹ *Εποχές*, τ. 31, Νοέμβριος 1965 (Άγγελος Τερζάκης, «Του γερακιού το μάτι, ή το Πρόβλημα του Καλού», σ. 23-32). Σε αντίστοιχα άρθρα του στο *Βήμα* για θέματα θρησκείας, ο Άγγελος Τερζάκης τηρεί στάση σεβασμού αλλά παράλληλα διακριτικού προβληματισμού απέναντι στη θρησκεία και το Θείο. Για παράδειγμα αναφέρεται στο Χάξλεϋ που διαχωρίζει τις θεότητες από την «πραγματικότητα του θείου» (*Το Βήμα*, 10/4/1963, Άγγελος Τερζάκης, «Ανθρώπινα και Θεία») ή μιλάει για το μεταφυσικό και το ανθρώπινο στοιχείο που υπάρχει στο «θρησκευτικό σύμβολο», υποστηρίζοντας ότι η ιδιοτέλεια που χαρακτηρίζει τις θρησκείες «εξευγενίζεται από τον πανανθρώπινο και δραματικό τους χαρακτήρα» (*Το Βήμα*, 25/12/1962, Άγγελος Τερζάκης, «Θείο και Ανθρώπινο»).

⁶¹² Ο ίδιος (Χρήστος Γιανναράς) εκτιμώντας εκ των υστέρων την κατάσταση της θεολογίας στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του 1960, κάνει λόγο για «απρόσμενη ανθοφορία» που οφείλεται στην «αφύπνιση της ελληνικής θεολογίας από το λήθαργο του εκδυτικισμού». Στο πλαίσιο της «θεολογικής μεταστροφής», όπως την χαρακτηρίζει ο Γιανναράς, «το παγιωμένο καθεστώς του πανεπιστημιακού ακαδημαϊσμού και του εξωεκκλησιαστικού ευσεβισμού αρχίζει να αμφισβητείται ανοιχτά και να κλονίζεται αισθητά: Προβάλλουν καινούργιες απαιτήσεις, καταγγέλλεται η νοησιαρχία και ο ηθικισμός, η θεολογία καλείται να ανταποκριθεί σε υπαρξιακές ανάγκες, να συνδεθεί με την εκκλησιαστική εμπειρία». Βλ. Χρήστος Γιανναράς, *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα*, γ' έκδοση, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1999, σ. 436-489 και ειδικότερα 436.

⁶¹³ *Εποχές*, τ. 34, Φεβρουάριος 1966 (Χρήστος Γιανναράς, «Για το πρόβλημα του καλού, ή το μάτι του γερακιού και το πρόσωπο του ανθρώπου», σ. 115-119).

⁶¹⁴ *Εποχές*, τ. 41, Σεπτέμβριος 1966 (Leszek Kolakowski, «Το κλειδί των ουρανών», σ. 212-216).

⁶¹⁵ *Εποχές*, τ. 47, Μάρτιος 1967 (Αμίλκας Αλιβιζάτος, «Το Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών και ο πρωτεργάτης του Dr. Wisser' T Hooft», σ. 211-213).

Όπως αναφέρει ο Χρήστος Λαμπράκης, στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας «αλλοίωση υφίσταται ο παραδοσιακά θρησκευτικός άνθρωπος»⁶¹⁶. Η σύνδεση της ηθικής κρίσης με τη θρησκεία, επισημαίνεται σε άλλο κείμενο, δεν πρέπει να υπερεκτιμάται καθώς δεν είναι τίποτε παραπάνω από την οριστική εγκατάλειψη της άποψης ότι τα θρησκευτικά αξιώματα μπορούν να στηριχθούν στη λογική⁶¹⁷. Με την αποσύνδεση της λογικής από τη θρησκεία, ο άνθρωπος συνειδητοποιεί, σύμφωνα με τις *Εποχές*, ότι η επιλογή των θρησκευτικών αρχών δεν είναι αυτονόητη ή καταναγκαστική, αλλά προϊόν συνειδητής απόφασης και «εσωτερικής πάλης»⁶¹⁸. Επίσης, όπως επισημαίνεται, σταδιακά αποκαθίσταται η παρεξήγηση που θέλει τη χριστιανική ηθική να είναι ανώτερη από την ηθική που για παράδειγμα χαρακτηρίζει τον ουμανιστή. Η διαφορά έγκειται στο ότι η χριστιανική ηθική αναπτύσσεται σε μία μεταφυσική βάση, απομακρυνόμενη από τη λογική⁶¹⁹. Σύμφωνα με τον Χρήστο Μαλεβίτση, ακριβώς αυτή η απόρριψη της λογικής και η παράλληλη εμπιστοσύνη στις «μυστικές υποσυνείδητες ψυχικές δυνάμεις του ανθρώπου» μπορεί να δώσει απαντήσεις στο ηθικό πρόβλημα της εποχής⁶²⁰.

4.4 Η συζήτηση για τις διακρίσεις και την ισότητα

Προσπιζόμενο την έννοια της ισότητας σε όλες τις πτυχές της, το περιοδικό αναφέρεται στην ανάγκη εξάλειψης των διακρίσεων και των διαχωριστικών γραμμών ανά τον κόσμο. Οι συγκεκριμένες ιδέες, εξάλλου, σε σχέση με το ευρύτερο θέμα της χειραφέτησης και της ισότητας ήταν ιδιαίτερα δημοφιλείς την υπό μελέτη περίοδο, καθώς κατείχαν κι αυτές εξέχουσα θέση στο πλαίσιο του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου. Το φύλο, η φυλή, η τάξη κ.λπ. υπήρξαν βασικές έννοιες της «σταυροφορίας» για την κουλτούρα στη Δύση, καθώς η ψυχροπολεμική στρατηγική απαιτούσε κινητοποίηση των πολιτιστικών αντιλήψεων.

⁶¹⁶ *Εποχές*, τ. 15, Ιούλιος 1964 (Χ. Λαμπράκης, «Κρίση ή φυσιολογική επανεκτίμηση;», στήλη: Η ηθική κρίση, σ. 11-17).

⁶¹⁷ *Εποχές*, τ. 17, Σεπτέμβριος 1964 (Γρ. Ευστρατιάδης, «Οι αξίες και τα συστήματα», στήλη: Η ηθική κρίση, σ. 40-43).

⁶¹⁸ *Εποχές*, τ. 17, Σεπτέμβριος 1964 (Αλέκος Αμπατζής, «Ηθική κρίση και ηθική συνείδηση», σ. 44-45).

⁶¹⁹ *Εποχές*, τ. 18, Οκτώβριος 1964 (John Robinson, «Η ηθική κρίση και η ηθική αξίωση», σ. 3-6).

⁶²⁰ *Εποχές*, τ. 19, Νοέμβριος 1964 (Χρ. Μαλεβίτσης, «Η ηθική κρίση, κρίση του ανθρώπου», στήλη: Η ηθική κρίση, σ. 65-69).

Έτσι, για παράδειγμα στις ταινίες Χόλιγουντ υπήρχαν έμφυλες απεικονίσεις που βοηθούσαν να κερδηθεί μια από τις πιο σημαντικές μάχες του ψυχρού πολέμου, που ήταν αυτή για την «καρδιά και το μυαλό» των ανθρώπων⁶²¹. Στο πλαίσιο αυτής, κεντρική ιδέα ήταν η εγκαθίδρυση της ανώτερης θέσης των γυναικών στη Δύση και η χρήση των γυναικών σε επιμέρους μάχες, όπως η διεκδίκηση της ειρήνης. Το θέμα της ισότητας εν γένει, στις *Εποχές* και ευρύτερα, αποκτά ένα διεθνικό χαρακτήρα, με την προβολή «θετικών» δράσεων από κινήματα και ομάδες που είχαν προσανατολιστεί σε σχετικά θέματα⁶²².

Στην ευρύτερη θεματική της ισότητας εντάσσουν οι *Εποχές* και τη συζήτηση για την κεντρική διαχωριστική γραμμή παγκοσμίως που εμφανίζεται να είναι εκείνη ανάμεσα στα ανεπτυγμένα κράτη και τα υπανάπτυκτα και από την οποία προκύπτει η ανισότητα ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς. Η πολιτική θέση των *Εποχών* που απορρέει από την προαναφερθείσα άποψη είναι ότι η διάκριση ανάμεσα στα «καπιταλιστικά και προλεταριακά» έθνη παγκοσμίως διεύρυνε το χάσμα ανάμεσα στους πλούσιους και τους φτωχούς και επιδείνωσε το πρόβλημα της ανισότητας⁶²³. Με διαφορετικά λόγια το περιοδικό δείχνει να θεωρεί ότι ένας από τους βασικούς παράγοντες που μπορούν να ευνοήσουν τον πολυπόθητο στόχο της ανάπτυξης, τον οποίο θέτει σε πολλά κείμενα ως ζητούμενο, είναι η κατάργηση του διαχωρισμού του κόσμου ανάμεσα στον καπιταλισμό και τον σοσιαλισμό, με επικράτηση του πρώτου. Επομένως, εμμέσως υποστηρίζει ότι η αναπτυξιακή προοπτική θα γίνει πραγματικότητα μέσα από τη λήξη του ψυχρού πολέμου και την αυτονόητη, όπως παρουσιάζεται στις σελίδες του περιοδικού, επικράτηση του δυτικού στρατοπέδου.

⁶²¹ W. Scott Lucas, «Beyond Freedom, Beyond Control: Approaches to Culture and the State- Private Network in the Cold War» στο Giles Scott-Smith, Hans Krabbendam(επιμ.), *The Cultural Cold War in Western Europe 1945–1960*, ό.π., σ. 40-41.

⁶²² Η διεθνική ιστορία (transnational history) έχει επικεντρωθεί σε οργανισμούς και δράσεις που ισχυρίζονταν ότι προασπίζονται το «καλό»(φεμινιστικά κινήματα, κινήματα κατά της δουλείας/υπέρ της ισότητας, Ερυθρός Σταυρός κ.ά.), δημιουργώντας μία αφανή σύνδεση ανάμεσα στο εθνικό και το κακό, και ανάμεσα στο δι/υπερ-εθνικό και το καλό. Βλ. Luc van Dongen, Stéphanie Roulin, Giles Scott-Smiths (επιμ.), *Transnational Anti-Communism and the Cold War, Agents, Activities, and Networks*, ό.π., σελ. 9

⁶²³ *Εποχές*, τ. 29, Σεπτέμβριος 1965 (Raymond Aron, «Η θεωρία της ανάπτυξης και τα ιδεολογικά προβλήματα», σ. 20-28).

Επεκτεινόμενες σε άλλες μορφές διακρίσεων, οι *Εποχές* κάνουν λόγο για τις φυλετικές διαφορές που γίνονται εστία ανάφλεξης και εντάσεων ανά τον κόσμο. Η θέση που λαμβάνει το περιοδικό είναι ότι πρέπει να οδηγηθούμε σε εξάλειψη των φυλετικών διακρίσεων και της καταπάτησης των δικαιωμάτων των μαύρων, υιοθετώντας τις αρχές της Παγκόσμιας Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του 1948. Μεταξύ άλλων, σημειώνεται ότι οι μεικτοί γάμοι όχι μόνο δεν πρέπει να αποφεύγονται αλλά να υποστηρίζονται, δεδομένου ότι έχουν ως αποτέλεσμα τη «σύσφιγξη των βιολογικών δεσμών των ανθρώπινων ομάδων»⁶²⁴. Επίσης ότι ο διαχωρισμός του κόσμου ανάμεσα σε ανώτερες και κατώτερες φυλές δεν έχει κανένα επιστημονικό έρεισμα. Οι *Εποχές* υποστηρίζουν, ότι παρά τη θεωρητική επικράτηση αυτών των αρχών, στην πράξη τα φαινόμενα φυλετικών διακρίσεων σε περιοχές όπως η Αφρική παραμένουν έντονα, αποδεικνύοντας ότι υπάρχουν πολλά βήματα που πρέπει να γίνουν για την επίτευξη της ισότητας. Δεν προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι στη θεωρητική ανάλυση του ζητήματος των φυλετικών διακρίσεων, το παράδειγμα στο οποίο επιλέγει να αναφερθεί το περιοδικό είναι εκείνο της Αφρικής και όχι της Αμερικής, όπου τα φαινόμενα καταπάτησης των δικαιωμάτων των μαύρων ήταν επίσης πολλά και βίαια⁶²⁵.

Η συζήτηση για την ισότητα εστιάζεται, όπως προειπώθηκε, και σε θέματα φύλου⁶²⁶, με τις *Εποχές* να παίρνουν θέση, δια στόματος της, γνωστής για τη δράση της όσον αφορά στα δικαιώματα των γυναικών, Αλίκης Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου υπέρ της «ουσιαστικής ισοπολιτείας»⁶²⁷. Όπως αναφέρει η γράφουσα, η καταλληλότητα των

⁶²⁴ *Εποχές*, τ. 29, Σεπτέμβριος 1965 (Κ. Κίτσος, «Σύγχρονες απόψεις για το φυλετικό πρόβλημα», στήλη: Μαρτυρίες, σ. 57-60).

⁶²⁵ *Εποχές*, τ. 29, Σεπτέμβριος 1965 (Κ. Κίτσος, «Σύγχρονες απόψεις για το φυλετικό πρόβλημα», στήλη: Μαρτυρίες, σ. 57-60).

⁶²⁶ Το θέμα της ισότητας υπήρξε κεντρικό στο πλαίσιο του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου. Για παράδειγμα ο αντικομμουνισμός των φιλελευθέρων πρόβαλλε μια ποικιλία φεμινιστικών στόχων και προασπίστηκε τα δικαιώματά των γυναικών στο πλαίσιο της ψυχροπολεμικής τακτικής. Βλ. Adam Piette, *The Literary Cold War, 1945 to Vietnam*, ό.π., σελ. 213. Οι φεμινιστικές εθελοντικές οργανώσεις προσπάθησαν να εξάγουν ένα μοντέλο δημοκρατικής συμμετοχής στον μεταπολεμικό κόσμο. Στην προσπάθειά τους αυτή ενισχύθηκαν από την αμερικανική κυβέρνηση, η οποία συνειδητοποίησε την ιδεολογική σημασία των ιδιωτικών εθελοντικών δραστηριοτήτων ως στοιχείου της αμερικανικής ιδεολογίας. Helen Laville: «The importance of being (in) earnest: Voluntary associations and the irony of the state-private network during the early Cold War», Helen Laville, Hugh Wilford (επιμ.), *The US Government, Citizen Groups and the Cold War: The state-private network*, ό.π., σελ. 47.

⁶²⁷ *Εποχές*, τ. 29, Σεπτέμβριος 1965 (Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, «Η γυναίκα στην πολιτική», σ. 60-63). Αντίστοιχες έρευνες και ερωτήματα έθεταν πολλά από τα έντυπα της εποχής. Για παράδειγμα το

γυναικών για δραστηριοποίηση στον πολιτικό στίβο είναι δεδομένη και κάθε αντίθετη άποψη εδράζεται σε παραδόσεις και προκαταλήψεις. Η Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου προσθέτει ότι πλέον το γυναικείο κίνημα, έχοντας γεννηθεί στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, αριθμεί αρκετές δεκαετίες ύπαρξης. Μέσα σε αυτές έχει περάσει από διάφορα στάδια, με κορυφαία τους δύο παγκοσμίους πολέμους, οι οποίοι δημιούργησαν τις συνθήκες προκειμένου να δείξουν οι γυναίκες τις ικανότητές τους. Στην παρούσα φάση, όπως επισημαίνεται, το ζητούμενο είναι οι αποδεδειγμένα σημαντικές ικανότητές τους και τα πολιτικά δικαιώματα που έχουν αποκτήσει να μπορέσουν να τις οδηγήσουν σε μία ουσιαστικότερη σχέση με την πολιτική⁶²⁸. Ενεργότερη εμπλοκή με την πολιτική έχουν για την ώρα οι γυναίκες, σημειώνει η αρθρογράφος, είτε στις χώρες που λόγω της πρόσφατης απελευθέρωσης τους δεν έχουν πολιτική παράδοση και «ξεκίνησαν εξ αρχής μαζί, άντρες και γυναίκες», είτε στα ανατολικά κράτη που αποκόπηκαν βίαια από τις παραδόσεις. Σε σχέση με την θεσμική κατοχύρωση του ενεργότερου ρόλου των γυναικών στην κοινωνία, αναφέρει ότι είναι θετική η επίδραση του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών του 1945, της Παγκόσμιας Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου(1948) και της Σύμβασης περί Πολιτικών Δικαιωμάτων των Γυναικών (1952). Από το σημείο όμως στο οποίο βρίσκονται οι γυναίκες τη δεδομένη στιγμή μέχρι εκείνο όπου μπορούν και πρέπει να φτάσουν μένει μεγάλη απόσταση να καλυφθεί, κι αυτό είναι κάτι αυτονόητο για κάθε μεγάλη κατάκτηση. Τέλος, η Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου αναφέρει ότι το παράδειγμα των γυναικών στην Ελλάδα είναι απολύτως αντιπροσωπευτικό της ευρύτερης τάσης του γυναικείου φύλου να επιδεικνύει αρετές όπως πρωτοβουλία, έντονη δραστηριότητα και αυτοθυσία⁶²⁹.

Έθνος είχε θέσει, μεταξύ άλλων, το ερώτημα αν «μπορεί η γυναίκα να γίνει ακαδημαϊκός». Μάλιστα στις απαντήσεις του ερωτήματος συμπεριλαμβανόταν κι εκείνη του διευθυντή των *Εποχών* Άγγελου Τερζάκη που υποστήριξε ότι είναι εύλογο ότι οι γυναίκες μπορούν να εκλέγονται ακαδημαϊκοί, δεδομένου ότι έχουν «δημιουργική εργασία». *Έθνος*, 21/6/1966 («Μπορεί η γυναίκα να γίνει ακαδημαϊκός;»).

⁶²⁸ *Εποχές*, τ. 29, Σεπτέμβριος 1965 (Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, «Η γυναίκα στην πολιτική», σ. 60-63).

⁶²⁹ *Εποχές*, τ. 29, Σεπτέμβριος 1965 (Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, «Η γυναίκα στην πολιτική», ό.π.).

4.5 Η κοινωνία του '60 απέναντι στο γλωσσικό ζήτημα

Μία ακόμη από τις εκτενείς συζητήσεις που διεξάγονται στις σελίδες των *Εποχών* αντικατοπτρίζοντας τους προβληματισμούς της ελληνικής διανόησης και κοινωνίας είναι η σχετική με το γλωσσικό ζήτημα που τη δεκαετία του 1960 παραμένει σημαντικό κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό πρόβλημα προς επίλυση. Παρότι η θέση που λαμβάνουν όλα τα υπό μελέτη περιοδικά είναι υπέρ της δημοτικής και της κατάργησης της καθαρεύουσας, οι αποχρώσεις που παίρνει αυτή η θέση είναι ποικίλες, επηρεαζόμενες από το βαθμό προοδευτικότητας και τις ευρύτερες κοινωνικοπολιτικές θέσεις των περιοδικών. Έτσι, αν η κοινή σε όλα τα εν λόγω περιοδικά υποστήριξη του δημοτικισμού συνοδεύεται στην περίπτωση της *Νέας Εστίας* και της *Επιθεώρησης Τέχνης* από επιχειρήματα που θυμίζουν την παλαιά αντίθεση ανάμεσα στον συντηρητικό δημοτικισμό και τον δημοτικισμό των αριστερών⁶³⁰, οι *Εποχές* δείχνουν να έχουν μια πιο «ουδέτερη» επιχειρηματολογία για την υποστήριξη της δημοτικής. Στο πλαίσιο αυτής απορρίπτεται ο φανατισμός, τα επιχειρήματα περί πολιτικών κινήτρων πίσω από την υπεράσπιση της δημοτικής και προτάσσεται το αποτέλεσμα, δηλαδή η καθιέρωση της δημοτικής και η κατάργηση της διγλωσσίας.

Η συζήτηση για τη δημοτική και την καθαρεύουσα στις *Εποχές* συνδέεται με την ευρύτερη προβληματική λειτουργία της γλώσσας που «νοσεί» από μια σειρά άλλων ασθενειών. Η κρίση της γλώσσας, ωστόσο, όπως αναφέρει το περιοδικό σε άρθρο του γάλλου συγγραφέα και ερευνητή René Etiemble, είναι ένα παγκόσμιο φαινόμενο και παίρνει κυρίως τη μορφή της «διαστρέβλωσης του νοήματος των λέξεων», για την οποία ευθύνεται η πολιτική εξουσία και άλλοι παράγοντες. Επισημαίνεται, μάλιστα, ότι η σωστή λειτουργία της γλώσσας είναι ένα φαινόμενο άρρηκτα συνδεδεμένο με τη σωστή λειτουργία της κοινωνίας κι ως εκ τούτου «η γλωσσική αναρχία μοιραία φέρνει την ηθική και πολιτικήν αναρχία»⁶³¹.

⁶³⁰ Η αντίθεση αυτή ερμηνεύεται ως αντίθεση ανάμεσα στον «ρομαντισμό» και τη «λογοκρατία», με τους πραγματιστές να αντιλαμβάνονται τον δημοτικισμό ως «κοινωνικό λαϊκό κίνημα» και τους «ρομαντικούς» ως εθνική αποστολή. Βλ. Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 27-28.

⁶³¹ *Εποχές*, τ. 29, Σεπτέμβριος 1965 (René Etiemble, «Γλώσσα και λογοτεχνία», σ. 39-45).

Βασική πτυχή της αναρχίας αυτής στην Ελλάδα είναι η διαμάχη της δημοτικής με την καθαρεύουσα⁶³², η οποία, με βάση το περιοδικό, τροφοδοτείται από τον συντηρητισμό και των οπισθοδρομικότητα⁶³³ όσων συνεχίζουν να υποστηρίζουν, ενάντια σε όλες τις ενδείξεις, ότι η καθαρεύουσα έχει ωφέλιμα στοιχεία να προσφέρει στην εξελικτική διαδικασία της ελληνικής γλώσσας. Η άποψη αυτή, με βάση τις *Εποχές*, εναντιώνεται σε κάθε προοδευτικό και εκσυγχρονιστικό πρόταγμα⁶³⁴, παραγνωρίζοντας ότι η συμμόρφωση της γλώσσας στα σύγχρονα δεδομένα και τις ανάγκες της εποχής είναι απολύτως αναγκαία.

Το περιοδικό, σ' ένα από τα πρώτα τεύχη του, σπεύδει να εκφράσει απορία όσο και αγανάκτηση από το γεγονός ότι η καθαρεύουσα ή η «διγλωσσία»⁶³⁵, η παράλληλη ύπαρξη δηλαδή της δημοτικής και της καθαρεύουσας, συνεχίζει να λαμβάνει υποστήριξη από επίσημες φωνές⁶³⁶. Ως κραυγαλέο παράδειγμα παρουσιάζεται η εισηγητική έκθεση επί του προϋπολογισμού, στην οποία αναφέρονται διάφοροι «παραλογισμοί», όπως ότι είναι χαρακτηριστικό των «προηγμένων» λαών να έχουν άλλη γραπτή γλώσσα και άλλη προφορική. Συγκεκριμένα για την Ελλάδα η έκθεση υποστηρίζει ότι η καθαρεύουσα είναι η μόνη γραπτή γλώσσα που υπάρχει, ενώ η δημοτική είναι η «κακοποιημένη

⁶³² Σημείο-σταθμός στην ιστορία του γλωσσικού ζητήματος θεωρείται το βιβλίο του Γ. Σκληρού *Το κοινωνικόν μας ζήτημα* (1907) που συσχετίζει το κοινωνικό πρόβλημα στην Ελλάδα, μεταξύ άλλων, με τα προβλήματα που δημιουργεί στην παιδεία και γενικώς στην πνευματική ζωή της χώρας η καθαρεύουσα. Βλ. Ε. Κριαράς, «Από την ιστορία του γλωσσικού», στο *Για τη δημοτική γλώσσα*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα (1980;), σ. 21-27 και ειδικότερα 22 (από άρθρο στο *Βήμα*, 6.9.1977).

⁶³³ Ο Στ. Πάνος αναφέρει για την καθαρεύουσα (*Βήμα*, 25.5.1976), ότι επί πολλά χρόνια αντιμετωπίστηκε ως τρόπος «για να επιβάλει στον απαιδευτο λαό τις βουλές της η εξουσία και να παραπλανά έντεχνα με μια γλώσσα ελάχιστα κατανοητή στους πολλούς». Βλ. Στ. Πάνος, «Γλώσσα και ιδεολογία», στο *Για τη δημοτική γλώσσα*, ό.π., σ. 11-14 και ειδικότερα 12.

⁶³⁴ Το κίνημα του δημοτικισμού εμπεριείχε, σύμφωνα με τη Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, τα στοιχεία εκείνα που προσιδιάζουν στον εκσυγχρονισμό: «κοινωνική κινητικότητα, χειραφετήσεις από αρχαϊκά πρότυπα ζωής, επιστημονισμός, λαϊκοφροσύνη με την έννοια της αποσύνδεσης όχι μόνο της εκκλησίας από το κράτος αλλά και της θρησκευτικότητας από τη θετική σκέψη, διαφοροποιήσεις στο πεδίο της εργασίας, εθνικό κράτος κ.τ.λ.». Βλ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, ό.π., σ. 179.

⁶³⁵ Ο Γ. Μπαμπινιώτης (*Καθημερινή*, 1976) διατείνεται ότι ο όρος «διγλωσσία» που χρησιμοποιείται ευρέως κατά την περίοδο που εξετάζουμε, είναι εσφαλμένος, και αντ' αυτού θα πρέπει να επικρατήσει πλήρως ο όρος «διμορφία», ο οποίος καθιστά σαφές ότι καθαρεύουσα και δημοτική είναι «δύο μορφές μιας και της αυτής γλώσσας, της Νέας Ελληνικής». Βλ. Γ. Μπαμπινιώτης, «Πέρα της καθαρεύουσας και της δημοτικής», στο *Για τη δημοτική γλώσσα*, εκδ. Γρηγόρη, σ. 149-158 και ειδικότερα 150.

⁶³⁶ Παράλληλα με τη διγλωσσία, το περιοδικό αναφέρεται επανειλημμένα στη μη εφαρμογή της δημοτικής σε πτυχές της κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής όπου απαραίτητα έπρεπε να έχει εφαρμοστεί. Για παράδειγμα, στα μέσα του 1965, οι *Εποχές* επισημαίνουν ότι, παρά την απόφαση για καθιέρωση της δημοτικής στα σχολεία, για το θέατρο προτιμήθηκε η «νεκραναστημένη γλώσσα». Βλ. *Εποχές*, τ. 27, Ιούλιος 1965 («Προοδευτικότητες», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 56).

καθαρεύουσα»⁶³⁷. Οι *Εποχές*, σημειώνουν ακόμη, ειρωνευόμενες, ότι όταν η έκθεση κάνει λόγο για τους φανατικούς δημοτικιστές που διακατέχονται από πολιτικά κίνητρα αναφέρεται, όπως φαίνεται, σε «εχθρούς του έθνους», όπως ο Μακρυγιάννης, ο Κολοκοτρώνης, ο Σολωμός, ο Ψυχάρης, κι ο Παλαμάς⁶³⁸.

Ο Τάκης Σινόπουλος, αντίστοιχα, καταφέρεται κατά της «σπουδαιοφάνειας και πομπώδους κενότητας» που αντιπροσωπεύει ο καθαρευουσιανισμός⁶³⁹, ενώ ο Ι. Νοτάρης κατονομάζει τη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών ως «πυλώνα» του συγκεκριμένου ρεύματος, το οποίο πρεσβεύει ένα «γλωσσικό αρχαϊσμό» και μια «ψευδοκλασική παιδεία» που αγνοεί το ποια είναι πραγματικά η «σημερινή εθνική μας γλώσσα»⁶⁴⁰. Σε σχέση με την επικράτηση της τελευταίας, μάλιστα, ο Γιώργος Θεοτοκάς υποστηρίζει ότι είναι απαραίτητη προϋπόθεση προκειμένου να μπορέσει το έθνος να έχει «γόνιμη, ελπιδοφόρα ελληνική ζωή»⁶⁴¹. Αντίστοιχα, σε άλλο άρθρο ο δημοτικισμός ταυτίζεται με την αναζήτηση της πραγματικής ταυτότητας του νεοελληνισμού⁶⁴². Ο Αλέξης Δημαράς μιλάει με τη σειρά του για τη σημασία της υποστήριξης του δημοτικισμού, επιδοκιμάζοντας πρωτοβουλίες όπως εκείνη του Ευ. Παπανούτσου, ο οποίος εξέδωσε το 1964 «Σύντομες Οδηγίες για την καλή χρήση της Δημοτικής». Πάντως, σε συμφωνία με το πνεύμα των *Εποχών* που δεν ενστερνίζεται την άνευ όρων ή ανεξέλεγκτη υιοθέτηση του δημοτικισμού, ο Δημαράς εκθέτει το επιχείρημα ότι θα πρέπει πάντα εκδόσεις, όπως η προαναφερθείσα,

⁶³⁷ *Εποχές*, τ. 6, Οκτώβριος 1963 («Το γλωσσικό ελύθηκε!», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 44).

⁶³⁸ *Εποχές*, τ. 6, Οκτώβριος 1963 («Το γλωσσικό ελύθηκε!», ό.π.).

⁶³⁹ *Εποχές*, τ. 18, Οκτώβριος 1964 (Τάκης Σινόπουλος, «Η γλώσσα και το προσωπείο», στήλη: Τα βιβλία, σ. 66-67).

⁶⁴⁰ *Εποχές*, τ. 18, Οκτώβριος 1964 (Ι. Νοτάρης, «Εθνικοί αντίκτυποι του γλωσσικού στη Μακεδονία», στήλη: Η παιδεία, σ. 52-56).

⁶⁴¹ *Εποχές*, τ. 11, Μάρτιος 1964 (Γιώργος Θεοτοκάς, «Τα νομικά στη δημοτική», στήλη: Η γλώσσα, σ. 65-67). Ο Γιώργος Θεοτοκάς είχε μιλήσει επανειλημμένα την ίδια περίοδο και εκτός *Εποχών* για το θέμα της δημοτικής. Για παράδειγμα, σε συνέντευξή του στην εφημερίδα *Νίκη*, είχε αναφέρει, συνοψίζοντας τη μέχρι τότε πορεία του γλωσσικού ζητήματος, ότι, παρότι δεν είναι πιθανό να ξανακερδίσει η καθαρεύουσα το χαμένο έδαφος, πρέπει να δοθεί τέλος στη «σημερινή αποτελμάτωση», την «γλωσσική αναρχία» και την «σύγχυση της παιδείας» που έχει ως συνέπεια την «πνευματική καθυστέρηση του ελληνικού λαού». Επίσης τόνιζε ότι η εφαρμογή του προγράμματος του δημοτικισμού, για την οποία είναι υπεύθυνοι πρώτιστα οι πολιτικοί, πρέπει να έχει εκπαιδευτικό χαρακτήρα και τέλος ότι πρέπει να αποτραπεί οριστικό το ενδεχόμενο της διγλωσσίας. Βλ. *Η Νίκη*, 9/10/1963 («Στο νεκρό σημείο ο δημοτικισμός;», συνέντευξη του Γ. Θεοτοκά στον Ν. Θ. Οικονόμου).

⁶⁴² *Εποχές*, τ. 12, Απρίλιος 1964 («Το συμπόσιο για τη γλώσσα», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 53).

να λαμβάνουν υπόψη τους κινδύνους που μπορεί να ελλοχεύουν, όπως το ενδεχόμενο να δημιουργηθούν διάφορες εκδοχές της δημοτικής γλώσσας⁶⁴³.

Στην ίδια λογική, μέσα από την κεντρική στήλη σχολιασμού της κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας, το περιοδικό αναφέρει και άλλες προϋποθέσεις που πρέπει να συντρέχουν προκειμένου η επικράτηση του δημοτικισμού να γίνει με το σωστό τρόπο. Μία από αυτές είναι η τήρηση του κανόνα της καλαισθησίας της γλώσσας, που θίγεται εξ αφορμής της απόφασης για την καθιέρωση της δημοτικής στο ραδιόφωνο⁶⁴⁴. Το θέμα της σωστής υιοθέτησης της «εθνικής γλώσσας» των Ελλήνων, με βάση το περιοδικό, αποκτά διττή σημασία αν ληφθεί υπόψη ότι το έθνος τη συγκεκριμένη περίοδο βρίσκεται υπό την επιρροή πολλών μέσων και παραγόντων με «αφελληνιστική» επίδραση: «κινηματογράφου», «ξένες σχολές», «προπαγάνδες», «μεταναστεύσεις», «παρατεταμένες σπουδές στο εξωτερικό» κ.ά.⁶⁴⁵.

Αντίστοιχα, επιμένοντας στην ιδέα του λελογισμένου δημοτικισμού που επιδεικνύει σεβασμό προς την ελληνική γλώσσα, οι *Εποχές* τάσσονται κατά της μετάφρασης άρθρων ή κειμένων από την καθαρεύουσα στη δημοτική σημειώνοντας: «Το περιοδικό τούτο εδώ είναι ανένδοτα δημοτικιστικό, αλλά με άλλο πνεύμα. Αποκλείει από τις στήλες του (μ' εξαίρεση της Αλληλογραφίας) εκείνους που γράφουν σε καθαρεύουσα· δεν τους αλλάζει τη γλώσσα»⁶⁴⁶.

Στην κεντρική στήλη σχολιασμού του περιοδικού, σε συνέχεια της παραπάνω συζήτησης, καυτηριάζεται η προσπάθεια ενός «διαφωτιστή του έθνους», όπως περιπαικτικά αναφέρουν οι *Εποχές*, να μεταφράσει τον Βιζυηνό και τον Παπαδιαμάντη από την καθαρεύουσα στη δημοτική και να χαρακτηρίσει, μάλιστα, «σκοταδιστές» όσους διαφωνούν με το εγχείρημά του⁶⁴⁷.

Ο Εμμανουήλ Κριαράς εμπλουτίζει την επιχειρηματολογία του περιοδικού σε σχέση με τη σωστή χρήση της δημοτικής, σημειώνοντας ότι τα αρχαϊστικά ονόματα βυζαντινών και νεοελλήνων δεν πρέπει να αποδίδονται στη δημοτική, δεδομένου ότι

⁶⁴³ *Εποχές*, τ. 21, Ιανουάριος 1965 (Αλέξης Δημαράς, «Για τη δημοτική», στήλη: Τα βιβλία, σ. 69-70).

⁶⁴⁴ *Εποχές*, τ. 26, Ιούνιος 1965 («Η γλώσσα του Ε.Ι.Ρ.», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 62).

⁶⁴⁵ *Εποχές*, τ. 26, Ιούνιος 1965 («Η γλώσσα του Ε.Ι.Ρ.», ό.π.).

⁶⁴⁶ *Εποχές*, τ. 45, Ιανουάριος 1967 («Τα αθέμιτα», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 54).

⁶⁴⁷ *Εποχές*, τ. 48, Απρίλιος 1967 («Διαφωτιστικά», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 358).

πρέπει να διατηρούνται σα «φωτογραφίες» προσώπων, σε αντίθεση με τα αρχαία ελληνικά ονόματα τα οποία, έχοντας γίνει «κτήμα» της ανθρωπότητας, μπορούν να εκδημοτικιστούν ώστε να είναι δυνατό να χρησιμοποιούνται στην καθημερινή γλώσσα⁶⁴⁸.

Συνεχίζοντας να υπερασπίζεται τη γλώσσα ως συνεκτικό στοιχείο του ελληνικού έθνους⁶⁴⁹, οι *Εποχές* διαχωρίζουν με κάθε ευκαιρία την προοδευτικότητα που συνοδεύει η θέση της υιοθέτησης του δημοτικισμού, από την προσβολή και αλλοίωση της ελληνικής γλώσσας. Την αγανάκτηση του περιοδικού προκαλεί, επί παραδείγματι, η διατύπωση της πρότασης να γράφεται η νεοελληνική γλώσσα με λατινικούς χαρακτήρες, προκειμένου να γίνει ευκολότερα προσιτή σε άλλους λαούς. Μία τέτοια πιθανότητα, σύμφωνα με το περιοδικό, θα επιβεβαίωνε την τάση να οδηγείται ο κόσμος σε ολοένα και «αποφασιστικότερες ομοιοτροπίες», γεγονός που μπορεί να ισοπεδώσει την πολιτισμική ταυτότητα των λαών και να συμβάλει στην πλήρη ομογενοποίηση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους, με ανεξέλεγκτες συνέπειες⁶⁵⁰. Στην ίδια προβληματική εντάσσεται και η επισήμανση ότι τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα παρατηρείται αθρόα εισαγωγή ξένων λέξεων, ακόμη και σε περιπτώσεις που κάτι τέτοιο δεν είναι απαραίτητο, όταν δηλαδή η ελληνική γλώσσα διαθέτει λέξεις για να περιγράψει δεδομένες έννοιες⁶⁵¹. Ο αρθρογράφος επισημαίνει, ωστόσο, ότι δεν προτείνει τον εξοβελισμό των ήδη εισηγμένων λέξεων αλλά την εκλογίκευση της διαδικασίας με την οποία πρόκειται να εισάγονται λέξεις στο εξής. Το ζητούμενο είναι να μη γίνεται άσκοπη εισαγωγή λέξεων, ενώ για τις περιπτώσεις όπου κρίνεται απαραίτητο να εισαχθεί μια λέξη, θα πρέπει να υπάρχουν οι προϋποθέσεις για την αφομοίωσή της⁶⁵², με τελικό σκοπό να προφυλαχθεί το ύφος και η

⁶⁴⁸ *Εποχές*, τ. 46, Φεβρουάριος 1967 (Ε. Κριαράς, «Προβλήματα μεταγραφής, “Πλάτων” ή “Πλάτωνας”, “Μοισιόδαξ” ή “Μοισιόδακας”», σ. 123-125).

⁶⁴⁹ Ως βασικό στοιχείο της αντίληψης περί έθνους, όπως παρουσιάζεται στο σημείο αυτό και γενικότερα, εμφανίζεται η πίστη στη γλωσσική και ευρύτερα πολιτιστική ενότητα της κοινότητας. Για το μοντέλο αυτό της περί έθνους αντίληψης βλ. Hans-Jürgen Lüsénberg, «Conceptual History and Conceptual Transfer: The Case of ‘Nation’ in Revolutionary France and Germany», στο Hampshire-Monk, Iain, Tilmans, Karin και van Vree Frank (επιμ.), *History of concepts: Comparatine Perspectives*, Amsterdam University Press, 1998., σ. 115-129 και ειδικότερα 118.

⁶⁵⁰ *Εποχές*, τ. 37, Μάιος 1966 («Μια λύση ρηξικέλευθη», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 457).

⁶⁵¹ *Εποχές*, τ. 41, Σεπτέμβριος 1966 (Νίκος Μοσχονάς, «Ξένες λέξεις στη γλώσσα μας», στήλη: Η γλώσσα, σ. 264-267).

⁶⁵² Ο Κ. Δεσποτόπουλος συνδέει, σε άρθρο του στη *Νέα Εστία* [100 (1976), 104-106], το θέμα της εισαγωγής ξένων λέξεων στην ελληνική γλώσσα με την καθιέρωση της δημοτικής, η οποία αναμένεται να σηματοδοτήσει προσπάθειες εμπλουτισμού της γλώσσας με νέες λέξεις. Ο ίδιος, αν και τάσσεται υπέρ της

συνοχή της ελληνικής γλώσσας. Τέτοια θεωρεί μάλιστα τη σπουδαιότητα του συγκεκριμένου θέματος ο γράφων, ώστε να προτείνει την ύπαρξη ειδικών σχολών για επαγγέλματα που σχετίζονται με το δημόσιο λόγο ή ακόμη και ενός «κέντρου αναπροσαρμογής της γλώσσας» εστιασμένου πρώτιστα στο ζήτημα των ξένων επιρροών και λέξεων⁶⁵³.

Στην ευρύτερη συζήτηση για την ελληνική γλώσσα και τη δημοτική εντάσσεται και ο διάλογος γύρω από την ύπαρξη ή μη της «τρίτης δημοτικής», που διεξάγεται στην ύστερη φάση έκδοσης του περιοδικού. Ο γλωσσολόγος Αγαπητός Τσοπανάκης διατυπώνει στις *Εποχές*, τον Ιούλιο του 1966, την άποψη ότι η Ελλάδα πρέπει να κάνει το πέρασμα στην «τρίτη δημοτική», σαν αποκρυστάλλωση των χαρακτηριστικών που λαμβάνει η δημοτική τη συγκεκριμένη περίοδο, παράλληλα με τη χάραξη νέων στόχων και κατευθυντήριων γραμμών για την προστασία και σωστή λειτουργία της⁶⁵⁴. Ο Εμμανουήλ Κριαράς αντιλέγει ότι δεν υπάρχει λόγος να επιφορτιστεί η γλωσσική διαμάχη με νέους όρους που δεν έχουν νόημα ύπαρξης, δεδομένου ότι η Ελλάδα διανύει ακόμη την περίοδο της «δεύτερης δημοτικής» που καθιερώθηκε στην πράξη⁶⁵⁵. Ο Λίνος Πολίτης συμμετέχει στη συζήτηση, επισημαίνοντας ότι είναι λάθος να κάνουμε λόγο για «δεύτερη» ή «τρίτη» δημοτική, αφού επί της ουσίας η δημοτική είναι μία: «Υπάρχει η μία, ενιαία και αδιαίρετη δημοτική, η ζωντανή εθνική λαλιά, και χρειάζεται μόνο φροντίδα από μέρος μας, γλωσσικό αίσθημα και κάποια καλαισθησία, για να τη γράψουμε σωστά και καλλιεργημένα»⁶⁵⁶.

Το ίδιο υποστηρίζει και η Έλλη Λαμπρίδη, υπογραμμίζοντας ότι είναι άσκοπος κάθε χαρακτηρισμός της σημερινής δημοτικής γλώσσας και ότι το μόνο που χρειάζεται είναι να καλλιεργηθεί η κοινή γλώσσα με τη μορφή που ήδη έχει⁶⁵⁷.

δημοτικής γενικά, επισημαίνει τους κινδύνους που μπορεί να εμπεριέχει αυτή η διαδικασία αν δεν ληφθούν τα σωστά μέτρα. Ανάμεσα σ' αυτούς τους κινδύνους τοποθετεί και την ανεξέλεγκτη εισροή ξένων λέξεων στην ελληνική γλώσσα. Βλ. Κ. Δεσποτόπουλος, «Η δημοτική γλώσσα και η παιδεία του έθνους», στο *Για τη δημοτική γλώσσα*, εκδ. Γρηγόρη, σ. 89-94.

⁶⁵³ *Εποχές*, τ. 41, Σεπτέμβριος 1966 (Νίκος Μοσχονάς, «Ξένες λέξεις στη γλώσσα μας», ό.π.).

⁶⁵⁴ *Εποχές*, τ. 39, Ιούλιος 1966 (Αγ. Τσοπανάκης, «Η Τρίτη δημοτική, Α'», σ. 8-17).

⁶⁵⁵ *Εποχές*, τ. 43, Νοέμβριος 1966 (Ε. Κριαράς, «Ζητήματα του γραπτού μας λόγου», σ. 411-416).

⁶⁵⁶ *Εποχές*, τ. 44, Δεκέμβριος 1966 (Λίνος Πολίτης, «Τρίτη ή ενιαία δημοτική;», σ. 528-531).

⁶⁵⁷ *Εποχές*, τ. 44 (Έλλη Λαμπρίδη, «Είναι δημοτική η "τρίτη";», σ. 532-535).

Κατά συγκυριακό τρόπο, οι *Εποχές*, στο τελευταίο τους τεύχος πριν την επιβολή της δικτατορίας και την διακοπή της έκδοσης, συγκεφαλαιώνουν κάποιες παρατηρήσεις γύρω από τη συζήτηση περί δημοτικής, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι, αν μη τι άλλο, η ελληνική κοινωνία έχει θέσει την επίλυση του γλωσσικού ζητήματος στις βασικές προτεραιότητές της, ενώ έχουν περιοριστεί «εξάψεις» και «ρητορείες» που αποτελούσαν τροχοπέδη για τη σφαιρική αντιμετώπιση του ζητήματος. Το γεγονός αυτό αναφέρεται ως ενδεικτικό της διάθεσης για αλλαγή και εξέλιξη που αποτελεί το πρώτο βήμα για την επίλυση του γλωσσικού ζητήματος⁶⁵⁸.

4.6 Η μετανάστευση κατά τη δεκαετία του 1960

Ένα από τα βασικά φαινόμενα στα οποία βρίσκει αποτύπωση η μετάλλαξη της ελληνικής κοινωνίας κατά τη δεκαετία του 1960 είναι η μετανάστευση των Ελλήνων κατά μαζικό τρόπο⁶⁵⁹. Οι *Εποχές* δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στη διερεύνηση του φαινομένου σε σχέση με τα άλλα δύο περιοδικά της μελέτης, τα οποία με βάση τις λίγες σχετικές αναφορές που δημοσιεύουν, αντιμετωπίζουν σε γενικές γραμμές αρνητικά το φαινόμενο, παρότι αυτό γίνεται για διαφορετικούς λόγους. Από τη μία δηλαδή η *Νέα Εστία* θεωρεί τη μετανάστευση, πέραν των οικονομικών παραγόντων, απόρροια της ηθικής κατάπτωσης των Ελλήνων καθώς και της αποκοπής τους από τους οικογενειακούς δεσμούς και την παράδοση⁶⁶⁰, ενώ η *Επιθεώρηση Τέχνης* υποστηρίζει ότι οι τάσεις φυγής δημιουργούνται τόσο από την οικονομική δυσανεξία όσο και από την απόγνωση που προκαλεί στους νέους

⁶⁵⁸ *Εποχές*, τ. 48, Απρίλιος 1967 («Μέτρα και μεγέθη», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 358).

⁶⁵⁹ Με βάση στοιχεία που παραθέτει ο Σάββας Ρομπόλης, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 η «καθαρή μετανάστευση», την οποία ορίζει ως «υπεροχή αναχωρήσεων έναντι αφίξεων Ελλήνων πολιτών», ανέρχεται σε 504.300 άτομα (η αύξηση του πληθυσμού για την ίδια περίοδο υπολογίζεται σε 356.330). Ο αγροτικός πληθυσμός καταλάμβανε το 60% του συνολικού ποσοστού των μεταναστών, διαμορφώνοντας τον αριθμό των προερχόμενων από την ύπαιθρο μεταναστών σε 302.600 άτομα, ενώ αντίστοιχα μεγάλος ήταν και ο αριθμός όσων μετακινήθηκαν από αγροτικές περιοχές σε αστικά κέντρα (εσωτερική μετανάστευση). Βλ. Σάββας Ρομπόλης, «Η μετανάστευση στην Ελλάδα κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967) ως συνιστώσα της αναπτυξιακής πολιτικής» στο *1949-1967, Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π., σ. 299-310 και ειδικότερα 304.

⁶⁶⁰ Παρά το γεγονός αυτό, στους ιδεολογικούς χώρους πέραν της αριστεράς, δημοφιλής είναι η άποψη, που στα μέσα της δεκαετίας του 1960 βρίσκει θεωρητική θεμελίωση στον Charles P. Kindleberger, ότι «η μετανάστευση είναι συμφέρουσα και για τις δύο χώρες». Βλ. Nancy L. Green, *Οι δρόμοι της μετανάστευσης*, μετάφραση: Δημήτρης Παρσάνογλου, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2004, σ. 118.

το κυνήγι ενός μάταιου καταναλωτικού τρόπου ζωής. Έχει υπάρξει εξάλλου δημοφιλής στους αριστερούς κύκλους διαχρονικά η θέση ότι η μετανάστευση αποτελεί επιζήμιο φαινόμενο συνδεδεμένο με τον καπιταλισμό, ο οποίος ευνοεί την κινητικότητα των εργατών εντός ενός συστήματος που στηρίζεται στο διαχωρισμό κέντρου και περιφέρειας⁶⁶¹. Οι *Εποχές* αναφερόμενες σε όλα τα παραπάνω επιχειρήματα, αλλά προσθέτοντας στο διάλογο για τη μετανάστευση και τις θετικές πτυχές αυτής, προσπαθούν να διαχωρίσουν τη θέση τους από το γενικευτικό αρνητισμό απέναντι στο φαινόμενο και να παρουσιαστούν για άλλη μια φορά ως φωνή σύνθεσης των αντιτιθέμενων απόψεων. Στο πλαίσιο αυτό, πραγματοποιούν πολυσέλιδο αφιέρωμα στη μετανάστευση, ενώ δημοσιεύουν συχνά και μεμονωμένα άρθρα στα οποία γίνεται διερεύνηση του φαινομένου και των χαρακτηριστικών του, καθώς και αποτίμηση των συνεπειών του. Είναι αξιοσημείωτο ότι τη γνώμη τους για το φαινόμενο καταθέτουν στις *Εποχές* άνθρωποι από όλους τους ιδεολογικούς και πολιτικούς χώρους. Ενδεικτική είναι, για παράδειγμα η συνύπαρξη των θέσεων του Παναγιώτη Κανελλόπουλου και του Ηλία Ηλιού, σε ένα από τα τεύχη, στο οποίο θα γίνει αναλυτική αναφορά εν συνεχεία.

Προσπαθώντας να εξηγήσουν τι είναι η μετανάστευση, οι *Εποχές* αναφέρονται στον ορισμό που δόθηκε στο φαινόμενο κατά τη διάρκεια συζήτησης που οργάνωσε το Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος: «[...] η μετανάστευση είναι μια οξεία μορφή εκδήλωσης των οργανικών αδυναμιών, αρρυθμιών και εμπλοκών της ελληνικής οικονομίας, οι οποίες εννοιολογικά καλύπτονται με τον περιληπτικό όρο υπανάπτυξη»⁶⁶².

Το περιοδικό υποστηρίζει ότι οι παραπάνω αδυναμίες συμπυκνώνονται στην κεντρική αδυναμία εκσυγχρονισμού της χώρας και παρακολούθησης των τεράστιων μεταβολών που λαμβάνουν χώρα παγκοσμίως. Οι *Εποχές* συνηγορούν υπέρ όσων κάνουν

⁶⁶¹ Για τη λύση των προβλημάτων που σχετίζονται με τη μετανάστευση η μαρξιστική πρόταση συμπεριλαμβάνει, αντί αυτής της κινητικότητας, την αλλαγή του τρόπου παραγωγής. Βλ. Λουκία Μουσούρου, *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1991, σ. 55-67. Επίσης για τη θέση των μαρξιστικών θεωριών ότι το καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής ευνοεί τις ανισορροπίες από τις οποίες τροφοδοτείται το μεταναστευτικό φαινόμενο βλ. Nancy L. Green, *Οι δρόμοι της μετανάστευσης, σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, ό.π., σ. 109-110.

⁶⁶² *Εποχές*, τ. 37, Μάιος 1966 (Δ.Μ., «Δημόσια συζήτηση για τη μετανάστευση», στήλη: Η οικονομική πολιτική, σ. 464-466).

λόγο για πιθανότητα «δημογραφικού μαρασμού» και για ανάγκη βελτίωσης των συνθηκών που προκαλούν τη μετανάστευση. Πιο συγκεκριμένα προτείνεται:

«[...]δικαιότερη κατανομή του εθνικού εισοδήματος, καλύτερα ημερομίσθια, δυνατότητες αδιάκοπης απασχόλησης, παροχή πολιτιστικών ανέσεων στον εργαζόμενο πληθυσμό, πρακτικά προσανατολισμένη τεχνική εκπαίδευση, αναδιοργάνωση των Γραφείων Ευρέσεως Εργασίας και κυρίως προγραμματισμός και παρεμβατική κρατική πολιτική⁶⁶³, που αναλαμβάνει τολμηρές πρωτοβουλίες εκεί όπου οι ιδιώτες διστάζουν και φορολογεί δραστικά τα μεγάλα εισοδήματα όταν τρέπονται προς την πολυτελή κατανάλωση και τις αντιπαραγωγικές τοποθετήσεις»⁶⁶⁴.

Ως προς τις αιτίες που διόγκωσαν το μεταναστευτικό φαινόμενο⁶⁶⁵, το περιοδικό δεν παίρνει σαφή θέση, ωστόσο αναφέρει ως πιθανή την εξήγηση που δίνουν πολλοί αναλυτές, οι οποίοι μιλούν για την αρνητική επίδραση της μεταπολεμικής οικονομικής πολιτικής που πρόκρινε τη νομισματική σταθερότητα έναντι της αύξησης των μισθών σε βιώσιμο επίπεδο. Πάντως, όπως προαναφέρθηκε, το περιοδικό εστιάζει σταθερά και στην «άλλη όψη του νομίσματος», προσμετρώντας στις θετικές πτυχές της μετανάστευσης τη μείωση της ανεργίας, τα μεταναστευτικά εμβάσματα και τις νέες ευκαιρίες απασχόλησης στην Ελλάδα⁶⁶⁶.

Την άποψη ότι η μετανάστευση είναι ένα αμφιλεγόμενο φαινόμενο με αρνητικές αλλά και θετικές πτυχές διατυπώνει και ο Γεώργιος Μαύρος, αναφερόμενος τόσο στα

⁶⁶³ Οι αρνητές της θεωρίας του φιλελεύθερου εθνικισμού, αναφερόμενοι στο θέμα της μετανάστευσης, θεωρούν ότι η φιλελεύθερη θεωρία δίνει απόλυτη ελευθερία στο άτομο για μετακίνηση, ενώ ο εθνικισμός δίνει τον πρώτο λόγο στις πολιτικές κοινότητες. Στο σημείο αυτό θα κατηγορούσαν, επομένως, τις *Εποχές* για ασυνέπεια απέναντι στη φιλελεύθερη θεωρία. Τη λύση ίσως δίνει ο διαχωρισμός κλασικού(ατομικά δικαιώματα, ελεύθερη αγορά κ.τ.λ.) και μοντέρνου φιλελευθερισμού(πολιτικά δικαιώματα, κοινωνική δικαιοσύνη, ευημερία, κοινωνική πρόνοια κ.τ.λ.). Βλ. David Miller, «Crooked Timber or Bent Twig? Isaiah Berlin's Nationalism», ό. π., σ. 118.

⁶⁶⁴ *Εποχές*, τ. 37, Μάιος 1966 (Δ.Μ., «Δημόσια συζήτηση για τη μετανάστευση», ό.π.).

⁶⁶⁵ Οι παράγοντες που επέτρεψαν μεταπολεμικά στη μετανάστευση να λάβει μαζικές διαστάσεις σχετίζονται με την πολιτική κατάσταση της χώρας (αστάθεια και αποδιοργάνωση της πολιτικής ζωής), με μακροοικονομικούς παράγοντες (ανεργία, υποαπασχόληση, χαμηλό και άνισα καταναμεμένο εισόδημα), με διαρθρωτικές αδυναμίες του αγροτικού κλάδου(μικρός και πολυτεμαχισμένος κλήρος, αγρότες χωρίς κατάρτιση, αδιαφορία για τη συγκρότηση συνεταιρισμών κ.τ.λ.), με αντίστοιχες αδυναμίες του αστικού κλάδου (αδυναμία της βιομηχανικού τομέα να απορροφήσει όλα τα εργατικά χέρια) και με τις κακές συνθήκες διαβίωσης(σε επίπεδο περίθαλψης, επικοινωνιών, ψυχαγωγίας κ.ο.κ.). Βλ. Ήρα Έμκε-Πουλοπούλου, *Προβλήματα μετανάστευσης –παλιννόστησης*, Ινστιτούτο Μελέτης της Ελληνικής Οικονομίας (ΙΜΕΟ) /Ελληνική Εταιρεία Δημογραφικών Μελετών (ΕΔΗΜ), Αθήνα 1986, κεφ. 6, μέρος Α', σ. 145-190.

⁶⁶⁶ *Εποχές*, τ. 37, Μάιος 1966 (Δ.Μ., «Δημόσια συζήτηση για τη μετανάστευση», ό.π.).

επιχειρήματα υπέρ της μετανάστευσης, ότι δηλαδή βοηθάει στο πρόβλημα της ανεργίας και της υποαπασχόλησης, όσο και στην άποψη της άλλης πλευράς, η οποία εκτιμάει ότι το μεταναστευτικό φαινόμενο έχει ως συνέπεια να διασκορπίζεται το ελληνικό στοιχείο και να αναστέλλεται η οικονομική ανάπτυξη της χώρας⁶⁶⁷. Όπως προσθέτει ο Μαύρος, διερευνώντας τα βασικά χαρακτηριστικά του φαινομένου με τη σύγχρονη μορφή του, εκείνο που έχει αλλάξει τα τελευταία χρόνια είναι ότι ο αριθμός των μεταναστών έχει γιγαντωθεί, γεγονός που υποδεικνύει μια χώρα οικονομικά και κοινωνικά υπανάπτυκτη. Μία ακόμη βασική διαφοροποίηση είναι ότι οι μετανάστες δεν κατευθύνονται προς μακρινές χώρες, αλλά κυρίως προς τη Δυτική Ευρώπη⁶⁶⁸. Στο γεγονός αυτό έχει συντελέσει, μεταξύ άλλων, η ύπαρξη της ευρωπαϊκής κοινής αγοράς, η οποία έχει ως βασική αρχή την «ελευθερία μετακινήσεως κεφαλαίων, αγαθών και πληθυσμού»⁶⁶⁹. Η ελευθερία αυτή δεν είναι απευκταία σύμφωνα με το Μαύρο, αλλά αντιθέτως ως ένα βαθμό επιθυμητή, ωστόσο παραμένει «πολιτικά και ηθικά» απαράδεκτη η αδιαφορία του ελληνικού κράτους για τον περιορισμό της άνευ ορίων μετανάστευσης.

Είναι άξιο λόγου ότι ο Ηλίας Δημητράς, ο οποίος από το 1963 εργάστηκε ως γραμματέας του Κέντρου Κοινωνικών Επιστημών και ασχολήθηκε με τα θέματα κοινωνικής πολιτικής των Υπουργείων Συντονισμού και Εργασίας, λαμβάνει ξεκάθαρα θετική στάση απέναντι στη μετανάστευση. Το συγκεκριμένο γεγονός έχει ειδική βαρύτητα ως προς τη συνολική θέση του περιοδικού για τη μετανάστευση, καθώς πρόκειται για το πρόσωπο που οι *Εποχές* έχουν επιλέξει να συντονίσει τη σχετική συζήτηση⁶⁷⁰, η οποία διεξάγεται κατά τη διάρκεια αρκετών μηνών. Σύμφωνα λοιπόν με τον Δημητρά, η μετανάστευση δεν αποτελεί τροχοπέδη, αλλά αντιθέτως «μοχλό» για την οικονομική ανάπτυξη, ενώ παράλληλα συνιστά το «καλύτερο μέσο προσέγγισης των λαών

⁶⁶⁷ *Εποχές*, τ. 21, Ιανουάριος 1965 (Γ. Μαύρος, «Η μετανάστευση: ευλογία ή κατάρα;», σ. 3-5).

⁶⁶⁸ Σύμφωνα με τον Ι. Χασιώτη ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του ελληνικού μεταναστευτικού φαινομένου μεταπολεμικά είναι η δημιουργία νέων εστιών μετανάστευσης, οι οποίες επεκτείνονται σε άλλες περιοχές της αμερικανικής ηπείρου, πέρα από τις Ηνωμένες Πολιτείες, αλλά κυρίως εκτός Αμερικής, στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Βλ. Ι.Κ. Χασιώτης, *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 127.

⁶⁶⁹ *Εποχές*, τ. 21, Ιανουάριος 1965 (Γ. Μαύρος, «Η μετανάστευση: ευλογία ή κατάρα;», ό.π.).

⁶⁷⁰ *Εποχές*, τ. 22, Φεβρουάριος 1965 (*Οι συνεργάτες του τεύχους*, σ. 76).

όλων των ηπειρών και σύμμιξης των πολιτισμών τους»⁶⁷¹. Θετικός απέναντι στο φαινόμενο εμφανίζεται και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, υποστηρίζοντας ότι, όσο κι αν αυτό προκύπτει από κοινωνικοοικονομικά προβλήματα, βοηθάει τον ελληνισμό να εξαπλωθεί ανά την υφήλιο⁶⁷².

Αντιθέτως, κατά της μετανάστευσης καταφέρεται ο Ανδρέας Παπανδρέου, εκτιμώντας ότι αντικατοπτρίζει το ευρύτερο πρόβλημα που αντιμετωπίζει η χώρα σε σχέση με την οικονομική ανάπτυξη⁶⁷³. Ακόμη πιο έντονος είναι ο αρνητισμός του Ηλία Ηλιού, ο οποίος χαρακτηριστικά αναφέρει ότι «δεν μπορούσε να υπάρξει μεγαλύτερη συμφορά για τον τόπο από την μετανάστευση»⁶⁷⁴. Το περιοδικό καταθέτει, επιπρόσθετα, την άποψη διεθνών προσώπων για το αν κατορθώνουν οι έλληνες μετανάστες να αφομοιωθούν από τις ξένες κοινωνίες, σημειώνοντας, μεταξύ άλλων, ότι είναι προφανής η δυσκολία προσαρμογής λόγω παραγόντων που έχουν να κάνουν με τη γλώσσα, τις εθνικές ιδιαιτερότητες, κοινωνικούς και ψυχολογικούς παράγοντες⁶⁷⁵. Απαισιοδοξία εκπέμπει και η θέση ότι η μετανάστευση στη χώρα μας συμβαίνει απροσχεδίαστα, με συνέπεια οι μεταναστευτικές ροές να κατανέμονται λάθος ανά τον κόσμο, οι επαγγελματικές επιλογές

⁶⁷¹ *Εποχές*, τ. 21, Ιανουάριος 1965 (Ηλίας Δημητράς, «Η σύγχρονη παγκόσμια μετανάστευση», σ. 5-11). Σημειώνεται ότι η σύμμιξη των πολιτισμών που αναφέρει ο Δημητράς ως θετική πτυχή της μετανάστευσης οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην «εκπαιδευτική μετανάστευση» που ήταν ένα σημαντικό κομμάτι της μετανάστευσης της δεκαετίας του 1960. Γενικότερα, η επέκταση της επιστήμης και της τεχνολογίας κινητοποίησαν την πρωτοφανή αύξηση της σχολικής και πανεπιστημιακής εκπαίδευσης κατά τη διάρκεια του ψυχρού πολέμου. Τόσο οι Ηνωμένες Πολιτείες όσο και η Σοβιετική Ένωση τοποθέτησαν την εκπαίδευση στο επίκεντρο των κοινωνικών τους συστημάτων με έναν τρόπο που δεν είχε ξαναγίνει μέχρι τότε. Αντί για την εκπαίδευση μόνο της «ελίτ», και οι δύο δυνάμεις προσπάθησαν να αντλήσουν πλεονεκτήματα στον ανταγωνισμό του ψυχρού πολέμου από την εκπαίδευση του μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού τους σε υψηλό επίπεδο γνώσεων. Από τη δεκαετία του 1960, εκπαίδευαν επίσης μεγάλο αριθμό νέων ανθρώπων από άλλες χώρες, ιδίως από την Ευρώπη και τον τρίτο κόσμο. Ακόμα κι αν πολλοί από αυτούς τους φοιτητές επέστρεψαν στις χώρες τους με κοινωνικές και πολιτικές ιδέες που μπορεί να μην ανταποκρίνονταν πλήρως στους στόχους των δύο υπερδυνάμεων, ωστόσο η επέκταση και η παγκοσμιοποίηση της εκπαίδευσης συνέβαλε στη δημιουργία μιας παγκόσμιας πνευματικής ατζέντας, στην οποία οι ιδέες ήταν ευκολότερα μεταβιβάσιμες και μετατρέψιμες σε σχέση με το παρελθόν. Βλ. Odd Arne, «The Cold War and the international history of the twentieth century», *The Cambridge History of the Cold War*, ό.π., σελ. 11.

⁶⁷² Την άποψη διατυπώνει ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος στο *Εποχές*, τ. 22, Φεβρουάριος 1965 (Ηλίας Δημητράς, «Η μετανάστευση: ευλογία ή κατάρα», Μεθοδολογικό σημείωμα, σ. 32-47).

⁶⁷³ Την άποψη διατυπώνει ο Ανδρέας Παπανδρέου στο *Εποχές*, τ. 22, Φεβρουάριος 1965 (Ηλίας Δημητράς, «Η μετανάστευση: ευλογία ή κατάρα», Μεθοδολογικό σημείωμα, σ. 32-47).

⁶⁷⁴ Την άποψη διατυπώνει ο Ηλίας Ηλιού στο *Εποχές*, τ. 22, Φεβρουάριος 1965 (Ηλίας Δημητράς, «Η μετανάστευση: ευλογία ή κατάρα», Μεθοδολογικό σημείωμα, σ. 32-47).

⁶⁷⁵ Την άποψη διατυπώνει η Marion Remer, προϊσταμένη της Διεκκλησιαστικής Υπηρεσίας Κοινωνικής Βοήθειας Μεταναστών στο *Εποχές*, τ. 23, Μάρτιος 1965 (Ηλίας Δημητράς, «Η μετανάστευση: ευλογία ή κατάρα», ό.π.).

να γίνονται τυχαία, τα κοινωνικά προβλήματα των μεταναστών στις χώρες διαμονής να είναι έντονα και η σωστή αξιοποίησή τους στις περιπτώσεις επαναπατρισμού πίσω στην Ελλάδα να καθίσταται αδύνατη⁶⁷⁶.

Η μέση θέση, εντούτοις, παραμένει η πλέον δημοφιλής στις σελίδες του περιοδικού, λαμβάνοντας πολλές διαφορετικές διατυπώσεις. Μία από αυτές είναι ότι η μετανάστευση μπορεί να μετατραπεί από μειονέκτημα σε πλεονέκτημα αν το πλεονάζον εργατικό δυναμικό απασχοληθεί σε συγκεκριμένες θέσεις εργασίας εκτός Ελλάδος, και παράλληλα εάν ληφθεί μέριμνα για συνέχιση του δεσμού των Ελλήνων του εξωτερικού με την Ελλάδα, αλλά και για επαναπατρισμό σε περιπτώσεις όπου κάτι τέτοιο είναι εφικτό⁶⁷⁷. Σύμφωνα με άλλη αντίστοιχη διατύπωση, αφού η μετανάστευση είναι αναπόφευκτη, τουλάχιστον μπορεί να τοποθετηθεί σ' ένα πλαίσιο που να της επιτρέπει να αποδίδει ακόμη περισσότερα οφέλη για τη χώρα, πέρα από τα εμβάσματα των μεταναστών⁶⁷⁸. Παρόμοια είναι και η θέση ότι η μετανάστευση είναι η λύση ανάγκης απέναντι στα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα της χώρας⁶⁷⁹. Ο Ιωάννης Βαρβιτσιώτης επίσης αναφέρεται στη μετανάστευση ως μόνη λύση για μία χώρα που τη χαρακτηρίζουν τα χαμηλά εισοδήματα, η ανεργία και η υποαπασχόληση, χωρίς αυτό να αναιρεί την ανάγκη περιορισμού του φαινομένου⁶⁸⁰. Ο Ιωάννης Πεσμαζόγλου θεωρεί γενικά αποδεκτή τη μετανάστευση, εφόσον δεν ξεφεύγει από κάποια δεδομένα όρια, ωστόσο διαπιστώνει ότι η κατάσταση στη χώρα τη συγκεκριμένη περίοδο είναι εκτός ελέγχου και πρέπει επείγοντως να δοθεί έμφαση στην αύξηση της απασχόλησης⁶⁸¹.

⁶⁷⁶ *Εποχές*, τ. 21 (Νικόλας Πολύζος, «Προβλήματα των Ελλήνων μεταναστών στη Δυτ. Ευρώπη», σ. 13-21).

⁶⁷⁷ Την άποψη διατυπώνει ο Λουκάς Πατράς στο *Εποχές*, τ. 23, Μάρτιος 1965 (Ηλίας Δημητράς, «Η μετανάστευση: ευλογία ή κατάρα», Μεθοδολογικό σημείωμα, σ. 38-51).

⁶⁷⁸ Την άποψη διατυπώνει ο Κ. Δραγώνας στο *Εποχές*, τ. 23, Μάρτιος 1965 (Ηλίας Δημητράς, «Η μετανάστευση: ευλογία ή κατάρα», Μεθοδολογικό σημείωμα, σ. 38-51).

⁶⁷⁹ Σε αυτά ο Σωτήρης Αγαπίδης συμπεριλαμβάνει την υποαπασχόληση και τη συναφή προς αυτή καθυστέρηση στην βιομηχανική ανάπτυξη, την ελαττωματική σύνθεση του εργατικού δυναμικού σε ειδικευμένους και ανειδίκευτους εργάτες και την έλλειψη συμπτώσεως προσφοράς και ζητήσεως εργασίας. Βλ. *Εποχές*, τ. 25, Μάιος 1965 (Σωτ. Αγαπητίδης, «Μετανάστευση και μεταναστευτικό συνάλλαγμα», στήλη: Ελεύθερες Γνώμες, σ. 54-55).

⁶⁸⁰ *Εποχές*, τ. 26, Ιούνιος 1965 (Ι. Βαρβιτσιώτης, «Παρελθόν και μέλλον της μετανάστευσης», στήλη: Ελεύθερες Γνώμες, σ. 52).

⁶⁸¹ Την άποψη διατυπώνει ο Ιω. Πεσμαζόγλου στο *Εποχές*, τ. 22, Φεβρουάριος 1965 (Ηλίας Δημητράς, «Η μετανάστευση: ευλογία ή κατάρα», Μεθοδολογικό σημείωμα, σ. 32-47).

Στο τέλος του αφιερώματος στη μετανάστευση το περιοδικό συνοψίζει τα ως εκείνη τη στιγμή λεχθέντα, διατεινόμενο ότι η μετανάστευση είναι εν δυνάμει τόσο θετικό όσο και αρνητικό φαινόμενο, δεδομένου ότι είναι απαραίτητο να διεξάγεται υπό τις σωστές προϋποθέσεις προκειμένου να μπορέσει να λειτουργήσει θετικά⁶⁸². Στην περίπτωση της Ελλάδας τα ζητούμενα, σύμφωνα με τις *Εποχές*, είναι η επίτευξη της οικονομικής ανάπτυξης και της πλήρους απασχόλησης, η μέριμνα για ελεγχόμενη όχι μόνο εξωτερική αλλά και εσωτερική μετανάστευση⁶⁸³, η εκπαίδευση των μεταναστών και η δημιουργία των συνθηκών για ωφέλιμο επαναπατρισμό μερίδας των μεταναστών⁶⁸⁴.

⁶⁸² *Εποχές*, τ. 24, Απρίλιος 1965 (Γ. Μαύρος, «Η μετανάστευση: ευλογία ή κατάρα, Συμπεράσματα», σ. 10-16).

⁶⁸³ Σε μεταγενέστερο τεύχος ο Ηλίας Δημητράς αναφέρεται αναλυτικά στο φαινόμενο της εσωτερικής μετανάστευσης. Ο Δημητράς θεωρεί την τάση για εσωτερική μετανάστευση «στενά δεμένη και στην Ελλάδα με την οικονομική πρόοδο των μεταναστών και του κοινωνικού συνόλου» και προτείνει ν' αναθεωρηθεί η επιχειρηματολογία όσων καταφέρνεται κατά του παραπάνω φαινομένου, αναπτύσσοντας μία «ρομαντική φιλολογία» περί «ερήμωσης της υπαίθρου». Η αποδοχή του φαινομένου της εσωτερικής μετανάστευσης, σύμφωνα με τον Δημητρά, πρέπει να συνδυαστεί από τη μέριμνα για περιφερειακή ανάπτυξη, η οποία μεταφράζεται κυρίως σε λήψη μέτρων για την εκβιομηχάνιση της υπαίθρου. Ο Δημητράς μιλάει ακόμη για την εσωτερική μετανάστευση με όρους όχι «αστυφιλίας», αλλά ανακατανομής του πληθυσμού με βάση τις οικονομικές του ανάγκες. Βλ. *Εποχές*, τ. 29, Σεπτέμβριος 1965 (Ηλίας Δημητράς, «Εσωτερική μετανάστευση και περιφερειακή ανάπτυξη», στήλη: Οι κοινωνικές επιστήμες, σ. 55-57). Η εσωτερική μετανάστευση ορίζεται ως «περιφερειακή ανακατανομή του πληθυσμού» που αποτελεί «ανταπόκριση των ατόμων στις οικονομικές ευκαιρίες που παρουσιάζονται στη διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης περιφερειακά». Κατά την περίοδο που μελετάμε «η εσωτερική μετανάστευση παρατηρήθηκε από τις περιοχές με χαμηλές αμοιβές και εισοδήματα σε περιοχές με υψηλότερα». Παράλληλα συνέβαλε στην «αύξηση του όγκου της γεωργικής παραγωγής και μεσοχρόνια του κατά κεφαλήν γεωργικού προϊόντος», καθώς και στη «μείωση της ανεργίας και υποαπασχόλησης των αγροτικών περιοχών». Βλ. Κ. Ν. Κανελλόπουλος, *Εσωτερική Μετανάστευση*, Εκθέσεις 21, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ), Αθήνα 1995, σ. 49-50. Όσον αφορά στα επιχειρήματα όσων καταδικάζουν την εσωτερική μετανάστευση, αυτά μπορούν να βασιστούν στο ίδιο θεωρητικό μοντέλο, βάσει του οποίου απορρίπτεται και η εξωτερική μετανάστευση. Δηλαδή, «η εργασία “μεταναστεύει” από τους τόπους με σχετικά χαμηλούς μισθούς προς εκείνους όπου η εργασία αμείβεται καλύτερα». Το πρώτο στάδιο αυτής της διαδικασίας πραγματοποιείται εντός της ίδιας χώρας (εσωτερική μετανάστευση) και το δεύτερο εκτός (εξωτερική μετανάστευση). Βλ. Nancy L. Green, *Οι δρόμοι της μετανάστευσης*, ό.π., σ. 111.

⁶⁸⁴ *Εποχές*, τ. 24, Απρίλιος 1965 (Γ. Μαύρος, «Η μετανάστευση: ευλογία ή κατάρα, Συμπεράσματα», σ. 10-16).

Κεφάλαιο 5: Θέματα πολιτισμού και τέχνης

5.1 Οι *Εποχές* και η «πολιτιστική άνοιξη» της δεκαετίας του 1960

Η αρθρογραφία των *Εποχών*, καθώς και των υπολοίπων περιοδικών της μελέτης γύρω από την τέχνη και τον πολιτισμό, όπως έχει προαναφερθεί, είναι βαρύνουσας σημασίας για πολλούς λόγους. Ο ένας από αυτούς είναι ότι, καθότι πρόκειται για περιοδικά πολιτιστικής πρώτιστα φύσης, τα σχετικά με τον πολιτισμό κείμενα αποτελούν εκ των πραγμάτων πυλώνα της αρθρογραφίας. Επιπρόσθετα, η ειδική βαρύτητα που έχουν τα εν λόγω κείμενα, τα καθιστούν αγωγούς επικοινωνίας επιπλέον μηνυμάτων που εκτείνονται πέρα από τη σφαίρα του πολιτιστικού. Το στοιχείο της κουλτούρας ως μέσο προπαγάνδας⁶⁸⁵ υπήρξε εξάλλου βασικό στοιχείο του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου, όπως έχει σημειωθεί και σε προηγούμενα κεφάλαια. Τόσο δηλαδή το δυτικό όσο και το ανατολικό στρατόπεδο επιστράτευσαν πολιτιστικά περιοδικά και οργανισμούς και «έριξαν στη μάχη» του ψυχρού πολέμου τις τέχνες, τον πολιτισμό και τα γράμματα θέλοντας να θέλξουν οπαδούς και να περάσουν τις πολιτικο-οικονομικο-κοινωνικές τους θέσεις με εύσχημο τρόπο⁶⁸⁶.

Στις *Εποχές*, επομένως, αλλά και στα υπόλοιπα περιοδικά, μηνύματα που αντικατοπτρίζουν θέσεις και απόψεις πολιτικές, κοινωνικοοικονομικές κ.ά. περιέχονται συχνά σε πολιτιστικής υφής κείμενα. Μέσα από τα κείμενα αυτά τα περιοδικά έχουν τη δυνατότητα να εκφράσουν με περισσότερο «τολμηρό» τρόπο θέσεις που δε θα εξέφραζαν εύκολα σε απλά κείμενα γνώμης. Στα τελευταία συνήθως υπάρχει εντονότερη μέριμνα για τη διατήρηση κάποιων ισορροπιών, πόσο μάλλον στις *Εποχές* που ανήκουν στον κεντρώο, φιλελεύθερο χώρο και θέλουν να αποποιηθούν το «στίγμα» του

⁶⁸⁵ Για τη σχέση προπαγάνδας και ιδεολογίας/κουλτούρας βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, «Το αίτημα της ειρήνης και οι προβληματισμοί των διανοουμένων: Από το Σχέδιο Μάρσαλ στη σύγκληση του συνεδρίου για την ελευθερία στην κουλτούρα, 1947-1952», ό.π., σελ. 282.

⁶⁸⁶ Οι πολιτιστικοί «ονειρόκοσμοι» που δημιούργησαν οι δύο αντίπαλοι συνασπισμοί στο πλαίσιο αυτής της στρατηγικής, όσο κι αν απείχαν από την πραγματικότητα παρείχαν το ιδεολογικό υπόβαθρο οργανώσεων και πρακτικών με θεσμικό χαρακτήρα, οι οποίοι τους έδωσαν τη δύναμη να «πλάσουν» την πραγματικότητα με τον δικό τους τρόπο και να απομακρύνουν τα στοιχεία που δεν τους εξυπηρετούσαν. Αυτή η θεσμική αποτύπωση των «ονειρόκοσμων» εξηγεί σε μεγάλο βαθμό τον λόγο που τόσο πολλοί άνθρωποι αντιπαρήλθαν αυτή τη διάσταση ανάμεσα στα ιδεαλιστικά οράματα και στην πραγματικότητα μέσα στην οποία ζούσαν. Sabina Mihelj, «The Dreamworld of New Yugoslav Culture and the Logic of Cold War Binaries», *Divided Dreamworlds? The Cultural Cold War in East and West*, Peter Romijn, Giles Scott-Smith, Joes Segal (επιμ.), ό.π., σελ. 112-113.

αντικομμουνισμού, χωρίς ωστόσο να υπερβούν τα όρια που θέτει η προτεραιότητα της κριτικής απέναντι στο σοβιετικό σύστημα. Χωρίς να μπορεί κανείς να αποφανθεί ότι υπάρχει μια συνειδητή διαδικασία υπόκρυψης των πραγματικών τους ιδεολογικών θέσεων, μέσω του πολιτισμού, τα περιοδικά αυτά, εκδιδόμενα μέσα στο μεταλλασσόμενο περιβάλλον της δεκαετίας του 1960, έτσι όπως περιγράφηκε σε προηγούμενα κεφάλαια, νιώθουν την ανάγκη να αυτοπροσδιοριστούν διαφορετικά απ' ότι θα ανέμενε κανείς με βάση το εκδοτικό τους προφίλ και τις καταβολές των συνεργατών τους. Στο πλαίσιο της συγκεκριμένης διαδικασίας, που δημιουργεί αντιφάσεις και «διγλωσσία», ο πολιτισμός δίνει πολλές φορές την ευκαιρία να εκφραστούν απόψεις που αποτυπώνουν αυτή την αμηχανία και αναδεικνύουν ριζωμένες αντιλήψεις -είτε αυτές έχουν συντηρητικές, εθνικιστικές, αντιπροοδευτικές, ιδεολογικά «προδοτικές» είτε άλλες προεκτάσεις- που δεν ανήκουν στο εννοιολογικό πλαίσιο με το οποίο τα περιοδικά επιλέγουν να αυτοπροσδιορίζονται τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

Πριν παρακολουθήσουμε συγκεκριμένες θέσεις και επιχειρήματα των *Εποχών* γύρω από τις επιμέρους τέχνες και τα γράμματα, πολλές εκ των οποίων εντάσσονται στο παραπάνω πλαίσιο, είναι χρήσιμο να δούμε ποιες αρχές προβάλλει το περιοδικό ως κυρίαρχες σε σχέση με το πολιτιστικό του προφίλ και πώς τις συνδέει με τις διεθνείς εξελίξεις. Πρόκειται για μια περίοδο όπου η μεταπολεμική ευημερία, αλλά και οι ψυχροπολεμικοί στόχοι έχουν σα συνέπεια την επένδυση μεγάλων χρηματικών ποσών στην τέχνη, γεγονός που συσχετίζεται με τις αλλαγές που υφίσταται η καλλιτεχνική δραστηριότητα και οι πολιτιστικές αξίες⁶⁸⁷. Μεταξύ των αλλαγών είναι η μετατόπιση του παγκόσμιου «κέντρου εικαστικών τεχνών» από τη Δυτική Ευρώπη στην Αμερική⁶⁸⁸, με την ανάδειξη ρευμάτων όπως η ποπ-αρτ και με εξελίξεις όπως ο ενισχυμένος ρόλος της

⁶⁸⁷ Σύμφωνα με τον Hobsbawm ένας από τους λόγους είναι η ευρύτερη ένταξη των πολιτιστικών προϊόντων στους κανόνες της αγοράς. Βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Ακρών. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σ. 637.

⁶⁸⁸ Βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Ακρών. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σ. 637. Οι Αμερικανοί, με κεντρικό άξονα το Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, προωθούσαν την αμερικανική τέχνη στην Ευρώπη- όπως είχαν κάνει με τον αφηρημένο εξπρεσιονισμό- προσπαθώντας να επιβληθούν πάνω στους Σοβιετικούς και να προβληθούν στους Ευρωπαίους ως κυρίαρχη δύναμη και στο πολιτιστικό πεδίο. Βλ. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο ελληνικός αντιαμερικανισμός (1947-1989)*, ό.π., σ. 73.

φωτογραφίας στην τέχνη⁶⁸⁹. Τα παρακάτω συμπίπτουν και συμμετέχουν στην κρίση του μοντερνισμού στην τέχνη και στην απώλεια του ηγεμονικού ρόλου που κατείχε μέχρι πρότινος η αφαίρεση⁶⁹⁰. Παρόλες τις εξελίξεις που κλονίζουν καλλιτεχνικές αξίες και δεδομένα, η «πολιτιστική άνοιξη» της δεκαετίας του 1960 δεν παύει να έχει φέρει μία αξιοσημείωτη κινητικότητα στις τέχνες και δημιουργικούς πειραματισμούς που εγκαινιάζουν νέα πεδία πολιτιστικής έκφρασης⁶⁹¹.

Οι *Εποχές*, καλούμενες, να πάρουν θέση απέναντι σε όλα αυτά τα πολιτιστικά δεδομένα και πιο συγκεκριμένα στη διαμάχη του παλιού με το καινούργιο, με τις παρεπόμενες διαστάσεις που αυτή λαμβάνει, τάσσονται υπέρ των ανανεωτικών δυνάμεων

⁶⁸⁹ Ο αφηρημένος εξπρεσιονισμός είχε τις ρίζες του στην «τάση προς την αφαίρεση, στην εκφραστική και συναισθηματική μάλλον παρά στην αυστηρή φορμαλιστική εκδοχή της». Στον αφηρημένο αμερικανικό εξπρεσιονισμό «αυτό που είχε σημασία και τους οδήγησε στην αφαίρεση ήταν η ίδια η πράξη της τοποθέτησης του χρώματος στο μουσαμά». Η ποπ αρτ εμφανίζεται ως «αντίδραση στις υπερβολές του Αφηρημένου Εξπρεσιονισμού». Προσπάθησε να ανατρέψει τον «ακραίο υποκειμενισμό» του τελευταίου και «μετέτρεψε το πρόσωπο στοιχείο σε ύφος χρησιμοποιώντας εικόνες από τον κόσμο της διαφήμισης και των μέσων μαζικής επικοινωνίας». (H. Honour-J. Fleming, *Ιστορία της Τέχνης*, τόμος 4, μετάφραση Ανδρέας Παππάς, εκδ. Υποδομή, Αθήνα 1993, σ. 158-159&166-167). Ο Gombrich προσθέτει στα χαρακτηριστικά του αφηρημένου εξπρεσιονισμού ότι τα έργα «δεν πρέπει να είναι προμελετημένα, αλλά να μοιάζουν με αυθόρμητη έκρηξη» και τονίζει ότι το ρεύμα αυτό συνόδευε ο μυστικιστικός χαρακτήρα του υπερρεαλισμού και γενικότερα της τέχνης του 20^{ου} αιώνα, ο οποίος σχετίζεται με την επιθυμία των καλλιτεχνών «να ξεπεράσουν το παραπέτασμα των φαινομένων για να φτάσουν σε κάποια υψηλότερη αλήθεια». Όσον αφορά στην άλλη τάση της εποχής, τη φωτογραφία, αναφέρει πως κατά την περίοδο αυτή έχουμε «το γεγονός της διάδοσης της φωτογραφίας ως αντιπάλου της μουσικής. Βλ. Gombrich E. H., *Το Χρονικό της Τέχνης*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1994, σ. 604-605&615-616.

⁶⁹⁰ Ο μοντερνισμός «από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και μετά είχε νομιμοποιήσει την πρακτική της μη χρησιμοθηρικής καλλιτεχνικής δημιουργίας και ασφαλώς είχε προμηθεύσει τη δικαίωση του ισχυρισμού των καλλιτεχνών ότι έπρεπε να είναι ελεύθεροι από κάθε περιορισμό». Βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σ. 652&656. Οι ενστάσεις απέναντι στο μοντερνισμό και την αφαίρεση προέρχονταν από εκπροσώπους όλου του ιδεολογικού φάσματος. Έτσι πέραν των αριστερών και των συντηρητικών διανοουμένων που, για διαφορετικούς λόγους, στάθηκαν σε μεγάλο βαθμό απορριπτικοί απέναντι στην αφαίρεση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι όπως ο Θεοτοκάς εξέφρασαν επιφυλάξεις. Για παράδειγμα, σε συνέντευξη του στην *Απογευματινή* ο Γιώργος Θεοτοκάς είχε μιλήσει για το «αδιέξοδο» της αφηρημένης τέχνης, ενώ είχε υποστηρίξει ότι, κατά τη γνώμη του, δεν «θα αφήσει έργα» και «δεν θα έχει πολύ μέλλον». Βλ. *Απογευματινή*, 21/6/1963 («Η πνευματική εντιμότης αποτελεί βασικών αίτημα», Συνέντευξη στον Γ. Θεοτοκά)

⁶⁹¹ Συγκεκριμένα για τις ελληνικές τέχνες της δεκαετίας του 1960 ο Άγγελος Ελεφάντης αναφέρει ότι χαρακτηρίζονται από μια «νέα λαϊκότητα», που δε σχετίζεται με τον λαϊκισμό, ενώ έχουν ξεπεράσει και συντηρητικές τάσεις του παρελθόντος. Βλ. Άγγελος Ελεφάντης, «1951-1967: Τα δύο οργανωτικά πρόσωπα της Αριστεράς», στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π., σ. 31-42 και ειδικότερα 37. Η Μάρθα-Ελλη Χριστοφόγλου προσθέτει στα χαρακτηριστικά της ελληνικής τέχνης του '60: «διεύρυνση της αγοράς με αύξηση του αριθμού των αιθουσών και των τεχνοκρατικών δημοσιευμάτων», «επαφές με καλλιτεχνικά κέντρα του εξωτερικού», «αντιακαδημαϊσμός», κυριαρχία των νέων καλλιτεχνών κ.τ.λ. Βλ. Μάρθα-Ελλη Χριστοφόγλου, «Η πρόκληση του αντιακαδημαϊσμού στις εικαστικές τέχνες (1949-1967)», στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π., σ. 87-97.

στην τέχνη εφόσον αυτές δεν δρουν ισοπεδωτικά σε σχέση με τις παρελθούσες καλλιτεχνικές κατακτήσεις. Το περιοδικό παραμένει πιστό στην αρχή ότι η τέχνη πρέπει να παρακολουθεί τις εγχώριες και διεθνείς εξελίξεις επιφυλακτικά αλλά με ανοιχτές κεραίες προκειμένου να αφομοιώνει χρήσιμα στοιχεία, χωρίς να επιδεικνύει τυφλό μιμητισμό. Στέκεται δηλαδή περισσότερο ανοιχτή στις νέες εξελίξεις, απορρίπτοντας ως «παλαιική» την αντίληψη ότι πτυχές του μοντερνισμού που προσέδιδαν εξωστρέφεια στην τέχνη συνιστούσαν απειλή για τον ελληνικό πολιτισμό⁶⁹², άποψη που ως ένα βαθμό συνέχιζε να ενστερνίζεται η *Νέα Εστία*. Το ίδιο ανοικτή στέκεται και απέναντι στο ξέπρασμα του «μοντερνισμού», όταν οι διεθνείς καλλιτεχνικές εξελίξεις αναδεικνύουν νέα ρεύματα και τάσεις. Η διαφορά σε σχέση με την αριστερή *Επιθεώρηση Τέχνης* έγκειται, στο ότι ενώ και τα δύο περιοδικά συζητούν πάνω στα νέα ρεύματα και παρουσιάζουν απόψεις συχνά θετικές απέναντι σε αυτά, οι *Εποχές* είναι σε γενικές γραμμές επιδοκιμαστικές απέναντι στις σύγχρονες τάσεις της δυτικογενούς τέχνης, βάζοντας κάποιες, αισθητικά καθοριζόμενες, υποσημειώσεις για «ακραίες» εκφράσεις αυτής, ενώ η *Επιθεώρηση Τέχνης*, παρά την πρόθεσή της να υποστηρίξει το καινούργιο, αμφιταλαντεύεται γύρω από το ιδεολογικό περιεχόμενο των κυρίαρχων καλλιτεχνικών ρευμάτων παγκοσμίως. Σε κάποια σημεία δηλαδή δημιουργείται μια «διγλωσσία» που έχει να κάνει με τη διαφωνία των συντελεστών γύρω από το αν η εκτίμηση των νέων ρευμάτων πρέπει να γίνει με καθαρά αισθητικά κριτήρια ή αν κάτι τέτοιο, τη δεδομένη χρονική περίοδο, θα σήμαινε υποχώρηση προς τη δυτική τέχνη. Στις *Εποχές* αντιθέτως, η συμπλοκή ιδεολογικού και αισθητικού συνήθως δε συνεπάγεται κάποια τέτοιου είδους αμηχανία, αφού η πλειοψηφία των αναλύσεων σχετίζεται με την αξιολόγηση προϊόντων της αστικής τέχνης. Από την άλλη, από το περιοδικό δεν εκλείπει, και μάλιστα πολλές φορές με θετικό πρόσημο, η αναφορά σε ονόματα αριστερών καλλιτεχνών, Ελλήνων και ξένων, οι οποίοι ωστόσο δεν προβάλλουν στο έργο τους ιδέες και θέσεις της κομμουνιστικής αριστεράς.

⁶⁹² Σύμφωνα με τον Δημήτρη Τζιόβα και στο πεδίο της τέχνης η αντίθεση ανάμεσα στο παλιό και το νέο είχε αναδείξει ήδη από την περίοδο του μεσοπολέμου το δίλημμα ελληνοκεντρισμός ή ευρωπαϊσμός, το οποίο μέσα από τη μελέτη σε θέματα όπως η επίδραση της ξένης λογοτεχνίας στην ελληνική, αναζωπυρωνόταν και αποκτούσε νέα περιεχόμενα ανά περιόδους. Βλ. Δημήτρη Τζιόβα, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 24-25.

5.2 Ο ρεαλισμός και η κρίση των μορφών- το παράδειγμα των εικαστικών τεχνών

Η παραπάνω συζήτηση μεταφέρεται στο πεδίο των εικαστικών τεχνών, εγείροντας ερωτήματα όπως η αξία του ρεαλισμού στη σύγχρονη τέχνη. Ο λογοτέχνης και βασικό μέλος του περιοδικού *Preuves*, συνδεδεμένο με το CCF, Jean Bloch Michel⁶⁹³ αναφερόμενος στον ρεαλισμό άλλων ετών, επισημαίνει ότι οι καλλιτέχνες προσπαθούσαν να αποτυπώσουν στο έργο τους μια πραγματικότητα που είχε πολλά συγγενή στοιχεία με την «κοινή πραγματικότητα», εκ των πραγμάτων όμως δε θα μπορούσε να ταυτίζεται με αυτή, αφού κατά τη διαδικασία μεταφοράς της πραγματικότητας στο έργο, αναγκαστικά υπεισέρχεται το στοιχείο της υποκειμενικότητας που συνάδει με τον μοναδικό τρόπο δημιουργικής έκφρασης του καλλιτέχνη⁶⁹⁴. Η σχέση του ρεαλισμού με τις τέχνες έγινε ακόμη πιο προβληματική στο πλαίσιο της σύγχρονης τέχνης, η οποία απαρνείται την πραγματικότητα, αλλά από την άλλη επιδιώκει να διευρύνει την «αισθητική πραγματικότητα». Εστιάζοντας σε συγκεκριμένα παραδείγματα, ο αρθρογράφος σημειώνει ότι ο ιμπρεσιονισμός είχε σημεία επαφής με την πραγματικότητα, ενώ ο κυβισμός έδωσε τα πρώτα δείγματα έργων τα οποία δεν είχαν καμία σχέση με την πραγματικότητα, ή, σύμφωνα με την προαναφερθείσα εκδοχή, προσπαθούσαν να «διευρύνουν» την «αισθητική πραγματικότητα»⁶⁹⁵, πράγμα που έκαναν εν συνεχεία γενικότερα τα έργα που εντάσσονται στην αμορφική ζωγραφική. Ο ίδιος ο Jean-Bloch

⁶⁹³ Στο πλαίσιο της κινητικότητας των ιδεών που σημειώθηκε κατά τη δεκαετία του 1960 ονόματα συνδεδεμένα με τη δυτική σκέψη και την κριτική προς τη Σοβιετική Ένωση, όπως αυτό του Jean Bloch Michel, είχαν εμφανιστεί και σε αριστερά περιοδικά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα εκτός της *Επιθεώρησης Τέχνης*, είναι το περιοδικό *Κριτική* που ενδεικτικό είναι ότι δημοσίευσε ως κεντρικό άρθρο του στο τεύχος 17 κείμενο του Jean Bloch-Michel με την επισημάνση ότι πρόκειται για τον φιλολογικό διευθυντή του περιοδικού *Preuves* και ότι τη μετάφραση «μας παραχώρησε ευγενικά ο ίδιος για την Κριτική». Στο κείμενο, μεταξύ άλλων, σημειώνεται ότι «ο κομμουνιστικός κόσμος, ουσιαστικά δημιουργός στερεοτύπων κατέστρεψε και διέκοψε μια από τις πιο ζωντανές μυθιστορηματικές σχολές, τη ρωσική». Βλ. *Κριτική*, Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1961, τ. 17-18 (Jean Bloch-Michel, «Το νεώτερο μυθιστόρημα και η καλλιέργεια του μεγάλου κοινού», σελ. 178).

⁶⁹⁴ *Εποχές*, τ. 14, Ιούνιος 1964 (Jean-Bloch Michel, «Το άρρητο ένα πρόβλημα της σύγχρονης τέχνης», σ. 3-12).

⁶⁹⁵ Στη Ιστορία της Τέχνης του Η. Honour αναφέρεται, ωστόσο, για τον κυβισμό η άποψη ότι «το νόημα βρίσκεται πάντα στα ίδια τα έργα, όπως ένα ποίημα “απλώς υπάρχει”». Επίσης παρατίθεται η άποψη του Πικάσο πάνω στη σχέση «αφαίρεσης και εικονιστικότητας» στον κυβισμό: «“Δεν υπάρχει αφηρημένη τέχνη”, λέγεται ότι δήλωσε κάποτε. “Πάντοτε πρέπει να ξεκινήσεις από κάτι”». (Η. Honour-J. Fleming, *Ιστορία της Τέχνης*, ό.π., σ. 119-120). Με άλλη διατύπωση: «...δεν υπάρχει τίποτε στην τέχνη που να μην έχει την έναρξή του από τη φύση, ακόμη και η αφηρημένη τέχνη». Βλ. Γιώργος Διζικιρίκης, *Η τέχνη και οι Έλληνες*, ό.π., σ. 120.

Michel παίρνει θέση υπέρ της αντιστοιχίας τέχνης και «κοινής» πραγματικότητας, τουλάχιστον ως ένα βαθμό⁶⁹⁶, με πλήρη αποφυγή όμως του «αγοραίου ρεαλισμού». Όπως σημειώνει, σε καλλιτεχνικά ρεύματα και τάσεις που διέπονται από απόλυτο ερμητισμό το έργο είναι αδύνατο να γίνει κατανοητό, όχι μόνο από το κοινό, αλλά και από τον ίδιο τον δημιουργό του. Τελικά, ο Jean Bloch-Michel, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι υπάρχει ένα δίλημμα ανάμεσα στην «λογική» και την «αισθητική», προβάλλει ως ζητούμενο τη συνύπαρξη των δύο αυτών στοιχείων και δίνει παραδείγματα της σύγχρονης δυτικής τέχνης που επιτυγχάνουν αυτή τη σύζευξη⁶⁹⁷.

Το ίδιο δίλημμα αναφέρεται σε άλλο κείμενο ως η διάκριση ανάμεσα στο «λογικό και το άλογο» που παρομοιάζεται με εκείνη ανάμεσα στο μαθηματικό στοιχείο ή την «ομορφιά» και το οργανικό στοιχείο ή τη «ζωτικότητα»⁶⁹⁸. Η ισορροπία ανάμεσα στα δύο στοιχεία προβάλλεται και πάλι ως ιδανικό, δεδομένου ότι ο άνθρωπος χρειάζεται και τις δύο αντίθετες δυνάμεις που υπάρχουν στη φύση, τόσο δηλαδή τη ζωή, η οποία «τον ωθεί με την κίνησή της», όσο και το «Λόγο», ο οποίος «τον ακινητοποιεί με τη στάση του». Η τέχνη οφείλει να δίνει απάντηση στο παραπάνω δίλημμα, βάζοντας σε διάλογο και τα δύο στοιχεία⁶⁹⁹.

Όσον αφορά στην αμορφική ζωγραφική, που προηγουμένως παρουσιάστηκε να βρίσκεται σε πλήρη διάσταση με την πραγματικότητα, ο Δημήτρης Φατούρος αντιτείνει ότι το άμορφο αποτυπώνει μια πτυχή της πραγματικότητας που σχετίζεται με την αμηχανία του σύγχρονου ανθρώπου και την πολυπλοκότητα της σύγχρονης ζωής. Ο καλλιτέχνης έχει το δύσκολο έργο της αποκωδικοποίησης του σύγχρονου περιβάλλοντος που

⁶⁹⁶ Αντιθέτως, ο Gombrich δεν θέτει περιορισμούς στην τέχνη, πιστεύοντας ότι η τελευταία λαμβάνει τη μορφή που της υποδεικνύει η κάθε εποχή. Οι εξελίξεις της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου στη ζωγραφική, για παράδειγμα, ανέδειξαν σε τέχνη «τον καθεαυτό χειρισμό των χρωμάτων, άσχετα με οποιοδήποτε απώτερο σκοπό ή ελατήριο». Εξάλλου, «μιλάμε για τέχνη κάθε φορά που κάτι είναι τόσο εξαιρετικά καλοκαμωμένο, ώστε ξεχνάμε να ρωτήσουμε τι υποτίθεται ότι είναι, από καθαρό θαυμασμό για τον τρόπο με τον οποίο είναι φτιαγμένο». Βλ. Gombrich E. H., *Το Χρονικό της Τέχνης*, ό.π, σ. 602.

⁶⁹⁷ *Εποχές*, τ. 14, Ιούνιος 1964 (Jean-Bloch Michel, «Το άρρητο ένα πρόβλημα της σύγχρονης τέχνης», σ. 3-12).

⁶⁹⁸ *Εποχές*, τ. 37, Μάιος 1966 (Μαν. Ανδρόνικος, «Η νομοτέλεια της μορφής ή η υπέρβαση μιας αντινομίας», σ. 407-414).

⁶⁹⁹ *Εποχές*, τ. 37, Μάιος 1966 (Μαν. Ανδρόνικος, «Η νομοτέλεια της μορφής ή η υπέρβαση μιας αντινομίας», ό.π.).

διαμορφώνεται με παράλληλη προσπάθεια έκφρασης του ψυχισμού, τόσο του δικού του όσο και των υπολοίπων⁷⁰⁰.

Η αμορφική τέχνη ή η «κρίση των μορφών», ισχυρίζεται από την άλλη ο Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, αποτελεί παρακλάδι ενός ευρύτερου ζητήματος που είναι η κρίση του σύγχρονου πολιτισμού. Πολιτικοποιώντας το θέμα, ο γράφων υποστηρίζει ότι η εν λόγω κρίση οφείλεται στον «αντιπνευματικό» χαρακτήρα της εποχής, όπου επικρατεί το δίλημμα «μπροστά ή πίσω; Σοσιαλισμός ή κατρακύλισμα σε μια νέα, ραφιναρισμένη βαρβαρότητα;»⁷⁰¹. Ο Λυκιαρδόπουλος θεωρεί υπεύθυνους σε μεγάλο βαθμό τους όρους της σύγχρονης παραγωγής, οι οποίοι ενέχουν συμφραζόμενα τα οποία δεν αφήνουν περιθώριο για την ενασχόληση με την τέχνη. Ο άνθρωπος αποξενώνεται από τον «παραγόμενο τεχνικό πολιτισμό» κι αυτό συνεπάγεται όλες οι «ανεπτυγμένες μορφές τέχνης» να εκπίπτουν σε «εκχυδαϊσμένα ersatz», που δεν πηγάζουν από καμία ανθρώπινη, πνευματική ανάγκη. Ο πολιτισμός του μέλλοντος, για τον γράφοντα, θα μπορούσε να οικοδομηθεί πάνω σ' ένα νέο, μη ταξικό σοσιαλισμό⁷⁰².

Συνολικά το περιοδικό υπερασπίζεται την ανάγκη να μπορέσει ο σύγχρονος πολιτισμός να αφουγκραστεί τις πνευματικές ανάγκες του μεταπολεμικού ανθρώπου και να τον βοηθήσει να διαχειριστεί τον «κυκεώνα» των νέων δεδομένων. Προκειμένου γίνει κάτι τέτοιο στα περισσότερα από τα σχετικά κείμενα προτείνεται η, προσφιλής και στα τρία περιοδικά της μελέτης, διατήρηση της σχέσης τέχνης και ρεαλισμού αλλά και η ανάγκη να αποδειχθεί αν και με ποιο τρόπο η αφαίρεση πηγάζει από τα αδιέξοδα και τις αγωνίες της σύγχρονης εποχής. Παρομοίως διερευνά, αρκετά απροκατάληπτα, με ποιο τρόπο μπορεί το ξεπέρασμα της αφαίρεσης που έχει ξεκινήσει την εν λόγω περίοδο να συνιστά άνοιγμα προς τον πολιτισμό του μέλλοντος ή ένα ακόμη μετέωρο βήμα προς νέα μηδενιστικά καλλιτεχνικά πρότυπα ασύνδετα με τον ψυχισμό του ανθρώπου και τις πνευματικές του ανάγκες.

⁷⁰⁰ *Εποχές*, τ. 22, Φεβρουάριος 1965 (Δ. Φατούρος, «Μια άποψη για το σύγχρονο περιβάλλον», σ. 22-27).

⁷⁰¹ *Εποχές*, τ. 32, Δεκέμβριος 1965 (Γερ. Λυκιαρδόπουλος, «Η ποίηση και το αδιέξοδο», σ. 30-36).

⁷⁰² *Εποχές*, τ. 32, Δεκέμβριος 1965 (Γερ. Λυκιαρδόπουλος, «Η ποίηση και το αδιέξοδο»,ό.π.).

5.3 Ζητήματα λογοτεχνίας στις σελίδες των *Εποχών*

Μείζονος σημασίας ανάμεσα στις πολιτιστικές συζητήσεις και δημοσιεύσεις είναι για τις *Εποχές* εκείνες που αναφέρονται σε θέματα λογοτεχνίας. Εξάλλου το υπόβαθρο των συντελεστών, αρθρογράφων και σχολιαστών του περιοδικού είναι κατά βάση λογοτεχνικό, γεγονός που τους καθιστά καθ' ύλην αρμόδιους να εκφράζουν άποψη επί της ελληνικής και διεθνούς λογοτεχνίας, αλλά και να συμπλέκουν την τελευταία με τους κοινωνικοπολιτικούς τους προβληματισμούς.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει, μεταξύ άλλων, η επιλογή των *Εποχών* να αποφύγουν την όξυνση της διαμάχης που υπάρχει τη συγκεκριμένη περίοδο ανάμεσα στη γενιά του '30 και της μεταπολεμικής λογοτεχνίας, δίνοντας εξίσου μεγάλη βαρύτητα στα δύο ρεύματα και μη εστιάζοντας στο διαχωρισμό τους⁷⁰³. Είναι ενδεικτικό ότι στην ομάδα των βασικών συνεργατών των *Εποχών* συνυπάρχουν συγγραφείς της γενιάς του '30, αλλά και μεταπολεμικοί συγγραφείς⁷⁰⁴, ενώ το περιοδικό δημοσιεύει κείμενα που ανήκουν και στα

⁷⁰³ Όπως αναφέρει ο Αλέξανδρος Αργυρίου, εκείνοι που ξεκίνησαν τον «τεμπέλικο διαχωρισμό γενεών στη λογοτεχνία» ήταν οι συγγραφείς που εμφανίστηκαν στην πρώτη επταετία 1943-1949, οι οποίοι «άρχισαν να συμπεριφέρονται ως νέα γενιά που έρχεται σε διάσταση με την προηγούμενη «γενιά του '30». Οι συγγραφείς αυτοί ήθελαν να δημιουργήσουν την εντύπωση ότι εντάσσονταν σε ένα διαφορετικό «πνευματικό κλίμα» και επέκριναν την γενιά του '30 ότι εστίαζε στην αστική ζωή, η οποία «νοθεύεται μακριά από τις ρίζες της». Επίσης της απέδιδαν συντηρητισμό, παραγνωρίζοντας ότι, αν μη τι άλλο, οι συγγραφείς της γενιάς αυτής ανανέωσαν σε σημαντικό βαθμό την έκφραση, χρησιμοποίησαν αρκετά επιτυχημένη συμβολική γλώσσα και προχώρησαν πέρα από τα κλασικά γνωρίσματα της πεζογραφίας (μύθος, χαρακτήρες, διάλογος), διαμορφώνοντας τη δική τους «πρωτοπορία». Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, *Η μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*, τ. Α', Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1988, σελ. 102-103. Αναφερόμενος κι εκείνος στην πρώτη μεταπολεμική γενιά, ο Χριστόφορος Μηλιώνης σημειώνει ότι πρόκειται για πεζογράφους γεννημένους στη δεκαετία του 1920. Οι μεγαλύτεροι σε ηλικία συμμετέχουν ενεργά στην Αντίσταση, και στα γεγονότα της Κατοχής και του Εμφυλίου, ενώ οι περισσότεροι από τους νεότερους «συμμετέχουν ψυχικά στα γεγονότα». Για παράδειγμα: «ο Στρατής Τσίρκας δούλεψε στον ημιπαράνομο αριστερό τύπο της ελληνικής παροικίας της Αιγύπτου, στα χρόνια της αγγλοκρατίας, κατά τη διάρκεια του πολέμου. Ο Ρόδης Ρούφος εντάσσεται στις ένοπλες αντιστασιακές ομάδες της δεξιάς. Ο Δημήτρης Χατζής στην Κατοχή είναι στην Αντίσταση και έπειτα, στον Εμφύλιο, εντάσσεται στα ένοπλα τμήματα του Δημοκρατικού Στρατού, καθώς και ο Μήτσος Αλεξανδρόπουλος. Μάλιστα οι δύο τελευταίοι θα ζήσουν περίπου είκοσι πέντε χρόνια ως πολιτικοί πρόσφυγες σε σοσιαλιστικές χώρες και θα επιστρέψουν στην Ελλάδα μετά το 1974». Βλ. Χριστόφορος Μηλιώνης, «Η μεταπολεμική πεζογραφία. Πρώτη και δεύτερη μεταπολεμική γενιά». *Με το νήμα της Αριάδνης. Μεταπολεμική Πεζογραφία. Ερμηνεία Κειμένων*, εκδ. Σοκόλη, Αθήνα 1991, σελ. 36-37. Χαρακτηριστικό παράδειγμα διαμάχης ανάμεσα στους μεσοπολεμικούς και τους μεταπολεμικούς συγγραφείς κατά τη δεκαετία του 1960 ήταν σειρά άρθρων τον Ιούνιο και Ιούλιο του 1963 στην εφημερίδα *Μεσημβρινή* στα οποία συγγραφείς όπως οι Βενέζης, Θεοτοκάς, Πλασκοβίτης και Αργυρίου διαφώνησαν ως προς τα συγγραφικά επιτεύγματα των λογοτεχνικών γενεών. Για μία σύνοψη της εν λόγω αρθρογραφίας βλ. Ελισάβετ Κοτζιά, *Ιδέες και Αισθητική, Μεσοπολεμικοί και Μεταπολεμικοί Πεζογράφοι 1930-1974*, ό.π. σελ. 13-15.

⁷⁰⁴ Χαρακτηριστική ως προς αυτό θεωρείται η ανάθεση της βιβλιοκριτικής στήλης των *Εποχών* σε μεταπολεμικούς συγγραφείς (Σινόπουλος, Στεργιόπουλος, Αργυρίου) καθώς και η παρουσία στο περιοδικό

δύο ρεύματα. Ειδικότερα ως προς τους νεότερους συγγραφείς της δεύτερης μεταπολεμικής γενιάς οι *Εποχές*, όχι απλώς παραθέτουν δείγματα της δουλειάς τους, αλλά προτείνουν και καθιερώνουν κάποιους από αυτούς⁷⁰⁵.

Από τα πλέον χαρακτηριστικά κείμενα για τον τρόπο που οι *Εποχές* αντιλαμβάνονται τις αξίες και τα θέματα της μεταπολεμικής πεζογραφίας είναι άρθρο του Απόστολου Σαχίνη που αναφέρεται στα «αφηγηματικά έργα που απηχούν τη μεταπολεμική εποχή» με όλα τα χαρακτηριστικά της: αστάθεια, ανησυχία, αγωνία, αποξένωση, ενοχή, μοναξιά, παραλογισμός. Όλα τα σχετικά έργα αντικατοπτρίζουν αυτή την αλλαγή, κι ως εκ τούτου τα χαρακτηρίζει η διαφορετικότητα, ή αλλιώς το «αφηγηματικά και πεζογραφικά μορφοποιημένο»⁷⁰⁶.

Το περιοδικό παρουσιάζει ένα κατάλογο κειμένων που, σύμφωνα με την εκτίμησή του, δεν θα είχαν λόγο ύπαρξης ούτε θα μπορούσαν να παρουσιαστούν πριν το 1945: έργα του Αντώνη Σαμαράκη και του Βασίλη Βασιλικού, *Πέρα από το Ανθρώπινο* του Νίκου Αθανασιάδη, *Το Φράγμα* του Σπύρου Πλασκοβίτη, *Πολιορκία* του Αλέξανδρου Κοτζιά, έργα της Γαλάτειας Σαράντη, του Άλκη Αγγελόγλου, του Δημήτρη Χατζή, αλλά και τα «κοινωνιστικά μυθιστορήματα» του Κώστα Κοτζιά. Οι παραπάνω, καθώς και γενικότερα οι μεταπολεμικοί συγγραφείς αναφέρονται ως οι πλέον αρμόδιοι να αποτυπώσουν το «μεταπολεμικό και το σύγχρονο», καθώς έχουν βιώσει σε νεαρή ηλικία και με έντονο τρόπο την αλλαγή, η οποία έχει καθορίσει τον τρόπο σκέψης, τις ιδέες και τη συγγραφική τους φυσιογνωμία⁷⁰⁷. Στους συγγραφείς αυτούς είναι έντονο το στοιχείο της

ακόμη νεότερων κριτικών(π.χ. Π. Μουλλάς). Βλ. Ευριπίδης Γαραντούδης, «Τα μεταπολεμικά λογοτεχνικά περιοδικά: λογοτεχνία, κριτική και ιδεολογία» στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π, σ. 330.

⁷⁰⁵ Ο Παναγιώτης Μουλλάς υπενθυμίζει ότι με τη δημοσίευση του διηγήματος *Η κáθοδος των εννιά*, το περιοδικό «επέβαλε σχεδόν διαμιάς» ένα συγγραφέα που αποδείχθηκε από τους σημαντικότερους της γενιάς του, τον Θανάση Βαλτινό. Βλ. Παναγιώτης Μουλλάς, «Σκέψεις για την πεζογραφία μας» στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π, σελ. 342.

⁷⁰⁶ *Εποχές*, τ. 30, Οκτώβριος 1965 (Απόστολος Σαχίνης, «Απόψεις της μεταπολεμικής πεζογραφίας», σ. 35-39).

⁷⁰⁷ Η εικοσιπενταετία 1950-1975 είναι η περίοδος ακμής των μεταπολεμικών πεζογράφων, μέσα στην οποία διαμορφώνουν το ύφος τους, επηρεαζόμενοι από το μοντέρνο ευρωπαϊκό μυθιστόρημα αλλά και τις ιστορικές και ιδεολογικές εμπειρίες που έχουν οι ίδιοι βιώσει. Για τον λόγο αυτό, μεταξύ άλλων, προβληματίζονται πάνω σε θέματα πολιτικής ηθικής, για παράδειγμα η θέση του συγγραφέα απέναντι στην εξουσία, τα ανθρωπιστικά ζητήματα, το αίτημα για ειρήνη κ.ά. Βλ. Δώρα Μέντη, *Λεξικό της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα. Έργα. Ρεύματα. Όροι*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2007, σελ. 1408.

στράτευσης⁷⁰⁸, καθώς είναι εκ των συνθηκών αδύνατο ο πεζογράφος του 1965 να ζει στον «φιλντισένιο πύργο του Φλωμπέρ» και να βασίζεται αποκλειστικά «στην καλλιέργεια της μορφής, στις εκφραστικές δεξιότητες και τις τεχνικές καινοτομίες», ξεχνώντας την αγωνία του σύγχρονου ανθρώπου⁷⁰⁹.

Ο Γ. Θεοτοκάς, με σχόλιο του στα 1963, που προλογίζει απόσπασμα του έργου του *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, αναφέρεται σ' ένα νέο, πιο ώριμο και συνειδητοποιημένο αφηγηματικό τρόπο αποτύπωσης των γεγονότων της Κατοχής και της Απελευθέρωσης:

«[...] αισθάνομαι τώρα ότι έφτασε ο καιρός όπου θα μπορέσουμε να ατενίσουμε τα θέματα της φοβερής εκείνης περιόδου, όχι πια σαν συγγραφείς από χρονικά, απομνημονεύματα ή πολεμικές, αλλά με το μάτι του μυθιστοριογράφου[...] έχει ασφαλώς ανάγκη (το μάτι) από μian ορισμένη προοπτική, μian απόσταση του χρόνου, μian αποδέσμευση της μνήμης και της φαντασίας»⁷¹⁰.

Το παραπάνω σχόλιο προκάλεσε αντιδράσεις σε μερίδα του συντηρητικού κυρίως τύπου που θεώρησε ότι ο Θεοτοκάς προσπαθεί να «ακυρώσει» την προσφορά συναδέλφων του οι οποίοι, όπως για παράδειγμα αναφέρει η *Μεσημβρινή*, από την επαύριο της κατοχής είχαν δημοσιεύσει μυθιστορήματα που αναφέρονταν στην δύσκολη εκείνη περίοδο «με μοναδικό τους στόχο την καλλιτεχνική μετουσίωσή της και χωρίς αισθητικά επιλήψεις παραχωρήσεις στο χρονικό, το απομνημόνευμα ή την πολεμική»⁷¹¹. Ως παραδείγματα τέτοιων έργων αναφέρονται η *Πολιορκία* του Αλέξανδρου Κοτζιά, *Η Ρίζα του Μύθου* του Ρόδη Προβελέγγιου, *Η Τειχομαχία* του Θ. Φραγκόπουλου, *Τα δόντια της μυλόπετρας* του Νίκου Κάσδαγλη, *Οι Ένοχοι* Γιάννη Σφακιανάκη, *Λέσχη* και *Αριάγνη* του Στρατή Τσίρκα κ.ά.

⁷⁰⁸ Σύμφωνα με τον Μουλλά η στράτευση όπως και οι λέξεις αγωνία, άγχος ανησυχία, αποτελούν «λέξεις-σήματα μιας εποχής που αναζητάει το πρόσωπό της και που το βρίσκει, σε μεγάλο βαθμό, στον Sartre των *Temps Modernes* και του υπαρξισμού». Στην πεζογραφία της εποχής αυτής συνυπάρχει η «πολιτική και ιστορική εμπειρία», σα συλλογικότητα, με τα ατομικά αδιέξοδα, τη μοναξιά και την καθημερινότητα. Παναγιώτης Μουλλάς, «Σκέψεις για την πεζογραφία μας» στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π, σελ. 340-341.

⁷⁰⁹ *Εποχές*, τ. 30, Οκτώβριος 1965 (Απόστολος Σαχίνης, «Απόψεις της μεταπολεμικής πεζογραφίας», σ. 35-39).

⁷¹⁰ *Εποχές*, Οκτώβριος 1963, τ. 6 [Γιώργος Θεοτοκάς, «Ασθενείς και Οδοιπόροι» (απόσπασμα), σελ. 14-21].

⁷¹¹ Το κείμενο έχει ως υπότιτλο «Μια περίεργη άποψη που διαγράφει την προσφορά όλων των συναδέλφων του». Βλ. *Μεσημβρινή*, 11/10/1963 («Πνευματικό ζήτημα δημιουργεί ο κ. Θεοτοκάς»).

Τα παραδείγματα που επικαλείται η *Μεσημβρινή* ανήκουν στην πλειοψηφία τους σε εκείνα που η αριστερά της εποχής είχε κατατάξει στην «μαύρη πολιτική λογοτεχνία», θεωρώντας ότι συκοφαντούσε το αριστερό κίνημα⁷¹². Αν δεχθεί κανείς ότι ο Θεοτοκάς πράγματι εκφράζει μια έμμεση αμφισβήτηση απέναντι σε αυτά τα έργα, τότε θα μπορούσε να υποτεθεί ότι ο συγγραφέας, στο πλαίσιο των ιδεολογικών και πνευματικών του προσανατολισμών την ίδια περίοδο, αποστασιοποιείται από τον τρόπο που οι συγκεκριμένοι λογοτέχνες αποτύπωσαν τα γεγονότα της εποχής. Όπως αναφέρει η Μαρία Νικολοπούλου, ο Θεοτοκάς, μέσω του έργου *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, δεν ταυτίζεται με την ερμηνεία της δεξιάς σε σχέση τις ευθύνες του εμφυλίου, καθώς αποδίδει ως ένα βαθμό ευθύνες και στους Άγγλους. Από την άλλη, δεν παύει να δίνει έμφαση στην «αριστερή βία ως μέσο κατάληψης της εξουσίας». Συνολικά ο στόχος δε δείχνει να είναι η ανάπλαση των Δεκεμβριανών αλλά η ανάδειξη «της τραγικότητας του ανθρώπου που είναι παγιδευμένος από τις Δυνάμεις της ιστορίας και της ιδεολογίας»⁷¹³.

Σε κάθε περίπτωση, οι *Εποχές* προτάσσουν τις αισθητικής υφής κριτικές λογοτεχνικών κειμένων, δίνοντας, αντίθετα με την *Επιθεώρηση Τέχνης*, λιγότερη έμφαση στο ιδεολογικό κριτήριο. Επανερχόμενη, για παράδειγμα, στο θέμα των αφηγηματικών επιτευγμάτων της μεταπολεμικής γενιάς, επισημαίνει ότι απέφυγε την ερωτοτροπία με το *prouveau roman* και συμπορεύτηκε με τις πιο αξιόλογες τάσεις της πεζογραφίας στη δυτική Ευρώπη, δείχνοντας ότι βρίσκεται στο «σωστό δρόμο του αφηγηματικού και πνευματικού εκσυγχρονισμού»⁷¹⁴. Οι πιο έντονες επιρροές προέρχονται, σύμφωνα με τις *Εποχές* από τον Καμύ, τον Όργουελ και τον Κέστλερ.

⁷¹² Βλ. παρακάτω σελ. 653-654.

⁷¹³ Βλ. Μαρία Νικολοπούλου, «Ο “τριακονταετής πόλεμος”: Η πεζογραφία με θέμα τον Εμφύλιο και η διαχείριση της μνήμης στο πεδίο της αφήγησης(1946-1974)», στο Γιώργος Αντωνίου- Νίκος Μαραντζίδης(επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης, Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2008, σελ. 487-488.

⁷¹⁴ *Εποχές*, τ. 30, Οκτώβριος 1965 (Απόστολος Σαχίνης, «Απόψεις της μεταπολεμικής πεζογραφίας», σ. 35-39). Το περιοδικό, χωρίς να απορρίπτει, ασκεί κατά περιόδους, με φράσεις όπως αυτή, διακριτική κριτική στο νέο γαλλικό μυθιστόρημα, το οποίο ωστόσο είχε ασκήσει επιρροή σε πολλούς από τους συνεργάτες των *Εποχών*. Ο διευθυντής του περιοδικού Άγγελος Τερζάκης είχε εξάλλου γενικότερα εκφράσει επιφυλάξεις για το συγκεκριμένο είδος. Για παράδειγμα, εφορμώμενος από το νέο γαλλικό μυθιστόρημα, είχε μιλήσει στο *Βήμα* για τεχνοτροπίες που επιβάλλονται και μετατρέπονται σε «πνευματικές δικτατορίες», τονίζοντας ότι το *prouveau roman* ξεπήδησε από «μια τυχαία προσαρμογή σε δεδομένα που το έχουν εντυπωσιάσει, αιφνιδιάσει», γι' αυτό και δεν έχει μια ενιαία και συνεπή στάση απέναντι σε προβλήματα όπως αυτό του

Από την άλλη, το περιοδικό υπενθυμίζει τη συμβολή της γενιάς του '30, οι εκπρόσωποι της οποίας, αποτυπώνοντας το κλίμα του μεσοπολέμου, ανανέωσαν τα νεοελληνικά γράμματα και άνοιξαν «ευρωπαϊκότερους δρόμους» στη λογοτεχνική και κριτική παραγωγή της χώρας⁷¹⁵. Ο Εμμανουήλ Κριαράς υπογραμμίζει ότι η γενιά αυτή, όπως και κάθε γενιά «δεν προσκομίζει στην ιστορία κάτι αποκλειστικά δικό της», δεδομένου ότι σε κάθε πνευματική προσπάθεια προϋπάρχουν και ασκούν επιρροή «πνευματικοί πρόγονοι». Ο Κριαράς διατυπώνει έτσι μία έμμεση κριτική σε όσους μηδενίζουν τη συνεισφορά της γενιάς του 30' όσον αφορά στη διαμόρφωση του ύφους της επόμενης, μεταπολεμικής γενιάς, τονίζοντας ότι κάθε λογοτεχνική γενιά εμπερικλείει στοιχεία που της έχει μεταλαμπαδεύσει η προηγούμενη γενιά⁷¹⁶.

Ο Γιώργος Θεοτοκάς, αναφέρεται στο ίδιο γεγονός, το ότι δηλαδή οι εκπρόσωποι της νέας λογοτεχνικής γενιάς δεν μπορούν να απαρνηθούν τη συνεισφορά των προκατόχων τους, σημειώνοντας:

«Οι νεότεροι μας που θέλουν, καθώς λένε συχνά, «να γκρεμίσουν τις γέφυρες», δεν υποπεύονται πόσο βαθιά δεμένοι είναι, στην ψυχική τους ύπαρξη, με τις εμπειρίες των γενεών που προηγήθηκαν [...] και πόση δύναμη μπορούν ν' αντλήσουν από αυτό το δέσιμο, αν κάποτε το συνειδητοποιήσουν»⁷¹⁷.

Συνεχίζοντας, πάνω στις αρετές της «τέχνης του μυθιστορήματος», ο Θεοτοκάς αναφέρεται σε κάποιες αρχές που είναι σύμφυτες με την έννοια του μυθιστορήματος, ανεξαρτήτως χρονικής περιόδου ή σχολής. Με βάση τα λεγόμενα του γράφοντα το μυθιστόρημα «είναι κατά βάση είδος ρεαλιστικό», και πρέπει να διατηρεί την επαφή του με την πραγματικότητα⁷¹⁸, χωρίς να υποπίπτει σε «φωτογραφική απεικόνιση» αυτής.

χωροχρόνου. Βλ. *Το Βήμα*, 4/9/1963 (Άγγελος Τερζάκης, «Κίνδυνοι της θεωρίας», στήλη: Οι επιφυλλίδες του Βήματος).

⁷¹⁵ *Εποχές*, τ. 9, Ιανουάριος 1964 (Ε. Κριαράς, «Η φιλολογική γενεά του 30», σ. 11-16).

⁷¹⁶ *Εποχές*, τ. 9, Ιανουάριος 1964 (Ε. Κριαράς, «Η φιλολογική γενεά του 30», ό.π.).

⁷¹⁷ *Εποχές*, τ. 20, Δεκέμβριος 1964 (Γιώργος Θεοτοκάς, «Η τέχνη του μυθιστορήματος», σελ. 6-12).

⁷¹⁸ Ο Δημήτρης Ραυτόπουλος σημειώνει ότι πεζογράφοι που εξέδωσαν έργα κατά τη δεκαετία 1955-65 αντικατοπτρίζουν την «σύγχρονη αλλοτρίωση» και την αγωνία της εποχής, αλλά δεν πατούν στο «στέρεο έδαφος της κοινωνικής πραγματικότητας», γεγονός που πιθανολογεί ότι μπορεί να οφείλεται στις διαφορετικές ηλικίες, καταβολές και επιρροές τους: «προπολεμικοί, κατιόντες του «30», κατοπινοί, νεότεροι· παραδοσιακοί, μαστόροι του εσωτερικού μονολόγου, καλοπροαίρετοι, επαναστατημένοι, μιμητές

Επίσης οφείλει να διατηρεί ως αρχή του τη «δημιουργία προσώπων». Ο Θεοτοκάς, διατυπώνει μάλιστα μια συμβουλή προς τους νέους πεζογράφους - την οποία θεωρεί, όπως λέει, «πολύ απίθανο» να θέλουν να ακούσουν-, σημειώνοντας ότι είναι επικίνδυνο να τοποθετεί ο συγγραφέας το μυθιστόρημά του «μακριά από τον κύκλο της προσωπικής εμπειρίας του, λ.χ. μες σε μια κοινωνική τάξη που την κοιτάζει απέξω». Όσον αφορά στις τεχνοτροπίες και τις τάσεις που έρχονται απέξω, ο Θεοτοκάς υποστηρίζει ότι δε μπορούμε να τις αγνοούμε ούτε όμως και να τις ενστερνιζόμαστε απορρίπτοντας συλλήβδην τις προηγούμενες λογοτεχνικές κατακτήσεις. Δε θα υπάρξει, μάλιστα, τώρα ή μελλοντικά πεζογράφος, «άξιος του ονόματος», που δε θα επηρεαστεί από τον Μπαλζάκ, τον Σταντάλ, τον Φλωμπέρ, τον Ντοστογιέφσκι, τον Τολστόι, τον Προυστ και τους υπόλοιπους «δασκάλους του είδους»⁷¹⁹.

Σε πολλά ακόμη κείμενα εξάιρεται η δυνατότητα των εκπροσώπων της γενιάς του '30 να ανανεώνονται, αναζητώντας νέες πεζογραφικές μορφές και αφηγηματικούς τρόπους και να παρουσιάζουν έργα με σύγχρονη προβληματική, τα οποία συνδυάζουν προηγούμενες λογοτεχνικές παραδόσεις με επιρροές από νέα ρεύματα⁷²⁰. Σε κάθε περίπτωση, όπως προαναφέρθηκε, οι *Εποχές* διατηρούν την ισορροπία ανάμεσα στα παραπάνω στοιχεία και δεν αφήνουν να εξελιχθεί ο διάλογος για τη μεταπολεμική λογοτεχνία και τη σχέση της με την προηγούμενη γενιά σε ανοιχτή σύγκρουση, όπως για παράδειγμα θα παρακολουθήσουμε ότι συμβαίνει στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, όπου οι σχετικές συζητήσεις καταλήγουν, λαμβάνοντας περισσότερο πολιτικοποιημένη χροιά, σε εστίες ανάφλεξης για τους λογοτεχνικούς κύκλους του περιοδικού.

Σε σχέση με τη διεθνή λογοτεχνία, πέραν των προαναφερθεισών αναφορών στην πορεία του ευρωπαϊκού μυθιστορήματος, υπάρχουν αρκετά κείμενα στα οποία

του Κάφκα· με τρικυμία στη συνείδηση ή μόνοι στο μελανοδοχείο». Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Οι ιδέες και τα έργα. Δοκίμια*, Δίφρος, Αθήνα 1965, σελ. 8-9.

⁷¹⁹ *Εποχές*, τ. 20, Δεκέμβριος 1964 (Γιώργος Θεοτοκάς, «Η τέχνη του μυθιστορήματος», ό.π.).

⁷²⁰ Ο Απόστολος Σαχίνης παρουσιάζει, για παράδειγμα την περίπτωση του Κοσμά Πολίτη: «[...] πέρασε από τους χώρους της κλασικής και ορθόδοξης πεζογραφίας του *Λεμονοδάσους* και της *Εκάτης*, στις περιοχές της μουσικής και υποβλητικής έκφρασης, τις οποίες συναντούμε στην *Eroica* και το *Γυρί*, για να φθάσει *Στου Χατζηφράγκου* σ' ένα πειστικό κι εξαιρετο συνταίριασμα των λυρικών και των ψυχικών στοιχείων της πεζογραφίας του με τα ρεαλιστικά, που θα μπορούσε να ονομασθή ανθρωπιστικός λυρισμός ή λυρικός ανθρωπισμός». Βλ. *Εποχές*, τ. 19, Νοέμβριος 1964 (Απόστολος Σαχίνης, «Η εξέλιξη του Κοσμά Πολίτη», σελ. 52-57).

επιδοκιμάζεται η σοβιετική λογοτεχνία που ασκεί κριτική στη γραφειοκρατία και τον αυταρχισμό του σοβιετικού καθεστώτος και ως εκ τούτου «ανθεί» στο δυτικό κόσμο⁷²¹.

5.4 Η σύγχρονη ποίηση

Παρόμοιας φύσης είναι οι προβληματισμοί που γεννώνται στο περιοδικό σε σχέση με την ποίηση και τις μεταμορφώσεις που έχει υποστεί τις τελευταίες δεκαετίες. Ένα από τα κυρίαρχα ζητήματα είναι ο ερμητισμός της σύγχρονης ποίησης και η δυνατότητα της ή μη να μεταδίδει νοήματα και αξίες και να προσφέρει αισθητική απόλαυση. Ο Δημήτρης Μαρωνίτης, για παράδειγμα, υποστηρίζει ότι η ποίηση στην Ελλάδα είχε πάψει να είναι εύκολα κατανοητή από την περίοδο του Παλαμά και του Γρυπάρη, ωστόσο η επιρροή του υπερρεαλισμού αύξησε πολύ περισσότερο τη δυσκολία κατανόησης. Όπως αναφέρει, η μοντέρνα ποίηση, αποτελεί πρόκληση για τον αναγνώστη «ερεθίζοντας τη λογική του» και «ελέγχοντας τις γνώσεις του»⁷²². Ο υπερρεαλισμός, συμπληρώνει ο Μάνθος Κρίσπης δε μπορεί να υιοθετηθεί ή να απορριφθεί εκ των προτέρων ως καλός ή κακός⁷²³, αλλά αξιολογείται με βάση τις κατά περίπτωση προθέσεις του. Το πρόβλημα με τους ποιητές εντοπίζεται όταν αυτοί παρασύρονται, λόγω συρμού, στην υιοθέτηση τάσεων που δεν ταιριάζουν στην ιδιοσυγκρασία, τις καταβολές και την καλλιτεχνική τους υπόσταση, με συνέπεια να προκύπτει ένα αποτέλεσμα προσποιητό και ακατάληπτο⁷²⁴, όπως για παράδειγμα συμβαίνει σε πολλά ποιήματα που ακολουθούν την αυτόματη γραφή⁷²⁵.

Παρά τη διαλλακτική σε γενικές γραμμές στάση του περιοδικού απέναντι στα χαρακτηριστικά και τις επιρροές της σύγχρονης ποίησης, το αίτημα για αναφορά στην ιστορία και την παράδοση παραμένει πάντα ενεργό. Ο Τάκης Σινόπουλος, με αφορμή

⁷²¹ Για το παράδειγμα των κειμένων της Πατρίτσια Μπλέικ σε σχέση στους «διαφωνούντες» με το σοβιετικό καθεστώς συγγραφείς βλ. παραπάνω σελ. 88, υποσημείωση 200. Επίσης ανάμεσα στα υπόλοιπα σχετικά με τη σοβιετική λογοτεχνία κείμενα που είχαν τραβήξει το ενδιαφέρον του CCF ήταν το *Εποχές*, τ. 12, Απρίλιος 1964 (Φέλιξ Σβετώφ, «Τα προβλήματα της σοβιετικής λογοτεχνίας», στήλη: Χρονικά, σελ. 54-56).

⁷²² *Εποχές*, τ. 29, Σεπτέμβριος 1965 (Δ. Μαρωνίτης, «Πρώτα φιλολογικά προλεγόμενα στο “Άξιον Εστί” του Ελύτη», σ. 13-19).

⁷²³ Για μια συνοπτική αναφορά στη σχέση των -ισμών με τον περιορισμό της καλλιτεχνικής έκφρασης βλ. για παράδειγμα Gombrich E. H., *Το Χρονικό της Τέχνης*, ό.π., σ. 609-610.

⁷²⁴ *Εποχές*, τ. 42, Οκτώβριος 1966 (Μάνθος Κρίσπης, «Ο αγώνας για τη γνησιότητα», σ. 354-355).

⁷²⁵ *Εποχές*, τ. 14, Ιούνιος 1964 (Jean-Bloch Michel, «Το άρρητο ένα πρόβλημα της σύγχρονης τέχνης», σ. 3-12).

κριτική του στον ποιητή Θεόφιλο Φραγκόπουλο, εστιάζει στην ανάγκη να διατηρεί η ποίηση τη σχέση της με τις ρίζες, απορρίπτοντας, για παράδειγμα, τη «φτηνή υπαρξιακή ποιητικοφιλοσοφία» και «τις ναφθαλινισμένες επιβιώσεις του προπολεμικού υπερρεαλισμού»⁷²⁶.

Ο Χρήστος Μαλεβίτσης, από την άλλη, αναφέρεται στα επιχειρήματα των ίδιων των ποιητών που εγκαταλείπουν κάθε «αντικειμενικό» στοιχείο στο έργο τους, θεωρώντας ότι επιλέγουν τη «δημιουργικότητα» έναντι της «αντικειμενοποίησης». Ο ίδιος υποστηρίζει ότι οι ποιητές απαντούν στην «κρίση του πολιτισμού» που επηρεάζει όλους του καλλιτέχνες και τους ανθρώπους του πνεύματος, απορρίπτοντας τον «εμπειρικό κόσμο» και αναζητώντας επαφή «με τις αρχέγονες μήτρες της ανθρωπινότητας»⁷²⁷. Ο σύγχρονος πολιτισμός, ωστόσο, όπως αναφέρεται αλλού, χαρακτηριζόμενος από «εξαιρετικά κοινωνικές τάσεις», απαιτεί το ακριβώς αντίθετο από αυτό που κάνουν οι σύγχρονοι ποιητές όταν υπερπροβάλλουν το «εγώ» έναντι του συνόλου. Αξιολογώντας την άποψη αυτή, ο Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος αναφέρει ότι η κρίση «είδους» και «λειτουργίας» της σημερινής ποίησης και ο αποσυντονισμός των σχέσεων «πομπού και δέκτη», κάνει την καλλιτεχνική έκφραση του ποιητή να φαντάζει περιττή. Όπως πρεσβεύει ο ίδιος, η αναγέννηση της ποίησης δεν θα προκύψει από την επαναφορά των ποιητών στην τάξη, αλλά από τη δημιουργία των συνθηκών που θα επιτρέψουν στο «περιττό να αποκτήσει την αξία του αναγκαίου»⁷²⁸.

Περνώντας από τη γενική συζήτηση γύρω από τη σύγχρονη ποίηση σε συγκεκριμένα παραδείγματα ποιητικής ανάλυσης, άξιο αναφοράς είναι κείμενο για τον Οδυσσέα Ελύτη και το *Άξιον Εστί*. Οι *Εποχές* δημοσιεύουν σχετικό αναλυτικό άρθρο μόλις τον Σεπτέμβριο του 1965, μολονότι, όπως θα παρακολουθήσουμε σε επόμενο κεφάλαιο, η *Επιθεώρηση Τέχνης* είχε δημοσιεύσει αποσπάσματα του έργου ήδη από το 1958⁷²⁹ και είχε υποδεχθεί θερμά το έργο και τα μηνύματά του. Στο άρθρο του μάλιστα

⁷²⁶ *Εποχές*, τ. 14, Ιούνιος 1964 (Τάκης Σινόπουλος, «Ο ποιητής και η Ελλάδα-αρετές και επιδράσεις», στήλη: Τα βιβλία, σ. 66-68).

⁷²⁷ *Εποχές*, τ. 34, Φεβρουάριος 1966 (Χρ. Μαλεβίτσης, «Το μέλλον της ποίησης μέλλον του ανθρώπου», σ. 112-114).

⁷²⁸ *Εποχές*, τ. 32, Δεκέμβριος 1965 (Γερ. Λυκιαρδόπουλος, «Η ποίηση και το αδιέξοδο», σ. 30-36).

⁷²⁹ Ο Mario Vitti αναφέρεται στην επιλογή του Ελύτη να δημοσιεύσει αποσπάσματα του *Άξιον Εστί* στην *Επιθεώρηση Τέχνης* και αντίστοιχα του έργου *Έξη και μία τύψεις* στο πρώτο τεύχος του περιοδικού της

στις *Εποχές*, ο Δημήτρης Μαρωνίτης, σημειώνει ότι πρόκειται για ένα έργο «υψηλής πρόθεσης» που δείχνει να πετυχαίνει το στόχο του. Παρόλ' αυτά, ο γράφων συνεχίζει να διατυπώνει επιφυλάξεις, δεδομένου ότι «ένας τόσο μεγάλος λόγος χρειάζεται απόδειξη», δηλαδή πλήρη ανάλυση δομής και ουσίας, την οποία ο ίδιος ο Μαρωνίτης δηλώνει ακόμη ανέτοιμος να επιχειρήσει⁷³⁰. Τα συνθετότερα ποιητικά δημιουργήματα, όπως αυτό, σημειώνει, απαιτούν «προσεκτική φιλολογική ανάγνωση». Μεταξύ άλλων ο Μαρωνίτης, εντοπίζει ότι ο Ελύτης δεν ακολουθεί σε όλα τα σημεία το ίδιο σύστημα στίξης, γεγονός που σημαίνει ότι μπορεί να δημιουργηθούν προβλήματα σωστής ανάγνωσης του έργου. Επίσης σημειώνει ότι ο «ασυνήθιστος γλωσσικός πλούτος» του έργου εντείνει την ανάγκη αποκρυπτογράφησης των μηνυμάτων. Συνολικά ο Μαρωνίτης διαπιστώνει:

«Γιατί, όπως η γλώσσα, που η διαχρονική της λειτουργία μέσα στο έργο πραγματοποιεί εκφραστικά την ουσιαστική πρόθεση του ποιήματος, έτσι και τα παραθέματα από την αρχαία, βυζαντινή και νεοελληνική γραμματεία, μεταμοσχευμένα στον κορμό του «Άξιον Εστί», μεταβάλλουν το έργο από επικαιρικό ποιητικό ντοκουμέντο σε ιστορικό, από νεοελληνικό σε ελληνικό»⁷³¹.

Δεν προκαλεί εντύπωση, ότι κατεξοχήν ποιητικό πρότυπο αποτελεί για τις *Εποχές*, ο Γιώργος Σεφέρης, το όνομα του οποίου αναγράφεται πρώτο μεταξύ των συμβούλων του

Θεσσαλονίκης *Διαγώνιος*: «Δεν έγιναν γνωστές οι σκέψεις που οδήγησαν τον πρεσβύτερο ποιητή στο να εμπιστευτεί τις δύο αυτές δημοσιεύσεις σε ποιητές που ανήκουν στην μεταπολεμική γενεά, αυτήν που θέσει αποβλέπει να αντικαταστήσει, να εκτοπίσει, πιο σωστά, την γενεά του '30. [...] Ο Ελύτης όχι μόνο παραδίδει το έργο του στην γενιά που αποβλέπει στο να διαδεχθεί την δική του στην ιστορία, αλλά ταυτόχρονα δρομολογεί τα δύο διαφορετικά έργα μέσα από τους δικούς της φορείς, αυτούς που εκτιμά πιο αποτελεσματικούς. [...] Το *Άξιον εστί*, με την πρόσφατη ιστορία και τις τραυματικές εμπειρίες για τον λαό, στο περιοδικό της αριστεράς που είχε αναλάβει τον ρόλο να υποστηρίξει την αντίσταση μέσα από τα χαρακώματα του κομμουνισμού». Βλ. Mario Vitti, «Εισαγωγή. Το έργο του Οδυσσέα Ελύτη και η ελληνική κριτική». *Εισαγωγή στην ποίηση του Ελύτη. Επιλογή κριτικών κειμένων*, επιμ. Mario Vitti, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1999, σελ. 7-8.

⁷³⁰ *Εποχές*, τ. 29, Σεπτέμβριος 1965 (Δ. Μαρωνίτης, «Πρώτα φιλολογικά προλεγόμενα στο “Άξιον Εστί” του Ελύτη», ό.π.).

⁷³¹ *Εποχές*, τ. 29, Σεπτέμβριος 1965 (Δ. Μαρωνίτης, «Πρώτα φιλολογικά προλεγόμενα στο “Άξιον Εστί” του Ελύτη», ό.π.). Σύμφωνα με την Έλενα Κουτριάνου, «ο Ελύτης “ξαναφαντάστηκε” την Ελλάδα με τον θαυματουργό τρόπο της μυθικής φαντασίας. Επεξεργάστηκε τον μύθο της, με στόχο να αποκαλύψει το “αληθινό πρόσωπό” της, αντιδρώντας στη λογοκρατία της δυτικής Ευρώπης». Βλ. Έλενα Κουτριάνου, *Με άξονα το φως. Η διαμόρφωση και η κρυστάλλωση της ποιητικής του Οδυσσέα Ελύτη*, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2002, 227. Ο Γ. Π. Σαββίδης αναφέρεται στον συσχετισμό του *Άξιον Εστί* με στοιχεία του έργου του Σολωμού, του Παλαμά, του Σικελιανού και του Σεφέρη. Βλ. Γ.Π. Σαββίδης, «“Άξιον εστί” το ποίημα του Ελύτη», *Πάνω νερά*, Ερμής, Αθήνα 1973, σελ. 147&148-149.

περιοδικού, στη λίστα με τους συντελεστές. Ειδικότερα, στον απόηχο του Νομπέλ Λογοτεχνίας τον Οκτώβριο του 1963, το περιοδικό δημοσιεύει αφιέρωμα στον ποιητή⁷³², εκθειάζοντας τις ποιητικές αρετές του, οι οποίες του έχουν επιτρέψει να συνδυάσει αρμονικά προηγούμενες παραδόσεις με την σύγχρονη ποιητική ματιά⁷³³. Σύμφωνα με τον Παναγιώτη Μουλλά, μία από τις σημαντικότερες στιγμές του Σεφέρη ήταν ότι κατάφερε, με την «καθαρή του γλώσσα» και τη φροντίδα για την έκφραση, να αποδείξει την «αισθητική αντοχή» της δημοτικής σε μια περίοδο που οι «ποιητές του συρμού, ο Καβάφης και ο Καρυωτάκης, ο πρώτος με την άρνησή του, ο δεύτερος με την αδιαφορία του, είχαν ουσιαστικά τραυματίσει»⁷³⁴. Όπως αναφέρει ο Μουλλάς, ο Σεφέρης βρέθηκε μέσα στη δίνη προβλημάτων που ανακινήθηκαν από νεότερες ποιητικές αναζητήσεις, όπως το θέμα της ελληνικότητας. Μεταξύ άλλων, ο γράφων αναρωτιέται γιατί κάποιιοι επέκριναν τον Σεφέρη για «έλλειψη ελληνικότητας» λόγω της μαθητείας του σε ξένα εργαστήρια, ενώ παράλληλα αποδέχονταν, για παράδειγμα, χωρίς επιφυλάξεις την ελληνικότητα του Βιτσέντζου Κορνάρου που διασκεύασε ξένο πρότυπο.

Για το ιδανικό της ισορροπίας και του μέτρου στον Σεφέρη, που αποτελεί εξάλλου πυλώνα των ίδιων των *Εποχών*, ο Μουλλάς αναφέρει:

«Ο Σεφέρης είναι μια ακραία αίσθηση του μέτρου. Αυστηρός και δύσκολος, Έλληνας και Ευρωπαίος, πολυμήχανος και ενιαίος, ειδωολάτρης και πανθειστής, ταυτίζοντας την ομορφιά με την ελληνική φύση, τον Διόνυσο με τον Εσταυρωμένο,

⁷³² Το περιοδικό *Νέα Πορεία* σχολιάζει, μάλιστα, ειρωνικά την ιδιαίτερη έμφαση που δίνουν οι *Εποχές*, στο πλαίσιο του εν λόγω αφιερώματος, σε λεπτομέρειες της ζωής του Σεφέρη, στον υπερβολικά «πανηγυρικό» τόνο του αφιερώματος και στην «άστοχη» κατά τη γνώμη του περιοδικού δημοσίευση ανέκδοτων ποιημάτων του Σεφέρη. Η ίδια η *Νέα Πορεία*, σχολιάζοντας τη βράβευση, εστιάζει στη συμβολική διάσταση του Νομπέλ, ως βράβευση του «ελληνικού πνεύματος» και της «αξιόλογης πνευματικής άνθισης» και όχι στην αξία του ποιητικού έργου του Σεφέρη (χωρίς ωστόσο να την αμφισβητεί). Βλ. *Νέα Πορεία*, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1963, τ. 104-106 (στήλη: Από μήνα σε μήνα, σελ. 358).

⁷³³ Ο Νάσος Βαγενάς αναφέρεται στη «δυναμική σχέση» του Σεφέρη με τη λογοτεχνική παράδοση, η οποία αποτελεί τη «βάση που δίνει στο νεωτερικό του στοιχείο τη διάρκειά του». Βλ. Νάσος Βαγενάς, «Η γενεαλογία της *Κίχλης*». *Ο ποιητής και ο χορευτής. Μια εξέταση της ποιητικής του Σεφέρη*, Κέδρος, Θεσσαλονίκη 1996 (7η έκδ.), σελ. 247&296-297. Ο Γιώργης Γιατρομανωλάκης μιλάει για τη σχέση του Σεφέρη με την ιστορία και τη μυθολογία: «Μια πρόχειρη αναζήτηση των «αφορώνων» των περισσότερων σεφερικών ποιημάτων αποκαλύπτει τη μεγάλη σημασία που έχει για τον ποιητή κάποιος τόπος, φορτισμένος ή μη από την ιστορία ή τη μυθολογία. Ο τόπος κυρίως και όχι κάποιο περιστατικό είναι που τις περισσότερες φορές ερεθίζει και προκαλεί το ποίημα, απαγκιστρώνει και ταυτόχρονα μορφοποιεί το κρυμμένο βίωμα του ποιητή». Βλ. Γιώργης Γιατρομανωλάκης, «*Ο βασιλιάς της Ασίνης*». *Η ανασκαφή ενός ποιήματος*, Στιγμή, Αθήνα 1986, σελ. 35-37.

⁷³⁴ *Εποχές*, τ. 8, Δεκέμβριος 1963 (Παν. Μουλλάς, «Σημειώσεις πάνω στον Σεφέρη», σελ. 10- 14).

συμφιλιώνοντας τη σκέψη με το αίσθημα τόσο που να λιώνει η παγωνιά και να πήζει η διάχυση, ανακεφαλαιώνει και προωθεί την ποιητική μας παράδοση ως το σημείο που αρχίζει η σύγχρονη διεθνής πρωτοπορία. Δεν ξέρω κιόλας αν το έργο του είναι η συμβολή του κλασικού με το μοντέρνο ευρωπαϊκό πνεύμα, κι αν το Νόμπελ 1963 αυτήν ακριβώς τη συμβολή ήρθε να επικυρώσει»⁷³⁵.

Ο Γιώργος Θεοτοκάς, σ' ένα από τα πολυσυζητημένα άρθρα των *Εποχών* του τεύχους του Φεβρουαρίου του 1964 που εμπεριέχει πολλά βιογραφικά στοιχεία και, μεταξύ άλλων, τράβηξε το ενδιαφέρον του CCF⁷³⁶, μίλησε επίσης για τον Γιώργο Σεφέρη. Στο συγκεκριμένο κείμενο ο Θεοτοκάς εστίασε σε στοιχεία του έργου του Σεφέρη, όπως το κράμα «τολμηρού μοντερνισμού» και παράδοσης, ενώ αναφέρθηκε ευρύτερα στις πνευματικές αρετές του γνωστού λογοτέχνη.⁷³⁷ Στο ίδιο τεύχος, οι *Εποχές* φιλοξένησαν ακόμη απόσπασμα ραδιοφωνικής ομιλίας του εκδότη του *Encounter* Stephen Spender, στο οποίο ο τελευταίος επικροτεί την απονομή του βραβείου Νομπέλ στον Σεφέρη, τονίζει το θαυμασμό των Άγγλων προς τον Έλληνα ποιητή, την ποικιλότητα και πολυσήμαντη παρουσία της Ελλάδας στο έργο του, ενώ μιλάει με θερμά λόγια για το χαρακτήρα του, όπως τον αντιλήφθηκε στη μεταξύ τους επαφή⁷³⁸.

Εστιάζοντας γενικότερα στις αρχές που διέπουν τον Σεφέρη, οι *Εποχές* δείχνουν να συμπυκνώνουν αρχές θεμελιώδεις σε σχέση όχι μόνο με τον ίδιο τον ποιητή αλλά και με την φυσιογνωμία και την πολιτιστική παρέμβαση του περιοδικού. Εξάλλου ο Σεφέρης διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο ως προς αυτήν, συμμετέχοντας ενεργά στο εκδοτικό εγχείρημα του οργανισμού Λαμπράκη. Η παρουσία, όμως, του Σεφέρη στις *Εποχές* αλλά και τα υπόλοιπα περιοδικά της μελέτης παρουσιάζει ενδιαφέρον για έναν ακόμη λόγο: γιατί αποτέλεσε, όπως θα διαπιστώσουμε και παρακάτω σημείο σύγκλισης των

⁷³⁵ *Εποχές*, τ. 8, Δεκέμβριος 1963 (Παν. Μουλλάς, «Σημειώσεις πάνω στον Σεφέρη», ό.π.).

⁷³⁶ Βλ. παραπάνω σελ. 83, υποσημείωση 181.

⁷³⁷ Όσον αφορά στην πολιτική σκέψη και τις λογοτεχνικές επιρροές, ο Γ. Θεοτοκάς αναφέρεται στα κοινά σημεία του ίδιου με τον Γ. Σεφέρη, τονίζοντας ότι και οι δύο ήταν φιλελεύθεροι πολιτικά, ενώ στο πεδίο των γραμμάτων ήταν «παιδιά του δημοτικισμού», με επιρροή από τα γαλλικά γράμματα, από την ποιητική παράδοση του Σολωμού και του Παλαμά, με επιφυλάξεις απέναντι στον Καρυωτάκη και τον Καβάφη. Όσον αφορά στον 20^ο αιώνα η πνευματική επικοινωνία των δύο λογοτεχνών, συνεχίζει ο Θεοτοκάς, ήταν μέσω του Προυστ, του Βαλερύ, του Κλοντέλ, του Αντρέ Ζιντ και της «Nouvelle Revue Francaise». Βλ. *Εποχές*, τ. 10, Φεβρουάριος 1964 (Γ. Θεοτοκάς, «Ο Σεφέρης όπως τον γνώρισα», σελ. 11-17)

⁷³⁸ *Εποχές*, τ. 10, Φεβρουάριος 1964 (Stephen Spender, «Ο Σεφέρης και οι Άγγλοι ποιητές», σελ. 57-59).

διαφορετικής ιδεολογικής συγκρότησης περιοδικών κατά τη δεκαετία του 1960. Μπορεί η *Επιθεώρηση Τέχνης* να μη συμμερίστηκε τον ενθουσιασμό των *Εποχών* σε σχέση με την παρουσία του Σεφέρη στα ελληνικά γράμματα, ωστόσο εξέφρασε την αποδοχή της για το έργο του, εντάσσοντας την σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο επανεκτίμησης εκπροσώπων της «αστικής» ποίησης. Το γεγονός αυτό ευνόησαν εξάλλου οι επαφές με την αριστερά που είχε αναπτύξει ο γνωστός ποιητής την ίδια περίοδο.

Μία τελευταία παρατήρηση σε σχέση με την ποιητική κριτική των *Εποχών*, είναι ότι εντάχθηκε στη συνολική προσπάθεια του περιοδικού για κατάρριψη των βεβαιοτήτων. Έτσι το περιοδικό απέφυγε την άνευ όρων αποδοχή ακόμη και ποιητών που έτειναν να ενταχθούν στη σφαίρα του κλασικού ανεξαρτήτως ιδεολογικών κριτηρίων. Για παράδειγμα οι *Εποχές*, η *Νέα Εστία* και η *Επιθεώρηση Τέχνης* πρόβαλλαν το ποιητικό πρότυπο του Σικελιανού, δίπλα σ' εκείνο του Παλαμά ή του Καβάφη⁷³⁹, ωστόσο οι *Εποχές* μίλησαν παράλληλα για το χρόνο που είναι απαραίτητος προκειμένου να γίνουν «οριστικές αποτιμήσεις» σε σχέση με την προσωπικότητα ποιητών, όπως ο Σικελιανός⁷⁴⁰.

5.5 Θεατρικές αναζητήσεις της δεκαετίας του 1960

Η συζήτηση για την τέχνη επεκτείνεται στο πεδίο του θεάτρου, με κεντρικό θέμα, όπως θα διαπιστώσουμε και στα υπόλοιπα περιοδικά της μελέτης, την αξία της πρωτοπορίας στο

⁷³⁹ Οι *Εποχές* πρόβαλλαν όπως και τα άλλα δύο περιοδικά τον καθαφικό λόγο, παρότι το καθαφικό φαινόμενο είχε σε προηγούμενες δεκαετίες διχάσει όχι μόνο την αριστερά (βλ. παρακάτω σελ. 660-663) αλλά και εκπροσώπους του αστικού λογοτεχνικού κόσμου. Ένας από αυτούς ήταν ο Γιώργος Θεοτοκάς που «απολογείται» τη δεκαετία του 1960 για την παλιότερη δυσπιστία του απέναντι στον Καβάφη. Όπως για παράδειγμα αναφέρει στα *Νέα*, είναι λογικό ένας πνευματικός άνθρωπος, καθώς εξελίσσεται και ωριμάζει, να αναθεωρεί απόψεις που εξέφρασε πριν πολλά χρόνια. Βλ. *Τα Νέα*, 13/4/1960 («Ο Θεοτοκάς ελέγχεται για γνώμες που εξέφρασε προ 30τίας») και *Τα Νέα*, 20/4/1960 («Τελευταία αποστομωτική απάντησις του Γ. Θεοτοκά»).

⁷⁴⁰ *Εποχές*, τ. 39, Ιούλιος 1966 («Μνήμη κι ευλάβεια», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σελ. 62). Είναι χαρακτηριστική επιστολή διαμαρτυρίας της ιστορικής ερευνήτριας Ευγενίας Χατζηδάκη πάνω στο περιεχόμενο του συγκεκριμένου σχολίου. Όπως αναφέρει η γράφουσα το πιο «έγκυρο πνευματικό περιοδικό της χώρας» είχε την υποχρέωση να δια φωτίσει κι «όχι να προσφέρει με υπεκφυγές την παράλειψη του» (αναφέρεται στην απόφαση του περιοδικού να μη συμπεριλάβει αφιέρωμα ή αναλυτικό άρθρο με αφορμή την επέτειο θανάτου του ποιητή). Σύμφωνα με την ίδια, το περιοδικό, έστω και παρακινήμένο από «ευλάβεια», ασχολείται με «εξωπνευματικά θέματα» και δείχνει με τον τρόπο αυτό «κάποια ασέβεια» στον ποιητή και το κοινό. Αρχείο Άγγελου Τερζάκη, φάκελος 29, υποφάκελος 2, σελ. 18, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

θέατρο και την περίπτωση του θεάτρου του παραλόγου. Γι' άλλη μια φορά, οι *Εποχές* βλέπουν την πρωτοπορία χωρίς αρνητισμό, αλλά διατυπώνοντας αρκετές επιφυλάξεις ως προς αυτή. Το περιοδικό θέτει το ερώτημα, αν οι σύγχρονες τάσεις των θεατρικών ανθρώπων πηγάζουν από τη σύγχυση και την αγωνία της εποχής, περίπτωση στην οποία οι καλλιτέχνες διακατέχονται από ένα αυθεντικό κίνητρο, ή αν απλά οι δημιουργοί εμπαίζουν το κοινό, τον καλλιτεχνικό κόσμο και εν τέλει την ίδια την τέχνη, προσποιούμενοι ότι τα έργα τους εδράζονται σε μηνύματα και αξίες που στην πραγματικότητα δεν υπάρχουν.

Πιο κοντά στην πρώτη άποψη φαίνεται να είναι ο δημοσιογράφος Κώστας Νικολάου, σημειώνοντας ότι ο σύγχρονος πολιτισμός βρίσκεται εν μέσω μιας δίνης που χαρακτηρίζεται από την απομάκρυνση από την παράδοση, τις αστικές αξίες, τη μεταφυσική και τις αξίες του δυτικοευρωπαϊκού πολιτισμού⁷⁴¹. Τα καλλιτεχνικά κινήματα, συμβαδίζοντας με αυτές τις τάσεις θέλησαν να φέρουν την ανανέωση στην τέχνη, εγκαταλείποντας τον λυρισμό και παραδόσεις όπως ο νατουραλισμός. Στην περίπτωση του θεάτρου, απορρίφθηκαν παλιότερες τάσεις, για παράδειγμα το διδακτικό θέατρο, και προτάθηκε μία διαφορετική αισθητική και γλώσσα, η οποία βρήκε πρόσφορο έδαφος στο θέατρο του παραλόγου. Σημειώνεται ότι το θέατρο του παραλόγου, που κατάφερε να γίνει δημοφιλές στις συνθήκες που δημιούργησε ο απόηχος του Β' παγκοσμίου πολέμου⁷⁴², είχε για αρκετά χρόνια περιορισμένο κοινό στην Ελλάδα, με θεατές και κριτικούς στην πλειοψηφία τους να διατηρούν ενστάσεις ως προς την καλλιτεχνική του αξία⁷⁴³. Παρότι σταδιακά την περίοδο που εξετάζουμε είχε αρχίσει να

⁷⁴¹ *Εποχές*, τ. 35, Μάρτιος 1966 (Κώστας Νικολάου, «Το παράλογο και το θέατρο του», σ. 237-244).

⁷⁴² Σύμφωνα με τον Μάρτιν Έσλιν, ο οποίος μάλιστα επινόησε τον όρο «θέατρο του παραλόγου», υπήρχαν θεατράνθρωποι όπως ο Αντονέν Αρτώ που είχαν διατυπώσει πολύ νωρίτερα θέσεις που αργότερα έγιναν αρχές του συγκεκριμένου είδους. Ο Αρτώ είχε κάνει κάτι τέτοιο ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1930, ακόμη και αν δεν είχε την ευκαιρία να τις εφαρμόσει ο ίδιος τη δεδομένη περίοδο. Βλ. Μάρτιν Έσλιν, *Το θέατρο του παραλόγου*, μετάφραση Μάγια Λυμπεροπούλου, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Ιωάννινα 1996, σ. 433.

⁷⁴³ Σε κάθε περίπτωση, κι άλλα περιοδικά της δεκαετίας του 1960, πέρα των *Εποχών* και της *Επιθεώρησης Τέχνης* (η *Νέα Εστία* όπως θα διαπιστωθεί υπήρξε κατά βάση αποδοκιμαστική απέναντι στο θέατρο του παραλόγου), προσπάθησαν να εξετάσουν χωρίς προκαταλήψεις το πρωτοποριακό θέατρο και να κατανοήσουν τα κίνητρα των δημιουργών του. Για παράδειγμα ο Τηλέμαχος Αλαβέρας αναφέρεται στη *Νέα Πορεία* στο θέατρο του παραλόγου, ως πτυχή της σύγχρονης τέχνης, σημειώνοντας ότι ο καλλιτέχνης που αυτοαναιρείται, το κάνει ως «καταστάλαγμα ελέγχου», ενώ στο κέντρο του έργου «υπάρχει ο ίδιος αμετάθετος πυρήνας». Βλ. *Νέα Πορεία*, Ιούνιος 1961, τ. 76 (Τηλέμαχος Αλαβέρας, «Το σύγχρονο συγγραφικό πρόβλημα», σελ. 197).

αυξάνει το κοινό του⁷⁴⁴, οι επιφυλάξεις παρέμεναν έντονες. Στο προαναφερθέν άρθρο του Κ. Νικολάου στις *Εποχές*, ο γράφων σημειώνει ότι το πρωτοποριακό θέατρο ξεκίνησε από τη συνειδητοποίηση της διαφορετικότητας των αναγκών της σύγχρονης τέχνης και υποστηρίζει ότι η γλώσσα που διαμόρφωσε είναι «ταυτόχρονα παράδειγμα για μίμηση και παράδειγμα για αποφυγή»⁷⁴⁵, καθώς η αντισυμβατικότητα της και η απέχθεια προς της νόρμες εξωθείται σε πολλές περιπτώσεις στα άκρα.

Η θεατρική συγγραφέας Φώφη Τρέζου δείχνει λιγότερο διαλλακτική στο άρθρο της ως προς τη δυνατότητα του θεάτρου του παραλόγου να δώσει θετικά δείγματα γραφής, υποστηρίζοντας ότι το «λίγο παλαβό έργο», όπως το χαρακτηρίζει, εκμεταλλεύτηκε την ανία που είχε προκαλέσει στο κοινό ο ρεαλισμός, δημιουργώντας μία αντιπρόταση υπερβολική σε τέτοιο βαθμό που να καταλήγει να γίνεται «αστεία» και «ψεύτικη». Όσο κι αν παραδέχεται ότι ο ρεαλισμός είχε φτάσει σε τέλμα, ισχυρίζεται ότι η επιστροφή στο ρομαντικό θέατρο θα έδινε μία προσωρινή λύση στο πρόβλημα, μέχρι να βρεθεί μία αξιόλογη εναλλακτική⁷⁴⁶.

⁷⁴⁴ Ο Σπύρος Πετρίτης αναφέρεται στη συμβολή του Θεάτρου Τέχνης του Καρόλου Κουν στην εξοικείωση του ελληνικού κοινού με το θέατρο του παραλόγου, αλλά και στη σημασία της ένταξης των έργων αυτών στο ρεπερτόριο του Εθνικού Θεάτρου, που τα έκανε προσβάσιμα και αποδεκτά από μεγαλύτερο κοινό. Για παράδειγμα, όπως αναφέρει, «το Εθνικό Θέατρο συνέβαλε ώστε τα έργα του Beckett να καθιερωθούν ως “έργα-φετίχ”». Βλ. Σπύρος Πετρίτης «Η πρόσληψη του θεάτρου του παραλόγου στην Ελλάδα: Η περίπτωση του Samuel Beckett και το Εθνικό Θέατρο», στο *Από τη χώρα των κειμένων στο βασίλειο της σκηνής*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Αθήνα, 26-30 Ιανουαρίου 2011, επιμ. Γωγώ Κ. Βαρζελιώτη, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2014, σελ. 724.

⁷⁴⁵ *Εποχές*, τ. 35, Μάρτιος 1966 (Κώστας Νικολάου, «Το παράλογο και το θέατρο του», ό.π.). Τη διάθεση συνδιαλλαγής με το θέατρο του παραλόγου είχε επιδείξει και ο Άγγελος Τερζάκης. Για παράδειγμα είχε μιλήσει θετικά για την παρουσίαση του Ιονέσκο από το Θέατρο Τέχνης, αποδοκιμάζοντας εκείνους που «κακίζουν ό,τι τους είναι απρόσιτο» και είχε υποστηρίξει ότι ο «σύγχρονος αυτός πρωτοπόρος» παρουσιάζει παραστατικά το «εξαρθρωμένο, το κωμικοτραγικά παράλογο σύμπαν». Βλ. *Το Βήμα*, 22/3/1961 (Άγγελος Τερζάκης, «Ο διασυρμός της λογικής», στήλη: Οι άνθρωποι και το πνεύμα). Όπως αναφέρει σε άλλο άρθρο ο Τερζάκης όσοι ενοχλούνται από το αίσθημα της «κοσμογονικής συντέλειαις» που υπάρχει στον Ιονέσκο θα έπρεπε να αναρωτηθούν αν φταίει ο ίδιος ο συγγραφέας ή οι ιστορικές συνθήκες που τη δημιουργούν. Βλ. *Το Βήμα*, 21/3/1961 (Άγγελος Τερζάκης, «Ιονέσκο»). Αρκετές αρετές εντοπίζει και πάλι ο Τερζάκης στο έργο του Ιονέσκο, παρά τις λίγες επιφυλάξεις, με αφορμή το σχολιασμό του έργου *Ρινόκερος* [Βλ. *Το Βήμα*, 4/4/1962 (Άγγελος Τερζάκης, «Ρινόκερος»)] κι ακόμη περισσότερες σχολιάζοντας το έργο *Ο Βασιλιάς πεθαίνει* [Βλ. *Το Βήμα*, 28/3/1963 (Άγγελος Τερζάκης, «Ο βασιλιάς πεθαίνει»)]. Υπάρχουν ωστόσο και άρθρα του που εκφράζουν, χωρίς οξύτητα, δισταγμούς για το θέατρο του παραλόγου και δημιουργούς όπως ο Μπέκετ. Πχ. *Το Βήμα*, 8/5/1963 (Άγγελος Τερζάκης, «Το Πρωτοποριακό κουαρτέτο»). Όσον αφορά στο επικό θέατρο του Μπρεχτ ο Τερζάκης είχε γράψει αρκετές, θερμά ή λιγότερο θερμά, υποστηρικτικές κριτικές. Για παράδειγμα Βλ. *Το Βήμα*, 26/10/1961 (Άγγελος Τερζάκης, «Ο Γαλιλαίος του Μπέρτολντ Μπρεχτ») ή *Το Βήμα*, 31/10/1961 (Άγγελος Τερζάκης, «Μια ωμή σάτιρα κι ένα έμμεσα ξέσπασμα οργής»).

⁷⁴⁶ *Εποχές*, τ. 43, Νοέμβριος 1966 (Φώφη Τρέζου, «Πίσω στον ρομαντισμό», σ. 460-461).

Ανάμεσα στα στοιχεία που πρέπει να υπηρετεί διαχρονικά το θέατρο, αναφέρεται σε άλλο άρθρο, είναι η ανάδειξη του ανθρώπου μέσα από το έργο. Πρότυπα ως προς αυτό αποτελούν η τραγωδία και το γνήσιο μουσικό θέατρο που είναι «οι δύο ακραίοι στύλοι που βαστάζουν πάνω στη σκηνή τη δημιουργία του ανθρώπου»⁷⁴⁷. Τα είδη αυτά πρέπει να αποτελούν μόνιμο οδηγό κατά τη διάρκεια εξέλιξης του θεάτρου προκειμένου να υπενθυμίζουν ότι κανένα θεατρικό πείραμα δε μπορεί να αποδώσει καρπούς αν δεν έχει ως βάση του τον άνθρωπο.

Ένα ακόμη λάθος που εντοπίζεται σε πολλές σύγχρονες θεατρικές προσπάθειες είναι η μεταφορά του λογοτεχνικού λόγου στο θέατρο, γεγονός που ορθώνει δυσκολίες στην κατανόηση των έργων και στην προσπάθεια του κοινού να παραμένει διαρκώς συντονισμένο με το θεατρικό δρώμενο⁷⁴⁸.

Σε σχέση με τα ελληνικά θεατρικά πράγματα, το περιοδικό επιμένει στο ρόλο του Εθνικού Θεάτρου ως στυλοβάτη της ελληνικής θεατρικής παράδοσης, με βασικό ρόλο να προασπίζεται σημαντικές θεατρικές αξίες και να αποτρέπει φαινόμενα, όπως οι αλλοιώσεις σε κλασικά έργα για λόγους εμπορικότητας. Οι *Εποχές* μάλιστα, επιμένουν στην «εθνική αποστολή» του θεσμού, υπογραμμίζοντας ότι διαχρονικά οι πρωταγωνιστές του Εθνικού Θεάτρου ήταν «εθνικοί ήρωες» και τα ζητήματα με τα οποία καταπιάνονταν τα έργα του «εθνικές υποθέσεις»⁷⁴⁹. Το περιοδικό προειδοποιεί χαρακτηριστικά ότι «οι ναρκισσισμοί μιας χούφτας ανθρώπων» απειλούν να καταντήσουν το Εθνικό Θέατρο «παρωδία της εθνικής, πνευματικής και κοινωνικής του αποστολής που τις σεβάστηκαν ο πόλεμος και η κατοχή»⁷⁵⁰.

Συνεχίζοντας να μιλάει για το Εθνικό Θέατρο, το περιοδικό προβάλλει ως προτεραιότητά του την προστασία της «αρχαίας τραγωδίας» μέσα από την προσκόλληση στην «ερμηνευτική σχολή του αρχαίου Δράματος» που το ίδιο δημιούργησε. Θεωρεί μάλιστα ευθύνη του κράτους να περιορίσει τους πολυάριθμους θιάσους αρχαίου θεάτρου που ξεπηδούν στο πλαίσιο ενός «κακώς νοούμενου οικονομικού φιλελευθερισμού»⁷⁵¹ και,

⁷⁴⁷ *Εποχές*, τ. 32, Δεκέμβριος 1965 (Θρ. Γεωργιάδης, «Το μουσικό θέατρο», σ. 15-21).

⁷⁴⁸ *Εποχές*, τ. 40, Αύγουστος 1966 (Λούλα Αναγνωστάκη, «Σημειώσεις για το θέατρο», σ. 156-157).

⁷⁴⁹ *Εποχές*, τ. 17, Σεπτέμβριος 1964 («Πνευματική ευθύνη», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 51-52).

⁷⁵⁰ *Εποχές*, τ. 40, Αύγουστος 1966 («Η κρίση ενός θεσμού», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 158).

⁷⁵¹ *Εποχές*, τ. 27, Ιούλιος 1965 («Σύγχυση φρένων», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 56).

έχοντας ως σκοπό την κερδοσκοπία, κακοποιούν ένα σημαντικό «πνευματικό και εθνικό κεφάλαιο», όπως το αρχαίο δράμα⁷⁵².

Ενδιαφέρον παρουσιάζει μία ακόμη σειρά άρθρων που αναφέρεται στην αξία των πολιτιστικών ανταλλαγών ανάμεσα στις χώρες. Για παράδειγμα, οι *Εποχές* υπογραμμίζουν τη σημασία της περιοδείας του Εθνικού Θεάτρου στις βαλκανικές χώρες που δίνει τη δυνατότητα για ενίσχυση της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στους πολιτισμούς ξένων χωρών⁷⁵³. Αντίστοιχα, μιλούν για τη σημασία του στρατευμένου θεάτρου, όπως εκείνο του Πέτερ Βάις, που από τη μία θέλει να «διορθώσει τα κακώς κείμενα του Δυτικού Κόσμου» κι από την άλλη να «χαλαρώσει τη μονολιθικότητα των σοσιαλιστικών χωρών»⁷⁵⁴, περνώντας μηνύματα υπέρ της παγκόσμιας ειρήνης. Η ιδέα αυτή της «συμφιλιωτικής» λειτουργίας της τέχνης μέσα από τη λογική των πολιτιστικών ανταλλαγών επαναλαμβάνεται, εξάλλου, και σε άλλα πεδία τέχνης, πέραν του θεάτρου και γίνεται έτσι μία από τις κεντρικές ιδέες της πολιτιστικής αρθρογραφίας των *Εποχών*. Από την άλλη τα παραδείγματα των καλλιτεχνών και της ώσμωσης που περιγράφεται είναι, όπως θα φανεί και εν συνεχεία, προσαρμοσμένη στα δυτικά πρότυπα, με άλλα λόγια δεν πρόκειται για μία «επί ίσοις όροις» συνύπαρξη αλλά για αφομοίωση του ανατολικού από τον δυτικό πολιτισμό⁷⁵⁵.

⁷⁵² *Εποχές*, τ. 25, Μάιος 1965 («Η τραγωδία της τραγωδίας», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 56).

⁷⁵³ *Εποχές*, τ. 19, Νοέμβριος 1964 («Οι πνευματικές σχέσεις με τους γείτονες», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 70).

⁷⁵⁴ *Εποχές*, τ. 45, Ιανουάριος 1967 (Κώστας Νικολάου, «Στράτευση και στρατευόμενο θέατρο», σ. 29-36).

⁷⁵⁵ Για την προβολή της υπεροχής της πολιτιστικής ζωής των δυτικών δημοκρατιών, στο πλαίσιο της πολιτιστικής εκστρατείας της Αμερικής, βλ. Hugh Wilford «Calling the tune? The CIA, the British Left and the Cold War, 1945–1960», *The Cultural Cold War in Western Europe 1945–1960*, ό.π., σελ. 33. Για τη λογική της ένταξης της ανατολικής τέχνης στη δυτική, χαρακτηριστική είναι η θέση που είχε εκφράσει ο διευθυντής των *Εποχών* στο *Βήμα*, μετά από το ταξίδι του στη Σοβιετική Ένωση. Όπως είχε αναφέρει ο Τερζάκης η τέχνη της Σοβιετικής Ρωσίας «ανήκει πέρα για πέρα στην ευρωπαϊκή πολιτιστική ενότητα. Δεν είναι καν παραφύδα της. Είναι ένα από τα πολυτιμότερα, τα τιμιότερα κοσμήματα στο διάδημα του πολιτισμού μας». Με αυτό το δεδομένο, σύμφωνα με τον Τερζάκη, είναι άστοχο η Δύση στο πλαίσιο της «μοντερνιστικής της εκζήτησης» και της πάσης θυσία απαίτησης για το καινούργιο την τέχνη, να αδικεί τον πολιτισμό της, καταλήγοντας πολλές φορές στον παραλογισμό ή το «γελοίο» και έτσι να «παρέχει όπλα στους ανατολικούς». Βλ. *Το Βήμα*, 4/6/1959 (Αγγελος Τερζάκης, «Το συνέδριο δεν χορεύει»).

5.6 Τάσεις και πειραματισμοί του κινηματογράφου

Ο κινηματογράφος, χρησιμοποιώντας τη δύναμη της εικόνας και της τεχνολογίας υπήρξε ένα ακόμη μέσο που κατά την ψυχροπολεμική περίοδο επηρέασε, άσκησε κριτική, διαμόρφωσε πρότυπα και συνειδήσεις. Σε μια εποχή κατά την οποία εξακολουθεί, εντός ορισμένων κύκλων, να ακμάζει η άποψη ότι ο κινηματογράφος είναι κατώτερη τέχνη⁷⁵⁶, οι *Εποχές* δημοσιεύουν μεγάλο αριθμό άρθρων αφιερωμένων σε κινηματογραφικά θέματα, λαμβάνοντας σε γενικές γραμμές θέση υπέρ της αξιοποίησης των δυνατοτήτων της έβδομης τέχνης, της απόρριψης της αισθητικής των μεγάλων βιομηχανικών στούντιο⁷⁵⁷ και της αφομοίωσης των δημιουργικών στοιχείων που φέρουν τα νέα ρεύματα, χωρίς τυπολατρική προσκόλληση σε αυτά.

Όπως αναφέρει σε άρθρο του στις *Εποχές* ο κριτικός κινηματογράφου και σκηνοθέτης Gideon Bachman η επιμονή σε προηγούμενες κινηματογραφικές παραδόσεις, όπως ο νατουραλισμός, κρατάει δέσμιους πολλούς δημιουργούς που αποπροσανατολίζουν το κοινό από τη βασική αποστολή του κινηματογράφου, η οποία είναι η αναζήτηση μιας «εσωτερικής αλήθειας» μέσα από τη διέγερση της φαντασίας του θεατή⁷⁵⁸. Θετικά δείγματα, αναγνωρίζουν μεταξύ άλλων οι *Εποχές* ότι έχει παρουσιάσει ο ιταλικός νεορεαλισμός μεταπολεμικά⁷⁵⁹, ψέγοντας τον συντηρητισμό όσων επιθυμούν να καταπνίξουν τη φωνή σημαντικών νεορεαλιστών δημιουργών, επικαλούμενοι, μεταξύ άλλων, την παρουσίαση «χυδαίων ερωτικοσεξουαλικών θεμάτων»⁷⁶⁰. Φέρνοντας μάλιστα

⁷⁵⁶ Χαρακτηριστική είναι η άποψη που εκφράζει ο Μηνάς Δημάκης στη *Νέα Πορεία* ότι το κοινό δεν διαβάσει ποίηση, μυθιστορήματα, ούτε ακούει σοβαρή μουσική, απλώς «πηγαίνει στον κινηματογράφο». Βλ. *Νέα Πορεία*, Απρίλιος 1963, τ. 98 (Μηνάς Δημάκης, «Διευκρινίσεις, Η νεώτερη λογοτεχνία και η κριτική», σελ. 105).

⁷⁵⁷ Παρότι η προώθηση των κινηματογραφικών προϊόντων του Χόλλυγουντ ανήκε στις προτεραιότητες του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου, η περίπτωση των περιοδικών του CCF ήταν διαφορετική. Κι αυτό επειδή θεωρούσαν τη λογική της «ευρείας κατανάλωσης και του λαϊκού καπιταλισμού» ασυμβίβαστη με τις επιθυμίες των «διανοητικών ελίτ» τις οποίες προσπαθούσαν να προσελκύσουν. Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, *To Congress for Cultural Freedom (CCF) και η δραστηριότητά του στην Ελλάδα, 1950-1967 Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και αντικομμουνισμός*, ό.π., σελ. 51.

⁷⁵⁸ *Εποχές*, τ. 43, Νοέμβριος 1966 (Gideon Bachmann, «Σκέψεις για την αλήθεια στον κινηματογράφο», σ. 439-445).

⁷⁵⁹ Οι νεορεαλιστές, δημιουργώντας ένα νέο τρόπο καταγραφής της κοινωνικής πραγματικότητας, μακριά από τις υπάρχουσες κινηματογραφικές παραδόσεις και την εμπορική προσέγγιση στις ταινίες, έκαναν αίσθηση μεταπολεμικά αναδεικνύοντας τον νεορεαλισμό σε μία από τις κυρίαρχες κινηματογραφικές τάσεις της περιόδου. Βλ. για παράδειγμα Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σ. 638.

⁷⁶⁰ *Εποχές*, τ. 28, Αύγουστος 1965 (Γ. Μπ., «Η μάχη της λογοκρισίας», στήλη: Ο κινηματογράφος, σ. 80).

το παράδειγμα σχετικής τροπολογίας των Χριστιανοδημοκρατών στην Ιταλία, που προτείνει την προληπτική λογοκρισία των ταινιών, το περιοδικό σημειώνει ότι το χριστιανοδημοκρατικό κόμμα ασχολείται με τον «ερωτισμό» των ταινιών⁷⁶¹ κι όχι με τα πολιτικοοικονομικά σκάνδαλα, τα οποία προσβάλλουν πραγματικά την ηθική.

Εστιάζοντας στον ελληνικό κινηματογράφο⁷⁶² οι *Εποχές* διαπιστώνουν ότι δεν έχει κάνει ουσιαστικό άνοιγμα προς τις νέες τάσεις, αφού στην καλύτερη περίπτωση προσπαθεί να εφαρμόσει με άστοχο και επιδερμικό τρόπο στοιχεία των νέων ρευμάτων σε ταινίες δομημένες πάνω σε παλιότερα πρότυπα⁷⁶³. Η ανασφάλεια των δημιουργών συσχετίζεται με τη γενικότερη ανασφάλεια της κοινωνίας και εδράζεται σε μια «φοβισμένη ασυνειδησία που προέρχεται από τον αυξανόμενο υλιστικό αυτοματισμό της καθημερινής ζωής»⁷⁶⁴.

Σε άλλο άρθρο, ωστόσο, γραμμένο μάλιστα στην κεντρική στήλη σχολιασμού του περιοδικού οι *Εποχές*, αναφερόμενες στην βραβευμένη ταινία του Μιχάλη Κακογιάννη *Αλέξης Ζορμπάς*, επιδεικνύουν ανησυχία ως προς την πιθανότητα να θεωρηθεί το έργο, όπως και το βιβλίο του Καζαντζάκη στο οποίο στηρίχτηκε, «χαρακτηριστικό της ελληνικής φυλής». Η ανησυχία εντείνεται από το γεγονός ότι ο άγγλος εκδότης, έδωσε «αυθαίρετα» στην ταινία τον «εμπορικό» τίτλο *Ζορμπάς ο Έλληνας*. Το περιοδικό

⁷⁶¹ Οι αντιδράσεις απέναντι στο «άσεμνο» στην τέχνη, σύμφωνα με τον Γ. Διζικιρίκη, εντοπίζονται στην «ηθική και πνευματική δομική συγκρότηση του έργου», δε θίγουν ωστόσο «τον αυθεντικό λόγο της τέχνης, που είναι η ποιητική γοητεία». Βλ. Γιώργος Διζικιρίκης, *Η τέχνη και οι Έλληνες*, ό.π., σ. 119.

⁷⁶² Η εμπορικότητα είναι μία από τις αιτίες, που μαζί με την λογοκρισία, την «λευκή τρομοκρατία», την «αθυμία του κοινού να ξαναδεί τα πάθη των μακρών ωρών της περιόδου 1949-1967» και την «απαιδευσία» όσων ασχολούνταν με τον κινηματογράφο, δεν επέτρεψαν στον ελληνικό κινηματογράφο της μεταπολεμικής περιόδου να αποτυπώσει φλέγοντα κοινωνικοπολιτικά θέματα της εποχής. Βλ. Νίκος Κολοβός, «“1949-1967: Η εκρηκτική εικοσαετία”, Ένταση των λαϊκών αγώνων εκδημοκρατισμού της χώρας-άνθιση του “αθώου” εμπορικού κινηματογράφου: ένα παράδοξο», στο *1949-1967, Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π., σ. 145-161. Πάντως η Ελίζα-Άννα Δελβερούδη, θεωρεί ότι σε πολλά από τα κινηματογραφικά έργα της περιόδου «αποτυπώνονται οι γρήγοροι ρυθμοί ανάπτυξης και εμφανίζεται το κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας που έχει αποκτήσει τις οικονομικές προϋποθέσεις, ώστε να αποκολληθεί από τη μεταπολεμική καχεξία και να οδεύσει προς την κατανάλωση». Επίσης, μολονότι αναγνωρίζει ότι τα αιτήματα των νέων της περιόδου για εκδημοκρατισμό και αναμόρφωση της παιδείας δεν μεταφέρονται με σαφήνεια στην ελληνική κινηματογραφική παραγωγή, δεν παύουν να ενυπάρχουν συχνά ως «μεταφορά» ή ως «αίσθηση». Βλ. Ελίζα-Άννα Δελβερούδη, «Ελληνικός Κινηματογράφος 1955-1965: Κοινωνικές αλλαγές της μεταπολεμικής εποχής στην οθόνη», στο *1949-1967, Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π., σ. 163-176.

⁷⁶³ Στον όρο «παλιό» οι *Εποχές* συγκαταλέγουν τα εξής είδη ταινιών: «αισθηματικό μελόδραμα», «χωριάτικη φάρσα», «αγροτική τραγωδία με συγκεχυμένες κοινωνικές προεκτάσεις», «σατιρική κωμωδία», «αστυνομική πλοκή με ερωτική σύγκρουση». Βλ. *Εποχές*, τ. 32, Δεκέμβριος 1965 (Claude Ollier, «Εντυπώσεις από το Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης», στήλη: Ο κινηματογράφος, σ. 62-64).

⁷⁶⁴ *Εποχές*, τ. 32, Δεκέμβριος 1965 (Claude Ollier, «Εντυπώσεις από το Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης», ό.π.).

αποκρούει το επιχείρημα ότι μέσα στην σημαντική κινηματογραφική παραγωγή της Ιταλίας υπάρχουν αντίστοιχα πολλά έργα που παρουσιάζουν τις σκοτεινές πλευρές της χώρας, αντιλέγοντας ότι η Ελλάδα, «μόλις ξεκινήμενη στο δρόμο της πολιτιστικής προβολής ή και, απλούστερα, του τουρισμού», δεν έχει τα ίδια «περιθώρια αυτοκαταδίκης» με τη γειτονική χώρα⁷⁶⁵.

Μιλώντας για τα μηνύματα που πρέπει να φέρουν τα κινηματογραφικά έργα, οι *Εποχές* αναφέρονται και πάλι σε «οικεία» θέματα του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου⁷⁶⁶. Στο πλαίσιο αυτό, εκθειάζονται οι ταινίες με κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις, όπως η καταπίεση των λευκών επί των μαύρων ή η διεκδίκηση των γυναικείων δικαιωμάτων⁷⁶⁷ και ψέγεται η λογοκρισία που επιβάλλεται σε ταινίες που πραγματεύονται σχετικά θέματα. Δύο από τα παραδείγματα που προβάλλουν οι *Εποχές* είναι το γαλλικής προέλευσης *Πεθαίνουν και τ' αγάλματα* του Αλάν Ρενάι, που αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο οι «πολιτισμένοι λευκοί» οδήγησαν την νέγρική τέχνη στην παρακμή και το *Η παντρεμένη γυναίκα* του Ζαν-Λυκ Γκοντάρ που παρουσιάζει τις αγωνίες της σύγχρονης γυναίκας⁷⁶⁸.

Το περιοδικό εστιάζει ακόμη στην ταινία του Στάνλεϋ Κιούμπρικ *Δόκτωρ Στρέηντζλαβ* που καυτηριάζει το θέμα των πυρηνικών όπλων, δείχνοντας να στρέφει τα βέλη του τόσο κατά της ΕΣΣΔ όσο και της Αμερικής. Οι *Εποχές* επαινούν τον Κιούμπρικ ο οποίος παρότι αμερικανός δημιουργός ο ίδιος και μάλιστα ιδιαίτερα δημοφιλής, τολμά να προβάλλει αντιαμερικανικές ιδέες στο έργο του, δημιουργώντας ρήγματα στη σχέση της αμερικανικής κοινής γνώμης με την πολιτική της χώρας⁷⁶⁹. Παρότι η επικρότηση των αντιαμερικανικών ιδεών από πλευράς *Εποχών* έχει αξία από μόνη της, για άλλη μια φορά εμπίπτει στην προαναφερθείσα κριτική της Δύσης εντός των επιτρεπόμενων ορίων. Εξάλλου, όπως έχει ήδη αναφερθεί, σε μία περίοδο όπου ο αντιαμερικανισμός ανθούσε,

⁷⁶⁵ *Εποχές*, τ. 25, Μάιος 1965 («Τα περιθώρια», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 56).

⁷⁶⁶ Για παραδείγματα κινηματογραφικών ταινιών και λογοτεχνικών έργων που μεταφέρθηκαν στη μεγάλη οθόνη για να υπηρετήσουν του στόχους του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου βλ. Adam Piette, *The Literary Cold War, 1945 to Vietnam*, ό.π., σελ. 19-47, 74-106 & 152-209.

⁷⁶⁷ Σε πολλές ταινίες και λογοτεχνικά έργα της περιόδου ο ψυχρός πόλεμος παρουσιάζεται να είναι ο πόλεμος των φύλων που μετατρέπεται σε στρατιωτική σύγκρουση μεταξύ σοβιετικών και αμερικανών. Η διαμάχη αυτή συγκαλύπτει τον πραγματικό πόλεμο (εκείνο μεταξύ των δύο φύλων) που χωρίζει τον πλανήτη σε στρατόπεδα. Βλ. Adam Piette, *The Literary Cold War, 1945 to Vietnam*, ό.π., σελ. 114.

⁷⁶⁸ *Εποχές*, τ. 19, Νοέμβριος 1964 (Γ. Μπ., «Λογοκρισίας νέα κατορθώματα», στήλη: Ο κινηματογράφος, σ. 92-93).

⁷⁶⁹ *Εποχές*, τ. 11, Μάρτιος 1964 («Στάνλεϋ Κιούμπρικ», στήλη: Ο κινηματογράφος, σ. 72-73).

πολλές φορές η ίδια αμερικανική πολιτική δεν είχε άλλη επιλογή από το να τον χρησιμοποιήσει, μετατρέποντας τον από «αγκάθι» σε όπλο ισχύος. Στο πλαίσιο αυτό, παρακολουθήσαμε για παράδειγμα ότι το CCF άφησε να αναπτυχθεί η κριτική απέναντι στην Αμερική μέσω των πολιτιστικών περιοδικών που είχε υπό τον έλεγχο του, εξασφαλίζοντας έτσι ένα «προσωπείο» αντικειμενικότητας και κατ' επέκταση την εμπιστοσύνη του κοινού-δέκτη των μηνυμάτων της δυτικής προπαγάνδας⁷⁷⁰.

5.7 Η συζήτηση για τη μουσική

Παρόμοια με τις παραπάνω συζητήσεις μονοπάτια ακολουθεί και η συζήτηση που εκτυλίσσεται στο περιοδικό γύρω από την μουσική: η επιρροή των νέων τεχνολογικών εξελίξεων, τα σύγχρονα μουσικά ρεύματα, η σύνδεση με την παράδοση και η εφαρμογή όλων των παραπάνω στην ελληνική μουσική είναι μερικά από τα ζητήματα που απασχολούν τις *Εποχές*. Ένα από τα κεντρικά θέματα είναι συγκεκριμένα η δυτική πρωτοποριακή μουσική, απέναντι στην οποία το περιοδικό διάκειται γενικώς ευνοϊκά⁷⁷¹. Απόδειξη αυτού είναι ότι το σύνολο σχεδόν των καλλιτεχνών που αρθρογραφούν πάνω σε θέματα μουσικής στις *Εποχές* συμμετείχαν άμεσα ή έμμεσα στην εξάπλωση της πρωτοποριακής μουσικής στην Ελλάδα⁷⁷².

⁷⁷⁰ Βλ. παραπάνω σελ. 162, υποσημείωση 462.

⁷⁷¹ Σε γενικές γραμμές οι Έλληνες συνθέτες ενσωμάτωσαν στο έργο τους τις «ριζοσπαστικές καινοτομίες» της πρωτοποριακής μουσικής. Χαρακτηριστικά η Καίτη Ρωμανού αναφέρει: «[...]ο μεγάλος αριθμός υποτροφιών που παρέχονται στα πλαίσια της πολιτιστικής πολιτικής του Ψυχρού Πολέμου επιτρέπουν σε πολλούς νέους να γνωρίσουν αυτή τη μουσική στην πηγή της(γιατί [...] η πρωτοποριακή μουσική υιοθετήθηκε από την επίσημη παιδεία στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ) και να συμβάλουν στην εξέλιξή της. Το έργο τους γίνεται σιγά σιγά γνωστό στην Αθήνα, όταν μετά τις συναυλίες που εγκαινιάστηκαν το 1952 από την Αμερικανική Υπηρεσία Πληροφοριών (USIS), οι οργανισμοί και οι εκδηλώσεις σύγχρονης μουσικής πληθαίνουν τη δεκαετία του 1960». Βλ. Καίτη Ρωμανού, «Η μουσική 1949-1974, Α' Η Ελληνική πρωτοπορία», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 262-263. Στις *Εποχές* δεν αναφέρεται κάτι σχετικό με τις παραπάνω πληροφορίες, όμως υποστηρίζεται θερμά η πρωτοποριακή μουσική με μια επιχειρηματολογία αισθητικού και όχι ιδεολογικού περιεχομένου.

⁷⁷² Ενδεικτικά, από τα ονόματα που θα αναφερθούν στο παρόν υποκεφάλαιο, ο Γιάννης Χρήστου και ο Γιάννης Ιωαννίδης ανήκαν στους ανθρώπους με σαφή επιρροή της πρωτοποριακής μουσικής στο έργο τους, ο Μάνος Χατζιδάκης και ο μουσικολόγος Γιάννης Παπαϊωάννου συνέβαλλαν ενεργά στην διάδοσή της, ο Γιώργος Σισιλιάνος, ο Γιώργος Λεωτσάκος και ο Μιχάλης Αδάμης παρουσιάστηκαν στις σχετικές με την πρωτοποριακή μουσική Ελληνικές Εβδομάδες Σύγχρονης Μουσικής. Σημειώνεται ότι ο συγκεκριμένος θεσμός όφειλε την παρουσία του στην υποστήριξη του ΕΟΤ, της ΔΕΣΜ, του Εργαστηρίου Σύγχρονης Μουσικής του Ινστιτούτου Γκαίτε, του Ιταλικού Ινστιτούτου Αθηνών, του Μορφωτικού Γραφείου της Αμερικανικής Πρεσβείας και, κατά τη διάρκεια της χούντας, του «ενταγμένου στην πολιτιστική πολιτική

Δεν προκαλεί εντύπωση ότι οι *Εποχές* επιλέγουν να μιλήσουν για τα σύγχρονα μουσικά δεδομένα δια στόματος του αμερικανού πιανίστα και μουσικολόγου Daryl Dayton, ο οποίος δείχνει να ταυτίζει τις εξελίξεις της παγκόσμιας μουσικής με τις εξελίξεις στις ΗΠΑ που γίνονται προπομπός για όσα στη συνέχεια διαδραματίζονται, σε μουσικό επίπεδο ανά την υφήλιο⁷⁷³. Ο Dayton, εξάλλου, όπως αναφέρεται σε ανακοίνωση της USIA που είχε σταλεί, μεταξύ άλλων, προς τον Τερζάκη είναι ο μουσικός σύμβουλος της υπηρεσίας που προβάλλει τη σύγχρονη αμερικανική μουσική.⁷⁷⁴ Ο αρθρογράφος στρέφεται εναντίον όσων καταδικάζουν μέσω απλουστευτικών προσεγγίσεων τη σύγχρονη μουσική των ΗΠΑ⁷⁷⁵ και χαρακτηρίζουν ασύμβατη τη χρήση ηλεκτρονικών μέσων με τους σκοπούς που καλείται να υπηρετήσει η μουσική τέχνη⁷⁷⁶. Ο ίδιος θεωρεί ότι ο συσχετισμός της τέχνης με τη μηχανή είναι παλαιά υπόθεση, υπενθυμίζοντας ότι ακόμη και τα μουσικά όργανα είναι μηχανικές κατασκευές και ζητάει από τους ακροατές να φανούν δεκτικοί απέναντι στην αλλαγή, προκειμένου να εισπράξουν την αισθητική απόλαυση που αυτή μπορεί να προσφέρει⁷⁷⁷.

Ο Γιώργος Σισιλιάνος, ο οποίος, όπως προειπώθηκε, ενεπλάκη και ο ίδιος στην υπόθεση της δυτικογενούς πρωτοποριακής μουσικής στην Ελλάδα, αναφέρεται στις

των ΗΠΑ» Ίδρυμα Φόρντ. Βλ. Καίτη Ρωμανού, «Η μουσική 1949-1974, Α' Η Ελληνική πρωτοπορία», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, ό.π., σ. 262-264.

⁷⁷³ *Εποχές*, τ. 28, Αύγουστος 1965 (D. Dayton, «Σύγχρονη μουσική των ΗΠΑ», σ. 20-25). Στο συγκεκριμένο κείμενο των *Εποχών* παραπέμπει επίσης η *Διαγώνιος*, η οποία πραγματεύεται συχνά θέματα γύρω από τη μουσική και δη την αμερικανική μουσική (με ιδιαίτερη έμφαση στη τζαζ), σημειώνοντας ότι αν η νέα μουσική «ικανοποιεί αυτούσια και συγκινεί το σύγχρονο ακροατή» τότε οι ενστάσεις γύρω από τα μέσα που αυτή χρησιμοποιεί καταρρίπτονται. Βλ. *Διαγώνιος*, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1966, περίοδος β', τεύχος 8 (Σάκης Παπαδημητρίου, «Το "τρίτο ρεύμα" της σύγχρονης αμερικανικής μουσικής», σελ. 200-212).

⁷⁷⁴ Αρχείο Άγγελου Τερζάκη, φάκελος 29, υποφάκελος 3, σελ. 10, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη. Σε επιστολή του Dayton προς τον Τερζάκη στον ίδιο υποφάκελο, ο Dayton αναφέρεται στη φιλία, στις πολλές συζητήσεις και στις συναντήσεις των δύο ανδρών. Αρχείο Άγγελου Τερζάκη, φάκελος 29, υποφάκελος 3, σελ. 9, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

⁷⁷⁵ Πολλοί από τους επικριτές της αμερικανικής μουσικής και τέχνης εν γένει υποστήριξαν κάποια κομμάτια αυτής, όπως για παράδειγμα τη μουσική τζαζ ή το ροκ εν ρολ, θεωρώντας ότι δεν ανήκαν στην κυρίαρχη αμερικανική κουλτούρα κι ως εκ τούτου πρόβαλλαν την προτίμηση τους αυτή όχι ως εκδήλωση φιλοαμερικανισμού αλλά αντιθέτως ως «συνέχιση του αντιαμερικανισμού με άλλα μέσα». Βλ. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο ελληνικός αντιαμερικανισμός (1947-1989)*, ό.π., σ. 119-120.

⁷⁷⁶ Για τη σχέση τέχνης-τεχνολογίας βλ. επίσης Gombrich E. H., *Το Χρονικό της Τέχνης*, ό.π., σ. 613-614.

⁷⁷⁷ *Εποχές*, τ. 28, Αύγουστος 1965 (D. Dayton, «Σύγχρονη μουσική των ΗΠΑ», ό.π.).

ανάγκες που «θεραπεύει» η σύγχρονη μουσική⁷⁷⁸ και στρέφεται κατά των δημιουργών που παρασύρονται από τη «γοητεία της παράδοσης»⁷⁷⁹. Σύμφωνα με τον ίδιο, η μουσική που παράγεται κατά την παρούσα περίοδο δεν μπορεί να αγνοεί τις κοινωνικές, ιστορικές και πολιτικές συνθήκες μέσα στις οποίες γράφεται. Σε συνάρτηση με αυτά τα δεδομένα, διατυπώνει το αίτημα να βρει η μουσική το «αρχαίο ελληνικό μέτρο», συνδυάζοντας την ατομικότητα του καλλιτέχνη με τις εξωτερικές συνθήκες⁷⁸⁰.

Την υπεράσπιση της δυτικής μουσικής αναλαμβάνει και ο μουσικοσυνθέτης Μιχάλης Αδάμης που υποστηρίζει ότι μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο η μελωδία έχασε εκ των πραγμάτων την πρωτοκαθεδρία της και οι νέοι ήχοι άρχισαν να παίρνουν τη θέση της⁷⁸¹. Η δυτική μουσική, αντιλαμβανόμενη την αλλαγή αυτή, επέλεξε να μην καταναλώσει χρόνο και ενέργεια επενδύοντας σε μια μάταιη προσπάθεια για επαναφορά παλαιότερων μουσικών μοντέλων, αλλά εξερεύνησε το νέο πεδίο που ανέτειλε και πρότεινε νέες καινοτόμες ιδέες που διαμόρφωσαν σύγχρονα καλλιτεχνικά ρεύματα. Ο συνθέτης Γιάννης Ιωαννίδης συμφωνεί ότι οι σύγχρονες συνθήκες επέβαλαν νέα δεδομένα στη μουσική κι επομένως στοιχεία όπως η ατομικότητα ή η διαφοροποίηση που υπέστησαν ο ρυθμός, η μελωδία και η αρμονία πρέπει να συνεκτιμώνται με το πλαίσιο μέσα στο οποίο δημιουργήθηκαν προκειμένου να γίνουν αντιληπτά⁷⁸².

Εκ των πρωτοστατών της πρωτοποριακής μουσικής και ο Γιάννης Χρήστου, που κάνει λόγο στο περιοδικό για τις «μεταμορφώτριες δυνάμεις» που πρέπει να ενεργήσουν ώστε η μουσική του σήμερα να γίνει πραγματική, «λυτρωτική» μουσική που «απελευθερώνει από την κοινή χωροχρονική συνέχεια και μας προσανατολίζει σε άλλες περιοχές της εμπειρίας»⁷⁸³. Προτείνει με άλλα λόγια να απορριφθεί οριστικά η «διακοσμητική» μουσική, που θέλγει τους μουσικούς και το κοινό αλλά δεν έχει πλέον τίποτε το ουσιαστικό να προσφέρει.

⁷⁷⁸ *Εποχές*, τ. 20, Δεκέμβριος 1964 (Γιώργος Σισιλιανός, «Ημερολόγιο: Ώρα 24.00, Σχεδιάσμα για ένα δοκίμιο πάνω στο μέλλον της Μουσικής», σ. 23-26).

⁷⁷⁹ Βλ. ακόμη *Εποχές*, τ. 18, Οκτώβριος 1964 (Χρ. Κ., «Φωνές της εποχής μας», στήλη: Η μουσική, σ. 75-76).

⁷⁸⁰ *Εποχές*, τ. 20, Δεκέμβριος 1964 (Γιώργος Σισιλιανός, «Ημερολόγιο: Ώρα 24.00, Σχεδιάσμα για ένα δοκίμιο πάνω στο μέλλον της Μουσικής», ό.π.).

⁷⁸¹ *Εποχές*, τ. 40, Αύγουστος 1966 (Μιχάλης Αδάμης, «Νεότερη μελωδική κατασκευή», σ. 154-155).

⁷⁸² *Εποχές*, τ. 43, Νοέμβριος 1966 (Ι. Ιωαννίδης, «Προβλήματα της σύγχρονης μουσικής», σ. 462-464).

⁷⁸³ *Εποχές*, τ. 34, Φεβρουάριος 1966 (Γιάννης Χρήστου, «Ένα “πιστεύω” για τη μουσική», σ. 146).

Το περιοδικό, ωστόσο, δεν παραλείπει να δημοσιεύσει άρθρα που προέρχονται από φωνές αντίθετες με τα νέα δεδομένα στη μουσική. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στις *Εποχές*, η «πρωτοποριακή» ή «μοντέρνα» μουσική εκπίπτει συχνά σε συνονθύλευμα από «σκέτους ήχους», το οποίο αδυνατεί να παράγει τέχνη ή να εκφράσει νοήματα. Είναι χαρακτηριστική η άποψη του μουσικοσυνθέτη Νικηφόρου Ρώτα ότι «δεν υπάρχει πρωτοπορία ήχων, αλλά μόνο απονέκρωση ανθρώπων που πιστεύουν σ' αυτού του είδους τις πρωτοπορίες»⁷⁸⁴. Εξίσου ενδεικτική είναι η παράθεση της άποψης του Adorno ότι «η παραδοσιακή μουσική υπάρχει για' μας, ενώ η καινούργια μουσική υπάρχει μόνο για τον εαυτό της»⁷⁸⁵.

Αξίζει να σταθούμε σε άρθρο του Μάνου Χατζιδάκι⁷⁸⁶ που προχωράει πέρα από το θέμα της πρωτοποριακής μουσικής- την οποία σε κάθε περίπτωση ο γνωστός μουσικοσυνθέτης βοήθησε να διαδοθεί, συνδυάζοντάς την, στο προσωπικό του έργο με στοιχεία ελληνικής παράδοσης και «ανάδειξης του νεοελληνικού αστικού πολιτισμού»⁷⁸⁷. Στο άρθρο του στις *Εποχές* ο Χατζιδάκις εστιάζει περισσότερο στην κρατική αδιαφορία για τη μουσική και την επιλογή των κυβερνήσεων να μην αναζητούν ανανεωτικά στοιχεία

⁷⁸⁴ *Εποχές*, τ. 44, Δεκέμβριος 1966 (Ν. Ρώτας, «Σύγχρονη Μουσική», σ. 554-555).

⁷⁸⁵ *Εποχές*, τ. 14, Ιούνιος 1964 (Jean-Bloch Michel, «Το άρρητο ένα πρόβλημα της σύγχρονης τέχνης», σ. 3-12).

⁷⁸⁶ Ο Στέφανος Βασιλειάδης εκτιμά τη συμβολή του Μάνου Χατζιδάκι στα μεταπολεμικά μουσικά πράγματα της χώρας (κατά την περίοδο αυτή, όπως αναφέρει, «αποτυπώθηκε καθαρά το πρόσωπο της ελληνικής δημιουργίας και ερμηνείας», ενώ «εκδηλώθηκε και η ουσιαστικότερη στροφή προς τις ρίζες του ελληνικού μουσικού πολιτισμού»). Αναγνωρίζεται ο ρόλος του Χατζιδάκι στην «ανάσυρση από την αφάνεια του λαϊκού τραγουδιού των αστικών κέντρων», στη διαμόρφωση «μιας καινούργιας γλώσσας βασισμένης στους τρόπους και τους ρυθμούς της ελληνικής, αλλά και της ευρωπαϊκής παράδοσης», στην «προαγωγή και την προβολή της πρωτοποριακής ελληνικής μουσικής» κ.λπ. (Στέφανος Βασιλειάδης, «Μια εποχή άνοιξης και καρποφορίας στην ελληνική πρωτοποριακή μουσική», στο *1949-1967, Η ερηκτική εικοσαετία*, ό.π., σ. 101-124). Ο Βασίλης Αγγελικόπουλος θεωρεί απαραίτητο να εξετάσουμε τη συμβολή του Χατζιδάκι παράλληλα με αυτή του Μίκη Θεοδωράκη, για να ερμηνεύσουμε την εξέλιξη των ελληνικών μουσικών πραγμάτων κατά τη «μεγάλη δεκαετία του '60» (κατά τη διάρκεια της οποίας αναφέρει ότι σημειώθηκε «άνθιση όχι μόνο στη μουσική, αλλά γενικότερη, πνευματική, καλλιτεχνική, κοινωνική και πολιτική»). Σύμφωνα με τον Αγγελικόπουλο «το ελληνικό τραγούδι βρήκε πρόσωπο και ταυτότητα μετά τις δεκαετίες του '50 και του '60 κι αυτό το οφείλουμε κυρίως στο Μάνο Χατζιδάκι και το Μίκη Θεοδωράκη». Για περισσότερα βλ. Βασίλης Αγγελικόπουλος, «Το όραμα του Μάνου Χατζιδάκι και του Μίκη Θεοδωράκη για την ελληνική μουσική-ως το 1967», στο *1949-1967, Η ερηκτική εικοσαετία*, ό.π., σ. 125-137.

⁷⁸⁷ Σύμφωνα με την Καίτη Ρωμανού ο Μάνος Χατζιδάκις «ως συνθέτης δεν ελκύστηκε από την πρωτοποριακή μουσική που πρόβαλε», ενώ μεταξύ των συνεργατών του καλλιιεργήθηκε έντονα η ιδέα της «ανάδειξης του νεοελληνικού αστικού πολιτισμού μέσω μορφών δυτικής τέχνης». Βλ. Καίτη Ρωμανού, «Η μουσική 1949-1974, Α' Η Ελληνική πρωτοπορία», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, ό.π., σ. 268.

για την τέχνη και να σκέφτονται ψηφοθηρικά⁷⁸⁸. Στρέφεται, για παράδειγμα, κατά της πολιτικής του συνδικάτου της Κρατικής Ορχήστρας Αθηνών, με την οποία οι κρατικοί φορείς «συμβιβάζονται». Ο Χατζιδάκις μάλιστα επικρίνει την ίδια την ΚΟΑ, όπως και τα ωδεία που αρνήθηκαν να «να διαπαιδαγωγήσουν “σταρ” αν θέλετε, ώστε σ’ αυτούς οι νέοι να φιλοδοξούν να μαθητεύσουν[...]». Το πιο ουσιαστικό πλήγμα όμως στη μουσική της χώρας επέρχεται εκ του γεγονότος ότι στις διοικήσεις οργάνων όπως η ΚΟΑ και το Φεστιβάλ Αθηνών⁷⁸⁹ τοποθετούνται άσχετα με το αντικείμενο άτομα και όχι αξιόλογοι άνθρωποι του πολιτισμού και κατά προτίμηση μουσικοί (φέρνει το παράδειγμα των Μιλτιάδη Καρύδη, Γιάννη Παπαϊωάννου και Ντίνου Γιαννόπουλου):

«Οι υπάρχοντες μουσικοί της Κρατικής Ορχήστρας Αθηνών έχουν συσπειρωθεί σ’ ένα συνδικάτο και απαγορεύουν την οιαδήποτε ύπαρξη καλού μουσικού ή διδασκάλου [...] Και η πολιτική του Κράτους ως σήμερα [...] συνίσταται ακριβώς στο [...] να αγνοεί τις περιπτώσεις των γνήσια ανανεωτικών στοιχείων επειδή σκέπτεται ψηφοθηρικά. Το Κράτος δεν θέλει να τα χαλάσει με τους ογδόντα, φερ’ ειπείν χάριν των τριών ή τεσσάρων ικανών»⁷⁹⁰.

Ο Χατζιδάκις προτείνει, τέλος, να προσεγγίσει η Ελλάδα σημαντικούς μουσικούς της διεθνούς σκηνής, χρησιμοποιώντας ως δέλεαρ την αγάπη που πολλοί από αυτούς τρέφουν για την αρχαία ή και τη σύγχρονη Ελλάδα⁷⁹¹. Εξάλλου, όπως αναφέρεται σε άλλο άρθρο του περιοδικού, ξένοι λαοί και ιδιαίτερα εκείνοι της κεντρικής και βόρειας

⁷⁸⁸ *Εποχές*, τ. 38, Ιούνιος 1966 (Μάνος Χατζηδάκις, «Η μουσική πραγματικότητα στον τόπο μας», σ. 552-553).

⁷⁸⁹ Στην Ελλάδα, περισσότερο απ’ ότι σε άλλες χώρες της Ευρώπης η μουσική του 20^{ου} αιώνα έγινε μια «υπόθεση των εξειδικευμένων θεσμών», κι όχι των «παραδοσιακών ερμηνευτικών σχημάτων». Η αδιαφορία του κράτους για τέτοιους θεσμούς έφερνε τη στασιμότητα τους και την αδυναμία παραγωγής ουσιαστικού έργου. Βλ. Καίτη Ρωμανού, «Η μουσική 1949-1974, Α’ Η Ελληνική πρωτοπορία», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, ό.π., σ. 265. Ενδεικτικά ο μουσικολόγος Φοίβος Ανωγειανάκης σημειώνει σχετικά στις *Εποχές* ότι η κατάσταση στην Ελλάδα «από όποια οπτική και αν εξεταστεί, δεν επιδέχεται σύγκριση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές μουσικές σχολές, καθόσον, μολονότι και εκεί αντιμετωπίζονται ανάλογα προβλήματα, το ελληνικό περιβάλλον είναι “απείρω εχθρικότερο”». Βλ. *Εποχές*, τ. 48, Απρίλιος 1967 (Φοίβος Ανωγειανάκης, «“Απολογητική” κριτική», σ. 356-357). Την πιθανότητα να καταστεί η Ελλάδα ουραγός στην παγκόσμια μουσική κλίμακα καταγράφει και ο Γιώργος Σισιλιάνος, σημειώνοντας την ανάγκη προσαρμογής του μουσικοεκπαιδευτικού μας συστήματος, μεταξύ άλλων των ωδείων, στα νέα παγκόσμια δεδομένα. Βλ. *Εποχές*, τ. 39, Ιούλιος 1966 (Γιώργος Σισιλιάνος, «Τα παραλειπόμενα μιας συζήτησης», σ. 59-61).

⁷⁹⁰ *Εποχές*, τ. 38, Ιούνιος 1966 (Μάνος Χατζηδάκις, «Η μουσική πραγματικότητα στον τόπο μας», ό.π.).

⁷⁹¹ *Εποχές*, τ. 38, Ιούνιος 1966 (Μάνος Χατζηδάκις, «Η μουσική πραγματικότητα στον τόπο μας», ό.π.).

Ευρώπης, για παράδειγμα η Αγγλία, έχουν δεχθεί μεγάλη επιρροή από την ελληνική μουσική, πόσο μάλλον από το ελληνικό δημοτικό τραγούδι⁷⁹².

Ο μουσικολόγος Γιώργος Λεωτσάκος προσθέτει μία ακόμη παράμετρο στη συζήτηση για την εγχώρια μουσική, η οποία είναι να εκσυγχρονιστεί η μουσική κριτική κατά τέτοιο τρόπο, ώστε η αξιοποίησή της να γίνει παράγοντας εξέλιξης και αναβάθμισης της ελληνικής μουσικής εν γένει. Σύμφωνα με τον Λεωτσάκο, η αδυναμία της κριτικής να λειτουργήσει τοιουτοτρόπως οφείλεται όχι μόνο σε ανεπάρκειες της ίδιας της κριτικής⁷⁹³ αλλά και σε προκαταλήψεις της ελληνικής αστικής κοινωνίας που ήθελαν μέχρι πρότινος τον κριτικό τέχνης να είναι «γραφικός». Κατά συνέπεια οι όποιες προσπάθειες κριτικής περιορίστηκαν στο πλαίσιο «μιας αστικής και κακώς εννοούμενης ευπρέπειας»⁷⁹⁴.

Από τη συνολική εκτίμηση της αρθρογραφίας του περιοδικού σε σχέση με τη μουσική, προκύπτει ότι οι *Εποχές* βλέπουν θετικότερα την πρωτοπορία στη μουσική συγκριτικά με τις άλλες τέχνες, όπου είδαμε να εκφράζονται περισσότερες επιφυλάξεις για τα νέα καλλιτεχνικά ρεύματα. Στο γεγονός αυτό συμβάλλει ότι οι περισσότεροι εκ των αρθρογράφων του περιοδικού σε θέματα μουσικής ήταν οι ίδιοι καλλιτέχνες που ενεπλάκησαν στο θέμα της πρωτοπορίας. Η συμβολή μουσικών όπως οι συγκεκριμένοι, στην εξάπλωση της δυτικογενούς πρωτοποριακής μουσικής, ενίσχυε, συνειδητά ή μη, την πολιτιστική πολιτική των ΗΠΑ την ίδια περίοδο που είχε αξιοποιήσει τον μουσικό κλάδο εξίσου με τις άλλες τέχνες⁷⁹⁵.

⁷⁹² *Εποχές*, τ. 19, Νοέμβριος 1964 (Κ. Μητσάκης, «Το τραγούδι του νεκρού αδελφού και η αγγλική μπαλλάντα», σ. 34-39).

⁷⁹³ Ο Διονύσης Γιατράς αναφέρει ως ένα από τα προβλήματα της μουσικής κριτικής την πρόθεση κάποιων κριτικών να διαδραματίσουν «τους ρόλους του κήνσορα, του προστάτη του κοινού, του υπερδημιουργού που καθοδηγεί τους δημιουργούς ή τους αποτρέπει από παραπατήματα, του υπερδασκάλου που διδάσκει φτασμένους καλλιτέχνες». Ακόμη όμως κι όταν οι κριτικοί είναι απαλλαγμένοι από τέτοιες τάσεις, έχουν να αντιμετωπίσουν την υπέρμετρη καχυποψία όσων δεν αντιλαμβάνονται τη ζωτικής σημασίας για την τέχνη αξία της αυθεντικής κριτικής. Έτσι, οι αξιόλογες επισημάνσεις των κριτικών προσπερνώνται ως κοινοτοπίες, ενώ οι όποιες άστοχες κρίσεις τους στιγματίζουν. Βλ. Διονύσης Γιατράς, *Η κρίση της κριτικής, Σύγχρονα προβλήματα αισθητικής*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1982, σελ. 28&34-35.

⁷⁹⁴ *Εποχές*, τ. 47, Μάρτιος 1967 (Γιώργος Λεωτσάκος, «Η μουσική κριτική στον ελληνικό χώρο», σ. 256-258).

⁷⁹⁵ Η πολιτιστική πολιτική του ψυχρού πολέμου, ωστόσο, όσον αφορά στην μουσική και γενικότερα, δεν διαμορφώθηκε μόνο από τις ΗΠΑ και την ΕΣΣΔ, αλλά και από τρίτες χώρες ή μικρά κράτη που άσκησαν πολιτιστική επιρροή διεθνώς. Γενικότερα οι κανόνες του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου δεν καθορίστηκαν από τον διπολισμό, αλλά βασίστηκαν σε ιεραρχίες, σχέσεις και στερεότυπα που τον ξεπερνούσαν και που σε πολλές περιπτώσεις προϋπήρχαν του ψυχρού πολέμου και μπήκαν σε επαναδιαπραγμάτευση κατά τη διάρκεια αυτού. Βλ. Dean Vuletic, «Sounds like America: Yugoslavia's Soft Power in Eastern Europe»,

5.8 Επιπλέον προβληματισμοί σε σχέση με τις τέχνες της εποχής

Πέραν από τις παρατηρήσεις που αφορούν στις επιμέρους τέχνες, οι *Εποχές* εξετάζουν επιπλέον, ή σε συνδυασμό με προαναφερθέντα θέματα, γενικούς προβληματισμούς σε σχέση με την καλλιτεχνική δραστηριότητα της δεκαετίας του 1960. Ένας από αυτούς είναι οι συνέπειες της εμπορευματοποίησης⁷⁹⁶ και της επιβολής των κανόνων της αγοράς στην τέχνη, που λαμβάνει χώρα ανά τον κόσμο μεταπολεμικά. Το περιοδικό επιλέγει έναν ακόμη αμερικανικής καταγωγής δοκιμιογράφο, τον Jacques Barzun προκειμένου να αναλύσει το θέμα. Ο τελευταίος θεωρεί ότι πρέπει να βρεθεί η ισορροπία ανάμεσα στην εκλαΐκευση της τέχνης για εμπορικούς λόγους και την εσωστρεφή και δυσπρόσιτη για το κοινό τέχνη. Σύμφωνα με τον αρθρογράφο, ο καλλιτέχνης οφείλει να εισέρχεται στον ψυχικό κόσμο του ανθρώπου και να φέρνει στην επιφάνεια αυτούσια τα θέματα που προκύπτουν από αυτή την «ανασκαφή»⁷⁹⁷.

Δίπλα στο καλλιτεχνικό δίλημμα της εποχής ανάμεσα στην εμπορευματοποιημένη ή την εσωστρεφή τέχνη είναι και το αντίστοιχο ανάμεσα στον ακαδημαϊσμό ή τον νεωτερισμό. Ο Μανόλης Ανδρόνικος θεωρεί ότι ο ακαδημαϊσμός και ο κομφορμισμός είναι εξίσου καταδικαστέοι με τον «ανώφελο νεωτερισμό» και υποστηρίζει ότι το ζητούμενο είναι η δημιουργική σύμπραξη των δυο. Πρότυπο τέτοιας σύμπραξης αποτελεί, σύμφωνα με τον ίδιο, η αρχαία ελληνική τέχνη, ενώ χαρακτηριστικά αναφέρεται στην Ακρόπολη ως «καλλιτεχνική επανάσταση»⁷⁹⁸.

Οι *Εποχές* διερευνούν ακόμη τη σχέση ανθρώπου και τέχνης, σημειώνοντας ότι οι τέχνες κατά την παρούσα φάση έχουν μπει στη φάση ενασχόλησης με την ατομική ύπαρξη,

Divided Dreamworlds? The Cultural Cold War in East and West», Peter Romijn, Giles Scott-Smith, Joes Segal (επιμ.), ό.π., σελ. 130-131.

⁷⁹⁶ Στην Ελλάδα η αντίδραση απέναντι στην εμπορευματοποίηση βρήκε έκφραση, μεταξύ άλλων, σε καλλιτεχνικές ομάδες που ζητούσαν οι κανόνες της αγοράς να μείνουν μακριά από την τέχνη. Για παράδειγμα η «Ομάδα Τέχνης Α'» συγκροτήθηκε στην Αθήνα το 1961, από καλλιτέχνες που αντιδρούσαν «στο θεσμικό σύστημα διακίνησης της τέχνης». Για περισσότερα βλ. Γιάννης Χαϊνης, «Ομάδα Τέχνης Α'», στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π., σ. 349-362. Οι *Εποχές* αντιτάχθηκαν στην εμπορευματοποίηση της τέχνης, ακολουθώντας μια ευρύτερη τάση του CCF και των περιοδικών του που προώθησαν την «υψηλή κουλτούρα», ακόμη κι αν αυτή συμπεριλάμβανε επιφυλακτικότητα απέναντι στην αμερικανική κουλτούρα. Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, *To Congress for Cultural Freedom (CCF) και η δραστηριότητά του στην Ελλάδα, 1950-1967 Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και αντικομμουνισμός*, ό.π., σελ. 52.

⁷⁹⁷ *Εποχές*, τ. 10, Φεβρουάριος 1964 (Jacques Barzun, «Ο Ρομαντισμός στην εποχή μας», σ. 3-10).

⁷⁹⁸ *Εποχές*, τ. 14, Ιούνιος 1964 (Μαν. Ανδρόνικος, «Νεωτερισμός και παράδοση στην Αρχαία Ελληνική Τέχνη», σ. 24-28).

γεγονός καταρχήν θετικό που όμως σε πολλές περιπτώσεις εκπίπτει σε μονομερής αναζήτηση του εσωτερικού ανθρώπινου χώρου και όχι του ανθρώπου ως ολότητα. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι *Εποχές* κάνουν χρήση του όρου Νέα Τάξη -απαλλαγμένου όπως δείχνει, από τις συνυποδηλώσεις που απέκτησε αργότερα- για να μιλήσουν για το νέο ανθρωπιστικό χώρο που ανοίγεται μπροστά μας και τον οποίο πρέπει να κατακτήσουμε:

«[...] όταν η γενναιότητα του ανθρώπου ξεπεράσει(αν ξεπεράσει) αυτούς τους διχασμούς, η σημερινή επανάσταση που είναι η νέα τέχνη και η νέα επιστήμη θα' ναι τότε η Νέα Τάξη, ένας πνευματικός χώρος άγνωστος κι επικίνδυνος, αλλά, επί τέλους, ουσιαστικότερα Ανθρωπιστικός»⁷⁹⁹.

Συνεχίζοντας στην ίδια θεματική, το περιοδικό αναφέρεται και πάλι, αυτή τη φορά με τον όρο «νέα εποχή» στα καινούργια δεδομένα που αναδιαμορφώνουν τη σχέση του ανθρώπου με την τέχνη. Όποια κι αν είναι τα χαρακτηριστικά αυτής της εποχής που ανατέλλει, σύμφωνα με τις *Εποχές*, η τέχνη θα παραμείνει συνδετικός κρίκος και στοιχείο αλληλοσυνεννόησης μεταξύ των ανθρώπων⁸⁰⁰. Ο καλλιτέχνης είναι εκείνος που πρέπει να δημιουργήσει αυτή την επαφή της τέχνης με τον άνθρωπο και προκειμένου να κάνει κάτι τέτοιο οφείλει να παραμένει συνδεδεμένος με την εποχή του⁸⁰¹. Οι *Εποχές* αναφέρουν ότι εξ ορισμού οι καλλιτέχνες εκφράζουν την εποχή τους και μάλιστα προκαταβολικά, καθώς νιώθουν την ανάγκη «να αντιδράσουν» ή να «παραβγούν» στα νέα δεδομένα. Επιπρόσθετα, εκφράζεται η θέση ότι δεν υπάρχει πραγματικός καλλιτέχνης ασύνδετος με την εποχή του, απλά υπάρχουν διαφορετικοί τρόποι έκφρασης αυτής της σχέσης, κάποιοι εκ των οποίων είναι εύκολα αναγνωρίσιμοι και κάποιοι όχι⁸⁰².

⁷⁹⁹ *Εποχές*, τ. 33, Ιανουάριος 1966 (Θ. Τάσιος, «Ο ανθρωπιστικός χώρος», σ. 9-11).

⁸⁰⁰ *Εποχές*, τ. 34, Φεβρουάριος 1966 (Χρήστος Καράς, «Περί τέχνης ολίγα», σ. 147-148).

⁸⁰¹ Το 1965 ο Σαχίνης διατυπώνει σχετικά μια άποψη, στην οποία ο Μουλλάς αναγνωρίζει «ηθικολογικές, ανθρωπιστικές και αριστερίζουσες αποχρώσεις»: ο καλλιτέχνης(πιο συγκεκριμένα ο πεζογράφος) «είναι “στρατευμένος” με την έννοια πως πρέπει να μετέχει στις ιδεολογικές κινήσεις κι εξελίξεις της εποχής του, να εμπνέεται ως αφηγητής απ’ αυτές και να τις απηχά στο έργο του με καλλιτεχνικά νόμιμη μορφή· και μάλιστα πρέπει να απηχά τις πιο προοδευτικές κινήσεις κι εξελίξεις...». Βλ. Παναγιώτης Μουλλάς, «Σκέψεις για την πεζογραφία μας», στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π., σ. 339-348 και ειδικότερα 341.

⁸⁰² *Εποχές*, τ. 33, Ιανουάριος 1966 (Π. Τέτσης, «Αισθητικά προβλήματα και θεωρητικές αναζητήσεις», ό.π.).

Πολυάριθμες είναι οι αναφορές σε ένα ακόμη σημαντικό θέμα της εποχής που είναι ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός⁸⁰³, τον οποίο το περιοδικό κατά βάση συσχετίζει με ζητήματα λογοκρισίας. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο κριτικός Παύλος Ζάννας οι πολιτικές επιλογές της Σοβιετικής Ένωσης καθόριζαν εδώ και δεκαετίες την κατεύθυνση που έπαιρνε η τέχνη, εμποδίζοντας επί της ουσίας την ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασης⁸⁰⁴. Έτσι στα μέσα της δεκαετίας του 1930, που ο γράφων χαρακτηρίζει ως περίοδο του «σοβιετικού πατριωτισμού»⁸⁰⁵, η τέχνη στη Ρωσία εξυμνούσε ηγετικές φυσιογνωμίες του έθνους, όπως έγινε για παράδειγμα στην ταινία του Αϊζενστάιν για τον Αλέξανδρο Νέφσκι. Ένα χρόνο αργότερα, μία βραχυχρόνια γερmano-σοβιετική φιλία είχε ως αποτέλεσμα ο Αϊζενστάιν να κληθεί να σκηνοθετήσει τη *Βαλκυρία* του Βάγκνερ στο Μπολσόϊ της Μόσχας. Όταν ο ίδιος καλλιτέχνης προσπάθησε να ξεφύγει από το ασφυκτικό πλαίσιο της κατά παραγγελία τέχνης, μέσα από το δεύτερο μέρος της ταινίας *Ιβάν ο Τρομερός*, έγινε στόχος λογοκρισίας και τελικά το έργο κατάφερε να διαδοθεί μόνο στη μετά Στάλιν εποχή⁸⁰⁶.

Οι *Εποχές* δημοσιεύουν επίσης άρθρο του Μάρτιν Έσλιν με αφορμή σχετικό με τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό συνέδριο στη Βιέννη στα μέσα της δεκαετίας του 1960, όπου διαφάνηκε η ελπίδα «να μην υπάρξουν πια τραγικά θύματα του δόγματος του

⁸⁰³ Η αρχή του «σοσιαλιστικού ρεαλισμού» που εισήγαγε στην τέχνη η ΕΣΣΔ τη δεκαετία του 1920 ξεκινά, σύμφωνα με τον Gombrich, από την αντίληψη ότι η τέχνη του 20^{ου} αιώνα είναι «σύμπτωμα της παρακμής της καπιταλιστικής κοινωνίας. Το σύμπτωμα μιας υγιούς κομμουνιστικής κοινωνίας ήταν μια τέχνη που υμνούσε τη χαρά της παραγωγικής δουλειάς, ζωγραφίζοντας κεφάλους οδηγούς τρακτέρ ή ρωμαλέους ανθρακωρύχους». Ο Gombrich ερμηνεύει την πρωτοβουλία αυτή ως «προσπάθεια κρατικού ελέγχου της τέχνης», η οποία «παρέσυρε τις τέχνες στο στίβο της πολιτικής και τις μετέτρεψε σε όπλα του ψυχρού πολέμου» (Gombrich E. H., *Το Χρονικό της Τέχνης*, ό.π., σ. 616). Πάντως, οι Berstein και Milza, φαίνεται να αναγνωρίζουν δύο όψεις στην «προσπάθεια να εμφυτευθεί ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός στον δυτικό πολιτισμό», αφού άλλες φορές «εκφυλίζεται[...]σε επίσημη κομματική τέχνη» και άλλες «μπορεί να οδηγήσει και σε αξιόλογα έργα» (Serge Berstein-Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, ό.π., σ. 321-322).

⁸⁰⁴ *Εποχές*, τ. 11, Μάρτιος 1964 (Π. Ζάννας, «Στον Ιβάν τον Τρομερό του Αϊζενστάιν», στήλη: Ιστορία και Τέχνη, σ. 33-45).

⁸⁰⁵ Για τον «πολιτιστικό εθνικισμό» που κρατούσε απομονωμένη την τέχνη της ΕΣΣΔ και συνέχισε να υπάρχει και στη μετά Στάλιν εποχή βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σ. 640.

⁸⁰⁶ Πάντως στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, ήδη από τα τέλη του 1950 παρατηρείται μια «απροσδόκητη άνθιση» του κινηματογράφου. Ο Hobsbawm θεωρεί αξιοσημείωτο το ότι «μια τέχνη που εξαρτάται σε τόσο μεγάλο βαθμό από τις κρατικές επιχορηγήσεις, κατάφερε να ανθίσει από καλλιτεχνική άποψη κάτω από κομμουνιστικά καθεστώτα». Βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σ. 641.

σοσιαλιστικού ρεαλισμού»⁸⁰⁷. Οι καλλιτέχνες των ανατολικών χωρών, σύμφωνα με τον Έσλιν, έχουν αρχίσει να δημιουργούν ρωγμές στο σώμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού και να επιδεικνύουν «φιλελεύθερες τάσεις». Κάτι τέτοιο έγινε εμφανές στο συνέδριο της Βιέννης, όπου οι συμμετέχοντες κράτησαν αποστάσεις τόσο από τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό και το πολιτικό θέατρο όσο και από την «ενδοστρεφή», «απαισιόδοξη» τέχνη δημιουργών όπως ο Μπέκετ και ο Ιονέσκο⁸⁰⁸.

Σε κάθε περίπτωση, οι *Εποχές* αναφέρονται παράλληλα στα θετικά δείγματα που προσφέρουν οι τέχνες χωρών του ανατολικού μπλοκ. Για παράδειγμα οι *Εποχές* μιλούν θετικά για την απονομή του βραβείου Νομπέλ στον ρώσο συγγραφέα Μιχαήλ Σολόχωφ θεωρώντας θετικό ότι ο θεσμός μπορεί να ξεπερνάει ιδεολογικά, πολιτικά και άλλα εμπόδια και να βραβεύει αξιοκρατικά⁸⁰⁹. Επίσης μιλούν για τη λογοτεχνία της Βουλγαρίας, σημειώνοντας ότι επιτυγχάνει μια εύστοχη σύνδεση των έργων με την καθημερινή ζωή των ανθρώπων, ενώ γενικότερα η χώρα αποδίδει σεβασμό στην πνευματική της παραγωγή. Από την άλλη, το περιοδικό δεν παραλείπει να υπενθυμίσει ότι τα θέματα που απασχολούν τη λογοτεχνία μιας «ευθυγραμμισμένης μαρξιστικής χώρας», όπως η Βουλγαρία, δεν είναι ιδιαίτερα οικεία στον δυτικό κόσμο, αφού τα χαρακτηρίζει η «κατευθυνόμενη ανειλικρίνεια»⁸¹⁰.

Πέρα όμως από την περίπτωση των ανατολικών χωρών, οι *Εποχές* στιγματίζουν γενικότερα τη λογοκρισία ανά τον κόσμο, παρουσιάζοντας πολλά σχετικά περιστατικά⁸¹¹.

⁸⁰⁷ *Εποχές*, τ. 31, Νοέμβριος 1965 (Martin Esslin, «Το τέλος του σοσιαλιστικού ρεαλισμού;», σ. 56-57).

⁸⁰⁸ *Εποχές*, τ. 31, Νοέμβριος 1965 (Martin Esslin, «Το τέλος του σοσιαλιστικού ρεαλισμού;», ό.π.).

⁸⁰⁹ *Εποχές*, τ. 31, Νοέμβριος 1965 («Το εφετεινό Νομπέλ», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 52). Την ίδια περίοδο ο Άγγελος Τερζάκης συμπληρώνει το σύντομο σχόλιο του στη στήλη των *Εποχών* μέσω άρθρου του στο *Βήμα*, στο οποίο μιλάει για τον Σολόχωφ ως «γνήσιο, πηγαίο, μεγάλων διαστάσεων συγγραφέα». Στο πρόσωπο του βραβεύτηκε όχι ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός, όπως υποστηρίζουν «κάποια κέντρα του δυτικού κόσμου», αλλά το «παραδοσιακό μυθιστόρημα», καθώς ο ρώσος συγγραφέας, όπως σημειώνει ο Τερζάκης, προηγείται του δόγματος. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι ο Τερζάκης διαχωρίζει τη βράβευση Σολόχωφ από την αντίστοιχη του Παστερνάκ, παραδεχόμενος ότι στην τελευταία περίπτωση «δεν είχε βραβευτεί ο ίδιος ο συγγραφέας», καθώς επρόκειτο για ένα «σαφέστατο υπαινιγμό» από πλευράς της Δύσης, που αίρεται πλέον με τη βράβευση του Σολόχωφ η οποία αποκαθιστά τις ισορροπίες. Βλ. *Το Βήμα*, 20/10/1965 (Άγγελος Τερζάκης, «Γύρω από ένα βραβείο», στήλη: Οι επιφυλλίδες του Βήματος).

⁸¹⁰ *Εποχές*, τ. 27, Ιούλιος 1965 (Γ. Ν. Αμποτ, «Η βουλγαρική λογοτεχνία», στήλη: Η πνευματική ζωή, σ. 61-64).

⁸¹¹ Για παράδειγμα οι *Εποχές* εξανίστανται με το σάλο που είχε προκληθεί στην Πορτογαλία, όταν απονεμήθηκε βραβείο διηγήματος στον Λουαντίνο Βιέϊρα για τη συλλογή *Λουάντα* από την Εταιρεία Συγγραφέων. Παρά την πανθομολογούμενη αξία του έργου, τις αντιδράσεις προκάλεσε το γεγονός ότι ο

Χαρακτηρίζουν μάλιστα «κεντρικό» το θέμα της λογοκρισίας παγκοσμίως και επισημαίνουν ότι αφορά έντονα και στην Ελλάδα. Τον Ιούνιο του 1964, επί παραδείγματι, οι *Εποχές* μέσα από την κεντρική στήλη σχολιασμού τους, θίγουν το ζήτημα του «Μηνιαίου Δελτίου Πληροφοριών» που εξέδιδε και έστελνε στις κρατικές υπηρεσίες η Γενική Διεύθυνση Εθνικής Ασφαλείας⁸¹². Το Δελτίο συμπεριλάμβανε, μεταξύ άλλων, τη στήλη με τίτλο «Εκδοτική Κομμουνιστική Δραστηριότητας», στην οποία γινόταν καταγραφή των τίτλων έργων που χαρακτηρίζονταν κομμουνιστικά. Οι *Εποχές* αντιδρούν στο γεγονός ότι η στήλη έχει καταδικάσει κατά καιρούς κορυφαία έργα όπως η *Λυσιστράτη* του Αριστοφάνη, το *Γράμματα στη Ραχήλ* του Κ. Παλαμά, το *Στου Χατζηφράγκου* του Κοσμά Πολίτη κ.ά.:

«Βέβαια, η δημοσίευση των τίτλων των βιβλίων με τέτοιον τρόπο είναι πράξη κακή. Αποτελεί οπωσδήποτε μια απόπειρα στιγματισμού, είναι δηλαδή μια επέμβαση αστυνομικών οργάνων στην πνευματική ζωή, επέμβαση που συνοδεύεται από ανήκουστη αμάθεια [...] Από την άλλη όμως μεριά η εκμετάλλευση του ζητήματος είναι κατάφωρη. Γίνεται μια προσπάθεια να παρουσιαστεί με συγκεχυμένες εκδηλώσεις στην κοινή γνώμη του εσωτερικού και του εξωτερικού ότι στην Ελλάδα, υπό δημοκρατικό καθεστώς καταδιώκεται το πνεύμα [...]

Με βάση τα παραπάνω, το περιοδικό στιγματίζει το δελτίο ως «πράξη κακή» αλλά ταυτόχρονα επικρίνει την «εκμετάλλευση» του ζητήματος από κάποιους (δείχνει, χωρίς να τους κατονομάζει, να εννοεί όσους εντάσσονται στην κομμουνιστική αριστερά) που δίνουν στο θέμα μεγαλύτερες διαστάσεις από αυτές που πραγματικά έχει. Σύμφωνα με τις *Εποχές*, επομένως, η σημασία του Δελτίου είναι υπερεκτιμημένη, το ίδιο και η επιρροή που μπορεί να έχει. Ωστόσο πρέπει να καταργηθεί, τόσο γιατί είναι το προϊόν «κακής πρόθεσης», «αγραμματοσύνης» και «μωρίας», όσο και γιατί εξυπηρετεί κάποιους προκειμένου να προκαλούν «ηθελημένη σύγχυση πνευμάτων»⁸¹³.

συγγραφέας συνέγραψε τη συλλογή στη φυλακή, όπου βρισκόταν λόγω συμμετοχής σε μια αποτυχημένη εξέγερση το 1961. Βλ. *Εποχές*, τ. 27 («Κρίσεις και ακρίσιες», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 56).

⁸¹² *Εποχές*, τ. 14, Ιούνιος 1964 («Μια ηλίθια υπόθεση», στήλη: Χρονικά-Σχόλια σ. 57).

⁸¹³ *Εποχές*, τ. 14, Ιούνιος 1964 («Μια ηλίθια υπόθεση», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, ό.π.). Εκτός από τις *Εποχές*, τα άλλα δύο περιοδικά της μελέτης, όπως θα διαπιστωθεί στη συνέχεια, επίσης καταδικάζουν τη συγκεκριμένη δράση, ενώ το ίδιο κάνουν και άλλα περιοδικά της ίδιας περιόδου. Για παράδειγμα η *Ενδοχώρα* κάνει λόγο για τη «γκάφα» της στρατιωτικής υπηρεσίας που πήρε την πρωτοβουλία, για το

Ένα ακόμη ενδιαφέρον παράδειγμα αναφοράς σε ελληνικά θέματα λογοκρισίας είναι ο σχολιασμός της απόφασης των αρχών του 1966 να μην παίζονται τραγούδια του Μίκη Θεοδωράκη στο ραδιόφωνο⁸¹⁴. Γι' άλλη μια φορά το περιοδικό επικρίνει την απόφαση όχι μόνο επειδή την αντιλαμβάνεται ως κακή καθαυτή, αλλά και γιατί «δίνει λαβή σ' εύκολες ρητορικές εκδηλώσεις». Οι *Εποχές* θεωρούν ανόητη την πρωτοβουλία, αφού δε θα μπορούσε ούτε «να εξαφανίσει τη μουσική ενός συνθέτη δημοφιλέστατου», ούτε «να τον συνετίσει». Συνεπώς, το μοναδικό πράγμα που κατορθώνει είναι να προκαλεί «μελοδραματικές επιδόσεις», ακόμη κι αν αυτές συνοδεύονται από «ελαφριά μουσική»⁸¹⁵. Είναι εμφανές στα δύο παραπάνω παραδείγματα, ότι ενώ σε θεωρητικό επίπεδο το περιοδικό καταγγέλλει με θέρμη τη λογοκρισία, όταν σχολιάζει συγκεκριμένες ελληνικές περιπτώσεις λογοκρισίας με αντικομμουνιστικό κίνητρο, καταγγέλλει τα περιστατικά, ανησυχώντας όμως παράλληλα για το ότι η αριστερή πλευρά τα «εκμεταλλεύεται» προκειμένου να αποκτάει περισσότερη επιρροή.

Κλείνοντας το υποκεφάλαιο, αξίζει να υπογραμμιστεί μία ακόμη φορά, η ιδέα της ύφεσης του ψυχρού πολέμου μέσω του πολιτισμού, την οποία είδαμε να διατυπώνεται και στα υπόλοιπα υποκεφάλαια για τις τέχνες. Ο πολιτισμός και η τέχνη, σύμφωνα με τις *Εποχές*, μπορεί να γίνει σημαντικός παράγοντας «συναδέλφωσης ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση». Η παραπάνω ιδέα διέπει το έργο καλλιτεχνών όπως ο ούγγρος μουσικός Μπέλα Μπάρτοκ⁸¹⁶, ο ρώσος χορογράφος Ζορζ Μπαλανσίν που προσέφερε τα μέγιστα στην εξέλιξη του χορού στις ΗΠΑ ή αντίστοιχα ο ρώσος χορογράφος Πετιπά που καθόρισε το ύφος του γαλλικού μπαλέτου⁸¹⁷.

γεγονός ότι το Κράτος έδειξε να «καλύπτει τη γκάφα» και για την ευρύτερη «τακτική ηθικής κατρακύλας». Βλ. *Ενδοχώρα*, χρόνος Β', Μάιος-Αύγουστος 1961, τ. 11-12 (στήλη: Χρονικά, σελ. 698).

⁸¹⁴ Οι *Εποχές* γενικά, χωρίς να καταδικάζουν, κρατούν αποστάσεις από την μουσική και ευρύτερη δράση του Θεοδωράκη, σε αντίθεση με την *Επιθεώρηση Τέχνης* όπου ο γνωστός συνθέτης βρίσκει φιλικό έδαφος για να εκφράζει τις απόψεις του. Σημειώνεται ότι ο Θεοδωράκης συνάντησε αντιδράσεις στους συντηρητικούς κύκλους της εποχής του για τον τρόπο που συνδύασε το λαϊκό και το ρεμπέτικο με σύγχρονα μουσικά δεδομένα όσο και για τη σύνδεση της μουσικής του με κοινωνικοπολιτικές αναζητήσεις. Ο Θεοδωράκης στήριξε νεολαιίστικα κινήματα της εποχής και γενικά έκανε το τραγούδι μέρος των πολιτικών αναταράξεων της περιόδου. Βλ. Γιώργος Τσαμπράς «Η μουσική 1949-1974, Β' Το Ελληνικό Τραγούδι» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, ό.π., σ. 272-273.

⁸¹⁵ *Εποχές*, τ. 34, Φεβρουάριος 1966 («Τα ευτράπελα της λογοκρισίας», στήλη: Χρονικά-Σχόλια, σ. 149).

⁸¹⁶ *Εποχές*, τ. 40, Αύγουστος 1966 (Benze Szabolcsi, «Ανατολή και Δύση στην τέχνη του Μπέλα Μπάρτοκ», σ. 110-112).

⁸¹⁷ *Εποχές*, τ. 11, Μάρτιος 1964 («Η συμβολή του Μπαλανσίν», στήλη: Ο Χορός, σ. 72).

Είναι σε κάθε περίπτωση γεγονός ότι η πολιτιστικού περιεχομένου ψυχροπολεμική ύφεση που επικαλείται το περιοδικό και την παρουσιάζει ως προπομπό της πολιτικής και στρατιωτικής ύφεσης δεν εδράζεται σε μια απόλυτα ισορροπημένη πολιτιστική ανταλλαγή, αλλά, κατά βάση, σε απορρόφηση καλλιτεχνών του αντίπαλου (σοβιετικού) στρατοπέδου, συνδυασμένη με κάποια στοιχεία γόνιμης ανταλλαγής ιδεών. Εξάλλου πολλοί άνθρωποι της τέχνης που είχαν διωχθεί για τις ιδέες τους στις χώρες καταγωγής τους και είχαν βρει καλλιτεχνικό καταφύγιο σε άλλες χώρες, απαρνήθηκαν τις καταβολές τους και έγιναν οι σφοδρότεροι πολέμιοι της φυσικής πατρίδας τους ή αφομοιώθηκαν σταδιακά, ανεξαρτήτως της πρόθεσής τους, από το ξένο πνευματικό περιβάλλον. Οι *Εποχές* δείχνουν επομένως να οραματίζονται εμπέδωση της ψυχροπολεμικής ύφεσης σε πολιτιστικό επίπεδο με τον ίδιο τρόπο που οραματίζονται την πλήρη επικράτηση της πολιτικής ύφεσης: αυτό που αναφέρεται ρητά ως «συμφιλίωση» δείχνει, σε ουσιαστικό επίπεδο, να είναι απόρριψη της σοβιετικής πρότασης και ενσωμάτωσης των «θετικών» στοιχείων της μέσα στην «δυτική παντοκρατορία».

5.9 Σύνοψη

Ανακεφαλαιώνοντας σε σχέση με τα παραπάνω, θα ξεκινούσε κανείς από τη διαπίστωση ότι η σχετική με τον πολιτισμό και τις τέχνες θεματολογία αποτελεί βασικό πυλώνα εμβάθυνσης και κατανόησης της φυσιογνωμίας και των κοινωνικοϊδεολογικών αναζητήσεων των *Εποχών* και των περιοδικών της μελέτης εν γένει. Παρότι το πολιτισμικό ήταν έτσι κι αλλιώς βασικό πρόταγμα της περιόδου και παράλληλα η τέχνη είναι εκ των πραγμάτων διαχρονικά συμμετοχή στα δρώμενα της εποχής της, η παραπάνω διαπίστωση έχει μια επιπλέον βαρύτητα στο πλαίσιο του ψυχρού πολέμου, δεδομένου ότι η μάχη των ιδεών και του πολιτισμού διεξήχθη παράλληλα με τη στρατιωτικοπολιτική διαμάχη, καθορίζοντας μάλιστα συχνά την πορεία της τελευταίας.

Οι *Εποχές* καλούνται λοιπόν, από κοινού με τις υπόλοιπες εκδόσεις που κινούνται στο χώρο των ιδεών και του πολιτισμού να τοποθετηθούν απέναντι σε ένα κυκλώνα καλλιτεχνικών εξελίξεων που λαμβάνει χώρα στη Δύση και περιλαμβάνει μεταξύ άλλων σπάσιμο των δεσμών και των σχημάτων του παρελθόντος, εμπορευματοποίηση από τη μία

και εσωτερίκευση της καλλιτεχνικής έκφρασης από την άλλη, κρίση του μοντερνισμού, αλλά και δημιουργικές αναζητήσεις των καλλιτεχνών. Η Ελλάδα παρακολουθεί στενά τις εξελίξεις στον κόσμο, ενώ μια σειρά καλλιτεχνών εισάγουν «καλλιτεχνική τεχνογνωσία» από άλλες χώρες, δημιουργώντας καινοτόμες και πρωτοποριακές καλλιτεχνικές προτάσεις. Μεταξύ άλλων, δημιουργούνται νέες μορφές λαϊκής τέχνης, αμφισβητείται έντονα ο ακαδημαϊσμός και η συντήρηση, διευρύνεται η καλλιτεχνική αγορά κ.ά. Οι *Εποχές* παρουσιάζουν τις παραπάνω εξελίξεις, και επιδεικνύουν διάθεση αποδοχής των νέων δεδομένων, χωρίς να απαξιώνουν παρελθούσες καλλιτεχνικές κατακτήσεις. Ο συμβιβασμός των αντικρουόμενων τάσεων στην τέχνη, όπως εξάλλου και στα άλλα πεδία, κάνει το διάλογο γύρω από τα σχετικά θέματα στις *Εποχές* να κλίνει προς την πρωτοπορία διατηρώντας μία αίσθηση ισορροπίας και χωρίς να διεξάγεται σε συγκρουσιακό κλίμα, όπως για παράδειγμα συμβαίνει στην *Επιθεώρηση Τέχνης*. Στην τελευταία, όπως θα παρακολουθήσουμε παρακάτω, πολλές συζητήσεις -π.χ. για την αφαίρεση στην τέχνη ή για την ποίηση της ήττας- προκαλούν έντονες διαφωνίες μεταξύ των διανοητών της αριστεράς. Και στη *Νέα Εστία* όμως οι σχετικές με την τέχνη αναλύσεις είναι λιγότερο ισορροπημένες από τις *Εποχές*, τείνοντας, στην περίπτωση αυτή, περισσότερο προς τη συντήρηση και τον «ελληνοκεντρισμό».

Όσον αφορά στο παράδειγμα των εικαστικών τεχνών, η συζήτηση περιστρέφεται κατά βάση στο θέμα της κρίσης των μορφών και του ρεαλισμού. Οι *Εποχές* δείχνουν να υπερασπίζονται την ανάγκη να διατηρεί το έργο κάποια επαφή με την πραγματικότητα, διατυπώνουν όμως παράλληλα το ερώτημα αν η απώλεια της σύνδεσης έργου και πραγματικότητας πηγάζει από αυθεντικά κίνητρα, στο βαθμό που αποτυπώνει την αμηχανία και τα αδιέξοδα της σύγχρονης ζωής.

Κεντρική συζήτηση είναι και εκείνη που αφορά σε θέματα λογοτεχνίας, με κυρίαρχο προβληματισμό την αξία των αναζητήσεων των σύγχρονων συγγραφέων. Οι *Εποχές*, τόσο από την άποψη της επιλογής συντακτών όσο και λογοτεχνικών δημοσιεύσεων, αποδέχονται τους μεταπολεμικούς συγγραφείς, εστιάζοντας στο θέμα της συνέχειας και όχι της ρήξης με την προηγούμενη γενιά του '30. Παρόλ' αυτά και καθότι οι «στυλοβάτες» του περιοδικού ανήκουν στη γενιά του '30, διανοητές όπως ο Θεοτοκάς θίγουν το θέμα της αλαζονείας κάποιων μεταπολεμικών συγγραφέων που αρνούνται να

δουν τους εαυτούς τους ως διαδόχους της προηγούμενης λογοτεχνικής γενιάς. Σε κάθε περίπτωση, όμως, το περιοδικό συστήνει το κοινό με μεταπολεμικούς συγγραφείς, ενώ περιγράφεται πολλάκις η ψυχική ανάγκη, ορμώμενη από προσωπικά βιώματα και ιστορικές εμπειρίες, που τους οδήγησε στο να διαφοροποιηθούν, περιγράφοντας τα σύγχρονα άγχη, αγωνίες και αδιέξοδα. Οι *Εποχές* θεωρούν ότι οι συγγραφείς αυτοί έχουν αφομοιώσει με σωστό τρόπο στο έργο τους τις επιρροές από το σύγχρονο ευρωπαϊκό μυθιστόρημα και συμβάλλουν έτσι στον εκσυγχρονισμό της ελληνικής λογοτεχνίας. Πάντως, θίγοντας και πάλι το θέμα του ρεαλισμού, το περιοδικό υποστηρίζει ότι το μυθιστόρημα δε μπορεί, όσο κι αν μπαίνει σε εκσυγχρονιστική τροχιά, να χάνει εντελώς την επαφή του με την πραγματικότητα. Αντίστοιχα στο θέμα των διεθνών επιρροών, εκφράζεται η άποψη ότι οι σύγχρονες ευρωπαϊκές επιρροές θα πρέπει πάντα να συνυπάρχουν με την παρακαταθήκη «δασκάλων» του είδους, όπως οι Μπαλζάκ, Σταντάλ, Φλωμπέρ, Ντοστογιέφκι. Επίσης επικροτείται συχνά το έργο «διαφωνούντων» σοβιετικών λογοτεχνών που έχουν αποκτήσει φήμη στη Δύση.

Σε σχέση με τη σύγχρονη ποίηση, ο βασικός προβληματισμός των διανοουμένων που καλούνται να πάρουν θέση στο περιοδικό είναι ο ερμητισμός που χαρακτηρίζει πολλές σύγχρονες ποιητικές δημιουργίες. Οι *Εποχές*, αποδίδουν ελαφρυντικά στους καλλιτέχνες οι οποίοι, εν μέσω μιας περιόδου που ο πολιτισμός όπως και η κοινωνία βρίσκεται σε κρίση, επιλέγουν να εσωτερικεύσουν την ποιητική δημιουργία, ορθώνοντας πολλές φορές σημαντικά εμπόδια στην επικοινωνία τους με το κοινό. Το περιοδικό, διατηρώντας σταθερό το αίτημα για διατήρηση ενός έστω σημείου επαφής της τέχνης με την πραγματικότητα, απορρίπτει τον απόλυτο ερμητισμό, που υπάρχει μεταξύ άλλων σε πολλά ποιητικά παραδείγματα αυτόματης γραφής και χαρακτηρίζεται ασυμβίβαστος με την ανάγκη εξωστρέφειας που επιδεικνύει ο σύγχρονος πολιτισμός.

Εστιάζοντας σε συγκεκριμένα ποιητικά παραδείγματα που προκαλούν έντονες συζητήσεις κατά τη δεκαετία του 1960, οι *Εποχές* αναφέρονται αναλυτικά στο *Άξιον Εστί* του Ελύτη στα μέσα του 1965, συνεχίζοντας να αποφεύγουν τη σαφή κατάφαση απέναντι στο έργο- σε αντίθεση με την *Επιθεώρηση Τέχνης* όπου εξάλλου πρωτοπαρουσιάστηκαν αποσπάσματα του έργου. Το περιοδικό αποδίδει στον Ελύτη μια «υψηλή πρόθεση» που δείχνει να επιτυγχάνει, χρειάζεται ωστόσο χρόνο για να αποσαφηνιστεί πλήρως. Οι αρετές

που πρέπει να έχει ένας ποιητής, με βάση το περιοδικό, συμπυκνώνονται στο πρόσωπο του Σεφέρη, ο οποίος βρίσκεται επίσης έντονα στην «ποιητική επικαιρότητα», μεταξύ άλλων, λόγω του Νομπέλ του 1963 και γνωρίζει την αποδοχή μεγάλου μέρους της ελληνικής διανόησης ανεξαρτήτως ιδεολογικής κατεύθυνσης. Ο Σεφέρης, ο οποίος εξάλλου μετέχει κι ο ίδιος ενεργά στο εκδοτικό εγχείρημα των *Εποχών*, διατηρεί σύμφωνα με το περιοδικό ιδανικές ισορροπίες στο έργο του, συνδυάζοντας την ελληνικότητα και τον ευρωπαϊσμό, το κλασικό με το μοντέρνο, την παράδοση με την πρωτοπορία.

Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και η θεατρική αρθρογραφία του περιοδικού, όπου δεσπόζουν τα θέματα σε σχέση με το πρωτοποριακό θέατρο. Γι' άλλη μια φορά η δικαιολογημένη σε μεγάλο βαθμό από τις ανάγκες της εποχής τάση για απόρριψη της παράδοσης και τις αστικές αξίες, οδήγησε σε πολλές περιπτώσεις σε κατάχρηση της ελευθερίας των καλλιτεχνών να κινούνται έξω από τις νόρμες, δημιουργώντας πολλά έργα όπου ο συντονισμός δημιουργού και θεατρικού αποδεκτή να είναι αδύνατος. Πολλά τέτοια δείγματα έχει δώσει, σύμφωνα με τις *Εποχές*, το θέατρο του παραλόγου επιδεικνύοντας μια αντισυμβατικότητα τόσο ακραία ώστε να καταργεί συχνά το ίδιο το περιεχόμενο. Ιδιαίτερη σημασία για την εξέλιξη του θεάτρου, εν προκειμένω του ελληνικού, αποδίδει το περιοδικό στο κλασικό ρεπερτόριο του Εθνικού Θεάτρου, το οποίο καλείται να υπερασπιστεί διαχρονικές αξίες της θεατρικής τέχνης.

Αντίστοιχα για τον κινηματογράφο, το περιοδικό θεωρεί ότι πραγματοποιεί σημαντικά βήματα εξέλιξης μέσα από τάσεις, όπως ο νεορεαλισμός και το σημαντικότερο εμπόδιο που έχει να αντιμετωπίσει είναι ο συντηρητισμός και η λογοκρισία που θέτουν φραγμούς στην συμβολική έκφραση της έβδομης τέχνης. Οι *Εποχές* επικροτούν τη θεματολογία σύγχρονων ταινιών που αγγίζουν κοινωνικά ζητήματα, όπως η καταπίεση απέναντι στους μαύρους ή η θέση της σύγχρονης γυναίκας. Δεν προκαλεί εντύπωση ότι θέματα, όπως αυτά, χρησιμοποιήθηκαν στο πλαίσιο του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου για να ενισχύσουν το κοινωνικό πρόσωπο του δυτικού συνασπισμού.

Για τον ελληνικό κινηματογράφο, οι *Εποχές* σημειώνουν ότι δεν έχει ακόμη αφομοιώσει σωστά τις διεθνείς επιρροές και παραπαίει ανάμεσα σε εμπορικές, άνευ ουσίας ταινίες και σε άστοχη, επιφανειακή υιοθέτηση σύγχρονων τάσεων. Σημειώνεται, σε κάθε περίπτωση, ότι οι *Εποχές* δε στάθηκαν πάντα θετικά απέναντι στα έργα δημιουργών που

εξαιρέθηκαν από τη γενική τάση έκπτωσης του ελληνικού κινηματογράφου που το ίδιο το περιοδικό περιγράφει. Για παράδειγμα διατυπώνουν επιφυλάξεις για τον διεθνή αντίκτυπο της ταινίας *Αλέξης Ζορμπάς* του Μιχάλη Κακογιάννη, εστιάζοντας στην πιθανότητα να θεωρηθούν οι ιδιαιτερότητες του κεντρικού ήρωα χαρακτηριστικές της ελληνικής φυλής.

Μεταβαίνοντας στο θέμα της μουσικής, η αποδοχή της πρωτοπορίας είναι περισσότερο έντονη σε σχέση με άλλες τέχνες. Οι *Εποχές* αναθέτουν κυρίως σε μουσικούς που ενεπλάκησαν κι οι ίδιοι στο θέμα της πρωτοπορίας να αρθρογραφήσουν σχετικά στο περιοδικό, με συνέπεια να προβάλλονται κατά κόρον θέσεις υπέρ της αμερικανογενούς, σύγχρονης μουσικής, που αναθεώρησε την παραδοσιακή αντίληψη για τη μελωδία, τον ρυθμό και την αρμονία. Δεν είναι τυχαίο ότι η Αμερική επένδυσε σημαντικά χρηματικά ποσά για την εξάπλωση της μουσικής αυτής ανά τον κόσμο, με τελικό σκοπό την εξάπλωση της πολιτιστικής της πολιτικής έναντι του αντίπαλου μπλοκ. Στην περίπτωση της Ελλάδας, όπως προαναφέρθηκε, η Αμερικανική Υπηρεσία Πληροφοριών χρηματοδότησε, για παράδειγμα, συναυλίες πρωτοποριακής μουσικής, ενώ αμερικανικοί θεσμοί στήριζαν πρωτοβουλίες όπως οι Ελληνικές Εβδομάδες Σύγχρονης Μουσικής. Σε κάθε περίπτωση, ούτε στον τομέα της μουσικής εγκαταλείπεται η θέση των *Εποχών* για συνύπαρξη των σύγχρονων τάσεων με την ελληνική μουσική παράδοση, όπως για παράδειγμα συμβαίνει στην περίπτωση του Μάνου Χατζηδάκι, που ανήκει εξάλλου στην ομάδα των καλλιτεχνών που αρθρογράφησαν κατά περιόδους στο περιοδικό.

Μεταξύ άλλων θεμάτων που αφορούν τις τέχνες εν γένει, το περιοδικό θίγει τις αρνητικές επιπτώσεις της εμπορευματοποίησης της τέχνης, διατυπώνοντας το αίτημα για ισορροπία ανάμεσα στην εκλαϊκευμένη και την εσωτερική τέχνη. Αντίστοιχα κρατάει αποστάσεις τόσο από τον ακαδημαϊσμό και τη συντήρηση, όσο και από τον «άσκοπο» νεωτερισμό και ζητάει η τέχνη, στην νέα εποχή που ανατέλλει να παραμείνει συνδεδεμένη με τον άνθρωπο.

Η συνήθης μέση θέση του περιοδικού αίρεται όταν η συζήτηση μεταβαίνει σε θέματα σοσιαλιστικού ρεαλισμού, που οι *Εποχές* δείχνουν να συνδέουν με τη «φίμωση» της καλλιτεχνικής έκφρασης. Χωρίς να αμφισβητείται η καλλιτεχνική αξία πολλών καλλιτεχνών του ανατολικού μπλοκ, υπογραμμίζεται σταθερά η ανάγκη εξάλειψης της λογοκρισίας υπό τη μορφή του σοσιαλιστικού ρεαλισμού και διατυπώνεται η ελπίδα να

εμπεδωθεί η διαφαινόμενη τάση για εγκατάλειψη της τάσης αυτής που περιόρισε για δεκαετίες την ελευθερία των ανθρώπων της τέχνης και του πνεύματος. Οι *Εποχές*, έχοντας πάντα μέριμνα για υπεράσπιση του προφίλ αντικειμενικότητάς που θέλουν να διατηρούν, στιγματίζουν περιστατικά λογοκρισίας και στον υπόλοιπο κόσμο, παρότι παρουσιάζονται πολύ λιγότερες περιπτώσεις σε σχέση με εκείνες που λαμβάνουν χώρο στον σοβιετικό χώρο. Ειδικότερα για τη λογοκρισία στην Ελλάδα, το περιοδικό αντιδρά σε περιστατικά λογοκρισίας, όπως για παράδειγμα ο στιγματισμός σημαντικών καλλιτεχνικών έργων από κρατικά όργανα με επιχείρημα την υποτιθέμενη αντικομμουνιστική τους διάθεση. Το ίδιο συμβαίνει και σε περιπτώσεις απαγορεύσεων με σκοπό την παρεμπόδιση της εξάπλωσης έργων που προέρχονται από δημιουργούς με πολιτική συνείδηση και δράση, όπως για παράδειγμα ο Μίκης Θεοδωράκης. Είναι όμως άξιο λόγου ότι περιστατικά όπως τα παραπάνω, καταγγέλλονται μόνο εν μέρει ως προς το σκέλος της λογοκρισίας, αφού όπως επισημαίνεται, πέρα από το ότι είναι καθαυτά καταδικαστέα, δίνουν λαβή για «μελοδραματικές επιδόσεις». Με διαφορετικά λόγια το περιοδικό θεωρεί, χωρίς να το διατυπώνει ρητά, ότι τέτοια γεγονότα δίνουν τη δυνατότητα στην αριστερά να αντλεί δύναμη μέσα από τη θυματοποίησή της.

Ολοκληρώνοντας, κεντρική στην αρθρογραφία του περιοδικού για θέματα πολιτισμού και τέχνης είναι η ιδέα των πολιτιστικών ανταλλαγών μεταξύ των χωρών που εντάσσεται σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο άμβλυνσης των ψυχροπολεμικών αντιπαραθέσεων. Όπως επισημάνθηκε στο πλαίσιο σχολιασμού των επί μέρους παραδειγμάτων που επεκτείνονται σε όλες τις μορφές τέχνης, η μορφή της πολιτισμικής ανακωχής και συνύπαρξης που προβάλλεται ως στόχος στις *Εποχές*, είναι μέρος της ευρύτερης ψυχροπολεμικής αντιπαραθέσης όσο και μέσο καθοδήγησης της τελευταίας προς την επιθυμητή κατεύθυνση: εκείνη δηλαδή της επικράτησης του δυτικού στρατοπέδου μέσα από την κατ' ευφημισμόν συνύπαρξη και την κατ' ουσίαν απορρόφηση της ανατολικής από τη δυτική σκέψη και πολιτική.

Παρότι επίσημα οι *Εποχές* απορρίπτουν κάθε τέτοια πρόθεση και κάθε ιδεολογικοπολιτική χροιά στα λεγόμενα τους η ανάλυση οφείλει να επισημαίνει αντιστοιχίες αυτού του είδους. Εξάλλου ένα περιοδικό που εκδίδεται στις συνθήκες της δεκαετίας του '60, έχοντας ένα τόσο ενεργό «δίκτυο» πολιτιστικών επαφών εντός κι εκτός

Ελλάδος θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο να δημιουργηθεί ως «tabula rasa», αποκομμένο από το πολιτικό, κοινωνικό και πολιτιστικό πλαίσιο της περιόδου, το οποίο ευνοούσε την ανάπτυξη συμμαχιών με άμεση ή έμμεση αναφορά στην ψυχροπολεμική διαμάχη. Η ένταξη σε μία από αυτές δεν αναιρεί την πολιτιστική αξία του περιοδικού καθαυτή, ούτε το σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισε για τα γράμματα και τις τέχνες της εποχής του, είναι ωστόσο χρήσιμη όσον αφορά στη διερεύνηση των προθέσεων και των αποτελεσμάτων που αυτές παράγουν, επομένως και στη σωστή και εποικοδομητική ανάγνωση των σχετικών κειμένων. Ειδικά μάλιστα στην περίπτωση των *Εποχών*, όπου, όπως έχει επισημανθεί, η συμμαχία με το CCF και τα δυτικά «δίκτυα» δεν στάθηκε τόσο καθοριστική για το περιεχόμενο του περιοδικού, όσο ο ομοϊδεατισμός που έτσι κι αλλιώς υπήρχε, η δυνατότητα της, αριστερής ή άλλης, παρέκκλισης ήταν ακόμη μεγαλύτερη σε σχέση με άλλα «δυτικά» έντυπα.

Κεφάλαιο 6: Κυρίαρχες έννοιες και ιδεολογικές κατευθύνσεις

6.1 Παράδοση εναντίον προόδου

Το πρώτο πεδίο καταγραφής παρατηρήσεων γύρω από τη *Νέα Εστία* είναι αυτό που αφορά στη στάση του περιοδικού απέναντι σε βασικές έννοιες και ιδεολογικά ζητήματα της εποχής του. Ο τρόπος που η *Νέα Εστία* σχολιάζει τις επιβαλλόμενες από τη φορά τη ιστορίας και των πολιτικών εξελίξεων αλλαγές δίνει σαφή δείγματα του λόγου για τον οποίο το έντυπο τείνει να βρίσκεται εγγύτερα στον πόλο της συντήρησης παρά της προόδου. Παρά τον επαναπροσδιορισμό πολλών από τις θέσεις του συντηρητικού λόγου μέσα στο κλίμα φιλελευθεροποίησης της εποχής, ο τρόπος που αντιμετωπίζει το περιοδικό την ιδέα της προόδου είναι μια μετριασμένη εκδοχή της θέσης της συντηρητικής σκέψης ότι η πρόοδος υποσκάπτει τις σταθερές και αιώνιες αξίες⁸¹⁸. Ως εκ τούτου το αίσθημα ανασφάλειας για τα συμβαίνοντα στον ελληνικό χώρο ικανοποιείται μέσω της αναδρομής στην παράδοση, η οποία μετατρέπεται, μέσα από την ένταξη της σε έναν λόγο με μεταφυσικά στοιχεία, σε ανάχωμα για τη διατήρηση των αξιών του ελληνισμού⁸¹⁹.

⁸¹⁸ Η Δέσποινα Παπαδημητρίου, μέσα από το παράδειγμα της σκέψης του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, αναφέρεται στη συγκεκριμένη τάση του συντηρητικού λόγου, ο οποίος κατά το μεσοπόλεμο αναζήτησε στον πνευματικό πολιτισμό το αιώνιο και το απόλυτο. Βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ. 114-118. Αν και η *Νέα Εστία* παρουσιάζει σταθερά παρεμφερείς εκδοχές αυτής της θέσης, θα μπορούσε κανείς να μιλήσει για επανεμφάνιση των «αιώνιων» αξιών του μέτρου, της αρμονίας και της τάξης κατά τη δεκαετία του 1960. Την περίοδο αυτή οι εν λόγω ιδέες επανέρχονται στο συντηρητικό λόγο με την ένταση που είχαν γνωρίσει τη μεσοπολεμική περίοδο, καθώς συγκροτούν τη γραμμή άμυνας της συντηρητικής σκέψης απέναντι στην επιτάχυνση της τεχνικής προόδου, των κοινωνικών καθώς και των πολιτισμικών αλλαγών.

⁸¹⁹ Σύμφωνα με τον Δημήτρη Τζιόβα η προσκόλληση στην παράδοση σχετίζεται με ένα «βαθύ αίσθημα ανασφάλειας» που έχει να κάνει όχι αποκλειστικά με τη συνείδηση της υστέρησης σε θέματα εθνικής ισχύος και βιομηχανικής ανάπτυξης αλλά και με την «ρευστότητα, αντιφατικότητα και κακή οργάνωση των ελληνικών θεσμών». Βλ. Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 13-14. Ένα ακόμη περιοδικό της ίδιας περιόδου που δίνει μεγάλη έμφαση στην έννοια της παράδοσης είναι η *Διαγώνιος*, στην οποία χρησιμοποιούνται συχνά οι όροι «λόγια», «λαϊκή» και «εθνική» παράδοση. Σ' ένα από τα σχετικά κείμενα ο λαογράφος Κίτσος Μακρής σημειώνει τη μεγάλη αξία αλλά και τη διαλεκτική σχέση που υπάρχει μεταξύ της λόγιας και της λαϊκής παράδοσης. Βλ. *Διαγώνιος*, Απρίλιος- Ιούνιος 1965, περίοδος Β', τεύχος 2 (Κίτσος Μακρής, «Λαϊκισμός», σελ. 118-120).

Το περιοδικό τονίζει σε πολλά κείμενά του ότι ένα από τα βασικά ζητήματα που έχει να αντιμετωπίσει η χώρα στην παρούσα φάση είναι η αλλαγή, η από πολλούς θεωρούμενη ως πρόοδος και από άλλους ως βίαιη ανακοπή της φυσικής ροής των πραγμάτων. Η *Νέα Εστία* δείχνει να ανήκει στους δεύτερους, καθώς, στα περισσότερα από τα σχετικά κείμενα που δημοσιεύει αναζητεί εργαλεία αντιμετώπισης των ανακατατάξεων που φέρνουν οι νέες συνθήκες.

Η συνείδηση της αλλαγής αλλά και η ανάγκη αντιμετώπισης της φαίνεται σε φράσεις όπως: «[...]καθώς ο άνθρωπος, έτσι κι ο κόσμος μεταμορφώνεται σιγά-σιγά, χωρίς να το νιώθει. Και πρέπει να βάλει κάποια σημάδια κανείς, να ορίσει μεγάλα κομμάτια του χρόνου, για να μπορέσει να την κάμει συνείδηση του την αλλαγή»⁸²⁰.

Η επιφυλακτική στάση του περιοδικού απέναντι στην πρόοδο, σε κάποια κείμενα, απλά υπονοείται και σε άλλα εκφράζεται απερίφραστα. Είναι ενδεικτική η άποψη ότι στην έννοια της προόδου υπάρχει ένα «δαιμόνιο»⁸²¹. Το δαιμόνιο αυτό η *Νέα Εστία* το συσχετίζει με την τεχνική πρόοδο, που υπηρετεί την καταστροφή και όχι τον άνθρωπο, αποπροσανατολίζοντας τον και βγάζοντας τον από την τροχιά σταθερότητας που παρουσιάζεται να είναι προϋπόθεση ευημερίας της κοινωνίας. Όλα αυτά, σύμφωνα με τα όσα γράφονται στη *Νέα Εστία* είναι αποτέλεσμα της τεχνοκρατίας, που προωθεί την «χωρίς αγάπη γνώση» και ως εκ τούτου καταλήγει μηδενιστική.⁸²² Η προσέγγιση αυτή που εμφανίζεται συχνά, με διάφορες παραλλαγές στο περιοδικό, παραπέμπει σε μία ανάγνωση του παρελθόντος στην οποία απορρίπτεται ο θετικισμός και προτάσσεται ο «πνευματισμός»⁸²³.

Ο διευθυντής του περιοδικού Πέτρος Χάρης, χαρακτηριστικά, αναδεικνύει την αναδρομή ως τον καλύτερο τρόπο να αντιμετωπίζουμε τα τεκταινόμενα και προτείνει την προσκόλληση σε μοντέλα του παρελθόντος ως μέθοδο νέων κατακτήσεων:

⁸²⁰ *Νέα Εστία*, τ. 780, έτος ΛΔ', 1/1/1960 (Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, «Η σοφία του χρόνου», σ. 7).

⁸²¹ *Νέα Εστία*, τ. 875, έτος ΛΖ', Χριστούγεννα 1963 (Κωνστ. Κωνσταντόπουλος, «Το μήνυμα του Αγίου Όρους προς την εποχή μας», σ. 67).

⁸²² *Νέα Εστία*, τ. 875, έτος ΛΖ', Χριστούγεννα 1963 (Κωνστ. Κωνσταντόπουλος, «Το μήνυμα του Αγίου Όρους προς την εποχή μας», σ. 67).

⁸²³ Στο πλαίσιο αυτής της αντίληψης, υποστηρίζει ο Δημήτρης Τζιόβας, η εκκλησία καθίσταται ο κατεξοχήν θεσμός που «εκφράζει και στοιχειοθετεί την παράδοση». Βλ. Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 14.

«...περισσότερο από καθετί άλλο χρειαζόμαστε την αναδρομή στην παράδοσή μας, την έρευνα για τον καθορισμό της βαθύτερης ουσίας της και την οργάνωση πλατειάς προσπάθειας για την προσαρμογή της στην εποχή μας με τρόπο που να γίνει στοιχείο σημερινής ζωής και προϋπόθεση κατακτήσεων σε όλους τους τομείς: υλικούς και πνευματικούς»⁸²⁴

Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Πέτρου Χάρη στην παράδοση βρίσκει κανείς όλα τα κρυφά όπλα για ν' αντιμετωπίσει τις προκλήσεις του παρόντος, γι' αυτό και η σημαντικότερη γνώση που μπορεί να αντλήσει κανείς είναι η βαθύτερη ουσία της παράδοσης⁸²⁵. Είναι εξάλλου πάγιο χαρακτηριστικό του συντηρητικού λόγου, όπως αναφέρει η Δέσποινα Παπαδημητρίου, κατά τις περιόδους όπου το παρόν βιώνεται με αρνητικό τρόπο, να προσφεύγει στην επίκληση μιας αλλαγής που περιλαμβάνει «αναστήλωση-παλινόρθωση θεσμών» ή «επανάσταση στον πολιτισμό και στην σκέψη»⁸²⁶.

Με δεδομένες τις ανανεωτικές φωνές και τον όλο και πιο επιτακτικό προοδευτικό λόγο της εποχής, η *Νέα Εστία* καλείται συχνά να απολογηθεί για την συντηρητική στάση της απέναντι στις ήδη δρομολογημένες, από τις ανάγκες της εποχής, αλλαγές. Γι' αυτό και στο περιοδικό τονίζεται ότι πρέπει να παραμείνουμε προσκολλημένοι στην σταθερότητα της παράδοσης και της πεπατημένης οδού, ακόμη και αν αυτό προκαλέσει τον χαρακτηρισμό μας ως «αθεράπευτα συντηρητικών» ή «οπισθοδρομικών». Πολλοί από τους γράφοντες στο περιοδικό μάλιστα παρουσιάζονται οργισμένοι από την ανάγκη να απολογηθούν επειδή έχουν επιφυλάξεις για όσα φέρει μαζί του καθετί το νεότερο, το προοδευτικό ή το μοντέρνο, με όλη την «ευκολία, την προχειρότητα, την μονοτονία και τον παραλογισμό» που αυτό συνήθως εμπεριέχει»⁸²⁷.

⁸²⁴ *Νέα Εστία*, τ. 1014, έτος ΜΓ', 1/10/1969 (Πέτρος Χάρης, «Απλές σκέψεις», Στήλη: Προβλήματα κ ερωτήματα, σ. 1343)

⁸²⁵ Η σύνθεση παράδοσης και παρόντος που παρουσιάζει ο Πέτρος Χάρης ως ιδανική είναι αυτό που ο Eric Hobsbawm θα χαρακτήριζε «επινοημένη παράδοση», δηλαδή η «χρησιμοποίηση παλιών υλικών για κατασκευή επινοημένων νεωτεριστικών παραδόσεων» ή αλλιώς το να επιλέγεται πώς θα γραφτεί, απεικονιστεί, εκλαϊκευτεί και θεσμοποιηθεί η ιστορία και η παράδοση ενός έθνους κατά τρόπο τέτοιο που να υπηρετεί τους σκοπούς εκείνων που θέλουν να τη διαμορφώσουν τοιούτοτρόπως. Βλ. Eric Hobsbawm, «Επινοώντας παραδόσεις» στο Eric Hobsbawm-Terence Ranger(επιμ.), *Η Επιινόηση της Παράδοσης*, Μεταφραση: Θανάσης Αθανασίου, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2004, σ. 14-23.

⁸²⁶ Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ. 139.

⁸²⁷ *Νέα Εστία*, τ. 843, έτος ΛΣΤ, 15/8/1962 [Αλκης Θρύλος, «Σκέψεις για την πρωτοπορεία (μοντέρνα τέχνη σε αδιέξοδο)», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, σ. 1178].

Η παραπάνω φράση είναι ένα από τα παραδείγματα στα οποία η *Νέα Εστία* συνεχίζει να χρησιμοποιεί τη λέξη «μοντέρνος» με την αρνητική φόρτιση που είχε από την περίοδο του μεσοπολέμου, υποδηλώνοντας δηλαδή το «πρωτοποριακό», το «εκκεντρικό» ή το «νεοτερικό» που δείχνει ασέβεια προς την πατρίδα και την παράδοση⁸²⁸.

Δίπλα στα παραπάνω κείμενα υπάρχει μία δεύτερη κατηγορία άρθρων, όπου η παράδοση αντιμετωπίζεται ως μία δεξαμενή από την οποία μπορεί κανείς να αντλεί λελογισμένα, χωρίς να φτάνει στη «δουλική μίμηση» του παρελθόντος. Στην περίπτωση της τέχνης, για παράδειγμα, επιδοκιμάζονται οι καλλιτέχνες που έχουν την ιδιότητα να αξιοποιούν το παρελθόν, εντάσσοντάς το στο σήμερα και δημιουργούν έτσι τις προϋποθέσεις επιβίωσης αλλά και περαιτέρω εξέλιξης της τέχνης και του πνεύματος⁸²⁹.

Με παρόμοιο τρόπο απαντάται και το ερώτημα πώς μπορεί κανείς να διαχειριστεί την αρχαιότητα: «ούτε η προγονοπληξία, ούτε ο ριζοσπαστισμός θα μας δώσει τη λύση»⁸³⁰. Η προγονοπληξία για τη *Νέα Εστία* είναι η προσκόλληση σε στεγανά που έχουν σα συνέπεια τη συνοπτική καταδίκη οποιουδήποτε δεν «προσκυνά» άκριτα καθετί το αρχαίο με χαρακτηρισμούς όπως «προδότης, επαναστάτης, ξενοπληρωμένος» κ.λπ. Από την άλλη βέβαια, ο λόγος που απορρίπτεται η προγονοπληξία δεν είναι η ανανεωτική διάθεση του περιοδικού, αλλά το γεγονός ότι η προγονοπληξία, επειδή ακριβώς δεν είναι αυθεντική αγάπη για την αρχαιότητα, δεν αφήνει περιθώρια για πραγματική αξιοποίηση του αρχαίου κόσμου: «Η προγονοπληξία έφερε μαζί της πολλά κακά: την περιφρόνηση προς την αληθινή κληρονομιά από την αρχαιότητα, τη θαυμαστή μας γλώσσα, την κλίση προς τον ποιητικό λόγο...».

Την απορριπτική της διάθεση απέναντι στην προγονοπληξία εκφράζει η *Νέα Εστία* και με αφορμή το θάνατο του Γιώργου Θεοτοκά, επισημαίνονται ότι ο Θεοτοκάς υπήρξε μία μορφή της διανόησης που ανέδειξε τις ρίζες μας, χωρίς να φτάνει στην προγονοπληξία⁸³¹.

⁸²⁸ Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 22.

⁸²⁹ *Νέα Εστία*, τ. 977, έτος ΜΒ', 15/3/1968 (Ξεν. Ι. Καρακάλος, «Σύγχρονοι γάλλοι πεζογράφοι, Jean-Louis Curtis», σ. 399).

⁸³⁰ *Νέα Εστία*, τ. 940, έτος Μ', 1/9/1966 (Ελλη Λαμπρίδη, «Οι αρχαίοι κ' εμείς», σ. 1209).

⁸³¹ *Νέα Εστία*, τ. 945, έτος Μ', 15/11/1966 (Πέτρος Χάρης, «Ο Θεοτοκάς», στήλη: Προβλήματα κ' ερωτήματα, σ. 1620).

Λίγα, ωστόσο, υπαρκτά, είναι και τα κείμενα όπου εκφράζεται ενθουσιασμός για την έννοια της προόδου. Ενδεικτική είναι η φράση: «Πρέπει πάντα ν' αλλάζουμε και να προχωρούμε. Το λίκνασμα φέρνει τη σαπίλα. Η πρόοδος είναι το υπέρτατο αγαθόν»⁸³². Λέγοντας αυτό, ο Φώτος Γιοφύλλης που υπογράφει το κείμενο αναφέρεται κυρίως στην τέχνη, επισημαίνοντας ωστόσο ότι τα παραδοσιακά στοιχεία πάντα θα συνυπάρχουν με αυτά που ευνοούν την πρόοδο.

Ένθερμος υποστηρικτής της προόδου παρουσιάζεται και ο Ιωάννης Παναγιωτόπουλος λέγοντας ότι: «Ο παλιός καλός καιρός[...]έχει πολλή απουσία, πολύ θάνατο μέσα του[...] Αν γεμίσουμε θάνατο, που θ' απομείνει τόπος για τη ζωή;»⁸³³

Είναι σαφές από τα παραπάνω ότι η *Νέα Εστία*, όντας η ίδια ένα περιοδικό που διατηρεί στενούς δεσμούς με την παράδοση και το ελληνικό παρελθόν, αντιτίθεται στην έννοια της προόδου, χωρίς να μπορεί να την απαρνηθεί ρητά, τόσο λόγω των συνθηκών που επικρατούν κατά τη δεκαετία του 1960 όσο και κάποιων αποχρώσεων φιλελευθερισμού που εμφανίζει ο λόγος του περιοδικού. Ακόμη όμως και στα κείμενα που η πρόοδος γίνεται αποδεκτή ή και επικροτείται, είναι αρκετά ευδιάκριτο για τον αναγνώστη ότι πρόκειται για μία κατ' ευφημισμών πρόοδο, προσαρμοσμένη δηλαδή στον τρόπο σκέψης και αντίληψης των αρθρογράφων του περιοδικού. Η «πρόοδος» αυτή κατά βάση σταματάει όταν αρχίζει να δημιουργεί κοινωνικές αναταραχές, όταν προτείνει κάτι ριζοσπαστικό στην τέχνη, ή όταν αρνείται να περιχαρακωθεί εντός των επιτρεπτών ορίων. Δεν είναι τυχαίο, ότι τα κείμενα στα οποία γίνεται θετική αναφορά στην πρόοδο, συνήθως είναι γενικόλογα και δεν εξηγούν πώς πραγματώνεται αυτή η πρόοδος για την οποία γίνεται λόγος και πώς μπορεί να συμβαδίζει με όσα το ουσιαστικό περιεχόμενο της έννοιας συνεπάγεται. Από την άλλη δε μπορούν να αγνοηθούν οι, πειστικές ή όχι, αναφορές στην πρόοδο, που προκύπτουν από τη συνείδηση του περιοδικού ότι η αλλαγή αν όχι επιθυμητή είναι αναπόφευκτη και πρέπει να εξευρεθεί ένα πλαίσιο συνύπαρξης με αυτήν.

⁸³² *Νέα Εστία*, τ. 792, έτος ΛΔ', 1/7/1960 (Φώτος Γιοφύλλης, «Ο φουτουρισμός στην Ελλάδα», σ. 853).

⁸³³ *Νέα Εστία*, τ. 876, έτος ΛΗ', 1/1/1964 (Ι. Παναγιωτόπουλος, «Πρωτοχρονιά του 1964, Ένα άλλο σταμάτημα», σ. 6).

6.2 Η απάντηση της *Νέας Εστίας* στα περί συντηρητισμού

Παρά τον εκπεφρασμένο ποικιλοτρόπως συντηρητισμό της *Νέας Εστίας*, όταν έρχεται η ώρα της «αναμέτρησης» του περιοδικού με τη συγκεκριμένη έννοια και του προσδιορισμού της στάσης του απέναντι σε αυτήν, η *Νέα Εστία* αμφισβητεί τα νοήματα με τα οποία οι άνθρωποι συνήθως συνυφαίνουν την έννοια και σε κάθε περίπτωση αποποιείται τον χαρακτηρισμό της ως συντηρητικής⁸³⁴. Η θέση αυτή της *Νέας Εστίας* δείχνει να έχει έρεισμα τόσο στην εθνική όσο και στη διεθνή συγκυρία. Σε εθνικό επίπεδο η ανάδειξη του διπόλου δεξιάς-αντιδεξιάς έναντι εκείνου ανάμεσα σε κομμουνισμό και αντικομμουνισμό είχε αρχίσει να επενεργεί στο συντηρητικό λόγο, πόσο μάλλον σε ένα λόγο όπως εκείνο της *Νέας Εστίας* που δεν τείνει να χαρακτηρίζεται ως ακραιφνής συντηρητικός, ενώ δανείζεται στοιχεία της φιλελεύθερης και προοδευτικής επιχειρηματολογίας. Σε διεθνές επίπεδο εμπεδωνόταν η τάση μεγάλης μερίδας λογίων και δημοσιογράφων να απαρνούνται την υπερσυντηρητική κατεύθυνση που είχαν ακολουθήσει κατά το παρελθόν, και να μιλούν εν ονόματι της προόδου ή και του ριζοσπαστισμού⁸³⁵.

⁸³⁴ Οι κατηγορίες περί συντηρητισμού του περιοδικού προέρχονταν συχνότερα από την αριστερά. Ενδεικτική της εικόνας που είχαν τα αριστερά έντυπα για τη *Νέα Εστία* είναι κείμενο των τελών της δεκαετίας του 1950 που είχε δημοσιεύσει ο Τάσος Βουρνάς στην *Αυγή* και το οποίο καταδίκασε τόσο τον συντηρητισμό όσο και την ευρύτερη ιδεολογικοπολιτική στάση του περιοδικού. Μεταξύ άλλων, ο Βουρνάς αναφέρει ότι παρα τα θετικά δείγματα που έδωσε το περιοδικό κατά την περίοδο Ξενοπούλου, με την αλλαγή διεύθυνσης, «η *Νέα Εστία* πήρε τον κατήφορο με το κεφάλι». Πιο συγκεκριμένα ο Τάσος Βουρνάς αναφέρει: «Αφού λιβάνισε τη δικτατορία προκαλώντας την αγανάκτηση του πνευματικού μας κόσμου, συνέχισε την έκδοσή της στην Κατοχή, για να καταλήξει, από την απελευθέρωση και δώθε, παθιασμένο βήμα πνευματικής συντήρησης απ' όπου ο καθένας μπορούσε να υποδαυλίζει το διχασμό του έθνους και το εμφύλιο μίσος. Ποτέ πνευματικό όργανο δεν είχε πέσει χαμηλότερα». Σύμφωνα με τον Βουρνά, όλα τα επόμενα χρόνια η *Νέα Εστία* τα πέρασε «χαροπαλεύοντας[...] ανάμεσα στη φθορά και την αφθαρσία», ώσπου το 1957 διακήρυξε στους αναγνώστες της την ανανέωση της. Αντ' αυτής όμως, συνεχίζει ο Βουρνάς, οι αναγνώστες της *Νέας Εστίας* έγιναν «θλιβεροί μάρτυρες των όψιμων ερωτοτροπιών της με το υπερατλαντικό πριγκηπόπουλο του παραμυθιού, που τρέχουν τα δολάρια από τα μπατζάκια του». Από τις αρχές του 1957, όπως σημειώνει, «όλα τα δημοσιεύματά της σφυροκοπούν υπομονετικά το τροπάρι: Ανατολή ίσον αυθαιρεσία. Δύση ίσον νόμος και ελευθερία[.]». Βλ. *Η Αυγή*, 13/11/1957 (Τάσος Βουρνάς, «Ανατολή, Δύση και “Νέα Εστία”», στήλη: Οι επιφυλλίδες της “Αυγής”).

⁸³⁵ Σύμφωνα με τον Tony Judt την περίοδο μεταξύ των πολέμων η άκρα δεξιά είχε υποστηριχθεί περισσότερο απ' όσο μπορούσε ο περισσότερος κόσμος να παραδεχθεί. Και προσθέτει: «Από τις Βρυξέλλες ως το Βουκουρέστι η πολεμική δημοσιογραφία και λογοτεχνία του 1930 έβριθε από ρατσισμό, αντισημιτισμό, υπερεθνικισμό, κληρικαλισμό και πολιτική αντίδραση. Διανοούμενοι, δημοσιογράφοι και δάσκαλοι που πριν και κατά τη διάρκεια του πολέμου είχαν εκφράσει φασιστικά ή υπερβολικά αντιδραστικά αισθήματα είχαν σοβαρούς λόγους μετά το 1945 να επιβεβαιώνουν με κραυγαλέο τρόπο τα νέα τους πιστεύω ως προοδευτικοί ή ριζοσπαστικοί (ή αλλιώς να αποδεχθούν να μουν σε προσωρινή ή μόνιμη αφάνεια). Αφού τα περισσότερα κόμματα και περιοδικά φασιστικών ή υπερσυντηρητικών πεποιθήσεων είχαν έτσι κι αλλιώς

Στο κείμενο με τίτλο «Ένα συντηρητικό καπέλο»⁸³⁶, ο διευθυντής του περιοδικού Πέτρος Χάρης, ενθουμούμενος μια φράση του Μιχαήλ Ροδά πριν ακόμη τελειώσει η Κατοχή, ότι η *Νέα Εστία* είναι ένα σε γενικές γραμμές συντηρητικό περιοδικό, προσπαθεί να αμυνθεί απέναντι στον χαρακτηρισμό και να τον καταρρίψει. Κι αυτό παρότι οι συμπληρωματικές επισημάνσεις του Μιχαήλ Ροδά στο κείμενο που επικαλείται ο Πέτρος Χάρης είναι πολύ κοντά στον τρόπο με τον οποίο το περιοδικό θέλει να αυτοπροσδιορίζεται. Υποστηρίζει, δηλαδή, ότι η *Νέα Εστία*, έστω και μέσα στο συντηρητικό της πρόγραμμα, επιτελεί ένα σημαντικό εθνικό έργο εν μέσω πολέμου και τηρεί μια «αξιοσημείωτη εθνική αξιοπρέπεια», απαντώντας στην καταστροφική δράση του πολέμου με τη χρήση των όπλων που μας παρέχουν η ποίηση και η τέχνη.

Παρόλ' αυτά ο διευθυντής της *Νέας Εστίας* αναρωτιέται πώς γίνεται να θεωρούσε μόνο ο Μιχαήλ Ροδάς το περιοδικό συντηρητικό κι ως εκ τούτου καταλήγει στο ότι είτε επρόκειτο για πλάνη του Ροδά είτε για ομαδική πλάνη των υπολοίπων. Και κάπου εκεί εξηγεί ότι οι έννοιες προοδευτικότητα και συντηρητισμός είναι σχετικές και μπορεί κάλλιστα κανείς να τις επικαλεστεί κακόβουλα ή καταχρηστικά, ιδίως όταν συγγέει τις ίδιες τις έννοιες με τις αντικειμενικές δυσκολίες που εμπεριέχει η μετάβαση από τη μία εποχή στην άλλη. Για παράδειγμα θεωρεί ότι πολλοί αξιόλογοι άνθρωποι του πνεύματος και της τέχνης μπορεί να γράφουν στην καθαρεύουσα «ανίσχυροι κάτω από μια μακριά και δυνατή συνήθεια», χωρίς αυτό να αφαιρεί κάτι από την αξία της γραφής τους. Όμως, σύμφωνα με τον Πέτρο Χάρη, για κάποιους η δημοσίευση καθαυτή κειμένων γραμμένων στην καθαρεύουσα μπορεί να συνιστά εκδήλωση συντηρητισμού.

Συνεχίζοντας πάνω στην υποκρισία που ο Πέτρος Χάρης θεωρεί ότι διέπει την προσέγγιση της έννοιας συντηρητισμός, λέει ότι συνήθως κάθε πνευματική προσπάθεια που μένει απλά στο στάδιο της αναζήτησης και δε φτάνει ως την καθιέρωση ή την ολοκλήρωση τείνει να θεωρείται προοδευτική, ενώ όταν κάτι τελεσφορήσει αυτομάτως καθίσταται συντηρητικό. Μ' αυτή την έννοια υποστηρίζει ότι μπορεί κάποιος να

παύσει τη λειτουργία τους (εκτός από την ιβηρική χερσόνησο όπου ίσχυε το αντίθετο), οι δημόσιες εκφράσεις πολιτικής συμπάθειας περιορίζονταν στο χώρο της αριστεράς και του κέντρου. Η δεξιά σκέψη και γνώμη στην Ευρώπη είχε εκλείψει». Βλ. Tony Judt, *Postwar, A history of Europe since 1945*, ό.π., σ. 197-198.

⁸³⁶ *Νέα Εστία*, τ. 870, έτος ΑΖ, 1/10/1963 (Πέτρος Χάρης, «Ένα «συντηρητικό» καπέλο», στήλη: Προβλήματα κ ερωτήματα, σ. 1255).

χαρακτηρίσει συντηρητική τη *Νέα Εστία*, κάτι που ο ίδιος επισημαίνει ρητά ότι δεν ισχύει. Και φέρνει παραδείγματα που ενισχύουν την άποψή του, όπως το γεγονός ότι η *Νέα Εστία* μετέφρασε πρώτη Κάφκα, αφιέρωσε την πρώτη της σελίδα στην *Πορτοκαλένια* του Ελύτη ή ότι έκανε αγώνα όταν η Φιλοσοφική σχολή ήθελε να κάνει το μάθημα της νέας λογοτεχνίας προαιρετικό. Παρομοιάζει μάλιστα την κατάσταση τη *Νέας Εστίας* με τον λογοτέχνη Κώστα Παρορίτη που, ενώ φορούσε συντηρητικό καπέλο και η εμφάνιση του παρέμενε ίδια για χρόνια, ιδεολογικά και διανοητικά είχε προχωρήσει περισσότερο από άλλους κατ' ευφημισμόν προοδευτικούς διανοουμένους.

Στις παραπάνω διαπιστώσεις που περιέχονται σ' ένα χειμαρρώδες κείμενο, ο αναγνώστης διακρίνει αρκετές αλήθειες, τόσο σε σχέση με την ρευστότητα των εννοιών σε μεταβατικές περιόδους, όσο και σε σχέση με το κατά καιρούς «άνοιγμα» του περιοδικού σε «τολμηρότερα» από τα συνηθισμένα κείμενα ή πρόσωπα. Προβληματίζει, ωστόσο, το ύφος του κειμένου που δημιουργεί συνειρμούς με τους επιθετικούς τόνους και την απολογητική τάση που αρχίζει να διέπει γενικότερα τον δεξιό λόγο της εποχής, ιδίως όταν το δίπολο κομμουνισμός-αντικομμουνισμός ατονεί σταδιακά σε σχέση με το δίπολο δεξιά-αντιδεξιά. Όταν δηλαδή αρχίζει να συσπειρώνεται περισσότερος κόσμος απέναντι στη δεξιά, στηρίζοντας τα επιτακτικά πολιτικής και κοινωνικής υφής αιτήματα της εποχής που είχαν εκφραστεί κατά κύριο λόγο από την αριστερά. Αυτή η ενοχικότητα διέπει το κείμενο του Πέτρου Χάρη, κατ' αρχάς εκ του γεγονότος ότι νιώθει την ανάγκη να αμυνθεί έντονα απέναντι στο χαρακτηρισμό «συντηρητικό»⁸³⁷, τον οποίο τεχνηέντως προσπαθεί να υποβαθμίσει υποστηρίζοντας ότι έχει ειπωθεί μόνο δια στόματος Μιχαήλ Ροδά.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο συντηρητισμός της *Νέας Εστίας* είναι συγκρατημένος και συχνά διαλλακτικός, καθώς και ότι στα κείμενα εμφανίζονται πολλές φορές θέσεις φιλελεύθερες και προοδευτικές. Οι δημοσιεύσεις αυτές εξάλλου δε μπορούν να λείψουν από ένα αξιόλογο περιοδικό πολιτιστικού περιεχομένου, αφού η τέχνη από μόνη της σπάει

⁸³⁷ Ένας από τους λόγους που η *Νέα Εστία* προσπαθεί ν' αποκρύψει τον συντηρητισμό της ήταν ότι, όπως αναφέρει ο Γιάννης Βούλγαρης, «ο αντικομμουνισμός είχε απορροφήσει τον συντηρητισμό» της μετεμφυλιακής Δεξιάς, καθιστώντας τον δεύτερο «μη παρουσιάσιμο»: «Ο αντικομμουνισμός και η εθνικοφροσύνη είχαν δεσπόσει στο λόγο της μετεμφυλιακής Δεξιάς σε τέτοιο βαθμό, ώστε είχαν απορροφήσει όλο εκείνο το βαθύ υπόστρωμα των “χαμηλόφωνων” αλλά συμπαγών συντηρητικών αξιών που χαρακτηρίζει κάθε (ευρωπαϊκή τουλάχιστον) κοινωνία». Για περισσότερα βλ. Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, β' έκδοση, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2002, σ. 60.

τα στενά ιδεολογικο-πολιτικά φράγματα, ακόμη κι όταν η γενική κατεύθυνση του περιοδικού τείνει προς τον ένα ή τον άλλο χώρο. Ωστόσο στο σύνολο των κειμένων, και παρά την αξιοπρεπή προσπάθεια για πολυφωνία, διαπιστώνει κανείς ότι η κυρίαρχη τάση είναι προς την παράδοση, τον καθωσπρεπισμό και τη διατήρηση της καθεστηκυίας τάξης, όπως θα παρατηρήσουμε κατά τη διάρκεια της μελέτης. Γι' αυτό και το περιοδικό χαρακτηρίζεται ως συντηρητικό στη μελέτη, ενώ επαναλαμβάνουμε συχνά ότι πρόκειται στο χώρο της δεξιάς, θεωρώντας ότι θα ήταν ατελέσφορη κάθε προσπάθεια να κατατάξουμε το περιοδικό εκτός αυτής. Πόσο μάλλον, όταν, όπως σημειώνει ο Meynaud, οι αποχρώσεις ανάμεσα στη δεξιά και το κέντρο, όπως εξάλλου και ανάμεσα στο κέντρο και την αριστερά, εκλείπουν τη συγκεκριμένη περίοδο και οι δυνάμεις τείνουν να συσπειρώνονται γύρω από τους τρεις μεγάλους χώρους⁸³⁸. Σημειώνεται, τέλος, ότι στο ιδιαίτερο μείγμα συντηρητισμού και φιλελευθερισμού του περιοδικού προστίθενται κάποια αντιδραστικά στοιχεία που δεν αρκούν όμως προκειμένου να χαρακτηρίσει κανείς τη *Νέα Εστία* ως αντιδραστικό περιοδικό.

6.3 Διαπιστώσεις και προβληματισμοί γύρω από το έθνος

Το ελληνικό έθνος, μαζί με τις κατακτήσεις του, τις συνυποδηλώσεις, τις αποτυπώσεις του στον πολιτικό και κοινωνικό βίο, αλλά και τις απειλές που σύμφωνα με το περιοδικό δέχεται, είναι κυρίαρχη έννοια και ένας από τους βασικούς άξονες ανάπτυξης της αρθρογραφίας. Για τη *Νέα Εστία* η συμβολή του ελληνικού πνεύματος στη διαμόρφωση του δυτικού πολιτισμού είναι ανεκτίμητη, γι' αυτό μεγάλο μέρος του περιοδικού αφιερώνεται στην αποτίμηση των κατακτήσεων του ελληνικού έθνους.

Σε κείμενο όπου μελετώνται οι ρίζες του ευρωπαϊκού φιλελληνισμού, για παράδειγμα, αναφέρεται ότι κατά τη μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης εποχή οι διανοούμενοι της δύσης στράφηκαν στις πολιτιστικές αξίες που δημιούργησαν οι Έλληνες και η Ελλάδα βρέθηκε στο επίκεντρο του ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος, από ιστορική και

⁸³⁸ Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τόμος Α', 1946-1965, β' έκδοση, μτφρ. Π. Μερλόπουλος, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2002, σ. 167.

πολιτισμική άποψη⁸³⁹. Από τα πιο ηχηρά παραδείγματα είναι ο Σατωμπριάν που σε άλλο κείμενο υπογεγραμμένο από τον Γρηγόρη Κασιμάτη⁸⁴⁰, χαρακτηρίζεται ως «μοναδικός» στην ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος συγγραφέας που δεν είναι τυχαίο ότι εμπνεύστηκε και βασίστηκε κατά κόρον στην ελληνική σκέψη- στοιχείο που εμφανίζεται να είναι απαραίτητο, από κοινού με τις διανοητικές του ικανότητες, στην κατάκτηση αυτής της μοναδικότητας για την οποία γίνεται λόγος⁸⁴¹.

Το «αθάνατο πνεύμα» των Ελλήνων, αναφέρεται αλλού, «ακράδαντα βεβαιωμένο από την Ιστορία, προορίζεται πάλι να μεγαλουργήσει εφ' όσον τα ελαττώματα των προτερημάτων μας δεν ανακόψουν τη ραγδαία ορμή του»⁸⁴². Αυτό το πνεύμα, σύμφωνα με το περιοδικό είναι που διαχωρίζει τους Έλληνες από άλλα κράτη που μπορεί να υπερέχουν αριθμητικά ή σε επίπεδα στρατιωτικής ισχύος. Το ίδιο πνεύμα είναι που παρουσιάζεται να έχει «κλονίσει κραταιές αυτοκρατορίες», να έχει γαλουχήσει την παγκόσμια διάνοηση και να έχει ωφελήσει ποικιλότροπα την ανθρωπότητα.

Για τους λόγους αυτούς η *Νέα Εστία* θεωρεί ότι δικαιωματικά η Ελλάδα μπορεί να χαρακτηριστεί «μάννα» του δυτικού πολιτισμού⁸⁴³. Όπως επισημαίνεται όλη η

⁸³⁹ *Νέα Εστία*, τ. 995, έτος ΜΒ', Χριστούγεννα 1968 («Ο γαλλικός φιλελευθερισμός και ο Σατωμπριάν», σ. 218).

⁸⁴⁰ Ο Γρηγόρης Κασιμάτης, πρόσωπο με μακρά πολιτική και υπουργική θητεία- τη δεκαετία του 1960 ενδεικτικά επιτελεί υπουργός Παιδείας στην κυβέρνηση Κ. Καραμανλή το 1961 και Π. Κανελλόπουλου το 1967- ανήκει στους τακτικούς αρθρογράφους της *Νέας Εστίας*. Σημειώνεται ότι ο Κασιμάτης, όπως και ο Πέτρος Χάρης, ήταν ένα από τα πρόσωπα, τα οποία, είχαν αναπτύξει θερμή σχέση με το CCF τη δεκαετία του 1950. Μεταξύ άλλων, ο Κασιμάτης είχε συμμετάσχει στο συνέδριο του CCF στο Μιλάνο το 1955, ενώ διατηρούσε αλληλογραφία με τον Μάικλ Τζόσελσον του CCF, ο οποίος συμβουλευόταν τον Κασιμάτη για ζητήματα που αφορούσαν στη δραστηριότητα του CCF στην Ελλάδα. Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, *Το Congress for Cultural Freedom (CCF) και η δραστηριότητά του στην Ελλάδα, 1950-1967 Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και αντικομμουνισμός*, ό.π., σελ. 118.

⁸⁴¹ *Νέα Εστία*, τ. 995, έτος ΜΒ, Χριστούγεννα 1968 (Γρηγ. Κασιμάτης, «Σατωβριάνδος, Ο πολίτης του νέου ελεύθερου κόσμου», σ. 143).

⁸⁴² *Νέα Εστία*, τ. 998, έτος ΜΓ, 1/2/1969 (Ν. Κ. Λούρος, «Ο καλλιεργημένος άνθρωπος», σ. 144).

⁸⁴³ Η άποψη ότι οι Έλληνες ίδρυσαν τον δυτικό πολιτισμό μπορεί να προϋπήρχε, ωστόσο μέσα στο περιβάλλον του Ψυχρού Πολέμου απέκτησε ιδιαίτερη σημασία για τη συγκρότηση της «νέας ελληνικής ταυτότητας». Despina Papadimitriou, «Establishing the cultural identity of the west in the early Cold War: A conceptual approach», ό.π., σ. 77. Η προβολή της Ελλάδας ως «μάννας του δυτικού πολιτισμού» υπήρξε στοιχείο που συναντήθηκε συχνά και στον διεθνή τύπο λαμβάνοντας διαφορετικές προεκτάσεις κατά περίπτωση. Για παράδειγμα, ο δεξιός γαλλικός τύπος το χρησιμοποίησε μεταπολεμικά, συσχετίζοντας το με την αντικομμουνιστική του προπαγάνδα. Όπως αναφέρει η Νάση Μπάλτα «το αρχαίο ελληνικό πνεύμα επιστρατεύεται για να προσδώσει κύρος στην ιδεολογία της δεξιάς και ο κομμουνισμός ανακηρύσσεται σε εχθρό της πεμπτουσίας του ανθρώπινου πολιτισμού». Βλ. Νάση Μπάλτα, *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος (1946-1949) μέσα από τον γαλλικό τύπο*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1993, σελ. 229-234.

«ραχοκοκαλιά» του ευρωπαϊκού πολιτισμού είναι «ποτισμένη» από την ελληνική παράδοση, γι' αυτό και είναι τόσο άμεσα ορατή στις τέχνες, τη φιλολογία, τη φιλοσοφία, τη γλωσσολογία και την ιστορία. Γιατί ο ευρωπαϊκός κόσμος, όπως πρεσβεύει η *Νέα Εστία*, δε θα μπορούσε να μην υποκλιθεί στον ελληνισμό, ως «φορέα μιας από τις θαυμασιότερες παραδόσεις πολιτισμού και πνευματικής μεγαλοσύνης»⁸⁴⁴.

Η ελληνική ιστορία σύμφωνα με το περιοδικό, ειδικά από τη στιγμή που συνυφάνθηκε με τον χριστιανισμό⁸⁴⁵, έχει αναχθεί σε «κολοσσιαία ηθική δύναμη» όχι μόνο για το ελληνικό έθνος, αλλά για ολόκληρο τον κόσμο και κάθε περίοδος βρίθει πνευματικών επιτευγμάτων και ηθικών διδαγμάτων⁸⁴⁶. Ειδικά στον αγώνα του 1821 παρουσιάζονται να αξιοποιήθηκαν στον υπέρτατο βαθμό όλες οι «αρχαίες αρετές» των Ελλήνων και η «τιτάνειος» αυτή προσπάθεια κατέληξε να μη συγκρίνεται με καμία άλλη στα παγκόσμια δεδομένα⁸⁴⁷.

Η αναφορά στον χριστιανισμό, ως στοιχείο άρρηκτα δεμένο με τη φυσιογνωμία του ελληνικού έθνους, επαναλαμβάνεται και σε άλλα κείμενα, κάποιες φορές για να στοιχειοθετήσει την «καθαρότητα» της ελληνικής φυλής⁸⁴⁸. Για παράδειγμα, υποστηρίζει η *Νέα Εστία*, ότι η ανάμιξη με τους Εβραίους ήταν απαγορευτική για τους Έλληνες μετά την υιοθέτηση του χριστιανισμού, αφού υπήρχαν θρησκευτικά εμπόδια για το γάμο με

⁸⁴⁴ *Νέα Εστία*, τ. 954, έτος ΜΑ', 1/4/1967 (Δημήτρης Σιατόπουλος, «Η αντίσταση του λόγου», στήλη: Επίκαιρες σκέψεις, σ. 442).

⁸⁴⁵ Ο Νίκος Σβορώνος σημειώνει ότι ο χριστιανισμός είχε πάντα ισχυρή θέση στη βυζαντινή ιδεολογία, ωστόσο μετά την άλωση η εκκλησία «αντικαθιστά στη συνείδηση των ελλήνων τη χαμένη αυτοκρατορία και η ορθοδοξία συνδέεται άρρηκτα με την ιδέα του γένους». Βλ. Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, ό.π., σ. 22.

⁸⁴⁶ Στοιχεία του λόγου της *Νέας Εστίας* που συναντούμε εδώ όπως οι πνευματικές και ηθικές παρακαταθήκες του ελληνισμού, η αποστολή των Ελλήνων και η ιδιότητά τους να είναι πάντα πρωτοπόροι κ.ο.κ. συναντώνται και σε άλλα έντυπα του συντηρητικού χώρου όπως η *Ελληνική Πρωτοπορεία* που κυκλοφόρησε το 1960. Βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ. 283-284.

⁸⁴⁷ *Νέα Εστία*, τ. 968, έτος ΜΑ', 1/11/1967 (Ε. Γ. Πρωτοψάλτης, «Ο Διονύσιος Κόκκινος και η ιστορία της ελληνικής επανάστασης», σ. 1459).

⁸⁴⁸ Αντίθετα με τη *Νέα Εστία*, που προασπίζεται στην καθαρότητα της φυλής, οι *Εποχές* δεν κάνουν μνεία ούτε δείχνουν να αποδέχονται τη φυλετική υπεροχή των Ελλήνων. Είναι χαρακτηριστικές σχετικές αναφορές των συντελεστών των *Εποχών* στην ευρύτερη αρθρογραφία τους, όπως εκείνη του Γ. Θεοτοκά στο περιοδικό *Ευθύνη*. Όπως υποστηρίζει ο Θεοτοκάς το έθνος «δεν είναι τίποτα άλλο: μια κοινή παράδοση που διαμορφώνει μιαν ομαδική συνείδηση». Ως εκ τούτου, συνεχίζει ο συγγραφέας, «η έξαρση του αίματος, της φυλής, με τη βιολογική έννοια είναι καθαρή μυθολογία που αποδείχτηκε, μάλιστα, στα χρόνια μας νοσηρή κι επικίνδυνη για την υπόσταση του ανθρώπου». *Ευθύνη*, Δεκέμβριος 1961 (Γιώργος Θεοτοκάς, «Παράδοση και μοναξιά», σελ. 92).

αλλόθρησκους. Όσον αφορά τις θεωρίες ανάμειξης Ελλήνων και Τούρκων η απάντηση του περιοδικού είναι ότι «οι Τούρκοι αναμίχθηκαν με Έλληνες, αλλά όχι οι Έλληνες με Τούρκους»⁸⁴⁹.

Ακόμη το ελληνικό έθνος και πνεύμα έχει δημιουργήσει, όπως επισημαίνεται, έννοιες όπως είναι η δημοκρατία και η ελευθερία και δεν είναι τυχαίο ότι η γαλλική επανάσταση είναι εμποτισμένη με τα ελληνικά ιδεώδη⁸⁵⁰. Η ιδέα αυτή, ότι ο ελληνισμός εξέθρεψε την έννοια της ελευθερίας, επαναλαμβάνεται συχνά στο περιοδικό, με την επισήμανση ότι η Ελλάδα ήταν το μόνο προσφιλές περιβάλλον για την γέννηση και την ανάπτυξη της έννοιας ελευθερία⁸⁵¹. Άκρως ενδεικτική είναι η φράση: «Όλοι οι άνθρωποι μπορούν να είναι Έλληνες, γιατί όλοι οι άνθρωποι πρέπει να είναι απολυτρωμένοι από τον φόβο και να είναι ελεύθεροι»⁸⁵².

Συνεχίζοντας το συλλογισμό του ο γράφων υπογραμμίζει ότι η φάση που διανύει η ανθρωπότητα, με όλες τις δυσκολίες και τις ανελευθερίες που περιέχει είναι ανθελληνική. Γι' αυτό και θα πρέπει να στραφούμε στον ελληνισμό για να βρούμε απαντήσεις στα διλήμματα που έχουν προκύψει.

Εκτός από τα κείμενα στα οποία γίνεται εξύμνηση της μοναδικότητας και των επιτευγμάτων του ελληνικού έθνους, η *Νέα Εστία* δεν παραλείπει να εστιάσει στις υποχρεώσεις των Ελλήνων προκειμένου να διατηρήσουν αναλλοίωτη την ελληνική ταυτότητα και να βοηθήσουν στην ισχυροποίηση του ελληνικού έθνους. Ένας τρόπος είναι μέσα από τη μελέτη των ιστορικών παραδόσεων και την εφαρμογή των διδαγμάτων τους στο παρόν:

«Εάν θέλωμεν να τα διατηρήσωμεν(τα όρια της χώρας) ασφαλή και να τα επεκτείνωμεν ίσως εν τω μέλλοντι ώστε να καλύψουν τους ανεκπλήρωτους εισέτι εθνικούς πόθους, οφείλομεν να διατηρήσωμεν ως κόρην οφθαλμού τας ιστορικάς μας

⁸⁴⁹ *Νέα Εστία*, τ. 942, έτος Μ', 1/10/1966 (Ελλη Λαμπρίδη, «Η γλώσσα μας, Α'», σ. 1356).

⁸⁵⁰ *Νέα Εστία*, τ. 835, έτος ΛΣΤ', 15/4/1962 (Θανάσης Απάρτης, «Η εθνική επέτειος», σ. 536).

⁸⁵¹ Χαρακτηριστικός είναι ο λόγος συντηρητικών λογίων όπως ο Κ. Τσάτσος, στον οποίο περιγράφεται η «πολιτιστική αποστολή» που έχει η Ελλάδα να μεταδώσει την έννοια της ελευθερίας στον υπόλοιπο κόσμο. Βλ. Despina Papadimitriou, «Establishing the cultural identity of the west in the early Cold War: A conceptual approach» στο *Historein*, ό.π., σ. 77.

⁸⁵² *Νέα Εστία*, τ. 929, έτος Μ', 15/3/1966 (Γ. Κουρνούτος, «Ο Έλληνας κι ο κόσμος», σ. 384).

παραδόσεις, να μελετώμεν μεθοδικώς την ιστορίαν και να εμπνεώμεθα από τα μαθήματα της»⁸⁵³.

Η εδαφική ακεραιότητα, σε συνδυασμό με τις αλυτρωτικές διεκδικήσεις που διακρίνονται στο παραπάνω απόσπασμα θυμίζουν πολύ έντονα τον λόγο της εθνικοφροσύνης. Επίσης στην προέκταση αυτής της σκέψης διακρίνεται η μετεμφυλιακή ανησυχία, όπως αναφέρει ο Jean Meynaud, των αντικομμουνιστικών παραγόντων μήπως ο ηττηθείς κομμουνισμός καταφέρει με τη βοήθεια ξένου στρατού να ανταποδώσει⁸⁵⁴.

Συνεχίζοντας πάνω στον περί έθνους λόγο του περιοδικού, πολύ σημαντικός παράγοντας για την διαφύλαξη της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων θεωρείται και ο προσδιορισμός τού τι πραγματικά συνιστά ο ελληνισμός. Για να «αναχθούμε στο καθαρά ελληνικό συστατικό του γένους», όπως αναφέρει η *Νέα Εστία*, οφείλουμε να διατηρήσουμε καθαρό το γλωσσικό μας ιδίωμα, ανεπηρέαστο από τη ζημιογόνα επιρροή του δυτικού πολιτισμού και να το απαλλάξουμε από τα φθοροποιά στοιχεία που του έχουν προσκολληθεί στο πέρασμα των αιώνων. Ζητούμενο αυτής της διαδικασίας και της ευρύτερης αναζήτησης περί της βαθύτερης ουσίας του ελληνισμού είναι «να φθάσουμε κάποτε σε μία καθαρή παράσταση του ελληνισμού, απαραίτητη ολοκλήρωση της εθνικής μας αυτογνωσίας»⁸⁵⁵. Ο ελληνοκεντρισμός της *Νέας Εστίας* περιλαμβάνει αμφισβήτηση της δύσης και απόρριψη του μιμητισμού των ξένων, παραπέμποντας στην «παλιά» διάκριση ευρωπαϊσμού και ελληνοκεντρισμού που συνδέθηκε με το δίλημμα ελληνικότητα-νεοτερικότητα⁸⁵⁶.

Εξίσου σημαντικός στη διατήρηση της ισχύος του ελληνισμού είναι, σύμφωνα με το περιοδικό, ο ρόλος των απόδημων Ελλήνων, που διαδίδουν στον κόσμο τον πολιτισμό της Ελλάδας. Η συγκεκριμένη τάση ενισχύθηκε κατά τη δεκαετία του 1960 σε περιβάλλοντα όπως αυτό της Αμερικής, όπου η άνοδος του εθνοτισμού ευνόησε τη

⁸⁵³ *Νέα Εστία*, τ. 979, έτος ΜΒ', 15/4/1968 (Κ. Α. Αλεξανδρής, «Η πρακτική χρησιμότης της μελέτης της ιστορίας»).

⁸⁵⁴ Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τόμος Α', 1946-1965, ό.π., σ. 459.

⁸⁵⁵ *Νέα Εστία*, τ. 927, έτος Μ', 15/2/1966 (Κ. Θ. Δημαράς, «Κοινός παρονομαστής», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από το *Βήμα*, σ. 245).

⁸⁵⁶ Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 16-24.

διατήρηση ελληνικών πολιτισμικών χαρακτηριστικών για τους εκεί μετανάστες⁸⁵⁷. Το περιοδικό προτείνει σε κάθε επίσκεψή των μεταναστών στην Ελλάδα να φροντίζουμε να «δυναμώνουμε τον πατριωτισμό» τους κι εκείνοι με τη σειρά τους να κάνουν ό,τι μπορούν φεύγοντας ξανά από την Ελλάδα, ώστε ο πολιτισμός μας να γίνει κτήμα της ανθρωπότητας⁸⁵⁸. Όπως αναφέρεται αλλού, η προσήλωση των ξενιτεμένων στην παράδοση μας, μέσα από την εκμάθηση παραδοσιακών χορών, μέσα από τη γλώσσα μας και από οποιοδήποτε άλλο ελληνικό στοιχείο⁸⁵⁹, ενδυναμώνει την εθνική συνείδηση:

“Κι είναι πολύτιμη αυτή η προσήλωση, γιατί κρατάει μαζί της κοντά στο χορό, και το ντύσιμο το παλιό, και το τραγούδι της πατρίδας και τη γλώσσα τη λαϊκή, στοιχεία που ζεσταίνουν και διατηρούν με γραφική προβολή την εθνική συνείδηση”⁸⁶⁰.

Γενικότερα, όμως, οι άνθρωποι που ασχολούνται με τον πολιτισμό οφείλουν, με βάση το περιοδικό, να διαφυλάττουν το ελληνικό στοιχείο σε ό,τι κάνουν. Έτσι, σε ένα από τα σχετικά κείμενα, η ποίηση του Άγγελου Σικελιανού επαινείται λόγω του ό,τι «μοσχοβολάει Ελλάδα». «Ό,τι είναι ανόθευτα και καθάρια ελληνικό, είναι ταυτοχρόνως και πανανθρώπινο», προσθέτει ο Τάκης Μπαρλάς που υπογράφει το κείμενο⁸⁶¹.

Η *Νέα Εστία*, παράλληλα με όλα αυτά, επισημαίνει τους κινδύνους, τις απειλές και τα χτυπήματα που δέχεται το ελληνικό έθνος, τα οποία οι Έλληνες πρέπει να αντιμετωπίζουν με διαρκή επαγρύπνηση. Το περιοδικό προβληματίζεται γύρω από όλα αυτά που δημιουργούν αγωνία για το αν ο πολιτισμός των «προηγμένων» θα αφομοιώσει τον ελληνικό πολιτισμό, μαζί με τη γλώσσα, τη συνείδηση, το ήθος και την εθνική του φυσιογνωμία⁸⁶². Σε όλη της την ιστορία, όπως επισημαίνει το περιοδικό, η Ελλάδα είχε

⁸⁵⁷ Αλέξανδρος Κιτροέφ, «Βόρεια και Νότια Αμερική, Οι ομογενείς στις ΗΠΑ, τον Καναδά, τη Λατινική Αμερική», ό.π., σ. 305.

⁸⁵⁸ *Νέα Εστία*, τ. 912, έτος ΛΘ', 1/7/1965 (Πέτρος Χάρης, «Οι απόδημοι και ο ελληνικός πολιτισμός», στήλη: *Προβλήματα κ ερωτήματα*, σ. 835).

⁸⁵⁹ Για την εκτίμηση του ρόλου των πολιτιστικών δραστηριοτήτων και τη διατήρηση των ελληνικών εθίμων από τους Έλληνες της διασποράς βλ. Σ. Κάτσικας, *Ο απόδημος Ελληνισμός, Φάκελος Αυστραλία, ΗΠΑ, Καναδάς, Νέα Ζηλανδία*, έκδ. Υπ. Εξωτερικών- Γεν. Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού, Αθήνα 1995, σ. 140.

⁸⁶⁰ *Νέα Εστία*, τ. 780, έτος ΛΔ', 1/1/1960 (Δημ. Λουκάς, «Ο χορός στη λαογραφία μας», σ. 45).

⁸⁶¹ *Νέα Εστία*, τ. 814, έτος ΛΕ', 1/6/1961 (Τάκης Μπαρλάς, «Επειτα από δέκα χρόνια, Άγγελος Σικελιανός», σ. 702).

⁸⁶² *Νέα Εστία*, τ. 820, έτος ΛΕ, 1/9/1961 (Ε. Π. Παπανούτσος, «Κράτη Πολυεθνή», στήλη: *Η κίνηση των ιδεών*, από το *Βήμα*, σ. 1175).

να αντιμετωπίσει τέτοιου είδους επιθέσεις και αντιξοότητες που ακόμη και σήμερα της έχουν αφήσει ανοιχτές πληγές:

«Οι Έλληνες της Πόλης παλεύουν για μια θλιβερή επιβίωση. Για το μαρτυρικό ελληνισμό της Β. Ηπείρου οι διεθνείς συνθήκες δε μας επιτρέπουν να μιλάμε. Από τον αιγυπτιώτη ελληνισμό απομένουν εκεί κάτω μερικά άθλια ράκη. Απομένει η Κύπρος, το γνησιότερο κομμάτι της Ελλάδας, έξω από τα σύνορά μας...»⁸⁶³.

Ήδη από την απελευθέρωση των Ελλήνων από τους Τούρκους, όπως αναφέρει κείμενο που αναδημοσιεύεται από το *Βήμα*, είχαν δημιουργηθεί ερωτηματικά για τη βιωσιμότητα του ελληνικού κράτους, ενώ οι πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες δημιουργούσαν ένα κλίμα απομονωτισμού της χώρας. Την αβεβαιότητα αυτή⁸⁶⁴ εκμεταλλεύτηκαν πολλές φορές οι μεγάλες δυνάμεις, την ώρα που οι Έλληνες έψαχναν για ασφάλεια στη βασιλεία ή στην «αφόρητη προγονοπληξία», με τον ίδιο τρόπο που οι νέοι της χώρας έψαχναν να καλύψουν την οικονομική τους ανασφάλεια με τη θεσιθηρία⁸⁶⁵.

Πολλοί είναι εκείνοι που ενισχύουν αυτή την προσπάθεια αποδόμησης του ελληνικού παρελθόντος και γοήτρου, επιφέροντας κι άλλα πλήγματα στην εθνική περηφάνια των Ελλήνων. Ως παράδειγμα δίνεται το γεγονός ότι σε γαλλικό λεξικό πέρασε η λέξη grec με την ερμηνεία «χαρτοκλέφτης». Ο Πέτρος Χάρης υπενθυμίζει τα προφητικά λόγια του Ξενοπούλου, που είχε επισημάνει το πρόβλημα χρόνια πριν, υπογραμμίζοντας ότι κάθε φορά που θα υπάρχει αντιδικία μεταξύ ενός Έλληνα και ενός Γάλλου, ο Γάλλος θα υπενθυμίζει στον Έλληνα ότι το όνομα του στη Γαλλία είναι συνώνυμο του κλέφτη: «[...] δικαίως πληγώνεται η καρδιά, όταν ακούουν λαόν, τον οποίον υπέρ πάντα άλλον αγαπούν, να τους εμπτύη κατά πρόσωπον ως ύβριν το υπερήφανον και ένδοξον εθνικόν των όνομα»⁸⁶⁶.

⁸⁶³ *Νέα Εστία*, τ. 957, έτος ΜΑ', 15/5/1967 (Χατζ., «Η Μοίρα του Ελληνισμού», στήλη: Επικαιρότητες, σ. 687).

⁸⁶⁴ Η χώρα κατά τη φάση αυτή της αβεβαιότητας, αμφιταλαντευόταν ανάμεσα σε διλήμματα όπως «εθνική ή υπερεθνική τάξη», «πνευματική σύνδεση με τη Δυτική Ευρώπη ή συνέχιση της μεταβυζαντινής παράδοσης», «διατήρηση της παράδοσης ή της πραγμάτωσης κοινωνικής αλλαγής» κ.λπ. Βλ. Δημ. Γρ. Τσάκωνας, *Προβλήματα Ελληνικότητας: Κοινωνιολογία και Φιλοσοφία του Νέου Ελληνισμού*, ό.π., σ. 107.

⁸⁶⁵ *Νέα Εστία*, τ. 858, έτος ΛΖ', 1/4/1964 (Γ. Α. Δασκαλάκης, «Οι νέοι προσανατολισμοί μας», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από το *Βήμα*, σ. 471).

⁸⁶⁶ *Νέα Εστία*, τ. 796, έτος ΛΔ', 1/9/1960 (Πέτρος Χάρης, «Η Παρεξήγηση», στήλη: *Προβλήματα και ερωτήματα*).

Ο αναγνώστης ξαναβρίσκει το θέμα και σε άλλα κείμενα της *Νέας Εστίας*, με την επισήμανση, μεταξύ άλλων, ότι το πρόβλημα παίρνει διαστάσεις «κολλητικής ασθένειας», αφού ξεκινώντας από τα γαλλικά λεξικά, η λέξη θα αρχίσει να μπαίνει με την ίδια ερμηνεία και στα αγγλικά, γερμανικά και άλλα λεξικά⁸⁶⁷.

Συνολικά, όπως διαπιστώνεται από τα παραπάνω παραδείγματα, ο λόγος της *Νέας Εστίας* αντλεί μεγάλο μέρος των αναλύσεων του σε σχέση με το έθνος από το «οπλοστάσιο» του εθνικισμού, αφού το περιοδικό επικαλείται μεταξύ άλλων την ιερή αποστολή του έθνους⁸⁶⁸, την ευγνωμοσύνη που οφείλει να εκφράζει ολόκληρη η ανθρωπότητα απέναντι στο ελληνικό έθνος για τη γέννηση του δυτικού πολιτισμού και των αξιών του, τις έξωθεν επιθέσεις κι επιρροές στις οποίες το έθνος πρέπει να αντισταθεί, την ορθοδοξία ως στοιχείο σύμφυτο με το ελληνικό έθνος κ.ο.κ.⁸⁶⁹

Σημειώνεται πάντως ότι από τον περί έθνους λόγο της *Νέας Εστίας* λείπει η ρητή αναφορά στην έννοια της εθνικοφροσύνης, αν και πολλά από τα άρθρα αναδεικνύουν στοιχεία που εμπίπτουν στον ορισμό της κυρίαρχης ιδεολογίας των νικητών του εμφυλίου. Για παράδειγμα παρατηρήσαμε στα παραπάνω κείμενα το ελληνικό πνεύμα να παρουσιάζεται ως μοναδικό και η Ελλάδα διαχρονικά αρμόδια να δώσει τα φώτα της σε ολόκληρη της ανθρωπότητα. Με τον τρόπο αυτό προβάλλονται οι έννοιες του «εκλεκτού», του «πεπρωμένου», της «αποστολής»⁸⁷⁰. Επίσης, το περιοδικό περιγράφει συχνά αυτό που στη γλώσσα της εθνικοφροσύνης προσδιορίζεται ως «αληθινοί Έλληνες», ενώ δίνεται έμφαση στις αξίες της ηθικής, της ευπρέπειας, της τάξης και στην ιδέα της

⁸⁶⁷ *Νέα Εστία*, τ. 804, έτος ΛΕ', 1/1/1961 (Alexander Steinmetz, «Ένα καλό παράδειγμα», σ. 59).

⁸⁶⁸ Ο Πέτρος Χάρης είχε αναφερθεί επανειλημμένα εντός κι εκτός *Νέας Εστίας* στην «οικουμενική αποστολή των Ελλήνων» ως το στοιχείο που καθορίζει το περιεχόμενο του Ελληνισμού κι είναι άρρηκτα δεμένο με την «μαρτυρία της Ορθοδοξίας». Βλ. για παράδειγμα *Ελευθερία*, 14/3/1965 (Πέτρος Χάρης, «Τα νέα βιβλία, Χρήστου Γιανναρά: Η κρίση της προφητείας», στήλη: Η τέχνη κι η εποχή μας).

⁸⁶⁹ Σύμφωνα με το Ιωάννη Στεφανίδη τα παραπάνω αποτελούσαν στοιχεία του τρόπου που η ελληνική πολιτική κουλτούρα αποτυπωνόταν στο δημόσιο λόγο, χρησιμοποιώντας μια αναχρονιστική επιχειρηματολογία «αλτρωτικού εθνικισμού». Βλ. Ιωάννης Δ. Στεφανίδης, *Εν ονόματι του έθνους, Πολιτική κουλτούρα, αλτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967*, εκδ. Επίκεντρο, Αθήνα 2010, σ. 24.

⁸⁷⁰ Η Δέσποινα Παπαδημητρίου αναφέρει ότι τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά συναντώνται και στην ιδεολογία που ο John Fousek περιγράφει ως «αμερικανική εθνικιστική παγκοσμιοποίηση». Βλ. Despina Papadimitriou, «Establishing the cultural identity of the west in the early Cold War: A conceptual approach» στο *Historein*, ό.π., σ. 79.

εθνικής ενότητας απέναντι στον εχθρό που είναι ο κομμουνισμός⁸⁷¹. Εκείνο που αξίζει, τέλος, να σημειωθεί είναι ότι τα εθνικιστικά επιχειρήματα και ο αλυτρωτισμός της *Νέας Εστίας* που, όπως είδαμε, πολλές φορές συνοδεύονται από ξενοφοβική ρητορική, συναντώνται στο περιοδικό εξίσου συχνά με την, συσχετιζόμενη με το αίσθημα ασφάλειας, πίστη της ένταξης της Ελλάδας στη δύση και την ατλαντική συμμαχία, όπως θα φανεί σε επόμενο κεφάλαιο⁸⁷².

6.4 Η ερμηνεία της έννοιας «ελληνικότητα»

Η συζήτηση περί ελληνικότητας που συνεχίζει να είναι παρούσα στον λόγο των διανοουμένων κατά τη δεκαετία του 1960, εμφανίζεται και στη *Νέα Εστία* η οποία προσεγγίζει με τον δικό της τρόπο την έννοια. Όπως αναφέρει το περιοδικό, η έννοια της ελληνικότητας επιβάλλει ένα «πλέγμα αυτοδεσμεύσεων» που αποκτά εφαρμογή σε διάφορα πεδία, όπως για παράδειγμα ο τουρισμός⁸⁷³. Η *Νέα Εστία* επισημαίνει ότι μαζί με όλες τις απειλές που αντιμετωπίζει η χώρα, υπάρχει ένα «ισχυρό αμυντικό κρηπίδωμα» που είναι η ιστορική και πνευματική κληρονομιά των Ελλήνων η οποία και καθορίζει τα όρια της ελληνικότητας. Τα όρια αυτά δεν αγγίζουν ούτε τη μισαλλοδοξία, ούτε τον υπερπατριωτισμό, αλλά ορίζουν ένα υγιές πλαίσιο αξιοποίησης όλων των επιτευγμάτων και ιδιαιτεροτήτων του ελληνισμού:

«...οι υπεύθυνοι τουριστικοί παράγοντες της χώρας οφείλουν ν' αναζητήσουν την "ελληνικότητα" στην πνευματική αποσκευή της χώρας, στο νόμο που ρυθμίζει την πορεία της μέσα στην ιστορία, στα μέτρα που διέπουν τη διαμόρφωση της γης και γενικά το φυσικό τοπίο, στην ιδιοτυπία χαρακτήρα, ψυχολογίας και ευαισθησίας του

⁸⁷¹ Βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ. 173-178.

⁸⁷² Η αμερικανική πολιτιστική διπλωματία προσπαθούσε να αντιστρέψει τα αντιαμερικανικά αισθήματα που γεννούσε ο ελληνικός εθνικισμός προβάλλοντας τη σύνδεση των αξιών του αμερικανισμού με την προοπτική της κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης. Βλ. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο «άλλος» ψυχρός πόλεμος, Η αμερικανική πολιτιστική διπλωματία στην Ελλάδα, 1953-1973*, ό.π., σελ. 139.

⁸⁷³ *Νέα Εστία*, τ. 939, έτος Μ', 15/8/1966 (Σπύρος Λουλακάκης, «Η Ελληνικότητα και ο τουρισμός», σ. 1155).

Έλληνα, τέλος, στην ανάγκη επιβίωσης του Ελληνισμού, όχι μόνο σαν φυσικής μονάδας, αλλά και σαν φορέα ιδίου πολιτισμού και καλλιέργειας»⁸⁷⁴.

Το λάθος εντοπίζεται στον τρόπο που λειτουργούν οι σύγχρονοι Έλληνες, στο ότι προσπαθούν δηλαδή να γίνουν ανταγωνιστικοί ως προς τους άλλους λαούς, μιμούμενοι τα ξένα πρότυπα και αποποιούμενοι έτσι τα συγκριτικά τους πλεονεκτήματα που είναι τα ελληνικά θέματα, το ελληνικό ύφος, η ελληνική κληρονομιά. Με τον τρόπο αυτό, υπονομεύεται η ελληνικότητα, ενώ αναστέλλεται και η διαδικασία «φυσιολογικής ωρίμασης» πολλών τομέων της ελληνικής ζωής μέσα από μία εκβιαστική και σε λάθος κατεύθυνση δρομολόγηση της εξέλιξής τους⁸⁷⁵.

Το ερώτημα τίθεται ξανά αλλού με παρόμοιο τρόπο και συγκεκριμένα με τη διερώτηση αν η ελληνικότητα μπορεί να διατηρηθεί μέσα σε μία ευρωπαϊκή ομοσπονδία που έχει δημιουργηθεί από τις ίδιες τις ανάγκες του καιρού⁸⁷⁶. Η ανάγκη συνύπαρξης της ελληνικότητας με την ευρωπαϊκή ομοσπονδία, όπως αναφέρει εδώ το περιοδικό, δικαιώνει την υπόθεση ότι η ελληνικότητα της περιόδου αυτής αρθρώνεται μέσα σ' ένα πλαίσιο αποδοχής της ενσωμάτωσης στη διεθνή κοινωνία, πράγμα που κάνει κάποιους να τη χαρακτηρίζουν «ανοικτή» ελληνικότητα, στο πλαίσιο της οποίας είναι εφικτή η σύζευξη εθνικού και παγκόσμιου⁸⁷⁷, και όχι «κλειστή» και «επιθετική»⁸⁷⁸ ελληνικότητα.

⁸⁷⁴ *Νέα Εστία*, τ. 939, έτος Μ', 15/8/1966 (Σπύρος Λουλακάκης, «Η Ελληνικότητα και ο τουρισμός», σ. 1155).

⁸⁷⁵ *Νέα Εστία*, τ. 951, έτος ΜΑ', 15/2/1967 (Σπύρος Λουλακάκης, «Η Ελληνικότητα και ο Τουρισμός», σ. 241).

⁸⁷⁶ Το ερώτημα αυτό σχετίζεται με την αποκαλούμενη από κάποιους θεωρητικούς «κρίση ταυτότητας» του ελληνισμού μετά την απελευθέρωση. Για παράδειγμα: «Η κρίση ταυτότητας που εμφανίζεται στον 19^ο και στον 20^ο αιώνα αποτελεί συστατικό στοιχείο του σύγχρονου ελληνισμού γιατί το κύριο αίτημά της είναι η αναδόμηση της αυτοσυνειδησίας του σε νέες βάσεις και νέα πλαίσια αναφοράς. Η κρίση είναι το αποτέλεσμα της μετατροπής μιας πολιτιστικής σε μια πολιτική ταυτότητα [...] Η νέα ταυτότητα, η εθνική είναι πολιτική και κατατείνει στη μορφοποίηση του ελληνισμού σε αυτοτελές και ανεξάρτητο εθνικό κράτος και στην ένταξη του κράτους αυτού σε ένα διεθνές σύστημα μεμονωμένων πολιτικών οντοτήτων». Βλ. Δ. Γ. Τσαούσης, *Ελληνισμός- Ελληνικότητα*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1983, σ. 21.

⁸⁷⁷ Παρότι το περιοδικό εστιάζει εδώ στην περίπτωση της ΕΟΚ και όχι εν γένει στη Δύση, ενδιαφέρον παρουσιάζει ο συσχετισμός του διπόλου εθνικό-παγκόσμιο με την εθνικοφοροσύνη. Η τελευταία, όπως αναφέρει η Δέσποινα Παπαδημητρίου «εγγράφεται στο εθνικό πεδίο και συγχρόνως στο σύστημα αξιών της Δύσης». Η σχέση του εθνικού με το παγκόσμιο διαμορφώθηκε σε μια μη συγκρουσιακή βάση λόγω της αποδοχής της ηγεμονίας των ΗΠΑ οι στόχοι των οποίων παρουσιάζονται να συμπίπτουν με εκείνους του «ελεύθερου κόσμου». Βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ. 178-180.

⁸⁷⁸ Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτης, «Πολιτισμικές και ιδεολογικές εκφράσεις της μετεμφυλιοπολεμικής νεωτερικότητας», στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο(1945-1967)*, 4^ο

Στη συνέχεια του συλλογισμού περί ένταξης της ελληνικότητας στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι το περιοδικό οδηγείται στον χαρακτηρισμό της ελληνικότητας ως «το βαθύτερο ύφος και ήθος μας». Όπως υπογραμμίζει, δεν έχει να κάνει με επιφανειακά χαρακτηριστικά που μας διαφοροποιούν από άλλους λαούς, όπως για παράδειγμα κλιματολογικές συνθήκες, αλλά με ένα σύνολο από «έκτυπα» χαρακτηριστικά αποτυπωμένα μέσα στο ανθρώπινο πνεύμα σε χρόνο και σε συνθήκες που να τα καθιστούν απολύτως μοναδικά. Η μοναδικότητα των χαρακτηριστικών αυτών, κάνει τον αγώνα για την επιβίωσή τους απολύτως απαραίτητο, όσο κόπο κι αν συνεπάγεται⁸⁷⁹.

Η ελληνικότητα, σε άλλο κείμενο, παίρνει τον ορισμό της, μέσα από το παράδειγμα της τέχνης του Σολωμού. Η ελληνικότητα δηλαδή του Σολωμού, έγκειται σύμφωνα με το περιοδικό στο ότι βρήκε το νήμα που ενώνει την ελληνική παράδοση από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα και έδωσε γλαφυρά μέσα από την τέχνη του την αίσθηση αυτής της συνέχειας, πράγμα που διαμόρφωσε τον «σύγχρονο λυρισμό μας»⁸⁸⁰. Η εν λόγω συνέχεια και η συνέπεια της εθνικής πνευματικής πορείας του ελληνισμού, είναι με βάση τη *Νέα Εστία*, θεμελιώδες συστατικό της ελληνικότητας.

Εν κατακλείδι, μιλώντας για ελληνικότητα, το περιοδικό αναφέρεται στην αναγκαιότητα να εξετάσουμε την ευρωπαϊκή προοπτική της χώρας, πάντα όμως με άξονα τη διατήρηση των ιδιαίτερων εθνικών χαρακτηριστικών της⁸⁸¹. Παρότι, όπως παρακολουθήσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, η σύζευξη του ευρωπαϊκού προσανατολισμού και της δημοτικιστικής παράδοσης με την αναφορά στις ρίζες συναντάται και στις *Εποχές*, εκείνο που διαφοροποιεί την προσέγγισή των δύο περιοδικών απέναντι στην ελληνικότητα είναι η αναλογία των δύο στοιχείων. Ενώ στις *Εποχές* το

επιστημονικό συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο 24-27 Νοεμβρίου 1993, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1994, σ. 406. Ωστόσο στο λόγο της *Νέας Εστίας*, δεν έχουν εξαλειφθεί και οι επιβιώσεις της πιο επιθετικής ελληνικότητας της προηγούμενης περιόδου, κατά την οποία η έννοια της ελληνικότητας είχε συνδεθεί με τον «εσωστρεφή, αμυντικό, πεσιμιστικό και μάλλον ξενόφοβο εθνοκεντρισμό». Βλ. Ιωάννης Δ. Στεφανίδης, *Εν ονόματι του έθνους, Πολιτική κουλτούρα, αλυτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967*, ό.π., σ. 45.

⁸⁷⁹ *Νέα Εστία*, τ. 852, έτος ΛΖ', 1/1/1963 (Τάσος Αθανασιάδης, «Ο Περικλής Γιαννόπουλος», σ. 19).

⁸⁸⁰ *Νέα Εστία*, τ. 811, έτος ΛΕ', 15/4/1961 (Πάνος Καραβιάς, «Ο Σολωμός», στήλη: Η κίνηση των ιδεών).

⁸⁸¹ Στον λόγο της ελληνικότητας υπάρχει μια έννοια «αντίστασης» στη δυτική κουλτούρα που όμως παύει να είναι «χοντροκομμένος μισοξενισμός» και μετατρέπεται σε πρόκληση που συνδυάζεται με «αναζήτηση εθνικής πρωτοτυπίας». Βλ. Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 40-41.

ξεπέρασμα του εθνοκεντρισμού και ο ευρωπαϊκός χαρακτήρας είναι τα πιο ισχυρά στοιχεία του μείγματος, στη *Νέα Εστία* η προσκόλληση στις ρίζες δέχεται να συνυπάρξει με την ευρωπαϊκή πρόκληση με μεγαλύτερη δυσκολία.

6.5 Η *Νέα Εστία* περί εθνικισμού

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα στοιχεία στον λόγο περί έθνους του περιοδικού, είναι ο τρόπος που η *Νέα Εστία* αντιλαμβάνεται τον εθνικισμό. Για παράδειγμα, το περιοδικό διαχωρίζει τον εθνικισμό ανάλογα με τα κίνητρά του, προκειμένου να εξυψώσει τον ελληνικό εθνικισμό έναντι εκείνου άλλων λαών. Έτσι καταγγέλλεται το «ανθρωποκτόνο πνεύμα» του τουρκικού εθνικισμού- αναφέρεται και ως «κατακόκκινη αιμοδιψία»- επειδή, σύμφωνα με τον Ανδρέα Καραντώνη, δεν βρίσκει έρεισμα σε επιτεύγματα ή θετικά πεπραγμένα του τουρκικού λαού: «[...] ενός λαού που δεν έχει προσφέρει τίποτα στην ιστορία και τον πολιτισμό, εκτός από μάχες, σφαγές, εκατόμβες, πολιτικές δολοφονίες, πρωτογονισμό, προσήλωση σε βάρβαρά έθιμα, αμορφωσιά και ανικανότητα προσαρμογής σε κάθε πνευματική πρόοδο και εξέλιξη»⁸⁸².

Αντίστοιχα, παρουσιάζεται ως λογικό να έχει χρωματιστεί αρνητικά ο όρος εθνικισμός, επειδή έχει συνδεθεί με την τάση κάποιων λαών να κυριαρχούν πάνω στους άλλους με τη βία, όπως στην περίπτωση του γερμανικού εθνικοσοσιαλισμού ή του ιταλικού φασισμού. Από την άλλη, υπάρχει και ο αραβικός ή ο παναφρικανικός εθνικισμός που, μαζί με τα αρνητικά τους, έχουν θετικό υπόβαθρο, γιατί είναι συνδεδεμένοι με το αίτημα της φυγής από την υπανάπτυξη, της εξέλιξης και της δημοκρατίας.

Όλα αυτά λέγονται, ώστε ο κειμενογράφος να καταλήξει στο ότι ο μόνος εθνικισμός που δεν έχει αρνητική φόρτιση και εξυψώνει την έννοια στο πραγματικό της περιεχόμενο είναι ο ελληνικός. Κι αυτό επειδή αφενός επιβλήθηκε από τα πράγματα, από την ιστορική ανάγκη να μείνουν αναλλοίωτα τα χαρακτηριστικά μιας φυλής που συνέβαλε τα μέγιστα στην ανθρωπότητα και αφετέρου δεν είχε ποτέ «αιμοχαρείς» διαθέσεις.

⁸⁸²*Νέα Εστία*, τ. 887, έτος ΛΗ, 15/6/1964 (Ανδρέας Καραντώνης, «Ο τουρκικός σωβινισμός και η ποίηση των δήμιων», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από την *Ημέρα*, σ. 895).

Υπό αυτές τις συνθήκες ο εθνικισμός στην ελληνική του εκδοχή όχι μόνο αποενοχοποιείται ως ιδεολόγημα, αλλά προβάλλεται ως το απόλυτο ιδανικό και τρόπος διεξόδου από εθνικά διλήμματα. Για παράδειγμα ο «καθαρός εθνικισμός» παρουσιάζεται να είναι ο μόνος τρόπος απάντησης στο αδιέξοδο της νέας εποχής της τεχνικής προόδου και του ξεπεσμού των αξιών: «Βέβαια, μένει πάντα δύναμη ακατάλυτη ο καθαρός, το ξαναλέω: ο καθαρός, εθνικισμός»⁸⁸³.

Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά κείμενα εξωραϊσμού του ελληνικού εθνικισμού, παρουσιασμένου μέσα από το «τρυφερό» του πρόσωπο είναι το κείμενο του διευθυντή του περιοδικού Πέτρου Χάρη, με τίτλο «Ένας ακαταμάχητος σωβινισμός»⁸⁸⁴. Ο Πέτρος Χάρης περιγράφει μια βόλτα στην ελληνική εξοχή:

«...γυρίζω στον παλιό καλό καιρό που στον τόπο μας κατοικούσαν μόνο Έλληνες και όλα ήταν ελληνικά, από τα πιο σπουδαία ως τα πιο ασήμαντα, από τα πιο χρήσιμα ως τα ολωσδιόλου περιττά. Και τούτο ίσχυε ακόμη και για τα λουλούδια...».

Ο νεότερος της παρέας, σύμφωνα με τον Πέτρο Χάρη, αντιτείνει ότι μαζί με όλα αυτά οι Έλληνες είχαν τον χειρότερο σωβινισμό. Κάτι που οι «νοσταλγοί» επιβεβαιώνουν, προσθέτοντας ότι ποτέ δεν τους ζημίωσε αυτός ο σωβινισμός, γιατί τους έδινε μυρωδάτα λουλούδια. Ήταν τα μόνα λουλούδια που οι αριστοκράτισσες, σύμφωνα με το κείμενο, καταδέχονταν να τοποθετήσουν στο μπούστο τους, γνωρίζοντας ότι, αφού δεν έχουν διασταυρωθεί με ξένη ρίζα, έχουν όχι μόνο εμφάνιση αλλά και ακαταμάχητη ευωδία. Το παραπάνω άρθρο εντάσσεται σε μία κατηγορία κείμενων στη *Νέα Εστία* με εθνικές-φυλετικές αναφορές αντίστοιχες με αυτές του λόγου της εθνικοφροσύνης⁸⁸⁵. Μεταξύ αυτών βρίσκονται κείμενα τα οποία παρακολουθήσαμε σε προηγούμενα υποκεφάλαια να κάνουν λόγο για μοναδικότητα της ελληνικής φυλής, καθαρότητα της φυλής χωρίς καμία ανάμιξη με Εβραίους, Τούρκους κ.ο.κ.

⁸⁸³ *Νέα Εστία*, τ. 999, έτος ΜΓ', 15/2/1969 (Πέτρος Χάρης, «Ο καινούργιος μύθος», στήλη: Προβλήματα κ ερωτήματα, σ. 214).

⁸⁸⁴ *Νέα Εστία*, τ. 792, έτος ΛΔ', 15/7 1960 (Πέτρος Χάρης, «Ένας ακαταμάχητος σωβινισμός», σ. 905).

⁸⁸⁵ Για τη συνύπαρξη του εθνικού-φυλετικού στοιχείου με τον αντιολοκληρωτικό μύθο και τον λόγο της εθνικοφροσύνης βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ. 216-218.

Μία ακόμη παρατήρηση ως προς την επιχειρηματολογία του περιοδικού πάνω στην ανωτερότητα του ελληνικού εθνικισμού σχετίζεται με αυτό που ο Άλκης Ρήγος αναφέρει ως συστατικό στοιχείο του εθνικιστικού λόγου, δηλαδή την ανορθολογική του συγκρότηση και το ρατσιστικό υπόβαθρο⁸⁸⁶. Από το επιχείρημα ότι τα επιτεύγματα ενός λαού αποτελούν νομιμοποιητική βάση για τον εθνικισμό του ως την παρομοίωση κάθε ανόθευτα ελληνικού στοιχείου με λουλούδι που δεν έχει διασταυρωθεί με ξένη ρίζα κι ως εκ τούτου είναι όμορφο κι ευωδιαστό, το περιοδικό αρθρώνει ένα εθνικιστικό λόγο που συχνά περιλαμβάνει ανορθολογικά όσο και ρατσιστικά στοιχεία⁸⁸⁷.

Σημειώνεται, σε κάθε περίπτωση, ότι τα κείμενα της *Νέας Εστίας* που εκφράζουν ένα εθνικισμό με κεντρικό στοιχείο την ξеноφοβία συνυπάρχουν με άλλα που, όπως θα φανεί στη συζήτηση που διεξάγεται στο περιοδικό για τη συμμετοχή της Ελλάδας στο δυτικό κόσμο, προτείνουν την πίστη στις συμμαχίες και τη συμμετοχή της χώρας στον ελεύθερο κόσμο. Η «διγλωσσία» ωστόσο αυτή δεν είναι κάτι ασύνηθες για το λόγο της εθνοφοροσύνης εν γένει που υπέπιπτε σε αυτού του είδους τις αντιφάσεις⁸⁸⁸.

6.6 Ο αντικομμουνιστικός λόγος της *Νέας Εστίας*

Ο αντικομμουνισμός ανήκει στα χαρακτηριστικά του λόγου της *Νέας Εστίας*, καλείται όμως να συνυπάρξει με τα νέα πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα, καθώς και με τις νέες κατευθύνσεις του φιλελεύθερου λόγου⁸⁸⁹. Το αντικομμουνιστικό μένος του

⁸⁸⁶ Άλκης Ρήγος, «Για τη σύντομη δεκαετία του '60: η σημαντική μιας εποχής», στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, επιμέλεια Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2008, σ. 443.

⁸⁸⁷ Η πολιτισμική καθαρότητα και η αντίληψη των αλλοδαπών ως απειλή, μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο φυλετικών φόβων και ξеноφοβικών αντιλήψεων, είναι ιδίον του συντηρητικού εθνικισμού. Επιπλέον ο συντηρητικός εθνικισμός υπερασπίζεται την εθνική ενότητα με παράλληλη καλλιέργεια της πατριωτικής αφοσίωσης, επικαλείται την παράδοση και την ιστορία κ.ά. Στη *Νέα Εστία* είναι περισσότερο σύνηθες να συναντάει ο αναγνώστης το είδος αυτό του συντηρητισμού, παρά τον φιλελεύθερο εθνικισμό που συναντάμε συχνά στο περιοδικό *Εποχές* και ο οποίος είναι περισσότερο, προοδευτικός, ορθολογικός και ανεκτικός, παρακάμπτοντας την «υπερβολική αφοσίωση στη φυλή» και την αντιπαράθεση του «εμείς» στο απειλητικό «αυτοί». Βλ. Andrew Heywood, *Πολιτικές Ιδεολογίες*, ό.π., σελ. 313-318.

⁸⁸⁸ Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ. 209.

⁸⁸⁹ Ήδη από προηγούμενες δεκαετίες η *Νέα Εστία* είχε υποστηρίξει την ελευθερία του πνεύματος και της τέχνης, εντούτοις είχε παράλληλα συμπορευτεί με τις «εθνικές δυνάμεις» και είχε ένα σαφή

λόγου των συντηρητικών κι όχι μόνο ελλήνων διανοουμένων της πρώτης μετεμφυλιακής περιόδου αναγκάζεται να μετριάσει κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, αφού υπάρχει διάχυτη η αίσθηση των αδιεξόδων στα οποία οδήγησε η συντηρητική σκέψη και πολιτική εφαρμογή τη μετεμφυλιακή Ελλάδα, η οποία μάλιστα αποτυπώνεται στον έντονο αντιδεξιισμό της εποχής. Η *Νέα Εστία* λοιπόν, η οποία εξάλλου φιλοξενεί στις σελίδες της όχι μόνο συντηρητικούς αλλά επίσης κεντρώους και φιλελεύθερους διανοούμενους, συνεχίζει να ψέγει τον κομμουνισμό ως «κοινό δαιμόνιο», ωστόσο προσχηματικά ή μη, κάνει κάποιες νύξεις σε κοινές ευθύνες δεξιών και αριστερών σε σχέση με τη διεθνή, αλλά και την ελληνική κατάσταση. Δεδομένης της τάσης του περιοδικού να απέχει από τα πολιτικά δρώμενα, οι νύξεις αυτές είναι λίγες και γενικόλογες, ενώ και ο ίδιος ο αντικομμουνισμός της κατά βάση δεν αποκτά πολεμική χροιά, «εξασθενημένος» μέσα στις λογοτεχνικές προτεραιότητες του περιοδικού⁸⁹⁰.

Σε κάθε περίπτωση το αντικομμουνιστικό στοιχείο είναι σαφές, ενώ απουσιάζουν από το περιοδικό οι θέσεις της μη κομμουνιστικής αριστεράς, σε αντίθεση με τις *Εποχές* που αν και μη κομμουνιστικό έντυπο αποφεύγουν να υιοθετήσουν θέσεις που θα μπορούσαν να τις εντάξουν με σαφήνεια στις αντικομμουνιστικές εκδόσεις, ενώ παράλληλα δημοσιεύουν κάποιες αριστερίζουσες θέσεις. Αυτή, εξάλλου, η κατάφαση απέναντι στον αντικομμουνισμό που συνδυαζόταν με νότες φιλελευθερισμού, η ευρύτητα

αντικομμουνιστικό προσανατολισμό που σε κάθε περίπτωση δεν έλαβε την οξύτητα του αντικομμουνιστικού λόγου του περιοδικού *Ελληνική Δημιουργία*. Η τελευταία είχε υιοθετήσει ένα επιθετικό «πατριωτικό αντικομμουνιστικό λόγο» με τον κομμουνισμό να εμφανίζεται ως εχθρός της πατρίδας και της ελληνικής φυλής, ενώ η *Νέα Εστία* διατηρούσε ένα περισσότερο φιλελεύθερο αντικομμουνισμό. Κατά την περίοδο εκείνη μάλιστα ο Σπύρος Μελάς της *Ελληνικής Δημιουργίας* επέκρινε συστηματικά τον Πέτρο Χάρη της *Νέας Εστίας* ότι επέδειξε «μακάρια ουδετερότητα» και δεν στιγμάτισε με σαφήνεια την «προδοσία», τον «συμμοριτισμό», τη «σύμπραξη με τους εχθρούς της Ελλάδας για την υποδούλωση του έθνους». Βλ. σχετικά Αναστασία Ι. Μητσοπούλου, *Ο ελληνικός αντικομμουνισμός στον «σύντομο 20^ο αιώνα», Οψεις του δημόσιου λόγου στην πολιτική, στην εκπαίδευση και στη λογοτεχνία*, εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2014, σελ.305& 314.

⁸⁹⁰ Σημειώνεται ότι ο αντικομμουνισμός υποχώρησε κατά μία έννοια περαιτέρω στα τέλη της δεκαετίας του 1960, μετά την έλευση της δικτατορίας, όταν η *Νέα Εστία* συνέχισε να εκδίδεται σε αντίθεση με τα άλλα δύο περιοδικά της μελέτης. Παρότι ο αντικομμουνισμός αναγκαστικά υπήρχε στον πολιτικό λόγο του Γ. Παπαδόπουλου, σημαντικότερο ρόλο, στο πλαίσιο της συγκρότησης του ιδεολογικού λόγου της δικτατορίας, διαδραμάτισε το «κήρυγμα περί αγάπης, ατομικού και κοινωνικού εξαγνισμού και ανθρωπισμού». Βλ. Δέσποινα Παπαδημητρίου, «‘Και εχρειάσθη η 21^η Απριλίου διά να μη απωλεσθή η νίκη του Γράμμου’: η ιδεολογία της μετεμφυλιακής Δεξιάς και η κατάργηση της Ιστορίας στον λόγο της “Επανάστασης”» στο Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης (εισαγ.-επιμ.), *Η δικτατορία 1967-1974, Πολιτικές πρακτικές-Ιδεολογικός λόγος-Αντίσταση*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1999, σελ. 164-165.

των συνεργασιών και το κύρος της *Νέας Εστίας* είχαν προσελκύσει τη δεκαετία του 1950 το CCF, το οποίο είχε αναπτύξει θερμές επαφές με τον διευθυντή του περιοδικού Πέτρο Χάρη, ενώ παράλληλα υπάρχουν κάποιες ενδείξεις ότι το περιοδικό δεχόταν περιστασιακά ενίσχυση από την αρμόδια για την προπαγάνδα στο εξωτερικό αμερικανική υπηρεσία⁸⁹¹. Ωστόσο, τα παρακάτω στοιχεία που αφορούν στην επόμενη δεκαετία, εκείνη του 1960, δείχνουν διάσταση ανάμεσα σε CCF και *Νέα Εστία*, η σχέση των οποίων είχε εξάλλου διακοπεί την ίδια περίοδο: Κατ' αρχάς η εκπροσώπηση του συντηρητικού χώρου είναι μεγαλύτερη στο περιοδικό απ' ό,τι συνήθως προτιμούσε το CCF, που είχε προκρίνει ως «συμμάχους» του τη μη κομμουνιστική αριστερά και τους φιλελεύθερους διανοούμενους. Επίσης ο αντικομμουνισμός της *Νέας Εστίας* μπορεί τη δεκαετία του 1960 να συνυπάρχει κατά περιπτώσεις με τον αντι-αμερικανισμό σε βαθμό μεγαλύτερο από αυτόν που επιβάλλει η προσχηματική κριτική στην Αμερική με στόχο την αξιοπιστία του εντύπου. Τέλος, το βεληνεκές του περιοδικού και η αίγλη του μειώνεται - χωρίς αυτό να σημαίνει ότι *Νέα Εστία* χάνει το κύρος της ή στερείται των παραδοσιακά καλών υπογραφών- υπό το βάρος της σύγκρισης με εκδόσεις όπως οι *Εποχές* ή η *Επιθεώρηση Τέχνης* που κατορθώνουν να αποτυπώσουν καλύτερα την πνευματική κίνηση της εποχής και να αποτινάξουν ως ένα βαθμό στερεότυπα και προκαταλήψεις.

Εντοπίζοντας συγκεκριμένα παραδείγματα από το περιοδικό, χαρακτηριστικά ως προς τη σχέση του τελευταίου με την αριστερά και τον αντικομμουνισμό, παρατηρεί κανείς ότι η ευρωπαϊκή πολιτική σκηνή δίνει κάποιες φορές τροφή στη *Νέα Εστία* προκειμένου να ξεδιπλώσει την αντικομμουνιστική της επιχειρηματολογία. Για παράδειγμα, οι γαλλικές εκλογές του 1968 δίνουν την ευκαιρία στο περιοδικό να επικροτήσει την επιλογή πολλών ψηφοφόρων να μετακινηθούν από τα «ριζοσπαστικά

⁸⁹¹ Τη δεκαετία του 1950 η *Νέα Εστία* αναφέρεται σε στοιχεία που αξιοποίησε από διαλέξεις της Αμερικανικής Υπηρεσίας Πληροφοριών USIS/USIA, αλλά και στην πρόθεση να «απλώσουμε την εποπτεία μας και έξω από τη λογοτεχνία». Ο Στρατής Μπουρνάζος αναφέρεται ακόμη και σε μία φράση που υπάρχει σε επιστολή του Κόρακα προς τον Josselson, όπως την εντόπισε στο αρχείο του IACF (φ. 3, κ. 210): «Η Νέα Εστία υποστηρίζεται έμμεσα από την κυβέρνηση και κάποια συγκεκριμένα τεύχη χρηματοδοτούνται από την USIS». Ο ίδιος υποθέτει ότι η υποστήριξη από την ελληνική κυβέρνηση δεν αφορά σε απευθείας χρηματοδότηση από αρμόδια υπουργεία αλλά σε άλλες μορφές στήριξης(π.χ. αγορά τευχών του περιοδικού σε μαζική κλίμακα από κρατικούς φορείς). Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, *To Congress for Cultural Freedom (CCF) και η δραστηριότητά του στην Ελλάδα, 1950-1967 Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και αντικομμουνισμός*, ό.π., σελ. 128.

κόμματα της αριστεράς» στα «εθνικά δημοκρατικά κόμματα». Το περιοδικό ερμηνεύει πολιτικά αυτή τη μετακίνηση, αποδίδοντας στα αριστερά κόμματα τα παρακάτω χαρακτηριστικά: «αθλιότητα αναρχίας», «οχλοκρατική αυθαιρεσία»⁸⁹², διακύβευση κοινωνικής και οικογενειακής ειρήνης, επιπολαιότητα, ιδιοτροπία, αλαζονεία, ανευθυνότητα⁸⁹³.

Αν και η *Νέα Εστία* αποφεύγει να επικαλείται ρητά τη θεωρία του κομμουνιστικού κινδύνου, επισημαίνει πόσο θετικό βήμα θα ήταν η εξάλειψη των κομμουνιστικών κομμάτων ανά την Ευρώπη, στο πλαίσιο μιας ενωμένης Ευρώπης κι ενός ευρωπαϊκού κράτους δικαίου. Το ιδανικό σενάριο, όπως αναφέρεται, θα ήταν «η δίχως βία μέσα εξουδετέρωση των ριζοσπαστικών, αναρχικών, οχλοκρατικών και ανατρεπτικών μειονοτήτων». Θέλοντας να μη φανεί φοβική απέναντι στον κομμουνισμό, η *Νέα Εστία* ισχυρίζεται ότι ο κίνδυνος δεν είναι η ύπαρξη των κομμουνιστικών κομμάτων καθαυτή, αλλά η άρνηση τους σε οτιδήποτε φέρνει εξέλιξη και πρόοδο. Εξάλλου, μέσα από την εξάλειψη των κομμουνιστικών κομμάτων, επισημαίνεται ότι η Μόσχα θα έχανε κάθε έρεισμα για ανάμειξη στα εσωτερικά των ευρωπαϊκών χωρών κι αυτό τελικά θα αποδεικνυόταν ωφέλιμο για την ίδια την ΕΣΣΔ, αφού θα είχε στήριξη για την αντιμετώπιση του «κινεζικού κινδύνου»⁸⁹⁴.

Η *Νέα Εστία* θα χρησιμοποιήσει αλλού κάποιες φράσεις από συνέντευξη του Καμύ σε γαλλικό περιοδικό το 1957, προκειμένου να στηρίζει ότι είναι πανθομολογούμενος ο ξεπεσμός της αριστεράς⁸⁹⁵. «Η αριστερά βρίσκεται σε πλήρη παρακμή, «τά χει πάντοτε χαμένα όταν αντιμετωπίζει την αλήθεια», «η αριστερά είναι σχιζοφρενική» είναι κάποιες από αυτές τις φράσεις του Καμύ, τις οποίες το περιοδικό αξιοποιεί κατά το δοκούν, προσαρμόζοντάς τις στη δική του αντίληψη για τον κομμουνισμό.

⁸⁹² Οι αντικομμουνιστικές δυνάμεις της Γαλλίας αποδίδουν στο ΚΚ αυτά τα χαρακτηριστικά, προσπαθώντας να μεταθέσουν στην αριστερά την αποκλειστική ευθύνη για το κλίμα βίας που «είναι χαρακτηριστικό της πολιτικής και κοινωνικής ιστορίας της Γαλλίας» μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960. Βλ Michel Dreyfus-Bruno Giorro, «Τα κομμουνιστικά κόμματα της Γαλλίας και της Ιταλίας», στο *Ο αιώνας των κομμουνισμών*, ό.π., σ. 414-415.

⁸⁹³ *Νέα Εστία*, τ. 986, έτος ΜΒ', 1/8/1968 (Π. Φλ., «Θετικοί και αρνητικοί παράγοντες», στήλη: Επικαιρότητες, σ. 1030).

⁸⁹⁴ *Νέα Εστία*, τ. 986, έτος ΜΒ', 1/8/1968 (Π. Φλ., «Θετικοί και αρνητικοί παράγοντες», στήλη: Επικαιρότητες, σ. 1030).

⁸⁹⁵ *Νέα Εστία*, τ. 810, έτος ΛΕ', 1/4/1961 [«Ο Camus για την Ουγγρική επανάσταση, Ο σοσιαλισμός της κρεμάλας» (από συνέντευξη του Camu στο γαλλικό περιοδ. *Demain* το 1957), σ. 458].

Στα χαρακτηριστικά του κομμουνισμού προστίθεται η έλλειψη προσαρμοστικότητας και η στασιμότητα, που προκύπτει από το γεγονός ότι οι κομμουνιστές δεν συνειδητοποιούν πως οι κοινωνικές αλήθειες δεν είναι «οικοδομημένες με τσιμέντο», αλλά ρευστές και ικανές να αποτυπώσουν διαφορετικές ιστορικές, πολιτικές και κοινωνικές συγκυρίες⁸⁹⁶. Ωστόσο η αίσθηση των λεγομένων του Γιάννη Χατζίνη σ' αυτό το κείμενο μετριάζεται από την τελική διαπίστωση ότι τόσο ο κομμουνισμός όσο και το κεφάλαιο καταλήγουν να είναι οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, μέσα στην ακρότητά τους.

Ανάμεσα στα περιστατικά που η *Νέα Εστία* επιλέγει να σχολιάσει είναι η περίπτωση του Μίλοβαν Τζίλας, πρώην στελέχους του Κομμουνιστικού Κόμματος Γιουγκοσλαβίας και το βιβλίο του «η Νέα Τάξη»: «Κανένα άλλο βιβλίο από τότε δεν είχε ξεσκεπάσει την κομμουνιστική γραφειοκρατία, διαφθορά, υποκρισία και τον κυνισμό με τόση αδρότητα...»⁸⁹⁷.

Το περιοδικό αξιοποιεί στο πλαίσιο της αντικομμουνιστικής του επιχειρηματολογίας τα λεγόμενα του Τζίλας περί «στυγνής, περιχαρακωμένης, τυραννικής και ανελέητης γραφειοκρατίας», τονίζοντας ότι αυτά τα λέει κάποιος ο οποίος είναι ο ίδιος κομμουνιστής. Η *Νέα Εστία* χρησιμοποιεί το όνομα του Τζίλας, ο οποίος αποχώρησε διαφωνώντας από το Κομμουνιστικό Κόμμα Γιουγκοσλαβίας, σημείο κατά το οποίο ξεκίνησε και η γενικότερη απομάκρυνσή του από τον κομμουνισμό. Ο Τζίλας ακολούθησε το παράδειγμα άλλων πρώην κομμουνιστών οι οποίοι από τη στιγμή που αποκόπηκαν από τον κομμουνισμό ξεκίνησαν να τοποθετούν τον τελευταίο στο κέντρο του αντι-ολοκληρωτικού τους λόγου⁸⁹⁸. Δεν είναι τυχαίο που τις περιπτώσεις των «διαφωνούντων» με τον κομμουνισμό αξιοποίησε το CCF στο πλαίσιο του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου,

⁸⁹⁶ *Νέα Εστία*, τ. 1000, έτος ΜΓ', 1/3/1969 (Γιάννης Χατζίνης, «Κακός υπολογισμός», σ. 283).

⁸⁹⁷ *Νέα Εστία*, τ. 967, έτος ΜΑ', 15/10/1967 («Τσεχοσλοβακία», στήλη: Οι πνευματικές εκδηλώσεις στον ανατολικό κόσμο, σ. 1382).

⁸⁹⁸ Η Δέσποινα Παπαδημητρίου αναφέρεται στην περίπτωση του Άρθουρ Κέσλερ ο οποίος περιγράφει, από κοινού με άλλους διανοούμενους που πέρασαν από την εμπειρία του κομμουνισμού και έπειτα τον εγκατέλειψαν, την «επαναστατική πίστη και αφοσίωση στην καθαρή ουτοπία» ως κατεξοχήν χαρακτηριστικό του κομμουνιστικού δόγματος. Μαρτυρίες όπως αυτή του Κέσλερ έχουν «πνευματική και ηθική σημασία» για το αντιολοκληρωτικό κίνημα. Βλ. Despina Papadimitriou, «Establishing the cultural identity of the west in the early Cold War: A conceptual approach» στο *Historein*, ό.π., σ. 75&81-82.

προβάλλοντας τους λόγους για τους οποίους θέλησαν να απομακρυνθούν από το καθεστώς⁸⁹⁹.

Η *Νέα Εστία* θα αναφερθεί ξανά στον πρώην αξιωματούχο του Κομμουνιστικού Κόμματος Γιουγκοσλαβίας για να στοιχειοθετήσει την απώλεια ιδεολογικής ταυτότητας των κομμουνιστών. Σύμφωνα με τον Τζίλας, ο κομμουνισμός έχει πάψει πια να αποτελεί ιδανικό, είναι κάτι «ξεπερασμένο», και έχει αντικατασταθεί από τον «εξελικτικό σοσιαλισμό». Προσθέτει μάλιστα ότι μόνο προσχηματικά μπορεί ο ρωσικός ιμπεριαλισμός να επικαλείται πλέον ως βάση του τη σοσιαλιστική ιδεολογία: «Ο σημερινός λενινισμός είναι πραγματικά, στην ουσία του, μέσο εξαγωγής του ρωσικού εθνικισμού, γιατί μήτε κάτι το δημιουργικό περιέχει πια, μήτε καινούργιες ιδέες»⁹⁰⁰.

Σε άλλο κείμενο, με σημείο αναφοράς τον κινέζικο κομμουνισμό, γίνεται αναφορά στην ομοιομορφία ή τον «κονφορμισμό»⁹⁰¹, καθώς και στον υποκειμενισμό και τον σεκταρισμό που χαρακτηρίζει τα κομμουνιστικά καθεστώτα και τίθεται ως ζητούμενο η προσέγγιση κομμουνιστών και φιλελευθέρων⁹⁰².

Όσον αφορά στην τέχνη, επαναλαμβάνεται συχνά ότι στα κομμουνιστικά καθεστώτα η έλλειψη ελευθερίας λόγου περιορίζει έως του σημείου να φιμώνει την

⁸⁹⁹ Οι συγκεκριμένοι διανοούμενοι ανήκαν σε εκείνους που υπερασπίστηκαν τη νεοδιαμορφωθείσα «ευρωπαϊκή» σκέψη σε μια περίοδο που είχε επεκταθεί και ενδυναμωθεί η ιδέα που παρήγαγε το έργο *The God that Failed* του 1949- η συστράτευση δηλαδή των πρώην κομμουνιστών με τον αντισοβιετικό αγώνα των δυτικών θεσμών. Βλ. Scott-Smith, Giles, *The Politics of Apolitical Culture, The Congress for Cultural Freedom, the CIA and post-war American hegemony*, ό.π., σελ. 105. Ανάμεσα στους «διαφωνούντες» με τον κομμουνισμό βρίσκονταν πρώην κομμουνιστές (Arthur Koestler, Spinelli, Ignazio Silone, Franz Borkenau, Richard Löwenthal, Ernst Reuter, Theodor Plevier), πρώην μαρξιστές (Sidney Hook, James Burnham, James Farrell, Charles Plisner, Ture Nerman) κ.ά. Βλ. Peter Coleman, *The Liberal Conspiracy: The Congress for Cultural Freedom and the Struggle for the Mind of Postwar Europe*, ό.π., σελ. 21.

⁹⁰⁰ *Νέα Εστία*, τ. 998, έτος ΜΓ', 1/2/1969 (Π. Φλ., «Μίλοβαν Τζίλας, ο «εξωμότης» και κατήγορος», στήλη: Επικαιρότητες, σ. 199).

⁹⁰¹ Τα χαρακτηριστικά αυτά του κινέζικου κομμουνισμού «πάτησαν» πάνω στην θεωρούμενη ως «πολιτισμική διαφορά» της Κίνας από άλλους λαούς που έχει να κάνει με την υπερβολική «έμφαση στην κοινωνική αλληλεπίδραση, στη σημασία της ομαδικής ζωής και στην υποταγή του ατόμου στο ομαδικό συμφέρον». Για περισσότερα βλ. Richard E. Solomon, *Mao's revolution and the Chinese Political Culture*, University of California Press, 1971, σ. 4.

⁹⁰² *Νέα Εστία*, τ. 812, έτος ΛΕ', 1/5/1961 (Ρόντερικ Μακφάρκιουαρ, «Ο Μάο και οι “αντιρρήσεις” της Κίνας»).

καλλιτεχνική έκφραση και τον λόγο των διανοουμένων κι έτσι η πνευματική δημιουργία παραμένει νεκρωμένη⁹⁰³.

Πάντως σε κείμενο του Έριχ Φρομ που αναδημοσιεύει το περιοδικό, επισημαίνεται ότι ο κομμουνισμός, καθώς μάλιστα σταδιακά αποδυναμώνεται, παρά τα όσα «επικίνδυνα» επικαλείται και συμπεριλαμβάνει, δεν είναι πλέον τόσο επικίνδυνος όσο το ενδεχόμενο ενός πυρηνικού πολέμου: «...Ο Κομμουνισμός, μ' όλη του την τρομοκρατία και τους κινδύνους που τον ακολουθούν, θα εμφανιστεί πια σαν λιγότερο επικίνδυνος απ' την απειλή ενός τέτοιου πολέμου(πυρηνικού)»⁹⁰⁴. Πρόκειται για το ίδιο επιχείρημα που είδαμε να επαναλαμβάνεται συχνά στις *Εποχές*.

Η προσπάθεια να παρουσιαστεί πιο ήπιο το αντικομμουνιστικό αίσθημα πραγματοποιείται επίσης μέσα από το διαχωρισμό του κομμουνισμού σαν ιδέα από τον κομμουνισμό σαν πράξη. Το παράδειγμα της Γαλάτειας Καζαντζάκη δείχνει, σύμφωνα με το περιοδικό, ότι μπορεί κανείς ιδεολογικά να είναι αριστερός, αρκεί να αναγνωρίζει τα αδιέξοδα που έχει η πολιτική εφαρμογή του κομμουνισμού⁹⁰⁵. Η *Νέα Εστία* αναφέρει για τη Γαλάτεια Καζαντζάκη ότι τη διακατείχε ένας ιδιαίτερος αριστερισμός, ο οποίος συνυπήρχε με την αγάπη στην «Εκκλησία του Χριστού» και στον άνθρωπο, ενώ ο ουσιαστικός λόγος για τον οποίο προσχώρησε στον κομμουνισμό ήταν η αντίδραση στη διώξή του από τους κρατικούς μηχανισμούς- εδώ το περιοδικό σπεύδει να βάλει την υποσημείωση ότι οι διώξεις αυτές δεν έκαναν τόσο κακό όσο ο αλληλοσπαραγμός και ο καιροσκοπισμός των ίδιων των κομμουνιστικών κομμάτων. Κάνοντας αυτή την ανάλυση, η *Νέα Εστία* δείχνει περίπου σα να «συγχωρεί» τη Γαλάτεια Καζαντζάκη για τον αριστερισμό της επειδή ήταν κατά κάποιον τρόπο «καλοπροαίρετος» και έμεινε κυρίως σε θεωρητικό επίπεδο.

Καμιά φορά, όπως προαναφέρθηκε, η έντονη κριτική απέναντι στη δεξιά και η συσπείρωση του αντιδεξιού «στρατοπέδου» αναγκάζει τον λόγο της συντηρητικής διανόησης να αποκτά ενοχικά στοιχεία που την οδηγούν μέχρι την ήπια αυτοκριτική. Έτσι,

⁹⁰³ *Νέα Εστία*, τ. 938, έτος Μ', 1/8/1966 (Παύλος Φλώρος, «Τσεχοσλοβάκοι συγγραφείς και κόμμα», στήλη: Τα γεγονότα και τα ζητήματα, σ. 112).

⁹⁰⁴ *Νέα Εστία*, τ. 818, έτος ΛΕ', 1/8/1961 (Ερικ Φρομ, «Παρανοϊκή ή υστερική σκέψη», σ. 1033).

⁹⁰⁵ *Νέα Εστία*, τ. 850, έτος ΛΣΤ', 1/12/1962 (Άρης Δικταίος, «Γαλάτεια Καζαντζάκη», στήλη: Τα γεγονότα και τα ζητήματα, σ. 1910).

παράλληλα με την επίκριση απέναντι στον κομμουνισμό στη *Νέα Εστία* υπάρχουν και κάποια μεμονωμένα παραδείγματα κριτικής στη δεξιά, τουλάχιστον σε θεωρητικό επίπεδο: «...φτάσαμε εκεί όλοι μαζί, δεξιοί κι αριστεροί, φίλοι του κέντρου κι οπαδοί του κομμουνισμού: Ενώ είμαστε ελεύθεροι να μιλήσουμε, κρατάμε κλειστό το στόμα»⁹⁰⁶.

Όπως αναφέρεται και αλλού, αριστεροί και δεξιοί είναι συνυπεύθυνοι για τα δεινά του κόσμου, γι' αυτό και είναι όλοι αναρμόδιοι να παριστάνουν τους σωτήρες και να ευαγγελίζονται λύσεις. Οι μεν δεξιοί γιατί δείχνουν να μην πιάνουν το σφυγμό της εποχής, οι δε αριστεροί γιατί απέτυχαν παταγωδώς να εφαρμόσουν τις ιδέες τους.

Μία άλλη οπτική που συναντά κανείς στα κείμενα της *Νέας Εστίας* είναι η διάκριση του ελληνικού κομμουνισμού από τον διεθνή. Το περιοδικό τη χρησιμοποιεί σε κάποιες περιπτώσεις προκειμένου να δείξει ότι, ακόμη κι αν προσπαθήσει κανείς να καταλάβει τα κίνητρα των κομμουνιστών γενικά, οι Έλληνες κομμουνιστές δεν είναι σε θέση να εκπροσωπήσουν με συνέπεια την κομμουνιστική ιδεολογία⁹⁰⁷. Με άλλα λόγια, σύμφωνα με το περιοδικό, αν μπορεί κανείς να εκτιμήσει κάτι σ' αυτόν που εκπροσωπεί μια ουτοπική ή ξεπεσμένη ιδεολογία, είναι η αυθεντικότητα των κινήτρων του⁹⁰⁸. Οι Έλληνες κομμουνιστές όμως θεωρεί ότι ούτε αυτό διαθέτουν: «Οι “Έλληνες κομμουνιστές”, που πιθανό να έχουν κάποια εξάρτηση από το διεθνικό κομμουνισμό, δεν έχουν όμως κανένα δικαίωμα να εκπροσωπούν τάχα στον τόπο μας το ρωσικό λαό»⁹⁰⁹.

⁹⁰⁶ *Νέα Εστία*, τ. 863, έτος ΛΖ', 15/6/1963 (Πέτρος Χάρης, «Κατάντημα», στήλη: Προβλήματα κι ερωτήματα, σ. 772).

⁹⁰⁷ Η θέση αυτή έχει υποστηριχτεί από θεωρητικούς της δεξιάς, όπως ο γνωστός και για τις υπουργικές θέσεις που κατείχε κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών Δημήτρης Τσάκωνας, που υποστήριξε μεταξύ άλλων για τους Έλληνες κομμουνιστές ότι έδωσαν μια «παραμορφωτική άποψη της νεοελληνικής προβληματικής»: «Την απλούστευσαν τελικά σε ένα δίλημμα. Από τη μια πλευρά δεν υπάρχει παρά μόνο μια δεξιά, δοσιλογική, όργανο των ξένων. Από την άλλη μια αριστερά που έχει το μονοπώλιο του πατριωτισμού. Και μέσα στην Αριστερά παραμερίζονταν τελείως ο ρόλος των σοσιαλιστών». Βλ. Δημ. Τσάκωνας, *Ιδεαλισμός και Μαρξισμός στην Ελλάδα*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1988, σ. 13.

⁹⁰⁸ Η Δέσποινα Παπαδημητρίου αναφέρεται στην αντικομμουνιστική επιχειρηματολογία που μεταξύ άλλων καταγγέλλει τους κομμουνιστές για έλλειψη ηθικών αναστολών και καθορισμό των πράξεων και της ιδεολογίας τους με βάση προσωπικά κίνητρα. Βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ. 125-126.

⁹⁰⁹ *Νέα Εστία*, τ. 957, έτος ΜΑ', 15/5/1967 (Παύλος Φλώρος, «Χρονικό της μεσευρωπαϊκής πνευματικής και καλλιτεχνικής ζωής», σ. 691).

Ακολουθεί μια ακόμη πιο χαρακτηριστική περιγραφή των ελλήνων κομμουνιστών, που εν ολίγοις σκιαγραφούνται από τον φυσικό και πεζογράφο Γουλιέλμο Αμποτ ως άνθρωποι «αιμοδιψείς», ασυνεπείς προς τις θέσεις του κομμουνισμού και καιροσκόποι:

«Εννοώ φυσικά τους αληθινούς κομμουνιστές που προσωπικά σέβομαι και όχι την υπανάπτυκτη ελληνική ποικιλία του είδους, που είναι έξαλλοι αναρχικοί ή ονειρεύονται φόνους, αίματα και λεηλασίες ή, απροσάρμοστοι καθώς είναι, ονειρεύονται ένα υπερκράτος-νταντά που θα τους σώσει από τους ίδιους τους εαυτούς και την ανθρώπινη αγιάτρευτη μοίρα τους, ή είναι ασυνεπείς άνθρωποι με αυτοκίνητα και κόττερα που διαβιούν στο Κολωνάκι και ταξιδεύουν κατά προτίμηση στις καπιταλιστικές χώρες, όπου κάνουν επενδύσεις κεφαλαίων»⁹¹⁰.

Το συμπέρασμα για το περιοδικό είναι ότι στην Ελλάδα δεν υπάρχει κανένας αληθινός κομμουνιστής, που αν μη τι άλλο έχει γνήσια κίνητρα και πιστεύει πραγματικά στα ιδανικά και την ιδεολογία του κομμουνισμού⁹¹¹. Και εκτός Ελλάδος, όμως, το περιοδικό παρατηρεί ότι η μαρξιστική ιδεολογία έχει εκπέσει ως προς τις αξίες και τους στόχους της. Πέραν των πολιτικοϊδεολογικών πεποιθήσεων της *Νέας Εστίας* που την έφερναν σε αντιπαράθεση με την μαρξιστική ιδεολογία, είναι γεγονός ότι η είσοδος στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα συνέπεσε με την «απαξίωση» του επίσημου μαρξισμού στην ανατολή συνδυαστικά με την άμβλυνση των πολιτικών παθών στη δύση⁹¹². Η *Νέα Εστία* φιλοξενεί στις σελίδες της την άποψη ότι δικαίως δρομολογείται η αντικατάσταση των «φθαρμένων» και «ξεπερασμένων» δογμάτων του μαρξισμού-λενινισμού. Τη θέση δηλαδή ότι η νέα γενιά, μετά το τέλος του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου, αντιλήφθηκε την ανάγκη της σοσιαλιστικής ιδεολογίας να βρει νέα ιδανικά, ξεπερνώντας τις παρωχημένες, γραφειοκρατικές αντιλήψεις των «παλιών» αξιωματούχων⁹¹³.

Η *Νέα Εστία* καταγράφει ακόμη τους τριγμούς και τα ρήγματα στο σοσιαλιστικό στρατόπεδο που κατά τη γνώμη της συνιστούν ένδειξη τελμάτωσης του σοσιαλισμού.

⁹¹⁰ *Νέα Εστία*, τ. 955, έτος ΜΑ', 15/4/1967 (Γ. Ν. Αμποτ, «Η υπόθεση Λαμπράκη στη λογοτεχνία», σ. 502)

⁹¹¹ Ο Ρόδης Ρούφος είχε παλιότερα μιλήσει, μέσω της *Νέας Εστίας*, για την «εξτρεμιστική τακτική» του ΚΚΕ που ενίσχυσε «πολιτικά και ηθικά τον ελληνικό συντηρητισμό», ώστε να καταδικάζει κάθε ξένη προς αυτόν προσέγγιση ως «κομμουνιστική επανάσταση» και «αναρχία». Βλ. Ρόδης Ρούφος, *Οι μεταμορφώσεις του Αλάριχον και άλλα δοκίμια*, ό.π., σελ. 47.

⁹¹² Tony Judt, *Postwar, A history of Europe since 1945*, ό.π., σ. 7.

⁹¹³ *Νέα Εστία*, τ. 849, έτος ΛΣΤ', 15/11/1962 (Dimitry Yurief, «Η καινούργια γενιά σε αναζήτηση», σ. 1654).

Όπως αναφέρεται στο περιοδικό, αμέσως μόλις τα κομμουνιστικά κράτη ξεκίνησαν να εφαρμόζουν τις μαρξιστικές αρχές, κατευθύναν το καθολικό ιδεολογικό σχήμα που συνιστά ο μαρξισμός άρχισε να κατακερματίζεται και ακολουθήθηκαν μόνο κάποια στοιχεία του, κυρίως όσον αφορά στην οικονομική οργάνωση. Επικαλούμενη παραδείγματα της απώλειας πολιτικής πίστης στο ανατολικό στρατόπεδο, η *Νέα Εστία* αναφέρει ως ενδεικτική την κατάσταση στην Κίνα. Σύμφωνα με το περιοδικό, οι Κινέζοι, ενώ ισχυρίζονται ότι παραμένουν πιστοί στα μαρξιστικά ιδεώδη-κατηγορώντας μάλιστα τους Ρώσους ότι τα έχουν προδώσει στρεφόμενοι στο ρεβιζιονισμό- υιοθετούν ένα εθνικιστικό φανατισμό⁹¹⁴ που δεν έχει καμία ιδεολογική συνάφεια με τον μαρξισμό. Ενδεικτικά το περιοδικό αναφέρει για τον όρο «εθνικό κομμουνισμό»: «ο ερμαφρόδιτος όρος αποτελούσε[...] άρνηση της κομμουνιστικής θεωρίας, θεωμένης από τη σκοπιά της παγκοσμιότητας, που αποτελεί άλλωστε και το ακρότατο ιδεώδες του κομμουνισμού»⁹¹⁵.

Η περίπτωση της Τσεχοσλοβακίας περιγράφεται ως άλλο ένα παράδειγμα αποτυχίας εφαρμογής των μαρξιστικών ιδεωδών. Οι Τσεχοσλοβάκοι, όπως αναφέρεται, ξεκίνησαν μια πορεία φιλελευθεροποίησης και προσπάθησαν να συμβιβάσουν τον εξελιγμένο κομμουνισμό με την ελευθερία. Ωστόσο το πείραμα αυτό δεν κατάφερε να αποδώσει καρπούς και αποδείχθηκε ένα επιπλέον βήμα προς την «παρακμή» του κομμουνισμού και την απώλεια της μαρξιστικής ταυτότητας⁹¹⁶.

6.7 Βία, ιδεολογικός φανατισμός και ελευθερία

Εν μέσω ψυχρού πολέμου, με την «πυρηνική ισορροπία του τρόμου» να κλονίζει την ανθρωπότητα και τις ραγδαίες εξελίξεις στην ελληνική πολιτική σκηνή, η *Νέα Εστία*

⁹¹⁴ Σύμφωνα με τον Ronald Rew ο κινεζικός κομμουνισμός αντλούσε τη νομιμοποίηση του από το πρόταγμα της προστασίας του έθνους και του εκσυγχρονισμού μιας Κίνας που στο παρελθόν ήταν περήφανη για τον πολιτισμό της, ο οποίος για τους κατοίκους της είναι «κατεξοχήν ο Πολιτισμός». Βλ. Ronald Rew, «Ο κινεζικός κομμουνισμός», στο *Ο αιώνας των κομμουνισμών*, ό. π., σ. 326.

⁹¹⁵ *Νέα Εστία*, τ. 941, έτος Μ', 15/9/1966 (Αιμ. Χ., «Ανατομία υστερίας», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από την *Καθημερινή*, σ. 1290).

⁹¹⁶ *Νέα Εστία*, τ. 1015, έτος ΜΓ, 15/10/1969 (Γρηγ. Κασιμάτης, «Βάσου Βασιλείου: Το δόγμα Μπρέζνιεφ», στήλη: Τα βιβλία, σ. 1475).

επαναλαμβάνει συχνά ότι το ζητούμενο στην παρούσα συγκυρία είναι η μετριοπάθεια, η εξάλειψη της βίας και η αποφυγή κάθε ιδεολογικού φανατισμού⁹¹⁷.

Στην περίοδο αυτή, όπως αναφέρει το περιοδικό, η ανθρωπότητα έχει ανάγκη από μορφές που μπορούν να την εμπνεύσουν στον αγώνα κατά της βίας, όπως είναι ο Μαχάτμα Γκάντι. Με αφορμή τα 20 χρόνια από το θάνατο του Γκάντι, ο Πέτρος Χάρης θα εγκωμιάσει την «Ηθική Μορφή που νίκησε τη Βία ακριβώς στον αιώνα που την αποθέωσε ο μηχανικός πολιτισμός και την ανέβασε ως το τρόπαιο της ατομικής βόμβας».⁹¹⁸ Η «παθητική αντίσταση» του Γκάντι μνημονεύεται συχνά στα κείμενα του περιοδικού και χαρακτηρίζεται ως ο «θρίαμβος της ουτοπίας» που δίνει ένα τεράστιο ανθρωπιστικό μάθημα, που αντίστοιχο του δεν έχει δώσει κανένας εκπρόσωπος φυλής, κράτους ή ιδεολογίας.

Ο διευθυντής του περιοδικού θεωρεί ότι ένας από τους λόγους που αυτού του τύπου η νηφαλιότητα και η ειρηνική διάθεση έχουν εκλείψει, είναι η άγνοια και η μη αξιοποίηση της ιστορικής γνώσης. Ο ιδεολογικός φανατισμός τροφοδοτείται, όπως λέει, από τους «στρατευμένους», οι οποίοι βάζουν «πνευματικά οδοφράγματα» στο δρόμο της ιστορικής συνέχειας. Με τον τρόπο αυτό κόβεται κάθε δυνατότητα αναδρομής στο παρελθόν που θα μπορούσε να αποτρέψει την όξυνση των πνευμάτων και τη βία⁹¹⁹.

Με ενθουσιασμό περιγράφεται κάθε «σύσταση» για αποφυγή «εξτρεμισμών» και ενίσχυση της μετριοπάθειας, ιδίως όταν πρόκειται για τη Σοβιετική Ένωση, που για το περιοδικό είναι το κατεξοχήν περιβάλλον που ευνοεί ακρότητες⁹²⁰. Εδώ γίνεται εμφανές

⁹¹⁷ Η *Νέα Εστία*, όπως και η «ιδεολογική δεξιά της δεκαετίας του 1960», σύμφωνα με τον ορισμό της Δέσποινας Παπαδημητρίου, προβαίνει, αυτοπροσδιοριζόμενη, σε «άρνηση της ιδεολογίας» παρά τα προφανή ιδεολογικά στοιχεία στο λόγο της. Για περισσότερα γύρω από την «ιδεολογική δεξιά» βλ. Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Και εχρειάσθη η 21^η Απριλίου διά να μη απωλεσθή η νίκη του Γράμμου»: η ιδεολογία της μετεμφυλιακής Δεξιάς και η κατάργηση της Ιστορίας στον λόγο της “Επανάστασης”, ό.π., σελ. 153-165.

⁹¹⁸ *Νέα Εστία*, τ. 976, έτος ΜΒ’, 1/3/1968 (Πέτρος Χάρης, «Είκοσι χρόνια», στήλη: Προβλήματα κ ερωτήματα, σ. 282).

⁹¹⁹ *Νέα Εστία*, τ. 1004, έτος ΜΓ’, 1/5/1969, τ. 1004 (Πέτρος Χάρης, “Οι δρόμοι της ιστορίας”, στήλη: Προβλήματα κ ερωτήματα, σ. 618).

⁹²⁰ Ο σταλινικός ολοκληρωτισμός, που σύμφωνα με το περιοδικό συνεχίζει να επηρεάζει τη σοβιετική κοινωνία, ανήκει κατά μία προσέγγιση στην κατηγορία του «τρομοκρατικού φανατισμού»: «Η τρομοκρατία του (Στάλιν) αρχίζει με τη δημιουργία ενός κλειστού κύκλου λήψης αποφάσεων και μηχανισμών στενής παρακολούθησης των πολιτικών για τον εντοπισμό αντιφρονούντων, ποινικοποίησης των αντίθετων απόψεων, πολλαπλής εξόντωσης των αντιπάλων και εκτεταμένης προπαγάνδας». Βλ. Απόστολος

ότι στον τρόπο που η *Νέα Εστία* αντιλαμβάνεται την έννοια της μετριοπάθειας ή του φανατισμού υπεισέρχεται το υποκειμενικό στοιχείο, αφού από τη μία αναγνωρίζονται οι ακρότητες του σοβιετικού καθεστώτος, από την άλλη δεν αναγνωρίζονται για παράδειγμα ως «ακραία» τα πολιτικά γεγονότα της Ελλάδας κατά την ίδια περίοδο όσο αυτά δεν υποκινούνται από την αριστερά. Στο λόγο της *Νέας Εστίας* όπως αρθρώνεται σε αυτό σημείο αναγνωρίζει κανείς στοιχεία του δυτικού αντι-ολοκληρωτικού λόγου, που, όπως αναφέρει η Δέσποινα Παπαδημητρίου, περιείχε τον αυτοπροσδιορισμό και παράλληλα τον προσδιορισμό «του άλλου» μέσα από μία ομάδα «αντι-εννοιών»⁹²¹. Έτσι δίπλα στην δημοκρατία, την ελευθερία, τον πλουραλισμό και τη μετριοπάθεια η *Νέα Εστία*, όπως και ο δυτικός αντι-ολοκληρωτικός λόγος εν γένει, τοποθετεί την τυραννία, την ολιγαρχία και την καταπίεση της Σοβιετικής Ένωσης.

Ένα από τα ζητούμενα της εποχής, όπως περιγράφει αλλού ο Κώστας Στεργιόπουλος, είναι η «αποσταλινοποίηση», που τίθεται ως απαραίτητη προϋπόθεση αποκατάστασης της πνευματικής ελευθερίας: «Η Ελευθερία του πνεύματος είναι απόλυτη αξία. Δεν ανέχεται προσωπεία και βιασμούς, ούτε μπορεί να εξυπηρετεί ατιμώρητα σκοπιμότητες»⁹²².

Το μόνο είδος «σοσιαλισμού» που μπορεί να ανθήσει σε συνθήκες ελευθερίας παρουσιάζεται να είναι αυτό που στο περιοδικό χαρακτηρίζεται ως «συντηρητικός σοσιαλισμός»⁹²³ και ως παράδειγμά του περιγράφονται όσα κήρυττε ο αποβιώσας το 1963

Νικολαΐδης, *Φανατισμός, Θεολογική, ψυχολογική, ηθική και κοινωνιολογική προσέγγιση*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2012, σ. 224-225.

⁹²¹ Βλ. Despina Papadimitriou, «Establishing the cultural identity of the west in the early Cold War: A conceptual approach» στο *Historiein*, ό.π., σ. 79.

⁹²² *Νέα Εστία*, τ. 930, έτος Μ', 1/4/1966 (Κώστας Στεργιόπουλος, «Η πνευματική ελευθερία και τα προσωπεία της», σ. 434).

⁹²³ Ως προς το θέμα της σχέσης του συντηρητισμού με τον σοσιαλισμό, ο Murray Rothbard αναφέρει, για παράδειγμα, ότι έχουν δίκιο τόσο όσοι θεωρούν τον σοσιαλισμό απόγονο του κλασικού φιλελευθερισμού (Russel Kirk) αλλά και όσοι τον χαρακτηρίζουν κληρονομιά του συντηρητισμού (Ronald Hamowy). Στη βάση αυτής της λογικής, ο σοσιαλισμός, όπως ο φιλελευθερισμός, αποδέχτηκε τους φιλελεύθερους στόχους της ελευθερίας, του ορθολογισμού, της κινητικότητας, της προόδου, της ευημερίας και έβαλε τέλος στη θεοκρατία και τον πόλεμο. Αλλά προσπάθησε να πετύχει αυτούς τους στόχους με συντηρητικά μέσα, όπως είναι ο κεντρικός σχεδιασμός, ο κομμουνταρισμός κ.ά. Βλ. Murray Newton Rothbard, *Left, Right, and the Prospects for Liberty*, Ludwig von Mises Institute, Αλαμπάμα 2010, σελ. 15-16.

πάπας Ιωάννης: σεβασμός στις αρχές του Χριστιανισμού, με ειρήνη, άρνηση της πολιτικής των εξοπλισμών και καμία καταπίεση κράτους απέναντι σε άλλο⁹²⁴.

Ο τρόπος που η *Νέα Εστία* προσεγγίζει την έννοια της ελευθερίας αποτυπώνεται εν ολίγοις σε αυτό που περιγράφει ο Άγγελος Τερζάκης σε κείμενο που δημοσιεύει στο περιοδικό, μιλώντας γενικά για όσους μιλούν εν ονόματι της ελευθερίας: «να την ισχυρίζεσαι, χωρίς και να την αποδείχνεις»⁹²⁵. Το περιοδικό μιλάει για ελευθερία, ψέγοντας, πολλές φορές εύστοχα, τις ανελευθερίες ενός ιδεολογικοπολιτικού χώρου, δηλαδή του αριστερού αλλά ταυτόχρονα συνηγορώντας υπέρ των ανελευθεριών του αντίπαλου χώρου, του συντηρητικού. Έτσι η ελευθερία, όπως και η ειρήνη ή η δικαιοσύνη καταλήγουν να είναι αφηρημένα σχήματα, με εννοιολογικό περιεχόμενο μη εφαρμόσιμο στις πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες⁹²⁶.

Εξάλλου και η ίδια η *Νέα Εστία* γνωρίζοντας ότι καθένας προσπαθεί να οικειοποιηθεί την έννοια της ελευθερίας, προσαρμόζοντας την στις δικές του ιδεολογικές πεποιθήσεις⁹²⁷, καταλήγει στο ότι η ελευθερία είναι μια έννοια ρευστή: «Η Ελευθερία μόνο σαν ιδέα είναι- και πρέπει να είναι- απόλυτη. Σαν πραγματικότητα εντοπισμένη σε

⁹²⁴ *Νέα Εστία*, τ. 864, έτος ΑΖ', 1/7/1963, (Ε. Παπανούτσος, «Δικαιοσύνη και Ειρήνη», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από το *Βήμα*, σ. 879). Σημειώνεται ότι το όνομα του Ευάγγελου Παπανούτσου εμφανίζεται αρκετά συχνά στη *Νέα Εστία*, κυρίως μέσα από τη μορφή αναδημοσιεύσεων, ωστόσο είναι ενδεικτική η επιλογή των κειμένων στην οποία προβαίνει το περιοδικό. Η *Νέα Εστία* δηλαδή δεν επιλέγει κατά βάση τα προοδευτικότερα από τα κείμενα του Παπανούτσου- το ίδιο κάνει επίσης με διανοούμενους όπως ο Τερζάκης ή ο Θεοτοκάς. Αντίστοιχα, το περιοδικό επιλέγει άρθρα που δημοσιευμένα μεμονωμένα, δείχνουν να παράγουν διαφορετικά αποτελέσματα από εκείνα που παράγει η ανάγνωση της ευρύτερης αρθρογραφίας των προσώπων αυτών επί συγκεκριμένων θεμάτων.

⁹²⁵ *Νέα Εστία*, τ. 904, έτος ΛΘ', 1/3/1965 (Άγγελος Τερζάκης, «Ο ματωμένος στίβος», στήλη: Η κίνηση των ιδεών σ. 320).

⁹²⁶ Η ρευστότητα των εννοιών και η κρίση των ιδεολογιών εντάθηκε κάτω από τις «αυξημένες ιδεολογικές εντάσεις» του ψυχρού πολέμου, κατά τις δεκαετίες του 1950 και 1960. Η ίδια η «ιδεολογία» από τη δεκαετία του 1960 καθιερώθηκε ως «ουδέτερη κι αντικειμενική έννοια», χάνοντας το πολιτικό φορτίο που τη συνόδευε. Ωστόσο η αφαίρεση της πολιτικής διάστασης της ιδεολογίας, την κατέστησε «άχρωμη και γενικευμένη», αναδεικνύοντας τον κίνδυνο να χαθεί η «κριτική αιχμή» της ίδιας, καθώς και των όρων, ιδεών και πεποιθήσεων που αυτή συμπεριλαμβάνει. Βλ. Andrew Heywood, *Πολιτικές Ιδεολογίες*, ό.π., σελ. 46-49.

⁹²⁷ Όπως αναφέρει η Δέσποινα Παπαδημητρίου οι «έννοιες που ανάγονται σε γενικά αποδεκτές αξίες είναι αμφίσημες εξαιτίας ακριβώς της κατάχρησής τους». Ως παράδειγμα αναφέρεται η δημοκρατία και ο τρόπος που χρησιμοποιήθηκε μετά τον β' παγκόσμιο πόλεμο. Βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ. 22.

χώρο και χρόνο, λαό και ιστορική στιγμή, έχει ποσοτικά όρια που αδιάκοπα αυξομειώνονται»⁹²⁸.

Σύμφωνα με τον Ανδρέα Καραντώνη, που υπογράφει το σχετικό άρθρο, πολλοί είναι οι «ιδεολόγοι» που πάτησαν πάνω στη ρευστότητα της έννοιας ελευθερία για να επιβάλουν την προσωπική τους αντίληψη για τα πράγματα, η οποία σχεδόν πάντα ουδεμία σχέση έχει με τις πραγματικές καταστάσεις. Γι' αυτό εξάλλου λέγεται κάποιος «ιδεολόγος», επειδή προσπαθεί ν' αλλάξει τα πράγματα προς την κατεύθυνση που αυτός θέλει, κόντρα στις αντικειμενικές συνθήκες, προσθέτει. Αυτό όμως, από την στιγμή που συμπεριλαμβάνει τον «προσηλυτισμό» κι άλλων ανθρώπων για την επίτευξη ενός σκοπού, μπορεί να καταλήξει σε ομαδική πλάνη και να γίνουν πολλά τα θύματα της «ιδεολογικής απερισκεψίας». Ο Καραντώνης θεωρεί απολύτως ενδεικτικό το παράδειγμα της «Άνοιξης της Πράγας» και τον «ιδεολόγο» Ντούμπτσεκ, ο οποίος μετέτρεψε τη δίψα των Τσεχοσλοβάκων για ελευθερία σε «σφοδρό ιδεολογισμό» και πατώντας πάνω σε ουτοπικές ιδέες, κατέληξε να είναι «πρόσωπο ιστορικά πλέον δραματικό».

Πέρα από τους ιδεολόγους που με όχημα την ανάγκη του λαού για ελευθερία οργανώνουν, σύμφωνα με το περιοδικό, ουτοπικές επαναστάσεις, υπάρχει και η «από πάνω» επιβολή καταστάσεων, πάλι στο όνομα της «ελευθερίας». Ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρακάτω περιγραφή του «εξευγενισμένου» σχεδίου επιβολής βίας που ενορχηστρώνουν οι «μεγάλοι», προκειμένου να έχουν ως υποχείρια τους «μικρούς»:

«Ο πολιτισμός καταφεύγει βέβαια πολλές φορές στην ωμή βία, όταν οι άλλες εκδηλώσεις της επιταγής του ισχυρού στον αδύνατο αποδεικνύονται ατελεσφόρητες [...] Οι μεγάλοι θεωρούν ιδιοκτησία τους τους μικρούς. Και το πράγμα γίνεται χειρότερο όταν οι μεν μεγάλοι νομίζουν ειλικρινώς ότι υπηρετούν- ή καμώνονται ότι το νομίζουν- μια υψηλότερη ιδέα, ανθρωπιστική τάχα- πόσα δε γίνονται εν ονόματι του ανθρωπισμού, όπως άλλωστε και εν ονόματι της ελευθερίας, της ισότητας και της δημοκρατίας αλλά και της τάξεως και της ησυχίας- οι δε μικροί νομίζουν ότι είναι και αυτοί συνέταιροι στην ιδεολογική αυτή σταυροφορία και επιχειρούν να την εξιδανικεύσουν ή να την προσαρμόσουν στα δικά τους σκιρτήματα»⁹²⁹.

⁹²⁸ *Νέα Εστία*, τ. 991, έτος ΜΒ', 15/9/1968 (Ανδρέας Καραντώνης, «Αυτός ο σκληρός κόσμος», από τον *Ελεύθερο Κόσμο*, στήλη: Η κίνηση των ιδεών, σ. 1347).

⁹²⁹ *Νέα Εστία*, τ. 1015, έτος ΜΓ', 15/10/1969 (Γρηγ. Κασσιμάτης, «Βάσου Βασιλείου: Το δόγμα Μπρέζνιεφ», στήλη: Τα βιβλία, σ. 1475).

Αυτό στο οποίο καταλήγει το περιοδικό με μία δόση αυτοκριτικής, συμπυκνώνοντας εύγλωττα όλα τα παραπάνω, είναι ότι κανείς δεν είναι πραγματικά αμερόληπτος απέναντι στην έννοια της ελευθερίας. Γιατί «αν είμαστε αμερόληπτοι», αναφέρει το περιοδικό, την ώρα που στηρίζουμε την «σταυροφορία» κατά του ερυθρού ολοκληρωτισμού, θα έπρεπε να παραδεχόμαστε και τα όσα έχει κάνει ο αυτοαποκαλούμενος «ελεύθερος κόσμος» σε βάρος της ίδιας της ελευθερίας. Παρά τη διαπίστωση αυτή, είναι εμφανές από τα παραδείγματα που παρουσιάστηκαν παραπάνω ότι το περιοδικό εξηγεί τους λόγους που κατά την άποψη των αρθρογράφων ο κομμουνιστικός κόσμος δε μπορεί να διεκδικεί την ελευθερία ως ιδανικό του ανατολικού στρατοπέδου⁹³⁰.

6.8 Η Νέα Εστία «ορίζει» την έννοια της δημοκρατίας

Η δημοκρατία ανήκει κι αυτή στις έννοιες που χρησιμοποιούνται ως νομιμοποιητικό μέσο του λόγου και των πράξεων πολλών και διαφορετικών ιδεολογικών ομάδων, χωρίς αναγκαστικά να έχει θέση μέσα στην πολιτική και ιδεολογική θεωρία τους. Για παράδειγμα η δημοκρατία, μαζί με την ελευθερία, έγιναν κεντρικές έννοιες του λόγου της εθνικοφροσύνης, ο οποίος τις χρησιμοποίησε στο πλαίσιο του υποτιθέμενου αγώνα της ενάντια στον ολοκληρωτισμό⁹³¹. Επίσης ο φιλελεύθερος αντικομμουνισμός, που με τη διευρυμένη του έννοια, όπως έχει προειπωθεί, μπορεί να χαρακτηρίσει αρκετά από τα κείμενα της *Νέας Εστίας*, χρησιμοποίησε κατά κόρον το επιχείρημα της αντίθεσης που υπάρχει ανάμεσα στην έννοια της δημοκρατίας, καθώς και της ελευθερίας, με τον κομμουνισμό⁹³².

⁹³⁰ Στηριγμένες στην άποψη αυτή περί ανελευθερίας του κομμουνιστικού κόσμου, οι ΗΠΑ παρουσιάστηκαν ως συνήγοροι της ελευθερίας, ενώ παράλληλα δε θέλησαν να εγκαταλείψουν τις αξιώσεις τους για υπεράσπιση της ειρήνης. Το δεύτερο αυτό κομμάτι προκάλεσε την αντίδραση του υπόλοιπου κόσμου βλέποντας την έκταση της αμερικανικής στρατιωτικής δύναμης. Helen Laville, «The Memorial Day Statement: Women's Organizations in the Peace Offensive», στο Giles Scott-Smith, Hans Krabbendam(επιμ.), *The Cultural Cold War in Western Europe 1945–1960*, ό.π., σ. 172.

⁹³¹ Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922–1967*, ό.π., σ. 208.

⁹³² Ο αντικομμουνισμός, στη φιλελεύθερη εκδοχή του, εστίασε περισσότερο στις έννοιες της δημοκρατίας και της ελευθερίας, παρά στη δράση του κομμουνισμού κατά της πατρίδας και της φυλής. Βλ. Αναστασία Ι. Μητσοπούλου, *Ο ελληνικός αντικομμουνισμός στον «σύντομο 20^ο αιώνα»*, *Όψεις του δημόσιου λόγου στην πολιτική, στην εκπαίδευση και στη λογοτεχνία*, ό.π., σελ. 305.

Η *Νέα Εστία* αναγνωρίζει τη δυσκολία ορισμού της έννοιας δημοκρατία και δημοσιεύει κείμενο του Ευάγγελου Παπανούτσου, στο οποίο ο γνωστός φιλόλογος αναφέρεται στις απλουστεύσεις και τις γενικότητες που εμπεριέχουν κάποιες προσπάθειες ορισμού της λέξης. Αναγνωρίζει ότι σωστά, σε κάποιους ορισμούς, τίθεται ως βάση της δημοκρατίας η διασφάλιση της ανθρώπινης προσωπικότητας και ως ουσία αυτής η ελευθερία. Όμως αναρωτιέται πώς μπορεί να φανεί χρήσιμη σε έναν άνθρωπο που πεινάει, ή έναν άνθρωπο αμαθή. Επίσης πώς μπορεί να συνυπάρχει, λόγου χάρη, με τον μονοκομματισμό. Το συμπέρασμα του είναι ότι κάτι τέτοιο είναι αδύνατο, αφού αναγκαστικά κάθε μορφή μονοκομματισμού καταλήγει στον ολοκληρωτισμό.

Το βασικό συστατικό της δημοκρατίας για τον ίδιο τον Παπανούτσο είναι ο νόμος, μέσω του οποίου ο πολίτης μπορεί να προστατεύεται από πιθανές αυθαιρεσίες των κρατικών αρχών. Πολιτική ελευθερία και τήρηση συντάγματος είναι, με βάση το σκεπτικό του Παπανούτσου, ένα και το αυτό:

«ο κανόνας του νόμου (υπό την απαραίτητη προϋπόθεση ότι ο κανόνας αυτός θα εκφράζει όχι το συμφέρον ή το καπρίτσιο ενός μονάρχη ή μιας φατρίας αλλά τη βούληση μια πολιτικής κοινότητας που έμαθε και είναι ελεύθερη να αυτοκαθορίζεται) είναι ασφαλώς το κρηπίδωμα της γνήσιας Δημοκρατίας»⁹³³.

Το περιοδικό επιλέγει να αναφερθεί στην κρίση της δημοκρατίας πάλι δια στόματος Παπανούτσου, αυτή τη φορά μέσα από κείμενο που αναδημοσιεύεται από το *Βήμα*. Όπως αναφέρεται στο άρθρο, η ανθρωπότητα αυτή τη στιγμή βιώνει μία τεράστια κρίση, με βασικό χαρακτηριστικό την ανασφάλεια τόσο των πλουσίων όσο και των φτωχών. Οι μεν πλούσιοι γιατί θεωρώντας ότι τίποτε δεν είναι αρκετό φτάνουν σε εξωφρενικά επίπεδα πλεονεξίας, οι δε φτωχοί γιατί μέσα στην ανέχεια τους γίνονται όλο και πιο απόλυτοι στις θέσεις τους και πιο εκδικητικοί.

Η διάκριση ανάμεσα σε πλουσίους και φτωχούς, την οποία θίγει εδώ η *Νέα Εστία*, στις *Εποχές*, όπως παρακολουθήσαμε, αναφέρεται επανειλημμένα ως βασική διαιρετική τομή του κόσμου τη συγκεκριμένη περίοδο. Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και το συγκεκριμένο κείμενο της *Νέας Εστίας* που εξηγεί ότι η τεράστια κοινωνική σύγκρουση ανάμεσα σε

⁹³³ *Νέα Εστία*, τ. 854, έτος ΛΣΤ', 1/2/1963 (Ε. Παπανούτσος, στήλη: Η κίνηση των ιδεών, σ. 158).

πλούσιους και φτωχούς, παράγει την βαθιά κρίση της δημοκρατίας στην οποία ισχύει το εξής παράδοξο: «Οι ολοκληρωτικοί στραγγαλίζουν τις λαϊκές ελευθερίες, και οι λεγόμενοι πιστοί της δημοκρατίας, όταν την πληγώνουν, ισχυρίζονται ότι μόνον έτσι μπορούν να τη σώσουν από όσους την υπονομεύουν»⁹³⁴.

Τα αδιέξοδα της δημοκρατίας περιγράφει σε κείμενο του προς τα τέλη του 1969 και ο Γρηγόρης Κασιμάτης, με αφορμή βιβλίο του Βάσου Βασιλείου για το δόγμα Μπρέζνιεφ, ξεκινώντας από τη διαπίστωση ότι «η δημοκρατία είναι θύμα των αρχών της»⁹³⁵. Γιατί δεσμευόμενη από αυτές τις αρχές, φοβούμενη μην απογοητεύσει τους θιασώτες της και μη δώσει τροφή για σχόλια στους κατηγορούς της, δε μπορεί να επεμβαίνει δυναμικά όπου χρειάζεται και έτσι δρα «υποκριτικά και παρασκηνιακά». Αυτό έκανε για παράδειγμα η δημοκρατία, σύμφωνα με τον γράφοντα, στην περίπτωση της Γουατεμάλας ή του Άγιου Δομίνικου. Αντί να επιβάλει την πειθαρχία, άφησε να επικρατήσει το χάος. Μια τέτοια δημοκρατία ουσιαστικά αρνείται τις αρχές της και παραιτείται από την υποχρέωσή της να είναι «στρατιώτης της ελευθερίας». Και στρατιώτης είναι, όπως επισημαίνεται, κάποιος που «σκοτώνει και που σκοτώνεται για τις ιδέες του» και παράλληλα έχει θρησκεία.

Τελικά η δημοκρατία επιτυγχάνει αν ισχύουν δύο προϋποθέσεις: αφενός οι λαοί να σέβονται τη βούληση της πλειοψηφίας κι αφετέρου οι αρχές να θεωρούν τους εαυτούς τους όχι «αφεντικά», αλλά όργανα του πολιτεύματος⁹³⁶. Αυτό ισχύει για τους λαούς που «δέχονται το παιχνίδι», δηλαδή τους λαούς των μεγάλων δημοκρατιών, όπου και δεν είναι

⁹³⁴ *Νέα Εστία*, τ. 806, έτος ΛΕ', 1/2/1961 (Ε. Π. Παπανούτσος, «Συνοπτικός Απολογισμός», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από το *Βήμα*, σ. 19).

⁹³⁵ *Νέα Εστία*, τ. 1015, έτος ΜΓ', 15/10/1969 (Γρηγ. Κασιμάτης, «Βάσου Βασιλείου: Το δόγμα Μπρέζνιεφ», στήλη: Τα βιβλία, σ. 1475).

⁹³⁶ Διαδικασίες όπως αυτές είναι τα αποτελέσματα μιας επιτυχημένης δημοκρατικής μετάβασης ή μιας εδραιωμένης δημοκρατίας, που είναι άμεσα αναγνωρίσιμες, ωστόσο το να αναγνωρίσει κανείς τους ακριβείς παράγοντες που φέρνουν αυτό το αποτέλεσμα είναι πιο δύσκολο εξαιτίας των πολλών παραμέτρων που συλλειτουργούν στη φάση της μετάβασης, όπως και των ιδιαίτερων συνθηκών που επικρατούν στην κάθε χώρα. Βλ. Gretchen Casper, Michelle M. Taylor, *Negotiating Democracy: Transitions from Authoritarian Rule*, University of Pittsburgh Press, 1996, σ. 3. Για παράδειγμα ο Γρ. Κασιμάτης στο παρόν άρθρο που δημοσιεύει στη *Νέα Εστία* προτείνει την «επιβολή πειθαρχίας» από πλευράς της δημοκρατίας όταν αυτό χρειάζεται ώστε να παραχθούν τα συγκεκριμένα αποτελέσματα χωρίς να εντοπίζει αντίφαση ανάμεσα στην πειθαρχία με την ίδια την έννοια της δημοκρατίας.

τυχαίο ότι επιτυγχάνει η δημοκρατία. Στις περιπτώσεις αυτές, σύμφωνα με τον Κασιμάτη, η δημοκρατία είναι «πάνοπλη» και αν χρειάζεται χρησιμοποιεί ακόμη και τη βία για να «επαναφέρει τους παραστρατημένους», διαφορετικά θα κληθεί να πληρώσει ακριβά για την αδράνεια που επέδειξε.

Όταν όλοι οι λαοί καταλάβουν αυτό που περιγράφεται παραπάνω ως πραγματική λειτουργία της δημοκρατίας, τότε μόνο θα μπορέσει να υπάρξει ειρήνη στον κόσμο, καταλήγει το περιοδικό, αφήνοντας να διαφανεί ότι στην δική του αντίληψη περί δημοκρατίας, οι δημοκρατικές αρχές αν δεν είναι αμέσως εφαρμόσιμες, μπορούν να επιβάλλονται με όχι και τόσο «βελούδινο» τρόπο. Συνυπολογίζεται ότι το συγκεκριμένο κείμενο γράφεται εν μέσω δικτατορίας, κατά τη διάρκεια της οποίας τα έντυπα που συνεχίζουν να εκδίδονται αναγκάζονται να προσαρμοστούν στις ιδέες του καθεστώτος, ή τουλάχιστον να μην το προκαλούν εμφανώς. Το γεγονός όμως ότι τα έντυπα αυτά λαμβάνουν την έγκριση για τη συνέχιση της κυκλοφορίας τους, δηλώνει από μόνο του πολλά πράγματα.

6.9 Σύνοψη

Μέσα στο κλίμα αλλαγής και ρευστότητας της δεκαετίας του 1960, η *Νέα Εστία* καλείται, ως ένα περιοδικό που διαθέτει κύρος, σημαντικούς συντελεστές και ευρύ κοινό να αποσαφηνίσει και συχνά να επαναπροσδιορίσει τη θέση της απέναντι σε βασικές έννοιες, ιδεολογίες και αρχές. Το κύμα προοδευτισμού, η επαναξιολόγηση των εθνικών θεμάτων, η θεωρία του κομμουνιστικού κινδύνου, η τοποθέτηση εννοιών όπως η δημοκρατία και η ελευθερία μέσα στο ισχύον πολιτικό και κοινωνικό σύστημα είναι μερικά από τα ζητήματα που η *Νέα Εστία* αντιμετωπίζει μέσα στις σελίδες της.

Το πρώτο που παρατηρεί κανείς από τη μελέτη των σχετικών κειμένων είναι ότι αυτό που το περιοδικό αποκαλεί «επανατοποθέτηση» απέναντι στις έννοιες δεν είναι στις περισσότερες περιπτώσεις, παρά μία αναπαραγωγή πάγιων θέσεων σε σχέση με τις έννοιες αυτές. Ενώ δηλαδή το περιοδικό θεωρητικά κάνει μια προσπάθεια να δει τις έννοιες με ένα σύγχρονο πρίσμα, συσχετίζοντας τις με τις ιστορικές, κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις, η ανάλυση τους παραμένει τόσο γενική, αποκομμένη από τα τεκταινόμενα και

παλαιϊκή, που στις περισσότερες περιπτώσεις θα μπορούσε κανείς να τη συναντήσει, ελαφρώς παραλλαγμένη, δεκαετίες πριν.

Για παράδειγμα, η *Νέα Εστία* μιλά συχνά για πρόοδο και αλλαγή, όμως στην ουσία υποστηρίζει ένα σύστημα συντήρησης. Γι' αυτό και προτείνει την προσκόλληση σε παραδοσιακά μοντέλα, τη μελέτη του παρελθόντος, ενώ απορρίπτει την τεχνική πρόοδο και δαιμονοποιεί ό,τι φέρει στοιχεία νεωτερισμού ή καινοτομίας. Σε κάποιες περιπτώσεις η *Νέα Εστία*, έχοντας το θάρρος της γνώμης της, παραδέχεται ότι πρόκειται για ιδανικά τα οποία οφείλει κανείς να προασπίζεται, ακόμη κι αν κάποιος τον χαρακτηρίσουν «οπισθοδρομικό» ή συντηρητικό, συνήθως όμως το περιοδικό προσπαθεί να πείσει τον αναγνώστη ότι οι αναλύσεις του εντύπου, ακόμη και στις περιπτώσεις που φαντάζουν συντηρητικές, είναι δεκτικές προς την έννοια της προόδου.

Δεν είναι τυχαίο ότι ο διευθυντής του περιοδικού Πέτρος Χάρης σε κείμενό του κάνει μία διεξοδική προσπάθεια να καταρρίψει τον χαρακτηρισμό «συντηρητικό» που είχε αποδοθεί στο περιοδικό, δείχνοντας μάλιστα να θεωρεί τον συγκεκριμένο χαρακτηρισμό προσβλητικό. Συνολικά, αν λάβει κανείς υπόψη τον τρόπο που αυτοπροσδιορίζεται το περιοδικό, την τοποθέτηση του απέναντι σε έννοιες όπως ο συντηρητισμός, η παράδοση και η πρόοδος, και την εφαρμογή των ιδεών του σε πραγματικά ζητήματα κοινωνίας και πολιτικής, προκύπτει ένα ιδιαίτερο κράμα συντηρητισμού και φιλελευθερισμού, που θα μπορούσε να συμπεριληφθεί στην έννοια του «φιλελεύθερου συντηρητισμού»⁹³⁷. Το ιδιαίτερο αυτό μείγμα γίνεται ακόμη πιο περίπλοκο δεδομένης της διεύρυνσης του αντιδεξιού πόλου στην Ελλάδα, που συμπεριέλαβε συντηρητικές φωνές που έδειχναν τη θέλησή τους να συμβαδίσουν, άλλοτε ουσιαστικά και άλλοτε προσχηματικά, με την αλλαγή και τα νέα δεδομένα. Σημειώνεται ότι και σε διεθνές επίπεδο, την ίδια περίοδο ήταν δημοφιλής η τάση απαγκίστρωσης πολλών ατόμων και ομάδων από το χαρακτηρισμό τους ως συντηρητικά και η εμμονή στην έννοια της προόδου, ανεξαρτήτως του αν κάτι

⁹³⁷ Ο φιλελευθερισμός είναι παραδοσιακά συνδεδεμένος με την εμπιστοσύνη στην πρόοδο και την «κίνηση προς τα μπροστά», ενώ ο συντηρητισμός κατ' αρχήν προσπαθεί να ανακόψει την κίνηση και να αντισταθεί στην αλλαγή. Έτσι ο φιλελευθερισμός που επιδεικνύει κατά περιπτώσεις η *Νέα Εστία* θα έπρεπε να συμβαδίζει με το φιλελεύθερο πρόταγμα ότι οι κοινωνικοί θεσμοί δεν αξιολογούνται βάσει της μακρόχρονης παρουσίας τους, αλλά βάσει της δυνατότητας να υπηρετούν τα συμφέροντα των ατόμων. Στο πλαίσιο αυτής της δυνατότητας είναι θεμιτή κάθε αλλαγή, μεταρρύθμιση ή «απόσυρση» θεσμών. Βλ. για παράδειγμα Andrew Heywood, *Πολιτικές Ιδεολογίες*, ό.π., σελ. 84&149.

τέτοιο μπορούσε να δικαιολογηθεί από το παρελθόν, τα πεπραγμένα και τον τρόπο σκέψης τους.

Όσον αφορά στο πώς αντιλαμβάνεται η *Νέα Εστία* την εξέλιξη του έθνους, οι θέσεις του περιοδικού συνήθως δεν αποτυπώνουν την ανάγκη αναμόρφωσης των εθνικών προτεραιοτήτων βάσει των ιστορικών και πολιτικών αναγκών, αλλά συνήθως αναπαράγουν εθνικά στερεότυπα όπως το ότι η Ελλάδα είναι η «μάννα του δυτικού πολιτισμού», το «αθάνατο πνεύμα» των Ελλήνων μεγαλουργεί, ή ότι οι Έλληνες είναι φορείς μια από τις σπουδαιότερες παραδόσεις παγκοσμίως. Υπογραμμίζονται συχνά μάλιστα οι κίνδυνοι αλλοίωσης της εθνικής φυσιογνωμίας και για μια ακόμη φορά προτείνεται η προσκόλληση στο ελληνικό παρελθόν και η άντληση προτύπων από τα κατορθώματα των προγόνων μας ως άμυνα απέναντι στις απειλές. Τα επιχειρήματα για την ίδρυση του ευρωπαϊκού πολιτισμού από τους Έλληνες, την ιερή αποστολή των Ελλήνων και την καθαρότητα της ελληνικής φυλής εμπλουτίζονται από θέσεις προάσπισης της εδαφικής ακεραιότητας, με αλυτρωτικές συχνά προεκτάσεις. Όλα τα προαναφερθέντα είναι συνήθη στο συντηρητικό περί έθνος λόγο, αλλά και στο λόγο της εθνικοφροσύνης, παρότι το περιοδικό αποφεύγεται η ρητή αναφορά στην έννοια. Στον τρόπο περιγραφής του παρελθόντος, των αξιών και των προτεραιοτήτων του έθνους υπάρχει πάντα η προάσπιση της μοναδικότητας, του ελληνικού πεπρωμένου και των εθνικών ιδανικών που αντιπαράτίθενται, άμεσα ή έμμεσα, στον εχθρό, που παραμένει κατά βάση ο κομμουνισμός.

Αρκετές είναι οι αναφορές και στην έννοια της ελληνικότητας που, σύμφωνα με το περιοδικό, καθορίζεται από την ιστορική και πνευματική πορεία του ελληνισμού. Το ερώτημα που η *Νέα Εστία* θεωρεί ότι πρέπει να απαντηθεί τη συγκεκριμένη περίοδο είναι η δυνατότητα ή μη συνύπαρξης της ελληνικότητας με την ένταξη μέσα σε μία ευρωπαϊκή συνομοσπονδία. Η απάντηση στο ερώτημα, όπως αντίστοιχα και στις *Εποχές*, είναι κατ' αρχήν θετική, με τη *Νέα Εστία* να προασπίζεται την ανάγκη δημιουργικής συνύπαρξης των Ελλήνων με τους άλλους ευρωπαϊκούς λαούς. Ωστόσο οι αυστηρότερες προϋποθέσεις που θέτει το περιοδικό για τη συνύπαρξη με τους άλλους λαούς – αποδοχή της μοναδικότητας, του ιδρυτικού ρόλου της Ελλάδας σε σχέση με την ιδέα της Ευρώπης κ.ά.- δείχνει ότι το

άνοιγμα της ελληνικότητας προς ευρωπαϊκότερες κατευθύνσεις τη συγκεκριμένη περίοδο δεν είναι τόσο πηγαίο στην περίπτωση της *Νέας Εστίας*.

Αναφορικά με την έννοια του εθνικισμού, η *Νέα Εστία* θεωρεί ότι οι Έλληνες οφείλουν να είναι εθνικιστές, εφόσον ο εθνικισμός τους διέπεται από καλά κίνητρα και μπορεί να λειτουργεί ως συνεκτικό στοιχείο του έθνους. Δεν ισχύει όμως το ίδιο για τον εθνικισμό άλλων χωρών, όπως ο τουρκικός, που χαρακτηρίζεται «ανθρωποκτόνος» και «αιμοδιψής». Συνολικά το περιοδικό εκφράζει έναν συντηρητικής κατεύθυνσης εθνικισμό, με φυλετικά και ανορθολογικά στοιχεία συχνότερα απ' ότι ένα φιλελεύθερο εθνικισμό, εξορθολογισμένο και λιγότερο ξενοφοβικό, που εμφανίζεται πιο συχνά στο περιοδικό *Εποχές*.

Σε σχέση με τον «ιδεολογικό αντίπαλο» του περιοδικού, την αριστερά, βασικό στοιχείο του λόγου του περιοδικού είναι ο αντικομμουνισμός. Αν και πρόκειται για κάτι αναμενόμενο, δεδομένου ότι αναφερόμαστε σ' ένα συντηρητικό περιοδικό, η *Νέα Εστία* συνήθως δε μιλάει ρητά για αντικομμουνισμό καθώς περιγράφει την παρακμή αλλά και τους κινδύνους που ελλοχεύουν στην εφαρμογή της κομμουνιστικής ιδεολογίας. Οι συντελεστές του περιοδικού, ζώντας σε μια εποχή, που η δεξιά έχει πάψει να είναι στο απυρόβλητο- με τη συσπείρωση μάλιστα του αντιδεξιού στρατοπέδου να φέρνει συχνά τον αντικομμουνισμό σε δεύτερη μοίρα- αναγκάζονται να μετριάσουν τις αντικομμουνιστικές κορώνες, επιχειρηματολογώντας ωστόσο με μεγάλη συχνότητα κατά της αριστεράς και τους κομμουνισμούς. Μερικές από την έννοιες που η *Νέα Εστία* θεωρεί άρρηκτα δεμένες με τον κομμουνισμό είναι η αναρχία, η οχλοκρατία, η στασιμότητα, η υποκρισία και η διαφθορά. Σχετικά σπάνιες, αλλά υπαρκτές είναι, από την άλλη κάποιες, αναφορές στην αδυναμία, όχι μόνων των κομμουνιστών αλλά και της δεξιάς να αντιμετωπίσει τα φλέγοντα ζητήματα της εποχής. Ενδιαφέρον παρουσιάζει, επίσης, η άποψη που εκφράζεται σε κείμενο του περιοδικού, με βάση την οποία οι Έλληνες κομμουνιστές πρέπει να διαχωρίζονται από τους «πραγματικούς» κομμουνιστές εκτός Ελλάδας. Οι τελευταίοι, σύμφωνα με το περιοδικό, μπορεί να υποστηρίζουν μια «εξοφλημένη» και άτοπη ιδεολογία, ωστόσο είναι πραγματικοί ιδεολόγοι εν αντιθέσει με τους Έλληνες κομμουνιστές που περιγράφονται ως καιροσκόποι, απροσάρμοστοι και απολύτως ασυνεπείς ιδεολογικά.

Πρέπει να σημειωθεί ότι σε κάθε περίπτωση ο αντικομμουνισμός της *Νέας Εστίας*, συνδυαζόμενος με φιλελεύθερα και συντηρητικά στοιχεία, είναι δύσκολο να ενταχθεί σε μία από τις κατηγορίες του αντικομμουνισμού (συντηρητικός, φιλελεύθερος κ.ά.), χωρίς να αναγνωριστούν ενδιάμεσες αποχρώσεις σε αυτήν. Για παράδειγμα η *Νέα Εστία* είναι φιλελεύθερη σε σχέση με την παλιότερη *Ελληνική Δημιουργία*, αλλά συντηρητική σε σχέση με τις *Εποχές*. Εξετάζοντας μάλιστα το ιδεολογικό της προφίλ στις συνθήκες περαιτέρω φιλελευθεροποίησης και «εξευγενισμού» του αντικομμουνιστικού μένους της δεκαετίας του 1960, διαπιστώνει κανείς ότι ο φιλελευθερισμός του περιοδικού δεν εξελίσσεται παράλληλα με τις τρέχουσες εξελίξεις, με συνέπεια να μη γίνεται κυρίαρχο στοιχείο, όπως στις *Εποχές*, και να δικαιολογείται έτσι ο χαρακτηρισμός του περιοδικού ως πρώτιστα συντηρητικού, παρά την εκπεφρασμένη επιθυμία της ίδιας της *Νέας Εστίας* να απαγκιστρωθεί από αυτή την εικόνα.

Σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του ίδιου του περιοδικού οι ιδεολογικοπολιτικές αναζητήσεις της *Νέας Εστίας* γίνονται με άξονα τις έννοιες της δημοκρατίας, της ειρήνης και της ευημερίας. Ως ζητούμενο προβάλλεται η αποφυγή της βίας, των εξτρεμισμών και η καθιέρωση ενός πλαισίου αρμονικής συνύπαρξης των λαών. Αυτό στα κείμενα της *Νέας Εστίας* συνδέεται και πάλι, άλλοτε άμεσα και άλλοτε έμμεσα, με τον αντικομμουνισμό, στο βαθμό που ο κομμουνισμός θεωρείται βασικός παράγοντας αναστολής της παγκόσμιας ευημερίας. Αν δηλαδή εξαλειφθεί ο κομμουνισμός, τότε η ανθρωπότητα θα έχει πολύ περισσότερες πιθανότητες να ζήσει σε συνθήκες ελευθερίας.

Αυτό που οφείλει όμως να διευκρινίσει κανείς είναι ότι η ελευθερία ή η δημοκρατία στο περιοδικό παραμένουν πάντα νεφελώδεις έννοιες, που ο εκάστοτε κειμενογράφος προσαρμόζει αυθαίρετα στις αναλύσεις του, χωρίς να δικαιολογεί το συσχετισμό τους με τα πολιτικά επιχειρήματα που αναφέρονται. Ενδεικτική είναι η άποψη που διατυπώνεται ότι η δημοκρατία σημαίνει επιβολή της τάξης, ακόμη και με τη βία προς αποφυγή του χάους. Σε κάθε περίπτωση, υπάρχουν στιγμές αυτογνωσίας, κατά τις οποίες το περιοδικό σωστά επισημαίνει ότι έχει γίνει κατάχρηση εννοιών όπως η δημοκρατία και η ελευθερία από όλους τους ιδεολογικούς χώρους. Σαν αποτέλεσμα έχει διαγραφεί σχεδόν από τη συλλογική μνήμη το πλαίσιο γένεσής τους και η εξελικτική τους πορεία, σε βαθμό που να

καθίσταται εξαιρετικά δυσχερής μία εκ νέου νοηματοδότηση, σε σύγχρονα συμφραζόμενα, κοινά αποδεκτή από όλους τους χώρους.

Κεφάλαιο 7: Η ιστορική ματιά της *Νέας Εστίας*

7.1 Αρχαίοι χρόνοι

Η ιστορική ματιά της *Νέας Εστίας* που θα μας απασχολήσει στο παρόν κεφάλαιο παρουσιάζει ενδιαφέρον στο βαθμό που δίνει έμφαση σε διαφορετικά γεγονότα και περιόδους από τα άλλα δύο περιοδικά, προσεγγίζοντας την ιστοριογραφία με ένα τρόπο που συνάδει με μια συντηρητική ανάγνωση της ιστορίας. Το γεγονός αυτό δεν αναιρεί την άποψη που υποστηρίζουν πολλοί θεωρητικοί, ότι δηλαδή υπάρχει ένας ιστοριογραφικός πυρήνας που γίνεται σεβαστός από όλες τις πλευρές, επειδή κάποιες παραστάσεις εγγράφονται με τόσο ισχυρό τρόπο στη συλλογική μνήμη που μόνο ως ένα σημείο μπορούν να διαφοροποιηθούν με το πέρασμα των χρόνων⁹³⁸. Ωστόσο, η παρατήρηση αυτή αφορά, όπως προειπώθηκε, μόνο στον πυρήνα και ως εκ τούτου οι αποχρώσεις των γεγονότων, οι συναρθρώσεις με άλλα γεγονότα και ο διάλογος των γεγονότων με το φαντασιακό κάνουν τις ιστοριογραφικές αναγνώσεις να διαφέρουν σε μεγάλο βαθμό. Έτσι για παράδειγμα η *Νέα Εστία* επιλέγει να αναφερθεί επανειλημμένα στην αρχαιότητα, στη βυζαντινή περίοδο, εξυμνώντας τον ελληνοχριστιανικό πολιτισμό, αλλά και την επανάσταση του 1821, αναδεικνύοντας την ελληνική μοναδικότητα που έγινε παράδειγμα για τον υπόλοιπο κόσμο.

Ξεκινώντας την ανάλυση των σχετικών κειμένων από την αρχαία Ελλάδα, διαπιστώνει κανείς ότι το περιοδικό τοποθετεί στην περίοδο αυτή τη βάση και την ουσία του δυτικού πολιτισμού. Πιο συγκεκριμένα η προσφορά της αρχαιότητας παρουσιάζεται να είναι ο ίδιος ο δυτικός άνθρωπος, που ανταποκρίνεται επακριβώς στον ανθρώπινο τύπο που δημιούργησαν οι αρχαίοι Έλληνες. Στην αρχαιότητα, όπως αναφέρεται, διαμορφώθηκε και εκδηλώθηκε για πρώτη φορά η πολιτική φύση του ανθρώπου που αργότερα συναντάται στο δυτικό άνθρωπο: «[...] ο Δυτικός Άνθρωπος της Αρχαίας

⁹³⁸ Για μια συγκεντρωτική αναφορά στους Shils, Schwartz, Aguilar Fernandez, Olick βλ. Ελένη Πασχαλούδη, «Μνήμη και πολιτικός λόγος: Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο των κομμάτων (1961-1964) στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 144.

Ελλάδας δεν ταυτίζεται απλώς μ' εμάς[...] είναι ο ίδιος ο εαυτός μας που έζησε, βέβαια, σε μια άλλη εποχή»⁹³⁹.

Μία ακόμη μεγάλη προσφορά της αρχαιότητας είναι, σύμφωνα με τη *Νέα Εστία*, το γεγονός ότι αποκρυσταλλώθηκαν οι αισθητικές αρχές που καθόρισαν την έννοια του ωραίου και έδωσαν τα πιο χαρακτηριστικά δείγματα ομορφιάς. Το «ελληνικό δαιμόνιο» είναι υπεύθυνο για τον Παρθενώνα που χαρακτηρίζεται ως η «τελειότερη δημιουργία όλων των καιρών». Κι αυτό γιατί πέρα από το αριστοτεχνικό αποτέλεσμα του ίδιου του έργου, κατάφερε να συμπυκνώσει μέσα του την «φυσική και πνευματική παρουσία» της δύναμης των Ελλήνων και την πίστη τους σε αυτή τη δύναμη. Η *Νέα Εστία* παρουσιάζει επομένως τον Παρθενώνα, τον οποίο οι ίδιοι οι αρχαίοι χρησιμοποίησαν ως επίδειξη ισχύος, να είναι αποδεικτικό στοιχείο της ανωτερότητας των Ελλήνων στο πέρασμα του χρόνου. Εάν οι αρχαίοι Έλληνες μπόρεσαν να κάνουν «ποίηση με τις ιδέες», αναφέρει χαρακτηριστικά το περιοδικό, αυτό αποδεικνύεται «εδώ στην Ακρόπολη»⁹⁴⁰. Το πνεύμα δηλαδή, καθώς και οι ιδέες, η σκέψη και η φιλοσοφία που κίνησαν πνευματικά και ιστορικά νήματα, βρίσκουν την αποτύπωσή τους στον χώρο μέσα από την ύπαρξη του μεγαλειώδους αυτού έργου.

Η αρμονία που χαρακτηρίζει εξάλλου τον Παρθενώνα είναι η ίδια αρμονία, επισημαίνεται, που ενυπάρχει και στην έννοια της δικαιοσύνης, την οποία οι αρχαίοι Έλληνες ανέδειξαν ως βασική αρχή της λειτουργίας του πολιτικού τους συστήματος, αλλά και της ίδιας της ανθρώπινης ύπαρξης. Γιατί δικαιοσύνη ήταν η αρμονική συνύπαρξη των διαφόρων τάξεων εντός της Πόλης-Κράτους, αλλά και των διαφορετικών τάσεων στην ψυχή του κάθε ατόμου. Η δικαιοσύνη με τη σειρά της βασίστηκε στην έννοια του καλού και η συνολική αυτή ιδέα «έγινε το αρχέτυπο στη διατύπωση της αποστολής της θρησκείας στην τέχνη». Μέσα στην αρμονία δηλαδή της αρχαίας ελληνικής τέχνης, υπάρχει η έννοια της δικαιοσύνης και μέσα στη δικαιοσύνη το καλό, δια του οποίου οι αρχαίοι Έλληνες επιτρέπουν στη θρησκεία να παρεισφρήσει στην τέχνη. Η *Νέα Εστία* μάλιστα θεωρεί απολύτως εύστοχη τη θέση ότι «στην Ελλάδα η ποίηση δίνει το δεξί χέρι στη θρησκεία και το αριστερό στη φιλοσοφία».

⁹³⁹ *Νέα Εστία*, τ. 837, έτος ΛΣΤ', 15/5/1962 (Γ. Δ. Δασκαλάκης, «Ο Δυτικός άνθρωπος», σ. 749).

⁹⁴⁰ *Νέα Εστία*, τ. 884, έτος ΛΗ', 1/5/1964 (Λεωνίδα De Vedia, «Το αιώνιο σύμβολο», από την εφημερίδα *Le Nacion* του Μπούενος Άιρες, σ. 569).

Κάπως έτσι η *Νέα Εστία* αναδεικνύει την ελληνική αρχαιότητα ως πηγή και σημείο έναρξης της καλλιτεχνικής, πνευματικής, φιλοσοφικής και πολιτικής εξέλιξης της ανθρωπότητας που νοηματοδοτεί τις ιστορικές εξελίξεις έκτοτε.

7.2 Από την αρχαιότητα ως το Βυζάντιο

Η πορεία από την αρχαιότητα ως τον χριστιανισμό και η «εκπλήρωση των μεγάλων προφητειών» ανήκει στα ιστορικά κεφάλαια που συναντώνται συχνά στις σελίδες της *Νέας Εστίας*. Και παρότι είναι αρκετές οι αναφορές στην αρχαιότητα, στη *Νέα Εστία*, σε αντίθεση με τις *Εποχές*, είναι περισσότερο έντονη η παρουσία της άποψης ότι η κορυφαία στιγμή του ελληνισμού ήταν όταν ο τελευταίος συνάντησε το χριστιανικό βυζαντινό πνεύμα και συστάθηκε ο «ελληνοχριστιανικός πολιτισμός»⁹⁴¹.

Ήταν γύρω στο 2^ο μ.Χ. αιώνα, όπως αναφέρεται, όταν ο Χριστιανισμός είχε αρχίσει να εξαπλώνεται. Παράλληλα όμως ο αρχαίος ελληνικός κόσμος είχε αρχίσει να χάνει δύναμη⁹⁴²: «[...] εχρειάσθη να προηγηθούν αι μεγάλαι πολιτικά αποτυχίαι των Ελλήνων, η επικράτησις των Ρωμαίων, η σκληρά και ισοπεδωτική σταθερότης της ρωμαϊκής δυνάμεως, η Constantia Romana δια να καταπνιγή προς στιγμήν η ελληνική φωνή»⁹⁴³.

Όλοι οι παραπάνω παράγοντες όμως δεν ήταν αρκετοί, υπογραμμίζει ο γράφων, ώστε να παραγκωνίσουν πλήρως το ελληνικό στοιχείο και να σβήσουν ολοκληρωτικά το ελληνικό φως. Την ώρα που, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, στη Ρώμη βασίλευαν «εστεμμένοι κακούργοι», οι οποίοι την είχαν μετατρέψει σε «αληθινή Σχολή Εγκλήματος», η Ελλάδα διατηρούσε τη δική της ακτινοβολία, αντλώντας δύναμη από το λαμπρό παρελθόν της⁹⁴⁴. Ωστόσο η σιγή που είχε επιβληθεί στην ελληνική φωνή ήταν

⁹⁴¹ Ο Δημήτρης Τζιόβας αναφέρεται στις διαφορετικές απόψεις που επικράτησαν μεταξύ άλλων ανάμεσα στους εκπροσώπους της γενιάς του '30 για το ασυμβίβαστο ή μη ανάμεσα στη «λατρεία του Ιερού Βράχου και στη λατρεία της Αγίας Σοφίας». Βλ. Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 42.

⁹⁴² Σύμφωνα με τον Νίκο Σβορώνο την περίοδο αυτή υπάρχει μία «στατική παράδοση» που στηρίζεται σε εξωτερική μίμηση της αρχαιότητας, με χρησιμοποίηση μιας γλώσσας που μιμείται λιγότερο ή περισσότερο επιδέξια την αρχαία ελληνική. Βλ. Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, ό.π., σ. 48.

⁹⁴³ *Νέα Εστία*, τ. 903, έτος ΛΘ', 15/2/1965 (Μ. Δ. Στασινόπουλος, «Η Δύσις του αρχαίου κόσμου και η συνάντησις του με τον χριστιανισμόν», σ. 214)

⁹⁴⁴ Όπως αναφέρει ο Κων. Παπαρρηγόπουλος: «[...] η ρωμαϊκή κυριαρχία δεν μπόρεσε να αναμιχθεί με το αργυρόδινο ελληνικό έθνος. Δεν εννοούμε βέβαια ότι το έθνος μας έμεινε αναλλοίωτο [...] Μετά από λίγο

γεγονός και ενισχύθηκε από διάφορους παράγοντες. Ως παράδειγμα δίνεται ο Απόστολος Παύλος που ερχόμενος στην Αθήνα να διδάξει τον Χριστιανισμό βρήκε τον ελληνισμό σε περίοδο κρίσης και κατέπνιξε περαιτέρω τη φωνή της αρχαίας φιλοσοφίας. Από την άλλη, το αρχαίο πνεύμα δεν έπαυε να βρίσκει υποστηρικτές που το επανέφεραν στην επιφάνεια και του έδιναν ώθηση να ξαναεμπνεύσει την ανθρωπότητα, αντισταθμίζοντας τα «χτυπήματα» που είχε δεχτεί. Μία από αυτές τις περιπτώσεις ήταν ο Μάρκος Αυρήλιος που χαρακτηρίζεται ως ο «ενάρετος και άξιος Ρωμαίος αυτοκράτορας», ο οποίος κατάφερε να κάνει το ελληνικό στοιχείο να συνυπάρξει με το ρωμαϊκό⁹⁴⁵ κι επίσης -όσο κι αν φαντάζει παράδοξο λόγω των διωγμών που πραγματοποίησε ενάντια σε χριστιανούς- να κάνει ένα άνοιγμα προς τον «νέο κόσμο», τον χριστιανικό. Ο κόσμος αυτός ανατέλλει με την εγκαθίδρυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας που έγινε το «θεοστήρικτο κράτος», το οποίο υιοθέτησε τις αρχές του χριστιανισμού. Με την ενσωμάτωση εδαφών όπου είχε δοξαστεί το ελληνικό πνεύμα δημιουργήθηκε η ανάγκη να συνδυαστεί το ελληνικό με το χριστιανικό στοιχείο⁹⁴⁶. «Αυτή η μεγάλη συνάντησις ήτο αποτέλεσμα ιστορικής και πνευματικής ανάγκης», υπογραμμίζει το περιοδικό και τονίζει ότι εκεί βρίσκονται οι ρίζες του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού»⁹⁴⁷, που, όπως λέει η *Νέα Εστία*, τον συναντάμε πολύ

όμως αναζωογονήθηκε με το μακεδονικό ελληνισμό και όταν ο μακεδονικός ελληνισμός υπέκυψε στη ρωμαϊκή κυριαρχία, το έθνος απέκτησε πάλι με τον Χριστιανισμό νέες πάλι ηθικές δυνάμεις τόσο ισχυρές, ώστε μετά από τρεις εκατονταετηρίδες η ίδια η ρωμαϊκή κυριαρχία αναγκάστηκε να του παραδώσει την ηγεμονία της Ανατολής». Βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος –Π. Καρολίδης- Γ. Αναστασιάδης, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος 4^{ος}, ό.π., σ. 91.

⁹⁴⁵ Για τον Μάρκο Αυρήλιο, όπως και τον Αντωνίνο Ευσεβή, ο Κων. Παπαρρηγόπουλος αναφέρει: «[...]θεωρούνται για τις αρετές τους και την πολιτική τους ικανότητα, σαν οι άριστοι από τους ηγεμόνες που αξιώθηκε ποτέ να έχει το ανθρώπινο γένος. Και γενικά λέγεται ότι επί της κυριαρχίας τους πιο πολύ ευτύχισε η Ελλάδα [...] ότι με την προστασία τους όλες οι ελληνικές πόλεις άκμασαν, ότι άλλες από αυτές ιδρύθηκαν, άλλες επεκτάθηκαν, ότι φρόντισαν για τις ελληνικές πολιτείες σαν για τους γονείς τους και ότι ανώρθωσαν τις πεσμένες και έδωσαν ελευθερία και αυτονομία σε κείνες που παλιά ήταν αρχηγοί του ελληνισμού και διοίκησαν τις υπόλοιπες με πολλή επιείκεια». Βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος –Π. Καρολίδης- Γ. Αναστασιάδης, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος 4^{ος}, ό.π., σ. 134.

⁹⁴⁶ Ο Γιώργος Οικονόμου, συμφωνώντας με τον Κ. Καστοριάδη, αναφέρεται στην αδυναμία συνύπαρξης του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού με το βυζαντινό χριστιανισμό. Ως εκ τούτου αναφέρεται στον «μύθο» της συνέχειας ανάμεσα στις δύο περιόδους, σημειώνοντας ότι πρόκειται αντιθέτως για «ρήγμα, τομή, χάσμα». Βλ. Γιώργος Οικονόμου, *Μύθοι και Πραγματικότητα για το Βυζάντιο*, εκδ. Εξάρχεια, Αθήνα 2014, σελ. 18-19.

⁹⁴⁷ Τον αμφισβητούμενο από πολλές πλευρές όρο «ελληνοχριστιανικός πολιτισμός» ενστερνίζεται ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, τονίζοντας ότι η Ρώμη έγινε «η μητρόπολη του Χριστιανισμού στη Δυτική Ευρώπη», ενώ προσθέτει ότι «πρώτος κήρυκας» του χριστιανισμού υπήρξε νωρίτερα ο ελληνισμός. Βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος –Π. Καρολίδης- Γ. Αναστασιάδης, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος 4^{ος}, ό.π., σ. 166.

αργότερα- στο Σύνταγμα του 1952- ως θεμέλιο της ελληνικής εκπαίδευσης. Από τη στιγμή της γένεσης του μάλιστα, μέχρι σήμερα, το περιοδικό θεωρεί ότι ο ελληνοχριστιανικός πολιτισμός στάθηκε πυλώνας και τρόπος αντιμετώπισης όλων των μεγάλων κρίσεων του ελληνισμού.

Το Βυζάντιο, όπως αναφέρεται και σε κείμενο του τεύχους Δεκεμβρίου 1963 που είναι αφιερωμένο στο σύνολο του στο Άγιο Όρος και τον χριστιανικό κόσμο, περιλαμβάνει μέσα του τα στοιχεία που συνθέτουν αυτό που το περιοδικό αποκαλεί «ελληνικό κόσμο»⁹⁴⁸: από την «ελεύθερη μυστική φιλοσοφία» του Πλάτωνα, που αναφέρεται ως μεγάλος θεολόγος της αρχαιότητας, μέχρι τον βυζαντινό χριστιανικό πολιτισμό που επίσης είναι γεμάτος μυστικισμό κι ο οποίος πηγάζει από το «πνεύμα των Πατέρων της Εκκλησίας». Ο κόσμος του Βυζαντίου, με βάση τη *Νέα Εστία*, περιλαμβάνει όλα τα στοιχεία αυτής της πορείας και είναι ο αντίποδας του «κόσμου της Εσπερίας» που αντιπροσωπεύει τα μηδενιστικά αδιέξοδα της ανθρωπότητας.⁹⁴⁹ Οι δύο αυτοί κόσμοι, όπως αναφέρει το κείμενο, έχουν ανάγκη για αλληλοσυμπλήρωση, προκειμένου να μπορέσει η ανθρωπότητα να βρει τις ισορροπίες της.

Η τόσο προσφιλή στο περιοδικό ιδέα της συγγένειας ανάμεσα στο Βυζάντιο και τον αρχαίο ελληνικό κόσμο έχει σκοπό να αναδείξει τη «μοναδικότητα» του Βυζαντίου και να το αναγάγει στην ιστορική περίοδο με τα περισσότερα γερά θεμέλια, αφού είχε στηριχθεί σε αυτούς τους δύο πυλώνες: την ελληνική αρχαιότητα και τη θεοκρατία⁹⁵⁰. Η έντονη κριτική που είχε ασκηθεί στο Βυζάντιο από διανοητές και ιστορικούς κάνει το περιοδικό να μιλά για αποκατάσταση της ιστορικής αλήθειας, όταν πολλοί μελετητές κατάφεραν να τοποθετήσουν το Βυζάντιο στη θέση που του αρμόζει. Ένας από αυτούς,

⁹⁴⁸ Από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, αναφέρει ο Νίκος Σβορώνος, ο ελληνισμός του Βυζαντίου αρχίζει να αποκτά μεγαλύτερη πολιτική και πολιτισμική συνείδηση, το «κλασικό ελληνικό πνεύμα» γίνεται σημείο αναφοράς και το όνομα «Έλλην» αρχίζει να παίρνει ξανά το «διπλό του πολιτισμικό και εθνολογικό περιεχόμενο». Βλ. Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, ό.π., σ. 20.

⁹⁴⁹ *Νέα Εστία*, τ. 875, έτος ΛΖ', Χριστούγεννα 1963 (Κωνστ. Κωνσταντόπουλος, «Το μήνυμα του Αγίου Όρους προς την εποχή μας», σ. 67).

⁹⁵⁰ Παρόλ' αυτά, την περίοδο του ακολούθησε την άλωση της Κωνσταντινούπολης η μελέτη της κλασικής αρχαιότητας, όπως και ο ανθρωπισμός θεωρήθηκαν στοιχεία επικίνδυνα για την ορθοδοξία που συνδέθηκε με την εθνική ιδέα και κρίθηκε αναγκαία η υπεράσπιση της από το Ισλάμ και τον καθολικισμό. Βλ. Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, ό.π., σ. 49.

τονίζει η *Νέα Εστία*, είναι ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος⁹⁵¹, ενώ γίνεται λόγος και για τη συμβολή του Γάλλου Πωλ Λεμέρλ που αναγνωρίζει τον ουσιώδη ρόλο του Βυζαντίου στην ιστορία της Ευρώπης. Μιας Ευρώπης η οποία, για τον Πωλ Λεμέρλ, ενώ άντλησε από το Βυζάντιο αναρίθμητα στοιχεία που της επέτρεψαν να διαμορφώσει τη φυσιογνωμία της, στη συνέχεια και για πολύ καιρό επέδειξε αγνωμοσύνη κατά την αποτίμηση της συμβολής της βυζαντινής περιόδου.

Η Άλωση της Κωνσταντινούπολης, που σήμανε τη δύση της βυζαντινής αυτοκρατορίας περιγράφεται στο περιοδικό ως «η πιο βαθιά και αιματηρή λαβωματιά» που δέχτηκε το ελληνικό γένος σε όλη την ιστορία του, ενώ καθόρισε και τη μετέπειτα ψυχροσύνη του, δημιουργώντας του ένα «σύμπλεγμα» ανωτερότητας και κατωτερότητας συνάμα⁹⁵².

Η Αγία Σοφία είναι, για το περιοδικό, το πιο σπουδαίο σύμβολο του μεγαλείου του βυζαντινού ελληνισμού που κλονίστηκε με την Άλωση του 1453 γι' αυτό και θα προκαλεί αιώνια νοσταλγία στους απανταχού Έλληνες:

«Πώς είναι λοιπόν δυνατό να μη ρεμβάζουμε, έστω και με τον πιο ρομαντικό τρόπο, την Πόλη, αφού τη ζούμε κιόλα εξακολουθητικά μέσα από τη θρησκεία μας, αφού η Αγία Σοφία είναι η Εκκλησία των Εκκλησιών μας, αφού η μνήμη της είναι περασμένη

⁹⁵¹Όπως σημειώνει ο Ιωάννης Στεφανίδης, ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος υπήρξε ο «ιθύνων νους του ελληνικού ιστορικισμού», συνδυάζοντας την αρχαία ελληνική, την ελληνιστική, τη ρωμαϊκή, τη βυζαντινή και την οθωμανική περίοδο σε μια ενιαία ιστορική αφήγηση. Και συμπληρώνει: «...η αποκατάσταση του Βυζαντίου ως ελληνικής μεσαιωνικής αυτοκρατορίας και κιβωτού της ελληνικής γλώσσας, θρησκείας και ταυτότητας, σύμφωνα με την περιγραφή του Παπαρρηγόπουλου, δε συμπλήρωσε απλώς την προγενέστερη αναβίωση της κλασικής περιόδου, άλλα προχώρησε περισσότερο και σε κάποιο βαθμό συνέδεσε την ελληνική εθνική ταυτότητα με την εικόνα που είχε δημιουργήσει γι αυτήν ο ευρωπαϊκός κλασικισμός». Βλ. Ιωάννης Δ. Στεφανίδης, *Εν ονόματι του έθνους, Πολιτική κουλτούρα, αλυτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967*, ό.π., σ. 35-36. Ο Γιώργος Οικονόμου προσθέτει, δίπλα στους Κ. Παπαρρηγόπουλο και Σπ. Ζαμπέλιο, τα ονόματα των διανοητών που συνέβαλαν στη συντήρηση του παραπάνω «μύθου», όπως τον αποκαλεί: Κ. Τσάτσος, Κ. Κανελλόπουλος, Ι. Θεοδωρακόπουλος, Ε. Παπανούτσος και οι «νεώτεροι βυζαντινολάτρες» Χ. Γιανναράς και Σ. Ράμφος, οι οποίοι «συγκαλύπτουν επιπλέον το γεγονός ότι το Βυζάντιο αποτελεί τον ανατολικό μεσαίωνα». Βλ. Γιώργος Οικονόμου, *Μύθοι και Πραγματικότητα για το Βυζάντιο*, ό.π., σ. 22.

⁹⁵² *Νέα Εστία*, τ. 1007, έτος ΜΓ', 15/6/1969, [Ανδρέας Καραντώνης, «Μια κοσμοϊστορική ημερομηνία(29 Μαΐου 1453- Η άλωση της Κωνσταντινούπολης)», σ. 902]. Η σύμφωνη με το πνεύμα του διευθυντή του περιοδικού Πέτρου Χάρη «βυζαντινολατρία» της *Νέας Εστίας*, αποτυπώνεται και σε άρθρα του Χάρη στην *Ελευθερία* και μεταξύ άλλων συμπεριλαμβάνει εκδήλωση αισθημάτων υπέρμετρης εθνικής υπερηφάνειας για την επέτειο του 1453. Βλ. για παράδειγμα *Η Ελευθερία*, 1/6/1961 (Πέτρος Χάρης, «Το μεγάλο δίδαγμα», στήλη: Η τέχνη και η εποχή μας).

μέσα στο αίμα της φυλής, κι αφού μας τη θυμίζει έντονα ακόμα και το πιο απόμερο, και το πιο ταπεινό από τα αναρίθμητα βυζαντινά εκκλησάκια...⁹⁵³».

Το τελευταίο κείμενο γράφεται εν μέσω δικτατορίας, όταν η σύμφωνη με τις αρχές του καθεστώτος εξύμνηση του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού ανθεί⁹⁵⁴, ωστόσο όπως παρακολουθήσαμε και σε άλλα κείμενα η στάση του περιοδικού ήταν εξίσου θερμή απέναντι στον ελληνοχριστιανικό πολιτισμό ακόμη και πριν την εγκαθίδρυση του απριλιανού καθεστώτος. Συνολικά το περιοδικό περιβάλλει με «θέρμη» την Ορθόδοξη Εκκλησία, και προσπαθεί να τεκμηριώσει ιστορικά την πίστη του ότι η Εκκλησία «κουβαλάει» την κληρονομιά του Βυζαντίου και του ελληνισμού και ο ρόλος της στη σημερινή εποχή είναι να την προασπίσει έναντι των σύγχρονων προκλήσεων⁹⁵⁵.

7.3 Ιστοριογραφικές παρατηρήσεις για τους Νέους Χρόνους

Περνώντας από τη βυζαντινή περίοδο στη συζήτηση για τους νέους χρόνους, το περιοδικό αναφέρεται στον διαφωτισμό και την αναγέννηση ως τις ιστορικές εκείνες περιόδους που προσέφεραν πολλά στον ενιαίο ευρωπαϊκό πολιτισμό και υπήρξαν το θεωρητικό υπόβαθρο στα μεγάλα πολιτικά και κοινωνικά γεγονότα που ακολούθησαν. Η *Νέα Εστία* αντιλαμβάνεται το διαφωτισμό και την αναγέννηση ως σημαντικούς κρίκους της αλυσίδας της ιστορικής συνέχειας που ξεκινάει από την αρχαιότητα και, όπως προειπώθηκε, δεν διακόπτεται κατά τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου. Επομένως το περιοδικό

⁹⁵³ *Νέα Εστία*, τ. 1007, έτος ΜΓ', 15/6/1969 [Ανδρέας Καραντώνης, «Μια κοσμοϊστορική ημερομηνία (29 Μαΐου 1453- Η άλωση της Κωνσταντινούπολης)», σ. 902].

⁹⁵⁴ Ο «ελληνοχριστιανικός πολιτισμός», όπως σημειώνει η Δέσποινα Παπαδημητρίου, έφτασε το απόγειο της ανάπτυξής του την περίοδο της δικτατορίας συμπεριλαμβάνοντας αξίες όπως η θεοσέβεια, η φιλοπατρία, ο σεβασμός προς την παράδοση, η χριστιανική αγάπη, η ταπεινοφροσύνη καθώς και η πίστη «εις την υπεροχή του πνεύματος έναντι της ύλης». Στον λόγο της δικτατορίας υπήρχε μια εσωστρέφεια του ελληνοχριστιανικού εθνικισμού που δεν συμβάδιζε ως επί το πλείστον με την εθνοφροσύνη. Ο ελληνοχριστιανικός πολιτισμός επίσης, τοποθετούνταν στον αντίποδα του κομμουνισμού και κατ' επέκταση του μίσους και του φανατισμού, που προβάλλονταν ως χαρακτηριστικά των κομμουνιστών. Ως εκ τούτου «υπηρετούσε το προφίλ της υπερκομματικής, “εθνοκρατικής” και “δικαιοκρατικής” “νέας Πολιτείας”». Βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοκοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ. 289.

⁹⁵⁵ Η πεποίθηση αυτή συμπίπτει με εκείνη που είχε η ίδια η ελληνική ορθόδοξη εκκλησία για το ρόλο της, θεωρώντας ότι είναι ο «θεματοφύλακας της κληρονομιάς του ελληνισμού στα θρησκευτικά θέματα» και διακηρύσσοντας την ανεξαρτησία της έναντι των άλλων εκκλησιών. Βλ. Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τόμος Α', 1946-1965, ό.π., σ. 415.

αναγνωρίζει τη σημαντική συμβολή των νέων χρόνων στην πορεία της Ευρώπης, αλλά δε θεωρεί τη νεότερη Ευρώπη εξ ολοκλήρου απόγονο της αναγέννησης και του διαφωτισμού, ούτε ενστερνίζεται την άποψη ότι κατά τις περιόδους αυτές υπήρξε «επιστροφή» στα αρχαιοελληνικά γράμματα, δεδομένου ότι τα τελευταία θεωρεί ότι ήταν ενεργά και κατά τη βυζαντινή περίοδο⁹⁵⁶.

Το κίνημα του διαφωτισμού, υπογραμμίζει ο Παύλος Φλώρος σε κείμενό του στο περιοδικό, ήρθε να αντικαταστήσει τον μεσαίωνα, ο οποίος από τη μία είχε σα χαρακτηριστικό του τον ιπποτισμό κι από την άλλη το «υπερβατικό» ή μεταφυσικό στοιχείο που αναδύοταν από την ανάγκη για την αντιμετώπιση των δυσκολιών που υπήρχαν⁹⁵⁷. Ο διαφωτισμός ήρθε να καταρρίψει όλο αυτό το πλαίσιο και να αντιπροτείνει την ιδέα του ορθολογισμού και της προόδου. Η κορύφωση της δράσης των διαφωτιστών τοποθετείται στο 18^ο αιώνα, που το περιοδικό επισημαίνει ότι δικαίως θεωρείται «αιώνας των φώτων»⁹⁵⁸.

Τα «γενναία» όπως χαρακτηρίζονται κηρύγματα του διαφωτισμού, προετοίμασαν το έδαφος για τη γαλλική επανάσταση. Στο περιοδικό περιγράφεται επανειλημμένα ο τρόπος με τον οποίο οι ευρωπαϊκές ζυμώσεις οδήγησαν στα γεγονότα του 1789 και τη γαλλική επανάσταση που έμελλε να διαδώσει τις ιδέες της ελευθερίας, της ισότητας και της αδελφότητας, εμπνέοντας στους υπόδουλους λαούς την ελπίδα για απαλλαγή από τα τυραννικά δεσμά. Τα ίδια ιδανικά, αυτά της γαλλικής επανάστασης, φέρονται να βοήθησαν το εθνικό φρόνημα και των Ελλήνων να σφυρηλατηθεί, ώστε να τους οδηγήσει στον σχεδιασμό της απελευθερωτικής τους δράσης.

Πρόσωπο-κλειδί, την επαύριο της γαλλικής επανάστασης που κατάφερε κατά την κρίσιμη εκείνη φάση να αποκρυσταλλώσει τα επιτεύγματα της μεγάλης ιστορικής στιγμής του 1789 παρουσιάζεται να είναι ο Ναπολέων Βοναπάρτης: «Η ισχυρά προσωπικότης του Μεγάλου Ναπολέοντος, η οποία επί δεκαπενταετίαν εδέσποσεν εις ολόκληρον την

⁹⁵⁶ Στον αντίποδα αυτής της θέσης διατυπώνεται η άποψη ότι η πολιτιστική Ευρώπη έχει τις ρίζες της στην αρχαία Ελλάδα, τη Ρώμη κι εν συνεχεία στην αναγέννηση, τον διαφωτισμό και στις «αστικές επαναστάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ελευθεριών, του φιλελευθερισμού και του κοινοβουλευτισμού». Βλ. για παράδειγμα Γιώργος Οικονόμου, *Μύθοι και Πραγματικότητα για το Βυζάντιο*, ό.π., σ. 87-88.

⁹⁵⁷ *Νέα Εστία*, τ. 912, έτος ΛΘ', 1/7/1965 (Παύλος Φλώρος, «Η Ηθική κρίση της εποχής μας», σ. 851).

⁹⁵⁸ Βλ. *Νέα Εστία*, τ. 873, έτος ΛΖ', 15/11/1963 (Κ. Θ. Δημαράς, «Στον αιώνα των φώτων», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, σ. 1711).

Ευρώπην και απετέλεσε το κέντρον της πολιτικής και διεθνούς ζωής του τότε πολιτισμένου κόσμου, ήτο φυσικόν να μην αφήση ανεπηρέαστον την Τέχνην»⁹⁵⁹.

Με την υπεράσπιση και τη διάδοση των ιδεών της γαλλικής επανάστασης, ο Βοναπάρτης μπόρεσε να γεννήσει ελπίδες, να εμπνεύσει μεγάλους καλλιτέχνες, να στηρίξει λαούς που ήθελαν να βαδίσουν στα χνάρια της γαλλικής επανάστασης, αλλά και να απογοητεύσει πολλούς από εκείνους που εναπόθεσαν τις ελπίδες τους πάνω του.

Επανερχόμενο στο θέμα των Ελλήνων που εκείνη την εποχή έρχονται σε επαφή με «τα φώτα της Ευρώπης»⁹⁶⁰, οργανώνοντας παράλληλα τον απελευθερωτικό τους αγώνα, το περιοδικό αναφέρει τις προσπάθειες του Ρήγα, ως ανεπίσημου εκπροσώπου του υπόδουλου ελληνισμού, να λάβει πρόσκληση από τον Βοναπάρτη, ώστε να μπορέσει να του αναπτύξει τα επαναστατικά σχέδια των Ελλήνων, τους στόχους και τις δυνατότητες τους και να επιδιώξει τη συνεργασία με τους Γάλλους.

Αντίστοιχες ελπίδες είχαν στηρίξει στο πρόσωπο του Ναπολέοντα, όπως επισημαίνεται, και άλλοι Έλληνες και κυρίως ο λαός των Ιονίων. Από αυτούς άλλοι συνέχιζαν να μιλούν για τον Βοναπάρτη ως μέγα εμπνευστή και υποστηρικτή του απελευθερωτικού αγώνα των λαών κι άλλοι, έχοντας επενδύσει πολλά στο πρόσωπό του, κατέληξαν να θεωρούν ότι δεν αποδείχτηκε αντάξιος των προσδοκιών. Όπως αναφέρεται αλλού, ο Βοναπάρτης ήταν σε θέση να δημιουργήσει μια καινούργια Ευρώπη, οικοδομώντας την πάνω σε νέα θεμέλια, ωστόσο προτίμησε να ακολουθήσει την πεπατημένη, έτρεξε «πίσω από είδωλα ψόφια» και κατέληξε να αναπαράγει παρελθοντικά λάθη⁹⁶¹.

Η γαλλική επανάσταση χρησιμοποιείται σε άλλο κείμενο ως παράδειγμα της δυσκολίας και του χρόνου που χρειάζεται προκειμένου να επιβληθούν οι μεγάλες αλλαγές στην ιστορία. «Η κυοφορία του καινούργιου κόσμου, του κάθε καινούργιου κόσμου της

⁹⁵⁹ *Νέα Εστία*, τ. 1018, έτος ΜΓ', 1/12/1969 (Γεώργιος Θ. Ζώρας, «Ο Ναπολέων Βοναπάρτης και η σύγχρονη ελληνική ποίηση», σ. 1622).

⁹⁶⁰ Η περίοδος συμπίπτει με την «νεοελληνική αναγέννηση», όταν η ελληνική σκέψη επηρεάζεται από το ορθολογιστικό κλίμα της εποχής, εμπλουτίζεται με πρακτικές και θεωρητικές γνώσεις, αρχίζει να βλέπει με κριτική διάθεση την κλασική αρχαιότητα και την ορθόδοξη παράδοση κ.ο.κ. Βλ. Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, ό.π., σ. 56.

⁹⁶¹ *Νέα Εστία*, τ. 911, έτος ΛΘ', 15/6/1965 (Γ. Φτέρης, «Το θέμα της ιστορίας», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από το *Βήμα* σ. 800).

εποχής είναι βραδύτατη και οδυνηρή», αναφέρει χαρακτηριστικά ο Γρηγόρης Κασιμάτης που υπογράφει το κείμενο. Ως πιο χαρακτηριστική περίπτωση περιγράφεται η αντικατάσταση της φεουδαρχίας από τη δημοκρατία που χρειάστηκε μία μακρά περίοδο αναταραχών για να επιτευχθεί, παγιώνοντας όλες τις κατακτήσεις της γαλλικής επανάστασης. Κι αυτό ουσιαστικά γίνεται, όπως τονίζει ο Γρηγόρης Κασιμάτης, το 1880, με τη μόνιμη επιβολή της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας⁹⁶². Από αυτές τις δυσκολίες και τις «κοσμογονικές μεταβολές» σταδιακά ξεπήδησε ο αστικός κόσμος, που αποτυπώθηκε με τον πλέον εύγλωττο τρόπο στις σελίδες του Μπαλζάκ, τονίζει το περιοδικό⁹⁶³.

Αξίζει να σημειωθεί ότι την ίδια ώρα που εξυμνείται η γαλλική επανάσταση για την πραγματοποίησή αυτής της μετάβασης, δε λείπουν οι αναφορές στις «φρικαλεότητες», όπως αποκαλούνται τα βίαια μέσα που χρησιμοποίησε η επανάσταση για να επιτύχει τους σκοπούς της⁹⁶⁴. Οι πρακτικές αυτές σύμφωνα με το περιοδικό υπονόμευσαν σε πολλές περιπτώσεις τις ιδέες που πάλευε η ίδια να διαδώσει. Το περιοδικό, επικαλείται τον Τοκβίλ, για να δώσει μια απάντηση σ' αυτές τις αντιφάσεις, αναφέροντας ότι τη γαλλική επανάσταση δε μπορεί κανείς να την δει σαν αυτοτελές φαινόμενο, αλλά σαν «απόρροια γεγονότων και καταστάσεων του παρελθόντος»⁹⁶⁵.

7.4 Ο 19^{ος} αιώνας

Ο 19^{ος} αιώνας βρίσκεται επίσης συχνά στις ιστορικές αναλύσεις της *Νέας Εστίας*, τόσο επειδή συμπεριλαμβάνει την ελληνική επανάσταση που το περιοδικό εξυμνεί, όσο και επειδή συνδέεται με θέματα αποικιοκρατίας, παγκόσμιου συσχετισμού δυνάμεων και άλλες ιστορικές παραμέτρους που έχουν προεκτάσεις στον 20^ο αιώνα. Ξεκινώντας από

⁹⁶² *Νέα Εστία*, τ. 995, έτος ΜΒ', Χριστούγεννα 1968 (Γρηγ. Κασιμάτης, «Σατωβριάνδος, ο πολίτης του νέου ελεύθερου κόσμου», σ. 143).

⁹⁶³ *Νέα Εστία*, τ. 970, έτος ΜΑ', 1/12/1967 (Χρήστος Κορελάς, «Ο αστικός ρεαλισμός του Μπαλζάκ», στήλη: Θέματα της πεζογραφίας, σ. 1628).

⁹⁶⁴ Οι συμμετέχοντες στη γαλλική επανάσταση είχαν εξαρχής παρουσιάσει την επανάσταση ως έργο της φύσης, τους ίδιους ως «απεσταλμένους» της φύσης και χωρίς να αποσιωπούν τη βία που περιλάμβαναν οι σημαντικότερες στιγμές της, παρουσίασαν τα γεγονότα αυτά σαν αναγκαία βήματα για την «αναγέννηση» που επιβλήθηκε από την ίδια τη φύση. Βλ. Mary Ashburn Miller, *A Natural History of Revolution: Violence and Nature in the French Revolutionary Imagination, 1789-1794*, Cornell University Press, 2011, σ. 2

⁹⁶⁵ *Νέα Εστία*, τ. 1019, έτος ΜΓ', Χριστούγεννα 1969 (Γρηγ. Κασιμάτης, «Ο Μαχάτμα Γκάντι μεταξύ Ασίας και Ευρώπης», σ. 3).

την επανάσταση του 1821, το περιοδικό κάνει μια αποτίμηση των επιτευγμάτων του απελευθερωτικού αγώνα, επισημαίνοντας κατ' αρχάς την «καταρράκωση», όπως τη χαρακτηρίζει, της ιεράς συμμαχίας⁹⁶⁶ που είχαν συγκροτήσει οι ισχυροί της Ευρώπης⁹⁶⁷. Της συμμαχίας αυτής που, όπως αναφέρει το περιοδικό σε άλλο κείμενο, με την ανθελληνική της δράση και την «ανελεύθερη και στυγνή βία» της τυράννησε, κατέτρεξε και επέβαλε αναρίθμητα δεινά στους αγωνιστές του 1821⁹⁶⁸.

Επιστρέφοντας στην αποτίμηση των κατακτήσεων της επανάστασης, κατά δεύτερο λόγο επισημαίνεται ότι το παράδειγμα των Ελλήνων ενέπνευσε και εμπύχωσε τα γειτονικά κράτη στο να υπερασπιστούν την εθνική τους ενότητα και την πολιτική τους ελευθερία, ενώ είχε θετική επίδραση σε πολλά ακόμη έθνη. Ακόμη, σύμφωνα με το περιοδικό, το 1821 αποτέλεσε τη βάση για το «Δίκαιο των εθνотήτων» που οδήγησε λαούς στην ελευθερία τους και στη δημιουργία κρατών, ενώ μετεξελίχθηκε στο σημερινό Διεθνές Δίκαιο. Ως μία επιπλέον κατάκτηση της ελληνικής επανάστασης αναφέρεται η νέα ώθηση που δόθηκε στη σκέψη των διανοουμένων της Δύσης. Ο απολογισμός κλείνει με αυτό που αναδεικνύεται ως σημαντικότερο όλων: «την ιδέαν ότι πάσα ξενική κυριαρχία είναι παροδική».

Μία άλλη μεγάλη ενότητα που ανοίγει το περιοδικό, σε σχέση με τον 19^ο αιώνα, είναι η αποικιοκρατία. Όπως επισημαίνεται, η αποικιοκρατία κατά τη συγκεκριμένη περίοδο είχε μια σειρά από συνέπειες: οι αποικίες ανέπτυξαν σε πολλές περιπτώσεις ισχυρό εθνικισμό, χαρακτηρίζονταν συχνά από επίπλαστη πολιτική ενότητα που παραγνώριζε την γεωγραφική ενότητα ή τα εθνολογικά στοιχεία, διαμόρφωναν συνήθως ένα κράτος δικαίου που βοηθούσε στον περιορισμό των αυθαιρεσιών καθώς και έναν διοικητικό μηχανισμό που λειτουργούσε ως αντίπαλο δέος στη διοίκηση της μητροπόλεως, αναγνώριζαν ορισμένα ατομικά δικαιώματα, θεμελιώναν ένα είδος κρατικής-πολιτικής οργάνωσης, προωθούσαν τη συμμετοχή στα κοινά, έφτιαχναν κέντρα αντίστασης ενάντια

⁹⁶⁶ Η επανάσταση «διατάρασσε το status quo της Ευρώπης, πρόβαλλε τις εθνικές και φιλελεύθερες ιδέες, έθετε σε κίνδυνο την ισορροπία δυνάμεων στη ΝΑ Ευρώπη». Για περισσότερα βλ. Μ. Αποστολοπούλου-Κ. Χατζηαντωνίου, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους 1821-1941*, εκδ. Πελεκάνος, Αθήνα 1995, σ. 34.

⁹⁶⁷ *Νέα Εστία*, τ. 968, έτος ΜΑ', 1/11/1967 (Ε. Γ. Πρωτοψάλτης, «Ο Διονύσιος Κόκκινος και η ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως», σ. 1459).

⁹⁶⁸ *Νέα Εστία*, τ. 834, έτος ΛΣΤ', 1/4/1962 (Β. Καλογιάννης, «Ο Μέτερνιχ και οι Έλληνες», σ. 435).

στην αποικιοκρατία, οργάνωναν πολιτικά κόμματα και ξεκίνησαν να καταργούν την ιδέα της «φεουδαρχικής κοινωνικής διάκρισης» σε δύο τάξεις, σχηματίζοντας τη μεσαία τάξη⁹⁶⁹.

Η αποικιοκρατία, όπως αναφέρεται αλλού, ήταν η βάση του «πολιτιστικού συγκρητισμού» που ανέτειλε τον 19^ο αιώνα⁹⁷⁰. Τις οικονομικές εξελίξεις στην Ευρώπη ακολούθησε η εξάπλωση των ισχυρών κρατών που ουσιαστικά έθεσαν υπό τον έλεγχο τους ολόκληρο τον κόσμο, με τη βρετανική, τη γαλλική και τη γερμανική αυτοκρατορία να παίρνουν την «σκυτάλη» από τη ρωσική, την πορτογαλική και την ισπανική αυτοκρατορία. Ένας από τους λόγους που, σύμφωνα με τον Γρηγόρη Κασιμάτη, ο 19^{ος} αιώνας αποτέλεσε μεγάλη τομή στην παγκόσμια ιστορία, είναι ότι μέσω της αποικιοκρατίας, υπήρξε οικονομική και πολιτιστική ώσμωση που διαμόρφωσε ένα νέο είδος πολιτικού, κοινωνικού και οικονομικού μοντέλου⁹⁷¹. Οι «επίλεκτοι των υποτελών» που έλαβαν τη μόρφωση τους στο πλαίσιο του καθεστώτος υποτέλειας από τις «σχολές» των ίδιων των κατακτητών τους, είναι αυτοί που έφεραν στο προσκήνιο το αίτημα της ισότητας που μετονομάστηκε σε ανεξαρτησία. Με τον τρόπο αυτό, η οικονομική φύση της αποικιοκρατίας «υπέσκαπτε» την πολιτική της υπόσταση –τη συσχετιζόμενη με την έννοια της εξάρτησης- και κατεδάφιζε έτσι σταδιακά τα θεμέλια του πατερναλισμού⁹⁷².

Ειδική αναφορά γίνεται στο θέμα της αγγλοκρατίας στα Επτάνησα και της λήξης αυτής της κυριαρχίας με την ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα το 1864. Όπως επισημαίνει ο Γρηγόρης Κασιμάτης στο κείμενό του, εσφαλμένα έχει εξαπλωθεί η ιδέα ότι η ένωση αυτή αποτέλεσε «δωρεά» της Μεγάλης Βρετανίας στην Ελλάδα. Αντ' αυτού

⁹⁶⁹ *Νέα Εστία*, τ. 899, έτος ΛΗ', Χριστούγεννα 1964 (Γ. Δασκαλάκης, «Το συνταγματικό καθεστώς των Ιονίων Νήσων», σ. 239).

⁹⁷⁰ *Νέα Εστία*, τ. 1019, έτος ΜΓ', Χριστούγεννα 1969 (Γρηγ. Κασιμάτης, «Ο Μαχάτμα Γκάντι μεταξύ Ασίας και Ευρώπης», σ. 3).

⁹⁷¹ Ανάμεσα στις εξελίξεις που καθόρισαν το νέο μοντέλο που διαμορφώθηκε κατά τον 19^ο αιώνα ήταν η σύγκρουση της απολυταρχίας με τον φιλελευθερισμό. Χαρακτηριστικά οι Serge Berstein-Pierre Milza αναφέρουν: «[...] οι κεντρικές αυτοκρατορίες έπαιξαν το ρόλο του υπέρμαχου της θεσμοθετημένης εξουσίας, ενώ οι Σύμμαχοι το ρόλο του σημαιοφόρου της ελευθερίας, όσο κι αν η παρουσία ως το 1917 της τσαρικής Ρωσίας στο στρατόπεδο της Αντάντ υπονόμει κάπως την κοινή αυτή δυαδική αντίθεση». Για περισσότερα βλ. Serge Berstein-Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και Ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, ό.π., σελ. 16-17.

⁹⁷² *Νέα Εστία*, τ. 1019, έτος ΜΓ', Χριστούγεννα 1969 (Γρηγ. Κασιμάτης, «Ο Μαχάτμα Γκάντι μεταξύ Ασίας και Ευρώπης», σ. 3).

πρέπει να καταστεί σαφές ότι «ήταν το αποτέλεσμα ενός μακρού, τεσσαρακονταετούς αγώνος, τον οποίο ο επτανησιακός λαός διεξήγαγε εναντίον της αγγλικής «προστασίας»⁹⁷³. Όπως συμπληρώνει, είναι προφανές ότι υπήρχε ιδιοτέλεια στην πράξη της παραχώρησης των Επτανήσων, αφού η κυριαρχία των Βρετανών στα Επτάνησα δεν ήταν παγιωμένη, δεδομένης της μεγάλης εσωτερικής επιρροής Γάλλων και Ρώσων που έτειναν να θεωρούνται από το 1800 ως οι δημιουργοί της Επτανησιακής Πολιτείας. Έτσι οι Βρετανοί, μέσω της παραχώρησης, θεωρούσαν ότι απέφευγαν τον τίτλο του εχθρικού δυνάστη και εξασφάλιζαν την επιρροή τους στην περιοχή⁹⁷⁴.

Οι ζυμώσεις στη ρωσική κοινωνία είναι ένα ακόμη πεδίο ανάλυσης στο πλαίσιο των αναφορών σε μεγάλα ιστορικά γεγονότα του 19^{ου} αιώνα. Η *Νέα Εστία*, δια στόματος Νίκου Καζαντζάκη, στέκεται στα γεγονότα του τέλους του αιώνα που συνόδευσαν την άνοδο στην εξουσία του Αλέξανδρου του Γ', ο οποίος περιγράφεται ως «τυραννικός» ηγέτης: οι επαναστατικές ιδέες παύουν να διαδίδονται, σκοτώνονται όσοι υιοθετούν αντιτσαρικές και αιρετικές ιδέες, αρχίζουν να αλλάζουν οι οικονομικοί όροι και ο χαρακτήρας της ρωσικής κοινωνίας, ενώ ο καπιταλισμός, «αρχίζει να σκλαβώνει το λαό»⁹⁷⁵. Υπό αυτές τις συνθήκες, όπως αναφέρει ο Νίκος Καζαντζάκης στο απόσπασμα από την *Ιστορία της Ρωσικής Λογοτεχνίας*, οι εργάτες κλήθηκαν να γίνουν οι κινητήριοι μοχλοί της ρωσικής επανάστασης, η οποία έπρεπε πλέον να δρομολογηθεί με βάση ένα οργανωμένο σχέδιο κι όχι πια ως αφηρημένο σχήμα. Αυτό που συζητούσαν οι μορφωμένοι κύκλοι της ρωσικής κοινωνίας του τέλους του 19^{ου} αιώνα είναι ότι για να περάσει η Ρωσία στον σοσιαλισμό, ο πιο σίγουρος δρόμος θα ήταν η σταδιακή μετάβαση που θα περιλάμβανε, όπως έγινε και στην υπόλοιπη Ευρώπη, όλα τα στάδια της οικονομικής εξέλιξης: φεουδαρχία, αστική τάξη, προλεταριάτο. Όλες αυτές οι ιδέες και οι μεταλλάξεις στη ρωσική κοινωνία που έφτασαν στο απόγειο τους τον 19^ο αιώνα προετοίμασαν το έδαφος για τη ρωσική επανάσταση που σημάδεψε την παγκόσμια ιστορία του 20^{ου} αιώνα.

⁹⁷³ *Νέα Εστία*, τ. 860, έτος ΛΖ', 1/5/1964 (Γρηγ. Κασσιμάτης, «Πριν από 100 χρόνια, Η ένωση της Επτανήσου», σ. 566).

⁹⁷⁴ Μεταξύ άλλων, «ήταν φανερό, πως η αγγλική διπλωματία χρησιμοποιούσε ως δέλεαρ την Επτάνησο για να εκλεγεί προσκείμενος σ' αυτήν ηγεμόνας, στόχο που τελικά πέτυχε». Βλ. Μ. Αποστολοπούλου-Κ. Χατζηαντωνίου, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους 1821-1941*, ό.π., σ. 152.

⁹⁷⁵ *Νέα Εστία*, τ. 785, έτος ΛΔ', 15/3/1960 (Νίκος Καζαντζάκης, «Τσαρική τυραννία και φιλολογικός πεσιμισμός», ένα κεφάλαιο από την *Ιστορία της Ρωσικής Λογοτεχνίας*, σ. 375).

Τα παραπάνω μείζονα γεγονότα, όπως και πολλά ακόμη, κάνουν το περιοδικό να μιλά για το 19^ο αιώνα ως τον αιώνα με τη μεγαλύτερη «ιστορική θέληση»⁹⁷⁶ που εμπλούτισε, αποτίμησε και πολλές φορές ανέτρεψε την ιστορική πορεία της ανθρωπότητας μέχρι τότε, ενώ αποφεύχθηκαν οι μεγάλες πολεμικές συγκρούσεις που ο 20^{ος} αιώνας δε μπόρεσε να αποτρέψει⁹⁷⁷. Κατά τη διάρκειά του, μπήκε η έννοια της προόδου στη ζωή των ανθρώπων, βελτιώθηκαν οι συνθήκες της ζωής, διατηρήθηκαν όμως παράλληλα κάποια «ιδεώδη ιπποτισμού και κοινωνικής ηθικής», ενώ οι θρησκευτικές αναζητήσεις δεν είχαν ακόμη αγγίξει το επίπεδο της ύβρεως⁹⁷⁸.

7.5 Ο 20ος αιώνας και η σύγκριση ναζισμού-σταλινισμού

Η αναδρομή στα γεγονότα του 20ου αιώνα ξεκινά στη *Νέα Εστία* από το κεφάλαιο «Ελευθέριος Βενιζέλος», ο οποίος ανήκει στα ιστορικά πρόσωπα που το περιοδικό υπερασπίζεται, συνδέοντας τον με εθνικές διεκδικήσεις και αλυτρωτικούς πόθους. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος μπαίνει στο μικροσκόπιο της *Νέας Εστίας* τόσο ως προσωπικότητα όσο και σε σχέση με τα πολιτικά του πεπραγμένα που καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό σημαντικές εξελίξεις της ελληνικής ιστορίας του 20ου αιώνα. Το περιοδικό αναγνωρίζει τον Ελευθέριο Βενιζέλο ως μια πληθωρική πολιτική προσωπικότητα με έντονα επικοινωνιακά χαρίσματα που λόγω της πολύπλοκης ιδιοσυγκρασίας του δε μπορεί να ερμηνευθεί εύκολα. Χαρακτηρίζεται ως άνθρωπος αυτοδημιούργητος, αυθεντικός, με ηγετική φυσιογνωμία, πολιτικό εκτόπισμα, θέληση και αποφασιστικότητα, ο οποίος προσπάθησε να βρει τη χρυσή τομή ανάμεσα στο παλιό και το καινούργιο και να συμφιλιώσει τις παλαιοκομματικές αντιλήψεις με τη σύγχρονη πολιτική σκέψη: «Είταν ο ενσάρκωμένος πόθος του ελληνικού λαού[...] η περγαμηνή, που δίνει τώρα στο ελληνικό

⁹⁷⁶ *Νέα Εστία*, τ. 884, έτος ΛΗ', 1/5/1964 (Ντίμης Αποστολόπουλος, «Ο μύθος του ελληνικού έθνους», σ. 584).

⁹⁷⁷ Όπως αναφέρει ο Hobsbawm «ειρήνη» για όσους είχαν μεγαλώσει κατά το 19^ο αιώνα σήμαινε την «πριν το 1914» περίοδο. Πράγματι κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα δεν είχε ξεσπάσει κάποιος μεγάλος πόλεμος, κάποιος πόλεμος δηλαδή στον οποίο να εμπλέκονται όλες ή οι περισσότερες από τις Μεγάλες Δυνάμεις. Οι περισσότεροι πόλεμοι του 19^{ου} αιώνα, ακόμη κι αν υπήρχε η ανάμιξη των Μεγάλων Δυνάμεων (π.χ. Πόλεμος Κριμαίας), ήταν σχετικά σύντομοι. Βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Ακρων, ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σελ. 38-39.

⁹⁷⁸ *Νέα Εστία*, τ. 912, έτος ΛΘ', 1/7/1965 (Παύλος Φλώρος, «Η ηθική κρίση της εποχής μας», σ. 851).

κράτος το κύρος για να παρακαθήσει, ισότιμα με τ' άλλα μέλη, στην τράπεζα της ευρωπαϊκής οικογένειας»⁹⁷⁹.

Κάνοντας έναν απολογισμό των Βαλκανικών Πολέμων, το περιοδικό αναφέρει ότι η Ελλάδα κατάφερε να επεκταθεί προς τα ανατολικά και γίνει «κυρία» της Ανατολικής Μακεδονίας, της Ηπείρου, της Δυτικής και Κεντρικής Μακεδονίας, του Ανατολικού Αιγαίου εκτός των Δωδεκανήσων και να απαλλαγεί από «βραχνάδες» όπως οι αξιώσεις των Βουλγάρων σε σχέση με την Κρήτη. Επίσης η Ελλάδα είδε την έκταση και τον πληθυσμό της να αυξάνονται⁹⁸⁰, πράγμα που της έδωσε ψυχολογική ώθηση και ενίσχυσε τη θέση της στη νοτιοανατολική Ευρώπη. Για όλους αυτούς του λόγους σύμφωνα με τη *Νέα Εστία*, είναι αβάσιμη κάθε ιστορική εκτίμηση που δεν αναγνωρίζει ότι οι Βαλκανικοί Πόλεμοι έφεραν την Ελλάδα πιο κοντά στα «μεγάλα όνειρα» της⁹⁸¹. Πόσο μάλλον όταν, πριν από τον πρώτο βαλκανικό πόλεμο, είχε χαθεί σημαντικό έδαφος για το ελληνικό στοιχείο στη Μακεδονία⁹⁸².

Στο πλαίσιο της συζήτησης γύρω από τους βαλκανικούς πολέμους, η *Νέα Εστία* παραθέτει, ως ιδιαίτερα αξιόλογο, απόσπασμα από ομιλία του Προέδρου του Ανώτατου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου Δημήτρη Χατζή. Το άρθρο που δημοσιεύεται το Νοέμβριο του 1962 έρχεται να μιλήσει για το μακεδονικό ζήτημα σε μία περίοδο κατά την οποία οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις χαρακτηρίζονται από ένταση, με γιουγκοσλαβικούς παράγοντες να ανακινούν τη συζήτηση περί ύπαρξης μακεδονικής μειονότητας και την

⁹⁷⁹ *Νέα Εστία*, τ. 893, έτος ΛΗ', 15/9/1964 (Τάσος Αθανασιάδης, «Βενιζελικός Ευαγγελισμός», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από το *Βήμα*, σ. 1336).

⁹⁸⁰ Οι περιοχές που ανακτήθηκαν μετά του Βαλκανικούς πολέμους υπολογίζονται σε 432.000 εκτάρια καλλιεργούμενων γαιών και μετά τον α' παγκ. Πόλεμο 69.000 εκτάρια. Βλ. Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, ό.π., σ. 124.

⁹⁸¹ Σύμφωνα με τον Ιωάννη Στεφανίδη, το έθνος βρέθηκε μετά το ξέσπασμα των βαλκανικών πολέμων περισσότερο κοντά από ποτέ στην πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας, ενώ η τελευταία θεωρητικά έπαψε οριστικά να μοιάζει εφικτή δέκα χρόνια αργότερα, με τη μικρασιατική καταστροφή. Στην ουσία όμως οι αλυτρωτικοί στόχοι συνέχισαν να ασκούν τεράστια έλξη στις μάζες γεγονός που ερμηνεύεται σε συσχετισμό με την «κυρίαρχη πολιτική κουλτούρα», τις αντιλήψεις γύρω από το έθνος και τον τρόπο που οι πολιτικές ελίτ χρησιμοποιούσαν τις τελευταίες για να νομιμοποιούν τις αποφάσεις τους. «Η ελληνική πολιτική κουλτούρα, όπως αυτή αντανakλάται στον δημόσιο λόγο, παρέμεινε δέσμια του λεξιλογίου του αλυτρωτικού εθνικισμού του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα», καταλήγει ο Ιω. Στεφανίδης. Βλ. Ιωάννης Δ. Στεφανίδης, *Εν ονόματι του έθνους, Πολιτική κουλτούρα, αλυτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967*, ό.π., σ. 24&44.

⁹⁸² *Νέα Εστία*, τ. 909, έτος ΛΘ', 15/5/1965 (Ελευθέριος Πρεβελάκης, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι», σ. 649).

ελληνική πλευρά να μένει σταθερά στη θέση ότι τέτοιο θέμα δεν υφίσταται⁹⁸³. Στο σχετικό κείμενο της *Νέας Εστίας* ο Δημήτρης Χατζής αναφέρει ότι «δίπλα στο σφύζον από εθνικό παλμό» ενάμιση εκατομμύριο ελληνικό πληθυσμό της Μακεδονίας, υπάρχουν «διάσπαρτοι προς τα σύνορα» 30-40.000 άνθρωποι που χρησιμοποιούν σλαβικό ιδίωμα, το οποίο περιέχει και κάποιες ελληνικές λέξεις της αρχαίας μακεδονικής διαλέκτου. Τη «διγλωσσία» αυτή τη δικαιολογεί ως εξής:

«Η κολοσσιαία πίεσις των 200 εκατομμυρίων σλάβων επί 1500 έτη αυτήν μόνο την σποραδικήν αλλοίωσιν ενός γλωσσικού ιδιώματος κατέλιπε. Και το θαύμα αυτό αποδίδω εις τον Άγιον Δημήτριον[...] που τους εκδίδωκε έφιππος[...] δηλαδή εις τα αρετάς του αρχαίου Έλληνος ήρωος του οποίου την λατρείαν κληρονόμησε ο αθλοφόρος μεγαλομάρτυς. Δηλαδή εις την δύναμιν του ιστορικού υποσυνειδήτου της Φυλής»⁹⁸⁴.

Σύμφωνα με τον Δημήτρη Χατζή αυτή η αρχέγονη δύναμη που υπάρχει στην ελληνική φυλή κράτησε υψηλό το φρόνημα όλους αυτούς του αιώνες και εκδηλώθηκε πάλι κατά τους βαλκανικούς πολέμους στους αγώνες στην Ήπειρο, στη Μακεδονία και στα νησιά του Αιγαίου.

Οι βαλκανικοί πόλεμοι, σε κείμενο του Ιωάννη Παναγιωτόπουλου, χαρακτηρίζονται ως μεγάλη τομή στην ελληνική ιστορία, με την έννοια ότι σήμαναν, σε θεωρητικό και όχι τόσο σε ουσιαστικό επίπεδο «το τέλος του Ελλαδισμού». Όπως αναφέρεται στο άρθρο, οι βαλκανικοί πόλεμοι ήταν η «πρώτη σημαντική ελληνική πράξη» μετά το 1821, ωστόσο συνάντησαν εμπόδιο στην πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων⁹⁸⁵. Η άποψη αυτή επαναλαμβάνεται και σε άλλα άρθρα της *Νέας Εστίας*, που υπερτονίζει τη θέληση του Βενιζέλου να προωθήσει τις εθνικές διεκδικήσεις και το παρασκηνιακό

⁹⁸³ Ενόσω σημειωνόταν αυτή η ένταση, σύμφωνα με τον Ιάκωβο Μιχαηλίδη, η διεθνής θέση της Γιουγκοσλαβίας καθιστούσε αδύνατη τη διακοπή των ελληνογιουγκοσλαβικών σχέσεων, ενώ οι ίδιες διεθνείς ισορροπίες δημιουργούσαν την πεποίθηση ότι οι γιουγκοσλαβικές προσδοκίες θα έμεναν στο επίπεδο των λεκτικών διακηρύξεων και δε θα αποτελούσαν κίνδυνο για την εδαφική ακεραιότητα της χώρας. Βλ. Ιάκωβος Μιχαηλίδης, «Επώδυνη γειτονία: Οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις στη σκιά του Μακεδονικού ζητήματος(1960-1962)», στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 262- 284.

⁹⁸⁴ *Νέα Εστία*, τ. 849, έτος ΛΣΤ', 15/11/1962 (Δημήτρης Χατζής, «Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι», σ. 1619).

⁹⁸⁵ Από το 1904 που η Ευρώπη είχε διαιρεθεί σε δύο στρατόπεδα(Αντάντ και Κεντρικές Δυνάμεις), οι Μεγάλες Δυνάμεις προετοιμάζοντας τον πόλεμο προσπαθούσαν να προσελκύσουν τα μικρά κράτη-«δορυφόρους» και ως εκ τούτου η περίοδος χαρακτηρίστηκε από πολύ μεγάλες «διπλωματικές μηχανορραφίες». Βλ. Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, ό.π., σ. 119.

παιχνίδι των Μεγάλων Δυνάμεων το οποίο ανέτρεπε εν τέλει κάθε μεγαλόπνοο εθνικό σχέδιο⁹⁸⁶. Σύμφωνα με τον Παναγιωτόπουλο, η ασφυκτική πίεση των «μεγάλων» απέναντι στους μικρούς που εξαλείφει κάθε περιθώριο πρωτοβουλίας είναι αυτή που καταδικάζει τα έθνη στην απώλεια της εθνικής και ιστορικής τους ταυτότητας:

«Αλλ’ επιτέλους! Καλό είναι να συμπίπτουν καμμιά φορά και τα συμφέροντα των μεγάλων με τα συμφέροντα των μικρών, για να μπορούν και οι μικροί να πιστεύουν, πώς δεν τους απολείπει κάποια πρωτοβουλία, πώς αποφασίζουν μόνοι τους για τον εαυτό τους. Γιατί, έξω από αυτή, μονάχα μια άλλη απόφαση ανήκει, κάποτε κάποτε, στην αποκλειστικότητά τους: η απόφαση του θανάτου»⁹⁸⁷.

Η *Νέα Εστία* δεν παραλείπει να σχολιάσει και το κίνημα της Θεσσαλονίκης του 1916⁹⁸⁸, που ξέσπασε μετά την εγκατάσταση της Αντάντ στη Θεσσαλονίκη. Το περιοδικό θεωρώντας ότι το κίνημα της Εθνικής Άμυνας είχε σκοπό να διαφυλάξει τον ελληνισμό που είχε μείνει απροστάτευτος, τονίζει ότι ο διχασμός με τον οποίο συνδέεται το συγκεκριμένο κίνημα⁹⁸⁹ - διχασμός που έχει τη βάση του στη σύγκρουση του Βενιζέλου με

⁹⁸⁶ Παρά την εμπλοκή των Μεγάλων Δυνάμεων και τις μετέπειτα εξελίξεις, «η εποποιΐα των Βαλκανικών Πολέμων και η ενσωμάτωση των νέων εδαφών στον εθνικό κορμό επιβράβευσαν πανηγυρικά την εθνική πολιτική του Βενιζέλου. Η πεποίθηση του, ωστόσο για ενότητα των εθνικών δυνάμεων ενόψει της ανόρθωσης συνετέλεσε ατυχώς στο να καρπωθεί ο διάδοχος και μετέπειτα βασιλεύς Κωνσταντίνος τον τίτλο του “στρατηλάτη”, περιβαλλόμενος με τις δάφνες του θρύλου. Η αναπάντεχη αυτή εξέλιξη του έδωσε τη δυνατότητα να δείξει άμεσα το πραγματικό του πρόσωπο». Βλ. Παύλος Πετρίδης, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική Ιστορία*, τόμος Β’, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα 2000, σ. 203-204.

⁹⁸⁷ *Νέα Εστία*, τ. 848, έτος ΛΣΤ’, 1/11/1962 (Ι. Παναγιωτόπουλος, «Ο «ελλαδισμός», η ασφυξία του περιορισμένου χώρου», από την *Ελευθερία* σ. 1600).

⁹⁸⁸ «Με τη μετάβαση του Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη η πάντοτε ενιαία από την ίδρυση του βασιλείου Ελληνική Κυβέρνηση, χωρίστηκε σε δύο κυβερνήσεις, της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Γιατί παράλληλα με τη νόμιμη κυβέρνηση του βασιλιά Κωνσταντίνου στην Αθήνα, υπήρχε τώρα στη Θεσσαλονίκη η «κυβέρνηση της Εθνικής Άμυνας», η οποία κυβερνούσε τυπικά στο όνομα του βασιλιά, δε στηριζόταν στη συνείδηση όλου του ελληνικού λαού και ιδιαίτερα της παλιάς Ελλάδας, αλλά είχε υλική δύναμη και κράτος που εκτεινόταν, εκτός από την Κρήτη και τη Μακεδονία, σε όλα τα νησιά του Αιγαίου τα οποία βρίσκονταν κάτω από την πραγματική εξουσία του Στόλου των Δυνάμεων της Συνεννόησης...». Για περισσότερα βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος – Π. Καρολίδης – Γ. Αναστασιάδης, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος 10^{ος}, ό.π., σ. 213.

⁹⁸⁹ Ο εθνικός διχασμός, σύμφωνα με τον Νίκο Αλιβιζάτο, επεκτάθηκε σύντομα πέρα από το αρχικό του αντικείμενο σε όλες τις πτυχές του δημόσιου βίου, χωρίζοντας στα δυο την ελληνική κοινωνία. Ο διχασμός «αντιπαρέθετε τις ανταγωνιστικές βλέψεις των δυο σημαντικότερων μερίδων των κυρίαρχων τάξεων της χώρας», στη σύγκρουση των οποίων εμπλέκονταν σταδιακά όλα τα στρώματα μιας «υπερπολιτικοποιημένης» κοινωνίας. Βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, ό.π., σ. 33-34. Ο εθνικός διχασμός, παρατηρεί από την πλευρά του ο Ηλίας Νικολακόπουλος, «εισήγαγε τις διαιρετικές τομές που «διαμόρφωσαν τις κύριες σταθερές της εκλογικής γεωγραφίας του μεσοπολέμου και αποτυπώθηκαν σε μια έντονη γεωγραφική διαφοροποίηση με βάση το διχοτομικό σχήμα Παλαιά Ελλάδα/ Νέες χώρες». Το διχοτομικό αυτό σχήμα που υπήρξε καθοριστικής

τον βασιλιά Κωνσταντίνο Α' - μόνο επιφανειακός είναι. Έτσι η *Νέα Εστία* καταλήγει ότι το κίνημα της Θεσσαλονίκης στο βάθος ήταν «θεμέλιο ενότητας» και όχι, ως είθισται να λέγεται, παράγοντας διχασμού. Και συμπληρώνει: «Η Θεσσαλονίκη έμεινε πάντοτε ελληνική και με την ακτινοβολία της έσωσε και τον ελληνισμό της υπόλοιπης Ελλάδας»⁹⁹⁰.

Εστιάζοντας στα εκτός της Ελλάδας τεκταινόμενα αυτή τη φορά, το περιοδικό θα αναφερθεί στο μεγάλο γεγονός της χρονιάς που ακολούθησε, την οκτωβριανή επανάσταση του 1917, την οποία θα βάλει σε σύγκριση με τη γαλλική επανάσταση ως προς το ρόλο του προλεταριάτου. Στη γαλλική επανάσταση, όπως αναφέρει, η μεσαία τάξη έκανε συμμαχία με τους δυσारेστημένους ευγενείς, ελλείψει προλεταριάτου, ενώ η ρωσική επανάσταση στηρίχθηκε στη συμμαχία της μεσαίας τάξης με το προλεταριάτο⁹⁹¹. Τα γεγονότα της ρωσικής επανάστασης, σύμφωνα με τη *Νέα εστία* έπρεπε να έχουν γίνει «μάθημα» στην ανθρωπότητα, ώστε να μην επαναληφθούν αντίστοιχες «εκρηκτικές» καταστάσεις που δίνουν βήμα σε αυταρχικά καθεστώτα βγαλμένα από το παρελθόν, τα οποία ισχυρίζονται ότι προσπαθούν τα αντιμετώπισουν τέτοιες κρίσεις⁹⁹².

Επόμενο μεγάλο ιστορικό κεφάλαιο του 20^{ου} αιώνα που θίγει το περιοδικό είναι η μικρασιατική καταστροφή και τα επακόλουθά της. Ωστόσο οι αναλύσεις του περιοδικού μένουν συνήθως στις κοινωνικές επιπτώσεις, της ενώ αποφεύγονται σχόλια για τη βαθύτερη πολιτική ουσία των γεγονότων και τις εθνικές τους διαστάσεις⁹⁹³. Ο διευθυντής του περιοδικού Πέτρος Χάρης εξηγεί γιατί κατά τη γνώμη του το 1922 έφερε μιας μορφής

σημασίας στην αντιπαράθεση βενιζελισμού-αντιβενιζελισμού και περιλάμβανε αρκετές ακόμη κοινωνικές διαιρετικές τομές αντανakλά επί της ουσίας τη διαμάχη «για την ηγεμόνευση της εθνικής ολοκλήρωσης που βρίσκεται στη ρίζα του Εθνικού Διχασμού». Βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία, Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, ό.π., σ. 27.

⁹⁹⁰ *Νέα Εστία*, τ. 850, έτος ΛΣΤ', 1/12/1962 («Θεσσαλονίκη», σ. 1686).

⁹⁹¹ Εδώ ο Γρηγόρης Κασιμάτης κάνει μια απλουστευμένη ερμηνεία του ρόλου των κοινωνικών τάξεων στην ρωσική επανάσταση, που σύμφωνα με άλλες προσεγγίσεις, «υπήρξε μια «κοινωνική επανάσταση», όχι μόνο επειδή σε αυτή συμμετείχαν πολλές διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και ανατράπηκε η κοινωνική τάξη, αλλά επίσης επειδή όλοι οι πολιτικοί πρωταγωνιστές ήθελαν να μετατρέψουν την πολιτική σε εργαλείο που θα επέτρεπε το μετασχηματισμό της κοινωνίας». Για περισσότερα βλ. Peter Holquist, «Το ζήτημα της βίας», στο *ο Αιώνας των Κομμουνισμών*, ό.π., σ. 178.

⁹⁹² *Νέα Εστία*, τ. 1019, έτος ΜΓ', Χριστούγεννα 1969 (Γρηγ. Κασιμάτης, «Ο Μαχάτμα Γκάντι μεταξύ Ασίας και Ευρώπης, σ. 3).

⁹⁹³ Σύμφωνα με τον Ιωάννη Στεφανίδη η μικρασιατική καταστροφή υπήρξε «τραυματικό γεγονός εθνικών διαστάσεων που θα μπορούσε να έχει αποβεί αποφασιστική καμπή για την ελληνική πολιτική κουλτούρα», παρόλ' αυτό δεν οδήγησε σε ένα «γνήσιο αναπροσανατολισμό» της τελευταίας. Βλ. Ιωάννης Δ. Στεφανίδης, *Εν ονόματι του έθνους, Πολιτική κουλτούρα, αλτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967*, ό.π., σ. 44.

«αφύπνιση»⁹⁹⁴. Όπως επισημαίνει, οι Έλληνες και γενικά οι λαοί των νεότερων χρόνων δε διέθεταν ποτέ «πνευματική επάρκεια» και είχαν συνηθίσει να κινούνται στα χνάρια των «προοδευμένων» λαών. Μετά τη μικρασιατική καταστροφή όμως, η ανάγκη της συνύπαρξης και της ανάπτυξης κωδίκων επικοινωνίας ανάμεσα στους παλιούς και τους νέους κατοίκους, έκανε την ίδια την κοινωνία να αναζητήσει τρόπους επέκτασης των οριζώντων της. Και έτσι ξεκίνησαν πνευματικά ανοίγματα που αντίστοιχα τους δεν είχαν γίνει μέχρι τότε.

Στο ίδιο κλίμα, αλλά περισσότερο συγκινησιακά φορτισμένο και άλλο άρθρο του διευθυντή του περιοδικού, που αυτή τη φορά γράφεται με αφορμή τα γεγονότα της Μικρασίας. Όπως παρατηρεί ο Πέτρος Χάρης οι Έλληνες της Ιωνίας έφτασαν πριν σαράντα χρόνια κουβαλώντας μαζί τους όχι μόνο το δράμα τους, αλλά και την ιδιαίτερη ιδιοσυγκρασία τους, τον ανθρωπισμό και την ευαισθησία τους. Τα στοιχεία αυτά τους κατέστησαν μεγάλη δύναμη για το ελληνικό έθνος και ταυτόχρονα αποτυπώθηκαν στη λογοτεχνία και την καλλιτεχνική δημιουργία γενικότερα⁹⁹⁵.

Η μικρασιατική καταστροφή θα δώσει στον Ηλία Βενέζη το έναυσμα να κάνει ένα παραλληλισμό των γεγονότων του 1922 με άλλες κρίσεις που έχει βιώσει ο ελληνισμός έκτοτε. Με βάση λοιπόν τα όσα γράφει ο Ηλίας Βενέζης, οι μικρασιάτες αντιπροσωπεύουν τους «κυνηγημένους» ανθρώπους που τους στηρίζει αυτό που αποκαλεί «πνεύμα του αλυτρώτου»:

«Είναι μια μυστική περιοχή της ψυχής που τη θέρμαινε η παράδοση της ορθοδοξίας και της ελληνικής εύκλειας, μεταφερμένη σε μορφή παραμυθιού, και θρύλου, και θαύματος, από στόμα σε στόμα, από γενιά σε γενιά[...] μέσα στους αιώνες των κατατρεγμών, από την Άλωση και εδώ»⁹⁹⁶.

Ο Βενέζης σημειώνει ότι οι λογοτέχνες, όπως ο ίδιος, που έζησαν και έγραψαν για το 1922, προσπάθησαν να αποτυπώσουν όσο πιο νηφάλια μπορούσαν τα γεγονότα,

⁹⁹⁴ *Νέα Εστία*, τ. 902, έτος ΛΘ', 1/2/1965 (Πέτρος Χάρης, «Ενας κίνδυνος», στήλη: Προβλήματα κι Ερωτήματα, σ. 143).

⁹⁹⁵ *Νέα Εστία*, τ. 838, έτος ΛΣΤ', 1/6/1962 (Πέτρος Χάρης, «Σαράντα Χρόνια», στήλη: Προβλήματα κι Ερωτήματα, σ. 806).

⁹⁹⁶ *Νέα Εστία*, τ. 972, έτος ΜΒ', 1/1/1968 (Ηλίας Βενέζης, «Μέρες του Νοεμβρίου του 1967», σ. 4).

σβήνοντας από μέσα τους το μίσος. Επίσης, ακολουθώντας τη στάση του Ελευθέριου Βενιζέλου, τον οποίο χαρακτηρίζει ως «προφήτη νεώτερου ελληνισμού», αποδέχθηκαν πλήρως την ιδέα της συμφιλίωσης. Ωστόσο η άλλη πλευρά, επισημαίνει, όχι μόνο δεν έδειξε αντίστοιχη διάθεση, αλλά αντιθέτως δε διστάζει να βεβηλώνει καθετί ιερό για τον ελληνισμό. Ο Βενέζης αναφέρεται ενδεικτικά στα γεγονότα του Σεπτεμβρίου του 1955 στην Κωνσταντινούπολη, όπου στο πλαίσιο μαζικών εκδηλώσεων ανθελληνισμού, «πετάχθηκαν», όπως λέει, και «ποδοπατήθηκαν ακόμη και τα κόκαλα των Πατριαρχών στους δρόμους». Ο Βενέζης εκδηλώνει την έκπληξη και την οργή που προκαλούν γεγονότα όπως αυτά, κατά τα οποία η Ορθοδοξία «δοκιμάζεται και διαπομπεύεται και σφαγιάζεται». Ωστόσο αναρωτιέται πώς μπορεί τέτοιες συμπεριφορές που πολλοί θεώρησαν ότι είχαν πια «ενταφιαστεί» στο μακρινό παρελθόν, να συνεχίζουν να βρίσκουν χώρο μέσα στην διεθνή πολιτική σκηνή του 20^{ου} αιώνα.

Η ανάδυση του φασισμού και ο τρόπος που καθόρισε τα ιστορικά τεκταινόμενα του 20^{ου} αιώνα είναι ένα ακόμη από τα μεγάλα θέματα που καλείται να αναπτύξει η *Νέα Εστία* στο πλαίσιο της ανασκόπησης των σημαντικότερων γεγονότων των δεκαετιών που έχουν προηγηθεί. Ξεκινώντας από τις προσωπικότητες του Χίτλερ και του Μουσολίνι, το περιοδικό αναφέρει ότι είναι άτοπες οι προσπάθειες πολλών εντύπων, βιβλίων και ιστορικών αναλυτών να εξηγήσουν τις προσωπικότητες αυτές και να βρουν μια λογική βάση στα πεπραγμένα τους, καθώς και οι δύο περιπτώσεις και ειδικότερα αυτή του Χίτλερ εμπίπτουν στο «απόλυτο παράλογο»⁹⁹⁷. Το μόνο που μπορεί να καταφέρει κανείς προσπαθώντας να αιτιολογήσει τη συμπεριφορά τους είναι να φέρνει τα «φαντάσματά» τους στη σύγχρονη ιστορία. Αυτό, ωστόσο, που μπορούμε να αποδεχθούμε, σύμφωνα με τον Ανδρέα Καραντώνη, είναι ότι ο παραλογισμός του Χίτλερ έτυχε να συμπέσει και να βρει στήριγμα στην επαναστατική διάθεση του «εξαθλιωμένου μικροαστισμού» και του επίσης «εξαθλιωμένου προλεταριάτου»⁹⁹⁸. Αυτή η μορφή επαναστάτη, δηλαδή ο

⁹⁹⁷ Η ατέρμονη αποστολή του Ναζισμού σήμαινε ότι, αφού ο πόλεμος είχε ξεκινήσει, οι πληθυσμοί που είχαν υποταχθεί στις κατακτημένες περιοχές- αναμεσά σε όλους αυτούς, τελευταία των τελευταίων, η εβραϊκή μειονότητα – βίωσαν την ορμή του αυξανόμενου τρόμου. Ο απόλυτος παραλογισμός του τρόμου αντανάκλασε τους παράλογους στόχους του ναζισμού. Βλ. Ian Kershaw, Moshe Lewin, *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1997, σελ. 355.

⁹⁹⁸ Για το πώς ο φασισμός κατάφερε να «κερδίσει» τεράστιο αριθμό πολιτών, οι οποίοι θεωρούσαν τις βάρβαρες μεθόδους του «περιορισμένες παρεκτροπές» βλ. ενδεικτικά μέσα από μια μεγάλη βιβλιογραφία

εξαθλιωμένος μικροαστός, υπογραμμίζει, είναι η χειρότερη που μπορεί κανείς να συναντήσει.

Στη συνέχεια του συλλογισμού του ο γράφων φτάνει ως τον παραλληλισμό των προσωπικοτήτων του Χίτλερ και του Μουσολίνι με αυτή του Λένιν⁹⁹⁹ ως προς το εξής χαρακτηριστικό: ότι από «αν», ή αλλιώς από «δυνατότητες», έγιναν «πραγματικότητες». Ο Καραντώνης εκτιμά δηλαδή ότι οι προσωπικότητες αυτές βρήκαν πρόσφορο έδαφος στις πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες και υλοποίησαν πολιτικές ιδέες που δεν επρόκειτο να είχαν ευδοκιμήσει διαφορετικά¹⁰⁰⁰. Και βάσει αυτού καταλήγει στο ότι πρέπει πάντα να λαμβάνουμε υπόψη, όταν καλούμαστε να αντιμετωπίσουμε κοινωνικοπολιτικές ή ιδεολογικές κρίσεις, το ενδεχόμενο να ευνοήσουμε τη δημιουργία καταστάσεων που κανονικά είναι μη υλοποιήσιμες¹⁰⁰¹.

Ο Γρηγόρης Κασιμάτης συμμετέχοντας με τη σειρά του στη συζήτηση γύρω από τον φασισμό, προσπαθεί να στοιχειοθετήσει ότι η επίθεση της 28^{ης} Οκτωβρίου ήταν επίθεση του επεκτατικού ολοκληρωτισμού και όχι, ως είθισται να λέγεται, φασιστική. Τον

Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σ. 195. Ο ναζισμός προσπάθησε να προσελκύσει οπαδούς που να στηρίζουν τη θεωρία του, ότι δηλαδή η φυλή ήταν το προσδιοριστικό στοιχείο της πραγματικότητας και η κινητήρια δύναμη της ιστορίας. Ως εκ τούτου η τάξη, όπως και άλλοι δεσμοί συγγένειας και ταυτότητας, και, πάνω απ' όλα, τα πολιτικά κόμματα που βασιζόνταν στο οικονομικό συμφέρον θεωρούνταν μορφές «ψευδούς συνείδησης» που απειλούσαν να χωρίσουν τους φυλετικούς συντρόφους και να ενώσουν τους φυλετικούς τους αντιπάλους μ' έναν τρόπο εγγενώς εχθρικό προς την ευημερία της φυλετικού συλλογικού ή της λαϊκής κοινότητας και αντίθετο προς το νόμο της φύσης. Βλ. Christopher R. Browning- Lewis H. Siegelbaum, «Frameworks for Social Engineering: Stalinist Schema of Identification and the Nazi Volksgemeinschaft», στο Michael Geyer- Sheila Fitzpatrick(ed.), *Beyond Totalitarianism, Stalinism and Nazism Compared*, ό.π., σ. 239-240. Οι Ναζί προσπάθησαν να βρουν υποστήριξη για τη σταθεροποίηση του πολιτικού τους συστήματος στην παραδοσιακή ελίτ και κατέληξαν σε μια αποτυχημένη επανάστασή του κράτους και του πολιτικού συστήματος. Βλ. Michael Geyer- Sheila Fitzpatrick(ed.), *Beyond Totalitarianism, Stalinism and Nazism Compared*, ό.π., σ. 30.

⁹⁹⁹ Η *Νέα Εστία* στον αντιολοκληρωτικό της λόγο, παρουσιάζει τον Λένιν, ως πρόδρομο του Στάλιν στην εξέλιξη του σοβιετικού ολοκληρωτισμού. Όπως αναφέρει ο Λούκατς σε κείμενο που δημοσιεύουν οι *Εποχές*, η άκρα δεξιά στη Δύση προσπάθησε να παρουσιάσει τον Στάλιν ως «συνεχιστή των μεθόδων του Λένιν και δεν αναγνώρισε τη διάσταση των μεθόδων Μαρξ-Ενγκελς-Λένιν έναντι του Στάλιν. Βλ. *Εποχές*, τ. 15, Ιούλιος 1964 («Λογοτεχνία και δημιουργικός μαρξισμός, Μια συνομιλία με τον Γκ. Λούκατς», ό.π.).

¹⁰⁰⁰ Σύμφωνα με τον Hobsbawm «ο φασισμός εξαφανίστηκε μαζί με την παγκόσμια κρίση μέσα από την οποία ξεπήδησε». Όπως υποστηρίζει, το γεγονός ότι ακόμη και στις χώρες που ήταν ισχυρός ο εθνικοσοσιαλισμός, η μεταπολεμική πολιτική επέστρεψε σχεδόν αμέσως μετά στο σημείο που βρισκόταν πριν το 1933, είναι η απόδειξη ότι ο φασισμός δεν είχε κανένα ισχυρό έρεισμα, μια θεωρία, ένα πρόγραμμα ή ένα πολιτικό σχέδιο. Βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σ. 228-229.

¹⁰⁰¹ *Νέα Εστία*, τ. 919, έτος ΛΘ', 15/10/1965 (Ανδρέας Καραντώνης, «Νέα στοιχεία για τις ιδιοσυγκρασίες του Χίτλερ και του Μουσολίνι», σ. 1354).

φασισμό ο ίδιος τον περιγράφει ως επίθεση του «ολοκληρωτισμού κατά της δημοκρατίας», τον εντάσσει δηλαδή μέσα στον ολοκληρωτισμό (όπως θα δούμε στη συνέχεια το ίδιο κάνει και με τον κομμουνισμό) τον οποίο ορίζει ως την πεποίθηση ότι μια αρχή έχει «το μονοπώλιο της εξουσίας, της δυνάμεως και της γνώσεως» ανεξαρτήτως πολιτεύματος¹⁰⁰². Θεωρεί με άλλα λόγια ότι ο φασισμός είναι ολοκληρωτισμός που, ωστόσο, έχει το επιπλέον χαρακτηριστικό ότι στρέφεται κατά της δημοκρατίας. Ορίζοντας τον έτσι, εξηγεί γιατί κατά τη γνώμη του η επίθεση της 28^{ης} Οκτωβρίου δεν ήταν φασιστική:

«Πρώτα πως η πολιτική της κατακτήσεως της Βαλκανικής υπήρχε πριν απ' το φασισμό, ήταν η πολιτική της Κονσούλτας και τα ιταλικά αρχαία το απέδειξαν[...] Ύστερα ξεχάσαμε πως στην Ελλάδα της εποχής όπως και σε πολλά άλλα κράτη του δυτικού συνασπισμού δεν υπήρχε από αρκετά χρόνια πραγματική ή και τυπική δημοκρατία»¹⁰⁰³.

Συνεχίζοντας, αναφέρει ότι η ανάγκη του ελληνικού λαού να εξεγερθεί δεν έγινε στη βάση κάποιας ιδεολογικής πίστης, αλλά ήταν αποτέλεσμα πατριωτισμού. Εν τέλει, η επίθεση των Ιταλών παρουσιάζεται να είχε επεκτατικά κίνητρα και να ήθελε να πλήξει την εθνική ελευθερία και όχι τη δημοκρατία, που έτσι κι αλλιώς δεν απασχολούσε κανένα τη δεδομένη στιγμή, ούσα από καιρό χαμένη υπόθεση. Γενικότερα ο ολοκληρωτισμός σύμφωνα με τον Κασιμάτη έχει, όπως προείπαμε, βαθύτερες προεκτάσεις από αυτές που σχετίζονται με το πολίτευμα και αφορά στην βεβαιότητα ενός πολιτικού μορφώματος ότι κατέχει την απόλυτη αλήθεια, κι ως εκ τούτου δικαιούται να σφετεριστεί την ισχύ και την εξουσία. Η εξουσία αυτή, με τη σειρά της, είναι συνήθως βασισμένη σ' ένα μύθο που

¹⁰⁰² Μετά το β' παγκόσμιο πόλεμο ο όρος ολοκληρωτισμός χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει την «προσκόλληση σε δογματισμούς, ουτοπικές ιδέες, το φανατισμό ή τη διεστραμμένη σκέψη». Ο αντιολοκληρωτισμός που βρέθηκε στο απόγειό του από το 1947-1960 υπήρξε μια ισχυρή πολιτική ιδέα, ένας «ηγεμονικός φιλοσοφικός-ιδεολογικός λόγος» αλλά και μια μαζική ιδεολογία μεγάλης εμβέλειας που απέκτησε απολογητικό χαρακτήρα για τη Δύση. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ. 34&187. Ο ολοκληρωτισμός εξετάστηκε από κοινού με τις δικτατορίες της ναζιστικής Γερμανίας και της σταλινικής Σοβιετικής Ένωσης, περισσότερο ως μορφές έκφρασης του απόλυτου κακού παρά με τη μορφή συγκεκριμένου κανόνα. Τα δύο καθεστώτα έμπαιναν σε αντιπαράθεση με το «δίκαιο» μονοπάτι της φιλελεύθερης δημοκρατίας, τόσο ως τρόπου ζωής όσο και ως μορφή διακυβέρνησης. Βλ. Michael Geyer-Sheila Fitzpatrick(ed.), *Beyond Totalitarianism, Stalinism and Nazism Compared*, ό.π., σ. 3-4.

¹⁰⁰³ *Νέα Εστία*, τ. 946, έτος Μ', 1/12/1966 (Γρηγ. Κασιμάτης, "Περί ολοκληρωτισμού και Δημοκρατίας", στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από την *Καθημερινή*, σ. 1717).

ξεκινάει ενισχυμένος από κάποια προπαγάνδα και καταλήγει να γίνεται «δράκοντας φοβερός» που «καταβροχθίζει» ελευθερίες.

Σ' αυτούς τους μύθους ο Κασιμάτης συγκαταλέγει την πολιτιστική επανάσταση της Κίνας¹⁰⁰⁴, τον αντιφασισμό¹⁰⁰⁵ αλλά και την ίδια τη δημοκρατία που εν ονόματι της υπεράσπισης της, κάποιοι γεννούν και επιβάλλουν ολοκληρωτισμούς χειρότερους από αυτούς που ισχυρίζονται ότι θέλουν να αποφύγουν. Αξίζει να σημειωθεί ότι η λίστα με τους μύθους περιέχει και τον αντικομμουνισμό, που όπως λέει ο Κασιμάτης με μία δόση αυτογνωσίας, υπήρχε «σε' μας». Τη στιγμή δηλαδή που προσάπτει στην αριστερά τη δημιουργία μύθων για την εξυπηρέτηση πολιτικών σκοπιμοτήτων, αναγνωρίζει, αν μη τι άλλο, ότι και οι αστικές δυνάμεις έπλασαν μύθους. Για τους παραπάνω λόγους, συμπεραίνει, ότι το 1940 πρέπει στη μνήμη των Ελλήνων να είναι συνδεδεμένο με τον πατριωτισμό και την εθνική υπερηφάνεια και να μη συσχετίζεται με τη συζήτηση περί ολοκληρωτισμών. Γιατί ολοκληρωτισμός είναι τόσο ο φασισμός όσο και ο κομμουνισμός¹⁰⁰⁶, όπως επισημαίνει, και εξάλλου όλοι οι ολοκληρωτισμοί αυτοπροσδιορίζονται ως δημοκρατίες, την ίδια στιγμή που χτυπούν βάνουσα κάθε έννοια δημοκρατίας και ελευθερίας¹⁰⁰⁷.

¹⁰⁰⁴ Σύμφωνα με τον Ronald Raw η Πολιτιστική Επανάσταση, έχει ως αφετηρία τις φιλοδοξίες και τις «απρόβλεπτες παρορμήσεις» του Μάο, ενώ προσπαθεί ταυτόχρονα να «αντλήσει» από τη δεξαμενή των απογοητεύσεων και της κοινωνικής κρίσης στην κινεζική κοινωνία. Βλ. Ronald Raw, «Ο κινεζικός κομμουνισμός», στο *Ο αιώνας των κομμουνισμών*, ό. π., σ. 357.

¹⁰⁰⁵ Η διαφορετική αντίληψη σοβιετικών και αμερικανών γύρω από το θέμα του φασισμού, σημειώνει ο Anders Stephanson, ανήκει στους παράγοντες που εξηγούν γιατί ο ψυχρός πόλεμος καθορίστηκε και κινητοποιήθηκε από την αμερικανική ιδεολογία. Παρότι, θεωρώντας ότι εκπροσωπούν τα παγκόσμια συμφέροντα οι Σοβιετικοί επίσης ισχυρίστηκαν ότι βρίσκονταν υπό την απειλή του «εχθρού», ο σταλινισμός εντόπισε την ίδρυση του φασισμού, σε ταξικό επίπεδο, στα πιο ακραία τμήματα του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Η αντιφασιστική του προσέγγιση, σε αντίθεση με τις ΗΠΑ, βασιζόταν σε ένα αρνητικό κι όχι θετικό κριτήριο: μια πολιτική δύναμη που δεν ήταν εμφανώς εχθρική, ήταν εν δυνάμει σύμμαχος, επομένως ακόμη και τα «καλά τμήματα» του μονοπωλιακού καπιταλισμού θα μπορούσαν θεωρητικά να κινητοποιηθούν στο πλαίσιο της αντιφασιστικής συμμαχίας. Βλ. Anders Stephanson, «Liberty or Death: The Cold War as US Ideology», *Reviewing the Cold War, Approaches, Interpretations, Theory*, ό.π., σελ. 94-95.

¹⁰⁰⁶ Σημειώνεται ότι η συζήτηση για τον ολοκληρωτισμό του κομμουνισμού συμπεριέλαβε τη διάκριση του ολοκληρωτισμού από τον αυταρχισμό, με βάση την οποία διατυπώθηκε, μεταξύ άλλων, η άποψη ότι η μετάβαση του σοβιετικού καθεστώτος από τον ολοκληρωτισμό στον αυταρχισμό θα μπορούσε να σηματοδοτήσει το τέλος του ψυχρού πολέμου. Βλ. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο ελληνικός αντιαμερικανισμός (1947-1989)*, ό.π., σ. 215.

¹⁰⁰⁷ Ο αντιολοκληρωτισμός βασίστηκε στην άποψη ότι ο ναζισμός και ο σταλινισμός υπήρξαν «δικτατορίες ενός νέου και φοβερού τύπου, βίαιες και εμπνεόμενες από ιδεολογία, κάτοχοι νέων τεχνολογικών μέσων κυριαρχίας επί των αβοήθητων υποκειμένων τους». Βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ. 187.

Στο κείμενο γίνεται, τέλος, αναφορά στη στάση του Μεταξά, ο οποίος επικροτείται για τον «αξιοθαύμαστο χειρισμό» του, ήδη από το ξέσπασμα του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου, με τον οποίο κατάφερε να διασφαλίσει την πολιτική ουδετερότητα και να κερδίσει χρόνο προς όφελος της χώρας, στηρίζοντας το αίσθημα εθνικής ενότητας κι ανάβοντας τη σπίθα ώστε να εξεγερθεί ο λαός¹⁰⁰⁸. Επί της ουσίας, με το κείμενο του αυτό ο Γρηγόρης Κασιμάτης «απαλλάσσει» τον Ιωάννη Μεταξά από κάθε υποψία αρνητικού πεπραγμένου, ζητώντας αφενός να αποσυνδεθεί το 1940 από τη συζήτηση περί ολοκληρωτισμού και μιλώντας αφετέρου ευθέως για τους «αξιοθαύμαστους χειρισμούς» του δικτάτορα. Διατυπώνοντας την πεποίθηση, όπως παρακολουθήσαμε παραπάνω, ότι ο φασισμός εντάσσεται στο σύμπαν του ολοκληρωτισμού και ταυτόχρονα ότι οι χειρισμοί του Ιωάννη Μεταξά από το τέλος του β' παγκοσμίου πολέμου δεν είναι τέτοιοι που να επιτρέπουν την συμμετοχή τους στη συζήτηση περί ολοκληρωτισμού στην πραγματικότητα απαρνείται την σύνδεση του δικτατορικού καθεστώτος Μεταξά με το φασισμό¹⁰⁰⁹.

Είναι σύνηθες για τον αντιολοκληρωτικό λόγο να αποποιείται τον «συντηρητικό εξτρεμισμό» ή τον φασισμό από κοινού με τον κομμουνισμό. Για παράδειγμα στις ΗΠΑ φιλελεύθεροι και συντηρητικοί αποκήρυξαν τον εξτρεμισμό ως δύναμη που αντιτίθεται στη «δημοκρατία της συναίνεσης». Βλ. Despina Papadimitriou, «Establishing the cultural identity of the west in the early Cold War: A conceptual approach» στο *Historein*, ό.π., σ. 76-77. Η σύγκριση ναζισμού και σταλινισμού ήταν μια διαρκώς εντεινόμενη συζήτηση που είχε ως σκοπό να αντιπαρατεθούν τα δύο καθεστώτα στις δυτικές, «φιλελεύθερες παραδόσεις». Τις περισσότερες φορές, η σύγκριση του σταλινισμού και του ναζισμού λειτούργησε με τέτοιο τρόπο που να προκαλεί την εμπλοκή ενός ακόμη τρίτου πόλου - των Ηνωμένων Πολιτειών. Όποιες και να ήταν οι διαφορές μεταξύ των καθεστώτων αυτών αποδείχθηκαν μικρές σε σχέση με το χάσμα που τα χώριζε από τα φιλελεύθερα-συνταγματικά κράτη και τις ελεύθερες κοινωνίες. Βλ. Michael Geyer- Sheila Fitzpatrick(ed.), *Beyond Totalitarianism, Stalinism and Nazism Compared*, ό.π., σ. 1. Η ανησυχία για τον πολιτισμό, τη δημοκρατία και την ελευθερία, πρώτα λόγω του φασισμού και της ναζιστικής Γερμανίας κι έπειτα λόγω του σταλινισμού εξηγεί τη σημασία του αντι-ολοκληρωτισμού στη μεταπολεμική αμερικανική σκέψη. Ο «πόλεμος για τον πολιτισμό» ήταν ενάντια σε δύο καθεστώτα εξίσου ολοκληρωτικά και απειλητικά για τον αμερικανικό τρόπο ζωής. Έτσι προέκυψε ο όρος «κόκκινος φασισμός» που κάλυπτε το ιδεολογικό κενό μεταξύ της πολιτικής του «θερμού» και του «ψυχρού» πολέμου. Βλ. Scott-Smith, Giles, *The Politics of Apolitical Culture, The Congress for Cultural Freedom, the CIA and post-war American hegemony*, ό.π., σελ. 34-35&43-44.

¹⁰⁰⁸ *Νέα Εστία*, τ. 946, έτος Μ', 1/12/1966 (Γρηγ. Κασιμάτης, «Περί ολοκληρωτισμού και Δημοκρατίας», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από την *Καθημερινή*, σ. 1717).

¹⁰⁰⁹ Στην πραγματικότητα ο Μεταξάς υπήρξε οπαδός ενός «σκληρού αυταρχισμού» και ενός «πειθαρχμένου κοινωνικού προτύπου» και η δικτατορία του χαρακτηρίστηκε από πολλές «φασιστικές έμπνευσης» πρωτοβουλίες και ένα φασιστικό «λόγο» που κατ' αντιφατικό τρόπο ερχόταν να συνδυαστεί με τη στρατηγική της ένταξης στις φιλελεύθερες δημοκρατίες. Βλ. για παράδειγμα Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, ό.π., σ.87-88&107-109.

Αντίστοιχου περιεχομένου, διθυραμβικού δηλαδή χαρακτήρα, είναι και τα υπόλοιπα άρθρα του περιοδικού που αναφέρονται στον Ιωάννη Μεταξά. Ενδεικτικό το παρακάτω απόσπασμα:

«Οι λόγοι του Μεταξά-ποιος μπορεί να τους ξεχάσει-μιλάνε καθαρά για μέρες δοκιμασίας και για μέρες φοβερών στερήσεων. Εκείνον όμως τον άρπαξε από τη γη η μοίρα του, πάνου στην ώρα της αποθέωσης και της δόξας. Και στο θάνατό του ο άντρας αυτός, υπήρξε μακάριος και ευνοούμενος της τύχης»¹⁰¹⁰

Στο τεύχος του Νοεμβρίου 1965 η *Νέα Εστία* επανέρχεται σε παλιότερο αφιέρωμά της στον Ιωάννη Μεταξά, το οποίο σπεύδει να προσδιορίσει ότι έχει ως σημείο αναφοράς τον Μεταξά όχι με την ιδιότητα του πολιτικού ή του στρατιωτικού, αλλά του ανθρώπου που ταυτίστηκε με την 28^η Οκτωβρίου¹⁰¹¹. Κι αυτό, συνεχίζει η *Νέα Εστία* σχεδόν με απολογητικό ύφος- γνωρίζοντας την κριτική που είχε επισύρει η μεταξική της υποστήριξη¹⁰¹²-, γιατί το περιοδικό θέλει να μείνει μακριά από τις κομματικές αντιπαραθέσεις, τα συλλαλητήρια, τις πολιτικές και μικροπολιτικές σκοπιμότητες. Με άλλα λόγια, προσθέτει το περιοδικό, στο αφιέρωμα διαχωρίζεται πλήρως η πολιτική από την εθνική ζωή και δίνεται όλη η έμφαση στο δεύτερο κομμάτι. Έπειτα από αυτό το μακροσκελή πρόλογο το περιοδικό διατυπώνει τη θέση του σε σχέση με τον Ιωάννη Μεταξά και τη δράση του από τις 28 Οκτωβρίου 1940 έως τις 29 Ιανουαρίου 1941. Μεταξύ άλλων, αναφέρει ότι είναι ένας «Θρύλος», ότι με τη δράση του την περίοδο εκείνη

¹⁰¹⁰ *Νέα Εστία*, τ. 824, έτος ΛΕ', 1/11/1961 (Κώστας Καλαντζής, «Από την εποποιία του 1940-41, Ημέρες νέου πολέμου και αγωνίας», σ. 1402).

¹⁰¹¹ Για τη σύνδεση του Ι. Μεταξά με το «Όχι», μέσω της οποίας συντηρητικά έντυπα όπως η *Νέα Εστία* προσπαθούν να καθαγιάσουν τη συνολικότερη δράση του δικτάτορα, η άλλη πλευρά αναφέρει ότι ο ξεσηκωμός των Ελλήνων απέναντι στην ιταλική εισβολή, είχε μοναδικό έρεισμα το αντιφασιστικό αίσθημα του λαού. Για παράδειγμα: «Η θέση της βασιλομεταξικής δικτατορίας απέναντι στην εισβολή της φασιστικής Ιταλίας, όπως αποκαλύπτουν τα επίσημα έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών, καθώς και το προσωπικό ημερολόγιο του Μεταξά, ήταν «πόλεμος μόνο για την τιμή των όπλων». Το καθεστώς σκόπιμα δεν εμπύχωσε το λαό για παλλαϊκή αντίσταση. Οι επιτυχίες των Ελλήνων φαντάρων στο αλβανικό μέτωπο, τις πρώτες μέρες του πολέμου που η μία διαδεχόταν την άλλη, δεν έβρισκαν σύμφωνη την ηγεσία του καθεστώτος, αντιθέτως την προβλημάτιζαν. Προσπάθησε να δώσει, χωρίς όμως να το πετύχει, διαφορετικό νόημα στον αντιφασιστικό πόλεμο κατά των Ιταλών εισβολέων». Βλ. Δημήτρης Σέρβος, *Το παιδομάζωμα και ποιοι φοβούνται την αλήθεια*, γ' έκδοση, εκδ. Σύγχρονη εποχή, Αθήνα 2004, σ. 122.

¹⁰¹² Βλ. για παράδειγμα Ελισάβετ Κοτζιά, *Ιδέες και Αισθητική, Μεσοπολεμικοί και Μεταπολεμικοί Πεζογράφοι 1930-1974*, ό.π., σελ. 42-43, υποσ. 50&52.

«κάνει ένα θαυμαστό πήδημα και βρίσκεται πολύ πέρα από την πολιτική», καθώς και ότι «οδηγεί ένα λαό στην πιο απίστευτη νίκη».¹⁰¹³

Όσον αφορά στον ελληνικό εμφύλιο, κυριαρχεί η τάση αποσιώπησης της περιόδου. Μία από τις λίγες αναφορές είναι εκείνη του Γρηγόρη Κασσιμάτη, ο οποίος χαρακτηρίζει τον εμφύλιο «κομμουνιστικό κίνημα»¹⁰¹⁴, κατά τη συνήθεια των αντικομμουνιστών να απαρνούνται τη λέξη «εμφύλιος» και να μιλούν για κομμουνιστική ανταρσία¹⁰¹⁵. Ο Κασσιμάτης μιλάει για τη σημασία της ενότητας και με μία συμβιβαστική διάθεση προσάπτει λάθη και στις δύο πλευρές:

«Το κομμουνιστικό κίνημα του 1944 και του 1947-49 αλλά και οι αντεπαναστατικές ακρότητες που το ηκολούθησαν και η εκμετάλλευση των ψυχολογικών τραυματισμών της μιας ή της άλλης πλευράς, έκαναν περισσότερον κακόν εις την εθνικήν μας ενότητα, από λάθος όλων μας, παρ' οτιδήποτε άλλο»¹⁰¹⁶.

Αντίστοιχα, ο Γιάννης Χατζίνης, σχολιάζοντας το μυθιστόρημα *Γη της Οδύνης* του Ευάγγελου Αβέρωφ, χαρακτηρίζει τον εμφύλιο ως «συμμοριτοπόλεμο» και προσθέτει ότι πρόκειται για «το πιο αγκαθερό θέμα του σύγχρονου ελληνισμού, το πιο πυρακτωμένο, που χώρισε τους Έλληνες και τους έκανε ν' αλληλοσκοτωθούν», χωρίς ωστόσο να εμβαθύνει περαιτέρω¹⁰¹⁷.

Ο ίδιος χαρακτηρίζει σε άλλο κείμενό του και με αφορμή το *Ασθενείς και Οδοιπόροι* του Θεοτοκά τα Δεκεμβριανά ως «επανάσταση», ενώ σημειώνει για την ηρωίδα του Θεοτοκά, Θεανώ Γαλάτη, ότι παρότι είχε έρθει σ' επαφή με Γερμανό αξιωματικό προκειμένου να σώσει Έλληνες, εκτελέστηκε σαν «προδοτίσσα μέσα στην παραζάλη της

¹⁰¹³ *Νέα Εστία*, τ. 920, έτος ΛΘ', 1/11/1965 («Τα αφιερώματα της *Νέας Εστίας*», στήλη: Επικαιρότητες, σ. 1446).

¹⁰¹⁴ Σε συνθήκες πολιτικής και ιδεολογικής κρίσης οι δεξιοί επανέρχονταν σε εμφυλιοπολεμικές μνήμες, ενώ ιδιαίτερα τη δεδομένη περίοδο η «ιδεολογική δεξιά» είχε δώσει γενικότερα «έμφαση στη μνήμη». Βλ. Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Και εχρειάσθη η 21^η Απριλίου διά να μη απωλεσθή η νίκη του Γράμμου»: η ιδεολογία της μετεμφυλιακής Δεξιάς και η κατάργηση της Ιστορίας στον λόγο της «Επανάστασης», ό.π., σελ. 156-159.

¹⁰¹⁵ Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, ό.π., σ. 521-522.

¹⁰¹⁶ *Νέα Εστία*, τ. 816, έτος ΛΕ', 1/7/1961 (Γρηγ. Κασσιμάτης, «Ευρώπη 1961», σ. 842).

¹⁰¹⁷ *Νέα Εστία*, τ. 948, έτος ΜΑ', 1/1/1967 (Γιάννης Χατζίνης, «Ευάγγελου Αβέρωφ Τοσίτσα, *Γη της Οδύνης*, μυθιστόρημα», στήλη: Τα βιβλία, σ. 67).

απελευθέρωσης»¹⁰¹⁸. Με άλλα λόγια, υιοθετείται η αντικομμουνιστική ορολογία, ωστόσο για μία ακόμη φορά αποφεύγεται η εμβάθυνση ή το άμεσα καταγγελλτικό ύφος (γι' αυτό και η εκτέλεση αποδίδεται στην «παραζάλη της απελευθέρωσης» των κομμουνιστών)¹⁰¹⁹.

Μεταβαίνοντας σε γενικότερες παρατηρήσεις της *Νέας Εστίας* για τον 20^ο αιώνα, το περιοδικό σημειώνει ότι η ανθρωπότητα τη δεδομένη περίοδο βρίσκεται σε ιστορική καμπή¹⁰²⁰. Οι αλλαγές στο παγκόσμιο σκηνικό είναι τόσο πολλές και βαθιές που ο παλιός τρόπος ανάγνωσης της ιστορίας, ο οποίος έχει συνηθίσει να κυριαρχείται από παραδόσεις και «ασυνείδητες συμβατικότητες», είναι πλέον τουλάχιστον ανεπαρκής. Σύμφωνα με το περιοδικό, δεν υπάρχουν πλέον τοπικά ζητήματα και τα αίτια από τα οποία προκύπτουν τα πολιτικά τεκταινόμενα είναι πολλά και συνήθως δύσκολο να εντοπιστούν, καθώς δε βρίσκονται πάντα στο πεδίο της άμεσης αντίληψης μας. Έτσι, καθώς η παλιά ιστορική γεωμετρία αχρηστεύεται, η ανθρωπότητα αναζητεί νέα εργαλεία ιστορικής καταγραφής, έρευνας και αντίληψης¹⁰²¹, προκειμένου ν' ανταποκριθεί στο νέο ιστορικό σκηνικό που διαμορφώνεται.

¹⁰¹⁸ *Νέα Εστία*, τ. 888, έτος ΛΗ', 1/7/1964 (Γιάννης Χατζίνης, «Γιώργου Θεοτοκά, Ασθενείς και Οδοιπόροι, μυθιστόρημα», στήλη: Τα βιβλία, σ. 990).

¹⁰¹⁹ Η Αναστασία Μητσοπούλου αναφέρει ότι η συγκεκριμένη κριτική του Χατζίνη υπήρξε αφορμή για να επανέλθει «μεγάλο μέρος της ορολογίας που η αντικομμουνιστική ρητορεία επαναλάμβανε τόσο στο χώρο της πολιτικής όσο και της λογοτεχνικής κριτικής». Βλ. Αναστασία Ι. Μητσοπούλου, *Ο ελληνικός αντικομμουνισμός στον «σύντομο 20^ο αιώνα», Όψεις του δημόσιου λόγου στην πολιτική, στην εκπαίδευση και στη λογοτεχνία*, ό.π., σελ. 296.

¹⁰²⁰ *Νέα Εστία*, τ. 911, έτος ΛΘ', 15/6/1965 (Γ. Φτέρης, «Το θέμα της ιστορίας», Στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από το *Βήμα*, σ. 800).

¹⁰²¹ Σύμφωνα με τον Philippe Fontaine, οι ιστορικοί απέκτησαν «εμμονή» με τη χρήση νέων τεχνικών και εργαλείων μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Όπως προσθέτει «οικονομολόγοι, πολιτικοί επιστήμονες, ανθρωπογεωγράφοι, κοινωνικοί ανθρωπολόγοι όπως και κοινωνιολόγοι που επηρεάστηκαν από τον Πάρσονς άρχισαν να αναπτύσσουν ιδέες για τις οποίες η θεωρία ήταν πιο σημαντική απ' ότι προπολεμικά. Αυτό δε σημαίνει ότι οι κοινωνικοί επιστήμονες είχαν προηγουμένως αγνοήσει εντελώς τη θεωρία, αλλά ότι απέκτησαν μεγαλύτερη συνείδηση της ανάγκης για θεωρητική βάση όσον αφορά στα δεδομένα που μελετούσαν». Βλ. Roger Backhouse- Philippe Fontaine *The History of the Social Sciences Since 1945*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2010, σ. 9-10.

Κεφάλαιο 8: Η πολιτική στάση του περιοδικού

8.1 Σχολιασμός της ελληνικής πολιτικής επικαιρότητας

Ένα από τα πρώτα ερωτήματα που γεννάται στον μελετητή της εποχής, όταν αρχίζει να αποδελτιώνει ένα περιοδικό όπως η *Νέα Εστία* είναι το πώς αποτυπώνει και σχολιάζει στις σελίδες του τα φλέγοντα ελληνικά πολιτικά τεκταινόμενα της δεκαετίας του 1960. Και δεν προκαλεί έκπληξη όταν τελικά συνειδητοποιεί ότι το περιοδικό αποφεύγει εντέχνως να σχολιάσει ή να λάβει σαφή θέση σε σχέση με γεγονότα όπως τα Ιουλιανά ή πολύ περισσότερο η δικτατορία. Η επιλογή αυτή εντάσσεται στη γενικότερα «απολίτικη» στάση της *Νέας Εστίας*¹⁰²² που, όπως έχει προειπωθεί, τη διαφοροποιεί από τις *Εποχές* οι οποίες κρίνουν σκόπιμο να σχολιάζουν έστω κι επιγραμματικά κορυφαία κοινωνικοπολιτικά γεγονότα και πολύ περισσότερο από την αριστερή *Επιθεώρηση Τέχνης*. Στις περιπτώσεις που η *Νέα Εστία* σπάει τη συνήθη της «σιωπή», λόγω της συντηρητικής της κατεύθυνσης, παίζει συνήθως το ρόλο του υποστηρικτή της καθεστηκυίας τάξης κι έτσι συμμερίζεται την αγωνία όσων ανησυχούν για τη διατάραξη του status quo και τις συνέπειες της κοινωνικοπολιτικής αναταραχής της δεκαετίας του 1960.

Σε κάθε περίπτωση, η *Νέα Εστία* αναγνωρίζει ότι το πολιτικό κλίμα είναι νοσηρό, ακόμη κι αν κωλύεται να επεκταθεί σε περαιτέρω λεπτομέρειες. Επίσης το περιοδικό δείχνει να αναγνωρίζει αυτό που ο Γιάννης Γιανουλόπουλος χαρακτηρίζει «χρονική απομάκρυνση από τη δικαιολογητική βάση της λειτουργίας των μηχανισμών της διευρυμένης καταστολής»¹⁰²³, με άλλα λόγια την εκ των πραγμάτων μείωση των δράσεων καταστολής του μετεμφυλιακού καθεστώτος, τόσο λόγω της χρονικής απόστασης από τον εμφύλιο όσο και λόγω των νέων κοινωνικών δεδομένων. Δεδομένα που, σύμφωνα με τον Νίκο Αλιβιζάτο, έδωσαν μια τέτοια δυναμική στον εκδημοκρατισμό, ώστε το

¹⁰²² Παρότι κατά τη δεκαετία του 1960 και γενικότερα κατά τη διάρκεια της πολυετούς παρουσίας της στα ελληνικά γράμματα, η τάση της αποφυγής του σχολιασμού κοινωνικοπολιτικών γεγονότων είναι σταθερή για τη *Νέα Εστία*, κατά την δεκαετία του 1950, πιθανώς υπό την επήρεια της επαφής και της προοπτικής στενότερης συνεργασίας με το CCF, είχε επιδείξει τη διάθεση ανάπτυξης ενός «εξωστρεφούς και παρεμβατικού λόγου», όπως τον χαρακτηρίζει ο Στρατής Μπουρνάζος, που ανέτρεπε τη μέχρι τότε εικόνα της. Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, *To Congress for Cultural Freedom (CCF) και η δραστηριότητά του στην Ελλάδα, 1950-1967 Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και αντικομμουνισμός*, ό.π., σελ. 126.

¹⁰²³ Γιάννης Γιανουλόπουλος, *Ο Μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία(1945-1963)*, ό.π., σ. 281.

παρασύνταγμα και το παρακράτος έβρισκαν σοβαρά εμπόδια πλέον στην ανάπτυξη των δράσεων τους¹⁰²⁴. Όχι ωστόσο στο βαθμό που θα απέτρεπαν τις εξελίξεις της δεκαετίας του 1960 που κορυφώθηκαν με την εγκαθίδρυση της δικτατορίας.

Η δολοφονία Λαμπράκη και τα «ματωμένα γεγονότα της Θεσσαλονίκης», όπως χαρακτηρίζονται, είναι μία από τις λίγες πολιτικές κρίσεις της δεκαετίας του 1960 στην οποία γίνεται ευθεία αναφορά από το περιοδικό. Η *Νέα Εστία*, μάλιστα, σημειώνει ότι το γεγονός αυτό αποτελεί τεράστιο αγκάθι για τον τόπο που εγκυμονεί μεγάλους κινδύνους και έχει βαθιές ρίζες:

«Η πληγή που άνοιξαν δεν έγινε σ' ένα μόνο σώμα και δεν έφερε το θάνατο σ' ένα μόνο άνθρωπο. Σε άλλους καιρούς θα λέγαμε ότι τραυματίστηκε η ψυχή των Ελλήνων. Τώρα το τραύμα το δέχτηκε η σκέψη μας. Και είναι χειρότερο, είναι μαρτύριο που μας βασανίζει μέρα και νύχτα»¹⁰²⁵.

Όπως επισημαίνει ο Πέτρος Χάρης, έχοντας βρεθεί ο ίδιος σε μία συνάντηση όπου συμμετείχαν άνθρωποι από όλες τις πολιτικές παρατάξεις, του έκανε αρνητική εντύπωση ότι κανένας από όλους αυτούς δεν τόλμησε να τοποθετηθεί πολιτικά απέναντι στο θέμα, πράγμα που ο ίδιος χαρακτηρίζει υποκρισία και σημάδι ομαδικής ενοχής. Είναι «θλιβερό κατάντημα», όπως λέει, οι πολιτικοί φορείς να απέχουν¹⁰²⁶, φοβούμενοι ακόμη και τον ίδιο τους τον εαυτό και να μην έχουν μία καθαρή στάση απέναντι στα επιτακτικά ερωτήματα που αναδύονται σε σχέση με ένα τόσο σοβαρό ζήτημα. Αντ' αυτού, συνεχίζει, επιλέγουν την εύκολη λύση του να αφήνουν τη δικαιοσύνη, ή ακόμη χειρότερα, την ιστορία να το κρίνει. Μέσα σ' ένα τέτοιο κλίμα, όλοι και όλα φαίνονται ύποπτα. Αν εξαιρέσει κανείς τις διαμαρτυρίες κάποιων συλλόγων και οργανώσεων, όλοι σχεδόν οι άνθρωποι,

¹⁰²⁴ Νίκος Αλιβιζάτος, «Η αδύνατη μεταρρύθμιση: Σύνταγμα και παρασύνταγμα στη δεκαετία του '60», στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 50.

¹⁰²⁵ *Νέα Εστία*, τ. 863, έτος ΛΖ', 15/6/1963 (Πέτρος Χάρης, «Κατάντημα», στήλη: Προβλήματα κι ερωτήματα, σ. 772).

¹⁰²⁶ Παρά τους ισχυρισμούς της *Νέας Εστίας* ότι οι πολιτικοί φορείς σύσσωμοι σιώπησαν απέναντι στα γεγονότα και η ευθύνη ήταν ομαδική, η δολοφονία του Γρηγόρη Λαμπράκη στην πραγματικότητα πήρε «ευρύτερες πολιτικές διαστάσεις και συναισθηματική φόρτιση». Ενδεικτικό ήταν ότι η κηδεία του βουλευτή μετατράπηκε «στη μαζικότερη πολιτική διαδήλωση μετά το τέλος του Εμφυλίου και οδήγησε στη δημιουργία, με πρωτοβουλία του Μίκη Θεοδωράκη, μίας καινούργιας πολιτικής οργάνωσης νέων που πήρε το όνομά του (Δημοκρατική Κίνηση Νέων Γρηγόρης Λαμπράκης)». Βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία, Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, ό.π., σ. 298-299.

διακρίνοντας τριγύρω μάρτυρες μιας «επικίνδυνης πράξης», επιλέγουν τη σιωπή. Μ' αυτό τον τρόπο, διστάζοντας δηλαδή να αντικρίσουν όσα υπάρχουν κάτω από τα γεγονότα, γίνονται συνένοχοι στο έγκλημα.

Τα όσα γράφει το περιοδικό σε σχέση με τη δολοφονία Λαμπράκη, θα μπορούσαν κάλλιστα να χρησιμοποιηθούν ως εκ των υστέρων αυτοκριτική για τη στάση της ίδιας της *Νέας Εστίας* απέναντι στις μεγάλες πολιτικές κρίσεις της δεκαετίας του 1960 που ακολούθησαν. Τη στάση δηλαδή της ουδετερότητας απέναντι σε φλέγοντα ζητήματα που ζητάνε επιτακτικά λύσεις και προτάσεις. Τα Ιουλιανά είναι ένα από αυτά. Όπως αναφέρεται σε κείμενο του Ε. Παπανούτσου που αναδημοσιεύεται από το *Βήμα*, αμέσως μετά τα γεγονότα του καλοκαιριού του 1965, «[...]ειδικά στον τόπο μας σήμερα η πολιτική ατμόσφαιρα έγινε θολή και δύσοσμη όσο ποτέ άλλοτε[...]»¹⁰²⁷.

Έκπληξη στα όρια της ενόχλησης προκαλεί το περιεχόμενο του εισαγωγικού άρθρου του περιοδικού τον Σεπτέμβριο του 1965 που ο αναγνώστης ξεκινά να διαβάζει γεμάτος προσδοκία, βάσει του τίτλου του: «καλοκαιρινός απολογισμός»¹⁰²⁸. Ο διευθυντής του περιοδικού Πέτρος Χάρης, όπως διαπιστώνει με απογοήτευση ο αναγνώστης, στον απολογισμό του καλοκαιριού δεν συμπεριλαμβάνει γεγονότα όπως η κόντρα του Γεώργιου Παπανδρέου με το στέμμα και οι αιματηρές διαδηλώσεις, αλλά οι καλοκαιρινές βουτιές των νέων στη θάλασσα που θα επιστρέψουν τώρα δυναμικά στις πόλεις. Κάποιος θα μπορούσε να δικαιολογήσει αυτή τη στάση, επικαλούμενος ενδεχόμενο συμβολικό περιεχόμενο των όσων γράφονται, ή ότι δεν αρμόζει σε πολιτιστικό περιοδικό να κάνει ευθείες πολιτικές αναφορές. Σε περιόδους όμως τόσο μεγάλων εντάσεων, όπου τα ίδια τα γεγονότα απαιτούν από ανθρώπους με δημόσιο λόγο να πάρουν θέση, τα επιχειρήματα περί συμβολισμού ή θεματολογίας περιοδικού είναι προσχηματικά.

Το Δεκέμβριο της ίδιας χρονιάς και ενώ το πολιτικό θερμόμετρο έχει ανέβει στα ύψη, η *Νέα Εστία* θα αρκεστεί στην επισήμανση ότι η Ελλάδα έχει μείνει πολλές φορές

¹⁰²⁷ *Νέα Εστία*, τ. 884, έτος ΛΘ', 1/9/1965 (Ε. Παπανούτσος, «Το θέμα της προόδου», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από το *Βήμα*, σ. 1147).

¹⁰²⁸ *Νέα Εστία*, τ. 917, έτος ΛΘ', 15/9/1965 (Πέτρος Χάρης, «Καλοκαιρινός απολογισμός», στήλη: Προβλήματα και ερωτήματα, σ. 1184).

στην ιστορία της ακυβέρνητη και για πολλούς λόγους- τις περισσότερες φορές επειδή δεν υπήρχε πολιτική ηγεσία ή αυτή που υπήρχε δε στεκόταν στο ύψος των περιστάσεων¹⁰²⁹.

Πάντως παρότι στην κρίση των Ιουλιανών το περιοδικό μένει αμέτοχο, λίγους μήνες πριν είχε αναδημοσιεύσει συνέντευξη του Γεωργίου Παπανδρέου στον Ηλία Βενέζη, όπου σκιαγραφούσε την πολιτική προσωπικότητα του πρωθυπουργού με θετικά χρώματα. Όπως περιγράφει ο Ηλίας Βενέζης στο κείμενό του ο Γεώργιος Παπανδρέου, που χαρακτηρίζεται ως «πρωθυπουργός της απελευθερώσεως», «μάχεται αδιάκοπα» στο πλαίσιο της ταραγμένης ελληνικής πολιτικής σκηνής¹⁰³⁰. Για το πνευματικό του επίπεδο του αποδίδεται ο χαρακτηρισμός «κατεξοχήν πνευματική προσωπικότητα», ενώ ως προς τη συμπεριφορά του απέναντι στους άλλους περιγράφεται ως «καταδεχτικός» και «εγκάρδιος»¹⁰³¹.

Σημειώνεται ότι η επιλογή του διευθυντή του περιοδικού Πέτρου Χάρη να μείνει αμέτοχος απέναντι στα γεγονότα του 1965 επιβεβαιώνεται από άρθρο του στην *Ελευθερία*, όπου χαρακτηρίζει «προδοσία» τη στάση διανοουμένων, οι οποίοι πήραν σαφή θέση απέναντι στα ιουλιανά γεγονότα¹⁰³². Το άρθρο αυτό μάλιστα έγινε η αφορμή για την

¹⁰²⁹ *Νέα Εστία*, τ. 922, έτος ΛΘ', 1/12/1965 (Πέτρος Χάρης, «Μορφές πνευματικής ηγεσίας», στήλη: Προβλήματα και ερωτήματα, σ. 1534).

¹⁰³⁰ Η μεγάλη αποδοχή του Γεωργίου Παπανδρέου, ακόμη κι από φορείς που δε σχετίζονται με την ΕΚ, ιδίως στην αρχή της ανάληψης της εξουσίας, σχετίζονταν με μια «προσωπική ακτινοβολία του πρωθυπουργού που ξεπερνούσε κατά πολύ τα όρια της ΕΚ και αντανάκλούσε ένα ευρύτατα εμπεδωμένο αίτημα για ριζική αλλαγή του πολιτικού κλίματος, το οποίο εκτεινόταν στο σύνολο σχεδόν του πολιτικού φάσματος». Βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία, Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, ό.π., σ. 339. Αντίστοιχα ο Γιάννης Γιανουλόπουλος αναφέρεται στην «ευρύτατη, άμεση και ουσιαστικής φύσεως λαϊκή υποστήριξη» του Γ. Παπανδρέου. Βλ. Γιάννης Γιανουλόπουλος, *Ο Μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία (1945-1963)*, ό.π., σ. 377.

¹⁰³¹ *Νέα Εστία*, τ. 901, έτος ΛΘ', 15/1/1965 (Ηλίας Βενέζης, «Ο πρωθυπουργός αφηγείται», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από το Βήμα).

¹⁰³² Ο Πέτρος Χάρης συγκεκριμένα ανέφερε: «[...] έχω δικαίωμα να χαρακτηρίσω προδοσία την προσαρμογή του στοχασμού, της ευαισθησίας και των λογοτεχνικών εκφραστικών μέσων σε οποιαδήποτε πολιτική ή ιδεολογική σκοπιμότητα». *Ελευθερία*, 30/9/1965 (Πέτρος Χάρης «Δύο κόσμοι»). Ανάλογες απόψεις εξέφρασαν κι άλλοι συντηρητικοί διανοούμενοι κι έτσι, με αφορμή τα Ιουλιανά, προέκυψε μία έντονη αντιπαράθεση γύρω από το θέμα της συμμετοχής του πνευματικού ανθρώπου στους «ιδεολογικούς αγώνες». Για παράδειγμα ο Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου καταφέρθηκε κατά των Θεοτοκά, Παπανούτσου και Βεγλερή για τις απόψεις που εξέφρασαν κατά τα Ιουλιανά. Βλ. *Μεσημβρινή*, 29/10/1966 (Θ. Παπακωνσταντίνου, «Η τιμή και η φυγή»). Ο Θεοτοκάς απάντησε αρκετές φορές στις σχετικές επιθέσεις, για παράδειγμα στην έρευνα των Νέων [*Τα Νέα*, 25/10/1965 («Πρέπει ο πνευματικός άνθρωπος να μετέχει στους ιδεολογικούς αγώνες;»), της *Μεσημβρινής* (9/10/1965) και του περιοδικού *Εικόνες* (5/11/1965)].

αντιπαράθεση που προέκυψε ανάμεσα στον Πέτρο Χάρη και τον Γιώργο Θεοτοκά¹⁰³³, η οποία επιστεγάστηκε λίγους μήνες αργότερα με της επιλογή του Πέτρου Χάρη να αναδημοσιεύσει στην *N. Εστία* υβριστικό απέναντι στον Θεοτοκά κείμενο του Κωνσταντίνου Τσάτσου¹⁰³⁴. Το συγκεκριμένο άρθρο, που χαρακτηρίστηκε από φιλελεύθερους, κεντρώους και αριστερούς διανοούμενους ως «λίβελλος», στρεφόταν με σαφήνεια πρώτιστα ενάντια στον Γ. Θεοτοκά, παρότι δεν τον κατονόμαζε, εξού και ο τελευταίος έκρινε σκόπιμο να δώσει σχετική απάντηση¹⁰³⁵.

Στο επιθετικό αυτό κείμενο που συμπεριλαμβάνει σωρεία χαρακτηρισμών, ο Κων. Τσάτσος καταφέρεται κατά «ημιβλακών», όπως χαρακτηρίζονται, διανοουμένων, οι οποίοι τείνουν να χρησιμοποιούν «αόριστα συνθήματα, φανταχτερές και ηχηρές λέξεις», όπως ελευθερία, δικαιοσύνη, δημοκρατία, ισότητα, παιδεία¹⁰³⁶. Οι άνθρωποι αυτοί που, σύμφωνα με τον Τσάτσο, «δεν έχουν συλλάβει το νόημα της ιστορίας», γίνονται στόχος των «επαναστατών» που «επιδιώκουν να τους μπλέξουν στα δίκτυα τους και να τους μεταβάλουν σε φερέφωνα των πολιτικών τους διακηρύξεων». Ο Κων. Τσάτσος μιλάει κατ' αυτό τον τρόπο για τη σχέση που θεωρεί ότι υπάρχει ανάμεσα σε διανοούμενους όπως

¹⁰³³ Ο Θεοτοκάς απαντώντας στο κείμενο του Πέτρου Χάρη, σημειώνει ότι κατά τη γνώμη του οι πνευματικοί άνθρωποι είχαν «ηθικό χρέος» να πάρουν θέση πάνω στην «εθνική κρίση». Όπως προσθέτει, θεωρεί «δημόσια προσβολή» τη θέση του Πέτρου Χάρη, κι ως εκ τούτου αρνείται να συνυπάρχει μαζί του στην Ομάδα των Δώδεκα, από την οποία δηλώνει την παραίτησή του. *Το Βήμα*, 6/10/1965 («Ο Γιώργος Θεοτοκάς αποχώρει από την Ομάδα των Δώδεκα»).

¹⁰³⁴ *Νέα Εστία*, τ. 942, 1/10/1966 [Κωνστ. Τσάτσος, «Περί βλακείας, Μια ψυχοπαθολογική ανάλυσις», Αναδημοσίευση από την *Καθημερινή*, (20-21/9/ 1966), σελ. 1347-1351].

¹⁰³⁵ Ο Θεοτοκάς απαντάει στο «ανήκουστο λιβελλογράφημα», όπως το χαρακτηρίζει, του προέδρου της Ακαδημίας Κωνσταντίνου Τσάτσου, ο οποίος, σύμφωνα με τον γράφοντα, έχει πραγματοποιήσει μεταστροφή τα τελευταία χρόνια και έχει γίνει «αντιδραστικός στο έπακρον», «σύμμαχος των καθαρευουσιάνων σκοταδιστών», «υπηρέτης ομαδικών παθών και ψυχώσεων», ενώ επιδίδεται σε «κηρύγματα πρωτόγονου φανατισμού και τυφλής μισαλλοδοξίας». Ο Τσάτσος μέσω του άρθρου αυτού επιτέθηκε σε ομάδα διανοουμένων και κυρίως στον ίδιο Θεοτοκά, τον οποίο «φωτογράφιζε» χωρίς να κατονομάζει. Η αιτία της επίθεσης ήταν η επιλογή των συγκεκριμένων διανοουμένων να αρθρογραφήσουν το καλοκαίρι του 1965 προκειμένου «να υπερασπίσουν τις δημοκρατικές τους απόψεις». Ο Θεοτοκάς συνοψίζει κάποιους από τους χαρακτηρισμούς που αποδίδει ο Τσάτσος στους εν λόγω πνευματικούς ανθρώπους: «ημιβλακες, βλάκες, χαλασμένα μυαλά, δημόσιος κίνδυνος, καθυστερημένα παιδιά, αρχοντοχωριατισμός, διανοητικά και ψυχικά ελαττωματικοί, δουλεία στις επιταγές του συρμού, πονηρία, δειλία, ημιμάθεια» κ.ά. Ο Θεοτοκάς κατηγορεί τον Τσάτσο για «εγωισμό», «αρχομανία», σκληρότητα και ανικανότητα να συλλάβει το νόημα αισθημάτων όπως ο πατριωτισμός και ο ανθρωπισμός. Ο γράφων καταφέρεται επίσης κατά της *Νέας Εστίας*, χωρίς να την κατονομάζει, που έσπευσε να αναδημοσιεύσει το άρθρο του Τσάτσου: «Ένα γνωστό λογοτεχνικό περιοδικό έσπευσε να το αναδημοσιεύσει, για να διατηρηθεί στην ιστορία των γραμμάτων, κάτω από τον επιβλητικό επίτιτλο “Η κίνηση των ιδεών”». Βλ. *Το Βήμα*, 8/10/1966 (Γιώργος Θεοτοκάς, «Ένα νοσηρό σύμπτωμα»).

¹⁰³⁶ *Νέα Εστία*, τ. 942, 1/10/1966 (Κωνστ. Τσάτσος, «Περί βλακείας, Μια ψυχοπαθολογική ανάλυσις», ό.π).

ο Θεοτοκάς, οι οποίοι με αφορμή τα Ιουλιανά εξέφρασαν την αντίθεση τους κατά του καθεστώτος, με την κομμουνιστική αριστερά. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, «ανεκτίμητη πελατεία για τους ημιβλάκες διανοούμενους είναι οι αριστεροί». Ο Τσάτσος μιλάει για τη θεωρία που είχε επανειλημμένα υποστηρίζει ο Γιώργος Θεοτοκάς, χωρίς και πάλι να τον κατονομάζει, ότι στην Ελλάδα υπάρχει δεξιά, κέντρο και άκρα αριστερά¹⁰³⁷. Διατηρώντας την ειρωνική διάθεση που διέπει όλο το άρθρο, ο Τσάτσος αντιτίθεται στη διάκριση ανάμεσα στην «αγγελική οικογένεια» των προοδευτικών και στην «άθλια Δεξιά» από την άλλη και καταγγέλλει ότι το μανιχαϊστικό αυτό σχήμα ανάμεσα σε καλούς και κακούς αρέσει σε αρκετούς νέους που κι αυτοί «προωρίζονται να εξελιχθούν σε ημιβλάκες». Και προσθέτει: «προς την αριστερήν ιδεολογίαν σπρώχνει τους ευήθεις ημιβλάκες και ένα άλλο πάθος, ο αρχοντοχωριατισμός». Η δράση των «διανοούμενων ημιβλακών», σύμφωνα με τον Τσάτσο, δημιουργεί «κρίσιμο ψυχολογικό και πολιτικό πρόβλημα» που ξεκινάει από το γεγονός ότι «η κομμουνιστική ολιγαρχία εκμεταλλεύεται τους πνευματικά φτωχούς»: «Είναι προς τιμήν του κομμουνισμού, της αντιπνευματικώτερης αυτής κοινωνικής ιδεολογίας, που κατάλαβε πόσο μεγάλο προπαγανδιστικό κεφάλαιο είναι οι διανοούμενοι ημιβλάκες».

Ο Τσάτσος καταλήγει ότι απέναντι στη «στρατιά των αφελών, των πικρόχολων βλακών και ημιβλακών διανοούμενων» βρίσκονται όσοι πιστεύουν σ' ένα «πολιτικό και κοινωνικό σύστημα που βάση αμετακίνητη έχει τη δημοκρατική οργάνωση του συνόλου και την ελευθερία του ατόμου» και αυτό το σύστημα δε θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να είναι ο κομμουνισμός.

Είναι πάντως αξιοσημείωτο ότι παρά την επιλογή του συγκεκριμένου κειμένου, που αναδημοσιεύεται στη *Νέα Εστία* λίγες μόλις εβδομάδες πριν από τον θάνατο του Θεοτοκά, ο Πέτρος Χάρης δημοσιεύει εν συνεχεία ένα άλλο άρθρο, με αφορμή το θλιβερό γεγονός, στο οποίο εκφράζεται με τιμητικούς χαρακτηρισμούς σε σχέση με την προσωπικότητα και το έργο του Θεοτοκά¹⁰³⁸. Είναι δύσκολο ν' αποφανθεί κανείς αν η συγκεκριμένη αντίφαση οφείλεται σε πιθανή «προσποίηση άγνοιας» του Πέτρου Χάρη σε σχέση με το πρόσωπο(ή και τα πρόσωπα) στο οποίο απευθυνόταν κατά κύριο λόγο το

¹⁰³⁷ Βλ. παραπάνω σελ. 121-122, υποσημείωση 307.

¹⁰³⁸ *Νέα Εστία*, τ. 945, 15/11/1966 (Πέτρος Χάρης, «Ο Θεοτοκάς», στήλη: Προβλήματα και ερωτήματα).

άρθρο -αν και ήταν κάτι που είχε συζητηθεί ευρέως στον πνευματικό κόσμο της εποχής κι ως εκ τούτου είχε προκύψει απαντητικό άρθρο του Θεοτοκά-, αν το άρθρο είχε δημοσιευτεί συνειδητά στο πλαίσιο των διακηρύξεων του περιοδικού περί προβολής διαφορετικών απόψεων με σκοπό τον υποτιθέμενο διάλογο, αν το μεταθανάτιο άρθρο δικαίωσης του Θεοτοκά έχει χαρακτήρα «μεταμέλειας» του Πέτρου Χάρη ή απλώς υπεράσπισης της θέσης ότι ο «αποθανών δεδικαίωται». Από την άλλη, η στάση του Κωνσταντίνου Τσάτσου που την επομένη της κηδείας του Θεοτοκά συνέχισε την επίθεση που είχε ξεκινήσει, επαναλαμβάνοντας την θεωρία περί «ημιβλακών» και μάλιστα με τον προκλητικό τίτλο «αιδώς και νέμεσις»¹⁰³⁹, αποδεικνύει ότι οι πολωτικές συνθήκες της μεταϊουλιανής εποχής δεν άφηναν περιθώριο γι' αυτού του είδους τις «αβρότητες».

Σε κάθε περίπτωση η παραπάνω αναδημοσίευση του Κων. Τσάτσου είναι από τα ελάχιστα κείμενα της *Νέας Εστίας* που εμπεριέχουν θέση για την πολιτική κατάσταση της χώρας μετά τα Ιουλιανά, αντί για τις συνήθεις γενικόλογες αντικομμουνιστικές θέσεις του περιοδικού. Όσον αφορά στους μήνες μετά την εγκαθίδρυση της δικτατορίας, η στάση του περιοδικού συνεχίζει να είναι «αδιάφορη» απέναντι στα πολιτικά γεγονότα, γεγονός ωστόσο που εικάζει κανείς ότι είναι προϋπόθεση για τη συνέχιση της έκδοσής της. Στο τεύχος πριν την 28^η Οκτωβρίου, η *Νέα Εστία* αναφέρει ότι ο φετινός εορτασμός της εθνικής γιορτής πρέπει να είναι ακόμη πιο λαμπρός, δεδομένου ότι τόσο η Ελλάδα όσο και ολόκληρος ο κόσμος διανύουν δύσκολες ημέρες¹⁰⁴⁰. Λέγοντας όμως αυτό δεν είναι σαφές

¹⁰³⁹ Στο συγκεκριμένο άρθρο ο Κωνσταντίνος Τσάτσος αναφέρει: «[...]Όταν πάλι χωρίς να είσαι κομμουνιστής καταντάς, προδίδοντας τη δημοκρατία, την οποία, για να παρασύρονται οι βλάκες και οι ημιβλάκες, επικαλείσαι, να γίνεσαι συνεργάτης και συνοδοιπόρος του κομμουνισμού, όργανο πρόθυμο της συκοφαντικής του εκστρατείας, τότε η δική σου συνεργία αποτελεί μίαν ηθική και πολιτική αθλιότητα που σε κάνει να αμφιβάλλης, αν με τέτοιες μεθόδους και με τέτοιους δημοσίους άνδρες, μπορεί να ανθέξει το πολίτευμα της δημοκρατίας». Βλ. *Η Καθημερινή*, 1/11/1966 (Κων. Τσάτσος, «Αιδώς και Νέμεσις», Στήλη: Προβλήματα του καιρού μας). Είναι χαρακτηριστική η αντίδραση της *Αυγής* στο τεύχος της επομένης, όπου χαρακτηρίζεται «αγριανθρωπισμός» το να «υβρίζεται αναφανδόν ένας νεκρός πλέον αντίπαλος», ενώ επισημαίνεται ότι δεν καταλογίζεται στον Παν. Κανελλόπουλο η «ευτέλεια των σοφιστικών επιχειρημάτων», αλλά η έλλειψη ήθους. Βλ. *Η Αυγή*, 2/11/1963 («Αιδώς και Νέμεσις τιμωρούν»).

¹⁰⁴⁰ Η φαντασμαγορία και η «λαμπρότητα» των επιδείξεων που επικροτεί το περιοδικό, σε μια περίοδο πολιτικού εκτροχιασμού στη χώρα, είναι, όπως θα έλεγε ο David Cannadine, «γελοία για τους φωτισμένους ανθρώπους», που γνωρίζουν ότι δε σχετίζονται ούτε στο ελάχιστον με την ευτυχία του λαού. Στο πλαίσιο μιας τέτοια τελετουργίας «ο καθένας παίρνει κατά τρόπο φυσικό την κατάλληλη θέση του, ρίχνεται χωρίς προσπάθεια στο πνεύμα του μικρού δράματος στο οποίο μετέχει και ενστικτωδώς καταστέλλει κάθε εμφάνιση εμποδίου ή περισπασμού της προσοχής». Βλ. David Cannadine, «Το πλαίσιο, η εκτέλεση και το νόημα της τελετουργίας: Η Βρετανική μοναρχία και η «επινόηση παράδοσης», 1820-1977», στο Eric Hobsbawm-Terence Ranger (επιμ.), *Η Επινόηση της Παράδοσης*, ό.π., σ. 119.

αν το περιοδικό εννοεί τη Δικτατορία, ή το γενικότερο κλίμα πολιτικής αστάθειας εντός κι εκτός των συνόρων. Όπως προσθέτει ο Πέτρος Χάρης, που για μια ακόμη υπογράφει το κείμενο, η Ελλάδα πρέπει, αντλώντας δύναμη από το παρελθόν της, να ξεπεράσει τους κινδύνους που την απειλούν και να διεκδικήσει επιτέλους όσα δικαιούται¹⁰⁴¹.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει και το πρωτοχρονιάτικο άρθρο του 1968, όπου στον απολογισμό της χρονιάς η νύξη περί δικτατορίας είναι μόνο έμμεση και μάλιστα ουδέτερα προς θετικά χρωματισμένη. Η χώρα, όπως υπογραμμίζει ο Πέτρος Χάρης, αντιμετωπίζει κρίσιμα εθνικά ζητήματα, που έχουν μέσα τους ένα στοιχείο ελπίδας και θα αποτιμηθούν σε βάθος χρόνου:

«Πολλά, αλλεπάλληλα και σημαντικά, κρίσιμα για την εθνική μας ζωή, είναι τα γεγονότα που γέμισαν με ελπίδες αλλά περισσότερο με ταραχή και με αγωνία τις ημέρες και τις νύχτες του χρόνου που πέρασε. Και είναι πολύ νωρίς ακόμα να τ' αποτιμήσουμε, αφού έχουν φανερή την προέκτασή τους στον καινούριο χρόνο και κανείς δεν ξέρει πως και που θα καταλήξουν»¹⁰⁴².

Αξιοσημείωτο μάλιστα είναι ότι, σύμφωνα με τον Πέτρο Χάρη, αν αξίζει να σταθεί κανείς σ' ένα γεγονός του προηγούμενου έτους είναι η ελληνοτουρκική κρίση του Νοεμβρίου του 1967 που έδειξε ότι οι Έλληνες ενώνονται σε στιγμές κρίσης, ξυπνώντας μνήμες από το 1940. Το γεγονός αυτό «παραμερίζει όλα τ' άλλα στον απολογισμό» και «αξίζει περισσότερο απ' όλα», αναφέρει προκλητικά σχεδόν ο Πέτρος Χάρης, περνώντας στα ψιλά γράμματα την εγκαθίδρυση του απριλιανού καθεστώτος στην Ελλάδα.

Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, το περιοδικό όχι μόνο αποφεύγει να στιγματίσει- πράγμα που, όπως προειπώθηκε, διασφαλίζει τη βιωσιμότητά του- το καθεστώς, αλλά αντιθέτως σε κάποιες περιπτώσεις του προσφέρει διακριτική στήριξη¹⁰⁴³.

¹⁰⁴¹ *Νέα Εστία*, τ. 967, έτος ΜΑ', 15/10/1967 (Πέτρος Χάρης, «Ωρα μεγάλη των Ελλήνων και των ελεύθερων λαών», στήλη: Προβλήματα και ερωτήματα, σ. 1324).

¹⁰⁴² *Νέα Εστία*, τ. 972, έτος ΜΒ', 1/1/1968 (Πέτρος Χάρης, «Κρίσιμες και θαυμάσιες ώρες», στήλη: Προβλήματα και ερωτήματα, σ. 2).

¹⁰⁴³ Παρότι, εκτιμώντας την ευρύτερη στάση του διευθυντή της *Νέας Εστίας* Πέτρου Χάρη κατά την περίοδο της δικτατορίας, δε θα μπορούσε κανείς να πει με βεβαιότητα ότι προέβη σε θερμή υποστήριξη του απριλιανού καθεστώτος, ωστόσο διαφαίνεται η πρόθεσή του να μην διαταράξει τις σχέσεις του με τη δικτατορική κυβέρνηση. Το γεγονός αυτό αποτυπώνεται, μεταξύ άλλων, στην αλληλογραφία που υπάρχει στο αρχείο του, από την οποία προκύπτουν επαφές του λογοτέχνη με παράγοντες του δικτατορικού καθεστώτος, όπως ο Κ. Βοβολίνης, υφυπουργός Προεδρίας της κυβέρνησης Παπαδόπουλου και άλλους

Για παράδειγμα η *Νέα Εστία* χαρακτηρίζει «λαμπρή» την έκθεση πολεμικής ιστορίας που διοργάνωσαν οι συνταγματάρχες, ενώ επικροτεί τον αρχηγό του γενικού επιτελείου Εθνικής Άμυνας για το περιεχόμενο του λόγου του, κατά τον οποίο υποστήριξε ότι ο πόλεμος είναι κάποιες φορές στην ιστορία «αναγκαίο κακό», αν και οι Έλληνες κατά βάση δεν τον αγαπούν¹⁰⁴⁴.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η στάση του περιοδικού απέναντι στο φοιτητικό κίνημα. Η *Νέα Εστία* επιλέγει να μιλήσει για το θέμα δια στόματος του Άλκη Θρύλου(Ελένη Ουράνη), αναδημοσιεύοντας άρθρο από τον *Ελεύθερο Κόσμο*, στο οποίο μπαίνει στο στόχαστρο η οργή των νέων. Το ερώτημα στο άρθρο που γράφεται εν μέσω δικτατορίας¹⁰⁴⁵ σε μία εφημερίδα που είναι φίλα προσκείμενη προς το απριλιανό καθεστώς(*Ελεύθερος Κόσμος*) από έναν εκ των στενότερων συνεργατών της *Νέας Εστίας*(Άλκης Θρύλος) και η τελευταία επιλέγει να το αναδημοσιεύσει σε περίοπτη θέση (σε μία από τις βασικές στήλες της που είναι η «κίνηση των ιδεών»), είναι αν η οργή των νέων είναι δικαιολογημένη ή όχι και η απάντηση που δίνεται είναι ότι κατά βάση δεν είναι. Κι αυτό γιατί οι νέοι έχουν την ευκαιρία να απολαύσουν τη ζωή τους πολύ περισσότερο απ' ότι η προηγούμενη γενιά, αφού διαθέτουν όλα αυτά που οι παλιότεροι είχαν στερηθεί στα νιάτα τους: ανεξαρτησία, σεξουαλική ελευθερία, επιλογές ψυχαγωγίας, επαγγελματικές ευκαιρίες. Παρόλ' αυτά, υπογραμμίζει ο Άλκης Θρύλος «τα σημερινά νιάτα είναι ωργισμένα» και αφού αυτό είναι αδιαμφισβήτητο γεγονός δε μπορούμε παρά να προσπαθήσουμε να ανακαλύψουμε τη γενεσιουργό αιτία του. Αυτό που φαντάζει πιο πιθανό, συνεχίζει, είναι να πρόκειται για την αγανάκτηση που προκαλούν οι πόλεμοι και η κατάσταση κοινωνικής και πολιτικής ανωμαλίας που έχουν κληρονομήσει οι νέοι. Όμως ο γράφων θεωρεί την κατηγορία αυτή άδικη με την εξής έννοια:

παράγοντες της δημόσιας ζωής που ανέπτυξαν επαφές με το καθεστώς. Επίσης δηλωτική κατά πολλούς είναι η εκλογή του Πέτρου Χάρη ως μέλους της Ακαδημίας Αθηνών το 1969. Βλ. Αρχείο Πέτρου Χάρη-*Νέας Εστίας*, φάκελος 8, υποφάκελος 8.1, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο ΕΛΙΑ-MIET.

¹⁰⁴⁴ *Νέα Εστία*, τ. 981, έτος ΜΒ', 15/5/1968 (Πέτρος Γλέζος, στήλη: Τα γεγονότα και τα ζητήματα, σ. 689).

¹⁰⁴⁵ Τη στιγμή που γράφεται το άρθρο ήδη η «εκκαθάριση» στο χώρο της παιδείας είχε προχωρήσει, με εκδίωξη των αντιφρονούντων εκπαιδευτικών, την παρουσία κυβερνητικών εκπροσώπων στα πανεπιστήμια για τον έλεγχο φοιτητών και καθηγητών, τον έλεγχο κοινωνικών φρονημάτων των υποψήφιων φοιτητών και την κατ' επέκταση σταδιακή διάλυση του φοιτητικού κινήματος. Βλ. Γιώργος Μητροφάνης, «Το φοιτητικό κίνημα, πολιτικά κινήματα-οργανώσεις νεολαίας», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 146.

«Σ’ αυτό το σημείο δεν νομίζω ότι η κατηγορία ευσταθεί. Τους πολέμους δεν τους θελήσαμε, δεν τους επιδιώξαμε ψύχραιμα. Μας τους επέβαλε η φορά των πραγμάτων, της ιστορίας [...] ήταν ένα φαινόμενο στο οποίο δεν ήταν δυνατό ν’ αντιπαραβάλουμε δύναμι παρεμποδίσεως, στο οποίο μπορούσαμε ν’ ανταποκριθούμε μόνο με δύναμι αντιστάσεως, γιατί αν το ένα στρατόπεδο υποχωρούσε άμαχο μπροστά στο άλλο, τούτο θα σήμαινε για κείνους που επιλέξανε την αδράνεια, ήττα με όλα τα επακόλουθα της μειονεκτικότητας»¹⁰⁴⁶.

Αν μη τι άλλο και έστω για προσχηματικούς λόγους μπαίνει ένα μικρό «αλλά» σ’ αυτό το κείμενο που εν ολίγοις υποστηρίζει ότι οι διεκδικήσεις των νέων τη δεκαετία του 1960 ήταν νεανικός παροξυσμός. Υποβαθμίζει δηλαδή το γεγονός ότι η νεολαία αρχίζει να αποκτά πολιτική και ιδεολογική συνείδηση, να αρνείται την παθητική αποδοχή της κατάστασης που έχει κληρονομήσει και να διεκδικεί αυτό που ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς αποκαλεί «συλλήβδην υπέρβαση τραυμάτων που πάνε πιο πίσω από τον Εμφύλιο»¹⁰⁴⁷. Το κείμενο κλείνει με μία γενική και αόριστη ομολογία ότι προφανώς κάπου υπάρχει ευθύνη των μεγαλύτερων για την αγανάκτηση των νέων και καλό είναι ο καθένας να αναζητήσει το μερίδιο της ευθύνης του¹⁰⁴⁸.

Πανομοιότυπο σε επιχειρήματα, με ακόμη πιο επιθετική διάθεση απέναντι στους νέους είναι κείμενο του Πέτρου Χάρη, ο οποίος ισχυρίζεται ότι οι νέοι, ακολουθώντας ένα ευρύτερο πνεύμα ασυδοσίας πέφτουν σ’ ένα «ολέθριο ρεύμα» και αντί να σκεφτούν λογικά, ξεκινούν να κάνουν διαδηλώσεις, κηρύγματα και ανταρσία. Όπως και ο Άλκης Θρύλος, αντίστοιχα και ο Πέτρος Χάρης υποστηρίζει ότι προφανώς οι νέοι νιώθουν αδικημένοι από την κληρονομιά που τους άφησε ο πόλεμος και ίσως αγανακτισμένοι από τον τρόπο που η ηγεσία διαχειρίζεται την εξουσία. Από την άλλη, όπως αναφέρει, οι ευκαιρίες είναι πολύ περισσότερες απ’ ότι παλιότερα. Για παράδειγμα οι υποτροφίες για τους νέους είναι πολλαπλάσιες. Τα νιάτα θα μπορούσαν να εκτιμήσουν όσα τους

¹⁰⁴⁶ *Νέα Εστία*, τ. 984, έτος ΜΒ’, 1/7/1968 (Άλκης Θρύλος, «Ωργισμένα Νιάτα», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από τον *Ελεύθερο Κόσμο*, σ. 864).

¹⁰⁴⁷ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η ελληνική δεκαετία του ’60: “Σύντομη ή μακρά”;» στο *Η «σύντομη» δεκαετία του ’60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 43.

¹⁰⁴⁸ *Νέα Εστία*, τ. 984, έτος ΜΒ’, 1/7/1968 (Άλκης Θρύλος, «Ωργισμένα Νιάτα», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από τον *Ελεύθερο Κόσμο*, σ. 864).

προσφέρονται, τα οποία για άλλες γενιές δεν ήταν δεδομένα και να μην πέφτουν σε «θανάσιμα αμαρτήματα». Για την ώρα πάντως τα κίνητρα που κρύβονται πίσω από την αγανάκτησή τους, σύμφωνα με τον διευθυντή της *Νέα Εστίας*, είναι να κερδίσουν «θέσεις, αξιώματα και πλούτη με το λιγότερο κόπο». Βλέποντας όλους γύρω του να λειτουργούν έτσι, ο νέος ακολουθεί αυτό το κακό παράδειγμα και τελικά καταλήγει να ξοδεύει τις δυνάμεις του κυνηγώντας την ευδαιμονία και τη διασκέδαση. Και η «αρρώστια δεν είναι μόνο ελληνική», ούτε και η θεραπεία της εξάλλου, καταλήγει¹⁰⁴⁹.

Όπως συμπληρώνει σε άλλο κείμενό του ο Πέτρος Χάρης, που μάλιστα γράφεται προ των Ιουλιανών και της δικτατορίας, οι πορείες των φοιτητών είναι κατακριτέες, ιδίως από τη στιγμή που, όπως αναφέρει, περιορίζονται σε ενδοπανεπιστημιακά ζητήματα¹⁰⁵⁰. Το συγκεκριμένο κείμενο, γραμμένο τον Ιούνιο του 1964, εν μέσω της περιόδου που η κοινωνία δονείται από συνθήματα όπως το 1-1-4 που βροντοφωνάζουν οι φοιτητές, προκαλεί ισχυριζόμενο ότι οι διεκδικήσεις των φοιτητών έχουν κάνουν με ενδοπανεπιστημιακά θέματα¹⁰⁵¹. Δικαίως λοιπόν, με βάση τον διευθυντή της *Νέας Εστίας*, προκύπτει η οργή του κόσμου που καθυστερεί να πάει στη δουλειά του λόγω των πορειών που γίνονται στο κέντρο από τους φοιτητές, οι οποίοι «ψαλιδίζουν τις ελπίδες που στηρίζουμε σ' αυτούς με απaráδεκτα, με αντιεπιστημονικά αιτήματα»¹⁰⁵². Πάντως, παρά τα όσα σημειώνει ο Πέτρος Χάρης, κι η ίδια η αριστερά έδωσε λαβή, όπως υποστηρίζει ο Λιναρδάτος, στους πολιτικούς της αντιπάλους να μειώσουν τον αγώνα της για

¹⁰⁴⁹ *Νέα Εστία*, τ. 999, έτος ΜΓ', 15/2/1969 (Πέτρος Χάρης, «Ο καινούργιος μύθος», στήλη: Προβλήματα και ερωτήματα, σ. 214).

¹⁰⁵⁰ *Νέα Εστία*, τ. 886, έτος ΛΗ', 1/6/1964 (Πέτρος Χάρης, «Οι πορείες», στήλη: Προβλήματα και ερωτήματα, σ. 762).

¹⁰⁵¹ Όπως σημειώνει ο Σεραφείμ Σεφεριάδης το σύνθημα του 1-1-4 το οποίο διατύπωσαν για πρώτη φορά οι φοιτητές τον Απρίλιο του 1962, ξεκίνησε από τη γνωστή αξίωση για συνταγματική νομιμότητα και επεκτάθηκε στο θέμα της προβληματικής αντιπροσώπευσης του λαού από τους βουλευτές κι άλλους φορείς, που για να αντιμετωπιστεί είναι απαραίτητη η «αδιαμεσολάβητη κοινωνική παρέμβαση». Βλ. Σεραφείμ Σεφεριάδης, «Συλλογικές δράσεις, κινηματικές πρακτικές: η “σύντομη” δεκαετία του '60 ως “συγκρουσιακός κύκλος”» στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 65.

¹⁰⁵² *Νέα Εστία*, τ. 886, έτος ΛΗ', 1/6/1964 (Πέτρος Χάρης, «Οι πορείες», στήλη: Προβλήματα και ερωτήματα, σ. 762).

εκδημοκρατισμό, μη οργανώνοντας πολλές φορές σωστά την παρουσία του λαού στους δρόμους¹⁰⁵³.

Στο ίδιο πνεύμα με το κείμενο του Πέτρου Χάρη κινείται και αντίστοιχο κείμενο του Ευάγγελου Παπανούτσου που μιλάει για την απεργία των φοιτητών ως «ενδημική νόσο» των πανεπιστημίων που προκαλεί με τον «παραλογισμό και την ακοσμία» της¹⁰⁵⁴. Το επιχείρημα για μία ακόμη φορά είναι ότι η απεργία αφορά σε «εσωσχολικές διενέξεις» και δεν έχει, όπως ισχυρίζεται ο Παπανούτσος, ευρύτερη εθνική διάσταση.

Ως προς τα υπόλοιπα πολιτικά κείμενα, οτιδήποτε παρουσιάζει ενδιαφέρον και δείχνει ικανό να προσεγγίσει κριτικά τις πολιτικές εξελίξεις που δονούν τη χώρα μένει γενικόλογο και επιφανειακό. Για παράδειγμα στο τεύχος Αυγούστου του 1969 γίνεται μνεία στις «μυστικές και ακατάλυτες δυνάμεις» που προστατεύουν την Ελλάδα παρά τις ταραχές και επισημαίνεται: «Κάποια νέα απόφαση, ολοένα σταθερότερη, διαμορφώνεται στις ελληνικές συνειδήσεις. Και είναι η απόφαση αυτή η ελπίδα του απλού ανθρώπου[...]»¹⁰⁵⁵.

Αντίστοιχα, σε άλλο κείμενο, ο Παύλος Φλώρος «ψελλίζει» κάποιες αλήθειες που διστάζει να τις προχωρήσει πέρα από το θεωρητικό επίπεδο. Όπως αναφέρει, ο Έλληνας, ηθελημένα ή μη, έχει συνηθίσει να ζει με ψευδαισθήσεις και να δέχεται παθητικά νοσηρές πολιτικές καταστάσεις:

«[...]ούτε ενδιαφέρεται να δυσφορήσει, να επαναστατήσει ενάντια στα «κατά συνθήκην ψεύδη», τις ουσιαστικά νεκρές καταστάσεις[...] Έτσι ανέχεται πολιτικούς και πολιτικίσκους να διαστρεβλώνουν βασικές πολιτιστικές έννοιες όπως η δημοκρατία, η ελευθερία, πολιτικά αιτήματα όπως η λαϊκή κυριαρχία κ.ά. χωρίς να δυσανασχετεί»¹⁰⁵⁶.

¹⁰⁵³ Σύμφωνα με τον Λιναρδάτο η παρουσία του λαού στους δρόμους θα ήταν πιο αποτελεσματική αν οργανώνταν «υπεύθυνα με συνδικαλιστικές, επαγγελματικές και συνοικιακές οργανώσεις» κι όχι με συνεχείς μικρές πορείες ατόμων, που λόγω της παρακώλυσης της κυκλοφορίας είχαν πράγματι προκαλέσει πολλές φορές δυσφορία ακόμη και σε κάποιους καλοπροαίρετους πολίτες. Βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ': 1961-1964, ό.π., σ. 416.

¹⁰⁵⁴ *Νέα Εστία*, τ. 832, έτος ΛΣΤ', 1/3/1962 (Ε. Παπανούτσος, «Φοιτητικές απεργίες», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από το *Βήμα*, σ. 318).

¹⁰⁵⁵ *Νέα Εστία*, τ. 1011, έτος ΜΓ', 15/8/1969 (Πέτρος Χάρης, «Η πολύτιμη κεραία», στήλη: Προβλήματα και ερωτήματα, σ. 1132).

¹⁰⁵⁶ *Νέα Εστία*, τ. 967, έτος ΜΑ', 15/10/1967 (Παύλος Φλώρος «Γυρισμός», σ. 1364).

Ούτε καν μέσω της Ιστορίας, συνεχίζει ο Παύλος Φλώρος, ενδιαφέρεται ο Έλληνας να αποκαταστήσει την αλήθεια και την τάξη. Γιατί η έρευνα τον τρομάζει, καθώς τον φέρνει αντιμέτωπο με τις αλήθειες που κρύβονται πίσω από τα φαινόμενα.

8.2 Ζητήματα ανάπτυξης

Πέρα από τον σκληρό πυρήνα των πολιτικών εξελίξεων που σημαδεύουν την δεκαετία του 1960, η *Νέα Εστία* θέτει μια σειρά από άλλα ζητήματα, σε σχέση με την ανάπτυξη της χώρας αλλά και την αλλαγή της φυσιογνωμίας της. Η ανασυγκρότηση της ελληνικής οικονομίας υπήρξε εξάλλου, από κοινού με την «εθνική αναδημιουργία» πυλώνας του συντηρητικού λόγου της περιόδου που πρότεινε τον τεχνοκρατικό εκσυγχρονισμό έναντι του φιλελεύθερου, δημοκρατικού εκσυγχρονισμού που ευαγγελιζόταν η Ένωση Κέντρου - δείγματα αυτού του λόγου παρουσιάζονται στις *Εποχές*¹⁰⁵⁷.

Η βελτίωση των δεικτών της οικονομίας¹⁰⁵⁸ σε συνδυασμό με την προσπάθεια συμπόρευσης με τα ευρωπαϊκά δεδομένα, δημιουργούν ένα νέο πολιτικό και κοινωνικό περιβάλλον, που μεταξύ άλλων χαρακτηρίζεται από την στροφή προς την εκβιομηχάνιση¹⁰⁵⁹, τα δημόσια έργα, την έξαρση της οικοδομικής δραστηριότητας, την αστυφιλία¹⁰⁶⁰, την προσπάθεια προώθησης του τουρισμού κ.ά. Παράλληλα, ωστόσο, με όλα τα θετικά στοιχεία που χαρακτήρισαν την οικονομική ανάπτυξη που σημειώθηκε από τα τέλη της δεκαετίας του '50, υπήρξε και μία αδυναμία αξιοποίησης των δυνατοτήτων που αυτή προσέφερε, λόγω έλλειψης σαφώς προσδιορισμένων στόχων, ανανεωμένου

¹⁰⁵⁷ Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ. 283.

¹⁰⁵⁸ Η αύξηση του εθνικού εισοδήματος το 1960 ήταν 4,29% και το 1961 12,36%, ενώ από το 1961 η μέση ετήσια αύξηση βιομηχανικής παραγωγής ήταν 7,4%. Για περισσότερα βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ': 1961-1964, ό.π., σ. 63.

¹⁰⁵⁹ Ο Jean Meynaud τονίζει ωστόσο τους χαμηλούς ρυθμούς της βιομηχανικής ανάπτυξης στη χώρα που παραμένει «βαθύτατα αγροτική». Βλ. Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τόμος Α', 1946-1965, ό.π., σ. 195.

¹⁰⁶⁰ Η εκβιομηχάνιση, όπως εξηγεί ο Γιάννης Βούλγαρης, ήταν μόνο ένας από τους λόγους της μετακίνησης του πληθυσμού προς τις μεγάλες πόλεις μετεμφυλιακά. Χαρακτηριστικά είναι τα νούμερα όσον αφορά στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη: Στη μεν Αθήνα η πληθυσμιακή αύξηση από το 1951 ως το 1961 ανήλθε σε 34,4% και από το 1961-1971 σε 27,1%, στη δε Θεσσαλονίκη σε 25,8% και 46,4% αντίστοιχα. Βλ. Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, ό.π., σ. 124.

θεσμικού πλαισίου, εκσυγχρονισμού των δομών, εισαγωγής τεχνογνωσίας κ.λπ. Για όλους αυτούς τους λόγους εξάλλου η περίφημη οικονομική άνθηση της συγκεκριμένης περιόδου, χαρακτηρίστηκε από πολλούς μελετητές αργότερα ως «στρεβλή»¹⁰⁶¹. Σύμφωνα με άλλη διατύπωση η αδυναμία ολοκλήρωσης των διαδικασιών οικονομικής, όπως αντίστοιχα και κοινωνικής, ανάπτυξης οφειλόταν στην αντίφαση ανάμεσα σε αυτές και στα δεδομένα που δημιουργούσε το μετεμφυλιακό πολιτικό σύστημα¹⁰⁶².

Η *Νέα Εστία* αναφέρεται στο νέο περιβάλλον που διαμορφώνουν οι αναπτυξιακές πολιτικές των τελευταίων χρόνων, εστιάζοντας στις θετικές αλλά και τις αρνητικές τους επιπτώσεις. Για παράδειγμα ο οικοδομικός κλάδος, όπως αναφέρει ο Σπύρος Λιναρδάτος, υπήρξε ο βασικός ίσως λόγος που η οικονομική ανάπτυξη συνέχισε την πορεία της ακόμη και μετά την πολιτική των «παροχών» που εφάρμοσε η Ένωση Κέντρου με την άνοδο στην εξουσία το 1963¹⁰⁶³. Σε σχέση με την εν λόγω άνθηση της οικοδομικής δραστηριότητας¹⁰⁶⁴ το περιοδικό αναφέρει ότι τα πράγματα είναι υπό έλεγχο, όσο δεν φτάνουμε ως τον «ασφυκτικό οικιστικό κορεσμό»¹⁰⁶⁵. Ωστόσο, για να παραμείνουν έτσι, πρέπει αφενός να οριστούν ζώνες μη εκμεταλλεύσιμες οικιστικά και αφετέρου να

¹⁰⁶¹ Γιάννης Γιανουλόπουλος, *Ο Μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία(1945-1963)*, ό.π., σ. 369.

¹⁰⁶² Νίκος Σερντεδάκης, «Συλλογική δράση και φοιτητικό κίνημα την περίοδο 1959-1964», στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 250-251.

¹⁰⁶³ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ':1961-1964, ό.π., σ. 341. Όσον αφορά στα οικονομικά νούμερα μετά την ανάληψη της εξουσίας από την ΕΚ, το 1964 το εθνικό προϊόν σημείωσε αύξηση 8,5%, ενώ το 1965 η αξία της βιομηχανικής παραγωγής (περίπου 28%) ξεπέρασε για πρώτη φορά την αξία της αγροτικής παραγωγής(περίπου 25%) ως ποσοστά του ακαθάριστου ελληνικού εθνικού προϊόντος. Βλ. Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, Βασιλική εκτροφή και στρατιωτική δικτατορία*, τόμος Β', εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2002, σ. 34.

¹⁰⁶⁴ Η υψηλή ζήτηση για κατοικίες, σημειώνει ο Χρυσάφης Ιορδάνογλου, είχε να κάνει, πέρα από τους προφανείς λόγους (αποκατάσταση των καταστροφών από πολέμους και σεισμούς, δημογραφικές αλλαγές, αύξηση εισοδημάτων κ.λπ.) με το γεγονός ότι μεγάλο μέρος του μεταναστευτικού και ναυτιλιακού συναλλάγματος κατέληγε στην αγορά κατοικίας αλλά και τις περιορισμένες εναλλακτικές αποταμίευσης. Βλ. Χρυσάφης Ιορδάνογλου, «Η οικονομία 1949-1974, Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. Θ', ό.π., σ. 80. Χαρακτηριστική του κλίματος που επικρατεί στα μέσα της δεκαετίας του 1965, αναφέρει ο Ευάγγελος Χεκίμογλου, είναι και η νομοθεσία περί αύξησης τους ύψους των αθηναϊκών οικοδομών. Η αύξηση της οικοδομικής δραστηριότητας προβάλλεται να έχει ως στόχο «να εκλείψει ο μαρασμός των αθηναϊκών προαστίων, να «εξισορροπηθούν οι τιμές των διαμερισμάτων» και να «επέλθει αισθητική ομοιομορφία». Βλ. Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Οικονομία, 1964-1967», στο *Ιστορία των Ελλήνων, Σύγχρονος Ελληνισμός από το 1949 έως σήμερα*, τόμος 14, ό.π., σ. 199-200.

¹⁰⁶⁵ *Νέα Εστία*, τ. 939, έτος Μ', 15/8/1966 (Σπύρος Λουλακάκης, «Η ελληνικότητα και ο τουρισμός», σ. 1155).

σχεδιαστεί μία «αρχιτεκτονική ρυθμολογία» που θα βοηθήσει στο να αποφευχθεί ο συνωστισμός. Ένας άλλος περιορισμός που πρέπει να τεθεί στην οικοδομική δραστηριότητα είναι, σύμφωνα με το περιοδικό, ο σεβασμός στην παράδοση αλλά και στη φυσιογνωμία των πόλεων. Για παράδειγμα ως απαράδεκτη περιγράφεται η κατεδάφιση αρχοντικών και άλλων κτηρίων ιστορικού και πολιτιστικού ενδιαφέροντος με σκοπό την ανέγερση πολυκατοικιών¹⁰⁶⁶.

Σε σχέση με τα δημόσια έργα, επισημαίνεται ότι η προσπάθεια των τελευταίων ετών, ιδίως με την κατασκευή καλού οδικού δικτύου, είναι ιδιαίτερα αξιόλογη¹⁰⁶⁷. Υπάρχουν όμως άλλα ζητήματα, όπως η εικόνα της πρωτεύουσας όπου η προσπάθεια «εξευρωπαϊσμού» και πραγματοποίησης αναπτυξιακών έργων είναι μόνο επιφανειακή, ίσως και υποκριτική, με συνέπεια να έχει δημιουργήσει μια πόλη δύο ταχυτήτων: «Αθήνα: συγχρονισμένη μεγαλόπολη γύρω από τις κυριότερες αρτηρίες της, τσιγκαναριό πολυτελείας στα κράσπεδα και τα περίχωρα, αν εξαιρέσεις συνοικισμούς όπως το Ψυχικό, η Φιλοθέη, η Εκάλη και άλλοι παρόμοιοι»¹⁰⁶⁸.

Το περιοδικό τονίζει συχνά ότι για να γίνει πραγματικότητα η πολυπόθητη οικονομική ανάπτυξη, που έχει ξεκινήσει χωρίς να έχουν δημιουργηθεί στέρεες και συγκεκριμένες βάσεις για την στηρίζουν, σε πρώτο πλάνο πρέπει να τεθεί ο τουρισμός. Ήδη από το τέλος της δεκαετίας του 1950, εξάλλου είχε αρχίσει να δρομολογείται η ανάπτυξη του τουρισμού με στόχο να αποτελέσει βασικό πυλώνα της ελληνικής οικονομίας¹⁰⁶⁹. Αρχικά, σύμφωνα με τη *Νέα Εστία*, οι Έλληνες πρέπει να διοχετευθούν στα τουριστικά επαγγέλματα. Έπειτα πρέπει να δημιουργηθούν οι υποδομές, ώστε η χώρα να μπορέσει να δεχθεί μεγάλο αριθμό τουριστών. Για παράδειγμα είναι καταστροφικό για

¹⁰⁶⁶ *Νέα Εστία*, τ. 780, έτος ΛΔ', 1/1/1960 (Π. Γλεζ, «Τα τζάκια», στήλη: Επικαιρότητες, σ. 60).

¹⁰⁶⁷ Ο κλάδος των δημόσιων κατασκευαστικών έργων υπήρξε ο δυναμικότερος κατά τη συγκεκριμένη περίοδο ως μέρος του συνολικού τομέα της υποδομής, με τις ιδιωτικές κατοικίες να ακολουθούν. Βλ. Παντελής Σκαγιάννης, «Ο ρόλος των υποδομών στα καθεστάτα συσσώρευσης των πρώτων μεταπολεμικών περιόδων στην Ελλάδα» στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο(1945-1967)*, ό.π., σ. 121.

¹⁰⁶⁸ *Νέα Εστία*, τ. 967, έτος ΜΑ', 15/10/1967 (Παύλος Φλώρος, «Τουρισμός», σ. 1364).

¹⁰⁶⁹ Ο στόχος τη συγκεκριμένη περίοδο ήταν η επέκταση της ξενοδοχειακής υποδομής, ενώ ο τουρισμός άρχισε να αναπτύσσεται αρχικά μέσω του επενδυτικού προγράμματος του ΕΟΤ, με κεφάλαια του προϋπολογισμού, ενώ το από το 1963 τη χρηματοδότησή του ανέλαβε ο ευρύτερος τραπεζικός τομέας. Βλ. Χρυσάφης Ιορδάνογλου, «Η οικονομία 1949-1974, Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 83.

την εικόνα της χώρας στο εξωτερικό, να έρχονται οι τουρίστες αντιμέτωποι με εικόνες υποανάπτυκτου πολιτισμού και τεράστιες ελλείψεις, όταν αποφασίσουν να βγουν λίγο έξω από τις κεντρικές αρτηρίες¹⁰⁷⁰.

Μία άλλη παράμετρος που τονίζει το περιοδικό είναι ότι η οικονομική ανάπτυξη της χώρας και η διασφάλιση της εθνικής της υπόστασης περνάει μέσα από την ένταξη στο NATO και την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα. Με άλλα λόγια η σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ το 1962 αποτελεί, με βάση το περιοδικό, σημείο-καμπή για τη μετάβαση με μια εξωστρεφή αναπτυξιακή πολιτική αλλά και για την αναζήτηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας της χώρας, στην οποία η Ελλάδα πρέπει να επενδύσει¹⁰⁷¹. Το περιοδικό αναφέρει ενδεικτικά για τη σχέση της χώρας με τους εταίρους:

«Το NATO εγγυάται την εθνική μας υπόσταση και την κρατική μας ανεξαρτησία και μας παρέχει μια απεριόριστη προστασία...Η τύχη μας είναι ίδια με την τύχη των πιο μεγάλων και πιο ισχυρών χωρών του Δυτικού Κόσμου και δικαιούμεθα και εμείς να μετέχουμε εις το αίσθημα «ασφάλειας», εις όσο βαθμό μπορεί να μετέχη κανείς εις τον αιώνα του ατόμου....»¹⁰⁷².

Το παραπάνω απόσπασμα περιέχει στοιχεία που θυμίζουν το λόγο της ΕΡΕ: πίστη στο βορειοατλαντικό σύμφωνο, αναζήτηση «ασφάλειας», συσχέτιση της τύχης και της ανάπτυξης της χώρας από ξένα κέντρα αποφάσεων¹⁰⁷³. Στη συνέχεια του άρθρου που γράφεται τον Απρίλιο του 1964, εν μέσω διακυβέρνησης Γεωργίου Παπανδρέου από τον διορισμένο ως υπουργό Τουρισμού εκείνη την περίοδο Γιώργο Δασκαλάκη- με παλιότερη θητεία ως νομικός σύμβουλος στην UNRA και σε αμερικανικές αποστολές στην Ελλάδα- ο ενθουσιασμός για τα αποτελέσματα που θα έχει η ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ γίνεται ακόμη μεγαλύτερος, με την πρόβλεψη ότι θα σημάνει τη ριζική αλλαγή των όρων της

¹⁰⁷⁰ *Νέα Εστία*, τ. 981, έτος ΜΒ', 15/5/1968 (Άλκης Θρύλος, «Μια αρνητική εκδρομή», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, σ. 679).

¹⁰⁷¹ Όπως αναφέρει ο η Ιωάννη Λαμπίρη-Δημάκη η ευρωπαϊκή ταυτότητα της χώρας, ωστόσο, θα παρέμενε αβέβαιη για πολλά ακόμη χρόνια. Σε κάθε περίπτωση τη δεκαετία του 1960 έγινε ένα σημαντικό βήμα προς την ενίσχυσή της. Βλ. Ιωάννη Λαμπίρη-Δημάκη, «Κοινωνική Αλλαγή 1949-1974, Η κοινωνιολογική οπτική του ιστορικού φαινομένου», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 191.

¹⁰⁷² *Νέα Εστία*, τ. 859, έτος ΛΖ', 15/4/1964 (Γ. Δασκαλάκης, «Οι νέοι προσανατολισμοί μας», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από το *Βήμα*, σ. 534).

¹⁰⁷³ Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τόμος Α', 1946-1965, ό.π., σ. 298&318-319.

οικονομικής μας ζωής¹⁰⁷⁴. Όπως αναφέρεται, η ελληνική οικονομία δε θα είναι πια ασφυκτικά περιορισμένη εντός των στενών ορίων της χώρας και θα υπάρχει περιθώριο οικονομικής δράσης στο πλαίσιο της μεγάλης ευρωπαϊκής αγοράς

Και οι μεγάλες προσδοκίες συνεχίζονται: η *Νέα Εστία* εκφράζει την πεποίθηση ότι η συμμετοχή της Ελλάδας στην ευρωπαϊκή οικογένεια θα μειώσει μέχρι σημείου εξαλείψεως τη φτώχεια, τις ασθένειες και την αγραμματοσύνη και μάλιστα σε σύντομο χρονικό διάστημα. Όλα αυτά περνούν μέσα από την νέα «Μεγάλη Ιδέα» για τη χώρα που είναι η ανάπτυξη¹⁰⁷⁵. Σ' αυτό το μεγάλο στόχο, σύμφωνα με το περιοδικό, πρέπει να συγκλίνουν όλοι οι επιμέρους στόχοι. Και ο τρόπος για να οδηγηθούμε προς αυτή την κατεύθυνση είναι η εκβιομηχάνιση και η ανανέωση του πολιτικού σκηνικού μέσα από την ανακάλυψη νέων αξιών. Τα βήματα που προτείνεται να γίνουν είναι η συγκέντρωση του πληθυσμού στις πόλεις, η αυτονομία της οικονομίας και η αλλαγή ηγεσίας σε όλα τα επίπεδα: πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό, πνευματικό, στρατιωτικό, θρησκευτικό, εκπαιδευτικό, δικαστικό και νομικό. Σύμφωνα με τη *Νέα Εστία* πρέπει να παραδεχθούμε την αποτυχία των μέχρι τώρα ηγετών να υπηρετήσουν πιστά το στόχο της ανάπτυξης, σεβόμενοι παράλληλα τα ιδανικά του ελληνισμού και του χριστιανισμού.

Οι νέες αξίες που ανατέλλουν στον δυτικό κόσμο στον οποίο εμείς πρέπει να διεκδικήσουμε τη συμμετοχή μας¹⁰⁷⁶ είναι η κοινωνική επιτυχία, οι υλικές ανέσεις του σύγχρονου πολιτισμού, η συνεργασία και η ανάδυση των υπερατομικών συμφερόντων.

¹⁰⁷⁴ Παρά τις προσδοκίες που γέννησε η υπογραφή της συμφωνίας σύνδεσης με την ΕΟΚ, τα οικονομικά δεδομένα που επικράτησαν έπειτα από αυτήν δεν ήταν τα αναμενόμενα: «Η εξέλιξη των εμπορικών συναλλαγών με την ΕΟΚ ήταν δυσμενής για την Ελλάδα, λόγω της σταδιακής μείωσης της δασμολογικής προστασίας και εν γένει των δασμών. Το 1965 οι εισαγωγές της χώρας αυξήθηκαν κατά 25,2%, ενώ οι εξαγωγές μόνο κατά 5,4%, αφήνοντας τεράστιο έλλειμμα στο εμπορικό ισοζύγιο». Εξίσου προβληματική ήταν και η προσπάθεια από πλευράς της κυβέρνησης Στεφανόπουλου για λήψη δανείου από την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων. Για περισσότερα βλ. Ευάγγελος Χεκιδόγλου, «Οικονομία, 1964-1967», στο *Ιστορία των Ελλήνων*, ό.π., σ. 200-201.

¹⁰⁷⁵ *Νέα Εστία*, τ. 859, έτος ΛΖ', 15/4/1964 (Γ. Δασκαλάκης, «Οι νέοι προσανατολισμοί μας», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από το *Βήμα*, σ. 534).

¹⁰⁷⁶ Η *Νέα Εστία* επαναλαμβάνει συχνά το ότι η Ελλάδα ανήκει στον δυτικό κόσμο και πρέπει να διεκδικήσει τη θέση της σε αυτόν, συνδέοντας τον οικονομικό και κοινωνικό εκσυγχρονισμό της χώρας με την υπαγωγή στο δυτικό/αμερικανικό μοντέλο και την πίστη στην ατλαντική συμμαχία. Σημειώνεται ότι η «σφυρηλάτηση της ατλαντικής ταυτότητας» την ίδια περίοδο πραγματοποιείται όχι μόνο από επίσημες πρακτικές που επιστρατεύονται στο πλαίσιο του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου, αλλά κι από δίκτυα ανά τον κόσμο που χωρίς να υπάγονται στον άμεσο πολιτικό έλεγχο των ΗΠΑ, υπηρετούν τα συμφέροντά τους. Βλ. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο «άλλος» ψυχρός πόλεμος, Η αμερικανική πολιτιστική διπλωματία στην Ελλάδα, 1953-1973*, ό.π., σελ. 33-34.

Και σύμφωνα με το περιοδικό- που υιοθετεί τη λογική ότι «ο σκοπός αγιάζει τα μέσα»-, παρότι μπορεί κυνηγώντας αυτές τις αξίες να υποπέσουμε σε λάθη η επερχόμενη κατάκτηση του μέλλοντος θα δώσει άφεση αμαρτιών για τα λάθη του παρελθόντος¹⁰⁷⁷. Στο σημείο αυτό το περιοδικό συντάσσεται με την προσχώρηση της Ελλάδας στην ευρύτερη καταναλωτική κοινωνία, γεγονός που έχει ήδη αρχίσει να δίνει τις εκδηλώσεις του στη χώρα, ως αποτέλεσμα της οικονομικής πολιτικής της ΕΡΕ τα προηγούμενα χρόνια¹⁰⁷⁸. Πρόκειται για την ίδια την υιοθέτηση καταναλωτικών προτύπων ασύμβατων με την κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα της χώρας που θα δούμε αργότερα το περιοδικό, κατ' αντιφατικό τρόπο ή σύμφωνα με άλλη ερμηνεία στο πλαίσιο της πολυφωνίας, να καταδικάζεται συνδεδεμένη στην περίπτωση εκείνη με τον ηθικό ξεπεσμό της κοινωνίας.

Εξίσου «θερμός» απέναντι στην ιδέα της ένταξης στην Κοινή Ευρωπαϊκή Αγορά παρουσιάζεται και ο Ανδρέας Καραντώνης σε άρθρο που αναδημοσιεύεται από την *Καθημερινή*¹⁰⁷⁹. Ο γράφων ξεκινάει από τη διαπίστωση ότι οι έλληνες διανοούμενοι αποφεύγουν να τοποθετηθούν απέναντι στο τι θα σήμαινε η συμμετοχή της χώρας στην Κοινή Ευρωπαϊκή Αγορά και συνεχίζει λέγοντας ότι η χώρα έχει ανάγκη από έναν κοινό στόχο που θα λειτουργήσει ως συνεκτικό στοιχείο μεταξύ των Ελλήνων. Αυτός ο κοινός στόχος άλλοτε ήταν η μεγάλη ιδέα και ο δημοτικισμός, τώρα όμως είναι η Κοινή Ευρωπαϊκή Αγορά. Η «μοντέρνα Ευρώπη», σύμφωνα με τον Καραντώνη, σημαίνει την από κοινού αξιοποίηση των υλικών και πνευματικών πόρων της γης και «Ευρωπαίος» μπορεί στο εξής να λέγεται όποιος μετέχει σε αυτήν¹⁰⁸⁰. Η ενότητα η οποία δημιουργείται αποκτά πολιτικό και οικονομικό χαρακτήρα, ενώ το αποικιοκρατικό στοιχείο τείνει να

¹⁰⁷⁷ Σύμφωνα με τον Tony Judt η μετα-εθνική, συνεργατική, ειρηνική Ευρώπη δεν γεννήθηκε από την αισιοδοξία, τη φιλοδοξία και την διορατικότητα των ευρωϊδεαλιστών. Ήταν το ανασφαλές παιδί του φόβου. Υπό την σκιά της ιστορίας, οι ηγέτες της υλοποίησαν κοινωνικές μεταρρυθμίσεις και νέους θεσμούς, σαν μέσο για να δημιουργήσουν προστατευτικό ιστό γύρω από το παρελθόν, ώστε να μην έρχονται σε επαφή μαζί του. Βλ. Tony Judt, *Postwar, A history of Europe since 1945*, ό.π., σ. 6.

¹⁰⁷⁸ Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τόμος Α', 1946-1965, ό.π., σ. 319.

¹⁰⁷⁹ *Νέα Εστία*, τ. 836, έτος ΛΣΤ', 1/5/1962 (Ανδρέας Καραντώνης, «Τα ιδανικά της Ευρώπης», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από την *Καθημερινή*, σ. 609).

¹⁰⁸⁰ Οι Serge Bernstein και Pierre Milza αναφέρονται στις προσδοκίες που γέννησε η Κοινή Αγορά, τα πρώτα ενθαρρυντικά βήματα, αλλά και στις ενστάσεις απέναντι στην ιδέα και τον τρόπο υλοποίησης της οικονομικής και μετέπειτα πολιτικής ενοποίησης της Ευρώπης. Βλ. Serge Bernstein-Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, ό.π., σ. 209-211.

εξαλειφθεί. Και όταν θα έχει εξαλειφθεί πλήρως τότε η Ευρώπη θα μπορεί να διατείνεται ότι οδεύει προς τους μεγάλους στόχους της, «καθαρή», «δυνατή», και «ηθική»¹⁰⁸¹. Σε μια τέτοια Ευρώπη θέλει και πρέπει να ενταχθεί η Ελλάδα, καταλήγει ο Καραντώνης.

8.3 Το κυπριακό ζήτημα

Στις πολιτικές σελίδες της *Νέας Εστίας* περιλαμβάνονται επιπρόσθετα αναλύσεις γύρω από το κυπριακό ζήτημα που γνωρίζει πολλές και μεγάλες εντάσεις κατά τη διάρκεια του 1960. Το Κυπριακό, στις σελίδες του περιοδικού παρουσιάζεται σε μεγάλο βαθμό «ανεξαρτητοποιημένο» από την βαθύτερη πολιτική και ιστορική του διάσταση, ενώ δεν τοποθετείται μέσα στο γενικό πλαίσιο του ανταποικιακού αγώνα¹⁰⁸².

Σε άρθρο του 1960 το περιοδικό μιλά για το Κυπριακό με αφορμή έκθεση που είχε δημοσιευτεί από μέλος του κυπριακού νομοθετικού συμβουλίου, με σκοπό να υποστηρίξει τη θέση του που δεν είναι άλλη από την ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα. Το βασικό συμπέρασμα είναι ότι τα πράγματα για τη μεγαλόνησο είναι εξαιρετικά δύσκολα και θα συνεχίσουν να είναι εάν δεν επιτευχθεί η πολυπόθητη ένωση. Σύμφωνα με την έκθεση, οι υποσχέσεις των Άγγλων προς τους Κυπρίους δεν μπόρεσαν να πραγματοποιηθούν. Έτσι για παράδειγμα η βαριά φορολογία των Τούρκων αντί να μειωθεί αυξήθηκε, ενώ υπήρξε και παντελής έλλειψη δημοσίων έργων. Έτσι αφενός προτείνεται η μείωση των φόρων και αφετέρου η δρομολόγηση της ένωσης με την Ελλάδα με τον εξής τρόπο:

¹⁰⁸¹ Η συνολικά θετική στάση της *Νέας Εστίας* απέναντι στη σύνδεση δεν προξενεί καμία εντύπωση δεδομένου ότι «ήδη από τις αρχές της δεκαετίας '60, η προοπτική της σύνδεσης δίδει ένα όραμα στις αστικές δυνάμεις, που μπορούν πλέον να αντιπαρατεθούν και ιδεολογικά στο λόγο της Αριστεράς για στροφή προς Ανατολάς και για εγκατάλειψη του ελεύθερου εμπορίου. Η σύνδεση με την ΕΟΚ συσπειρώνει τις μη αριστερές δυνάμεις και απομονώνει την Αριστερά, που βρίσκεται περίπου μόνη στην εναντίωσή της προς αυτήν». Βλ. Σωτήρης Βαλντέν, «Εξωτερικό εμπόριο και εξωτερική εμπορική πολιτική της Ελλάδας 1950-1967», στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π., σ. 259-260.

¹⁰⁸² Εδώ η *Νέα Εστία* δείχνει να ακολουθεί το παράδειγμα του ευρύτερου λόγου της δεξιάς κατά τη δεκαετία του 1960 που, όπως αναφέρει η Δέσποινα Παπαδημητρίου, δεν ενστερνίστηκε το ανταποικιακό πνεύμα ούτε τις ιδέες περί οικουμενικής ελευθερίας, αλλά «παγίωσε μια ταυτότητα θεμελιωμένη στο όνομα των ελληνικών ιδεωδών». Με την έννοια αυτή αντιμετώπισε την ελευθερία της Κύπρου ως μια συγκεκριμένη «ελευθερία», αποφεύγοντας συσχετισμούς για παράδειγμα με τον αγώνα ενάντια στον φασισμό και τις κατοχικές δυνάμεις. Βλ. Δέσποινα Παπαδημητρίου «Ο εθνικισμός των εθνικοφρόνων και το Κυπριακό 1950-1959», *Σύγχρονα Θέματα*, Αφιέρωμα: Κύπρος, τεύχος 68-69-70, Ιούλιος 1998- Μάρτιος 1999. σ. 233.

«Να παραχωρηθή η νήσος εις την Ελλάδα. Να αποζημιωθή η Τουρκία δι' ενός εκατομμυρίου λ. το οποίον θα εδανείζετο η Ελλάς ή η Κύπρος και δια τον τόκον και το χρεωλύσιον του οποίου θα επλήρωνον οι νησιώται 50.000 λ. και ούτως θα ικανοποιηθεί ο διακαής πόθος των Κυπρίων»¹⁰⁸³.

Όπως τονίζεται, τα 4/5 των Κυπρίων είναι Έλληνες και είναι αυτοί οι οποίοι κατέχουν τη γη, τον πλούτο, το εμπόριο και τις επιστήμες. Επομένως η φυσική λύση του ζητήματος δε μπορεί να είναι άλλη από την ένωση¹⁰⁸⁴, την οποία μάλιστα, εκτός από τους κατοίκους, εγκρίνει και το ριζοσπαστικό κόμμα στην Αγγλία, καθώς και μεγάλο τμήμα των φιλελευθέρων¹⁰⁸⁵.

Σε σχέση με την πολιτική των Άγγλων στην Κύπρο, ο Στρατής Τσίρκας αναφέρει ότι η Μεγαλόνησος για τους Άγγλους είναι περισσότερο βάρος, παρά κάτι το οποίο θέλουν να διατηρήσουν, καθώς τους δημιουργεί δυσκολίες και είναι «πηγή φροντίδων»¹⁰⁸⁶. Το περιοδικό, μέσα από την αναδημοσίευση άλλου κειμένου, γραμμένο αρχικά το 1931 από τον Άγγελο Σικελιανό, επιλέγει να στιγματίσει την αποικιακή βρετανική πολιτική, όπως εφαρμόζεται στην Κύπρο καθώς και αλλού, επειδή με την «βαθεία υπουλότητά» της και τη βία σπείρει διχόνοια και δημιουργεί τεράστιες εντάσεις¹⁰⁸⁷.

Μία άλλη παράμετρος που θα εξετάσει η *Νέα Εστία* σε άρθρο του Γρηγόρη Κασιμάτη, τον Σεπτέμβριο του 1964, είναι η νομιμότητα ή μη της παρέμβασης των Τούρκων προκειμένου να πετύχουν τη διχοτόμηση ή ακόμη και της αποβίβασης τους στο νησί ώστε να την επιβάλουν. Το άρθρο αυτό έρχεται λίγο μετά τις δραματικές εξελίξεις

¹⁰⁸³ *Νέα Εστία*, τ. 799, έτος ΛΔ', 15/10/1960 (Κ.Φ.Κ., «Το Κυπριακόν Ζήτημα», στήλη: Λησμονημένες σελίδες, σ. 1352).

¹⁰⁸⁴ Παρά την επικράτηση στην ελληνική κοινή γνώμη της ιδέας περί αμέριστης στήριξης στον πόθο των Κυπρίων για ένωση χωρίς συμβιβασμό, όπως αναφέρει ο Σωτήρης Ριζάς, οι διάφορες κρίσεις του κυπριακού ζητήματος, όπως εκείνη του 1963, έφερναν σε αμηχανία την ελληνική κυβέρνηση και «υπέβαλαν σε αντιφατικές πιέσεις τη σύλληψη και την εκτέλεση της ελληνικής στρατηγικής, αφού η Ελλάδα αν και ανήκε στο ΝΑΤΟ ήταν ανήσυχη από τη σημασία που απέδιδε η Ουάσιγκτον και η συμμαχία στην Τουρκία και παράλληλα δε συμεριζόταν την αδέσμευτη πολιτική των ελληνοκυπρίων, των οποίων όμως υποχρεωτικά υποστήριζε το αίτημα αυτοδιάθεσης». Βλ. Σωτήρης Ριζάς, «Εξωτερική Πολιτική, 1964-1967», στο *Ιστορία των Ελλήνων*, ό.π., σ. 195.

¹⁰⁸⁵ Η κριτική της πολιτικής σε σχέση με το Κυπριακό στο βρετανικό κοινοβούλιο, σε συνδυασμό με την αρθρογραφία μέρους του τύπου, είχε συμβάλει στο να δημιουργηθούν σε καίριες στιγμές για το Κυπριακό «παράνοησεις και ευσεβείς πόθοι» σε σχέση με το ρόλο των Βρετανών. Βλ. Ioannis D. Stefanidis *Isle of Discord, Nationalism, imperialism and the making of the Cyprus problem*, ό.π., σ. 275.

¹⁰⁸⁶ *Νέα Εστία*, τ. 794, έτος ΛΔ', 1/8/1960 (Στρατής Τσίρκας, «Ο Καβάφης και η αγγλική πολιτική σκηνή», σ. 1022).

¹⁰⁸⁷ *Νέα Εστία*, τ. 814, έτος ΛΕ', 1/6/1961 (Άγγελος Σικελιανός, «Η κραυγή της Κύπρου», σ. 710).

του 1964, με προκλήσεις εκ μέρους των Τουρκοκυπρίων και αιματηρές συγκρούσεις που έκαναν άμεσα ορατό το ενδεχόμενο τουρκικής απόβασης και ελληνοτουρκικού πολέμου και που έφεραν μια *de facto* μορφή διχοτόμησης, με έναν πρώτο διαχωρισμό Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων¹⁰⁸⁸. Η απάντηση στο ερώτημα που θέτει ο Γρηγόρης Κασιμάτης είναι κατηγορηματική: δεδομένου ότι η Κύπρος έγινε μέλος των Ηνωμένων Εθνών, οποιαδήποτε διάταξη περιόριζε την ελευθερία της αρχίζει να χάνει την ισχύ της, γιατί δε συμβαδίζει με τις αρχές του ΟΗΕ και του Χάρτη. Αφού λοιπόν τα τεκταινόμενα στην Κύπρο θεωρούνται αποκλειστικά εσωτερικό θέμα, δε μπορούν σε καμία περίπτωση να ρυθμιστούν με παρέμβαση τρίτου. Οι Τούρκοι επομένως, νομικά και ανθρωπιστικά είναι υποχρεωμένοι να μην παρέμβουν και το μόνο που μπορούν να διεκδικήσουν είναι την παρέμβαση του ίδιου του ΟΗΕ, μέσω της προσφυγής τους στον οργανισμό.

Ο Κασιμάτης συνεχίζει, μιλώντας για το πώς πυροδοτήθηκε το ελληνοτουρκικό μίσος στην Κύπρο, με το διαχωρισμό σε Έλληνες και Τούρκους, ο οποίος θα μπορούσε για παράδειγμα να παραλληλιστεί με τον αντίστοιχο μεταξύ αστών και κομμουνιστών. Το αποτέλεσμα της διάκρισης σε Έλληνες και Τούρκους είναι το ίδιο με αυτό που προκαλεί η διάκριση σε εθνικόφρονες και κομμουνιστές: «προβιβάζει τους κομμουνιστές σε διαιτητές της πολιτικής ζωής» και τους κάνει ισχυρούς. Έτσι αντίστοιχα και στην Κύπρο, σύμφωνα με τον Κασιμάτη, ο διαχωρισμός σε Έλληνες και Τούρκους, έτσι όπως διαμορφώθηκε από Άγγλους και Τούρκους, δίνει ρυθμιστικό ρόλο στους τελευταίους. Αφού όμως η Κύπρος είναι ανεξάρτητη, το λογικό θα ήταν να υπάρχει ένα πλειοψηφικό και ένα μειοψηφικό κόμμα που και τα δύο θα ήταν μεικτά, θα αποτελούνταν δηλαδή τόσο από Έλληνες όσο και από Τούρκους. Το ζητούμενο δηλαδή είναι να υπάρχει διάκριση, όχι κοινοτική, αλλά κομματική. Το ισχύον σύστημα όμως, με τις δύο Βουλές, μέχρι στιγμής δεν αφήνει κανένα τέτοιο περιθώριο¹⁰⁸⁹.

¹⁰⁸⁸ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ': 1961-1964, ό.π., σ. 433-437.

¹⁰⁸⁹ *Νέα Εστία*, τ. 892, έτος ΛΗ', 1/9/1964 (Γρηγόρης Κασιμάτης, «Στοχασμοί για την Αμερική α'», σ. 1217).

Το καλοκαίρι του 1965, ο Δημήτρης Βεζανής¹⁰⁹⁰, φανατικός υπέρμαχος της ένωσης, δημοσιεύει στο περιοδικό άρθρο στο οποίο αναλύει το κυπριακό αίσθημα¹⁰⁹¹. Όπως αναφέρει, όποιος πάει για πρώτη φορά στην Κύπρο, αμέσως αντιλαμβάνεται ότι πρόκειται για κομμάτι ελληνικής γης και ότι οι Κύπριοι είναι Έλληνες «ως το βάθος της ψυχής τους». Αν στην Ελλάδα ο φανατισμός έχει κομματικό μανδύα, στην Κύπρο κάθε έννοια των κατοίκων περιστρέφεται γύρω από το εθνικό ζήτημα: πώς θα αποτινάξουν κάθε υπόνοια ξένου ζυγού και θα ζήσουν ελεύθεροι, ενωμένοι με την «μητέρα Ελλάδα»¹⁰⁹².

Ως προς τις πολιτικές πεποιθήσεις των Κυπρίων, ο Βεζανής προσπαθεί να καταρρίψει τον ισχυρισμό ότι όλοι οι Κύπριοι είναι κομμουνιστές. Αν και παραδέχεται ότι το ΑΚΕΛ είναι μια υπολογίσιμη πολιτική δύναμη, δεν αντιπροσωπεύει την πλειοψηφία των Κυπρίων, που συγκροτούν ένα κατά βάση αγροτικό πληθυσμό, ο οποίος πιστεύει στην πατρίδα και στη θρησκεία. Από την άλλη, ο κυπριακός πληθυσμός είναι αρνητικά διακείμενος απέναντι στο ΝΑΤΟ, γνωρίζοντας ότι βάζει εμπόδια, μέσα από «ραδιουργίες και πλεκτάνες», στην ελευθερία του κυπριακού λαού. Για παράδειγμα, νωπός στη μνήμη των Κυπρίων παραμένει ο βομβαρδισμός άμαχου πληθυσμού στη Μανσούρα, το 1964¹⁰⁹³, που έγινε με την έγκριση των Αμερικανών και με τη χρήση μάλιστα βομβών του

¹⁰⁹⁰ Τον Ιανουάριο του 1967 ο καθηγητής Δημήτριος Βεζανής, ο οποίος είχε υπάρξει θεωρητικός της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου και είχε συμμετάσχει στην Επιτροπή Αγώνα που είχε βοηθήσει τον Γρίβα στην οργάνωση του ένοπλου αγώνα στη Κύπρο, ανέλαβε την προεδρία της μετριοπαθούς αυτή τη φορά Εθνικής Επιτροπής Κυπριακού Αγώνος. Βλ. Ιωάννης Στεφανίδης, «Ο αλυτρωτισμός στη δεκαετία του 1960 – Η περίπτωση της κινητοποίησης για το Κυπριακό ζήτημα», στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 300.

¹⁰⁹¹ *Νέα Εστία*, τ. 912, έτος ΛΘ', 1/7/1965 (Δ. Βεζανής, «Η Ελληνική Κύπρος», σ. 836).

¹⁰⁹² Ο χειρισμός, την ίδια περίοδο, του κυπριακού θέματος από την ελληνική κυβέρνηση ως προς το αίτημα αυτό υπήρξε καθοριστικός για τις εξελίξεις όχι μόνο στην Κύπρο αλλά και στην Ελλάδα, αναφέρει ο Γιάννης Χαραλαμπίδης. Αποφασιστικής σημασίας υπήρξε μεταξύ άλλων το «όχι» του Γ. Παπανδρέου τον Ιούνιο του 1964 όταν βρέθηκε στις ΗΠΑ, από τις οποίες και δέχτηκε πιέσεις για διάλογο με την Άγκυρα με στόχο τη διχοτόμηση. «Η άρνηση του Γεωργίου Παπανδρέου να δεχτεί τη διχοτόμηση της Κύπρου και η απόφασή του να πει το μεγάλο «όχι» στους Αμερικανούς έκρινε και την τύχη την Κυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου και της δημοκρατίας στην Ελλάδα». Βλ. Γιάννης Χαραλαμπίδης, *Κρίσιμα χρόνια, Αγώνες για τη Δημοκρατία (1936-1996)*, β' έκδοση, εκδ. Προσκήνιο, Αθήνα 2001, σ. 78.

¹⁰⁹³ Τα γεγονότα της Μανσούρας ξεκίνησαν από την εντολή του αρχιεπισκόπου Μακάριου για καταστροφή των τουρκικών θέσεων του θύλακα στον όρμο της Μανσούρας, βορειοδυτικά του νησιού, με στόχο την αποφυγή της λαθραίας αποβίβασης πολεμοφοδίων από πλευράς Τουρκίας. Τις ενέργειες που έγιναν στο πλαίσιο της επιχείρησης οργάνωσε ο στρατηγός Γρίβας, ενώ οι Τούρκοι, με πρόσχημα τις συγκεκριμένες ενέργειες, προέβησαν σε πολυαίμακτο αεροπορικό βομβαρδισμό. Βλ. Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, Βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία*, τόμος Β', ό.π., 44-45.

NATO¹⁰⁹⁴. Ακόμη, υπογραμμίζει ο Βεζανής, οι Κύπριοι γνωρίζουν ότι η βοήθεια της Ρωσίας ήταν σε πολλές περιπτώσεις πολύτιμη για την αποφυγή τουρκικής εισβολής.

Το τελικό συμπέρασμα του περιοδικού είναι ότι διακαής πόθος των Κυπρίων παραμένει η πραγματική ένωση με την Ελλάδα, που προϋποθέτει εκκαθάριση από την τουρκική απειλή και βία. Για να πραγματοποιηθεί αυτή η εκκαθάριση πρέπει να εκλείψουν οι τουρκικές βάσεις στο νησί που αποτελούν διαρκή απειλή για την ασφάλεια και τη ζωή των Κυπρίων. Οι Τούρκοι, πρέπει να καταλάβουν ότι η μειοψηφία δε μπορεί να κυβερνά την πλειοψηφία, καταλήγει ο Βεζανής.

Ο συνολικός προσανατολισμός της αρθρογραφίας του περιοδικού γύρω από το κυπριακό ζήτημα είναι προς τη λύση της ένωσης, ενώ όπως είδαμε επιρρίπτονται ευθύνες στον ξένο παράγοντα και τις συμμαχίες για την αδυναμία εύρεσης λύσης. Με άλλα λόγια το περιοδικό ενσωματώνει στην επιχειρηματολογία του σε σχέση με το Κυπριακό μία τάση που παρατηρήθηκε κατά καιρούς στον λόγο της εθνικοφροσύνης για το θέμα της μεγαλονήσου και ήταν η πρόταξη του αλυτρωτικού εθνικισμού έναντι της νομιμοφροσύνης προς τις συμμαχίες που είναι συστατικό κομμάτι της εθνικοφροσύνης και υπό φυσιολογικές συνθήκες συνυπάρχει αρμονικά με τον εθνικισμό¹⁰⁹⁵.

8.4 Θέσεις για την ευρωπαϊκή προοπτική και τη γαλλική περίπτωση

Το θέμα της Ενωμένης Ευρώπης, που είδαμε προηγουμένως τον τρόπο με τον οποίο συσχετίζεται στο περιοδικό με το στόχο της ελληνικής οικονομικής ανάπτυξης, επανέρχεται στη *Νέα Εστία* στο πλαίσιο της συζήτησης γύρω από τα ευρωπαϊκά θέματα καθαυτά. Στην αρθρογραφία του περιοδικού είναι εμφανής η υιοθέτηση της άποψης ότι ανατέλλει μια νέα εποχή για την Ευρώπη, χωρίς να αναλύεται η ανασταλτική δράση των παραγόντων που οδήγησαν στον κατακερματισμό της και οι οποίοι συνεχίζουν να

¹⁰⁹⁴ Σημειώνεται ότι παρότι στο πλαίσιο της συζήτησης για το Κυπριακό, τόσο ο δεξιός όσο και ο αριστερός λόγος μίλησαν για ευθύνες των αμερικανών, ο αριστερός τύπος επέκρινε τον δεξιό ότι διαχώρισε τη συνολική εικόνα της Αμερικής από τα πεπραγμένα της στο συγκεκριμένο ζήτημα. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο ελληνικός αντιαμερικανισμός (1947-1989)*, ό.π., σ. 268-269.

¹⁰⁹⁵ Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ. 219-220.

επιδρούν υπό διαφορετική μορφή. Προτείνεται με άλλα λόγια η προσφιλής στη μεταπολεμική εποχή τακτική της «συλλογικής αμνησίας»¹⁰⁹⁶. Είναι χαρακτηριστικός ο ενθουσιασμός του Γιάννη Χατζίνη όταν προσπαθεί να αποτιμήσει τη σημασία της ένωσης της Ευρώπης:

«Τα κόκαλα του Φρειδερίκου Νίτσε- καθώς και τόσων άλλων εκλεκτών πνευμάτων- θα ριγίσουν από συγκίνηση μπροστά σ' αυτή την ιδέα της ενωμένης Ευρώπης, που φαίνεται πως άρχισε να παίρνει σάρκα και οστά. Δηλαδή της ενωμένης οικονομικά και πολιτικά, γιατί η πνευματική της ένωση έχει ήδη συντελεστεί από καιρό»¹⁰⁹⁷.

Στη συνέχεια του άρθρου αναλύεται το είδος της ελευθερίας που πρέπει να αποτελέσει ιδανικό και βάση της Ενωμένης Ευρώπης. Όπως επισημαίνεται, η ελευθερία αυτή δεν είναι σε καμία περίπτωση η «σοβιετική ελευθερία», αλλά ούτε και μπορεί να ταυτιστεί με την αμερικανική ελευθερία. Γιατί για την ώρα καμία οικονομική και πολιτική δύναμη δε μπορεί να τη στηρίξει. Ωστόσο σε μία εποχή που τα δύο μεγάλα «στρατόπεδα», το αμερικανικό και το σοβιετικό, με το φανατισμό και την ασυνεννοησία που τα χαρακτηρίζει, αποδεικνύονται ανίκανα να δώσουν απαντήσεις στα παγκόσμια ερωτήματα και προοπτική στον κόσμο, η πολύτιμη για όλους «ανθρωπιά» μπορεί να αναγεννηθεί μόνο στο πλαίσιο της Ενωμένης Ευρώπης. Προϋπόθεση αυτού είναι η Γηραιά Ήπειρος να χρησιμοποιήσει τα ηθικά και πνευματικά κεφάλαια που αποκλειστικά διαθέτει. Εξάλλου, σύμφωνα με τη *Νέα Εστία*, ό, τι θετικό έχουν να επιδείξουν τόσο η Αμερική όσο η Ρωσία έχει ευρωπαϊκή προέλευση. Γι' αυτό και όταν η Ευρώπη συνειδητοποιήσει το μέγεθος της δύναμης που διαθέτει και εδραιώσει αυτή τη δύναμη με την ένωση της, θα μπορέσει να χαράξει μια νέα μοίρα για την ανθρωπότητα.

¹⁰⁹⁶ Χωρίς μια τέτοια «συλλογική αμνησία», σύμφωνα με τον Tony Judt, δεν θα ήταν δυνατό να πραγματοποιηθεί η εκρηκτική μεταπολεμική ανάκαμψη της Ευρώπης. Πολλές συνθήκες του παρελθόντος που θα μπορούσαν να κάνουν την επανεμφάνισή τους με επικίνδυνο τρόπο έπρεπε να εξαλειφθούν από τη μνήμη. Ωστόσο χρειάστηκε να περάσουν πολλά χρόνια για να αποκαλυφθούν οι μύθοι στους οποίους στηρίχθηκε η μεταπολεμική Ευρώπη. Κάτω από τις συνθήκες του 1945, σε μια ήπειρο καλυμμένη από μπάζα, θεωρήθηκε συμφέρουσα επιλογή το να σβηστεί το παρελθόν και να προωθηθεί η θέση ότι μια νέα ευοίωνη εποχή είναι προ των πυλών για την Ευρώπη. Βλ. Tony Judt, *Postwar, A history of Europe since 1945*, ό.π., σ. 61-62.

¹⁰⁹⁷ *Νέα Εστία*, τ. 796, 1/9/1960 (Γιάννης Χατζίνης, «Η Ένωση της Ευρώπης και η πνευματική της έννοια», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από την *Καθημερινή*).

Προς το παρόν, πάντως, η *Νέα Εστία* θεωρεί ότι η Ευρώπη είναι εγκλωβισμένη στη δίνη των προβλημάτων που προκαλεί κυρίως ο κομμουνισμός. Για παράδειγμα στην κομμουνιστική Γερμανία, ο κόσμος έχει αρχίσει να αγανακτεί με το καθεστώς και να επιζητάει μια ευημερία αντίστοιχη με αυτή της Δυτικής Γερμανίας, κόντρα στην τακτική του κομμουνιστικού συνασπισμού που θέλει το δυτικό τμήμα της χώρας να απορροφηθεί κοινωνικοπολιτικά από το ανατολικό.

Για τις αναταραχές στη Γαλλία, το περιοδικό θα σχολιάσει, λίγες ημέρες μόλις μετά τον Μάη του '68, ότι υποκινούνται από τον αριστερό ολοκληρωτισμό¹⁰⁹⁸ που προσπαθεί να «φοβερίσει» όσες δυνάμεις του ανατολικού στρατοπέδου δείχνουν τάσεις ανεξαρτητοποίησης, και να επιφέρει έτσι πλήγμα στο δυτικό μέτωπο. Όλα αυτά, σύμφωνα με τη *Νέα Εστία*, δείχνουν τις ραδιουργίες και τις «ζοφερές εωσφορικές αλλαγές» του ευρωπαϊκού ιστορικού γίνεσθαι¹⁰⁹⁹. Στο σημείο αυτό το περιοδικό, προσφέρει υποστήριξη στο δικτατορικό καθεστώς, δαιμονοποιώντας το κίνημα χειραφέτησης του Μαΐου του 1968 αλλά και τα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα ανά τον κόσμο, που οι κραδασμοί τους δονούν όλες τις χώρες, μεταξύ των οποίων και την Ελλάδα¹¹⁰⁰.

Η υπόλοιπη αρθρογραφία γύρω από τα θέματα της Γαλλίας, είναι εστιασμένη στο πρόσωπο του Ντε Γκωλ. Σε άρθρο του 1961 ο Γρηγόρης Κασιμάτης αναφέρεται στον Ντε Γκωλ ως μία ιδιαίτερη πολιτική προσωπικότητα που διακρίνεται από την «μυστικιστική πίστη» στο γαλλικό μεγαλείο. Κι όσο κι αν οι ιδέες που συνοδεύουν αυτή την πίστη, μοιάζουν ασύμβατες με την εποχή μας και σύμφωνα με πολλούς θα τον οδηγήσουν σε αδιέξοδο, οι πράξεις του ως κυβερνήτη κινούνται μέσα στον «ρου της ιστορίας». Το σίγουρο, σύμφωνα με τη *Νέα Εστία*, είναι ότι δεν είναι εύκολο σε μια δημοκρατία να αποκτήσει κανείς πλειοψηφίες όπως αυτή του Ντε Γκωλ. Από την άλλη, ο τρόπος που

¹⁰⁹⁸ Η *Νέα Εστία* εκφράζει εδώ την αποστροφή της απέναντι στο «μακρύ κύμα ριζοσπαστισμού που εκδηλώθηκε στη Δύση με το κίνημα του '68»: «Η αριστερή στροφή που σημειώθηκε στις δυτικές κοινωνίες, η μετατόπιση στα αριστερά των επίσημων κομμάτων του εργατικού κινήματος[...]η εμφάνιση πολυποίκιλων οργανώσεων και τάσεων πέραν της ιστορικής Αριστεράς[...]υπήρξαν οι πιο θεαματικές εκδηλώσεις αυτού του κύματος». Βλ. Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, ό.π., σ. 71-72.

¹⁰⁹⁹ *Νέα Εστία*, τ. 982, έτος ΜΒ', 1/6/1968 (Π. Φλ., «Διχασμός κόσμων», στήλη: Επικαιρότητες, σ. 760).

¹¹⁰⁰ Η ιδεολογία των κινημάτων χειραφέτησης βρήκε ανταπόκριση στον χώρο της φοιτητικής νεολαίας που ξεκίνησε τον αντιδικτατορικό της αγώνα στα τέλη της δεκαετίας του 1960 αλλά και στον χώρο των εξορίστων και αυτοεξορίστων Ελλήνων. Βλ. Ιωάννη Λαμπίρη-Δημάκη, «Κοινωνική Αλλαγή 1949-1974, Η κοινωνιολογική οπτική του ιστορικού φαινομένου», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 193-194.

κυβερνά ο Ντε Γκωλ, με τη συγκέντρωση των εξουσιών στο πρόσωπό του, προκαλεί τριγμούς στα «ψυχολογικά υπόβαθρα» της διακυβέρνησης του, δημιουργεί ερωτήματα γύρω από την ενότητα στο εσωτερικό της Γαλλίας και εν τέλει θέτει εν αμφιβόλω το μέλλον της χώρας¹¹⁰¹. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι το άρθρο γράφεται την περίοδο κατά την οποία η κυβέρνηση Καραμανλή έχει αρχίσει να αναζητάει ένα ισχυρό ακόμη σύμμαχο, δεδομένης της ανασφάλειας που αρχίζει να επικρατεί γύρω από την αμερικανική στήριξη, στο πρόσωπο της Γαλλίας¹¹⁰².

Το 1964, ο Γρηγόρης Κασιμάτης υπογράφει ένα ακόμη κείμενο σε σχέση με τη Γαλλία, που ξεκινά από τη διαπίστωση ότι ο Ντε Γκωλ θέλει να αφήσει πίσω του το κεφάλαιο «Αλγερία», που τόσο πολύ στοίχισε στη χώρα και μάλιστα χρειάστηκε ένα «μακρότατο πραγματικό εμφύλιο πόλεμο» για να ξεπεραστεί¹¹⁰³. Δύο χρόνια μετά την ανεξαρτησία της Αλγερίας, κάνοντας έναν απολογισμό των γεγονότων, ο Κασιμάτης δίνει έμφαση στη δύναμη της κοινής γνώμης, που στη Γαλλία, όπως και στην Ευρώπη γενικότερα, δε «μανουβράρεται» εύκολα¹¹⁰⁴. Είναι χαρακτηριστικό των «πραγματικά δημοκρατικών» χωρών, στις οποίες δεν υπάρχει «κομματικός καποραλισμός», αλλά έντονη κομματική αντιπαράθεση η οποία συμπεριλαμβάνει και μια ισχυρή αριστερά, να μη μπορεί να επηρεαστεί η κοινή γνώμη εύκολα, καταλήγει¹¹⁰⁵. Με την επισήμανση αυτή, η *Νέα Εστία* δείχνει τη διάθεση να παρουσιαστεί ως φωνή δεκτική προς τον πολιτικό διάλογο, για την ύπαρξη του οποίου είναι απαραίτητη η παρουσία ισχυρής αριστεράς. Να σημειωθεί ότι η διαπίστωση της αξίας του πολιτικού διαλόγου προφανώς έχει μια αναγωγή και στα ελληνικά πράγματα, σε σχέση με τα οποία το περιοδικό, άλλοτε άμεσα και άλλοτε έμμεσα, αναφέρεται στο γεγονός ότι έχουμε εκ των πραγμάτων οδηγηθεί στο σημείο όπου

¹¹⁰¹ *Νέα Εστία*, τ. 816, έτος ΛΕ', 1/7/1961 (Γρηγ. Κασιμάτης, «Ευρώπη 1961», σ. 842).

¹¹⁰² Σωτήρης Ριζάς-Ιωάννης Στεφανίδης, «Ο “ξένος παράγοντας”, Οι ελληνοαμερικανικές σχέσεις 1949-1974», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 118.

¹¹⁰³ *Νέα Εστία*, τ. 893, έτος ΛΗ', 15/9/1964 (Γρηγόρης Κασιμάτης, «Στοχασμοί για την Αμερική β'», σ. 1296).

¹¹⁰⁴ Ο Κασιμάτης εδώ αναφέρεται στην αποφασιστικότητα με την οποία ο γαλλικός λαός αντιμετώπισε τη δράση της φιλοαποικιακής και φασιστικής οργάνωσης ΟΑΣ, τη μεγάλη κινητοποίηση για την κατάρρευση του κινήματος της Αλγερίας, στην ετυμηγορία υπέρ της ανεξαρτησίας της Αλγερίας, με το συντριπτικό ποσοστό του 90,7% στο κρίσιμο δημοψήφισμα του 1962 κ.ο.κ. Για παράδειγμα βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ':1961-1964, ό.π., σ. 14 και 144.

¹¹⁰⁵ *Νέα Εστία*, τ. 893, έτος ΛΗ', 15/9/1964, (Γρηγόρης Κασιμάτης, «Στοχασμοί για την Αμερική β'», σ. 1296).

η συνεννόηση όλων των πολιτικών ρευμάτων είναι απαραίτητη, απομακρυνόμενο έτσι από τις θέσεις της «δογματικής» δεξιάς.

Επιστρέφοντας στον Ντε Γκωλ, ένα ακόμη κείμενο της ίδιας χρονιάς εξαίρει τον γάλλο πρόεδρο ως στοχαστή αλλά και ως ηγέτη που, παρά τις επικρίσεις που δέχεται, καταφέρνει να φέρνει τη Γαλλία και ίσως κατ' επέκταση και την Ευρώπη πιο κοντά στις επιδιώξεις της¹¹⁰⁶. Σύμφωνα με το περιοδικό, ο Ντε Γκωλ είναι «οραματιστής» που χαρακτηρίζεται από διαύγεια πνεύματος και ακρίβεια. Ο λόγος για τον οποίο δέχεται επιθέσεις είναι ότι τολμά να αποδεχθεί τη «βαριά μοίρα να ταυτίσει τον εαυτό του με το πεπρωμένο της Γαλλίας», που ο ίδιος το θεωρεί άρρηκτα δεμένο με το πεπρωμένο της Ευρώπης. Στο σημείο αυτό η *Νέα Εστία* υπενθυμίζει τη φράση του Ντε Γκωλ, που ανέφερε σε επίσκεψη του στην Ελλάδα το 1964, ότι Έλληνες και Γάλλοι αγωνίζονται για να φτάσουν στην πρόοδο, με εχθρούς την «ευκολία, τη νωχέλεια και τη δημαγωγία». Και όσο κι αν η ανάπτυξη προϋποθέτει κόπο και θυσίες, ο τελικός σκοπός, που είναι η ανθρώπινη ευτυχία, καταξιώνει κάθε προσπάθεια. Το μεγάλο επίτευγμα του Ντε Γκωλ, με βάση το άρθρο, είναι ότι ξέρει να δίνει σ' αυτές τις κοινές έννοιες ένα νέο ειδικό βάρος¹¹⁰⁷.

8.5 Για τις εξελίξεις στο ανατολικό μπλοκ

Οι εξελίξεις στο ανατολικό μπλοκ αναλύονται στη *Νέα Εστία* μεμονωμένα αλλά και ως κομμάτια ενός παζλ που οδηγεί στην αποκρυπτογράφηση της βαθύτερης φυσιογνωμίας της σοβιετικής πολιτικής- με σταθερή βάση τη συνολική οπτική του περιοδικού επί των σοσιαλιστικών ζητημάτων. Για τη *Νέα Εστία* η σοβιετική ύπαρξη εν γένει βρίσκεται τη δεδομένη στιγμή σε κομβικό σημείο, αφού δύο καίρια ζητήματα ζητούν επιτακτικά λύση.

¹¹⁰⁶ Σύμφωνα με τους Serge Berstein- Pierre Milza ο Ντε Γκωλ ευνοήθηκε στην προώθηση των επιδιώξεων του τόσο εκ του γεγονότος ότι βρέθηκε στην ηγεσία μιας Γαλλίας «εκσυγχρονισμένης και προικισμένης με ισχυρούς κρατικούς θεσμούς», όσο και από το παγκόσμιο κλίμα της περιόδου «προκειμένου να επιβάλει στους Δυτικούς εταίρους του τη δική του αντίληψη για τη συγκρότηση και τη συμμαχική δομή της Ευρώπης». Βλ. Serge Berstein-Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, ό.π., σ. 212.

¹¹⁰⁷ *Νέα Εστία*, τ. 862, έτος ΛΖ', 1/6/1964 (Χατζ., «Το ύφος του Ντε Γκωλ», στήλη: Τα γεγονότα και τα ζητήματα, σ. 754).

Το ένα είναι η σύγκρουση των γενεών και το άλλο η προσωπολατρία¹¹⁰⁸. Από τη μία οι νέοι, με την «αυξανόμενη απειθαρχία» τους προκαλούν τριγμούς στο καθεστώς και από την άλλη το ίδιο το προσωποκεντρικό σύστημα αποδεικνύεται ανίκανο να ερμηνεύσει σωστά τους όρους «τάξη», «μάζες», «λαός», «κρίση»¹¹⁰⁹. Πόσο μάλλον όταν η σοβιετική ηγεσία είναι είτε τυραννική, είτε ανεπαρκής. Ο Χρυστσόφ χαρακτηρίζεται «περιορισμένο μυαλό» και «αμόρφωτος πνευματικά», που όμως αν μη τι άλλο, δρομολογεί την αποσταλινοποίηση της σοβιετικής κοινωνίας.

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας μετά το θάνατο του Στάλιν, όπως επισημαίνεται, υπήρξε μία «ριζική μεταμόρφωση» που επηρέασε μεταξύ άλλων ολόκληρη την ψυχοσύνθεση, την πνευματική ζωή και την κοινωνική ελευθερία των σοβιετικών¹¹¹⁰. Η αλλαγή αυτή ίσως δε θα ήταν υπερβολή να χαρακτηριστεί «εξανθρωπισμός του σταλινικού τυραννικού και βάρβαρου καθεστώτος και του φοβερού αστυνομικού κράτους γενικά»¹¹¹¹. Από την άλλη, όλα όσα έγιναν δεν ήταν κάτι παραπάνω από ένας κατ' επιφάση εκδημοκρατισμός και ένας μεγαλύτερος φιλελευθερισμός στο πλαίσιο μιας δικτατορίας. Σύμφωνα με το περιοδικό, κάθε φορά που οι πνευματικοί άνθρωποι ξεχνούν τις επιταγές του καθεστώτος, τα αντίποινα είναι σκληρά. Ούτε το ότι η στυγνή λογοκρισία φιμώνει συγγραφείς και καταδικάζει έργα, όπως ο *Δόκτωρ Ζιβάγκο* του Παστερνάκ, τα οποία στη Δύση αναγνωρίζονται ως αριστουργήματα.

Δε μοιάζει τυχαίο που η *Νέα Εστία* συνεχίζει να αναφέρεται στο παράδειγμα του Παστερνάκ, που παρέμενε τη δεκαετία του 1960 σημαντικό σύμβολο ανελευθερίας του κομμουνιστικού κόσμου στο πλαίσιο της αντικομμουνιστικής επιχειρηματολογίας. Η

¹¹⁰⁸ Μιλώντας για την προσωπολατρία στον σοβιετικό κόσμο, οι Claude Penetier και Bernard Pudal αναφέρονται στο θαυμασμό για τον Λένιν, που δεν άργησε τη δεκαετία του 1930 να μεταβιβαστεί στο Στάλιν κι έπειτα να γενικευτεί στους ηγέτες του Κόμματος όλου του κομμουνιστικού κόσμου. Βλ. Claude Penetier-Bernard Pudal, «Σταλινισμός, λατρεία της εργατικής τάξης και λατρεία των ηγετών», στο *Ο αιώνας των κομμουνισμών*, ό.π., σ. 518.

¹¹⁰⁹ *Νέα Εστία*, τ. 871, έτος ΛΖ', 15/10/1963 (Lewis Feuer, «Το δίλημμα των διανοουμένων της Ρωσσίας», σ. 1359).

¹¹¹⁰ «Μετά το θάνατο του Στάλιν, το 1953, η διαδικασία των μεταρρυθμίσεων που συνήθως αποκαλείται “αποσταλινοποίηση” απεικονίζει με σαφήνεια τις επιτυχίες και τις αποτυχίες αυτής της απόπειρας επιβολής ενός μοναδικού μοντέλου σε όλες τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης παρά τις μεταξύ τους διαφορές». Για περισσότερα βλ. για παράδειγμα Serge Wolikow-Antony Todorov, «Η ευρωπαϊκή μεταπολεμική επέκταση», στο *Ο αιώνας των κομμουνισμών*, ό.π., σ. 320.

¹¹¹¹ *Νέα Εστία*, τ. 881, έτος ΛΗ', 15/3/1964 (Γιώργος Πράτσικας, «Η λογοτεχνία και η πνευματική ζωή στη Σοβ. Ένωση Α'», σ. 410).

περίπτωση του Παστερνάκ εντούτοις, σημειώνει το περιοδικό, που ο λαός τον έκανε θρύλο, παρά την καταδίκη του από το κράτος, δείχνει ότι υπάρχει μια αφύπνιση και μια «κοινωνιολογική ωρίμανση» στη σοβιετική κοινωνία. Το φιλελεύθερο πνεύμα που διέπει πολλά από μέτρα που έλαβε το καθεστώς τα τελευταία χρόνια βοήθησαν στην ανύψωση του πνευματικού επιπέδου της κοινωνίας, που πλέον είναι σε θέση να αντιλαμβάνεται και να αντιτίθεται στον αυταρχισμό του καθεστώτος. Το επόμενο βήμα είναι ο σοβιετικός πνευματικός κόσμος να αναπτύξει διαύλους επικοινωνίας με τη Δύση και να παγιώσει μια «σιωπηρή συμμαχία» που θα τον βοηθήσει ν' αποτινάξει τον «ζυγό» του Κόμματος και να διεκδικήσει ένα φιλελεύθερο δημοκρατικό περιβάλλον δυτικού τύπου¹¹¹².

Η σοβιετική κοινωνία, όπως αναφέρεται αλλού, ευρισκόμενη σε μία εύθραυστη ισορροπία, αναζητά διεξόδους, κυρίως στον πολιτιστικό τομέα. Και για να γίνει αυτό, όπως και όλες οι άλλες διεργασίες που έχει ανάγκη η Σοβιετική Ένωση, πρέπει το σταλινικό φάντασμα να μείνει για πάντα θαμμένο στην ιστορία. Είναι χαρακτηριστική η φράση του περιοδικού, στο πλαίσιο αναφοράς στο βιβλίο με τα απομνημονεύματα της κόρης του Στάλιν Σβετλάνα Αλληλούγεβα: «[...]θα μας φέρουν ίσως πιο κοντά στην προβληματική και αλλοπρόσαλλη φυσιογνωμία του πατέρα της, ενός από τους φριχτότερους τυράννους της ιστορίας, μιας από τις πιο αποτρόπαιες μάστιγες του πλάσματος του Θεού»¹¹¹³.

Η *Νέα Εστία* αναφέρεται ακόμη στις εξελίξεις στο εσωτερικό των χωρών του σοσιαλιστικού στρατοπέδου¹¹¹⁴, επαναφέροντας μεταξύ άλλων το θέμα της Ουγγαρίας.

¹¹¹² *Νέα Εστία*, τ. 882, έτος ΛΗ', 1/4/1964 (Γιώργος Πράτσικας, «Η λογοτεχνία και η πνευματική ζωή στη Σοβ. Ένωση Β'», σ. 410).

¹¹¹³ *Νέα Εστία*, τ. 964, έτος ΜΑ', 1/9/1967 (Π. Φλ., «Δόγμα και ζωή», στήλη: Επικαιρότητες, σ. 1175).

¹¹¹⁴ Παρά την αποσταλινοποίηση ο αυταρχισμός του σοβιετικού καθεστώτος συνέχιζε να είναι έντονος απέναντι στις χώρες-δορυφόρους στη βάση της σταλινικής «λογικής» που ήθελε τον πόλεμο να έχει γίνει από σοβιετικής πλευράς με σκοπό τη νίκη επί των Γερμανών και την ανάκτηση της ρωσικής ισχύος και ασφάλειας στα δυτικά της σύνορα. Ό,τι και να γινόταν με την ίδια την Γερμανία, η περιοχή που θα χώριζε την Γερμανία από την Ρωσία δεν θα μπορούσε να αφεθεί στην τύχη της. Εντός αυτής βρίσκονταν πολλά «ευάλωτα» κράτη οι κυβερνήσεις των οποίων κατά τη διάρκεια του πολέμου (με την εξαίρεση της Γιουγκοσλαβίας) ήταν εχθρικές απέναντι στη Σοβιετική Ένωση. Πιο συγκεκριμένα η Πολωνία, η Ουγγαρία και η Ρουμανία ήταν σταθερά εχθρικές απέναντι στη Μόσχα και καχύποπτες ως προς τις σοβιετικές προθέσεις απέναντί τους. Γι' αυτό και ο Στάλιν είχε θεωρήσει ως ύψιστη προτεραιότητα την προσπάθεια να ελέγξει τα τμήματα εκείνα του ανατολικού μπλοκ που δεν είχαν απορροφηθεί εκ των προτέρων από την ίδια την ΕΣΣΔ μέσω της εγκαθίδρυσης κυβερνήσεων που δεν θα έθεταν σε κίνδυνο την ασφάλεια της ΕΣΣΔ. Βλ. Tony Judt, *Postwar, A history of Europe since 1945*, ό.π., σ. 129-130.

Υπενθυμίζεται ότι οι δυναμικές παρεμβάσεις του περιοδικού σχετικά με το ίδιο ζήτημα την προηγούμενη δεκαετία, είχαν προκαλέσει τον ενθουσιασμό του CCF, αφού επιβεβαίωναν την αντικομμουνιστική στάση της *Νέας Εστίας* και αποτέλεσαν σημαντική ένδειξη της σύμπλευσης με την ευρύτερη ιδεολογικοπολιτική κατεύθυνση του οργανισμού¹¹¹⁵. Πέντε χρόνια μετά τα γεγονότα του 1956, η *Νέα Εστία*, πραγματευόμενη για μία ακόμη φορά την επανάσταση στην Ουγγαρία, μιλά για τον απόηχο της στην ουγγρική κοινωνία δια στόματος Καμύ, αναδημοσιεύοντας παλιότερη συνέντευξή του¹¹¹⁶. Όπως λέει, τα γεγονότα του 1956 είχαν υποκινηθεί από την αντίδραση απέναντι στη γενικευμένη ψευτιά της κοινωνίας και της πολιτικής ζωής. Για παράδειγμα οι κομμουνιστικές εφημερίδες της χώρας υποστήριζαν ότι τα πάντα στην Ουγγαρία είναι φασιστικά, εκτός από τον Καντάρ, τους αστυνόμους και τους «δημίους» του. Επί της ουσίας όμως, υπογραμμίζει ο Καμύ, πραγματικός φασισμός είναι αυτός του Καντάρ και του Χρουστσόφ που συνέτριψαν με μεθοδικότητα μια λαϊκή επανάσταση που στηρίχθηκε στους εργάτες, τους χωρικούς και τους διανοούμενους, οι οποίοι έθεσαν επιτακτικά τα αιτήματα της εθνικής ανεξαρτησίας¹¹¹⁷ και της προσωπικής ελευθερίας¹¹¹⁸. Όλους αυτούς που, σύμφωνα με την έκφραση του Γιάννη Γιανουλόπουλου, αντιστάθηκαν στην «εξαναγκαστική πορεία προς το παρελθόν», την οποία επέβαλε το σοβιετικό Κομμουνιστικό Κόμμα με τη διολίσθηση προς τον ολοκληρωτισμό¹¹¹⁹.

Η ουγγρική επανάσταση, αναφέρεται αλλού, είναι η «έμπρακτη απόδειξη πώς ο κομμουνισμός ανήκει στο παρελθόν»¹¹²⁰. Η περίπτωση της Ουγγαρίας είναι μια μικρογραφία αυτού που συμβαίνει με τον κομμουνισμό γενικότερα: ότι δηλαδή έπαψε,

¹¹¹⁵ Στρατής Μπουρνάζος, *To Congress for Cultural Freedom (CCF) και η δραστηριότητά του στην Ελλάδα, 1950-1967 Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και αντικομμουνισμός*, ό.π., σελ. 122-126.

¹¹¹⁶ *Νέα Εστία*, τ. 810, έτος ΛΕ', 1/4/1961 [«Ο Camu για την Ουγγρική Επανάσταση, Ο σοσιαλισμός της κρεμάλας» (από συνέντευξη στο γαλλικό περιοδικό *Demain* το 1957), σ. 458].

¹¹¹⁷ «[...] η οικονομική κατάσταση διευκόλυνε τις επαναστατικές εξελίξεις, ιδιαίτερα στην αρχή τους μια και τα αιτήματα των εργατών αφορούσαν πρωταρχικά το βιωτικό τους επίπεδο. Βρήκαν όμως γρήγορα αντίκτυπο στους κύκλους των διανοουμένων[...] και μετά την άνοιξη του 1956 πήραν χαρακτήρα καθαρά πολιτικό και φιλοπατριωτικό». Βλ. Serge Berstein-Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, ό.π., σ. 239.

¹¹¹⁸ *Νέα Εστία*, τ. 810, έτος ΛΕ', 1/4/1961 [«Ο Camu για την Ουγγρική Επανάσταση, Ο σοσιαλισμός της κρεμάλας» (από συνέντευξη στο γαλλικό περιοδικό *Demain* το 1957), σ. 458].

¹¹¹⁹ Γιάννης Γιανουλόπουλος *Ο Μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία(1945-1963)*, ό.π., σ. 165.

¹¹²⁰ *Νέα Εστία*, τ. 1000, έτος ΜΓ', 1/3/1969 (Πέτρος Χάρης, «Η νέα επανάσταση», σ. 281).

σύμφωνα με τη *Νέα Εστία*, να είναι επανάσταση και έγινε καθεστώς που έρχονται να το ανατρέψουν παλιές ή νέες δυνάμεις. Είναι, σε κάθε περίπτωση, γεγονός ότι η ουγγρική επανάσταση αποτέλεσε κομβικό σημείο για τον ψυχρό πόλεμο, επιβεβαιώνοντας την κατάρρευση των πιο επιθετικών στρατηγικών της πολεμικής πολιτικής. Θεωρείται μάλιστα ανάμεσα στους παράγοντες που προκάλεσαν στις αρχές της δεκαετίας του 1960 την αναζωπύρωση της πολιτιστικής προπαγάνδας, στο πλαίσιο του «πολιτιστικού ψυχρού πολέμου»¹¹²¹.

Κυρίαρχο θέμα από το 1968 είναι τα γεγονότα της Τσεχοσλοβακίας, με την Άνοιξη της Πράγας και την εισβολή του Κόκκινου Στράτου στη χώρα. Η *Νέα Εστία*, σχολιάζει, τον Αύγουστο του 1968, σ' ένα τεύχος που είχε τυπωθεί τον ίδιο μήνα, πριν την επέμβαση των τανκς, ότι η προσέγγιση της Δυτικής Γερμανίας από πλευράς Τσεχοσλοβακίας προβληματίζει τους Πολωνούς που φοβούνται ότι ενδεχόμενο θετικής έκβασης αυτής της προσέγγισης θα δημιουργήσει προηγούμενο και για τους ίδιους. Γιατί οι Πολωνοί, όπως εξηγεί, απεύχονται τον συμβιβασμό με τη Δυτική Γερμανία -που όλα δείχνουν ότι θα διεκδικούσε το δικαίωμα των βίαια εκτοπισμένων να παλιννοστήσουν σε περιοχές όπως η Σιλεσία και η Πομερανία- εξ ου και παραμένουν προσκολλημένοι στη Μόσχα¹¹²².

Ένα μήνα αργότερα το περιοδικό επανέρχεται στο θέμα της Τσεχοσλοβακίας προκειμένου να επισημάνει για μία ακόμη φορά τον τρόπο με τον οποίο απειλεί τη συνοχή του σοσιαλιστικού στρατοπέδου¹¹²³. Ένας από τους κινδύνους που βλέπει μπροστά του το Κρεμλίνο, επισημαίνεται, είναι το να εμπλακούν εκ νέου στα πολιτικά πράγματα τα κόμματα που είχαν καταργηθεί με το πραξικόπημα του 1948. Οι Τσεχοσλοβάκοι από την πλευρά τους χαρακτηρίζονται λαός «θετικός, ρωμαλέος, νηφάλιος και εξαιρετικά ισορροπημένος. Η ηγεσία της χώρας, ακόμη κι αν δέχεται τον συμβιβασμό με τη Σοβιετική Ένωση και την έννοια του μονοκομματισμού, δεν κάνει πίσω από το στόχο των

¹¹²¹ Richard J. Aldrich «Putting Culture into the Cold War: The Cultural Relations Department (CRD) and British Covert Information Warfare» στο Giles Scott-Smith, Hans Krabbendam(επιμ.), *The Cultural Cold War in Western Europe 1945–1960*, ό.π., σ. 101.

¹¹²² *Νέα Εστία*, τ. 986, έτος ΜΒ', 1/8/1968 (Π. Φλ., «Θετικοί και αρνητικοί παράγοντες», στήλη: Επικαιρότητες, σ. 1030).

¹¹²³ Η σοβιετική επέμβαση στην Πράγα, σημειώνουν οι Serge Berstein-Pierre Milza, μπορεί να «έσωσε και πάλι την κατάσταση, μα η συνοχή του σοσιαλιστικού στρατοπέδου είχε παρουσιάσει επικίνδυνες ρωγμές». Βλ. Serge Berstein-Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, ό.π., σ. 248.

φιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων. Έτσι, μπορεί φαινομενικά να κάνει κάποιες υποχωρήσεις, όμως στην ουσία δεν κάνει πίσω από τα σχέδια της¹¹²⁴. Εξάλλου η ίδια η φύση της τσεχοσλοβακικής οικονομίας, με την ισχυρή βιομηχανία της, επιβάλλει τον προσανατολισμό της προς τη Δύση¹¹²⁵.

Σε ένα ακόμη σχετικό άρθρο γίνεται ξανά λόγος για το ανυπότακτο πνεύμα του λαού της Τσεχοσλοβακίας. Ο τσεχικός εθνικισμός, όπως επισημαίνεται, είναι ριζωμένος στη γλώσσα και στον πολιτισμό της χώρας και αποτυπώνει την απόφαση των Τσέχων να μην υποκύψουν σε καμία εξουσία. Για παράδειγμα, το τσεχικό θέατρο εκφραζόταν τη δεκαετία του 1930 ενάντια στον φασισμό, μετά την επιβολή του κομμουνισμού άρχισε να «αποστεώνεται» κι έπειτα, όταν άρχισαν να εμφανίζονται οι πρώτες «ρωγμές» στο σταλινικό οικοδόμημα, άρχισε πάλι να εκφράζει την αποστροφή του λαού για κάθε τυραννική εξουσία¹¹²⁶.

Παρόλες τις προσπάθειες, αναφέρει τον Μάρτιο του 1969 ο Γιάννης Χατζίνης, η Τσεχοσλοβακία δεν κατόρθωσε να βρει το δρόμο της προς τη δημοκρατία, την ελευθερία και την κοινωνική και οικονομική ευημερία. Αυτό που κατάφερε, ωστόσο, είναι να κερδίσει την «καρδιά» όλου του κόσμου. Όσον αφορά στον τρόπο που οι Σοβιετικοί κατέπνιξαν το μεταρρυθμιστικό πείραμα που εξελισσόταν στην Τσεχοσλοβακία¹¹²⁷, επισημαίνεται ότι δεν υπήρχε κάποια ιδεολογική δύναμη που να τους κινεί, αλλά το «ένστικτο αντίδρασης» του αδυνάτου που συνειδητοποιεί ότι καταρρέει ιδεολογικά. Η

¹¹²⁴ Η αποφασιστικότητα της Τσεχοσλοβακίας καθόρισε σε μεγάλο ποσοστό τον βαθμό της αντίδρασης της ΕΣΣΔ απέναντι στην Άνοιξη της Πράγας. Η αντίδραση αυτή, σαν εκδήλωση του «δόγματος Μπρέζνιεφ», ήθελε να διασφαλίσει ότι «η εθνική κυριαρχία των σοσιαλιστικών χωρών είναι περιορισμένη, επειδή υπόκειται αναγκαστικά στις απαιτήσεις των διεθνών συμφερόντων του παγκόσμιου σοσιαλιστικού συστήματος». Ως εκ τούτου στην περίπτωση της Πράγας, η ΕΣΣΔ θέλησε να τιμωρήσει όχι απλώς την ανυπακοή, αλλά την «προσπάθεια των Τσέχων ηγετών να προχωρήσουν πολύ μακριά στην επίδειξη μιας διαφορετικότητας». Βλ. Antony Todorov, «Απόπειρες μεταρρύθμισης, αποτυχία και κατάρρευση στην Ανατολική Ευρώπη», στο *ο Αιώνας των κομμουνισμών*, ό.π., σ. 427-428.

¹¹²⁵ *Νέα Εστία*, έτος MB, 15/9/1968, τ. 989 (Π. Φλ., «Στοχασμοί επάνω στα γεγονότα της Τσεχοσλοβακίας», στήλη: Επικαιρότητες, σ. 1241).

¹¹²⁶ *Νέα Εστία*, τ. 992, έτος MB, 1/11/1968 (Trudy Rubin., «Γενναίο θέατρο για γενναίο λαό», σ. 1426).

¹¹²⁷ Παρότι η επέμβαση στην Τσεχοσλοβακία ερχόταν σε αντίθεση με συγκεκριμένες πτυχές της πολιτικής του Μπρέζνιεφ, ο τελευταίος την επέλεξε προκειμένου να αποφύγει το φαινόμενο του «ντόμινο» εντός του Συμφώνου της Βαρσοβίας και να αποκλείσει κάθε επιρροή των τσεχοσλοβακικών μεταρρυθμίσεων στη σοβιετική κοινωνία. Επίσης ήταν μια επίδειξη δύναμης προς τη Δύση-μια επιβεβαίωση των μεταπολεμικών σφαιρών επιρροής στην Ευρώπη. Βλ. Svetlana Savranskaya and William Taubman, «Soviet foreign policy, 1962-1975», *The Cambridge History of the Cold War*, Melvyn p. Leffler - Odd Arne Westad (επιμ.), ό.π., τόμος Β', σελ. 143-146.

Σοβιετική Ένωση, έχοντας αρχίσει να αντιλαμβάνεται ότι δε μπορεί να ανταποκριθεί στην πίεση που της ασκείται από την Αμερική και την Κίνα, αρχίζει να δρα σπασμωδικά, υπό το κράτος του πανικού και χωρίς σωστή εκτίμηση των δεδομένων, όπως έκανε στην περίπτωση της Τσεχοσλοβακίας¹¹²⁸. Όπως υπογραμμίζεται σε άλλο άρθρο όμως, μπορεί η εισβολή στην Τσεχοσλοβακία να έγινε παρορμητικά και χωρίς σωστό υπολογισμό, ωστόσο στη συνέχεια υπήρξε μια μεθοδική, σταδιακή διείσδυση στον κρατικό μηχανισμό, με τέτοιο τρόπο ώστε να μην πυροδοτηθεί η έντονη αντίδραση πατριωτών και φιλελευθέρων¹¹²⁹.

Την συζήτηση για την Τσεχοσλοβακία εμπλουτίζει με άρθρο του ο Γρηγόρης Κασιμάτης, λέγοντας ότι υπάρχουν τρεις «φατρίες» στη χώρα. Πρώτα είναι οι «μεταρρυθμιστές» που μπορεί να «ξηλώνονται» από τις θέσεις τους, αλλά οι ιδέες τους ασκούν τεράστια επιρροή. Έπειτα είναι οι «παλιοί νοβοτνικοί», αυτοί δηλαδή που παραμένουν πιστά προσκολλημένοι στα συμφέροντα της Σοβιετικής Ένωσης. Τέλος είναι οι «συμβιβαστικοί», που θα μπορούσαν να αποκληθούν και κεντρώοι και οι οποίοι από τη μία δεν θέλουν ακυρώσουν το μεταρρυθμιστικό σχέδιο του Ότα Σικ-εκ των πρωταγωνιστών της «Άνοιξης της Πράγας»- αλλά ούτε και να παρακάμψουν τους Σοβιετικούς. Και πέρα από τους πολιτικούς συσχετισμούς υπάρχει και το αίσθημα του τσεχικού λαού, που έχοντας αφυπνιστεί, αντιμετωπίζει με αδιαφορία και ειρωνικό χαμόγελο τα όσα γράφουν οι εφημερίδες ή πρεσβεύει η επίσημη τηλεόραση¹¹³⁰.

Με αφορμή το κλείσιμο ενός χρόνου από την «ομαδική σοσιαλιστική εισβολή στην Τσεχοσλοβακία», η *Νέα Εστία* τονίζει δεν υπήρξε καμία ένδειξη μετάνοιας από πλευράς Σοβιετικής Ένωσης, ίσως επειδή «ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της κομμουνιστικής κοσμοθεωρίας είναι η αξίωση του αλάθευτου»¹¹³¹. Το ερώτημα που τίθεται εδώ είναι αν το γεγονός της Τσεχοσλοβακίας θα μπορούσαν να επαναληφθούν, για παράδειγμα στη Ρουμανία, που κι αυτή εμφανίζει τάσεις ανεξαρτητοποίησης. Ωστόσο,

¹¹²⁸ *Νέα Εστία*, τ. 1000, έτος ΜΓ', 1/3/1969 (Γιάννης Χατζίνης, «Κακός υπολογισμός», σ. 283).

¹¹²⁹ *Νέα Εστία*, τ. 1005, έτος ΜΓ', 15/5/1969 (Π. Φλ., «Ο ανταγωνισμός συντηρητικών και φιλελευθέρων στον κομμουνιστικό χώρο», σ. 746).

¹¹³⁰ *Νέα Εστία*, τ. 1015, έτος ΜΓ', 15/10/1969 (Γρηγ. Κασιμάτης, «Βάσου Βασιλείου: Το δόγμα Μπρέζνιεφ», στήλη: Τα βιβλία, σ. 1475).

¹¹³¹ *Νέα Εστία*, τ. 1015, έτος ΜΓ', 15/10/1969 (Παύλος Φλώρος, «Η τραγικότητα του αδιεξόδου», στήλη: Επικαιρότητες, σ. 1467).

υπάρχουν διάφοροι παράγοντες που διαφοροποιούν τις δύο περιπτώσεις: η Ρουμανία έχει άλλου τύπου οικονομία, που δεν περιλαμβάνει τη βαριά βιομηχανία της Τσεχοσλοβακίας, επίσης δεν είναι σλαβική χώρα, ενώ επιπρόσθετα η ηγεσία της προσπαθεί να καταλαγιάσει τις ανεξάρτητες φωνές για να μην υποστεί η χώρα όσα έγιναν στην Τσεχοσλοβακία. Από την πλευρά του και το Κρεμλίνο θα δίσταζε να επαναλάβει μια αντίστοιχη εισβολή έπειτα από τη διεθνή κατακραυγή για τα προηγούμενα γεγονότα.

Το περιοδικό αναφέρει ότι γενικότερα οι αντιθέσεις ανάμεσα στη Σοβιετική Ένωση και τους δορυφόρους της έχουν αποκρυσταλλωθεί κι αυτό, αν μη τι άλλο, επιτρέπει την αποσαφήνιση των συσχετισμών στο σοσιαλιστικό μπλοκ. Οι τάσεις ανεξαρτητοποίησης που έχουν αρχίσει να εκδηλώνονται, όχι μόνο στα παραπάνω μέτωπα αλλά και σε πολλά περισσότερα, δημιουργούν πονοκεφάλους στη Σοβιετική Ένωση, που γνωρίζει ότι αν δε μπορεί να χαλιναγωγήσει τέτοιες τάσεις, για παράδειγμα στη «συγγενική» της Ουκρανία, η κατάσταση θα φύγει εκτός ελέγχου στις «φυλετικά ξένες», ασιατικές σοβιετικές χώρες.

Το κεντρικό πρόβλημα από το οποίο πηγάζουν όλα τα επιμέρους, σύμφωνα με το περιοδικό, είναι το γεγονός ότι ο ίδιος ο κομμουνισμός από αυτοσκοπός έγινε μετατραπεί σε μέσο για να διατηρηθεί η επισφαλής συνοχή στον σοσιαλιστικό συνασπισμό. Και ίσως είναι το μόνο μέσο που έχει απομείνει για να στηρίξει ολόκληρο το κοινωνικοπολιτικό σύστημα που έχει συγκροτήσει η Σοβιετική Ένωση. Για τη Μόσχα δυνάμεις όπως ο φιλελευθερισμός, ο κοινοβουλευτισμός ή η ελευθεροτυπία μπορούν να ταραξουν συθέμελα το σοβιετικό οικοδόμημα, που για να υπάρχει, πρέπει να συνεχίσουν όλα να κινούνται γύρω από τη μία, «σιδερένια», κεντρική αρχή¹¹³². Ωστόσο οι αναλυτές, υπογραμμίζει ο Παύλος Φλώρος, επιμένουν ότι, αργά ή γρήγορα, η Σοβιετική Ένωση θα αναγκαστεί να υποχωρήσει υπό το βάρος της πίεσης των φιλελεύθερων φωνών της νέας ρωσικής τάξης και των υποστηρικτών του δυτικού πολιτικού συστήματος.

¹¹³² Ο λόγος του περιοδικού εδώ παραπέμπει στη γενικότερη επιχειρηματολογία της δεξιάς για την αδυναμία των κομμουνιστικών κομμάτων να προσαρμοστούν στα δεδομένα της δεκαετίας του 1960: «Η εκκοσμίκευση, η ευημερία, η ενίσχυση της κοινωνίας των πολιτών και του ατόμου, το «λιώσιμο των πάγων» του ψυχρού πολέμου και η διεθνής ύφεση δημιουργούσαν τις προϋποθέσεις μιας περισσότερο «χαλαρής» πολιτικής ένταξης και συμπεριφοράς από αυτή στην οποία παρέπεμπε η ιστορική φυσιογνωμία των Κ.Κ., πέρα και παρά τις διακηρύξεις τους». Βλ. Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, ό.π., σ. 105.

Η *Νέα Εστία* θα επικαλεστεί για άλλη μία φορά το πρώην στέλεχος του Κομμουνιστικού Κόμματος Γιουγκοσλαβίας και «αρνητή» του κομμουνισμού στη συνέχεια, Μίλοβαν Τζίλας, για να στοιχειοθετήσει ότι ο «κομμουνισμός έχει εκφυλιστεί σε γραφειοκρατική τυραννία»¹¹³³. Το ρωσικό έθνος, με βάση τα όσα ισχυρίζεται ο Τζίλας, βλέπει μπροστά του τέλμα γι' αυτό και καθίσταται επιτακτική η ανάγκη να χαράξει ένα νέο δρόμο και να επαναπροσδιορίσει την αποστολή του. Προκειμένου να γίνει όμως αυτό, πρέπει πρώτα να λυθεί το πρόβλημα της δημοκρατίας και του ρωσικού ιμπεριαλισμού. Το σίγουρο πάντως, σύμφωνα με τον πρώην αξιωματούχο του Κομμουνιστικού Κόμματος, είναι ότι έφτασε η «αρχή του τέλους» της δικτατορίας του κόμματος στις κομμουνιστικές χώρες. Στο νέο σκηνικό που διαμορφώνεται, η δύναμη που φοβούνται περισσότερο οι Ρώσοι είναι όχι τόσο η Γερμανία όσο η ανερχόμενη Κίνα¹¹³⁴ που κατέχει ιστορικά δικαιώματα σε τμήματα της ρωσικής επικράτειας.

Ο Ανδρέας Καραντώνης από την πλευρά του μιλά για το ανεπανόρθωτο πλήγμα που έχει επιφέρει ο κομμουνισμός στην ευρωπαϊκή ενότητα η οποία, ως άλλος Πύργος της Βαβέλ, σταμάτησε στα μισά. Όπως τονίζει, λαοί όπως οι Πολωνοί, οι Ούγγροι και οι Τσεχοσλοβάκοι αλλά και εκείνοι των κομμουνιστικών Βαλκανίων, θα μπορούσαν να έχουν προσφέρει τα μέγιστα στην Ευρώπη, αντ' αυτού όμως μεταβλήθηκαν και παραμένουν «δυσπνοιακοί χώροι δραματικών κομμουνιστικών πειραμάτων»¹¹³⁵.

Το παράδειγμα της διαφοράς του βιοτικού επιπέδου και του γοήτρου ανάμεσα στην Ανατολική και τη Δυτική Γερμανία¹¹³⁶ συνοψίζει, με βάση πάντα τη θέση της *Νέας Εστίας*,

¹¹³³ *Νέα Εστία*, τ. 998, έτος ΜΓ', 1/2/1969 (Π. Φλ., «Μίλοβαν Τζίλας, ο «εξωμότης» και κατήγορος», στήλη: Επικαιρότητες, σ. 199).

¹¹³⁴ Μερικά από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κινέζικου κομμουνισμού που τον καθιστούσαν «επικίνδυνο» για το κομμουνιστικό στρατόπεδο ήταν ότι «οι κινέζοι κομμουνιστές είχαν αποκτήσει ένα οργανωμένο, ολοκληρωμένο και συγκροτημένο - ένα πιο ολοκληρωτικό- χαρακτήρα, όπως και ένα μοναδικό μείγμα αποτελεσματικών και ευφών ψυχολογικών τεχνικών». Για περισσότερα βλ. Robert Jay Lifton, *Thought, reform and the psychology of Totalism, A study of "brainwashing" in China*, Norton&Company, Νέα Υόρκη, 1961, σ. 4-5.

¹¹³⁵ *Νέα Εστία*, τ. 1000, έτος ΜΓ', 1/3/1969 (Ανδρέας Καραντώνης, «Η τυραννική αντίφαση», σ. 287).

¹¹³⁶ Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960 είχε συντελεστεί το αποκαλούμενο «γερμανικό θαύμα», με τη Δυτική Γερμανία να διαθέτει την πιο «εξαμερικανισμένη» οικονομία στην Ευρώπη και να χαρακτηρίζεται η σημαντικότερη οικονομική δύναμη της γηραιάς ηπείρου. Βλ. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο ελληνικός αντιαμερικανισμός (1947-1989)*, ό.π., σ. 103-104. Σύμφωνα με τον Tony Judt η Γερμανία ήταν η χώρα που είχε περισσότερο απ' όλες τις άλλες ανάγκη την «συλλογική, επιλεκτική λήθη» που εφαρμόστηκε σε όλη την Ευρώπη, καθώς ήταν πάρα πολλά εκείνα που έπρεπε να ξεχαστούν. Βλ. Tony Judt, *Postwar, A history of Europe since 1945*, ό.π., σ. 61-62.

όλα τα παραπάνω, υποδηλώνοντας την οριστική αποτυχία της εφαρμογής του κομμουνιστικού συστήματος¹¹³⁷. Η θέση αυτή συμβαδίζει με την κρατούσα άποψη όλων των ελληνικών κυβερνήσεων της δεκαετίας του 1960 ότι η Δυτική Γερμανία είναι η μόνη αρμόδια να εκφράσει τις θέσεις του γερμανικού λαού. Στη συνέχεια αυτής της θέσης βρίσκεται η θεωρία ότι η Δυτική Γερμανία αποτελεί βασικό σύμμαχο της Ελλάδας και υποστηρικτή στην προσπάθεια ανοικοδόμησης της χώρας. Η θέση αυτή, με τη σειρά της, εμπίπτει σε μία συνολική νοοτροπία ένταξης στη Δύση, με πυλώνες το ΝΑΤΟ, την Ευρώπη και την ΕΟΚ¹¹³⁸.

Παράλληλα με τα παραπάνω, η *Νέα Εστία* διατυπώνει δια στόματος Ηλία Βενέζη την άποψη ότι η καλλιέργεια του μίσους ανάμεσα στην Ανατολική και Δυτική Γερμανία αποτυπώνει με τον πιο εύγλωττο τρόπο το ευρύτερο χάσμα ανάμεσα στους δύο κόσμους, τον ανατολικό και το δυτικό, που οδηγεί σε αδιέξοδο¹¹³⁹. Όσο για το πιο ισχυρό σύμβολο αυτού του διχασμού, το τείχος του Βερολίνου, χαρακτηρίζεται στις σελίδες του περιοδικού «φρικτό» και «επαίσχυντο»¹¹⁴⁰, με την επισήμανση ότι χωρίζει τους ανθρώπους χωρίς κανένα ουσιαστικό λόγο¹¹⁴¹.

8.6 Σκέψεις γύρω από την αμερικανική πολιτική

Ποικίλες είναι και οι απόψεις που εκφράζονται για τα όσα συμβαίνουν στο άλλο στρατόπεδο, αυτό δηλαδή της Αμερικής. Τον τόπο που διέπεται, σύμφωνα με τη *Νέα Εστία*, από μία «εσωτερική μοναξιά» και μια «άρρωστη ψυχική ηρεμία». Παρά την αφθονία των υλικών, αυτή η «νιτσεϊκή υπερπατρίδα» θα φαντάζει πάντα ξένη, νοσηρή και

¹¹³⁷ *Νέα Εστία*, τ. 991, έτος ΜΒ', 15/10/1968 (Π. Φλ., «Κι άλλες διαμαρτυρίες για την εισβολή στην Τσεχοσλοβακία», στήλη: Επικαιρότητες, σ. 1379).

¹¹³⁸ Δημήτρης Αποστολόπουλος, «Ελλάδα- Γερμανία 1961-1967- Εξωτερική πολιτική: συνέχεια ή ασυνέχεια;», στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 340.

¹¹³⁹ *Νέα Εστία*, τ. 948, έτος ΜΑ', 1/1/1967 (Ηλίας Βενέζης, «Η παραφροσύνη και η νεότητα», σ. 4).

¹¹⁴⁰ *Νέα Εστία*, τ. 830, έτος ΛΣΤ', 1/2/1962 (Δ. Οικ., «Ογδόντα χρόνια», στήλη: Τα γεγονότα και τα ζητήματα, σ. 193).

¹¹⁴¹ Η *Νέα Εστία* ακολουθεί την αντίληψη του δυτικού κόσμου περί «τείχους του αίσχους» που οφείλεται στην πρωτοβουλία των Σοβιετικών, της οποίας η σημασία συχνά υπερεκτιμάται, παρότι, όπως επισημαίνει ο Σπύρος Λιναρδάτος, το ίδιο το γεγονός δεν όξυνε την παγκόσμια κρίση. Βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ': 1961-1964, ό.π., σ. 34.

δυσπρόσιτη στον Ευρωπαίο με το τόσο διαφορετικό παρελθόν και πολιτισμικές εμπειρίες, σημειώνει το περιοδικό. Και πάντα θα τον κάνει να αναρωτιέται για ποιο λόγο η υλική ευημερία δε φέρνει και την ψυχική και γιατί η οικονομική και πολιτική πρόοδος δεν φέρνουν στον αμερικανικό λαό ένα αέρα αισιοδοξίας¹¹⁴². Ωστόσο υπάρχουν ενδείξεις ότι το κλίμα αυτό αρχίζει να ανατρέπεται: οι Αμερικάνοι βγαίνουν σταδιακά από τον απομονωτισμό, αποτινάζουν τη νοσηρότητα και αρχίζουν να αισθάνονται «αντιαμερικανικά ή φυσιολογικά αν προτιμάτε»¹¹⁴³.

Πάντως εκείνο που εισπράττει ο αναγνώστης από τη γενικότερη στάση του περιοδικού απέναντι στην Αμερική είναι ότι ο ηγεμονικός της ρόλος θεωρείται δεδομένος και αναπόφευκτος¹¹⁴⁴, ενώ τα επιχειρήματα περί εξέλιξης των Αμερικανών που αρχίζουν να σκέφτονται αντιαμερικανικά εντάσσονται περισσότερο στην επιθυμία αποκατάστασης του προσώπου της Αμερικής και όλων των αρνητικών στοιχείων με τα οποία είναι συνδεδεμένη¹¹⁴⁵. Από την άλλη η επιφυλακτικότητα που εκφράζεται πολλές φορές απέναντι στην Αμερική μπορεί συχνά να εμπεριέχει στοιχεία πραγματικού

¹¹⁴² Το ύφος του κειμένου αυτού συμβαδίζει με εκείνο μίας σειράς κειμένων που γράφονται σε πολλά έντυπα από τα τέλη της δεκαετίας του 1940 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1960 και αφορούν σε ταξιδιωτικές εντυπώσεις Ελλήνων για την Αμερική που περιγράφουν τη δύναμη, την ευημερία, το μέγεθος της χώρας, αλλά και την αίσθηση του ανοικείου, του δυσπρόσιτου και του «οργανικά άρρωστου». Βλ. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο ελληνικός αντιαμερικανισμός (1947-1989)*, ό.π., σ. 336.

¹¹⁴³ *Νέα Εστία*, τ. 975, έτος ΜΒ', 15/2/1968 (Μαρία Περ. Ράλλη, «Αντιθέσεις σε μια μεγάλη χώρα», σ. 215).

¹¹⁴⁴ Ο φιλοαμερικανισμός αποτέλεσε μέρος της ιδεολογίας της εθνικοφροσύνης προβαλλόμενος ως «στρατηγική, ιδεολογική και πολιτική επιλογή» στον αντίποδα του κομμουνισμού. Βλ. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο ελληνικός αντιαμερικανισμός (1947-1989)*, ό.π., σ. 157-158. Ωστόσο σε αρκετές φάσεις, από το 1954 κι έπειτα σημειώνονται «ρωγμές» στο αμερικανικό σύμβολο. Για παράδειγμα ο εθνικόφρων λόγος, στέκεται, με αφορμή τις εξελίξεις στο Κυπριακό, κριτικά απέναντι στον αμερικανικό παράγοντα και τον «ελεύθερο κόσμο». Με τη μεγαλύτερη απομάκρυνση από τον εμφύλιο και τις εξελίξεις στα εθνικά θέματα σταδιακά ο αντιαμερικανισμός συναντάται από κοινού στις αντίπαλες ιδεολογίες του εθνικισμού, της εθνικοφροσύνης και του κομμουνισμού. Βλ. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο ελληνικός αντιαμερικανισμός (1947-1989)*, ό.π., σ. 247 και 322-324.

¹¹⁴⁵ Η δεκαετία του 1960 χαρακτηρίζεται από «ανάδειξη της πολιτιστικής σημασίας της Αμερικής» και «ανασκευή του κακού μύθου του αμερικανισμού». Βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ. 179. Για την πλήρη επικράτηση της άποψης ότι «όλοι οι αμερικανοί είναι κακοί» κατά τις δύο προηγούμενες δεκαετίες βλ. W. Scott Lucas, «Revealing the Parameters of Opinion: An Interview with Frances Stonor Saunders», στο Giles Scott-Smith, Hans Krabbendam (επιμ.), *The Cultural Cold War in Western Europe 1945-1960*, ό.π., σ. 30.

αντιαμερικανισμού, ο οποίος εξάλλου στην περίπτωση της Ελλάδας δεν υπήρξε αποκλειστικό προνόμιο του αριστερού χώρου¹¹⁴⁶.

Ο απομονωτισμός της Αμερικής που, όπως επισημάνθηκε, θεωρείται από τη *Νέα Εστία* χαρακτηριστικό που τείνει να ξεπεραστεί, επανέρχεται σ' ένα κείμενο με περισσότερο πολιτική υφή που υποστηρίζει ότι, ιδίως μετά το Περλ Χάρμπορ, το στοιχείο αυτό της αμερικανικής πολιτικής έχει «εξατμιστεί». Παράλληλα έχει αρχίζει να διακινείται η άποψη ότι αν οι ΗΠΑ θέλουν να ηγηθούν ολόκληρου του κόσμου πρέπει να συνυπολογίσουν τις τεράστιες ευθύνες που συνεπάγεται κάτι τέτοιο. Η θέση αυτή, σύμφωνα με το κείμενο που γράφεται εν όψει των αμερικανικών εκλογών του 1964, συμβαδίζει με τις ιδέες του ρεπουμπλικάνου υποψηφίου Μπάρρυ Γκολντγουότερ. Ο τελευταίος, όπως επισημαίνεται, δεν έχει εξτρεμιστικές προτάσεις σε σχέση με τους εξοπλισμούς ή το ρόλο της Ευρώπης και μάλιστα πολλές φορές οι απόψεις του συγκλίνουν με αυτές του Ντε Γκωλ ή του Άγγλου πρωθυπουργού¹¹⁴⁷. Πάντως παρά την υποστήριξη που παρέχει εδώ η *Νέα Εστία* στον ρεπουμπλικανό υποψήφιο, στην πραγματικότητα οι θέσεις του Γκολντγουότερ υπήρξαν βαθιά συντηρητικές και οι προαναγγελίες του, αντίθετα απ' ότι ισχυρίζεται το περιοδικό, πολλές φορές εξτρεμιστικές¹¹⁴⁸: κλιμάκωση του πολέμου στο Βιετνάμ, όχι στην πολιτική της ειρηνικής συνύπαρξης κ.ο.κ. Όλα αυτά εξάλλου χρησιμοποιήθηκαν από τους πολιτικούς του αντιπάλους ως επιχειρήματα εναντίον του στο πλαίσιο του προεκλογικού αγώνα και συνέβαλαν σε μεγάλο βαθμό στην άνετη νίκη του προέδρου Τζόνσον. Σημειωτέον ότι την ίδια περίοδο ο συντηρητισμός γνωρίζει και άλλες εκλογικές ήττες, αυτή τη φορά στην Ευρώπη, όπου για παράδειγμα στην Αγγλία στις εκλογές του Οκτωβρίου 1964 επικρατούν οι εργατικοί και στις δημοτικές

¹¹⁴⁶ Σύμφωνα με τη Ζηνοβία Λιαλιούτη ο ελληνικός αντιαμερικανισμός αποτελεί «δυνάμει πεδίο διαπαραταξιακής και διακομματικής σύγκλισης και συναίνεσης». Βλ. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο ελληνικός αντιαμερικανισμός (1947-1989)*, ό.π., σ. 27. Ωστόσο, όπως αναφέρει η ίδια, στην Ελλάδα ο αντιαμερικανικός λόγος που αρθρώθηκε με άξονα την εθνική ανεξαρτησία περιορίστηκε στον αριστερό χώρο, λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών που επικράτησαν στη μετεμφυλιακή Ελλάδα και τον οξύ αντικομμουνισμό. Αντιθέτως σε χώρες όπως η Γερμανία και η Γαλλία ο «κυριαρχικός/εθνικιστικός αντιαμερικανισμός» προέρχεται σε μεγάλο βαθμό από τη δεξιά ή ακόμη και την ακροδεξιά. Βλ. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο ελληνικός αντιαμερικανισμός (1947-1989)*, ό.π., σ. 224-225.

¹¹⁴⁷ *Νέα Εστία*, τ. 892, έτος ΛΗ', 1/9/1964 (Γρηγόρης Κασσιμάτης, «Στοχασμοί για την Αμερική α'», σ. 1217).

¹¹⁴⁸ Για τους θεωρητικούς που αντιμετώπισαν το φαινόμενο Γκολντγουότερ ως εξτρεμιστικό και αντίθετο προς το «αντιολοκληρωτικό ήθος» βλ. Despina Papadimitriou, «Establishing the cultural identity of the west in the early Cold War: A conceptual approach» στο *Historein*, ό.π., σ. 76-77.

εκλογές της Ιταλίας οι κομμουνιστές βλέπουν το ποσοστό τους να αυξάνεται σημαντικά και έτσι κερδίζουν σημαντικούς δήμους¹¹⁴⁹.

Επιστρέφοντας στην αμερικανική πολιτική, απέναντι στο θέμα του Βιετνάμ η *Νέα Εστία* θα διατηρήσει σταθερά επικριτικό τόνο. Τον Οκτώβριο του 1968 η πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών θα χαρακτηριστεί «περίεργη», αφού, με βάση το σκεπτικό της *Νέας Εστίας*, είναι παράδοξο από τη μία οι Αμερικάνοι να αυξάνουν τον στρατό τους στο Βιετνάμ κατά πεντακόσιες χιλιάδες και την ίδια στιγμή να μη μπορούν να αποφασίσουν αν θα αυξήσουν ή θα ελαττώσουν τη δύναμη τους στη Δυτική Γερμανία κατά τριάντα χιλιάδες¹¹⁵⁰. Όπως θα υποστηρίξει σε άλλο κείμενο ο Πέτρος Χάρης, πρόκειται για ένα «φοβερό πόλεμο» που χαρακτηρίζεται από «απίστευτες αγριότητες». Αν η ένταση στο Βιετνάμ, συνεχίζει, δεν τεθεί υπό έλεγχο σύντομα, είναι πολύ πιθανό να αποβεί μοιραία όχι μόνο για το ίδιο το Βιετνάμ, αλλά για ολόκληρη την Ασία¹¹⁵¹.

Όσον αφορά στην πολιτική της Αμερικής απέναντι στα ελληνικά συμφέροντα, η *Νέα Εστία* θεωρεί ότι υπάρχει ένα βασικό «αγκάθι» στον τρόπο που οι Αμερικανοί αντιλαμβάνονται τα πράγματα και αυτό έχει να κάνει με την εκτίμηση που έχουν προς την Τουρκία, η οποία αποδεικνύεται επιζήμια για την Ελλάδα. Θεωρούν δηλαδή ότι η Τουρκία είναι η «βάση της άμυνας του ελεύθερου κόσμου στην ανατολική μεσόγειο» και ο λαός τους «πολυάριθμος, ανδρείος και πιστός». Έτσι, στην προσπάθειά τους να μην προκαλέσουν τους Τούρκους με οποιαδήποτε ενέργειά τους καταλήγουν να αδικούν τους Έλληνες¹¹⁵², αναφέρει η *Νέα Εστία*, συμμεριζόμενη την ανησυχία πολλών πλευρών για την γενικότερη πορεία πλεύσης της αμερικανικής στρατηγικής κατά τη δεκαετία του 1960 που είχε προτάξει άλλες προτεραιότητες πέραν της ελληνικής¹¹⁵³.

¹¹⁴⁹ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Ε': 1964-1967, ό.π., σ. 104-105.

¹¹⁵⁰ *Νέα Εστία*, τ. 991, έτος ΜΒ', 15/10/1968 (Π. Φλ., «Κι άλλες διαμαρτυρίες για την εισβολή στην Τσεχοσλοβακία», στήλη: Επικαιρότητες, σ. 1379).

¹¹⁵¹ *Νέα Εστία*, τ. 926, έτος Μ', 1/2/1966 (Πέτρος Χάρης, «Χωρίς πολλές ελπίδες...», στήλη: Προβλήματα κι ερωτήματα, σ. 142).

¹¹⁵² *Νέα Εστία*, τ. 894, έτος ΛΗ', 1/10/1964 (Γρηγόρης Κασιμάτης, «Στοχασμοί για την Αμερική Γ'», σ. 1397).

¹¹⁵³ Σύμφωνα με τους Ριζά-Στεφανίδη η ανασφάλεια στην ελληνική πλευρά άρχισε να προκαλείται στις αρχές της δεκαετίας του 1960 όταν η αμερικανική στρατηγική άλλαξε δεδομένου του κλίματος ύφεσης. Την ίδια περίοδο η προσέγγιση Μόσχας-Βελιγραδίου και η ανακίνηση του μακεδονικού ζητήματος από το Σκόπια, παράλληλα με το γεγονός ότι η Ουάσιγκτον άφηνε ανοιχτό το ενδεχόμενο προσέγγισης με το Βελιγράδι ενέτειναν την ανασφάλεια, που κορυφώθηκε με τη διακοπή της δωρεάν βοήθειας το 1963. Βλ. Σωτήρης

Στα τέλη της δεκαετίας του 1960 η *Νέα Εστία* δημοσιεύει κείμενο που συνοψίζει τα λάθη της αμερικανικής πολιτικής που στράφηκαν εναντίον της ίδιας της Αμερικής. Αρχικά ο Γρηγόρης Κασιμάτης που υπογράφει το κείμενο λέει ότι η Λατινική Αμερική χάθηκε για τους Αμερικάνους λόγω των αποικιακών εταιριών που οι ίδιοι με «περισσή ξετσιπωσιά» είχαν υποστηρίξει. Στην περίπτωση του Περού, σημειώνει ο γράφων, οι φίλοι των Αμερικανών στρατιωτικοί που κατέλαβαν την εξουσία εθνικοποιούν την αμερικανική Ιντερνάσιοναλ Πετρόλιουμ Κόμπανυ και μοιράζουν στο λαό «τσιφλίκια» που ανήκαν σε αμερικανικές εταιρείες. Στην δε περίπτωση της Κούβας, οι Αμερικανοί και μαζί μ' αυτούς ολόκληρος ο κόσμος βλέπουν με έκπληξη το καθεστώς του Κάστρο να κρατάει 11 χρόνια και να έχει μάλιστα την προοπτική να παραμείνει, αντλώντας δύναμη από την πίστη των Κουβανών. Μια πίστη που πηγάζει από το όραμα όχι του κομμουνισμού, που σύμφωνα με τη *Νέα Εστία* στην πραγματικότητα δεν υπάρχει, αλλά της αλλαγής των κοινωνικών και οικονομικών όρων¹¹⁵⁴. Κι από εκεί ο Γρηγόρης Κασιμάτης μεταβαίνει στην περίπτωση της Λιβύης, όπου οι Αμερικανοί είχαν «σπουδαίες βάσεις», όπως χαρακτηρίζονται. Στη συνέχεια έγινε μια «ψευτοεπανάσταση», με την οποία καταργήθηκε ο έτσι κι αλλιώς απών βασιλιάς και επλήγη ο απολυταρχισμός των πλουσίων, ενώ ζητήθηκε και η απομάκρυνση των αμερικανο-βρετανικών βάσεων¹¹⁵⁵.

Με όλα τα παραπάνω το περιοδικό προσπαθεί να στοιχειοθετήσει την απώλεια του ελέγχου σε πολλά μέτωπα από πλευράς Αμερικανών που από τη μία προκαλεί ένα έντονο κύμα αντιαμερικανισμού κι από την άλλη δίνει δύναμη σε καταστάσεις που, πέρα από το αν επιλέγουν να αυτοχαρακτηρίζονται κομμουνιστικές ή μη, εκπροσωπούν και ενδυναμώνονται από ένα παγκόσμιο κύμα αλλαγής και ανανέωσης. Με άλλα λόγια το περιοδικό περιγράφει τις αστοχίες της αμερικανικής πολιτικής και τις ευθύνες της για την

Ριζάς-Ιωάννης Στεφανίδης, «Ο “ξένος παράγοντας”, Οι ελληνοαμερικανικές σχέσεις 1949-1974», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 117.

¹¹⁵⁴ Στην περίπτωση της Κούβας είναι εμφανές, αν μη τι άλλο, η ρήξη με «θεμελιώδη δόγματα του σταλινικού κομμουνισμού», όπως ο ηγετικός ρόλος του κόμματος και ο εθνικοδημοκρατικός χαρακτήρας της επανάστασης, ενώ τα ίδια τα γεγονότα της κουβανέζικης επανάστασης «εγκαινίασαν ένα καινούργιο κεφάλαιο στην ιστορία του λατινοαμερικανικού κομμουνισμού, με την εμφάνιση του καστρικού ή ορθότερα του γκεβαρικού ρεύματος». Βλ. Michael Löwy, «Προσωπικότητες του λατινοαμερικανικού κομμουνισμού», στο *ο Αιώνας των κομμουνισμών*, ό.π., σ. 636.

¹¹⁵⁵ *Νέα Εστία*, τ. 1015, έτος ΜΓ', 15/10/1969 (Γρηγ. Κασιμάτης, «Βάσου Βασιλείου: Το δόγμα Μπρέζνιεφ», στήλη: Τα βιβλία, σ. 1475).

«ισχυροποίηση», σε πολλές περιπτώσεις, του αντιπάλου, δηλαδή του κομμουνισμού, που από ιδεολογικής άποψης η *Νέα Εστία* θεωρεί οριστικά «εξοφλημένο»¹¹⁵⁶.

8.7 Ο τρίτος «παίκτης» της παγκόσμιας σκακιέρας

Εκτός από τις δύο βασικές δυνάμεις που κινούν τα παγκόσμια νήματα, η *Νέα Εστία* αναφέρεται και αναδεικνύει την Κίνα ως τον «παίκτη» εκείνο που κρατάει μεγάλη δύναμη στα χέρια του και έτσι καθίσταται ικανός να προκαλέσει ανατροπή των διεθνών ισορροπιών και αλλαγή των όρων στο παγκόσμιο παιχνίδι ισχύος, με απρόβλεπτα και εν δυνάμει «τρομακτικά» αποτελέσματα¹¹⁵⁷. Δεν είναι τυχαίο που το περιοδικό χαρακτηρίζει την Κίνα το «σκοτεινό αίνιγμα και τη μεγάλη απειλή του καιρού μας»¹¹⁵⁸.

Σ' ένα άρθρο των αρχών του 1960, ο Σταύρος Κωστόπουλος κάνει μία απόπειρα να αποσαφηνίσει τα χαρακτηριστικά της κινεζικής οικονομίας, συσχετίζοντας τα με το πολιτικό πλαίσιο. Όπως επισημαίνει, η Κίνα διαθέτει μια οικονομία γεωργικού χαρακτήρα που όμως έχει αρχίσει να χαράσσει νέα σχέδια οικονομικής ανάπτυξης, τα οποία περιλαμβάνουν στροφή προς τη βιομηχανία, με εκβιομηχάνιση της υπαίθρου. Από την άλλη, ακόμη κι αν αυτές οι προσπάθειες δείξουν ότι αποφέρουν καρπούς, θα είναι δύσκολο να μεταβληθεί ο βαθύτερος χαρακτήρας της κινεζικής οικονομίας, που είναι παραδοσιακά αγροτικός¹¹⁵⁹. Η φύση μάλιστα της κινεζικής οικονομίας ήταν αυτή που καθόρισε και την πορεία της κομμουνιστικής επανάστασης στη χώρα, η οποία επιδίωκε να εξυγιάνει την κατάσταση στην ύπαιθρο, όπου 10% των ανθρώπων είχαν στα χέρια τους το 90% της γης.

¹¹⁵⁶ Στη συνύπαρξη του με τον αντικομμουνισμό, ο ανταμερικανισμός πολλές φορές αναγκαζόταν να υποχωρήσει ως δευτερή προτεραιότητα. Για παράδειγμα πολλοί ευρωπαίοι σοσιαλιστές ή σοσιαλδημοκράτες, παρότι δεν ήταν καθόλου «ενθουσιώδεις» σε σχέση με την πολιτική των ΗΠΑ, ήταν σταθεροί αντικομμουνιστές, αφοσιωμένοι στη μάχη κατά του εχθρού και βασικοί εταίροι της αντικομμουνιστικής συμμαχίας. Dino Knudsen, «The Nordic Trade Union Movement and Transnational Anti-Communist Networks in the Early Cold War», στο Luc van Dongen, Stéphanie Roulin, Giles Scott-Smiths (επιμ.), *Transnational Anti-Communism and the Cold War, Agents, Activities, and Networks*, ό.π., σελ. 39.

¹¹⁵⁷ Το κινεζικό κομμουνιστικό κόμμα είχε εξ αρχής σαφή ολοκληρωτικά χαρακτηριστικά: «διεθνές στην οργάνωσή του, καθολικό στην ιδεολογική του σκοπιά και παγκόσμιο στις πολιτικές του βλέψεις». Βλ. Hannah Arendt, *Το ολοκληρωτικό Σύστημα*, ό.π., σελ. 12.

¹¹⁵⁸ *Νέα Εστία*, τ. 959, έτος ΜΑ', 15/6/1967 (Πέτρος Χάρης, στήλη: Προβλήματα κι ερωτήματα, σ. 772).

¹¹⁵⁹ Για τον αγροτικό χαρακτήρα της κινεζικής οικονομίας βλ. Ronald Rew, «Ο κινεζικός πολιτισμός», στο *Ο αιώνας των κομμουνισμών*, ό.π., σ. 328-329.

Όπως υποστηρίζει ο γράφων, το κινέζικο προλεταριάτο, μετά την πανωλεθρία του 1927 έχασε τον πρωταγωνιστικό του ρόλο στην κομμουνιστική επανάσταση. Τον συγκεκριμένο ρόλο ανέλαβε, μετά την οριστική επικράτηση του κομμουνισμού το 1949, η μεγάλη αγροτική μάζα, η οποία έγινε ο σκληρός πυρήνας του κομμουνιστικού στρατού. Κάπως έτσι γεννήθηκε το αίτημα για διανομή γης στους ακτήμονες που αποτέλεσε έναν από τους βασικούς λόγους της πτώσης του Τσανγκ Και Σεκ και συνάμα πηγή δύναμης για τον Μάο Τσε Τουνγκ. Ο τελευταίος, κατάφερε να κρατήσει αναμμένη τη φλόγα της επανάστασης, άλλοτε εξοβελίζοντας από το ΚΚ Κίνας παλαιά στελέχη κι άλλοτε δείχνοντας απειθαρχία απέναντι στη Μόσχα¹¹⁶⁰.

Ο αυταρχισμός του κομμουνιστικού καθεστώτος είναι μόνιμο μοτίβο στις αναλύσεις σε σχέση με την Κίνα. Ανάμεσα στις εκδηλώσεις αυτού του αυταρχισμού είναι η παρακώλυση της πολιτιστικής άνθησης και της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Σύμφωνα με τη *Νέα Εστία*, μια από τις πιο καταστροφικές δράσεις του καθεστώτος στην Κίνα είναι ότι δεν αφήνει τα «ατελείωτα στρώματα πολιτισμού» να ξετυλιχτούν και το «απέραντο δυναμικό καλλιτεχνικής δημιουργίας» να εκδηλωθεί¹¹⁶¹.

Από την άλλη, όπως αναφέρεται, οι πνευματικές και ηθικές δυνάμεις της χώρας δίνουν αγώνα για να παραμείνουν ζωντανές και να αντισταθούν στο «μεγάλο ρεύμα της εποχής μας που λέγεται κομμουνισμός». Και παρότι αυτό το ρεύμα μοιάζει ικανό να παρασύρει τα πάντα στο διάβα του, εν τέλει ο πανάρχαιος πολιτισμός της Κίνας δεν μπορεί παρά να βρει τρόπο να έρθει και πάλι στην επιφάνεια, όπως έκανε σε όλες τις φάσεις της ιστορίας της χώρας. Ο εχθρός, ωστόσο, δηλαδή ο κομμουνισμός, γράφει ο Σταύρος Κωστόπουλος, είναι ακόμη πιο επικίνδυνος «από μια συνηθισμένη επιδρομή άγριων

¹¹⁶⁰ *Νέα Εστία*, τ. 780, έτος ΛΔ', 1/1/1960 (Σταύρος Κωστόπουλος, «Το αληθινό πρόσωπο της Κίνας», σ. 215). Από τη στιγμή που ο Μάο ανέλαβε την ηγεσία του Κομμουνιστικού Κόμματος Κίνας η επιρροή της Μόσχας πάνω στην Κίνα είχε αρχίσει να μειώνεται. Ακόμη και την περίοδο που ο Μάο δήλωνε αφοσίωση απέναντι στη Μόσχα, επί της ουσίας χάρασσε δική του πορεία, ενώ ο Στάλιν απέφευγε για λόγους στρατηγικής να προκαλεί τον «ανεξάρτητο στην ουσία γίγαντα». Αντιθέτως, ο Χρυστόσοφ δυναμίτισε το κλίμα στα τέλη της δεκαετίας του 1950, προκαλώντας την «οργισμένη αντίδραση» της Κίνας που αμφισβήτησε ευθέως τη σοβιετική ηγεσία επί του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος. Βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων, Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας, 1914-1991*, ό.π., σελ. 507.

¹¹⁶¹ *Νέα Εστία*, τ. 785, έτος ΛΔ', 15/3/1960 (Σταύρος Κωστόπουλος, «Πνευματική και καλλιτεχνική ζωή στη Νέα Κίνα», σ. 388).

φυλών»¹¹⁶². Και με την ιδεολογική του αδιαλλαξία έχει καταργήσει κάθε έννοια ελεύθερης σκέψης, κίνησης και δράσης¹¹⁶³.

Η *Νέα Εστία* προσπαθεί να προσδιορίσει τη θέση της Κίνας στον παγκόσμιο χάρτη στις αρχές της δεκαετίας του 1960 μέσα από άρθρο του πολωνοαμερικανού διεθνολόγου και σφοδρού πολέμιου του κομμουνισμού Ζμπίγκνιου Μπρεζίνσκι¹¹⁶⁴. Το άρθρο ξεκινά από τη διαπίστωση ότι η σταλινική περίοδος του κομμουνισμού είναι παρελθόν μαζί με όλα τα χαρακτηριστικά της. Και πλέον η Κίνα ορθώνει το ανάστημά της απέναντι στο επιχείρημα της σοβιετικής κυριαρχίας, εντείνοντας ακόμη περισσότερο την κόντρα ανάμεσα στις δυο δυνάμεις¹¹⁶⁵. Μία κόντρα που ξεκίνησε με αφορμή τις «καυχησιολογίες» των σοβιετικών για υπεροχή στα πυρηνικά όπλα και επεκτάθηκε σε θέματα όπως η εσωτερική ανοικοδόμηση του κομμουνισμού και η εκμετάλλευση των επαναστάσεων στις ξένες χώρες. Ο Μπρεζίνσκι επικαλείται το βιβλίο του Γιουγκοσλάβου αντιπροέδρου Καρδέλι, ο οποίος αναφέρει ότι οι Κινέζοι προσπαθούν να γίνουν οι κυρίαρχοι του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος. Και το κάνουν αυτό υιοθετώντας ένα «ψευδο-αριστερισμό», που απομακρύνεται από τις αρχές του μαρξισμού-λενινισμού. Ωστόσο, αυτά τα χαρακτηριστικά, σε συνδυασμό με τον εξτρεμισμό που τους χαρακτηρίζει, θα τους ρίξουν στη «λήθη της ιστορίας», όπως έγινε με τον Τρότσκι, εκτιμά ο Καρδέλι¹¹⁶⁶.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η αντίδραση του περιοδικού απέναντι στην «μορφωτική επανάσταση» του 1966 και την εκκαθάριση των αντιφρονούντων. Η *Νέα Εστία* αναφέρεται στην «κινητοποίηση δύο εκατομμυρίων ερυθροφρουρών

¹¹⁶² *Νέα Εστία*, τ. 798, έτος ΛΔ', 1/10/1960 (Σταύρος Κωστόπουλος, «Αναδρομές σε μακρινούς χρόνους και τόπους», σ. 1262).

¹¹⁶³ *Νέα Εστία*, τ. 812, έτος ΛΕ', 1/5/1961 (Πέτρος Χάρης, «Η Κίνα έξω από τα τείχη, Η Νέα Πολιτεία» σ. 562).

¹¹⁶⁴ Σημειώνεται ότι ονόματα στενά συνδεδεμένα με την αντικομμουνιστική στρατηγική των ΗΠΑ και μάλιστα στην πιο σκληροπυρηνική εκδοχή της, όπως αυτό του Μπρεζίνσκι, είναι ευκολότερα δημοσιεύσιμα στη *Νέα Εστία*, παρά στις *Εποχές* που προσπαθούν, ως έναν βαθμό τουλάχιστον, να υπερασπιστούν τις διακηρύξεις τους περί ίσων αποστάσεων από Αμερική και ΕΣΣΔ.

¹¹⁶⁵ Η Κίνα διεκδικεί κατά τη δεδομένη φάση από τους σοβιετικούς «ισότιμη θέση στην αρχηγία του σοσιαλιστικού στρατοπέδου», εκμεταλλευόμενη μάλιστα τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει η ΕΣΣΔ στην επιβολή του ελέγχου της στο ανατολικό στρατόπεδο. Βλ. Serge Bernstein-Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, ό.π., σ. 242.

¹¹⁶⁶ *Νέα Εστία*, τ. 806, έτος ΛΕ', 1/2/1961 (Zbigniew Brzezinski, «Σοσιαλισμός και πόλεμος»).

χαρακτηρίζοντας το γεγονός «κοσμοϊστορικό», ενώ τονίζει ότι το κίνημα χαρακτηρίστηκε «μορφωτική επανάσταση» για να έχει μια επίφαση ιδεολογίας. Η κυρία Μάο, μάλιστα, αναφέρει ειρωνικά η *Νέα Εστία*, διορίστηκε αρχηγός της επαναστατικής ομάδας και μορφωτική σύμβουλος του Κινεζικού Στρατού, γεγονός που δείχνει με ακόμη μεγαλύτερη σαφήνεια την πρόθεση της κινεζικής ηγεσίας για σκληρή εκκαθάριση. Σε μια φάση που, όπως υποστηρίζει το περιοδικό, η Ρωσία μετριάζει τη στάση της και ολόκληρη η ανθρωπότητα προσπαθεί να ορθοποδήσει έπειτα από δυο καταστροφικούς πολέμους, η Κίνα γίνεται όλο και πιο αυταρχική, θέλοντας να ισοπεδώσει οτιδήποτε δεν προάγει την κομμουνιστική ιδεολογία. Είναι γεγονός ότι η αδιαλλαξία των Κινέζων τους έκανε να κατηγορούν τη Σοβιετική Ένωση για υποχωρητικότητα¹¹⁶⁷ ή και συνεργασία με τις ΗΠΑ, ενώ η Σοβιετική Ένωση κατηγορούσε τους Κινέζους για φιλοπόλεμη στάση¹¹⁶⁸. Το περιοδικό καταλήγει σε σχέση με την Κίνα: «Μια κλίκα μεγαλομανών, φανατικών και «παρανοϊκών» ατόμων απεργάζεται από τα πέρατα της Ασίας τον ολοκληρωτικών όλεθρο των απογόνων μας»¹¹⁶⁹.

8.8. Η ένταση στη Μέση Ανατολή και το φυλετικό ζήτημα στην Αφρική

Εκτός όμως από τα κεντρικά μέτωπα της έντασης διεθνώς, το περιοδικό δημοσιεύει συχνά κείμενα που εστιάζουν στις υπόλοιπες εστίες αναταραχών ανά την υφήλιο. Μία από αυτές είναι το μεσανατολικό, όπου αν και παρέμενε σημείο έντονου ενδιαφέροντος των δύο υπερδυνάμεων, οι εναλλασσόμενες συμμαχίες και η πολυπλοκότητα των γεγονότων καθιστούσε συχνά αδιαφανή την τακτική ΗΠΑ και ΕΣΣΔ στην περιοχή¹¹⁷⁰.

¹¹⁶⁷ Οι Κινέζοι, θέλοντας «να αποκαταστήσουν τον Στάλιν», κατήγγειλαν τις ρωσικές προσπάθειες για φιλελευθεροποίηση σαν «ρεβιζιονιστικές παρεκκλίσεις», ενώ το 1966 ακολούθησε η «εντελώς αδίστακτη», αν και ανεπιτυχής προσπάθεια για «διάβρωση όλων των επαναστατικών κινήματων από Κινέζους πράκτορες και αναβίωση της Κομιντέρν υπό την ηγεσία του Πεκίνου». Βλ. Hannah Arendt, *Το ολοκληρωτικό Σύστημα*, ό.π., σελ. 12.

¹¹⁶⁸ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Ε':1964-1967, ό.π., σ. 341.

¹¹⁶⁹ *Νέα Εστία*, τ. 948, έτος ΜΑ', 1/1/1967 (Π. Φλ., στήλη: Επικαιρότητες, «Νέες εξελίξεις στην Κίνα», σ. 41).

¹¹⁷⁰ Η κατάσταση στη Μέση Ανατολή δεν ήταν εύκολο να αντιμετωπιστεί πάντα από τις ΗΠΑ, καθώς υπήρχαν σε σταθερή βάση ανοικτά μέτωπα όπου εμπλέκονταν άμεσα αρκετοί σύμμαχοι της Αμερικής (Ισραήλ, Τουρκία, Ιράν κ.λπ). Επίσης πολλές επαναστάσεις όπου είχαν ανάμιξη χώρες όπως η Αίγυπτος, το Ιράν και η Συρία κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του 1950 και 1960 θεωρούνται «περιφερειακές» ως προς

Σ' ένα από τα σχετικά κείμενα η *Νέα Εστία* αναφέρει πόσο σκληρό είναι για πολλούς εβραίους να ζουν μακριά από την Παλαιστίνη που χαρακτηρίζεται ως το χώμα που έχει «στοργικά φυλάξει» τους προγόνους τους. Από τη σύγκρουση που λαμβάνει χώρα στην περιοχή, συμπληρώνει, πρέπει να προκύψει ένα «συγχρονισμένο κοινωνικό σύνολο» με σεβασμό στις ρίζες, τις τόσο σημαντικές για τη «δυνατή και βασανισμένη» εβραϊκή ράτσα¹¹⁷¹.

Σε άλλο κείμενο, με θέμα τις σχέσεις Ρωσίας- Ισραήλ, εκφράζεται η σημασία που έχει η συμμαχία με τον εβραϊκό κόσμο, εν προκειμένω για τους τους Ρώσους:

«Το Κρεμλίνο ξέρει καλά πώς ο σιωνισμός, για πολλούς λόγους, υλικούς και ψυχολογικούς, αντιπροσωπεύει αξιόλογη δύναμη στον κόσμο. Το συμφέρον της Ρωσίας είναι να τα έχει καλά με τους Εβραίους και με το κράτος Ισραήλ. Οι Άραβες, πολυποίκιλο μουσουλμανικό μωσαϊκό, μ' όλο τον θόρυβο που κάνουν, δεν αποτελούν στον κόσμο υπολογίσιμη θετική δύναμη».¹¹⁷²

Η ειρήνη στη Μέση Ανατολή, αναφέρεται αλλού, πρέπει να διασφαλιστεί με κάθε τρόπο, μέσα από την προσπάθεια και την συνεισφορά όλων των λαών που έχουν πρωταγωνιστήσει στην κρίση. Διαφορετικά, αν η Μέση Ανατολή καταστρέψει όσα έχει δημιουργήσει ανά τους αιώνες, οι συνέπειες θα είναι επώδυνες όχι μόνο για την ίδια αλλά και για όλους του λαούς της Μεσογείου και ίσως ολόκληρου του κόσμου¹¹⁷³.

τον ψυχρό πόλεμο. Χαρακτηριστικά: «η ΕΣΣΔ ήταν από τις πρώτες χώρες που αναγνώρισαν το νέο κράτος του Ισραήλ, το οποίο αργότερα έγινε ο κυριότερος σύμμαχος των ΗΠΑ στην περιοχή, καθώς και αραβικά ή άλλα ισλαμικά κράτη με δεξιά ή αριστερά καθεστώτα, τα οποία μάλιστα καταδίωκαν απηνώς τον κομμουνισμό στο εσωτερικό τους». Βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων, Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας, 1914-1991*, ό.π., σελ. 459-460. Από τη δεκαετία του 1950 και μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960 οι ΗΠΑ δίσταζαν να υποστηρίξουν το Ισραήλ, φοβούμενες ότι με τον τρόπο αυτό θα οδηγούσαν στην προσέγγιση των τα αραβικών κρατών με τους σοβιετικούς. Για τον λόγο αυτό απέρριπταν την ιδέα να γίνει το Ισραήλ μέλος του NATO και συνολικά υιοθέτησαν μια πολιτική που θα μπορούσε πολλές φορές να χαρακτηριστεί αντι-ισραηλινή. Ο στενός δεσμός ΗΠΑ-Ισραήλ δημιουργήθηκε στην ουσία μετά τον αραβο-ισραηλινό Πόλεμο του 1967, όταν η Ουάσιγκτον έθεσε υπό την προστασία της το Ισραήλ. Βλ. Martin van Creveld, *Το NATO, το Ισραήλ και η ειρήνη στη Μέση Ανατολή* Δελτίο NATO, Χειμώνας 2005, <https://www.nato.int/>.

¹¹⁷¹ *Νέα Εστία*, τ. 914, έτος ΛΘ', 1/8/1965 («Παλιοί και νέοι λαϊκοί», στήλη: Προβλήματα και ερωτήματα, σ. 974).

¹¹⁷² *Νέα Εστία*, τ. 1002, έτος ΜΓ', 1/4/1969 (Π. Φλ., «Ο πολιτιστικός αγώνας στον κομμουνιστικό χώρο», στήλη: Επικαιρότητες, σ. 532).

¹¹⁷³ *Νέα Εστία*, τ. 964, έτος ΜΑ', 1/9/1967 (Π. Χ., «Ένα σημαντικό γεγονός», στήλη: Τα γεγονότα και τα ζητήματα, σ. 1169).

Όσον αφορά στη γειτονική Αφρική, η *Νέα Εστία* αναφέρεται στην σταδιακή ανεξαρτητοποίηση των χωρών της Μαύρης Ηπείρου, η οποία έγινε, όπως έχει προαναφερθεί, σημαντικό πεδίο αντιπαράθεσης ανάμεσα στους ισχυρούς του κόσμου¹¹⁷⁴, τόσο σε στρατιωτικό/πολιτικό επίπεδο, όσο και στο πλαίσιο του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου, με επιχειρήματα την ανάπτυξη, την πρόοδο και τον εκπολιτισμό του τρίτου κόσμου. Η *Νέα Εστία* αναδεικνύει ως μείζον είναι το θέμα της διαμάχης λευκών και μαύρων στην Αφρική. Όπως σημειώνει το περιοδικό, όσο οι αφρικανικοί λαοί σημειώνουν πρόοδο και όσο επίκειται η ανεξαρτητοποίηση των μαύρων κρατιδίων, τόσο οι λευκοί της Αφρικής μάχονται να διατηρήσουν το υπάρχον status quo. Η κυβέρνηση της Νοτίου Αφρικής, συμπληρώνει, δεν θέλει την «αποφυλετοποίηση» των μαύρων και προσπαθεί να κρατάει ζωντανές πρακτικές όπως η εξαγορά της συζύγου ή η πολυγαμία, που καταδικάζονται στις δυτικές κοινωνίες. Επίσης διατηρεί «λειψή» τη μόρφωση των μαύρων, παρέχοντας φτωχά μέσα για την τεχνική τους εκπαίδευση και αποθαρρύνοντας πλήρως την ανθρωπιστική μόρφωση που θα καλλιεργούσε στις συνειδήσεις αυτών των ανθρώπων την έννοια της συνύπαρξης των λαών και θα περιόριζε τον «φυλετικό υποκειμενισμό»¹¹⁷⁵. Στο σημείο αυτό, η *Νέα Εστία* κάνει μία από τις λίγες αναφορές της στο φυλετικό θέμα, προασπιζόμενη την ισότητα μεταξύ λευκών και μαύρων, που οι *Εποχές* αναδεικνύουν ακόμη περισσότερο, ενισχύοντας τη φιλελεύθερη εικόνα τους. Πάντως και τα δύο περιοδικά αναφέρονται, όπως παρακολουθήσαμε, στο φυλετικό ζήτημα της Αφρικής και όχι στο αντίστοιχο θέμα της υπεράσπισης των δικαιωμάτων των μαύρων της Αμερικής.

Πέρα από το φυλετικό ζήτημα, ο Πέτρος Χάρης υποστηρίζει σε άρθρο του 1968, ότι στην Αφρική μεταπολεμικά άρχισαν να ξεπροβάλλουν νέα «ομαδικά δικαιώματα» και νέες «ασυγκράτητες διεκδικήσεις»¹¹⁷⁶. Τα εκατομμύρια κόσμου της «μαύρης ηπείρου»

¹¹⁷⁴ Στον τρίτο κόσμο υπήρχε πρόσφορο έδαφος για στρατιωτική επέμβαση, ιδιαίτερα στα «νέα, αδύναμα και συχνά μικροσκοπικά κράτη όπου ένας μικρός αριθμός ενόπλων, με εξωτερική συχνά βοήθεια, καθόριζε τα πράγματα και «άπειρες ή ανίκανες κυβερνήσεις» δημιουργούσαν χάος και αποσταθεροποίηση. Στις περισσότερες αφρικανικές χώρες ο ηγέτης δεν ήταν κάποιος «φιλόδοξος δικτάτωρ», αλλά κάποιος ο οποίος προσπαθούσε μάταια να βάλει «τάξη στο χάος». Βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων, Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας, 1914-1991*, ό.π., σελ. 447.

¹¹⁷⁵ *Νέα Εστία*, τ. 911, έτος ΛΘ', 15/6/1965 (Κ. Παίζης, «Η παιδεία των μαύρων στη Νότια Αφρική», σ. 808).

¹¹⁷⁶ Για παράδειγμα, στα τέλη της δεκαετίας του 1960 ομάδες ανθρώπων στην Αφρική όπως ο Οργανισμός Φοιτητών Νοτίου Αφρικής (SASO), που γεννήθηκε ως σώμα αφύπνισης των μαύρων κατήγγειλαν ότι όλες

είναι η δύναμη αυτού του τόπου που έχει αρχίσει να αποκτά τον ρόλο της στην παγκόσμια πολιτική σκηνή και να τραβά το ενδιαφέρον των μεγάλων δυνάμεων. Είναι γεγονός ότι αμερικανοί, παλιοί αποικιστές, και σοβιετικοί όλοι έδειξαν ενδιαφέρον για την ήπειρο που προσπαθούσε στη δεδομένη φάση να βρει την φυσιογνωμία και ταυτότητα της, εν μέσω φυλετικών και κοινωνικών προβλημάτων που είχε να επιλύσει¹¹⁷⁷. Η αποκάλυψη των μυστικών αυτού του τόπου είναι, σύμφωνα με το περιοδικό, μια από τις προκλήσεις αυτού του καιρού:

«Η Ευρώπη μας είπε ό,τι είχε να μας πει- δε μας κρύβει τα μυστικά της. Η Ασία έχει προηγηθεί. Μας έχει διδάξει και την έχουμε διδάξει. Η Αμερική τα πήρε όλα κι απ' όλους και τα δίνει όλα και σε όλους. Η Αυστραλία θα παίζει το ρόλο της όταν πλησιάσει περισσότερο στις άλλες ηπείρους. Για την Αφρική οι πληροφορίες και πολλές και χρησιμότες είναι. Κι από επιστήμονες κι από λογοτέχνες. Πρέπει να γνωρίσουμε τους ανθρώπους της, να ακούσουμε τις φωνές τους»¹¹⁷⁸.

8.9 Σύνοψη

Ανακεφαλαιώνοντας γύρω από την πολιτική αρθρογραφία της *Νέας Εστίας*, εκείνο από το οποίο οφείλει κανείς να ξεκινήσει είναι η προκλητική αποφυγή οποιοδήποτε σχολιασμού γύρω από το κυρίαρχο πολιτικό γεγονός της δεκαετίας του 1960 και ένα από τα σημαντικότερα στη σύγχρονη ιστορία της Ελλάδας, δηλαδή την εγκαθίδρυση της δικτατορίας. Αν και ο αναγνώστης γνωρίζει εκ των προτέρων το συντηρητικό χαρακτήρα του περιοδικού, ο τρόπος που η *Νέα Εστία* αποφεύγει να σχολιάσει τα φλέγοντα γεγονότα της δεκαετίας αγγίζει τα όρια της πρόκλησης. Αξίζει να ληφθεί υπόψη, ότι ενώ τα άλλα δύο περιοδικά της μελέτης αναγκάζονται να σταματήσουν την έκδοσή τους με την εγκαθίδρυση της δικτατορίας, η *Νέα Εστία* θεωρείται από το απριλιανό καθεστώς αρκετά «ακίνδυνη» ώστε να συνεχίσει να κυκλοφορεί. Και πράγματι το περιοδικό που, έτσι κι

οι ομάδες που επιδιώκουν την ενσωμάτωση των μαύρων στη Νότιο Αφρική δε δουλεύουν «για το είδος της ενσωμάτωσης που θα επιθυμούσε ο μαύρος πληθυσμός». Όπως προσέθεταν, «οι προσπάθειες τους εστιάζονται απλά στη χαλάρωση συγκεκριμένων καταπιεστικών νόμων και στο να επιτρέπουν στους μαύρους να υπάρχουν μέσα σε μία «λευκή» κοινωνία». Βλ. South African Democracy Education Trust, *The Road to Democracy in South Africa: 1960-1970*, Zebra Press, Κέιπ Τάουν 2004, σ. 664.

¹¹⁷⁷ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Ε':1964-1967, ό.π., σ. 316.

¹¹⁷⁸ *Νέα Εστία*, τ. 973, έτος MB', 15/1/1968 (Πέτρος Χάρης, «Κοντά σε μιαν άλλη καρδιά...», στήλη: Προβλήματα κ ερωτήματα, σ. 72).

αλλιώς, δεν είχε επιδείξει καμία μαχητικότητα κατά τη διάρκεια των σημαντικών πολιτικών γεγονότων στην προ δικτατορίας εποχή, συνεχίζει, τόσο λόγω πεποιθήσεων όσο και με στόχο την εξασφάλιση της συνέχειας της έκδοσης της, να απέχει από τις πολιτικές εξελίξεις. Έχει ενδιαφέρον το γεγονός ότι η έλλειψη μαχητικότητας της *Νέας Εστίας* με το πρόσημα της αφοσίωσης στο πνεύμα και τον πολιτισμό που την περίοδο αυτή προκαλεί τις αντιδεξιές φωνές, είχε, όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, γίνει στο παρελθόν αντικείμενο επίθεσης από συντηρητικούς κύκλους, όπως εκείνον που είχε σχηματιστεί γύρω από τον Σπύρο Μελά και το περιοδικό *Ελληνική Δημιουργία*. Ο Σπύρος Μελάς, χαρακτηριστικά κατηγορούσε τον διευθυντή της *Νέας Εστίας* ότι ζει σε «γυάλινο πύργο» και κοιτά εξ αποστάσεως τα γεγονότα, μη στηρίζοντας επαρκώς τη μάχη ενάντια στον κομμουνισμό¹¹⁷⁹.

Επιστρέφοντας στη δεκαετία του 1960, η *Νέα Εστία* αναφέρει γενικά κατά καιρούς ότι η πολιτική ζωή του τόπου νοσεί, ωστόσο δεν προσδιορίζει τί σημαίνει αυτό. Έτσι αφήνει ασχολίαστα τόσο τα Ιουλιανά του 1965 όσο και την εγκαθίδρυση του Απριλιανού καθεστώτος, ουσιαστικά «καλύπτοντας» και παρέχοντας έμμεση υποστήριξη στη δράση των συνταγματαρχών. Ειρωνεία αποτελεί το γεγονός ότι λίγα χρόνια νωρίτερα, το 1963, αφιερώνει άρθρο στο θέμα της δολοφονίας Λαμπράκη, ψέγοντας όσους επιλέγουν τη σιωπή όταν υπάρχουν γεγονότα που επιβάλλουν την απόδοση ευθυνών.

Ως προς το γενικότερο κλίμα της δεκαετίας του 1960, το περιοδικό επανέρχεται συχνά στο θέμα της αγανάκτησης των νέων και των διεκδικήσεων τους, υποστηρίζοντας εν ολίγοις ότι μέσα στην παρορμητικότητα της νιότης οι φοιτητές δεν συνειδητοποιούν ότι δεν έχουν λόγο να εξεγείρονται, ούτε να «αναλώνονται» σε πορείες και διαδηλώσεις, αφού είναι περισσότερο ευνοημένοι από την προηγούμενη γενιά. Η άποψη αυτή παραμένει, μάλιστα, σταθερή τόσο πριν όσο και μετά την εγκαθίδρυση της απριλιανής δικτατορίας.

Η χώρα, σύμφωνα με τη *Νέα Εστία* οφείλει στην παρούσα φάση να παραμείνει προσκολλημένη στον στόχο της ανάπτυξης, βάζοντας «κόκκινες γραμμές» στα σημεία που αρχίζει να γίνεται ορατός ο κίνδυνος αλλοίωσης της εθνικής της φυσιογνωμίας. Και η ανάπτυξη περνάει μέσα από την έμφαση σε τομείς όπως ο τουρισμός σε συνδυασμό με την

¹¹⁷⁹ *Ελληνική Δημιουργία*, τ. 20, 1/12/1948 (Σ. Μελάς «Το πάθημα της Κα Τατιάνας», σελ. 495-496).

ένταξη στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα και το ΝΑΤΟ, που σύμφωνα με το περιοδικό, μπορεί μόνο να ωφελήσει τη χώρα, παρέχοντας της δίχτυ προστασίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι το περιοδικό χαρακτηρίζει την ανάπτυξη στο πλαίσιο της ΕΟΚ το νέο κυρίαρχο συνδετικό κρίκο των Ελλήνων, μετά τη μεγάλη ιδέα και τον δημοτικισμό. Η *Νέα Εστία*, συμμεριζόμενη την θετική στάση των μη αριστερών δυνάμεων εν γένει απέναντι στην ΕΟΚ τη συγκεκριμένη περίοδο, σημειώνει ότι οι νέες αξίες του δυτικού κόσμου, μεταξύ αυτών η ατομική ευημερία, η κοινωνική επιτυχία κ.ά., πρέπει να μεταφερθούν και στη χώρα μας και η Ελλάδα να βρει τη θέση που της αρμόζει το δυτικό κόσμο.

Αναφερόμενο στα μεγάλα εθνικά ζητήματα της περιόδου, το περιοδικό δε θα μπορούσε να παραλείψει την μνεία στην Κύπρο, που επανέρχεται συχνά στην αρθρογραφία της *Νέας Εστίας* καθόλη τη διάρκεια της δεκαετίας. Στα άρθρα κυριαρχεί η ιδέα της ένωσης Κύπρου και Ελλάδας, που προκρίνεται ως η μόνη φυσική λύση του κυπριακού ζητήματος, ενώ εκφράζεται επανειλημμένα η άποψη ότι οι Τούρκοι δεν έχουν κανένα νομικό έρεισμα για επέμβαση στη Μεγαλόνησο. Η *Νέα Εστία* ακολουθεί την τάση επίρριψης ευθυνών στον ξένο παράγοντα, κυρίως σε Βρετανούς και Αμερικανούς, για τις εξελίξεις στο Κυπριακό, η οποία χαρακτήρισε σε μεγάλο βαθμό τόσο τον δεξιό όσο και τον αριστερό τύπο της περιόδου, ανεξαρτήτως των αισθημάτων που το εκάστοτε έντυπο έτρεφε για την Αμερική και τις ξένες δυνάμεις εν γένει.

Όσον αφορά στο πώς βλέπει η *Νέα Εστία* τις εξελίξεις στον υπόλοιπο κόσμο, το περιοδικό διαπιστώνει αρχικά ότι οι διεθνείς ισορροπίες θα μπορούσαν να αποκατασταθούν αν η ενωμένη Ευρώπη κατάφερνε να κυριαρχήσει στον παγκόσμιο χάρτη, δεδομένου ότι τόσο η Αμερική όσο και η Σοβιετική Ένωση αποδεικνύονται ανεπαρκείς. Ωστόσο, το ψυχροπολεμικό κλίμα και η υπόγεια δράση του αριστερού ολοκληρωτισμού- ως εκδήλωση αυτού χαρακτηρίζεται για παράδειγμα ο Μάης του 1968- παρουσιάζονται να αποτελούν τροχοπέδη για την ευρωπαϊκή προοπτική. Κατεξοχήν εκφραστή του ευρωπαϊκού οράματος θεωρεί η *Νέα Εστία* τον Ντε Γκωλ για τον οποίο, στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1960 – εν συνεχεία είναι πολύ λιγότερες οι αναφορές- διατυπώνεται η ελπίδα ότι μπορεί να βοηθήσει στην υλοποίηση των στόχων της Ευρώπης. Οι θετικές κρίσεις για τον Ντε Γκωλ συσχετίζονται και με την ελπίδα που είχε γεννηθεί

την εν λόγω περίοδο ότι ο Γάλλος ηγέτης θα μπορούσε να αποδειχθεί σύμμαχος της Ελλάδας, αντισταθμίζοντας την ανασφάλεια που δημιουργούσαν οι πράξεις και οι προθέσεις της αμερικανικής πλευράς.

Το μεγαλύτερο ίσως μέρος της αρθρογραφίας του περιοδικού για διεθνή πολιτικά θέματα αφιερώνεται στις εξελίξεις στο ανατολικό μπλοκ, κι αυτό προκειμένου να στοιχειοθετηθεί η θέση ότι η ανθρωπότητα βρίσκεται κοντά στην αρχή του τέλους του κομμουνισμού. Γεγονότα όπως η ουγγρική επανάσταση που είχε προηγηθεί ή η Άνοιξη της Πράγας στην Τσεχοσλοβακία το 1968 αποδεικνύουν, σύμφωνα με το περιοδικό, ότι ο έλεγχος για τη Σοβιετική Ένωση έχει χαθεί, η απειθαρχία των χωρών- δορυφόρων όλο και δυναμώνει, ενώ αρχίζει να γίνεται όλο και πιο δύσκολο να καταπνιγούν οι φιλελεύθερες φωνές. Όσο για τον ίδιο τον κομμουνισμό, έχει πάψει στην ουσία πια να έχει κάθε ιδεολογική σημασία ή ν' αποτελεί αυτοσκοπό και έχει περιπέσει στο μόνο εναπομείναν όπλο που έχει στα χέρια της η Σοβιετική Ένωση για την διατήρηση της συνοχής στο σοβιετικό στρατόπεδο. Τη δεδομένη στιγμή, που, σύμφωνα με το περιοδικό, χάνει κι αυτή την τελευταία σκοπιμότητά του, μένει να αποδειχθεί η αποτυχία του κομμουνιστικού πειράματος. Η *Νέα Εστία*, όπως και οι *Εποχές*, θεωρεί ότι η ειρήνευση του κόσμου που προβάλλεται ως προτεραιότητα, θα προκύψει μέσω της κατάρρευσης του ανατολικού κόσμου και της αφομοίωσης του από τον δυτικό. Ως εκ τούτου επικροτούνται πρωτοβουλίες, όπως τα προαναφερθέντα γεγονότα της Τσεχοσλοβακίας, όχι στην ιδεολογική τους βάση, αλλά ως ενδείξεις ότι οι ανατολικές κοινωνίες επιζητούν, σύμφωνα με το περιοδικό, τη φιλελευθεροποίηση και τον εκδυτικισμό τους.

Σε κάθε περίπτωση, γεγονός παραμένει ότι η εκτόνωση της συσσωρευμένης έντασης στο ανατολικό στρατόπεδο μέσα από γεγονότα όπως εκείνα της Ουγγαρίας και της Τσεχοσλοβακίας, τα οποία έδειξαν ότι οι επιθετικές, στρατιωτικές πολιτικές είχαν οδηγηθεί σε τέλμα, βοήθησαν στο να μεταφερθεί ο ψυχρός πόλεμος στο πεδίο των ιδεών και του πολιτισμού. Σ' αυτού του είδους τον πολιτιστικό ψυχρό πόλεμο, κρυμμένη πίσω από την πολιτιστική/πνευματική της «αποστολή», συμμετέχει μέσα από την ανάπτυξη επιχειρημάτων όπως τα παραπάνω και η *Νέα Εστία*. Όπως έχει εξάλλου προειπωθεί, η «στράτευση» στην υπόθεση του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου δεν ήταν πάντα συνειδητή ή «κατά παραγγελία», όπως στην περίπτωση του πολιτιστικού δικτύου που είχε

διαμορφώσει το Συνέδριο για την Ελευθερία στην Κουλτούρα. Η ανάπτυξη επιχειρημάτων και η προσπάθεια διαμόρφωσης συνειδήσεων προς την κατεύθυνση της δυτικής πλευράς, όπως για παράδειγμα συνέβαινε μέσα σε διεθνικά δίκτυα, έφερνε σε κάθε περίπτωση το ίδιο αποτέλεσμα.

Πέραν της επίθεσης στο ανατολικό μπλοκ, η *Νέα Εστία* άσκησε κριτική, αν και σαφώς «διακριτικότερη», και στο αντίπαλο στρατόπεδο, αυτό της Αμερικής. Όπως επισημαίνεται, η οικονομική και πολιτική πρόοδος που σημειώνεται στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού δεν είναι αρκετή για δώσει στην Αμερική τη δυνατότητα να γίνει ηγέτιδα της υφελίου. Αυτό αποδεικνύουν τα πολλαπλά λάθη πολιτικής στρατηγικής, με κορυφαίο αυτό του Βιετνάμ, αλλά και εκείνα που έχουν κάνει οι ΗΠΑ σε σχέση με τη Λατινική Αμερική ή τη Μέση Ανατολή. Επίσης η Αμερική, σύμφωνα με το περιοδικό, φέρει από κοινού με τη Σοβιετική Ένωση τεράστια ευθύνη για όλα τα δεινά που έχει προκαλέσει στην ανθρωπότητα ο ψυχρός πόλεμος. Ωστόσο, οι ΗΠΑ – και εκεί, σύμφωνα με το περιοδικό, έγκειται η διαφορά με τη Σοβιετική Ένωση – έχουν τα εχέγγυα να εγκαταλείψουν τον απομονωτισμό, τις εξτρεμιστικές τάσεις και τα στρατηγικά λάθη και να συμμαχήσουν με την Ευρώπη, δίνοντας μία νέα προοπτική στην ανθρωπότητα. Συνολικά, επηρεασμένη από τον συνεχιζόμενο κύμα του «διακομματικού» αντιαμερικανισμού που είχε ξεκινήσει από την προηγούμενη δεκαετία αλλά και από τις στρατηγικές επιλογές της Αμερικής που είχαν αρχίσει να δημιουργούν ανασφάλεια στην ελληνική πλευρά, η *Νέα Εστία* μιλάει για τα λάθη της Ουάσιγκτον που οπλίζουν τον αντίπαλο κομμουνισμό με δύναμη. Παρόλ' αυτά, αν και ο λόγος της μπορεί κατά περιπτώσεις να αποκτά αντιαμερικανική αιχμή, δε μπορεί συνολικά να χαρακτηριστεί αντιαμερικανικός, δεδομένου ότι η Ευρώπη και η κυρίαρχη Αμερική παρουσιάζονται σύμμαχοι στην υπόθεση της εξάλειψης του κομμουνισμού που παραμένει βασικός στόχος.

Μεγάλη εν δυνάμει απειλή για ολόκληρο τον κόσμο συνιστά, με βάση τη *Νέα Εστία*, και ο «κίτρινος» κίνδυνος. Η Κίνα, όπως υποστηρίζει το περιοδικό στη διεθνή του αρθρογραφία, «καραδοκεί», εκμεταλλευόμενη τα λάθη της Ρωσίας, προκειμένου να αποκτήσει ηγετικό ρόλο στο κομμουνιστικό στρατόπεδο και έτσι να καταφέρει ν' αλλάξει τις παγκόσμιες ισορροπίες. Παρά τα τεράστια ηθικά και πνευματικά κεφάλαια της χώρας ο αυταρχισμός του κινέζικου κομμουνιστικού καθεστώτος – που όπως σημειώνεται μόνο

κατ' επίφαση έχει ιδεολογική βάση- δείχνει ικανός να ισοπεδώσει οτιδήποτε μπορεί να απειλήσει τα σχέδια του μέσα στη χώρα ή, αν ευοδωθούν οι κινεζικές επιδιώξεις, και εκτός αυτής.

Πέρα όμως από τα παραπάνω «κεντρικά μέτωπα», η *Νέα Εστία* αφιερώνει αρκετά δημοσιεύματα και στα υπόλοιπα θέματα της διεθνούς επικαιρότητας που θεωρεί εστίες έντασης. Ένα από αυτά είναι το μεσανατολικό ζήτημα. Το περιοδικό τονίζει τη στρατηγική σημασία που έχουν οι κινήσεις χωρών όπως το Ισραήλ ως προς τα παγκόσμια δεδομένα και υπογραμμίζει την αξία των συμμαχιών που ακόμη δεν έχουν αποκρυσταλλωθεί πλήρως. Κοινός τόπος στα σχετικά με τη Μέση Ανατολή κείμενα είναι το αίτημα της ειρήνης που, σύμφωνα με τη *Νέα Εστία*, προβάλλει επιτακτικό, καθώς η φλόγα της έντασης μπορεί να εξελιχθεί σε πυρκαγιά που θα επεκταθεί σε όλη τη Μεσόγειο και ίσως και τον κόσμο.

Ρόλο κλειδί για τις παγκόσμιες εξελίξεις των επόμενων δεκαετιών μπορεί να διαδραματίσει, με βάση το περιοδικό, και η Αφρική, καθώς είναι η μόνη ήπειρος που κρατάει ακόμη «κλειστά τα χαρτιά της». Η ανεξαρτητοποίηση των μαύρων κρατιδίων, οι διεκδικήσεις που ξεπηδούν και η εξέλιξη του φυλετικού ζητήματος είναι όλα παράγοντες που έχουν αρχίσει να απασχολούν τις μεγάλες δυνάμεις, οι οποίες γνωρίζουν ότι η Αφρική μπορεί να μετατραπεί σε ρυθμιστικό παράγοντα της παγκόσμιας σκηνής, αξιοποιώντας τις κρυφές της δυνάμεις. Το αυξανόμενο ενδιαφέρον για τον τρίτο κόσμο και εν προκειμένω για την Αφρική, στην οποία είδαμε να αναφέρονται εκτενώς και οι *Εποχές*, είναι ενδεικτικό της ευρύτερης ψυχροπολεμικής τακτικής που έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στην εκμετάλλευση των τεκταινομένων στις περιοχές αυτές σε πολιτικό αλλά και πολιτιστικό επίπεδο.

Κεφάλαιο 9 : Η κοινωνία μέσα από το πρίσμα της *Νέας Εστίας*

9.1 Η ηθική κρίση

Η συζήτηση γύρω από τις βασικές προκλήσεις που έχει ν' αντιμετωπίσει η ελληνική αλλά και η παγκόσμια κοινωνία της δεκαετίας του 1960, ξεκινάει και στη *Νέα Εστία* από την περίφημη ηθική κρίση. Αν στις *Εποχές* η αλήθεια βρίσκεται μεταξύ των όσων υποστηρίζουν οι υπέρμαχοι των νέων ηθών και εκείνων που πρεσβεύουν την επικινδυνότητα της ηθικής κρίσης, στη *Νέα Εστία* η πάγια θέση είναι ότι η κοινωνία βιώνει την κατάρρευση των ηθικών αξιών και αυτό θα έχει αρνητικές κυρίως συνέπειες για την εξέλιξή της. Πρόκειται για μία άποψη που συμφωνεί με την φοβικότητα απέναντι στο ρεύμα κοινωνικής αλλαγής που έφερε η μεταπολεμική εποχή. Η συσπείρωση γύρω από την οικογένεια και η πίστη στις έννοιες της πατριαρχίας, της τιμής, της γυναικείας ηθικής, της θρησκευτικής ευλάβειας υπήρξαν πυλώνες στον αγώνα ενάντια στα όσα έφερνε μαζί του ο κοινωνικός εκσυγχρονισμός¹¹⁸⁰. Αυτές είναι και οι έννοιες που υπερασπίζεται με σθένος στην αρθρογραφία της γύρω από τα κοινωνικά θέματα και εν προκειμένω την ηθική κρίση η *Νέα Εστία*.

«Πολύς θόρυβος γίνεται γύρω από την ηθική κρίση της εποχής μας, το κουρέλιασμα πολιτιστικών αξιών, το ξέφτισμα των ανθρώπινων δεσμών»¹¹⁸¹, αναφέρει ενδεικτικά ο Παύλος Φλώρος και προσθέτει μια σειρά από παράγοντες που έχουν ευνοήσει αυτό τον ηθικό «ξεπεσμό»: χαλάρωση της θρησκευτικής πίστης, τεχνική πρόοδος, έλλειψη πολιτικής ηγεσίας κ.λπ. Από τη μία ο άνθρωπος, με σύμμαχο τη μηχανή, έχει γίνει σε τεράστιο βαθμό υλιστής κι από την άλλη το στοιχείο της θρησκευτικής αμφισβήτησης που υπήρχε και παλιότερα έχει φτάσει πια στο επίπεδο της ύβρεως, επισημαίνεται. Όλα αυτά ευνοούν μια άνευ προηγουμένου ηθική κρίση που καταλήγει να είναι η έλλειψη αγάπης προς το συνάνθρωπο. Οι παραπάνω παρατηρήσεις, μετριάζονται ωστόσο, ως ένα βαθμό με την καταληκτική παρατήρηση του γράφοντος, ότι πρέπει σε όλα αυτά να λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι διανύουμε μια μεταβατική περίοδο. Ως εκ τούτου, μέρος αυτού που

¹¹⁸⁰ Ιωάννη Λαμπίρη-Δημάκη, «Κοινωνική Αλλαγή 1949-1974, Η κοινωνιολογική οπτική του ιστορικού φαινομένου», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 188.

¹¹⁸¹ *Νέα Εστία*, τ. 912, έτος ΛΘ', 1/7/1965 (Παύλος Φλώρος, «Η ηθική κρίση της εποχής μας», σ. 851).

ονομάζουμε ηθική κρίση ίσως και να αποτελεί «τμήμα των ωδίνων που συνοδεύουν κάθε γένεση».

Η ηθική κρίση είναι κρίση στις συνειδήσεις των ανθρώπων αναφέρει κείμενο του Ευάγγελου Παπανούτσου που η *Νέα Εστία* αναδημοσιεύει από το *Βήμα*¹¹⁸². Όπως σημειώνεται, παλιότερα η κοινωνία χαρακτηριζόταν από μια τάξη που επέτρεπε στους ανθρώπους να γνωρίζουν ποιό ρόλο διαδραματίζουν έννοιες όπως η θρησκεία, η ηθική ή η επιστήμη στη ζωή τους. Τώρα που όλες αυτές οι έννοιες αναπροσαρμόζονται και χάνονται οι σταθερές, επικρατεί μια απερίγραπτη ακαταστασία. Και η ακαταστασία αυτή μας κάνει πιο «αβέβαιοι, ασταθείς, δυστυχημένους και αγχωτικούς». Τουλάχιστον από αυτούς τους «κολασμένους καιρούς», καταλήγει ο Παπανούτσος, δε λείπουν τα φωτισμένα πνεύματα.

Η συμπεριφορά των νέων αποτυπώνει πλήρως την «ηθική ασυδοσία» που έφερε η μεταπολεμική περίοδος¹¹⁸³, με την έξαρση του ατομικισμού και την απώλεια κάθε συλλογικού οράματος για την κοινωνία, αναφέρει με τη σειρά του ο Κώστας Τσιρόπουλος¹¹⁸⁴. Όπως περιγράφεται στις σελίδες της *Νέας Εστίας* προκαλεί εντύπωση

¹¹⁸² *Νέα Εστία*, τ. 806, έτος ΛΕ', 1/2/1961 (Ε.Π. Παπανούτσος, «Συνοπτικός Απολογισμός», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από το *Βήμα*, σ. 191).

¹¹⁸³ Η συντηρητική σκέψη της περιόδου, όπως αποτυπώνεται μεταξύ άλλων σε έντυπα του δεξιού χώρου, εκφράζει την ανησυχία της για το κλίμα κοινωνικής απελευθέρωσης και πολιτικής χειραφέτησης, για το νέο τρόπο ζωής και τις συνήθειες που είναι ξένα προς το «ελληνικό ήθος», επισημαίνει την ανάγκη για «ηθική αναγέννηση» της νεολαίας κ.ο.κ. Βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ. 283-284. Η Ελίζα-Άννα Δελβερούδη αναλύει πώς τα νέα μεταπολεμικά ήθη που εδώ καταδικάζει η *Νέα Εστία*, αποτυπώνονται στον κινηματογράφο: «Τα παιδιά που γεννήθηκαν στην Κατοχή, ή λίγο πριν, ενηλικιώνονται στα τέλη της δεκαετίας του '50 και εμφανίζουν διαφοροποιημένους στόχους σε σχέση με τους μεγαλύτερους. Δεν είναι καρτερικά, αλλά απαιτούν, βάζουν τους όρους τους στους γονείς τους [...] δεν είναι ολιγαρκείς αλλά θέλουν να αποκτήσουν όσο το δυνατό περισσότερες ανέσεις [...] Για τους νέους τα απαραίτητα είναι [...] η μετακόμιση σε διαμέρισμα, η μοντέρνα επίπλωση και ο οικιακός εξοπλισμός, η απόκτηση αυτοκινήτου και η νυχτερινή διασκέδαση». Βλ. Ελίζα-Άννα Δελβερούδη, «Ελληνικός Κινηματογράφος 1955-1965: Κοινωνικές αλλαγές της μεταπολεμικής εποχής στην οθόνη», στο *1949-1967, Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π., σ. 170.

¹¹⁸⁴ *Νέα Εστία*, τ. 886, έτος ΛΗ', 1/6/1964, (Κώστας Τσιρόπουλος, «Η βάνανυση γενιά», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από την *Καθημερινή*, σ. 778). Ο Κώστας Τσιρόπουλος είχε γράψει πολλά ακόμη άρθρα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 στο ίδιο πνεύμα. Ενδεικτικά είναι τα κείμενα που πρωτοδημοσιεύτηκαν στο Φυλλάδιο της Νεότητας *Ευθύνη* από τον 1961 έως το 1966. Εκεί χαρακτηριστικά κάνει λόγο για «αποδιοργάνωση του εσωτερικού κόσμου των νέων», άρνηση κάθε φιλοδοξίας για δημιουργία ενός νέου κόσμου, για την επικράτηση των υλικών αγαθών έναντι του πνεύματος, για τη «λυσσασμένη τεχνική πρόοδο», την αγωνία του πνευματικού ανθρώπου μέσα σε μια αντιπνευματική εποχή, την «παραχάραξη του πνευματικού πολιτισμού» κ.ά. Βλ. Κώστας Ε. Τσιρόπουλος, *Δοκίμια Ευθύνης*, δ' έκδοση, εκδ. Αστήρ, Αθήνα 1995, σελ. 36, 55, 72, 238. Κάποιες από τις ιδέες του Κ. Τσιρόπουλου συναντώνται στη σκέψη κι

και «οδύνη» ο τρόπος που φέρεται και αντιδρά η νεολαία σήμερα: «Γενιά σκληρή, ανυπόμονη, αδίσταχτη[...] ο κόσμος αυτός δεν της μιλεί, της φέρνει ανία[...] πρόκειται για μια γενιά ερωτευμένη παράφορα με την ελευθερία εκείνη την αναρχική που ουσιαστικά παύει να ναι ελευθερία»¹¹⁸⁵.

Η αντίληψη του περιοδικού περί «αναρχικής ελευθερίας» υπενθυμίζει μια γενικότερη δυσπιστία απέναντι στα κίνητρα της νεολαίας της δεκαετίας του 1960 που συνδυάζεται με την επιθυμία για εδραίωση ενός «μικροαστικού» τρόπου ζωής, κυρίαρχο στοιχείο του οποίου είναι ο «φιλήσυχος νοικοκύρης»¹¹⁸⁶.

Υποτιμώντας την πολιτικοποίηση μεγάλης μερίδας των νέων, το περιοδικό υποστηρίζει γενικευτικά ότι το μόνο για το οποίο παρουσιάζονται να ενδιαφέρονται οι νέοι είναι τα σπορ¹¹⁸⁷, τα αυτοκίνητα και η άσκοπη διασκέδαση¹¹⁸⁸, ενώ δείχνουν να μισούν τους παλιότερους και ότι αυτοί αντιπροσωπεύουν¹¹⁸⁹. Με όλα τα παραπάνω, βάσει των

άλλων διανοητών κατά τη συγκεκριμένη εποχή, για παράδειγμα του Κ. Τσάτσου, η ιδεολογία του οποίου καθορίστηκε από την ηθικολογία, τον πατερναλισμό, τη δυσπιστία προς το άτομο και την ελευθερία κ.ά. Βλ. Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, *Πραγματιστές, Δημαγωγοί και ονειροπόλοι, Πολιτικοί, Διανοούμενοι και η πρόκληση της εξουσίας*, ό.π., σελ. 125. Ο ίδιος ο Τσιρόπουλος μιλάει για τις «μακρές συνομιλίες» ανάμεσα στον ίδιο και τον Κ. Τσάτσο, τον οποίο περιγράφει ως «ψυχή φωτεινή, ευπροσήγορη, ανυπόκριτη και οραματίστρια». Στη «μυστική συνέντευξη» του Κ. Τσάτσου στον Κ. Τσιρόπουλο οι δύο διανοητές συμφωνούν, πέραν των κοινωνικών και πνευματικών ζητημάτων, πάνω στο γεγονός ότι ο κομμουνισμός είναι η «άρνηση της δημοκρατίας», η «άρνηση κάθε τι ελληνικού» και αιτία μεταβολής του ανθρώπου σε «μάζα». Κων. Τσάτσος, *Η μυστική Συνέντευξη του Κωνσταντίνου Τσάτσου στον Κώστα Ε. Τσιρόπουλο*, εκδ. Αστρολάβος/Ευθύνη, Αθήνα 1997, σελ. 9-10&86.

¹¹⁸⁵ *Νέα Εστία*, τ. 886, έτος ΛΗ', 1/6/1964 (Κώστας Τσιρόπουλος, «Η βάνουση γενιά», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από την *Καθημερινή*, σ. 778).

¹¹⁸⁶ Ιωάννης Δεληγιάννης, «Οι πολιτικές σημασίες της δεκαετίας του '60 στη λογοτεχνία της μεταπολίτευσης» στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 425-428.

¹¹⁸⁷ *Νέα Εστία*, τ. 886, έτος ΛΗ', 1/6/1964 (Κώστας Τσιρόπουλος, «Η βάνουση γενιά», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από την *Καθημερινή*, σ. 778).

¹¹⁸⁸ Τα παραπάνω χαρακτηριστικά της καταναλωτικής κοινωνίας ή «κοινωνίας της αφθονίας» εντοπίζονται, σύμφωνα με τον Jean Meynaud κατά κύριο λόγο στην Αθήνα και δευτερευόντως στη Θεσσαλονίκη. Βλ. Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τόμος Α', 1946-1965, ό.π., σ. 197.

¹¹⁸⁹ Η συμπεριφορά των νέων και τα νέα ήθη της δεκαετίας του 1960 που εδώ η *Νέα Εστία* καταδικάζει, όπως αναφέρει ο Θανάσης Διαμαντόπουλος, σχετίζονται με τη συνολικότερη διαδικασία μετατροπής μιας «στατικής» κοινωνίας σε «δυναμική», πράγμα που εμπεριέχει διάφορες πτυχές: οι μετανάστες κατευθύνονται πλέον περισσότερο στην «ιδεολογικά εμπύρετη» Ευρώπη απ' ό,τι στην Αυστραλία, «τα ξένα κεφάλαια διαμορφώνουν νέους όρους εργασίας», «τα 22.700 ΙΧ αυτοκίνητα του 1956 γίνονται 104.257 το 1965», γίνεται εμφανής η επιρροή του «πνεύματος φιλελευθερισμού που γέννησε ο κεννεντισμός» κ.ο.κ. Βλ. Θανάσης Διαμαντόπουλος, «Εσωτερική πολιτική, 1963-1964», στο *Ιστορία των Ελλήνων*, ό.π., σ. 131.

όσων γράφει ο Τσιρόπουλος, εκείνο το οποίο καταφέρνει να κάνει η «βάνανυση» αυτή γενιά¹¹⁹⁰ είναι να «αυτοχειριάζεται» άθελά της.

Το περιοδικό επαναλαμβάνει την ιδέα ότι η ηθική κρίση είναι κυρίως υπόθεση της νεολαίας, σ' ένα ακόμη κείμενο που γράφεται με αφορμή την αύξηση της νεανικής εγκληματικότητας στην Πολωνία στα τέλη της δεκαετίας. Όπως διαπιστώνεται, η ηθική κρίση γενικότερα σχετίζεται με την αύξηση του πληθυσμού, αλλά και το τεράστιο χάσμα που χωρίζει τη γενιά του 1925 από τη γενιά του 1950, δηλαδή τους σημερινούς εφήβους¹¹⁹¹. Στη γενιά αυτή έχουν αναπτυχθεί πολλές αρνητικές τάσεις, όπως νευρώσεις, φοβίες, αβεβαιότητα, αίσθηση κενού, έλλειψη ιδανικών, στόχων, αυτοσυγκέντρωσης που όλα μαζί οδηγούν «στον αναρχισμό και στον μηδενισμό»¹¹⁹². Δεν προκαλεί εντύπωση στο σημείο αυτό, ότι σε μία περίοδο αναβρασμού σε παγκόσμιο επίπεδο με φοιτητικούς αγώνες και ένα ακμάζον χειραφετητικό κίνημα ενάντια στον αυταρχισμό και την καταπίεση, το σχόλιο του περιοδικού σε σχέση με τη νεολαία μιας χώρας όπως η Πολωνία, που υπήρξε

¹¹⁹⁰ Η γενικότερη επιθετικότητα της *Νέας Εστίας* απέναντι στους νέους και οι ευθύνες που τους αποδίδονται για την αντισυμβατική συμπεριφορά τους έρχεται σε αντίθεση με την προσπάθεια των αρθρογράφων των *Εποχών* να κατανοήσουν τα αίτια αυτής της αντίδρασης. Για παράδειγμα ο Άγγελος Τερζάκης, εντός κι εκτός *Εποχών* μίλησε για τις κοινωνικές, πολιτικές και ιστορικές συνθήκες που συνδέονται με τη συμπεριφορά της νεολαίας. Ενδεικτικό είναι άρθρο του στη *Βήμα*, όπου αμφισβητεί τον όρο «χαλασμένα νιάτα», τονίζοντας ότι οι νέοι έχουν επιφορτιστεί με ευθύνες που δεν τους αναλογούν, καθώς δεν έχουν «ξεπηδήσει από το μηδέν», αλλά έχουν μεγαλώσει μέσα σε ένα δεδομένο κοινωνικοιστορικό περιβάλλον. Ο «αντικαθωσπρεπισμός» τους, όπως αναφέρει, τους κάνει να απορρίπτουν «μια ψεύτικη κατάσταση, μια συμβατική ισορροπία» και να προτιμούν να προκαλούν την «ενόχληση των ριζικών αναθεωρήσεων». Οι νέοι απορρίπτουν «ό,τι εμείς είχαμε σιωπηρά παραδεχτεί σαν σκόπιμο», ενώ «οι πρεσβύτεροι βλέπουμε τον κύνισμο και λησμονούμε την ψευτιά που τον έχει προκαλέσει». Βλ. *Το Βήμα*, 30/11/1960, (Άγγελος Τερζάκης, «Συμπεράσματα», στήλη: Οι άνθρωποι και το πνεύμα). Σε άλλο άρθρο του, με αναφορά σε ανθρώπους που δηλώνουν φοβισμένοι απέναντι στη συμπεριφορά της νεολαίας, ο Τερζάκης υπερασπίζεται και πάλι τους νέους λέγοντας ότι «εξαναγκάζονται στην υποκρισία που ήταν άλλοτε η βάση της αγωγής», ενώ κανείς «δεν τους υποχρεώνει σε προσκυνήματα ταπεινωτικά μπροστά σε είδωλα παροπλισμένα». Βλ. *Το Βήμα*, 15/12/1965 (Άγγελος Τερζάκης, «Παλιά καπέλα», στήλη: Οι επιφυλλίδες του Βήματος).

¹¹⁹¹ Η ζωή των νέων κατά τη δεκαετία του 1960 είχε αποκτήσει πολλά χαρακτηριστικά της «διεθνούς νεανικής κουλτούρας». Κατά το πρότυπο των βρετανών «teddy boys», μικρές παρέες εφήβων, «με τις αφέλειες στο μέτωπο, τα ρεβέρ, την μπριγιαντίνη και την αγάπη για το σινεμά [...] που δεν ήταν αναγκαστικά εργατικής καταγωγής, διασκεδάζαν κλέβοντας αυτοκίνητα και κατάφεραν να γίνουν περιβόητοι με τα γιαουρτώματα των καθηγητών τους ή ηλικιωμένων γυναικών». Βλ. Κωστής Κορνέτης, *Τα παιδιά της δικτατορίας*, ό.π., σελ. 52.

¹¹⁹² *Νέα Εστία*, τ. 1002, έτος ΜΓ', 1/4/1969 (Π. Φλ., «Ο πολιτιστικός αγώνας στον κομμουνιστικό χώρο», στήλη: Επικαιρότητες, σ. 532).

ιδιαίτερα δραστήρια ως προς τις κινητοποιήσεις της, είναι περί αύξησης της εγκληματικότητας¹¹⁹³.

Ενδεικτικό κείμενο της ηθικολογικής προσέγγισης του περιοδικού απέναντι στο θέμα είναι το άρθρο του διευθυντή του περιοδικού Πέτρου Χάρη, που ξεκινάει αυτή τη φορά με αφετηρία την τέχνη και πιο συγκεκριμένα τα έργα που έστειλαν συγγραφείς για το Φεστιβάλ Αθηνών. Ο Πέτρος Χάρης συντάσσει ένα κείμενο-καταπέλτη απέναντι στη δυνατότητα της τέχνης να χρησιμοποιεί το ερωτικό στοιχείο για να μεταδίδει νοήματα¹¹⁹⁴, πράγμα που παρουσιάζει ως χαρακτηριστικό δείγμα της ευρύτερης ηθικής κατάπτωσης της κοινωνίας:

«[...] οι πιο τολμηρές ελευθεροστομίες του Αριστοφάνη είναι αθώοτατα πειράγματα μόλις συγκριθούν με το ερωτικό μένος, θέλω να πω με την ακάλυπτη σεξουαλική μανία των συγγραφέων μερικών από τα έργα που έλαβε το Υπουργείο Παιδείας για το θεατρικό του διαγωνισμό [...] Έπειτα από τους μεγάλους πολέμους, ξέραμε ότι έρχεται πάντα μια ασυγκράτητη και επικίνδυνη έκλυση ηθών. Αλλά ερωτική πείνα[...] που κανένα εμπόδιο δε υψώνει στον έρωτα;»¹¹⁹⁵.

Αντίστοιχες σκέψεις διατυπώνονται και σε κείμενο του Αιμίλιου Χουρμούζιου¹¹⁹⁶ που εξετάζει την «εισβολή της βωμολοχίας» στη λογοτεχνία. Το ότι η χυδαιολογία έχει γίνει πια συνήθεια και έχει πάψει να προκαλεί είναι για τον Χουρμούζιο ένα ακόμη σημάδι του ότι έχουν ξεπεραστεί τα ηθικά όρια που πρέπει να τηρούνται για την εύρυθμη

¹¹⁹³ Ο τρόπος που το καθεστώς των συνταγματαρχών χρησιμοποίησε, μέσω του τύπου, ξένα παραδείγματα νεανικής παραβατικότητας, προκειμένου να ενισχύσει την ιδέα ότι στην Ελλάδα έχει κυριαρχήσει η ηρεμία και η σύνεση, λειτούργησε συχνά ως «μπούμερανγκ». Αντί για το ζητούμενο, που ήταν τα παραδείγματα αυτά να προκαλέσουν «ηθικό πανικό», μεταδόθηκε η ιδέα ότι στο εξωτερικό λάμβανε χώρα «κάτι αξιόλογο και αντίθετο στο αξιακό σύστημα που είχε εγκαθιδρυθεί από τη δικτατορία». Βλ. Κωστής Κορνέτης, *Τα παιδιά της δικτατορίας*, ό.π., σελ. 125.

¹¹⁹⁴ Πρόκειται για ένα ακόμη σημείο όπου η διάσταση των απόψεων *Νέας Εστίας* και *Εποχών* αποτυπώνεται στη διαφορετικότητα των θέσεων των δύο διευθυντών: την ώρα που ο Πέτρος Χάρης στιγματίζει ως προκλητική τη χρήση του ερωτικού στοιχείου από την τέχνη, ο Άγγελος Τερζάκης στιγματίζει τη σεμνοτυφία όσων συνέχιζαν να εξετάζουν την τέχνη «με τα ματογυάλια του προηγούμενου αιώνα» και δεν εστιάζαν στο πραγματικό νόημα των έργων αλλά σε αυτό «που τους πονηρεύει περισσότερο». Βλ. *Το Βήμα*, 3/2/1965 (Άγγελος Τερζάκης, «Η τραγωδία της σιωπής», στήλη: Οι επιφυλλίδες του Βήματος).

¹¹⁹⁵ *Νέα Εστία*, τ. 885, έτος ΛΗ', 15/5/1964 (Πέτρος Χάρης, Στήλη: Προβλήματα κι ερωτήματα, σ. 632).

¹¹⁹⁶ Ο Κωνσταντίνος Τσιρόπουλος, θεωρεί και τον Αιμίλιο Χουρμούζιο ομοϊδεάτη, ως διανοητή που πιστεύει σ' ένα «νέο ανθρωπισμό» και καταγγέλλει τη «νέα βαρβαρότητα» των καιρών που υπογραμμίζει το χρέος των πνευματικών ανθρώπων. Βλ. Αιμ. Χουρμούζιος, *Η περιπέτεια μιας γενεάς*, εισαγωγή: Κώστα Ε. Τσιρόπουλου, Οι εκδόσεις των φίλων, Αθήνα 1976, σελ. 16.

λειτουργία της κοινωνίας¹¹⁹⁷. Εκφράζεται μάλιστα η διαφωνία του γράφοντος στο ρητό ότι δεν υπάρχουν χυδαίες λέξεις, αλλά χυδαίοι άνθρωποι και επισημαίνεται ότι υπάρχουν και τα δύο παράλληλα. Το γεγονός ότι το σκανδαλώδες παύει να γίνεται αντικείμενο κριτικής σημαίνει, με βάση το κείμενο του περιοδικού, ότι οι άνθρωποι επιδεικνύουν μία προκλητική αδιαφορία. Αυτό με τη σειρά του επιβεβαιώνει το πόσο ατομικιστές έχουν γίνει οι άνθρωποι μεταπολεμικά, με συνέπεια να μην ψάχνουν πια για συντρόφους αλλά μόνο για συνενόχους με τους οποίους μοιράζονται μια «ομαδική υστερία». Και κάπως έτσι φτάνουμε στο καταληκτικό συμπέρασμα: «Η αποκοινωνικοποίηση είναι το μέγα δώρημα της τεχνικής».¹¹⁹⁸

9.2 Περί θρησκευτικού αισθήματος

Ο ρόλος της θρησκείας και της εκκλησίας σε μία κοινωνία που παρουσιάζεται να έχει χάσει τον ηθικό της προσανατολισμό είναι μία ακόμη μεγάλη ενότητα για τις σελίδες της *Νέας Εστίας*. Εξάλλου, όσον κι αν ο ψυχρός πόλεμος διεξήχθη πρώτιστα σε διπλωματικό και πολιτικό επίπεδο, η θρησκευτική διάσταση της σύγκρουσης ανήκε στις παραμέτρους εκείνες που μπορεί να διαδραμάτισαν συμπληρωματικό, ωστόσο όχι αμελητέο ρόλο. Με την έννοια αυτή η διαμάχη μεταξύ καπιταλισμού και κομμουνισμού πήρε, μεταξύ άλλων, τη μορφή της διαμάχης ανάμεσα σε θρησκευόμενους και «άθεους».

Η ηθική κρίση, τονίζει ο Πέτρος Χάρης, έχει δημιουργήσει την ανάγκη της αναγέννησης στον ελληνικό χριστιανικό χώρο, προκειμένου η ελληνική εκκλησία να βγει

¹¹⁹⁷ Ο Αιμίλιος Χουρμούζιος μιλάει τη δεκαετία του 1960 και άλλες φορές, κυρίως μέσα από την *Καθημερινή*, όπου ήταν διευθυντής σύνταξης ως το 1967, για την ηθική κρίση. Για παράδειγμα: «Έχουμε κατολισθήσει σένα “παραλογισμό γενικής μορφής”, που δεν πρέπει πια να λέγεται παραλογισμός αφού έγινε καθεστώς. Το θέμα είναι εάν αυτός ο νέος τρόπος βιώσεως έχει του δικούς του ηθικούς κανόνες, αν έχει δηλαδή αποκατασταθεί μια νέα ηθική και αρά μια νέα ισορροπία, μια νέα αντιστοιχία μεταξύ των νέων ηθικών αξιών και του πρακτικού βίου». Βλ. *Καθημερινή*, 9/1/1964 (Αιμίλιος Χουρμούζιος, «Επικρούσεις στην εποχή μας»). Και πέραν της ηθικής κρίσης, ο Αιμίλιος Χουρμούζιος μιλάει γενικότερα τη δεκαετία του 1960 με μεγάλη επιφυλακτικότητα για τις αλλαγές οι οποίες συντελούνται στην κοινωνία και τις ψυχολογικές επιπτώσεις στον άνθρωπο. Την περίοδο αυτή επανατοποθετείται απέναντι σε θέματα όπως η ελληνικότητα και διατυπώνει θέσεις όπως η ανάγκη διαφύλαξης της παράδοσης του «εθνικού ηρωισμού», της «αρετής της φυλής», ο «δραματικός διχασμός» της συνείδησης κ.ο.κ. Βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ. 284.

¹¹⁹⁸ *Νέα Εστία*, τ. 933, έτος Μ', 15/5/1966 (Αιμ. Χ., «Η αισθητική της βωμολοχίας», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από την *Καθημερινή*, σ. 632).

αλώβητη από τους κινδύνους που αντιμετωπίζει. Η αλλαγή είναι επιβεβλημένη, αναφέρεται, στο βαθμό που επιτρέπει στην έρευνα και την πνευματική ζωή του τόπου να συνυπάρχει με τον «αυστηρό, υποδειγματικό θρησκευτικό βίο»¹¹⁹⁹.

Θέλοντας να υποστηρίξει την παραπάνω θέση η *Νέα Εστία* δημοσιεύει κείμενο του Γιώργου Θεοτοκά που επίσης υποστηρίζει τη δυνατότητα συνύπαρξης θρησκείας και επιστήμης, ψέγοντας τον μηδενισμό, μ' ένα άρθρο ωστόσο που είναι πολύ πιο «νηφάλιο» και συγκροτημένο ως προς την επιχειρηματολογία σε σχέση με εκείνο του Πέτρου Χάρη. Το παρακάτω απόσπασμα είναι ενδεικτικό:

«[...] το θρησκευτικό συναίσθημα και η επιστημονική σκέψη κινούνται σε διαφορετικά επίπεδα που είναι δυνατό να συνυπάρχουν, χωρίς να εφάπτονται, μέσα σε πολλές και πολύ ανεπτυγμένες συνειδήσεις. Παραδέχομαι μάλιστα ότι μπορεί κανείς ακόμα και τον μαρξισμό να υιοθετήσει στο επίπεδο των κοινωνικών εφαρμογών και να συντηρεί συνάμα μια ειλικρινή θρησκευτική πίστη[...]»¹²⁰⁰.

Ο Θεοτοκάς δεν παραλείπει να αναφερθεί και στον μηδενισμό των φιλοσόφων που «βιάστηκαν» να διακηρύξουν τον θάνατο του Θεού. Πρόκειται για μια θέση που οι λοιποί αρθρογράφοι της *Νέας Εστίας* σπεύδουν να ενισχύσουν. Έτσι για παράδειγμα στη θέση του Σαρτρ περί μη ύπαρξης του Θεού το περιοδικό απαντά, μέσω άρθρου του Γιώργου Πράτσικα, ότι ο γάλλος υπαρξιστής θα έπρεπε να λάβει υπόψη του άλλες φιλοσοφικές θεωρίες που έχουν συνειδητοποιήσει ότι μόνη αλήθεια και σωτηρία για τον άνθρωπο είναι ο Θεός¹²⁰¹.

Η συζήτηση γύρω από τη θρησκεία διανθίζεται με πολλά ακόμη κείμενα που προτείνουν στους πιστούς τρόπους να αντισταθούν στα κοινωνικά δεδομένα, τα οποία

¹¹⁹⁹ *Νέα Εστία*, τ. 831, έτος ΛΣΤ', 15/2/1962 (Πέτρος Χάρης, «Το κατάντημα», στήλη: Προβλήματα κι ερωτήματα, σ. 212).

¹²⁰⁰ *Νέα Εστία*, τ. 780, έτος ΛΔ', 1/1/1960 (Γιώργος Θεοτοκάς, «Η έξοδος από τον μηδενισμό», σ. 92).

¹²⁰¹ *Νέα Εστία*, τ. 896, έτος ΛΗ', 1/11/1964 (Γιώργος Πράτσικας, «Ο Ζαν Πωλ Σαρτρ και το βραβείο Νομπέλ», στήλη: Επικαιρότητες, σ. 1596). Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος μιλάει για την σύνδεση του χριστιανισμού με τη φιλοσοφική σκέψη, σημειώνοντας ότι το ελληνικό στοιχείο που «θεμελιώνει την αγάπη» τη μετατρέπει από στοιχείο «άλογο» σ' ένα «σύστημα νοημάτων». Ο χριστιανισμός, μέσω των πατέρων της εκκλησίας αξιοποιεί το στοιχείο αυτό και τελικά η «σύνδεση του νοήματος της αγάπης με τη φιλοσοφική σκέψη» που πραγματοποιεί, καταλήγει να είναι ένα από τα κορυφαία επιτεύγματα της ανθρωπότητας διαχρονικά. Βλ. Κων. Τσάτσος, *Η μυστική Συνέντευξη του Κωνσταντίνου Τσάτσου στον Κώστα Ε. Τσιρόπουλο*, ό.π., σελ. 29.

σπρώχνουν τον άνθρωπο μακριά από τον Θεό. Οι πειρασμοί της σύγχρονης κοινωνίας χαρακτηρίζονται «δοκιμασία», «γολγοθάς» και «σταυρός», που ο πιστός πρέπει να τα αντιμετωπίζει υπομονετικά¹²⁰². Το περιοδικό ακόμη δε διστάζει να αναδημοσιεύει κείμενα γραμμένα προ δεκαετιών που προβάλλουν την αξία της κατήχησης των πιστών και του αγιασμού¹²⁰³ ή ακόμη και τα ψυχικά οφέλη για εκείνους που αποφασίζουν να απαρνηθούν τους «απατηλούς πειρασμούς» της κοσμικής ζωής και επιλέγουν να μονάσουν¹²⁰⁴.

Αντίστοιχα άρθρα για την δύναμη της ορθόδοξης εκκλησίας, τη σημασία της πίστης κ.ο.κ. συναντάει κανείς με μεγάλη συχνότητα στη *Νέα Εστία*, ιδίως στα τεύχη πριν και μετά τις γιορτές της Ορθοδοξίας. Ενδεικτικό είναι το τεύχος των Χριστουγέννων του 1963 οι σελίδες του οποίου είναι αποκλειστικά αφιερωμένες στο Άγιον Όρος και τον χριστιανικό κόσμο. Όπως αναφέρεται στο πλαίσιο του αφιερώματος, ο άνθρωπος έχει αρχίσει μέσα στη δίνη του σύγχρονου κόσμου να χάνει την ψυχή του, ενώ η προαγωγή της χωρίς αγάπη γνώσης οδηγεί στο μηδενισμό. Επίσης τονίζεται η σημασία της προσευχής, της ταπείνωσης, της ασκητικής ζωής, αλλά και της υπηρετήσης της «Ελληνοχριστιανικής Μεγάλης Ιδέας» που παρουσιάζεται να έχει κυρίως πολιτιστικό και πνευματικό χαρακτήρα¹²⁰⁵. Σημειώνεται ότι η συγκεκριμένη θέση ενός συντηρητικού περιοδικού όπως η *Νέα Εστία* απέναντι στη θρησκεία δεν ξενίζει δεδομένου ότι τη συγκεκριμένη περίοδο ανθεί ένα θεολογικό ρεύμα με έμφαση στο δόγμα και την ορθή πίστη. Κατά μία προσέγγιση η στροφή αυτή της θεολογίας προς τον υπερβολικό συντηρητισμό σχετιζόταν με μια έξωθεν επιβαλλόμενη τάση που εξυπηρετούσε τη σύμφωνη με το διπολικό σύστημα διακυβέρνησης της Ευρώπης διαίρεση εντός των χωρών¹²⁰⁶. Αλλά και μετά την

¹²⁰² *Νέα Εστία*, τ. 879, έτος ΛΗ', 15/2/1964 (Φ. Κόντογλου, «Δοκιμασία της υπομονής», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, σ. 244).

¹²⁰³ *Νέα Εστία*, τ. 795, έτος ΛΔ', 15/8/1960 [Α. Μωραϊτίδης, «Ιεροκήρυκες ή πνευματικοί;» (πρώτη δημοσίευση: 1900)].

¹²⁰⁴ *Νέα Εστία*, τ. 810, έτος ΛΕ', 1/4/1961 (Άλκης Θρύλος, «Θέματα της Μοναξιάς», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από την *Ελευθερία*, σ. 438).

¹²⁰⁵ *Νέα Εστία*, τ. 875, έτος ΛΖ', Χριστούγεννα 1963 (Κωνστ. Κωνσταντόπουλος, «Το μήνυμα του Αγίου Όρους προς την εποχή μας», σ. 67-72).

¹²⁰⁶ Σάββας Αγουρίδης, «Νέα ρεύματα στην ελληνική θεολογία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)», στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, ό.π., σ. 423-424.

εγκαθίδρυση της δικτατορίας οι χριστιανικές αρχές που προβάλλει το περιοδικό θα γνωρίσουν το απόγειο της χρήσης τους ως ιδεολογικά ερείσματα του καθεστώτος¹²⁰⁷.

Από τις ελάχιστες εξαιρέσεις στην άκριτη αποδοχή των αρχών του χριστιανισμού και της ορθόδοξης εκκλησίας αποτελεί κείμενο του Άγγελου Τερζάκη που η *Νέα Εστία* επιλέγει να δημοσιεύσει για να στιγματίσει το διωγμό «επίλεκτου κληρικού». Μπορεί το άρθρο να γράφεται με τη συγκεκριμένη αφορμή, ωστόσο επεκτείνεται σε μια κριτική της εκκλησίας με φράσεις και επιχειρήματα που το περιοδικό δε συνηθίζει να δημοσιεύει:

«μπορεί η ορθόδοξη εκκλησία να είναι η «πνευματική μητέρα μας», αλλά δε διαθέτει πολλούς χαρισματικούς κληρικούς[...] έχει κατασκευάσει ένα γελοίο μηχανισμό από δήθεν ηθικές αρχές και σύμβολα, κινημένον από ταλαίπωρους κουασιμόδους, που προορίζεται ν' αντιμετωπίζει τα μεγάλα θέματα της ώρας και να δίνει θεωρητικές απαντήσεις, κοσμοθεωρητικές λύσεις, ν' ανασκευάζει, να φρονηματίζει»¹²⁰⁸.

9.3 Κριτική στα σύγχρονα πρότυπα

Επόμενο πεδίο κοινωνικής κριτικής για τη *Νέα Εστία* είναι τα μεταπολεμικά πρότυπα και ο τρόπος ζωής που αυτά έχουν διαμορφώσει. Σύμφωνα με το περιοδικό όσο τρέχουμε πίσω από αυτό που προβάλλεται ως πρόοδος, εξέλιξη ή μόδα, τόσο μετατρέπομαστε σε μάζα, χάνοντας την εθνική και πολιτιστική μας φυσιογνωμία και την προσωπικότητά μας ως άτομα¹²⁰⁹. Η αρθρογραφία του περιοδικού σε σχέση με τον τρόπο ζωής που επιβάλλουν οι επιτελούμενες κοινωνικές αλλαγές¹²¹⁰ αντλεί γενικότερα μεγάλο μέρος της

¹²⁰⁷ Αξίες όπως η χριστιανική αγάπη, η ταπεινοφροσύνη, η κοινωνική δικαιοσύνη, ο ανθρωπισμός, η ομόνοια και η αλληλεγγύη αποτέλεσαν κεντρικά σημεία στον ιδεολογικό λόγο του καθεστώτος. Βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ. 289.

¹²⁰⁸ *Νέα Εστία*, τ. 780, έτος ΛΔ', 1/1/1960 (Άγγελος Τερζάκης, «Περί ευφύιας», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, σ. 302).

¹²⁰⁹ Οι Serge Berstein και Pierre Milza αναλύουν το φαινόμενο της «μαζικής κουλτούρας», μιλώντας μεταξύ άλλων για την «πολιτιστική ισοπέδωση» στη μεταπολεμική Ευρώπη και την «αυξημένη τυποποίηση στις κοινές αντιλήψεις». Βλ. Serge Berstein-Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, ό.π., σ. 310.

¹²¹⁰ Χαρακτηριστικοί είναι οι τίτλοι που χρησιμοποιεί ο δημοσιογράφος Γιάννης Καιροφύλλας, συνοψίζοντας την αρθρογραφία του τη συγκεκριμένη περίοδο: «θάλασσα διαφημίσεων» «ο φόβος των ναρκωτικών», «η αρχιτεκτονική πελαγοδρομεί», «οι νεαρές κοπέλες δυναμικές», «χαλάρωσε ο οικογενειακός έλεγχος», «στόχος η καταναλωτική κοινωνία», «αλλάζει η όψη της Αθήνας», «τα χωράφια γίνονται διαμερίσματα», «ένα διαστημόπλοιο στο Ζάππειο», «γυμνά στα νυχτερινά κέντρα», «αλλάζει η μορφή της οικογένειας», «οι Αθηναίες στη βιοπάλη», «ο εξευρωπαϊσμός του αθηναϊκού γλεντιού», «ο

επιχειρηματολογίας της από τη συντηρητική θέση περί αποξένωσης του ανθρώπου μέσα στο μεταλλασσόμενο περιβάλλον¹²¹¹.

Το ευτελές, το επιδερμικό και το ανούσιο, όπως επισημαίνεται, έχουν τα τελευταία χρόνια επικρατήσει σε όλα τα επίπεδα, παραμερίζοντας το ουσιαστικό και το βαθύτερο. Για παράδειγμα οι άνθρωποι που αποτελούν πρότυπα ή που κρίνονται ικανοί να αποκαλούνται διασημότητες δεν είναι πλέον εκείνοι που τους διακρίνει πνευματική υπεροχή ή δημιουργικό έργο, όπως λίγες δεκαετίες πριν, αλλά άτομα που διαθέτουν άλλα στοιχεία, «νεοφανούς ψυχολογίας», που ουδεμία σχέση έχουν με την πνευματικότητα. Με την εξέλιξη των τηλεπικοινωνιακών μέσων¹²¹² και τη ραγδαία ανάπτυξη του τύπου, κυρίως του σκανδαλοθηρικού, στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος βρέθηκαν «αστέρες» του κινηματογράφου και άνθρωποι που προκαλούν με την προσωπική τους ζωή. Αν κάτι χαρακτηρίζει τις σύγχρονες διασημότητες είναι το «τρομακτικά εφήμερο», που παρότι σε πρώτη ανάλυση φαντάζει ακίνδυνο, καταλήγει καταστροφικό ειδικά για τους νέους ανθρώπους, καθώς τους απομακρύνει από το «Πνεύμα» και τους στερεί τη δυνατότητα να δομήσουν τη ζωή και τα όνειρα τους πάνω σε αληθινά πρότυπα¹²¹³.

Σε απόλυτη συνάρτηση με τις παραπάνω θέσεις βρίσκεται και η προσέγγιση του Άγγελου Τερζάκη απέναντι στο διαφημιστικό φαινόμενο. Όπως υπογραμμίζει, δεν είναι μόνο η ανάπτυξη των τεχνικών μέσων, αλλά η συνολική νοοτροπία του καιρού που καθορίζει το ρόλο της διαφήμισης. Μια νοοτροπία που σχετίζεται με την αύξηση του

καινούργιος κόσμος των νέων», «τα αγόρια αφήνουν μακριά μαλλιά», «αυξάνονται οι γάμοι εξ έρωτος», «πολλές οι κατακτήσεις των γυναικών» κ.ά. Βλ. Γιάννης Καιροφύλας, *Η Αθήνα στη δεκαετία του 1960*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1997, σελ. 28-425.

¹²¹¹ Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ. 138.

¹²¹² Οι τεχνολογικές εξελίξεις στα ΜΜΕ ανέτρεψαν τους «όρους της πληροφόρησης και της δημιουργίας αναπαραστάσεων», και συνέβαλαν κατά πολύ στην προώθηση του «αμερικανικού τρόπου ζωής», αποτελώντας ένα σημαντικό εργαλείο για την επικράτηση των Αμερικανών στο πεδίο των ιδεών. Βλ. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο «άλλος» ψυχρός πόλεμος, Η αμερικανική πολιτιστική διπλωματία στην Ελλάδα, 1953-1973*, ό.π., σελ. 31.

¹²¹³ *Νέα Εστία*, τ. 792, έτος ΛΔ', 1/7/1960 (Ανδρέας Καραντώνης, «Η σύγχρονη έννοια της διασημότητας», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, σ. 856). Παρόμοιες ανησυχίες για τα πρότυπα των νέων είχαν εκφράσει γνωστοί διανοούμενοι την ίδια περίοδο σε πολλά ακόμη έντυπα. Ενδεικτικά ο Στρατής Δούκας, αναφέρθηκε στη *Διαγώνιο*, μιλώντας «σ' ένα νέο φίλο του», στην «ιδεοληψία του καιρού μας» δηλαδή στη «φαγούρα για γνώση τάχα και ζήτηση», η οποία «κάνει τσουβαλιές δυστυχισμένους ανθρώπους, έτσι όπως είναι γεμάτη από απανθρωπία και εγωισμό». Βλ. *Διαγώνιος*, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1965, περίοδος Β', τεύχος 3 (Στρατής Δούκας, «24 γράμματα σ' ένα νέο μου φίλο», σελ. 157).

πληθυσμού, τον επίπλαστο πολλαπλασιασμό των αναγκών και την αναζήτηση της γρήγορης επιτυχίας¹²¹⁴. Αυτό το κλίμα εκμεταλλεύεται αλλά και τροφοδοτεί η διαφήμιση, η οποία «σφυροκοπεί» ανελέητα τα άτομα με αξίες και πρότυπα που θέλει να επιβάλει¹²¹⁵, καταλήγοντας να κάνει τους ανθρώπους «τοξικομανείς της πολύκροτης ανοησίας». Η διαφήμιση, όπως εξάλλου και ο μηχανισμός του Χόλλυγουντ, σύμφωνα με τον Τερζάκη, ανήκουν σε εκείνους τους «μεταπολεμικούς ολοκληρωτισμούς» που αποκοιμίζουν τον άνθρωπο και την κρίση του, αφήνοντάς τον βορά στα πρωτόγονα ένστικτά του, με τρόπο που ούτε ο μεσαίωνας δεν το είχε κάνει¹²¹⁶.

Ένα ακόμη μεταπολεμικό πρότυπο που απομακρύνει τον άνθρωπο από τη φυσική του κατάσταση παρουσιάζει ο Ευάγγελος Παπανούτσος σε άρθρο που αναδημοσιεύεται από το *Βήμα*. Πρόκειται για την αποκοπή του ανθρώπου από το σπίτι με όσα αυτό συμβολίζει. Γιατί, όπως αναφέρει, το σπίτι δεν είναι απλά μία κατασκευή, αλλά μία έννοια που συμπεριλαμβάνει την οικογένεια, αλλά και τις ρίζες των ατόμων και έχει συνδεθεί με την ανθρώπινη εξέλιξη. Η σημερινή εποχή, ωστόσο, από τη μία επιτάσσει να χτίζουμε σπίτια με ακριβά υλικά και από την άλλη μας επιβάλλει τη διαμονή σε γραφεία, καμπαρέ, μοτέλ και οπουδήποτε αλλού μακριά από το σπίτι. Ίσως, με βάση αυτό το σκεπτικό, ο άνθρωπος, που τόσο του έχει λείψει το σπίτι με την πραγματική του έννοια, να καταφεύγει

¹²¹⁴ Η «επέλαση» αυτή της διαφήμισης σχετίζεται με τις συνθήκες που επικράτησαν μετά το β' παγκόσμιο πόλεμο: «Κατά τη διάρκεια της περιόδου αφθονίας που ακολούθησε το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, επεκτάθηκε η καταναλωτική αγορά, ιδρύθηκαν νέες μεσितिκές εταιρείες και μπήκαν στην αγορά πλήθος νέων προϊόντων, ιδιαίτερα οικιακές συσκευές μακράς διάρκειας (π.χ. πλυντήρια) και προϊόντα που δε διαρκούν (π.χ. έτοιμα φαγητά). Ένα από τα πιο διαβόητα όπλα του διαφημιστή [...] ήταν η ανάλυση κινήτρων ή η ανάλυση βάθους». Για περισσότερα βλ. Gillian Dyer, *Η διαφήμιση ως επικοινωνία*, μετάφραση: Αγγελική Σπυροπούλου, β' έκδοση, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2001, σ. 64-65. Ο Ιωάννης Δεληγιάννης αναφέρεται με τη σειρά του στον τρόπο που η λογοτεχνία περιέγραψε εκ των υστέρων τη διαφήμιση κατά τη δεκαετία του 1960 ως «κοινωνικό υπνωτιστή που προωθεί την ομοιομορφοποίηση των συνειδήσεων και την πνευματική αφυδάτωση». Βλ. Ιωάννης Δεληγιάννης, «Οι πολιτικές σημασίες της δεκαετίας του '60 στη λογοτεχνία της μεταπολίτευσης» στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 432.

¹²¹⁵ Για παράδειγμα «η διαφημιστική εικονογραφία συμβάλλει στην εδραίωση ενός κοινωνικού κομφορμισμού, ο οποίος αποτελεί μία από τις κινητήριες δυνάμεις της οικονομίας της αγοράς. Οι κραυγαλέες εικόνες, οι αντίστοιχες λεζάντες[...] και οι «ήρωες» των διαφημιστικών σποτ[...] εισβάλλουν έτσι στη συνείδηση των Ευρωπαίων του ύστερου 20^{ου} αιώνα και γίνονται μέρος του συστήματος αναφοράς τους[...]». Βλ. Serge Berstein-Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, ό.π., σ. 313.

¹²¹⁶ *Νέα Εστία*, τ. 841, έτος ΛΣΤ', 15/7/1962 (Άγγελος Τερζάκης, «Η πολύκροτη ανοησία», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από το *Βήμα*, σ. 1037).

στο αλκοόλ ή ακόμη και την αυτοκτονία αναζητώντας «ένα οικείο χώρο μέσα στο μητρικό κόλπο της γης»¹²¹⁷.

Η μόδα και τα όσα αυτή επιβάλλει είναι, για τη *Νέα Εστία*, μία ακόμη «πληγή» για τη μεταπολεμική κοινωνία. Για παράδειγμα η μίνι φούστα, που όπως τονίζει ο Πέτρος Χάρης το καλοκαίρι του 1967, φορέθηκε από όλες σχεδόν τις κοπέλες οι οποίες έσπευσαν να υπακούσουν τη νέα μόδα. Όπως αναφέρει ο διευθυντής του περιοδικού, αφενός η μίνι φούστα καταργεί το «μυστήριο» της μακριάς φούστας και από την άλλη σε πολλές περιπτώσεις προσβάλλει την καλαισθησία του κόσμου¹²¹⁸. Τα θέματα της μόδας και της σύγχρονης αισθητικής όμως δεν περιορίζονται στη μίνι φούστα, αφού η *Νέα Εστία* στιγματίζει και την τάση που θέλει τους άντρες να ξυρίζουν το μουστάκι ή να πετούν το καπέλο και τις γυναίκες να αφήνουν εκτεθειμένα εκτός από τα πόδια και τα χέρια τους¹²¹⁹. Οι συμπεριφορές αυτές, θεωρούνται μη αποδεκτές από το περιοδικό στο βαθμό που αντιτίθενται στα χρηστά ήθη ενώ, ειδικά για την περίπτωση των γυναικών, το περιοδικό κάνει μία σαφή επίθεση στην προβολή της σεξουαλικότητάς τους μέσω των διαφορετικών από τις ενδεδειγμένες ενδυματολογικών επιλογών¹²²⁰, δικαιώνοντας γι' άλλη μια φορά εκείνους που επιχειρηματολογούν περί της συντηρητικής κατεύθυνσης του περιοδικού.

¹²¹⁷ *Νέα Εστία*, τ. 792, έτος ΛΔ', 15/7/1960 (Ε. Παπανούτσος, «Το σπίτι», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από το *Βήμα*).

¹²¹⁸ *Νέα Εστία*, τ. 963, έτος ΜΑ', 15/8/1967 (Πέτρος Χάρης, «Καλοκαιρινό πανηγύρι», στήλη: Προβλήματα κι ερωτήματα, σ. 1044).

¹²¹⁹ Η μόδα της εποχής, κυρίως η γυναικεία, προωθήθηκε παγκοσμίως μέσα από τα σχετικά περιοδικά και τις διαφημίσεις τους, που σημείωσαν «έκρηξη» τις δεκαετίες του 1950 και 1960. Εκείνη την περίοδο άνοιξε αυτή η νέα «περιοχή επέκτασης και διακλάδωσης της κατανάλωσης», δηλαδή τα ρούχα και τα καλλυντικά, αλλά αναπτύχθηκε και η αγορά των εφήβων. Βλ. Gillian Dyer, *Η διαφήμιση ως επικοινωνία*, ό.π., σ. 65-66.

¹²²⁰ Η άμεμπτη σεξουαλική ηθική της γυναίκας συνέχιζε να είναι σημαντική αξία για την ελληνική κοινωνία, αν και όχι στο βαθμό που ήταν την προηγούμενη δεκαετία. Εξίσου μεγάλες αντιστάσεις συνέχιζαν να προβάλλονται απέναντι σε κάθε νέα κοινωνική κατάσταση, π.χ. εργασιακή, που έδινε στη νέα γυναίκα δυνατότητα χειραφέτησης. Βλ. Ιωάννη Λαμπίρη-Δημάκη, «Κοινωνική Αλλαγή 1949-1974, Η κοινωνιολογική οπτική του ιστορικού φαινομένου», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 190. Το πρότυπο της γυναικείας σεμνότητας απέναντι στη σαρωτική επίδραση των μεταπολεμικών ηθών ενισχύθηκε, μεταξύ άλλων, από τον κινηματογράφο, με ταινίες που πρόβαλλαν τη «δικαίωση» της γυναίκας που διακρίνεται για το ήθος και την σοβαρότητά της από την επίτευξη του αυτοσκοπού της που δεν είναι άλλος από το γάμο. Ο γάμος μάλιστα συνήθως προβάλλεται ως μια κατάσταση υποτέλειας για τη γυναίκα, η οποία συμβαδίζει με την «πατριαρχική κανονικότητα», ενώ κατά βάση συνεπάγεται παραίτηση από τις επαγγελματικές της φιλοδοξίες. Βλ. Υβόν Κοσμά, «Εικόνες για το φύλο μέσα από τον ελληνικό κινηματογράφο του '60: Η ταινία *Δεσποινίς Διευθυντής*» στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 414-416.

Μία ακόμη καταστροφική, όπως περιγράφεται, συνήθεια στην οποία σπρώχνει τον αντρικό πληθυσμό η σύγχρονη κοινωνία είναι το ποδόσφαιρό. Σημειώνεται ότι το σχετικό άρθρο του Ανδρέα Καραντώνη δεν αναφέρεται στην τάση της δικτατορίας να χρησιμοποιεί το ποδόσφαιρο ως μέσο «αφιονισμού» του λαού, μια και το κείμενο δημοσιεύεται τρία χρόνια πριν την εγκαθίδρυση της Χούντας, αλλά δαιμονοποιεί γενικά την ενασχόληση με το ποδόσφαιρο που ειδικά στην Ελλάδα θεωρεί ότι φτάνει ως την «υπέρτατη βλακεία». Με μια αφοριστική διάθεση το κείμενο της *Νέας Εστίας* καταλήγει στο ότι το ποδόσφαιρο εν τέλει είναι «μια καθολική και τρομακτική ηλιθιότητα που μαγνητίζει υστερικά τα εκατομμύρια της σημερινής νεολαίας σ' όλα τα μέρη του κόσμου»¹²²¹.

9.4 Γλώσσα και κοινωνία

Η γλώσσα και οι τρόποι διαφύλαξής της είναι ένα ακόμη ζήτημα που τίθεται σε πρώτο πλάνο στις σελίδες της *Νέας Εστίας* στο πλαίσιο ανάλυσης της θεμάτων που απασχολούν την ελληνική κοινωνία. Στο κυρίαρχο θέμα της δημοτικής, το περιοδικό παίρνει σαφή θέση υπέρ της κατάργησης της καθαρεύουσας μιλώντας για «βασανιστικά και άχρηστα πια σημάδια της γραμματικής μας, που πιλατεύουν τις αλλεπάλληλες γενιές των Ελλήνων». Ταυτόχρονα όμως η *Νέα Εστία* σημειώνει ότι πρέπει να υπάρξει συγκεκριμένος κώδικας γραφής για τη δημοτική και να εξαλειφθούν τα φαινόμενα «ακαταστασίας» που παρατηρούνται στη δεδομένη φάση¹²²². Η γλώσσα, όπως επισημαίνεται, «ταλαιπωρείται» από την επιπολαιότητα δημοτικιστών που μεταφέρουν άκριτα στοιχεία από την καθαρεύουσα στη δημοτική, όπως και από την τάση όσων γράφουν στην καθαρεύουσα να κάνουν το αντίστροφο. Για να λάβει τέλος αυτή η πρακτική, πρέπει οι λογοτέχνες να φροντίσουν για την καλλιέργεια της δημοτικής, ώστε η τελευταία να αναδειχθεί σε «κοινό, ενιαίο γλωσσικό όργανο»¹²²³.

¹²²¹ *Νέα Εστία*, τ. 889, έτος ΛΗ', 15/7/1964 (Ανδρέας Καραντώνης, «Τα ποδοσφαιρικά γήπεδα σύμβολα της εποχής μας», σ. 1033).

¹²²² *Νέα Εστία*, τ. 792, έτος ΛΔ', 15/7/1960 (Δημ. Γ., «Αναίμακτο Πλήγμα», στήλη: Τα γεγονότα και τα ζητήματα, σ. 959).

¹²²³ *Νέα Εστία*, τ. 978, έτος ΜΒ', 1/4/1968 (Παύλος Φλώρος, «Ξενογλωσσικός νεοπλουτισμός και «άλλα τινά», σ. 472).

Η θέση που εκφράζει το περιοδικό σε σχέση με τη δημοτική μπορεί να θεωρηθεί ως συνέχεια ενός συντηρητικού δημοτικισμού, αντίστοιχου με εκείνον που είχε εκφραστεί στο περιοδικό *Ιδέα* με διευθυντή το Σπύρο Μελά ήδη από το μεσοπόλεμο. Ο Σπύρος Μελάς πρότεινε την καθιέρωση της δημοτικής θεωρώντας την έκφραση της «πνευματικής ενότητας» του έθνους. Ωστόσο μέσα από την αρθρογραφία του περιοδικού προτάθηκε να υπάρξει μία ισορροπία τέτοια στην καθιέρωση της δημοτικής ώστε να εξασφαλίζει ότι η ελευθερία της δημοτικής, χαλιναγωγείται ώστε να μη μεταπέσει σε αναρχία¹²²⁴.

Το περιοδικό υπενθυμίζει τις προθέσεις των πρώτων δημοτικιστών, που κινητοποιήθηκαν από την αγάπη τους και το μέλημά τους να ζωντανέψουν τη γλώσσα, προκειμένου να μιλήσει για το είδος της δημοτικής που οι Έλληνες οφείλουν να διαμορφώσουν. Σύμφωνα με τη *Νέα Εστία*, οι οπαδοί της απλής δημοτικής, της «ερμαφρόδιτης» όπως χαρακτηρίζεται, πρότειναν μια γλώσσα «ηλίθια και νόθη», ενώ εν συνεχεία οι «νεομακαρονιστές» του μοντέρνου λυρισμού επέδειξαν μια καταστροφική απάθεια¹²²⁵. Αντιθέτως, άνθρωποι όπως ο Παπανούτσος, έχουν συνειδητοποιήσει ότι η χώρα χρειάζεται μία ζωντανή δημοτική, ικανή να αποδώσει με σαφήνεια μηνύματα και να επικοινωνήσει με όλα τα ιδεολογικά ρεύματα που διακινούνται ανά τον κόσμο¹²²⁶.

Η *Νέα Εστία* δε διστάζει μάλιστα να επικρίνει για συντηρητισμό όσους διαβάλλουν τη δημοτική και χαρακτηρίζουν την τελευταία γλώσσα των κομμουνιστών¹²²⁷,

¹²²⁴ Βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ. 164. Από το πρώτο τεύχος το περιοδικό χαρακτηρίζει τον δημοτικισμό ζήτημα «εθνικό», που ανήκει στις άμεσες προτεραιότητες για την πνευματική ζωή της χώρας. Τα άρθρα του Μελά σε σχέση με τον δημοτικισμό είναι προσαρμοσμένα στη γενικότερη ιδεολογική του τοποθέτηση, ενώ η ευρύτερη συζήτηση στο περιοδικό περιέχει και απόψεις που συγκρούονται μεταξύ τους ή με την κυρίαρχη άποψη του διευθυντή του περιοδικού (π.χ. απόψεις υπέρ και κατά της διγλωσσίας κ.ο.κ. Βλ. Γεωργία Λαδογιάννη, *Το περιοδικό "Ιδέα" 1933-1934. Παρέμβαση στην κοινωνική κρίση και την αισθητική αναζήτηση*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1989, σ. 188-194. Ο Σπύρος Μελάς προβάλλει τον δημοτικισμό ως «αίτημα εθνικής αυτογνωσίας» αλλά και ως «κυματοθραύστη στον εμφιλοχεύοντα μοντερνισμό». Βλ. Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 26.

¹²²⁵ *Νέα Εστία*, τ. 825, έτος ΔΕ', 15/11/1961 (Αγγελος Τερζάκης, «Αναρχική υποκρισία», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από το *Βήμα*, σ. 1548).

¹²²⁶ *Νέα Εστία*, τ. 829, έτος ΛΣΤ', 15/1/1962 (Αγγελος Τερζάκης, «Το πάθος της αλήθειας», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από το *Βήμα*, σ. 128).

¹²²⁷ Ο συντηρητικός χώρος είχε από τη δεκαετία του 1930 προσπαθήσει να οικειοποιηθεί τον δημοτικισμό προβάλλοντας την εθνική αποστολή του κι επικρίνοντας τους μαρξιστές, με το επιχείρημα ότι διεκδίκησαν τον δημοτικισμό, συνδέοντας τον με το κοινωνικό κίνημα και χρησιμοποίησαν τη δημοτική γλώσσα ως όπλο ενάντια στην άρχουσα τάξη. Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 27. Μετεμφυλιακά πολλές πλευρές είχαν παρουσιάσει την

ενισχύοντας έτσι τη γλωσσική αναρχία και την αποσταθεροποίηση της γλώσσας¹²²⁸. Από τη στιγμή που τα γεγονότα από μόνα τους έχουν οδηγήσει τη δημοτική στην κατάκτηση των ελληνικής παιδείας και των γραμμάτων, με την καθαρεύουσα να υφίσταται το ένα πλήγμα μετά το άλλο, εκείνο που μένει να γίνει είναι να αποδεχθούμε το αυτονόητο, να εξαλείψουμε την επικίνδυνη διγλωσσία και να οδηγηθούμε στην οριστική επίλυση του γλωσσικού ζητήματος.

Ωστόσο, πέρα από το γλωσσικό ζήτημα, η *Νέα Εστία* επισημαίνει και άλλους επιμέρους κινδύνους για την ελληνική γλώσσα, όπως το χαμηλό επίπεδο πολλών πρόσφατων λογοτεχνικών κειμένων, η κακή δημοσιογραφία, ο εκχυδαϊσμός του λόγου- συχνά με πρόσχημα τη χρήση της δημοτικής- και η άκριτη μεταφορά ξενικών λέξεων στην ελληνική γλώσσα, παρά την ύπαρξη αντίστοιχων ελληνικών λέξεων με το ίδιο νόημα. Μάλιστα, όπως επισημαίνεται, αν η καθαρεύουσα με όλα της τα μειονεκτήματα προσέφερε κάτι στη γλώσσα αυτό ήταν η απαλλαγή της από το «φόρτο» των ξενικών λέξεων¹²²⁹. Συχνά ο φόβος για προστασία της γλώσσας από ενδεχόμενες αλλοιώσεις καταλήγει στο αίτημα για περιχαράκωση της γλώσσας και στον απευθείας αφορισμό κάθε επιρροής, ανεξαρτήτως του αν του αν θα μπορούσε να αποδειχθεί ανανεωτική για τη γλώσσα. Χαρακτηριστική είναι η θέση του περιοδικού ότι ακόμη και η εκμάθηση πολλών ξένων γλωσσών μπορεί να βλάψει τη μητρική γλώσσα και είναι απευκταία. Συχνά οι σχετικές απόψεις αποτυπώνονται σε εκφράσεις που αγγίζουν τα όρια της τρομολαγνείας:

«Είμαστε όχι μόνο λίγοι, αλλά και ξεμοναχιασμένοι. Αν δε γνοιαστούμε εμείς τη γλώσσα μας, ποιος θα το κάνει; Κάθε λάθος, κάθε μεταφορά ξένου ιδιώματος, κάθε χασμωδία, κάθε πλατειασμός, κακογουστιά, παρεξήγηση είναι κ' ένα καρφί στο φέρετρο της γλώσσας μας»¹²³⁰.

καθαρεύουσα ως γλώσσα της εθνικοφροσύνης και τη δημοτική ως γλώσσα του κομμουνισμού. Οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι προσπάθησαν να καταργήσουν αυτές τις ταυτίσεις. Επίσης, φιλελεύθεροι πολιτικοί όπως ο Γ. Παπανδρέου που συνέχιζαν την παράδοση του δημοτικισμού βρήκαν εμπόδια στην εφαρμογή των αρχών του μέσω κάποιας εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Βλ. Αναστασία Ι. Μητσοπούλου *Ο ελληνικός αντικομμουνισμός στον «σύντομο 20^ο αιώνα»*, ό.π., σελ. 326.

¹²²⁸ *Νέα Εστία*, τ. 837, έτος ΛΣΤ', 15/5/1962 (Κ.Θ. Δημαράς, στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από το *Βήμα*, σ. 742).

¹²²⁹ *Νέα Εστία*, τ. 942, έτος Μ', 1/10/1966 (Ελλη Λαμπρίδη, «Η γλώσσα μας, Α'», σ. 1356).

¹²³⁰ *Νέα Εστία*, τ. 943, έτος Μ', 15/10/1966 (Ελλη Λαμπρίδη, «Η γλώσσα μας, Β'», σ. 1417).

9.5 Επιπλέον χαρακτηριστικά της μεταπολεμικής κοινωνίας

Η διερεύνηση της μεταπολεμικής κοινωνίας συνεχίζεται μια με σειρά από άρθρα που προσπαθούν να αποκρυσταλλώσουν τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής κατάστασης που τείνει να διαμορφωθεί στην Ελλάδα αλλά και παγκοσμίως. Σ' ένα από τα σχετικά κείμενα, ο Ανδρέας Καραντώνης συνοψίζει τα χαρακτηριστικά της μεταπολεμικής κοινωνίας που συνιστούν μια μεγάλη αλλαγή στην ανθρωπότητα, σκιαγραφώντας τα μάλιστα στη συγκεκριμένη περίπτωση με θετικό χρώμα: άνοδος βιοτικού επιπέδου¹²³¹, επιστημονική πρόοδος¹²³², εξέλιξη του βιομηχανικού κλάδου, εμπλουτισμός των ανθρώπινων ελευθεριών με νέο κοινωνικό περιεχόμενο, καλλιέργεια διεθνούς κλίματος συνεργασίας και ανάπτυξη του τουρισμού. Ουσιαστικά ο Καραντώνης αναφέρεται εδώ στη δυναμική που έχουν αποκτήσει από τις ίδιες τις ιστορικές, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες τα κράτη στον μεταπολεμικό κόσμο. Τη δυναμική αυτή, υπογραμμίζει ο γράφων, μόνο ο κομμουνισμός προσπαθεί και κατορθώνει να ανακόψει¹²³³.

Δίπλα σε όλες τις θετικές προοπτικές της ανθρωπότητας, το περιοδικό αντιπαραβάλλει την αντίθετη όψη των πραγμάτων και μιλάει για ένα κόσμο που ενώ διατείνεται ότι έχει κατακτήσει την ελευθερία του, επί της ουσίας κυριαρχείται από τον ανταγωνισμό, τον φανατισμό, την ασυνεννοησία, το πείσμα και τον παραλογισμό¹²³⁴. Μέσα σ' αυτό τον κατ' επίφαση πολιτισμένο κόσμο, το ένα τρίτο του συνολικού πληθυσμού πεινάει και βασανίζεται, όπως καταγγέλλει το περιοδικό¹²³⁵.

¹²³¹ Ο Tony Judt διαπιστώνει ότι οι Ευρωπαίοι παρουσιάστηκαν μετά το β' παγκόσμιο πόλεμο διατεθειμένοι να πληρώσουν υπέρογκα ποσά για «ασφάλεια και μακροπρόθεσμες παροχές ευημερίας» σε μια περίοδο που η ζωή συνέχιζε να είναι σκληρή και οι υλικές ελλείψεις μεγάλες. Όπως εξηγεί, ακριβώς λόγω του ότι τα προβλήματα δεν είχαν λυθεί, τα μεταπολεμικά συστήματα ευημερίας λειτουργούσαν ως «εγγύηση ενός μίνιμουμ δικαιοσύνης», κάνοντας ένα βήμα μακριά από την απελπισία και τον κυνισμό των προπολεμικών χρόνων. Βλ. Tony Judt, *Postwar, A history of Europe since 1945*, ό.π., σ. 76.

¹²³² Στην περίπτωση της Ελλάδας η επιστημονική πρόοδος και μαζί μ' αυτή ο αποκαλούμενος επιστημονικός εκσυγχρονισμός ως μέρος του κοινωνικού εκσυγχρονισμού, που είχαν ξεκινήσει από την προηγούμενη δεκαετία εμπεδώνονται τη δεκαετία του 1960. Μεταξύ άλλων οι νεοϊδρυθέντες ερευνητικοί θεσμοί ενδυναμώνονται, οι θεωρητικές μελέτες πολλαπλασιάζονται, οι εμπειρικές μέθοδοι εμπλουτίζονται κ.ο.κ. Βλ. Ιωάννη Λαμπίρη-Δημάκη, «Κοινωνική Αλλαγή 1949-1974, Η κοινωνιολογική οπτική του ιστορικού φαινομένου», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 184&190.

¹²³³ *Νέα Εστία*, τ. 1000, έτος ΜΓ', 1/3/1969 (Ανδρέας Καραντώνης, «Η τυραννική αντίφαση», σ. 287).

¹²³⁴ *Νέα Εστία*, τ. 996, έτος ΜΓ', 1/1/1969 (Γιάννης Χατζίνης, «Επίκαιρες σκέψεις, Μπροστά στο 1969», σ. 6).

¹²³⁵ *Νέα Εστία*, τ. 876, έτος ΛΗ', 1/1/1964 («Μερικοί αριθμοί», στήλη: Προβλήματα και ερωτήματα, σ. 3).

Η *Νέα Εστία* παραθέτει απόσπασμα της ομιλίας του θεατρικού συγγραφέα Αλέκου Λιδωρίκη που θεωρεί ότι συνοψίζει εύστοχα το αδιέξοδο της σύγχρονης κοινωνίας:

«[...] βρισκόμαστε μπρος σ' ένα ιδεολογικό κυκεώνα, σε μιαν αναμόχλευση των πάντων, θα' λεγα κοσμογονική[...] Μια σύγχυση, μια αναταραχή πνευμάτων και ψυχών [...] Φαινόμενα που άλλοι τα καταλογίζουν σε δίψα προόδου και μανία ευρύτατων κατακτήσεων, άλλοι τα ονομάζουνε συνέπειες δύο σύγχρονων αιματηρότατων και διαβρωτικότατων πολέμων και άλλοι τα αποδίδουνε στον καλπασμό των τεχνοκρατικών δυνατοτήτων, που αλλοιώνουν τη μορφή της γης και μεταβάλλουν τις κινήσεις του ανθρώπου»¹²³⁶.

Ένας από τους λόγους για τους οποίους το νεοδιαμορφωθέν περιβάλλον εγκυμονεί κινδύνους για τον άνθρωπο είναι ότι καλλιεργεί την απάθεια των μαζών, η οποία συνήθως λειτουργεί ως μεταβατικό στάδιο πριν από καταστροφικά γεγονότα¹²³⁷. Ο μεγάλος κίνδυνος, σύμφωνα με τον Πέτρο Χάρη, λέγεται «τυποποιημένος πολιτισμός» και το χαρακτηριστικό του είναι ότι του λείπει το ανθρώπινο στοιχείο, γι' αυτό και είναι αδύνατο να έχει διάρκεια¹²³⁸.

9.6 Οι τεχνολογικές εξελίξεις

Κατά βάση αρνητική είναι η στάση του περιοδικού και απέναντι στις τεχνολογικές εξελίξεις, αφού συντασσόμενο για άλλη μια φορά με τη συντηρητική σκέψη προκρίνει τον πνευματικό έναντι του τεχνολογικού πολιτισμού. Τα σχετικά κείμενα ξεκινούν και καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι ο άνθρωπος, στην προσπάθεια να κατακτήσει νέα τεχνολογικά πεδία, κινδυνεύει να χάσει τον ίδιο του τον εαυτό¹²³⁹. Όπως αναφέρεται στο

¹²³⁶ *Νέα Εστία*, τ. 1004, έτος ΜΓ', 1/5/1969 (Αλέκος Λιδωρίκης, «Το θέατρο και η αποστολή του», στήλη: Τα γεγονότα και τα ζητήματα, σ. 676).

¹²³⁷ *Νέα Εστία*, τ. 840, έτος ΛΣΤ', 1/7/1962 (Γρηγ. Κασσιμάτης, «Το θέατρο και το πλήθος», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, σ. 973).

¹²³⁸ *Νέα Εστία*, τ. 820, έτος ΛΕ', 1/9/1961 (Πέτρος Χάρης, «Μια προφητική φωνή», στήλη: Προβλήματα κι ερωτήματα, σ. 1122).

¹²³⁹ Όπως αναφέρει ο Παναγιώτης Μουλλάς θέματα όπως το άγχος της μηχανής, της τεχνολογικής εξέλιξης, της «διαστημικής εποχής», της ανθρώπινης μοναξιάς, της πυρηνικής απειλής ή του «χυδαίου ευδαιμονισμού» αναλύονται με τον καλύτερο τρόπο στη λογοτεχνία της δεκαετίας του 1960 που τα αναδεικνύει ως κυρίαρχα της συγκεκριμένης περιόδου. Βλ. Παναγιώτης Μουλλάς «Σκέψεις για την πεζογραφία μας» στο 1949-1967, *Η ελληνική εικοσαετία*, ό.π., σ. 345-346. Ο Πέτρος Χάρης είχε μιλήσει τόσο από τη *Νέα Εστία*, όσο και μέσα από τη στήλη του στην εφημερίδα *Ελευθερία* για τους κινδύνους που

περιοδικό, σε αναδημοσίευση κειμένου του Γιώργου Θεοδοκά από το *Βήμα*, ο άνθρωπος διαπράττει ύβρι όταν, «θαμπωμένος» από τη λάμψη των επιστημονικών κατακτήσεων, αρνείται να αναγνωρίσει τα όρια του και προχωράει προς κατευθύνσεις στις οποίες γίνεται ορατή ακόμη και η δυνατότητα καταστροφής του κόσμου¹²⁴⁰. Με την απόλυτη κυριαρχία της τεχνοκρατίας οι ηθικές αξίες εξασθενούν, οι άνθρωποι χάνουν την ψυχή τους και τα συναισθήματά τους και απομονώνονται, σημειώνει ο Αιμίλιος Χουρμούζιος σε άρθρο που αναδημοσιεύεται από την *Καθημερινή*¹²⁴¹.

Ο «βολικός επιστημονικός παράδεισος» μπορεί μάλιστα, σύμφωνα με άλλο κείμενο που δημοσιεύεται στη *Νέα Εστία*, να αποδειχθεί πολύ πιο τρομερός ακόμη και από τον ολοκληρωτισμό του Χίτλερ ή του Στάλιν γιατί «αποκοιμίζει» τον άνθρωπο, κάνοντας τον να πιστεύει ότι δεν υπάρχει κανένας λόγος ανησυχίας¹²⁴². «Μια άνετη φυλακή είναι πολύ πιο επικίνδυνη από ένα συνηθισμένο στρατόπεδο συγκεντρώσεως», τονίζει χαρακτηριστικά το περιοδικό.

Ως προς τις ευθύνες που η πορεία της τεχνολογικής προόδου είναι ανεξέλεγκτη, η *Νέα Εστία* στέκεται συχνά στον ρόλο των επιστημόνων που διεκδίκησαν και κατάφεραν να πάρουν στα χέρια τους μεγάλη δύναμη, προωθώντας επιστημονικά επιτεύγματα που βγάζουν τη ανθρωπότητα από την τροχιά της. Με βάση το σκεπτικό των αρθρογράφων της *Νέας Εστίας*, οι άνθρωποι αυτοί θα έπρεπε να εξετάζουν καλύτερα τις διαστάσεις που μπορεί να λάβει η επιστημονική τους δραστηριότητα από ηθικής και ανθρωπιστικής άποψης, προτού αποφασίσουν να κοινοποιήσουν αμφίσημες ανακαλύψεις.

Με εξίσου επικριτικό τόνο μιλάει το περιοδικό για τη μαξimalιστική λογική των σύγχρονων κατασκευών που προκρίνουν το μέγεθος ως σημάδι εξέλιξης και

ελλοχεύουν πίσω από την τεχνική πρόοδο, προσπαθώντας όμως για μία ακόμη φορά, να μην εμφανιστεί φοβικός απέναντι στις εξελίξεις. Έτσι από τη μία ενστερνίζεται τη γενική άποψη περί μη απόρριψης του μηχανικού πολιτισμού που θα γινόταν «τροχοπέδη στην εξέλιξη και την πρόοδο της κοινωνίας», από την άλλη συμφωνεί με τη θέση ότι «η μηχανοποίηση και η τεχνική γενικά πρόοδος έριξαν την ανθρωπότητα σε μια περιπέτεια με άγνωστες προοπτικές», οι οποίες συμπεριλαμβάνουν «ελπίδες και κινδύνους». Βλ. για παράδειγμα *Η Ελευθερία*, 10/1/1965 (Πέτρος Χάρης, «Τα νέα βιβλία, Αικ. Στριφτού-Κριαρά: Ανάγκες του συγχρόνου ανθρώπου και τεχνικός πολιτισμός», στήλη: Η τέχνη και η εποχή μας).

¹²⁴⁰ *Νέα Εστία*, τ. 909, έτος ΛΘ', 15/5/1965 (Γιώργος Θεοδοκάς, «Η ύβρις», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από το *Βήμα*, σ. 660).

¹²⁴¹ *Νέα Εστία*, τ. 936, έτος Μ', 1/7/1966 (Αιμ. Χ., «Η άλλη όψη», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από την *Καθημερινή*, σ. 940).

¹²⁴² *Νέα Εστία*, τ. 1001, έτος ΜΓ', 15/3/1969 (Μιχαήλο Μιχαήλωφ, «Ρωσικά Θέματα», σ. 441).

εκμοντερνισμού. Όπως επισημαίνει ο Ιωάννης Παναγιωτόπουλος, η αύξηση των αναγκών και του πληθυσμού έκανε τον άνθρωπο να αναζητήσει λύση στην «επίτευξη μεγεθών». Η αισθητική αλλά και η ποιότητα θυσιάστηκαν στο βωμό του μεγέθους και έτσι για παράδειγμα στον τομέα των κατασκευών δημιουργήθηκαν τερατουργήματα¹²⁴³, ενώ τα πλοία και τα αεροπλάνα αντικαταστάθηκαν από «υπερωκεάνια». Με την απώλεια του μέτρου και τη χρήση της υπερβολής σε όλο της το μεγαλείο, ο άνθρωπος, σύμφωνα με τη *Νέα Εστία*, αυτοπαγιδεύτηκε σε μία κατάσταση όπου κατασκευάζει περισσότερα «από όσα χωράει ο εσωτερικός του κόσμος» και φτιάχνει λαβυρίνθους για να καταλήξει να χαθεί μέσα σε αυτούς¹²⁴⁴.

Εκτός από το μέγεθος, το άλλο χαρακτηριστικό που κάνει την τεχνική πρόοδο ανεξέλεγκτη παρουσιάζεται να είναι η ταχύτητα: «Η ταχύτητα της ζωής που δημιουργεί η τεχνική δεν καταργεί μόνο την άνεση χρόνου που απαιτεί η σύνδεση του ανθρώπου με την ιστορία αλλά και την άνεση χρόνου που απαιτεί η απόλαυση της ζωής»¹²⁴⁵.

Σύμφωνα με άλλο άρθρο, εκείνο το οποίο ευθύνεται για την έκπτωση των ηθικών και πνευματικών αξιών δεν είναι η τεχνική πρόοδος καθαυτή, αλλά το γεγονός ότι ο ρυθμός με τον οποίο προχωράει είναι πιο γρήγορος απ' ό,τι η διαδικασία της εσωτερικής καλλιέργειας του ανθρώπου, με συνέπεια να χάνεται η ισορροπία¹²⁴⁶. Μεταξύ άλλων απόρροια αυτής της κατάστασης είναι η απώλεια της αίσθησης του ωραίου και του υψηλού, γεγονός που κάνει την κρίση να χαρακτηρίζεται και πολιτιστική. Όπως επισημαίνεται, αν ήδη με το πέρας του 19^{ου} αιώνα είχε χαθεί κάθε ψευδαίσθηση για

¹²⁴³ Η κατάσταση στον κατασκευαστικό τομέα που ως ένα βαθμό αποδίδεται στον θεσμό της αντιπαροχής, ο οποίος είχε αρχίσει να επικρατεί από τη δεκαετία του 1950, είχε διαμορφώσει την εξής εικόνα: «Στενοί δρόμοι, συμπαγείς όγκοι, μεγάλες, ασφυκτικές πολλές φορές, πυκνότητες, κακές κατασκευές, τυχαία συνύπαρξη ασύμβατων χρήσεων, προβληματική αισθητική, τραγικές ελλείψεις σε κοινόχρηστους χώρους και πράσινο». Βλ. Νίκος Παπαμίχος, «Η μεταπολεμική πόλη, πόλη της αντιπαροχής», στο *1949-1967, Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π., σ. 84.

¹²⁴⁴ *Νέα Εστία*, τ. 868, έτος ΛΖ', 1/9/1963 (Ι. Παναγιωτόπουλος, «Περί του μεγέθους», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, σ. 1143).

¹²⁴⁵ *Νέα Εστία*, τ. 821, έτος ΛΕ', 15/9/1961 (Μπάμπης Κλάρας, «Δεν υπάρχει μεταφυσική, υπάρχει υποτίμηση της τεχνικής», σ. 1238).

¹²⁴⁶ «Από τη δεκαετία του 1960, οι βιομηχανίες που ανέπτυσαν τις πιο προηγμένες τεχνολογίες-πυρηνική, αεροδιαστημική και ηλεκτρονική- πήραν τα ηνία από τους τομείς που σχετίζονταν με την οικογενειακή κατανάλωση. Αυτή η δεύτερη «βιομηχανική επανάσταση» τάραξε τις υπάρχουσες ισορροπίες[...]. Για περισσότερα βλ. Gérald Bogard, *Adult Education at the Council of Europe: Challenging the Future, 1960-93*, Council of Europe, 1994, σ. 18.

επιστροφή του ανθρώπου στη φύση, αυτό που ήρθε να προστεθεί κατά τον 20^ο αιώνα και ιδίως μετά τον β' παγκόσμιο πόλεμο ήταν η απώλεια του γνήσιου ευρωπαϊκού πνεύματος και η ανάδειξη του στοιχείου του υπερατομικού¹²⁴⁷.

Όπως περιγράφεται αλλού, η τεχνική πρόοδος συνδυάζεται μ' ένα «τρομακτικό κενό σε νόμο και τάξη» που έχει διαμορφωθεί μεταπολεμικά. Από τη μία οφείλει κανείς να παραδεχθεί ότι το βιοτικό επίπεδο έχει ανέβει, οι θετικές επιστήμες έχουν προχωρήσει, έχουν συγκροτηθεί οικονομικοί κολοσσοί, ενώ παράλληλα λαοί όπως οι Σκανδιναβοί δίνουν δείγματα ότι προχωράνε προς την πραγμάτωση αυτού που ονομάζεται «κοινωνικό κράτος». Όλο αυτό το μεταπολεμικό οικοδόμημα, εντούτοις, είναι επί της ουσίας ετοιμόρροπο, αν λάβει κανείς υπόψη ότι συνδυάζεται με το προαναφερθέν κενό στους θεσμούς και στην έννομη τάξη. Αυτό παρουσιάζεται να είναι μια μεγάλη απειλή για την ανθρωπότητα, την οποία οι νέοι πρέπει να βρουν ένα τρόπο να την αντιμετωπίσουν¹²⁴⁸.

¹²⁴⁷ *Νέα Εστία*, τ. 831, έτος ΛΣΤ', 15/2/1962 (Γ. Μ. Παπαχατζής, «Ο πολιτισμός ως θέμα της σύγχρονης φιλοσοφίας του πνεύματος», σ. 214).

¹²⁴⁸ *Νέα Εστία*, τ. 870, έτος ΛΖ', 1/10/1963 (Γ. Παπαχατζής, «Ο πολιτισμός και τα αιτήματα της σύγχρονης εποχής», σ. 1259).

Κεφάλαιο 10: Πολιτιστικές εικόνες και αισθητικές αντιλήψεις

10.1 Το κλασικό στην τέχνη

Στις αναλύσεις και τα θέματα γύρω από την τέχνη το περιοδικό, παρότι θεωρητικά δηλώνει το «παρών» στις διαδικασίες «πολιτισμικής αναγέννησης» της δεκαετίας του 1960¹²⁴⁹, στην πράξη διατηρεί κατά βάση έναν ελληνοκεντρικό και «αντιμοντερνιστικό» χαρακτήρα, παραμένοντας δέσμιος πολλών παλαιότερων προκαταλήψεων ενάντια στον αρνητικό χαρακτήρα που φέρει ο μοντερνισμός στην τέχνη¹²⁵⁰. Το ίδιο το περιοδικό δηλώνει επανειλημμένα την πρόθεσή του να φέρει σε διάλογο το παλαιό με το νέο και να κινηθεί μεταξύ συντήρησης και πρωτοπορίας στα θέματα τέχνης, διαπιστώνει, εντούτοις, κανείς ότι είναι εντονότερη η τάση προς τον πρώτο πόλο.

Στη βάση αυτή, η συζήτηση γύρω από την τέχνη στη *Νέα Εστία* περιστρέφεται γύρω από κάποιους συγκεκριμένους άξονες, ο πρώτος από τους οποίους είναι η έννοια του κλασικού που σύμφωνα με το περιοδικό συμβαδίζει απολύτως με το ελληνικό στοιχείο όσο και το ανθρώπινο. Όπως υποστηρίζει ο διευθυντής του περιοδικού, η έννοια του κλασικού προέρχεται από τους αρχαίους Έλληνες αλλά διατυπώθηκε από τους Ρωμαίους και μέσα στους αιώνες διευρύνθηκε τόσο ώστε να συμπεριλάβει πολλά και διαφορετικά στοιχεία. Για παράδειγμα η σχολή του ρομαντισμού που παρότι για πολλούς αντιβαίνει τις βασικές αρχές του κλασικού, διεκδικεί την ένταξή της σε αυτό:

«Πιστεύουν πολλοί ότι το γνήσιο κλασικό έργο παρουσιάζει ισορροπία αισθημάτων και λιτή μορφή. Ενώ άλλοι χωρίζουν το περιεχόμενο από τη μορφή, επιμένουν στα εκφραστικά μέσα και υποστηρίζουν ότι αυτά και μόνο, όταν είναι καθαρά και λιτά,

¹²⁴⁹ Τη δεκαετία του 1960 η ελληνική τέχνη επιτυγχάνει μια «τολμηρή επανεξέταση παλαιότερων ζητημάτων στο πλαίσιο της κοινωνικής και πολιτισμικής ανανέωσης, απεγκλωβιζόμενη για παράδειγμα από τον ρεαλισμό των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων. Βλ. Αναστασία Νάτσιν, Αγγέλα Καστρινάκη, Γιάννης Δημητρακάκης, Κέλη Δασκαλά, *Η πεζογραφία στη μακρά δεκαετία του 1960*, ό.π., σελ. 18. Είναι χαρακτηριστικό ότι, σχολιάζοντας το ύφος της σύγχρονης λογοτεχνικής κριτικής της δεκαετίας του 1960, το περιοδικό *Νέα Πορεία* αναφέρεται σε βασικούς συνεργάτες της *Νέας Εστίας*, τονίζοντας ότι έχουν παραμείνει δέσμιος παλαιότερων εικόνων και προσεγγίσεων. Για τον Άλκη Θρύλο(Ελένη Ουράνη) αναφέρει ότι «το πλέγμα των παρατηρήσεών της φαίνεται υφασμένο πάνω σε προπολεμικές αφετηρίες, που δεν έχουν ανανεωθεί και εκσυγχρονισθή», ενώ για τον Ανδρέα Καραντώνη ότι απορρίπτει τη «σύγχρονη “ουσιαστική” ποίηση». Βλ. *Νέα Πορεία*, Μάιος 1962, τ. 87 (Πέτρος Σπανδωνίδης, «Η κριτική σκέψη στη σύγχρονη Ελλάδα», σελ. 167-183).

¹²⁵⁰ Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 22.

κάνουν το κλασικό κείμενο. Έρχεται όμως ένας ολόκληρος κόσμος που μάχεται το κλασικό, το ισορροπημένο, το υψηλό και το ψυχρό, έρχεται η μεγάλη σχολή του ρομαντισμού, που έχει δοκιμαστεί πια από το χρόνο και έχει τους θριάμβους της και τις ένδοξες σελίδες, και σου επιβάλλει τους δικούς της κλασικούς, που βρίσκονται στην άλλη όχθη»¹²⁵¹.

Με την έννοια αυτή, προσθέτει ο Πέτρος Χάρης ως κλασικοί δε μπορεί να νοούνται μόνο οι αρχαίοι έλληνες τραγικοί αλλά και όλοι οι συγγραφείς που δημιουργήσαν τα θεμέλια κάθε σχολής λογοτεχνίας, οι μεγάλες προσωπικότητες της τέχνης και του πολιτισμού και οι πνευματικοί άνθρωποι που άφησαν το στίγμα τους στην εποχή τους. Από τους Έλληνες, όπως αναφέρει, κατεξοχήν παράδειγμα κλασικού είναι ο Γρυπάρης. Η νέα ελληνική λογοτεχνία, σύμφωνα με το περιοδικό, δε συμπεριλαμβάνει πολλά αξιόλογα πνευματικά ρεύματα ή σχολές. Η έναρξή της τοποθετείται για άλλους λίγο πριν το 1821, για άλλους λίγους μετά, κάποιοι θεωρούν ότι βρίσκεται στις «καλές σελίδες» της καθαρεύουσας και άλλοι στον δημοτικισμό. Σε κάθε περίπτωση, μέσα σε αυτό το μικρό διάστημα ως κλασικοί αναδείχθηκαν «από τη ρητή ή τη σιωπηρή ομοφωνία για το έργο τους» ο Σολωμός, ο Κάλβος, ο Βαλαωρίτης, ο Παλαμάς αλλά και ο Καβάφης, ακόμη κι αν «το κουρασμένο πνεύμα του δεν έχει τίποτα το «υψηλό» και το «κλασικό»¹²⁵².

Η σύνδεση του κλασικού με το ελληνικό όσο και το ανθρώπινο στοιχείο επανέρχεται συχνά στο περιοδικό περιγραφόμενη ως το ιδανικός συνδυασμός για την καλλιτεχνική έκφραση¹²⁵³. Για παράδειγμα, ο ζωγράφος Γιώργο Μπουζιάνης. Όπως επισημαίνεται, η «γνήσια ελληνικότητα» του καλλιτέχνη είναι αυτή που του δίνει περίοπτη θέση στον χώρο της σύγχρονης ελληνικής ζωγραφικής. Και η ελληνικότητά του συνιστά συνάμα και την ανθρωπιά του. Με τον τρόπο αυτό, ο ζωγράφος δικαιωματικά αποκτά το χαρακτηρισμό «κλασικός», με την πιο ουσιαστική έννοια του όρου, αφού «εξέφρασε τον

¹²⁵¹ *Νέα Εστία*, τ. 978, έτος ΜΒ', 1/4/1968 (Πέτρος Χάρης, «Οι κλασικοί», στήλη: Προβλήματα κι ερωτήματα, σ. 422).

¹²⁵² *Νέα Εστία*, τ. 978, έτος ΜΒ', 1/4/1968 (Πέτρος Χάρης, «Οι κλασικοί», στήλη: Προβλήματα κι ερωτήματα, σ. 422).

¹²⁵³ Όπως αναφέρει ο Π. Μαστροδημήτρης, ο Πέτρος Χάρης στη *Νέα Εστία* παρουσίασε το «κατεξοχήν πρόσωπο του νεοελληνικού πολιτισμού», ενώ υπήρξε υποδειγματική η προσπάθεια του για «επανασυσπείρωση των Ελλήνων δημιουργών γύρω από άξονες εθνικούς και ταυτόχρονα καθολικούς και πανανθρώπινους». Βλ. Π.Δ. Μαστροδημήτρης, *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Φιλολογίας*, ό.π., σελ. 264.

άνθρωπο στο μέτρο της εποχής του»¹²⁵⁴. Το συμπέρασμα εν τέλει είναι ότι γενικότερα στην τέχνη όσο βαθύτερα ανθρώπινοι είναι οι καλλιτέχνες, τόσο περισσότερο Έλληνες θα είναι αφού οι δύο έννοιες παρουσιάζονται να είναι αλληλένδετες. Και όσο η τέχνη έχει τα δύο παραπάνω στοιχεία, τόσο δικαιούται να χαρακτηρίζεται ως κλασική¹²⁵⁵.

Η κλασική τέχνη, αναφέρεται αλλού, όπως και ο κλασικός άνθρωπος, επιζητά την αρμονία και την ισορροπία και αυτό το αίτημα είναι ορατό παντού. Με άλλα λόγια, η κλασική αντίληψη είναι ανθρωποκεντρική, τονίζει για άλλη μία φορά το περιοδικό, συμπληρώνοντας ότι αυτό μπορεί να σημαίνει ότι παρακάμπτει τη φύση ή «αγνοεί και τον ιδιαίτερο ψυχικό κόσμο του ατόμου»¹²⁵⁶.

10.2 Κριτική σε καλλιτεχνικά ρεύματα

Χαρακτηριστικό για την αντίληψη του περιοδικού πάνω σε σύγχρονα καλλιτεχνικά ρεύματα είναι άρθρο του Γιώργου Θεοτοκά που γράφεται στις αρχές του 1960 και εξηγεί τους λόγους που πολλές από τις σύγχρονες τάσεις της τέχνης, προσπαθώντας να παρουσιάσουν κάτι καινούργιο, καταλήγουν στο μηδενισμό. Τέτοια παραδείγματα, σύμφωνα με τον Θεοτοκά, υπάρχουν στις νέες φιλοσοφικές διδασκαλίες, στα κύρια ρεύματα της διεθνούς λογοτεχνίας, στο νέο αμερικανικό θέατρο, στη νέα ποίηση, αλλά και στη σύγχρονη ζωγραφική και γλυπτική όπου επικρατεί η «διάλυση της μορφής του ανθρώπου»¹²⁵⁷.

¹²⁵⁴ Ο Αντώνης Κωτίδης σημειώνει για τον Γιώργο Μπουζιάνη: «Μετά τον πόλεμο, το ανθρωποκεντρικό στοιχείο γίνεται στο έργο του, όλο και πιο τονισμένα, σηματοδότης υπαρξιακής δοκιμασίας και μαρτυρία διαρκούς αγώνα του συνειδητού να ανιχνεύσει τα όρια του υποσυνειδήτου [...] Ο Μπουζιάνης αξιοποίησε τις αρχές της μοντερνιστικής ζωγραφικής ανόθευτες από εθνικές σημάνσεις, αλλά παρέμεινε έξω από το κλίμα των εξπρεσιονιστών της δεκαετίας του 1920 που είχε έντονα χαρακτηριστικά συλλογικότητας στους στόχους, στην τεχνοτροπία και το ιδεολογικό του περιεχόμενο». Για περισσότερα βλ. Αντώνης Κωτίδης, «Η έξαρση της υποκειμενικότητας στην ελληνική ζωγραφική», στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π., σ. 404. Για το ερώτημα αν ήταν πράγματι «ελληνική» η ζωγραφική του, η Ελένη Βακαλό αναφέρει «όχι, ήταν απλώς ζωγραφική, μεγάλη», προσθέτοντας ότι είναι «χαρακτηριστικό της νεοελληνικής ζωής» να θέτει περιορισμούς και όρια, όπως αυτό της «ελληνικής» τέχνης, που στηρίζονται περισσότερο στην άρνηση, παρά στην κατάφαση και την ελευθερία. Βλ. Ελένη Βακαλό, *Κριτική Εικαστικών Τεχνών, 1950-1974*, επιλογή-επιμέλεια Όλγα Δανιηλοπούλου, τόμος Α', Εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1996, σελ. 129.

¹²⁵⁵ *Νέα Εστία*, τ. 780, έτος ΛΔ', 1/1/1960 (Πάνος Καραβίας, «Γιώργος Μπουζιάνης», σ. 14).

¹²⁵⁶ *Νέα Εστία*, τ. 963, έτος ΜΑ', 15/8/1967 (Μηνάς Δημάκης, «Ο ρομαντισμός και οι Ύμνοι στη νύχτα» του Νοβάλις », σ. 1051).

¹²⁵⁷ *Νέα Εστία*, τ. 780, έτος ΛΔ', 1/1/1960 (Γιώργος Θεοτοκάς, «Η έξοδος από τον μηδενισμό», σ. 92).

Σε άλλα κείμενα της ίδια περιόδου επιχειρείται η καταγραφή των βασικών στοιχείων των καλλιτεχνικών ρευμάτων του 20^{ου} αιώνα όσο και η αποτίμησή τους, στην οποία ο αναγνώστης συχνά διακρίνει την προσπάθεια μετριασμού της κυρίαρχης συντηρητικής θέσης του περιοδικού γύρω από την τέχνη. Ανάμεσα στα άρθρα που δείχνουν δεκτικά απέναντι στην ιδέα της ανανέωσης της τέχνης, κάνοντας ένα απολογισμό των εξελίξεων του αιώνα στα εικαστικά πράγματα είναι κείμενο του Φώτου Γιοφύλλη που έχει ως βασικό σημείο αναφοράς τον φουτουρισμό. Σε κάθε περίπτωση η ανάλυση, όπως θα αναφερθεί στη συνέχεια, καταλήγει στο ότι η ανάγκη ανανέωσης της τέχνης, όσο κι αν ήταν υπαρκτή, οδήγησε μέσα από τους πειραματισμούς της αφαίρεσης, σε αδιέξοδο.

Στην αρχή του κειμένου του ο Φώτος Γιοφύλλης αναφέρει για τον φουτουρισμό που άνθισε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ότι ξεκινώντας συνάντησε αντιδράσεις, όπως κάθε επανάσταση εξάλλου, και είχε φανεί σε πολλούς ύποπτος, αλλά και επικίνδυνος. Εκείνοι, ωστόσο, που τον αμφισβήτησαν ήταν κυρίως «συντηρητικοί κι ανίδεοι», αφού δε συνειδητοποίησαν ότι δεν επρόκειτο για κάποιο «τρομερό θεριό» ούτε για «μόδα των σαλονιών», αλλά για ένα σοβαρό καλλιτεχνικό και διανοητικό κίνημα που έφερε μαζί του την ανάγκη για πολιτιστική αλλαγή¹²⁵⁸.

Αν και σύμφωνα με τον Φώτο Γιοφύλλη από το 1930 ο φουτουρισμός συνδέθηκε με τον φασισμό, επί της ουσίας δεν ήταν σε καμία περίπτωση κοινωνικό ή πολιτικό κίνημα¹²⁵⁹. Την περίοδο που ξεκίνησε, δηλαδή, στις αρχές του 20ου αιώνα, υπήρχε μια γενικότερη ανάγκη ανανέωσης της τέχνης που στη δεδομένη φάση γεννούσε «καταξέρες». Η ρεαλιστική απεικόνιση της φύσης, όπως επισημαίνεται, έκανε την τέχνη να χάνει τη δυναμική της, τη ζωγραφική να μοιάζει με «χρωματιστή φωτογραφία», τη γλυπτική να κάνει μια άψυχη αντιγραφή των κορμιών, την ποίηση να μιλάει για έρωτες και συγκινήσεις με μελιστάλακτο ύφος και την πεζογραφία να κάνει μία αδιάφορη περιγραφή της ζωής.

¹²⁵⁸ *Νέα Εστία*, τ. 792, έτος ΛΔ', 1/7/1960 (Φώτος Γιοφύλλης, «Ο φουτουρισμός στην Ελλάδα», σ. 853).

¹²⁵⁹ Ο ιδρυτής του φουτουρισμού Φιλίππο Μαρινέτι, «από τα αναρχικά δόγματα της καταστροφής πέρασε στη δοξολόγηση και στη λατρεία του πολέμου, αφού ο πόλεμος είναι το μόνο μέσον για να καταστραφούν τα πάντα». Ο «μιλιταρισμός» που χαρακτήρισε τον ευρωπαϊκό φουτουρισμό «ήταν επόμενο να συναντηθεί λίγα χρόνια αργότερα με τις ιδέες του ιταλικού φασισμού». Το φαινομενικά παράδοξο είναι ότι τη στιγμή που στην Ευρώπη ο φουτουρισμός θεωρήθηκε συναφής με την ακροδεξιά και τον ιταλικό φασισμό, στη Ρωσία είχε συνδεθεί με την Οκτωβριανή Επανάσταση. Για περισσότερα βλ. Αναστάσης Βιστωνίτης «Ανάγνωσμα: Ο φουτουρισμός, ο φασισμός και η πρωτοπορία», *Το Βήμα*, 26/7/2014.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο από την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα αρχίζει η παραγωγή «νέας τέχνης» και γίνεται μία πολιτιστική επανάσταση: Στη ζωγραφική τα δεδομένα άλλαξε ο κυβισμός με τους Πικάσο¹²⁶⁰ και Μπράκ, στη γλυπτική με τον Λίπιτς, στη μουσική με τους Ντεμπισί και Στραβίνσκι, στη λογοτεχνία με τον Απολλιναίρ.

«Τα οδοφράγματα στήθηκαν μπροστά στην Ακαδημία, μπροστά στο ρεαλισμό, μπροστά στον εμπρεσιονισμό[...] Και να, ο εξπρεσιονισμός πρώτα, ο κυβισμός, ο πριμιτιβισμός, ο ντανταϊσμός, ο μοντερνισμός, ο σουρεαλισμός κατόπιν κήρυξαν την ανατροπή των παλιών αξιών και τη δημιουργία νέας τέχνης, της «ζωντανής» τέχνης»
¹²⁶¹.

Επανερχόμενος στον φουτουρισμό ο Γιοφύλλης τονίζει ότι δεν είναι συγκεκριμένη σχολή τέχνης, αλλά γενικότερο κίνημα. Ως προς τη λογοτεχνία αναφέρει ότι, παρότι δεν υπήρξε κάποιος καθαρός φουτουριστής, δημιουργήθηκε μια κινητικότητα και μία ανανέωση που την ωφέλησε. Στην Ελλάδα, όπως σημειώνει, ο φουτουρισμός επηρέασε κυρίως τις εικαστικές τέχνες, τη ζωγραφική, τη γλυπτική κι έπειτα την αρχιτεκτονική, αλλά όχι τη λογοτεχνία ή τη γενικότερη φυσιογνωμία του πολιτισμού.

Εν συνεχεία ο σουρεαλισμός, όπως περιγράφει το περιοδικό, έκανε πολλούς νέους να στραφούν στην άρνηση της φόρμας και της λογικής¹²⁶², ωστόσο τα στοιχεία αυτά δεν επικράτησαν. Ο φουτουρισμός πρώτα και ο σουρεαλισμός έπειτα κινητοποίησαν τη μηχανή της επανάστασης στην τέχνη, εντούτοις οι κατευθύνσεις που πήρε η αφηρημένη τέχνη στη συνέχεια οδήγησαν ως την άρνηση της ίδιας της τέχνης¹²⁶³.

¹²⁶⁰ Παρά τη σύνδεση του Πικάσο με τον κυβισμό, σύμφωνα με τον Gombrich, «ο Πικάσο ποτέ δεν υποστήριξε πώς οι μέθοδοι του Κυβισμού θα μπορούσαν να αντικαταστήσουν όλους τους άλλους τρόπους αναπαράστασης του ορατού κόσμου. Αντίθετα ήταν πάντα έτοιμος να αλλάξει τις μεθόδους του, κι από καιρό σε καιρό άφηνε τους τολμηρούς πειραματισμούς και γυρνούσε σε διάφορες παραδοσιακές μορφές τέχνης». Βλ. Gombrich E. H., *Το Χρονικό της Τέχνης*, ό.π., σ. 576.

¹²⁶¹ *Νέα Εστία*, τ. 792, έτος ΛΔ', 1/7/1960 (Φώτος Γιοφύλλης, «Ο φουτουρισμός στην Ελλάδα», σ. 853).

¹²⁶² «Το όνομα «Υπερρεαλιστές» είχε πλαστεί το 1924 για να εκφράσει τη λαχτάρα πολλών νέων καλλιτεχνών να δημιουργήσουν κάτι πιο πραγματικό από την ίδια την πραγματικότητα [...] Πολλοί από τους υπερρεαλιστές είχαν επηρεαστεί από τα βιβλία του Ζίγκμουντ Φρόιντ, που είχε αποδείξει πώς όταν στομώνουν οι συνειδητές σκέψεις μας, το παιδί και ο πρωτόγονος που ζει μέσα μας τις αντικαθιστούν. Αυτή ακριβώς η ιδέα έκανε τους Υπερρεαλιστές να διακηρύξουν πως δεν είναι δυνατόν να δημιουργηθεί τέχνη όταν η λογική είναι εντελώς «εν εγρηγόρσει». Βλ. Gombrich E. H., *Το Χρονικό της Τέχνης*, ό.π., σ. 592.

¹²⁶³ Η επίδραση του σουρεαλισμού χαρακτηρίζεται από πολλούς θεωρητικούς πολύ πιο βαθειά απ' όσο την περιγράφει ο Γιοφύλλης. Για παράδειγμα ο Hobsbawm περιγράφει το σουρεαλισμό ως ένα «ιδιαίτερα γόνιμο κίνημα» με επίδραση που είναι εμφανής ακόμη και σε πολύ μεταγενέστερα έργα από την περίοδο άνθισής του. Βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σ. 234.

Από τα πυρά που περιοδικού δεν ξεφεύγει το καλλιτεχνικό κίνημα της ποπ-αρτ που ανθεί κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 και το οποίο, σύμφωνα με το περιοδικό, έχοντας ξεκινήσει από ένα «μηδενιστικό αίσθημα», έχει μέσα του «το εφήμερο, τη φθορά και τη νέκρα». Όπως επισημαίνει η *Νέα Εστία* σε άρθρο του 1965, στην Ευρώπη αλλά και την Ελλάδα έχει ήδη εξαπλωθεί αυτό το καλλιτεχνικό ρεύμα που αν και έχει γίνει μόδα, «τόσο παράξενα ελκυστική», σε καμία περίπτωση δε θα πρέπει να ονομάζεται τέχνη. Λέγοντας αυτό, ο Πάνος Καραβίας, που υπογράφει το σχετικό άρθρο, αναρωτιέται αν η ανάγκη αναγέννησης στον πολιτισμό, στην οποία εν μέρει οφείλουν την ύπαρξή της κινήματα όπως η ποπ αρτ θα οδηγήσει πολλές τέχνες στον θάνατο και την καταστροφή αντί για τη δημιουργία¹²⁶⁴.

Όπως επισημαίνει ο Άλκης Θρύλος¹²⁶⁵ στο πλαίσιο της συζήτησης για τη μοντέρνα τέχνη, παρότι οφείλει κανείς να μην είναι αφοριστικός, δε μπορεί παρά να επισημάνει το γεγονός ότι η μοντέρνα τέχνη, ιδίως στο πεδίο της ζωγραφικής και της ποίησης, βοηθά να αναπτυχθούν κάποιες «ευκολίες» που με τη σειρά τους φέρνουν μιμήσεις και έτσι δημιουργείται μια μονοτονία που καταργεί τον σκοπό της τέχνης¹²⁶⁶.

Συνολικότερα η *Νέα Εστία*, αντιμετωπίζοντας με ιδιαίτερη επιφύλαξη τις μοντερνιστικές τάσεις, αντιστέκεται σε αυτό που η ιστορία της νεοελληνικής τέχνης αντιλαμβάνεται ως «πρόοδο» και «εκσυγχρονισμό», χωρίς ωστόσο να το δαιμονοποιεί ή να το αποκλείει, δεδομένου του φιλελεύθερου και προοδευτικού προφίλ που θέλει να προβάλλει. Όσον αφορά ειδικότερα στην αφηρημένη τέχνη, το περιοδικό δείχνει να συμμερίζεται τη θέση όσων τη θεωρούν «ξενόφερτη» και επικίνδυνη και επιμένουν στον ελληνοκεντρισμό και την παράδοση ως βασικό συστατικό της τέχνης. Ωστόσο, καθώς τα δύο αυτά χαρακτηριστικά άρχισαν να αποδυναμώνονται ως επιχειρήματα απέναντι στην

¹²⁶⁴ *Νέα Εστία*, τ. 922, έτος ΛΘ', 1/12/1965 (Πάνος Καραβίας, «Η ποπ-αρτ», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από την *Ελευθερία*, σ. 1566).

¹²⁶⁵ *Νέα Εστία*, τ. 892, έτος ΛΗ', 1/9/1964 (Άλκης Θρύλος, «Οι μεγάλοι δρόμοι και οι μικρές πολιτείες», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από την *Ελευθερία*, σ. 1264).

¹²⁶⁶ Ο μοντερνισμός, που εδώ ο Άλκης Θρύλος επικρίνει, ουσιαστικά είχε να κάνει, τουλάχιστον όσο αφορά στην Ελλάδα, με τον τρόπο «που προσλήφθηκαν από τους Έλληνες καλλιτέχνες και τεχνοκριτικούς οι μεταπολεμικές τάσεις της αφηρημένης τέχνης». Ο Ευγένιος Ματθιόπουλος καταγράφει τους πιο «θερμούς και με ευρωπαϊκή κυρίως ενημέρωση υποστηρικτές της αφηρημένης τέχνης»: Τώνης Σπητέρης, Ελένη Βακαλό, Αλέξανδρος Ξύδης, Χρύσανθος Χρήστου, Γιώργος Μουρέλος κ.ά. Βλ. Ευγένιος Ματθιόπουλος, «Ιδεολογία και τεχνοκριτική τα χρόνια 1949-1967: ελληνοκεντρισμός, σοσιαλιστικός ρεαλισμός, μοντερνισμός», στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π., σ. 384.

αφηρημένη τέχνη τη δεκαετία του 1960¹²⁶⁷, η *Νέα Εστία* δεν τα χρησιμοποιεί πάντα αυτούσια στα άρθρα που αντιμάχονται την έννοια της αφαίρεσης.

10.3 Η *Νέα Εστία* για τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό

Ένα από τα καλλιτεχνικά ρεύματα που αναλύονται συχνά στις σελίδες της *Νέας Εστίας* είναι ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός, ο οποίος προσφέρει ένα ακόμη επιχείρημα στο περιοδικό ως προς τις συνθήκες ανελευθερίας και φίμωσης του πνεύματος που επικρατούν στο ανατολικό μπλοκ. Εκείνο που θεωρητικά αναζητά ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός, σύμφωνα με το περιοδικό, είναι «η εξασφάλιση της πιο μεγάλης κοινωνικής αλήθειας στην τέχνη»¹²⁶⁸. Οι ηθοποιοί, για παράδειγμα, πείθονται ότι αν θέλουν να λέγονται πραγματικοί καλλιτέχνες οφείλουν να συμβαδίζουν πλήρως με τη σοσιαλιστική πραγματικότητα και να προσπαθούν να την αποτυπώνουν όσο το δυνατό πιο πιστά μέσω της τέχνης τους¹²⁶⁹. Επομένως καλούνται να ακολουθούν τις εξελίξεις της σοσιαλιστικής πραγματικότητας, πάντα υπό ένα επαναστατικό πρίσμα, με το επιχείρημα ότι μόνο με αυτό τον τρόπο εξελίσσονται σαν καλλιτεχνικές προσωπικότητες.

Η υπερβολή στην οποία έφτασε η επιβολή του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, τονίζει η *Νέα Εστία*, θα είχε οδηγήσει σε μία καταστροφική για την τέχνη ομοιομορφία, αν δεν υπήρχαν κάποιοι ιδιαίτεροι καλλιτέχνες στη Ρωσία που καταφέρνουν να ξεχωρίζουν με το έργο τους, ακόμη και μέσα σε αυτές τις συνθήκες. Η μουσική είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, αφού πολλοί νέοι μουσικοί προσπαθούν να διατηρήσουν τους δεσμούς τους

¹²⁶⁷ Χάρη στις προσπάθειες καλλιτεχνών και άλλων παραγόντων της πνευματικής ζωής προς τον εκσυγχρονισμό της καλλιτεχνικής ζωής της χώρας, οι αντιδράσεις των συντηρητικών κύκλων, έτσι και της *Νέας Εστίας*, έγιναν ηπιότερες σταδιακά απέναντι στο μοντερνισμό και την αφαίρεση. Βλ. Μάρθα-Έλλη Χριστοφόγλου, «Η μεταπολεμική τέχνη 1949-1974», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 275, 279-280&282.

¹²⁶⁸ *Νέα Εστία*, τ. 783, έτος ΛΔ', 15/2/1960 («Το σύγχρονο σοβιετικό θέατρο», σ. 226).

¹²⁶⁹ Ο Έρνστ Φίσερ αναφέρεται στην «κατάχρηση» του όρου σοσιαλιστικός ρεαλισμός με σκοπό να περιγράψει «προπαγανδιστικές εξιδανικεύσεις». Για τον λόγο αυτό ο ίδιος επιλέγει τον όρο «σοσιαλιστική τέχνη», τονίζοντας ότι έπειτα από το 20^ο συνέδριο έπαψε να είναι υποχρεωτική η «άκαμπτη πιστότητα σε μια μονολιθική μαρξιστική θεωρία περί τέχνης», χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν παρέμειναν ισχυρές οι συντηρητικές τάσεις. Βλ. Έρνστ Φίσερ, *Η αναγκαιότητα της τέχνης*, μτφρ. Φούλας Χατζιδάκη, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σελ. 129-130.

με την παράδοση, αλλά και να αποκλίνουν όσο μπορούν από το ασφυκτικό πλαίσιο του σοσιαλιστικού ρεαλισμού¹²⁷⁰.

Αυτό βέβαια, σε πολλές περιπτώσεις, όπως επισημαίνεται, είναι εξαιρετικά δύσκολο αφού η «οικοδόμηση» του κομμουνισμού γίνεται με τον απόλυτο έλεγχο όλων των πτυχών της σοβιετικής ζωής, επομένως και της τέχνης. Ο Χρουστσόφ, τονίζει η *Νέα Εστία*, φαίνεται να υιοθετεί σε μεγάλο βαθμό σταλινικές πρακτικές, «απειλώντας» ουσιαστικά τους καλλιτέχνες ότι δεν έχουν κανένα περιθώριο παρέκκλισης από τη γραμμή του σοσιαλιστικού ρεαλισμού και «παραβιάζοντας έτσι αυθαίρετα τις πιο ιερές πύλες του μυστηρίου της πνευματικής δημιουργίας»¹²⁷¹.

Παρά τη θέληση του καθεστώτος να φιμώσει τους καλλιτέχνες και την καταδίκη προς παραδειγματισμό των «ανταρτών», ο διχασμός στη Σοβιετική Ένωση ανάμεσα σε εκείνους που πειθαρχούν και εθελουφλούν υποστηρίζοντας ότι ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός είναι τέχνη και σε εκείνους που ζητούν επίμονα και με κάθε κόστος ελευθερία καλλιτεχνικής έκφρασης είναι εξαιρετικά έντονος¹²⁷². Αυτός ο διχασμός, σύμφωνα με τη *Νέα Εστία*, αποδεικνύει ότι δεν πρόκειται ποτέ να γίνει πραγματικότητα το σχέδιο του σοβιετικού καθεστώτος για ανάδυση ενός νέου πολιτισμού με φορέα το προλεταριάτο. Η πορεία των πραγμάτων δείχνει ότι η σοβιετική ηγεσία δεν μπορεί να τιθασεύσει το πνεύμα ούτε να καταπνίξει τους πόθους του σοβιετικού λαού, ισχυρίζεται η *Νέα Εστία*¹²⁷³.

Και στην Κίνα το πλήγμα που έχει δεχθεί η άλλοτε κραταιά πολιτιστική παράδοση είναι καίριο και δείχνει την καταστροφική επίδραση του σοσιαλιστικού ρεαλισμού¹²⁷⁴, ενώ η αποφασιστικότητα άλλων λαών όπως οι Ούγγροι να ελευθερώσουν την τέχνη τους από το σφιχτό εναγκαλισμό με τις κομμουνιστικές φόρμουλες προμηνύει, σύμφωνα με τη *Νέα Εστία*, την παταγώδη αποτυχία των σχεδίων του σοβιετικού καθεστώτος¹²⁷⁵.

¹²⁷⁰ *Νέα Εστία*, τ. 852, έτος ΛΖ', 1/1/1963 (Mikhail Petrov, «Νέοι συνθέτες στη Σοβιετική Ένωση», σ. 33).

¹²⁷¹ *Νέα Εστία*, τ. 859, έτος ΛΖ', 15/4/1964 (Ivan Anissimov-Ignazio Silone, «Ένας δύσκολος διάλογος», σ. 458).

¹²⁷² *Νέα Εστία*, τ. 869, έτος ΛΖ', 15/9/1963 (Peter Viereck, «Η διχασμένη προσωπικότητα της σοβιετικής λογοτεχνίας», σ. 1232).

¹²⁷³ *Νέα Εστία*, τ. 935, έτος Μ', 15/6/1966 (Θ. Παπακωνσταντίνου, «Η αντάρτις λογοτεχνία», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από την *Μεσημβρινή*).

¹²⁷⁴ *Νέα Εστία*, τ. 785, έτος ΛΔ', 15/3/1960 (Σταύρος Κωστόπουλος, «Πνευματική και καλλιτεχνική ζωή στη Νέα Κίνα», σ. 394).

¹²⁷⁵ *Νέα Εστία*, τ. 862, έτος ΛΖ', 1/6/1964 (William Juhasz, «Ο Συγγραφέας και η κοινωνία», σ. 708).

10.4 Η συζήτηση για τη σύγχρονη λογοτεχνία

Ως κατεξοχήν λογοτεχνικό περιοδικό, η *Νέα Εστία* συνεχίζει, όπως κάνει από την αρχή της έκδοσή της να συμμετέχει στις λογοτεχνικές συζητήσεις και ν' αναζητάει δρόμους ανανέωσης και επαναπροσδιορισμού της ελληνικής λογοτεχνίας¹²⁷⁶. Ωστόσο, συνολικά, δείχνει να επιδιώκει μια τέτοια ανανέωση χρησιμοποιώντας παλιά εργαλεία. Όσο κι αν προσπαθεί να συμμετέχει στις πνευματικές ζυμώσεις της εποχής, στους νέους προβληματισμούς της πεζογραφίας και στις νέες αφηγηματικές τεχνικές, δείχνει πολύ περισσότερο επιφυλακτική απέναντι στις νέες τάσεις απ' όσο επιτρέπει η εποχή. Έτσι, για παράδειγμα, δίνεται αρκετά μεγαλύτερη έμφαση στη γενιά του 30' έναντι των μεταπολεμικών συγγραφέων, σε αντίθεση με τις *Εποχές* που παρακολούθησαμε ότι αποδίδουν ίση βαρύτητα στις δύο λογοτεχνικές γενιές. Πιο ανοικτή στέκεται απέναντι στις εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα στο ευρωπαϊκό μυθιστόρημα, σε μικρότερο όμως και πάλι βαθμό σε σχέση με τις *Εποχές*. Κι αυτό παρά το γεγονός ότι η *Νέα Εστία* θεωρούνταν ένα έντυπο που παραδοσιακά ακολουθούσε και αποτύπωνε τις λογοτεχνικές εξελίξεις. Η διαλλακτικότητα απέναντι στα νέα ρεύματα συνέχισε ως ένα βαθμό να ισχύει κατά την υπό μελέτη περίοδο, ωστόσο, όπως έχει προειπωθεί, η στασιμότητα ή πολύ αργή αφομοίωση των νέων πολιτιστικών δεδομένων που επέδειξε η *Νέα Εστία* δε συμβάδιζε με τη ριζοσπαστικοποίηση της δεκαετίας του 1960 που είχε προφανείς επεκτάσεις και στο πολιτιστικό πεδίο.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα άρθρου που εξετάζει τα χαρακτηριστικά του ελληνικού μυθιστορήματος είναι κείμενο του Ηλία Βενέζη, το οποίο αναδημοσιεύεται στη *Νέα Εστία* από το *Βήμα*. Όπως υποστηρίζει ο Βενέζης, το ελληνικό μυθιστόρημα αποτελεί την κατεξοχήν μορφή τέχνης και μπορεί να γίνει το «έπος του σύγχρονου πολιτισμού», αν καταφέρει να εκφράσει «γεγονότα, περιβάλλοντα και καταστάσεις, συμβάντα κοινωνικά

¹²⁷⁶ Τη δεκαετία του 1960 παρατηρείται ανανέωση των θεμάτων και των αφηγηματικών τεχνικών και χρήση τεχνικών του μοντερνισμού όπως η «ροή της συνείδησης» ή η «πολυεστιακή αφήγηση» κ.ά. από εκπροσώπους όλων των λογοτεχνικών γενεών. Ιδιαίτερη επιρροή ασκεί ο Κάφκα και ο εξπρεσιονιστικός τρόπος αφήγησης με επαναφορά της αλληγορίας και χρήση του στοιχείου του παραλόγου. Τα θεματικά ενδιαφέροντα και οι αναζητήσεις των συγγραφέων παρουσιάζουν μάλιστα αρκετά μεγάλο βαθμό ομοιογένειας, δεδομένου ότι «βρίσκονται σε σύμπνοια με τη διεκδίκηση και την επίπονη πορεία προς τον εκδημοκρατισμό της χώρας στο ίδιο διάστημα». Βλ. Αναστασία Νάτσινα, Αγγέλα Καστρινάκη, Γιάννης Δημητρακάκης, Κέλη Δασκαλά, *Η πεζογραφία στη μακρά δεκαετία του 1960*, ό.π., σελ. 19.

και του ψυχικού βίου των ανθρώπων»¹²⁷⁷. Προκειμένου να κάνει κάτι τέτοιο, οφείλει να καταγράφει με ειλικρίνεια τη μοίρα του «πολυβασανισμένου» ελληνικού λαού, αποφεύγοντας τις ωραιοποιήσεις και τα ευτυχή σενάρια που γράφονται μόνο προς τέρψη των αναγνωστών. Ο Βενέζης αναφέρεται εδώ σε έργα που περιγράφουν τον απόηχο των μεταπολεμικών κοινωνικοπολιτικών εξελίξεων, με όλη την αίσθηση της απόγνωσης και της αγωνίας που εμπεριέχουν. Παρότι η διαπίστωση της αναγκαιότητας της στροφής της λογοτεχνίας προς αυτή την κατεύθυνση είναι κοινή σε όλα τα περιοδικά της μελέτης, αυτό που διαχωρίζει τη *Νέα Εστία* από την αριστερή, για παράδειγμα, *Επιθεώρηση Τέχνης*, είναι ότι η πρώτη αναφέρεται σ' ένα σύστημα ανθρωπιστικών αξιών που πλήττεται από την ίδια την αστική κοινωνία που υπό φυσιολογικές συνθήκες είναι αρμόδια για την υπεράσπισή τους. Η *Επιθεώρηση Τέχνης* από την άλλη προβάλλει, την αριστερή λογοτεχνία που καταφέρεται εναντίον της «κατεστημένης ιδεολογίας» από την σκοπιά της αντίπαλης ιδεολογίας¹²⁷⁸.

Όσον αφορά στην αποτίμηση των λογοτεχνικών γενεών, ενδιαφέρον παρουσιάζει μεταξύ άλλων η αναφορά του περιοδικού στη γενιά του '30, με την επισήμανση ότι αν κριθεί με αυστηρά λογοτεχνικά κριτήρια «ίσως να μην ήταν πολύ σπουδαία γενιά», καθώς δεν έβγαλε μεγάλους συγγραφείς¹²⁷⁹, ακόμη κι αν είχε «ζωντανούς δασκάλους»¹²⁸⁰. Παρ' αυτά, κατά βάση, η *Νέα Εστία* τηρεί θετική στάση απέναντι στα επιτεύγματα των εκπροσώπων της γενιάς του '30, αντιπαραβάλλοντας τα με τη γραφή των νεότερων λογοτεχνών που στην πλειοψηφία τους παρουσιάζονται ανέτοιμοι να μετουσιώσουν τις αγωνίες τους σε καλλιτεχνική πράξη. Για παράδειγμα, με αφορμή το θάνατο του Γιώργου Θεοτοκά, η *Νέα Εστία* επισημαίνει ότι υπήρξε «εκλεκτός ανάμεσα στους εκλεκτούς» της γενιάς του '30, με λόγο ευθύ, θαρραλέο, χωρίς περιστροφές και «ακέραιος πνευματικός

¹²⁷⁷ *Νέα Εστία*, τ. 965, έτος ΜΑ', 15/9/1967 (Ηλίας Βενέζης, «Τα πικρά βιβλία μας», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από το *Βήμα*, σ. 1223).

¹²⁷⁸ Ερατοσθένης Καψωμένος, «Η ελληνική λογοτεχνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)» στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, ό.π., σ. 393.

¹²⁷⁹ Παρότι η *Νέα Εστία* είναι φίλα προσκείμενη προς τη γενιά του '30, επιχειρήματα όπως αυτό ήταν συνήθη και προέρχονταν τόσο από συντηρητικά όσο και προοδευτικά έντυπα. Όπως σημειώνει ο Ευρυπίδης Γαραντούδης, η αρνητική κριτική που δέχθηκε η γενιά του '30 προερχόταν «απ' όλο το φάσμα του ιδεολογικού χώρου». Βλ. Ευρυπίδης Γαραντούδης, «Τα μεταπολεμικά λογοτεχνικά περιοδικά: λογοτεχνία, κριτική και ιδεολογία» στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π., σ. 325.

¹²⁸⁰ *Νέα Εστία*, τ. 955, έτος ΜΑ', 15/4/1967 (Γ. Ν. Αμποτ, «Η υπόθεση Λαμπράκη στη λογοτεχνία», σ. 502).

άνθρωπος»¹²⁸¹. Γενικεύοντας πάνω στη συνεισφορά της γενιάς του '30, ο διευθυντής του περιοδικού Πέτρος Χάρης, τονίζει, σε άλλο κείμενο, ότι, με όλη την κριτική που έχει δεχθεί αυτή η γενιά, έχει πολύ περισσότερα επιτεύγματα να επιδείξει σε σχέση με την σύγχρονη λογοτεχνία. Ωστόσο οι νέοι λογοτέχνες, μέσα στη «δημιουργική καχεξία» τους, αναζητούν ενόχους και στρέφονται εναντίον της γενιάς του '30 και των λίγο παλιότερων λογοτεχνών¹²⁸², παραγνωρίζοντας ότι εκείνοι οι λογοτέχνες, αν μη τι άλλο, έκαναν τη λογοτεχνία «χρέος υψηλό» και «οργάνωσαν ένα δύσκολο αγώνα», εν αντιθέσει με τους ιδίους¹²⁸³. Ο Πέτρος Χάρης, μέλος κι ο ίδιος της γενιάς του '30, υποβαθμίζει εδώ την καλλιτεχνική αξία των μεταπολεμικών λογοτεχνών, τις ιδεολογικές αναζητήσεις τους και το άνοιγμα τους προς νέες λογοτεχνικές κατευθύνσεις που περιλάμβαναν αξιοποίηση του μοντερνισμού, του ρεαλισμού και μιας κοινής κοινωνικο-ιστορικής βάσης, με μία νέα όμως σύνθεση. Αντ' αυτού, ο Πέτρος Χάρης προτάσσει το έργο της γενιάς του '30, που παρά τα αξιόλογα δείγματα που είχε δώσει και ως ένα βαθμό συνέχισε να δίνει, κατά βάση έμεινε μακριά από τις «κοινωνικές και αφηγηματικές εξελίξεις» την περίοδο που εξετάζουμε¹²⁸⁴.

Σ' ένα ακόμη κείμενο για την αποστολή των μεταπολεμικών λογοτεχνών, ο Πέτρος Χάρης αναφέρεται και πάλι στον σημαντικό ρόλο που θα μπορούσαν να επιτελέσουν οι τελευταίοι, ωστόσο αμφισβητεί εκ νέου την προθυμία τους να το κάνουν. Αρχικά ο Πέτρος Χάρης μιλάει για τους ηθογράφους, οι οποίοι ασχολούνται με την επιφάνεια των πραγμάτων και τα διακοσμητικά στοιχεία της λογοτεχνίας, μένοντας μακριά από την ουσία και παρουσιάζοντας με παραπλανητικό τρόπο τη ζωή ως κάτι ειδυλλιακό. Ο σύγχρονος λογοτέχνης, όπως τονίζει ο Πέτρος Χάρης, πρέπει να προχωρήσει πέρα από αυτό, να κοιτάζει κατάματα τα «φοβερά διλήμματα» του μεταπολεμικού ανθρώπου. Μιλώντας για

¹²⁸¹ *Νέα Εστία*, τ. 945, έτος Μ', 15/11/1966 (Χ., «Γιώργος Θεοτοκάς», στήλη: Τα γεγονότα και τα ζητήματα, σ. 1671).

¹²⁸² Παρότι ο Πέτρος Χάρης προσάπτει στους μεταπολεμικούς συγγραφείς την απαξίωση της παλαιότερης λογοτεχνικής γενιάς, η ρήξη με το λογοτεχνικό παρόν ήταν ένα στοιχείο που κατά βάση υιοθέτησε και η γενιά του '30. Καταλογίζοντας «άρνηση» στους παλαιότερους λογοτέχνες, μίλησαν για το μέλλον και την «κατάφαση» που εμπεριείχε η πνευματική αναγέννηση που οραματίζονταν. Βλ. Τάκης Καγιαλής, *Η επιθυμία για το μοντέρνο. Δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διανόησης στην Ελλάδα του 1930*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, 183-185.

¹²⁸³ *Νέα Εστία*, τ. 866, έτος ΑΖ', 1/8/1963 (Πέτρος Χάρης, στήλη: Προβλήματα κι ερωτήματα, σ. 974).

¹²⁸⁴ Βενετία Αποστολίδου «Μεταπολεμική λογοτεχνία, 1949-1974», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 197-200.

τις συνθήκες που έχει διαμορφώσει ο ψυχρός πόλεμος, ο διευθυντής της *Νέας Εστίας* αναφέρει ότι τόσο στον αποκαλούμενο «ελεύθερο κόσμο» όσο και στο «παραπέτασμα» υπάρχει η εντύπωση ότι επικρατεί ένα ομοιόμορφο οικονομικό σύστημα που διαμορφώνει πανομοιότυπες ιδέες και ανθρώπους. Όμως στην πραγματικότητα τα προβλήματα και οι άνθρωποι είναι πολλά και πολύπλοκα και ο μόνος που μπορεί να τα καταγράψει είναι ο σύγχρονος λογοτέχνης. Έτσι η μεταπολεμική λογοτεχνία είναι «η μόνη ίσως εθνική εκδήλωση, η μόνη δύναμη, που, ανάμεσα στην τόση σύγχυση, μπορεί να χαράξει εθνικά, απαραβίαστα σύνορα»¹²⁸⁵. Στους λογοτέχνες αυτής της γενιάς που δείχνει να θεωρεί «στρατευμένους», ο Πέτρος Χάρης αναγνωρίζει, αν μη τι άλλο, ότι ξέρουν σε ποια τάξη ανήκουν και τι διεκδικούν, γεγονός που έχει σα συνέπεια τις ιδεολογικές, πνευματικές και πολιτικές αντιθέσεις μεταξύ τους¹²⁸⁶.

Σχολιάζοντας και πάλι τη σύγχρονη λογοτεχνία, ο Ηλίας Βενέζης υποστηρίζει, στα τέλη της δεκαετίας του 1960, εν μέσω δικτατορίας, ότι υπάρχει ένα ελπιδοφόρο χαρακτηριστικό που έχει αρχίσει να αναδύεται στη γραφή των νέων λογοτεχνών και είναι η «επιστροφή στις ρίζες». Όπως σημειώνει, κάποιοι συγγραφείς, θέλοντας να πατήσουν σε στέρεες βάσεις, ανατρέχουν στο παρελθόν, βλέποντας τον ως χώρο πίστεως και διαφωτισμού¹²⁸⁷. Και αυτός είναι, όπως επισημαίνεται, ένας από τους λόγους που η ανάγνωση βιβλίων στην Ελλάδα σημειώνει έξαρση¹²⁸⁸.

Συνδέοντας το ευρύτερο θέμα της ελληνικής λογοτεχνίας με τα αντικομμουνιστικά της αισθήματα, η *Νέα Εστία* αναφέρεται στο παράδειγμα του Νίκου Καζαντζάκη¹²⁸⁹,

¹²⁸⁵ *Νέα Εστία*, τ. 988, έτος ΜΒ', 1/9/1968 (Πέτρος Χάρης, στήλη: Προβλήματα κι ερωτήματα, σ. 1115).

¹²⁸⁶ *Νέα Εστία*, τ. 991, έτος ΜΒ', 15/9/1968 (Πέτρος Χάρης, «Άσκηση Συντομογραφίας», στήλη: Προβλήματα κι ερωτήματα, σ. 1324).

¹²⁸⁷ *Νέα Εστία*, τ. 988, έτος ΜΒ', 1/9/1968 (Ηλίας Βενέζης, «Η σύγχρονη λογοτεχνία μας», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, σ. 1142).

¹²⁸⁸ Το θέμα των αιτιών της αύξησης της αναγνωσιμότητας των βιβλίων επανέρχεται και σε άλλες φάσεις της δεκαετίας του 1960. Για παράδειγμα σε κείμενο του 1963, με λιγότερο αισιόδοξη χροιά, ο Αιμίλιος Χουρμούζιος, αναφέρει ότι αυτή η αύξηση δεν συνδέεται με τις αρετές της σύγχρονης λογοτεχνίας που «συντηρεί την υποθερμία του πνευματικού μας πολιτισμού», αλλά με τη «χρησιμοποίηση των μέσων προπαγάνδας που θέτει σε κίνηση το εμποροδιαφημιστικό πνεύμα της εποχής» (τύπος, ραδιόφωνο, βραβεία, εκδοτικές ευκολίες κα.) Βλ. *Νέα Εστία*, τ. 852, έτος ΑΖ', 1/1/1963 (Αιμ. Χ., «Σκέψεις για τη λογοτεχνία μας», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, σ. 110).

¹²⁸⁹ Ο Νίκος Καζαντζάκης υπήρχε σταθερά στις σελίδες του περιοδικού. Χαρακτηριστικά ο Π. Μαστροδημήτρης χαρακτηρίζει «γενναιότητα» της *Νέας Εστίας* να παρουσιάζει έργα του Νίκου Καζαντζάκη κατά την διάρκεια του Εμφυλίου (αντίστοιχα και άλλων καλλιτεχνών όπως ο Σικελιανός). Βλ. Π.Δ. Μαστροδημήτρης, *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Φιλολογίας*, ό.π., σελ. 260. Χαρακτηριστικές της συμπάθειας του

προκειμένου να επισημάνει ότι είναι άδικος ο χαρακτηρισμός του ως κομμουνιστή. Το περιοδικό αντιλαμβάνεται σαν υβριστικό τον χαρακτηρισμό «κομμουνιστής» για ένα καλλιτέχνη του βεληνεκούς του Καζαντζάκη και εξηγεί ότι τα φιλορωσικά του αισθήματα ανάγονται στον περασμένο αιώνα και δεν έχουν κομμουνιστική απόχρωση: «[...]είναι προπατορική κληρονομιά, δηλ. κρατάει από τότε που οι κρητικοί περίμεναν τη βοήθεια της τσαρικής Ρωσίας για ν' αποτινάξουν τον τουρκικό ζυγό»¹²⁹⁰.

Το κείμενο συμπληρώνεται από τον σχολιασμό κάποιων μελετών πάνω στον Καζαντζάκη που βλέπουν τον τελευταίο σαν «αιρετικό», «κακό Έλληνα», «λογοκλόπο» και «κομμουνιστή»¹²⁹¹, δημιουργώντας την εντύπωση πως δεν είναι μεγάλος λογοτέχνης. Λαμβάνοντας υπόψη τα σχόλια του περιοδικού σε σχέση με τον Καζαντζάκη, ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται ότι, σύμφωνα με την *Νέα Εστία*, το να είναι ένας καλλιτέχνης κομμουνιστής θεωρείται από το περιοδικό ηθικά κολάσιμο και έννοια κατά βάση αντίθετη του καλλιτεχνικού ταλέντου¹²⁹².

Σε σχέση με την ευρωπαϊκή πεζογραφία, η *Νέα Εστία* σημειώνει ότι καθοριστικές στάθηκαν οι εξελίξεις στη Γαλλία την επαύριον του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, όπου διαμορφώθηκαν τρία κυρίως πνευματικά ρεύματα: το πρώτο είναι το υπαρξιστικό, με εκπροσώπους όπως ο Σαρτρ και ο Καμύ, οι οποίοι έδωσαν τεράστια ώθηση στο μυθιστόρημα και το έσπρωξαν σε αναζητήσεις που έφεραν ένα κλίμα ανανέωσης. Έπειτα είναι το περσοναλιστικό ρεύμα με αρχηγό τον Εμμανουέλ Μουνιέ που κι αυτό, προσπάθησε αντίστοιχα, αν και χρησιμοποιώντας δικά του εργαλεία, να αναμορφώσει το

Πέτρου Χάρη προς το έργο και την προσωπικότητα του Νίκου Καζαντζάκη, υπήρξαν οι επιστολές σε θερμό ύφος μεταξύ των δύο ανδρών (Βλ. Αρχείο Πέτρου Χάρη-Νέας Εστίας, φάκ. 8, υποφak. 8.3, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο ΕΛΙΑ-MIET) όσο και η ευρύτερη αρθρογραφία του Χάρη πάνω στο έργο του Καζαντζάκη [Βλ. για παράδειγμα *Ελευθερία*, 28/2/1960 (Πέτρος Χάρης, «Τα νέα βιβλία, Λιλή Ζωγράφου: Νίκος Καζαντζάκης, ένας τραγικός», στήλη: Η τέχνη και η εποχή μας)].

¹²⁹⁰ *Νέα Εστία*, τ. 1009, έτος ΜΓ', 15/7/1969 (Γ.Δ. Χουρμουζιάδης, «Αφιέρωμα στην Ελλάδα», σ. 1048).

¹²⁹¹ Η συζήτηση της σχέσης του Καζαντζάκη με τον κομμουνισμό αναζωπυρώθηκε, μεταξύ άλλων, την περίοδο κυκλοφορίας της *Ασκητικής*, που σε γενικές γραμμές χαρακτηρίστηκε σαν «μια κραυγή πέρα από τον κομμουνισμό». Ο Λίνος Πολίτης αναφέρει σχετικά: «ύστερ' από την επίσκεψή του στη Ρωσία, ο Καζαντζάκης, αρνούμενος πια και τις έως τότε θεωρίες του και προχωρώντας προς έναν ολοκληρωτικό μηδενισμό, τροποποίησε το κείμενο και πρόσθεσε στο "πιστεύω" του έναν τελικό «μακαρισμό» για όσους λυτρώνουν το Θεό και λένε: Εγώ και συ είμαστε ένα — "και το ένα τούτο δεν υπάρχει"». Βλ. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, 9^η έκδοση, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1998, 272-273.

¹²⁹² *Νέα Εστία*, τ. 1009, έτος ΜΓ', 15/7/1969 (Γ.Δ. Χουρμουζιάδης, «Αφιέρωμα στην Ελλάδα», σ. 1048).

μυθιστόρημα. Τέλος, υπάρχει ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός ο οποίος αν αφαιρέσει κανείς την περίπτωση του Αραγκόν έχει σύμφωνα με το περιοδικό δώσει πολύ μέτρια δείγματα¹²⁹³.

Σε άλλο κείμενο, το περιοδικό εξαιρεί τις διεθνείς τάσεις που διαμορφώθηκαν από λογοτέχνες όπως οι Έσσε, Μαλρώ, Σαρτρ, Όργουελ, Πιραντέλο κ.ά., οι οποίοι βοήθησαν να γίνει το πέραςμα από τις «περιγραφές δύσεων ή σαλονιών» στις καταστάσεις συνειδήσεων¹²⁹⁴. Το γραφικό στοιχείο αντικαταστάθηκε έτσι από την περιγραφή της αμηχανίας και του αδιεξόδου και από λέξεις όπως «ελευθερία, ευθύνη, ποιότητα ανθρώπινη, το υπερβατικό, η μεταφυσική μοναξιά»¹²⁹⁵. Πρόκειται για μια πεζογραφία που έχει στη βάση της τις ύψιστες αξίες που, όπως χαρακτηριστικά λέει το περιοδικό, θυμίζουν Πασκάλ. Όσο για τους έλληνες λογοτέχνες που έχουν πιάσει το σφυγμό της εποχής¹²⁹⁶, αφομοιώνοντας αντίστοιχα ερεθίσματα από τις διεθνείς τάσεις η *Νέα Εστία* αναφέρει σαν παραδείγματα την «αρρενωπή απαισιοδοξία» του Σφακιανάκη, τον «ρεαλιστικό ανθρωπισμό» του Σαμαράκη¹²⁹⁷ και το «αίτημα του συγκεκριμένου» του Πλασκοβίτη¹²⁹⁸. Με άρθρα όπως αυτό, η *Νέα Εστία* δείχνει ότι η σε γενικές γραμμές

¹²⁹³ *Νέα Εστία*, τ. 977, έτος ΜΒ', 15/3/1968 (Ξεν. Ι. Καρακάλος, «Σύγχρονοι γάλλοι πεζογράφοι, Jean-Louis Curtis», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, σ. 399).

¹²⁹⁴ Ο Τζορτζ Όργουελ για παράδειγμα «συμβούλευε τους συγγραφείς να αποφεύγουν τα «χρωματιστά κείμενα, τις προτάσεις χωρίς νόημα, τα διακοσμητικά επίθετα και άλλες «απάτες», αφού όπως και ο Σαρτρ, θεωρούσε ότι το «στολ» πρέπει να θυσιαστεί για χάρη της καθαρότητας της γλώσσας που θα διευκολύνει το σκοπό της υπόθεσης μέσα από τη δράση στις λέξεις». Βλ. Mario Aquilina, *The Event of Style in Literature*, Palgrave Macmillan, Μπεϊζινκστόουν 2014, σ. 19.

¹²⁹⁵ *Νέα Εστία*, τ. 809, έτος ΛΕ', 15/3/1961 (Κ. Ι. Δεδόπουλος, «Οι νέοι δρόμοι της νεοελληνικής πεζογραφίας», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, σ. 377).

¹²⁹⁶ Κατά τη μεταπολεμική περίοδο και ιδιαίτερα στους έλληνες συγγραφείς της δεύτερης μεταπολεμικής λογοτεχνικής γενιάς γίνεται σταδιακά ορατή η επιρροή από τις ιδεολογικές και καλλιτεχνικές ζυμώσεις που λαμβάνουν χώρα στην Ευρώπη, γεγονός που ενισχύεται από τον ρόλο των λογοτεχνικών περιοδικών της περιόδου, τις αυξανόμενες μεταφράσεις έργων ξένης λογοτεχνίας κ.ά. Με τον τρόπο αυτό, πέρα από τη ρωσική, αγγλική, γαλλική και σκανδιναβική λογοτεχνία των προηγούμενων χρόνων, κάνουν δυναμική είσοδο στα ελληνικά γράμματα νεότεροι λογοτέχνες της Αμερικής (Φώκνερ, Χέμινγουэй, Στάινμπεκ), ο τσέχος συγγραφέας Φραντς Κάφκα, οι γάλλοι υπαρκτιστές (Σαρτρ, Καμύ) κ.ά. Βλ. Χριστόφορος Μηλιώνης, «Η μεταπολεμική πεζογραφία. Πρώτη και δεύτερη μεταπολεμική γενιά», ό.π., σελ. 45-46.

¹²⁹⁷ Ο Αντώνης Σαμαράκης, εστιάζοντας κυρίως στο θέμα της «διάψευσης», βρέθηκε στο απόγειο της δημοτικότητάς του τη δεκαετία του 1960, υποστηριζόμενος από διανοούμενους όλου σχεδόν του ιδεολογικού φάσματος: «είχε πιάσει ένα ορισμένο σφυγμό από την άποψη της θεματικής, ενώ από την άποψη του ύφους, το ασθματικό και ακατάσχετο του λόγου του φαίνεται ότι ταίριαζε στην έκφραση του άγχους της εποχής». Αναστασία Νάτσινα, Αγγέλα Καστρινάκη, Γιάννης Δημητρακάκης, Κέλη Δασκαλά, *Η πεζογραφία στη μακρά δεκαετία του 1960*, ό.π., σελ. 75.

¹²⁹⁸ Οι θετικές κρίσεις για τους συγκεκριμένους συγγραφείς που είχαν εκφράσει κατά την δεκαετία του 1960 στη *Νέα Εστία* τόσο συνεργάτες του περιοδικού όσο και ο διευθυντής Πέτρος Χάρης, είχαν ενισχυθεί από

διστακτικότητα στην αποδοχή της αξίας της μεταπολεμικής λογοτεχνίας δεν είναι απόλυτη ούτε δογματική στις σελίδες του περιοδικού, αλλά εξετάζεται κατά περίπτωση. Έτσι στο συγκεκριμένο άρθρο επαινούνται σε σχέση με συγκεκριμένα τους χαρίσματα τρεις από τους μεταπολεμικούς συγγραφείς. Κατά περίπτωση οι συγγραφείς αυτής της γενιάς εμφανίζονται και ως αρθρογράφοι στο περιοδικό κατά τη δεκαετία του 1960.

Ενδεικτική είναι περίπτωση του Σπύρου Πλασκοβίτη –που είχε εξάλλου αναδειχθεί αρκετά χρόνια πριν από τη *Νέα Εστία*¹²⁹⁹. Σημειώνεται ότι ο Πλασκοβίτης δεν ανήκε στους μεταπολεμικούς λογοτέχνες που εγκατέλειψαν τη σχέση τους με τον ρεαλισμό και τον λυρισμό, οι οποίοι δε δείχνουν να χαίρουν της εκτίμησης του περιοδικού, αλλά σ' εκείνους που τον συνδύασαν με τα μεταφυσικά και υπαρξιακά θέματα που κυριάρχησαν κατά τη μεταπολεμικό περίοδο¹³⁰⁰. Γράφοντας στη *Νέα Εστία* για τη διεθνή λογοτεχνία, ο Πλασκοβίτης μιλάει για την αξία της πεζογραφίας που εκπροσωπούν καλλιτέχνες όπως ο Ντοστογιέφσκι, ο Κάφκα και ο Καμύ¹³⁰¹ οι οποίοι έχουν διαμορφώσει αυτό που αποκαλεί «πεζογραφία του Ήθους»: «Το μυθιστόρημα από τέχνη Ήθους, κορυφώθηκε πια σε τέχνη Ήθους, σε μια κατευθείαν μελέτη της δοκιμασίας του ανθρώπου με τα πρωταρχικά προβλήματα της ζωής, σε μια δραματουργική προσπάθεια να καθορισθεί η Ηθική του στάση»¹³⁰².

την επιδοκιμασία του έργου τους μέσω της στήλης του Χάρη στην εφημερίδα *Ελευθερία*. Βλ. για παράδειγμα *Η Ελευθερία*, 6/2/1966 (Πέτρος Χάρης, «Τα νέα βιβλία, Αντώνη Σαμαράκη: Το λάθος», στήλη: Η τέχνη και η εποχή μας), *Η Ελευθερία*, 12/3/1961 (Πέτρος Χάρης, «Τα νέα βιβλία, Σπύρου Πλασκοβίτη: Το φράγμα», στήλη: Η τέχνη και η εποχή μας).

¹²⁹⁹ Από το 1948 που εμφανίστηκε στη *Νέα Εστία* μέσα από τη δημοσίευση του διηγήματος «Τα σπερνά», ο Σπύρος Πλασκοβίτης διατήρησε μια σταθερή παρουσία στο περιοδικό. Τη δεκαετία του 1960 συνέχιζε να έχει αρκετές δημοσιεύσεις. Την ίδια περίοδο το όνομα του εμφανιζόταν συχνά και στο *Βήμα* και λιγότερο στις *Εποχές*. Αναλυτικά οι δημοσιεύσεις του Σπύρου Πλασκοβίτη στο Αθανασία Μειντάση, *Η ζωή και το έργο του Σπύρου Πλασκοβίτη*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2016 σελ. 299-300.

¹³⁰⁰ Κώστας Στεργιόπουλος, Κ., «Επιδράσεις και συμπτώσεις στην πεζογραφία του Σπ.Πλασκοβίτη», *Σύγκριση*, Δελτίο της Ελληνικής Εταιρίας και Συγκριτικής Γραμματολογίας, τομ. 1, 1989, σελ. 59-63.

¹³⁰¹ Η επίδραση του Ντοστογιέφσκι, του Κάφκα και του Καμύ πάνω στον ίδιο τον Πλασκοβίτη και ειδικότερα στο *Φράγμα* είχε γίνει αντικείμενο συζήτησης λίγο καιρό πριν τη δημοσίευση του συγκεκριμένου άρθρου. Ο Κ. Στεργιόπουλος αναφέρει ότι στο συγκεκριμένο έργο άμεση είναι η επίδραση μόνο του Ντοστογιέφσκι, καθώς, όπως υποστηρίζει, ο Πλασκοβίτης, την περίοδο που έγραφε το έργο δεν είχε διαβάσει ούτε Καμύ ούτε Κάφκα. Οι αντιστοιχίες που αναγνωρίζει πως υπάρχουν ως προς «τον υπαρξιακό και κοινωνικό χρωματισμό της ανησυχίας» με τους Καμύ και Κάφκα είναι, σύμφωνα με τον Στεργιόπουλο «σύμπτωση ή συγγένεια». Βλ. Κώστας Στεργιόπουλος, Κ., «Επιδράσεις και συμπτώσεις στην πεζογραφία του Σπ.Πλασκοβίτη», ό.π., σελ. 59-63.

¹³⁰² *Νέα Εστία*, τ. 832, έτος ΛΣΤ', 1/3/1962 (Σπ. Πλασκοβίτης, «Η πεζογραφία του ήθους(Ντοστογιέφσκι-Κάφκα-Καμύ)», σ. 284).

Ειδικότερα για τον Ντοστογιέφκι, σύμφωνα με το περιοδικό, δύο ακόμη στοιχεία καταξιώνουν την τέχνη του και την κάνουν να είναι πρότυπο για την παγκόσμια λογοτεχνία. Το πρώτο είναι το θρησκευτικό στοιχείο, αφού για τον Ντοστογιέφκι «η θρησκεία είναι ζωή και η ζωή θρησκεία», κάτι που του προσδίδει πνευματικότητα και δείχνει ότι «το μυστήριο του σύμπαντος είναι ένα με τον μυστήριο των ουρανών»¹³⁰³. Το δεύτερο είναι ο τρόπος με τον οποίο αποτυπώνει το παράλογο της σύγχρονης εποχής, με την ομολογία του αδιεξόδου και την «τοποθέτηση του ανθρώπου απέναντι στην ύπαρξη και το θάνατο»¹³⁰⁴. Δεν είναι τυχαίο, καταλήγει το κείμενο, ότι ο άνθρωπος στον Ντοστογιέφκι, μπορεί να αντιμετωπίσει αυτά τα διλήμματα με την αυτοκτονία¹³⁰⁵.

Εν ολίγοις, χωρίς να είναι αμέτοχη στις εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα στην ελληνική και διεθνή λογοτεχνία κατά τη δεκαετία του 1960, η *Νέα Εστία* επιμένει στη συνύπαρξη των νέων προβληματισμών της λογοτεχνίας με την παράδοση, τον ρεαλισμό και τους διαχρονικούς κανόνες αισθητικής πρόσληψης της λογοτεχνίας. Και παρότι συνεχίζει να δικαιώνει τους ευρείς και έγκυρους πνευματικούς κύκλους που την υποστηρίζουν, δε δείχνει έτοιμη να πραγματοποιήσει ένα πνευματικό «άνοιγμα» αντίστοιχο με εκείνο που επιχειρούν άλλα περιοδικά της περιόδου (*Επιθεώρηση Τέχνης*, *Εποχές*, *Κριτική*, *Πάλι κ.ά.*).

10.5 Σκέψεις γύρω από την ποίηση

Οι σκέψεις που εκφράζει το περιοδικό για την ποίηση, περιστρέφονται, κατ' αντιστοιχία με τα παραπάνω γύρω από τις έννοιες του κλασικού και του λυρισμού, που αναχρονιστικά

¹³⁰³ *Νέα Εστία*, τ. 801, έτος ΛΔ', 15/11/1960 (George A. Πανίτσας, «Η πνευματική τέχνη του Ντοστογιέφκι», σ. 1510).

¹³⁰⁴ *Νέα Εστία*, τ. 997, έτος ΜΓ', 15/1/1969 (Χρήστος Κορελάς, «Ο Ντοστογιέφκι, ο προφήτης του παραλόγου», σ. 91).

¹³⁰⁵ Ο τρόπος που ο Ντοστογιέφκι παρουσίασε το θέμα της αυτοκτονίας άσκησε μεγάλη επιρροή σε μεταγενέστερους συγγραφείς όπως ο Καμύ, ο οποίος, «παραλαμβάνοντας το θέμα της αυτοκτονίας, όπως ο Ρώσος καλλιτέχνης το επαναπροσδιόρισε, εκτίμησε πως είτε αυτό κατευθύνει κάποιον προς την απόλυτη ταύτιση με τις θέσεις του Ντοστογιέφκι είτε οδηγεί στη ριζική άρνηση και την αντιδραστική κριτική». Βλ. Ίβανα Πέτροβιτς- Χριστοπούλου, *Η έννοια της ελευθερίας και του προσώπου στο έργο του Φ.Μ. Ντοστογιέφκι*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2017, σελ. 63.

συνεχίζει να επιζητάει η *Νέα Εστία*.¹³⁰⁶ Η *Νέα Εστία* χρησιμοποιεί ως βάση αξιολόγησης της σύγχρονης ποίησης τις ποιητικές κατακτήσεις των κλασικών¹³⁰⁷, συγκαταλέγοντας σε αυτούς τον Σολωμό, τον Κάλβο, το Βαλαωρίτη και τον Παλαμά. Τη δεκαετία του 1960 το περιοδικό, έπειτα από αρκετά χρόνια ενασχόλησης με τον Καβάφη, συμπεριλαμβάνει τον τελευταίο στην προαναφερθείσα «λίστα», δημοσιεύοντας μάλιστα και σχετικό αφιέρωμα¹³⁰⁸.

Σε σχέση με τις αναζητήσεις της μεταπολεμικής ποίησης η *Νέα Εστία* προβάλλει μια κατά βάση αρνητική στάση, απορρίπτοντας για παράδειγμα το υπερρεαλιστικό ρεύμα¹³⁰⁹, που όσο κι αν μεταπολεμικά είχε αρχίσει να γίνεται ευρύτερα αποδεκτό δεν είχε

¹³⁰⁶ Ο λυρισμός στην ποίηση δεν ήταν τόσο έντονα ορατός στη γενιά του '30 όσο στη γενιά του '20, παρότι και οι δύο γενιές τον υποστήριζαν θεωρητικά και τον καλλιέργησαν. Η πρώτη μεταπολεμική γενιά άρχισε να εγκαταλείπει το λυρισμό, τάση που κορυφώθηκε στη δεύτερη μεταπολεμική γενιά. Βλ. Γιώργος Αράνης (εισαγωγή)-Ανέστης Ευαγγέλου (πρόλογος-επιμέλεια), *Η δεύτερη μεταπολεμική γενιά (1950-1970). Ανθολογία*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 47-48.

¹³⁰⁷ *Νέα Εστία*, τ. 978, έτος ΜΒ', 1/4/1968 (Πέτρος Χάρης, «Οι κλασικοί», στήλη: Προβλήματα κι ερωτήματα, σ. 422).

¹³⁰⁸ Από την αρχή της έκδοσης της η *Νέα Εστία* είχε γίνει μέρος της ιστορικοφιλολογικής προσέγγισης ποιητών όπως ο Κάλβος και ο Σολωμός, ενώ σταδιακά χτίστηκε η σχέση της με τις καθαφικές σπουδές που κορυφώθηκε με σχετικό αφιέρωμα τα 1963. Ο Π. Μαστροδημήτρης σημειώνει ότι κατά την «ανανεωτική» δεκαετία του 1960 η *Νέα Εστία* μοιράζεται με άλλα περιοδικά (από τα γενικής παιδείας αναφέρει τις *Εποχές* και την *Επιθεώρηση Τέχνης* και από τα ειδικά τα *Ελληνικά* και τον *Παρνασσό*) το «βάρος που κράτησε με προδρομική προθυμία η *Νέα Εστία* κατά τις τρεις προηγούμενες δεκαετίες» όσον αφορά στην εξέλιξη της μελέτης θεμάτων όπως τα προηγούμενα. Ο ίδιος αναγνωρίζει ότι την ίδια περίοδο στο περιοδικό παρατηρείται «μια σχετική αριθμητική αραίωση των εργασιών», η οποία ωστόσο «αντισταθμίζεται από την παρουσία εκτενών αναλυτικών ή συνθετικών πραγματειών». Βλ. Π.Δ. Μαστροδημήτρης, *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Φιλολογίας*, ό.π., σελ. 322-330. Στην *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου* ο ποιητικός προσανατολισμός της *Νέας Εστίας* συνοψίζεται ως εξής: «Στην ποίηση, ο λυρισμός συγκεντρώνει την προτίμησή της. Παράλληλα, μεγάλο και διαρκές είναι το ενδιαφέρον της για τα σημαντικά κεφάλαια του παρελθόντος (Δ. Σολώμος και Κ. Παλαμάς). Υπερασπίζεται τον Κ.Π. Καβάφη από τις «ανευλαβείς επιθέσεις» και επικρίνει με δριμύτητα τις «ψυχχαναλυτικές» προσεγγίσεις του έργου του. Όσο ενθουσιώδεις κι αν είναι οι κρίσεις που διατυπώνει για τα *Ελεγεία* και *Σάτιρες* του Κ. Καρυωτάκη, δεν προσπερνά την έκδοση της *Στροφής* του Γ. Σεφέρη, ανοίγοντας μια ολόκληρη συζήτηση για την «καθαρή» ποίηση». Βλ. Αγγελική Λούδη-Μαρία Σακελλαρίου, «Νέα Εστία», στο *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974, Εφημερίδες, Περιοδικά, Δημοσιογράφοι, Εκδότες*, ό.π., σελ. 253-254.

¹³⁰⁹ Οι υπερρεαλιστές στην Ελλάδα είχαν εξ αρχής δεχθεί πρωτοφανή επίθεση μέσα στους φιλολογικούς κύκλους. Προπολεμικά όλοι οι ποιητές που δεν χρησιμοποιούσαν τους «παραδοσιακούς εκφραστικούς τρόπους» χαρακτηρίζονταν υπερρεαλιστές και έμπαιναν στο στόχαστρο, με συνέπεια η λέξη σουρεαλιστής να καταλήξει «περίπου συνώνυμη με ύβρις». Η πρώτη μεταπολεμική ποιητική γενιά που επηρεάστηκε από τον υπερρεαλισμό κατάφερε «ν' αποκαταστήσει σταδιακά το χαμένο του κύρος». Βλ. Σωτήρης Τριβιζάς, *Το Σουρρεαλιστικό Σκάνδαλο. Χρονικό της υποδοχής του υπερρεαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα*, Β' έκδοση, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2005, σελ. 29-31. Στην πρώτη μεταπολεμική γενιά των υπερρεαλιστών ποιητών εντάσσονται οι Μίλτος Σαχτούρης, Ελένη Βακαλό, Δ.Π. Παπαδίστας, Έκτωρ Κακναβάτος, Ε.Χ. Γονατάς, Νάνος Βαλαωρίτης, Μαντώ Αραβαντινού κ.ά. που έδωσαν νέο περιεχόμενο στην ποίηση μέσα από τη συνύπαρξη της «γονιμοποιού δύναμης» του υπερρεαλιστικού κινήματος με τα βιώματά τους. Βλ. Βενετία

πάψει να δέχεται πυρά. Ενδεικτικά η *Νέα Εστία* αντιπαραβάλλει την υπερρεαλιστική ποίηση με την «ουσία» που υπάρχει στους λυρικούς στίχους παλιότερων ποιητών. Χαρακτηριστικό είναι κείμενο του 1960 που περιγράφει την εποχή την οποία διανύει η Ελλάδα σε καλλιτεχνικό επίπεδο ως «εποχή της Αποδημίας των Κονίκλων», όπου κυριαρχεί ο σουρεαλισμός στον τρόπο δημιουργίας των μοντέρνων ποιημάτων. Μέσα σ' ένα τέτοιο κλίμα, επισημαίνει η *Νέα Εστία*, αν καταφέρουν να επιβιώσουν λυρικοί στίχοι όπως εκείνοι του Κωστή Βελμούρα «είναι ζήτημα αν θ' αρέσουν στα νιάτα που οι πνευματικές τοξίνες έχουν δηλητηριάσει». Αντιθέτως στους παλιότερους, συνεχίζει, που έχουν έρθει σε επαφή με τον γνήσιο λυρισμό του Σολωμού, του Παλαμά, του Σικελιανού και άλλων μεγάλων ποιητών θα ασκήσουν γοητεία οι συγκεκριμένοι στίχοι, χωρίς να δημιουργεί καμία ενόχληση το «κάπως αριστοκρατικό άρωμά τους»¹³¹⁰.

Το περιοδικό αναφέρεται επανειλημμένα στην αναρχία που επικρατεί στον χώρο της ποίησης, η οποία βρίσκει πρόσφορο έδαφος κυρίως στον ελεύθερο στίχο¹³¹¹. Η *Νέα Εστία* στρέφεται εδώ, όπως φαίνεται, κατά του μεγαλύτερου μέρους της μεταπολεμικής ποίησης, αφού τόσο η πρώτη όσο και η δεύτερη μεταπολεμική γενιά χρησιμοποίησαν κατά κόρον τον ελεύθερο στίχο¹³¹². Όπως τονίζει το περιοδικό, σήμερα ο καθένας που «αραδιάζει λέξεις» σε μια τυχαία διάταξη μπορεί να διατείνεται ότι είναι ποιητής. Το χειρότερο είναι ότι οι περισσότεροι από αυτούς τους «ποιητές» δεν έχουν καμία επαφή με τη μετρονομική έννοια, εξ ου και όταν προσπαθούν να γράψουν σε μέτρο ο στίχος τους «τραυλίζει σπασμωδικά». Ο λόγος λοιπόν που επιλέγουν να γράφουν σε ελεύθερο στίχο

Αποστολίδου «Μεταπολεμική λογοτεχνία, 1949-1974», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 206.

¹³¹⁰ *Νέα Εστία*, τ. 795, έτος ΛΔ', 15/8/1960 (Σπ. Παναγιωτόπουλος, «Κωστής Βελμούρας», στήλη: Τα γεγονότα και τα ζητήματα, σ. 1104).

¹³¹¹ Σύμφωνα με μία προσέγγιση η βασική κατηγορία που έχουν να αντικρούσουν οι ποιητές που γράφουν σε ελεύθερο στίχο είναι ότι «η ελευθερία του ελεύθερου στίχου συνεπάγεται ολοκληρωτική έλλειψη ποιητικού ελέγχου και φόρμας. Στη “μοντέρνα περίοδο” της ποίησης το πρόβλημα του ελεύθερου στίχου έχει προκληθεί σε μεγάλο βαθμό από την αντιπαράθεση για τη φόρμα που έχει διχάσει και έχει αποτρέψει από το να γίνει ουσιαστική δουλειά πάνω στο τι είναι η ίδια η φόρμα». Chris Beyers, *A History of Free Verse*, University of Arkansas Press 2001, σ. 14-15.

¹³¹² Σε επίπεδο θεμάτων, γλώσσας και ποιητικής, οι δύο μεταπολεμικές γενιές παρουσιάζουν αρκετές συνάφειες. Στην πλειοψηφία τους χρησιμοποιούν ελεύθερο στίχο, αμφισβητούν το «μοντερνιστικό πνεύμα» της γενιάς του '30, χρησιμοποιούν «λιτή» γλώσσα, κοντινή στον προφορικό λόγο με στόχο την επικοινωνία κ.α. Βλ. Δώρα Μέντη, *Λεξικό της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα. Έργα. Ρεύματα. Όροι*, ό.π., σελ. 1407.

είναι για να καλύψουν αυτή τους την αδυναμία. Από την άλλη, η *Νέα Εστία*, θέλοντας να αποφύγει τους αφορισμούς, ισχυρίζεται ότι δεν απορρίπτει τον ελεύθερο στίχο εν γένει:

«Δεν υπάρχει φυσικά αμφιβολία ότι ο ελεύθερος στίχος είναι ένα αυθεντικό μέσο τέχνης, αλλά επειδή αποδιώχνει τις πλαστικές ομορφιές της ρίμας και του μέτρου ζητάει για αντάλλαγμα υπερεξάίρετο ύφος και λεκτικό που μονάχα ένας ώριμος ποιητής μπορεί να πετύχει»¹³¹³.

Όπως γράφει αντίστοιχα σε άλλο κείμενο ο Παπανούτσος, στίχους σήμερα γράφουν πολλοί, αλλά ο πραγματικός ποιητής αποτελεί «σπάνιο είδος». Και αυτό που τον διαφοροποιεί από τη μεγάλη μάζα των υποτιθέμενων ποιητών είναι ότι δε γράφει με σκοπό τη φυγή, αλλά την απελευθέρωση. Η ποίηση με λίγα λόγια, αν θέλει να είναι ποίηση, οφείλει να αποτελεί «πράξη ελευθερίας», όπως θα την αποκαλούσε και ο Καζαντζάκης¹³¹⁴.

Η συζήτηση για τη νεοελληνική ποίηση και τα χαρακτηριστικά της συνεχίζεται με την επισήμανση ότι πρόκειται για μια ποίηση «εγκεφαλική» και όχι «αισθηματική» όπως παλιά¹³¹⁵. Η εσωτερική περιγραφή έχει αντικαταστήσει την εξωτερική, ενώ εντοπίζει κανείς μια συνάφεια με τις κοινωνικές επιστήμες, τη φιλοσοφία, και ίσως με τον υπαρξισμό. Αυτό που στην ουσία κάνουν οι σημερινοί ποιητές, με βάση το περιοδικό, είναι να εκφράζουν τον «ατομικό τους δράμα»¹³¹⁶, έστω κι αν αυτό δε μπορεί να γίνει κατανοητό από τους άλλους, όπως αντίστοιχα συμβαίνει για παράδειγμα και με την

¹³¹³ *Νέα Εστία*, τ. 780, έτος ΛΔ', 1/1/1960 (Kennedy Williamson, «Ρίμα και μέτρο», σ. 73).

¹³¹⁴ *Νέα Εστία*, τ. 828, έτος ΛΣΤ', 1/1/1962 (Ε. Π. Παπανούτσος, «Η ποίηση», στήλη: Η κίνηση των ιδεών», σ. 49).

¹³¹⁵ Σε αντίθεση με τη *Νέα Εστία*, που πρόβαλλε λιγότερο τους προβληματισμούς της μεταπολεμικής ποίησης, τόσο οι *Εποχές*, η *Επιθεώρηση Τέχνης* όσο και άλλα γνωστά περιοδικά της εποχής κατανόησαν, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, τα κίνητρα και την αλλαγή ύφους της μεταπολεμικής ποίησης. Χαρακτηριστική είναι η κριτική που ασκεί το περιοδικό *Ενδοχώρα* σε όσους απέρριψαν τη μεταπολεμική ποίηση, μη αναγνωρίζοντας την απαραίτητη σύνδεση της με τη νεοελληνική πραγματικότητα και την ανανεωτική της διάθεση. Βλ. *Ενδοχώρα*, περίοδος Β', έτος 6^ο, τεύχος 31 («Απόψεις για την κριτική», σελ. 4-9).

¹³¹⁶ Η ποίηση που γράφεται μετά το 1956 «κατεβάζει του ηρωικούς τόνους»(της ποίησης που υμνούσε την Αντίσταση), «μειώνει το επαναστατικός της ήθος» και «φορτίζεται με δραματικούς τόνους που παραπέμπουν έμμεσα σε υπαρξιακές (από)γνώσεις». Σύμφωνα με τον Αλέξανδρο Αργυρίου αυτή η «ήττα», που συνοψίστηκε στο όρο «ποίηση της ήττας», δεν αφορούσε «καμία συγκεκριμένα πολιτική ή στρατιωτική ήττα», και η σύνδεση του με τη «στρατιωτική ήττα του αριστερού κινήματος» οφειλόταν σε μη ηθελημένη παραχάραξη της πραγματικότητας. Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, «Η ποίηση της ήττας», *Μανόλης Αναγνωστάκης. Νοούμενα και υπονοούμενα της ποίησής του*, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, Αθήνα 2004, σελ. 149-153.

αφηρημένη ζωγραφική. Στην ακραία της μορφή αυτή η κατάσταση κάνει πραγματικότητα τη ρήση του Σεφέρη, τονίζει η *Νέα Εστία*, ότι «ο αναλφαβητισμός βοηθάει μάλλον παρά εμποδίζει την ποιητική κατανόηση»¹³¹⁷.

Από την άλλη αισιοδοξία γεννά στο περιοδικό η απονομή του βραβείου Νομπέλ στον Γιώργο Σεφέρη, κάτι που συμβαίνει για πρώτη φορά σε Έλληνα ποιητή, σε μια περίοδο μάλιστα που ανθούν οι μεταφράσεις σε ξένες γλώσσες έργων Ελλήνων ποιητών όπως ο Ρίτσος και ο Ελύτης. Το γεγονός αντιμετωπίζεται κατά βάση θετικά από τη διανόηση της χώρας, ανεξαρτήτως ιδεολογικής κατεύθυνσης, με το επιχείρημα ότι προβάλλεται διεθνώς ο πνευματικός πολιτισμός της Ελλάδας¹³¹⁸. Αυτό συμβαίνει για παράδειγμα με την συντηρητικών πεποιθήσεων *Νέα Εστία* όσο και με το αριστερό περιοδικό της μελέτης, την *Επιθεώρηση Τέχνης* που όπως διαπιστώνουμε στη μελέτη επίσης χαιρετίζει το γεγονός. Η διαφορά είναι ότι ο Γιάννης Χατζίνης που υπογράφει το σχετικό άρθρο στη *Νέα Εστία*, είναι περισσότερο ενθουσιώδης για τον θεσμό των Νομπέλ γενικότερα, που, όπως επισημαίνει, χαίρει μεγάλης εκτίμησης ακόμη και σε πανίσχυρες χώρες. Τονίζεται μάλιστα ότι, θα έπρεπε και άλλοι έλληνες καλλιτέχνες να είχαν πάρει το βραβείο, παρότι ίσως η Ελλάδα να μην ήταν έτοιμη για κάτι τέτοιο σε προηγούμενες περιόδους. Οι άνθρωποι που θα άξιζαν μια τέτοια διάκριση, είναι οι ίδιοι άνθρωποι που έχουν εμπνεύσει τον Σεφέρη κι επομένως έχουν συμμετοχή στη διάκριση του τελευταίου: είναι, σύμφωνα με τη *Νέα Εστία*, ο «πνευματικός ηγέτης» Παλαμάς, ο «πρόδρομος της νεότερης ποίησης» Καβάφης, ο «πραγματικά μεγάλος ποιητής» Σικελιανός ή ο «μάρτυρας» Καζαντζάκης¹³¹⁹.

Ειδικότερα, ως προς τον Καβάφη, όπως προαναφέρθηκε, το περιοδικό υπερασπίζεται σε γενικές γραμμές την αξία του και τον εντάσσει στη χορεία των «κλασικών», τον θεωρεί εκφραστή του ελληνισμού και υπηρέτη της «καθαρής ποίησης»- που υπήρξε κι αυτή αντικείμενο μεγάλης συζήτησης στο περιοδικό ανά τις δεκαετίες- παρά

¹³¹⁷ *Νέα Εστία*, τ. 962, έτος ΜΑ', 1/8/1967 (Χρ. Ευελπίδης, «Επιστήμη και ποίηση», σ. 1011).

¹³¹⁸ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ':1961-1964, ό.π., σ. 327.

¹³¹⁹ *Νέα Εστία*, τ. 873, έτος ΛΖ', 15/11/1963 (Γιάννης Χατζίνης, «Το βραβείο Νομπέλ», στήλη: Επίκαιρες Σκέψεις, σ. 1686).

τις ενστάσεις, μεταξύ άλλων σε σχέση με το ύφος του¹³²⁰. Όπως τονίζει η *Νέα Εστία*, τον Καβάφη διακατέχει μια «ιδιαιτέρη κλασικότητα», αφού από τη μία έχει μέσα του έντονο το ελληνικό αίσθημα, από την άλλη υπολείπεται του Έλληνα της κλασικής εποχής, με την έννοια ότι δε διαθέτει αυτό που το περιοδικό χαρακτηρίζει «αμιγή αρχαϊκή γαλήνη» και συνιστά την «τέλεια αρμονία αισθήματος και διάνοιας»¹³²¹.

Ανάμεσα στις υπόλοιπες επιρροές που συνεχίζουν να καθορίζουν τη σύγχρονη νεοελληνική ποίηση το περιοδικό ξεχωρίζει εκείνη του Καρυωτάκη, που, όπως σημειώνεται, έδωσε καταφύγιο σε μια γενιά που είχε χάσει το δρόμο της, βοηθώντας την όχι να βρει τη λύτρωση, αλλά να «ζύσει βαθύτερα την πληγή». Κάποιοι λένε, επισημαίνει η *Νέα Εστία*, ότι αυτή η τόσο έντονα ορατή μέχρι σήμερα επίδραση είναι κακή, ωστόσο, σύμφωνα με το περιοδικό, πρόκειται για μια λαθεμένη αντίληψη. Κι αυτό γιατί δεν υπάρχει αρνητική ή θετική επίδραση, αλλά αληθινή ή ψεύτικη ποίηση και η επιρροή του Καρυωτάκη σπρώχνει σαφώς την ποίηση προς μονοπάτια γνησιότητας¹³²². Ως εκ τούτου, η μονόπλευρη αναφορά στο όνομα του Καρυωτάκη σε συσχετισμό με την απαισιοδοξία του, ουσιαστικά αποπροσανατολίζει από την ουσία της ποίησής του¹³²³, που καταφέρνει να δίνει ποιοτικά ερεθίσματα σε μια εποχή που η ποίηση κινδυνεύει να εκφυλιστεί πλήρως.

¹³²⁰ Ο Καβάφης μέσα από την «ιστορική του αίσθηση και την κοινωνική του συνείδηση» θεωρείται ότι υπηρέτησε τις ιδέες του ελληνισμού και υπήρξε «αδιάκοπος εκφραστής του μεσογειακού πολιτισμού». Επίσης, παρά την έλλειψη «ρυθμικών» και «λεκτικών στολιδιών», έδωσε ουσιαστικό περιεχόμενο στην «καθαρή ποίηση». Βλ. Γ.Π. Σαββίδης, «Τι εκόμισε στην Τέχνη ο Καβάφης; (1983)». *Μικρά Καβαφικά. Β'*, Ερμής, Αθήνα 1987, σελ. 411-412. Ειδικότερα ως προς τη σχέση του Καβάφη με τον ελληνισμό ο Νάσος Βαγενάς αναφέρει: «Ο Καβάφης πιστεύει στην αδιάσπαστη συνέχεια του ελληνισμού όχι λιγότερο απ' ό,τι ο Παλαμάς, και η πεποίθησή του αυτή, μαζί με τη συχνότητα των ελληνικών θεμάτων στην ποίησή του, τον κάνουν ποιητή εξίσου ελληνοκεντρικό με τον Παλαμά». Βλ. Νάσος Βαγενάς, «Παλαμάς-Καβάφης: διαφορετικοί αλλά πόσο;». *Κινούμενος στόχος. Κριτικά κείμενα*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2011, 80 & 82-83. Η αποδοχή του καβαφικού φαινομένου αντανακλάται στα κείμενα και των τριών περιοδικών της μελέτης, καθώς και άλλων περιοδικών της περιόδου, όπως η *Διαγώνιος*. Βλ. για παράδειγμα *Διαγώνιος*, Απρίλιος-Ιούνιος 1966, περίοδος β', τεύχος 6 (Ν.Δ. Καρούζος, «Προσέγγιση του Κωνσταντίνου Καβαφί», σελ. 101-102 και Ναπολέον Λαπαθιώτης, «Κ.Π. Καβαφίς», σελ. 102-103).

¹³²¹ *Νέα Εστία*, τ. 872, έτος ΛΖ', 1/11/1963 (Γ. Βρισμιτζάκης, «Το έργο του Κ.Π. Καβάφη», σ. 1495).

¹³²² *Νέα Εστία*, τ. 985, έτος ΜΒ', 15/7/1968 (Χατζ., «Κ. Γ. Καρυωτάκης», στήλη: Επικαιρότητες, σ. 960).

¹³²³ *Νέα Εστία*, τ. 950, έτος ΜΑ', 1/2/1967 (Άγγελος Τερζάκης, «Η ανώνυμη ιστορία», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από το *Βήμα*, σ. 171).

10.6 Ο κινηματογράφος

Η έβδομη τέχνη και η θέση της στη σύγχρονη πραγματικότητα, την ελληνική αλλά και την παγκόσμια αποτελεί ένα ακόμη θέμα προς διερεύνηση για το περιοδικό. Σημειώνεται ότι ο βασικός αρθρογράφος της *Νέας Εστίας* γύρω από θέματα κινηματογράφου είναι ο Γ.Ν. Μακρής, ο οποίος εμφανίζεται και στις σελίδες της *Επιθεώρησης Τέχνης* αν και με πολύ μικρότερη συχνότητα. Επίσης ένα από τα βασικά θέματα που θίγουν και τα δύο περιοδικά ως προς τον ελληνικό κινηματογράφο της περιόδου είναι η αντιπαραβολή του εμπορικού προς τον ποιοτικό κινηματογράφο, με το αίτημα να αποκτήσει μεγαλύτερη εξωστρέφεια ο δεύτερος. Ως ένα βαθμό το γεγονός αυτό μπορεί να θεωρηθεί αναμενόμενο, δεδομένου ότι και τα τρία περιοδικά επικαλούνται την πολιτιστική τους αποστολή ως πρωτεύουσα. Παρά τις αισθητικές και ιδεολογικές θέσεις των τριών περιοδικών της μελέτης που διαφοροποιούνται στο βαθμό που συμβαδίζουν με την κοινωνικοπολιτική τους τοποθέτηση, δε μπορεί παρά να υπάρχουν κάποιες φορές «κοινοί τόποι» στις πολιτιστικές τους προσεγγίσεις. Σε κάθε περίπτωση, οι επιμέρους διαφοροποιήσεις είναι πάντα υπαρκτές, καθώς π.χ. στο θέμα του κινηματογράφου η *Νέα Εστία* και πάλι αποδεικνύεται περισσότερο συντηρητική απέναντι στις νέες τάσεις από την *Επιθεώρηση Τέχνης* ή απέναντι σε πειραματισμούς καλλιτεχνών, ακόμη κι αν πρόκειται για δημιουργούς που είναι αποδεκτοί από το περιοδικό ως προς την καλλιτεχνική τους αξία.

Η συζήτηση για τον κινηματογράφο στο περιοδικό ξεκινάει από το βασικό ερώτημα αν μπορεί κανείς να αποδεχθεί τον κινηματογράφο, που είναι η πιο σύγχρονη μορφή τέχνης, ως πραγματική τέχνη ή διαφορετικά, σύμφωνα με τη διατύπωση του περιοδικού, αν η έβδομη τέχνη μπορεί ν' αναγνωριστεί ως «καλή τέχνη», που δε διασκεδάζει απλά τον άνθρωπο, αλλά «εξυψώνει το πνεύμα του με μια ποίηση ιδιότυπη, πηγαία, που δεν τη βρίσκει κανείς παρά μονάχα στην οθόνη»¹³²⁴. Η απάντηση στο παραπάνω ερώτημα είναι κατ' αρχήν θετική, με την προϋπόθεση, ωστόσο, ότι μιλάμε για τα έργα δημιουργών που έχουν την ικανότητα να παράγουν τέχνη, όπως ο «σκηνοθέτης-ποιητής» Ρενέ Κλαιρ ή ο Αλαίν Ρεναί, ο οποίος χαρακτηρίζεται ως η «πιο τέλεια μορφή

¹³²⁴ *Νέα Εστία*, τ. 792, έτος ΛΔ', 15/7/1960 (Π. Γλεζ., «Δύο νέοι ακαδημαϊκοί», στήλη: Τα γεγονότα και τα ζητήματα, σ. 959).

αυτών των σκηνοθετών με τη μεταφυσική διαίσθηση». Ένας τέτοιου είδους κινηματογράφος όχι απλά αποτελεί τέχνη, σύμφωνα με το περιοδικό, αλλά έχει ρίζες στη «βαθύτερη μεταφυσική ουσία του ανθρώπου» και έτσι καθίσταται η «πιο χειροπιαστή προβολή της ιδέας της Αθανασίας»¹³²⁵.

Εντούτοις, σύμφωνα με τη *Νέα Εστία*, όταν οι κινηματογραφιστές έχουν ως γνώμονα όχι την ποιότητα των ταινιών τους αλλά το να δημιουργήσουν θεαματικές ταινίες, σε μία τηλεοπτική λογική, που κοστίζουν τεράστια ποσά¹³²⁶, τότε το αποτέλεσμα είναι να βλέπουμε «σενάρια ολοένα πιο ηλίθια και χρώματα διαρκώς πιο ψεύτικα, ακαλαίσθητα και χτυπητά»¹³²⁷. Παρότι στην πράξη φαίνεται ότι ποιότητα και εμπορικότητα μπορούν να συνδυαστούν, οι κινηματογραφιστές επιλέγουν συνήθως τον εύκολο δρόμο του κενού εντυπωσιασμού¹³²⁸. Για παράδειγμα το 1962, αναφέρει το περιοδικό στις αρχές του 1963, χαρακτηρίζεται ως μια κακή κινηματογραφική χρονιά, ιδιαίτερα για την Ελλάδα, επειδή επικράτησε η εξής τάση:

«η αδικαιολόγητη αντίληψη των κινηματογραφικών επιχειρηματιών του τόπου μας ότι το κέρδος είναι βέβαιον όταν προβάλλονται έργα που γαργαλούν τα πιο ταπεινά ένστικτα του κοινού ή είναι τόσο ηλίθια και ασήμαντα, ώστε να μην χρειάζονται καμιάν ιδιαίτερη προσπάθεια από το θεατή για να τα παρακολουθήσει»¹³²⁹.

Και διεθνώς όμως, αναφέρει η *Νέα Εστία* για την ίδια περίοδο, η κρίση ποιότητας είναι εμφανής. Και δυστυχώς όχι μόνο στο Χόλλυγουντ, όπου η αθρόα παραγωγή ταινιών

¹³²⁵ *Νέα Εστία*, τ. 964, έτος ΜΑ', 1/9/1967 (Αγλαΐα Μητροπούλου, «Ο κινηματογράφος στοιχείο εκλαϊκεύσεως μιας αιώνιας ανθρώπινης αλήθειας», σ. 1149).

¹³²⁶ Σύμφωνα με τους Serge Berstein-Pierre Milza, σταδιακά, από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, «το αυξανόμενο κόστος παραγωγής, υποχρέωσε τους επιχειρηματίες της έβδομης τέχνης και τους σκηνοθέτες να δίνουν προτεραιότητα στα κριτήρια της απόδοσης», ενώ την κατάσταση επιδείνωσε ο ανταγωνισμός της τηλεόρασης. Οι παράγοντες αυτές αυτοί έφεραν «τυποποίηση και ομοιομορφία των κινηματογραφικών προϊόντων καθώς και γενική πτώση της ποιότητας τους». Βλ. Serge Berstein-Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, ό.π., σ. 329.

¹³²⁷ *Νέα Εστία*, τ. 780, έτος ΛΔ', 1/1/1960 (Γ. Ν. Μακρής, «Ο κινηματογράφος», σ. 204).

¹³²⁸ Κυρίαρχη στον ελληνικό κινηματογράφο από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 είναι η «έγχρωμη μουσική φαντασμαγορία», το μιούζικαλ, το οποίο με την αντιγραφή, όσο είναι δυνατό, των ξένων προτύπων στοχεύει στον εντυπωσιασμό. Πρόκειται κυρίως για την ταινίες του Δαλιανίδη με παραγωγό τον Φίνο, οι οποίες έχουν σχεδόν πάντα τους ίδιους πρωταγωνιστές. Βλ. Φώτος Λαμπρινός, «Κινηματογράφος, Η εποχή της καταξίωσης», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 225.

¹³²⁹ *Νέα Εστία*, τ. 854, έτος ΛΣΤ', 1/2/1963 (Γ. Ν. Μακρής, «Ποιότητα και εμπορικότητα», σ. 205).

και ο εντυπωσιασμός έχουν προ πολλού επικρατήσει της ποιότητας¹³³⁰, αλλά ακόμη και στη Γαλλία, όπου, έπειτα από πολλούς ενδιαφέροντες πειραματισμούς, αρκετοί δημιουργοί τείνουν να επανέλθουν στα «στερεότυπα ερωτικά τους πρότυπα»¹³³¹.

Με αντίστοιχα σχόλια γίνεται και ο κινηματογραφικός απολογισμός των επόμενων ετών, όπως για παράδειγμα του 1965. Στα θετικά κινηματογραφικά νέα του 1965 συγκαταλέγονται οι *Αγριοφράουλες* του Μπέργκμαν και άλλες τέσσερις ή πέντε ταινίες, αλλά κατά τ' άλλα υπάρχει πολύ «σαβούρα», όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται. Παρότι καλές ταινίες υπάρχουν, συνήθως δε φτάνουν ως το ευρύ κοινό αν δεν έχουν διαφημιστεί σε φεστιβάλ- που κι αυτά χαρακτηρίζονται «αμφίβολης αξίας»- ή αν δεν έχουν τη «σφραγίδα των τενεκεδένιων Όσκαρ». Έτσι η Ελίζαβετ Ταίηλορ και άλλα δημιουργήματα της κινηματογραφικής βιομηχανίας εξασφαλίζουν πολύ περισσότερο κοινό απ' ότι αριστουργήματα του Μπέργκμαν, του Μπουνιουέλ του Γκοντάρ ή του Αντονιόνι. Μέσα σ' αυτές τις δυσκολίες, ο κινηματογράφος παραμένει το εν δυνάμει «καλύτερο μέσο για την καλλιτεχνική παιδεία του μεγάλου κοινού», που όμως οι οικονομικές σκοπιμότητες των κινηματογραφικών επιχειρήσεων δεν τον αφήνουν να επιτελέσει το σκοπό του¹³³².

Ακόμη πάντως και για τους θεωρούμενους ως κορυφαίους δημιουργούς της εποχής, όπως ο Μπέργκμαν, διατυπώνονται ερωτήματα και επιφυλάξεις, ενώ κάποια άρθρα έρχονται και σε σύγκρουση μεταξύ τους. Για παράδειγμα, ενώ, όπως ειπώθηκε παραπάνω, η μεταφυσική αναδείχθηκε σε άρθρο του περιοδικού ως στοιχείο δύναμης του κινηματογράφου, σε άλλο άρθρο παρουσιάζεται ως στοιχείο αδυναμίας. Αναφέρει λοιπόν η *Νέα Εστία* ότι αν υπάρχει ένα μελανό σημείο στη σκηνοθετική μαεστρία του Μπέργκμαν αυτό είναι οι μεταφυσικές ανησυχίες και οι συμβολισμοί του. Η «μαυρίλα του βορρά» και ο ιδεαλισμός του είναι εμπόδια, όπως επισημαίνει το περιοδικό, στο να αναδειχθεί το

¹³³⁰ Παρότι οι αναφορές στις ταινίες αμερικανικής παραγωγής είναι πολύ λίγες και στα τρία περιοδικά της μελέτης, κυρίως γιατί αξιολογούνται ως χαμηλής ποιότητας, ο αμερικανικός κινηματογράφος εκτός από εμπορικούς σκοπούς είχε και πολιτική χροιά προβάλλοντας άλλοτε άμεσα και άλλοτε έμμεσα τον κομμουνιστικό κίνδυνο σε όλα τα επίπεδα. Βλ. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο ελληνικός αντιαμερικανισμός (1947-1989)*, ό.π., σ. 69-70.

¹³³¹ *Νέα Εστία*, τ. 857, έτος ΛΖ', 15/3/1967 («Η κρίση ποιότητας», σ. 411).

¹³³² *Νέα Εστία*, τ. 925, έτος Μ', 15/1/1966 (Γ. Μακρής, «Ο κινηματογράφος», σ. 130).

απόλυτο μεγαλείο της τέχνης του που αντλεί τη δύναμη της από τον τρόπο που αποτυπώνει τη ζωή στον κινηματογράφο¹³³³.

Στη συζήτηση για τον ελληνικό κινηματογράφο και τους εγχώριους δημιουργούς, η *Νέα Εστία* μιλάει για τον Μιχάλη Κακογιάννη ως μία από τις λίγες περιπτώσεις σκηνοθετών που παρουσιάζουν ποιοτικά δείγματα¹³³⁴. Ωστόσο δε λείπει η κριτική, όπως αυτή που γίνεται σε άρθρο του Δημήτρη Ψαθά το οποίο αναδημοσιεύεται από *Τα Νέα* και μιλά για το «θάνατο» του Ευριπίδη μέσα στην κινηματογραφική απόδοση της *Ηλέκτρας* δια χειρός Μιχάλη Κακογιάννη¹³³⁵. Κι αυτό, όπως αναφέρει ο Δημήτρης Ψαθάς, όχι επειδή δεν είναι επιτυχημένη η κινηματογραφική απόδοση, η οποία εξάλλου είναι ένα ακόμη δείγμα της σκηνοθετικής δεινότητας του Κακογιάννη, αλλά επειδή εκ των πραγμάτων είναι αδύνατο να μπει ο σύγχρονος σκηνοθέτης μέσα στον χώρο της τραγωδίας, με σκοπό να αναδημιουργήσει, χωρίς να διασπάσει τη συνοχή του λόγου και της δράσης και μαζί με αυτά τη μαγεία του πρωτοτύπου. Σε κάθε περίπτωση, αναφέρεται στο άρθρο, ακόμη κι αν στη δεδομένη περίπτωση «ταλαιπωρεί» τον Ευριπίδη¹³³⁶, η σκηνοθετική ματιά του Μιχάλη Κακογιάννη δίνει μία ελπίδα στον ελληνικό κινηματογράφο ότι μπορεί να επιβιώσει μέσα στο κλίμα της κινηματογραφικής ανομβρίας¹³³⁷.

¹³³³ *Νέα Εστία*, τ. 927, έτος Μ', 15/2/1966 (Γ. Ν. Μακρής, «Δύο ταινίες του Μπέργκμαν», σ. 271).

¹³³⁴ Σύμφωνα με τη Μαρία Κομνηνού, ο Μιχάλη Κακογιάννης, όπως και ο Νίκος Κούνδουρος, ήταν αναμεσά στις μεμονωμένες περιπτώσεις κινηματογραφιστών που «έσπασαν» τις συμβάσεις του ελληνικού προπολεμικού κινηματογράφου και εισήγαγαν την έβδομη τέχνη, έστω και καθυστερημένα για την Ελλάδα, στη νεότεριότητά. Βλ. Μαρία Κομνηνού «Κινηματογράφος-Ιδεολογία- Κριτική στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1950-1967», στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο(1945-1967)*, ό.π., σ. 418.

¹³³⁵ *Νέα Εστία*, τ. 847, έτος ΛΣΤ', 15/10/1962 (Δημ. Ψαθάς, «Λόγος και Εικόνα», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από *Τα Νέα*, σ. 1482).

¹³³⁶ Παρά την άποψη που εκφράζει εδώ ο Δημήτρης Ψαθάς για την *Ηλέκτρα* του Κακογιάννη, το συγκεκριμένο έργο έλαβε πολύ καλές κριτικές -συνήθως ενθουσιώδεις- ως προς τον τρόπο μεταφοράς της τραγωδίας στη μεγάλη οθόνη, έλαβε πολλές τιμητικές διακρίσεις και βραβεία, ενώ υπήρξε η ταινία που καθιέρωσε την Ειρήνη Παππά στον διεθνή κινηματογράφο. Βλ. για παράδειγμα Φώτος Λαμπρινός, «Κινηματογράφος, Η εποχή της καταξίωσης», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 221.

¹³³⁷ Ο μεγάλος όγκος των ταινιών, την περίοδο που εξετάζουμε, επιβεβαιώνει ο Νίκος Κολοβός, «φαίνονται σαν να έρχονται από μια άλλη τυφλή και ανιστορική εποχή [...] Με ανθρώπους συμφιλωμένους με τη «μοίρα» τους και τις κοινωνικές διακρίσεις. Ανθρώπους για τους οποίους το κρασί και το γλεντοκόπι, το γέλιο και η γκάφα, τα ερωτικά παιχνίδια και οι συζυγικές παρεκκλίσεις είναι αρκετά για να γεμίσουν τη ζωή τους». Για περισσότερα βλ. Νίκος Κολοβός, «Ένταση των λαϊκών αγώνων εκδημοκρατισμού της χώρας-άνθιση του “αθώου” εμπορικού κινηματογράφου: ένα παράδοξο», στο *1949-1967, Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π., σ. 152.

10.7 Το θέατρο

Στο πεδίο του θεάτρου τα άρθρα της *Νέας Εστίας* εκφράζουν κατά πλειοψηφία ακόμη μεγαλύτερο σκεπτικισμό απέναντι στις νέες καλλιτεχνικές τάσεις και τους πειραματισμούς. Τη στιγμή που το ελληνικό θέατρο της περιόδου θεωρείται ότι, παρά την ανανέωση που είχε σημειωθεί από την προηγούμενη δεκαετία σε επίπεδο ηθοποιών και σκηνοθετών, πλήττεται από ατολμία και κομπορμιισμό¹³³⁸, το περιοδικό αντιτίθεται στην προσπάθεια αφομοίωσης νέων τάσεων και θεατρικών προσεγγίσεων, προτείνοντας να συνεχίσει το θέατρο να κινείται σε γνώριμα μονοπάτια. Είναι χαρακτηριστική η αντίληψη ότι το αρχαίο ελληνικό θέατρο θα παραμένει διαχρονικό ανά τους αιώνες, λόγω του «υψηλού λόγου» που το διέπει και την προβολή του στοιχείου του τραγικού¹³³⁹. Την ίδια ώρα, το περιοδικό προβλέπει, άστοχα όπως αποδείχθηκε, ότι δημιουργοί όπως ο Μπρεχτ θα καταλήξουν στη λήθη. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η *Νέα Εστία*, πρόκειται για καλλιτέχνες που προκαλούν πρόσκαιρα «φανατικές υπερτιμήσεις», σύντομα όμως τα έργα τους θα μελετώνται μόνο ιστορικά ως πειστήρια για την πνευματική κρίση της εποχής¹³⁴⁰. Σημειώνεται ότι ο Μπρεχτ την περίοδο εκείνη ήταν ακόμη φαινόμενο «υπό διερεύνηση», αφού ο Γερμανός καλλιτέχνης που καθιέρωσε το «επικό» ή «διαλεκτικό» θέατρο είχε αρχίσει να γίνεται γνωστός εκτός της πατρίδας του στα μέσα της δεκαετίας του 1950 με τις παραστάσεις που έδωσε μαζί με το θίασο του, το Μπερλίνερ Ανσάμπλ¹³⁴¹. Τα πρωτοποριακά στοιχεία που εισήγαγε στο θέατρο, η διάθεση αποδόμησης και ο αντικομπορμισμός του ήταν επόμενο να συναντήσουν την αντίδραση της συντηρητικής κριτικής, πράγμα που συνέβη σε πολλές ακόμη χώρες πέραν της Ελλάδας. Στην Ελλάδα

¹³³⁸ Δημήτρης Σπάθης «Το Θέατρο, Ανασυγκρότηση και Ακμή της ελληνικής σκηνής», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 248.

¹³³⁹ Από τα μέσα της προηγούμενης δεκαετίας το αρχαίο ελληνικό θέατρο είχε γνωρίσει μια πολύ μεγάλη άνθηση, με το κρατικό θέατρο να εστιάζει σε πολύ μεγάλο βαθμό σε τέτοιες παραστάσεις και με την καθιέρωση του Φεστιβάλ Αθηνών και Επιδαύρου το 1955 να ενισχύει ακόμη περισσότερο αυτή την άνθηση. Ωστόσο δεν έλειψαν οι κριτικές για τις «τυμπανοκρουσίες» των φεστιβαλικών εκδηλώσεων που χρησίμευαν πολιτικά για τη συγκαλύψουν την ευρύτερη πολιτιστική υπανάπτυξη. Βλ. Δημήτρης Σπάθης «Το Θέατρο, Ανασυγκρότηση και Ακμή της ελληνικής σκηνής», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 248.

¹³⁴⁰ *Νέα Εστία*, τ. 934, έτος Μ', 1/6/1966 (Στέλιος Αρτεμάκης, «Η νεότης της αρχαίας τραγωδίας», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από την *Καθημερινή*).

¹³⁴¹ Δημήτρης Σπάθης «Το Θέατρο, Ανασυγκρότηση και Ακμή της ελληνικής σκηνής», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 250.

οι παραστάσεις Μπρεχτ ξεκίνησαν μόλις στα τέλη της δεκαετίας του 1950¹³⁴², πράγμα που έκανε την *Νέα Εστία* και πολλές ακόμη συντηρητικές φωνές να θεωρήσουν, αρνούμενες να αναμετρηθούν ευθέως με το φαινόμενο του επικού θεάτρου, ότι πρόκειται για μία πρόσκαιρη τάση που είναι καταδικασμένη να εξαφανιστεί..

Ενδεικτική για τον τρόπο που αντιμετωπίζει το περιοδικό τα νέα θεατρικά ρεύματα είναι και η κριτική που δημοσιεύεται για το *Περιμένοντας τον Γκοντό* του Μπέκετ, βασικό εκπρόσωπο του θεάτρου του παραλόγου. Σ' ένα κείμενο που ξεχειλίζει από ειρωνεία, η *Νέα Εστία* μιλάει για το έργο που θεωρείται σταθμός για τα θεατρικά πράγματα του 20^{ου} αιώνα, σαν να επρόκειτο για μια ερασιτεχνική προσπάθεια ενός ασήμαντου καλλιτέχνη:

«Το σκηνικό δεν παριστάνει τίποτα ή σχεδόν τίποτα[...] Στη σκηνή είναι δυο άντρες χωρίς ηλικία, χωρίς επάγγελμα, χωρίς οικογένεια. Και χωρίς κατοικία. Κοντολογής: δυο α λ ή τ ε ς [...] Αν τώρα, ύστερ' από τον Γκοντό και το Τέλος του παιχνιδιού, έρθει ένα τρίτο έργο, αυτό θα ναι, πιθανώς, κάτι που θα μοιάζει με τον Ακατανόμαστο, το τρίτο κομμάτι της μυθιστορηματικής τριλογίας του Μπέκετ»¹³⁴³.

Όπως αναφέρεται στο άρθρο, η βασική ιδέα του έργου έρχεται ενάντια σε μια θεμελιώδη αρχή του θεάτρου που είναι το πρόσωπο να είναι εκεί, στη σκηνή. Ωστόσο στο *Περιμένοντας τον Γκοντό*, όπως και στα αφηγηματικά έργα του Μπέκετ, η «εξέλιξη του κακού συντελείται» εκ του γεγονότος ότι «κανείς ποτέ δεν είναι εκεί». Αυτό, με βάση το άρθρο, σημαίνει αυτομάτως ότι η δράση των προσώπων είναι τεχνητή και τα ίδια τα πρόσωπα μοιάζουν με φαντάσματα, ενώ ο Μπέκετ καταλήγει έτσι να «χειρίζεται μαριονέτες, για να περνά η ώρα».

Το παραλήρημα ενάντια στο λεγόμενο θέατρο του παραλόγου συνεχίζεται σε μία σειρά από κείμενα που υποστηρίζουν ότι καλλιτέχνες όπως οι Ιονέσκο και Μπέκετ ενσωματώνουν στο έργο τους ένα μείγμα αυτοματισμού και μηδενισμού που οδηγεί την

¹³⁴² Κεντρικό ρόλο στην προώθηση του διεθνούς πρωτοποριακού θεάτρου στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1960 είχε ο Κάρολος Κουν, που έφερε καλλιτέχνες όπως οι Μπρεχτ, Ιονέσκο και Πίντερ στην ελληνική θεατρική σκηνή, και έθεσε έτσι το «αντιρεαλιστικό ποιητικό θέατρο» σε αντιδιαστολή με τη «ρεαλιστική αισθητική» του Εθνικού Θεάτρου, ενώ παράλληλα παρουσίασε αρχαίο δράμα με μια ανανεωτική ματιά. Βλ. Αναστασία Νάτσινα, Αγγέλα Καστρινάκη, Γιάννης Δημητρακάκης, Κέλη Δασκαλά, *Η πεζογραφία στη μακρά δεκαετία του 1960*, ό.π., σελ. 16-17.

¹³⁴³ *Νέα Εστία*, τ. 1017, έτος ΜΓ', 15/11/1969 (Alain Robbe Grillet, «Το βραβείο Νομπέλ 1969», στήλη: Τα γεγονότα και τα ζητήματα, σ. 1608).

τέχνη σε αδιέξοδο. Αυτό το οποίο κάνουν είναι, με άλλα λόγια, το άκρως αντίθετο απ' αυτό που κάνει η κλασική τέχνη, η οποία χαρακτηρίζεται ως «τέχνη χωρίς αποσιωπήσεις». Στον αντίποδα αυτού, το θέατρο του παραλόγου και άλλα σύγχρονα καλλιτεχνικά ρεύματα, υποστηρίζει το περιοδικό, χρησιμοποιούν το στοιχείο της αποσιώπησης, την ίδια ώρα που φλυαρούν ακατάσχετα χωρίς κανένα νόημα και σκοπό. Αυτό δείχνει ότι ζούμε σ' ένα κόσμο «ριζικά αντικλασικό», όπου έχει χαθεί το τόσο πολύτιμο για τη διατήρηση των ισορροπιών αίσθημα του μέτρου¹³⁴⁴.

Όπως υπογραμμίζει ο Γιάννης Χατζίνης σε άλλο κείμενο, είναι «το αιώνιο πρόβλημα της συμφιλίωσης με την εποχή μας», που φαίνεται ιδιαίτερα στο έργο του Ιονέσκο. Ο γράφων μιλά για «αστειότητες» που έχει τολμήσει ο Ιονέσκο στη *Φαλακρή Τραγουδίστρια*, αλλά και για κάποιες μετέπειτα ενδείξεις ότι «μπορεί να σοβαρευτεί πνευματικά»¹³⁴⁵.

Με δηκτικό τρόπο και καταφανή ειρωνεία σχολιάζει το περιοδικό και το θεατρικό εγχείρημα του Πικάσο *Πόθος πιασμένος από την ουρά*:

«Ο διάσημος για την τολμηρή ζωγραφική του και τις άλλες εκκεντρικότητες του Πάμπλο Πικάσο αποφάσισε στα γεράματά του ν' αναμορφώσει το γαλλικό θέατρο και παρουσίασε ένα θεατρικό έργο[...] και είχε παταγώδη αποτυχία. [...] Οι δύο από τις κοπέλες παρουσιάστηκαν με γυμνά τα στήθη σ' όλο το έργο, που αρχίζει με όλους τους ηθοποιούς επί σκηνής τρώγοντας μπανάνες και πεπόνια και φτύνοντας τα φλούδια και τους σπόρους τους θεατές»¹³⁴⁶.

Περιγράφοντας το πλήγμα που έχουν επιφέρει στο θέατρο τα ανανεωτικά κινήματα, ο Άγγελος Τερζάκης, σε άρθρο που αναδημοσιεύεται από το *Βήμα*¹³⁴⁷, μιλά για έργα που υποτιμούν την αξία του χρόνου, καθώς γίνονται μόνο για τη στιγμή κι επομένως στερούνται διάρκειας. Στην «περιοχή του παραλόγου» όπου κινούνται τα συγκεκριμένα

¹³⁴⁴ *Νέα Εστία*, τ. 905, έτος ΛΘ', 15/3/1965 (Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, «Το ανοιχτό πέλαγος», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, σ. 396).

¹³⁴⁵ *Νέα Εστία*, τ. 918, έτος ΛΘ', 1/10/1965 (Γιάννης Χατζίνης, «Η υπέροχη κατάκτηση», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, σ. 1296).

¹³⁴⁶ *Νέα Εστία*, τ. 964, έτος ΜΑ', 1/9/1967 («Το θέατρο κι ο Πικάσο», σ. 1172).

¹³⁴⁷ Η *Νέα Εστία* επιλέγει το συγκεκριμένο κείμενο του Τερζάκη του τεύχους της 14^{ης} Μαρτίου του 1962 του *Βήματος*, που αποτυπώνει τη γενικότερη θέση του περιοδικού για το θέατρο του παραλόγου, παρότι ο Τερζάκης είχε συνολικά μια πιο διαλλακτική, ενίοτε θετική στάση απέναντι στο συγκεκριμένο είδος. Βλ. παραπάνω σελ. 255, υποσημείωση 745.

έργα, αναφέρει ο Τερζάκης, απουσιάζει πλήρως η αξιοπρέπεια της τραγωδίας και επικρατούν στοιχεία όπως ο «μηδενιστικός σαρκασμός» του Ιονέσκο ή ο «ξεδοντιάρης μορφασμός» του Μπέκετ¹³⁴⁸.

Η ευρύτερη συζήτηση γύρω από το θέατρο επεκτείνεται στο τι πρέπει να γίνει, δεδομένων των δυσκολιών, όπως αυτές που περιγράφει το περιοδικό, προκειμένου να συνεχίσει να υπάρχει θέατρο. Σύμφωνα με τη *Νέα Εστία*, η κατάκτηση του διαστήματος έβγαλε τον άνθρωπο από την τροχιά του, κατέργησε την παλιές ισορροπίες και μαζί μ' αυτές τον σαφή διαχωρισμό της φαντασίας από τη λογική. Στο πλαίσιο αυτό, όλες οι πτυχές της ζωής και του πολιτισμού, έτσι και το θέατρο, μεταμορφώθηκαν σε διαστημικές, προκειμένου να μπορούν να επιβιώσουν. Από την άλλη, το «διαστημικό θέατρο» αντιβαίνει μια βασική αρχή του ίδιου του θεάτρου που είναι η συμπόρευσή με την αληθινή ζωή κι έτσι καταλήγουμε σε άτοπο. Κάπως έτσι βρίσκει έδαφος ανάπτυξης ο «ορυμαγδός» του θεάτρου του παραλόγου, το άγχος της αναζήτησης του καινούργιου στο θέατρο, η συζήτηση για την έλλειψη καλών έργων και η απέλπιδα προσπάθεια κάποιων να «πιαστούν» από την επιστροφή στο ποιητικό θέατρο ή την αρχαιοελληνική τραγωδία. Όλα αυτά υποδηλώνουν την εισαγωγή του θεάτρου στη νέα του φάση με συνέπειες που ακόμη δεν μπορούν να γίνουν αντιληπτές¹³⁴⁹.

Ένα άλλο θέμα συζήτησης, εστιασμένο αυτή τη φορά στο ελληνικό θέατρο, είναι ο διαχωρισμός του «Εθνικού» από το «Λαϊκό» θέατρο. Συνολικά, όπως θα διαπιστώσουμε παρακάτω, το περιοδικό παραγνωρίζει τη συμβολή του Λαϊκού Θεάτρου του Μάνου Κατράκη στα καλλιτεχνικά πράγματα, μέσω της δημιουργίας ενός θεάτρου που από τη μια απευθύνεται στο ευρύ κοινό κι από την άλλη αντιστέκεται στη λαίλαπα της πλήρους εμπορευματοποίησης και εισάγει στοιχεία κοινωνικού και ιδεολογικού προβληματισμού¹³⁵⁰. Παρά τα όποια τρωτά του Λαϊκού Θεάτρου, που όπως διαπιστώνουμε στη μελέτη και η αριστερή *Επιθεώρηση Τέχνης* αναγνωρίζει, η *Νέα Εστία* υποτιμάει τη συνολική θεατρική προσπάθεια και μένει στην ιδεολογική λειτουργία της και

¹³⁴⁸ *Νέα Εστία*, τ. 834, έτος ΛΣΤ', 1/4/1962 (Άγγελος Τερζάκης, «Νεοφαγία», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από το *Βήμα*, σ. 463).

¹³⁴⁹ *Νέα Εστία*, τ. 957, έτος ΜΑ', 15/5/1967 (Τάκης Σωτηρχος, «Διαστημικό θέατρο», σ. 670).

¹³⁵⁰ Δημήτρης Σπάθης «Το Θέατρο, Ανασυγκρότηση και Ακμή της ελληνικής σκηνής», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 250.

την κομματική ταυτότητα του δημιουργού της, παρακάμπτοντας κάποιες δημιουργικές προσπάθειες, την ανάδειξη νεοελληνικών πρωτότυπων έργων κ.ά.

Όπως αναφέρει ο Διονύσιος Γιατράς η συγκεκριμένη συζήτηση έχει προκαλέσει μεγάλη σύγχυση και αδυναμία διαχωρισμού της τέχνης από τη «μη τέχνη» και του ποιοτικού έργου από το μη ποιοτικό¹³⁵¹. Τη συζήτηση διανθίζει ο Μπάμπης Κλάρας σε άλλο τεύχος, επισημαίνοντας ότι το Λαϊκό Θέατρο γεννήθηκε από την ανάγκη να υπάρξει ένα «αντίζυγο πολιτιστικό μέσο» στα μέσα μαζικής επικοινωνίας, όπως η τηλεόραση και το ραδιόφωνο, που προέρχονται από μεγάλα επιχειρηματικά συμφέροντα και απαιτούν μεγάλους πόρους¹³⁵². Αυτό έκανε πολλούς να δουν πίσω από το Λαϊκό Θέατρο τη δυνατότητα κατασκευής ενός καθαρά «ταξικού θεάτρου» που θα το μετέτρεπε σε κομματικό όργανο, με καταστροφικές συνέπειες για το ίδιο το θέατρο και τον ανθρωπιστικό χαρακτήρα που εξ ορισμού οφείλει να έχει.

Παρεμφερής συζήτηση είναι και αυτή που εστιάζεται στο «σοβαρό» και το «ελαφρό» θέατρο¹³⁵³, που κατά τη γνώμη του Πέτρου Χάρη έχουν δημιουργήσει στεγανά που δε θα έπρεπε να υπάρχουν. Όπως τονίζει ο διευθυντής του περιοδικού μέσα στο θεωρούμενο ως «ελαφρό» ή «κατώτερο» θέατρο, όπως είναι η επιθεώρηση, μπορεί να αποτυπώνεται πλήρως η πραγματική ζωή, οι τάσεις και οι πεποιθήσεις της κοινωνίας, ακόμη κι αν λείπει ο καθωσπρεπισμός και η προγραμματική συνέπεια στη διατύπωση των σκοπών και των αποτελεσμάτων του. Σύμφωνα με το περιοδικό, ένα θεατρικό είδος δεν είναι ποτέ εξ ορισμού κατώτερο κάποιου άλλου. Γι' αυτό και κανείς δε μπορεί να υποτιμήσει μία καλή επιθεώρηση που θέλει «να διδάξει χωρίς να κουράσει» και στην

¹³⁵¹ *Νέα Εστία*, τ. 910, έτος ΛΘ', 1/6/1965 (Διονύσιος Γιατράς, «Επιδαύρια και Επίδαυρος», σ. 740).

¹³⁵² *Νέα Εστία*, τ. 1007, έτος ΜΓ', 15/6/1969 (Μπάμπης Κλάρας, «Το Α' διεθνές συνέδριο Κριτικών του Θεάτρου», στήλη: Τα γεγονότα και τα ζητήματα, σ. 917).

¹³⁵³ Από τη δεκαετία του 1950 και κατά τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε το «αμιγώς ποιοτικό θέατρο» συνεχίζει να εκπροσωπείται από το Εθνικό, «που θεωρείται από την ανήσυχη νεολαία προπύργιο της συντήρησης, καλλιτεχνικής και ιδεολογικής». Παράλληλα υπάρχει το εμπορικό θέατρο, τα σχήματα με καλλιτεχνικές ανησυχίες, αλλά από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 θα αρχίσουν να υπάρχουν και κινήσεις «που τοποθετούνται στο περιθώριο της “κανονικής”, της κατεστημένης θεατρικής δραστηριότητας. Σ' αυτές τις απόπειρες εναλλακτικού θεάτρου κοινός παρονομαστής είναι ότι η σκηνική τέχνη αντιμετωπίζεται και ως χώρος ιδεολογικής παρέμβασης». Συνήθως οι θίασοι αυτοί επιδιώκουν να έχουν, χωριστά ή σε συνδυασμό, «ρεπερτόριο προωθημένου κοινωνικού προβληματισμού, σύγχρονο ελληνικό έργο, αναζήτηση του λαϊκού κοινού». Βλ. Νικηφόρος Παπανδρέου, «Απόπειρες εναλλακτικού θεάτρου», στο *1949-1967, Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π., σ. 177-178.

οποία το πλατύ γέλιο δεν αντιπροσωπεύει την άσκοπη τέρψη αλλά την «πρώτη αποδοχή και βράβευση του αισθητικού γεγονότος»¹³⁵⁴.

Παρότι το παραπάνω άρθρο, όπως και πολλά ακόμη αντίστοιχα, γράφονται μετά την εγκαθίδρυση της δικτατορίας, όταν τα έντυπα που συνεχίζουν να κυκλοφορούν επηρεάζονται από το κλίμα λογοκρισίας απέναντι στο θέατρο¹³⁵⁵, όπως εξάλλου και στις άλλες τέχνες, η διαφοροποίηση των θέσεων του περιοδικού σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο δεν είναι τέτοια που να επιτρέπει να μιλήσουμε για μεταστροφή ή θεαματική όξυνση στην κριτική απέναντι σε συγκεκριμένες θεατρικές τάσεις. Δεδομένου ότι το περιοδικό διατηρούσε μια ήδη αρνητική στάση απέναντι σε μη οικείους ή ιδεολογικά «επικίνδυνους» θεατρικούς πειραματισμούς, η μόνη αλλαγή για την οποία μπορεί κανείς να κάνει λόγο είναι η ενίσχυση της απορριπτικής διάθεσης απέναντι στο πρωτοποριακό θέατρο, ή άλλες μορφές θεάτρου με κοινωνικοπολιτικές ή ιδεολογικές διαστάσεις.

10.8 Για την εξέλιξη της μουσικής

Αντίστοιχες είναι οι θέσεις του περιοδικού και για τα γνωρίσματα της σύγχρονης μουσικής. Όπως αναφέρει η *Νέα Εστία* το βασικό στοιχείο που τείνει να επικρατήσει είναι η «εκμηχάνιση του ηχητικού υλικού» με παράλληλο παραμερισμό σχεδόν μέχρις εκμηδενισμού του συγκινησιακού στοιχείου. Το στοιχείο αυτό είναι που στερεί την εσωτερικότητα από τη μουσική, καθώς αυτή παύει να στηρίζεται στην ανάγκη έκφρασης του δημιουργού κι εξωτερίκευσης των δημιουργικών ενστίκτων του. Η νέα τέχνη άρα και η νέα μουσική, όπως επισημαίνεται, προσπαθεί να ανταποκριθεί στη σύγχρονη εποχή που τη χαρακτηρίζει η ανησυχία, το άγχος και η αβεβαιότητα. Και αν τελικά μπορεί κανείς να φτάσει σ' ένα συμπέρασμα απ' όλα αυτά είναι ότι οι ακρότητες και οι υπερβολές που

¹³⁵⁴ *Νέα Εστία*, τ. 994, έτος ΜΒ', 1/12/1968 (Πέτρος Χάρης, «Σοβαρό κι ελαφρό θέατρο», στήλη: Προβλήματα κι ερωτήματα, σ. 1534).

¹³⁵⁵ Η λογοκρισία απέναντι στο θέατρο αποτελούσε βασική μέριμνα των συνταγματαρχών σε σχέση με τον τομέα του πολιτισμού. Οι παραγωγοί συναντούσαν εμπόδια στο ανέβασμα οποιαδήποτε παράστασης θα μπορούσε να έχει στοιχεία αμφισβήτησης των καταπιεστικών καθεστώτων. Η απαγόρευση μάλιστα συμπεριλάμβανε και αρκετά αρχαία δράματα που θεωρήθηκαν πολιτικά «ριζοσπαστικά». Βλ. Κωστής Κορνέτης, *Τα παιδιά της δικτατορίας*, ό.π., σελ. 367-368.

ενυπάρχουν στις νέες μουσικές τάσεις προμηνύουν την «απομάκρυνση της μουσικής από το ανθρώπινο στοιχείο της»¹³⁵⁶.

Όπως επισημαίνεται στο περιοδικό, η ελληνική μουσική διαχρονικά χαρακτηριζόταν από μια συνέχεια, ενώ είχε δύο βασικά στοιχεία, την «αρμονία» και το «ήθος» της. Η αρχαία Ελλάδα πρώτη ενέπνευσε μέσω της μουσικής της αυτά τα δύο στοιχεία κι έπειτα η «μεταχριστιανική» Ελλάδα πήρε την «προχριστιανική» μουσική και προσέθεσε νέα στοιχεία. Η συνέχεια αυτή διατηρήθηκε αργότερα και στο δημοτικό τραγούδι που με τη σειρά του άντλησε ερεθίσματα από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες¹³⁵⁷. Ουσιαστικά, για πρώτη φορά έπειτα από αυτή τη μακραίωνη πορεία, η ελληνική μουσική, επηρεασμένη από την αβεβαιότητα των νέων μουσικών ρευμάτων, παρουσιάζεται να κινδυνεύει με απώλεια του χαρακτήρα της που έχει λειτουργήσει ως συνεκτικό στοιχείο ανά τους αιώνες.

Στη μουσική, όπως αναφέρεται σε άλλο κείμενο, αντικατοπτρίζεται και το φαινόμενο της μάζας που αποτελεί μάλιστα της σύγχρονης εποχής. Το κύριο χαρακτηριστικό του πολιτισμού της μάζας είναι η ανία, που έχει αντικαταστήσει την ευγένεια, την ομορφιά και τον ιπποτισμό. Παράλληλα, στο πλαίσιο της μαζικής επικοινωνίας, έχει χαθεί το αίσθημα της κοινότητας και ο αυθορμητισμός, ενώ ευδοκιμούν η ματαιότητα και η μοναξιά. Στο πεδίο του τραγουδιού το πιο χαρακτηριστικό είδος που εκπροσωπεί τη μάζα, είναι το ρεμπέτικο, «με τη λιγούρα του»¹³⁵⁸, όπως χαρακτηριστικά

¹³⁵⁶ *Νέα Εστία*, τ. 979, έτος ΜΒ', 15/4/1968, (Ιάκωβος Χαλιάσας, «Ακραίες θέσεις στη σύγχρονη μουσική», σ. 507). Σημειώνεται ότι το συγκεκριμένο άρθρο γράφεται επίσης εν μέσω δικτατορίας, όταν οι μουσικές αναζητήσεις της δεκαετίας του '60 (πολιτικοποιημένο «έντεχνο λαϊκό» τραγούδι, ανατολίτικες επιρροές στο λαϊκό, δυτικές επιρροές από τα νεολαιίστικα κινήματα σε Ευρώπη και Αμερική κ.ο.κ.) αρχίζουν να δαιμονοποιούνται από το καθεστώς που προκρίνει τα μεγάλα κοσμικά κέντρα και το ελαφρολαϊκό τραγούδι. Βλ. Γιώργος Τσαμπράς «Η μουσική 1949-1974 Β' Το ελληνικό τραγούδι», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 273.

¹³⁵⁷ *Νέα Εστία*, τ. 899, έτος ΛΗ', Χριστούγεννα 1964 (Δ.Α.Χ., «Η συμβολή των Επτανήσων στη μουσική ζωή της χώρας μας», σ. 91).

¹³⁵⁸ Το ρεμπέτικο συνέχιζε τη δεκαετία του 1960 να δέχεται επιθέσεις από πολλές πλευρές. Ενδεικτικά είναι τα λόγια του Μάνου Χατζιδάκι όταν, λίγα χρόνια πριν, το 1949, είχε πάρει την απόφαση να μιλήσει για πρώτη φορά ανοιχτά υπέρ του ρεμπέτικου, ανοίγοντας το δρόμο και για τον Μίκη Θεοδωράκη να κάνει το ίδιο λίγους μήνες αργότερα. Ο Μάνος Χατζιδάκις χαρακτήρισε αργότερα αυτή του την πρωτοβουλία, μια «πράξη εξόχως τολμηρή για εκείνους τους καιρούς» κι ανέφερε ότι «το να σ' αρέσουν τα ρεμπέτικα τότε ήταν το ίδιο επικίνδυνο σα να διάβαζες Ρίζο παράνομο». Βλ. Βασίλης Αγγελικόπουλος, «Το όραμα του Μάνου Χατζιδάκι και του Μίκη Θεοδωράκη για την ελληνική μουσική-ως το 1967», στο *1949-1967, Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π., σ. 125-128. Η διάλεξη του Μάνου Χατζιδάκι το 1949 θεωρείται «σταθμός» για το άνοιγμα και την αποδοχή του ρεμπέτικου, που παρά τις επικρίσεις που συνέχισε να δέχεται τη δεκαετία

αναφέρει το περιοδικό, προσδίδοντας στη συγκεκριμένη μουσική όλες τις αρνητικές ιδιότητες με τις οποίες σκιαγράφησε το «φαινόμενο της μάζας»¹³⁵⁹.

Είναι γεγονός, ότι την υπό εξέταση περίοδο διαμορφώνεται μια νέα μαζική κουλτούρα που περιλαμβάνει αισθητικές αναζητήσεις με στοιχεία τόσο από τη λαϊκή και τη ρεμπέτικη μουσική, όσο και δυτικότροπα. Η αναφορά στο ρεμπέτικο αποτελεί για το περιοδικό στοιχείο ξεπεσμού της μουσικής, παρότι όπως διαπιστώνουμε στη μελέτη το ίδιο ίσχυε και για την αριστερή *Επιθεώρηση Τέχνης* που όμως σταδιακά γίνεται διαλλακτικότερη απέναντι στο συγκεκριμένο μουσικό είδος. Αντιθέτως η *Νέα Εστία* παρουσιάζεται περισσότερο αρνητική απέναντι στην απώλεια αναφοράς στο δημοτικό τραγούδι και στη διαμόρφωση μιας νέας αισθητικής στη μουσική που συνδέει τα θεωρούμενα ως «ανώτερα» κοινωνικά στρώματα με τα υπό διαμόρφωση νέα στρώματα¹³⁶⁰.

10.9 Διλήμματα και προβλήματα της σύγχρονης τέχνης

Γενικεύοντας σε σχέση με τα χαρακτηριστικά της σύγχρονης τέχνης η *Νέα Εστία* αναφέρεται στην υπέρβαση των ορίων, τη διάπραξη ύβρεως, τον παραλογισμό, το χαοτικό

του 1950 και 1960 είχε παρεισφρήσει μεταξύ άλλων στους κύκλους της διανοήσης και της ανώτερης τάξης. Σημαντικός παράγοντας επιτυχίας του ήταν και η προώθηση του από την αναπτυσσόμενη δισκογραφική βιομηχανία. Η τελευταία αξιοποίησε τη δυνατότητα του ρεμπέτικου να εκφράζει τα «βάσανα» των προηγούμενων χρόνων, το γεγονός ότι απευθυνόταν σε ένα συνεχώς αυξανόμενο κοινό- λόγω της εσωτερικής μετανάστευσης και της «προλεταριοποίησης των αγροτικών πληθυσμών»- αλλά και το μικρότερο κόστος σε σχέση με άλλα μουσικά είδη όπως το ελαφρό ή το έντεχνο που απαιτούσαν πολυμελείς ορχήστρες, ενώ και οι δημιουργοί τους πρόβαλλαν μεγαλύτερες απαιτήσεις. Βλ. Γιώργος Τσαμπράς «Η μουσική 1949-1974 Β' Το ελληνικό τραγούδι», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 270. Η σταδιακή αποδοχή του ρεμπέτικου αποτυπώνεται και στα πολιτιστικά έντυπα διαφορών ιδεολογικών κατευθύνσεων. Έτσι, σε αντίθεση με την *Νέα Εστία*, άλλοι εκπρόσωποι της αστικής διανοήσης έδειξαν θετικοί απέναντι στο είδος. Για παράδειγμα στο περιοδικό *Διαγώνιος* ο Ντίνος Χριστιανόπουλος υπερασπίστηκε το ρεμπέτικο το οποίο χαρακτήρισε «συνέχεια» του δημοτικού τραγουδιού που προέρχεται από το λαό και εκφράζει τη λαϊκή ψυχή. Όσο για τη «μίζερια» που καταλογίζεται στο ρεμπέτικο τραγούδι, ο Χριστιανόπουλος σημειώνει ότι πρόκειται για αντανάκλαση των συνθηκών που επικρατούν στην κοινωνία. Βλ. *Διαγώνιος*, Πρωτοχρονιά 1961, έτος Δ', τ. 1 (Ντίνος Χριστιανόπουλος, «Ιστορική και αισθητική διαμόρφωση του ρεμπέτικου τραγουδιού», σελ. 5-9).

¹³⁵⁹ *Νέα Εστία*, τ. 818, έτος ΛΕ', 1/8/1961 (Κ. Ι. Δεδόπουλος, «Το κύμα που έρχεται», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, σ. 1020).

¹³⁶⁰ Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτσας, «Πολιτισμικές και ιδεολογικές εκφράσεις της μετεμφυλιοπολεμικής νεωτερικότητας», στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, ό.π., σ. 408-409.

στοιχείο, αλλά και την αυταρέσκεια, αφού, παρά τη λάθος κατεύθυνσή της, η τέχνη δεν παύει να «δοξολογεί τον εαυτό της»¹³⁶¹. Ένα από τα στοιχεία που καθορίζουν την φυσιολογία της σύγχρονης τέχνης είναι η τεχνική εξέλιξη που προς το παρόν έχει επιδράσει αρνητικά στο καλλιτεχνικό πεδίο. Ωστόσο, αναφέρει το περιοδικό, από τη στιγμή που κανείς δεν μπορεί να ανακόψει την πορεία της τεχνικής εξέλιξης, η μόνη λύση είναι να συμφιλωθεί ο άνθρωπος μαζί της και να καταφέρει να τη βάλει σε συνεργασία και ισορροπία με τον πνευματικό πολιτισμό, ώστε να καταφέρει να την καταστήσει στοιχείο καλύτερης ζωής¹³⁶².

Το θέμα του προσανατολισμού της σύγχρονης τέχνης βρίσκεται σε απόλυτη συνάρτηση με το θέμα του ιδεολογικού προσανατολισμού του καλλιτέχνη, σύμφωνα με τη *Νέα Εστία*, που θέτει υπό σκέψη ένα ακόμη ζήτημα, διερωτώμενη κατά πόσον ο πνευματικός άνθρωπος οφείλει να μετέχει στους ιδεολογικοπολιτικούς αγώνες με το έργο του. Όπως τονίζει ο Άλκης Θρύλος, ο καλλιτέχνης ούτε μπορεί ούτε πρέπει να αγνοεί τα τεκταινόμενα γύρω του, ωστόσο οφείλει να τα εξετάζει προσεκτικά και να τα περνάει από το φίλτρο του, απέχοντας σταθερά από κάθε είδους φανατισμό και προκατάληψη. Η τέχνη, όπως συμπληρώνει, πρέπει να δίνει τροφή σε όλους τους ανθρώπους που διακατέχονται από πνευματικές ανησυχίες. Προκειμένου να συμβεί αυτό, ο καλλιτέχνης οφείλει να μένει «αφοσιωμένος πιστός», αποφεύγοντας τα «δολώματα» που θέλουν να τον κάνουν να παραστρατίσει¹³⁶³.

Σε συνέχεια της σκέψης του Άλκη Θρύλου έρχεται κείμενο του Πέτρου Χάρη που μιλάει για την αποστολή του καλλιτέχνη, διαχωρίζοντας το κοινωνικό ή πνευματικό φαινόμενο από το πολιτικό. Όπως υπογραμμίζει, η τέχνη αναγκαστικά «διαμορφώνεται σύμφωνα με τους νόμους των κοινωνικών φαινομένων». Αυτό δίνει αναμφισβήτητα κοινωνικό και ιδεολογικό περιεχόμενο στην αποστολή του πνευματικού ανθρώπου και του

¹³⁶¹ *Νέα Εστία*, τ. 909, έτος ΛΘ', 15/5/1965 (Γιώργος Θεοδοκάς, «Η ύβρις», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, από το *Βήμα*, σ. 660).

¹³⁶² *Νέα Εστία*, τ. 1010, έτος ΜΓ', 1/8/1969 (Πέτρος Χάρης, «Σκόρπιες σκέψεις», στήλη: Προβλήματα κι ερωτήματα, σ. 1062).

¹³⁶³ *Νέα Εστία*, τ. 955, έτος ΜΑ', 15/4/1967 (Άλκης Θρύλος, «Ο πνευματικός άνθρωπος και η πολιτική», στήλη: Η κίνηση των ιδεών, σ. 508).

καλλιτέχνη, που διαχωρίζεται όμως πλήρως από την πολιτική δραστηριότητα¹³⁶⁴. Έτσι, επί παραδείγματι, ο πνευματικός άνθρωπος μπορεί να μάχεται για τη δημοκρατία, δε μπορεί όμως να εμπλέκεται σε εκλογές, ομιλίες, προώθηση πολιτικών προσώπων κ.λπ.¹³⁶⁵. Παρότι για μία ακόμη φορά μπορεί να υποθέσει ο αναγνώστης ότι η θέση του Πέτρου Χάρη περί αποχής του καλλιτέχνη από τα πολιτικά τεκταινόμενα επηρεάζεται από το γεγονός ότι το κείμενο γράφεται εν μέσω δικτατορίας, η στάση ουδετερότητας της *Νέας Εστίας* και η αποφυγή της τοποθέτησης απέναντι σε καίρια ζητήματα της εποχής είναι σταθερή και σε προηγούμενες περιόδους, γεγονός που, όπως έχει προειπωθεί, είχε προκαλέσει αντιδράσεις, για διαφορετικούς λόγους κατά περίπτωση, τόσο από αριστερές όσο και συντηρητικές φωνές¹³⁶⁶.

Ένα ακόμη στοιχείο που, σύμφωνα με τη *Νέα Εστία*, αποτελεί ανάχωμα για την εξέλιξη της τέχνης είναι η συνεχιζόμενη λογοκρισία. Για παράδειγμα «θλιβερότατη» χαρακτηρίζεται η πρωτοβουλία της κρατικής υπηρεσίας να βάλει στον κατάλογο των «ύποπτων εντύπων» βιβλία όπως τα *Γράμματα στη Ραχήλ* του Κωστή Παλαμά ή *Ο Παλαμάς αντιπονητικός* του Πάνου Καραβία. Με αφορμή το συγκεκριμένο περιστατικό η *Νέα Εστία* επικαλείται τη φράση του Βολταίρου «ότι κι ο πιο έξυπνος άνθρωπος, όταν

¹³⁶⁴ Είναι ενδεικτική η περίπτωση της Αμερικής και τα επιχειρήματα με τα οποία «αφορίστηκε» η πολιτική διάσταση του έργου των καλλιτεχνών όταν αυτή υπήρξε «ενοχλητική»: «Στο αρχικό στάδιο, η αντίθεση στον κοινωνικό σχολιασμό στην κυριαρχούσα τέχνη της αναπαράστασης εμπεριείχε μια ένσταση στο συγκεκριμένο μήνυμα που μετέφεραν οι καλλιτέχνες οι οποίοι χρησιμοποιούσαν τη δουλειά τους για να μεταφέρουν την άποψη τους γι' αυτό που αντιλαμβάνονταν ως κοινωνική αδικία. Στο δεύτερο στάδιο η ένσταση για την πολιτική συνείδηση των καλλιτεχνών εμπεριείχε ένα πιο περίπλοκο σκεπτικό γιατί προσπαθούσε να συνδέσει την ιδεολογία και την τέχνη στο πρόσωπο του καλλιτέχνη, ανεξάρτητα από το περιεχόμενο μιας συγκεκριμένης δουλειάς του. Η ένσταση στη μοντέρνα τέχνη σαν συνωμοσία των κομμουνιστών περιλάμβανε μια ακόμη πιο «φιλοσοφημένη» διαδικασία σκέψης που υπέθετε ότι η απόρριψη των παραδοσιακών τρόπων αντίληψης της μορφής σήμαινε απόρριψη των παραδοσιακών τρόπων θέασης του κόσμου. Η «εικονομαχία» στην τέχνη με άλλα λόγια θεωρούνταν ότι διατάρασσε την ευρύτερη πολιτιστική και κοινωνική τάξη, απειλώντας ουσιαστικά όλες τις καθιερωμένες νόρμες και αξίες». Βλ. Jane de Hart Mathews, «Art and Politics in Cold War America», στο Francis Frascina, *Pollock and After: The Critical Debate*, Routledge, Λονδίνο 2000, σ. 155-156.

¹³⁶⁵ *Νέα Εστία*, τ. 1018, έτος ΜΓ', 1/12/1969 (Πέτρος Χάρης, «Απολογισμός», στήλη: Προβλήματα κι ερωτήματα, σ. 1622).

¹³⁶⁶ Βλ. παραπάνω σελ. 302, υποσημείωση 889. Ο διευθυντής της *Νέας Εστίας* ήταν το κατεξοχήν παράδειγμα διανοουμένου που υπερασπιζόταν την «αστράτευτη λογοτεχνία», γεγονός που τον έβαζε στο στόχαστρο αριστερών διανοουμένων που υποστήριζαν την ιδεολογική λειτουργία της τέχνης. Βλ. για παράδειγμα την κριτική που ασκεί ο Βύρωνας Λεοντάρης στον Πέτρο Χάρη στο *Κριτική*, Ιανουάριος-Απρίλιος 1960, τ. 7-8 (Βύρων Λεοντάρης, «Ιδεολογικοί προσανατολισμοί της μεταπολεμικής ελληνικής ποίησης, σελ. 12-13).

αναλάβει υπηρεσία λογοκριτή, γίνεται ηλίθιος...»¹³⁶⁷. Την εν λόγω πρωτοβουλία είχαν καταγγείλει, όπως είδαμε και οι *Εποχές*, γεγονός που επιβεβαιώνει ότι ανεξαρτήτως ιδεολογικής κατεύθυνσης των περιοδικών, υπάρχει ένα κοινά αποδεκτό όριο στην ανοχή απέναντι στον αυταρχισμό του μετεμφυλιακού καθεστώτος. Παρόλ' αυτά οφείλει κανείς να επισημάνει ότι η *Νέα Εστία* επιπλήττει τη λογοκρισία σαφώς σπανιότερα από τα άλλα δύο περιοδικά της μελέτης και κυρίως όταν τυχαίνει να πέσει θύμα της κείμενο ή έργο τέχνης που το περιοδικό θεωρεί αξιόλογο ή όταν πρόκειται για περιστατικό τόσο πρόδηλα κατακριτέο που η μη στηλίτευση του να αποτελεί πρόκληση.

10.10 Σύνοψη

Κάνοντας μία σύνοψη των παραπάνω, η *Νέα Εστία* διατηρεί μια κατά βάση συντηρητική ματιά στον τρόπο που αντιλαμβάνεται τις τέχνες, τον πολιτισμό και τα πνευματικά ρεύματα, μη συμβαδίζοντας στο βαθμό που το κάνουν άλλα έντυπα με τις διαδικασίες πολιτισμικής ανανέωσης της Ελλάδας του 1960. Παρότι το ίδιο το περιοδικό είχε εξ αρχής δηλώσει την πρόθεσή του να σταθεί μεταξύ πρωτοπορίας και συντήρησης, και το είχε ως ένα βαθμό πραγματοποιήσει, κατά την περίοδο αυτή δεν ανανεώνεται στο βαθμό που επιβάλλει η εποχή, με αποτέλεσμα ο συντηρητισμός να υπερνικά τις φιλελεύθερες τάσεις και το διάλογο για τα νέα ρεύματα. Θα έλεγε κανείς ότι οι *Εποχές* έρχονται να καλύψουν την περίοδο αυτή την αδυναμία της *Νέας Εστίας* να ανανεωθεί πνευματικά στο βαθμό που θα έπρεπε, βλέποντας με μία περισσότερο «γνήσια» φιλελεύθερη ματιά και λιγότερες προκαταλήψεις τις προκλήσεις της σύγχρονης τέχνης. Κι αυτό παρά το γεγονός ότι εξετάζοντας μεμονωμένα κείμενα, στα δύο περιοδικά συναντά κανείς πολλά κοινά ονόματα αρθρογράφων/σχολιαστών αλλά και κοινές θέσεις.

Δεν είναι τυχαίο που η κυρίαρχη ίσως έννοια που αντιλαμβάνεται το περιοδικό ως προϋπόθεση καταξίωσης ενός έργου τέχνης ή ενός καλλιτέχνη είναι η έννοια του κλασικού. Η *Νέα Εστία* παρουσιάζει δύο στοιχεία που θεωρεί ότι είναι άμεσα συνυφασμένα με το κλασικό: το ελληνικό και το ανθρώπινο. Γι' αυτό και επισημαίνει ότι

¹³⁶⁷ *Νέα Εστία*, τ. 815, έτος ΛΕ', 15/6/1961 (Χ., «Το πάθημα», στήλη: Επικαιρότητες, σ. 833).

κλασικοί είναι πρώτιστα οι αρχαίοι Έλληνες τραγικοί και δευτερευόντως όλοι οι μεγάλοι άνθρωποι του πνεύματος που καθένας τους άφησε το στίγμα του στην εποχή του. Η νέα ελληνική λογοτεχνία έχει να αναδείξει κλασικούς καλλιτέχνες όπως ο Σολωμός, ο Κάλβος, ο Βαλαωρίτης, ο Παλαμάς αλλά και ο Καβάφης, αναφέρει το περιοδικό, τονίζοντας πάντα ότι τα σχετικά έργα είναι κλασικά στο βαθμό που διέπονται από ανθρωποκεντρισμό και ελληνικότητα.

Σε σχέση με τα σύγχρονα καλλιτεχνικά ρεύματα η πάγια θέση του περιοδικού είναι ότι στην πλειοψηφία τους μόνο να βλάψουν μπορούν τον πολιτισμό, αφού χαρακτηρίζονται από μηδενισμό. Μιλώντας για τις εικαστικές τέχνες, το περιοδικό σημειώνει ότι από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα είχε φανεί η ανάγκη να γίνει μία επανάσταση στην τέχνη και αυτό ως ένα βαθμό πραγματοποιήθηκε με τον φουτουρισμό- που χαρακτηρίζεται ως «σοβαρό πνευματικό κίνημα»- και τον σουρεαλισμό εν συνεχεία. Μολαταύτα οι κατευθύνσεις που άρχισε να παίρνει η τέχνη μετέπειτα την έκαναν να φτάσει ως την άρνηση της ίδιας της τέχνης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του «εκφυλισμού» της τέχνης παρουσιάζεται να είναι η αφαίρεση, με την άρνηση της φόρμας και της λογικής, ή η ποπ-αρτ που η *Νέα Εστία* καταδικάζει ως την τέχνη που φέρει μέσα της «το εφήμερο, τη φθορά και τη νέκρα».

Πολύ έντονη είναι και η κριτική που ασκείται στον σοσιαλιστικό ρεαλισμό, ως το κίνημα εκείνο που έχει «φιμώσει» περισσότερο από κάθε άλλο την τέχνη και την έχει καταστήσει εργαλείο κομματικής προπαγάνδας. Στην ουσία ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός, επισημαίνει το περιοδικό, επιβάλλει στους καλλιτέχνες την ακριβή αναπαράσταση της σοσιαλιστικής πραγματικότητας, απαγορεύοντας κάθε παρέκκλιση και τιμωρώντας παραδειγματικά τους «αντάρτες». Το πλαίσιο, μάλιστα, μέσα στο οποίο κινείται η σοβιετική τέχνη παρουσιάζεται να είναι τόσο ασφυκτικό ώστε, αν δεν υπήρχαν κάποιοι αντιρρησίες καλλιτέχνες, θα είχε πάψει να υπάρχει και η τέχνη με την πραγματική της έννοια στη Σοβιετική Ένωση.

Η πεποίθηση του περιοδικού ότι ο κομμουνισμός δε συμβαδίζει με την τέχνη φαίνεται και στην κριτική του έργου του Νίκου Καζαντζάκη, όπου η παραδοχή ότι πρόκειται για ένα μεγάλο λογοτέχνη συνοδεύεται από το σχόλιο ότι εσφαλμένα και άδικα κάποιοι διεθνείς αναλυτές τον έχουν χαρακτηρίσει «κομμουνιστή». Το περιοδικό θεωρεί,

με διαφορετικά λόγια, τον χαρακτηρισμό «κομμουνιστής» ως υβριστικό και απαγορευτικό για έναν μεγάλο λογοτέχνη.

Στην ευρύτερη συζήτηση για την ελληνική λογοτεχνία, επισημαίνεται ότι οι σύγχρονοι λογοτέχνες οφείλουν να συνεχίζουν να αναφέρονται με ειλικρίνεια στη «σκληρή μοίρα» του ελληνικού λαού, χωρίς ωραιοποιήσεις και ειδυλλιακές περιγραφές, αποτυπώνοντας συγχρόνως και το ασταθές μεταπολεμικό κλίμα και συμβάλλοντας έτσι στην κατανόηση και την αντιμετώπιση των προβλημάτων της σύγχρονης εποχής. Ωστόσο, οι περισσότεροι από τους σύγχρονους έλληνες λογοτέχνες δε στέκονται στο ύψος που στάθηκε η γενιά του '30 ή οι παλιότεροι λογοτέχνες κι έτσι αναλώνονται στη κριτική των υπολοίπων, παραγνωρίζοντας την δική τους «δημιουργική καχεξία», τονίζει η *Νέα Εστία*.

Διεθνώς από την άλλη, έχουν καταγραφεί ιδιαίτερα ελπιδοφόρες τάσεις στη λογοτεχνία, αφού καλλιτέχνες όπως οι Έσσε, Μαλρώ, Σαρτρ, Όργουελ, Πιραντέλο κ.ά. βοήθησαν την τέχνη να αποτυπώσει εύγλωττα τα αδιέξοδα της εποχής και έθεσαν τις βάσεις για να εμβαθύνει η σύγχρονη λογοτεχνία στα φλέγοντα ζητήματα του καιρού. Έτσι οι ωραιοποιήσεις και οι γλαφυρές περιγραφές έδωσαν οριστικά τη θέση τους στην περιγραφή της αμηχανίας του ανθρώπου απέναντι στο σύγχρονο περιβάλλον και στη διερεύνηση εννοιών που έχουν αποκτήσει ένα ιδιαίτερο ειδικό βάρος, όπως η ευθύνη, η ελευθερία, η ανθρώπινη ποιότητα και η μεταφυσική μοναξιά.

Σε γενικές γραμμές, παρότι το περιοδικό αποδέχεται την ανάγκη της μετάβασης της λογοτεχνίας στα θέματα που απασχόλησαν μεταπολεμικά την ελληνική αλλά και διεθνή κοινωνία, βάζει όρια και προϋποθέσεις στην θεματική και εκφραστική ανανέωση της λογοτεχνίας, θεωρώντας ότι οι υπαρξιακές αγωνίες και η αποτύπωση του άγχους, της μοναξιάς και των υπόλοιπων μεταπολεμικών θεμάτων πρέπει να συνυπάρχουν με τη λογοτεχνική παράδοση, τους αισθητικούς κανόνες του παρελθόντος και τον ρεαλισμό. Για το λόγο αυτό, βλέποντας πολλούς μεταπολεμικούς λογοτέχνες, ιδίως της δεύτερης γενιάς, να επιδιώκουν μια ανανέωση που υπερβαίνει αυτό το συγκεκριισμό, καταλήγει να προβάλλει περισσότερο τα επιτεύγματα της γενιάς του '30, η οποία, σύμφωνα με το περιοδικό, θα έπρεπε να λειτουργεί ως πρότυπο για τους μεταγενέστερους. Υπό το βάρος αυτών των προκαταλήψεων, το περιοδικό αδυνατεί να παρακολουθήσει τις σύγχρονες

εξελιξείς στη λογοτεχνία με μια περισσότερο διεισδυτική ματιά, όπως κάνουν άλλα περιοδικά της εποχής (*Εποχές*, *Επιθεώρηση Τέχνης*, *Πάλι*, *Κριτική* κ.ά).

Στο πεδίο της ποίησης η *Νέα Εστία* ασκεί εντονότατη κριτική στους αυτοαποκαλούμενους, κατά τη γνώμη της, σύγχρονους ποιητές, οι οποίοι με πρόσχημα τον σουρεαλισμό ως τρόπο δημιουργίας ποιημάτων καταλήγουν να γράφουν στίχους χωρίς κανένα νόημα. Σε μια εποχή που έχει πλήρως απαρνηθεί το λυρισμό, συνεχίζει το περιοδικό, άνθρωποι που δεν έχουν καμία γνώση του μέτρου και της ρίμας «αραδιάζουν λέξεις» σε τυχαία διάταξη και διατείνονται ότι γράφουν ποίηση σε ελεύθερο στίχο. Αν η σύγχρονη ποίηση δεν ανατρέξει σε επιρροές όπως εκείνη του Παλαμά, του Καβάφη, του Σικελιανού ή του Καρυωτάκη, σύμφωνα με τη *Νέα Εστία*, και δε χρησιμοποιήσει ως βάση της αυτούς και άλλους «θησαυρούς» της ελληνικής ποίησης, θα χαθεί σύντομα μέσα στα δαιδαλώδη μονοπάτια τη μοντέρνας ποίησης και του ελεύθερου στίχου. Σε γενικές γραμμές, επομένως, το περιοδικό απορρίπτει μερικές από τις κεντρικές τάσεις της μεταπολεμικής ποίησης και παρά το ότι αναγνωρίζει τους λόγους που έχουν στρέψει τους σύγχρονους ποιητές στην αποτύπωση του εσωτερικού τους «δράματος», δεν δίνει κανένα ελαφρυντικό στην «ερμητική» ή ακατανόητη ποίηση, όπως εξάλλου είχαμε δει να κάνουν και οι *Εποχές*.

Όσον αφορά στον κινηματογράφο, τον οποίο το περιοδικό θεωρεί μια τέχνη που ακόμη προσπαθεί να κατακτήσει το χώρο της ανάμεσα στις υπόλοιπες, η *Νέα Εστία* επισημαίνει ότι πλήττεται κατά βάση από το εμπορικό στοιχείο. Το περιοδικό καταδικάζει τη λογική των περισσότερων παραγωγών κινηματογράφου να θέλουν να παράγουν «θεαματικές» ταινίες, που κοστίζουν τεράστια ποσά και προσφέρονται προς τέρψη του θεατή, αλλά δεν έχουν καμία καλλιτεχνική αξία. Ωστόσο το Χόλλυγουντ και τα λοιπά δημιουργήματα της κινηματογραφικής βιομηχανίας καταφέρνουν να εξασφαλίζουν μεγαλύτερο κοινό και περισσότερη προβολή απ' ότι αριστουργήματα δημιουργών όπως ο Μπέργκμαν, ο Μπουνιουέλ ή ο Αντονιόνι, πράγμα που αποτελεί μάλιστα για την έβδομη τέχνη. Αντίστοιχα για τον ελληνικό κινηματογράφο, το περιοδικό επικρίνει τις εμπορικές ταινίες και επιβραβεύει δημιουργούς όπως ο Κακογιάννης, ψέγοντας όμως κάθε πειραματισμό που μπορεί, σύμφωνα με τη *Νέα Εστία*, να επιφέρει πλήγματα στον ελληνικό πολιτισμό, όπως η μεταφορά της αρχαίας τραγωδία στην οθόνη.

Τα άρθρα του περιοδικού που αναφέρονται στο θέατρο είναι στην πλειοψηφία τους εστιασμένα στην περιφρόνηση των μεταπολεμικών θεατρικών ρευμάτων και ιδιαιτέρως του θεάτρου του παραλόγου. Σύμφωνα με τη *Νέα Εστία* τα έργα καλλιτεχνών όπως ο Μπέκετ και ο Ιονέσκο χαρακτηρίζονται από έναν αυτοματισμό και έναν μηδενισμό που οδηγεί την τέχνη σε αδιέξοδο. Στα δημιουργήματά τους συνήθως υπάρχει μια ακατάσχετη φλυαρία, επί της ουσίας όμως δεν λέγεται τίποτα το σημαντικό, τονίζει το περιοδικό, που δημοσιεύει κριτικές γεμάτες δηκτικότητα και ειρωνεία για έργα όπως το *Περιμένοντας τον Γκοντό* του Μπέκετ ή τη *Φαλακρή Τραγουδίστρια* του Ιονέσκο. Η *Νέα Εστία*, μάλιστα, αντιπαραβάλλοντας την κατωτερότητα, σύμφωνα με την εκτίμηση της, των περισσότερων ρευμάτων του μεταπολεμικού θεάτρου με την αιώνια λάμψη του αρχαίου ελληνικού θεάτρου προβλέπει – εντελώς άστοχα όπως αποδείχθηκε – την καταδίκη καλλιτεχνών όπως ο Μπρεχτ, ο Μπέκετ, ο Ιονέσκο κ.λπ. στη λήθη.

Επόμενο θέμα συζήτησης είναι η μουσική, η οποία επίσης φέρεται να κινδυνεύει λόγω της επίδρασης που έχει η τεχνολογία επάνω της. Με την «εκμηχάνιση του ηχητικού υλικού», επισημαίνεται, αφαιρείται η δυνατότητα του δημιουργού να κάνει τη μουσική μέσο έκφρασης της εσωτερικότητας του και μαζί με αυτή η μουσική τέχνη χάνει το ανθρώπινο στοιχείο της και την αυθεντικότητά της. Ο πολιτισμός της μάζας που διαμορφώνεται σε όλα τα επίπεδα έχει την αποτύπωση του και στο τραγούδι που παύει να χαρακτηρίζεται από ευγένεια και ιπποτισμό και αποκτά το στοιχείο της ανίας, το οποίο είναι βασικό χαρακτηριστικό του πολιτισμού αυτού. Ως παράδειγμα «τραγουδιού της μάζας» προβάλλεται το ρεμπέτικο τραγούδι με όλη «τη λιγούρα του», αναφέρει υποτιμητικά η *Νέα Εστία*. Σε μία περίοδο που η ρεμπέτικη μουσική συνεχίζει να δέχεται πανταχόθεν επιθέσεις, το περιοδικό δείχνει να συντάσσεται με την άποψη ότι η εξάπλωση της ρεμπέτικης μουσικής θα επιφέρει πλήγμα στον καθωσπρεπισμό και θα ασκήσει αρνητική επιρροή στα «ανώτερα στρώματα» που αρχίζουν να έρχονται σε επαφή με το είδος.

Ολοκληρώνοντας τα στοιχεία που γενικά παρουσιάζονται να έχουν πλήξει τις τέχνες μεταπολεμικά είναι η εξέλιξη της τεχνολογίας, ο μηδενισμός, η αποδόμηση της μορφής, η εγκατάλειψη της έννοιας του κλασικού και η έλλειψη προσανατολισμού των σύγχρονων καλλιτεχνών. Η *Νέα Εστία* παρουσιάζεται σταθερά αρνητική στα νέα ρεύματα,

θεωρώντας ότι αν κάπως μπορεί η τέχνη και ο πολιτισμός να δώσουν απαντήσεις στα σύγχρονα αδιέξοδα αυτό θα είναι μέσα από την επιστροφή στα κλασικά καλλιτεχνικά ιδεώδη. Αν και κατ' εξαίρεση μπορεί να δημιουργεί συνθήκες γόνιμου διαλόγου πάνω σε θέματα όπως η σύγχρονη λογοτεχνία, η προσέγγισή της παραμένει κατά βάση συντηρητική και ελληνοκεντρική. Θα έλεγε κανείς μάλιστα ότι παρά την «έμμεση» συμμετοχή της στην υπόθεση του «πολιτιστικού ψυχρού πολέμου», μέσα από την υιοθέτηση πολιτιστικών θέσεων και προτύπων που ενισχύουν τη δυτική προοπτική έναντι του αντίπαλου κομμουνισμού, δείχνει να προτάσσει την υπεράσπιση της πολιτιστικής παράδοσης.

Ως προς το λόγο που χαρακτηρίζεται «έμμεση» ή μη συνειδητή η συμμετοχή της στην πολιτιστική διάσταση του ψυχρού πολέμου, αυτός είναι ότι δε δείχνει να αντιλαμβάνεται στο βαθμό που το κάνουν οι *Εποχές* τους τρόπους και τις διαδικασίες που συμπεριλαμβάνει αυτή η διαμάχη. Οι *Εποχές*, όντας περισσότερο «ευρωπαϊκό» περιοδικό, σε στενή συνεργασία με άλλα διεθνή περιοδικά που υποστηρίζουν την πολιτιστική πολιτική των ΗΠΑ, διαμορφώνουν τις πνευματικές, πολιτιστικές και καλλιτεχνικές του θέσεις τόσο με βάση τις ιδεολογικές πεποιθήσεις των συντελεστών τους όσο και σε σχέση με αυτή την επιρροή. Στη *Νέα Εστία* η πολιτιστική υποστήριξη στη Δύση προκύπτει πρώτιστα βάσει των πεποιθήσεων των συντελεστών του περιοδικού, γι' αυτό και γνωρίζει περισσότερες εξαιρέσεις. Έτσι, για παράδειγμα, οι *Εποχές* δείχνουν υποστηρικτικές απέναντι στην δυτική πρωτοποριακή μουσική, που οι ΗΠΑ την είχαν υποστηρίξει χρηματοδοτώντας συναυλίες ανά τον κόσμο, ενώ η *Νέα Εστία* την απορρίπτει μένοντας στη διάσταση της αισθητικής διαφωνίας. Από την άλλη, τέτοιου είδους διαφοροποιήσεις δεν προκύπτουν μόνο από την διαφορετικό βαθμό γνώσης των δυο περιοδικών σε σχέση με τα όπλα του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου, αλλά και από πραγματικές ιδεολογικές διαφορές, όχι εξαιρετικά μεγάλες, εντούτοις υπαρκτές. Οι *Εποχές*, εξάλλου, δικαίωσαν σε μεγαλύτερο βαθμό τον αυτοπροσδιορισμό τους ως φιλελεύθερο και προοδευτικό περιοδικό σε σχέση με τη *Νέα Εστία* που κατά τη δεκαετία του 1960 πρόβαλλε μια ελαφρώς φιλελευθεροποιημένη εκδοχή των συντηρητικών αντιλήψεων που είχε εκφράσει σε προηγούμενες δεκαετίες.

Κεφάλαιο 11: Ιδεολογικές αναζητήσεις

11.1 Η πρόοδος και ο παρελθοντισμός

Η *Επιθεώρηση Τέχνης*, δεδομένου ότι εκφράζει την αριστερή διανόηση της εποχής, περνάει από ένα διαφορετικό πρίσμα τις έννοιες που αναλύονται τόσο στις *Εποχές* όσο και στη *Νέα Εστία*, άλλοτε παρουσιάζοντας μία εκ διαμέτρου αντίθετη αντίληψη από εκείνη των δύο άλλων περιοδικών κι άλλοτε φτάνοντας σε μία φαινομενική συμφωνία - που καταλήγει να είναι και πάλι διαφωνία εν τέλει- ως προς έννοιες που «διεκδικούν» όλοι οι ιδεολογικοί χώροι.

Η έννοια της προόδου, για παράδειγμα, χρησιμοποιείται σε όλα τα περιοδικά, ωστόσο έχουν ιδιαίτερη σημασία τα συμφραζόμενα μέσα στα οποία την τοποθετεί το κάθε έντυπο. Η *Επιθεώρηση Τέχνης*, σε ένα από τα κείμενά της για την έννοια της προόδου, μιλάει για τον πνευματικό άνθρωπο που καθοδηγεί πνευματικά την κοινωνία στο να κατανοήσει τις αλλαγές που συμβαίνουν γύρω της. Η διαδικασία αυτή παρουσιάζεται να αποτελεί προϋπόθεση για την πραγματοποίηση των απαραίτητων μεταβάσεων στην ιστορία. Ο άνθρωπος που έχει «πνευματική ευθύνη και γνώση» συνηθίζουμε να λέμε ότι είναι προοδευτικός, επισημαίνει το περιοδικό¹³⁶⁸. «Τι θα ειπεί άραγε προοδευτικός», ωστόσο, αναρωτιέται η *Επιθεώρηση Τέχνης*, αναγνωρίζοντας ότι κάθε πλευρά, ανάλογα με την ιδεολογική της κατεύθυνση δίνει διαφορετικό περιεχόμενο σε έννοιες όπως αυτή¹³⁶⁹. Αν για τον πνευματικό άνθρωπο «προοδευτικός» σημαίνει να «σέβεται την έννοια της ζωής και του ανθρώπινου αγώνα», τότε αυτό είναι κάτι απολύτως θεμιτό. Πάντως το περιοδικό χρησιμοποιεί κατ' εξακολούθηση τον χαρακτηρισμό

¹³⁶⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 63-64, έτος ΣΤ΄, τόμος ΙΑ΄, Μάρτιος- Απρίλιος 1960 (Νικηφόρος Βρεττάκος, «Η ποίηση», στήλη: Κριτικές, σ. 239).

¹³⁶⁹ Η άμεση ταύτιση της έννοιας της προόδου με την αριστερά δεν είναι απόλυτη. Έχουν υπάρξει παραδείγματα όπου ή δεξιά ή και η άκρα δεξιά επικαλέστηκαν την πρόοδο (πχ. ιταλικός φασισμός) ή αντίστοιχα όπου η αριστερά αντιτάχθηκε στην αλλαγή (πχ. αποτροπή της «κατάργησης των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών»). Βλ. Andrew Heywood, *Πολιτικές Ιδεολογίες*, ό.π., σελ. 58-59.

«προοδευτικός» ως εναλλακτικό του «αριστερός»¹³⁷⁰ κι ως εκ τούτου αυτοπροσδιορίζεται με αυτό τον τρόπο.

Όσον αφορά στον παρελθοντισμό και την αρχαιολατρία¹³⁷¹, το περιοδικό, σ' ένα κείμενο-αναφορά στο Δημήτρη Γληνό, ψέγει «τα ουτοπικά όνειρα για ξαναγύρισμα στην αρχαιότητα». Όπως επισημαίνει ο Γιάννης Ιμβριώτης, υπάρχει ένας «σχολαστικός παρελθοντισμός» που επικρατεί παντού και προσπαθεί να μεταδώσει τη νοοτροπία πως οτιδήποτε είναι σημερινό και λαϊκό είναι ανάξιο λόγου¹³⁷², αντιπροσωπεύει τη φθορά και την παρακμή και αποτελεί «είδωλο κάποιου αρχαίου πρωτοτύπου»¹³⁷³. Αντιθέτως το περασμένο, το παρελθοντικό περιέχει μέσα του όλες τις αιώνιες αξίες. Ο λόγος που περιγράφει εδώ ο Ιμβριώτης ως αντιπρότυπο θυμίζει σε μεγάλο βαθμό τον λόγο της *Νέας Εστίας* που είναι σταθερά προσανατολισμένος στην έννοια της παράδοσης και τον διέπει ένας έντονος «παρελθοντισμός» που έρχεται σε αντιδιαστολή με το πρότυπο του «σημερινού» και του «λαϊκού»¹³⁷⁴, σύμφωνα με την ορολογία που χρησιμοποιεί ο γράφων.

¹³⁷⁰ Βλ. για παράδειγμα *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 133-134, έτος ΙΒ', τόμος ΚΓ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1966 («Πνευματική ελευθερία και αντικομμουνισμός», στήλη: Σχόλια, σ. 113).

¹³⁷¹ Η *Επιθεώρηση Τέχνης* δεν ξεφεύγει ολοκληρωτικά από την διακομματική «τυραννία του αρχαιοελληνικού μεγαλείου», όπως την χαρακτηρίζει ο Θανάσης Καλπαξής. Ο ίδιος εξηγεί: «Η από την Ε.Τ. απαιτούμενη ιδιαίτερη προστασία της χώρας μας, εξαιτίας της σχέσης με το αρχαιοελληνικό μεγαλείο, υποκρύπτει κι αυτή ένα επικίνδυνο ιδεολόγημα, εκείνο του περιούσιου λαού, και εκπλήσσει εντάσσοντας άμεσα το πανανθρώπινο αίτημα για ασφάλεια και ειρήνη στις διεκδικήσεις των, καθ' οιονδήποτε τρόπο, προνομιούχων». Θανάσης Καλπαξής, «Η τυραννία του αρχαιοελληνικού μεγαλείου», *Επιθεώρηση Τέχνης. Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 206. Κι αυτό παρά τη συνολική πρόθεση του περιοδικού να αποτελέσει κομμάτι της αριστερής προσπάθειας για «απελευθέρωση» από το παρελθόν και ανατροπή των παραδοσμένων (μεταξύ άλλων και των «παραδοσμένων της αριστεράς»). Βλ. Αλέξης Πολίτης, «Παράδοση και Ιστορία, Η Αριστερά και το εθνικό παρελθόν», *Επιθεώρηση Τέχνης. Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 245-246.

¹³⁷² Στο λόγο της αριστεράς ωστόσο, ομοίως και της *Επιθεώρησης Τέχνης* οι «τωρινές αξίες» ταυτίζονται κάποιες φορές με τον «λαϊκό πολιτισμό», την παράδοση δηλαδή που έχουν διαμορφώσει οι πολιτισμικές αξίες που «καλλιεργούν τα αδύναμα κοινωνικά στρώματα». Η *Επιθεώρηση Τέχνης*, συνολικά, από τη μία αντιμετώπισε σε πολλές περιπτώσεις «τον παραδοσιακό πολιτισμό ως φαινόμενο ιστορικό» κι από την άλλη «σε ελάχιστες περιπτώσεις υποχώρησε στον πειρασμό να εντάξει το ιστορικό παρελθόν στο παρόν ως υποτιθέμενη παράδοση». Βλ. Αλέξης Πολίτης, «Παράδοση και Ιστορία, Η Αριστερά και το εθνικό παρελθόν», *Επιθεώρηση Τέχνης. Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 246&251.

¹³⁷³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 119-120, έτος Ι', τόμος Κ', Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1964, (Γιάννης Ιμβριώτης, «Η ιδεολογική πορεία του Δημήτρη Γληνού», σ. 389).

¹³⁷⁴ Με διαφορετικά λόγια το περιοδικό αντιπαραθέτει την ενασχόληση με τα απτά προβλήματα του παρόντος στην «μεταφυσική» ενασχόληση με το παρελθόν. Η παράδοση, σύμφωνα με τον Δημήτρη Τζιόβα, στο πλαίσιο της τελευταίας τάσης εκλαμβάνεται όχι ως «απτό ιστορικό φαινόμενο, αλλά ως υφέρπουσα ιστορική συνιστώσα ή ως αφηρημένη άχρονη οντότητα διαισθητικά προσεγγίσιμη και αισθητικά προσλήψιμη». Βλ. Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 17.

Παράλληλα με αυτήν την τάση υπάρχει και η ροπή προς το ξένο, το ευρωπαϊκό, συνεχίζει ο Ιμβριώτης. Έτσι αρχαιομανία και ξενομανία, που σε μια πρώτη ανάλυση φαντάζουν ξένες μεταξύ τους έννοιες γίνονται οι δύο πτυχές του ίδιου προβλήματος¹³⁷⁵. Και με τον τρόπο που εφαρμόζονται γίνονται εμπόδιο για την ανάπτυξη του τόπου.

Από την άλλη, όπως τονίζει ο ίδιος, η αναφορά στο παρελθόν μπορεί να γίνει στοιχείο ανάπτυξης όταν αξιοποιεί το περασμένο, με το βλέμμα στραμμένο στο μέλλον¹³⁷⁶. Με άλλα λόγια σε μια εποχή που η ιστοριογραφία αντιμετώπιζε το παρελθόν ως απλή πηγή πληροφοριών και όχι ως «πεδίο σημασιών», το περιοδικό ζητάει την επαναπροσέγγιση του παρελθόντος και τον επαναπροσδιορισμό της ιστορικής συνείδησης¹³⁷⁷. Ο Γληνός παρουσιάζεται ως πρότυπο στη συγκεκριμένη περίπτωση, επειδή ζητάει τη «μετουσίωση των γόνιμων σπερμάτων» που βρίσκει κανείς στο παρελθόν έναντι της «πιθηκικής μίμησης». Μέσα από αυτή τη νοοτροπία φτάνει στον «δημιουργικό ιστορισμό», δείχνοντας ότι έχει συλλάβει το νόημα της ιστορικής ανάπτυξης της ανθρωπότητας και προβάλλει ως «παιδαγωγός, κοινωνικός αναμορφωτής, πολιτικός, μαχητής, εθνικός απελευθερωτής» και στο τέλος ως «ριζοσπαστικός ανακαινιστής»¹³⁷⁸.

Συνοψίζοντας, στα άρθρα της *Επιθεώρησης Τέχνης* υπάρχει από τη μία απόρριψη του παρελθόντος και προσήλωση στο «αληθινό παρόν», από την άλλη όμως δε λείπουν οι νύξεις για αξιοποίηση της παρελθούσας εμπειρίας προς όφελος του παρόντος. Δεν είναι εξάλλου ασύνηθες η έντονη προσήλωση στο παρόν να καταλήγει σε εξάρτηση από το παρελθόν κατά ένα, σε πρώτη ανάλυση, αντιφατικό τρόπο.¹³⁷⁹ Ωστόσο, στην περίπτωση

¹³⁷⁵ Η αντίθεση αυτή αναφέρεται αλλού ως «αντίθεση ανάμεσα στην ελληνικότητα και τον εξευρωπαϊσμό» ή την «παραδοσιακότητα και τον εκσυγχρονισμό» ή το «ψευτοδίλημμα Ρωμηιός ή Έλληνας» και συνδέεται, κατά μία προσέγγιση, με την αντιφατική «προσπάθεια του ελληνισμού να ενταχθεί στη Δύση και να παραμείνει αυτοτελής και απομονωμένος ως πολιτιστική ενότητα». Σύμφωνα με τον Δ. Τσαούση τα διλήμματα αυτά είναι το «αποτέλεσμα της ταύτισης μια πολιτιστικής ταυτότητας που ιστορικά είχε προσλάβει αμυντικό και εσωστρεφή χαρακτήρα με μια πολιτική ταυτότητα που για να λειτουργήσει απαιτούσε μια δυναμική κι εξωστρεφή στάση». Βλ. Δ. Γ. Τσαούσης, *Ελληνισμός-Ελληνικότητα*, ό.π., σ. 23.

¹³⁷⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 119-120, έτος Ι', τόμος Κ', Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1964 (Γιάννης Ιμβριώτης, «Η ιδεολογική πορεία του Δημήτρη Γληνού», σ. 389).

¹³⁷⁷ Αντώνης Λιάκος, «Δεκαετία του '60: Η ιστορική συνείδηση και οι μύθοι της», στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 96-97.

¹³⁷⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 119-120, έτος Ι', τόμος Κ', Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1964 (Γιάννης Ιμβριώτης, «Η ιδεολογική πορεία του Δημήτρη Γληνού», σ. 389).

¹³⁷⁹ Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 19-20.

της *Επιθεώρησης Τέχνης*, η σύνθεση των δύο συστατικών αναδεικνύει το παρόν σε κυρίαρχο στοιχείο, σε αντίθεση με το λόγο του περιοδικού *Εποχές* όπου γίνεται λόγος για πλήρη ισορροπία παρελθόντος-παρόντος και της *Νέας Εστίας* όπου είναι εμφανής η προσκόλληση στο παρελθόν.

11.2 Οι κίνδυνοι για το έθνος, η ελληνικότητα και η εθνικοφροσύνη

Μεγάλη έμφαση δίνεται από την *Επιθεώρηση Τέχνης* στους κινδύνους που αντιμετωπίζει το ελληνικό έθνος, με όλα όσα αυτό συμπεριλαμβάνει, από τον ξένο παράγοντα¹³⁸⁰. Όπως αναφέρει το περιοδικό, από την στιγμή που εγκαταστάθηκε η πρώτη ξένη στρατιωτική βάση στην Ελλάδα τέθηκαν σε κίνδυνο όλες οι κατακτήσεις του ελληνισμού ανά τους αιώνες, ακόμη και η ίδια η Ακρόπολη. Εξάλλου η Ελλάδα, σύμφωνα με την *Επιθεώρηση Τέχνης*, είναι ολόκληρη «ένας ιερός βράχος που κρύβει στα σπλάχνα του τα επάλληλα στρώματα πολιτισμών πολλών χιλιετηρίδων»¹³⁸¹. Αλληλένδετη με την προστασία από τον ξένο παράγοντα είναι και η έννοια «εθνικής ανεξαρτησίας»¹³⁸², η διαφύλαξη της οποίας προβάλλεται συχνά από το περιοδικό ως προτεραιότητα για το έθνος.

Ενδεικτική του πλήγματος που υφίσταται ο ελληνισμός παρουσιάζεται να είναι η αδυναμία επίτευξης της επιστροφής των ελγίνειων μαρμάρων ή της Αφροδίτης της Μήλου.

¹³⁸⁰ Όπως αναφέρει η Ελισάβετ Κοτζιά, παρά τις πολυάριθμες αναφορές σε σχέση με το εθνικό συμφέρον, το εθνικό φρόνημα, τους εθνικούς αγώνες, τον λαό κ.ο.κ. το περιοδικό δεν πραγματοποίησε «συστηματική συζήτηση για την έννοια του έθνους». Βλ. Ελισάβετ Κοτζιά, *Ιδέες και Αισθητική, Μεσοπολεμικοί και Μεταπολεμικοί Πεζογράφοι 1930-1974*, ό.π., σελ. 248.

¹³⁸¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 80-81, έτος Ζ', τόμος ΙΔ', Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1961 («Η Ακρόπολη-Ελλάδα κινδυνεύει», σ. 131).

¹³⁸² Βλ. για παράδειγμα *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 133-134, έτος ΙΒ', τόμος ΚΓ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1966, («Πνευματική ελευθερία και αντικομμουνισμός», στήλη: Σχόλια, σ. 113). Η εθνική ανεξαρτησία και η διαφύλαξη του ελληνισμού που επικαλείται το περιοδικό θα μπορούσαν να ενταχθούν σε ένα είδος εθνικιστικής επιχειρηματολογίας, παρά το γενικευτικό σχήμα που θέλει τους σοσιαλιστές να απορρίπτουν τον εθνικισμό (λόγω του προλεταριακού διεθνισμού που οραματιζόταν ο μαρξισμός) και τους δεξιούς να τον υιοθετούν. Ωστόσο η προάσπιση της εθνικής ανεξαρτησίας υπήρξε ιδέα που ασπάστηκαν πολλά καθεστώτα φίλα προσκείμενα στον μαρξισμό-λενινισμό, εντάσσοντας την στην «εξέγερση ενάντια στην ισχύ και την επιρροή της Δύσης» (κυρίως στο πλαίσιο του ανταποικιοκρατικού και μετα-αποικιοκρατικού εθνικισμού). Αντιθέτως, ο «συντηρητικός εθνικισμός» των δεξιών συμπεριέλαβε περισσότερο την επίκληση στην παράδοση και σε ένα παρελθόν «εθνικής δόξας ή θριάμβου», ενώ ενεργοποίησε ξενοφοβικές και φυλετικές ανησυχίες. Ο φιλελεύθερος εθνικισμός, από την άλλη συνέδεσε το έθνος με την υπεράσπιση της ατομικής ελευθερίας, την απελευθέρωση από την ξένη κυριαρχία και την καταπίεση, το ιδανικό της αυτοκυβέρνησης, της ισότητας (τα έθνη, όπως και τα άτομα είναι ίσα και ο κόσμος αποτελείται από ανεξάρτητα έθνη-κράτη) κ.ά. Βλ. Andrew Heywood, *Πολιτικές Ιδεολογίες*, ό.π., 311-333.

Σύμφωνα με την *Επιθεώρηση Τέχνης*, μια κυβέρνηση που θέλει να χαρακτηρίζεται «ελληνική» οφείλει να θέσει ως προτεραιότητά της την «σταυροφορία» για την επιστροφή των κορυφαίων έργων του ελληνικού πολιτισμού με όλη την αντικειμενική αλλά και συμβολική αξία τους. Πρόκειται για ένα θέμα που θίγει συστηματικά το περιοδικό δείχνοντας να το αντιλαμβάνεται ως ζήτημα που υπερβαίνει τις κομματικές και ιδεολογικές γραμμές¹³⁸³.

Η *Επιθεώρηση Τέχνης* αναφέρεται ακόμη στην υποχρέωση του πνευματικού κόσμου να προασπίζεται τον ελληνισμό, εμπνέοντας τον κόσμο μέσα από ένα «αντιστασιακό πατριωτικό κήρυγμα» βασισμένο σε αρχές όπως «νεοελληνικότητα, λαϊκισμός, αντιδυναστισμός, αντιφεουδαρχισμός»¹³⁸⁴. Η *Επιθεώρηση Τέχνης* επικαλείται εδώ στοιχεία που συγκροτούν το «αντι-ηγεμονικό εθνικό αφήγημα», όπως το αποκαλεί ο Αντώνης Λιάκος, με το οποίο η αριστερά μιλάει για συνέχεια του ελληνισμού, που μέχρι τότε υπήρχε κυρίως σαν επωδός της δεξιάς, συμπλέκοντας το λαϊκό με το αντιστασιακό και το αριστερό στοιχείο¹³⁸⁵.

¹³⁸³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 99, έτος Θ', τόμος ΙΖ', Μάρτιος 1963 («Πότε επιτέλους», στήλη: Το χρονικό της πνευματικής ζωής, σ. 99). Το περιοδικό προβάλλει εξ αρχής την ανάγκη επαναπατρισμού των «ξενιτεμένων αρχαιοτήτων» στην «Ελλάδα-Ακρόπολη», συμπαρατασσόμενη ως προς αυτό με τις συντηρητικές παρατάξεις που από χρόνια πρόβαλλαν την ίδια διεκδίκηση. Βλ. Θανάσης Καλπαξής, «Η τυραννία του αρχαιοελληνικού μεγαλείου», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 206. Στη διεθνή βιβλιογραφία το επιχείρημα ότι «τα μάρμαρα ανήκουν στην Ελλάδα επειδή είναι ελληνικά», έχει χαρακτηριστεί κατά περιπτώσεις ως επιχείρημα του «πολιτιστικού εθνικισμού», με την επισήμανση πως δεν είναι αυταπόδεικτο ότι κάτι το οποίο έχει δημιουργηθεί σε ένα μέρος σε μία προγενέστερη εποχή πρέπει να παραμείνει ή να επιστραφεί στην περιοχή που κατοικείται από τους «πολιτιστικούς απογόνους» των δημιουργών. Βλ. για παράδειγμα John Henry Merryman, *Thinking about the Elgin Marbles: Critical Essays on Cultural Property, Art and Law*, β' εκδ., Kluwer Law International, Όστιν, Βοστόνη, Σικάγο, Νέα Υόρκη, Ολλανδία 2009, σελ. 52.

¹³⁸⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 80-81, έτος Ζ', τόμος ΙΔ', Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1961 (Γ. Βαλέτας, «Η αναβίωση της Ερωφίλης», σ. 171).

¹³⁸⁵ Αντώνης Λιάκος, «Δεκαετία του '60: Η ιστορική συνείδηση και οι μύθοι της», στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 95. Στην *Επιθεώρηση Τέχνης* αποτυπώθηκε σε μεγάλο βαθμό η αριστερή οπτική της άποψης περί «αδιατάρακτης συνέχειας του ελληνισμού» (από τη γεωμετρική τουλάχιστον περίοδο), η οποία συνδέθηκε με την αναζήτηση της ελληνικότητας και την άποψη ότι η Αριστερά είναι «ο υπερασπιστής των συμφερόντων των λαϊκών στρωμάτων και ο εκφραστής, σε ένα ανώτερο επίπεδο, του λαϊκού πολιτισμού». Βλ. Νίκος Χατζηνικολάου, «Υποδοχή και προβολή αισθητικών αξιών και καλλιτεχνικών τάσεων από την *Επιθεώρηση Τέχνης*», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 184.

Χαρακτηριστική περίπτωση καλλιτέχνη που μεταφέρει στο πεδίο της μουσικής το νέο αυτό αφήγημα είναι ο Μίκης Θεοδωράκης¹³⁸⁶. Ο γνωστός μουσικός, σε άρθρο του στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, μιλάει για την αναγκαιότητα να κυριαρχεί το στοιχείο της ελληνικότητας στη σύγχρονη καλλιτεχνική δημιουργία¹³⁸⁷. Όπως υποστηρίζει, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η «οργανωτική ανυπαρξία» και να συντελεστεί μια μουσική αναγέννηση πρέπει να επιστρατευτούν οι αισθητικές εκείνες αρχές που, πάντα μέσα «στο αναγκαίο σχήμα της ελληνικότητας», θα μπορέσουν να καθοδηγήσουν τη σύγχρονη ελληνική σύνθεση¹³⁸⁸.

Σε άλλο κείμενο αντίστοιχα, τίθεται το ερώτημα αν η απαραίτητη ελληνικότητα, που είναι «μια μερική άποψη στη γενική έννοια της εθνικότητας», μπορεί να υπάρχει στον πολιτισμό, για παράδειγμα στην αφηρημένη, αμορφική τέχνη. Η απάντηση που δίνεται είναι ότι αυτό που μπορεί να κάνει η αφηρημένη τέχνη είναι να δώσει ένα «ψυχικό κλίμα», αλλά όχι εθνικά στοιχεία και έτσι δεν μπορεί να συνυπάρξει με την ελληνικότητα¹³⁸⁹. Η *Επιθεώρηση Τέχνης* υποστηρίζει εν ολίγοις ένα επιχείρημα από καιρό δημοφιλές στο χώρο της διανόησης και της λογοτεχνίας, ότι δηλαδή η αναζήτηση της ελληνικότητας στην τέχνη επέτασσε τη δυνατότητα της χώρας να αντιπαρατάξει στον «πολιτισμικό ηγεμονισμό της Δύσης» ένα σύγχρονο, νεοελληνικό καλλιτεχνικό πρόταγμα¹³⁹⁰.

Το περιοδικό χρησιμοποιεί και τον όρο «ελληνοκεντρισμός», θεωρώντας μάλιστα ότι «η *Επιθεώρηση Τέχνης* μένει πάντα ελληνοκεντρική στην αποτίμηση κάθε φαινομένου». Συμπληρώνει, ωστόσο, ότι ο ελληνοκεντρισμός δεν αναιρεί ούτε

¹³⁸⁶ Ενδεικτικά, στη μελοποίηση του *Αξιον Εστί*, ο Μίκης Θεοδωράκης χρησιμοποιεί βυζαντινή μουσική και μουτζούκι, με άλλα λόγια υπάρχει το στοιχείο της ορθοδοξίας και του λαϊκού πολιτισμού. Βλ. Αντώνης Λιάκος, «Δεκαετία του '60: Η ιστορική συνείδηση και οι μύθοι της», στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 95.

¹³⁸⁷ Στο πλαίσιο της συζήτησης στην οποία πρωταγωνίστησε την περίοδο αυτή ο Μίκης Θεοδωράκης για το δημοτικό τραγούδι, το «αστικό επιβίωμά του», το ρεμπέτικο και τη μουσική εν γένει, η ΕΤ χρησιμοποίησε «έννοιες πολύσημες και άκρως ιδεολογικοποιημένες: «εθνικό, λαϊκό, ελληνικό». Βλ. Αλέξης Πολίτης, «Παράδοση και Ιστορία, Η Αριστερά και το εθνικό παρελθόν», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 248.

¹³⁸⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 82, έτος Ζ', τόμος ΙΔ', Οκτώβριος 1961 (Μίκης Θεοδωράκης, «Το νήμα καλλιτέχνη και λαού», σ. 342).

¹³⁸⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 133-134, έτος ΙΒ', τόμος ΚΓ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1966 («Μικρό απάνθισμα από τα Απαντα, Δημοκρατία και Ελευθερία», σ. 68).

¹³⁹⁰ Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 40.

συγκρούεται με τη συνείδηση της ανάγκης να έρθει η πολιτιστική ζωή του τόπου σε επαφή με την παγκόσμια, δίνοντας ένα τέλος στον απομονωτισμό¹³⁹¹. Το στοιχείο που εντοπίζει κανείς εδώ είναι αυτό που η Αιμιλία Καραλή αποκαλεί «σύζευξη ενός αριστερού και ενός εθνικού λόγου», καθώς το περιοδικό μιλάει για ελληνοκεντρισμό και «ανάπτυξη των υγιών δυνάμεων του έθνους», διατηρώντας όμως μία μαρξιστική προσέγγιση στην κοσμοαντίληψή του¹³⁹².

Δεδομένου ότι η *Επιθεώρηση Τέχνης* είχε διατηρήσει καθόλη τη διάρκεια έκδοσής της ανοιχτό το μέτωπο απέναντι στο αυταρχικό κράτος¹³⁹³, αναφέρεται κάποιες φορές στα κείμενα της και στον όρο εθνικοφροσύνη, θεωρώντας, όπως θα διαπιστώσουμε στα παραδείγματα που ακολουθούν, ότι η κυρίαρχη ιδεολογία πάνω στην οποία δομήθηκε το μετεμφυλιακό κράτος ενέχει μέσα της ασίγαστο μίσος για οποιονδήποτε δεν την υιοθετεί ανεπιφύλακτα¹³⁹⁴. Στην προσπάθειά της να συνετίσει τους πάντες προς αυτή την κατεύθυνση¹³⁹⁵, η εθνικοφροσύνη παρουσιάζεται να χρησιμοποιεί μεθόδους όπως η βία

¹³⁹¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 73-74, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1961 (Η *Επιθεώρηση Τέχνης*, «Στο κατώφλι του έβδομου χρόνου», σ. 1). Σε σχέση με το θέμα του ελληνοκεντρισμού χαρακτηριστική είναι η απαντητική επιστολή του Νίκου Σβορώνου προς τον Γιάννη Χαΐνη, έπειτα από πρόσκληση συνεργασίας του τελευταίου στην υπό έκδοση ΕΤ. Ο Νίκος Σβορώνος διατυπώνει τους στόχους που κατά τη γνώμη του θα έπρεπε να θέσει το περιοδικό σημειώνοντας, μεταξύ άλλων: «η ελληνική σκέψη αρχίζει να ξεφεύγει από τον ελληνοκεντρισμό του περασμένου αιώνα και την απασχολούν καλά ή κακά ζητήματα που δεν διαφέρουν από κείνα που απασχολούν τους Ευρωπαίους [...] το πρόβλημα για μας μπαίνει πώς θα γεφυρώσουμε το χάσμα, που χωρίζει τη δική μας παράδοση και τη σημερινή ευρωπαϊκή σκέψη». Βλ. Νίκου Σβορώνου «Για τα περιοδικά αναζητήσεων», Ανέκδοτη επιστολή προς τον Γιάννη Χαΐνη, περιοδικό *Μανδραγόρας*, τ. 6-7, Ιανουάριος-Ιούνιος 1995, β' έκδοση, Μάρτιος 1996, σελ. 119.

¹³⁹² Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη..., Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης (1954-1967)*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ. 1.

¹³⁹³ Ο Δημήτρης Ραντόπουλος εξηγεί τις συνθήκες κάτω από τις οποίες η ευθυγράμμιση με την πολιτική γραμμή και η στράτευση ήταν αδύνατο να αποφευχθεί, τουλάχιστον ολοκληρωτικά, για τους αριστερούς διανοούμενους της περιόδου. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, οι τελευταίοι «αποδέχτηκαν την εμπόλεμη λογική στα πνευματικά πράγματα, επομένως και το γκέτο». Οι πνευματικοί άνθρωποι της αριστεράς έπρεπε να παραιτηθούν από τις «αντιδραστικές έννοιες ελευθερία της σκέψης, προσωπικότητα, αυτονομία» και να αποδεχθούν την απομόνωση στην οποία τους οδηγούσε η προτεραιότητα της εξυπηρέτησης των πολιτικών στόχων. Δημήτρης Ραντόπουλος, «Επιθεώρηση (στρατευμένης) Τέχνης», περιοδικό *Μανδραγόρας*, ό.π., σελ. 127-128 & 131.

¹³⁹⁴ Ο αντικομμουνισμός, σημειώνει ο Νίκος Αλιβιζάτος, υπήρξε ο ακρογωνιαίος λίθος της ιδεολογίας της εθνικοφροσύνης και αυτός που επέτρεψε το διαχωρισμό των πολιτών σε εθνικόφρονες από τη μια, με «προσήλωση στις αξίες της παραδοσιακής Ελλάδας που μάχονταν ενάντια στην σλαβοκομμουνιστική απειλή» και τους μη εθνικόφρονες από την άλλη που εξέφραζαν την αντίθεση τους στο «κρατούν πολιτικόν και κοινωνικόν καθεστώς». Βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, ό.π., σ. 447-448.

¹³⁹⁵ Όπως αναφέρει ο Άγγελος Ελεφάντης ένας από τους βασικούς στόχους της εθνικοφροσύνης ήταν να εξαναγκάσει, μέσω της τρομοκρατίας, όσους είχαν προσβληθεί από το «μίασμα» του κομμουνισμού να «ανανήψουν», να συμμορφωθούν προς τις υποδείξεις, διαφορετικά θα έπρεπε να υποστούν το τίμημα της

και ο αστυνομικός έλεγχος, την ίδια ώρα που συνολικά με της ενέργειες της καταδικάζει το κράτος στην εθνική υποτέλεια¹³⁹⁶.

Πιο συγκεκριμένα, η *Επιθεώρηση Τέχνης* ψέγει τον «εθνικιστικό υστερισμό» παραγόντων που καταδικάζουν ως ανθελληνικό καθετί που αφυπνίζει πνευματικά το λαό και δίνει τροφή για σκέψη και ως ανθέλληνες ή «αντεθνικώς σκεπτόμενους»¹³⁹⁷ όλους τους μη εθνικόφρονες¹³⁹⁸. Γι' αυτό και το περιοδικό επιτίθεται με θέρμη εναντίον της «εθνικοφροσύνης και όλων της των εκδηλώσεων»¹³⁹⁹. Μία από αυτές είναι η προσπάθεια του Υπουργείου Παιδείας «να διαβάλλει οιοδήποτε έντυπο που δεν προέρχεται από σεσημασμένους εθνικόφρονες» εκδίδοντας το «μαυροπίνακα» με τα «απαγορευμένα» έργα και έντυπα, ανάμεσα στα οποία η *Επιθεώρηση Τέχνης*, αλλά και τα *Σύγχρονα Θέματα*, *Ελεύθερος*, *Πανσπουδαστική*, *Έρευνα*, *Ελεύθερα Συνδικάτα*, *Στοχασμός*¹⁴⁰⁰. Πρόκειται για μια πρωτοβουλία που, όπως επισημάνθηκε σε προηγούμενα κεφάλαια, είχαν καταδικάσει και τα τρία περιοδικά της μελέτης.

Παρόμοια είναι τα σχόλια και για τις δηλώσεις «νομιμοφροσύνης και εθνικοφροσύνης»¹⁴⁰¹, όπως τις χαρακτηρίζει το περιοδικό, που στοχεύουν στον

αμετανοησίας τους. Βλ. Άγγελος Ελεφάντης, «Εθνικοφροσύνη: Η ιδεολογία του τρόμου και της ενοχοποίησης», στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, ό.π., σ. 650.

¹³⁹⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 94-95, έτος Η', τόμος ΙΣΤ', Οκτώβριος-Νοέμβριος 1962 («Εθνικιστικός υστερισμός», στήλη: Το χρονικό της πνευματικής ζωής, σ. 518).

¹³⁹⁷ Ανάμεσα στους «εθνικόφρονες» και τους «αντεθνικώς σκεπτόμενους», σημειώνει ο Γιάννης Γιανουλόπουλος, υπήρχε ένας χώρος όπου οι αρχές Ασφαλείας κατέτασσαν όσους δεν είχαν ξεκαθαρίσει τη θέση τους απέναντι στον κομμουνισμό. Βλ. Γιάννης Γιανουλόπουλος *Ο Μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία (1945-1963)*, ό.π., σ. 280.

¹³⁹⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 94-95, έτος Η', τόμος ΙΣΤ', Οκτώβριος-Νοέμβριος 1962 («Εθνικιστικός υστερισμός», στήλη: Το χρονικό της πνευματικής ζωής, σ. 518).

¹³⁹⁹ Σύμφωνα με το Γιάννη Βούλγαρη η εθνικοφροσύνη συνέχιζε από το τέλος του εμφυλίου, μέχρι και την εγκαθίδρυση της δικτατορίας να αποτελεί τη νομιμοποιητική βάση της μεταπολεμικής Ελλάδας από κοινού με τις εξής έννοιες: «τον αντικομμουνισμό, την ταύτιση με τη «Δύση», τον αντισλαβισμό [...], την αντιπαράθεση Έθνους και Λαού, το άγραφο δόγμα της «μειωμένης αξιοπιστίας» των μη δεξιών αστικών δυνάμεων, την κατάληψη του κράτους από τη Δεξιά ακριβώς στη βάση της ακραιφνούς εθνικοφροσύνης, την εθνικιστική ακραία συντηρητική εκκλησία και την ελληνοχριστιανική ιδεολογία, τον πολιτισμικο-κοινωνικό συντηρητισμό ως μέτρο των κοινωνικών και διαπροσωπικών σχέσεων». Βλ. Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, ό.π., σ. 29.

¹⁴⁰⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 104, έτος Θ', τόμος ΙΖ', Αύγουστος 1963 («Πνευματικός διωγμός της κ. Θάλειας Κολουβά», σ. 206).

¹⁴⁰¹ Η εθνικοφροσύνη, που όπως σημειώνει ο Ηλίας Νικολακόπουλος, «αποτελέσε τον όρο-κλειδί που συνόψιζε και παγίωνε τις διαιρετικές τομές των εμφυλίων συγκρούσεων», συνέχιζε στη μετεμφυλιακή Ελλάδα των επόμενων χρόνων να «καθορίζει τα όρια της νομιμότητας στο πολιτικό και κοινοβουλευτικό επίπεδο, αλλά και στην καθημερινή ζωή». Βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία, Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, ό.π., σ. 30.

αποκλεισμό των κομμουνιστών από τις κρατικές υπηρεσίες. Η *Επιθεώρηση Τέχνης* αναφέρεται σε αυτές ως «αναχρονιστικό, μεσαιωνικό, ιεροεξεταστικό θεσμό», που στην ουσία, κατά παράφραση της νομιμοφροσύνης¹⁴⁰² και της εθνικοφροσύνης, συνιστούν «δηλώσεις δουλοφροσύνης». Στο σχετικό σημειώνεται:

«Στην ουσία όλες αυτές οι πολυώνυμες δηλώσεις νομιμοφροσύνης και εθνικοφροσύνης είναι ταπεινωτικές και εξευτελιστικές για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια δηλώσεις δουλοφροσύνης. Κι όμως αυτές οι δηλώσεις δουλοφροσύνης απαιτούνται από του εκπαιδευτικούς που υποτίθεται ότι έχουν χρέος να καλλιεργήσουν στις ψυχές των μαθητών του αισθήματα ελευθεροφροσύνης».¹⁴⁰³

Αντίστοιχα το περιοδικό υπογραμμίζει σε άλλο κείμενο ότι είναι απαράδεκτη και συνταγματικά παράνομη η διάκριση σε εθνικόφρονες και μη, προκειμένου να παρέχεται το αγαθό της παιδείας που ανήκει σε όλους¹⁴⁰⁴. Είναι γεγονός ότι ο θεσμός των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων που έπρεπε να καταθέτει κάθε υποψήφιος για δημόσια θέση, ανεξαρτήτως του αν επρόκειτο για θέση ευθύνης ή για κάποιο επάγγελμα που δεν απαιτούσε ιδιαίτερα προσόντα ή ικανότητες, σύντομα επεκτάθηκε σε πεδία που δεν είχαν σχέση με την προάσπιση της ασφάλειας του κράτους, μεταξύ των οποίων ήταν και η παιδεία (εγγραφή σε Πανεπιστήμια, υποτροφίες κ.ο.κ.)¹⁴⁰⁵.

Επιπρόσθετα, όπως προκύπτει από τις θέσεις του περιοδικού, η εθνικοφροσύνη, ελλοχεύει πίσω από όλα τα μεγάλα εθνικά δεινά της δεκαετίας του 1960. «Οι κοντοτιέροι της εθνικοφροσύνης» φέρουν τεράστια ευθύνη και για τις αιματοχυσίες στην Κύπρο τονίζει, για παράδειγμα, η *Επιθεώρηση Τέχνης* στις αρχές του 1964¹⁴⁰⁶. Στο ίδιο κλίμα και

¹⁴⁰² Η νομιμοφροσύνη έχει εξέχουσα θέση στο σύστημα αξιών του συντηρητισμού και σχετίζεται με την «πίστη στους νόμους της πατρίδας, την οργανική αλλαγή, την υπεράσπιση της φυσικής τάξης πραγμάτων και το σεβασμό της ιεραρχίας». Βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ. 60-61.

¹⁴⁰³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 117, έτος Ι', τόμος Κ', Σεπτέμβριος 1964 (Η *Επιθεώρηση Τέχνης*, «Οι δηλώσεις Νομιμοφροσύνης», σ. 131).

¹⁴⁰⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 78, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Ιούνιος 1961 (Σ. Γιαννούλης, «Το δικαίωμα της ελεύθερης Παιδείας», σ. 606).

¹⁴⁰⁵ Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τόμος Α', 1946-1965, ό.π., σ. 211. Όπως αναφέρει ο Ν. Αλιβιζάτος ήταν αρκετοί οι ενδιαφερόμενοι για μια θέση να «εμφορούνται από αντεθνικές αντιλήψεις» ή να «πιστεύουν στην πολιτική των συμμοριτών» για να αποκλειστούν από μια θέση στο δημόσιο, ενώ έπρεπε να λογοδοτούν όχι μόνο για το δικό τους παρελθόν αλλά και για εκείνο των συγγενικών τους προσώπων. Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, ό.π., σ. 486-487.

¹⁴⁰⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 109, έτος Ι', τόμος ΙΘ', Ιανουάριος 1964 («Κύπρος», σ. 5).

άρθρο που δημοσιεύεται λίγους μήνες πριν την εγκαθίδρυση της δικτατορίας και σύμφωνα με το οποίο οι «ζωχαδιακοί της εθνοπροσύνης», που χρησιμοποιούν ως όπλα τους τον αστυνομικό έλεγχο και την εθνική υποτέλεια, στην παρούσα φάση ανασυγκροτούν το «κράτος-συμμορία»¹⁴⁰⁷.

11.3 Η αριστερά, ο μαρξισμός και ο σταλινισμός

Επόμενο μεγάλο θέμα συζήτησης στην *Επιθεώρηση Τέχνης* είναι η θέση της αριστεράς στο ελληνικό και παγκόσμιο στερέωμα κατά την δεκαετία του 1960 και η πάλη με τον αντικομμουνισμό. Η αποκρυστάλλωση πάγιων θέσεων σε σχέση με την αριστερή πρόταση για την κοινωνική, πολιτική και ιδεολογική κατάσταση όσο και η σαφής τοποθέτηση σε σχέση με το μαρξισμό αποδεικνύεται δύσκολο εγχείρημα για το περιοδικό, μεταξύ άλλων λόγω της σύγκρουσης ανάμεσα σε «ορθόδοξους» μαρξιστές και «ετερόδοξους»¹⁴⁰⁸, ή δογματικούς και αιρετικούς,¹⁴⁰⁹ όπως χαρακτηρίζονται συχνά οι συνυπογράφωντες τα

¹⁴⁰⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 141, έτος ΙΒ', τόμος ΚΔ', Σεπτέμβριος 1966 («Αν τολμήσουν», σ. 131).

¹⁴⁰⁸ Ο Τάκης Καγιαλής αναφέρεται στην ΕΤ ως «τόπο σύγκρουσης» της αριστερής ορθοδοξίας με την αριστερή ετεροδοξία. Στην εξέλιξη της αυτή η σύγκρουση ανέδειξε κυρίαρχη την ανανεωτική ματιά των νέων πάνω στο μαρξισμό έναντι της μαρξιστικής ορθοδοξίας. Όπως σημειώνει ο ίδιος, η «νέα αριστερή κριτική» εγκατέλειψε σε μεγάλο βαθμό το «ταξικό λεξιλόγιο» και υποστήριξε την αυτονομία της τέχνης από το κοινωνικό και πολιτικό στοιχείο. Ο σκοπός της, σύμφωνα με τον Καγιαλή δεν ήταν η διόρθωση των «δογματικών αγκυλώσεων», αφού υποκατέστησε τις «βασικές μαρξιστικές αρχές με το θεωρητικό (και σε μεγάλο βαθμό ιδεολογικό) πλαίσιο του μεσοπολεμικού μοντερνισμού». Η αποδοχή του «αστικού λόγου περί τέχνης» και η εγκατάλειψη της «μαρξιστικής σκευής» από τη μία «απονεύρωνε την ιδεολογική και πολιτική ευαισθησία της αριστερής κριτικής, ταυτοχρόνως όμως ενίσχυε την πολιτική εμβέλεια της Αριστεράς». Βλ. Τάκης Καγιαλής, «Ποίηση, Ιδεολογία και λογοτεχνική κριτική στην *Επιθεώρηση Τέχνης*», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 48&58-59. Ο Γεράσιμος Βώκος, μιλώντας με τη σειρά του για την παράλληλη δημοσίευση ορθόδοξων και ετερόδοξων μαρξιστικών κειμένων στην ΕΤ, σημειώνει ότι το περιοδικό δεν κρατούσε «απόσταση ασφαλείας», ούτε τηρούσε «ουδέτερη στάση», αλλά επιδιόταν σε «εντυπωσιακή αμφισβήτηση της μοναδικής νόμιμης ανάγνωσης της μαρξιστικής φιλοσοφίας που διεκδικούσε η σοβιετική ορθοδοξία, επιβάλλοντάς την στα Κομμουνιστικά Κόμματα τόσο της Ανατολικής όσο και της Δυτικής Ευρώπης. Βλ. Γεράσιμος Βώκος, «Η φιλοσοφία στην *Επιθεώρηση Τέχνης*», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 142. Η Αγγελική Κουφού, αναφερόμενη επίσης στο πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώθηκε ο ορθόδοξος και ετερόδοξος λόγος της *Επιθεώρησης Τέχνης*, κάνει λόγο για τον «δυτικό μαρξισμό» που κατηύθυνε τη μαρξιστική σκέψη προς την εγκατάλειψη των αγκυλώσεων του ορθόδοξου μαρξισμού και βασίστηκε στη δυτική πολιτιστική παράδοση. Όπως σημειώνει η ίδια, τα «αιρετικά» άρθρα και συζητήσεις στην ΕΤ εμφανίζουν «πύκνωση» τη δεύτερη περίοδο έκδοσης του περιοδικού, δηλαδή από το 1961-1967. Βλ. Αγγελική Κουφού, «Αισθητική και Κριτική στην *Επιθεώρηση Τέχνης*: Θεωρητικές αφετηρίες και αντιπαραθέσεις», *Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 89&100.

¹⁴⁰⁹ Σύμφωνα με τον Δημήτρη Ραυτόπουλο δογματισμός ή ορθοδοξία δε σημαίνει «πλήρης και αφομοιωμένη γνώση μιας θεωρίας», αλλά «υποχρεωτική πίστη σε μια συμπαγή αλήθεια, χωρίς αναζήτηση αποδείξεων».

κείμενα του περιοδικού. Σύμφωνα με την Αιμιλία Καραλή, ωστόσο, η δογματική προσκόλληση στις αρχές του μαρξισμού θα προϋπέθετε την ύπαρξη κειμένων που θα αποτύπωναν με καθαρότητα τη μαρξιστική θεωρία και θα λειτουργούσαν καθοδηγητικά, πράγμα που δε συνέβη, με συνέπεια ο μαρξισμός να «πλανιέται ως φάντασμα» στις σελίδες του περιοδικού, παρά ως συγκροτημένη θεωρία με δεδομένες αρχές¹⁴¹⁰. Όπως αναφέρει η ίδια, στον τρόπο αξιοποίησης κειμένων μαρξιστών διανοητών όπως οι Γκέοργκ Λούκατς, Ερνστ Φίσερ, Ροζέ Γκαρωντύ, Μπέρτολτ Μπρεχτ, Λουί Αραγκόν, Γκαλβάνο Ντέλλα Βόλπε, υπάρχει έντονο το στοιχείο του υποκειμενισμού, ενώ οι αναφορές σε μη μαρξιστές φιλοσόφους (Μπερζόν, Χάιντεγκερ κλπ.) κατέχουν εξίσου μεγάλο ή και περισσότερο χώρο στο περιοδικό¹⁴¹¹.

Το παραπάνω γεγονός, το οποίο ερμηνεύτηκε άλλοτε ως «ιδεολογική αστάθεια»¹⁴¹², αναθεωρητική τάση¹⁴¹³, φιλελεύθερη απόκλιση κι άλλοτε ως ειλικρινής

Οι δυτικοί κομμουνιστές διανοούμενοι, έπειτα από τις αποκαλύψεις σε σχέση με την «αληθινή φύση» των κομμουνιστικών καθεστώτων, βρέθηκαν αντιμέτωποι με ένα «μεγάλο συνειδησιακό πρόβλημα» που σχετιζόταν όχι με τη θεωρία αλλά με την πράξη, «η οποία διέψευδε οποιαδήποτε ερμηνεία ή παραλλαγή της θεωρίας». Ο ίδιος αμφισβητεί τα επιχειρήματα όσων μίλησαν για «υπονομευτικό ρόλο» των αποκαλούμενων «ετεροδόξων», σημειώνοντας ότι «ο κομμουνισμός δεν υπονομεύτηκε από κάποια θεωρητική *disputatio*, αλλά, αντίθετα, από τη συμπάγεια στην πράξη, τον αυταρχισμό και την ανελευθερία της μιας αλήθειας, μιας ερμηνείας, μιας γραμμής». Όπως εξηγεί, η επαλήθευση της θεωρίας από την πράξη είναι «λυδία λίθος της φιλοσοφίας του μαρξισμού» και καταλήγει: «Η ιδεολογία βυθιζόταν αψυγώς ως “υπαρκτός σοσιαλισμός”. Η ΕΤ θα ήταν ο Μεσσίας που θα την έσωζε»; Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Αναθεώρηση Τέχνης, Η Επιθεώρηση Τέχνης και οι άνθρωποί της*, εκδ. Σοκόλη, Αθήνα 2006, σελ. 173-175&222.

¹⁴¹⁰ Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη..., Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης (1954-1967)*, ό.π., σ. 25-27.

¹⁴¹¹ Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη..., Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης (1954-1967)*, ό.π., σ. 27.

¹⁴¹² Στην αντίληψη ότι η ΕΤ συνιστούσε ένα «καλάθι ποικιλιών, τυχαίων συναντήσεων ή χαλαρών τάσεων», ο Δ. Ραυτόπουλος απαντάει ότι η ΕΤ ξεκινούσε από μια «ιδέα ή θέση» και κατευθυνόταν προς «συγκεκριμένο στόχο», στηριζόμενη στο «ουμανιστικό περιεχόμενο της μαρξιστικής ιδεολογίας, όπως το πιστεύαμε, όχι κάποιο δόγμα». Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Αναθεώρηση Τέχνης, Η Επιθεώρηση Τέχνης και οι άνθρωποί της*, ό.π., σελ. 51.

¹⁴¹³ Η πολιτική συγκυρία και η λογική της «στράτευσης και του εσωτερικού μετώπου(της αριστεράς)», σημειώνει ο Δ. Ραυτόπουλος, καθιστούσε «αδιανόητη» την «αναθεωρητική σκέψη» ή γενικότερα την «κριτική της ιδεολογίας και της πρόσφατης ιστορίας του κινήματος» για ένα περιοδικό που βρισκόταν υπό τον έλεγχο του αριστερού κόμματος, γεγονός που αναπόφευκτα οδηγούσε το περιοδικό σε ένα βαθμό εσωστρέφειας. Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Αναθεώρηση Τέχνης, Η Επιθεώρηση Τέχνης και οι άνθρωποί της*, ό.π., σελ. 183. Σε κάθε περίπτωση, η προσκόλληση του περιοδικού στις κομμουνιστικές αρχές υπήρξε μεγαλύτερη κατά το πρώτο διάστημα έκδοσης, ενώ εν συνεχεία άρχισαν να αυξάνονται οι διαφοροποιήσεις σε σχέση με την κομματική γραμμή που είχαν σα συνέπεια να διατυπωθούν αρκετές «κατηγορίες της εποχής» απέναντι στο περιοδικό: «χαφιεδισμός», «ιδεολογικές αποκλίσεις», «τροτσκισμός», «ρεβιζιονισμός», «έλλειψη ήθους και επαναστατικότητας» κ.ά. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι στους

προσπάθεια ανάπτυξης ελεύθερου διαλόγου στο πλαίσιο της αποσύνδεσης του μαρξισμού από σταλινικές και άλλες στρεβλώσεις, εξετάζεται σε σχέση με το κλίμα της εποχής και τις εύθραυστες ισορροπίες που αυτό συμπεριλάμβανε¹⁴¹⁴. Αν λάβει κανείς υπόψη αυτές τις συνθήκες, όπως εκτιμά ο Δημήτρης Ραυτόπουλος εκ των υστέρων, οι τάσεις ανεξαρτησίας του περιοδικού ήταν πρωτοφανείς, τόσα για τα ελληνικά δεδομένα του αριστερού τύπου, όσο και για τα παγκόσμια δεδομένα¹⁴¹⁵. Από την άλλη, η όποια διάθεση ανεξαρτητοποίησης έβρισκε ανάχωμα στο γεγονός ότι η *Επιθεώρηση Τέχνης* ήταν ένα κομματικό περιοδικό¹⁴¹⁶ που είχε ως συντελεστές ενεργά ή πρώην μέλη του ΚΚΕ, οι οποίοι

διαδρόμους της ΕΔΑ περιπαικτικά ακουγόταν η φράση «πώς πάει η Αναθεώρηση Τέχνης». Βλ. Κώστας Κρεμμύδας, «Μια πρώτη προσέγγιση ή άλλως πίνιαξ ημιτελής περί Επιθεωρήσεως Τέχνης», περιοδικό *Μανδραγόρας*, ό.π., σελ. 112-113. Ο Φίλιππος Ηλιού σημειώνει ότι το φαινομενικά παράδοξο της επιβίωσης ενός τέτοιου περιοδικού σχετίζεται με τα «διαδοχικά στάδια συνειδητοποίησης» των αριστερών αδιεξόδων. Όπως αναφέρει, «το αιρετικό περιοδικό μπόρεσε να επιζήσει έχοντας στηρίγματα στους χώρους με τους οποίους αντιδίκησε[...] ο καθοδηγητής που πήγαινε και «μάλωνε» τα άτακτα παιδιά της *Επιθεωρήσεως Τέχνης* για την α' ή β' δημοσίευση, ήταν ο ίδιος που όταν συναντούσε τους δικούς του καθοδηγητές, υπεράσπιζε την υπόθεση της *Επιθεωρήσεως Τέχνης*». Φίλιππος Ηλιού, «Το πολιτικό πλαίσιο της “Επιθεωρήσεως Τέχνης”», περιοδικό *Τα Ιστορικά*, τεύχος 22, Ιούνιος 1995, τόμος 12^{ος}, σελ. 170. Ο Σπύρος Ασδραχάς μιλάει για τη «ρήξη» που πραγματοποίησε η *Επιθεώρηση Τέχνης*: «ρήξη με ένα τρόπο σκέψης που τότε τον έλεγαν δογματικό, με ένα κοινωνικό σύστημα, τις σοσιαλιστικές βάσεις του οποίου δεν αμφισβητούσε κανείς και που αποκαλούνταν γραφειοκρατικό, νομιμοποιημένος όρος που η αποδοχή του διαιωνίζε, ό,τι ακριβώς η ρήξη ήθελε να καταργήσει». Βλ. Σπύρος Ασδραχάς, «Προς την ιστορία της “Επιθεωρήσεως Τέχνης”», περιοδικό *Τα Ιστορικά*, ό.π., σελ. 171. Αντίστοιχα, ο Νίκος Χατζηνικολάου αναφέρεται στη «διακριτική κριτική ή τουλάχιστον αποστασιοποίηση» από την ΕΣΣΔ και στην υποστήριξη του «αναπροσανατολισμού του ελληνικού Κομμουνιστικού Κόμματος, με σημείο αναφοράς τα Κομμουνιστικά Κόμματα Γαλλίας και Ιταλίας». Βλ. Νίκος Χατζηνικολάου, «Υποδοχή και προβολή αισθητικών αξιών και καλλιτεχνικών τάσεων από την *Επιθεώρηση Τέχνης*», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 181.

¹⁴¹⁴ Μέσα σε αυτό το κλίμα είχε καταστεί σαφές ότι οι ιδεολογίες και δη η σοβιετική ιδεολογία δεν ήταν σταθεροί, συνεπείς και εξηγήσιμοι παράγοντες, αλλά συμπεριλάμβαναν διάφορες εκφάνσεις και αποκτούσαν διαφορετικό κέντρο βάρους κατά περιόδους, επηρεαζόμενες από συγκυριακά και βραχυπρόθεσμα γεγονότα, αλλά και από μονιμότερες ανησυχίες που σχετίζονταν με θέματα όπως η ασφάλεια, το ιστορικό παρελθόν και η γεωγραφική θέση. Geir Lundestad, «How (Not) to Study the Origins of the Cold War», *Reviewing the Cold War, Approaches, Interpretations, Theory*, ό.π., σελ. 73.

¹⁴¹⁵ Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Δ. Ραυτόπουλος: «[...] η ΕΤ γράφεται στο νοητό διάστημα [...] ανάμεσα σε πόλεμο και ειρήνη, ολοκληρωτισμό και δημοκρατία, ζντανοβισμό και αυτονομία [...] δεν γνωρίζω κανένα προηγούμενο κομμουνιστικού περιοδικού, σε Ανατολή και Δύση, που να διαφοροποιήθηκε ουσιαστικά από τη ζντανοβική γραμμή, χωρίς να αφοριστεί και να κλειστεί». Ο Ραυτόπουλος αναφέρεται ενδεικτικά στο κλείσιμο του ιταλικού *Il Politecnico* και το πολωνικού *Πο Πρόσπου*, σημειώνοντας μάλιστα ότι πρόκειται για τις δύο χώρες «με τη μεγαλύτερη ανοχή τέτοιων τάσεων στα κομμουνιστικά κόμματα». Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Αναθεώρηση Τέχνης, Η Επιθεώρηση Τέχνης και οι άνθρωποί της*, ό.π., σελ. 39.

¹⁴¹⁶ Ο Φίλιππος Ηλιού υπογραμμίζει: «η *Επιθεώρηση Τέχνης*, ήταν, στην πραγματικότητα, ό, τι και να λέμε γύρω-γύρω, ένα κομμουνιστικό περιοδικό, καθοδηγούμενο εκ των έξω από κομμουνιστές, διευθυνόμενο από ανθρώπους που ήταν κομμουνιστές, μέσα στην διπλή ιδιότητα των κομμουνιστών των παράνομων οργανώσεων και των κομμουνιστών που δούλευαν στην ΕΔΑ». Βλ. Φίλιππος Ηλιού, «Το πολιτικό πλαίσιο της “Επιθεωρήσεως Τέχνης”», περιοδικό *Τα Ιστορικά*, ό.π., σελ. 166. Χαρακτηριστικά είναι κείμενα, ιδίως της πρώτης περιόδου έκδοσης του περιοδικού, όπου εκπρόσωποι της «μαρξιστικής ορθοδοξίας»,

γνώρισαν ότι το περιεχόμενο του περιοδικού «κοσκινιζόταν για τα καλά, γραμμή-γραμμή, από την καθοδήγηση του κόμματος»¹⁴¹⁷.

Ενδεικτικά είναι τα κείμενα του περιοδικού που αφορούν στο 20^ο συνέδριο του ΚΚΣΕ, τον Φεβρουάριο του 1956, το οποίο αποτέλεσε τομή για τα κομμουνιστικά πράγματα παγκοσμίως και αναδιαμόρφωσε το λόγο και τις αναζητήσεις των πνευματικών ανθρώπων της αριστεράς¹⁴¹⁸. Η προσπάθεια της συμπίεσης με τα νέα δεδομένα και ταυτόχρονα της διεκδίκησης μιας συνεκτικής ιδεολογικής ταυτότητας, συνιστούσε κατά μία προσέγγιση, αντιφατικό στόχο για το περιοδικό και είχε σα συνέπεια τη διαμόρφωση παράλληλων τάσεων, συχνά αλληλοαναιρούμενων, στο εσωτερικό της *Επιθεώρησης Τέχνης*. Σύμφωνα με το Δημήτρη Ραυτόπουλο οι τάσεις αυτές δεν καταδείκνυαν ιδεολογική αμφιταλάντευση, αλλά, στη σύνθεση τους, επιβεβαίωναν την ικανοποίηση του περιοδικού για τις «ενθαρρυντικές εξελίξεις του 1956» και την «απελευθέρωση της κριτικής λειτουργίας»¹⁴¹⁹. Είναι γεγονός ότι στην *Επιθεώρηση Τέχνης* εκφράζεται

επηρεασμένοι από το κλίμα «καταδίωξης, ιδεολογικού φανατισμού και μαρξιστικής καθαρότητας» δημοσίευαν αρκετές φορές «περιοριστικές ή δογματικές κρίσεις» για έργα και δημιουργούς. Ενδεικτικό είναι το μένος με το οποίο καταφέρεται ο Τάσος Βουρνάς κατά φιλοσοφικής μελέτης του Κ. Αζελού (τεύχος 7, Ιούλιος 1955, σελ. 74-76) προσάπτοντάς του μηδενισμό, άρνηση της διαλεκτικής, «εξοργιστικό ναρκισσισμό», ιδεολογική και πνευματική ασυνέπεια και «αξιοθαύμαστη αφέλεια» στον τρόπο που πραγματοποίησε το «ίδιο τετριμμένο ιδεολογικό άλμα που δοκίμασαν στις μέρες μας κάμποσοι εκπρόσωποι της δυτικοευρωπαϊκής φιλοσοφίας της παρακμής (Μαλρό, Καμύ, Κέστλερ)». Βλ. «Η Επιθεώρηση Τέχνης και η υπερκριτική», περιοδικό *Μανδραγόρας*, ό.π., σελ. 120.

¹⁴¹⁷ Γιώργος Πετρής, *Επιθεώρηση Τέχνης, Τεχνοκριτικά Κείμενα 1953-1986*, επιμέλεια, εισαγωγή, επιλογή κειμένων: Ευγένιος Ματθιόπουλος, έρευνα- τεκμηρίωση- εργογραφία: Αλίνα Χατζησπύρου, Aica Hellas, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Αθήνα-Ηράκλειο, 2008, σελ. 27.

¹⁴¹⁸ Όπως σημειώνει, για παράδειγμα, ο Γιάννης Γιανουλόπουλος, το 20^ο συνέδριο αποτέλεσε «αφετηρία σημαντικών εξελίξεων». Η καταδίκη των σταλινικών μεθόδων και η μετατόπιση της σοβιετικής πολιτικής έγινε αισθητή άμεσα, με την Πολωνία να γίνεται η πρώτη χώρα όπου καταγράφηκαν οι «μετασεισμοί» από τη μετακίνηση. Για περισσότερα βλ. Γιάννης Γιανουλόπουλος, *Ο Μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία (1945-1963)*, ό.π., σ. 161-163. Οι εξελίξεις που κινητοποίησε το 20^ο συνέδριο σε διεθνές και ελληνικό επίπεδο (η καθαίρεση του Ζαχαριάδη και των οπαδών του «εκλήφθηκε ως αποσταλινοποίηση»), αναφέρει ο Ευγ. Ματθιόπουλος, είχαν συνέπεια την «ευαισθητοποίηση του τρόπου σκέψης» των αριστερών διανοουμένων. Παρότι ο δογματισμός και η καθοδήγηση παρέμεναν ενεργά, έγιναν αντικείμενο αμφισβήτησης από πολλά κομματικά στελέχη της αριστεράς, κυρίως από τα νεότερα: «[...] είχαν τεθεί de facto σε κατάσταση εγρήγορσης οι μέχρι πρότινος υπνώττουσες ή φιμωμένες κριτικές ικανότητες των διανοουμένων της Αριστεράς, που προσπαθούσαν πλέον να συνεχίσουν να λειτουργούν το ίδιο μαχητικά και αποτελεσματικά ενάντια στους ιδεολογικούς τους αντιπάλους, ενώ ταυτόχρονα, ιδιαίτερα οι νεότεροι, προσπαθούσαν να αντιμετωπίσουν κριτικά –έστω και σιωπηρά– τον εκπορευόμενο από την ΕΣΣΔ μαρξισμό και κυρίως τη θεωρία του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, δυσπιστώντας γενικότερα για όλες τις σχετικές με τα ζητήματα της τέχνης και της αισθητικής κομματικές αποφάσεις». Βλ. Γιώργος Πετρής, *Επιθεώρηση Τέχνης, Τεχνοκριτικά Κείμενα 1953-1986*, ό.π., σελ. 22.

¹⁴¹⁹ Το 20^ο συνέδριο περιγράφεται ως «ασπίδα νομιμοποίησης της κριτικής στάσης» της ΕΤ και συσχετίζεται με την «ενθουσιώδη υποδοχή» που είχε επιφυλάξει το περιοδικό στην «εφήμερη Άνοιξη των 100

ικανοποίηση για «την καταδίκη των σταλινικών μεθόδων»¹⁴²⁰ και την επιστροφή στην έρευνα που χαρακτηρίζεται ως βασικό γνώρισμα του μαρξισμού¹⁴²¹. Μετά το 20^ο συνέδριο, η προοδευτική σκέψη – που ορίζεται ως «η σκέψη που έχει άμεση σχέση με το εργατικό και σοσιαλιστικό κίνημα»- παρουσιάζεται έτοιμη να εξετάσει εκ νέου θέματα που είχαν στο παρελθόν αντιμετωπιστεί αυθαίρετα και αντιεπιστημονικά. Πιο συγκεκριμένα, η προοδευτική σκέψη στην παρούσα φάση χρειάζεται, σύμφωνα με το περιοδικό, το εξής:

«Μια ρωμαλέα αυτοκριτική, ένα νέο πλησίασμα και ανάλυση, μια νέα αντιμετώπιση της πραγματικότητας με τα επιστημονικά κριτήρια του μαρξισμού, απαλλαγμένη από μύθους και παραποιήσεις, ανοίγουν το δρόμο για μια ανανέωση και φέρνουν πιο κοντά μας ένα νέο «ποιοτικό άλμα», σπάζοντας κάθε μέρα και πιο πολύ τις αντιστάσεις και τις επιβιώσεις του δογματισμού»¹⁴²².

Η *Επιθεώρησης Τέχνης*, εμπλουτίζει τη συζήτηση για την ανανέωση του μαρξισμού με απόψεις όπως αυτές του Φίσερ¹⁴²³, του Λούκατς, ή του Βιττόριο Στράντα που δημοσιεύονται στο ίδιο τεύχος και προέρχονται όλες από το περιοδικό *Contemporaneo*.

Στο πρώτο από τα σχετικά κείμενα ο Ερνστ Φίσερ αρχικά υπενθυμίζει τον ορισμό της ιδεολογίας κατά τον Μαρξ, ο οποίος την θεωρεί μια «ψευδή συνείδηση» και όχι μια

λουλουδιών» της μαοϊκής Κίνας. Βλ. Δημήτρης Ραντόπουλος, *Αναθεώρηση Τέχνης, Η Επιθεώρηση Τέχνης και οι άνθρωποί της*, σελ. 172.

¹⁴²⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 124-125, έτος ΙΑ', τόμος ΚΑ', Απρίλιος-Μάιος 1965 («Μαρξιστικές συζητήσεις», σ. 313).

¹⁴²¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 124-125, έτος ΙΑ', τόμος ΚΑ', Απρίλιος-Μάιος 1965 («Μαρξιστικές συζητήσεις», σ. 313).

¹⁴²² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 124-125, έτος ΙΑ', τόμος ΚΑ', Απρίλιος-Μάιος 1965 («Μαρξιστικές συζητήσεις», σ. 313).

¹⁴²³ Μαρξιστές στη Δύση όπως οι Φίσερ, Γκαροντύ κ.ά., σημειώνει ο Ευγ. Ματθιόπουλος, «έσπευσαν να αναθεωρήσουν την μαρξιστική αισθητική» στις αρχές της δεκαετίας του 1960, όταν όμως η «μάχη είχε ήδη κριθεί» για την αριστερά, η οποία αν και παρέμενε ισχυρή πολιτικά και ιδεολογικά, στο πεδίο της τέχνης και της αισθητικής φαινόταν να έχει ηττηθεί. Οι αναθεωρητικές τάσεις κατακεραυνώθηκαν από τους «συντρόφους στην Ανατολή» ως ρεβιζιονισμός, ρεφορμισμός κ.λπ. Βλ. Γιώργος Πετρής, *Επιθεώρηση Τέχνης, Τεχνοκριτικά Κείμενα 1953-1986*, ό.π., σελ. 45. Η ΕΤ δημοσιεύει πολλά άρθρα του Φίσερ, ο οποίος μεταξύ άλλων βλέπει τον ρεαλισμό κριτικά, απορρίπτει τον ακαδημαϊσμό, τον φορμαλισμό, την αναλογία «παρακμιακή κοινωνία/ παρακμιακή τέχνη», αναδεικνύει την ουμανιστική διάσταση του σοσιαλισμού κ.λπ. Βλ. Αγγελική Κουφού, «Αισθητική και Κριτική στην Επιθεώρηση Τέχνης: Θεωρητικές αφετηρίες και αντιπαραθέσεις», *Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 102-103.

επιστημονική γνώση του κόσμου¹⁴²⁴. Η αναπαραγωγή της πραγματικότητας στο πλαίσιο της ιδεολογίας γίνεται επομένως όχι όπως είναι, αλλά όπως θέλουν να την εμφανίσουν οι ιθύνοντες και έτσι οι ιδέες που είναι, ή φαντάζουν σωστές, μπερδεύονται με προλήψεις, φετίχ και ταμπού σ' ένα ανομοιογενές μείγμα. Για το λόγο αυτό, συνεχίζει ο Φίσερ, ο μαρξισμός δεν είναι ιδεολογία, αλλά φιλοσοφία και επιστήμη, μέσα από την οποία μπορεί να κατακτηθεί η πρωτοπορία. Στο πλαίσιο του σταλινισμού ο μαρξισμός εξέπεσε σε ιδεολογία. Όμως απαλλαγμένος από το σταλινισμό, ο μαρξισμός ανατέλλει και πάλι σαν φιλοσοφία της πράξης που οδηγεί στην κατάκτηση των μαζών «διαμέσου μιας ορθής επαναστατικής πράξης καθοδηγημένης από επιστημονικές γνώσεις κι από εμπειρίες θεωρητικά επεξεργασμένες»¹⁴²⁵. Και προσθέτει, υπερασπιζόμενος την ανανεωτική στροφή του μαρξισμού για την οποία μίλησε το περιοδικό στο προλογικό σημείωμα του κειμένου:

«Ο μαρξισμός μπορεί να συνεχίσει να είναι μια φιλοσοφία και μια ζωντανή επιστήμη μόνο αν εξελίσσεται μαζί με την πραγματικότητα. Αν εξετάζει χωρίς προκαταλήψεις τις νέες ανακαλύψεις, τις νέες θεωρίες και επιστημονικές μέθοδες. Αν δεν αποκρούει νέα γεγονότα μόνο και μόνο επειδή αντιφάσκουν σε παλιά τσιτάτα [...] Από τον πόλεμο θέσεων της ιδεολογίας πρέπει να περάσουμε στον πόλεμο κίνησης των ιδεών»¹⁴²⁶.

Στη συνέχεια το περιοδικό παραθέτει αποσπάσματα από συνέντευξη του Γκέοργκ Λούκατς, στην οποία ο γνωστός φιλόσοφος τονίζει την ανάγκη να «ξαναβρούμε» τον μαρξισμό¹⁴²⁷ που, όπως λέει, τον έχουμε χάσει και να τον κάνουμε εργαλείο αντιμετώπισης της κρίσης στις σοσιαλιστικές οικονομίες:

¹⁴²⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 124-125, έτος ΙΑ', τόμος ΚΑ', Απρίλης-Μάης 1965 (Ερνστ Φίσερ, «Κοντά στην αλήθεια», σ. 314).

¹⁴²⁵ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 124-125, έτος ΙΑ', τόμος ΚΑ', Απρίλης-Μάης 1965 (Ερνστ Φίσερ, «Κοντά στην αλήθεια», σ. 314).

¹⁴²⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 124-125, έτος ΙΑ', τόμος ΚΑ', Απρίλης-Μάης 1965 (Ερνστ Φίσερ, «Κοντά στην αλήθεια», σ. 315).

¹⁴²⁷ Ο Γκ. Λούκατς ξεκίνησε ως «φιλελεύθερος μαρξιστής», ενώ κατά τη διάρκεια στράτευσης του στο κομμουνιστικό κόμμα έφτασε σε «ιδεολογική σκλήρυνση» με αποκορύφωμα τη σταλινική του περίοδο. Η ιδεολογική του πορεία συμπεριλάμβανε τη «δυσιστική διάσταση συνείδησης και πραγματικότητας», με κυρίαρχη την πρώτη, την εγελιανή «συμφιλίωση» με την ανάδειξη του προλεταριάτου ως «υποκειμένου και αντικειμένου της Ιστορίας» και τελικά υιοθέτηση της «αντανακλαστικής θεωρίας». Οι ιδέες του Λούκατς (δυσπιστία ως προς τη μοντέρνα τέχνη, το θέμα της παρακμής κ.ά.) επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό τις αισθητικές αντιλήψεις πολλών από τους συντάκτες της ΕΤ. Βλ. Αγγελική Κουφού, «Αισθητική και Κριτική

«Στις σοσιαλιστικές οικονομίες υπάρχει παντού μια μεγάλη κρίση παραγωγής[...] Για να στηρίξουμε μια πολιτική σχεδιασμού, χρειάζεται μια γερή θεωρία της αναπαραγωγής σ' ένα σοσιαλιστικό σύστημα. Χωρίς αυτό, κάθε μεταρρύθμιση δε μπορεί να είναι παρά πραγματισμός, καθαρός εμπειρισμός ή προσπάθεια προσαρμογής της οικονομίας μας στην καπιταλιστική οικονομία»¹⁴²⁸.

Για να συμβούν όλα τα παραπάνω συμπληρώνει ο Λούκατς, χρειάζεται μια εκ νέου ανάπτυξη της μαρξιστικής αισθητικής. Και προκειμένου να γίνει αυτό, σύμφωνα με τον Λούκατς πρέπει «να ξαναγυρίσουμε στον Λένιν και τον Μάρξ, με λίγα λόγια να κάνουμε μερικά βήματα προς τα πίσω, όπως συνηθίζεται να λέγεται, για ένα καλύτερο άλμα»¹⁴²⁹. Ενδιαφέρον παρουσιάζει, μεταξύ άλλων και η διαπίστωση του Λούκατς ότι υπάρχει ένα «κύμα πολιτιστικού φιλελευθερισμού» στις ανατολικές χώρες, προσθέτοντας ότι δεν είναι «διόλου αντίθετος» σε αυτόν.

Ο μαρξισμός, αναφέρει ο γιουγκοσλάβος Πρέντραγκ Βρανίσκι με τη σειρά του αποτελεί την «πιο σπουδαία θεωρία για τον άνθρωπο και για την ιστορία που αποτελεί και το πιο σπουδαίο κριτικό μέσο για την αντιμετώπιση πιθανών μύθων ή μορφών μυστικοποίησης»¹⁴³⁰. Ο συλλογισμός του γράφοντος ξεκινάει από τη διαπίστωση ότι η ανθρώπινη πρόοδος σε κάθε εποχή πραγματοποιήθηκε «μέσα σε καθορισμένες μορφές αλλοτρίωσης». Η αλλοτρίωση, σύμφωνα με τον Βρανίσκι, δεν είναι αποκλειστικά υπόθεση της αστικής κοινωνίας, αλλά «κεντρικό πρόβλημα του σοσιαλισμού». Όπως προσθέτει, η σύγχρονη κοινωνία είναι πάντα βασισμένη στις σχέσεις μισθωτής εργασίας και χαρακτηρίζεται από την «εμπορευματική παραγωγή». Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, ο άνθρωπος μπορεί να έχει μεγαλύτερη ή μικρότερη συνείδηση της αλλοτρίωσής του. Ο μύθος που παρήγαγε, σύμφωνα με τον γράφοντα, ο σταλινισμός και που ο μαρξισμός μπορεί να βοηθήσει να αποκαλυφθεί είναι ότι μετά τη σοσιαλιστική επανάσταση θα

στην Επιθεώρηση Τέχνης: Θεωρητικές αφετηρίες και αντιπαραθέσεις», *Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 91-93.

¹⁴²⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 124-125, έτος ΙΑ', τόμος ΚΑ', Απρίλης-Μάης 1965 (Γκέοργκ Λούκατς, «Η μοντέρνα τέχνη και η μεγάλη τέχνη», σ. 317).

¹⁴²⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 124-125, έτος ΙΑ', τόμος ΚΑ', Απρίλης-Μάης 1965 (Γκέοργκ Λούκατς, «Η μοντέρνα τέχνη και η μεγάλη τέχνη», σ. 318).

¹⁴³⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 124-125, έτος ΙΑ', τόμος ΚΑ', Απρίλης-Μάης 1965 (Πρέντραγκ Βρανίσκι, «Το κεντρικό πρόβλημα του σοσιαλισμού», σ. 322).

καταργηθεί κάθε γνώρισμα που έχει αποκτήσει η ανθρώπινη ύπαρξη μέσα στον καπιταλισμό.

Ο γάλλος φιλόσοφος Ροζέ Γκαροντί αναφέρεται στον «ενεργητικό ρόλο της συνείδησης» στο πλαίσιο της μαρξιστικής ιδεολογίας και το ρόλο της στην οικοδόμηση της «νέας κουλτούρας» του σοσιαλισμού:

«Αν υπερβάλλουμε στη σύστοιχη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και της τεχνικής ή των καινούργιων σοσιαλιστικών μορφών, των παραγωγικών σχέσεων, υποτιμώντας το ενεργητικό δημιουργικό και σχετικά αυτόνομο ρόλο της συνείδησης, αναγκαστικά θα παραγνωρίζαμε μian από τις ουσιώδεις απόψεις του μαρξισμού, εκείνο που ο Μαρξ ονόμαζε ο «ενεργητικός ρόλος» της συνείδησης και ακόμη θα παραμελούσαμε κάτι που αποτελεί την πρωτοτυπία του μαρξισμού-λενινισμού, δηλαδή την απαίτηση να κάνουμε κάθε άνθρωπο άνθρωπο, δηλαδή ένα δημιουργό με όλες τις πολιτικές συνέπειες που επιφέρει μια τέτοια απαίτηση, ειδικότερα να απευθυνόμαστε ολοένα και περισσότερο στην πρωτοβουλία των μαζών, στην ενεργητική τους συμμετοχή, για την ανάπτυξη όχι μόνο της οικονομίας και της πολιτικής, μα και της καινούργιας κουλτούρας του σοσιαλισμού»¹⁴³¹.

Στην κατάσταση που επικρατούσε στην ΕΣΣΔ μετά τον 20^ο συνέδριο του ΚΚΣΕ στη Σοβιετική Ένωση αναφέρεται το περιοδικό και δια στόματος Σαρτρ, επικροτώντας τη βασική θέση που ο τελευταίος εξέφρασε σε συνέντευξη του στην εβδομαδιαία εφημερίδα *Πολίτικα* στα μέσα του 1963, ότι δηλαδή «η σημερινή πλατιά ανάπτυξη και άνοδος της κουλτούρας είναι κατορθωτή μόνο μέσα στο πλαίσιο του σοσιαλιστικού συστήματος, που πρέπει να κατακτήσει όλο τον κόσμο»¹⁴³². Όπως υποστηρίζει ο Σαρτρ, στην πνευματική ζωή της Σοβιετικής Ένωσης έχουν καταφέρει να επικρατήσουν η πολυμορφία, η ευρύτητα και η ελεύθερη έκφραση σε αντίθεση με την προηγούμενη περίοδο. Επίσης βασικό

¹⁴³¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 117, έτος Γ', τόμος Κ', Σεπτέμβριος 1964 (Ροζέ Γκαροντί, «Ο Ερνστ Φίσερ και η συζήτηση για τη μαρξιστική αισθητική», σ. 185).

¹⁴³² Σημειώνεται ότι η συνέντευξη του Σαρτρ στον πολωνό ανταποκριτή της *Πολίτικα* Αδάμ Περγόφσκη έχει ως αντικείμενο συζήτησης τις «ευεργετικές αλλαγές που σημειώθηκαν στην πνευματική ζωή της ΕΣΣΔ μετά το 20^ο συνέδριο του ΚΚΣΕ. Βλ. *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 104, έτος Θ', τόμος ΙΖ', Αύγουστος 1963 («Ο Ζαν Πωλ Σαρτρ για την σοβιετική κουλτούρα», σ. 153).

χαρακτηριστικό της σοβιετικής κουλτούρας είναι ότι έχει βάλει στον επίκεντρο της τον άνθρωπο¹⁴³³, ενώ στη Δύση αυτό που προέχει είναι η μορφή¹⁴³⁴.

Όπως σημειώνει το περιοδικό στον πρόλογο του προηγούμενου άρθρου, ενώ επί μέρους θέσεις του Σαρτρ μπορούν να τεθούν υπό αμφισβήτηση, το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει είναι εύστοχο. Η φράση αυτή απηχεί σε μεγάλο βαθμό τη γενικότερη στάση του περιοδικού απέναντι στον Σαρτρ που είναι κατά βάση θετική, με μία επιφυλακτικότητα για επιμέρους απόψεις που εκφράζει ο γάλλος φιλόσοφος επηρεασμένος από υπαρξιστικές αναζητήσεις¹⁴³⁵. Είναι ενδεικτική η άποψη του Λούκατς για τον Σαρτρ την οποία δημοσιεύει το περιοδικό:

«Έχω για τον Σαρτρ σαν διανοητή και σαν άνθρωπο, μιαν απόλυτη εκτίμηση. Κατάλαβε ότι δεν μπορεί να εργάζεται παρά μόνο με τον μαρξισμό [...] Μα ο Σαρτρ κάνει λάθος μη ικανοποιώντας τη διαλεκτική, μη βλέποντας ότι η οντολογία του υπαρξισμού είναι ασυμβίβαστη με τον υλισμό»¹⁴³⁶.

¹⁴³³ Ο ανθρωπισμός υπήρξε «δεσπόζουσα τάση στη μαρξιστική φιλοσοφία» κατά τη μεταπολεμική περίοδο και κυριάρχησε σε πολλά από τα κείμενα της ΕΤ. Ο Ευγ. Ματθιόπουλος ενδεικτικά αναφέρει την τεχνοκριτική του Γ. Πετρή που «θεμελιωνόταν στην υπέρτατη αυτή αξία που συνιστούσε ο άνθρωπος». Βλ. Γιώργος Πετρή, *Επιθεώρηση Τέχνης, Τεχνοκριτικά Κείμενα 1953-1986*, ό.π., σελ. 60. Ο Δημήτρης Ραυτόπουλος σημειώνει ότι η «αποκατάσταση του ανθρωπισμού» στο πλαίσιο της ιδεολογίας των συντελεστών της ΕΤ και η μέσω αυτής διαμόρφωση μιας «νέας δεοντολογίας» του διανοούμενου, υπήρξε βασικός στόχος του περιοδικού και κατακτήθηκε σταδιακά μέσα από την «επανεξέταση των πραγμάτων», που ήταν αρχικά «εσωτερική». Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Αναθεώρηση Τέχνης, Η Επιθεώρηση Τέχνης και οι άνθρωποί της*, ό.π., σελ. 39.

¹⁴³⁴ Βλ. *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 104, έτος Θ', τόμος ΙΖ', Αύγουστος 1963 («Ο Ζαν Πωλ Σαρτρ για την σοβιετική κουλτούρα», σ. 153).

¹⁴³⁵ Η Αιμιλία Καραλή σημειώνει ότι κατά την διάρκεια έκδοσης του περιοδικού υπάρχει από τη μία αρνητισμός απέναντι στον υπαρξισμό («εκλαμβάνεται συνήθως ως “εχθρός του νου”, ως ρεύμα που ανήκει στην αστική φιλοσοφία, αρνείται την “αντικειμενική αλήθεια της γνώσης”») κι από την άλλη ένα κλίμα επανεκτίμησης των «βεβαιοτήτων» της αριστεράς. Υπό αυτή την έννοια, η επιρροή του υπαρξισμού, όπως εκφράζεται κυρίως από τον Σαρτρ, αρχίζει να δίνει κάποιες εκδηλώσεις. Στην ΕΤ μπορεί να μην υπάρχει συχνά άμεση αναφορά σε αυτόν, ωστόσο πολλές φορές υπαρξιστικής φύσεως προβληματισμοί που συμπεριλαμβάνονται σε λογοτεχνικά κείμενα ή αναλύσεις πυροδοτούν συζητήσεις στις οποίες εκφράζονται ποικίλες απόψεις. Επίσης πιο «ανοιχτό» απέναντι στον υπαρξισμό γίνεται το περιοδικό με τη ένταξη νέων συνεργατών στο δυναμικό της από το 1964-1965. Βλ. Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη..., Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης (1954-1967)*, ό.π., σ. 292&307-308. Ο Δημήτρης Ραυτόπουλος αναφέρει ότι και εκτός Ελλάδος οι υπαρξιστικές αναζητήσεις του Σαρτρ είχαν διχάσει τον κομμουνιστικό κόσμο. Για παράδειγμα, ο γαλλικός κομμουνισμός εξέφρασε αντιτιθέμενες απόψεις για τον υπαρξιστή διανοούμενο, ενώ ο Ζντάνωφ, μέσω του Φαντέγιεφ, είχε αποκαλέσει τον Σαρτρ «τσακάλι με στυλό» και «ύαινα δακτυλογράφο». Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Επιθεώρηση (στρατευμένης) Τέχνης», περιοδικό *Μανδραγόρας*, ό.π., σελ. 129.

¹⁴³⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 124-125, έτος ΙΑ', τόμος ΚΑ', Απρίλης-Μάης 1965 (Γκέοργκ Λούκατς, «Η μοντέρνα τέχνη και η μεγάλη τέχνη», σ. 319).

Δε λείπουν ωστόσο και τα κείμενα που κρίνουν αυστηρότερα τον Σαρτρ, όπως εκείνο του Ροζέ Γκαροντύ, στο οποίο διατυπώνεται η θέση ότι ο Γάλλος φιλόσοφος έχει επί της ουσίας εγκαταλείψει τον μαρξισμό. Ο Γκαροντύ εκφράζει την άποψη ότι με το βιβλίο «Κριτική του Διαλεκτικού Λόγου» ο Σαρτρ αφήνει οριστικά πίσω του τον μαρξισμό και δείχνει ότι έχει χάσει την εμπιστοσύνη του στο μέλλον της εργατικής τάξης¹⁴³⁷.

Ο ίδιος ο Σαρτρ αναφέρεται στο εαυτό του ως «ακραιφνή και καθαρό μαρξιστή» τα τελευταία 15 χρόνια. Η συζήτηση ξεκινάει από το παράλογο, όπως το αποκαλεί, της σύνδεσης του στοιχείου της παρακμής με προσωπικότητες όπως αυτές του Φρόυντ, του Κάφκα και τους Τζόυς που σημειώνει ότι έχουν διαμορφώσει την προσωπική του μαρξιστική αντίληψη. Το πρόβλημα κατά τη γνώμη του στη συγκεκριμένη συζήτηση ανάγεται σε κάτι βαθύτερο που είναι το θέμα της συνεννόησης της αριστεράς της δύσης με την αριστερά της ανατολής και τη δυνατότητα δημιουργίας ενός κοινού μετώπου που θα ήταν και το ευκαίριο¹⁴³⁸.

Επανερχόμενο στο θέμα της σχέσης του μαρξισμού με τον σταλινισμό και τις αλλαγές που επέφερε το 20^ο συνέδριο του ΚΚΣΕ, το περιοδικό υπογραμμίζει τη σημασία του διαλόγου στο πλαίσιο της μαρξιστικής ιδεολογίας: του διαλόγου με τον κόσμο, με τα αποτελέσματα της σοσιαλιστικής δράσης, με άλλες ιδεολογίες, με τον ίδιο τον μαρξισμό. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Jorge Semprun, ο οποίος υπογράφει το άρθρο, ο σταλινισμός αποσύνδεσε τον μαρξισμό από τον διάλογο, που υπό φυσιολογικές συνθήκες είναι δομικό στοιχείο του, και τον συσχέτισε με τον πραγματισμό, μεταχειριζόμενος τον γενικό επαναστατικό σκοπό ως μέσο για επίτευξη των σταλινικών σκοπών¹⁴³⁹. Αυτή η τακτική, η οποία επέφερε καίριο πλήγμα στα «θεσμικά συστήματα» της σοβιετικής κοινωνίας¹⁴⁴⁰, έλαβε τέλος ή τουλάχιστον ξεκίνησε να αλλάζει, μετά το 20^ο συνέδριο του ΚΚΣΕ που ανέδειξε ξανά τον διάλογο σε βασικό στοιχείο του μαρξισμού.

¹⁴³⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 67-68, έτος ΣΤ', τόμος ΙΒ', Ιούλιος-Αύγουστος 1960 (Ροζέ Γκαροντί, «Ο Υπαρξισμός και ο Μαρξισμός», σ. 5).

¹⁴³⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 114, έτος Ι', τόμος ΙΘ', Ιούνιος 1964 (Ζαν Πωλ Σαρτρ, «Τι είναι παρακμή», σ. 570).

¹⁴³⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 142, έτος ΙΒ', τόμος ΚΔ', Οκτώβριος 1966 (Jorge Semprun, «Μαρξισμός και ουμανισμός», σ. 266).

¹⁴⁴⁰ Οι αποκαλύψεις για τον σταλινισμό και τα «εγκλήματά» του στο πλαίσιο του 20^{ου} συνεδρίου του ΚΚΣΕ αμφισβητούν ευθέως τη νομιμότητα του σοβιετικού μοντέλου που επικρατούσε επί Στάλιν και θέτουν νέα

Σε άλλο κείμενο, η *Επιθεώρηση Τέχνης* εξετάζει την εξέλιξη της σοσιαλιστικής ιδεολογίας σε σχέση με το θέμα της στράτευσης των διανοουμένων, κρίνοντας ότι και τα δύο βρίσκονται σε κομβικό σημείο. Όπως επισημαίνει σε κείμενό της η Ροσάνα Ροσάντα, μέλος του ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος, η σχέση των Ευρωπαίων διανοούμενων με τον κομμουνισμό διαμορφωνόταν τις τελευταίες δεκαετίες ανάλογα με τις εξελίξεις στο εργατικό επαναστατικό κίνημα. Μετά τον β' παγκόσμιο πόλεμο οι εξελίξεις αυτές οδήγησαν σε κρίση της ιδεολογίας¹⁴⁴¹, που συνδέεται άμεσα με την κρίση της ενότητας της σοσιαλιστικής επανάστασης¹⁴⁴², και κατ' επέκταση σε αναπροσδιορισμό της έννοιας της στράτευσης των διανοουμένων¹⁴⁴³.

Η ευρύτερη συζήτηση για τον μαρξισμό περιλαμβάνει και μια σειρά κειμένων που προσπαθούν να απαντήσουν στο ερώτημα αν υπάρχει μαρξιστική ηθική. Σύμφωνα με τη γαλλίδα φιλόσοφο Ζανέτ Κολομπέλ μαρξιστική ηθική δεν υπάρχει, χωρίς αυτό να νομιμοποιεί ένα ατομισμό που «εκχυδαΐζει» τις αξίες ή ένα νατουραλισμό που κάνει τον άνθρωπο «δέσμιος στο δεδομένο». Η ηθική, σύμφωνα με τη γράφουσα, πηγάζει από τον ταξικό αγώνα του προλεταριάτου και όχι από πάγιες αντιλήψεις που δε συσχετίζονται με την ανθρωπότητα και τις τάξεις. Ο «ιδεολογικός μας αγώνας», συνεχίζει, περιλαμβάνει πρώτιστα την κριτική των «ηθικών» που συναντάει κανείς γύρω του, προκειμένου να

ερωτήματα. Βλ. Serge Wolikow- Antony Todorov, «Η ευρωπαϊκή μεταπολεμική επέκταση», στο *Ο αιώνας των κομμουνισμών*, ό.π., σ. 323.

¹⁴⁴¹ Σύμφωνα με τον Tony Judt κατά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα οι «μεγάλες αφηγήσεις», συμπεριλαμβανομένου του μαρξισμού, άρχισαν σταδιακά να παρακμάζουν. Αυτό συνέβη, όπως σημειώνει, με όλες τις σπουδαίες θεωρίες της ιστορίας του 19^{ου} αιώνα, με τα μοντέλα της προόδου και της αλλαγής, της επανάστασης και της μετάλλαξης, που είχαν τροφοδοτήσει τα πολιτικά εγχειρήματα και τα κοινωνικά κινήματα που διέλυσαν την Ευρώπη κατά το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα. Βλ. Tony Judt, *Postwar, A history of Europe since 1945*, ό.π., σ. 7.

¹⁴⁴² Σύμφωνα με τους Michel Dreyfus και Bruno Groppo, οι διαφορετικές αντιδράσεις των κομμουνιστικών κομμάτων της Ευρώπης μετά το β' παγκόσμιο πόλεμο και ιδίως το 1956, κατά την «πρώτη γενικευμένη κρίση του διεθνούς κομμουνισμού», είναι ενδεικτικές αυτής της κρίσης. Για παράδειγμα «τη στιγμή που το Κομμουνιστικό Κόμμα Γαλλίας αναδιπλώνεται στον εαυτό του, το ιταλικό κόμμα επωφελείται από την κρίση για να διακηρύξει ακόμη πιο ξεκάθαρα την αυτονομία του και να προχωρήσει στην αναζήτηση ενός “ιταλικού δρόμου” για το σοσιαλισμό, ο οποίος απομακρύνεται όλο και περισσότερο από την ΕΣΣΔ και το σοβιετικό μοντέλο». Βλ. Michel Dreyfus- Bruno Groppo, Τα κομμουνιστικά κόμματα της Γαλλίας και της Ιταλίας, στο *Ο αιώνας των κομμουνισμών*, ό.π., σ. 417.

¹⁴⁴³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 126, έτος ΙΑ', τόμος ΚΑ', Ιούνιος 1965 (Ροσάνα Ροσάντα, «Στράτευση, κουλτούρα και ιδεολογία», σ. 477).

αποκαλυφθεί πώς αυτές εντάσσονται στις κοινωνικές δομές και με ποιο τρόπο ενισχύουν την αλλοτρίωση¹⁴⁴⁴.

Σε συνέχεια του κειμένου της σε άλλο τεύχος, η Κολομπέλ πραγματεύεται και πάλι το ερώτημα αν υπάρχει μαρξιστική ηθική, ξεκινώντας αυτή τη φορά από την περιγραφή της ηθικής που ο Μαρξ κατήγγειλε. Όπως αναφέρεται στο κείμενο, στο πλαίσιο του φιλελευθερισμού και του ανταγωνισμού καλλιεργείται ο μύθος ότι το άτομο μπορεί να πλουτίσει από την εργασία του μέσω της αποταμίευσης και, ανταμειβόμενος για την εγκράτεια του, να γίνει από εκμεταλλεζόμενος εκμεταλλευτής. Αυτά διδάσκει ο «πουριτανικός καπιταλισμός» που έχει ως βασική αρχή ότι η οικονομία είναι αρετή, σημειώνεται στο κείμενο και έπειτα γίνεται σύνδεση των παραπάνω με τα λόγια του Μαρξ:

«[...] Όσο λιγότερο ζεις, όσο λιγότερο εκδηλώνεις την ύπαρξή σου, τόσο πιο πολλά έχεις, τόσο πιο μεγάλη γίνεται η απαρνημένη ζωή σου, τόσο πιο πολλά συσσωρεύεις από την αλλοτριωμένη ουσία σου». Αυτό η θρησκεία το χρησιμοποίησε στο μεταφυσικό του αντίστοιχο: «όσο λιγότερο ζεις, όσο λιγότερο ερωτεύεσαι, τόσο πιο πολύ αποφεύγεις να αμαρτήσεις[...]»¹⁴⁴⁵.

Στο πλαίσιο του «πουριτανικού καπιταλισμού», των δόσεων και της αποταμίευσης, συμπληρώνει η Κολομπέλ ο άνθρωπος κρίνεται με βάση την καταναλωτική του συμπεριφορά και όχι το τι παράγει ή δημιουργεί. Τα «εξωτερικά σημάδια του πλούτου» είναι αυτά που δίνουν αξία στον άνθρωπο που πλέον γίνεται μια μονάδα αποκλεισμένη μέσα στο «μοναχικό και αυτάρκη κόσμο» της, καταλήγει.

Οι έλληνες διανοούμενοι συμμετέχουν κι εκείνοι στη συζήτηση που γίνεται στο περιοδικό για τις σύγχρονες προκλήσεις της αριστεράς, με άξονα συχνά την ελληνική κατάσταση. Ο Δήμος Μέξης αναφέρει στην *Επιθεώρηση Τέχνης* ότι βασικό χαρακτηριστικό της εποχής είναι η «κρίση της νομιμότητας»¹⁴⁴⁶ ως συνέπεια της κρίσης

¹⁴⁴⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 128, έτος ΙΑ', τόμος ΚΒ', Σεπτέμβρης 1965 (Jeanette Colombel, «Υπάρχει μαρξιστική ηθική;», σ. 116).

¹⁴⁴⁵ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 129, έτος ΙΑ', τόμος ΚΒ', Οκτώβρης 1965 [Jeanette Colombel, «Υπάρχει μαρξιστική ηθική;»(συνέχεια), σ. 288].

¹⁴⁴⁶ Η *Επιθεώρηση Τέχνης* μιλάει επί της ουσίας για κρίση νομιμότητας θεσμών εφορμούμενη από την «κατάλυση ενός δημοκρατικού θεσμού», εννοώντας την ελευθεροτυπία. Κατά τη γνώμη του περιοδικού η δίωξη του τύπου συνδέεται «με το γενικότερο ζήτημα της εποχής μας-την κρίση της νομιμότητας». Βλ. *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 97-98, έτος Θ', τόμος ΙΖ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1963 (Δήμος Μέξης, «Η ελευθεροτυπία και το έγκλημα της περιωβρίσεως της Αρχής», σ. 82).

των κοινωνικών και νομικών θεσμών που με τη σειρά της ανάγεται σε μια ακόμη μεγαλύτερη κρίση, που είναι εκείνη του καπιταλισμού:

«Η αστική τάξη πολεμώντας τον σοσιαλισμό- τώρα που αυτός υψώνεται σε παγκόσμιο σύστημα επιβλητικής ισχύος και γίνεται ο αποφασιστικός παράγων στην ανάπτυξη της ανθρώπινης κοινωνίας γενικά- απαρνείται αδιστάκτως ακόμη και τις δικές της φιλελεύθερες και δημοκρατικές παραδόσεις είτε με τη μορφή της απροσχημάτιστης βίας είτε υπό διάφορα προσχήματα»¹⁴⁴⁷.

Ο Τάσος Λειβαδίτης επανέρχεται στη σημασία του 20^{ου} συνεδρίου του ΚΚΣΕ που «σαν σιδερένιο χέρι έσπασε το τεράστιο απόστημα» που είχαν δημιουργήσει οι πρακτικές του σταλινισμού¹⁴⁴⁸: η δημαγωγία, η χειραγώγηση της κοινής γνώμης και το διάχυτο κλίμα φοβίας έφεραν την «πνευματική ισοπέδωση» και την «απροσωποποίηση των οπαδών του κινήματος»¹⁴⁴⁹. Μέσα σ' αυτό το κλίμα, σύμφωνα με τον Λειβαδίτη οι «μαχητές», υπό το κράτος του φόβου και της δειλίας μετατράπηκαν σε «πιστούς». Η κατάσταση αυτή, όπως εξηγεί ο ίδιος, δεν μπορεί να ανατραπεί εν μία νυκτί, ακόμη και κάτω από την εξυγιαντική δράση του 20^{ου} συνεδρίου. Γιατί η «τραυματισμένη ψυχολογία», ακόμη κι όταν εκλείψουν οι εξωτερικές συνθήκες που προκάλεσαν τον τραυματισμό της, χρειάζεται καιρό για να επουλωθεί¹⁴⁵⁰.

Το περιοδικό στέκεται επίσης στη συμβολή του σοσιαλισμού στην εξέλιξη των κοινωνιών και την προσπάθεια του καπιταλισμού να ανακόψει αυτή την πορεία, αναδημοσιεύοντας κείμενο του Γιάννη Ιμβριώτη σχετικά με την πολύκροτη υπόθεση της καταδίκης δύο συγγραφέων στη Σοβιετική Ένωση, των Σινιάφσκι και Ντάνιελ, επειδή μέσα από τον έργο τους αμαύρωσαν την εικόνα της χώρας. Παρότι όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο ο Ιμβριώτης θα πάρει θέση εναντίον της καταδίκης τους, λαμβάνει ως

¹⁴⁴⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 97-98, έτος Θ', τόμος ΙΖ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1963 (Δήμος Μέξης, «Η ελευθεροτυπία και το έγκλημα της περιωβρίσεως της Αρχής», σ. 82).

¹⁴⁴⁸ Παρά την όποια «διακριτική» κριτική στο σταλινισμό, συντελεστές της *Επιθεώρησης Τέχνης* όπως ο Δημήτρης Ραντόπουλος παραδέχονταν: «Δεν αγγίσαμε καν τα αριστερά περιοδικά που υπέβαλλαν σε κριτική το σταλινισμό, όπως το *Socialisme ou barbarie* των Καστοριάδη, Λεφόρ κα.». Μανόλης Λαμπρίδης, «Η *Επιθεώρηση Τέχνης* και η σχέση μου με αυτήν», *Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 278.

¹⁴⁴⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 141, έτος ΙΒ', τόμος ΚΔ', Σεπτέμβριος 1966 (Τάσος Λειβαδίτης, «Η ποίηση της ήττας- Ένα θέμα για διερεύνηση», σ. 134).

¹⁴⁵⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 141, έτος ΙΒ', τόμος ΚΔ', Σεπτέμβριος 1966 (Τάσος Λειβαδίτης, «Η ποίηση της ήττας- Ένα θέμα για διερεύνηση», σ. 134).

αφορμή το γεγονός για να αναφέρει ότι οι σοσιαλιστικές χώρες βρίσκονται στη δεδομένη φάση στο υψηλότερο σημείο «πνευματικής και πολιτιστικής ανόδου» όπου έχει βρεθεί ποτέ η ανθρωπότητα και λογικό είναι η σοβιετική κοινωνία να θέλει να προασπιστεί και να διαφυλάξει αυτή την κατάκτηση¹⁴⁵¹. Ενώσω ο αντικομμουνισμός, συνεχίζει ο Ιμβριώτης, παρέχει το «ιδεολογικό βάθρο» για τις σφαγές στο Βιετνάμ και τις επιθέσεις εναντίον ολόκληρης της ανθρωπότητας, είναι επόμενο η σοβιετική πλευρά να επιδεικνύει αυξημένη ευαισθησία απέναντι σε οτιδήποτε διαστρεβλώνει την εικόνα της σοβιετικής κοινωνίας.

Ο Μανώλης Φουρτούνης θεωρεί από την πλευρά του ότι η σοβιετική κοινωνία, παρά τις δυνάμεις δημιουργίας και ανανέωσης που δρουν στο εσωτερικό της, ιδίως μετά το 20^ο συνέδριο, συνεχίζει να διέπεται από κάποιες «σχηματικότητες» της σταλινικής περιόδου. Οι παράγοντες αυτοί αναστέλλουν προσωρινά την πορεία προς «την κατάκτηση μιας κουλτούρας, πιο σύμφωνης με τα ανθρωπιστικά ιδανικά του σοσιαλισμού»¹⁴⁵². Επί της ουσίας όμως «σήμερα το σοσιαλιστικό σύστημα είναι πανίσχυρο», σύμφωνα με τον Φουρτούνη και οι όποιες πρακτικές προέρχονται από το σταλινικό παρελθόν το μόνο που κάνουν είναι να εμποδίζουν «να λάμψει όσο πρέπει η ιδεολογική και πνευματική υπεροπλία, που προσφέρει η βάση της μαρξιστικής θεωρίας»¹⁴⁵³.

Ο Μάρκος Αυγέρης από την άλλη, αναφέρεται στις αρχές του 1966, στη σημασία που έχει η «γόνιμη προσαρμογή προς τις συνθήκες του τόπου και του χρόνου» και η δυνατότητα των αριστερών κινημάτων να αποκτούν αυτονομία ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες κάθε χώρας¹⁴⁵⁴. Μιλάει επίσης για ένα «πολυκεντρισμό» που πρέπει να

¹⁴⁵¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 133-134, έτος IB', τόμος ΚΓ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1966 (Γιάννης Ιμβριώτης, «Η πνευματική ελευθερία και η αριστερά», σ. 36). Το επιχείρημα που εκφράζεται εδώ για προστασία του ρωσικού πολιτισμού έναντι των αρνητικών επιρροών υπήρξε κομμάτι της εκστρατείας ενάντια στην εξιδανίκευση της Δύσης που εγκαινίασε τον πολιτιστικό ψυχρό πόλεμο από σοβιετικής πλευράς και συνδέθηκε άμεσα με τον ζντανοφισμό και την επίσημη σοβιετική αντίληψη «του άλλου». Βλ. Despina Papadimitriou, «Establishing the cultural identity of the west in the early Cold War: A conceptual approach» στο *Historein*, ό.π., σ. 75.

¹⁴⁵² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 136, έτος IB', τόμος ΚΓ', Απρίλιος 1966 (Μανώλης Φουρτούνης, «Περί ελευθερίας συνέχεια», στήλη: Το χρονικό της πνευματικής ζωής, σ. 422).

¹⁴⁵³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 136, έτος IB', τόμος ΚΓ', Απρίλιος 1966 (Μανώλης Φουρτούνης, «Περί ελευθερίας συνέχεια», στήλη: Το χρονικό της πνευματικής ζωής, σ. 423).

¹⁴⁵⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 133-134, έτος IB', τόμος ΙΓ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1966 («Το παρόν, το παρελθόν και το μέλλον- Μια συνέντευξη με τον Μάρκο Αυγέρη», σ. 54).

υπάρχει τόσο σε σχέση με το βασικό κέντρο της κάθε χώρας όσο και σε σχέση με το παγκόσμιο κίνημα. Η απαραίτητη «ελαστικότητα» του σοσιαλισμού και η ανοχή της διαφορετικότητας, η οποία είναι, όπως αναφέρει, κυρίαρχη στις τελευταίες συζητήσεις των μαρξιστών διεθνώς, συνάδει με την αποφυγή ενός νέου πολέμου αλλά και με τη διατήρηση της συνοχής στο σοσιαλιστικό στρατόπεδο. Όλη αυτή η συζήτηση κατά τη γνώμη του Αυγέρη, αν και από πολλούς θεωρείται νέα, επί της ουσίας συμφωνεί με τη διαλεκτική του μαρξισμού-λενινισμού.

Ο Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος επαναφέρει τη συζήτηση στο θέμα του σταλινισμού και του τρόπου που αλλοίωσε τα σοσιαλιστικά ιδεώδη, εστιάζοντας στο πρόβλημα σκοπού-μέσων, όπως το έθεσε ο μαρξισμός. Όπως εξηγεί, ο «σκοπός δεν αγιάζει τα μέσα», αλλά αντιθέτως μπορεί να καταστραφεί από αυτά. Πάνω σε αυτή τη βάση, ο Λυκιαρδόπουλος αντιπαραθέτει τον μαρξισμό στις υπόλοιπες πολιτικές φιλοσοφίες, όπως ο φιλελευθερισμός που τον χαρακτηρίζει «υποκρισία και αγυρτεία πανεπιστημιακού επιπέδου»:

«[...] οι υπόλοιπες πολιτικές φιλοσοφίες που έχουν αναλάβει την υπεράσπιση μιας αμαρτωλής πραγματικότητας, επιλέγουν είτε μια ιδεαλιστικά ηθικολογική βάση που οι τελευταίες μεταμορφώσεις του καπιταλισμού απογυμνώνουν ως υποκρισία και αγυρτεία πανεπιστημιακού επιπέδου(φιλελευθερισμός), είτε υιοθετούν την μακιαβελική εκδοχή (φασισμός κλπ.)»¹⁴⁵⁵.

Συνολικά οι θέσεις και τα κείμενα μαρξιστικής ορθοδοξίας και ετεροδοξίας συνυπάρχουν καθόλη τη διάρκεια έκδοσης του περιοδικού και αποτυπώνουν την ευρύτερη ανησυχία της αριστεράς της περιόδου γύρω από θέματα ιδεολογικής «σταθερότητας»¹⁴⁵⁶. Ωστόσο κατά τη δεκαετία του 1960 που εξετάζουμε, η οποία ουσιαστικά αποτελεί τη

¹⁴⁵⁵ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 126, έτος ΙΑ', τόμος ΚΑ', Ιούνιος 1965 (Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, «Ο σκοπός και τα μέσα στην ιστορία», σ. 501).

¹⁴⁵⁶ Το περιοδικό *Κριτική* δημοσιεύει επίσης αντίστοιχες συζητήσεις. Χαρακτηριστικό, μεταξύ άλλων, είναι κείμενο του Βύρωνα Λεοντάρη στο οποίο καταγράφονται οι αρνητικές συνέπειες της απομάκρυνσης από τις ιδεολογίες: «Διαπιστώνουμε περισσότερο έναν ανομολόγητο πόθο για “αποδέσμευση” από τις ιδεολογίες και τις υποχρεώσεις απέναντι στον άνθρωπο [...] σημειώνεται πραγματικά ένα είδος «αποξένωσης» των μαζών από τις ιδέες που οφείλεται όχι σε εσωτερική χρεοκοπία των ιδεών αυτών αλλά σε εξωτερικούς όρους και δυσκολίες της μεταβατική ιστορικής φάσης που διανύει η ανθρωπότητα». Βλ. *Κριτική*, Ιανουάριος-Απρίλιος 1960, τ. 7-8 (Βύρων Λεοντάρης, «Ιδεολογικοί προσανατολισμοί της μεταπολεμικής ελληνικής ποιήσης»).

δεύτερη περίοδο έκδοσης του περιοδικού, αν και οι περισσότεροι αναλυτές αναφέρουν ότι τα «αιρετικά» κείμενα αυξάνουν, η διστακτικότητα στην άρθρωση ανανεωτικού λόγου παραμένει, μεταξύ άλλων λόγω των αυταρχικών παρεμβάσεων του κόμματος που είχαν επανειλημμένα «επαναφέρει στην τάξη» τους συντελεστές του περιοδικού¹⁴⁵⁷. Σε κάθε περίπτωση, όσο εμπεδώνεται το μετασταλινικό άνοιγμα του αριστερού λόγου προς περισσότερο «φιλελεύθερες» κατευθύνσεις, τόσο οι συντελεστές του περιοδικού ενσωματώνουν στο λόγο τους στοιχεία αυτού του ανοίγματος, αποτυπώνοντας τη διάθεση ιδεολογικής ανανέωσης και υπέρβασης του δογματισμού.

11.4 Η Επιθεώρηση Τέχνης μιλάει για ελευθερία, δημοκρατία και ειρήνη

Η *Επιθεώρηση Τέχνης* πραγματεύεται επιπροσθέτως βασικές έννοιες όπως η ελευθερία, η δημοκρατία, η ειρήνη και η δικαιοσύνη ξεκινώντας από την διαπίστωση ότι οι έννοιες αυτές που θα έπρεπε να αποτελούν πυλώνα των σύγχρονων κοινωνιών, παρουσιάζονται να είναι συγκεχυμένες και νεφελώδεις και έχουν χάσει τη σημασία τους¹⁴⁵⁸. Σημειώνεται ότι και στα τρία περιοδικά της μελέτης υπάρχει διαφορετικά διατυπωμένη η συγκεκριμένη

¹⁴⁵⁷ Ο Δημήτρης Ραυτόπουλος θεωρεί ότι η κομματική επέμβαση του 1959 (λόγω της δημοσίευσης του θεωρούμενου ως «αντισοβιετικού» διηγήματος του Γκράνιν), που εγκαινίασε τη δεύτερη περίοδο έκδοσης του περιοδικού είχε ως στόχο «να εξουδετερώσει την εισαγωγή αναθεωρητισμού από την Πολωνία, είτε πυκνότερα από την Ιταλία», την άποψη περί ελευθερίας στην καλλιτεχνική δημιουργία κ.ά. Αναφέρει χαρακτηριστικά: «[...] ό,τι αποτελούσε ως τότε, την φυσιογνωμία του περιοδικού και την ιδιαιτερότητά του ανάμεσα στα πνευματικά όργανα της αριστεράς παύει απότομα και η ΕΤ γίνεται ένα στρατευμένο περιοδικό ρουτίνας, ευθυγραμμισμένο και μονολιθικό, στη γενεαλογία των πατερικών *Πρωτοπόρων*, *Νέων Πρωτοπόρων*, *Ελεύθερων Γραμμάτων*, πιο πίσω κι από την *Αναγέννηση* του Δ. Γληνού. Ο προσανατολισμός του, από τον αναθεωρητισμό του *Contemporaneo* και του Ινστιτούτου Γκράμσι, μετατοπίζεται με πρότυπο τώρα μάλλον τα *Lettres Francaises* (επίλογή που εξαντλούσε πια την τόλμη των «προοδευτικών» στην ηγεσία της ΕΔΑ και του Μίμη Δεσποτίδη), όπου αρκούντως ρηξικέλευθα νέα θεωρούνται τα βερμπαλιστικά ψευτο-ανοίγματα και οι ελευθεριότητες Αραγκόν ή Γιεφτουσένκο ή ο πολιτικός Σαρτρ στις πιο σοβιετόφιλες εκδηλώσεις του». Ωστόσο σημειώνει ότι υπήρξε αντίσταση σε αυτή την «κατάπτωση», αφού για παράδειγμα οι κριτικές στήλες του περιοδικού συνέχισαν να είναι ανεξάρτητες και έγιναν ακόμη πιο τολμηρές. Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Εξέγερσή και νομιμότητα στην Επιθεώρηση Τέχνης», *Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 287-288.

¹⁴⁵⁸ Κατά μία προσέγγιση η απώλεια του νοήματος αυτών των εννοιών διαχωρίζεται από το «πνεύμα» που τις χαρακτηρίζει που παραμένει αισθητό: «Παρότι έννοιες όπως η Δημοκρατία, η Ελευθερία και η Δικαιοσύνη αντιπροσωπεύουν βασικές αρχές που υπάρχουν στη Φύση[...] με την πάροδο των χρόνων το ακριβές νόημα αυτών των εννοιών μπορεί να χάνεται ενώ το πνεύμα που χαρακτηρίζει αυτές τις έννοιες παραμένει. Αυτό το πνεύμα συνήθως μπορεί να γίνει αισθητό ενώ το νόημα έχει χαθεί». Βλ. Stephen M. Fain, Judith J. Slater, David M. Callejo-Pérez, *Educating for Democracy in a Changing World: Understanding Freedom in Contemporary America*, Peter Lang Publishing, Νέα Υόρκη, 2007, σ. 5.

θέση, θεωρούν δηλαδή ότι γίνεται χρήση των εννοιών κατά το δοκούν από διαφορετικούς φορείς και αρχές με τρόπο που να μην γίνεται σεβαστή η πραγματική σημασία των εννοιών¹⁴⁵⁹. Ενόσω όμως διατυπώνουν από κοινού την παραπάνω θέση ταυτόχρονα κάνουν αυτό το οποίο καταγγέλλουν: οικειοποιούνται δηλαδή την έννοια ως χαρακτηριστική του πολιτικού ή ιδεολογικού χώρου που το καθένα εκπροσωπεί και ως αντίθετη του αντίπαλου ιδεολογικού χώρου. Έτσι, επί παραδείγματι, για τη *Νέα Εστία* η ελευθερία και η δημοκρατία δείχνουν να είναι συνδεδεμένες με τον συντηρητικό χώρο και παντελώς ξένες προς τον αριστερό χώρο, ενώ για την *Επιθεώρηση Τέχνης* το αντίθετο¹⁴⁶⁰. Οι συντελεστές του αριστερού περιοδικού έθεσαν σαν στόχο την προβολή των ιδανικών της ειρήνης και της δημοκρατίας μέσα από το πρίσμα της μαρξιστικής ιδεολογίας¹⁴⁶¹. Εξάλλου, ήδη από την αρχή της έκδοσης η προάσπιση των «πνευματικών και άλλων ελευθεριών», καθώς και των ιδανικών της «Ειρήνης, Εθνικής Ανεξαρτησίας και της Δημοκρατίας» είχαν συγκαταλεγεί στις διακηρυκτικές αρχές του περιοδικού¹⁴⁶². Ο Φίλιππος Ηλιού σημειώνει ότι στην περίπτωση της *Επιθεώρησης Τέχνης* ο αγώνας για την ελευθερία είχε μία ακόμη διάσταση που ήταν η απελευθέρωση από τους «εσωτερικούς καταναγκασμούς», υπήρχε δηλαδή ένα μέτωπο με το αυταρχικό κράτος και ένα με τους περιορισμούς του ίδιου του κινήματος¹⁴⁶³.

Επιστρέφοντας στα σχετικά κείμενα της *Επιθεώρησης Τέχνης*, το περιοδικό διαμαρτύρεται ότι η εξουσία επικαλείται την δημοκρατία, την ελευθερία και την πρόοδο, την ίδια ώρα που κάνει ό,τι μπορεί για να τις υπονομεύσει. Στην ουσία τους δηλαδή

¹⁴⁵⁹ Η Δέσποινα Παπαδημητρίου αναφέρεται στην πολυσημία των εννοιών διευκρινίζοντας ότι οι έννοιες αποκτούν νόημα μέσα σε μια συγκεκριμένη «ιστορικότητα», επομένως δεν είναι «λογικά, αλλά ιστορικά αναγκαίες». Για περισσότερα βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, ό.π., σ. 22.

¹⁴⁶⁰ Ο Δημήτρης Ραυτόπουλος εξηγεί ότι η ελευθερία και η δημοκρατία ήταν ουτοπικές στις μετεμφυλιακές συνθήκες τόσο από τη δεξιά όσο και από την αριστερή πλευρά: «Το δεξιό μισό μονοπωλούσε τη δημοκρατία και τα αγαθά, με αποκλεισμό του αριστερού, το οποίο αντιμετώπιζε ολοκληρωτικά. Το αριστερό μισό διεκδικούσε τη δημοκρατία μόνο για να έχει τη δυνατότητα να την ανατρέψει με την άνεσή του[...]» Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Επιθεώρηση (στρατευμένης) Τέχνης», περιοδικό *Μανδραγόρας*, σελ. 126.

¹⁴⁶¹ Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη..., Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης (1954-1967)*, ό.π., σ. 68.

¹⁴⁶² Κώστας Κρεμμύδας, «Μια πρώτη προσέγγιση ή άλλως πίναξ ημιτελής περί Επιθεωρήσεως Τέχνης», περιοδικό *Μανδραγόρας*, ό.π., σελ. 112.

¹⁴⁶³ Φίλιππος Ηλιού, «Το πολιτικό πλαίσιο της “Επιθεώρησης Τέχνης”», περιοδικό *Τα Ιστορικά*, ό.π., σελ. 168.

έννοιες όπως οι παραπάνω, σύμφωνα με την *Επιθεώρηση Τέχνης*, είναι εκ διαμέτρου αντίθετες και εχθρικές απέναντι στους «κυρίους», σε όλους αυτούς δηλαδή που κατέχουν δύναμη, πλούτο, προνόμια και κυβερνούν πάντα με κριτήριο το ίδιον όφελος. «Δεν υπάρχει ίδια ελευθερία για όλους χωρίς σχετική οικονομική ισότητα για όλους, χωρίς κατανομή των αγαθών σχετικά ισόμερη για όλους», εξηγεί το περιοδικό επικαλούμενο τον Μάρκο Αυγέρη¹⁴⁶⁴. Το περιοδικό εντοπίζει με άλλα λόγια την αναντιστοιχία ανάμεσα στην ουσιαστική ελευθερία που θα προέκυπτε από μια δομική διαδικασία κοινωνικής και πολιτισμικής ανασυγκρότησης από την προσπάθεια επίτευξης της ελευθερίας με τη μορφή πολιτικού αποτελέσματος. Ακόμη και η συνεπέστερη προσπάθεια επίτευξης μιας τέτοιας μορφής ελευθερίας θα προσέκρουε, όπως και συνέβη, στη δεδομένη θεσμική ανομία που συνέχιζε απρόσκοπτα την πορεία της τη δεκαετία του 1960 και στη δράση των κατεστημένων δυνάμεων με τις οποίες δεν υπήρξε καμία αναμέτρηση¹⁴⁶⁵.

Στην έννοια της ελευθερίας αναφέρεται πιο αναλυτικά άρθρο του Δήμου Μέξη που επισημαίνει ότι το πρόβλημα, όπως το χαρακτηρίζει, της ελευθερίας τέθηκε με πρακτικό τρόπο το 1789 από την αστική τάξη και τους θεωρητικούς της εποχής¹⁴⁶⁶. Αυτό που διαπιστώθηκε είναι ότι το συγκεκριμένο πρόβλημα έγκειται στην «αποδόσμευση» των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνίας σε κάθε φάση που η τεχνική προκαλεί μεγάλες αλλαγές στις «παραγωγικές σχέσεις» των ανθρώπων. Όπως συμπληρώνει ο Μέξης, η ελευθερία είτε αναφερόμαστε σε άτομα, σε κοινωνικές τάξεις, είτε σε λαούς και εθνότητες καταλήγει, σε όλες τις τις μορφές, σ' ένα κεντρικό αίτημα που αφορά στην ίδια την ύπαρξη του κοινωνικού ανθρώπου, ανεξαρτήτως εποχής, συνθηκών ή καθεστώτος.

Στη συνέχεια της σκέψης του ο γράφων, πηγαίνοντας ακόμη πιο πίσω, συνδέει το πρόβλημα της ελευθερίας με τη γένεση της ατομικής ιδιοκτησίας που «έσπασε την ενότητα της ανθρώπινης σκέψης μέσα στους νέους όρους ζωής». Εν συνεχεία η έννοια της

¹⁴⁶⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 133-134, έτος ΙΒ', τόμος ΚΓ', Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1966 («Μικρό απάνθισμα από τα Άπαντα του Αυγέρη – Δημοκρατία και Ελευθερία», σ. 68).

¹⁴⁶⁵ Ευαγγελία Καλεράντε, «Το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο: Η νεωτερική πρόταση της κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου και τα συστήματα των κλειστών ομαδοποιήσεων σε ένα ανοιχτό σύστημα παιδείας», στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 402.

¹⁴⁶⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 137-138, έτος ΙΒ', τόμος ΚΓ', Μάιος - Ιούνιος 1966 («Γύρω από το πρόβλημα της Ελευθερίας», σ. 487).

ελευθερίας μετεξελίσσεται με βάση την κεντρική διαδικασία εξέλιξης της ανθρώπινης κοινωνίας που είναι η πάλη των κοινωνικών τάξεων με τα αντίθετα μεταξύ τους συμφέροντα.

Ο Μανώλης Φουρτούνης θέτει το ζήτημα των «ορίων και των δυνατοτήτων της ελευθερίας στην επαναστατική πρακτική», παραδεχόμενος ότι στην ουσία είναι ουτοπία η ιδέα της «απεριόριστης ελευθερίας» σ' έναν «βαθιά διαιρεμένο και αντιμαχόμενο κόσμο». Θεωρεί μάλιστα δεδομένο ότι στο σοσιαλιστικό στρατόπεδο υπάρχουν «αντινομίες ανάμεσα στους σκοπούς που επιδιώκει και τα μέσα που χρησιμοποιεί για να τους κατακτήσει», ιδίως όταν μαστίζεται από έντονες αντιθέσεις στο εσωτερικό του¹⁴⁶⁷.

Σε σχέση με την ειρήνη, η *Επιθεώρηση Τέχνης* τονίζει ότι είναι το «μέγα καλό και πρώτο» που λείπει από την ανθρωπότητα. Στη δεδομένη φάση η ειρήνη δε θα μπορέσει να επιτευχθεί αν ο άνθρωπος δεν «πολεμήσει τα κατάλοιπα του ψυχρού πολέμου» και δεν προωθήσει την ιδέα της συμφιλίωσης της ανθρωπότητας. Ωστόσο η ειρήνη θα παραμείνει ευσεβής πόθος αν από τη μία υποκριτικά καταδικάζουμε τον φιλοναζισμό και τον αντιεβραϊσμό και από την άλλη εξυμνούμε φιλοναζιστικές δυνάμεις ή «ρίχνουμε στα μουντρούμια» εκείνους που κατάφεραν πλήγματα στον ναζισμό. Με τον τρόπο αυτό, τονίζει η *Επιθεώρηση Τέχνης*, «ξαναβγαίνει από το τάφο» ο αγκυλωτός σταυρός και απειλεί τα μεγαλύτερα επιτεύγματα της ανθρωπότητας: την ανθρωπιά, τον πολιτισμό, την ειρήνη και το πνεύμα¹⁴⁶⁸.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης ο ορισμός που υιοθετεί το περιοδικό σε σχέση με το δίκαιο:

«Αποτελεί ενότητα, είναι αναπόσπαστο με την κοινωνική εξουσία, το κράτος, γιατί έτσι και μόνο είναι δίκαιο, δηλαδή κανόνας κοινωνικά εξαναγκαστός και μπορεί να στερεώνει, να επικυρώνει και να ρυθμίζει τις κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων και των αντιθεσέων τους, που πηγάζουν απ' αυτές, σχέσεις που διαμορφώνει η κάθε φορά οικονομική συγκρότηση της κοινωνίας και αποτελούν το περιεχόμενό του (δίκαιο δουλοκτητικό, φεουδαρχικό, αστικό)»¹⁴⁶⁹.

¹⁴⁶⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 136, έτος ΙΒ', τόμος ΚΓ', Απρίλιος 1966 (Μανώλης Φουρτούνης, «Περί ελευθερίας συνέχεια», στήλη: Το χρονικό της πνευματικής ζωής, σ. 422).

¹⁴⁶⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 61, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Ιανουάριος 1960 («Από μήνα σε μήνα», στήλη: Λόγοι κι αντίλογοι, σ. 76).

¹⁴⁶⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 87-88, έτος Η', τόμος ΙΕ', Μάρτιος-Απρίλιος 1962 («Ιδεολογική επιτομή της νομοθεσίας της Εθνικής Αντίστασης», σ. 366).

Τον παρακάτω ορισμό συνοδεύει η διαπίστωση ότι κάθε νομοθεσία και θεσμός που έχει αποτυπώσει τις «προοδευτικές στιγμές» της ελληνικής ιστορίας αποτελεί αξία του ελληνικού πολιτισμού. Έτσι το δίκαιο, που υποστηρίζει το οικοδόμημα της δικαιοσύνης, συσχετίζεται με την αριστερή ανάγνωση της ελληνικής ιστορίας.

Συνολικά, στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, όπως και στα υπόλοιπα περιοδικά της μελέτης, εμφανίζονται ως θετικές έννοιες, η ειρήνη, η δικαιοσύνη, η δημοκρατία, αλλά και η ελευθερία, παρότι κάποια από τα κείμενα του περιοδικού συνηγορούν ως ένα βαθμό με την άποψη ότι αναλόγως με την τακτική του κάθε στρατοπέδου και τη φάση του ψυχρού πολέμου, υπήρχε ένα είδος «μοιράσματος» των παραπάνω εννοιών ανάμεσα στο ανατολικό και το δυτικό στρατόπεδο. Για παράδειγμα, θεωρητικοί όπως ο E. P. Thompson σημειώνουν ότι στο πλαίσιο του ψυχρού πολέμου υπήρξε κάποιο σημείο όπου έγινε αυτό το μοίρασμα ανάμεσα στην έννοια της ελευθερίας και της ειρήνης, για το οποίο έγινε λόγος και προηγουμένως¹⁴⁷⁰. Σύμφωνα με αυτή την οπτική, οι ΗΠΑ ήρθαν πιο κοντά στην ελευθερία και η Σοβιετική Ένωση στην ειρήνη¹⁴⁷¹, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι δύο υπερδυνάμεις απεμπόλησαν το δικαίωμα τους να χρησιμοποιούν και κατά περιπτώσεις να οικειοποιούνται και τους δύο όρους.

11.5 Η σχέση με τον ανθρωπισμό

Η *Επιθεώρηση Τέχνης* αναφέρεται επανειλημμένα στην ουμανιστική της κατεύθυνση, συντασσόμενη με την ευρύτερη προσπάθεια του μαρξιστικού λόγου μεταπολεμικά να

¹⁴⁷⁰ Βλ. παραπάνω σελ. 89 και σελ. 315, υποσημείωση 930.

¹⁴⁷¹ Κατά τα τέλη της δεκαετίας του '50, η «ειρηνική συνύπαρξη» συνδυασμένη με την λογική της σύγκρουσης με φόντο την αποαποικιοποίηση του τρίτου κόσμου, υπήρξε βασικό χαρακτηριστικό της μεταστροφής της σοβιετικής πολιτικής προς την κατεύθυνση της ιδεολογικής διαμάχης. Βλ. Luc van Dongen, Stéphanie Roulin, Giles Scott-Smiths (επιμ.), *Transnational Anti-Communism and the Cold War, Agents, Activities, and Networks*, ό.π., σελ. 6.

συνδεθεί με τον ουμανισμό¹⁴⁷²- παρά τις διακυμάνσεις που γνώρισε αυτή η τάση¹⁴⁷³. Το περιοδικό συνεχίζει να προασπίζεται κατά τη δεκαετία του 1960 τα ιδεώδη του ουμανισμού, αν και όχι πάντα με ρητή αναφορά στον όρο. Ενδεικτικά, στις αρχές της δεκαετίας η *Επιθεώρηση Τέχνης* σημειώνει ότι οι στήλες της είναι ανοιχτές προκειμένου να εκφραστεί κάθε ανησυχία και προβληματισμός που είναι τοποθετημένος στη βάση του «ενεργού ουμανισμού», ενώ αποστρέφεται τις «αντιανθρωπιστικές τάσεις»¹⁴⁷⁴. Όπως αναφέρει αλλού το περιοδικό, η ιδέα του «σοσιαλιστικού ουμανισμού» είναι κυρίαρχη στον σοβιετικό κόσμο και σε συνδυασμό με την «κοινωνική δημοκρατία» και τα επιτεύγματα του σοβιετικού πολιτισμού αποδεικνύει την υπεροχή του σοσιαλιστικού κόσμου¹⁴⁷⁵.

¹⁴⁷² Ο σοσιαλισμός μεταπολεμικά είχε θέσει ως «ύψιστους στόχους» του τον άνθρωπο, την ελευθερία και την ολοκλήρωσή του. Στη βάση αυτής της αντίληψης οι σοβιετικοί και κατ' επέκταση οι κομμουνιστές «υπερβαίνοντας τον ταξικό τους ρόλο είχαν αυτοανακηρυχθεί κληρονόμοι του αστικού ουμανισμού». Πάντως ο ουμανισμός συνέχιζε να είναι αντικείμενο διεκδίκησης και από άλλους ιδεολογικούς χώρους. Θεολόγοι (για παράδειγμα οι ιησουίτες Pierre R. Bigo, Henri de Lubac), νεοκαντιανοί (Ernst Cassirer κα), υπαρξιστές και περσοναλιστές (Martin Heidegger, Merleau-Ponty, Jean-Paul Sartre, Martin Buber, Gabriel Marcel), μαρξιστές (Lukacs, Garaudy, Lefebvre), γιουγκοσλάβοι θεωρητικοί της Λίγκας των Κομμουνιστών, αργότερα ο Erich Fromm, ο Adam Schaff, ο Κώστας Αζελός κα είχαν όλοι θεωρήσει τον ουμανισμό «ευρύτερο προνομιακό πεδίο ανάπτυξης και διάχυσης των ιδεών τους». Βλ. Γιώργος Πετρήs, *Επιθεώρηση Τέχνης, Τεχνοκριτικά Κείμενα 1953-1986*, ό.π., σελ. 61-62. Η διεκδίκηση της ουμανιστικής παράδοσης από τον μαρξισμό αποτυπωνόταν και σε άλλα έντυπα της Αριστεράς μεταπολεμικά, για παράδειγμα στην *Αυγή*. Ενδεικτικά, ο Μάρκος Αυγέρης ανέφερε το 1954 ότι ο ουμανισμός είναι μια αξία που προϋπήρχε των σημερινών καθεστώτων και η οποία πλήττεται από τη δράση του καπιταλισμού. Βλ. για παράδειγμα Μάρκος Αυγέρης, «Η εξέλιξη και ο ουμανισμός», *Η Αυγή*, 7/11/1954.

¹⁴⁷³ Ο Ευγένιος Ματθιόπουλος αναφέρεται στους λόγους που οδήγησαν σε «αποσιώπηση του ουμανισμού» στον μαρξιστικό λόγο μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1950, κάνοντας τον ανθρωπισμό «ν' απαλειφθεί από τις δεσπόζουσες ιδεολογικές συντεταγμένες της *Επιθεώρησης Τέχνης*». Όπως σημειώνει, μετά την πρώτη φάση αποσταλινοποίησης σημειώθηκε εκ νέου «ιδεολογική και πολιτική σκλήρυνση» της ΕΣΣΔ, ενώ οι κρίσεις σε Πολωνία και Ουγγαρία και ο αυταρχισμός με τον οποίο αντιμετωπίστηκαν δε μπορούσε να συμβαδίσει με τον ουμανισμό. Βλ. Γιώργος Πετρήs, *Επιθεώρηση Τέχνης, Τεχνοκριτικά Κείμενα 1953-1986*, ό.π., σελ. 65. Ο Δημήτρης Ραυτόπουλος, σε κάθε περίπτωση, σημειώνει ότι το «ουμανιστικό περιεχόμενο της μαρξιστικής ιδεολογίας, όπως το πιστεύαμε» ήταν το σταθερό ιδεολογικό κεφάλαιο της *Επιθεώρησης Τέχνης*. Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Αναθεώρηση Τέχνης, Η Επιθεώρηση Τέχνης και οι άνθρωποί της*, ό.π., σελ. 51.

¹⁴⁷⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 73-74, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1961 (Η Επιθεώρηση Τέχνης, «Στο κατώφλι του έβδομου χρόνου», σ. 1).

¹⁴⁷⁵ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 133-134, έτος ΙΒ', τόμος ΚΓ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1966 («Πνευματική ελευθερία και αντικομμουνισμός», στήλη: Σχόλια, σ. 113).

Η «απάνθρωπη σχέση προς τον άνθρωπο» που ήταν ένα από τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά του σταλινισμού¹⁴⁷⁶ αποτελεί, σύμφωνα με τον Βιττόριο Στράντα, στρέβλωση για τις κοινωνίες και συνεχίζει να υπάρχει με διάφορες μορφές¹⁴⁷⁷. Μία από τις πιο καταστροφικές επιδράσεις αυτής της τάσης ήταν εκείνη που εντοπίζεται στη σοβιετική λογοτεχνία επί Στάλιν, στην οποία ο άνθρωπος δεν υπήρχε παρά μόνο σαν σχήμα. «Αρνιόντουσαν στον άνθρωπο τον κόσμο των αισθημάτων του», αναφέρει χαρακτηριστικά ο Στράντα, ενώ το αίσθημα της συμπόνοιας είχε αντικατασταθεί από την «περηφάνεια, την έξαρση, τον ενθουσιασμό».¹⁴⁷⁸ Όπως επισημαίνεται στο σχετικό κείμενο, ακόμη και στη μετά Στάλιν εποχή η λογοτεχνία και ο πολιτισμός σε πολλές περιπτώσεις παραμένουν αποκομμένα από τον άνθρωπο. Για παράδειγμα, ο έπαινος των λογοτεχνών που κάνουν τον «απλό άνθρωπο» ήρωα τους είναι σημάδι σταλινικών επιβιώσεων, καθώς η λογική αυτή εμπεριέχει την ιεράρχηση του ανθρώπου και τη «λειτουργγοποίησή» του. Το ζητούμενο είναι, σε αντιδιαστολή με την προαναφερθείσα τάση, οι συγγραφείς να μιλούν για τον άνθρωπο ως άνθρωπο, χωρίς να συνυπολογίζουν τον «κοινωνικά χρήσιμο» ρόλο του. Κάπως έτσι περιγράφεται στο άρθρο η διεκδίκηση «ενός σοσιαλιστικού ουμανισμού που δεν τρέφεται με ειδυλλιακές ψευδαισθήσεις, με καλά αισθήματα, με παθητική ενόραση, αλλά είναι ένα γεγονός ενεργητικής αγάπης που μισεί το κακό και μάχεται με πάθος εναντίον του»¹⁴⁷⁹.

Ο Μιχαήλ Κουζνετσόφ ισχυρίζεται ότι η αποσταλινοποίηση έχει αρχίσει να αποδίδει καρπούς, αφού ο ανθρωπισμός που πράγματι έλειπε μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960 από την πνευματική ζωή της Σοβιετικής Ένωσης από το σημείο εκείνο αρχίζει να μπαίνει στο επίκεντρο και οι καλλιτέχνες καθώς και οι διανοούμενοι αρχίζουν να πραγματεύονται την μοίρα του ανθρώπου της «νέας κοινωνίας», τον ψυχικό του κόσμο

¹⁴⁷⁶ Στη διερεύνηση της σχέσης του σταλινισμού και του ίδιου του Στάλιν με τον ανθρωπισμό ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι προσωπικές μαρτυρίες κοντινών του ανθρώπων. Βλ. αναλυτικά στο Hiroaki Kuromiya, *Stalin, Profiles in Power*, Routledge, Νέα Υόρκη, 2013.

¹⁴⁷⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 124-125, έτος ΙΑ', τόμος ΚΑ', Απρίλιος-Μάιος 1965 (Βιττόριο Στράντα, «Το μέτρο της τεχνικής στο μέλλον του ανθρώπου», σ. 327).

¹⁴⁷⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 124-125, έτος ΙΑ', τόμος ΚΑ', Απρίλιος-Μάιος 1965 (Βιττόριο Στράντα, «Το μέτρο της τεχνικής στο μέλλον του ανθρώπου», σ. 326).

¹⁴⁷⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 124-125, έτος ΙΑ', τόμος ΚΑ', Απρίλιος-Μάιος 1965 (Βιττόριο Στράντα, «Το μέτρο της τεχνικής στο μέλλον του ανθρώπου», σ. 327).

και το στοιχείο της ατομικότητας¹⁴⁸⁰. Ως παράδειγμα αναφέρονται κάποια διηγήματα που υιοθετούν την τάση να εκφράζουν εκατομμύρια ανθρώπους μέσα από μια συγκεκριμένη ανθρώπινη ιστορία, η οποία παράλληλα παραμένει μοναδική όσο και ο άνθρωπος που πρωταγωνιστεί σε αυτήν.

Σύμφωνα με το περιοδικό, ο ολοκληρωτισμός συνθλίβει τον ανθρωπισμό. Η θέση αυτή, συνδυαζόμενη με την αντίληψη περί ουμανιστικού χαρακτήρα της σοσιαλιστικής κοινωνίας συνεπάγεται ότι ο ολοκληρωτισμός δεν μπορεί να είναι ίδιον της σοσιαλιστικής κοινωνίας σε φυσιολογικές συνθήκες¹⁴⁸¹. Τη σχέση ανθρωπισμού-ολοκληρωτισμού μελετάει, για παράδειγμα, ο Δημήτρης Ραυτόπουλος αναφέροντάς ότι «ο ολοκληρωτισμός και όλοι οι απάνθρωποι μηχανισμοί που συνθλίβουν τον άνθρωπο» δεν είναι η αιτία, δηλαδή το ίδιο το κακό, αλλά το μέσο:

«Ο ολοκληρωτισμός, το κράτος-Τέραρ, εργάζεται για λογαριασμό κάποιων άνομων συμφερόντων, είναι η άμυνά τους, ο τρόμος τους. Αυτά τα άνομα συμφέροντα καθορίζουν το είδος, τη μορφή και τους στόχους του ολοκληρωτισμού, που είναι πάντα εναντίον κάποιων και υπέρ κάποιων άλλων[...]»¹⁴⁸².

Με άλλα λόγια ο Δημήτρης Ραυτόπουλος θεωρεί ότι τα «άνομα συμφέροντα» κινητοποιούν τον ολοκληρωτισμό¹⁴⁸³ και αυτός με τη σειρά του συνθλίβει τον άνθρωπο. Σύμφωνα με την Αιμιλία Καραλή, είναι εύλογο να υποθέσει κανείς ότι ο Ραυτόπουλος δεν αναφέρεται μόνο στους ολοκληρωτικούς κι απάνθρωπους μηχανισμούς του

¹⁴⁸⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 96, έτος Η', τόμος ΙΣΤ', Δεκέμβριος 1962 (Μιχαήλ Κουζνετσοφ, «Το καινούργιο στην σοβιετική λογοτεχνία», σ. 564).

¹⁴⁸¹ Το ιδεολόγημα που στηριζόταν στην ταύτιση του κομμουνισμού με τον ολοκληρωτισμό είχε ξεκινήσει από τη φιλελεύθερη Δύση κατά τη μεσοπολεμική περίοδο, ωστόσο παγιώθηκε κατά τα μεταπολεμικά χρόνια. Βασικό ρόλο σε αυτή την παγίωση διαδραμάτισε η πολιτισμική σύγκρουση του ανατολικού με τον δυτικό κόσμο. Ο τελευταίος «ευφυνώ» εμφάνισε μια εικόνα υποστήριξης όλων των μορφών καλλιτεχνικής έκφρασης που έρχεται σε σύγκρουση με τη «δογματική αισθητική» της ΕΣΣΔ. Βλ. Γιώργος Πετρή, *Επιθεώρηση Τέχνης, Τεχνοκριτικά Κείμενα 1953-1986*, ό.π., σελ. 23.

¹⁴⁸² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 137-138, έτος ΙΒ', τόμος ΚΓ', Μάιος-Ιούνιος 1966 (Δ. Ραυτόπουλος, «Αντώνη Σαμαράκη: Το λάθος», σ. 560).

¹⁴⁸³ Μιλώντας στο σημείο αυτό για ολοκληρωτισμό, το περιοδικό χρησιμοποιεί αντιστραμμένες πολλές από τις έννοιες και αντι-έννοιες που υιοθέτησε ο αντι-ολοκληρωτικός λόγος στη Δύση, παρότι ο «εχθρός» είναι διαφορετικός στις δύο περιπτώσεις. Έτσι η δημοκρατία, ο σεβασμός της ανθρώπινης άποψης, η ελευθερία του πνεύματος, της κριτικής σκέψης κ.ο.κ. είναι έννοιες που χρησιμοποιούν και τα δύο «στρατόπεδα» για τον αυτοπροσδιορισμό τους σε σχέση με τον «ολοκληρωτικό» εχθρό. Αναλυτικά για τις έννοιες και αντι-έννοιες του αντι-ολοκληρωτικού λόγου βλ. Despina Papadimitriou, «Establishing the cultural identity of the west in the early Cold War: A conceptual approach» στο *Historein*, ό.π., σ. 79.

καπιταλιστικού κράτους, αλλά και στην πολιτιστική επανάσταση της μαοϊκής Κίνας, καθώς και σε αυτούς που σχετίζονται με την καταδίκη των σοβιετικών συγγραφέων Σινιάφκσι και Ντάνιελ για τις απόψεις που εξέφρασαν¹⁴⁸⁴. Ο Δημήτρης Ραυτόπουλος έχει εξάλλου τοποθετήσει και σε άλλα κείμενα του υπό τη σκέπη του ολοκληρωτισμού τόσο την ανατολική όσο και τη δυτική εκδοχή του¹⁴⁸⁵, υπερασπιζόμενος την πρόθεση- που δεν έγινε πάντα πράξη- της *Επιθεώρησης Τέχνης* να υπερασπιστεί αδογμάτιστα την ελευθερία και την ανθρωπισμό.

11.6 Σύνοψη

Αυτό που μπορεί κανείς να παρατηρήσει, συνοψίζοντας, είναι ότι για πολλές από τις έννοιες που επεξεργάζεται η *Επιθεώρηση Τέχνης* υπάρχει ένα κοινά αποδεκτό πλαίσιο με τα περιοδικά που έχουν διαφορετικές ιδεολογικές αντιλήψεις και για άλλες υπάρχει διαφωνία ως προς τον ορισμό και το περιεχόμενό τους. Σε σχέση με την πρόοδο, για παράδειγμα, η *Επιθεώρηση Τέχνης* επισημαίνει ότι είναι μία απαραίτητη διαδικασία, υπό την προϋπόθεση ότι συντελείται με τον σωστό τρόπο. Όταν δηλαδή οι αλλαγές που συμβαίνουν στην κοινωνία, οι οποίες είναι αναπόφευκτες στο πλαίσιο των μεγάλων ιστορικών μεταβάσεων, γίνονται υπό την καθοδήγηση του πνευματικού ανθρώπου. Ο τελευταίος μπορεί να λέγεται «προοδευτικός», εφόσον καθοδηγεί τις μεγάλες αλλαγές με σεβασμό απέναντι στον άνθρωπο και τη ζωή. Το ίδιο μάλιστα το περιοδικό αυτοπροσδιορίζεται ως προοδευτικό, θεωρώντας ότι οι υπόλοιποι ιδεολογικοί χώροι χρησιμοποιούν συχνά καταχρηστικά τον όρο «πρόοδος» που κατά βάση προσιδιάζει στην αριστερά.

¹⁴⁸⁴ Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη..., Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης (1954-1967)*, ό.π., σ. 337.

¹⁴⁸⁵ Για παράδειγμα, αναφερόμενος στην προσωρινή ύφεση του ολοκληρωτισμού κατά την περίοδο εμφάνισης του περιοδικού, δίνει ως κορυφαία παραδείγματα αυτής το «ληξιαρχικό θάνατο του Σταλινισμού» αλλά και το επίσημο τέλος του Μακκαρθισμού στη Δύση(με τη μομφή κατά του Μακκάρθι στην αμερικανική Γερουσία το 1954). Ο ίδιος θεωρεί μάλιστα ότι και οι ίδιοι οι κομμουνιστές σε πολλές περιπτώσεις θεωρούσαν ότι το δίλημμα δεν ήταν ανάμεσα σε «δημοκρατία» και «ολοκληρωτισμό», αλλά ανάμεσα σε «καλό» και «κακό ολοκληρωτισμό», στηριζόμενοι στην ιδέα της «ορθολογικής τρομοκρατίας» που κατήγγειλε ο Καμύ στον *Επαναστατημένο Άνθρωπο*. Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Επιθεώρηση (στρατευμένης) Τέχνης», περιοδικό *Μανδραγόρας*, ό.π., σελ. 125&129.

Σε σχέση με τον παρελθοντισμό, η *Επιθεώρηση Τέχνης* μιλάει με απαξίωση για όσους ευαγγελίζονται την επιστροφή στην αρχαιότητα, καταδικάζοντας οτιδήποτε είναι «σημερινό» και «λαϊκό» την ίδια ώρα που ευνοούν το «ξένο» και το «ευρωπαϊκό». Από την άλλη, επισημαίνεται ότι στο παρελθόν μπορεί να βρει κανείς «γόνιμα σπέρματα» που μπορούν να μετουσιωθούν σε χρήσιμα εργαλεία για την αντιμετώπιση των σύγχρονων κοινωνικών ζητημάτων. Εξάλλου η «αρχαιολατρία», που υπήρξε προσφιλής τάση στο λόγο των ελλήνων διανοουμένων ανεξαρτήτως ιδεολογικής τοποθέτησης έκανε παροδικές εμφανίσεις και στον λόγο της *Επιθεώρησης Τέχνης*, ενώ κάποιες φορές οι «τωρινές αξίες» συνδέθηκαν με το παρελθόν υπό τη μορφή του λαϊκού πολιτισμού.

Όταν η συζήτηση στρέφεται στο έθνος, το περιοδικό τονίζει ότι ο ξένος παράγοντας συνεχίζει να απειλεί έντονα τον ελληνισμό και τα όπλα που έχουν στα χέρια τους οι Έλληνες προκειμένου να αντιμετωπίσουν αυτήν την κατάσταση είναι αξίες όπως η νεοελληνικότητα, ο λαϊκισμός, ο αντιδυναστισμός και ο αντιφεουδαρχισμός. Το περιοδικό μιλάει και για την αξία του να διέπεται από «ελληνικότητα» - την οποία ορίζει ως μια μερική άποψη στη γενική έννοια της εθνικότητας- οποιοδήποτε κοινωνικό ή πολιτιστικό πρόταγμα. Από την άλλη, καταδικάζει τον «εθνικιστικό υστερισμό» όσων ψευδώς χαρακτηρίζουν «ανθελληνικό» οτιδήποτε συμβάλλει στην αφύπνιση του ελληνικού λαού.

Παράλληλα, η *Επιθεώρηση Τέχνης* αναφέρεται στην εθνοφροσύνη ως τη δύναμη εκείνη που κρύβεται πίσω από όλες τις μεγάλες συμφορές για τον ελληνισμό τα τελευταία χρόνια, όπως οι αιματοχυσίες στην Κύπρο. Χαρακτηριστικά της εθνοφροσύνης παρουσιάζονται να είναι η εθνική υποτέλεια και ο αστυνομικός έλεγχος, ενώ εκδηλώνεται μέσα από πολλές «επαίσχυντες» πράξεις, μεταξύ των οποίων η απαγόρευση έργων και εντύπων που δεν βοηθούν τους σκοπούς της ή οι δηλώσεις «νομιμοφροσύνης και εθνοφροσύνης», όπως τις χαρακτηρίζει, που στοχεύουν να αποκλείσουν τους κομμουνιστές από τις κρατικές υπηρεσίες.

Συνολικά, στον περί έθνους λόγο της, η *Επιθεώρηση Τέχνης*, μιλάει υπέρ της «εθνικής ανεξαρτησίας», της προάσπισης του ελληνισμού, ενώ η ίδια αυτοχαρακτηρίζεται «ελληνοκεντρική», χωρίς να θεωρεί ότι υπάρχει κάποια σύγκρουση του εθνικού της λόγου με τον αριστερό προσανατολισμό της και την έννοια του διεθνισμού. Επίσης εκφράζει ένα

είδος «πολιτιστικού εθνικισμού», εξυμνώντας κατά περίπτωση πολιτισμικά επιτεύγματα των Ελλήνων, όπως η Ακρόπολη, ζητώντας την επιστροφή των μαρμάρων του Παρθενώνα κλπ. Ο λόγος αυτός μπορεί να έχει κατά περίπτωση κάποια κοινά με εκείνον της *Νέας Εστίας* και των *Εποχών*, ωστόσο συνολικά δε θυμίζει τον «συντηρητικό εθνικισμό» της πρώτης, με τις φυλετικές και ξενοφοβικές αναφορές, ενώ διαφοροποιείται αρκετά και από εκείνο των *Εποχών*, οι οποίες εκφράζουν ένα «φιλελεύθερο εθνικισμό», που έχει ως βάση του τις αρχές της ελευθερίας και της ισότητας των εθνών, αλλά δανείζεται στοιχεία κι από τον συντηρητικό εθνικό λόγο.

Αναφορικά με το ευρύτερο θέμα του αντικομμουνισμού, το περιοδικό επισημαίνει ότι, όσο ο σοσιαλισμός προβάλλει ως καθοριστικός παράγοντας στη διαμόρφωση του συστήματος παγκόσμιας ισχύος και στην ανάπτυξη των ανθρώπινων κοινωνιών, τόσο η αστική τάξη επιδίδεται σε έναν άνευ ορίων αγώνα ενάντια στον κομμουνισμό που καταργεί κάθε αρχή δημοκρατίας και δε διστάζει να προβαίνει ακόμη και σε απροσχημάτιστη βία. Τα χαρακτηριστικά αυτά του αντικομμουνιστικού αγώνα συσχετίζονται με τον κρίση του καπιταλισμού που με τη σειρά της οδηγεί στην κρίση των κοινωνικών και νομικών θεσμών.

Ενόσω ο αντικομμουνισμός οδηγεί σε τέτοιους δρόμους, σύμφωνα με την *Επιθεώρηση Τέχνης*, και καταλήγει σε αιματηρά γεγονότα ανά την υφήλιο όπως εκείνα που διαδραματίζονται στο Βιετνάμ, η άλλη πλευρά, δηλαδή η σοβιετική, προσπαθώντας να αμυνθεί απέναντι σε αυτή την κατάσταση και να διατηρήσει τα κεκτημένα της επιδεικνύει καμιά φορά υπερβάλλοντα ζήλο και αυξημένη ευαισθησία απέναντι σε οτιδήποτε διαστρεβλώνει την εικόνα της σοβιετικής κοινωνίας. Λέγοντας αυτά, η *Επιθεώρηση Τέχνης* προσπαθεί να δικαιολογήσει ορισμένες αυταρχικές συμπεριφορές του σοβιετικού καθεστώτος, όπως η βαριά καταδίκη «αντιφρονούντων» σοβιετικών συγγραφέων, συμπληρώνοντας ότι είναι λογικό για τις σοσιαλιστικές χώρες που βρίσκονται στο υψηλότερο σημείο «πνευματικής και πολιτιστικής ανόδου», να θέλουν να διαφυλάξουν αυτή τους την κατάκτηση. Πάντως παρά τις όποιες «παραφωνίες», όπως τονίζεται, στη Σοβιετική Ένωση η ελευθερία της έκφρασης, η πολυμορφία και η ευρύτητα των απόψεων και ο ανθρωποκεντρισμός είναι εμφανώς αυξημένα σε σχέση με την προ 20^{ου} συνεδρίου εποχή.

Πολλά είναι τα κείμενα που κάνουν ειδική μνεία στην ουσία και την εξέλιξη του μαρξισμού. Τα κείμενα αυτά άλλοτε ακολουθούν τον δρόμο της «μαρξιστικής ορθοδοξίας» και άλλοτε εκείνον της ετεροδοξίας, συμβαδίζοντας με τις ανανεωτικές τάσεις που σημειώθηκαν μετά το 1956. Κατά τη δεκαετία του 1960, που συμπίπτει με τη δεύτερη φάση έκδοσης του περιοδικού, από τη μία τα θεωρούμενα ως «αιρετικά» κείμενα αυξάνουν, στο πλαίσιο του συνεχιζόμενου αναπροσδιορισμού του αριστερού λόγου, από την άλλη όμως υπάρχουν αρκετές «υπαναχωρήσεις» που καθορίζονται από τις εγχώριες και διεθνείς εξελίξεις. Σε εσωτερικό επίπεδο, το περιοδικό δέχεται σειρά επιθέσεων από τους «ορθόδοξους μαρξιστές» για ιδεολογική ασυνέπεια, φιλελευθερισμό, αναθεωρητισμό κ.ά. Οι επιθέσεις αυτές, συχνά καταλήγουν σε ανοικτή κόντρα με την επίσημη ηγεσία της αριστεράς, που έχοντας τον έλεγχο του περιοδικού, δε διστάζει να καλεί σε απολογία τους συντάκτες της *Επιθεώρησης Τέχνης* για κείμενα και απόψεις που δε συμβαδίζουν με την κομματική γραμμή. Οι διεθνείς εξελίξεις, με τη συχνή «σκλήρυνση» της σοβιετικής ψυχροπολεμικής πολιτικής, επίσης μεταφέρονται στα κατά τόπους κομμουνιστικά κόμματα, ομοίως και στο ελληνικό που με τη σειρά του μεταφέρει την ανάλογη «πίεση» στα όργανα που έχει υπό τον έλεγχο του, μεταξύ των οποίων και η *Επιθεώρηση Τέχνης*.

Σε γενικές γραμμές, πάντως, κατά τη δεκαετία του 1960 δεν παύουν να συνυπάρχουν τα κείμενα που ζητούν να μη χαθεί η «μαρξιστική καθαρότητα» και συνδέουν την επιτυχία του εργατικού κινήματος με τον σεβασμό των καθιερωμένων αρχών του μαρξισμού-λενινισμού, με εκείνα που προτείνουν να εμπεδωθεί η διαδικασία επανατοποθέτησης πάνω στις αριστερές αρχές, σημειώνοντας ότι ο διάλογος είναι συστατικό στοιχείο του μαρξισμού. Σε σχέση με τον σταλινισμό, υπάρχει σταθερά μια «ήπια» κριτική και ομόφωνα υποστηρίζεται ότι η καταδίκη των σταλινικών μεθόδων που εγκαίνιασε το 20^ο συνέδριο του ΚΚΣΕ είχε θετικό αντίκτυπο στα κομμουνιστικά πράγματα. Ωστόσο, η κριτική απέναντι στον σταλινισμό, όπως ομολογεί εκ των υστέρων ο Δημήτρης Ραυτόπουλος, δεν άγγιξε την τόλμη και την οξύτητα της κριτικής άλλων αριστερών περιοδικών διεθνώς.

Μέσα από δημοσιεύσεις κειμένων ξένων διανοητών όπως οι Φίσερ, Γκαροντύ, Λούκατς, Αραγκόν κ.ά. αλλά και Ελλήνων όπως για παράδειγμα ο Μάρκος Αυγέρης, ο Γιάννης Ιμβριώτης ή ο Μανώλης Φουρτούνης το περιοδικό προσπαθεί να εξυπηρετήσει

παράλληλους και συχνά αντιφατικούς στόχους, θέλοντας να αποτυπώσει τις διεργασίες-πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές- που λαμβάνουν χώρα στην αριστερή σκέψη παγκοσμίως, να καταγράψει τις ανανεωτικές τάσεις και συγχρόνως να συνεχίσει να λειτουργεί ως μαρξιστική φωνή με συνεπή λόγο, ως επίσημο όργανο της ΕΔΑ και ως εκφραστής της ευρύτερης αριστερής διανόησης στην Ελλάδα.

Η θέση που κατέχουν στις σημερινές κοινωνίες έννοιες όπως η δημοκρατία, η ειρήνη και η ελευθερία είναι ένα ακόμη σημαντικό θέμα συζήτησης στην *Επιθεώρηση Τέχνης*. Σύμφωνα με το περιοδικό, οι θεμελιώδεις αυτές έννοιες εμφανίζονται πια συγκεχυμένες και κενές από το πραγματικό τους νόημα, αφού η εξουσία προσπαθεί να τις οικειοποιηθεί και να τις κάνει εργαλείο νομιμοποίησης της δράσης της, την ίδια ώρα που τις απαρνείται ολοκληρωτικά στην πράξη. Για παράδειγμα, υποστηρίζει η *Επιθεώρηση Τέχνης*, δεν μπορεί να υπάρξει ελευθερία χωρίς μια σχετική οικονομική ισότητα για όλους. Το πρόβλημα της ελευθερίας, συμπληρώνει σε άλλο κείμενο το περιοδικό, εμφανίζεται κάθε φορά στην ιστορία που η τεχνική φέρνει μεγάλες αλλαγές στις παραγωγικές σχέσεις των ανθρώπων. Η ελευθερία, σε κάθε περίπτωση, που προβάλλεται σταθερά ως ιδανικό και ως διεκδίκηση η οποία συνάδει με τους αριστερούς στόχους, δεν παρουσιάζεται πάντα ως πρακτική της σοβιετικής κοινωνίας τη δεδομένη στιγμή, γεγονός που αποτελεί, σύμφωνα με το περιοδικό, διάσταση ανάμεσα στους σκοπούς και τα μέσα. Η σοβιετική εξουσία, δηλαδή, εκδηλώνει συμπεριφορές καταπάτησης ελευθεριών, έχοντας όμως σα στόχο ένα πολιτικο-κοινωνικο-οικονομικό σύστημα το οποίο, με την εγκαθίδρυσή του, θα δημιουργήσει συνθήκες ελευθερίας. Από την άλλη, χαρακτηρίζεται αναληθής ο ισχυρισμός του δυτικού κόσμου ότι έχει κατακτήσει την ελευθερία, αφού είναι αδύνατο η τελευταία να πραγματωθεί μέσα στα καπιταλιστικά δεδομένα.

Το άλλο μεγάλο αγαθό που λείπει από την ανθρωπότητα είναι η ειρήνη, με βάση την *Επιθεώρηση Τέχνης*, αφού τα κατάλοιπα του ψυχρού πολέμου δεν επιτρέπουν να καρποφορήσει η ιδέα της συμφιλίωσης. Βασική αιτία αυτού παρουσιάζεται να είναι η υποκριτική καταδίκη του ναζισμού και του αντιεβραϊσμού από δυνάμεις που δρουν οι ίδιες ναζιστικά και θέλουν να διατηρούν τον κόσμο σε εμπόλεμη κατάσταση.

Επιπρόσθετα, βασικό μέλημα των ανθρώπινων κοινωνιών, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις τρέχουσες δυσκολίες, είναι να εστιάσουν στον ίδιο τον άνθρωπο. Το

μεγαλύτερο λάθος που μπορεί να κάνει η κοινωνία και ο πολιτισμός, επισημαίνει η *Επιθεώρηση Τέχνης*, είναι να καθιερώσει μια απάνθρωπη σχέση προς τον άνθρωπο, με τον τρόπο που το έκανε, για παράδειγμα, το σταλινικό καθεστώς. Στην παρούσα φάση, με βάση την αρθρογραφία του περιοδικού, στη Σοβιετική Ένωση αρχίζει ξανά ο άνθρωπος να μπαίνει σε πρώτο πλάνο και η μοίρα του, ο ψυχικός του κόσμος και η ατομικότητά του γίνονται κεντρικοί άξονες στη διαμόρφωση της νέας κοινωνίας. Το περιοδικό εν ολίγοις, συντάσσεται με την μεταπολεμική στροφή του μαρξιστικού λόγου προς τον ουμανισμό, και διατηρεί, τουλάχιστον ως ένα βαθμό, την ουμανιστική του κατεύθυνση κατά τη δεκαετία του 1960, παρά τις διακυμάνσεις που περνούσε η σχέση του ανθρωπισμού με το σοβιετικό καθεστώς την ίδια περίοδο. Ο ουμανισμός, αποτελεί εξάλλου, ένα ακόμη πεδίο σύγκλισης των *Εποχών*, της *Νέας Εστίας* και της *Επιθεώρησης Τέχνης*, που τοποθετούν όλες, συχνά καταχρηστικά και χωρίς επαρκή θεωρητική υποστήριξη, στο επίκεντρο του ιδεολογικού τους λόγου τον άνθρωπο.

Κεφάλαιο 12: Μια άλλη ανάγνωση του ιστορικού παρελθόντος

12.1 Η ιστορική ενότητα του ελληνικού έθνους

Μια αρχική παρατήρηση πάνω στις ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του περιοδικού, είναι ότι δεσπόζει συχνά αυτό που ο Βαγγέλης Καραμανωλάκης, αποκαλεί «επικαιροποίηση», η τάση δηλαδή να συνδέονται οι κατηγορίες του παρόντος με αυτές του παρελθόντος, μέσα από τη δημιουργία ενός μανιχαϊστικού σχήματος που συμπεριλαμβάνει τον λαό από τη μία και την «αντιδραστική ολιγαρχία» που συνεργάζεται με τον ξένο παράγοντα από την άλλη. Το σχήμα αυτό είναι παρόν στην ιστοριογραφία του ευρύτερου αριστερού τύπου της περιόδου κι ο στόχος του παρουσιάζεται να είναι η προσέλκυση του μεγαλύτερου δυνατού αριθμού «συμμάχων»¹⁴⁸⁶.

Η διαπίστωση περί ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους στην οποία προβαίνει το περιοδικό βοηθάει στη γενίκευση αυτού του σχήματος. Παρότι δεν υπάρχουν αρκετά κείμενα που να εστιάζουν σε άλλες ιστορικές φάσεις, πέρα από τη σύγχρονη ιστορία, στα κείμενα του περιοδικού που περιλαμβάνουν ιστορικές παρατηρήσεις συναντάται κάποιες φορές το επιχείρημα της ιστορικής ενότητας του έθνους, η οποία παρουσιάζεται να διαφυλάσσεται στη συνείδηση του ελληνικού λαού, ακόμη κι αν έχει υπονομευθεί από συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες¹⁴⁸⁷ και να έχει μια έννοια διαχρονικής αντίστασης.

Ενδεικτικά είναι τα αποσπάσματα κειμένων του Δημήτρη Γληνού¹⁴⁸⁸ που η *Επιθεώρηση Τέχνης* παραθέτει προκειμένου να ισχυροποιήσει το εν λόγω επιχείρημα.

¹⁴⁸⁶ Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Ιστορία και Ιδεολογία στη δεκαετία του 1960», στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 93.

¹⁴⁸⁷ Η Ελισάβετ Κοτζιά σημειώνει ότι η *Επιθεώρηση Τέχνης* κατά βάση δεν προβληματίζεται πάνω στο θέμα της συνέχειας, ενώ αναφέρεται και σε παραδείγματα κειμένων που περιέχουν «αποστροφές» σε σχέση με την εθνική συνέχεια. Βλ. Ελισάβετ Κοτζιά, *Ιδέες και Αισθητική, Μεσοπολεμικοί και Μεταπολεμικοί Πεζογράφοι 1930-1974*, ό.π., σελ. 250.

¹⁴⁸⁸ Με συχνές αναφορές στο Γληνό, η *Επιθεώρηση Τέχνης* υιοθετεί τις απόψεις του περί αποφυγής του «άγονου ιστορισμού» και του «μιμητικού συγχρονισμού» και υπέρ της «γόνιμης επίδρασης» της αρχαιότητας. Βλ. Αλεξάνδρα Μπουφέα, «Η αρχαιοελληνική παράδοση στις σελίδες της *Επιθεώρησης Τέχνης*», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 126.

« [...] η συνείδηση της ιστορικής συνέχειας οσοδήποτε και αν σκοτίστηκε κάποτε από τη χριστιανική συνείδηση, που σε ωρισμένες εποχές από θρησκευτικούς λόγους ήρθε σε αντίθεση προς τον αρχαίο ελληνικό κόσμο, τον εθνικό, όμως έμεινε πάντα στα βάθη της ψυχής των Ελλήνων και [...]την παρακολουθούμε πότε ωχρότερη και πότε ζωηρότερη ανάμεσα στον κόσμο τον βυζαντινό, για να τη δούμε να φωτίζει κηρυγμένη από τα χείλη του τελευταίου βυζαντινού αυτοκράτορα όλη τη σκοτεινή νύχτα της ελληνικής δουλείας»¹⁴⁸⁹.

Με άλλα λόγια, σύμφωνα με την *Επιθεώρηση Τέχνης*, από την αρχαία Ελλάδα¹⁴⁹⁰, μέχρι τη νεότερη ελληνική ιστορία υπάρχει ένας συνδετικός κρίκος, η αίσθηση μιας αδιάλειπτης συνέχειας που όσο κι αν από θρησκευτικά ή άλλα ελατήρια έχει γίνει προσπάθεια να διαρραγεί, παραμένει ισχυρή και εμπνέει τον Ελληνισμό ώστε να συνεχίσει να υπάρχει¹⁴⁹¹. Η συνέχεια αυτή έχει μία αντικειμενική και μία υποκειμενική διάσταση: η αντικειμενική είναι ότι το έθνος υπάρχει αδιάκοπα από τους αρχαίους χρόνους και η υποκειμενική είναι η «συνείδηση ότι είμαστε η ίδια η φυλή των αρχαίων Ελλήνων»¹⁴⁹².

¹⁴⁸⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 119-120, έτος Ι', τόμος Κ', Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1964 (Κείμενα του Δημήτρη Γληνού, «Έθνος και γλώσσα – Η γλώσσα και η ιστορική ενότητα του έθνους», σ. 435).

¹⁴⁹⁰ Η *Επιθεώρηση Τέχνης* αντλεί υλικό από την αρχαιότητα προκειμένου να ενισχύει το «ιδεολογικό της οπλοστάσιο». Οι αρχαίοι χρόνοι για το περιοδικό είναι η απαρχή μιας πορείας «πολιτιστικής συνέχειας και ενότητας του ελληνισμού». Η *Επιθεώρηση Τέχνης* προσπαθεί να προσδίδει στα σχετικά με την αρχαιότητα θέματα «παροντικό» και όχι «μουσειακό» χαρακτήρα. Βλ. Αλεξάνδρα Μπουφέα, «Η αρχαιοελληνική παράδοση στις σελίδες της *Επιθεώρησης Τέχνης*», *Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 125. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ένταξη της αρχαιότητας μέσα στην αριστερή ιστορική ανάγνωση σε κείμενα της ΕΤ, όπου δίνεται έμφαση στο «ρόλο των εργαζόμενων μαζών» και τον αγώνα τους για «την αναμόρφωση της ιστορίας». Βλ. Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, «Ιστορία και Φιλολογία: Οι κριτικές αποτιμήσεις τους», στο *Επιθεώρηση Τέχνης*, *Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 213. Η ελληνική αρχαιότητα όμως αξιοποιήθηκε με παρόμοιο τρόπο και από τον διεθνή κομμουνιστικό τύπο. Η Νάση Μπάλτα αναφέρεται στο παράδειγμα του γαλλικού κομμουνιστικού τύπου που αξιοποίησε την αρχαία Ελλάδα ως «πλούσια πηγή εικόνων και ηρωικών συμβόλων», συνδέοντας, μεταξύ άλλων, τους ήρωες της αρχαιότητας με τους «νέους ήρωες» του Δημοκρατικού Στρατού κατά τον εμφύλιο. Βλ. Νάση Μπάλτα, *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος (1946-1949) μέσα από τον γαλλικό τύπο*, ό.π., σελ. 235-238.

¹⁴⁹¹ Η «αντιστραμμένη» ιδεολογική εκδοχή της μεταξύ άλλων, τους ήρωες της αρχαιότητας με τους «νέους ήρωες» του Δημοκρατικού Στρατού κατά τον εμφύλιο. Βλ. Νάση Μπάλτα, *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος (1946-1949) μέσα από τον γαλλικό τύπο*, ό.π., σελ. 235-238.

¹⁴⁹² Η «αντιστραμμένη» ιδεολογική εκδοχή της ιστορικής συνέχειας, σε σχέση με εκείνη που διατυπώνει η *Επιθεώρηση Τέχνης* συμπυκνώνεται στη θεωρία του θιασώτη της συνέχειας του ελληνικού έθνους Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου. Βλ. για παράδειγμα Κ. Παπαρρηγόπουλος –Π. Καρολίδης- Γ. Αναστασιάδης, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος 4^{ος}, ό.π., σ. 91. Σε μία άλλη προσέγγιση, ωστόσο, αυτή του Νίκου Σβορώνου η ιδέα της «διαρκούς παρουσίας της Ελλάδος» έχει συμβάλει στο «θόλωμα της καθαρότητας» των στοιχείων της νεοελληνικής ιδεολογίας. Σύμφωνα με τον ίδιο είναι εξαιρετικά δύσκολο το εγχείρημα της σύζευξης διαφορετικών πολιτισμικών πραγματικοτήτων και αντιτιθέμενων δομών. Βλ. Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, ό.π., σ. 135.

¹⁴⁹² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 119-120, έτος Ι', τόμος Κ', Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1964 (Κείμενα του Δημήτρη Γληνού, «Έθνος και γλώσσα – Η γλώσσα και η ιστορική ενότητα του έθνους», σ. 435-436).

Η συνέχεια ωστόσο αυτή σημαίνει ότι εξελισσόμαστε εμπνεόμενοι από το παρελθόν και έχοντας συνείδηση της ενότητάς μας, χωρίς ωστόσο να επιδιώκουμε τη «αυτούσια μεταφορά του παρελθόντος», καθώς τότε περιπίπτουμε στον άγονο ιστορισμό.

Από την παράλληλη εξέταση των μεγάλων γεγονότων της ελληνικής ιστορίας προκύπτει η ομοιότητα με την οποία ο λαός αντιδράει απέναντι στις μεγάλες προκλήσεις. Το περιοδικό για παράδειγμα αναφέρεται στη συνάφεια της ελληνικής επανάστασης του 1821 με την εθνική αντίσταση¹⁴⁹³ επισημαίνοντας ότι και στις δύο περιπτώσεις οι μάζες έγραψαν «με το αίμα τους» την ιστορία, ενώ οι πνευματικοί άνθρωποι θυσιάστηκαν κι αυτοί και συνεισέφεραν τα μέγιστα στο να γίνουν πράξη τα αιτήματα του αγωνιζόμενου λαού. Το μεν '21 ήταν αγώνας για την αποτίναξη του τουρκικού ζυγού, το δε '41 αγώνας για την αποτίναξη του ναζιστικού ζυγού. Και στις δύο περιπτώσεις, επιπρόσθετα, οι εχθροί του αγώνα ήταν εκείνοι που εν συνεχεία προσπάθησαν να τον σφετεριστούν, τονίζει η *Επιθεώρηση Τέχνης*¹⁴⁹⁴.

Μελετώντας κανείς την ελληνική ιστορία στη συνέχειά της διαπιστώνει μια αντίστοιχη συνάφεια στον τρόπο που ο ελληνικός λαός προδίδεται, το πολίτευμα «βιάζεται» και η λαϊκή κυριαρχία υπονομεύεται. Έτσι η *Επιθεώρηση Τέχνης* τοποθετεί δίπλα-δίπλα όλες τις «εθνικές αποφράδες», δηλαδή την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453, τον διεθνή οικονομικό έλεγχο του 1897, την έναρξη του εθνικού διχασμού το 1915, τη μικρασιατική καταστροφή του 1922, τη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου του 1936 αλλά και την επέλαση των χιτλερικών ορδών στην Αθήνα το 1941¹⁴⁹⁵.

Το ζητούμενο και ο τρόπος αξιοποίησης όλων αυτών των πηγών αλλά και των επιτευγμάτων του Ελλήνων ανά τους αιώνες είναι, για την *Επιθεώρηση Τέχνης* να συμπυκνωθούν όλες οι εθνικές και λαϊκές παραδόσεις, «από την αρχαιότητα, το '21, μέχρι

¹⁴⁹³ Πρόκειται για την αντίληψη περί του «αντιστασιακού χαρακτήρα» που διέπει ολόκληρη τη νεοελληνική ιστορία. Για περισσότερα βλ. Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, ό.π., σ. 12-13.

¹⁴⁹⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 75, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Μάρτιος 1961 (Η Επιθεώρηση Τέχνης, «Εικοσιένα και Εθνική Αντίσταση», σ. 145).

¹⁴⁹⁵ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 137-138, έτος ΙΒ', τόμος ΚΓ', Μάιος- Ιούνιος 1966 (Η Επιθεώρηση Τέχνης, «Η επέτειος της ντροπής», σ. 483).

τους λαϊκούς κοινωνικούς αγώνες και το παρόν»¹⁴⁹⁶, σ' ένα απόσταγμα που θα γίνει οδηγός για την περαιτέρω δράση του ελληνικού έθνους.

12.2 Εξελίξεις που σημάδεψαν τον 18^ο αιώνα

Πέρα από τις γενικές ιστορικές αναφορές, τα κείμενα της *Επιθεώρησης Τέχνης* που εστιάζουν σε συγκεκριμένες περιόδους και βρίσκουν συσχετισμούς της σύγχρονης πραγματικότητας με το παρελθόν ξεκινούν από τη νεότερη ιστορία και συγκεκριμένα από τον 18^ο αιώνα. Το περιοδικό προτείνει να ξαναμελετήσουμε την ιστορία των μεγάλων επαναστάσεων¹⁴⁹⁷ ώστε να αντλήσουμε συμπεράσματα χρήσιμα σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο. Σημειώνεται στο σημείο αυτό, ότι η *Επιθεώρηση Τέχνης* θεωρείται ένα από τα περιοδικά που ξέφυγε, έστω και κατ' εξαίρεση, από την γενικότερη ιστοριογραφική τάση της περιόδου να είναι αυστηρά εθνοκεντρική, αποκομμένη από πηγές και συγκριτικές αναλύσεις¹⁴⁹⁸.

Για παράδειγμα σε άρθρο που αναφέρεται στην δράση της «Επιτροπής Αντιαμερικανικών ενεργειών», το ειδικό σώμα δηλαδή που είχε σχηματιστεί στην Αμερική από το 1938 από μέλη της βουλής των αντιπροσώπων προκειμένου να καταπολεμήσει τις «αντιαμερικάνικες» ιδέες, η *Επιθεώρηση Τέχνης* μελετάει τη σχέση του συγκεκριμένου κινήματος με την αμερικανική επανάσταση. Το περιοδικό δημοσιεύει αποσπάσματα από βιβλίο που έχουν εκδώσει οι εχθροί του κινήματος, το οποίο ξεκινάει από το νόημα της αμερικανικής επανάστασης του 1776:

¹⁴⁹⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 69-72, έτος ΣΤ', τόμος ΙΒ', Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1960 (Η *Επιθεώρηση Τέχνης*, «Πράγματα», σ. 81).

¹⁴⁹⁷ Από την αρχή της έκδοσης της, η *Επιθεώρηση Τέχνης* μιλούσε για τη σημασία των «επαναστατικών εποχών» και των «επαναστατικών δυνάμεων», συμπεριλαμβάνοντας σε αυτές το «ιωνικό ξύπνημα», μέχρι το τέλος του 5^{ου} αθηναϊκού αιώνα, την Αναγέννηση που οδήγησε στο «μεγάλο ζύμωμα» του 18^{ου} αιώνα, και το «βαθύ όργωμα» των σύγχρονων ημερών. Αυτές περιγράφονται ως οι «φωτισμένες εποχές στην ιστορία της ανθρωπότητας». Βλ. Γεράσιμος Βώκος, «Η φιλοσοφία στην *Επιθεώρηση Τέχνης*», *Επιθεώρηση Τέχνης*, *Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 144.

¹⁴⁹⁸ Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Ιστορία και Ιδεολογία στη δεκαετία του 1960», στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 94.

«Στα 1776 κάτι εντελώς καινούργιο, κάτι μοναδικό παρουσιάστηκε στο ιστορικό προσκήνιο, ένα νέο έθνος σχηματίστηκε ελεύθερα και βασίστηκε στη θέση ότι όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι. Μια ομάδα από ευφυείς ανθρώπους και διανοούμενους που συγκέντρωναν ακόμη και στο ίδιο πρόσωπο τη λαμπρή πολιτική θεωρία ενός Μάντισον, την επιστημονική αντικειμενικότητα ενός Φραγκλίνου και το πρακτικό πνεύμα ενός Γουάσιγκτον έδωσε στην ανθρωπότητα το Σύνταγμα»¹⁴⁹⁹.

Η αμερικανική επανάσταση λοιπόν, που ξεκίνησε με τις θετικές προοπτικές που περιγράφονται παραπάνω και βασίστηκε στην αρχή της ισότητας επέδρασε, όπως περιγράφεται, καθοριστικά εν συνεχεία σε πολλά από τα καίρια ιστορικά γεγονότα της παγκόσμιας ιστορίας που ακολούθησαν: τη γαλλική επανάσταση του 1789, την παρισινή κομμούνα του 1871, τη ρωσική επανάσταση του 1917, τη δημοκρατία της Βαϊμάρης του 1919, την ινδική ανεξαρτησία του 1947, την κινεζική επανάσταση του 1949, την αλγερινή δημοκρατία του 1962.

Ωστόσο, όπως επισημαίνεται στο άρθρο, το πραγματικό νόημα της αμερικανικής επανάστασης και των ιδεών πουγέννησε διαστρεβλώθηκε αργότερα και δέχθηκε άγρια επίθεση από κινήματα όπως η «Επιτροπή Αντιαμερικανικών ενεργειών», που χαρακτηρίζεται φασιστικός θεσμός¹⁵⁰⁰.

Όσον αφορά στα ευρωπαϊκά επαναστατικά δεδομένα του 18^{ου} αιώνα, ενδιαφέρον παρουσιάζει άρθρο που μελετάει τη σύνδεσή τους με το μασονισμό. Όπως επισημαίνεται στα τέλη του 18^{ου} αιώνα ο μασονισμός αντιπροσώπευε μεγάλο μέρος του επαναστατικού κινήματος, ενώ λάμβανε διάφορες μορφές ανάλογα με τη χώρα, για παράδειγμα στην Αυστρία είχε παρουσιαστεί σαν «Διαφωτισμένος Μασονισμός». Επίσης εκδηλωνόταν σε όλα τα πεδία, για παράδειγμα στη μουσική, με κορυφαίο εκπρόσωπο τον Μότσαρτ, που με τη συμμετοχή του στην Εταιρεία των Μασόνων έδειχνε ότι «τον απασχολούσαν βαθιά τα

¹⁴⁹⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 113, έτος Ι', τόμος ΙΘ', Μάιος 1964 («Γέννηση, δράση, αστέρια της Επιτροπής Αντιαμερικανικών ενεργειών», σ. 430).

¹⁵⁰⁰ «Η Επιτροπή Αντιαμερικανικών Ενεργειών συστάθηκε στις 16 Μαΐου 1938 [...] ήταν ένα σώμα της Βουλής των Αντιπροσώπων που δημιουργήθηκε για να διερευνήσει θέματα προδοσίας και υπονόμησης απέναντι στην Αμερική. Εκμεταλλευόμενη τη δυνατότητα της να λειτουργεί ως ανακριτικό σώμα καλούσε και ανέκρινε “ύποπτους” κομμουνιστές για τη συμμετοχή τους σε κομμουνιστικές οργανώσεις και για τις πολιτικές δραστηριότητες φίλων και γνωστών τους». Για περισσότερα βλ. G. I. Tyler, “House Un-american activities Committee», στο Paul Finkelman *The Encyclopedia of American Civil Liberties*, A - F, Index, volume 1, Taylor & Francis, Νέα Υόρκη 2006, σ. 780.

προβλήματα της κοινωνίας». Μάλιστα σύμφωνα με το άρθρο, έργα του όπως ο *Μαγικός Αυλός* βρίθουν μασονικών ιδεών¹⁵⁰¹.

Στη συνέχεια το περιοδικό συνδέει το θέμα με τη δράση των εγκυκλοπαιδιστών και την εταιρία των Illuminati, ξεκινώντας από τη διαπίστωση ότι οι εγκυκλοπαιδιστές, που ήταν οι κατεξοχήν πρόδρομοι της γαλλικής επανάστασης¹⁵⁰², στόχευαν σ' ένα παγκόσμιο ανθρωπισμό απαλλαγμένο από τη σκλαβιά και την πρόληψη, και βασισμένο αντ' αυτού στη λογική, με τελικό σκοπό να γίνει ο άνθρωπος κύριος του εαυτού του και να μπορεί να κυβερνάει τη μοίρα του. Οι ιδέες αυτές αποτέλεσαν έμπνευση για την εταιρεία των Illuminati που ιδρύθηκε το 1776, ως «Σύνδεσμός ενάντια στους εχθρούς της Λογικής και του Ανθρωπισμού». Ο ιδρυτής της, ο Weishaupt, όπως υπογραμμίζει η *Επιθεώρηση Τέχνης*, αν και είχε εκπαιδευτεί σε ιησουίτικη θεολογική σχολή, με επιρροές από Ρουσσώ και εγκυκλοπαιδιστές, ήθελε να απαλλάξει την παιδεία από την ιησουίτικη επιρροή. Επίσης πήρε στοιχεία από τον μασονισμό, αλλά «βάσισε την εταιρία του πάνω σε ηθικές μάλλον, παρά σε μυστικές ή μαγικές ιδέες που επικρατούσαν σε μερικές μασονικές αιρέσεις». Αυτή η «μυστική, αντικληρική, ορθολογιστική» εταιρεία, παρότι προκάλεσε το μένος των αρχών, τις αντιδράσεις των Ιησουιτών και κηρύχθηκε παράνομη το 1785, «έσπειρε» σύμφωνα με το περιοδικό ιδέες που άρχισαν να ριζώνουν στην Ευρώπη και να κινητοποιούν επαναστατικές εξελίξεις έκτοτε.

Συνολικά το περιοδικό αναφέρεται στην «κληρονομιά» των μεγάλων επαναστάσεων και του ιδεών του διαφωτισμού, που ανέδειξαν τον ορθό λόγο, τον ανθρωπισμό και την ελευθερία σε κεντρικά συστατικά εξέλιξης των κοινωνιών και του ίδιου του ανθρώπου. Εκτός από την *Επιθεώρηση Τέχνης*, οι *Εποχές*, καθώς και η *Νέα Εστία* συμφωνούν σε σχέση με την αξία των διδαγμάτων της συγκεκριμένης ιστορικής

¹⁵⁰¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 130-132, έτος ΙΑ', τόμος KB', Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1965 (Katherine Thomson, «Ο Μότσαρτ και ο μασωνισμός», σ. 460).

¹⁵⁰² Για την *Επιθεώρηση Τέχνης* η γαλλική επανάσταση είναι το «υπέρτατο σημείο που κατέκτησε ο λόγος». Ο Χέγκελ παρουσιάζεται σε κάποια από τα κείμενα του περιοδικού ως ο φιλόσοφος που «συγκεφαλαιώνει το συμπέρασμα από τη μεγάλη ζύμωση», όταν μιλάει για το λόγο ως ουσία του κόσμου. Η ΕΤ παρουσιάζει την αντίδραση ενάντια στον λόγο να αρχίζει με τον Σέλινγκ και να κορυφώνεται με τον Σοπενχάουερ. Χαρακτηριστική είναι επίσης η σύνδεση του «πανλογισμού» του Χέγκελ με τον Μαρξ. Βλ. Γεράσιμος Βώκος, «Η φιλοσοφία στην *Επιθεώρηση Τέχνης*», *Επιθεώρηση Τέχνης*, *Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 145-146.

περιόδου, ωστόσο εκείνο που διαφέρει είναι η θέση τους σε σχέση με το πώς αξιοποιήθηκαν εν συνεχεία αυτά τα διδάγματα, τα οποία τοποθετούνται σε διαφορετικές ιδεολογικές συντεταγμένες στην κάθε περίπτωση.

12.3 19^{ος} αιώνας: Τα γεγονότα πριν και μετά το 1821

Όσον αφορά στον 19^ο αιώνα, το περιοδικό αναλύει τα γεγονότα πριν και μετά την ελληνική επανάσταση, καθώς και καίριες ιστορικές εξελίξεις ανά τον κόσμο. Είναι ενδιαφέρον ότι το 1821, παρότι συνεχίζει να υπάρχει ως αναφορά κατά τη δεκαετία του 1960, δεν είναι τόσο έντονα παρόν στις σελίδες του περιοδικού όσο κατά την πρώτη περίοδο έκδοσης¹⁵⁰³. Ανάμεσα στις αναλύσεις των γεγονότων του αιώνα, βρίσκεται η δράση της Φιλικής Εταιρείας με την επισήμανση ότι ήταν μείζονος σημασίας τόσο για τους Έλληνες όσο και για άλλους βαλκανικούς λαούς¹⁵⁰⁴. Στο πλαίσιο της εταιρίας, όπως περιγράφεται, υπήρχαν «διακλαδώσεις» με τις χώρες αυτές, αφού οι ιδέες από τις οποίες εμπνεόταν το εγχείρημα ήταν το εθνικό αίσθημα και ο πόθος για εθνική απελευθέρωση που ήταν κοινός¹⁵⁰⁵.

¹⁵⁰³ Κατά την πρώτη περίοδο έκδοσης του περιοδικού υπήρχαν συχνά αφιερώματα στο 1821, έμφαση στο ρόλο του λαού στην επανάσταση, συσχετισμός του 1821 με μείζονα εθνικά θέματα, όπως αυτό της Κύπρου κλπ. Μετά το 1958 υπάρχει μια «στροφή» σε σχέση με το 1821 και η σχέση του περιοδικού με την επανάσταση γίνεται πιο «χαλαρή». Η έμφαση δίνεται στα πριν το 1821 γεγονότα, όπως η Φιλική Εταιρεία, απουσιάζει η μαρξιστική ανάλυση της επανάστασης, αναλύσεις για το σχηματισμό αστικής τάξης, για τον επαναστατικό ρόλο κ.ά. Κι αυτό παρά το γεγονός ότι κατά τις προηγούμενες δεκαετίες είχαν κυκλοφορήσει ενδιαφέρουσες μαρξιστικές ερμηνείες σε σχέση με το 1821 που σε γενικές γραμμές δεν παρουσιάζονται στην ΕΤ. Πιθανολογείται ότι αυτού του τύπου οι αναλύσεις κρίθηκαν «περιττές, αν όχι και αχρείαστες» για ένα περιοδικό όπως η ΕΤ. Βλ. Βασίλης Κρεμμυδάς, «Το Εικοσιένα: Η προβολή του λαϊκού στοιχείου», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 256-261. Ο συσχετισμός πάντως γεγονότων του σύγχρονου παρελθόντος με τα γεγονότα του 1821 συνέχιζε να υπάρχει, ενώ πιο συνήθης ήταν σε έντυπα όπως η *Αυγή*. Ενδεικτικά, με αφορμή την επέτειο της 25^{ης} Μαρτίου του 1967, γίνεται αναφορά σε αντάρτικα γεγονότα της 25^{ης} Μαρτίου του 1942, με τους αντάρτες να παρομοιάζονται με «αθάνατους αγωνιστές του 21». Βλ. *Η Αυγή*, 26/3/1967 (Νίκος Παϊκος, «Οι αντάρτες μπαίνουν στα χωριά του Ολύμπου»).

¹⁵⁰⁴ Το Γενικό Σχέδιο εξάλλου προέβλεπε «παμβαλκανική εξέγερση, αφνιδιασμό και δημιουργία αντιπερισπασμού στον εχθρό». Για περισσότερα βλ. Μ. Αποστολοπούλου-Κ. Χατζηαντωνίου, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους 1821-1941*, ό.π., σ. 17. Όπως σημειώνει ο Νίκος Σβορώνος ήδη από τον 18^ο αιώνα διαμορφώνεται, παράλληλα με την εθνική ιδέα, μια «διαβαλκανική συνείδηση», χωρίς αρχικά να υπάρχει πρόσκρουση ανάμεσα στους «εκκολαπτόμενους εθνικισμούς» των λαών. Ο Ρήγας ήταν ο πρώτος που «συνέλαβε κι οργάνωσε ένα εθνικό κίνημα των Βαλκανίων με καθορισμένους πολιτικούς σκοπούς». Βλ. Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, ό.π., σ. 59-62.

¹⁵⁰⁵ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 122-123, έτος ΙΑ', τόμος ΚΑ', Φεβρουάριος-Μάρτιος 1965 («Ο επιφανής φιλικός», σ. 132).

Σύμφωνα με την *Επιθεώρηση Τέχνης* τα χρόνια που ακολούθησαν την ελληνική επανάσταση¹⁵⁰⁶ χαρακτηρίζονται από τις συνεχείς μηχανορραφίες των μεγάλων δυνάμεων που κορυφώνονται σε περιόδους όπως το 1848, χρονιά η οποία, εκτός από τις αναταραχές που επικρατούν σε ολόκληρη την Ευρώπη¹⁵⁰⁷, στιγματίστηκε κι από μια μεγάλη εσωτερική πολιτική κρίση. Σύμφωνα με το περιοδικό, υπάρχουν έγγραφα που αποδεικνύουν τη βοήθεια που έδιναν οι μεγάλες δυνάμεις στους πράκτορες τους προκειμένου να δρουν ενάντια στους ελληνικούς νόμους και διατηρούν μια φιλοτουρκική στάση. Η Αγγλία προσπαθούσε από την πλευρά της να επιβάλει σαν πρωθυπουργό το «τυφλό της όργανο» Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, ενώ τελικά οι επαφές του θρόνου με τα κόμματα είχαν ως αποτέλεσμα την κυβέρνηση Κουντουριώτη του γαλλικού κόμματος¹⁵⁰⁸ που χαρακτηρίζεται «πολιτικάντικο κατασκευάσμα πανικού της στιγμής, χωρίς βαθύτερη έννοια αλλαγής»¹⁵⁰⁹.

Η περίοδος μετά το 1821, αναφέρεται σε άλλο κείμενο, έφερε μεγάλες αλλαγές σε όλα τα επίπεδα, επιβάλλοντας νέες κοινωνικές συνθήκες, νέες συνθήκες παραγωγής, «σπάσιμο» της λαϊκής καλλιτεχνικής παράδοσης στο πολιτιστικό πεδίο κ.ά.¹⁵¹⁰ Πρόκειται

¹⁵⁰⁶ Η ΕΤ, κατά την πρώτη περίοδο έκδοσης, είχε αναφερθεί δια στόματος Κορδάτου σε τέσσερις τάσεις που είχαν αναπτυχθεί στη βιβλιογραφία για το 1821, μεταξύ αυτών στην «αστική ιστοριογραφία» που εμφανίζεται να έχει παραποιήσει την ιστορία της επανάστασης, αλλά και της τουρκοκρατίας και στην «λαϊκιστική-μαρξιστική» σκοπιά που παρουσιάζει όλα τα ηγετικά στελέχη που προέρχονται από λαϊκές τάξεις ως μεγάλους πολιτικούς. Το περιοδικό υποστηρίζει επ' αυτού ότι η ιστορία του 1821 και της τουρκοκρατίας δεν πρέπει να εξετάζεται με σημερινά, πολιτικά κριτήρια. Ωστόσο, όπως εκτιμά ο Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, τόσο ως προς το 1821 όσο και γενικότερα, είναι δύσκολο να εκτιμήσει κανείς αν η ΕΤ βοήθησε στην προσπάθεια που είχε σημειωθεί την ίδια περίοδο να παρουσιαστεί το παρελθόν υπό ένα νέο πρίσμα που ξεπερνάει την «εθνική ιστοριογραφία», αλλά και τους «σκαπανείς του ηρωικού μαρξισμού». Βλ. Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, «Ιστορία και Φιλολογία: Οι κριτικές αποτιμήσεις τους», στο *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 213&217.

¹⁵⁰⁷ Το γεγονός που πυροδότησε το επαναστατικό κύμα στην Ευρώπη του 1848 ήταν η λεγόμενη Φεβρουαριανή Επανάσταση στη Γαλλία που συνέπεια της ήταν η πτώση του βασιλιά Λουδοβίκου Φιλίππου. Βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος-Π. Καρολίδης- Γ. Αναστασιάδης, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος 9^{ος}, ό.π., σ. 212.

¹⁵⁰⁸ Μεταξύ άλλων, οι εξελίξεις στην επαναστατημένη Γαλλία δημιούργησαν το φόβο στον Όθωνα για πιθανή επιρροή των εξελίξεων αυτών στην φιλογαλλική κυβέρνηση Τζαβέλλα, πράγμα που έπαιξε ρόλο στην απόφαση του να αποδεχθεί την παραίτηση της συγκεκριμένης κυβέρνησης και τον σχηματισμό νέας, «συμμαχικής», υπό την προεδρία του Γεώργιου Κουντουριώτη. Βλ. Μ. Αποστολοπούλου- Κ. Χατζηαντωνίου, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους 1821-1941*, ό.π., σ. 119.

¹⁵⁰⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 62, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Φεβρουάριος 1960 (Τάσος Βουρνάς, «Το ελληνικό 1848», σ. 123).

¹⁵¹⁰ Συχνά (ιδίως κατά την πρώτη περίοδο έκδοσης), στα σχετικά με το 1821 κείμενα και όχι μόνο, η ΕΤ προβαίνει στη μετατροπή της ιστορίας σε παράδοση, δηλαδή «στην αναγωγή ιστορικών περιστατικών σε παραδείγματα που εμπλουτίζουν μια θεωρούμενη ελληνική ή λαϊκή παράδοση». Ο Αλέξης Πολίτης

για μία εποχή που το περιοδικό την χαρακτηρίζει «εποχή σύγχυσης, μεταβατική, μετέωρη» και ιδιαίτερα κρίσιμη για τις μετέπειτα εξελίξεις. Κατά την περίοδο αυτή στην κοινωνία, όπως και στην τέχνη εγκαταλείπονται τα παλιά θέματα, χωρίς να έχουν καθοριστεί επακριβώς τα νέα και έτσι η χώρα μένει ως ένα βαθμό «έρμαιο» των εξελίξεων¹⁵¹¹.

Η τελευταία μεγάλη ιστορική εξέλιξη του 19^{ου} αιώνα για την Ελλάδα είναι, όπως περιγράφει το περιοδικό, ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος του 1897:

«...παρά το ότι η Ελλάδα είχε συνταγματική διακυβέρνηση την εποχή εκείνη, οι δυνάμεις που ήθελαν τον πόλεμο- σαν μέσο για να οδηγηθεί η χώρα στα δεσμά του οικονομικού ελέγχου- κατώρθωσαν να κινηθούν και να δράσουν πίσω και πάνω από την γνώμη του στρατού και σοβαρών πολιτικών παραγόντων»¹⁵¹².

Όπως συμπληρώνει το περιοδικό, τη δεδομένη στιγμή υπήρχε μια μεγάλη εσωτερική κρίση στην Ελλάδα που υπέφερε από τεράστια ελλείμματα, με τον Τρικούπη να έχει υιοθετήσει μια «μεγάλη δανειακή πολιτική»¹⁵¹³. Η πτώχευση ήρθε το 1893, με τους ξένους δανειστές να «καραδοκούν», θέλοντας να αποκτήσουν τον έλεγχο της χώρας, γεγονός που προϋπέθετε το «να δημιουργηθούν οι υλικοί και ψυχολογικοί όροι, που θα καθιστούσαν αδύνατη την άρνησή του». Όσον αφορά στην έναρξη του πολέμου, βρήκε τον ελληνικό στρατό χωρίς σαφώς προκαθορισμένες θέσεις, μέσα σε «σύγχυση και αταξία» κι αυτό προμήνυε την ολέθρια κατάληξή του. Ο δανεισμός της Ελλάδας με επαχθείς όρους, μετά την πανωλεθρία του πολέμου του 1897, έθεσε τη χώρα κάτω από τον

αναφέρει, για παράδειγμα, την αναβίωση του «Μακρυγιάννη» ή εθνικών τραγουδιών (πχ. *Πότε θα κάνει ξαστεριά*) τα οποία «προσπαθούν να συστήσουν μια υποτιθέμενη λαϊκή παράδοση δημοκρατικότητας ζωντανής, να υποτυπώσουν κάποια διαχρονική αντίληψη λαού-εξουσίας σταθερής- να νομιμοποιήσουν με άλλα λόγια, τις σύγχρονες πολιτικές αντιθέσεις». Βλ. Αλέξης Πολίτης, «Παράδοση και Ιστορία, Η Αριστερά και το εθνικό παρελθόν», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 250-251.

¹⁵¹¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 67-68, έτος ΣΤ', τόμος ΙΒ', Ιούλιος- Αύγουστος 1960 [Γ. Πετρή, «Γ. Φαρμακίδης: Ο ζωγράφος Αθανάσιος Ιατρίδης (1799-1866)», σ. 76].

¹⁵¹² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 63-64, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Μάρτιος- Απρίλιος 1960 (Γιάννης Πίσπας, «Η αιματηρά κωμωδία του 1897 και ο διεθνής οικονομικός έλεγχος», σ. 205).

¹⁵¹³ Η θεωρία του Τρικούπη για τη μείωση του δημόσιου χρέους και την αύξηση των προσόδων «στηριζόταν σε προϋποθέσεις όχι ιδιαίτερα σταθερές», δηλαδή στη δυνατότητα εύρεσης νέων δανείων και την αύξηση των προσόδων μέσω της καλής οργάνωσης της διοίκησης. Ωστόσο «μετά από λίγο καιρό φάνηκε σε όλη της την έκταση η δυσκολία για την εξεύρεση εξωτερικού δανείου». Βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος –Π. Καρολίδης- Γ. Αναστασιάδης, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος 10^{ος}, ό.π., σ. 14.

απόλυτο οικονομικό έλεγχο των ξένων δυνάμεων, δίνοντάς τους τη δυνατότητα να διαχειρίζονται τα έσοδα του ελληνικού κράτους¹⁵¹⁴.

12.4 Τα μεγάλα γεγονότα του 20^{ου} αιώνα

Ξεκινώντας την ανάλυση των μεγάλων γεγονότων του 20^{ου} αιώνα η *Επιθεώρηση Τέχνης* αναφέρεται στον α' παγκόσμιο πόλεμο, τονίζοντας ότι τα γεγονότα του 1914-1918 αποτέλεσαν το «καλούπι» του ακόλουθου μισού αιώνα και ουσιαστικά διαμόρφωσαν τη σύγχρονη εποχή. «Είναι αυτονόητο ότι ο καπιταλισμός και όχι ο κομμουνισμός, φέρει την αρχική ευθύνη για ό,τι επακολούθησε»¹⁵¹⁵, αφού το 1914 «δεν υπήρχε κομμουνιστής επί γης», ενώ κανένας κομμουνιστής δεν ζήτησε τον πόλεμο του 1918, σημειώνει η *Επιθεώρηση Τέχνης*. Οι συντηρητικές κυβερνήσεις είναι εκείνες που γέννησαν τη Ρωσική Επανάσταση¹⁵¹⁶, σύμφωνα με το περιοδικό και κατ' αυτή την έννοια η Σοβιετική Ένωση ήταν το «βρέφος του πολέμου»¹⁵¹⁷. Η παγκόσμια κρίση που προκάλεσε ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος οξύνθηκε ακόμη περισσότερο από την αμερικανική οικονομική κρίση που ακολούθησε. Τα αδιέξοδα που δημιούργησε ο καπιταλισμός έδωσαν έδαφος σε δύο προτεινόμενες «λύσεις»: το ένα ήταν το «νιου ντηλ» στην Αμερική, δηλαδή τα οικονομικά προγράμματα που θεσπίστηκαν στην Αμερική για την αντιμετώπιση της

¹⁵¹⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 63-64, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Μάρτιος- Απρίλιος 1960 (Γιάννης Πίσπας, «Η αιματηρά κωμωδία του 1897 και ο διεθνής οικονομικός έλεγχος»,ό.π.). Τα δεδομένα που δημιούργησε η ήττα σε συνδυασμό με την πίεση των οικονομικών αδιεξόδων, έφερε «έπειτα από πρόταση της γερμανικής κυβέρνησης, κατόπιν πίεσεως των ομολογιούχων» την επιβολή Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου επί των προσόδων του ελληνικού κράτους, τον οποίο η ελληνική κυβέρνηση αναγκάστηκε να αποδεχθεί «εκβιαζόμενη από τις Μεγάλες Δυνάμεις, ενόψει της απειλής των τουρκικών στρατευμάτων στη Θεσσαλία». Βλ. Παύλος Πετρίδης, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική Ιστορία*, ό.π., σ. 145.

¹⁵¹⁵ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 113, έτος Ι', τόμος ΙΘ', Μάιος 1964 («Γέννηση, δράση, αστέρια της Επιτροπής Αντιαμερικανικών ενεργειών», σ. 430).

¹⁵¹⁶ «Μπορούμε να θεωρήσουμε τη Σοβιετική Ένωση ως ένα κράτος γεννημένο από μια επανάσταση η οποία σταθεροποίησε ή αποκρυστάλλωσε τις τεχνικές που είχαν γεννηθεί από την ολοκληρωτική επιστράτευση και τον ολοκληρωτικό πόλεμο, για να τις καταστήσει πλέον μια διαρκή και όχι προσωρινή συνιστώσα της πολιτικής του ζωής». Βλ. Peter Holquist, «Το ζήτημα της βίας», στο *ο Αιώνας των Κομμουνισμών*, ό.π., σ. 181.

¹⁵¹⁷ Όπως αναφέρει ο Hobsbawm η ανθρωπότητα αναζήτησε μια εναλλακτική λύση απέναντι στον παλιό κόσμο που φάνηκε να είναι καταδικασμένος και υπεύθυνος για τα δεινά του πολέμου την οποία «στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης [...] εκπροσωπούσαν τα σοσιαλιστικά κόμματα που βασίζονταν στη στήριξη της αυξανόμενης εργατικής τάξης στις χώρες τους και εμπνεόταν από την πεποίθηση ότι η νίκη τους ήταν ιστορικά αναπόφευκτη». Βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σ. 80.

κρίσης και ο φασισμός στη Γερμανία¹⁵¹⁸. Με την έννοια αυτή, εξηγεί η *Επιθεώρηση Τέχνης*, οι μεγάλες ιστορικές κρίσεις του 20^{ου} αιώνα έχουν την απαρχή τους στον α' παγκόσμιο πόλεμο.

Επόμενος σταθμός η μικρασιατική καταστροφή, που, όπως αναφέρεται, σήμανε το «ξεριζώμα» του μικρασιατικού ελληνισμού και την εξαφάνιση ενός πολιτισμού άρρηκτα δεμένου με την ελληνική κουλτούρα. Το βασικό σημείο που επισημαίνει το περιοδικό σε σχέση με τη μικρασιατική καταστροφή είναι ότι δεν έχει γίνει καμία ουσιαστική προσπάθεια από το ελληνικό κράτος να ερμηνεύσει ιστορικά τα γεγονότα του 1922, ενώ τα σχετικά αρχεία παραμένουν αναξιοποίητα¹⁵¹⁹.

Μιλώντας για το πώς οδηγήθηκε η χώρα στο 1922, το περιοδικό αναφέρει ότι το πρόβλημα του μικρασιατικού ελληνισμού ήταν πρόβλημα όλου του ελληνικού λαού, που επέτρεπε στην «ελληνική χρηματιστική ολιγαρχία» να κηδεμονεύει ιδεολογικά όλους τους Έλληνες. Κι αυτό επειδή στο πλαίσιο της «μεγάλης ιδέας» ο αγώνας υπέρ των εθνικών δικαιωμάτων του μικρασιατικού ελληνισμού συγγεόταν με την επεκτατική πολιτική και ο ελληνικός λαός αδυνατούσε να αντιληφθεί τα όρια ανάμεσα στα δύο. Έτσι ο πόλεμος των πετρελαίων, «πατώντας» πάνω στη μεγάλη ιδέα, παρουσιάστηκε σαν «ιερός πόλεμος των Ελλήνων».

Ωστόσο, όπως αναφέρει ο Νίκος Ψυρούκης σε άρθρο του στο περιοδικό, η μεγάλη ιδέα ουδέποτε υπήρξε μαζική συνείδηση του ελληνικού λαού. Ήδη από την εμφάνιση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους δίπλα στην «αστική επαναστατική ιδεολογία» παρουσιάστηκε η «κρατική ελληνική ιδεολογία», που προωθούσε τον φεουδαρχισμό και την ξένη εξάρτηση. Γεγονότα όπως η οργάνωση του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα στις υποδουλωμένες περιοχές, οι εθνικές εξεγέρσεις στην Κρήτη, οι αγώνες των δημοτικιστών, η πνευματική κίνηση στις παροικίες, ή η επανάσταση στο Γουδί το 1909 στρέφονταν ιδεολογικά ενάντια στην ιδεολογία του ελληνικού κράτους. Οι αστοί δημοκράτες

¹⁵¹⁸ Για παράδειγμα: «Χωρίς την κατάρρευση αυτή(οικονομική), ασφαλώς δε θα υπήρχε Χίτλερ. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι δε θα υπήρχε ούτε Ρούσβελτ[...] είναι αδύνατο να καταλάβουμε τον κόσμο στο δεύτερο ήμισυ του 20^{ου} αιώνα αν δεν κατανοήσουμε την επίδραση της οικονομικής κατάρρευσης». Βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Ακρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σ. 117.

¹⁵¹⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 89-90, έτος Η', τόμος ΙΕ', Μάιος-Ιούνιος 1962 («29 Αυγούστου 1922-1962», στήλη: Το χρονικό της πνευματικής ζωής, σ. 227).

ιδεολόγοι που συμμετείχαν και συνέχισαν να προασπίζονται τέτοιους αγώνες, έπαψαν να εκπροσωπούν την αστική τάξη και έγινε σαφές ότι η επίσημη κρατική ιδεολογία ήταν η ιδεολογία της χρηματιστικής ολιγαρχίας:

«Η ιδέα της δημιουργίας της Μεγάλης Ελλάδας δεν είχε τίποτα το κοινό με την ιδέα της ολοκληρωτικής απελευθέρωσης των ελληνικών εδαφών που γύρευαν παλιά οι αστοί δημοκράτες. Τότε η ιδέα της απελευθέρωσης υπόδουλων περιοχών βασιζόταν στην οργάνωση του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, τώρα η ιδέα της δημιουργίας της Μεγάλης Ελλάδας είχε για στήριγμα την ενεργό συμμετοχή της Ελλάδας στους ιμπεριαλιστικούς τυχοδιωκτισμούς των μεγάλων δυνάμεων»¹⁵²⁰.

Όπως επισημαίνεται, αυτά ακριβώς τα επεκτατικά συμφέροντα ήθελε να υπηρετήσει η μικρασιατική εκστρατεία, κάτω από το πρόσχημα της μεγάλης ιδέας, φέρνοντας την καταστροφή για το μικρασιατικό ελληνισμό. Οι επιτυχίες του ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία, αναφέρει ο Ψυρούκης, έκαναν το μίσος των Τούρκων ακόμη πιο έντονο και κατ' επέκταση τη διαβίωση του μικρασιατικού ελληνισμού στα πάτρια εδάφη αφόρητη. Οι δυνάμεις της Αντάντ με τη στάση τους ενίσχυαν την αδιαλλαξία των Τούρκων, ενώ η Συνθήκη των Σεβρών αποδείχθηκε «φιάσκο» που άνοιξε το δρόμο για τη μικρασιατική τραγωδία.

Ο ναζισμός επίσης γίνεται αντικείμενο μελέτης στο περιοδικό, με μια προσπάθεια ερμηνείας των λόγων που κατάφερε να ευδοκιμήσει¹⁵²¹. Ο Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος εξηγεί ότι οι Ναζί συνέτριψαν την σοσιαλδημοκρατία και τον κομμουνισμό και ταυτόχρονα βρήκαν απήχηση στις μάζες, δημιουργώντας την πεποίθηση ότι θα εφεύρισκαν λύσεις σε προβλήματα του εργατικού και μικροαστικού πληθυσμού¹⁵²². Η

¹⁵²⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 93, έτος Η', τόμος ΙΣΤ', Σεπτέμβριος 1962 (Νίκος Ψυρούκης, «Τα αίτια της μικρασιατικής καταστροφής», σ. 261).

¹⁵²¹ Το περιοδικό, ήδη από την πρώτη περίοδο έκδοσής του, είχε αναφερθεί στον ναζισμό ως «παραλογισμό του πεζοδρομίου, της παράτας και της σηκωμένης γροθιάς» και τον είχε συνδέσει, σε φιλοσοφικό επίπεδο, με την εγκατάλειψη της λογικής που έφερε η παρακμή της γερμανικής σκέψης μετά το Χέγκελ, η οποία μέσα από τους Σέλιγκ, Σόπενχάουερ, Νίτσε και Χάιντεγκερ έφτασε στους «αγοραίους απολογητές του ναζισμού». Βλ. Γεράσιμος Βώκος, «Η φιλοσοφία στην Επιθεώρηση Τέχνης», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 144-147.

¹⁵²² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 126, έτος ΙΑ', τόμος ΚΑ', Ιούνιος 1965 (Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, «Ο σκοπός και τα μέσα στην ιστορία», σ. 502).

προσπάθεια αυτή ενισχύθηκε μέσα από την καλλιέργεια μύθων. Όπως σημειώνει ο Λυκιαρδόπουλος:

«Έπρεπε να βρεθούν οι μεθυστικές σημαίες που θα ωραιοποιούσαν τη φρίκη του πολέμου και θα εξιδανίκευαν τα κρεματόρια [...] Ο ναζισμός παρείχε για ένα διάστημα στις κατ' αρχήν νικημένες και εν συνεχεία πελαγωμένες γερμανικές μάζες τα οράματα εκείνα που δικαιολογούσαν το χαμένο αίμα και το αίμα που «έπρεπε» ακόμα να χυθεί»¹⁵²³.

Ο Λυκιαρδόπουλος εντάσσει στο συλλογισμό του και τον σταλινισμό¹⁵²⁴, λέγοντας ότι στο σοσιαλιστικό καθεστώς δεν έχουν θέση πρακτικές όπως η «στρατιωτικοποίηση της συνείδησης» και η «μαζική μετάθεση της προσωπικής ευθύνης στους αρχηγούς». Επίσης δεν είναι δυνατό να συντελούνται εγκλήματα στο όνομα του σοσιαλισμού με το πρόσχημα ότι τον «εξυπηρετούν», πράγμα το οποίο είναι εξ ορισμού αδύνατο¹⁵²⁵. Συνδέει έτσι τον φασισμό με τον σταλινισμό- όπως κάνουν εξάλλου αντίστοιχα οι *Εποχές* καθώς και η *Νέα Εστία*- ψέγοντας μάλιστα αντιλήψεις που χαρακτηρίζουν τον Στάλιν και τον Χίτλερ «ιστορικά αναγκαίο» κακό. Η θέση αυτή, κατά την αντίληψη του γράφοντος, δικαιώνει τις προαναφερθείσες προσωπικότητες¹⁵²⁶.

Επόμενο ιστορικό κεφάλαιο του 20^{ου} αιώνα που ανοίγει το περιοδικό είναι η δικτατορία Μεταξά, για την οποία επιλέγει να μιλήσει δια στόματος Σπύρου Λιναρδάτου¹⁵²⁷. Η αρχική διαπίστωση είναι ότι η δικτατορία Μεταξά επιβλήθηκε ως μια

¹⁵²³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 126, έτος ΙΑ', τόμος ΚΑ', Ιούνιος 1965 (Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, «Ο σκοπός και τα μέσα στην ιστορία», σ. 502).

¹⁵²⁴ Παρά τις προφανείς ομοιότητες ανάμεσα στα δύο καθεστώτα και τη δημοφιλή συζήτηση για τη σχέση του σταλινισμού με το ναζισμό, πολλοί ιστορικοί υποστηρίζουν ότι υπάρχει μια πρωτοφανής ασυμμετρία ανάμεσα τους, ακόμη κι όταν πρόκειται για παρόμοιες συμπεριφορές ή διαδικασίες. Το παράδοξο που προσπάθησαν να διερευνήσουν ήταν πώς γίνεται τα δύο καθεστώτα να μοιάζουν τόσο πολύ και ταυτόχρονα να είναι ριζικά διαφορετικά. Βλ. Michael Geyer-Sheila Fitzpatrick(ed.), *Beyond Totalitarianism, Stalinism and Nazism Compared*, ό.π., σ. 21.

¹⁵²⁵ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 126, έτος ΙΑ', τόμος ΚΑ', Ιούνιος 1965 (Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, «Ο σκοπός και τα μέσα στην ιστορία», σ. 501).

¹⁵²⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 126, έτος ΙΑ', τόμος ΚΑ', Ιούνιος 1965 (Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, «Ο σκοπός και τα μέσα στην ιστορία», σ. 503).

¹⁵²⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 137-138, έτος ΙΒ', τόμος ΚΓ', Μάιος-Ιούνιος 1966 (Σπύρος Λιναρδάτος, «Η ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου», σ. 507). Οι αναφορές στο ιστορικό κεφάλαιο της μεταξικής δικτατορίας ήταν επίσης πολύ συχνές στην *Αυγή* κατά τη δεκαετία του 1960. Χαρακτηριστική είναι η έρευνα της εφημερίδας για την νεολαία ΕΟΝ που, ανάμεσα στα πεπραγμένα του μεταξικού καθεστώτος, χαρακτηρίζεται «το πιο φαιδρό, αλλά και το πιο φρικαλέο της 4^{ης} Αυγούστου και του ανεκδιήγητου “Γ” Ελληνικού Πολιτισμού”».

παρέκκλιση από το Σύνταγμα που κατέστη αναγκαία από τα ίδια τα πράγματα, δηλαδή την κομμουνιστική «απειλή» και τις αποτυχίες του κοινοβουλευτισμού. Ο ίδιος μάλιστα ο Μεταξάς, όπως αναφέρεται, είχε υποστηρίξει αρχικά ότι ήταν διατεθειμένος να προκηρύξει εκλογές όταν θα είχε ομαλοποιηθεί η κατάσταση. Το ίδιο υποστήριζαν και τα άλλα μέλη της κυβέρνησής του, προσθέτοντας μάλιστα ότι το καθεστώς Μεταξά δεν είχε σημεία επαφής με τα άλλα «χιτλερικά και φασιστικά καθεστώτα». Ο ισχυρισμός αυτός, ωστόσο, σύμφωνα με τον Λιναρδάτο όχι απλά δεν επιβεβαιώθηκε από τα γεγονότα, αλλά διαψεύστηκε με τον πιο απερίφραστο τρόπο¹⁵²⁸, αφού η 4^η Αυγούστου «βασάνισε», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει το άρθρο, επί πέντε χρόνια τον ελληνικό λαό και αποχώρησε μόνο όταν την αντικατέστησε ο ξένος φασισμός, δηλαδή οι γερμανο-ιταλοί κατακτητές.

Όσον αφορά στο πώς θεμελίωσε την εξουσία του ο Ιωάννης Μεταξάς, ο γράφων αναφέρει ότι προσπαθούσε να δημιουργήσει τις συνθήκες ώστε η κυβέρνησή του να έχει τη μεγαλύτερη δυνατή σταθερότητα και διάρκεια. Προκειμένου να το κάνει αυτό, ο ίδιος και το επιτελείο του προσπαθούσαν να βρουν ιδεολογικά ερείσματα καθώς και μία κοσμοθεωρία που να θεμελιώνει το «αιώνιο» καθεστώς τους¹⁵²⁹, το οποίο στην ουσία ήταν «μία στυγνή δικτατορία του αγγλικού και ελληνικού κεφαλαίου και των ανακτόρων». Αρχικά οι εκπρόσωποι του καθεστώτος μιλούσαν για «ελληνικές παραδόσεις», «εθνικά ιδεώδη» κ.λπ.¹⁵³⁰. Όταν ωστόσο κατάλαβαν ότι αυτά δεν ήταν αρκετά, έψαξαν για ένα πιο σταθερό ιδεολογικό υπόστρωμα:

Βλ. ενδεικτικά *Η Αυγή*, 15/4/1962 (Δημήτρης Ραντόπουλος, «Η νεολαία μας στις εθνικές και δημοκρατικές επάλξεις, Μια μεγάλη έρευνα της Αυγής»).

¹⁵²⁸ Όπως αναφέρει ο Νίκος Αλιβιζάτος το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου είχε πολλά κοινά σημεία με τις ευρωπαϊκές δικτατορίες της περιόδου εκείνης, στο βαθμό που ήταν καθεστώς αυταρχικό και έξω από κάθε νομικό πλαίσιο. Οι διαφορές του από αυτές προέκυπταν από τις διαφορετικές καταβολές σε σχέση με το φασιστικό και ναζιστικό πρότυπο, από την έλλειψη λαϊκού ερείσματος και από την «ιδεολογική και οργανωτική του σύγχυση» που δεν επέτρεψε στην προσπάθεια του για εκφασισμό της κοινωνίας να ευοδωθεί. Βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, ό.π., σ. 87.

¹⁵²⁹ «Το φασιστικό καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου ήταν υποχρεωμένο εκ των πραγμάτων να βρει την ιδεολογική του στήριξη. Η ωμή τρομοκρατία, η κατάλυση των ελευθεριών έπρεπε να γίνουν στο όνομα κάποιου «υψηλού ιδανικού» ή μιας ιδεολογίας». Το ασαφές και πλήρως αντιφατικό ιδεολογικό του πρόγραμμα θα ονομασθεί «Τρίτος Ελληνικός Πολιτισμός». Για περισσότερα βλ. Στ. Σακελλίων- Ε. Κουϊμτσίδου, «Η δεκαετία 1930-1940» στο Κ. Παπαρηγόπουλος –Π. Καρολίδης- Γ. Αναστασιάδης, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος 11^{ος}, ό.π., σ. 49.

¹⁵³⁰ Για την προσπάθεια των φασιστικών καθεστώτων να θεμελιώνουν την εξουσία τους μέσα από ιδεώδη, παραδόσεις, φιλοσοφικές θεωρίες κ.λπ. βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Ακρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σ. 154- 157.

«Όταν λοιπόν ο Ι. Μεταξάς αποφάσισε να διακηρύξει τη δημιουργία του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού- κατ' απομίμηση του χιτλερικού Γ' Ράιχ- παρουσίασε σαν πρότυπο στην ελληνική νεολαία την στρατοκρατική αρχαία Σπάρτη των ειλωτών, που δεν πρόσφερε τίποτα στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, την Μακεδονία του Φιλίππου και τη θρησκοληψία του βυζαντινού καλογηρισμού»¹⁵³¹.

Ο Μεταξάς, εξηγεί ο Λιναρδάτος δε θα μπορούσε να έχει εμπνευστεί από την αρχαία αθηναϊκή πολιτεία, το δημοκρατικό τρόπο ζωής και την ελευθερία των πολιτών που ήταν η γενεσιουργός αιτία της πολιτιστικής άνθησης. Αντ' αυτού βρήκε το πρότυπο που ήθελε στην «σκοταδιστική Σπάρτη» και την «αυταρχική και κατακτητική Μακεδονία». Οι αξίες που έκανε πυλώνα της εξουσίας του ήταν η «πειθαρχούμενη ελευθερία», δηλαδή όπως το εξηγούσε, ο συνδυασμός ελευθερίας και νόμου, ενώ έβαζε σαν προαπαιτούμενο την τόνωση του θρησκευτικού αισθήματος. Όσο για τον κομμουνισμό, τον χαρακτήριζε «φυτό αυτοαναπαράγόμενο» στην Ελλάδα, που ήρθε από έξω και ουδεμία σχέση έχει με την ελληνική νοοτροπία και ιδιοσυγκρασία.

Στον τομέα της παιδείας ακολούθησε το αξίωμα «παιδεία για τους λίγους». Παραδείγματος χάριν έκανε το εξατάξιο δημοτικό τετρατάξιο προκειμένου να φεύγουν από το δημοτικό με τις λιγότερες δυνατές γνώσεις τα παιδιά εργατών και αγροτών που δεν είχαν τη δυνατότητα να παρακολουθήσουν το γυμνάσιο εν συνεχεία¹⁵³². Αντίστοιχα, ήθελε να καταστήσει και τα ανώτατα ιδρύματα «φέουδο των πλουσίων», γι' αυτό και περιόρισε τον αριθμό των εισακτέων, αύξησε τα δίδακτρα, τα εξέταστρα κ.λπ. Επίσης, ενισχύοντας τον θρησκευτικό χαρακτήρα της Παιδείας, θέλησε να κάνει τα παιδιά «θρησκόληπτες γριούλες», αναφέρει χαρακτηριστικά ο Λιναρδάτος. Και ο κατάλογος με τα πλήγματα που υπέστη η Παιδεία κατά τη δικτατορία Μεταξά συνεχίζεται: αυξήθηκε η αγραμματοσύνη, τα βιβλία έγιναν πανάκριβα, μπήκαν «χαράτσια» στα σχολεία, έγιναν

¹⁵³¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 137-138, έτος ΙΒ', τόμος ΚΓ', Μάιος-Ιούνιος 1966 (Σπύρος Λιναρδάτος, «Η ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου», σ. 507).

¹⁵³² «Ο σκοπός της βασιλομεταξικής δικτατορίας ήταν να βάλει φραγμό στη μόρφωση των παιδιών των λαϊκών τάξεων, ενώ παράλληλα με τον τρόπο αυτό απέκλειε την πιθανή από κοινού αντιμετώπιση του προβλήματος της ανεργίας, που υπήρχε, τόσο στους νέους επιστήμονες όσο και στους εργάτες. Το δικτατορικό καθεστώς είχε τον φόβο ότι μια συνεργασία ανάμεσα στις δύο αυτές κοινωνικές τάξεις, θα συσπείρωνε σε κοινούς αγώνες, πράγμα που σήμαινε κινδύνους με επιπτώσεις κύρια στην οικονομική ολιγαρχία του τόπου». Βλ. Δημήτρης Σέρβος, *Το παιδομάζωμα και ποιοι φοβούνται την αλήθεια*, ό.π, σ. 99.

απαράδεκτες παρεμβάσεις στα ανώτατα ιδρύματα, οι καθηγητές εξευτελίζονταν, καταργούνταν μαθήματα, γίνονταν ρουσφέτια κ.ά.

Η επιθετική στάση του περιοδικού απέναντι στο καθεστώς Μεταξά, έρχεται σε σύμπτωση με την αντίστοιχη θέση που εκφράζουν οι *Εποχές*, αλλά σε πλήρη αντίθεση με την υποστηρικτική στάση της *Νέας Εστίας* απέναντι στο δικτάτορα, για την οποία, όπως παρακολουθήσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, είχε νιώσει την ανάγκη να αμυνθεί, δεδομένων των πυρών που είχε δεχτεί σχετικά¹⁵³³.

12.5 Εθνική αντίσταση

Η εθνική αντίσταση είναι το κεφάλαιο εκείνο της ελληνικής ιστορίας του 20^{ου} αιώνα, στο οποίο η *Επιθεώρηση Τέχνης* επανέρχεται με κάθε ευκαιρία τόσο για να προσδιορίσει το ιστορικό του πλαίσιο όσο και για να καταγγείλει την κακοποίηση της έννοιας και του βαθύτερου νοήματος της εθνικής αντίστασης. Η ευρύτερη αριστερή αρθρογραφία εξάλλου της περιόδου πάνω στην εθνική αντίσταση, προσπαθεί να αποκαταστήσει την αλήθεια γύρω από τον ρόλο των κομμουνιστών στην αντίσταση και να τονίσει τη σημασία της συγκρότησης λαϊκού μετώπου για την αντιμετώπιση εθνικών κρίσεων¹⁵³⁴, στέλνοντας ένα σαφές μήνυμα, μεταξύ άλλων, για την κρίση που αντιμετωπίζει η κοινωνία τη δεδομένη στιγμή. Για παράδειγμα, η περίοδος της εθνικής αντίστασης δεσπόζει και στον λόγο της *Αυγής* κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, με σκοπό να ανασκευαστούν οι κατηγορίες της δεξιάς περί αριστερής προδοσίας, αλλά και να γίνει προσέγγιση των εαμογενούς προέλευσης μη κομμουνιστών αριστερών που ήταν πολιτικά αδρανείς ή είχαν απορροφηθεί από τα κεντρώα κόμματα¹⁵³⁵. Αντιθέτως τόσο για την *Αυγή* όσο και για την *Επιθεώρηση Τέχνης* ο εμφύλιος δεν αποτελεί προσφιλέθ θέμα για ανάλυση, καθώς τα

¹⁵³³ Βλ. παραπάνω σελ. 347-349.

¹⁵³⁴ Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Ιστορία και Ιδεολογία στη δεκαετία του 1960», στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 92.

¹⁵³⁵ Ενδεικτικά είναι τα συμπεράσματα από τη μελέτη της Ελένης Πασχαλούδη πάνω στην αρθρογραφία της *Αυγής* κατά τη διάρκεια των προεκλογικών περιόδων του 1961, 1963 και 1964. Βλ. Ελένη Πασχαλούδη, «Μνήμη και πολιτικός λόγος: Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο των κομμάτων (1961-1964) στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 151-155.

αριστερά έντυπα δείχνουν να θεωρούν ότι η αναμόχλευση των τραυμάτων του εμφυλίου περισσότερο μπορεί να υποσκάψει παρά να ενισχύσει τη συσπείρωση της παράταξης¹⁵³⁶.

Σε συνέχεια των παραπάνω, η εθνική αντίσταση παρουσιάζεται στην *Επιθεώρηση Τέχνης* να είναι μία ύψιστης εθνικής σημασίας πράξη που γέννησε την ελπίδα ενός καλύτερου μέλλοντος για έναν λαό που έχει βιώσει αναρίθμητα εθνικά δεινά. Η ελπίδα αυτή ωστόσο προδόθηκε και «ποδοπατήθηκε ξεδιάντροπα»¹⁵³⁷ από αυτούς που υπέσκαψαν τη δράση όσων ένωσαν τις δυνάμεις του για ένα ιερό εθνικό σκοπό¹⁵³⁸.

Όπως αναφέρει το περιοδικό, παρά το διάστημα που έχει μεσολαβήσει από την απελευθέρωση της χώρας από τους κατακτητές, συνεχίζει να υπάρχει αποσιώπηση σε σχέση με τα γεγονότα που οδήγησαν στην απελευθέρωση¹⁵³⁹. Για τα έντυπα μάλιστα που τόλμησαν να μιλήσουν ανοιχτά για την ουσία των γεγονότων έχουν δρομολογηθεί μηνύσεις, προκειμένου να δημιουργείται ένα κλίμα εκφοβισμού και να αποτρέπονται από το να καταγράψουν τα γεγονότα όσοι επιζητούν την αποκατάσταση της ιστορικής αλήθειας¹⁵⁴⁰. Η *Επιθεώρηση Τέχνης* καταγγέλλει ότι τα αρχεία της αντίστασης

¹⁵³⁶ Ελένη Πασχαλούδη, «Μνήμη και πολιτικός λόγος: Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο των κομμάτων(1961-1964) στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 153-154.

¹⁵³⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 142, έτος ΙΒ', τόμος ΚΔ', Οκτώβριος 1966 (Η Επιθεώρηση Τέχνης, «Μπροστά στην εθνική κρίση», σ. 243).

¹⁵³⁸ Όπως αναφέρει ο Νίκος Ψυρούκης, ο ελληνικός λαός «έπρεπε να ξεχάσει» ότι δημιούργησε την εθνική αντίσταση, την οποία ορίζει ως μια «αυθεντική λαϊκή αντιιμπεριαλιστική επανάσταση» ενάντια τόσο στους ξένους ιμπεριαλιστές όσο και στο «ντόπιο καθεστώς του μονοπωλιακού καπιταλισμού». Η εθνική αντίσταση έπρεπε να σβηστεί από τη μνήμη του λαού ώστε να μπορέσει η «ηγεμονική τάξη του μονοπωλιακού καπιταλισμού να μπορέσει να ζήσει και να κυβερνήσει κατά τον παλιό δικό της τρόπο». Βλ. Νίκος Ψυρούκης, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας(1940-1974)*, τόμος Α', Ε' έκδ, εκδ. Κουκκίδα-Αιγαίον, Αθήνα 2010, σ. 52, 109&233.

¹⁵³⁹ Ενδεικτικές αυτής της αντίληψης που εδώ καταγγέλλει η *Επιθεώρηση Τέχνης*, θεωρώντας ότι παρακάμπτει τα γεγονότα που αποδεικνύουν τη συνεισφορά της αριστερής πλευράς στην εθνική αντίσταση, είναι ιστορικές καταγραφές όπως η παρακάτω: «[...] καθώς η προσφορά της Εθνικής Αντίστασης δεν μπορεί να εκτιμηθεί ποσοτικά, δεν έχει νόημα και ουσία να αξιολογηθούν οι επί μέρους πράξεις και γεγονότα για να αποτιμηθεί η συνεισφορά της μιας ή της άλλης οργάνωσης ή παράταξης. Η Εθνική Αντίσταση με αντικείμενο και στόχο τον εχθρό κατακτητή, υπήρξε ουσιαστικά ενιαία και συνολική [...] Βλ. Απ. Παπαγιαννόπουλος, «Κατοχή, Εθνική Αντίσταση, Απελευθέρωση, Εμφύλιος πόλεμος», στο Κ. Παπαρρηγόπουλος –Π. Καρολίδης- Γ. Αναστασιάδης, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος 11^{ος}, ό.π., σ. 243.

¹⁵⁴⁰ Όπως αναφέρει ο Tony Judt, δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι η ελληνική αντίσταση κατά των Ιταλών και των Γερμανών ήταν πιο αποτελεσματική από τα πιο καλύτερα κινήματα αντίστασης που είναι γνωστά στη Γαλλία ή στην Ιταλία- μόνο το 1943 και το 1944 σκότωσε ή τραυμάτισε πάνω από 6.000 Γερμανούς στρατιώτες- ωστόσο η ζημιά που προκάλεσε στους ίδιους τους Έλληνες, μέσω του εμφυλίου, ήταν κατά πολύ μεγαλύτερη. Στην Ελλάδα, παρά την σε αρκετά μεγάλο βαθμό συνεργασία της γραφειοκρατικής και της επιχειρηματικής ελίτ με τον εχθρό κατά τον πόλεμο, οι μεταπολεμικές διώξεις δεν κατευθύνθηκαν προς

καταστράφηκαν, οι πρωταγωνιστές της αντίστασης συκοφαντήθηκαν, ενώ γράφτηκαν έργα που αυτοχαρακτηρίστηκαν ως ιστορικά και είχαν ως σκοπό να δικαιολογήσουν την εθνική προδοσία. Ωστόσο, όπως αναφέρει το περιοδικό, η αντίσταση και η απελευθέρωση είναι «εθνικοί σταθμοί», οι οποίοι δε σβήνονται από τη μνήμη, όσο κι αν προσπαθήσουν εκείνοι που είναι υπεύθυνοι για τη διαστρέβλωση της εθνικής ιστορίας¹⁵⁴¹.

Όσον αφορά στα ίδια τα γεγονότα της αντίστασης, ο Σπύρος Λιναρδάτος, σ' ένα από τα σχετικά άρθρα του περιοδικού, κάνει μνεία στον ρόλο των φοιτητών και μιλάει για τις πρώτες εθνικοαπελευθερωτικές σπουδαστικές ομάδες που είχαν σχηματιστεί από την άνοιξη του 1941 έξω από τους πανεπιστημιακούς χώρους, οι οποίοι ήταν τότε κλειστοί¹⁵⁴². Καταλυτικής σημασίας ήταν η δράση φοιτητών που είχαν διωχθεί από τη δικτατορία Μεταξά, οι οποίοι εν συνεχεία κυνηγήθηκαν και από τους κατακτητές και όσοι από αυτούς επέζησαν έγιναν θύμα της «μετααπελευθερωτικής εθνικοφροσύνης».

Στις 27 Οκτωβρίου 1941, την παραμονή της επετείου του «Όχι», το πανεπιστήμιο βρέθηκε γεμάτο συνθήματα του ΕΑΜ, ενώ οι φοιτητές τους επόμενους μήνες έκαναν κάποιες συγκεντρώσεις στην πλατεία Εξαρχείων. Όπως τονίζει ο Λιναρδάτος, μέχρι και λίγο πριν από την απελευθέρωση τα πανεπιστήμια που καταλαμβάνονταν από τους Γερμανούς και τους συνεργάτες τους γίνονταν «τόποι βασανιστηρίων πατριωτών σπουδαστών», ενώ πολλές δεκάδες ζωές φοιτητών χάθηκαν στο πλαίσιο του αγώνα της εθνικής αντίστασης.

Το περιοδικό αναφέρεται με δέος και στον Γοργοπόταμο ως μία από τις κορυφαίες πράξεις αντίστασης, ψέγοντας ωστόσο όσους έχουν εκφυλίσει το νόημα της. Η *Επιθεώρηση Τέχνης* φέρνει ως παράδειγμα την προφυλάκιση ανθρώπων που συμμετείχαν στον εορτασμό μνήμης των γεγονότων του Γοργοπόταμου, ο οποίος είχε πραγματοποιηθεί

τη δεξιά, αλλά προς την αριστερά. Αυτή ήταν μια μοναδική και συνάμα αποκαλυπτική περίπτωση. Ο εμφύλιος πόλεμος έπεισε τους Βρετανούς ότι μόνο μια επανεγκαθίδρυση ενός συντηρητικού καθεστώτος στην Αθήνα θα σταθεροποιούσε αυτή τη μικρή αλλά στρατηγικής σημασίας χώρα. Το να διωχθούν ή έστω να απειληθούν οι επιχειρηματίες και πολιτικοί, οι οποίοι είχαν συνεργαστεί με τους Ιταλούς ή τους Γερμανούς θα μπορούσε να έχει καταλυτικές επιπτώσεις σε μια χώρα όπου η επαναστατική αριστερά έμοιαζε έτοιμη να καταλάβει την εξουσία. Tony Judt, *Postwar, A history of Europe since 1945*, ό.π., σ. 35&48-49.

¹⁵⁴¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 118, έτος Γ', τόμος Κ', Οκτώβριος 1964 (*Επιθεώρηση Τέχνης*, «Είκοσι χρόνια», σ. 259).

¹⁵⁴² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 87-88, έτος Η', τόμος ΙΕ', Μάρτιος-Απρίλιος 1962 (Σπύρος Λιναρδάτος, «Οι φοιτητές στην Αντίσταση», σ. 463).

το Νοέμβριο του 1964¹⁵⁴³. Υπενθυμίζεται ότι στη συγκεκριμένη εκδήλωση μνήμης, αντίθετα με άλλες χρονιές, η συμμετοχή ήταν πολύ μεγάλη, καθώς η αριστερά ήθελε να το χρησιμοποιήσει ως ένα ακόμη βήμα για να εκφραστεί μαζικά το αίτημα της αναγνώρισης της εαμικής αντίστασης. Η κατάληξη της εκδήλωσης ήταν μια τραγική έκρηξη με νεκρούς και τραυματίες, η οποία επισήμως αποδόθηκε σε ατύχημα, η ΕΔΑ όμως εξέφρασε αμφιβολίες, θεωρώντας ότι πρόκειται για οργανωμένη δολοφονία. Από την άλλη, ο Γεώργιος Παπανδρέου, υποστήριξε ότι δε χωρά αμφισβήτηση ως προς το πόρισμα ότι η έκρηξη ήταν ατύχημα, ενώ στράφηκε εναντίον της ΕΔΑ για την ένταση που προηγήθηκε της έκρηξης και παρέπεμψε σε δίκη όσους «περιύβρισαν αρχές» ή «εξετράπησαν σε πράξεις βίας»¹⁵⁴⁴. Το περιοδικό σε σχετικό άρθρο διαπιστώνει ότι ο Γοργοπόταμος καταλήγει με όλα όσα έχουν συμβεί, αντί να προβάλλεται ως αυτό που είναι, ως μια κορυφαία δηλαδή αντιστασιακή πράξη¹⁵⁴⁵, να θυμίζει το «κατάντημα του ελληνικού κράτους» που διώκει τους ήρωές του και την ίδια την αντίσταση¹⁵⁴⁶.

Επί της ουσίας μάλιστα, όπως τονίζεται, αν και όλοι προσπαθούν να οικειοποιηθούν την εθνική αντίσταση και να «καπηλευτούν» τον τίτλο του πατριώτη¹⁵⁴⁷, οι ιθύνοντες κάνουν κάθε δυνατή προσπάθεια να σβήσουν από τη μνήμη των Ελλήνων τα πραγματικά γεγονότα της αντίστασης. Ως παράδειγμα αναφέρεται η πρωτοβουλία που πήρε η ελληνική κυβέρνηση το 1955 να αλλάξει το όνομα του χωριού Κορυσχάδες Ευρυτανίας, όπου το 1944 συνήλθε το Εθνικό Συμβούλιο, προκειμένου ν' αρχίζουν να περνούν στη λήθη οι πιο σημαδιακές στιγμές της εθνικής αντίστασης. Στην περίπτωση

¹⁵⁴³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 122-123, έτος ', τόμος ΚΑ', Φεβρουάριος-Μάρτιος 1965 (Ε.Τ., «Νικηφόρος», σ. 131).

¹⁵⁴⁴ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Ε': 1964-1967, ό.π., σ. 116-117.

¹⁵⁴⁵ Ο Jean Meynaud εκφράζει την ίδια άποψη, θεωρώντας ότι η συγκεκριμένη υπόθεση είναι από τα πιο χαρακτηριστικά δείγματα «εχθρότητας απέναντι στην Αντίσταση» που συνέχιζε να επικρατεί σε ολόκληρο τον κρατικό μηχανισμό δεκαπέντε χρόνια μετά το τέλος του Εμφυλίου. Βλ. Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, Βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία*, τόμος Β', ό.π., σ. 28.

¹⁵⁴⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 122-123, έτος ', τόμος ΚΑ', Φεβρουάριος-Μάρτιος 1965 (Ε.Τ., «Νικηφόρος», σ. 131).

¹⁵⁴⁷ Η αντιπαράθεση γύρω από την αντίσταση όπως και γύρω από τα εμφυλιοπολεμικά γεγονότα, σχετίζεται κατά μία προσέγγιση με τις ιδιαίτερες συνθήκες της δεκαετίας του '40. Για παράδειγμα: «Η δεκαετία του '40, εκτός από την κυρίαρχη σύγκρουση μεταξύ ΕΑΜ και αντιεαμικής συμμαχίας, είχε αναδείξει επίσης και την (έστω και στη συνέχεια υποβαθμισμένη) αντίθεση μεταξύ Αντίστασης και Συνεργασίας. Γεγονός που έθετε υπό αμφισβήτηση το μονοσήμαντο χαρακτήρα των εμφυλιοπολεμικών διαιρέσεων, υπονόμεινε την παγίωσή τους και επέτρεπε δυνητικά την αναδιάταξη των συμμαχιών, ανάλογα με τη συγκυρία». Βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία, Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, ό.π., σ. 33.

μάλιστα της μετονομασίας των Κορυσκάδων, όπως επισημαίνεται, δεν υπάρχει ούτε καν το πρόσχημα του εξελληνισμού της ονομασίας του χωριού, αφού οι Κορυσκάδες είναι αρχαίο τοπωνύμιο. Επομένως μόνος στόχος είναι η διαγραφή της πρόσφατης ιστορικής μνήμης, τονίζει η *Επιθεώρηση Τέχνης*, προκηρύσσοντας μάλιστα συμβολικά διαγωνισμό με τίτλο «Έπαθλο Κορυσκάδες» για τη συγγραφή σχετικού αντιστασιακού διηγήματος¹⁵⁴⁸.

Το περιοδικό επανέρχεται και με άλλα κείμενα στη σημασία της Εθνοσυνέλευσης του Μάιου του 1944 στο χωριό Κορυσκάδες, όπου ουσιαστικά μπήκαν τα θεμέλια για τη δημοκρατία και την «προκοπή» του ελληνικού λαού. Όπως περιγράφεται, η Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης είχε εκπονήσει ένα σχέδιο ουσιαστικής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης με τη βοήθεια δύο εκπαιδευτικών συνεργείων: εκείνο της ΕΠΟΝ και το αντίστοιχο του ΕΑΜ. Στη σύνοδο αυτή τέθηκαν οι βάσεις για μια πραγματική λαϊκή παιδεία, η οποία είναι ένα από τα πιο «φλογερά» αιτήματα του ελληνικού λαού διαχρονικά¹⁵⁴⁹. Για τον λόγο αυτό, η *Επιθεώρηση Τέχνης* κρίνει ως απαράδεκτη την προσπάθεια να σβηστεί από την εθνική μνήμη το κομβικής σημασίας γεγονός της Συνόδου του 1944.

Το περιοδικό καταγγέλλει επίσης το γεγονός ότι δεν υπάρχουν στην Ελλάδα μνημεία του αντιφασιστικού αγώνα και της εθνικής αντίστασης, όπως υπάρχουν κατ'αντιστοιχία σε άλλες χώρες της Ευρώπης¹⁵⁵⁰. Η διαπίστωση αυτή μάλιστα συνοδεύεται από την επισήμανση ότι αντί να δρομολογείται η δημιουργία μνημείων για τα θύματα του αντιφασιστικού αγώνα, εκφράζεται η πρόθεση να δημιουργηθούν μνημεία για τους θύτες, αφού η κυβέρνηση «με ειδικό νόμο και με χρήματα του ελληνικού δημοσίου, υπόσχεται να κατασκευάσει δύο νεκροταφεία των γερμανών νεκρών του τελευταίου πολέμου»¹⁵⁵¹. Κάτι τέτοιο παρουσιάζεται να συνιστά κατάφωρη προσβολή του αντιφασιστικού αγώνα,

¹⁵⁴⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 84, έτος Ζ', τόμος ΙΔ', Δεκέμβριος 1961 («Κορυσκάδες», σ. 531).

¹⁵⁴⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 87-88, έτος Η', τόμος ΙΕ', Μάρτιος-Απρίλιος 1962 (Κ.Δ. Σωτηρίου, «Το Εθνικό Συμβούλιο», σ. 300).

¹⁵⁵⁰ Η Ελλάδα μάλιστα, αναφέρει ο Meynaud, υπήρξε η μοναδική χώρα όπου η αντίσταση απέναντι στα στρατεύματα κατοχής δεν αντιμετωπίστηκε συνολικά ως πατριωτική δράση, ενώ το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο που υπήρξε η βασική οργάνωση αντίστασης λειδορήθηκε από τους αντιπάλους της, με την κατηγορία ότι εξυπηρετεί κομμουνιστικά σχέδια «διαβρώσεως και ανατροπής». Βλ. Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, Βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία*, τόμος Β', ό.π., σ. 24-25.

¹⁵⁵¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 93, έτος Η', τόμος ΙΣΤ', Σεπτέμβριος 1962 (Η Επιθεώρηση Τέχνης, «Όχι μνημεία καταισχύνει», σ. 259).

για τη δικαίωση του οποίου κρίνεται απαραίτητο να χτιστούν μνημεία των ηρώων της εθνικής αντίστασης που συνέχισαν την παράδοση των μεγάλων αγώνων για την ελευθερία.

Δίπλα στα κείμενα που απαριθμούν τα «χτυπήματα» που δέχεται η εθνική αντίσταση, υπάρχουν κι εκείνα που περιγράφουν την αισιόδοξη οπτική του πράγματος, δηλαδή τη δύναμη που συνεχίζουν να έχουν στις ψυχές των Ελλήνων τα γεγονότα της Αντίστασης. Ο Γιάννης Ιμβριώτης σε κείμενό του στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, επισημαίνει ότι τελικά στην πράξη, η αντιστασιακή συνείδηση των Ελλήνων καταφέρνει να γιγαντώνεται, να γίνεται δημιουργική δύναμη και να διαμορφώνει μια νέα ιστορική συνείδηση που «ψυχώνεται και αντρείωνεται» μέσα από το αντιστασιακό πνεύμα. Αντίστοιχα ο εθνικός αγωνιστής γίνεται μια «ιδιότυπη ηρωική μορφή» που, με κίνητρο τη «βεβαίωση του ανθρώπου», μάχεται ενάντια στο φασισμό και το ναζισμό και κατορθώνει ν' αποτελέσει οικουμενικό πρότυπο: «Η Ελληνική Αντίσταση παίρνει οικουμενικό ιστορικό νόημα, ανήκει στο γενικό ξεσηκωμό ενάντια στο φασισμό και ναζισμό, στην πιο σκοτεινή αντι-ιστορική δύναμη που έχει ξαπολύσει τα ένστιχτα του πιο ανήμερου θηρίου και ματοβάφει όλη την Ευρώπη»¹⁵⁵².

Η *Επιθεώρηση Τέχνης* κάνει ξεχωριστή μνεία σε μία από τις βασικότερες μορφές που έλαβε η εθνική αντίσταση, η οποία ήταν η πνευματική αντίσταση. Όπως αναφέρει ο Κώστας Πορφύρης, όπως ολόκληρη η εθνική αντίσταση έτσι και η πνευματική, χρησιμοποίησε τόσο παράνομα όσο και νόμιμα μέσα προκειμένου ν' αντισταθεί στον κατακτητή. Οι συνθήκες μέσα στις οποίες γεννήθηκε η πνευματική αντίσταση ήταν τέτοιες που επέβαλαν τη δημιουργία μετώπου από πλευράς των πνευματικών ανθρώπων: το 1941 η «αμαρτωλή τεταρταυγουστιανή ηγεσία» εγκατέλειπε την Ελλάδα, προδίδοντας την Ελλάδα, συνθηκολογώντας δηλαδή με τον κατακτητή και παραδίδοντάς του τους πολιτικούς της αντιπάλους, τους οποίους είχε κλεισμένους σε στρατόπεδα ώστε να τους δολοφονήσει. Αυτό το πνεύμα «εθελοδοουλίας, σύγχυσης, μοιρολατρίας, παθητικότητας, προσαρμογής και υποταγής» που προσπαθούσε να επιβάλει στους Έλληνες το καθεστώς Μεταξά, προσπάθησε να ανατρέψει με όλα τα μέσα που διέθετε η πνευματική αντίσταση,

¹⁵⁵² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 87-88, έτος Η', τόμος ΙΕ', Μάρτιος-Απρίλιος 1962 (Γιάννης Ιμβριώτης, «Ο αντιστασιακός άνθρωπος», σ. 280).

το σύνθημα για την έναρξη της οποίας έδωσαν δύο κορυφαίοι ποιητές, ο Άγγελος Σικελιανός και ο Κώστας Βάρναλης¹⁵⁵³.

Η *Επιθεώρηση Τέχνης* δημοσιεύει συχνά πρωτοβουλίες πνευματικών ανθρώπων και οργανώσεων που ζητούν επιτακτικά την ανάγκη αναγνώρισης της εθνικής αντίστασης, όπως είναι σχετική διακήρυξη του 1961 την οποία συνυπέγραφαν όλες οι αντιστασιακές ομάδες καθώς και 550 προσωπικότητες της Ελλάδας.

«Το μεγαλείον της Εθνικής μας Αντιστάσεως ανεγνωρίσθη και αναγνωρίζεται ομοθύμως από φίλους και αντιπάλους. Ομολογείται από τον ίδιον τον κατακτητήν[...] Αναγνώρισις της Εθνικής μας Αντίστασης θα σημάνει ότι το Έθνος μας βαδίζει εις έναν δρόμον σύμφωνο με το νόημα των θυσιών του εναντίον των κακοποιών δυνάμεων του φασισμού»¹⁵⁵⁴.

Η συγκεκριμένη διακήρυξη καλεί τον λαό σε εθνικό αγώνα με κάθε «συνταγματικό μέσο» και όλους τους παράγοντες του δημόσιου βίου να ενισχύσουν την προσπάθεια «ηθικής και υλικής αποκατάστασης» αυτού του μείζονος σημασίας εθνικού κεφαλαίου. Μάλιστα η νεολαία¹⁵⁵⁵ καλείται να αναλάβει πρωταγωνιστικό ρόλο στην «εθνική σταυροφορία», αναφέρει το περιοδικό το 1961, προμηνύοντας τα όσα ακολούθησαν σε επίπεδο φοιτητικών αγώνων τα χρόνια που ακολούθησαν. Ο Σπύρος Λιναρδάτος, πάντως, που αρθρογραφεί αρκετές φορές στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, σημειώνει, σε σχέση με τα

¹⁵⁵³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 87-88, έτος Η', τόμος ΙΕ', Μάρτιος-Απρίλιος 1962 (Κ. Πορφύρης, «Η αντίσταση με νόμιμα μέσα», σ. 336).

¹⁵⁵⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 76, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Απρίλιος 1961 («Πνευματικό αίτημα η αναγνώριση της εθνικής μας αντίστασης», σ. 274). Το περιοδικό δημοσιεύει μια μεγάλη γκάμα ονομάτων που συνυπέγραψαν τη διακήρυξη, η οποία περιλαμβάνει κυρίως αριστερούς αλλά όχι μόνο διανοούμενους. Αξιοσημείωτο είναι ότι πρώτα στη λίστα αναφέρονται τα ονόματα του Μητροπολίτη Σάμου Ειρηναίου και του Μητροπολίτη Κοζάνης Ιωακείμ.

¹⁵⁵⁵ Η ελληνική νεολαία της δεκαετίας του 1960 προσπάθησε να κρατήσει ζωντανή την εθνική αντίσταση όχι μόνο μέσα από τους φοιτητικούς αγώνες και την πολιτική δράση αλλά και μέσα από την πολιτιστική της έκφραση, όπως τα τραγούδια της. Για παράδειγμα, ο Κωστής Κορνέτης σημειώνει ότι υπήρχαν τραγούδια που τραγουδήθηκαν από το αγροτικό πλήθος κατά τη διάρκεια της αντίστασης και του εμφυλίου πολέμου τη δεκαετία του 1940. Η «άγουρη μαχητικότητα» τους δημιούργησε μια αίσθηση ότι οι μετέπειτα φοιτητές επικοινωνούσαν μέσω αυτών με τους ήρωες της αντίστασης. Όπως αναφέρει ο ίδιος, τη δεκαετία του 1960 υπήρχε μία προτίμηση των φοιτητών για το ελληνικό πολιτικό τραγούδι. Η ελληνική μουσική της αντίστασης άνοιξε το δρόμο με τους ηρωϊκούς τόνους του Θεοδωράκη να αιχμαλωτίζουν τον παλμό της εποχής και να σημαδεύουν τη συνέχεια με το παρελθόν που έπαιρνε τη μορφή της νεολαίας Λαμπράκη. Kostis Kornetis, *Children of the Dictatorship: Student Resistance, Cultural Politics and the 'Long 1960s' in Greece* Berghahn Books, Νέα Υόρκη 2013, σ. 190 και 200.

γεγονότα τη αντίστασης, ότι ανάμεσα στα «λάθη» της αριστεράς που έφεραν αναζωπύρωση των παθών τη δεκαετία του 1960 ήταν η υπερπροβολή του, δίκαιου κατά τ' άλλα, αιτήματος της αναγνώρισης της εθνικής αντίστασης και η μετατροπή του σε «σύνθημα άμεσης δράσης»¹⁵⁵⁶.

¹⁵⁵⁶ Οι σχετικές εκδηλώσεις, αναφέρει ο Λιναρδάτος «επιτείνουν τη σύγχυση σε μια στιγμή λεπτών ισορροπιών και συνωμοσιών για την κατάλυση της δημοκρατίας». Για περισσότερα βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ': 1961-1964, ό.π., σ. 417.

Κεφάλαιο 13: Η πολιτική επικαιρότητα στην *Επιθεώρηση Τέχνης*

13.1 Το πολιτικό κλίμα στην Ελλάδα της δεκαετίας του '60

Οι πολιτικές θέσεις της *Επιθεώρησης Τέχνης* αποτελούν ένα από τα σημαντικότερα κεφάλαια της συνολικής της παρέμβασης, καθώς πρόκειται για έντυπο με σαφή πολιτική τοποθέτηση, που μιλώντας από τη σκοπιά των «ηττημένων» του εμφυλίου¹⁵⁵⁷ νιώθει ότι οφείλει να τοποθετηθεί απέναντι στα πράγματα με παρρησία, να αποκαταστήσει την ιστορική αλήθεια και να διεκδικήσει την ριζική αλλαγή του μετεμφυλιακού σκηνικού. Πρόκειται ουσιαστικά για το μόνο από τα τρία περιοδικά της μελέτης που κάνει κάτι τέτοιο, καθώς οι πολιτικές συνυποδηλώσεις στα κείμενα των *Εποχών* και πολύ περισσότερο της *Νέας Εστίας* είναι, πέρα από κάποια κεντρικά πολιτικά σχόλια, σε μια πρώτη ανάγνωση άδηλες, χωρίς αυτό να μειώνει τη σημασία τους.

Από την άλλη, ακόμη και αν ο λόγος της *Επιθεώρησης Τέχνης* είχε εντονότερη πολιτική απόχρωση, προσέκρουε σε εμπόδια που του αφαιρούσαν μέρος της σαφήνειας και της συνέπειάς του. Οι πολωτικές συνθήκες στη χώρα που ανάγκαζαν την αριστερή πλευρά να κινείται σε συνθήκες παρανομίας αλλά και ο ψυχροπολεμικός διπολισμός διεθνώς, δημιουργούσαν δυσκολίες ως προς τη διατύπωση των αριστερών διεκδικήσεων, ιδιαίτερα από ένα περιοδικό λόγου και τέχνης που ήθελε να έχει καθολική απήχηση. Συνέπεια αυτού ήταν πολλές φορές να υπάρχει διστακτικότητα ή αντιφατικότητα στις απόψεις που εκφράστηκαν. Εξάλλου, όπως έχει περιγραφεί και σε προηγούμενο υποκεφάλαιο, για την *Επιθεώρησης Τέχνης* υπήρχε όχι μόνο το μέτωπο της «αντίπαλης όχθης», στην Ελλάδα και διεθνώς, αλλά και το «εσωτερικό μέτωπο», η πάλι δηλαδή για τη δυνατότητα άρθρωσης ενός ανανεωτικού αριστερού λόγου που δεδομένων των

¹⁵⁵⁷ Μετά το τέλος του εμφυλίου, η «ιδιότυπη ανασυγκρότηση των κομμουνιστικών δυνάμεων» σε όλη τη χώρα αποτυπώθηκε και στον χώρο της διανόησης, συμπεριλαμβανομένων των λογοτεχνικών εντύπων της αριστεράς. Βλ. Φίλιππος Ηλιού, «Το πολιτικό πλαίσιο της “Επιθεώρησης Τέχνης”», περιοδικό *Τα Ιστορικά*, ό.π., σελ. 166. Ο Δημήτρης Ραυτόπουλος περιγράφει τις συνθήκες έκδοσης του περιοδικού μιλώντας για το μόνιμο διωγμό της αριστεράς, το συνεχιζόμενο επιχείρημα της κομμουνιστικής απειλής, τη μονιμοποίηση των «έκτακτων μέτρων», τη γκετοποίηση των αριστερών μέσα από την απαγόρευση του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι, της ελεύθερης κυκλοφορίας ιδεών, της εργασίας στο δημόσιο, με την απομόνωση στον πολιτιστικό τομέα κ.ά. Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Επιθεώρηση (στρατευμένης) Τέχνης», περιοδικό *Μανδραγόρας*, ό.π., σελ. 126.

συνθήκων δε μπορούσε να ευδοκιμήσει με την ευκολία που το έκανε σε μεταγενέστερες εποχές¹⁵⁵⁸.

Οι διάφορες «αποχρώσεις» που υπάρχουν στα κείμενα πολιτικής υφής του περιοδικού, μπορούν επίσης να συνδεθούν με τις αμφιταλαντεύσεις του ΚΚΕ και της ΕΔΑ σε σχέση με την υιοθέτηση μιας πολιτικής απομονωτισμού ή περισσότερο ανοιχτής πολιτικής, σε συνάρτηση με τα τεκταινόμενα στη Σοβιετική Ένωση και αλλά και την ιδιαιτερότητα της ελληνικής πολιτικής κατάστασης¹⁵⁵⁹.

Για όλους τους παραπάνω λόγους η *Επιθεώρηση Τέχνης* τοποθετείται απέναντι στα πολιτικά πράγματα άλλοτε με ευθείες αναφορές και άλλοτε μέσα από τα πολιτιστικά και λογοτεχνικά κείμενα, συμπλέκοντας την πολιτική με τον πολιτισμό. Στις περισσότερες περιπτώσεις το περιοδικό περιγράφει το πολιτικό κλίμα της δεκαετίας του 1960, κάνοντας λόγο για μία κατάσταση πολιτικής σήψης, αναξιοκρατίας, υπανάπτυξης και ασέβειας απέναντι στο λαό. Ανάμεσα στις συχνές αναφορές του περιοδικού για τα φλέγοντα ελληνικά ζητήματα ανήκει η φτώχεια¹⁵⁶⁰ και η ανεργία. Όπως περιγράφει το περιοδικό, δεν είναι τυχαίος ο τεράστιος αριθμός των απόρων, των αναλφάβητων, των ανέργων και των υποαπασχολούμενων¹⁵⁶¹. Κι αυτό παρά το γεγονός ότι την ίδια περίοδο συντελούνταν η περίφημη οικονομική ανάπτυξη της χώρας, έστω και με τις ιδιαιτερότητες που τη χαρακτήριζαν, πράγμα που θα ανέμενε κανείς να συμβάλει στον περιορισμό προβλημάτων όπως η ανεργία¹⁵⁶².

¹⁵⁵⁸ Ο Κώστας Κρεμμυδάς σημειώνει ότι οι συνθήκες παρανομίας είχαν σαν αποτέλεσμα τη διαμόρφωση «μυστικών πλευρών στη ζωή του περιοδικού» που δε μπορούν να διαλευκανθούν πλήρως. Επίσης υπογραμμίζει ότι θέσεις όπως εκείνες που εξέφρασε η ανανεωτική αριστερά μετά το 1968, ήταν κατά τη διάρκεια έκδοσης της ΕΤ «απαράβιαστα ταμπού». Βλ. Κώστας Κρεμμυδάς, «Επιθεώρηση Τέχνης και Κώστας Κουλουφάκος: Βίοι Παράλληλοι», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 13-14.

¹⁵⁵⁹ Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη..., Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης (1954-1967)*, ό.π., σ. 32.

¹⁵⁶⁰ Χαρακτηριστικά είναι τα επικριτικά σχόλια του περιοδικού για εγκύκλιο του Υπουργείου Παιδείας του 1960, η οποία χαρακτηρίζει αναξιοπρεπείς μαθητές που έχουν αναγκαστεί να πουλάνε κουλούρια ή να ζητιανεύουν. Όπως σημειώνει το περιοδικό ειρωνικά, «η αξιοπρέπεια είναι σήμερα αποκλειστικό προνόμιο των χορτάτων». Βλ. *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 62, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Φεβρουάριος 1960 (Κ. Πορφύρης, «Λόγοι κι αντίλογοι», στήλη: Από μήνα σε μήνα, σ. 162).

¹⁵⁶¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 62, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Φεβρουάριος 1960 (Κ. Πορφύρης, «Λόγοι κι αντίλογοι», στήλη: Από μήνα σε μήνα, σ. 162).

¹⁵⁶² Όπως σημειώνει ο Γιάννης Γιανουλόπουλος βασικός παράγοντας για τη διόγκωση της ανεργίας παρά την οικονομική ανάπτυξη στάθηκε, μεταξύ άλλων, ο «πολύ περιορισμένος βαθμός κοινωνικής ευαισθησίας της κυβέρνησης». Βλ. Γιάννης Γιανουλόπουλος *Ο Μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία (1945-1963)*, ό.π., σ. 370.

Στην Ελλάδα του 1960, σχολιάζει η *Επιθεώρηση Τέχνης*, ο νεοναζιστικός κίνδυνος είναι απολύτως ορατός. Υπάρχει μία προσπάθεια να ξεχαστούν τα εγκλήματα που διέπραξαν οι ναζιστές την ίδια ώρα που ανασυστήνονται ναζιστικές τακτικές και νοοτροπίες¹⁵⁶³. Το όλο πολιτικό κλίμα, προσθέτει το περιοδικό, ευνοεί τη δράση των νοσταλγών «της παλιάς καλής εποχής της “Χ” και των Ες-Ες». Όπως προσθέτει σε άλλο άρθρο του 1961 το περιοδικό, ο φασισμός και ο νεοφασισμός επικαλείται, στην προσπάθεια του να νεκρώσει το πνεύμα, την θεωρία του αντικομμουνισμού¹⁵⁶⁴, προβάλλοντας τον κομμουνιστικό κίνδυνο ως πρόσχημα προκειμένου να προβαίνει σε πράξεις όπως οι ξυλοδαρμοί φοιτητών και βουλευτών, τα επεισόδια στη Βουλή, οι επιθέσεις κατά εφημερίδων, τα συνθήματα όπως «θα σας κάνουμε σαπούνι» κ.λπ. Η βία και ο τραμπουκισμός¹⁵⁶⁵ παρουσιάζονται να είναι πάγια τακτική του νεοφασισμού που πάντα ξεκινάει την «κακοποιό δράση» πλήττοντας το πνεύμα και τις ιδέες¹⁵⁶⁶. Οι κατηγορίες απέναντι στο φαινόμενο που περιγράφεται ως «νεοφασισμός» και «νεοναζισμός» στο περιοδικό, χωρίς να κατονομάζονται συγκεκριμένες οργανώσεις, συνάδουν με όσα γράφονται στον υπόλοιπο αριστερό τύπο, όπως για παράδειγμα στην *Αυγή* που καταγγέλλει συχνά την αναβίωση παρακρατικών οργανώσεων της δεξιάς¹⁵⁶⁷.

Η νοσηρότητα του πολιτικού κλίματος, αναφέρεται σε άλλο άρθρο, επιτείνεται από την παραπληροφόρηση και τη διαστρέβλωση των γεγονότων που επιδιώκουν οι εφημερίδες της δεξιάς, οι οποίες αποκαλούν «δεσμώτες και δούλους» όλους ανεξαίρετως

¹⁵⁶³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 62, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Φεβρουάριος 1960 (Κ. Πορφύρης, «Λόγοι κι αντίλογοι», στήλη: Από μήνα σε μήνα, σ. 162).

¹⁵⁶⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 77, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Μάιος 1961 (Η *Επιθεώρηση Τέχνης*, «Δεν θα περάσει!», σ. 403).

¹⁵⁶⁵ Για την έξαρση των εκδηλώσεων βίας των αρχών της δεκαετίας του 1960 βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ': 1961-1964, ό.π., σ. 22-23.

¹⁵⁶⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 77, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Μάιος 1961 (Η *Επιθεώρηση Τέχνης*, «Δεν θα περάσει!», σ. 403).

¹⁵⁶⁷ Ο Σπύρος Λιναρδάτος παραπέμπει στην αρθρογραφία της «Αυγής», δίνοντας το παράδειγμα της συσχέτισης της δράσης των παρακρατικών οργανώσεων με τις εκλογές βίας και νοθείας του 1961. Ενδεικτικά: «Ήδη νεώτερα στοιχεία, όπως η επιχειρούμενη αναβίωση παρακρατικών οργανώσεων της Δεξιάς, η θορυβώδης επανεμφάνισις της «κατασκοπολογίας», της οποίας η πολιτική αιχμή είναι προφανής, η επέκτασις των ξυλοδαρμών εις τα αστυνομικά τμήματα, η διατήρησις στρατοπέδων εκτοπίσεως, η έντασις του ρυθμού των συλλήψεων, όλα αυτά μαρτυρούν περί της υπάρξεως επιμελώς κατηρτισμένου σχεδίου, πέραν του καλπονοθευτικού νόμου, δια την διεξαγωγήν των εκλογών υπό κλίμα τοιαύτης τρομοκρατίας και ψυχολογικής βίας εις βάρος των οπαδών ολοκλήρου της Αντιπολιτεύσεως, ώστε να εξασφαλισθή κατά το δυνατόν η εκλογική νίκη της κυβερνητικής παρατάξεως» (Η *Αυγή*, 7 Ιουλίου 1961). Βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ': 1961-1964, ό.π., σ. 38-39.

τους αριστερούς, ξεχνώντας ποιός πραγματικά αγωνίστηκε για την ελευθερία και ποιός «έγλειψε τις μπότες των κατακτητών»¹⁵⁶⁸. Τα «συμπτώματα λύσσας», ωστόσο, των αρθρογράφων της δεξιάς, όπως επισημαίνεται, δείχνουν την απελπισία που προκαλεί η αποτυχία των σχεδίων του πολιτικού κόσμου που εκπροσωπούν.

Η δράση των ανθρώπων του πνεύματος, οι οποίοι προσπαθούν να ανατρέψουν αυτό το κλίμα αφυπνίζοντας τον λαό, προσκρούει κι αυτή στο αστυνομικό κλίμα που επικρατεί αλλά και στην αδιαφορία των κρατικών οργάνων. Για παράδειγμα η προσπάθεια που γίνεται σε τοπικό επίπεδο να υπάρξει μια πνευματική κίνηση τελικά πάντα ακυρώνεται από παράγοντες όπως οι παραπάνω, πράγμα που καθιστά σαφές ότι αν δεν αποκατασταθεί πλήρως η δημοκρατία στη χώρα, η Ελλάδα δεν πρόκειται να αποκτήσει πνευματική ζωή¹⁵⁶⁹.

Το περιοδικό παρουσιάζει ένα χαρακτηριστικό περιστατικό του αστυνομικού κλίματος που επικρατεί στην Ελλάδα του 1960, μιλώντας για ένα αστυνομικό που υποχρέωσε έναν νέο να γονατίσει και να φιλήσει τα παπούτσια του. Όπως αναφέρεται, είναι ένα περιστατικό από εκείνα που ευνοούνται από τη γενικότερη στάση της πολιτείας, η οποία επιδιώκει να καταπιέζει και να εξευτελίζει του πολίτες¹⁵⁷⁰. Ενδεικτικά είναι τα ειρωνικά σχόλια της *Επιθεώρησης Τέχνης* πάνω στην απαξιωτική πράξη του αστυνομικού απέναντι στον νέο, με την επισήμανση ότι θα έπρεπε «ο τουρισμός να τον εγκαταστήσει

¹⁵⁶⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 135, έτος ΙΒ', τόμος ΚΓ', Μάρτιος 1966 («Δουλεία και ελευθερία», στήλη: Το χρονικό της πνευματικής ζωής, σ. 279). Πάνω στο θέμα της διαστρέβλωσης της ιστορίας και της διώξης όλων ανεξαιρέτως των αριστερών ο Tony Judt αναφέρει: «...στην Αθήνα δεν έγινε καμία ουσιαστική διάκριση μεταξύ των αριστερών που είχαν πολεμήσει εναντίον του Χίτλερ και των κομμουνιστών ανταρτών που προσπάθησαν να ανατρέψουν το μεταπολεμικό ελληνικό καθεστώς -και συχνά ήταν πράγματι οι ίδιοι άνθρωποι. Ήταν οι εν καιρώ πολέμου αντιστασιακοί και όχι οι δοσίλογοι εχθροί τους που κατά βάση αιχμαλωτίστηκαν τα επόμενα χρόνια και εξαιρέθηκαν από την πολιτική ζωή του τόπου για δεκαετίες-ακόμη και τα παιδιά και τα εγγόνια τους πλήρωσαν το τίμημα αφού κατά βάση δεν μπορούσαν να προσληφθούν στον ευρύτερο δημόσιο τομέα μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970». Βλ. Tony Judt, *Postwar, A history of Europe since 1945*, ό.π., σ. 48-49.

¹⁵⁶⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 63-64, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Μάρτιος-Απρίλιος 1960 («Λόγοι κι αντίλογοι», στήλη: Από μήνα σε μήνα, σ. 238).

¹⁵⁷⁰ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ηλίας Νικολακόπουλος για τα τέλη της δεκαετίας του 1950 και τις αρχές της δεκαετίας 1960 ολοένα και μεγάλωνε ο αυταρχισμός της διακυβέρνησης. Για παράδειγμα το 1958 ιδρύθηκε η Γενική Διεύθυνση Εθνικής Ασφαλείας, «αντικείμενο της οποίας ήταν ο συντονισμός των υπηρεσιών που ασχολούνταν με τις διώξεις εναντίον της Αριστεράς». Επίσης την ίδια περίοδο «ιδρύθηκαν ή αναζωογονήθηκαν, με την ενίσχυση κρατικών υπηρεσιών, διάφορες αντικομμουνιστικές οργανώσεις (που η αντιπολίτευση ονόμασε «παρακρατικές»), η δράση των οποίων θα οδηγήσει λίγα χρόνια αργότερα στη δολοφονία του Γρ. Λαμπράκη». Βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, «Από το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου έως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΣΤ', ό.π., σ. 200.

σε μια κεντρική βιτρίνα» και να του δοθεί «βραβείο εξαιρέτων πράξεων της Ακαδημίας Αθηνών»¹⁵⁷¹.

Σε άλλο άρθρο, η *Επιθεώρηση Τέχνης* μιλάει για το θεσμό της μετεκτόπισης, δημοσιεύοντας γράμμα μετεκτοπισμένων από τη Θεσσαλονίκη, οι οποίοι αναφέρουν ότι μέσα σε λίγους μήνες έχουν υποβληθεί σε βάρος τους 4.000 μηνύσεις. Πριν από κάθε μήνυση, όπως καταγγέλλουν «μας συλλαμβάνουν μέσα στο σπίτι μας ή στη δουλειά μας και μας κλείνουν 18-20 ώρες κάθε φορά μέσα στα Κρατητήρια της Ασφάλειας[...]. Εκεί, συνεχίζουν, υφίστανται προκλήσεις, διαπόμπευση και ξυλοδαρμούς. Το ζήτημα, όπως σημειώνεται στο άρθρο δεν είναι πολιτικό, αλλά κυρίως πνευματικό και καθιστά απολύτως απαραίτητη την άμεση κατάργηση του θεσμού της μετεκτόπισης που «κουρελιάζει κάθε έννοια ανθρωπισμού και εθνικής αξιοπρέπειας»¹⁵⁷².

Η *Επιθεώρηση Τέχνης* συμμετέχει, με τα δικά της μέσα και στην εκστρατεία για την απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων, που ήταν εξάλλου βασικός πυλώνας του αγώνα της αριστεράς, από κοινού με την κατάργηση των έκτακτων μέτρων και την προώθηση της ειρήνης¹⁵⁷³. Όπως αναφέρεται στο περιοδικό, οι Έλληνες έχουν ξεχειλίσει από οργή για τη συμπεριφορά που υφίστανται οι αγωνιστές της εθνικής αντίστασης. Ενόσω δοξάζονται οι «δράστες των αντισυνταγματικών πραξικοπημάτων» και τα εγκλήματα τους παραγράφονται, οι άνθρωποι που πάλεψαν για τα δίκαια του λαού παραμένουν στις φυλακές σαν κατάσκοποι ή προδότες ή στην ξενιτιά χωρίς ιθαγένεια¹⁵⁷⁴.

¹⁵⁷¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 61, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Ιανουάριος 1960 («Λόγοι κι αντίλογοι», στήλη: Από μήνα σε μήνα, σ. 76).

¹⁵⁷² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 62, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Φεβρουάριος 1960 (Η *Επιθεώρηση Τέχνης*, «Ενδιαφέρει όλους», στήλη: Πράγματα, σ. 97). Η *Αυγή*, ως πολιτικό έντυπο, ασχολήθηκε πολύ περισσότερο με τον στιγματισμό του μετεμφυλιακού καθεστώτος, την αστυνομική βία και το διωγμό του πνεύματος. Για παράδειγμα ο Δημήτρης Ραντόπουλος έγραφε στην *Αυγή* στις αρχές της δεκαετίας του 1960 για το «γενικό κύμα βίας και φασιστικών εκδηλώσεων», την «κατάλυση των δημοκρατικών θεσμών», το «νεοφασισμό», τις «σκοταδιστικές εκδηλώσεις», τις φυλακίσεις και τις διώξεις πολιτών κ.ο.κ. Βλ. ενδεικτικά *Η Αυγή*, 21/1/1962 (Δημήτρης Ραντόπουλος, «Ο απολογισμός της λογοτεχνικής ζωής, Η πνευματική δραστηριότητα στο 1961»). Επίσης χαρακτηριστικοί είναι τίτλοι άρθρων, όπως «Η νεολαία πολεμά τον φασισμό, βάφει την Αθήνα με το αίμα της - Η βαρβαρότης της αστυνομίας δεν μπόρεσε να καταπνίξει την μυριόστομη κραυγή “Κάτω ο φασισμός”» (*Η Αυγή*, 17/7/1962), «Οι νέοι πάντα πρωτοπόροι - Οι διαδηλώσεις των νέων στην Αθήνα και η “φωνική συμπεριφορά” της αστυνομίας» (*Η Αυγή*, 30/3/1962) κ.ά.

¹⁵⁷³ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ': 1961-1964, ό.π., σ. 226.

¹⁵⁷⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 130-132, έτος ΙΑ', τόμος ΚΒ', Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1965 («Πολιτικοί κρατούμενοι και πολιτικοί πρόσφυγες», στήλη: Το χρονικό της πνευματικής ζωής, σ. 515).

Σύμφωνα με τον Κώστα Βάρναλη, στην Ελλάδα του 1961 «διώκεται το αίτημα της ειρήνης και της ανεξαρτησίας», οι αγωνιστές της εθνικής αντίστασης «δεκαοχτώ χρόνια σαπίζουν στην εξορία χωρίς δίκη» και γι' αυτό το λόγο τα θύματα του νεοφασισμού, αναμεσά τους και ο Μανώλης Γλέζος, ζητούν την ηθική συμπαράσταση όλων των Ελλήνων¹⁵⁷⁵. Ειδικότερα για το θέμα του Μανώλη Γλέζου¹⁵⁷⁶, το περιοδικό χαιρετίζει την αποφυλάκισή του το Δεκέμβριο του 1962, σημειώνοντας το πολύχρονο μαρτύριο μιας εμβληματικής μορφής για την ελληνική ιστορία¹⁵⁷⁷. Μιας μορφής που, ενώ «τυχαίνει να είναι παγκόσμιο σύμβολο της Αντίστασης των λαών», συνεχίζει να λιοδορείται και να κατασυκοφαντείται από κυβερνητικούς παράγοντες που τολμούν να τον χαρακτηρίζουν «ασήμαντο»¹⁵⁷⁸.

Σε άλλο άρθρο των αρχών της δεκαετίας του 1960 η *Επιθεώρηση Τέχνης* μιλάει για 5 «κρούσματα» αντιπνευματικών ενεργειών που έγιναν το ένα μετά το άλλο: ο νομάρχης Πειραιά ακύρωσε απόφαση του δήμου να παραχωρήσει το δημοτικό θέατρο στην αξιολόγη Νέα Πειρατική Σκηνή, πολιτικοί κρατούμενοι καταγγέλλουν ότι τους απαγορεύεται να τραγουδούν ή ακόμη και να βάζουν βιβλία στις φυλακές, φοιτητές του πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καταγγέλλουν βίαιες συμπεριφορές των οργάνων ασφαλείας σε βάρος τους, ο Δημήτρης Ροντήρης δεν πήρε άδεια προκειμένου να μεταβεί στη Μόσχα, ώστε να ετοιμάσει παραστάσεις αρχαίου δράματος, ενώ τέλος έγινε μήνυση στον ιστορικό Γιάννη Κορδάτο που «άνοιξε νέους δρόμους» στην ελληνική ιστορική έρευνα για τον πρόλογο που έγραψε σ' ένα θεωρητικό βιβλίο του Λένιν. Κι αυτά τα πέντε περιστατικά που έγιναν

¹⁵⁷⁵ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 82, έτος Ζ', τόμος ΙΔ', Οκτώβριος 1961 (Κώστας Βάρναλης, «Χαιρετισμός στον Ράσελ», σ. 259).

¹⁵⁷⁶ Η σύλληψη του Μανώλη Γλέζου το 1958 και η καταδίκη σε πενταετή φυλάκιση «επειδή, σύμφωνα με μαρτυρίες αστυνομικών, είχε συναντηθεί με τον Κ. Κολιγιάννη, γραμματέα του ΚΚΕ, ο οποίος βρισκόταν εκείνη την εποχή παράνομα στην Αθήνα», περιγράφεται ως «κορυφαία εκδήλωσή των διώξεων εναντίον της ΕΔΑ». Βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, «Από το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου έως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΣΤ', ό.π., σ. 201. Ο Jean Meynaud αναφέρει ότι η δίκη και καταδίκη Γλέζου υπήρξε μία από τις πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις όπου η έννοια της κατασκοπείας διευρύνθηκε τόσο ώστε να στιγματίσει πολιτικά ένα πρόσωπο που οι αρχές έβλεπαν εχθρικά. Βλ. Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τόμος Α', 1946-1965, ό.π., σ. 210.

¹⁵⁷⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 96, έτος Η', τόμος ΙΣΤ', Δεκέμβριος 1962 («Μανώλης Γλέζος», σ. 759).

¹⁵⁷⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 73-74, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1961 («Λυτοί και δεμένοι», σ. 103).

διαδοχικά είναι μόνο κάποια από τα δείγματα της «αντιπνευματικής υστερίας» που σύμφωνα με την *Επιθεώρηση Τέχνης* έχει κατακλύσει τη χώρα¹⁵⁷⁹.

Το κλίμα αυτό, με βάση το περιοδικό, συμπαράσύρει όλους τους τομείς της ελληνικής πολιτικής και κοινωνικής ζωής, καταδικάζοντας την στη μιζέρια και την κακοδιαχείριση. Τα παραδείγματα άφθονα: έλλειψη επιστημονικής βάσης και σχεδίου σε σημαντικότερα θέματα όπως η κατάρτιση συγκεκριμένης εθνικής πολεοδομικής πολιτικής¹⁵⁸⁰, ευνοιοκρατικές αναθέσεις αρχιτεκτονικών μελετών και εκτελέσεων έργων χωρίς διαγωνισμούς¹⁵⁸¹, μια εθνική ραδιοφωνία απαξιωμένη, αφημένη στο έλεος της και έτοιμη να παραδοθεί σε ξένα χέρια κ.ο.κ.¹⁵⁸² Το θέμα της ραδιοφωνίας το οποίο θίγει εδώ η *Επιθεώρηση Τέχνης* είχε πολλάκις επισημανθεί και από την ΕΔΑ, η οποία θεωρούσε ότι το ραδιόφωνο αντιμετωπίζει μεγαλύτερα προβλήματα από τα έντυπα, αφού δεν έχει καμία δυνατότητα ελεύθερης έκφρασης, αποτελώντας φερέφωνο της κυβέρνησης¹⁵⁸³.

Εντούτοις, μέσα στις ζοφερές περιγραφές της ελληνικής πραγματικότητας και σε γεγονότα όπως οι εκλογές βίας και νοθείας του 1961¹⁵⁸⁴, η *Επιθεώρηση Τέχνης* αντιμετωπίζει τις εκλογές της 3^{ης} Νοεμβρίου 1963, παρά μάλιστα τη σημαντική μείωση της εκλογικής δύναμης της αριστεράς σε σχέση με το 1958, σαν μια αχτίδα φωτός¹⁵⁸⁵.

¹⁵⁷⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 69-72, έτος ΣΤ', τόμος ΙΒ', Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1960 (Κ. Πορφύρης, «Αλυσίδα χωρίς τέλος», σ. 82).

¹⁵⁸⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 84, έτος Ζ', τόμος ΙΔ', Δεκέμβριος 1961 («Το Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Αρχιτεκτόνων», σ. 629).

¹⁵⁸¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 97-98, έτος Θ', τόμος ΙΖ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1963 («Η νομιμοποίηση της παρανομίας», στήλη: Το χρονικό της πνευματικής ζωής, σ. 77).

¹⁵⁸² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 97-98, έτος Θ', τόμος ΙΖ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1963 («Η νομιμοποίηση της παρανομίας», στήλη: Το χρονικό της πνευματικής ζωής, σ. 77).

¹⁵⁸³ Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τόμος Α', 1946-1965, ό.π., σ. 255.

¹⁵⁸⁴ Στη συγκεκριμένη εκλογική αναμέτρηση η προεκλογική βία έφτασε σε επίπεδα μεγαλύτερα σε σχέση με τις εκλογές που είχαν διεξαχθεί κατά την πρώτη μετεμφυλιακή δεκαετία. Η νοθεία, υπογραμμίζει ο Γιάννης Γιανουλόπουλος υπήρξε «συστηματική, απροκάλυπτη, απροκατάληπτη και ανεπανάληπτη». Βλ. Γιάννης Γιανουλόπουλος, *Ο Μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία(1945-1963)*, ό.π., σ. 373-375. Όπως προσθέτει ο Jean Meynaud οι εκλογές του 1961 έμοιαζαν με εκλογές που διεξάγονται σε χώρες με αυταρχικά καθεστώτα «ή σε δημοκρατίες που αποκαλούνται συνήθως μπανανίες». Βλ. Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τόμος Α', 1946-1965, ό.π., σ. 145.

¹⁵⁸⁵ Το κλίμα αλλαγής, όπως σημειώνει ο Θανάσης Διαμαντόπουλος, είχε ήδη ξεκινήσει από το καλοκαίρι του 1963, όταν άρχισε να «καλπάζει προς την εξουσία» η Ένωση Κέντρου του Γεωργίου Παπανδρέου: «Το κόμμα αυτό[...] είχε καταφανώς πλέον ούριο τον πολιτικό άνεμο: το ευνοούσαν το κλίμα της εποχής, ο διεθνής παράγοντας, αλλά από κάποιο σημείο και μετά, και τα ανάκτορα». Βλ. Θανάσης Διαμαντόπουλος, «Εσωτερική πολιτική, 1963-1964», στο *Ιστορία των Ελλήνων, Σύγχρονος Ελληνισμός από το 1949 έως σήμερα*, том. 14, ό.π., σ. 126.

Όπως αναφέρει το περιοδικό, μετά τον πνευματικό διωγμό των τελευταίων χρόνων, τις καταδίκες, τις εξορίες, τη λογοκρισία, τα πλήγματα στην παιδεία και το κλίμα φοβίας στον πνευματικό τομέα, το αποτέλεσμα των εκλογών δείχνει ότι το «πνεύμα δεν έσκυψε κεφάλι»¹⁵⁸⁶. Στο σημείο αυτό φαίνεται ξεκάθαρα ότι η *Επιθεώρηση Τέχνης* θεώρησε προτεραιότητα των συγκεκριμένων εκλογών την απομάκρυνση της δεξιάς παράταξης από την εξουσία, προκειμένου να προωθηθούν αιτήματα όπως η απόλυση πολιτικών κρατουμένων και το τέλος των διώξεων, αν και σύντομα αποδείχθηκε ότι τα μέτρα αυτά δε θα προχωρούσαν σε βάθος¹⁵⁸⁷. Σε κάθε περίπτωση, το περιοδικό ακολουθεί, σε σχέση με τις εκλογές του 1963, το παράδειγμα πολλών αριστερών ψηφοφόρων που στήριζαν το κέντρο, παρότι ιδεολογικά δεν πρόσκεινταν σε αυτό, αντιλαμβανόμενοι ότι είχε περισσότερες πιθανότητες για ανάληψη εξουσίας σε σχέση με την αριστερά¹⁵⁸⁸. Στο πλαίσιο αυτό εξάλλου διαμορφώθηκε το ολοένα ενισχυόμενο αντιδεξιό μέτωπο της δεκαετίας του 1960¹⁵⁸⁹.

Παρόλ' αυτά και παρά την αρχική αισιοδοξία για την νίκη επί της δεξιάς, το περιοδικό σε καίριες στιγμές όπως η αδυναμία ολοκλήρωσης της εκπαιδευτικής

¹⁵⁸⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 94-95, έτος Η', τόμος ΙΣΤ', Οκτώβριος-Νοέμβριος 1962 («ΣΤΟ ΕΙΡ...οι Γερμανοί ξανάρχονται», σ. 534).

¹⁵⁸⁷ Πράγματι ο Γ. Παπανδρέου με την άνοδο στην εξουσία προσπαθεί να δικαιώσει τις προσδοκίες για αλλαγή του κλίματος καταπίεσης και ανελευθερίας, ξεκινώντας από μέτρα όπως η απόλυση πολιτικών κρατουμένων. Πάντως τα μέτρα αυτά αποδείχθηκαν σύντομα, προς απογοήτευση της αριστεράς, περιορισμένα: πολλά κατάλοιπα της εμφυλιοπολεμικής νομοθεσίας παρέμεναν ενεργά, δεκάδες πολιτικοί κρατούμενοι βρίσκονταν στις φυλακές και τα πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων συνεχίζονταν για μεγάλες κατηγορίες εργαζομένων. Βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ':1961-1964, ό.π., σ. 326 και 339-340 και Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Ε':1964-1967, ό.π., σ. 90.

¹⁵⁸⁸ Παρόλ' αυτά, την επικράτηση της Ένωσης Κέντρου αποδέχθηκαν και στήριζαν ως ένα βαθμό και αντίπαλες της αριστεράς δυνάμεις, όπως ο αμερικανικός παράγοντας, αυτή τη φορά όχι για να περιορίσουν τη δύναμη της δεξιάς, αλλά για να αποκλείσουν κάθε ενδεχόμενο ανάληψης πρωταγωνιστικού ρόλου από την πλευρά της αριστεράς στην πολιτική ζωή του τόπου. Βλ. Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τόμος Α', 1946-1965, ό.π., σ. 147.

¹⁵⁸⁹ Στον δεύτερο πόλο της νέας διαιρετικής τομής δεξιάς-αντιδεξιάς, που διαδέχθηκε την διαιρετική τομή εθνικόφρονες-μη εθνικόφρονες, «συναθροίστηκαν εκτός του κόσμου των μη εθνικοφρόνων, και όλοι εκείνοι που, για διάφορους λόγους, βρέθηκαν σε αντιπαράθεση με τον συγκεκριμένο τρόπο δόμησης του κράτους των νικητών του Εμφυλίου, κατά τη δεκαετία του '50, ανεξάρτητα από τη συγκεκριμένη θέση που είχαν πάρει(οι ίδιοι ή οι οικογένειες τους) στις συγκρούσεις της δεκαετίας του '40. Η εκ των πραγμάτων ασαφώς οριζόμενη «Αντιδεξιά» αποκτούσε όμως έτσι μια πλειοψηφική δυναμική, την οποία κατά κανένα τρόπο δεν είχε ο περιθωριοποιημένος κόσμος των μη εθνικοφρόνων». Βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία, Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, ό.π., σ. 50.

μεταρρύθμισης, επικρίνει την αναποφασιστικότητα της Ένωσης Κέντρου¹⁵⁹⁰ και του Γεώργιου Παπανδρέου, ο οποίος είχε σε κάθε προσπάθεια μεταρρύθμισης να αντιμετωπίσει ένα ογκώδες και πολύπλοκο πλέγμα συμφερόντων και αγκυλώσεων που εντάσσονταν στο βαθιά ριζωμένο στην πολιτική ζωή μετεμφυλιακό σύστημα¹⁵⁹¹. Δεν είναι επίσης λίγες οι φορές που αυτού του είδους η κριτική απέναντι στην κυβέρνηση του κέντρου κατέληξε σε ανοιχτή κόντρα μεταξύ του Γ. Παπανδρέου και της αριστεράς, η οποία τροφοδοτήθηκε εκατέρωθεν¹⁵⁹². Στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, η συζήτηση για τα πεπραγμένα της δεξιάς και την ατολμία του κέντρου, δεν αποκτά την ένταση που έχει στον ευρύτερο αριστερό λόγο της περιόδου¹⁵⁹³, υπάρχουν εντούτοις σχετικά άρθρα με αιχμηρή διάθεση, ειδικότερα κατά την ύστερη φάση έκδοσης. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει κείμενο-κριτική του Κωνσταντίνου Πορφύρη που με αφορμή το βιβλίο *Εθνική Κρίση* του Γιώργου Θεοτοκά¹⁵⁹⁴ αναφέρεται στην διάψευση των προσδοκιών του λαού, ο οποίος

¹⁵⁹⁰ Ο Jean Meynaud αναφέρει για παράδειγμα την απόφαση της διοικούσας Επιτροπής της ΕΔΑ τον Μάιο του 1964, με την οποία η ΕΔΑ επιτίθεται ευθέως στην Ένωση Κέντρου θεωρώντας ότι ακολουθεί «πολιτική συμβιβασμών» και ζητάει εκδημοκρατισμό σε όλους τους τομείς: δημόσια ζωή, κράτος, αυτοδιοίκηση, συνδικαλισμό, οικονομική, ζωή, παιδεία, πολιτισμό και εξωτερική πολιτική (Εβδομαδιαίο Δελτίο, αρ. 187, 16 Μαΐου 1964). Σημειώνεται ότι παρόμοια απόφαση είχε λάβει το ΚΚ ένα μήνα πριν, τον Απρίλιο του 1964. Αντίστοιχες θα είναι οι προτάσεις και κατά την 8^η συννοδό της ΕΔΑ το Φεβρουάριο του 1965, όπου η Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά θα κατηγορήσει την κυβέρνηση Παπανδρέου για παραχωρήσεις της οικονομίας στα ξένα μονοπώλια. Σύμφωνα με τον Meynaud, πάντως, οι προτάσεις της ΕΔΑ δεν έχουν «τίποτε το αποκλειστικά σοσιαλιστικό» και χαρακτηρίζονται μετριοπαθείς, αφού δεν προτείνουν βαθιές μεταρρυθμίσεις, με το επιχείρημα ότι κάτι τέτοιο δε θα το επέτρεπε η «κοινωνικοεπαγγελματική δομή της χώρας». Για περισσότερα βλ. Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τόμος Α', 1946-1965, ό.π., 242-243 και 265.

¹⁵⁹¹ Το μετεμφυλιακό καθεστώς, σύμφωνα με το Γιάννη Γιανουλόπουλο δεν ήταν «ούτε δικτατορία αλλά ούτε και κοινοβουλευτική δημοκρατία», αφού τα «έκτακτα μέτρα» του εμφυλίου παρέμεναν ενεργά, σε συνδυασμό με το Σύνταγμα του 1952, ενώ και το καθεστώς που επικρατούσε στις ένοπλες δυνάμεις τους έδινε μια μορφή αυτονομίας απέναντι στο Κοινοβούλιο και την κυβέρνηση. Βλ. Γιάννης Γιανουλόπουλος *Ο Μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία (1945-1963)*, ό.π., σ. 277-278.

¹⁵⁹² Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Ε': 1964-1967, ό.π., σ. 88-89.

¹⁵⁹³ Το ανέβασμα των τόνων στη συγκεκριμένη συζήτηση κάνει στα μάτια πολλών μελετητών την αριστερά συνένοχη στην υπεύθυνη για πολλά δεινά όξυνση των πολιτικών παθών κατά την «κρίσιμη» δεκαετία του 1960. Βλ. για παράδειγμα Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ': 1961-1964, ό.π., σ. 414

¹⁵⁹⁴ Βλ. *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 135, έτος ΙΒ', τόμος ΚΓ', Μάρτιος 1966 (Κωνσταντίνος Πορφύρης, «Γιώργου Θεοτοκά, Η εθνική κρίση», στήλη: Το βιβλίο, σ. 295). Πρόκειται, παρά τρεις ενστάσεις που διατυπώνονται, για μία καλή κριτική, στην οποία μεταξύ άλλων επικροτείται η στάση του Θεοτοκά να στηρίζει τον δραστήριο ρόλο των διανοουμένων, η μαχητική του αρθρογραφία κατά τα Ιουλιανά, η θέση του κατά των συντηρητικών δυνάμεων της χώρας κ.ο.κ. Σημειώνεται, εξάλλου, ότι το συγκεκριμένο βιβλίο το είχε εκδώσει ο Γ. Θεοτοκάς στις εκδόσεις Θεμέλιο που ήταν βασικός πυλώνας της πολιτιστικής πολιτικής της αριστεράς (ενδεικτικά στο αρχείο της ΕΔΑ αναφέρεται ότι οι εκδόσεις Θεμέλιο, μαζί με την *Επιθεώρηση Τέχνης*, το Λαϊκό Θέατρο και τον Μουσικό Οργανισμό Πειραιώς είναι οι μόνες αριστερές πολιτιστικές

έφερε το κέντρο στην εξουσία όχι για να γίνει «προφυλακτήρας» και «χωροφύλακας» της δεξιάς, αλλά για να «καθαρίσει τον τόπο από το δηλητήριο της και να ανοίξει δρόμο για δημοκρατικότερες εξελίξεις»¹⁵⁹⁵.

13.2 Η δολοφονία Λαμπράκη

Η *Επιθεώρηση Τέχνης* αφιερώνει κομμάτι της πολιτικής της αρθρογραφίας στη δολοφονία του βουλευτή της αριστεράς Γρηγόρη Λαμπράκη που αποτέλεσε ένα από τα πιο καίρια γεγονότα των αρχών της δεκαετίας του 1960. Ένα γεγονός που δε θεωρείται μεμονωμένο, αλλά συνιστά αποκορύφωμα μιας σειράς γεγονότων που έλαβαν χώρα από τις αρχές της δεκαετίας, με διαδηλώσεις, απεργίες και διαφόρων μορφών κινητοποιήσεις εργαζομένων, αγροτών και φοιτητών, περιστατικά αστυνομικής βίας, οξείες αντιπαραθέσεις στο κοινοβούλιο και συνεχείς παρεμβολές του παρακράτους¹⁵⁹⁶. Μάλιστα, σύμφωνα με τον Jean Meynaud, η δολοφονία Λαμπράκη ίσως να σηματοδοτεί την αλλαγή του «συσχετισμού δυνάμεων» στη χώρα που πραγματοποιήθηκε τη συγκεκριμένη περίοδο¹⁵⁹⁷.

Ένα μήνα μετά τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης, το περιοδικό επισημαίνει ότι «δωσίλογοι με εύσημα του Χίτλερ στο στήθος» ενώθηκαν προκειμένου να «εγκληματίσουν» απέναντι στους πολίτες και τη δημοκρατία¹⁵⁹⁸. Το περιοδικό αποκλείει το ενδεχόμενο να επρόκειτο για μια αυθόρμητη ενέργεια και επισημαίνει ότι προφανώς υπήρξε «ηθική και υλική καθοδήγηση» από κρατικά όργανα προκειμένου να τελεστεί το «στυγερό έγκλημα της Θεσσαλονίκης που συντάραξε συνειδήσεις». Γι' αυτό κι από το

δραστηριότητες που δείχνουν «συντονισμένη κίνηση»- βλ. Αρχείο ΕΔΑ, Κουτί 41, Επιτροπή Διαφώτισης ΕΔΑ, Πρόταση για μια νέα πολιτική κουλτούρας). Επίσης στο ίδιο τεύχος της *Επιθεώρησης Τέχνης* δημοσιεύεται απόσπασμα από εισήγηση του Παν. Μουλλά πάνω στο έργο του Γ. Θεοτοκά με θετικές κρίσεις για το ύφος του, τον «εθνικό ουμανισμό» του, και την αφοσίωσή του στο τρίπτυχο «Έθνος, Άνθρωπος, Ελευθερία». Βλ. *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 135, έτος ΙΒ', τόμος ΚΓ', Μάρτιος 1966 (Παν. Μουλλάς, «Ο Γιώργος Θεοτοκάς και το δοκίμιο», σελ. 182).

¹⁵⁹⁵ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 135, έτος ΙΒ', τόμος ΚΓ', Μάρτιος 1966 (Κωνσταντίνος Πορφύρης, «Γιώργου Θεοτοκά, Η εθνική κρίση», στήλη: Το βιβλίο, σ. 295).

¹⁵⁹⁶ Γιάννης Γιανουλόπουλος, *Ο Μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία(1945-1963)*, ό.π., σ. 380.

¹⁵⁹⁷ Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τόμος Α', 1946-1965, ό.π., σ. 146.

¹⁵⁹⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 102, έτος Θ', τόμος ΙΖ', Ιούνιος 1963 (Η *Επιθεώρηση Τέχνης*, «Ανάγκη ηθικής καθάρσης», σ. 515).

πρώτο κιόλας τεύχος μετά τη δολοφονία, η *Επιθεώρηση Τέχνης* στέκεται στην ανάγκη η ελληνική δικαιοσύνη να εξετάσει σε βάθος όλες τις πτυχές του εγκλήματος και να φτάσει στην άκρη του νήματος όσο ψηλά κι αν αυτή βρίσκεται¹⁵⁹⁹.

Ο ίδιος προβληματισμός συνεχίζει να επικρατεί και στα επόμενα τεύχη και έτσι τον Αύγουστο του ίδιου έτους η *Επιθεώρηση Τέχνης* επισημαίνει εκ νέου πόσο σημαντικό αλλά και δύσκολο είναι να αφεθεί η Δικαιοσύνη να επιτελέσει απρόσκοπτα το έργο της, διατηρώντας την ανεξαρτησία της, προκειμένου να μπορέσει να ανταποκριθεί στο αίτημα όλου του ελληνικού λαού για «ηθικό καθαρό». Ωστόσο, το «ηρωικό έργο», όπως χαρακτηρίζεται, των δικαστικών της Θεσσαλονίκης εξαρχής δέχεται «άνανδρες επιθέσεις» από παράγοντες που προσπαθούν να εμποδίσουν τη δικαιοσύνη από το να ξεσκεπάσει την υπόθεση:

«Το όνειδος του αστυνομικού μας κράτους, το απαίσιο, αντιδημοκρατικό μέτρο που πιέζει τους απλούς πολίτες, έρχεται τώρα να εφαρμοστεί στη Δικαιοσύνη την ίδια, με αποκλειστικό σκοπό να διατηρηθεί το έγκλημα σε λειτουργία του νεοφασιστικού κράτους και να περισωθούν οι πραγματικοί και οι ηθικοί αυτουργοί του»¹⁶⁰⁰.

Περισσότερο από τρία χρόνια αργότερα, τον Οκτώβριο του 1966, το περιοδικό αναφερόμενο στη δίκη της υπόθεσης, τη χαρακτηρίζει «μικρογραφία της τραγωδίας» που βιώνει η χώρα. Όπως εξηγεί, στην ουσία στο εδώλιο του κατηγορουμένου κάθεται το κράτος και το παρακράτος των «τραμπούκων», που συνεχίζουν να συνεργάζονται υπόγεια και να έχουν υπό τον έλεγχο τους τα πάντα¹⁶⁰¹. Έτσι το παράδοξο είναι ότι σ' αυτή τη

¹⁵⁹⁹ Αναφερόμενος στο γενικότερο κλίμα συγκάλυψης γύρω από το έγκλημα Λαμπράκη ο Θανάσης Διαμαντόπουλος επικαλείται το παράδειγμα του Γεωργίου Παπανδρέου, ο οποίος επέρριψε την ευθύνη για τη δολοφονία στον πρωθυπουργό και την κυβέρνηση «χωρίς ενοχοποίηση των ανακτόρων» και των σχετικών με αυτά παρακρατικών μηχανισμών, «προφανώς για να μη στερηθεί της απαραίτητης για την άνοδο του στην εξουσία πολιτικής τους εύνοιας». Βλ. Θανάσης Διαμαντόπουλος, «Εσωτερική πολιτική, 1963-1964», στο *Ιστορία των Ελλήνων*, ό.π., σ. 127.

¹⁶⁰⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 104, έτος Θ', τόμος ΙΖ', Αύγουστος 1963 (Η Επιθεώρηση Τέχνης, «Το φακέλωμα της δικαιοσύνης», σ. 131).

¹⁶⁰¹ Από την πορεία τόσο των δημοσιογραφικών ερευνών όσο και των ανακρίσεων είχε προκύψει με σαφήνεια «το πλέγμα συνεργασίας και συνενοχής μεταξύ κρατικών οργάνων και παρακρατικών οργανώσεων». Παρότι την ίδια στιγμή οι έρευνες δεν είχαν αναδείξει κυβερνητικές ευθύνες για τη δολοφονία Λαμπράκη, «η αποκάλυψη των στενών σχέσεων κράτους και παρακράτους δημιούργησε συνθήκες εντονότατης πολιτικής κρίσης και φραστικής οξύτητας». Βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία, Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, ό.π., σ. 299.

δίκη οι κατηγορούμενοι έχουν στη διάθεσή τους τους φακέλους των μαρτύρων και τις πληροφορίες των κρατικών υπηρεσιών κι έτσι ελέγχουν πλήρως την εξέλιξη της δικαστικής διαδικασίας. Αυτό ταυτόχρονα διασφαλίζει την κάλυψη των «υψηλά ιστάμενων» που εμπλέκονται στην υπόθεση¹⁶⁰².

Μετά την ολοκλήρωση της δίκης, το περιοδικό συμπεραίνει ότι, όπως ήταν αναμενόμενο, το έγκλημα έμεινε ατιμώρητο. Η δολοφονία Λαμπράκη που χαρακτηρίζεται ως ένα από τα βαρβαρότερα πολιτικά εγκλήματα, σύμφωνα με το περιοδικό απέδειξε περίτρανα, τόσο όταν συνέβη όσο και μέσα από το δικαστικό φιάσκο που ακολούθησε, ότι ο «εθνοκτόνος διχασμός» που έχει προκαλέσει άπειρα δεινά στη χώρα, παραμένει αλώβητος¹⁶⁰³. Οι φυσικοί αυτουργοί αντιμετωπίστηκαν, όπως επισημαίνεται, με πρωτοφανή επιείκεια, οι ηθικοί αυτουργοί έμειναν παντελώς ατιμώρητοι, ενώ σε πρώτη φάση χάθηκαν και οι ελπίδες να ξετυλιχτεί το κουβάρι της υπόθεσης φτάνοντας ως τους «υψηλούς εντολείς» του εγκλήματος. Εκφράζεται ωστόσο η ελπίδα να ξανανοίξει κάποια στιγμή ο φάκελος της δολοφονίας Λαμπράκη και αποκαλυφθούν οι πτυχές του εγκλήματος που για την ώρα έμειναν στο σκοτάδι¹⁶⁰⁴.

13.3 Η αντίδραση της *Επιθεώρησης Τέχνης* στο «ιουλιανό πραξικόπημα»

Λίγο πριν τα γεγονότα του καλοκαιριού του 1965, η *Επιθεώρηση Τέχνης* διαπιστώνει ότι υπάρχει μια «επικίνδυνη αναβίωση του αντιπνευματικού κλίματος» που επικρατούσε στην Ελλάδα ως το 1963 και το στηρίζει με παραδείγματα όπως τα παρακάτω: η *Αυγή* διώκεται δικαστικά για τη δημοσίευση κειμένων στην επέτειο ίδρυσης του ΕΑΜ, γίνεται μήνυση σε

¹⁶⁰² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 142, έτος ΙΒ', τόμος ΚΔ', Οκτώβριος 1966 («Ελληνική δίκη», στήλη: Το χρονικό της πνευματικής ζωής, σ. 299).

¹⁶⁰³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 145, έτος ΙΓ', τόμος ΚΕ', Ιανουάριος 1967 («Η υπόθεση Λαμπράκη», στήλη: Το χρονικό της πνευματικής ζωής, σ. 145).

¹⁶⁰⁴ Ενδεικτικά του «εκ νέου ανοίγματος» της υπόθεσης Λαμπράκη σε μεταγενέστερο χρόνο είναι τα στοιχεία δύο δημοσιογραφικών ερευνών κατά τη μεταπολίτευση. Τα στοιχεία αυτά, από κοινού με το μένος με το οποίο καταδιώχθηκαν όσοι προσπάθησαν να φέρουν στο φως την αλήθεια κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, θεωρούνται σοβαρά στοιχεία σε βάρος της Χούντας των συνταγματαρχών. Πρόκειται για τις έρευνες των Γ. Βούλτεψη και Γ. Μπέρτσου στα «Επίκαιρα» (19-25 Δεκεμβρίου 1974) και του Γ. Μαρή- Τσιριμώκου με τη συνδρομή του Γ. Λεονταρίτη στην εφημερίδα «Ακρόπολις» (19-31 Ιανουαρίου 1975). Σχετική αναφορά κάνει ο Σπύρος Λιναρδάτος στο Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ': 1961-1964, ό.π., σ. 255-257.

εκδότη που κυκλοφόρησε τραγούδια της αντίστασης, μέλη της νεολαίας Λαμπράκη συλλαμβάνονται επειδή συγκέντρωναν βιβλία με σκοπό την ίδρυση λαϊκών βιβλιοθηκών¹⁶⁰⁵, η αντίσταση συνεχίζει να διώκεται με κάθε τρόπο κ.ο.κ. Η «έξαλλη επίθεση της δεξιάς», όπως διαπιστώνεται, οδηγεί σε τέτοιες αντιδημοκρατικές πολιτικές, την ώρα που πολιτικοί κρατούμενοι βρίσκονται ακόμη στις φυλακές, πολιτικά κόμματα εκτός νόμου και δεν προχωράει ο επαναπατρισμός των πολιτικών φυγάδων¹⁶⁰⁶. Στην παραπάνω απαρίθμηση των παραγόντων που δημιουργούν αντιπνευματικό κλίμα στη χώρα, είναι εμφανής η ήδη γνωστή συνάφεια των θέσεων του περιοδικού, με τις θέσεις της επίσημης αριστεράς στη χώρα τη συγκεκριμένη περίοδο, έτσι όπως αυτή εκπροσωπείται από την ΕΔΑ, παρά τις διαφωνίες που προέκυψαν σε κάποιες φάσεις έκδοσης του περιοδικού με την ηγεσία του κόμματος. Έτσι, μεταξύ άλλων, η *Επιθεώρηση Τέχνης* στηρίζει το επίσημο δημοσιογραφικό όργανο της ΕΔΑ, την *Αυγή* που διώκεται δικαστικά, ενώ θέτει για μια ακόμη φορά το πάγιο αίτημα του κόμματος για νομιμοποίηση του ΚΚΕ¹⁶⁰⁷.

Επαναφέροντας τη συζήτηση στα ελληνικά τεκταινόμενα που κάνουν το περιοδικό να «κρούει τον κώδωνα του κινδύνου» ήδη από τις αρχές του 1965, παρατηρείται ότι αρκετούς μήνες πριν την κρίση του Ιουλίου προμηνύονταν οι «θερμές» εξελίξεις που ακολούθησαν, αφού σε όλα τα επίπεδα υπήρχε μεγάλος αναβρασμός. Εκτός από την ενορχηστρωμένη επίθεση της δεξιάς που περιέγραψε παραπάνω το περιοδικό, η σύγκρουση της κυβέρνησης με τα ανάκτορα ολοένα και μεγάλωνε, στο εσωτερικό της ΕΚ οι προστριβές συνεχίζονταν, την ίδια ώρα που οι κοινωνικές διεκδικήσεις εκφράζονταν

¹⁶⁰⁵ Η «Δημοκρατική Κίνηση Νέων Γρηγόρης Λαμπράκης» ιδρύθηκε από μια επιτροπή που αποτελείτο κυρίως από καλλιτέχνες και ανθρώπους του πνεύματος, με πρόεδρο τον Μίκη Θεοδωράκη, λίγες ημέρες μετά τη δολοφονία του βουλευτή της ΕΔΑ Γρηγόρη Λαμπράκη και πέρα από τα πολιτικά αιτήματα, αναπτύσσει ποικίλες πρωτοβουλίες πολιτιστικού περιεχομένου όπως αυτή που περιγράφει το περιοδικό, οι οποίες προβληματίζουν το ελληνικό κατεστημένο. Έτσι για παράδειγμα η κυβέρνηση Παπανδρέου με την εγκύκλιο 1010/1964 δίνει τη δυνατότητα για αποβολές μελών της λέσχης Λαμπράκη από τα σχολεία, ενώ γενικότερα οι διώξεις και η παρεμπόδιση της δραστηριότητάς του είναι συνεχής. Βλ. Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τόμος Α', 1946-1965, ό.π., 252-254.

¹⁶⁰⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 121, έτος ΙΑ', τόμος ΚΑ', Ιανουάριος 1965 (Η Επιθεώρηση Τέχνης, «Για την ελευθερία της σκέψης και τη δημοκρατία», σ. 3).

¹⁶⁰⁷ Η «συγγένεια» του Κομμουνιστικού Κόμματος με την ΕΔΑ ήταν δεδομένη και μεταξύ άλλων αποδεικνυόταν από τη «φιλοξενία» κομμουνιστών στους κόλπους της ΕΔΑ, ενόσω το ΚΚΕ ήταν εκτός νόμου. Βλ. Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τόμος Α', 1946-1965, ό.π., σ. 262-265.

μέσα από συνεχείς κινητοποιήσεις. Την αναταραχή έρχεται να επιστεγάσει το ξέσπασμα του σκανδάλου «ΑΣΠΙΔΑ», που στηρίχθηκε στην καταγγελία της ύπαρξης αριστερής απόκλισης οργάνωσης εντός του στρατού με πολιτικό αρχηγό τον Ανδρέα Παπανδρέου. Η υπόθεση θα γίνει αντικείμενο εκμετάλλευσης από τη δεξιά σε εξαντλητικό βαθμό, ενώ το κέντρο και η αριστερά δε θα πάψουν να μιλούν για σκευωρία της «Χούντας»¹⁶⁰⁸.

Μέσα σ' ένα τέτοιο κλίμα λαμβάνουν χώρα τα γεγονότα του Ιουλίου του 1965 και το περιοδικό εκδίδει αμέσως ένα έκτακτο τεύχος προκειμένου να τα καταγγείλει. Όπως αναφέρει η *Επιθεώρηση Τέχνης*, η έκδοση αυτή αποτελεί μία μικρή συμβολή στην «πανδημοκρατική σταυροφορία για τη ματαίωση του πραξικοπήματος και την επάνοδο στην ομαλότητα»¹⁶⁰⁹. Ο όρος «πραξικόπημα» που χρησιμοποιεί εδώ το περιοδικό για να συνοψίσει τα γεγονότα είναι συνήθης στο λόγο της αριστεράς και όχι μόνο και, παρά τις ενστάσεις ως προς την ακρίβεια του όρου, δικαιολογείται στο βαθμό που τα ανάκτορα λειτούργησαν αντίθετα με το πνεύμα του συντάγματος και του κοινοβουλευτισμού αποκλείοντας τη λύση της προσφυγής στις κάλπες και κατέφυγαν έτσι σε μιας μορφής εκτροπή από το πολίτευμα¹⁶¹⁰.

Στο πρώτο κείμενο της έκδοσης το περιοδικό ξεκινάει να περιγράφει τις συνθήκες μέσα στις οποίες τελέστηκε το «πραξικόπημα». Όπως επισημαίνεται, οι δυνάμεις οι οποίες στήριξαν το πραξικόπημα ήταν «ιστορικά εξαντλημένες», «θεσμικά ανοχύρωτες» και ουδεμία σχέση είχαν με τη σύγχρονη πραγματικότητα, όπου ο άνθρωπος κατακτά το σύμπαν, οι ανθρωπinoι ορίζοντες ανοίγονται προς νέες κατευθύνσεις, χειραφετούνται καταπιεσμένοι λαοί, ξεπερνιούνται μύθοι και θρησκοληπτικές αντιλήψεις και η λαϊκή

¹⁶⁰⁸ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Ε':1964-1967, ό.π., σ. 166-167&183-188.

¹⁶⁰⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, Ιούλιος 1965, έκτακτη έκδοση, σ. 1.

¹⁶¹⁰ Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, Βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία*, τόμος Β', ό.π., σ. 103. Από την επόμενη κιόλας ημέρα της ρήξης βασιλιά-Παπανδρέου, η *Αυγή* αντίστοιχα κατήγγειλε με σθένος το «παλατιανό πραξικοπημα» και μίλησε για «άμεση προσφυγή σε εκλογές». Στο πρωτοσέλιδο της 16^{ης} Ιουλίου η *Αυγή* αναφέρθηκε ακόμη σε «κυβέρνηση αυλόδουλων», «ανδρείκελα», «προδοσία», «ανοικτή εκτροπή» και «ηφαίστειο οργής κατά της Χούντας». Βλ. *Η Αυγή*, 16/7/1965. Την ίδια ώρα η εφημερίδα *Ελευθερία*, για παράδειγμα, η οποία στήριξε την αποκαλούμενη «αποστασία», είχε ως κεντρικό τίτλο «Παρητήθη ο κ. Γιώργος Παπανδρέου», ενώ στο κεντρικό άρθρο της διευκρίνιζε ότι «η παραίτησις υπήρξε το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της διαφωνίας βασιλέως-Παπανδρέου», αποσιείοντας από το βασιλιά και το παρακράτος την ευθύνη για την κατάσταση. Βλ. *Ελευθερία*, 16/7/1965 («Παρητήθη ο κ. Γιώργος Παπανδρέου»).

κυριαρχία αναδεικνύεται ως κυρίαρχη¹⁶¹¹. Σε μία τέτοια εποχή λοιπόν το «πνεύμα της βασιλικής κυριαρχίας» ήρθε να επιβληθεί στο λαό. Μπορεί ο λαός να είχε επιλέξει να απαλλαγεί από την «ξενόδουλη» κυβέρνηση της δεξιάς¹⁶¹², ανεβάζοντας μια δημοκρατική κυβέρνηση στην εξουσία, ωστόσο, όπως υπογραμμίζει το περιοδικό, η κυβέρνηση αυτή δεν έδειξε την αποφασιστικότητα που έπρεπε στο θέμα του εκδημοκρατισμού¹⁶¹³. Ο πρωθυπουργός αυτής της κυβέρνησης μέσα σ' ένα κλίμα έντονου αντικομμουνισμού και με την συνεχή παρουσία αντιδημοκρατικών δυνάμεων που συνέχιζαν να δρουν στο κοινωνικοπολιτικό σκηνικό, παρουσιαζόταν αδύναμος να κάνει αυτό που ζητούσε ο λαός¹⁶¹⁴. Όταν τελικά, ενάμιση χρόνο μετά την ανάληψη της εξουσίας, αποφάσισε να το κάνει, ζητώντας το αυτονόητο, δηλαδή να υπαχθούν οι ένοπλες δυνάμεις στο νόμιμο κυβερνητικό έλεγχο, οι «καταπιεστικοί μηχανισμοί» που κρατούν τη χώρα στην παρακμή και την καθυστέρηση, τονίζει το περιοδικό στο ίδιο άρθρο, ενεργοποιήθηκαν για ακόμη μία φορά, υπερασπίζοντας τα εδραιωμένα πολιτικοοικονομικά συμφέροντα ελληνικών και ξένων παραγόντων¹⁶¹⁵. Εδώ το περιοδικό δείχνει να συμμερίζεται την άποψη ότι ο Γεώργιος Παπανδρέου θα έπρεπε να έχει αναλάβει το κρίσιμο υπουργείο Άμυνας αμέσως

¹⁶¹¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, Ιούλιος 1965, έκτακτη έκδοση (Η Επιθεώρηση Τέχνης, «Το πραξικόπημα», σ. 2).

¹⁶¹² Τα Ιουλιανά έδωσαν πιο έντονο αντιαμερικανικό χρώμα στο λόγο της αριστεράς, αλλά και της κεντροαριστεράς που προέβαλε περισσότερο δυναμικά το αίτημα της εθνικής ανεξαρτησίας. Όπως σημειώνει η Ζηνοβία Λιαλιούτη, τα Ιουλιανά συνέβαλαν σε μεγάλο βαθμό στη διάδοση του αντιαμερικανισμού έξω από το στενό πλαίσιο της αριστεράς. Βλ. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο ελληνικός αντιαμερικανισμός (1947-1989)*, ό.π., σ. 143-144.

¹⁶¹³ Ο Νίκος Αλιβιζάτος τονίζει το «παράλογο» της αξίωσης του βασιλιά στο πλαίσιο ενός δημοκρατικού καθεστώτος, δεδομένου μάλιστα ότι η βασιλευσμένη δημοκρατία που καθιερωνόταν με το Σύνταγμα του 1952 διακήρυσσε επίσημα την αρχή της λαϊκής δημοκρατίας, με βάση την οποία οι πράξεις του κληρονομικού βασιλιά δεν μπορούσαν να εφαρμοστούν χωρίς την προσυπογραφή του αρμόδιου υπουργού. Βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, ό.π., σ. 268. Σύμφωνα με τον Γιώργο Αναστασιάδη το 1965 ο βασιλιάς όφειλε να αναζητήσει μια «ύστατη κάλυψη της συμπεριφοράς του» που ήταν εξόφθαλμα αντισυνταγματική, πράγμα που δεν έγινε. Το αποτέλεσμα ήταν η ολοένα αυξανόμενη διάβρωση του βασιλικού θεσμού να φέρει ένα είδος «εκδίκησης του κοινοβουλευτισμού» που καταλύθηκε τελικά το 1967 εξαιτίας, μεταξύ άλλων, της συγκεκριμένης «λειτουργίας» του στέμματος. Βλ. Γιώργος Αναστασιάδης, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική και Συνταγματική Ιστορία (1940-1986)*, Β' έκδοση, ό.π., σ. 67.

¹⁶¹⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, Ιούλιος 1965, έκτακτη έκδοση (Η Επιθεώρηση Τέχνης, «Το πραξικόπημα», σ. 2).

¹⁶¹⁵ Για παράδειγμα, υπάρχουν γεγονότα που στοιχειοθετούν ότι οι ΗΠΑ δεν αιφνιδιάστηκαν ούτε ήταν ολότελα «άμοιρες ευθυνών» για τις εξελίξεις του Ιουλίου του 1965: για παράδειγμα η παρουσία στην Ελλάδα ένα μήνα πριν από την κρίση του Ρίτσαρντ Μπέρχαμ, που ανήκε τότε στην υπηρεσία της Middle East Desk-την οποία πληροφορίες ήθελαν να περιλαμβάνει και πολλούς πράκτορες της CIA- και οι συναντήσεις του με τον Κ. Μητσοτάκη και τον Ι. Τσουδερό. Επίσης η παρουσία γύρω από τα ανάκτορα του Τζόζεφ Λίπτσικι, που θεωρούνταν αρχηγός του κλιμακίου της CIA στην Ελλάδα. Βλ. Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, Βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία*, τόμος Β', ό.π., σ. 78-79.

μετά την μεγάλη εκλογική του νίκη, καθώς τη στιγμή που το έκανε η σύγκρουση με τα ανάκτορα ήταν προδιαγεγραμμένη. Για τον λόγο αυτό, ο πρωθυπουργός δε θεώρησε αναγκαίο να έρθει σε προσυνεννόηση με τα ανάκτορα σε σχέση την απόφασή του¹⁶¹⁶, πράγμα που έδωσε στο Παλάτι τη δυνατότητα να τον κατηγορήσει για «αδιαλλαξία», την οποία εν συνεχεία χρησιμοποίησε ως «άλλοθι» για τη δρομολόγηση εξελίξεων όπως η διάσπαση της Ένωσης Κέντρου που έγινε με την βοήθεια των αποκαλούμενων αποστατών¹⁶¹⁷.

Ο βασιλιάς, σύμφωνα με την *Επιθεώρηση Τέχνης*, θεώρησε ότι τα οργανωμένα συμφέροντα, οι «παρακρατικές συμμορίες της Δεξιάς» και οι «αυλόδουλοι» μπορεί να θιγούν από τη δυνατότητα του πρωθυπουργού να επιβλέπει το στράτευμα:

«...καθώς οι δυνάμεις αυτές δεν έχουν πια κανένα λαϊκό έρεισμα, καθώς έχουν χάσει κάθε ελπίδα για κοινοβουλευτική υπεροχή, προσπαθούν να επιβιώσουν διατηρώντας τον έλεγχό τους πάνω στους δραστικούς εξωκοινοβουλευτικούς μηχανισμούς εξουσίας, να τους αποσπάσουν, να τους μεταβάλουν σε στεγανά διαμερίσματα, είδος ταμπού για τη λαοπρόβλητη κυβέρνηση, για τη Βουλή, για το έθνος, για το λαό»¹⁶¹⁸.

Όπως αναφέρεται, ο λαός εξ αρχής αντιλήφθηκε ότι πρόκειται για πραξικόπημα κρυμμένο κάτω από μια επίφαση «ψευτονομιμότητας» κι αυτό τον έκανε να βγει στους δρόμους και να συγκροτήσει ένα τεράστιο κίνημα¹⁶¹⁹ που χαρακτηρίζεται από το

¹⁶¹⁶ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Ε': 1964-1967, ό.π., σ. 205. Σύμφωνα με την έκφραση του Θεόδωρου Κουλουμπή ο Γ. Παπανδρέου «έπεσε στην παγίδα» του βασιλιά με τους χειρισμούς του στην κρίση των Ιουλιανών. Βλ. Θεόδωρος Κουλουμπής «Ελληνοαμερικανικές σχέσεις και επιβολή της δικτατορίας: μια επανεκτίμηση», στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 79.

¹⁶¹⁷ Στο πλαίσιο αυτής της επιχειρηματολογίας το παλάτι και το «μικρό υπουργικό συμβούλιο της ΕΚ» έκανε κάποιες προσχηματικές ενέργειες διαλόγου με τον Γ. Παπανδρέου πριν την οριστική ρήξη. Βλ. Θανάσης Διαμαντόπουλος, «Εσωτερική πολιτική, 1964-1967», στο *Ιστορία των Ελλήνων*, ό.π., σ. 164-165.

¹⁶¹⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, Ιούλιος 1965, έκτακτη έκδοση (Η Επιθεώρηση Τέχνης, «Το πραξικόπημα», σ. 2).

¹⁶¹⁹ Τα γεγονότα του Ιουλίου του 1965, αναφέρει ο Ηλίας Νικολακόπουλος αποτέλεσαν «το έναυσμα για τις μαζικότερες σε συμμετοχή, τις μαχητικότερες και τις μεγαλύτερες σε διάρκεια (70 ημέρες) διαδηλώσεις από την εποχή της απελευθέρωσης». Για περισσότερα βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία, Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, ό.π., σ. 352. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Σεραφείμ Σεφεριάδη, ο συγκρουσιακός κύκλος που κορυφώνεται με τα Ιουλιανά- 400 περίπου λαϊκές συγκεντρώσεις σε διάστημα 40 ημερών- αρχίζει, έχοντας χάσει την πολιτική του στόχευση, να φθίνει το επόμενο διάστημα διευκολύνοντας την επιβολή της δικτατορίας. Βλ. Σεραφείμ Σεφεριάδης, «Συλλογικές δράσεις, κινηματικές πρακτικές: η «σύντομη» δεκαετία του '60 ως «συγκρουσιακός κύκλος»» στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 72-73.

περιοδικό ως το «το πιο πηγαίο και ώριμο»¹⁶²⁰ της τελευταίας δεκαπενταετίας¹⁶²¹. Αυτό που σπεύδει να διευκρινίσει η *Επιθεώρηση Τέχνης* είναι ότι ο λαϊκός αγώνας δεν συγκροτήθηκε προκειμένου να υπερασπιστεί πρόσωπα που έτυχε να βρίσκονται σε συγκεκριμένες θέσεις τη δεδομένη στιγμή, αλλά με σκοπό να θέσει το αίτημα της αποκατάστασης των κυριαρχικών δικαιωμάτων του λαού. Εδώ το περιοδικό δηλώνει με σαφήνεια ότι η καταγγελία των γεγονότων δε γίνεται για να υποστηριχθεί ο Γιώργος Παπανδρέου που τυχαίνει να είναι ο πρωθυπουργός της χώρας τη δεδομένη στιγμή, όσο κι αν είναι προφανές ότι είναι προτιμητέος για την *Επιθεώρηση Τέχνης* και για όλους όσοι συγκροτούν το αντιδεξιό μέτωπο της περιόδου από έναν ενδεχόμενο δεξιό πρωθυπουργό. Αυτό το οποίο καταγγέλλεται είναι η κατάλυση των δημοκρατικών θεσμών η οποία κινητοποιεί τον λαό να βγει στους δρόμους. Όσοι, φοβούμενοι την επιρροή του λαϊκού κινήματος προσπαθούν να υποβαθμίσουν τη σημασία του και το χαρακτηρίζουν «πεζοδρόμιο», ξεχνούν, με βάση την ανάλυση του περιοδικού πάνω στα γεγονότα, ότι το «πεζοδρόμιο» αυτό μπορεί να παίζει καθοριστικό ρόλο στο να αποκατασταθεί η λειτουργία της Βουλής. Όσο θα αυξάνει, ωστόσο, η λαϊκή αντίδραση, τόσο θα αυξάνουν και οι συλλήψεις, οι απαγορεύσεις οργανώσεων, η «άλωση» των πανεπιστημίων, η λογοκρισία και τα πλήγματα στην πνευματική ζωή του τόπου. Ο λαός υπό αυτές τις συνθήκες, σύμφωνα με την *Επιθεώρηση Τέχνης*, πρέπει να υπομείνει τις δυσκολίες παραμένοντας πιστός στο στόχο της επαναφοράς της ομαλότητας στον κοινωνικοπολιτικό βίο¹⁶²².

Για να ενισχύσει τις θέσεις του σε σχέση με τα Ιουλιανά, το περιοδικό παραθέτει επίσης αποσπάσματα από σχετική ομιλία του Μάριου Πλωρίτη, ο οποίος αναφέρει, μεταξύ άλλων, ότι το πραξικόπημα του Ιουλίου έγινε η αφορμή να έρθουν στην επιφάνεια τρεις

Το ίδιο γεγονός καταγράφει και ο Νίκος Σερντεδάκης, με την επισήμανση ότι μετά την κορύφωση των κινητοποιήσεων με αφορμή τα Ιουλιανά, το λαϊκό κίνημα καταγράφει σημάδια υποχώρησης μέχρι το πραξικόπημα και αποδεικνύεται αδύναμο στην αντιπαράθεση με τις δυνάμεις που ήθελαν να επαναφέρουν την χώρα στις συνθήκες της πρώτης μετεμφυλιακής περιόδου. Βλ. Νίκος Σερντεδάκης, «Συλλογική δράση και φοιτητικό κίνημα την περίοδο 1959-1964», στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 249.

¹⁶²⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, Ιούλιος 1965, έκτακτη έκδοση (Η Επιθεώρηση Τέχνης, «Το πραξικόπημα», σ. 2).

¹⁶²¹ Ο τότε βουλευτής της ΕΚ Γιάννης Χαραλαμπίδης υποστηρίζει ότι τα γεγονότα του Ιουλίου του 1965 και η μαζικότητα του λαϊκού κινήματος έχουν στοιχεία προσωπικού θριάμβου του Γεωργίου Παπανδρέου. Βλ. Γιάννης Χαραλαμπίδης, *Κρίσιμα χρόνια, Αγώνες για τη Δημοκρατία (1936-1996)*, ό.π., σ. 103.

¹⁶²² *Επιθεώρηση Τέχνης*, Ιούλιος 1965, έκτακτη έκδοση (Η Επιθεώρηση Τέχνης, «Το πραξικόπημα», σ. 2).

από τις αρετές του ελληνικού λαού: «η αίσθηση της δικαιοσύνης, η αίσθηση του γελοίου και η αίσθηση της ελευθερίας»¹⁶²³. Ο ρόλος των διανοουμένων αυτή τη στιγμή, συμπληρώνει ο Πλωρίτης, είναι να βοηθήσουν τον λαό να εκφράσει την οργή του.

Η ερώτηση, αναφέρεται σε άλλο κείμενο, που τίθεται από τους Έλληνες αυτή τη στιγμή είναι αν «θα ανήκει η Ελλάδα στους Έλληνες ή όχι»¹⁶²⁴. Είναι η ώρα, επισημαίνεται, να πάρουν οι πολίτες το πεπρωμένο της χώρας στα χέρια τους και να σταθούν όρθιοι απέναντι στο «ανακτορικό πραξικόπημα», τις απειλές των «στρατοκρατών» και στα ελληνικά και ξένα συμφέροντα.

13.4 Η πορεία μέχρι τη δικτατορία

Η *Επιθεώρηση Τέχνης* ακολουθεί τις πολιτικές εξελίξεις από τα Ιουλιανά του 1965 έως την εγκαθίδρυση της δικτατορίας το 1967, καταγγέλλοντας σε όλα τα στάδια την έλλειψη νομιμότητας, τις «ωμές παραβιάσεις» του Συντάγματος¹⁶²⁵ και το αντιδημοκρατικό κλίμα. Τον Νοέμβριο του 1965 αναφέρει ότι μετά το «ανακτορικό πραξικόπημα» η απειλή της δικτατορίας κρέμεται πλέον σαν «δαμόκλειος σπάθη» πάνω από την Ελλάδα. Και παρότι η απειλή χρησιμοποιείται τόσο με υπεύθυνο όσο και με ανεύθυνο τρόπο από δημοσιογράφους, πολιτικούς και άλλους παράγοντες του δημόσιου βίου δεν παύει να είναι πραγματική. Ωστόσο, ο λαός που έχει ζήσει πολλές εκδηλώσεις του φασισμού, όπως η 4^η Αυγούστου, η Κατοχή, ο Συναγερμός, ο Καραμανλισμός, οι «Περικλήδες» και οι

¹⁶²³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, Ιούλιος 1965, έκτακτη έκδοση (Ομιλία του Μάριου Πλωρίτη, «Μία και μόνη αξίωση», σ. 11).

¹⁶²⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 126, έτος ΙΑ', τόμος ΚΑ', Ιούνιος 1965 («Η Ελλάδα στους Έλληνες», στήλη: Η Επιθεώρηση Τέχνης, σ. 427).

¹⁶²⁵ Στο θέμα της συνταγματικής νομιμότητας που επικαλείται η *Επιθεώρηση Τέχνης* ισχύει η εξής φαινομενική «αντίφαση» σύμφωνα με τον Γιώργο Αναστασιάδη: ενώ η ΕΔΑ εφάρμοσε περισσότερο από τα άλλα κόμματα κανόνες και πρακτικές που συμφωνούν με τους συνταγματικούς θεσμούς, παράλληλα ήταν το κόμμα εκείνο που συγκέντρωνε στους κόλπους του δυνάμεις που, με βάση τουλάχιστον τις αρχές τους και την πρότερη πολιτική τους δράση, δεν θεωρούσαν μερίζονος σημασίας τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς και τη «συγκεκριμένη συνταγματική νομιμότητα». Ωστόσο το παράδοξο εξηγείται αν λάβει κανείς υπόψη ότι η εφαρμογή του συντάγματος του 1952, το οποίο η ΕΔΑ αρχικά είχε καταγγείλει αλλά τελικά το υπερασπίστηκε, σήμαινε αν μη τι άλλο κατάργηση του «παρασυντάγματος». Βλ. Γιώργος Αναστασιάδης, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική και Συνταγματική Ιστορία (1940-1986)*, ό.π., σ. 54.

«Κέρβεροι», παρουσιάζεται έτοιμος να αγωνιστεί και να αποτρέψει αυτό το ενδεχόμενο¹⁶²⁶.

Πράγματι ο λαός στον απόηχο των Ιουλιανών συγκροτεί τεράστια συλλαλητήρια που καταλήγουν ακόμη και σε αιματηρές συγκρούσεις με χαρακτηριστική τη δολοφονία του αριστερού φοιτητή Σωτήρη Πέτρουλα, ενώ ο Γ. Παπανδρέου ξεκινά ένα νέο «ανένδοτο αγώνα»¹⁶²⁷ που αυτή τη φορά έχει ως σύνθημα «ποιος κυβερνάει αυτή τη χώρα, ο βασιλεύς ή ο λαός;». Μετά την παραίτηση Παπανδρέου η «περιπέτεια» διακυβέρνησης της χώρας ξεκινάει, με αλληπάλληλες κυβερνήσεις αποστατών, αλλαγές στην ηγεσία των ενόπλων δυνάμεων¹⁶²⁸ που περιλαμβάνουν προώθηση των «χουντικών»¹⁶²⁹ και γενικότερο κλίμα πλήρους αποσταθεροποίησης.

Λίγους μήνες μετά, τον Μάρτιο του 1966, το περιοδικό σημειώνει ότι η ελληνική άνοιξη της χρονιάς εκείνης συμπίπτει με συλλήψεις, εκτοπίσεις, δίκες και καταδίκες φοιτητών, καλλιτεχνών και νέων επιστημόνων, καθώς και λογοκρισία. Ταυτόχρονα, το παρακράτος συνεχίζει να δρα ανενόχλητο και να κρατάει στη φυλακή ανθρώπους που αγωνίστηκαν για την ελευθερία. Μέσα σ' ένα τέτοιο κλίμα δεν προκαλεί εντύπωση ότι λαμβάνουν χώρα «άθλια μαγειρέματα νέων πραξικοπημάτων στην Κύπρο και στην Ελλάδα»¹⁶³⁰. Εδώ το περιοδικό καταγράφει τις ενδείξεις ότι η δικτατορία βρίσκεται προ των πυλών, πράγμα που είναι εμφανές ήδη από τις αρχές του 1966, για τις δυνάμεις που επιλέγουν να μην εθελotuφλούν. Όπως σημειώνει ο Σπύρος Λιναρδάτος, υπήρχε μια

¹⁶²⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 130-132, έτος ΙΑ', τόμος ΚΒ', Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1965 («Δικτατορία και Εθνική Αντίσταση», στήλη: Το χρονικό της πνευματικής ζωής, σ. 515).

¹⁶²⁷ Παρά την κήρυξη του δεύτερου «ανένδοτου αγώνα», μετά τα γεγονότα του Ιουλίου του 1965 είχε καταστεί σαφές ότι ο Γεώργιος Παπανδρέου δεν μπορούσε να διαχειριστεί τη «χειραφετητική ταξική δυναμική» που ο ίδιος εξαπέλυσε όταν αναγκάστηκε ως αρχηγός της «δημοκρατικής παράταξης» να αμφισβητήσει τα θεμέλια του παρακράτους και να συμπαραταχθεί με τα φλέγοντα κοινωνικά αιτήματα. Όπως σημειώνει ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «ο “ανένδοτος” δεν προσλαμβάνόταν ως μεταβατικό, αλλά ως αμετάβατο αίτημα. Ο λαός τα ήθελε πια “όλα”». Βλ. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η ελληνική δεκαετία του '60: “Σύντομη ή μακρά”;» στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 45.

¹⁶²⁸ Η κατάσταση στις ένοπλες δυνάμεις, με την ενίσχυση της απειθαρχίας των στρατιωτικών και την παρότρυνση τους να θεωρούν την «αποστολή τους σαν να ήταν έξω, αν όχι και πάνω από τις συντεταγμένες εξουσίες», ήταν, σύμφωνα με τον Αλιβιζάτο, η σημαντικότερη συνέπεια της λαθεμένης αντίληψης του βασιλιά κατά τη διάρκεια της κρίσης των Ιουλιανών γύρω από τον έλεγχο των ενόπλων δυνάμεων. Βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, ό.π., σ. 269-270.

¹⁶²⁹ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Ε':1964-1967, ό.π., σ. 307-309.

¹⁶³⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 135, έτος ΙΒ', τόμος ΚΓ', Μάρτης 1966 (Η Επιθεώρηση Τέχνης, «Ελληνική άνοιξη 1966», σ. 179).

συστηματική προετοιμασία σε ιδεολογικό και ψυχολογικό επίπεδο εντός κι εκτός των ενόπλων δυνάμεων¹⁶³¹.

Στα τέλη του 1966 το περιοδικό επικρίνει την στάση της κυβέρνησης Στεφανόπουλου ν' αμφισβητήσει τη δυνατότητα του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι μέσα από το «νομοσχέδιο-δήμιο», όπως χαρακτηρίζεται, «περί συμπληρώσεως των περι ενώσεως προσώπων διατάξεων». Το τελευταίο προβλέπει μεταξύ άλλων τη διάλυση της νεολαίας Λαμπράκη, καθώς και άλλων κινήσεων, αφαιρώντας τους το δικαίωμα για «ελεύθερη ένωση»¹⁶³². Η πίεση εξάλλου στη νεολαία Λαμπράκη είχε αυξηθεί ήδη σε μεγάλο βαθμό από το αστυνομικό κράτος με παρακολούθηση γραφείων, συλλήψεις, ξυλοδαρμούς, απειλές κ.ο.κ.

Όταν η κυβέρνηση Στεφανόπουλου, ή «κυβέρνηση του αίσχους» όπως τη χαρακτηρίζει το περιοδικό, φεύγει από την εξουσία το Δεκέμβριο του 1966¹⁶³³ το περιοδικό σημειώνει ότι «αποπέμφθηκε από την πόρτα της υπηρεσίας που βγάζουν τα απορρίμματα»¹⁶³⁴. Με ιδιαίτερα καυστικό τρόπο η *Επιθεώρηση Τέχνης* σχολιάζει ότι πάντα οι προδότες τελικά έχουν ένα τέτοιο άδοξο τέλος και υπογραμμίζει ότι η επίδραση του ιουλιανού πραξικοπήματος είναι ακόμη εμφανής, ωστόσο εκφράζεται ελπίδα ότι οι δημοκρατικές δυνάμεις θα ενώσουν και πάλι τις δυνάμεις τους προκειμένου να γίνει εκκαθάριση του πολιτικού σκηνικού και να έρθει η ομαλότητα και η αλλαγή.

Όσο πλησιάζουμε προς τη δικτατορία, τόσο αυξάνουν οι αναφορές στο νοσηρό πολιτικό κλίμα που μέρα με τη μέρα δίνει νέες αντιδημοκρατικές εκδηλώσεις. Η *Επιθεώρηση Τέχνης* αναφέρεται στην υπηρεσιακή κυβέρνηση Παρασκευόπουλου του Δεκεμβρίου του 1966, χαρακτηρίζοντας την «εξωπολιτική», «βασιλική» κυβέρνηση που

¹⁶³¹ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Ε':1964-1967, ό.π., σ. 331.

¹⁶³² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 143-144, έτος ΙΒ', τόμος ΚΔ', Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1966 (Η *Επιθεώρηση Τέχνης*, «Αντισυνταγματικό και άκυρο», σ. 335).

¹⁶³³ Η κυβέρνηση Στεφανόπουλου πράγματι δεν είχε κατορθώσει με τα πεπραγμένα της να αντιστρέψει ούτε στο ελάχιστο το κλίμα ενάντια στους υπευθύνους για τα Ιουλιανά και τους αποστάτες. Γι' αυτόν μάλιστα τον λόγο, παρότι η συγκεκριμένη κυβέρνηση προσέφερε αφειδώς τις υπηρεσίες της στη δεξιά, η τελευταία είχε φροντίσει να αποφύγει την ταύτιση μαζί της απέναντι στην κοινή γνώμη. Βλ. Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, Βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία*, τόμος Β', ό.π., σ. 156-157.

¹⁶³⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 145, έτος ΙΓ', τόμος ΚΕ', Ιανουάριος 1967 («Την προδοσίαν πολλοί ηγάπησαν», Στήλη: Το χρονικό της πνευματικής ζωής, σ. 83).

μόνη εξουσιοδότηση έχει να διενεργήσει εκλογές σε συγκεκριμένη ημερομηνία¹⁶³⁵. Η απορία που εκφράζεται είναι πώς μία τέτοια κυβέρνηση¹⁶³⁶ θα μπορέσει να διαχειριστεί τα φλέγοντα εθνικά, πολιτικά, κοινωνικά, εκπαιδευτικά και πνευματικά ζητήματα που ταλανίζουν τη χώρα και χρήζουν άμεσης αντιμετώπισης.

Το περιοδικό αναφέρει κάποιες πρώτες προτεραιότητες της κυβέρνησης Παρασκευόπουλου:

«[...] να οδηγήσει τη χώρα σε ελεύθερες εκλογές, να άρει τα ανελεύθερα και φασιστικά μέτρα της ιουλιανής εκτροπής στον πολιτιστικό χώρο. Να μη θίξει την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και να σταματήσει τη συνεχή υπονόμευσή της. Να πάρει θετικά μέτρα για εκκρεμή πνευματικά και καλλιτεχνικά ζητήματα»¹⁶³⁷.

Αναφερόμενη πιο αναλυτικά στις υποχρεώσεις της μεταβατικής κυβέρνησης σε σχέση με πνευματικά ζητήματα, η *Επιθεώρηση Τέχνης* υπογραμμίζει τη σημασία της σωστής λειτουργίας της τηλεόρασης και του ραδιοφώνου. Όπως τονίζει, πρέπει να σταματήσει η «ηλίθια σοβιετολογία», ειδικά στο σταθμό των «ενόπλων αηδιών». Επίσης να αρθεί ο αποκλεισμός των αριστερών καλλιτεχνών σε ραδιόφωνο και τηλεόραση. Για

¹⁶³⁵ Όπως αναφέρει ο Ηλίας Νικολακόπουλος η έκβαση που θα είχαν οι εκλογές ήταν σχεδόν ξεκάθαρο σε όλους ότι θα ήταν η αυτοδύναμη κοινοβουλευτική πλειοψηφία της ΕΚ πράγμα που προβλημάτιζε τους εκπροσώπους του μετεμφυλιακού καθεστώτος αλλά και τον αμερικανικό παράγοντα. Βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, «Ελεγχόμενη δημοκρατία, Από το τέλος του Εμφυλίου ως τη Δικτατορία» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 46.

¹⁶³⁶ Μετά την «κατασκευή και αποτυχία» τριών κυβερνητικών σχημάτων και τη χορήγηση μιας ατελέσφορης διερευνητικής εντολής, αναφέρει ο Γιώργος Αναστασιάδης, η Βουλή κλήθηκε να στηρίξει μια «όχι γνήσια κοινοβουλευτική λύση» προκειμένου να αποτραπεί η διάλυση της και η προκήρυξη εκλογών. Βλ. Γιώργος Αναστασιάδης, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική και Συνταγματική Ιστορία (1940-1986)*, ό.π., σ. 91. Ο Γιάννης Χαραλαμπίδης αναφέρεται στη ρητορεία του Ανδρέα Παπανδρέου ενάντια στην κυβέρνηση Παρασκευόπουλου και όσους είχαν πιστέψει τις υποσχέσεις ότι θα οδηγούσε τη χώρα σε «τίμιες εκλογές»: «Ψήφος στον Παρασκευόπουλο θα σημάνει για το δημοκρατικό λαό άρνηση των αρχών μας και γελοιοποίηση του δεύτερου ανέλδοτου αγώνα που με πίστη και συνέπεια συνεχίσαμε μετά το Βασιλικό Πραξικόπημα». Βλ. Γιάννης Χαραλαμπίδης, *Κρίσιμα χρόνια, Αγώνες για τη Δημοκρατία (1936-1996)*, ό.π., σ. 109-110. Όπως επισημαίνει ο Jean Meynaud, η προσπάθεια του βασιλιά να ψάξει τη λύση μέσω μιας τόσο «μεροληπτικής» κυβέρνησης όσο η κυβέρνηση Παρασκευόπουλου, η οποία κατηγορήθηκε εξ αρχής ότι απαρτίζεται από «ανδρείκελα των ανακτόρων» που υποστηρίζουν τα συμφέροντα της οικονομικής ολιγαρχίας, είχε προδιαγεγραμμένη πορεία. Γι' αυτό και μετά την αναπόφευκτη πτώση της ο βασιλιάς αναγκάστηκε να καταφύγει στο τελευταίο του χαρτί, που ήταν η κυβέρνηση της δεξιάς (Κανελλόπουλου). Βλ. Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, Βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία*, τόμος Β', ό.π., σ. 170&193-194.

¹⁶³⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 145, έτος ΙΓ', τόμος ΚΕ', Ιανουάριος 1967 (Η Επιθεώρηση Τέχνης, «Κριτήρια για τη μεταβατική κυβέρνηση», σ. 3).

παράδειγμα, η μουσική του Μίκη Θεοδωράκη, «ενός κορυφαίου σημερινού συνθέτη που βρίσκεται επικεφαλής του αναγεννητικού κινήματος της μουσικής μας δημιουργίας», έχει λείψει εντελώς από το ραδιόφωνο από το Δεκέμβριο του 1966.

Η *Επιθεώρηση Τέχνης* επανέρχεται και σε άλλα κείμενα στο ρόλο της τηλεόρασης και του ραδιοφώνου, που, παραποιώντας την ιστορία, προσπαθούν να τροφοδοτούν τη διαιώνιση των εκδηλώσεων υστερίας, φανατισμού και μισαλλοδοξίας με σκοπό πάντα την εξυπηρέτηση «σκοτεινών συμφερόντων». Όπως αναφέρει για παράδειγμα το περιοδικό στο τεύχος Δεκεμβρίου του 1966, απορεί με όσους επιμένουν να ακούν το σταθμό των ενόπλων δυνάμεων και φέρνει ως παράδειγμα την «αχαλίνωτη δεκεμβριολογία» που επικράτησε στα ερτζιανά με αφορμή την επέτειο καταστολής. Οι σκοποί πίσω από την «ετησίως ξαναξεσταινόμενη πτωματολογία» με τον τρόπο που γίνεται στα μέσα ενημέρωσης είναι, σύμφωνα με την *Επιθεώρηση Τέχνης*, καθαρά αντιπνευματικοί και ενάντια στα συμφέροντα του έθνους¹⁶³⁸.

Επανερχόμενο στα καθήκοντα των κυβερνώντων στις αρχές του 1967 το περιοδικό ζητάει να καταργηθούν οι φυλετικές διακρίσεις, τα πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων αλλά και να διασφαλιστεί η ελευθεροτυπία. Λίγους μήνες πριν από τη διακοπή της έκδοσής της που θα προκύψει κατόπιν της επιβολής της δικτατορίας, η *Επιθεώρηση Τέχνης* καταγγέλλει την έλλειψη ελευθεροτυπίας και τις επιθέσεις που έχει δεχτεί το ίδιο το περιοδικό. Όπως αναφέρει, πρέπει να τιμωρηθούν τα κρατικά όργανα που έχουν εισηγηθεί και έχουν δρομολογήσει διαδικασίες διακοπής έκδοσης του περιοδικού. Ακόμη πρέπει να σταματήσει η παρεμπόδιση της ταχυδρομικής κυκλοφορίας των εντύπων και να μην υπάρχει άνιση οικονομική μεταχείριση μέσα από παροχές και συνδρομές που σχετίζονται με το δημόσιο, με οργανισμούς ή τράπεζες.

Τα υπόλοιπα μέτρα που πρέπει να ληφθούν στον πνευματικό τομέα, καταλήγει το περιοδικό, είναι να αρθεί η λογοκρισία στη μουσική και τον κινηματογράφο, να ανακληθούν οι αφαιρέσεις διαβατηρίων για έλληνες φοιτητές του εξωτερικού, να σταματήσουν οι εκτοπίσεις φοιτητών και να επαναπατριστούν οι έλληνες καλλιτέχνες και επιστήμονες πολιτικοί πρόσφυγες.

¹⁶³⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 143-144, έτος ΙΒ', τόμος ΚΔ', Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1966 («Περισσότερη ευαισθησία!», στήλη: Το χρονικό της πνευματικής ζωής, σ. 497).

Εν μέσω αυτού του κλίματος η *Επιθεώρηση Τέχνης* δημοσιεύει μια έρευνα στην οποία ζητάει τη γνώμη διανοουμένων της αριστεράς και όχι μόνο σε σχέση με την πιθανότητα επιβολής ενός δικτατορικού καθεστώτος, καθώς και για το αν οι πνευματικοί άνθρωποι αγωνίστηκαν όπως θα έπρεπε ενάντια στην πολιτική και κοινωνική ανωμαλία¹⁶³⁹ όλο αυτό το διάστημα της αναταραχής¹⁶⁴⁰. Η δημοσίευση της συγκεκριμένης έρευνας δεν είναι κάτι που συναντάει κανείς μόνο στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, καθώς ο κίνδυνος της δικτατορίας ήταν μόνιμη επωδός το διάστημα αυτό στις συζητήσεις που συμμετείχαν δημοσιογράφοι, διανοούμενοι και παράγοντες της ΕΚ και της ΕΔΑ, πράγμα που ανατρέπει την υπόθεση «αιφνιδιασμού» από τις εξελίξεις της 21^{ης} Απριλίου¹⁶⁴¹. Με αυτό το δεδομένο, μάλιστα, πολλοί μελετητές θέτουν το ερώτημα αν ιδιαίτερος η Αριστερά, αναλωμένη στα δικά της προβλήματα, δεν έδωσε την δέουσα σημασία στον κίνδυνο πραξικοπήματος που ήταν πανθομολογουμένως ορατός¹⁶⁴².

Ενδεικτικά ο Τάσος Βουρνάς αναφέρει στην *Επιθεώρηση Τέχνης* ότι ο κίνδυνος εκτροπής από το σύνταγμα είναι «σοβαρότατος» και ότι «εργάζονται γι' αυτό στα σκοτεινά παρασκήνια όλες οι φανερές και κρυφές δυνάμεις της δεξιάς και του παρακράτους...»¹⁶⁴³. Για τον λόγο αυτό, όπως προσθέτει, όσοι υπηρετούν τη δημοκρατία οφείλουν να μην επαναπαύονται, οι δε πνευματικοί άνθρωποι πρέπει καθημερινά να αγωνίζονται με όπλο την πένα τους. Οι άνθρωποι της διάνοησης και της τέχνης, συμπληρώνει, στη συντριπτική τους πλειοψηφία ανήκουν στην αριστερά και δε θα

¹⁶³⁹ Παρότι τα νέα κοινωνικά δεδομένα και η πάροδος αρκετών χρόνων από τον εμφύλιο δημιουργούσε προσδοκίες ότι η χώρα διέθετε κάποιες αντιστάσεις απέναντι στο ενδεχόμενο δικτατορίας, «οι κληροδοτημένες από το χθες πολιτικές δομές και νοοτροπίες λειτουργούσαν ανασχετικά». Αντίστοιχα η νεοδιαμορφωθείσα κοινωνία των πολιτών, η δημοκρατία και το πολιτικό σύστημα δε «διέθεταν επαρκή μέτρα αντίστασης» ή προώθησης των διεκδικήσεών τους, ώστε να αντιμετωπίσουν μια τέτοια κατάσταση. Βλ. Θανάσης Διαμαντόπουλος, «Εσωτερική πολιτική, 1964-1967», στο *Ιστορία των Ελλήνων*, ό.π., σ. 186.

¹⁶⁴⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 143-144, έτος ΙΒ', τόμος ΚΔ', Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1966 («Το χρέος και ο λόγος», σ. 483).

¹⁶⁴¹ Όπως αναφέρει ο Λιναρδάτος, το λάθος τους ήταν ότι θεωρούσαν τη βασιλική έγκριση προϋπόθεση του πραξικοπήματος ήταν. Βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Ε': 1964-1967, ό.π., σ. 450.

¹⁶⁴² Ιωάννα Παπαθανασίου, «“Η Βουλή εμανταλώθη...εκτροπή ολοκληρώθη...”. Αριστερές ανταπάτες τις παραμονές του πραξικοπήματος της 21^{ης} Απριλίου», στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 185.

¹⁶⁴³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 143-144, έτος ΙΒ', τόμος ΚΔ', Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1966 («Το χρέος και ο λόγος», σ. 483).

μπορούσε να είναι διαφορετικά, αφού η δεξιά είναι η «μεγάλη ένοχος για τις καταστροφικές πυρές του έκαψαν στο παρελθόν τα βιβλία και τα έργα τέχνης».

Ο Φώτος Γιοφύλης από την πλευρά του χαρακτηρίζει τα όσα λέγονται περί δικτατορίας όχι απειλές, αλλά «δοκιμαστικές κρούσεις». Το τι τελικά θα γίνει, προσθέτει, θα αποφασιστεί από εξωτερικούς παράγοντες οι οποίοι τελικά θα καθορίσουν τα πράγματα. Πάντως, παρότι ο Γιοφύλης τονίζει ότι ο κόσμος και δη οι διανοούμενοι πρέπει να είναι σε πλήρη επαγρύπνηση σε σχέση με το ενδεχόμενο δικτατορίας, ο ίδιος δε δείχνει να το θεωρεί και τόσο πιθανό για τον λόγο ότι δεν θα ήταν, όπως υποστηρίζει, προς το συμφέρον των ξένων παραγόντων τη δεδομένη στιγμή¹⁶⁴⁴.

Ο Γεράσιμος Γρηγόρης, από την άλλη, θεωρεί ότι ο κίνδυνος της δικτατορίας είναι πράγματι ορατός κι ως εκ τούτου όλοι οι πολίτες που αντιλαμβάνονται ότι η δικτατορία είναι συνώνυμη του «πολιτικού ενταφιασμού» είναι προβληματισμένοι. Κάτω υπό αυτές τις συνθήκες, το ζητούμενο είναι, όπως επισημαίνει ο γράφων, να κινητοποιηθούν, όχι μόνο οι διανοούμενοι της αριστεράς, αλλά όλες οι ελεύθερες συνειδήσεις. Ο ρόλος της αριστεράς είναι «να καταστήσει απτά τα συμπτώματα του κινδύνου»¹⁶⁴⁵, προκαλώντας την προαναφερθείσα κινητοποίηση.

13.5 Τα ζητήματα της παιδείας και το φοιτητικό κίνημα

Καθόλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 και μέχρι την εγκαθίδρυση της δικτατορίας η *Επιθεώρηση Τέχνης* επαναλαμβάνει ότι το κοινωνικοπολιτικό πρόβλημα στην Ελλάδα

¹⁶⁴⁴ Ο γράφων διαψεύδεται από τις εξελίξεις λίγο μετά τη δημοσίευση της θέσης αυτής, καθώς στον αμερικανικό τύπο, την ίδια ώρα που προσχηματικά διατυπώνονται κορώνες υπέρ της επίδειξης μετριοπάθειας, αρχίζει στην ουσία να καλλιεργείται συστηματικά η άποψη ότι μια στρατιωτική δικτατορία ήταν «αναπόφευκτη αν όχι και δικαιολογημένη». Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, Βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία*, τόμος Β', ό.π., σ. 205-206. Ο Θεόδωρος Κουλουμπής συμπληρώνει ότι ο αμερικανικός παράγοντας σε συνδυασμό με την «ανωριμότητα των ελληνικών θεσμών και ηγεσιών» έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην καλλιέργεια του κλίματος για τη δικτατορία. Όπως επίσης αναφέρει, οι Αμερικανοί θα μπορούσαν να έχουν παρέμβει τις παραμονές του πραξικοπήματος αποτρέποντας κατά πάσα πιθανότητα τη δικτατορία. Βλ. Θεόδωρος Κουλουμπής «Ελληνοαμερικανικές σχέσεις και επιβολή της δικτατορίας: μια επανεκτίμηση», στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 82.

¹⁶⁴⁵ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 143-144, έτος ΙΒ', τόμος ΚΔ', Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1966 («Το χρέος και ο λόγος», σ. 483).

είναι κατά κύριο λόγο ζήτημα παιδείας και για τον λόγο αυτό οι νέοι που διεκδικούν μια καλύτερη παιδεία πρέπει να πρωτοστατήσουν στην αλλαγή του σκηνικού. Ένα μεγάλο μέρος του προβλήματος, αναφέρει το περιοδικό, είναι το γεγονός ότι σε καίριες θέσεις έχουν βρεθεί «ξύλα απελέκητα» με συνέπεια αποφάσεις καθοριστικές για το μέλλον του λαού να λαμβάνονται από ακατάλληλους ανθρώπους¹⁶⁴⁶.

Συνεχίζοντας να περιγράφει τα προβλήματα της ελληνικής παιδείας, η *Επιθεώρηση Τέχνης* μιλάει για τις απαγορεύσεις που περιλαμβάνει η σχολική αγωγή και την έλλειψη κάθε μέριμνας για την διάπλαση της ηθικής προσωπικότητας των παιδιών. Όπως καταγγέλλει το περιοδικό, η «εθνικόφρων πολιτική ηγεσία» δεν ενδιαφέρεται ούτε στο ελάχιστο για τη λαϊκή παιδεία, αλλά μόνο για την παιδεία των δικών της παιδιών που παρακολουθούν μαθήματα σε «πολυτελή διδακτήρια των μεγάλων υμων ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων». Κι όλα αυτά επειδή τους συμφέρει ο λαός να μένει απαίδευτος ώστε να τον κάνουν υποχείριο τους. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, υπογραμμίζει η *Επιθεώρηση Τέχνης*, ο λαός που επιθυμεί την εθνική αναγέννηση της χώρας πρέπει να συσπειρωθεί γύρω από καλούς εκπαιδευτικούς λειτουργούς που θα του δείξουν τον δρόμο. Κάτι τέτοιο μπορεί να γίνει μέσα από την συμμετοχή σε πνευματικές, επιστημονικές οργανώσεις και κυρίως λογοτεχνικά σωματεία. Όπως επισημαίνεται, το καλό βιβλίο όπως και το καλό περιοδικό, που προφανώς ουδεμία σχέση έχει με τα «ψυχοφθόρα έντυπα» των περιπτέρων, μπορεί να σταθεί οδηγός στον αγώνα προς την ελευθερία και τη δημοκρατία. Το μόνο σίγουρο είναι ότι «χώρα υποανάπτυκτη σημαίνει χώρα υποδίδακτη», καταλήγει το σχετικό άρθρο¹⁶⁴⁷.

Τα προβλήματα στην ελληνική παιδεία είναι, σύμφωνα με την *Επιθεώρηση Τέχνης*, ριζωμένα, εξ ου και ο Δημήτρης Γληνός τα είχε περιγράψει με σαφήνεια ήδη από το 1927, μιλώντας για τον «γενναίο αγώνα» εκπαιδευτικών και φοιτητών που ζητούσαν μία εθνική και λαϊκή παιδεία η οποία να στηρίζεται τόσο στην παράδοση όσο και στα σύγχρονα δεδομένα και να έχει ως ιδανικό τον «καθολικό ανθρωπισμό». Σκοπός μίας τέτοιας

¹⁶⁴⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 63-64, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Μάρτιος-Απρίλιος 1960 («Λόγοι κι αντίλογοι», στήλη: Από μήνα σε μήνα, σ. 238).

¹⁶⁴⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 86, έτος Η', τόμος ΙΕ', Φεβρουάριος 1962 (Α. Νησιώτης, «Τα εξωσχολικά μαθητικά αναγνώσματα», σελ. 196).

παιδείας είναι να εξυψώσει τη ζωή του ελληνικού λαού και να κάνει τον άνθρωπο «συγχρονισμένο μα όχι τυφλά μιμητικό». Για να φτάσουμε ως εκεί, σύμφωνα με τον Γληνό, πρέπει να χρησιμοποιήσουμε νέα μέσα: νέα διοικητική οργάνωση της παιδείας, οργάνωση των σχολείων με βάση την «ψυχική εξέλιξη των παιδιών», νέα εκσυγχρονισμένα σχολικά προγράμματα, νέες μεθόδους διδασκαλίας που να ξεφεύγουν από την απλή «εποπτεία πραγμάτων», αναβάθμιση του ρόλου του δασκάλου, εφοδιασμό των σχολείων με τον κατάλληλο εξοπλισμό, έμφαση στη «λαϊκή μετεκπαίδευση» όπως τα νυχτερινά σχολεία κ.ο.κ.¹⁶⁴⁸

Όπως συμπληρώνει σε άλλο κείμενο το περιοδικό, αναφερόμενο και πάλι στο όραμα του Δημήτρη Γληνού για την παιδεία, η μεταρρύθμιση της παιδείας και η διαμόρφωση του «νέου σχολείου» αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τη δημοκρατική ανάπτυξη της χώρας. Και η μεταρρύθμιση αυτή δε μπορεί παρά να έχει ως βασικό άξονα την παιδεία των τάξεων αυτών που, «αδικημένες» ως τώρα, παλεύουν για τα δικαιώματά τους.¹⁶⁴⁹

Όσο όμως οι ιθύνοντες αρνούνται να δρομολογήσουν την αναμόρφωση της παιδείας προς την παραπάνω κατεύθυνση, η *Επιθεώρηση Τέχνης* θεωρεί εύλογο το να δημιουργούνται συνεχώς σκάνδαλα στον ελληνικό εκπαιδευτικό κόσμο, όπως το σχετικό με την «Σχολή Ελληνόφωνων Γερμανίδων» το 1961. Το περιοδικό αναφέρει ότι η διευθύντρια είχε αναρτήσει εσωτερικό κανονισμό στη σχολή, είχε παράλογες και έξω από κάθε νόμο απαιτήσεις από το εκπαιδευτικό προσωπικό, αναμιγνύονταν προκλητικά στο διδακτικό έργο, εξευτέλιζε καθηγητές και σπουδαστές κ.ο.κ. Οι αυθαιρεσίες αυτού του τύπου στην παιδεία δημιουργούν κακό προηγούμενο σύμφωνα με την *Επιθεώρηση Τέχνης*, η οποία θέτει το ερώτημα αν οι σχολές, όπως η συγκεκριμένη, θα έπρεπε να συνεχίσουν να λειτουργούν¹⁶⁵⁰.

¹⁶⁴⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 97-98, έτος Θ', τόμος ΙΖ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1963 («Δημοκρατία και Παιδεία, Το εκπαιδευτικό μας πρόβλημα», σ. 3).

¹⁶⁴⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 119-120, έτος Ι', τόμος Κ', Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1964 (Γιάννης Ιμβριώτης, «Η ιδεολογική πορεία του Δημήτρη Γληνού», σ. 389).

¹⁶⁵⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 80-81, έτος Ζ', τόμος ΙΔ', Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1961 («Εκπαιδευτικό σκάνδαλο», σ. 224).

Η γενικότερη κατάσταση στην παιδεία επιφέρει την οργή της νεολαίας κι έτσι η τρέχουσα γενιά, εκφράζει τη δυσαρέσκεια της και τον αντικομοφορισμό της «πετώντας την αηδία της κατάνουτρα στην υπάρχουσα τάξη πραγμάτων»¹⁶⁵¹. Η στάση αυτή, επισημαίνεται στο ίδιο άρθρο, έγινε αρχικά αισθητή σαν τρόπος ζωής, έπειτα πέρασε στα κείμενα, μεταξύ άλλων της «οργισμένης λογοτεχνίας» και πλέον μετουσιώνεται σε δράση επιδιώκοντας πραγματικά την αλλαγή¹⁶⁵². Πρόκειται για την ίδια γενιά που, όπως αναφέρει ο Meynaud, είχε καταφέρει να αποβάλει από πάνω της το φορτίο των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων και είχε κατανοήσει ότι το αντικομμουνιστικό επιχείρημα, που είχε λειτουργήσει επί μια εικοσαετία ως νομιμοποιητική βάση των αυθαιρεσιών του συστήματος εξουσίας, είχε γίνει «φθινό σύνθημα» δημαγωγικής φύσεως, εντελώς κενό περιεχομένου¹⁶⁵³.

Το φοιτητικό κίνημα, σύμφωνα με το περιοδικό, ήταν η βασική έκφραση αυτής της ανάγκης της νεολαίας για αλλαγή¹⁶⁵⁴. Ήδη από τον Ιανουάριο του 1960 η *Επιθεώρηση Τέχνης* αναφέρεται στην ανάγκη να οργανωθεί η σπουδάζουσα νεολαία στο σύνολο της σε φοιτητικούς συλλόγους, προκειμένου να διεκδικήσει τα δικαιώματά της όσο πιο δυναμικά μπορεί. Επικροτείται μάλιστα η ίδρυση του συλλόγου σπουδαστών της Ανώτατης Σχολής Καλών Τεχνών με την επισήμανση «ήταν καιρός»¹⁶⁵⁵. Το περιοδικό θα δικαιωθεί κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 για τη θερμή με την οποία περίβαλε την ίδρυση του συλλόγου της ΑΣΚΤ, αφού οι φοιτητές που τον συγκρότησαν διαδραμάτισαν σημαντικό

¹⁶⁵¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 102, έτος Θ', τόμος ΙΖ', Ιούνιος 1963 (Μ. Χ. Γεωργίου, «Η λογοτεχνία της οργής και τα θεωρητικά της βάθρα», σ. 529).

¹⁶⁵² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 102, έτος Θ', τόμος ΙΖ', Ιούνιος 1963 (Μ. Χ. Γεωργίου, «Η λογοτεχνία της οργής και τα θεωρητικά της βάθρα», σ. 529).

¹⁶⁵³ Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, Βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία*, τόμος Β', ό.π., σ. 92-93.

¹⁶⁵⁴ Η αριθμητική αύξηση των φοιτητών κατά τη δεκαετία του 1960 είχε ως συνέπεια τη δυνατότητα να λειτουργούν ως «κοινωνική ομάδα» που μπορεί να επηρεάζει τα πολιτικά πράγματα. Τα πανεπιστημιακά αιτήματα σε σχέση με τη χρηματοδότηση, τη στελέχωση κ.ά. ήταν εξάλλου επιτακτικά καθόλη τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου. Ενώ τη δεκαετία του 1950 το πανεπιστήμιο συνδέθηκε περισσότερο με το κυπριακό ζήτημα, κατά τη δεκαετία του 1960 «αναδείχθηκε στο κατεξοχήν πεδίο άσκησης πίεσης προς το κράτος με αίτημα τον εκδημοκρατισμό και τη δικαιότερη κατανομή πόρων». Βλ. Κωστής Κορνέτης, *Τα Παιδιά της Δικτατορίας*, ό.π., σελ. 48-49.

¹⁶⁵⁵ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 61, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Ιανουάριος 1960 («Λόγοι κι αντίλογοι», στήλη: Από μήνα σε μήνα, σ. 76).

ρόλο στις πολιτισμικές εξελίξεις της δεκαετίας του 1960¹⁶⁵⁶. Όπως διευκρινίζει το περιοδικό, η απουσία ενός φοιτητικού συλλόγου των αυριανών καλλιτεχνών της Ελλάδας ήταν μια «παραφωνία» που δεν τους τιμούσε. Από τη στιγμή που σχηματίστηκε ο σύλλογος, φλέγοντα ζητήματα για τη σταδιοδρομία των νέων αυτών, τα οποία εκκρεμούσαν από καιρό, πρέπει να τεθούν άμεσα επί τάπητος προκειμένου να βρεθεί η λύση τους.

Τον επόμενο, μάλιστα, μήνα της ίδρυσης του συλλόγου των σπουδαστών της Ανώτατης Σχολής Καλών Τεχνών, το περιοδικό επαινεί την απόφαση τους να ξεκινήσουν απεργία με αφορμή την αύξηση των διδάκτρων. Πρόκειται για μία ακόμη απόδειξη, όπως επισημαίνεται, ότι το κράτος αδιαφορεί για τις τέχνες, αφού αποθαρρύνει τους νέους από τις σπουδές τους, προκειμένου να εισπράξει «πενταροδεκάρες» που ουδεμία λύση θα δώσουν στα ουσιαστικά προβλήματα της σχολής. Το λογικό θα ήταν, με βάση το περιοδικό, να δοθούν χρήματα από τον προϋπολογισμό αντί να επιβαρύνονται οι φοιτητές¹⁶⁵⁷.

Στα τέλη του 1962 η *Επιθεώρηση Τέχνης* εκφράζει την αισιοδοξία της για τον δυναμισμό του φοιτητικού κινήματος στη χώρα. Η περίοδος αυτή είναι εκείνη κατά την οποία το φοιτητικό κίνημα γιγαντώνεται με πάγιο αίτημα το περίφημο «15%», που αναφέρεται στην εξασφάλιση του 15% του προϋπολογισμού της χώρας για τις ανάγκες της Παιδείας¹⁶⁵⁸. Άμεσα συνυφασμένο με το φοιτητικό κίνημα είναι και το αίτημα για εκδημοκρατισμό της χώρας, γεγονός που προσδίδει στον αγώνα των νέων σαφή πολιτικό χαρακτήρα¹⁶⁵⁹. Η *Επιθεώρηση Τέχνης* στέκεται αρωγός στον φοιτητικό αγώνα, όπως

¹⁶⁵⁶ Οι φοιτητές της ΑΣΚΤ προώθησαν καλλιτεχνικά και συνδικαλιστικά ζητήματα, οργάνωσαν εκθέσεις έργων σε ξένα ιδρύματα και άλλους χώρους, συμμετείχαν σε διοργανώσεις προοδευτικών φορέων που έδιναν βήμα έκφρασης σε νέους καλλιτέχνες κ.λπ. Βλ. Μάρθα-Ελλη Χριστοφύλου, «Η μεταπολεμική τέχνη 1949-1974», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 283.

¹⁶⁵⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 62, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Φεβρουάριος 1960 (Γ. Πετρή, «Μια απεργία», σ. 100).

¹⁶⁵⁸ Όπως αναφέρει ο Ηλίας Νικολακόπουλος το 1962 οι φοιτητικές κινητοποιήσεις γνώρισαν έξαρση, καθιστώντας σαφές ότι η παιδεία ήταν «ο χώρος που πρώτος έδωσε το έναυσμα για να εκφραστεί με ιδιαίτερη ένταση η υποβόσκουσα κοινωνική δυσανεμία». Οι φοιτητικές διαδηλώσεις και απεργίες άρχισαν να πυκνώνουν το φθινόπωρο του 1962, ενώθηκαν σε μια πανεθνική κινητοποίηση το Δεκέμβριο με αίτημα να διατεθεί το 15% του προϋπολογισμού στην Παιδεία και κορυφώθηκαν τον Ιανουάριο του 1963 με πανελλαδική εκπαιδευτική απεργία διάρκειας 20 ημερών που κατέληξε σε πολιτική επιστράτευση των απεργών. Βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία, Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, ό.π., σ. 297.

¹⁶⁵⁹ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ': 1961-1964, ό.π., σ. 160.

εξάλλου κάνει συνολικά η ΕΔΑ. Έτσι, το περιοδικό στηρίζει τα φοιτητικά αιτήματα μέσω της αρθρογραφίας του με κάθε ευκαιρία. Όπως ενδεικτικά σημειώνει, παρότι οι αρχές προσπαθούν να το διασπάσουν, το φοιτητικό κίνημα παραμένει ενωμένο:

«[...] Δεν υπάρχει πιο χειροπιαστό δείγμα της αλλαγής που συντελείται αυτή τη στιγμή στον τόπο μας και στον πολιτιστικό μας κορμό από τη μεγαλειώδη πορεία των φοιτητών μας και των σπουδαστών μας προς το μέλλον, καθώς προχωρούν με αναπεπταμένα τα λάβάρά τους και τα συνθήματα τους διεκδικώντας την αναγέννηση της παιδείας μας. [...] Οι φοιτητές μας διεκδικούν τα 15% του προϋπολογισμού για την παιδεία μας. Δεν υπάρχει αγώνας ιερώτερος και πιο δίκαιος, γιατί είναι αγώνας εθνικός που αποσκοπεί να μπάσει τη χώρα μας στην οικογένεια των πολιτισμένων εθνών και να την αποσπάσει από το μαύρο πίνακα της αγραμματοσύνης, όπου φιγουράρει μαζί με την Τουρκία, την Πορτογαλία και την Ισπανία, τις χώρες δηλαδή όπου κυβερνά ο ανοιχτός φασισμός»¹⁶⁶⁰.

Όπως αναφέρεται σε άλλο κείμενο, οι φοιτητικοί σύλλογοι της χώρας είναι η μόνη ελπίδα για το μέλλον της παιδείας, τη στιγμή που τα πανεπιστήμια δέχονται πανταχόθεν επιθέσεις και οι όποιες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες περισσότερο καθυστερούν παρά προωθούν τη λύση των προβλημάτων της παιδείας¹⁶⁶¹. Για παράδειγμα, αυξάνουν τους φόρους στα πανεπιστήμια και τα δίδακτρα, μειώνουν τις επιχορηγήσεις και ανακηρύσσουν ανώτατα ιδρύματα Πρόσωπα Ιδιωτικού Δικαίου. Είναι γεγονός ότι τα προβλήματα της παιδείας που θίγει εδώ η *Επιθεώρηση Τέχνης*, όπως και άλλα παρεμφερή, είχαν αρχίσει να διατυπώνονται με δυναμικό τρόπο από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 και αφορούσαν όχι μόνο τα πανεπιστήμια αλλά όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης¹⁶⁶².

Η αποφασιστικότητα των φοιτητών και παραγόντων της δημόσιας ζωής να δώσουν μάχη απέναντι σε όσους πλήττουν την ελευθερία του φοιτητικού συνδικαλισμού μπορεί, σύμφωνα με την *Επιθεώρηση Τέχνης*, να συμβάλει τα μέγιστα στην ανατροπή της

¹⁶⁶⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 96, έτος Η', τόμος ΙΣΤ', Δεκέμβριος 1962 («15%, Εθνικόν Δημοψήφισμα δια την αναγέννησιν της παιδείας», σ. 756).

¹⁶⁶¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 89-90, έτος Η', τόμος ΙΕ', Μάιος-Ιούνιος 1962 (Ι. Μπούζενμπερκ, «Το νομοσχέδιο για την Παιδεία», σ. 205).

¹⁶⁶² Τα αιτήματα αφορούσαν μεταξύ άλλων το κτηριακό πρόβλημα, την έλλειψη διδακτικού προσωπικού σε όλες τις βαθμίδες, τις χαμηλές αποδοχές των διδασκόντων, τα απαρχαιωμένα προγράμματα σπουδών, τις οικονομικές επιβαρύνσεις που επωμίζονταν οι φοιτητές(δίδακτρα, εξέταστρα, εισφορές, αγορά πανεπιστημιακών συγγραμμάτων κ.α.), θέματα πρόσβασης στα πανεπιστήμια κ.λπ. Βλ. Αλέξης Δημαράς, «Σχολική εκπαίδευση, Οι νέες μεταρρυθμίσεις» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 176-177.

υφιστάμενης κατάστασης¹⁶⁶³. Στην πραγματικότητα, οι πολιτικές φοιτητικές νεολαίες των κομμάτων που ανήκαν στην αντιπολίτευση(Κέντρο, ΕΔΑ, Προοδευτικοί), παρά τις επιθέσεις που δέχθηκαν¹⁶⁶⁴, είχαν καταφέρει από το 1960 έως το 1963 να κυριαρχήσουν στα πανεπιστήμια, προχωρώντας μάλιστα το 1963 στο Δ' Πανσπουδαστικό Συνέδριο, οι προτάσεις του οποίου θεωρήθηκαν καίριες και πολλές από αυτές έμελλε να υιοθετηθούν αργότερα¹⁶⁶⁵.

Τον Οκτώβριο του 1963 το περιοδικό κάνει ένα απολογισμό της κατάστασης στην παιδεία, δίνοντας κάποια ενδεικτικά νούμερα. Όπως σημειώνει η *Επιθεώρηση Τέχνης*, τα κονδύλια για τα γράμματα μειώθηκαν κατά 15%, για τις καλές τέχνες 45%, για τα εποπτικά μέσα διδασκαλίας κατά 55%, για τον μορφωτικό κινηματογράφο 20%. Κι όλα αυτά, ενώ οι δαπάνες για την επιφυλακή των σωμάτων ασφαλείας αυξήθηκαν κατά 60%¹⁶⁶⁶.

Η κριτική της *Επιθεώρηση Τέχνης* σε θέματα παιδείας γνωρίζει κάμψη, χωρίς να σταματάει, με την άνοδο της Ένωσης Κέντρου στην εξουσία, αφού ο πρωθυπουργός Γ. Παπανδρέου δείχνει την αρχική του πρόθεση να δώσει έμφαση στην εξυγίανση της παιδείας με μέτρα όπως η εφαρμογή της δωρεάν παιδείας και στις τρεις εκπαιδευτικές βαθμίδες, η επέκταση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης από έξι σε εννιά χρόνια, η προσφορά δωρεάν συσσιτίων στους μαθητές δημοτικού, η αύξηση των αποδοχών των εκπαιδευτικών κ.ο.κ.¹⁶⁶⁷ Το περιοδικό υποστηρίζει μεταξύ άλλων τη μεταρρυθμιστική προσπάθεια του γενικού γραμματεία του υπουργείου παιδείας Ευάγγελου Παπανούτσου, που όμως, όπως επισημαίνεται στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, γέννησε φρούδες ελπίδες¹⁶⁶⁸, αφού οι αρνητές της

¹⁶⁶³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 89-90, έτος Η', τόμος ΙΕ', Μάιος-Ιούνιος 1962 (Ι. Μπούζενμπερκ, «Το νομοσχέδιο για την Παιδεία», σ. 205).

¹⁶⁶⁴ Ο Γιώργος Μητροφάνης σημειώνει ότι η στενή σύνδεση του φοιτητικού κινήματος με την πολιτική κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 μετέφερε τις κομματικές αντιπαραθέσεις μέσα στο κίνημα, ενώ πολλές ήταν και οι φοιτητικές δυνάμεις που ζητούσαν την ανεξαρτησία του κινήματος από την επιρροή των κομμάτων. Βλ. Γιώργος Μητροφάνης, «Το φοιτητικό κίνημα, πολιτικά κινήματα-οργανώσεις νεολαίας», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 145.

¹⁶⁶⁵ Μεταξύ αυτών η καθιέρωση της δημοτικής ως επίσημης γλώσσας, ο διπλασιασμός των κονδυλίων που προορίζονταν για την Παιδεία, η μείωση των διδάκτρων, η ίδρυση Ινστιτούτων Έρευνας στα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα κ.ο.κ. Βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ':1961-1964, ό.π., σ. 242.

¹⁶⁶⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 106, έτος Θ', τόμος ΙΗ', Οκτώβριος 1963 (Δ. Ραυτόπουλος, «Τα σκοτάδια σε αριθμούς», σ. 481).

¹⁶⁶⁷ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ':1961-1964, ό.π., σ. 411.

¹⁶⁶⁸ Σύσσωμος ο προοδευτικός κόσμος της χώρας συντάχθηκε με την προσπάθεια του Ε. Παπανούτσου στο βαθμό που η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση είχε ως πυλώνες την ισότητα ευκαιριών, καταργώντας τους

προόδου του τόπου εμπόδισαν με κάθε τρόπο την προσπάθεια αλλαγής του εκπαιδευτικού σκηνικού. Όπως αναφέρει η Θάλεια Κολυβά σε σχετικό άρθρο, μέχρι το 1963 το εκπαιδευτικό σύστημα ήταν «αναχρονιστικό», «αποβλακωτικό», και προωθούσε την «απαιδευσία»¹⁶⁶⁹. Όταν ξαφνικά άρχισε να πνέει άνεμος εξυγίανσης στο υπουργείο παιδείας τότε οι υποστηρικτές του προηγούμενου καθεστώτος άρχισαν να επιτίθενται στο νέο εκπαιδευτικό σύστημα με μένος και καταστροφική μανία, που ουδεμία σχέση είχε με τη γόνιμη κριτική. Προς επιβεβαίωση του άρθρου, οι αντιδράσεις απέναντι στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση υπήρξαν εξαιρετικά οξείες όσο και συντονισμένες: μεταξύ άλλων η Ιερά Σύνοδος, η φιλοσοφική και η θεολογική σχολή του πανεπιστημίου Αθηνών «κατακεραυνώνουν» με υπομνήματα τους στην κυβέρνηση το νομοσχέδιο, δίνοντας ταυτόχρονα «τροφή» στον δεξιό τύπο, ο οποίος με τη σειρά του χαρακτηρίζει σύσσωμος τη μεταρρύθμιση προϊόν «αντεθνικής και ανίερης συνωμοσίας», ενώ και στη Βουλή πολλοί βουλευτές της ΕΡΕ και του κόμματος των «Προοδευτικών» αναπτύσσουν παρόμοια πολεμική¹⁶⁷⁰. Απαντώντας σε αυτή την επίθεση του συντηρητισμού κατά της μεταρρύθμισης προοδευτικοί διανοούμενοι του αστικού χώρου συνένωσαν τη φωνή τους με αριστερούς διανοούμενους, γεγονός που δικαιολογεί μεταξύ άλλων την ομοιότητα των επιχειρημάτων που εκφράζουν η *Επιθεώρηση Τέχνης* και οι *Εποχές* σε σχέση με το θέμα.

Όπως επισημαίνει η Θάλεια Κολυβά στο προαναφερθέν άρθρο της *Επιθεώρησης Τέχνης*, η κατάσταση στην εκπαίδευση μέχρι πρότινος είχε ως εξής: 15% των παιδιών τέλειωνε το δημοτικό, το περιεχόμενο των βιβλίων ήταν νηπιακού επιπέδου, υπήρχε παντελής έλλειψη εποπτικών μέσων, οι φοιτητές είχαν γίνει «επαίτες» για αύξηση του ποσοστού που προορίζεται για την παιδεία, το Πανεπιστήμιο είχε παραδοθεί στην

διαχωρισμούς στην εκπαίδευση, προκειμένου να μπορέσουν, μέσω της μόρφωσης, όλοι οι πολίτες «να αναπτύξουν τον υλικό και πνευματικό πολιτισμό της χώρας». Βλ. Ευαγγελία Καλεράντε, «Το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο: Η νεωτερική πρόταση της κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου και τα συστήματα των κλειστών ομαδοποιήσεων σε ένα ανοιχτό σύστημα παιδείας», στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 398-400.

¹⁶⁶⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 119-120, έτος Γ', τόμος Κ', Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1964 (Θάλεια Κολυβά, «Τι κρύβει η επίθεση», σ. 593).

¹⁶⁷⁰ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Ε':1964-1967, ό.π., σ. 33. Τα κίνητρα των φορέων που αντέδρασαν στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση ήταν, σύμφωνα με τον Αλέξη Δημαρά τόσο «ψευδο-ιδεολογικά» όσο και «συμφεροντολογικά», ενώ, όπως σημειώνει ο ίδιος, οι συγκεκριμένοι φορείς είχαν αντισταχθεί και σε άλλες εκσυγχρονιστικές πρωτοβουλίες. Βλ. Αλέξης Δημαράς, «Σχολική εκπαίδευση, Οι νέες μεταρρυθμίσεις» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 179.

Αστυνομία κ.ο.κ. Αυτή την κατάσταση, συνεχίζει, θέλουν να διαιωνίσουν οι επικριτές του Ευάγγελου Παπανούτσου¹⁶⁷¹, έχοντας ως βασικό τους μέλημα να παραμείνει η νεολαία αμόρφωτη και η παιδεία όπλο στα χέρια των προνομιούχων.

Σε μεταγενέστερο απολογιστικό άρθρο, η μεταρρύθμιση του 1964 χαρακτηρίζεται «αργοπορημένη» και «συμβιβαστική». Η αποτυχία της ήταν προϊόν της έλλειψης αποφασιστικότητας από πλευράς κυβέρνησης και έτσι, για παράδειγμα, το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο «πάγωσε» πριν αρχίσει, έγινε «σαμποτάζ» στο θέμα του ακαδημαϊκού απολυτηρίου κ.ο.κ. Δεν είναι τυχαίο ότι οι νευραλγικές θέσεις του υπουργείου παιδείας καταλήγουν τελικά να καταλαμβάνονται από «σκοταδιστές», αναφέρει η *Επιθεώρηση Τέχνης*¹⁶⁷².

Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στην εγκύκλιο 1010 του 1965 που απέστειλε ο πρωθυπουργός Γεώργιος Παπανδρέου σε γενικούς επιθεωρητές εκπαίδευσης και διευθυντές σχολείων. Επί της ουσίας, σύμφωνα με το περιοδικό η εγκύκλιος απαγορεύει στη σχολική νεολαία να έχει ιδέες και έτσι η ελευθερία της σκέψης «καταργείται στο χώρο ακριβώς όπου πρέπει να καλλιεργείται»¹⁶⁷³. Ο υπερβάλλον ζήλος πολλών καθηγητών διαιωνίζει τη φασιστική νοοτροπία, ενώ διώκονται ως πολιτικές πράξεις, κάποιες εκδηλώσεις ανθρώπινου ή εθνικού χαρακτήρα, η κατάθεση στεφάνου σ' ένα νεκρό, η απότιση τιμής στην εθνική αντίσταση ή η κατοχή βιβλίων που «δεν εξυμνούν τον Χίτλερ». Σύμφωνα με το περιοδικό, μέσω της εγκυκλίου, ευνοούνται οι εξωσχολικές επεμβάσεις, η «αστυνομική τρομοκρατία» και ο «χαφιεδισμός» στο χώρο του σχολείου.

Η προσπάθεια «φίμωσης» των φοιτητικών φωνών καταγγέλλεται από την *Επιθεώρηση Τέχνης* με κάθε ευκαιρία, όπως για παράδειγμα τον Απρίλιο του 1966 με αφορμή την τιμωρία των φοιτητών της φιλοσοφικής σχολής, επειδή οργάνωσαν συζήτηση

¹⁶⁷¹ Ο στοχαστής και παιδαγωγός Ευάγγελος Παπανούτσος, που, από τη θέση του γεν. γραμματέα του υπ. παιδείας, είχε επιφορτιστεί με μεγάλο κομμάτι από την άσκηση της εκπαιδευτικής πολιτικής που θα επέφερε τις απαραίτητες αλλαγές στην παιδεία (μαζί με τον Λουκή Ακρίτα που εκτελούσε καθήκοντα υφυπουργού) «δέχτηκε μία πρωτοφανή επίθεση από κύκλους της αντιπολίτευσης αλλά και από ακραίες παραεκκλησιαστικές οργανώσεις εξαιτίας όχι τόσο των πολιτικών και εκπαιδευτικών επιλογών του στον χώρο του Υπουργείου, όσο για τις φιλοσοφικές του απόψεις (κατηγορήθηκε για «αθεΐα»)». Βλ. Όθων Τσουνάκος, «Από την άνοδο της Ένωσης Κέντρου στη Δικτατορία, 1963-1967», ό.π., σ. 212.

¹⁶⁷² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 130-132, έτος ΙΑ', τόμος ΚΒ', Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1965 («Δολιοφθορές», στήλη: Το χρονικό της πνευματικής ζωής, σ. 516).

¹⁶⁷³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 124-125, έτος ΙΑ', τόμος ΚΑ', Απρίλης-Μάης 1965 (Η Επιθεώρηση Τέχνης, «Εγκύκλιος αριθ. 1010», σ. 283).

με θέμα την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση¹⁶⁷⁴. Όπως υπογραμμίζει το περιοδικό, οι αρμόδιοι εγκάλεσαν το διοικητικό συμβούλιο του «Πλάτωνα», όπως ονομάζεται ο σύλλογος φοιτητών της φιλοσοφικής σχολής και επέβαλαν ποινές στους φοιτητές που έφταναν μέχρι την αποβολή δύο ετών¹⁶⁷⁵. Ο λόγος τον οποίο επικαλέστηκαν ήταν ότι οι φοιτητές ενήργησαν κατά της πανεπιστημιακής τάξης, χωρίς άδεια, ενώ κατά τη διάρκεια της συζήτησης που οργάνωσαν έγινε προσπάθεια να μειωθεί το «γόητρο» της φιλοσοφικής σχολής, μέσα από τον χλευασμό της. Με βάση το σκεπτικό της *Επιθεώρησης Τέχνης*, εκείνο που επί της ουσίας ενόχλησε τις αρχές ήταν η ελευθερία της σκέψεως, την οποία εξάλλου οι ιθύνοντες έχουν συνηθίσει να καταπνίγουν σε όλες τις εκδηλώσεις.

Εν ολίγοις, η συχνή επίκληση και ενθάρρυνση της νεολαιίστικης δράσης από το περιοδικό σχετίζεται τόσο με την ιδεολογική και πολιτική κατεύθυνση της *Επιθεώρησης Τέχνης*, με τα εγχώρια κοινωνικοπολιτικά δεδομένα όσο και με τη διεθνή συγκυρία, αφού συνολικά η αριστερά της εποχής θεωρήθηκε εκείνη που πρώτη συνέλαβε τη σημασία της αξιοποίησης της νεολαίας ως πολιτικοϊδεολογικό «όπλο» και κατάφερε να θέσει υπό τον έλεγχό της φοιτητικές οργανώσεις. Το δυτικό στρατόπεδο χρηματοδότησε σε διεθνές επίπεδο δράσεις που θα ανέτρεπαν αυτή την κατάσταση, με αποτέλεσμα, κατά τη δεκαετία του 1960, να αποκτήσουν ισχύ μη κομμουνιστικές νεολαιίστικες οργανώσεις που σε πολλές περιπτώσεις ήταν προοδευτικές και ως ένα βαθμό ανεξάρτητες¹⁶⁷⁶.

Σε κάθε περίπτωση, όσον αφορά στη σύγκριση της στάσης των υπό μελέτη περιοδικών σε σχέση με το φοιτητικό κίνημα, για ακόμη μια φορά ξεχωρίζει η μαχητικότητα της *Επιθεώρησης Τέχνης*. Το περιοδικό στήριξε τη συνδικαλιστική δράση των φοιτητικών παρατάξεων και το νεολαιίστικο κίνημα εν γένει, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι εμβάθυνε στα εκπαιδευτικά θέματα με τον τρόπο που το έκαναν άλλα όργανα της ΕΔΑ

¹⁶⁷⁴ Οι κυβερνήσεις των αποστατών, από τον Ιούλιο του 1965 κι έπειτα, ακολούθησαν μια σειρά από «αντιμεταρρυθμιστικά μέτρα» στο θέμα της παιδείας. Βλ. Αλέξης Δημαράς, «Η *Επιθεώρηση Τέχνης* και τα Εκπαιδευτικά», *Επιθεώρηση Τέχνης*, *Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 153.

¹⁶⁷⁵ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 136, έτος ΙΒ', τόμος ΚΓ', Απρίλιος 1966 (Η *Επιθεώρηση Τέχνης*, «Κατάπτυστη Απόφαση», σ. 355).

¹⁶⁷⁶ Το παράδοξο αυτό ερμηνεύεται από το γεγονός ότι οι ΗΠΑ έθεσαν ως πρωταρχικό στόχο να «σπάσουν το κομμουνιστικό μονοπώλιο» και δευτερευόντως να καταφέρουν να έχουν έλεγχο στο εσωτερικό των νεολαιίστικων οργανώσεων. Έτσι οι ΗΠΑ έφτασαν να ενισχύουν οικονομικά οργανώσεις που δεν δίσταζαν να επικρίνουν την εξωτερική πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών. Βλ. Joël Kotek, «Youth Organizations as a Battlefield in the Cold War» στο Giles Scott-Smith, Hans Krabbendam(επιμ.), *The Cultural Cold War in Western Europe 1945–1960*, ό.π., σ. 138-153.

—για παράδειγμα η ανάλυση γύρω από την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και την αποτυχία της περιορίστηκε στα σχόλια που παρουσιάστηκαν παραπάνω¹⁶⁷⁷. Όμως ακόμη και χωρίς να εξαντλούνται τα σχετικά θέματα, η *Επιθεώρηση Τέχνης* προασπίστηκε τις εκπαιδευτικές διεκδικήσεις, που ήταν συνδεδεμένες με το ευρύτερο κοινωνικοπολιτικό πρόβλημα της περιόδου, σε αντίθεση με τις φιλελεύθερες, κεντρώες *Εποχές* που θεωρητικά υποστήριξαν μέσα από γενικόλογες αναφορές το φοιτητικό κίνημα, ζητώντας του όμως να μείνει απολιτικό και τη *Νέα Εστία* που εξέφρασε επανειλημμένα την ενόχληση της για το δυναμισμό των κινητοποιήσεων, οι οποίες μάλιστα χαρακτηρίζονται στο περιοδικό ως αναίτιες.

13.6 Η θέση της Ελλάδας μέσα στον κόσμο

Εκτός από τα εσωτερικά θέματα της χώρας, η *Επιθεώρηση Τέχνης* επεκτείνει την πολιτική της θεματολογία και σε ζητήματα εξωτερικής πολιτικής και σχέσεων με τις άλλες χώρες. Μεταξύ αυτών η θέση της Ελλάδας μέσα στην Ευρώπη και η σύνδεση με την Κοινή Ευρωπαϊκή Αγορά. Η *Επιθεώρηση Τέχνης* ακολουθεί τη γενικότερη στάση της Αριστεράς απέναντι στο θέμα, που τουλάχιστον για τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο είναι καθαρά αρνητική με χαρακτηριστικά τα λόγια του Ηλία Ηλιού, ο οποίος χαρακτηρίζει τη σύνδεση «ολέθριον γεγονός» και «πελώριον κίνδυνον»¹⁶⁷⁸. Η γραμμή της ΕΔΑ ήταν ότι η σύνδεση με την ΕΟΚ θα μπορούσε να αποβεί τεράστιος κίνδυνος για την εθνική ανεξαρτησία,

¹⁶⁷⁷ Ο Αλέξης Δημαράς μιλάει για «αποσιωπήσεις» της *Επιθεώρησης Τέχνης* σε σχέση με εκπαιδευτικά θέματα στα οποία η ΕΔΑ είχε πάρει σαφή θέση. Κάποιες από αυτές πιθανολογεί ότι συνδέονται με την αντίληψη του περιοδικού ότι τα εκπαιδευτικά θέματα είναι «εκφάνσεις της πολύ βαθύτερης κρίσης», οπότε δεν είναι πάντα απαραίτητη η αναλυτική τους καταγραφή. Κάποιες άλλες σχετίζονται, στη μετά το 1963 περίοδο, με την «αμηχανία των πνευματικών ανθρώπων της Αριστεράς μπροστά στις προοδευτικές πρωτοβουλίες του αστικού χώρου». Όπως ο ίδιος σημειώνει, όμως, η αμηχανία αυτή παύει να ισχύει όταν «τα προοδευτικά μέτρα των αστών βάζονται ή εξουδετερώνονται από δεξιά», περίπτωση κατά την οποία «δεν τίθεται πια θέμα συμμαχιών αλλά κοινού αντιπάλου», όπως συνέβη με τις επιθέσεις που δέχθηκε η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση Παπανούτσου. Ο τρίτος λόγος που επικαλείται ο Αλέξης Δημαράς σε σχέση με τις αποσιωπήσεις είναι η έμφαση στην πολιτιστική και όχι τόσο στην πολιτική αποστολή του περιοδικού, γεγονός που δικαιολογεί για παράδειγμα τη μεγαλύτερη προβολή των διεκδικήσεων της Σχολής Καλών Τεχνών έναντι άλλων ιδρυμάτων. Βλ. Αλέξης Δημαράς, «Η *Επιθεώρηση Τέχνης* και τα Εκπαιδευτικά», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 154-160.

¹⁶⁷⁸ Στον Ηλία Ηλιού παραπέμπει ο Σπύρος Λιναρδάτος, περιγράφοντας την ευρύτερη στάση της αριστεράς απέναντι στη σύνδεση με την ΕΟΚ αλλά και την αναθεώρηση αυτής της στάσης λίγα χρόνια αργότερα. Βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ': 1961-1964, ό.π., σ. 26-27.

επιτείνοντας το πρόβλημα της μετανάστευσης, κρατώντας τα ημερομίσθια στάσιμα, ρίχνοντας τις τιμές στα γεωργικά προϊόντα και προκαλώντας μεγαλύτερη διείσδυση του ξένου κεφαλαίου¹⁶⁷⁹. Αλλά πέρα από τους οικονομικούς παράγοντες, η αριστερά εναντιώθηκε στα ιδεολογικά θεμέλια της Ευρώπης που περιλάμβαναν στοιχεία όπως η «λήθη» του παρελθόντος και ο κομμουνιστικός μύθος¹⁶⁸⁰.

Συμπλέοντας με αυτή τη γραμμή, η *Επιθεώρηση Τέχνης* αναπτύσσει την επιχειρηματολογία της ενάντια στην Ευρώπη μέσα από άρθρο του Γιάννη Ιμβριώτη τον Οκτώβριο του 1961, στο οποίο ο γράφων εξηγεί τους λόγους που κατά τη γνώμη του η Ελλάδα πλήττεται από την ένταξη:

«[...] η οικονομική αυτή κοινότητα δεν είναι άλλο παρά ένα όργανο των μεγάλων μονοπωλίων, που αποβλέπει στα συμφέροντά τους[...] Η Ελλάδα δε μπαίνει στο συνεταιρισμό ούτε καν σαν ισότιμο μέλος, έστω και στο χαρτί, παρά έχει μειωμένα δικαιώματα, δε διαθέτει ψήφο κι είναι υποχρεωμένη να εκτελεί κάθε απόφαση των μεγάλων»¹⁶⁸¹.

Συνεχίζοντας να περιγράφει τα δεινά που θα προκύψουν από τη σύνδεση της Ελλάδας με την Κοινή Ευρωπαϊκή Αγορά, ο Ιμβριώτης αναφέρει ότι την Ελλάδα θα κατακλύσουν τα βιομηχανικά είδη των άλλων χωρών-μελών, η ελπίδα για εκβιομηχάνιση θα σβήσει, θα κλείσουν εργοστάσια, οι φερέλπιδες νέοι θα φύγουν σε χώρες της Κοινής Ευρωπαϊκής Αγοράς όπου θα χρησιμοποιηθούν ως φθηνό εργατικό δυναμικό, ο «μονοπωλιακός ιμπεριαλισμός» θα κυριαρχήσει, η επίσημη βία το ίδιο, θα χτυπηθούν οι συνδικαλιστικές ελευθερίες, τα δικαιώματα του πολίτη και κατ' επέκταση η δημοκρατία. Στο πλαίσιο της Κοινής Ευρωπαϊκής Αγοράς, σύμφωνα με τον Ιμβριώτη, επικρατεί η συγχώνευση των εταιρειών και τα μονοπώλια, πράγμα που πρακτικά σημαίνει ότι οι μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις θα οδηγηθούν σε κλείσιμο. Ο «αντιανθρώπινος χαρακτήρας»

¹⁶⁷⁹ Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τόμος Α', 1946-1965, ό.π., σ. 241.

¹⁶⁸⁰ Σύμφωνα με τον Tony Judt ο κομμουνιστικός μύθος υπήρξε για την Ευρώπη αδιάψευστος μάρτυρας της δυσκολίας της διαχείρισης μιας επαχθούς κληρονομιάς. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος δημιούργησε τις προϋποθέσεις για μια νέα Ευρώπη, αλλά ολόκληρη η ήπειρος συνέχιζε να ζει για πολλές δεκαετίες μετά το 1945 στη σκιά των δικτατοριών και των πολέμων που την είχαν καταβαρυνθεί. Βλ. Tony Judt, *Postwar, A history of Europe since 1945*, ό.π., σ. 6.

¹⁶⁸¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 82, έτος Ζ', τόμος ΙΔ', Οκτώβριος 1961 (Γιάννης Ιμβριώτης, «Η ιδεολογική προπαγάνδα της Κοινής Ευρωπαϊκής Αγοράς», σ. 260).

που διακρίνει τον ιμπεριαλισμό και αποτελεί ταυτόχρονα πυλώνα της Κοινής Ευρωπαϊκής Αγοράς θα επιφέρει καίρια πλήγματα στον ελληνικό πολιτισμό, όπως αντίστοιχα και στον πολιτισμό της κάθε ευρωπαϊκής χώρας, προειδοποιεί ο Γιάννης Ιμβριώτης.

Την ίδια ώρα που το περιοδικό αποκηρύσσει την ένταξη της Ελλάδας στην Κοινή Ευρωπαϊκή Αγορά και καταγγέλλει τον αμερικανικό ιμπεριαλισμό, στα πρότυπα για ακόμη μια φορά των θέσεων εξωτερικής πολιτικής της ΕΔΑ¹⁶⁸², αναφέρεται στις ωφέλιμες πολιτικές και πολιτιστικές επαφές που θα μπορούσε να αναπτύξει η χώρα εκτός συνόρων. Κυρίως τονίζονται τα οφέλη που θα μπορούσε να αποκομίσει η Ελλάδα από την ενίσχυση των δεσμών και της πνευματικής επικοινωνίας με τη Σοβιετική Ένωση. Η *Επιθεώρηση Τέχνης* αναφέρει ως χαρακτηριστικό παράδειγμα την φιλοξενία σοβιετικών εκθέσεων στην Ελλάδα και το αντίστροφο που στέφονται πάντα με μεγάλη επιτυχία, βρίσκουν μεγάλη ανταπόκριση στον κόσμο και στέλνουν μηνύματα παγκόσμιας ειρήνης και συμφιλίωσης¹⁶⁸³.

Σε γενικές γραμμές η *Επιθεώρηση Τέχνης*, ζητάει, όπως και τα άλλα δύο περιοδικά, να βρει η Ελλάδα την θέση που της αρμόζει στο παγκόσμιο στερέωμα συντασσόμενη με τις δυνάμεις που προωθούν την παγκόσμια ευημερία. Η διαφορά έγκειται στον τρόπο με τον οποίο θα πραγματοποιηθεί αυτή η προοπτική, που σύμφωνα με τις *Εποχές* και τη *Νέα Εστία* είναι η αποδοχή της θέσης της Ελλάδας στον δυτικό κόσμο και η ένταξη της σε αυτόν, ενώ σύμφωνα με την *Επιθεώρηση Τέχνης* είναι η σύμπλευση με τον σοσιαλιστικό κόσμο.

13.7 Τοποθετήσεις της *Επιθεώρησης Τέχνης* για το Κυπριακό

Παραμένοντας στην κορυφή της επικαιρότητας κατά τη δεκαετία του 1960, το Κυπριακό συνεχίζει να τροφοδοτεί άρθρα και αναλύσεις, ιδίως κατά την περίοδο 1963-1964, λόγω των πολιτικών εξελίξεων στην Μεγαλόνησο και την αναζωπύρωση της έντασης. Η

¹⁶⁸² Βλ. για παράδειγμα *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 63-64, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Μάρτιος-Απρίλιος 1960 (στήλη: Λόγοι κι αντίλογοι, σ. 238) και *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 76, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Απρίλιος 1961 («Δεν θα περάσουν», στήλη: Σχόλια, σ. 349).

¹⁶⁸³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 61, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Ιανουάριος 1960 (Γ. Πετρή, «Η έκθεση ελληνικής χαρακτικής στην ΕΣΣΔ», σ. 72).

Επιθεώρηση Τέχνης μιλάει τον Ιανουάριο του 1964 για τις αιματοχυσίες στην Κύπρο που έφεραν πάλι το κυπριακό θέμα στο προσκήνιο, καθιστώντας εμφανές ότι οι Συμφωνίες της Ζυρίχης¹⁶⁸⁴ όχι απλά δεν έδωσαν λύση, αλλά συγκάλυψαν το πρόβλημα πυροδοτώντας επί της ουσίας νέα κρίση¹⁶⁸⁵. Η ευθύνη βαραίνει, όπως αναφέρεται, όσους προχώρησαν τις σχετικές διαδικασίες ενώ γνώριζαν την κατάληξη των πραγμάτων. Υπηρετώντας ξένα συμφέροντα, οι «κοντοτιέροι της εθνοφοροσύνης», όπως τους χαρακτηρίζει η *Επιθεώρηση Τέχνης*, αποφάσισαν «εν ψυχρώ, εκ δόλου και εκ προμελέτης να διαπράξουν αυτό το έγκλημα». Κι ενώ ήδη έχουν οδηγήσει τα πράγματα σε οριακό σημείο, μία νέα «προδοσία» βρίσκεται προ των πυλών, αφού στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων πέφτουν προτάσεις για διευθέτηση του ζητήματος εντός του NATO και αποστολή στρατευμάτων. Η θέση της *Επιθεώρησης Τέχνης* είναι η ίδια που εκφράζει την ίδια χρονική στιγμή η Σοβιετική Ένωση δια στόματος Χρυσόστοφ, μιλώντας για δυνάμεις που επιθυμούν τη νατοϊκή κατοχή στην Κύπρο και υπονομεύουν την ανεξαρτησία της. Η στάση αυτή της Σοβιετικής Ένωσης κάνει τους Αμερικανούς να επιδιώκουν ακόμη πιο θερμά τον έλεγχο του NATO στην Κύπρο¹⁶⁸⁶, και την αποφυγή κάθε σοβιετικής ανάμιξης στο Κυπριακό¹⁶⁸⁷. Σε σχέση επομένως με τα σχέδια αυτά που εξυφαίνονται σε βάρος της Κύπρου, η *Επιθεώρηση Τέχνης* υπογραμμίζει τη σπουδαιότητα της αντίστασης όχι μόνο του κυπριακού λαού αλλά και όλου του «ελεύθερου κόσμου»¹⁶⁸⁸, δηλαδή του σοσιαλιστικού

¹⁶⁸⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 109, έτος Γ', τόμος ΙΘ', Ιανουάριος 1964 («Κύπρος», σ. 5).

¹⁶⁸⁵ Ο Σωτήρης Ριζάς αναφέρεται στο γεγονός ότι ήδη από τις αρχές του 1963 είχε καταστεί σαφές ότι οι Συμφωνίες της Ζυρίχης δεν μπορούσαν να λειτουργήσουν ικανοποιητικά στην κατεύθυνση της διευθέτησης του κυπριακού ζητήματος και ότι η ελληνοκυπριακή πλευρά θα προσπαθούσε να τις ανατρέψει «με στόχο την απόλυση των δικαιωμάτων αρνησικυρίας των Τουρκοκυπρίων». Προσθέτει, ωστόσο, ότι «η Αθήνα από την πλευρά της καθιστούσε σαφές προς τη Λευκωσία τον Απρίλιο του 1963 ότι δεν συμφωνούσε με την πολιτική αυτή και αιτιολογούσε την άρνησή της με την ανάγκη προστασίας του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως αλλά και διαφύλαξης των ελληνοτουρκικών σχέσεων ενόψει του από βορρά κινδύνου». Βλ. Σωτήρης Ριζάς, «Εξωτερική Πολιτική, 1955-1963», στο *Ιστορία των Ελλήνων*, ό.π., σ. 114.

¹⁶⁸⁶ Σύμφωνα με τον Ιωάννη Στεφανίδη «η Τουρκία ήταν πάντα ο πιο σταθερός και ισχυρός σύμμαχος των Ηνωμένων Πολιτειών στην περιοχή και, σε σύγκριση με την Ελλάδα, πάντα θεωρείτο μεγαλύτερης στρατηγικής συμμαχίας». Βλ. Ioannis D. Stefanidis *Isle of Discord, Nationalism, imperialism and the making of the Cyprus problem*, ό.π., σ. 189.

¹⁶⁸⁷ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ': 1961-1964, ό.π., σ. 376-377.

¹⁶⁸⁸ Όπως αναφέρει ο Ευάνθης Χατζηβασιλείου, για την αριστερά στην Ελλάδα το κυπριακό ήταν εθνικό θέμα και ταυτόχρονα «τμήμα του παγκόσμιου αντιιμπεριαλιστικού αγώνα, ο οποίος είχε, τα χρόνια αυτά, εντοπιστεί με ιδιαίτερη ένταση στην Ανατολική Μεσόγειο, όπου συγκρούονταν οι παλαιές αποικιακές αυτοκρατορίες (μέσω αυτών, κατά την ΕΔΑ, η Δύση) με τη νασερική Αίγυπτο, την άνοδο του αραβικού εθνικισμού, την πολιτική της εθνοποίησης-κορύφωση της το Σουέζ του 1956». Βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στρατηγικές του Κυπριακού, Η δεκαετία του 1950*, ό.π., σ. 253.

κυρίως κόσμου, όπως θα διευκρινίσει το περιοδικό σε επόμενο άρθρο που θα εξετάσουμε παρακάτω. Εν όψει μάλιστα των ελληνικών εκλογών του Φεβρουαρίου του 1964 το περιοδικό τονίζει ότι ο ελληνικός λαός στις κάλπες θα αποφανθεί όχι μόνο για τη δική του μοίρα αλλά και για τη μοίρα του κυπριακού λαού, καταδικάζοντας τις συμφωνίες της Ζυρίχης αλλά και την «προστατευτική περίπτωση» του ΝΑΤΟ¹⁶⁸⁹.

Είναι ήδη εμφανές από τα παραπάνω ότι η θέση της *Επιθεώρησης Τέχνης* γύρω από το Κυπριακό είναι, γι' άλλη μια φορά, μια επαναδιατύπωση της άποψης που εκφράζει η ΕΔΑ πάνω στο θέμα την ίδια περίοδο: ανεξαρτησία του νησιού, κατάργηση των Συμφωνιών της Ζυρίχης, αποφυγή κάθε επέμβασης του ΝΑΤΟ¹⁶⁹⁰. Όπως προειπώθηκε είναι επίσης η ίδια γραμμή που ακολουθεί η σοβιετική ηγεσία, τις απόψεις της οποίας η ΕΔΑ υποστηρίζει σε όλη την πορεία, παρά το γεγονός ότι, σύμφωνα με τον Meynaud, θα ήταν δύσκολο να πιστέψουμε ότι οι αποφάσεις της Σοβιετικής Ένωσης σε σχέση με το Κυπριακό ήταν πάντα προσανατολισμένες στο συμφέρον της Μεγαλονήσου¹⁶⁹¹.

Κάθε θετική εξέλιξη ή έστω αποτροπή νέας αρνητικής εξέλιξης, επισημαίνει σε επόμενο τεύχος η *Επιθεώρηση Τέχνης*, είναι πράγματι αποτέλεσμα της αποφασιστικότητας του κυπριακού λαού και της συνδρομής των ελεύθερων λαών και «προπάντων των σοσιαλιστικών», όπως διευκρινίζεται, στο κυπριακό ζήτημα¹⁶⁹². Αυτό για παράδειγμα συνέβη όταν μια νέα αναζωπύρωση έντασης απετράπη με την επέμβαση του ΟΗΕ και παρεμποδίστηκαν τα «σατανικά» σχέδια Αγγλίας, Αμερικής και Γαλλίας για διχοτόμηση¹⁶⁹³. Ωστόσο στο θέμα της Κύπρου δεν υπάρχει κανένα περιθώριο για

¹⁶⁸⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 109, έτος Ι', τόμος ΙΘ', Ιανουάριος 1964 («Κύπρος», σ. 5).

¹⁶⁹⁰ Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τόμος Α', 1946-1965, ό.π., σ. 241&266. Για τον τρόπο που η ΕΔΑ αξιοποίησε το κυπριακό ζήτημα για να ενισχύσει το κλίμα αντιαμερικανισμού και να προτείνει «αναθεώρηση του φιλοδυτικού προσανατολισμού της χώρας» βλ. Ιωάννης Στεφανίδης, «Ο αλτρωτισμός στη δεκαετία του 1960 – Η περίπτωση της κινητοποίησης για το Κυπριακό ζήτημα», στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 288.

¹⁶⁹¹ Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, Βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία*, τόμος Β', ό.π., σ. 266.

¹⁶⁹² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 110, έτος Ι', τόμος ΙΘ', Φεβρουάριος 1964 («Να ολοκληρωθεί η νίκη», σ. 131).

¹⁶⁹³ Την περίοδο που γράφεται το συγκεκριμένο άρθρο στην ΕΤ, Λονδίνο και Ουάσιγκτον μιλούν και πάλι για «ένωση της Ελλάδας», προωθώντας επί της ουσίας τη διχοτόμηση, αφού η «διπλή ένωση» που προτείνουν θα οδηγούσε στη «νατοποίηση της Κύπρου». Βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ': 1961-1964, ό.π., σ. 368. Μάλιστα μετά την αποτυχία της Συνδιάσκεψης του Λονδίνου (Ιαν. 1964) η Αμερική επιδίωξε να αντιμετωπίσει την κρίση με αποστολή ειρηνευτικής δύναμης αποτελούμενης από συμμαχούς του ΝΑΤΟ με απώτερο στόχο τη «μετακίνηση πληθυσμών και την εγκαθίδρυση κάποιας

επανάπαυση γιατί τα σχέδια των «εν NATO μεγάλων φίλων και συμμάχων», όπως τονίζει ειρωνικά το περιοδικό, δεν αλλάζουν ούτε πρόκειται να σταματήσει από πλευράς τους η προσπάθεια υπονόμησης του ειρηνευτικού έργου του ΟΗΕ. Η Κύπρος, με τη βοήθεια της Ελλάδας, πρέπει να συνεχίσει να αγωνίζεται για την αυτοδιάθεση του «μαρτυρικού λαού», μέχρι αυτή να γίνει πραγματικότητα¹⁶⁹⁴.

Όλους τους μήνες που ακολουθούν το περιοδικό συνεχίζει να δημοσιεύει κείμενα συμπαράστασης στον κυπριακό λαό και να γνωστοποιεί σχετικές πρωτοβουλίες ανθρώπων του πνεύματος. Ενδεικτικά τον Αύγουστο του 1964 η *Επιθεώρηση Τέχνης* αναφέρεται στη διαμαρτυρία της Εταιρείας Ελλήνων Λογοτεχνών, αλλά και του Σωματείου Ελλήνων Ηθοποιών για το θέμα της Κύπρου και την προτροπή όλων των πνευματικών και πολιτιστικών ιδρυμάτων του κόσμου να κάνουν το ίδιο. Οι έλληνες λογοτέχνες αναφέρουν ότι πρέπει να εντατικοποιηθεί ο αγώνας για την υπεράσπιση της ανεξαρτησίας της Κύπρου και για την εξασφάλιση του δικαιώματος των Κυπρίων για την αυτοδιάθεση και την ελευθερία τους¹⁶⁹⁵.

Στο ίδιο τεύχος το περιοδικό αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο ξεδιπλώνονται τα σχέδια Άγγλων και Αμερικανών¹⁶⁹⁶ για υποδούλωση της Κύπρου:

«Οι αποκαλύψεις του καθημερινού τύπου για το ετοιμαζόμενο πραξικόπημα, που επιβεβαιώθηκαν έμμεσα από την υπεύθυνη κυβέρνηση, η απροσημάτιστη γκαγκστερική, χιτλερική επίθεση των Τούρκων εναντίον της Κύπρου, υπό τις ευλογίες των άσπονδων νατοϊκών «μεγάλων συμμάχων» μας, οι επεμβάσεις και αυτόκλητες «μεσολαβήσεις», τα συμβούλια και διαβούλια για μια ανθελληνική και αντικυπριακή λύση της κυπριακής υποθέσεως, αποτελούν ουσιαστικά πτυχές και φάσεις ενός και του αυτού σχεδίου των σκοτεινών εξωελληνικών και “ελληνικών” παραγόντων, που επιδιώκουν την πλήρη υποδούλωση του ελληνικού και του

μορφής ομοσπονδίας. Το αμερικανικό σχέδιο απέτυχε λόγω της αντίδρασης του Μακαρίου που είχε εξασφαλίσει τη σοβιετική υποστήριξη αλλά και την ανοχή της Βρετανίας. Βλ. Σωτήρης Ριζάς-Ιωάννης Στεφανίδης, «Το κυπριακό ζήτημα, Ο αγώνας για την ένωση, η ανεξαρτησία, η τουρκική εισβολή», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 105-106.

¹⁶⁹⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 110, έτος Ι', τόμος ΙΘ', Φεβρουάριος 1964 («Να ολοκληρωθεί η νίκη», σ. 131).

¹⁶⁹⁵ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 115-116, έτος Ι', τόμος ΙΘ', Ιούλιος-Αύγουστος 1964 («Κρίσιμες ώρες», σ. 5).

¹⁶⁹⁶ Το αντιαμερικανικό αίσθημα τροφοδοτείται τις δεκαετίες του 1950 και 1960 από τις εξελίξεις στο Κυπριακό και δίνει μεγαλύτερη ένταση στα αιτήματα της εθνικής ανεξαρτησίας, του εκδημοκρατισμού και του κοινωνικοπολιτικού εκσυγχρονισμού. Βλ. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο ελληνικός αντιαμερικανισμός (1947-1989)*, ό.π., σ. 151-152.

κυπριακού λαού στα αγγλοαμερικανικά σχέδια και την κατάργηση των δημοκρατικών ελευθεριών»¹⁶⁹⁷.

Σημειώνεται ότι η στιγμή που γράφεται το συγκεκριμένο άρθρο το οποίο, όπως σημειώθηκε παραπάνω, κάνει λόγο για σκοτεινό σχέδιο που εξυφαίνουν «εξωελληνικοί και ελληνικοί παράγοντες»¹⁶⁹⁸, είναι η ίδια στιγμή που, μεταξύ άλλων σημαντικών εξελίξεων στο κυπριακό ζήτημα, ο Γρίβας επανέρχεται στην Κύπρο με τις «ευλογίες» της ελληνικής κυβέρνησης¹⁶⁹⁹, αλλά και των ΗΠΑ και του Λονδίνου που θεωρούν την παρουσία του Γρίβα εκεί αντισταθμιστική στο «φλερτ» του Μακαρίου με τη Σοβιετική Ένωση αλλά και την κυπριακή αριστερά¹⁷⁰⁰.

Τον Οκτώβριο του 1964 το περιοδικό κάνει μία αναδρομή στα γεγονότα των τελευταίων μηνών και αναφέρει ότι τα πράγματα βρίσκονται τη δεδομένη στιγμή για την Κύπρο σε κομβικό σημείο¹⁷⁰¹. Η επίθεση του Δεκεμβρίου του 1963 και οι «βομβαρδιστικές δολοφονικές επιδρομές» ενάντια στην Τίλλυρία, σημειώνει η Θάλεια Κολυβά, προστέθηκαν στο «Γολγοθά» των Κυπρίων που διαρκεί πολλά χρόνια. Τα ξένα συμφέροντα προσπαθούν να κάμψουν το αντιστασιακό φρόνημα των Κυπρίων και να

¹⁶⁹⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 115-116, έτος Ι', τόμος ΙΘ', Ιούλιος-Αύγουστος 1964 («Κρίσιμες ώρες», σ. 3).

¹⁶⁹⁸ Η ελληνική μεριά, σύμφωνα με τους Ριζά-Στεφανίδη, ήταν πιο επιρρεπής στον συμβιβασμό απέναντι σε εξωελληνικούς παράγοντες από ότι η κυπριακή, που μπορούσε να έχει μεγαλύτερη ανεξαρτησία κινήσεων. Από τη μια οι συμμαχικές σχέσεις Αθηνών-ΗΠΑ και από την άλλη οι τουρκικές πιέσεις έκαναν την ελληνική πλευρά να αδυνατεί να κρατήσει μια συνεπή στάση στο Κυπριακό, δεδομένου μάλιστα ότι δεν είχε κανένα έλεγχο των ελληνοκυπριακών κινήσεων. Βλ. Σωτήρης Ριζάς-Ιωάννης Στεφανίδης, «Το κυπριακό ζήτημα, Ο αγώνας για την ένωση, η ανεξαρτησία, η τουρκική εισβολή», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 104-105.

¹⁶⁹⁹ Τα κίνητρα που οδήγησαν την κυβέρνηση Παπανδρέου σε αυτή την επιλογή, σημειώνει ο Meynaud, δεν είναι σαφή. Επισήμως προβλήθηκε το επιχείρημα ότι ο διορισμός του Γρίβα ως αρχιστράτηγου έγινε για τον καλύτερο συντονισμό ελληνικών και κυπριακών δυνάμεων στην Κύπρο, ωστόσο πιθανολογείται ότι η Αθήνα επιδίωκε έναν μεγαλύτερο έλεγχο πάνω στον αρχιεπίσκοπο Μακάριο, ο οποίος θεωρούσαν ότι έβλεπε θετικά την πολιτική «αδέσμευτης ουδετερότητας». Βλ. Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, Βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία*, τόμος Β', ό.π., σ. 44.

¹⁷⁰⁰ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ':1961-1964, ό.π., σ. 459-461.

¹⁷⁰¹ Το Κυπριακό συνέχιζε όλη αυτή την περίοδο να είναι στην πρώτη γραμμή της επικαιρότητας, δημιουργώντας σημαντικούς τριγμούς, μεταξύ άλλων, στην ελληνική κυβέρνηση: η αμερικανική μεσολάβηση στις ελληνοτουρκικές συνομιλίες της Γενεύης το καλοκαίρι του 1964, η άρνηση του Μακαρίου να αποδεχθεί το σχέδιο Άτσεσον, η υπαναχώρηση – που δημιούργησε ρήγμα στην ΕΚ- του Γ. Παπανδρέου ο οποίος είχε αποδεχθεί προς στιγμήν μια τελευταία εκδοχή του σχεδίου Άτσεσον, ο τριήμερος βομβαρδισμός της Κύπρου από την τουρκική αεροπορία (7-9 Αυγούστου του 1964), το «ναυάγιο των σχεδιασμών για πραξικοπηματική Ένωση» με παραμερισμό του Κύπριου προέδρου ήταν μερικά από τα γεγονότα που δημιουργούσαν ένα εκρηκτικό κλίμα σε Ελλάδα και Κύπρο. Βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία, Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, ό.π., σ. 343.

σβήσουν την επαναστατική φλόγα που παρά τα αναρίθμητα δεινά του λαού διατηρείται άσβεστη. Ο σκοπός πίσω από όλα αυτά είναι, σύμφωνα με την Κολυβά, να γίνει η Κύπρος ορμητήριο για την κατοχή των πετρελαίων της Μέσης Ανατολής και βάση για επιθέσεις ενάντια σε ασιατικές και αφρικανικές χώρες όποτε το απαιτούν τα συμφέροντα του ΝΑΤΟ.

Η γράφουσα επιτίθεται μάλιστα στους αγγλοσάξωνες που ενώ συνέταξαν κι υπέγραψαν την Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου την καταπατούν με τον χειρότερο τρόπο, εγκαθιδρύοντας μια νέα μορφή αποικιοκρατίας με πρόσχημα την προστασία του ελεύθερου κόσμου από τον κίνδυνο που ελλοχεύει πίσω από τα ιδεολογικά και πολιτικά συστήματα άλλων κρατών. Σε κάθε περίπτωση, όπως σημειώνει, «ειρήνευση στη Κύπρο με διχοτόμηση και ομοσπονδιοποίηση είναι λύση νόθη και ασυμβίβαστη με τις σημερινές δημοκρατικές εξελίξεις, και με τις ανθρώπινες ελευθερίες»¹⁷⁰².

13.8 Η επίθεση στην αμερικανική πολιτική

Τα ελληνικά πολιτικά ζητήματα παρουσιάζονται ως μέρος των πολιτικών ζητημάτων ολόκληρης της ανθρωπότητας που εν μέσω της ψυχροπολεμικής έντασης αναζητεί λύσεις στα προβλήματα που την ταλανίζουν. Ένας πρώτος παράγοντας που μπαίνει στο μικροσκόπιο του περιοδικού είναι ο ρόλος των Ηνωμένων Πολιτειών στην πυροδότηση της έντασης και στην υπονόμηση της παγκόσμιας ειρήνης.

Τον Μάρτιο του 1960 η *Επιθεώρηση Τέχνης* σημειώνει ότι τα μονοπώλια και οι «στρατοκρατικοί κύκλοι» των ΗΠΑ προκαλούν εντάσεις και ανακόπτουν κάθε πρόοδο όσον αφορά στην παγκόσμια ύφεση¹⁷⁰³. Η Αμερική, σύμφωνα με το περιοδικό, δεν διστάζει να παραβιάζει κατάφωρα και επανειλημμένα το διεθνές δίκαιο, καθιστώντας εμφανές ότι τα σχέδια της μπορεί να οδηγήσουν ακόμη και στον αφανισμό του ανθρώπου από τη γη.

¹⁷⁰² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 118, έτος Ι', τόμος Κ', Οκτώβριος 1964 (Θάλεια Κολυβά, «Σκέψεις ύστερα από ένα ταξίδι», σ. 312).

¹⁷⁰³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 63-64, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Μάρτιος-Απρίλιος 1960 (στήλη: Λόγοι κι αντίλογοι, σ. 238).

Η *Επιθεώρηση Τέχνης* στέκεται για παράδειγμα συχνά στη στάση της Αμερικής απέναντι στην Κούβα. Ξεχωρίζει, μεταξύ άλλων, η αναφορά στην εισβολή στον Κόλπο των Χοίρων το 1961 που όπως υπογραμμίζει το περιοδικό απέτυχε χάρη στην αποφασιστικότητα των Κουβανών: «[...] οι Κουβανοί πατριώτες, συσπειρωμένοι γύρω στην επαναστατική τους κυβέρνηση και τον Φιντέλ Κάστρο, πέταξαν στη θάλασσα ή εξόντωσαν τους θρασείς επιδρομείς υπηρέτες και μισθοφόρους του ιμπεριαλισμού»¹⁷⁰⁴.

Ωστόσο, τα γεγονότα απέδειξαν ότι η πανωλεθρία των ΗΠΑ στην Κούβα όχι μόνο δεν ήταν το τελειωτικό επεισόδιο της σύγκρουσης ΗΠΑ-Κούβας, αλλά τουναντίον οδήγησε στην Κρίση των Πυραύλων που είχε εγκαταστήσει η Σοβιετική Ένωση στην Κούβα¹⁷⁰⁵, φέρνοντας την ανθρωπότητα κοντά στην πυρηνική σύγκρουση¹⁷⁰⁶.

Αντίστοιχα επικρίνεται και η πολιτική των ΗΠΑ στο Βιετνάμ. Όπως αναφέρει στις αρχές του 1965 ο Κώστας Κουλουφάκος τα μέσα που χρησιμοποιεί η Αμερική εναντίον του Βιετνάμ προκαλούν αποτροπιασμό: βόμβες ναπάλμ, φώσφορος, νέα όπλα μαζικής εξόντωσης όπως τα «αέρια παροδικής αναπηρίας». Η απάντηση των ΗΠΑ απέναντι σε όλα αυτά προκαλεί τη διεθνή κατακραυγή¹⁷⁰⁷, σημειώνεται, καθώς άλλοτε ισχυρίζονται ότι τα αέρια χρησιμοποιήθηκαν εν αγνοία του προέδρου Τζόνσον και άλλοτε ότι η χρήση τους συνιστά «φιланθρωπικό» έργο. Το μόνο σίγουρο είναι σύμφωνα με τον Κουλουφάκο ότι «σκοπός του ιμπεριαλισμού μένει η εξαπόλυση ενός νέου παγκοσμίου πολέμου»¹⁷⁰⁸.

Τον Μάιο του 1966 η *Επιθεώρηση Τέχνης* κάνει λόγο για την «βαθιά ικανοποίηση» που προκάλεσε στον πνευματικό κόσμο η είδηση ότι ο λόρδος Ράσελ οργανώνει

¹⁷⁰⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 76, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Απρίλιος 1961 («Δεν θα περάσουν», στήλη: Σχόλια, σ. 349).

¹⁷⁰⁵ Η εγκατάσταση των πυραύλων έγινε στο πλαίσιο της στρατιωτικής προστασίας της Μόσχας απέναντι στην Κούβα με το επιχείρημα της αποτροπής μελλοντικών επιθέσεων ανάλογων με εκείνη του Κόλπου των Χοίρων. Η στρατιωτική μάλιστα προστασία συνδυάστηκε με στήριξη της οικονομίας της Κούβας μέσα από την αγορά της σακχαροπαραγωγής. Βλ. Γιάννης Γιανουλόπουλος *Ο Μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία(1945-1963)*, ό.π., σ. 185.

¹⁷⁰⁶ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ':1961-1964, ό.π., σ. 192-195.

¹⁷⁰⁷ Όπως αναφέρει ο Pierre Brocheux οι μαζικές επεμβάσεις των Αμερικανών, προκαλώντας τη διεθνή κατακραυγή, έδωσαν στους βιετναμέζους κομμουνιστές την ευκαιρία να διεκδικήσουν την πολιτική νομιμοποίηση της εξουσίας τους, δημιουργώντας για τους εαυτούς τους την εικόνα των μαχητών απέναντι στην επιθετικότητα του κυρίαρχου ιμπεριαλισμού. Βλ. Pierre Brocheux, «Εθνική απελευθέρωση και κομμουνισμός στη Νοτιοανατολική Ασία», στο *Ο αιώνας των κομμουνισμών*, ό. π., σ. 393.

¹⁷⁰⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 122-123, έτος ΙΑ', τόμος ΚΑ', Φεβρουάριος-Μάρτιος 1965 (Κ. Κουλουφάκος, «Ο φιλόανθρωπος πόλεμος», σ. 131).

δικαστήριο εγκλημάτων πολέμου για τα «φρικαλέα εγκλήματα» στο Βιετνάμ: χρησιμοποίηση αερίων και άλλων χημικών μέσων, βασανισμός κι ακρωτηριασμός ανθρώπων, ρίψη βομβών ναπάλμ κ.ά. Σύμφωνα με το περιοδικό η δίκη που θα γίνει στο Παρίσι με τη συμμετοχή κορυφαίων προσωπικοτήτων του πνεύματος από την Αμερική και άλλες χώρες οι οποίοι θα καταθέσουν σα μάρτυρες είναι μια ενέργεια που δε μπορεί κανείς παρά να επικροτήσει¹⁷⁰⁹.

Όπως αναφέρει το περιοδικό μιλώντας εν γένει για την αμερικανική πολιτική της ψυχροπολεμικής περιόδου, οι ΗΠΑ προσπαθούν να δικαιολογήσουν τα πεπραγμένα τους επικαλούμενες τον κίνδυνο του πολιτισμού από την «κοκκινοκίτρινη βαρβαρότητα»¹⁷¹⁰. Αντίστοιχα πριν από 25 χρόνια ο πολιτισμός παρουσιαζόταν να κινδυνεύει από τον εβραϊσμό και τον μπολσεβικισμό. Έχοντας ως βάση το συγκεκριμένο επιχείρημα, ο ναζισμός τροφοδοτούσε τις γερμανικές μάζες με οράματα που «δικαιολογούσαν το χαμένο αίμα»¹⁷¹¹.

Στη δεδομένη φάση, τη δεκαετία, του 1960 δηλαδή, ο διχασμός της υψηλίου «βρίσκει την ιδεολογική του αντανάκλαση» στις δύο αντίθετες παρατάξεις, αναφέρει ο Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος. Η Σοβιετική Ένωση και η Αμερική, συνεχίζει, εκφράζουν η μία την ανοδική κίνηση και η άλλη την αντίρροπη της δύναμη. Τα μέσα που χρησιμοποιούν δεν χαρακτηρίζονται από κάποια «γενικά παραδεκτή ηθική», αφού και η ηθική από μόνη της, έχοντας ταξικές ρίζες, είναι μια ιδεολογία. Τα μέσα πηγάζουν από τον σκοπό και αυτός είναι που καθορίζει την ηθική, επομένως αντί για «ηθικά και ανήθικα» πιο εύστοχο θα ήταν να τα χαρακτηρίσει κανείς «πρόσφορα και μη». Ωστόσο, στον σοσιαλισμό αυτό δε μεταφράζεται στο ρητό «ο σκοπός αγιάζει τα μέσα», καθώς ένα υποτιθέμενο έγκλημα με το πρόσχημα της εξυπηρέτησης του σοσιαλισμού στην ουσία θα εξυπηρετούσε τον αντισοσιαλισμό, αφού θα ανέτρεπε το πραγματικό περιεχόμενο του

¹⁷⁰⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 137-138, έτος IB', τόμος ΚΓ', Μάιος Ιούνιος 1966 («Η δίκη των αμερικανικών εγκλημάτων στο Βιετνάμ», σ. 544).

¹⁷¹⁰ Οι ΗΠΑ αρχίζουν πλέον να τοποθετούν δίπλα στο επιχείρημα του κόκκινου κινδύνου και αυτόν που προέρχεται από την Κίνα, διαπιστώνοντας ότι ο Μάο δείχνει σαφώς την πρόθεση του, ιδίως από τα τέλη της δεκαετίας του 1950, να προωθήσει τον «κινέζικο δρόμο για το σοσιαλισμό». Βλ. Ronald Rew, «Ο κινεζικός κομμουνισμός», στο *Ο αιώνας των κομμουνισμών*, ό. π., σ. 352.

¹⁷¹¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 122-123, έτος ΙΑ', τόμος ΚΑ', Ιούνιος 1965 (Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, «Ο σκοπός και τα μέσα στην ιστορία», σ. 501).

σοσιαλισμού. Στην περίπτωση όμως της Αμερικής και στον καπιταλισμό, από την άλλη, έχει επιλεγεί μια «ιδεαλιστικά ηθικολογική βάση» που στην πράξη έχει επανειλημμένα αποδειχθεί υποκρισία. Εν ολίγοις, το περιοδικό αναγνωρίζει ότι τα μέσα που μετέρχεται τόσο η αμερικανική όσο και η σοβιετική πλευρά στο πλαίσιο της ψυχροπολεμικής τακτικής μπορεί να προκαλέσουν το κοινό αίσθημα, ωστόσο αυτό που διαχωρίζει τις δύο πλευρές είναι ο σκοπός της «κίνησης προς τα εμπρός» που χαρακτηρίζει τη σοβιετική οπτική, όσο και η έλλειψη υποκρισίας, σε αντίθεση με την Αμερική που δε διστάζει να καλύπτει τα «εγκλήματα» που διαπράττει με ένα πέπλο ηθικολογίας.

13.9 Η πορεία της ύφεσης κατά τη δεκαετία του 1960

Βασικό ζητούμενο στη φάση που βρίσκεται η ανθρωπότητα είναι, σύμφωνα με την *Επιθεώρηση Τέχνης*, η ύφεση και το περιοδικό παρακολουθεί την πορεία της σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960. Η δεκαετία ξεκινάει με μία αισιόδοξη διαπίστωση, αφού στο πρώτο τεύχος, τον Ιανουάριο του 1960, επισημαίνεται: «Αφού πέρασε εφιαλτικές ώρες, η ανθρωπότητα ανασαίνει σήμερα πιο ελεύθερα. Ο πόλεμος που είχε, με τις ιμπεριαλιστικές επεμβάσεις στη Μέση Ανατολή, στενέψει επικίνδυνα τους κύκλους του πάνω από τα κεφάλια μας, απομακρύνεται»¹⁷¹².

Σύμφωνα με τον Ραυτόπουλο έχει αρχίσει να διαφαίνεται το ενδεχόμενο του αφοπλισμού, ενώ η διεθνής ύφεση δημιουργεί την ελπίδα ότι θα επιτευχθεί η ειρήνη, η αρμονική συνύπαρξη των λαών και των διαφορετικών συστημάτων διακυβέρνησης, η επίλυση των διαφορών χωρίς τη χρήση όπλων, η διευκόλυνση των εμπορικών συναλλαγών, η καταπολέμηση της πείνας παγκοσμίως.

Ο ελληνικός λαός αντιλαμβάνεται, με βάση το περιοδικό, πολύ καλά τα οφέλη που θα προκύψουν από την ύφεση, γι' αυτό και δείχνει με σαφήνεια τη θέληση του για ειρήνη, πρόοδο, ελευθερία και αδελφοσύνη των λαών. Οι φιλοπόλεμοι, ωστόσο, διαστρεβλώνουν αυτή την πραγματικότητα και παρουσιάζουν την Ελλάδα αντίθετη με τη διεθνή ύφεση, υποστηρίκτρια του ψυχροπολεμικού κλίματος, «αντιδραστική και ουραγό της Ιστορίας».

¹⁷¹² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 61, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Ιανουάριος 1960 (Δ. Ραυτόπουλος, «Τα γουδοχέρια», σ. 2).

Καλλιεργώντας αυτό το κλίμα, οι οπαδοί του πολέμου προσπαθούν να ωθήσουν τους διανοούμενους στην κατεύθυνση της αναζωπύρωσης της έντασης, του φανατισμού και της μισαλλοδοξίας. Ωστόσο, όπως υπογραμμίζει ο Ραυτόπουλος, οι πνευματικοί άνθρωποι της Ελλάδας αντιστέκονται σθεναρά σ' αυτή την προσπάθεια και στρέφουν τις δυνάμεις τους προς την κατοχύρωση της παγκόσμιας ειρήνης.

Ένα μήνα αργότερα το περιοδικό σημειώνει με απογοήτευση ότι η παγκόσμια ύφεση είναι τελικά μια εξαιρετικά δύσκολη υπόθεση, καθώς οι εμπλεκόμενες πλευρές δεν πρόκειται να πειθαρχήσουν όλες ταυτόχρονα στον συγκεκριμένο σκοπό. Ως παράδειγμα περιγράφεται η ατομική δοκιμή που έκανε η Γαλλία με τον Ντε Γκωλ στη Σαχάρα το Φεβρουάριο του 1960, η οποία, σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Πορφύρη, μειώνει το κύρος μιας χώρας με λαμπρή ιστορία¹⁷¹³. Αξίζει να σημειωθεί ότι η επιφυλακτικότητα που τηρεί η *Επιθεώρηση Τέχνης* απέναντι στον γάλλο πρόεδρο δεν είναι ένα φαινόμενο καινούργιο για την αριστερά της περιόδου, στους κόλπους της οποίας είχε αναπτυχθεί στις αρχές της δεκαετίας του 1960 η άποψη ότι ο Ντε Γκωλ θέλει να προωθήσει τα συμφέροντα της χώρας του και πιο συγκεκριμένα των γαλλικών μονοπωλίων στην Ελλάδα μέσω της στήριξης της κυβέρνησης Καραμανλή. Αντιστοίχως, όσον αφορά στην παγκόσμια κατάσταση, η αριστερά υποστήριξε ότι μέριμνα του γάλλου προέδρου ήταν για μια ακόμη φορά τα προαναφερθέντα συμφέροντα του, η άσκηση προσωπικής πολιτικής και όχι η συμβολή του στην ύφεση και την ειρήνη¹⁷¹⁴. Παρεμφερείς θέσεις σε σχέση με τον Ντε Γκωλ εξέφραζαν και οι «εγχώριοι» αριστεροί του γαλλικού Κομμουνιστικού Κόμματος, με το οποίο εξάλλου η *Επιθεώρηση Τέχνης*, όπως έχει προειπωθεί, είχε πολλά κοινά σημεία—όπως αντίστοιχα συνέβαινε και με το ιταλικό ΚΚ¹⁷¹⁵. Δεν είναι τυχαίο ότι το ΓΚΚ είχε δεχθεί

¹⁷¹³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 62, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Φεβρουάριος 1960 (Κ. Πορφύρης, στήλη: Λόγοι κι αντίλογοι, σ. 162).

¹⁷¹⁴ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ':1961-1964, ό.π., σ. 251.

¹⁷¹⁵ Η *Επιθεώρηση Τέχνης* επηρεάστηκε από τις εξελίξεις στο γαλλικό και ιταλικό ΚΚ, όπως εξάλλου και πολλοί ακόμη στο εσωτερικό των ηγεσιών του ΚΚΕ και της ΕΔΑ, όπου την περίοδο έκδοσης του περιοδικού συνυπήρχε η άποψη περί «απόλυτης προσήλωσης στην ΕΣΣΔ» με τη θέση περί «διακριτικής αποστασιοποίησης από την ΕΣΣΔ», στο πρότυπο του γαλλικού και του ιταλικού ΚΚ. Ωστόσο οι «παρεκκλίσεις» του ιταλικού ΚΚ την περίοδο Τολιάτι και οι «διστακτικότερες διαφοροποιήσεις» του γαλλικού ΚΚ, στην Ελλάδα «υλοποιούνται σταδιακά και με πολλή προσοχή». Βλ. Νίκος Χατζηνικολάου, «Υποδοχή και προβολή αισθητικών αξιών και καλλιτεχνικών τάσεων από την *Επιθεώρηση Τέχνης*», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 180. Σε επίπεδο πνευματικής κίνησης, η Γαλλία ήταν ένα από διεθνή κέντρα, τις ιδεολογικές ζυμώσεις του οποίου παρακολουθούσε στενά η *Επιθεώρηση*

επιθέσεις από πλευράς κομμουνιστών για οπορτουνισμό, ρεφορμισμό, αντισοβιετισμό κ.ά.¹⁷¹⁶. Οι ίδιες «κατηγορίες», όπως παρακολούθησαμε, εξαπολύονταν συχνά και ενάντια στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, για θέσεις και κείμενα που υπερέβαιναν τη μαρξιστική ορθοδοξία και έφερναν το περιοδικό σε κόντρα με την επίσημη κομματική γραμμή.

Επανερχόμενη στην αντιαμερικανική αρθρογραφία της, η *Επιθεώρηση Τέχνης* αποδίδει την αποτυχία της Διάσκεψης Κορυφής για την Παγκόσμια Ειρήνη που έγινε το Μάιο του 1960, σε «στρατοκρατικούς κύκλους των ΗΠΑ»¹⁷¹⁷. Το «ναυάγιο» της διάσκεψης δημιούργησε παγκοσμίως την αίσθηση ότι όχι μόνο οι προσπάθειες για ύφεση έχουν χαθεί, αλλά επιπρόσθετα ο Ψυχρός Πόλεμος στην αυγή της νέας δεκαετίας βιώνει μια νέα ένταση¹⁷¹⁸. Η ευθύνη βαραίνει όχι μόνο όσους υποσκάπτουν ευθέως την ύφεση και κατ' επέκταση πανηγυρίζουν για την αποτυχία της διάσκεψης, σημειώνει η *Επιθεώρηση Τέχνης*, αλλά και όσους προδικάζουν την αποτυχία της ύφεσης, θεωρώντας την ουτοπία. Αυτές οι «υπεραριστερές απόψεις» που συναντάει κανείς κατ' εξαίρεση εντός της παγκόσμιας προοδευτικής κίνησης όχι απλά δε βοηθούν, αλλά μπορούν κάλλιστα να αποδειχθούν κι επικίνδυνες. Ακόμη και στην περίπτωση που διέπονται από καλά κίνητρα, δεν παύουν να αποδέχονται τον πόλεμο και να δυναμιτίζουν το πολεμικό

Τέχνης. Τη σχέση αυτή ενίσχυαν οι «παρισινοί Έλληνες (Ν. Σβορώνος, Ελ. Μπιμπίκου, Τ. Ζενέτο, Αντ. Αντωνιάδη κ.ά.), ενώ και οι ίδιοι οι Γάλλοι διανοούμενοι, διατηρούσαν σχέση σεβασμού προς την ελληνική αριστερά και ήταν «πρόθυμοι να προσφέρουν τη συνδρομή τους». Βλ. Γιάννης Χαϊνής, «Από μια συζήτηση...», περιοδικό *Μανδραγόρας*, ό.π., σελ. 116.

¹⁷¹⁶ Κατά τη μεταπολεμική περίοδο στη Γαλλία υπήρχε «οξύτατος ανταγωνισμός» ανάμεσα σε τμήματα της αστικής τάξης και ήταν περίοδος διαμόρφωσης του «αστικού πολιτικού συστήματος», ενώ παράλληλα λάμβανε χώρα η «πάλη για το μοίρασμα των σφαιρών επιρροής» ευρωπαϊκά και παγκοσμίως. Υπό αυτές τις συνθήκες, η «ορθόδοξη» κομμουνιστική πλευρά ζητούσε «όξυνση της ταξικής πάλης» καταλογίζοντας στο γαλλικό ΚΚ το ακριβώς αντίθετο: υιοθέτηση μεταρρυθμιστικής γραμμής, «άρνηση της επαναστατικής πολιτικής» και «υιοθέτηση της οπορτουνιστικής κλασικής σοσιαλδημοκρατικής αντίληψης με κομμουνιστική εμφάνιση». Κατά τη δεκαετία του 1960, αν και ο ευρωκομμουνισμός δεν είχε παγιωθεί σα φαινόμενο, φαινόταν να βρίσκει την πρώιμη έκφραση του σε θέσεις κάποιων ΚΚ της Ευρώπης: «αποθέωση κοινοβουλευτισμού», συνεργασία με σοσιαλδημοκρατικά κόμματα κ.ά. Χαρακτηριστικό είναι ότι ήδη από το 1947, στη συνάντηση της Κομινφόρμ, είχε ασκηθεί κριτική στο γαλλικό ΚΚ και στο ιταλικό ΚΚ για την αντιμετώπιση τους απέναντι στις αστικές μεταπολεμικές κυβερνήσεις. Βλ. Φάνης Παρής, «Μάης του 1968 στη Γαλλία. Το πολιτικο-οικονομικό υπόβαθρο του», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, Μάιος Ιούνιος 2008, τ. 3.

¹⁷¹⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 65-66, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Μάιος-Ιούνιος 1960, (Η Επιθεώρηση Τέχνης, «Να διαφυλάξουμε την ειρήνη», σ. 257).

¹⁷¹⁸ Όπως σημειώνει ο Σπύρος Λιναρδάτος, η αποτυχία της Σύσκεψης του 1960 σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες όπως οι καταγγελίες του Χρουστσόφ για αμερικανικές κατασκοπευτικές πτήσεις συμβάλλουν στην επιδείνωση της παγκόσμιας κατάστασης. Βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ': 1961-1964, ό.π., σ. 9.

κλίμα. Το θετικό, μέσα σε όλη αυτή την κατάσταση, τονίζει η *Επιθεώρηση Τέχνης*, είναι ότι οι λαοί δείχνουν την αποφασιστικότητά τους για κατοχύρωση της ύφεσης, συμμετέχοντας όλο και πιο ενεργά στο παγκόσμιο κίνημα ειρήνης που την τελευταία δεκαετία έχει ενδυναμωθεί. Το περιοδικό εκφράζει την αισιοδοξία ότι η νίκη είναι σίγουρη και η ίδια η *Επιθεώρηση Τέχνης*, οφείλει, όπως αναφέρει, ως «πνευματικό περιοδικό» να παλέψει προς την κατεύθυνση της ειρήνης, της ύφεσης και της συνεννόησης των λαών.

Αντίστοιχα, με θετικά σχόλια περιγράφεται κάθε προσπάθεια εμπέδωσης της παγκόσμιας ειρήνης, όπως για παράδειγμα η γενική συνέλευση της Ουνέσκο στο Παρίσι. Η *Επιθεώρηση Τέχνης* επικροτεί τις αποφάσεις της συνέλευσης όπως την ανάγκη κοινής προσπάθειας για την ανάπτυξη των επιστημών, την εδραίωση της ειρήνης, την εξάλειψη της αποικιοκρατίας σε όλες τις μορφές, τη χρήση των πληροφοριακών μέσων για την ανάπτυξη καλύτερης επικοινωνίας μεταξύ των λαών κ.λπ.¹⁷¹⁹

Με ακόμη μεγαλύτερο ενθουσιασμό υποδέχεται το περιοδικό την είδηση της συμφωνίας για κατάπαυση πυρηνικών δοκιμών το 1963, που σύμφωνα με την *Επιθεώρηση Τέχνης* δείχνει ότι ο πόλεμος απομακρύνεται¹⁷²⁰. Όπως επισημαίνει, αυτή είναι μια πρώτη νίκη που δεν εγγυάται όμως οριστικά το τέλος της παγκόσμιας διαμάχης και τονίζει ότι όλοι πρέπει να συμμετάσχουν στην προσπάθεια που ξεκινάει. Εστιάζει μάλιστα στη συμμετοχή των διανοουμένων σε όσα έχουν επιτευχθεί, δεδομένου ότι έχουν κάνει καθημερινούς αγώνες για χρόνια, αλλά και σε όσα οφείλουν να κάνουν στο εξής. Η αισιοδοξία του άρθρου πηγάζει σε μεγάλο βαθμό και από το γεγονός ότι το φιλειρηνικό και αντιπυρηνικό κίνημα τη συγκεκριμένη περίοδο είναι ιδιαίτερα ακμαίο σε χώρες της Δυτικής Ευρώπης, όπως η Μ. Βρετανία και η Δυτική Γερμανία, με μεγάλες διαδηλώσεις και πορείες που συμπαρασύρουν μεγάλες μάζες ανθρώπων στον αγώνα για την ειρήνη¹⁷²¹.

Την αισιοδοξία, ωστόσο, ανακόπτουν κάθε τόσο περιστατικά που επιβεβαιώνουν ότι ο ψυχρός πόλεμος διατηρεί εστίες αναζωπύρωσης για τις οποίες η *Επιθεώρηση Τέχνης* θεωρεί υπεύθυνη τη δυτική πολιτική. Το περιοδικό μιλάει ενδεικτικά για τα

¹⁷¹⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 76, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Απρίλιος 1961 («Η συνέλευση της Ουνέσκο», στήλη: Σχόλια, σ. 350).

¹⁷²⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 103, έτος Θ', τόμος ΙΗ', Ιούλιος 1963 («Η ώρα του ανθρώπου εσήμανε», σ. 3).

¹⁷²¹ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ': 1961-1964, ό.π., σ. 229.

«πραξικοπήματα» Άγγλων και Αμερικανών ανά τον κόσμο που υπονομεύουν την προσπάθεια ύφεσης κάθε φορά που η ανθρωπότητα κάνει θετικά βήματα προς την κατεύθυνση της παγκόσμιας ειρήνης¹⁷²². Για παράδειγμα, το 1966 η *Επιθεώρηση Τέχνης* αναφέρεται στη σύγκρουση αμερικανικού βομβαρδιστικού αεροσκάφους με αεροπλάνο ανεφοδιασμού πάνω από την Ανδαλουσία που προκάλεσε την πτώση τεσσάρων βομβών υδρογόνου στο χωριό Παλομάρες, με συνέπεια τη ραδιενεργό μόλυνση όλης της γύρω περιοχής¹⁷²³. Ο κίνδυνος βρίσκεται «πάνω από τα κεφάλια μας» σχολιάζει το περιοδικό, υπενθυμίζοντας για μία ακόμη φορά την, από αμερικανικής πλευράς, έλλειψη κάθε ανθρωπισμού και διάθεσης συμφιλίωσης για το καλό της ανθρωπότητας¹⁷²⁴.

13.10 Σύνοψη

Συνολικά το περιοδικό στα πολιτικά του σχόλια, προσπαθεί να συγκεράσει μια σειρά από διαφορετικούς παράγοντες που συνεχίζουν να ισχύουν κατά τη δεκαετία του 1960 και οι οποίοι δημιουργούν ένα εκρηκτικό και ανομοιογενές μείγμα: συνεχιζόμενες διώξεις αριστερών και αντικομμουνισμός, πιέσεις από το κόμμα για απαρέγκλιτη υποστήριξη της κομματικής γραμμής, επιρροή του ανανεωτικού αριστερού πολιτικού λόγου, επιθυμία υποστήριξης των αιτημάτων της αριστεράς αλλά και προσέλκυσης ενός κοινού που εκτείνεται πέρα από τα όρια της μαρξιστικής αριστεράς κ.ά. Η δεκαετία του 1960, εξάλλου, συμπίπτει με τη δεύτερη φάση έκδοσης του περιοδικού η οποία, όπως διαπιστώσαμε, χαρακτηρίζεται από τον απόηχο των συνεχιζόμενων παρεμβάσεων του κόμματος στα εσωτερικά του περιοδικού, χωρίς να είναι πάντα σαφές το αποτέλεσμα της

¹⁷²² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 129, έτος ΙΑ', τόμος ΚΒ', Οκτώβριος 1965 («Πραξικόπημα και αρετή», σ. 235).

¹⁷²³ Στις 16 Ιανουαρίου 1966 ένα αμερικανικό αεροσκάφος B-52 συγκρούστηκε με ένα KC-135 αεροσκάφος, ενώ προσπαθούσε να ανεφοδιαστεί πάνω από τις νοτιοανατολικές ακτές της Ισπανίας. Το αεροσκάφος ανεφοδιασμού εξερράγη αμέσως, ενώ το B-52 που μετέφερε τέσσερις B28 ατομικές βόμβες καταστράφηκε. Τρεις από τις βόμβες έπεσαν στην ευρύτερη περιοχή του χωριού Παλομάρες και η τέταρτη στη θάλασσα, σε απόσταση περίπου πέντε μιλίων. Κατά την πτώση τους οι δύο από τις βόμβες εκτυρσοκρότησαν και έτσι διαχύθηκαν ραδιενεργά απόβλητα στην περιοχή, συμπεριλαμβανομένων 7 κιλών πλουτωνίου κατά μήκος 552 στρεμμάτων του χωριού. Για περισσότερα βλ. Alexander Cooley, *Base Politics: Democratic Change and the U.S. Military Overseas*, Cornell University Press, Νέα Υόρκη 2012, σ. 62- 63.

¹⁷²⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 135, έτος ΙΒ', τόμος ΚΓ', Μάρτης 1966 («Ζειν επικινδύνως», στήλη: Το χρονικό της πνευματικής ζωής, σ. 278).

διαμάχης ανάμεσα στην υποστήριξη της επίσημης κομματικής γραμμής και την απείθεια απέναντι στη γραμμή αυτή. Πόσο μάλλον όταν και η ίδια η κομματική γραμμή γνώριζε κλυδωνισμούς και αμφιταλαντεύσεις που σχετίζονταν με το βαθμό προσήλωσης στη σοβιετική αρχή.

Σε κάθε περίπτωση, οι παραπάνω αποχρώσεις εντοπίζονται περισσότερο σε κείμενα όπου συμπλέκεται η πολιτική με τη φιλοσοφία και τον πολιτισμό, ενώ οι άμεσες πολιτικές αναφορές διατηρούν ένα κοινό πυρήνα με τη θεματολογία άλλων εντύπων της αριστεράς, όπως η *Αυγή*. Έτσι η *Επιθεώρηση Τέχνης* καταγγέλλει σταθερά την πολιτική σήψη, τη φτώχεια, την ανεργία, τον αναλφαβητισμό, τη βία, τις φυλακίσεις, τις μετεκτοπίσεις και την εξορία που υφίστανται οι «ήρωες της εθνικής αντίστασης», τη δράση του παρακράτους και του νεοναζισμού –χωρίς να κατονομάζονται συγκεκριμένες οργανώσεις-, τα έκτακτα μέτρα, το αστυνομικό κράτος, το σύνολο των αντιπνευματικών μέτρων και τη γενικότερη κακοδιαχείριση από πλευράς εξουσίας. Η οξύτητα της κριτικής μειώνεται μετά την ανάληψη της εξουσίας από την Ένωση Κέντρου το 1963, αφού το περιοδικό όπως και ευρύτερα η αριστερά δείχνει να θεωρεί προτεραιότητα την αποπομπή της δεξιάς από την εξουσία. Για τον λόγο αυτό, η υποδοχή του εκλογικού αποτελέσματος του Νοεμβρίου του 1963 στις σελίδες της *Επιθεώρηση Τέχνης* είναι ένθερμη. Ωστόσο, όσο ο «εκδημοκρατισμός» που επιχείρησε ο Γεώργιος Παπανδρέου παρέμενε διστακτικός και το μετεμφυλιακό καθεστώς πραγμάτων ενεργό, τόσο το περιοδικό επανερχόταν στα προηγούμενα αιτήματα.

Ιδιαίτερη είναι η έμφαση που δίνει το περιοδικό στη δολοφονία Λαμπράκη και τη δίκη που ακολούθησε η οποία χαρακτηρίζεται «φιάσκο». Η *Επιθεώρηση Τέχνης* μιλάει επανειλημμένα για τις ευθύνες του κράτους, του παρακράτους και της δράσης του νεοφασισμού, ενώ επισημαίνει ότι υπάρχει απόλυτη συγκάλυψη των φυσικών και ηθικών αυτουργών από πλευράς «υψηλά ιστάμενων» προσώπων. Είναι αναμενόμενο ότι η επιμονή της *Επιθεώρησης Τέχνης* στο γεγονός- ιδιαίτερα κατά τους πρώτους μήνες μετά τη δολοφονία και κατά την τελευταία διετία έκδοσης του περιοδικού- δεν μπορεί να συγκριθεί με τις μεμονωμένες και γενικόλογες αναφορές των *Εποχών* ως προς το θέμα, πόσο μάλλον με τη «σιωπή» της *Νέας Εστίας*. Η διαπίστωση αυτή είναι, όμως, ως ένα βαθμό αυτονόητη, δεδομένου ότι η δολοφονία Λαμπράκη λειτούργησε για την αριστερά

ως κραυγαλέο παράδειγμα της δράσης των μηχανισμών του παρακράτους και απέδειξε τη διαφθορά και τις μηχανορραφίες των παραγόντων που συμμετείχαν στη μετεμφυλιακή δομή εξουσίας.

Από τη δολοφονία Λαμπράκη και μέχρι το 1965, όταν εκδηλώθηκαν τα πρώτα σημάδια που προμήνυαν την κρίση που ακολούθησε, το περιοδικό μετριάζει την πολιτική κριτική του, για να επανέλθει εκ νέου στην οξεία κριτική, με αποκορύφωμα τα σχόλια που δημοσιεύονται σε σχέση με τα ιουλιανά γεγονότα. Η *Επιθεώρηση Τέχνης* περιγράφει τα γεγονότα ως «πραξικόπημα» και μιλάει για τη σύνδεση του βασιλιά με το παρακράτος-χρησιμοποιώντας ενδεικτικά τον όρο «παρακρατικές συμμορίες»- και τον ξένο παράγοντα, δίνοντας σημασία στον ρόλο της εθνικής ανεξαρτησίας. Ταυτόχρονα επικρίνει τον Γεώργιο Παπανδρέου για την έλλειψη αποφασιστικότητας στη διαδικασία εκδημοκρατισμού και στον τρόπο αντιμετώπισης των «καταπιεστικών μηχανισμών» του κράτους. Παρότι τα Ιουλιανά αποτελούν «κόκκινο πανί» και για τις *Εποχές*, δεδομένης της υποστήριξης του περιοδικού προς το χώρο του κέντρου και τον ίδιο τον Γεώργιο Παπανδρέου, η προσέγγιση των δύο περιοδικών είναι για άλλη μια φορά διαφορετική. Η *Επιθεώρηση Τέχνης*, πέραν της περισσότερο μαχητικής, συχνής και «ανοικτής» κριτικής, απορρίπτει πλήρως το ρόλο του βασιλιά ως «ξεπεσμένου θεσμού» που ανήκει σε άλλες εποχές, ενώ οι *Εποχές* ζητούν τον διαχωρισμό αρμοδιοτήτων ανάμεσα στον βασιλιά και την κυβέρνηση, χωρίς να απορρίπτουν το θεσμό. Επίσης η *Επιθεώρηση Τέχνης* επιμένει περισσότερο στον συσχετισμό του ξένου παράγοντα με τα γεγονότα, καθώς και στο μεγαλείο της λαϊκής διαμαρτυρίας που μπορεί να αποτελέσει κινητήριο δύναμη για την ανατροπή της μετεμφυλιακής τάξης πραγμάτων. Αντιθέτως, οι *Εποχές*, εκφράζουν αγανάκτηση σε σχέση με τα Ιουλιανά, αλλά δεν ανατρέπουν τη σταθερή τους θέση να ζητούν, με έντονο έστω τρόπο, «διορθωτικές» κινήσεις και όχι ριζική αλλαγή στο μετεμφυλιακό καθεστώς.

Στον απόηχο των Ιουλιανών και μέχρι την εγκαθίδρυση της δικτατορίας, η *Επιθεώρηση Τέχνης* διατηρεί υψηλούς τόνους στην κριτική της για τα πολιτικά πράγματα της χώρας. Το περιοδικό επικρίνει την πολιτική των «βασιλικών» κυβερνήσεων, ζητάει ελεύθερες εκλογές και καταγγέλλει τη συνέχιση της βίας, των συλλήψεων, των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων, της λογοκρισίας, της πνευματικής ανελευθερίας

και της προπαγάνδας των μέσων. Από το 1966 κι έπειτα, το περιοδικό αναπαράγει έντονα τη συζήτηση που είχε ξεκινήσει γύρω από την πιθανότητα επιβολής δικτατορικού καθεστώτος, υποστηρίζοντας ότι υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις για το γεγονός ότι το παρακράτος σε συνεργασία με τον ξένο παράγοντα δρομολογούν μια τέτοια εξέλιξη. Ωστόσο, όσο κι αν επισημαίνεται η ευθύνη της αριστεράς ως προς την κινητοποίηση όλων των «ελεύθερων συνειδήσεων», η ίδια η *Επιθεώρηση Τέχνης*, ως μη πολιτικό έντυπο, δεν εμβαθύνει σημαντικά στους λόγους και τις συνθήκες που φέρνουν τη δικτατορία προ των πυλών. Είναι χαρακτηριστικό, σε κάθε περίπτωση, ότι το περιοδικό καταγγέλλει, τέσσερις μήνες πριν τα γεγονότα του Απριλίου, ότι τα κρατικά όργανα ενορχηστρώνουν τη διαδικασία της διακοπής της έκδοσης πολλών «δημοκρατικών εντύπων», μεταξύ των οποίων η *Επιθεώρηση Τέχνης*, ως προπομπό άλλων εξελίξεων.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο σχολιασμός των εκπαιδευτικών ζητημάτων και του φοιτητικού κινήματος κατά τη δεκαετία του 1960. Παρότι η *Επιθεώρηση Τέχνης* δεν αναλύει όλα τα εκπαιδευτικά ζητήματα που ανακύπτουν στο βαθμό που το κάνει η ΕΔΑ και άλλα όργανά της, εντούτοις εκφράζονται σταθερά τα αιτήματα του φοιτητικού κόσμου και ο συσχετισμός του εκδημοκρατισμού της κοινωνίας με την αναμόρφωση της παιδείας. Η κριτική του περιοδικού απέναντι στα μειωμένα κονδύλια και την αδιαφορία της πολιτείας για τα θέματα της παιδείας είναι εντονότερη από την αρχή της δεκαετίας μέχρι και το 1963. Μετά την ανάληψη της εξουσίας από την Ένωση Κέντρου που γέννησε την ελπίδα για εκδημοκρατισμό της παιδείας, με αποκορύφωμα την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση Παπανούτσου το 1964, το περιοδικό ενώνει τη φωνή του με εκείνη του υπόλοιπου προοδευτικού κόσμου απέναντι στον συντηρητισμό της δεξιάς. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα η *Επιθεώρηση Τέχνης* να τηρεί «στάση αναμονής», με την άμβλυνση της κριτικής σε θέματα παιδείας, μέχρι το σημείο όπου διαφάνηκε η οριστική αποτυχία της μεταρρύθμισης. Όπως συνέβη και με την πολιτική αρθρογραφία, η κριτική ανεβάζει τόνους ξανά μετά τα Ιουλιανά, όταν γίνεται σαφής η αντιμεταρρυθμιστική διάθεση των κυβερνήσεων των αποστατών και σε θέματα παιδείας. Από τότε και μέχρι το τέλος της έκδοσης του, τον Απρίλιο του 1967, το περιοδικό καταγγέλλει τα κρούσματα επίθεσης στην παιδεία: απαγόρευση της ελευθερίας της σκέψης των φοιτητών, εξωπανεπιστημιακές επεμβάσεις και αστυνομική τρομοκρατία στο χώρο των πανεπιστημίων, επιβολή ποινών

σε φοιτητές απλά και μόνο εξαιτίας της διοργάνωσης συζητήσεων κ.λπ. Συνολικά, η *Επιθεώρηση Τέχνης* αποτελεί το μόνο εκ των τριών περιοδικών που εφορμούμενη από τις πολιτικοϊδεολογικές της πεποιθήσεις στηρίζει-χωρίς να θέτει προϋποθέσεις υπερκομματικής νηφαλιότητας όπως οι *Εποχές*- το φοιτητικό κίνημα, ζητώντας από τους νέους να κλιμακώσουν τον αγώνα τους και να γίνουν οι φορείς της αλλαγής που έχει ανάγκη το κοινωνικοπολιτικό σύστημα.

Στις πιέσεις και τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η χώρα τη συγκεκριμένη περίοδο το περιοδικό προσθέτει την ένταξη στην Κοινή Ευρωπαϊκή Αγορά, η οποία δεν αποτελεί παρά «ένα όργανο των μεγάλων μονοπωλίων». Σύμφωνα με την *Επιθεώρηση Τέχνης*, η Ελλάδα δεν θα είναι ισότιμο μέλος της Κοινής Ευρωπαϊκής Αγοράς, αλλά πειθήνιο όργανο των «μεγάλων». Επιπλέον τα εισαγόμενα βιομηχανικά είδη θα κυριαρχήσουν και η εκβιομηχάνιση θα σταματήσει, οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις θα κλείσουν, ενώ οι νέοι θα φύγουν στο εξωτερικό. Συνολικά η *Επιθεώρηση Τέχνης*, ακολουθώντας την επιχειρηματολογία της ΕΔΑ και τον ευρύτερο αρνητισμό της αριστεράς τη δεδομένη περίοδο απέναντι στην ευρωπαϊκή προοπτική, απορρίπτει την ιδέα την ευρωπαϊκής ένωσης και της ένταξης της Ελλάδας στον δυτικό κόσμο, τονίζοντας παράλληλα τα οφέλη των συναλλαγών με την σοβιετική πλευρά.

Μεγάλο αγκάθι για τη χώρα αποτελεί, σύμφωνα με την *Επιθεώρηση Τέχνης*, και το Κυπριακό που κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 γνωρίζει αρκετές κρίσεις. Το περιοδικό εντάσσει τη συζήτηση για το Κυπριακό στο ευρύτερο πλαίσιο του παγκόσμιου ανταποικιακού αγώνα, ενώ αναφέρεται στην ανάγκη «αντίστασης» όχι μόνο της Κύπρου, αλλά και όλου του «ελεύθερου κόσμου», όπως τον αποκαλεί. Ως προς τη λύση για το Κυπριακό ζήτημα, ακολουθώντας τη γραμμή της ΕΔΑ, στα άρθρα της κάνει λόγο για «ανεξαρτησία», σε αντίθεση με τις *Εποχές* και τη *Νέα Εστία* που είδαμε να προκρίνουν την ένωση. Ταυτόχρονα επικρίνει έντονα τις Συμφωνίες της Ζυρίχης και τις παρεμβάσεις του ξένου παράγοντα, μιλώντας για τις ευθύνες των Άγγλων και των Αμερικανών, ενώ απεύχεται την εμπλοκή του ΝΑΤΟ. Το Κυπριακό, μάλιστα, δίνει τροφή στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, όπως και στην αριστερά της περιόδου γενικότερα, ώστε να ενισχύσει τον αντιαμερικανικό της λόγο. Επιπρόσθετα, η *Επιθεώρηση Τέχνης* συσχετίζει το Κυπριακό

με την εξέλιξη των πολιτικών πραγμάτων στην Ελλάδα, προβάλλοντας για παράδειγμα έντονα αυτή τη σύνδεση πριν τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1963.

Ενόσω συμβαίνουν αυτά στην Ελλάδα και την Κύπρο, ο ψυχρός πόλεμος συνεχίζει να απασχολεί ολόκληρη την υφήλιο και να δημιουργεί εστίες έντασης σε πολλά σημεία του κόσμου. Σύμφωνα με το περιοδικό, ο ρόλος των Ηνωμένων Πολιτειών είναι καίριος όσον αφορά στην πυροδότηση αυτών των εντάσεων και την ανακοπή της πορείας προς την ειρήνη. Σαν παράδειγμα παρουσιάζεται η πολιτική των ΗΠΑ στο Βιετνάμ, στην Κούβα και σε όλα τα άλλα σημεία ενδιαφέροντος των Αμερικανών, όπου οι τελευταίοι δε διστάζουν να προβαίνουν σε απροκάλυπτη βία και χρησιμοποίηση όπλων μαζικής εξόντωσης. Η επιχειρηματολογία που επικαλείται η Αμερική για να νομιμοποιήσει την πολιτική της, η οποία συνιστά κατάφωρη παραβίαση του διεθνούς δικαίου είναι η υποτιθέμενη «κοκκινοκίτρινη» απειλή, οι κίνδυνοι δηλαδή που θα προκύψουν για την ανθρωπότητα από την ενδυνάμωση της ισχύος της Σοβιετικής Ένωσης και της Κίνας. Το περιοδικό κάνει ένα παραλληλισμό της αμερικανικής με τη ναζιστική προπαγάνδα, σημειώνοντας ότι και στις δύο περιπτώσεις υπήρξε επίκληση μιας φανταστικής απειλής ως δικαιολογητικής βάσης για το «χαμένο αίμα». Το παράδοξο μάλιστα σε σχέση με την αμερικανική προπαγάνδα, παρουσιάζεται να είναι ότι προσπαθεί να συμβιβάσει «εγκλήματα», όπως αυτά στο Βιετνάμ με ηθικολογικές κορώνες.

Η αμερικανική πλευρά παρουσιάζεται ως κατεξοχήν υπεύθυνη και για την αποτυχία εμπέδωσης του κλίματος ύφεσης του ψυχρού πολέμου που είχε αρχίσει να καλλιεργείται από τα τέλη της δεκαετίας του 1950. Το περιοδικό μιλάει σταθερά για παγκόσμια ειρήνη, συμφιλίωση και ύφεση, καταδικάζοντας μάλιστα κάποιες «υπεραριστερές απόψεις», όπως τις χαρακτηρίζει, που προβάλλουν ως ιδανικό τη συνέχιση του πολέμου και της ψυχροπολεμικής διαμάχης. Με διαφορετικά λόγια το περιοδικό, χωρίς να χάνει την έντονα αντιαμερικανική αιχμή του λόγου του, απορρίπτει σε αρκετά από τα κείμενα του τον αριστερό δογματισμό που συνοδεύεται από φιλοπόλεμη διάθεση, ενώ συντάσσεται με το «παγκόσμιο προοδευτικό κίνημα», συμπεριλαμβάνοντας σε αυτό δυνάμεις της ευρύτερης αριστεράς. Δανειζόμενη στοιχεία της σκέψης του γαλλικού και του ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος, που είχαν έτσι κι αλλιώς επηρεάσει ένα τμήμα της ΕΔΑ και του ΚΚΕ, η *Επιθεώρηση Τέχνης* δείχνει συχνά να αμφισβητεί την

παντοδυναμία της σοβιετικής αρχής και την αποδοχή του λόγου αυτής ως θέσφατο. Ωστόσο, η σύνθεση των συγκεκριμένων απόψεων με εκείνες της μαρξιστικής ορθοδοξίας και της σοβιετικής νομιμοφροσύνης που επίσης εκφράζονται στο περιοδικό, έχει ως αποτέλεσμα τη διακριτική και όχι σταθερή παρέκκλιση από τη σοβιετική γραμμή. Εξάλλου, η δαμόκλειος σπάθη της κομματικής παρέμβασης παρέμενε πάνω από τους συντελεστές της *Επιθεώρησης Τέχνης* καθ' όλη τη διάρκεια έκδοσης, ομοίως και κατά τη «ένθερμη», έξωθεν και εντός του περιοδικού, δεκαετία του 1960.

Κεφάλαιο 14: Κοινωνικές διαστάσεις του «ελληνικού προβλήματος» και του ψυχρού πολέμου

14.1 Τα προβλήματα των νέων στην Ελλάδα

Στο πλαίσιο της ανάλυσης του αντίκτυπου των πολιτικών, ιστορικών και ιδεολογικών ζητημάτων στην ελληνική κοινωνία, η *Επιθεώρηση Τέχνης* ξεκινάει από τη διαπίστωση του αδιεξόδου για τη νεολαία. Δεδομένου του γεγονότος ότι η νέα γενιά είναι αυτή που φέρει στις πλάτες της το βάρος της ανατροπής της υφιστάμενης κατάστασης στη χώρα¹⁷²⁵, η έλλειψη παιδείας και κινήτρων για τους νέους αφαιρεί κάθε προοπτική για τους ίδιους και για τη χώρα¹⁷²⁶. Πράγματι, παρότι το μορφωτικό επίπεδο των Ελλήνων είχε ανέβει λίγο τη δεκαετία του 1960 σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία, το μορφωτικό πρόβλημα εν γένει συνέχιζε να είναι έντονο, ιδίως για τις νέες Ελληνίδες, οι οποίες εξακολουθούσαν να βρίσκονται σε υποδεέστερη θέση¹⁷²⁷. Το γεγονός αυτό ήταν μέρος μιας γενικότερης αναντιστοιχίας ανάμεσα στην οικονομική πρόοδο και τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου από τη μία και την κοινωνική εξέλιξη που ακολουθούσε πολύ βραδύτερους ρυθμούς από την άλλη. Η αναντιστοιχία αυτή δημιουργούσε την αίσθηση του αδιεξόδου για τους νέους, την οποία περιγράφει η *Επιθεώρηση Τέχνης*. Σύμφωνα με το περιοδικό, σύσσωμη η νεολαία αισθάνεται πικρία και απογοήτευση, συνειδητοποιώντας ότι η παλιότερη γενιά «τους γέλασε», παραδίδοντας τους ένα κράτος και μια κοινωνία στην οποία η αναληψία και η αναξιοκρατία είναι βαθιά ριζωμένες και ως εκ τούτου εξαιρετικά δύσκολα ανατρέψιμες. Το πιο σύνηθες επιχείρημα στο πλαίσιο της περιγραφής του αδιεξόδου των νέων είναι ότι για όλα ευθύνεται ο πόλεμος. Ωστόσο, όσο περνούν τα χρόνια κι απομακρύνεται η χώρα από τα πολεμικά γεγονότα, τόσο χάνει την ισχύ του αυτό

¹⁷²⁵ Όπως αναφέρει ο Θανάσης Διαμαντόπουλος, η αφύπνιση των νέων σχετίζεται με τις νέες κοινωνικές διεκδικήσεις που εμφανίστηκαν τη δεκαετία του 1960. «Και το σπουδαιότερο, πώς ένας λαός που στερήθηκε και πόνεσε αλλά που τότε πια άρχιζε να γεμίζει το στομάχι του, άρχισε παράλληλα να διεκδικεί και το δικαίωμα στη μόρφωση και το δικαίωμα στην έκφραση και το δικαίωμα στην πολιτική αυτοδιάθεση, που στο κλίμα της εποχής σήμαινε δικαίωμα στην επιλογή της πολιτικής αλλαγής». Βλ. Θανάσης Διαμαντόπουλος, «Εσωτερική πολιτική, 1963-1964», στο *Ιστορία των Ελλήνων*, ό.π., σ. 131.

¹⁷²⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 61, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Ιανουάριος 1960 (Θέμος Κορνάρος, «Μια φωνή», στήλη: Πράγματα, σ. 1).

¹⁷²⁷ Ιωάννη Λαμπίρη-Δημάκη, «Κοινωνική Αλλαγή 1949-1974, Η κοινωνιολογική οπτική του ιστορικού φαινομένου», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 188.

το επιχείρημα, αφού το μεγαλύτερο μέρος της νεολαίας δεν έχει πλέον καμία μνήμη του πολέμου.

Αν και μεγάλο ποσοστό της νεολαίας επιδίδεται στον αγώνα ανατροπής αυτής της κατάστασης, ένα άλλο μέρος παραιτείται από το δύσκολο εγχείρημα καταφεύγοντας στη μετανάστευση¹⁷²⁸ ή την αυτοκτονία. Ειδικότερα ως προς τη μετανάστευση, η φυγή που σημειώθηκε τη δεκαετία του 1960 είχε διττό χαρακτήρα: ήταν μια μορφή αναζήτησης νέων οικονομικών προοπτικών αλλά και διαφυγής από το νοσηρό περιβάλλον που δημιουργούσε η κληρονομιά των πολέμων και η συνεχιζόμενη δράση των καταπιεστικών μηχανισμών. Σύμφωνα με το περιοδικό, είναι ευθύνη και των ίδιων των νέων να αντισταθούν στο δέλεαρ και να απορρίψουν τη λύση της φυγής¹⁷²⁹. Στη συνέχεια αυτού του συλλογισμού, η *Επιθεώρηση Τέχνης* υπογραμμίζει ότι δεν έχουν όλοι οι νέοι τη στάση που θα έπρεπε σε μια τόσο δύσκολη συγκυρία, δεδομένου ότι δίπλα σε αυτούς που «ελπίζουνε και μοχθούνε» υπάρχουν και οι «τεντιμπόυδες»¹⁷³⁰. Μέσα από τις παραπάνω επισημάνσεις, το περιοδικό περιγράφει με χαρακτηριστικό τρόπο τις αντιφάσεις μια γενιάς που χαρακτηρίστηκε τόσο από τη μαχητικότητα όσο και την παραίτηση, τόσο από τη συλλογική δράση όσο και την εσωστρέφεια¹⁷³¹.

Σε κάθε περίπτωση, συνεχίζει το περιοδικό, ακόμη ανάμεσα και στους νέους που αγωνίζονται δεν υπάρχει κανένας που να μην έχει την αίσθηση ότι κάποιος έχει αδικήσει και «ξεγελάσει» τη νεολαία. Τα παιδιά δεν θα έφευγαν, σύμφωνα με την *Επιθεώρηση*

¹⁷²⁸ Όπως ενδεικτικά αναφέρει ο Λιναρδάτος το 1961 έφυγαν για το εξωτερικό 58.838 άτομα, ενώ ο αριθμός αυξανόταν σταθερά τα επόμενα χρόνια. Βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ': 1961-1964, ό.π., σ. 65.

¹⁷²⁹ Η απογοήτευση των νέων και η στροφή στη μετανάστευση που περιγράφει η *Επιθεώρηση Τέχνης* έρχεται σε μια εποχή που η βελτίωση των οικονομικών μεγεθών φαινομενικά θα μπορούσε να έχει διαδραματίσει τον αντίστροφο ρόλο. Ωστόσο, η οικονομική άνοδος έγινε με τέτοιο τρόπο ώστε να μην αξιοποιηθεί από μεγάλη μερίδα του πληθυσμού κι έτσι δημιούργησε «συσσώρευση πλούτου και κοινωνικές ανισότητες, συμβάλλοντας σε μεγάλο βαθμό στο μεταναστευτικό ρεύμα της δεκαετίας του '60». Βλ. Γιώργος Σταθάκης, «Η απρόσμενη οικονομική ανάπτυξη στις δεκαετίες του '50 και '60», στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π., σ. 61. Ο Meynaud αναφέρει ένα παράδειγμα της μεταναστευτικής «έκρηξης», σημειώνοντας ότι το 1958-1963 ολόκληρη η φυσική αύξηση του πληθυσμού απορροφήθηκε από τη μετανάστευση. Βλ. Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τόμος Α', 1946-1965, ό.π., σ. 195.

¹⁷³⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 61, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Ιανουάριος 1960 (Θέμος Κορνάρος, «Μια φωνή», στήλη: Πράγματα, σ. 1).

¹⁷³¹ Ιωάννης Δελιγιάννης, «Οι πολιτικές σημασίες της δεκαετίας του '60 στη λογοτεχνία της μεταπολίτευσης» στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 418.

Τέχνης, αν «είχαν να φάνε» και αν το κράτος μπορούσε να τους παρέχει τη μόρφωση εκείνη που θα χαλύβδωνε τη θέληση τους να αντέξουν, καθώς και αν τους παρείχε εφόδια για να ψάξουν λύσεις στα αδιέξοδα της χώρας. Προς το παρόν, ωστόσο, σε όλες τις βαθμίδες της παιδείας διδάσκεται το «ψέμα» για μόρφωση και έτσι οι νέοι εγκαταλείπουν το σχολείο γεμάτοι από πλασματικές ιδέες, πράγμα που δεν τους επιτρέπει να εξετάσουν με ρεαλιστική ματιά τα πραγματικά προβλήματα.

Πρώτα απ' όλα, υποστηρίζει η *Επιθεώρηση Τέχνης*, οι νέοι μαθαίνουν για γλώσσα τους, όχι τη ζωντανή γλώσσα, τη γλώσσα του λαού που θα τους επιτρέψει να μιλήσουν για τα προβλήματα της χώρας, αλλά μια γλώσσα ψεύτικη, ξύλινη και νεκρή, δηλαδή την καθαρεύουσα. Κατά δεύτερο λόγο, η ιστορία που μαθαίνουν οι νέοι στηρίζεται και αυτή σε μία σειρά από ψέματα: από το ρόλο του Γρηγορίου Ε' και των αγιορειτών μοναχών ως τα ες-ες και τους συνεργάτες του εχθρού. Ο τρόπος που διδάσκεται η ιστορία εμποτίζει το μυαλό των νέων με προκαταλήψεις και στεγανά που εμποδίζουν τη νηφάλια αντίληψη των πραγμάτων, την αποκωδικοποίηση των όσων έχουν συμβεί και τη σύνδεση τους με τα σημερινά γεγονότα. Με την απόκρυψη των πραγματικών γεγονότων και προθέσεων που υπάρχουν πίσω από κρίσιμες ιστορικές στιγμές, οι νέοι διδάσκονται ψεύτικα ιδανικά, όπως η Μεγάλη Ιδέα, και αποπροσανατολίζονται από τα ιδανικά εκείνα που στήριζαν στην πραγματικότητα όλα τα μεγάλα γεγονότα του ελληνισμού.

Σε θέματα ανάπτυξης, επίσης οι νέοι μαθαίνουν για μία «ψευτοεκμετάλλευση του πλούτου της χώρας», αφού διδάσκονται ότι η χώρα ήταν κατάλληλη μόνο για «πρόβατα και κριθάρι», ή για ψεύτικες έρευνες για μεταλλεύματα και πετρέλαια που στην πραγματικότητα θεωρούνται επιτυχείς όταν δεν έχουν αποτέλεσμα. Σε θέματα σύγχρονου τρόπου ζωής διδάσκονται την «ψευτοφαγία», το υποτιθέμενο δηλαδή λιτοδίαιτο του Έλληνα κ.ο.κ.

Ο βομβαρδισμός των νέων με ψέματα δεν αποκλείεται, όπως αναφέρει με ειρωνικό ύφος το περιοδικό, να φτάσει ως το σημείο να διδάσκονται ως ιστορικές πραγματικότητες γεγονότα όπως τα παρακάτω:

«Αυτός ο ίδιος θα διδάξει, στο μάθημα της αυριανής ιστορίας, ακόμη ένα ψέμα: Πώς το δήμιο Μέρτεν τον τιμώρησε αυστηρότατα με... ισόβια εξορία! Και πώς επίτηδες

έβαλε φυλακή το Γλέζο για να ξυπνήσει το ενδιαφέρον της οικουμένης για τις νεότερες δόξες της Ελλάδας...»¹⁷³².

Οι ευθύνες για τον αφιονισμό των νέων και το αδιέξοδο το οποίο βιώνουν δεν πρέπει να αποδίδονται, με βάση το σκεπτικό του περιοδικού, στους δασκάλους, οι οποίοι αναγκάζονται να διδάσκουν το πρόγραμμα που τους επιβάλλει το κράτος, συχνά με εκφοβισμό και απειλές. Αυτοί που στην πραγματικότητα κορόιδεψαν τους νέους και έκαναν τα πάντα για τους αφαιρέσουν κάθε όπλο στον αγώνα ανατροπής των προβλημάτων που βιώνουν ήταν όσοι είχαν στα χέρια τους την εξουσία και την παιδεία του τόπου.

Τα παραπάνω αυτά ψέματα είναι άμεσα συνδεδεμένα με τα κοινωνικά πρότυπα που θέλει να δημιουργήσει το σύστημα για τους νέους, προωθώντας τις ρηχές απολαύσεις, τον καταναλωτισμό¹⁷³³ και την μηχανοποίηση της ζωής¹⁷³⁴. Το περιοδικό αναφέρεται όπως φαίνεται στο αμερικανικό πρότυπο¹⁷³⁵ με όλα τα χαρακτηριστικά που του προσδίδονται τη συγκεκριμένη περίοδο: μαζική παραγωγή, βιομηχανική βαρβαρότητα,

¹⁷³² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 61, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Ιανουάριος 1960 (Θέμος Κορνάρος, «Μια φωνή», στήλη: Πράγματα, σ. 1). Το σχόλιο αυτό γράφεται στον απόηχο της υπόθεσης Μέρτεν, που είχε προκαλέσει εξαιρετικά έντονες αντιδράσεις στον ελληνικό αλλά και διεθνή τύπο. Η *Αυγή* που είχε καταγγείλει μαχητικά την υπόθεση, είχε συνοψίσει την έκβασή της με το εξής σχόλιο: «λήθη στους χιτλερικούς σφαγείς των ελλήνων, διωγμός της εθνικής αντιστάσεως, προσπάθεια αναμοχλεύσεως του παρελθόντος και αναρρίπτεως των εμφυλίων παθών στην Ελλάδα». Βλ. *Αυγή*, 14/8/1959.

¹⁷³³ Ο τρόπος που εξελίχθηκε μάλιστα μεταπολεμικά το φαινόμενο της μαζικής κατανάλωσης στην Ελλάδα δημιούργησε το παράδοξο η κατά κεφαλήν ιδιωτική κατανάλωση να αυξάνεται ταχύτερα απ' ό,τι στις αναπτυσσόμενες χώρες, φαινόμενο που, κατά μία προσέγγιση, αποδίδεται στην σχέση που απέκτησαν τα νέα μικροαστικά στρώματα με το δημόσιο τομέα και τις τράπεζες και στην εισροή συναλλάγματος από τη μετανάστευση και τη ναυτιλία που ενίσχυσε εισοδηματικά την εργατική και την αγροτική τάξη. Βλ. Μαρία Καραμεσίνη, «Αυταρχικό μεταπολεμικό κράτος και ιδιαιτερότητες εφαρμογής του κεϋνσιανισμού. Μακροοικονομική επέκταση χωρίς κοινωνικό συμβόλαιο», στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, ό.π., σ. 144. Η «εκτόξευση» της ιδιωτικής κατανάλωσης αποτυπώνεται στους αριθμούς: από 69,7 δισ. δραχμές το 1950 η εγχώρια ιδιωτική κατανάλωση έφθασε τα 170,3 δισ. δραχμές το 1967, σημειώνοντας μέση ετήσια αύξηση 8,5%. Βλ. Κώστας Βελέντζας, Γιάννης Καραγιάννης, Μιχάλης Χατζηπροκοπίου, «Η κατανάλωση τροφίμων στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1950-1967», στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, ό.π., σ. 198.

¹⁷³⁴ Κατά την περίοδο αυτή πράγματι «η Ελλάδα αποκτούσε όλο και περισσότερο όψεις “κοινωνίας της ευημερίας”: Η ιδιωτική κατανάλωση, ο αγώνας απόκτησης των νέων διαρκών καταναλωτικών αγαθών από τα νοικοκυριά υπήρξε η κινητήριος δύναμη, ενώ αντίθετα οι κοινωνικές υπηρεσίες και οι υποδομές ενός σύγχρονου κράτους πρόνοιας έμεναν πίσω». Βλ. Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, ό.π., σ. 125.

¹⁷³⁵ Για την κριτική στις επιπτώσεις του αμερικανικού προτύπου (μουσική, ενδυματολογικές επιλογές, καλλιτεχνικές κατευθύνσεις κ.ά.) και τις αλλοιώσεις που προκαλεί σε πνευματικό και πολιτισμικό επίπεδο βλ. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο ελληνικός αντιαμερικανισμός (1947-1989)*, ό.π., σ. 370.

επιπολαιότητα κ.ο.κ.¹⁷³⁶. Η *Επιθεώρηση Τέχνης* στιγματίζει γενικά με τη στάση της όλα όσα προβάλλονται ως ευδαιμονία, αλλά στην πραγματικότητα δημιουργούν τις τάσεις φυγής και αυξάνουν τον αριθμό των αυτοκτονιών ανάμεσα στους νέους¹⁷³⁷. Το ελπιδοφόρο σε αυτή την κατάσταση είναι, με βάση την *Επιθεώρηση Τέχνης*, ότι υπάρχουν νέοι που καταφέρνουν να ξεφύγουν από τις παγίδες που έχει δημιουργήσει γι' αυτούς το σύστημα και να διεκδικήσουν ένα καλύτερο αύριο. Το περιοδικό αναγνωρίζει στο σημείο αυτό ότι η θεωρία της άκριτης αμερικανοποίησης όλων των πτυχών του ελληνικού, όπως και του ευρωπαϊκού γενικότερα, βίου δε μπορεί να ισχύει σε απόλυτο βαθμό¹⁷³⁸. Όπως εξάλλου, υποστήριξε και παραπάνω, η μερίδα των νέων που είχαν αποκτήσει συναίσθηση των πραγματικών κοινωνικοπολιτικών προβλημάτων της περιόδου αυξανόταν ολοένα και περισσότερο και ενδυνάμωνε το ευρύτερο κίνημα για την αλλαγή.

Παρατηρείται ότι στη συνολική αρθρογραφία σε σχέση με την κοινωνική συμπεριφορά των νέων, η *Επιθεώρηση Τέχνης* και η *Νέα Εστία* καταλήγουν, μέσα από εντελώς διαφορετική οπτική, σε κάποια κοινά συμπεράσματα. Για παράδειγμα και τα δύο περιοδικά μιλούν για την απόγνωση των νέων, ωστόσο η *Επιθεώρηση Τέχνης* την υποστηρίζει, ενώ η *Νέα Εστία* τη θεωρεί απόρροια της πλεονεξίας των νέων που πλέον «έχουν τα πάντα» και εντούτοις θέλουν περισσότερα. Επίσης και τα δύο περιοδικά κατακρίνουν τα λαθεμένα πρότυπα και τις καταναλωτικές τάσεις των νέων, ωστόσο η *Νέα Εστία* τα συνδέει με την απόρριψη της ηθικής και της παράδοσης, ενώ η *Επιθεώρηση Τέχνης* με τον καπιταλιστικό τρόπο ζωής και την αμερικανοποίηση. Στη μέση αυτών των

¹⁷³⁶ Θεωρητικοί όπως ο Raymond Aron περιέγραψαν το μίσος των ξένων για την Αμερική που αποτυπώνεται σε εκφράσεις όπως ότι οι ΗΠΑ προσφέρουν «πνευματική ζωοτροφή στις αμερικανικές μάζες, από σκανδαλοθηρικά περιοδικά μέχρι εύπεπτα βιβλία». Για περισσότερα βλ. Jessica C.E. Gienow-Hecht «How Good Are We? Culture and the Cold War» στο Giles Scott-Smith, Hans Krabbendam(επιμ.), *The Cultural Cold War in Western Europe 1945–1960*, ό.π., σ. 226.

¹⁷³⁷ Ένας από τους μηχανισμούς προώθησης αυτής της αντίληψης υπήρξε και η διαφήμιση: «Επειδή η διαφήμιση τονίζει την ιδιωτική συσσώρευση αγαθών και σχεδόν ηδονιστικούς τρόπους ζωής, ενθαρρύνει τους ανθρώπους να σκέφτονται με όρους φυγής από τον πραγματικό κόσμο [...] η ουτοπική εικονοποιία των διαφημίσεων ενθαρρύνει την παθητικότητα και εμποδίζει τους ανθρώπους να αντιληφθούν το βαθμό στον οποίο ελέγχονται από τον καταναλωτισμό, όπως και ότι τους καθιστά ανίκανους να καθορίσουν τους όρους της ύπαρξής τους». Βλ. Gillian Dyer, *Η διαφήμιση ως επικοινωνία*, ό.π., σ. 84.

¹⁷³⁸ Σύμφωνα με τη Ζηνοβία Λιαλιούτη ο τρόπος που αφομοιώθηκαν σε ευρωπαϊκό επίπεδο στοιχεία του αμερικανικού οικονομικού, κοινωνικού και πολιτισμικού μοντέλου ήταν «το αποτέλεσμα μιας σύνθετης διαδικασίας διαπραγμάτευσης, προσαρμογής και υβριδοποίησης». Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο ελληνικός αντιαμερικανισμός (1947-1989)*, ό.π., σ. 94.

θέσεων βρίσκονται οι *Εποχές*, που αναγνωρίζουν τις αλλαγές αυτές που συντελέστηκαν μεταπολεμικά όσο και τον προβληματισμό που δημιούργησαν, ωστόσο αναφέρουν ότι πρέπει να εξεταστούν με νηφαλιότητα και χωρίς δαιμονοποιήσεις μέσα στο πλαίσιο της διαδικασίας προόδου και κοινωνικής αλλαγής. Οι παραπάνω διαφοροποιήσεις όσο και οι ομοιότητες εξηγούνται από το γεγονός ότι μόνο η *Επιθεώρηση Τέχνης* αναγνωρίζει ρητά και σταθερά τη σύνδεση της κοινωνικής συμπεριφοράς των ανθρώπων με το πολιτικό πρόβλημα, ενώ οι *Εποχές* και πολύ περισσότερο η *Νέα Εστία* τα αντιμετωπίζουν κατά βάση ως δύο αποκομμένα μεταξύ τους ζητήματα.

14.2 Η τεχνική πρόοδος και οι επιπτώσεις της στις σύγχρονες κοινωνίες

Η *Επιθεώρηση Τέχνης* παρακολουθεί τον τρόπο που έχουν επιδράσει οι τεχνολογικές εξελίξεις στη δημιουργία των σύγχρονων κοινωνικοοικονομικών συστημάτων αλλά και στην ψυχρόσυνθεση του ανθρώπου και διαπιστώνει ότι υπάρχει ένας συνδετικός ιστός ανάμεσα στις παραπάνω διαδικασίες. Οι κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις, ωστόσο, και η εξέλιξη τους δεν αποτελεί ακριβή αποτύπωση της εξέλιξης της ψυχικής κατασκευής του ανθρώπου, διευκρινίζει το περιοδικό, προσθέτοντας ότι κάτι τέτοιο θα αποτελούσε «απαράδεκτη απλοποίηση». Ακόμη όμως πιο ανακριβής και ίσως επικίνδυνη θα ήταν η άποψη ότι ο τρόπος που εξελίσσονται οι ψυχικές διαδικασίες είναι απολύτως διαχωρισμένος από την «υλική βάση» της ζωής του ανθρώπου¹⁷³⁹.

Σύμφωνα με το περιοδικό, όσο τα τεχνικά μέσα ευνοούν την προώθηση του ορθολογισμού στις διάφορες πτυχές της ανθρώπινης ζωής έχοντας ως μόνο στόχο την

¹⁷³⁹ Στο πλαίσιο των «νεοαριστερών» απόψεων που άρχισαν να αναδύονται τη δεκαετία του 1960 υποστηρίχθηκε ότι η επιστημονική επανάσταση, η τεχνολογία και η ευημερία ευθύνονται σε μεγάλο βαθμό για τη δημιουργία του «μονοδιάστατου ανθρώπου», που δίνει αποκλειστικά έμφαση στις καταναλωτικές του ανάγκες, χάνοντας την πνευματικότητά του, που είναι απαραίτητη προϋπόθεση της κοινωνικής αλλαγής. Απόψεις όπως αυτές διατυπώνει π.χ. ο Χ. Μαρκούζε, που θεωρεί ότι ο «μονοδιάστατος άνθρωπος» υπάρχει και στην εργατική τάξη, η οποία επίσης έγινε θύμα του καταναλωτισμού και ενσωματώθηκε στο καπιταλιστικό σύστημα. Βλ. Φάνης Παρής, «Μάης του 1968 στη Γαλλία. Το πολιτικο-οικονομικό υπόβαθρο του», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, Μάιος Ιούνιος 2008, τ. 3.

μεγιστοποίηση του κέρδους, τόσο ο άνθρωπος χάνει το αίσθημα της χαράς της δημιουργίας αλλά και το «ενδιαφέρον για το τελικό προϊόν της εργασίας του»¹⁷⁴⁰.

Η παγίδα του συστήματος, όπως σημειώνει η *Επιθεώρηση Τέχνης*, έγκειται στην εξής αντίφαση: από τη μία ολοένα αυξάνονται οι προϋποθέσεις και οι «αντικειμενικές δυνατότητες» που υπό κανονικές συνθήκες επιτρέπουν στον άνθρωπο να καταργήσει την εκμετάλλευση και την ένδεια μέσα στην κοινωνία κι από την άλλη η «μιζέρια της καπιταλιστικής ζωής»¹⁷⁴¹ γίνεται ολοένα πιο επίμονη στην προσπάθεια της να επικαλύψει την ελευθερία που κανονικά επιτρέπει η ανάπτυξη των παραγωγικών μέσων. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, οι καπιταλιστικοί θεσμοί ανακαλύπτουν νέους τρόπους και μηχανισμούς επικράτησης, θέλοντας να επιβάλουν στον ανθρώπινο ψυχισμό το στοιχείο της προσαρμογής, της παθητικότητας και της αδυναμίας αντίδρασης. Και όσο προσπαθούν να το επιτύχουν κάτι τέτοιο, ο τρόπος που ενεργούν γίνεται «πιο εκλεπτυσμένος, καταπιεστικός, διαβρωτικός και ανυπόφορος».

Από την άλλη, όσο και αν η ανθρωπότητα κάνει λάθος διαχείριση των νέων δυνατοτήτων που έχει στα χέρια της, το περιοδικό αναγνωρίζει ότι η εξέλιξη ούτε μπορεί ούτε πρέπει να σταματήσει. Το κατεξοχήν παράδειγμα, στο πλαίσιο μιας τέτοιας συζήτησης, είναι το «ταξίδι» του Γιούρι Αλεξέγιεβιτς Γκαγκάριν στο διάστημα. Στις 12 Απριλίου 1961 η ανθρωπότητα αντιμετωπίζει με δέος την είδηση ότι ο άνθρωπος πέταξε στο διάστημα, πραγματοποιώντας κάτι που μέχρι τότε ανήκε στη σφαίρα της επιστημονικής φαντασίας¹⁷⁴². Απέναντι σε ένα τέτοιο τεχνολογικό επίτευγμα ο Τύπος, ανεξαρτήτως ιδεολογικής κατεύθυνσης, εκφράστηκε με θαυμασμό. «Προορισμός του ανθρώπου είναι να βαδίζει μπροστά», σημειώνει ενδεικτικά η *Επιθεώρηση Τέχνης*¹⁷⁴³, για την περίπτωση του πρώτου αστροναύτη, Γιούρι Γκαγκάριν, προσθέτοντας ότι ουσιαστικά

¹⁷⁴⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 100, έτος Θ', τόμος ΙΖ', Απρίλιος 1963 (Παναγιώτης Λαλιώτης, «Η ανθρώπινη προσωπικότητα στη σημερινή κοινωνία», σ. 342).

¹⁷⁴¹ Η «μιζέρια» αυτή συνδέεται κατά μία προσέγγιση με την ομοιομορφία και την αδυναμία διαφοροποίησης σε όλα τα επίπεδα(οικιστικό, διατροφής, ψυχαγωγίας κατανάλωσης κ.ο.κ) που έφεραν μαζί τους τα νέα καταναλωτικά πρότυπα που εισήχθησαν παγκοσμίως μεταπολεμικά. Βλ. Serge Berstein-Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, ό.π., σ. 306.

¹⁷⁴² Ο Σπύρος Λιναρδάτος χαρακτηρίζει τον Απρίλη του 1961 ένα από τους πιο «συγκλονιστικούς» μήνες της μεταπολεμικής ιστορίας, εστιάζοντας κυρίως στην περίπτωση του Γκαγκάριν. Βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ':1961-1964, ό.π., σ. 9.

¹⁷⁴³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 76, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Απρίλιος 1961 («Η κατάκτηση του διαστήματος και η ομοφυγία του πνευματικού μας κόσμου», σ. 349).

συμβολίζει τη μετάβαση του ανθρώπου «από την προϊστορία στην ιστορία του». Ως εκ τούτου, τόσο η διεθνής όσο και η ελληνική διανόηση μίλησαν για μέγα κατόρθωμα και προσανατολίστηκαν στα μυστικά του διαστήματος τα οποία συνιστούν το μέλλον του ανθρώπου. Είναι αξιοσημείωτο ότι, παρότι η «κούρσα του διαστήματος» είχε αποδειχθεί βασικό πεδίο γοήτρου και άντλησης ωφελημάτων, στο πλαίσιο της λογικής του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου¹⁷⁴⁴, η συναίνεση για την αξία της σημασίας των πτήσεων στο διάστημα είχε επεκταθεί ακόμη και σε επίπεδο πολιτικής ηγεσίας ΗΠΑ και ΕΣΣΔ¹⁷⁴⁵.

Σε άλλο άρθρο, η *Επιθεώρηση Τέχνης* αναφέρεται συνολικά στον τρόπο που επέδρασαν οι τεχνολογικές εξελίξεις στην ανθρωπότητα από τον 19^ο αιώνα. Από τη στιγμή που το ένα επίτευγμα διαδεχόταν το άλλο, με τον σιδηρόδρομο, το ατμόπλοιο κ.ο.κ., η υφήλιος άρχισε να θεωρεί ότι όλα τα δεδομένα οδηγούν στην «εποχή της Αφθονίας, της Λογικής και της Ειρήνης». Ωστόσο, όσο η τεχνολογία προόδευε και η κοινωνία είχε στη διάθεσή της όλο και περισσότερα μέσα για να βελτιώσει τη ζωή των ανθρώπων, τόσο η κακή χρήση των νέων ανακαλύψεων και επιτευγμάτων άρχιζε να οδηγεί σε επικίνδυνους δρόμους. Έτσι ο νέος αιώνας μαζί με όλα τα νέα εφόδια έφερε στους ανθρώπους και την «πύρινη κόλαση» με τη ραδιενέργεια.

Μέσα σε μια τέτοια εποχή, «αδύνατη» και «ξεπερασμένη», το άτομο απομονώθηκε από την ολότητα, έχασε το βηματισμό του και όλη αυτή η κατάσταση αποτυπώθηκε στην απαισιοδοξία που έγινε βασικό χαρακτηριστικό της μεταπολεμικής περιόδου. Το περιοδικό περιγράφει τα αδιέξοδα και τις αντιφάσεις της σύγχρονης εποχής με την εξής

¹⁷⁴⁴ Για παράδειγμα η εκτόξευση του Δορυφόρου Σπούτνικ από την ΕΣΣΔ το 1957 είχε καταγραφεί στις έρευνες της USIA ως «στοιχείο ενίσχυσης της θετικής πρόσληψης της ΕΣΣΔ». Με βάση τη λογική του «μηδενικού αθροίσματος» αυτή η θετική εξέλιξη (όπως και κάθε άλλη) για την ΕΣΣΔ, επέφερε πλήγμα στην εικόνα υπεροχής των ΗΠΑ έναντι της ΕΣΣΔ σε στρατιωτικό, οικονομικό και τεχνολογικό επίπεδο. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο «άλλος» ψυχρός πόλεμος, Η αμερικανική πολιτιστική διπλωματία στην Ελλάδα, 1953-1973*, ό.π., σελ. 97. Ενδεικτικό είναι ότι η *Αυγή* είχε χαρακτηρίσει το κατόρθωμα του Γιούρι Γκαγκάριν το 1961 ως «θρίαμβο του σοσιαλισμού». Βλ. *Η Αυγή*, 13/4/1961 («Θαύμα του αιώνας μας το σοβιετικό κατόρθωμα, Ο άνθρωπος παρεβίασε τις πύλες του σύμπαντος»).

¹⁷⁴⁵ Ενδεικτικά για τον Γκαγκάριν η εφημερίδα *Ελευθερία* αναφέρει: «Παγκόσμιος συγκίνησης-Συγχαρητήρια του προέδρου Κέννεντυ» και «το μεγαλύτερο επιστημονικό επίτευγμα εις την ιστορίαν της ανθρωπότητος- κατά τον αμερικανόν κ. Λόβελ, διευθυντήν του Αστεροσκοπείου Τζόντρελ Μπανκ-συνετελέσθη». Βλ. *Ελευθερία*, 13/4/1961.

φράση: «Ιδού ο σύγχρονος άνθρωπος πάνω στη γη της αφθονίας και της ένδειας, της αλόγιστης φθοράς και της ανεξάντλητης δημιουργικότητας»¹⁷⁴⁶.

Στο πλαίσιο αυτής της πραγματικότητας που έχει δημιουργηθεί, ένα κομμάτι της οικουμένης ασφυκτιά μέσα στα δεσμά του. Πρόκειται για εκατομμύρια ανθρώπους τα βήματα των οποίων «βροντοκοπούν στα σταυροδρόμια της ελευθερίας». Είναι άνθρωποι οι οποίοι βιώνουν την ανέχεια και την αθλιότητα, «πληρώνοντας» για τις επιλογές όσων κινούν τα νήματα παγκοσμίως. Οι «σεληνιαζόμενοι του πολέμου», όπως τους αποκαλεί το περιοδικό, δημιουργούν συνθήκες που κάνουν αδύνατη τη συνύπαρξη των εθνών, τοποθετώντας ανάμεσα στα κράτη «συρματοπλέγματα και τηλεβόλα», που είναι τόσο γελοία όσο και απάνθρωπα. Κατ' αυτό τον τρόπο η απειλή του πολέμου είναι διαρκώς ορατή. Από την άλλη, σύμφωνα με την *Επιθεώρηση Τέχνης*, όσο υπάρχουν άνθρωποι που θέλουν να ανατρέψουν αυτή την κατάσταση και όσο οι αντικειμενικές δυνατότητες που έχει πλέον η ανθρωπότητα στα χέρια της αυξάνουν, τόσο αναθερμαίνεται η ελπίδα ότι τελικά θα συντελεστεί η «κάθαρση της σημερινής τραγωδίας». Βασική προϋπόθεση αυτού είναι να κατανοήσουν οι άνθρωποι τη δύναμη της συλλογικής δράσης και να οργανώσουν από κοινού τον βηματισμό τους προς το μέλλον.

Το ίδιο πνεύμα διαπνέει πολλά ακόμη άρθρα του περιοδικού, όπως εκείνο που ξεκινάει από την ανάλυση του βιβλίου του J. Bernal *Ένας κόσμος δίχως πόλεμο*¹⁷⁴⁷. Η βασική διαπίστωση για μία ακόμη φορά είναι ότι η επιστήμη έχει τόσο τις φωτεινές όσο και τις σκοτεινές πλευρές της γι' αυτό και διαδραματίζει ένα διττό ρόλο για την ανθρωπότητα. Αφενός δημιουργεί κινδύνους και απειλές, από την άλλη όμως, αν αξιοποιηθούν σωστά οι δυνατότητες της, μπορεί ακόμη και να «εξοπλίζει ηθικά» τον κόσμο.

Ο κυρίαρχος παράγοντας που πρέπει να αξιολογηθεί στην παρούσα φάση είναι, σύμφωνα με το περιοδικό, το γεγονός ότι η κοινωνία βρίσκεται εν μέσω μιας «δύσκολης μα απαραίτητης μετάβασης». Τα προβλήματα που έχει να αντιμετωπίσει η ανθρωπότητα

¹⁷⁴⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 86, έτος Η', τόμος ΙΕ', Φεβρουάριος 1962 («Στο κατώφλι της νέας εποχής», σ. 147).

¹⁷⁴⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 67-68, έτος ΣΤ', τόμος ΙΒ', Ιούλιος-Αύγουστος 1960 («Λόγοι κι αντίλογοι», στήλη: Από μήνα σε μήνα, σ. 62).

είναι πολλά και πολυδιάστατα. Η ιστορική αλλαγή που συντελείται, καθώς ο Bernal εκτιμά ότι βρισκόμαστε εν μέσω μιας περιόδου που μπορεί να χαρακτηριστεί τομή στην ιστορία, έχει την αποτύπωση της σε μια σειρά από προβλήματα, πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής υφής που ζητούν άμεσα επίλυση.

Το περιοδικό αναφέρεται στον πρόλογο που έγραψε για την ελληνική έκδοση ο Bernal, στον οποίο εστιάζει στην περίπτωση της Ελλάδας, διευκρινίζοντας ότι ο ελληνικός λαός δικαιούται να αξιοποιήσει κάθε πλεονέκτημα που μπορούν να του παρέχουν τα τεχνικά μέσα. Οι πρόγονοι των Ελλήνων, όπως επισημαίνει, ήταν οι πρώτοι που έδωσαν την επιστήμη στον κόσμο και τώρα ο κόσμος πρέπει να τους το ανταποδώσει. Για να ωφεληθεί, όμως, ο ελληνικός λαός από τις θετικές όψεις της επιστήμης, θα πρέπει παράλληλα όλα τα στοιχεία σκοταδισμού, φίμωσης της πνευματικής ζωής, αστυνομοκρατίας και φιλυποψίας να εκλείψουν και να γίνει η Ελλάδα μία χώρα δεκτική στην πρόοδο, στην αλλαγή και στην ελευθερία του πνεύματος.

Μέχρι στιγμής, ωστόσο, σύμφωνα με την *Επιθεώρηση Τέχνης*, ο τρόπος που εφαρμόζεται κάθε νέα ανακάλυψη ή τεχνολογία στην ελληνική κοινωνία, δεν επιτρέπει στον ελληνικό λαό να αξιοποιήσει πλήρως τα πιθανά πλεονεκτήματά της. Για παράδειγμα, αναφέρει το περιοδικό, στα μέσα του 1963, το ελληνικό κράτος αποφάσισε οριστικά να ιδρύσει τηλεοπτικούς σταθμούς στη χώρα¹⁷⁴⁸. Παρότι η τηλεόραση είναι ένα νέο, πολλά υποσχόμενο μέσο που δίνει αρκετές δυνατότητες ενημέρωσης και ψυχαγωγίας, αν το πρόγραμμά του δημιουργηθεί στα πρότυπα των ραδιοφωνικών προγραμμάτων της χώρας, επισημαίνει το περιοδικό, τότε η όλη λειτουργία του θα είναι σε λάθος κατεύθυνση¹⁷⁴⁹. Κι αυτό επειδή το ελληνικό ραδιόφωνο μέχρι στιγμής δεν έχει ούτε στο ελάχιστο συμβάλει στην καλλιέργεια του ελληνικού λαού, αλλά αντιθέτως το πρόγραμμα και το ύφος του καθορίζεται από παράγοντες που έχουν να κάνουν με την «κομματική ψηφοθηρία». Ο

¹⁷⁴⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 100, έτος Θ', τόμος ΙΖ', Απρίλιος 1963 (Μήτσος Λυγίζος, «Μερικά για την ελληνική τηλεόραση», σ. 351).

¹⁷⁴⁹ Η ελληνική τηλεόραση είχε αρχίσει να εκπέμπει πειραματικά από το 1960, ωστόσο το 1966 άρχισε να εκπέμπει τακτικά από τον δημόσιο ραδιοτηλεοπτικό φορέα, διακόπτοντας την εξελικτική πορεία του ραδιοφώνου: «Το κοινό, ανέκαθεν φιλοθέαμον, εντυπωσιασμένο με τα “κατ’ όψιν” του μαγικού κουτιού, απέσυρε αμέσως το ενδιαφέρον του από το δέκτη των ήχων, διαθέτοντας τις ώρες του, που μεταφέρθηκε από την κινηματογραφική αίθουσα στο ενδιαίτημα του καθενός». Βλ. Γιώργος Ν. Κάρτερ, «Μορφές του ελληνικού ραδιοφώνου (1949-1967)», στο *1949-1967, Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π., σ. 143.

κρατικός παρεμβατισμός υπήρξε πάντα «αποπνικτικός», συμπληρώνει η *Επιθεώρηση Τέχνης*, και η ανεξαρτησία, με ελάχιστες εξαιρέσεις, λέξη άγνωστη για το ελληνικό ραδιόφωνο.

Το ζήτημα αυτό έρχεται να προστεθεί στο πρόβλημα που έχει να κάνει με την ίδια τη φύση της τηλεόρασης, ότι δηλαδή κρατάει τον θεατή σε παθητική στάση¹⁷⁵⁰. Σύμφωνα με το περιοδικό, η τηλεόραση, όπως και το ραδιόφωνο αλλά και ο κινηματογράφος, είναι «μηχανισμοί επιβολής» που δεσμεύουν την φαντασία, σε αντίθεση με το θέατρο, όπου ο θεατής «γίνεται ένα σώμα με την παράσταση» ή το βιβλίο όπου η φαντασία αφήνεται ελεύθερη. Το γεγονός ότι η φωτογραφία περιορίζει το θεατή δεν αναιρεί κάποια σημαντικά επιτεύγματα της τηλεόρασης, όπως εξάλλου και του κινηματογράφου. Όμως για να φτάσουμε σε αυτά τα επιτεύγματα, πρέπει να εξαλειφθεί η κομματική ψηφοθηρία και να υπάρξει μέριμνα για τη δημιουργία προγραμμάτων τέχνης στην τηλεόραση. Προς το παρόν κάτι τέτοιο εκλείπει από τη νοοτροπία των αρμοδίων και ως εκ τούτου οι συνθήκες δεν είναι κατάλληλες για να ξεκινήσει τα βήματα της η ελληνική τηλεόραση, καταλήγει η *Επιθεώρηση Τέχνης*.

Αντίστοιχα είναι τα σχόλια για τον τρόπο που ενσωματώνει η ελληνική κοινωνία τις εξελίξεις και τα τεχνολογικά επιτεύγματα στην αρχιτεκτονική, την πολεοδομία, τον τουρισμό κ.ο.κ. Ενώ υποτίθεται ότι οι εξελίξεις ευνοούν την δημιουργία μοντέρνων, «ευρωπαϊκών κοινωνιών», στην Ελλάδα η υιοθέτηση νέων τάσεων με λαθεμένο τρόπο καταλήγει σε εκτρωματικά αποτελέσματα, όσον αφορά στη δόμηση των πόλεων, τα

¹⁷⁵⁰ Η συγκεκριμένη αντίληψή ενισχύθηκε από την αρχή της παρουσίας της τηλεόρασης, μεταξύ άλλων επειδή η ποιότητα των προγραμμάτων της τηλεόρασης καθορίστηκε από την επιθυμία προσέλκυσης της διαφήμισης. Ευνοήθηκε δηλαδή παγκοσμίως η εμπορική τηλεόραση και παρήχθησαν περισσότερα προγράμματα που μπορούσαν να κερδίσουν το «μαζικό ακροατήριο», άρα περισσότερους καταναλωτές, σε σχέση με τα περισσότερο εξειδικευμένα ή «δύσκολα» προγράμματα. Βλ. Gillian Dyer, *Η διαφήμιση ως επικοινωνία*, ό.π., σ. 68.

κτήρια¹⁷⁵¹, την εικόνα της ελληνικής επαρχίας κ.ο.κ.¹⁷⁵² Η ρίζα του κακού παραμένει πάντα, όπως εκτιμά η *Επιθεώρηση Τέχνης*, η «μόνιμη οικονομική καχεξία και η αδιαφορία του επίσημου κράτους»¹⁷⁵³.

14.3 Η μετεξέλιξη της συζήτησης για το γλωσσικό ζήτημα

Και στην *Επιθεώρηση Τέχνης* κεντρικό θέμα σε άρθρα που αφορούν στην κοινωνία, την παιδεία, και την πνευματική ζωή του τόπου κατέχει η δημοτική γλώσσα και η σύγκρουση των υποστηρικτών της με τους οπαδούς της καθαρεύουσας. Όπως επαναλαμβάνεται στα σχετικά άρθρα η πλήρης επικράτηση της δημοτικής γλώσσας είναι αναγκαία συνθήκη, αν και όχι επαρκής για να αποκτήσει το έθνος την παιδεία που θα το κάνει να προοδεύσει. Η *Επιθεώρηση Τέχνης* εξηγεί από τη δική της πλευρά γιατί η δημοτική είναι απαραίτητο όργανο για την πρόοδο του τόπου. Υπέρ της δημοτικής τάσσονται, όπως παρακολουθήσαμε και τα άλλα περιοδικά της μελέτης, ωστόσο η επιχειρηματολογία παρουσιάζει διαφοροποιήσεις. Η «άτυπη» συζήτηση που αναπτύσσεται ανάμεσα στα περιοδικά για το θέμα αντλεί στοιχεία από τη διαμάχη μερίδας των συντηρητικών λογίων και αριστερών διανοουμένων για τη διεκδίκηση του δημοτικισμού που είχε ξεκινήσει από τη δεκαετία του 1930¹⁷⁵⁴.

¹⁷⁵¹ Η Ελλάδα, όπως προκύπτει από την ανάλυση των Serge Berstein-Pierre Milza, δεν είναι η μόνη ευρωπαϊκή χώρα που παρουσιάζει τέτοια πολεοδομικά «ατοπήματα», αφού την ίδια περίοδο παρατηρεί κανείς την εξής εικόνα σε πολλά κράτη της δυτικής Ευρώπης: «Τυποποιημένα κτήρια, άψυχες “πόλεις-υπνωτήρια” χωρίς συνοχή με τους τόπους εργασίας και αναψυχής, “ανακαινισμένες” ζώνες που οικοδομήθηκαν για λόγους κερδοσκοπίας στη θέση παραδοσιακών συνοικιών λιγότερο ξένων στο περιβάλλον του πολίτη, ατέρμονες εκτάσεις προαστιακών κατοικιών κ.λ.π.» Βλ. Serge Berstein-Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, ό.π., σ. 319.

¹⁷⁵² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 65-66, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Μάιος-Ιούνιος 1961 («Λόγοι και αντίλογοι», στήλη: Από μήνα σε μήνα, σ. 321).

¹⁷⁵³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 79, έτος Ζ', τόμος ΙΔ', Ιούλιος 1961 («Οι επαρχίες», σ. 101).

¹⁷⁵⁴ Για παράδειγμα ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος κατηγορεί τους μαρξιστές ότι διέπονται από ορθολογιστικές αρχές που δεν έχουν συνάφεια με το πνεύμα του δημοτικισμού το οποίο σχετίζεται με την ιστορική συνέχεια του έθνους. Επίσης ο Σπ. Μελάς μιλάει για τον δημοτικισμό ως τη «μόνη αληθινή επανάσταση» κι εκφράζει την ελπίδα να σωθεί από την «αρπαγή» του μαρξισμού. Γενικότερα η αστική πλευρά τόνιζε την εθνική σημασία του δημοτικισμού, αντιδιαστέλλοντάς τη με την κοινωνική σημασία του για την οποία μιλούσαν οι μαρξιστές. Βλ. Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 26-27.

Ειδικότερα η *Επιθεώρηση Τέχνης* εστιάζει στα κείμενα της κυρίως στην «εκπαιδευτική εφαρμογή» του δημοτικισμού, ενώ τη δεκαετία του 1960 αρχίζει να αναφέρεται στη δημοτική ως «κοινή γλώσσα». Επίσης, το περιοδικό, από τη μία δείχνει να θεωρεί ότι η επικράτηση της δημοτικής είναι κάτι δεδομένο, που μένει πλέον να διευθετηθεί θεσμικά, από την άλλη διατηρεί μαχητικό ύφος στην επιχειρηματολογία που περιστρέφεται γύρω από την επικράτηση της δημοτικής και την εντάσσει στο κοινωνικοπολιτικής αιχμής θέμα της αναμόρφωσης της παιδείας¹⁷⁵⁵.

Για την «κοινή γλώσσα» κάνει ιδιαιτέρως λόγος ο Θρασύβουλος Σταύρου σε μια σειρά από κείμενα του στην *Επιθεώρηση Τέχνης*. Στο πρώτο από αυτά, αναφερόμενος στον Μανόλη Τριανταφυλλίδη¹⁷⁵⁶-του οποίου ο ίδιος ο Σταύρου υπήρξε συνεργάτης-σημειώνει ότι «κατάφερε να τινάζει από πάνω του την ψευτιά της καθαρεύουσας» σε μία εποχή που ο αρχαϊσμός κυριαρχούσε πλήρως. Ο γράφων μιλάει με διθυραμβικά σχόλια για την προσπάθεια του Τριανταφυλλίδη να πραγματοποιήσει το όνειρο του, προωθώντας την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917 και να εκδώσει τα πρώτα σχολικά βιβλία στη δημοτική. Μια μεταρρύθμιση ωστόσο που την «γκρέμισε η αντίδραση» και διακόπηκε βίαια το 1920 μετά την πτώση της κυβέρνησης Βενιζέλου. Συνολικά τονίζει ότι η δημοτική πρέπει να γίνει το μοναδικό γλωσσικό όργανο διδασκαλίας και ολόκληρη η πνευματική ζωή του τόπου να διαποτιστεί από το πνεύμα του δημοτικισμού, ώστε να φτάσουμε στην «εθνική προκοπή»¹⁷⁵⁷.

¹⁷⁵⁵ Όπως σημειώνει ο Σπύρος Μοσχονάς η *Επιθεώρηση Τέχνης* παραθέτει απόψεις που συμπεριλαμβάνονταν μεσοπολεμικά στο «αστικό κίνημα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού», βρήκαν την αριστερή τους έκφραση στο «Σχέδιο μιας Λαϊκής Παιδείας» και συσχετίστηκαν με την αριστερή πρακτική με την Εθνοσυνέλευση των Κορυτσάδων. Ωστόσο κατά τη δεκαετία του 1960 και ιδίως μετά την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964 υπάρχει μια συσχετιζόμενη με τις πολιτικές εξελίξεις «ανασημασιοδότηση» που αποτυπώνεται στη χρήση του όρου «νεοελληνική κοινή». Ο ίδιος αναφέρει για την τελευταία: «[...]αποτελεί μόρφωμα γραμματικό και συμβολικό που περιλαμβάνει έστω και στο περιθώριο του, την καθαρεύουσα· η αντίθεση καθαρεύουσας-δημοτικής μετατίθεται από το πεδίο της γλώσσας στον κοινωνικό και πολιτικό χώρο της διδασκαλίας της, στην παιδεία». Βλ. Σπύρος Μοσχονάς, «Γλωσσικό ζήτημα και γλωσσικά ζητήματα στην *Επιθεώρηση Τέχνης*», στο *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 70-71.

¹⁷⁵⁶ Αντίστοιχες αναφορές στον Μανόλη Τριανταφυλλίδη ως κομβικό πρόσωπο για την επικράτηση της δημοτικής υπήρξαν σε πολλά κείμενα της περιόδου γύρω από το γλωσσικό ζήτημα. Για παράδειγμα στη διαφορετικής ιδεολογικής κατεύθυνσης *Διαγώνιο*, ο Ντίνος Χριστιανόπουλος μίλησε για την ανάγκη «να ακολουθήσουμε τη γραμματική του Μανόλη Τριανταφυλλίδη, του σπουδαιότερου δημοτικιστή μετά τον Ψυχάρη». Βλ. *Διαγώνιος*, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1965, περίοδος β', τεύχος 4 (Ντίνος Χριστιανόπουλος, «Η παρουσία του Μανόλη Τριανταφυλλίδη στην εποχή μας», σελ. 247-249).

¹⁷⁵⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 63-64, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Μάρτιος- Απρίλιος 1960 (Θρ. Σταύρου, «Ο δημοτικισμός του Τριανταφυλλίδη», σ. 179).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρατήρηση του Σταύρου ότι ο Τριανταφυλλίδης «ξέφυγε από την ψυχαική ορθοδοξία» και συνειδητοποίησε την ανάγκη να εμπλουτιστεί η γλώσσα από την «αρχαία και λόγια παράδοση». Με διαφορετικά λόγια αποδέχεται έμμεσα κάποιες παραχωρήσεις που έχει κάνει η «κοινή γλώσσα»¹⁷⁵⁸ απέναντι στην καθαρεύουσα:

«[...]αν χάθηκε η ευκαιρία να κρατήσουμε όλη τη φωνητική και μορφολογική καθαρότητα της γλώσσας του λαού, αν είμαστε υποχρεωμένοι ν' ανοίξουμε ένα ρήγμα για την εισδοχή λόγιων λέξεων όχι μόνο στο λεξιλόγιο, παρά και στους φθόγγους και στους τύπους, δε θ' αφήσουμε ωστόσο τη δημοτική να καταντήθει ξέφραγο αμπέλι»¹⁷⁵⁹.

Και στα υπόλοιπα άρθρα του για τη δημοτική, το περιοδικό ξεκινάει συνήθως από την αναδρομή στην ιστορία του γλωσσικού ζητήματος και καταλήγει στην ανάγκη καθιέρωσης της «γλώσσας του λαού». Σε κάποια από αυτά τα κείμενα, σημείο αναφοράς γίνεται ο Δημήτρης Γληνός. Ενδεικτικά είναι αποσπάσματα από κείμενα του τελευταίου:

«η αναγνώριση της δημοτικής γλώσσας, που αποτελεί το ιστορικά εξελεγμένο και δημιουργημένο ψυχικό παρόν της φυλής μας και έχει μέσα της όλα τα ζωντανά στοιχεία της επιβίωσης του παρελθόντος είναι ο πρώτος, απαραίτητος και θεμελιωδέστατος όρος για να ωφεληθούμε από το παρελθόν μας και το μεσαιωνικό και το αρχαίο, παίρνοντας απο' κει όσα σπέρματα μπορούν να γονιμοποιηθούν σήμερα και να μας βοηθήσουν ν' αναπλάσουμε το νεοελληνικό, το σημερινό, το δικό μας πολιτισμό»¹⁷⁶⁰.

¹⁷⁵⁸ Ο Σταύρου στα κείμενα του δεν αναφέρεται στον όρο «αγλωσσία» με τον οποίο περιγραφόταν η συνύπαρξη δημοτικής και καθαρεύουσας και δέσποζε στα κείμενα της πρώτης περιόδου της *Επιθεώρησης Τέχνης*. Γραμματικά και συμβολικά ο Σταύρου παρουσιάζει ως αναγκαίο κακό την «παραχώρηση κάποιας θέσης στην καθαρεύουσα», ωστόσο υποστηρίζει ότι στον τομέα της διδασκαλίας δεν υπάρχει κανένα περιθώριο για συμβιβασμό και με τον τρόπο αυτό δίνει μαχητικό χαρακτήρα στα κείμενα που αφορούν στην εκπαίδευση. Συνολικά, πάντως, τα άρθρα του Σταύρου για τη δημοτική, στα οποία προβάλλεται το μετριοπαθές πρότυπο του Τριανταφυλλίδη αντί του Ψυχάρη, δεν συμπεριλαμβάνουν συσχετισμό του δημοτικισμού με την αριστερά—εξάλλου ο ίδιος Σταύρου δεν ήταν στρατευμένος στο χώρο της αριστεράς. Βλ. Σπύρος Μοσχονάς, «Γλωσσικό ζήτημα και γλωσσικά ζητήματα στην *Επιθεώρηση Τέχνης*», στο *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 78-79.

¹⁷⁵⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 63-64, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Μάρτιος- Απρίλιος 1960 (Θρ. Σταύρου, «Ο δημοτικισμός του Τριανταφυλλίδη», σ. 179).

¹⁷⁶⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 119-120, έτος Γ', τόμος Κ', Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1964 (Κείμενα του Δημήτρη Γληνού, «Η γλώσσα και η ιστορική ενότητα του έθνους», από το Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου, σ. 434).

Ο Γληνός είχε, όπως επισημαίνει το περιοδικό, αναφερθεί και στον φόβο κάποιων ότι η δημοτική θα δημιουργούσε χάσμα εκκλησίας και έθνους, υποστηρίζοντας ότι ο δημοτικισμός δεν περιφρονεί τη θρησκεία, αλλά «χτυπάει» τη θρησκευτική υποκρισία. Ακόμη όμως κι αν υπήρχε κάποια βάση στους φόβους αυτούς, θα ήταν παράλογο μια χώρα να «αυτοκτονήσει πνευματικά» για ένα θέμα που δεν έχει καμία σχέση με την ουσία της θρησκείας.

Σ' ένα ακόμη από τα κείμενα του Δημήτρη Γληνού που δημοσιεύει η *Επιθεώρηση Τέχνης* γίνεται λόγος για τα εμπόδια που έθεσαν η εκκλησία, το πανεπιστήμιο και ο παλιός πολιτικός κόσμος στον δημοτικισμό και στην αναγέννηση της παιδείας¹⁷⁶¹. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρεται η προσπάθεια που έκαναν λογοτέχνες εκπαιδευτικοί και πολιτικοί παράγοντες στα 1910 να αναμορφώσουν την παιδεία μέσω του «Εκπαιδευτικού Ομίλου». Η προσπάθεια που διήρκεσε αρκετά χρόνια ξεκίνησε με βασικό αίτημα τη γλωσσική μεταρρύθμιση¹⁷⁶² αλλά επεκτάθηκε και σε άλλα θέματα. Ωστόσο, τόσο οι επιθέσεις που δέχθηκε ο όμιλος όσο και οι διαφορετικές τάσεις που αναπτύχθηκαν στο εσωτερικό του δημιούργησαν εμπόδια στη δράση του και την επιβίωσή του.

Σε άρθρο του Αυγούστου του 1961 η Λίζα Κόττου κάνει με τη σειρά της μια αναδρομή στην ιστορία του γλωσσικού ζητήματος, χαρακτηρίζοντας το «αχίλλειο πτέρνα» της ελληνικής παιδείας¹⁷⁶³. Σύμφωνα με την Κόττου το ουσιαστικό πρόβλημα είναι ότι η παιδεία της χώρας δε βασίστηκε ποτέ στη μητρική γλώσσα κι ως εκ τούτου υστερούσε σε σχέση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές γλώσσες. Για 80 περίπου χρόνια, όπως εξηγεί η γράφουσα, οι νέοι μάθαιναν δύο γλώσσες ταυτόχρονα, πράγμα που είχε ως συνέπεια να χάνουν χρόνο και η διαδικασία της μάθησης να γίνεται πιο δύσκολη, συχνά ακατόρθωτη. Η αλλαγή ήρθε ουσιαστικά με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση Βενιζέλου το 1917 που

¹⁷⁶¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 119-120, έτος Ι', τόμος Κ', Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1964 (Κείμενα του Δημήτρη Γληνού, «Η διακήρυξη της Διοικητικής Επιτροπής του Εκπαιδευτικού Ομίλου», σ. 478).

¹⁷⁶² Η «πρακτική δραστηριότητα» του κινήματος του δημοτικισμού, σημειώνει ο Νίκος Σβορώνος, εκδηλώνεται με τη δημιουργία της εταιρείας «Εθνική γλώσσα» το 1905, του «Εκπαιδευτικού Ομίλου» το 1910 και της Φοιτητικής Συντροφιάς που παίρνουν μέρος στην αναθεωρητική κίνηση του Βενιζέλου κι επιβάλλουν τη μεταρρύθμιση του 1917. Βλ. Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, ό.π., σ. 134.

¹⁷⁶³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 80-81, έτος Ζ', τόμος ΙΔ', Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1961 (Λίζα Κόττου, «Η αχίλλειος πτέρνα της Παιδείας μας», σ. 198).

καθιέρωνε ως βασική γλώσσα στο δημοτικό την «κοινή ομιλουμένη». Από τότε ακολούθησαν πολλές περιπέτειες και διαμάχες, ωστόσο η αντίσταση που άσκησε το κατεστημένο στην επικράτηση της δημοτικής ήταν τόσο ισχυρή, ώστε το πρόβλημα να παραμένει δεκαετίες μετά πολύ έντονο. Κατά συνέπεια, οι τελειόφοιτοι του γυμνασίου, μη έχοντας μάθει σωστά τη μητρική τους γλώσσα, «τη διαστρέφουν σιγά-σιγά με το ανακάτεμα και το μπέρδεμα της ψευτοδημοτικής και της καθαρεύουσας». Η ευθύνη για την κατάσταση αυτή, σημειώνει η Κόττου, δε βαραίνει ούτε τους μαθητές ούτε τους δασκάλους, αλλά ορισμένους ακαδημαϊκούς και πρώτιστα τους εκπροσώπους της ΕΡΕ που κατέχουν καίρια πόστα στον τομέα της παιδείας¹⁷⁶⁴.

Σε κείμενο του Μαΐου του 1963, ο Κώστας Σωτηρίου, που υπήρξε συνεργάτης του Δημήτρη Γληνού και πρωτοστάτης στις εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες της αριστερής παράταξης, αναφέρεται με τη σειρά του στο θέμα, τονίζοντας ότι «το γλωσσικό ζήτημα παρουσιάζεται έντονα μαζί με τον νεοελληνικό διαφωτισμό και μεστώνει στην αρχή του 19^{ου} αιώνα, όταν πια έχει συγκροτηθεί σε μεγάλο βαθμό και η ελληνική αστική τάξη»¹⁷⁶⁵. Έκτοτε όλες οι προοδευτικές φωνές δεν έχουν πάψει να υποστηρίζουν ότι η μόνη σωτηρία της χώρας είναι να στηριχθεί η παιδεία του τόπου στη «ζωντανή γλώσσα». Όσοι υποστηρίζουν το αντίθετο, οι υπέρμαχοι δηλαδή της καθαρεύουσας με τις διάφορες μορφές της, είναι εκείνοι που έχουν συμφέρον να κρατούν τον λαό αμόρφωτο. Πίσω, επομένως, από το αίτημα για επικράτηση της λαϊκής γλώσσας κρύβεται η ανάγκη να μορφωθεί πολύπλευρα ο ελληνικός λαός, η οποία αποτελεί βασική προϋπόθεση δημοκρατίας. Ένα κράτος που δεν μπορεί να παρέχει μόρφωση στον λαό είναι «φεουδαρχικό» και «αντιλαϊκό». Αυτό το κράτος επιζητούν όσοι υποστηρίζουν την καθαρεύουσα, ενώ γνωρίζουν ότι είναι τροχοπέδη για την εξέλιξη του έθνους.

¹⁷⁶⁴ Το γλωσσικό πρόβλημα ήταν ένα ακόμη από τα ζητήματα που προσπάθησε να αντιμετωπίσει η μεταρρύθμιση Παπανούτσου, μετά την ανάληψη της εξουσίας από την ΕΚ, από κοινού με τα υπόλοιπα προβλήματα που καταγράφει η *Επιθεώρηση Τέχνης* στα σχετικά με την παιδεία άρθρα των αρχών της δεκαετίας του 1960. Όπως αναφέρει ο Όθωνας Τσουνάκος, «η κυβέρνηση Παπανδρέου εισήγαγε νέο πνεύμα στην όλη φιλοσοφία της εκπαίδευσης και της επέτρεψε να φύγει από τα στενά όρια του σχολαστικισμού και της τυπολατρίας και να προσαρμοστεί σε σύγχρονα και πιο φιλελεύθερα δεδομένα». Ωστόσο οι πολιτικές εξελίξεις και οι αντιδράσεις των δυνάμεων της συντήρησης άφησαν τις προσπάθειες αυτές ανολοκλήρωτες. Βλ. Τσουνάκος, Όθων, «Από την άνοδο της Ένωσης Κέντρου στη Δικτατορία», 1963-1967», ό.π., σ. 212.

¹⁷⁶⁵ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 101, έτος Θ', τόμος ΙΖ', Μάιος 1963 (Κ. Σωτηρίου, «Γλώσσα και Παιδεία», σ. 388).

Στο επιχείρημα ότι η δημοτική δεν έχει τον πλούτο της καθαρεύουσας ο Σωτηρίου απαντάει ότι, αν συμβαίνει κάτι τέτοιο, είναι επειδή η καθαρεύουσα «έφραξε το δρόμο» της δημοτικής. Με δεδομένο ότι καμία γλώσσα δεν «ξεπήδησε πάνοπλη» από την πρώτη στιγμή, πρέπει σύσσωμος ο πνευματικός κόσμος να δώσει μάχη για την πλήρη επικράτηση της δημοτικής. Όταν θα συμβεί αυτό, η δημοτική γλώσσα που έχει ήδη παρεισφρήσει σε πολλά επιστημονικά πεδία θα κατακτήσει και τα υπόλοιπα και θα εμπλουτιστεί με όλους του αναγκαίους όρους, σημειώνει το περιοδικό.

Ως προς τη σχέση της δημοτικής με την αριστερά και την αντικομμουνιστική ρητορική σε σχέση με το γλωσσικό ζήτημα ¹⁷⁶⁶, ο Κ. Σωτηρίου υποστηρίζει ότι η γλώσσα δεν είναι «ταξική», αλλά «εθνική» γι' αυτό στην Ελλάδα, όπως και σε κάθε χώρα, «όλοι, από τους πιο συντηρητικούς ως του κομμουνιστές την ίδια γλώσσα μιλάνε[...]» ¹⁷⁶⁷. Αυτό δεν αναιρεί ότι ο αγώνας για την επικράτηση της δημοτικής πήρε εξαρχής «κοινωνικό και προοδευτικό περιεχόμενο» και ότι οι αριστεροί, αν θέλουν να ονομάζονται έτσι, οφείλουν να είναι δημοτικιστές.

Ο Κ. Σωτηρίου αναγνωρίζει κι εκείνος ότι είναι αναπόφευκτη κάποια προσεκτική αφομοίωση επιρροών της καθαρεύουσας, τονίζοντας ότι αυτό το αποδέχονται και οι «ορθόδοξοι δημοτικιστές», όπως ο ίδιος, παράλληλα όμως καταδικάζει ρητά τις συστηματικές «υποχωρήσεις προς την καθαρεύουσα»:

«Οι σημερινοί δημοτικιστές αναγνωρίζουν πως η καθαρεύουσα, 130 τώρα χρόνια, έχει επηρεάσει κάπως, με το σχολείο, τα δικαστήρια και τις εφημερίδες, την δημοτική γλώσσα, και στο λεξιλόγιο και στη γραμματική, αποκρούουν τις ψυχαικές υπερβολές και δέχονται με μεγάλη προσοχή μερικούς καθαρευουσιάνικους όρους και τύπους και φθόγγους, που τους ανέχεται το γλωσσικό μας αίσθημα. Δεν κάνουν όμως και δεν πρέπει να κάνουν καμιά υποχώρηση στη σύνταξη» ¹⁷⁶⁸.

¹⁷⁶⁶ Ο Δημήτρης Ραυτόπουλος αναφέρει ότι στις αρχές της δεκαετίας του 1960, όταν το κίνημα για την επικράτηση της δημοτικής είχε διογκωθεί, στην ανώτατη παιδεία συνέχιζαν να επικρατούν «η συντήρηση, ο εθνικισμός και ο καθαρευουσιανισμός» και η δημοτική να χαρακτηρίζεται από συγκεκριμένους κύκλους γλώσσα τον κομμουνιστών. Χαρακτηριστικά αναφέρεται στην άποψη του καθηγητή Σ. Κορρέ ότι «τη δημοτική την καλλιεργούν μίσθαρνα όργανα των ξένων προπαγανδιστών. Και οι άνθρωποι που την μιλούν είναι ηλίθιοι [...] τελευταίως δε μόνο οι κομμουνιστάι την ομιλούν». Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Επιθεώρηση (στρατευμένης) Τέχνης», περιοδικό *Μανδραγόρας*, ό.π., σελ. 125.

¹⁷⁶⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 101, έτος Θ', τόμος ΙΖ', Μάιος 1963 (Κ. Σωτηρίου, «Γλώσσα και Παιδεία», σ. 388).

¹⁷⁶⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 101, έτος Θ', τόμος ΙΖ', Μάιος 1963 (Κ. Σωτηρίου, «Γλώσσα και Παιδεία», σ. 388).

Τέλος, ο Σωτηρίου καταδικάζει ως «συντηρητική λύση που κάνει μεγάλο κακό», την πρόταση για επικράτηση της «νεοδημοτικής». Ο γράφων συσχετίζει την τελευταία με τη «συμβιβαστική λύση» του καθηγητή Χατζηδάκη, η οποία επί της ουσίας προτείνει τον διαχωρισμό της «γλώσσας των αιθουσών» και των μορφωμένων από τη γλώσσα του «χυδαίου, αμόρφωτου όχλου»¹⁷⁶⁹.

Ο Δήμος Μέξης παρουσιάζεται σύμφωνος ως προς τις αρνητικές επιπτώσεις της διάσπασης της γλώσσας σε «καθαρεύουσα των λογίων» και «δημοτική του λαού». Όπως προσθέτει ο ίδιος, το γλωσσικό χρήζει άμεσης αντιμετώπισης, και είναι υπεκφυγή άνθρωποι που δηλώνουν ότι συμφωνούν με την καθιέρωση της δημοτικής, να μεταθέτουν τη διευθέτηση του προβλήματος σε μεταγενέστερο χρόνο, διαιωνίζοντάς το¹⁷⁷⁰.

Κλείνουμε μ' ένα απολογιστικό άρθρο του Θρασύβουλου Σταύρου που γράφεται μετά την προσπάθεια της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης Παπανούτσου¹⁷⁷¹. Ο Σταύρου, εκφράζοντας απογοήτευση που το γλωσσικό ζήτημα δεν έχει λυθεί ακόμη οριστικά, καταφέρεται κατά της «διγλωσσίας» και του συμπλησιασμού καθαρεύουσας και δημοτικής. Χαρακτηρίζει, μάλιστα, «μολυσματική εστία» την καθαρεύουσα και «καρκινώματα» τα λόγια στοιχεία που παρεισφρέουν μέσα στη γλώσσα, ωστόσο για μία ακόμη φορά σημειώνει ότι αφού «να τα ξεφορτωθούμε δεν μπορούμε πια», τουλάχιστον ας αποδεχθούμε ότι «όσο λιγότερα είναι τόσο μικρότερο το κακό». Η πρόταση του Σταύρου σε σχέση με το σχολείο, είναι αποκλεισμός κάθε επαφής με την καθαρεύουσα στο δημοτικό, ενώ για τη μέση εκπαίδευση προτείνει «γνωριμία» με το έργο μεγάλων φυσιογνωμιών όπως ο Κάλβος και ο Παπαδιαμάντης που δε θα συνοδεύεται όμως από «οποιαδήποτε άλλη συστηματική διδασκαλία της καθαρεύουσας». Τέλος, προτείνει διδασκαλία της γραμματικής της αρχαίας γλώσσας στις δυο τελευταίες τάξεις του γυμνασίου, μέσα από κανόνες όμως που θα είναι διατυπωμένοι στη δημοτική.

¹⁷⁶⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 101, έτος Θ', τόμος ΙΖ', Μάιος 1963 (Κ. Σωτηρίου, «Γλώσσα και Παιδεία», σ. 388).

¹⁷⁷⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 111-112, έτος Ι', τόμος ΙΘ', Μάρτιος-Απρίλιος 1964 (Δήμος Μέξης, «Γλώσσα και Δίκαιο», σ. 297).

¹⁷⁷¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 130-132, έτος ΙΑ', τόμος ΚΒ', Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1965 (Θρασύβουλος Σταύρου, «Γλώσσα και Παιδεία», σ. 348).

Το γενικό συμπέρασμα εν τέλει είναι: «[...] γλωσσική λιτότητα· όχι καθαρεύουσα, μόνο δημοτική· όχι δημοτική όπως όπως, μόνο σωστή δημοτική»¹⁷⁷².

14.4 Η αριστερή προσέγγιση της «ηθικής κρίσης»

Η *Επιθεώρηση Τέχνης* εξετάζει κι αυτή με τη σειρά της το φαινόμενο «ηθική κρίση», προσπαθώντας να απαντήσει στο αν είναι υπαρκτή και σε τι συνίσταται. Η απάντηση που δίνει το περιοδικό είναι ότι η ηθική κρίση πράγματι υφίσταται και χρήζει αντιμετώπισης, πράγμα στο οποίο συμφωνούν και τα άλλα δύο περιοδικά της μελέτης, ωστόσο εντοπίζει σε διαφορετικό σημείο τις ρίζες της σε σχέση με τις *Εποχές* και τη *Νέα Εστία*. Η *Επιθεώρηση Τέχνης* σημειώνει ότι τα δυτικά πρότυπα είναι εκείνα που προκαλούν την έκπτωση των ηθών¹⁷⁷³, προσδίδοντας πολιτικοϊδεολογικό χαρακτήρα στη συζήτηση περί ηθικής κρίσης, ενώ για παράδειγμα η *Νέα Εστία* μιλά για την ηθική κρίση χρησιμοποιώντας επιχειρήματα που εντάσσονται σε έναν ευρύτερο κοινωνικό συντηρητισμό και μια φοβικότητα απέναντι στην αλλαγή.

Η *Επιθεώρηση Τέχνης* ξεκινάει από τη διαπίστωση ότι οι αξίες στις οποίες στηρίχτηκε ο δυτικός κόσμος έχουν όλες «ξεφτίσει» και αυτό έχει δημιουργήσει τη λεγόμενη ηθική κρίση που τη δεδομένη στιγμή γνωρίζει τη «δραματική κορύφωσή» της. Πέρα από το αν οι αστικές κοινωνίες είχαν δομηθεί πάνω στις αξίες που θα μπορούσαν να έχουν διασφαλίσει τη συνοχή και τη σταθερότητά τους, τα ιδανικά που είχαν επιλέξει τα καλλιεργούσαν και τα τιμούσαν για χρόνια, σε μεγαλύτερο ή σε μικρότερο βαθμό. Συνήθως σε αυτά ανήκε η θρησκευτική πίστη ή οποιοδήποτε άλλο στοιχείο «θέρμαινε» την ανθρώπινη ψυχή. Τώρα πια όμως τα συγκεκριμένα ιδανικά, σύμφωνα με την

¹⁷⁷² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 130-132, έτος ΙΑ', τόμος ΚΒ', Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1965 (Θρασύβουλος Σταύρου, «Γλώσσα και Παιδεία», σ. 348).

¹⁷⁷³ Ήταν γενικότερο χαρακτηριστικό του αριστερού λόγου της δεκαετίας του 1960 να κατηγορεί την αμερικανική επιρροή για τη διασπορά αντίθετων προς το ελληνικό ήθος συνηθειών στους νέους (σεξουαλικές κ.ά.). Βλ. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο ελληνικός αντιαμερικανισμός (1947-1989)*, ό.π., σ. 378. Στην περίπτωση της *Επιθεώρησης Τέχνης*, όπως αναφέρει η Ελισάβετ Κοτζιά, η επίκληση στην ηθική σχετιζόταν τόσο με τις στρεβλώσεις του καπιταλισμού, όσο και με τις ίδιες τις σοσιαλιστικές παραβιάσεις. Βλ. Ελισάβετ Κοτζιά, *Ιδέες και Αισθητική, Μεσοπολεμικοί και Μεταπολεμικοί Πεζογράφοι 1930-1974*, ό.π., σελ. 262-263.

Επιθεώρηση Τέχνης, δεν προκαλούν συγκίνηση, δεν έχουν «ζωντανό περιεχόμενο» και συνεχίζουν να υπάρχουν μόνο ως τυπικά σύμβολα.

Η κατάσταση αυτή βρίσκει εφαρμογή σε όλα τα πεδία. Στην τέχνη πολλοί είναι εκείνοι που αντιδρούν στον σύγχρονο παραλογισμό και τις αντιφάσεις του, καταλήγοντας σε ακατανόητα και χωρίς καμία προοπτική μονοπάτια. Αντίστοιχα στη φιλοσοφία, έχουν στοχοποιηθεί και ενοχοποιηθεί η λογική και η επιστήμη για την κατάσταση που έχει διαμορφωθεί. Η *Επιθεώρηση Τέχνης* υποστηρίζει ότι σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνος γι' αυτή την κατάσταση είναι ο καπιταλιστικός κόσμος που δεν έχει δημιουργήσει τις συνθήκες που θα επέτρεπαν την αξιοποίηση των θετικών πλευρών της επιστήμης και της τεχνικής, αλλά αντ' αυτού έχει προσφέρει έδαφος για να γιγαντωθούν οι σκοτεινές πλευρές της νέας εποχής. Οι κυβερνώντες, συνεχίζει το περιοδικό, μιλούν για κινδύνους που απειλούν την ανθρώπινη υπόσταση και ψάχνουν δικαιολογίες προκειμένου να επιβάλουν τον πόλεμο:

«Όλος αυτός ο πολύμορφος και πολύβουος θρήνος ξεπηδά μέσα στον καπιταλιστικό κόσμο που κατατρώγεται από βαθύτατη εσωτερική κρίση. Μα οι θρηνωδοί δεν επισημαίνουν όλα τα κακά[...] δε μιλούν διόλου για την καταπίεση των πολλών από τους λίγους, για την ωμή καταπάτηση των δικαιωμάτων ατόμων κι ολόκληρων λαών. Κι έπειτα [...] δεν ξεσκεπάζουν τα πραγματικά αίτια που δημιουργούν την κρίση, παρά επισημαίνουν την ανάπτυξη της τεχνικής, τον υπερπληθυσμό, τη γενίκευση της παιδείας, τον ταχύτερο ιστορικό ρυθμό[...]»¹⁷⁷⁴

Στο πλαίσιο της ίδιας επιχειρηματολογίας, το περιοδικό καταλήγει στο ότι η ηθική κρίση έχει εντελώς διαφορετικά αίτια από αυτά που επικαλείται ο καπιταλιστικός κόσμος. Οι εκπρόσωποι του καπιταλισμού προσπαθούν να δημιουργήσουν την εντύπωση ότι είναι επικίνδυνο να ξυπνούν οι μάζες, καθώς προκαλούν τριγμούς, αναταραχές και απειλούν την μειοψηφία, την κοινωνική ιεραρχία και την καθιερωμένη κατάσταση. Στην πραγματικότητα όμως είναι οι αντινομίες του ίδιου του καπιταλισμού, ο καταπιεζόμενος λαός και η συμπεριφορά της μειοψηφίας των προνομιούχων που προκαλούν την κρίση. Είναι μάλιστα πολύ πιθανό, επισημαίνεται, να απολαμβάναμε μόνο την ευεργετική πλευρά

¹⁷⁷⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 73-74, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1961 (Γιάννης Ιμβριώτης, «Η σημερινή ηθική κρίση και οι θρηνωδοί της», σ. 2).

της τεχνολογίας και να μη γνωρίζαμε τις αρνητικές ιδιότητές της αν δεν τις έβαζαν σε ισχύ οι «φιλοπόλεμοι ιμπεριαλιστικοί κύκλοι».

Στη συνέχεια αυτού του συλλογισμού, αναφέρεται ότι τα στοιχεία του καπιταλισμού που εμποδίζουν την πρόοδο της κοινωνίας είναι η τάση του να αναφέρεται στο άτομο, και όχι στο πρόσωπο, να ευνοεί ένα κλίμα ανταγωνισμού, καχυποψίας και νοσηρότητας. Για να ξεπεραστεί η ηθική κρίση πρέπει να επικρατήσει «ευνοϊκό για την προκοπή κοινωνικό κλίμα» και κάτι τέτοιο είναι απαγορευτικό σε μια καπιταλιστική κοινωνία¹⁷⁷⁵. Αντιθέτως, σε μια «σοσιαλιστική κοινωνική κατάσταση» γίνεται προσπάθεια όλοι οι άνθρωποι να αποκτήσουν τα εφόδια προκειμένου να συμβάλουν στην «υλική και πνευματική ανύψωση της ανθρωπότητας».

Εστιάζοντας στην περίπτωση της Ελλάδας, η *Επιθεώρηση Τέχνης* αναφέρεται στο γεγονός ότι το ηθικό πρόβλημα είναι αλληλένδετο με την πολιτική ανωμαλία στη χώρα. Για παράδειγμα, μετά τα γεγονότα του Ιουλίου του 1965 καταγγέλλει ότι το αυλικό πραξικόπημα, η συνταγματική εκτροπή, οι «επιθέσεις εναντίον της Δημοκρατίας και της Εθνικής Αντίστασης», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, είναι όλα ενδείξεις μιας κοινωνίας που βρίσκεται σε κατάσταση ηθικής σήψης. Αυτό ισχύει όχι μόνο για την ελληνική κοινωνία, αλλά για οποιαδήποτε χώρα όπου η εξουσία προσπαθεί να επαναφέρει συστήματα «ξεπερασμένα από την ιστορία και καταδικασμένα ανέκκλητα από τη σύγχρονη συνείδηση»¹⁷⁷⁶. Όπως επισημαίνεται, μάλιστα, οι πιο επικίνδυνες συνέπειες της πολιτικής κρίσης είναι οι ηθικές. Όταν η πολιτική εξουσία αυθαιρετεί χωρίς αναστολές, οι ηθικές αξίες εκπίπτουν, οι κανόνες ηθικής συμπεριφοράς καταργούνται και επικρατεί αυτό που το περιοδικό αποκαλεί «ηθική αποσύνθεση» και στην περίπτωση της Ελλάδας συνοδεύεται από την απειλή δικτατορίας. Αν το 1965 ήταν χρονιά ηθικού ξεπεσμού, αναφέρει η *Επιθεώρηση Τέχνης*, το 1966 πρέπει να γίνει χρονιά ηθικής εξυγίανσης με τη

¹⁷⁷⁵ Αντίστοιχα επιχειρήματα εκφράζει και το περιοδικό *Κριτική*, σημειώνοντας, για παράδειγμα, ότι «[...] η σημερινή πνευματική και ηθική κρίση θεωρείται ως «ιδεολογική» αντανάκλαση της οικονομικής και πολιτικής κρίσης του καπιταλιστικού συστήματος, συνεπώς εσωτερικό δραματικό πρόβλημα υπάρχει μόνον για όσους μένουν ιδεολογικά μέσα στα πλαίσια του. Αντίθετα, όσοι θραύουν αυτά τα πλαίσια και προσχωρούν στην ελπιδοφόρα προοπτική του σοσιαλισμού, ξαναβρίσκουν τη βεβαιότητα της Ζωής[...]». Βλ. *Κριτική*, Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1960, τ. 11-12 (Βασίλης Φράγκος, «Το πνευματικό πρόβλημα του αιώνα μας» σελ. 217).

¹⁷⁷⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 130-132, έτος ΙΑ', τόμος ΚΒ', Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1965 (Η Επιθεώρηση Τέχνης, «Χρόνος ηθικού καθαισμού», σ. 347).

βοήθεια όλων των πνευματικών ανθρώπων. Και για να γίνει κάτι τέτοιο απαραίτητη προϋπόθεση είναι ο πολιτικός και κοινωνικός καθαρισμός.

14.5 Οι κοινωνικές διαστάσεις της αποαποικιοποίησης

Η αποαποικιοποίηση, όπως παρατηρήσαμε και μέσα από άρθρα των *Εποχών* και της *Νέας Εστίας*, αξιοποιήθηκε πολιτικά και πολιτισμικά στο πλαίσιο του ψυχρού πολέμου, ενώ ο τρίτος κόσμος έγινε μήλον της έριδος μεταξύ των δύο υπερδυνάμεων¹⁷⁷⁷. Η *Επιθεώρηση Τέχνης*, συνδέοντας την αποαποικιοποίηση με την απαλλαγή από την ιμπεριαλιστική καταπίεση της Δύσης -το επιχείρημα αυτό έγινε εξάλλου σύνθημα της σοβιετικής πολιτικής στον τρίτο κόσμο¹⁷⁷⁸- αναφέρεται στην ανάγκη των χωρών να ξαναβρούν την πραγματική τους φυσιογνωμία και την «κουλτούρα» τους κατά τη μετααποικιακή εποχή.

Είναι χαρακτηριστικό μακροσκελές κείμενο που αντλείται από λόγο του προέδρου της Γουινέας Σεκού Τουρέ, στο οποίο γίνεται λόγος για τη σημασία των αποφάσεων της πολιτικής ηγεσίας των λαών που έχουν απαλλαγεί από την αποικιοκρατία ως προς την

¹⁷⁷⁷ Σύμφωνα με τον Melvyn Leffler ο τρίτος κόσμος ήταν «ευκαιρία» αλλά και «απειλή» για τις δύο δυνάμεις, και η επέμβαση τους σε αυτόν συμπεριλάμβανε ρίσκο. Εντός του τρίτου κόσμου αναπτύχθηκαν κινήματα που σε κάποιες περιπτώσεις έδειχναν συμπάθεια προς τον μαρξισμό-λενινισμό ή που ελκούνταν από μοντέλα οικονομικής ανάπτυξης που έδιναν την προοπτική του «ραγδαίου εκσυγχρονισμού». Βλ. Melvyn P. Leffler, «Bringing it Together: The parts and the Whole», *Reviewing the Cold War, Approaches, Interpretations, Theory*, ό.π., σελ. 55.

¹⁷⁷⁸ Η σοβιετική πολιτική διεκδίκησε ενεργά τη διεξόδου της στον τρίτο κόσμο μετά το 1953 και ακόμη περισσότερο μετά το 20^ο συνέδριο του ΚΚΣΕ το 1956. Εκτός από τη διάσταση του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου, οι σοβιετικές φιλοδοξίες στον τρίτο κόσμο είχαν και οικονομικά κίνητρα, με την αναζήτηση νέων αγορών για εξαγωγές των σοβιετικών προϊόντων, ανάγκη για συνάλλαγμα και γενικότερη επιθυμία ένταξης της σοβιετικής οικονομίας στην παγκόσμια αγορά. Η σοβιετική πολιτική ευνοήθηκε από την καχυποψία των χωρών του τρίτου κόσμου απέναντι στη δύση, που ήταν συνδεδεμένη με την αποικιοκρατία, και από την επιθυμία των χωρών αυτών για άνοιγμα σε νέες αγορές πέραν των δυτικών. Όσον αφορά στην οικονομική βοήθεια που παρείχε η Σοβ. Ένωση προς τις χώρες αυτές, μπορεί να ήταν μικρότερη από τη δυτική, ωστόσο προσφέρθηκε στοχευμένα και αποτελεσματικά σε χώρες όπως η Αίγυπτος, η Συρία, το Ιράκ, η Υεμένη, η Ινδία, η Τουρκία, η Ινδονησία, η Σομαλία, η Κούβα κ.ά. Ένα τρίτο σκέλος της σοβιετικής βοήθειας αφορούσε στην εκπαίδευση προς τον τρίτο κόσμο. Τη δεκαετία του 1960 η σοβιετική πολιτική σε σχέση με τον τρίτο κόσμο επεκτάθηκε ακόμη και σε μη κομμουνιστικές χώρες, «εθνικιστικές» και «ουδετερόφιλες», που είχαν συγκρουσιακή διάθεση απέναντι στη δύση. Σύμφωνα με τον Ευάνθη Χατζηβασιλείου, τελικά η σοβιετική πολιτική στον τρίτο κόσμο αποδείχθηκε «εκδήλωση ανεδαφικού μαξιμαλισμού και υπεραισιοδοξίας». Βλ. Ευάνθη Χατζηβασιλείου, «Το σοβιετικό άνοιγμα στον Τρίτο Κόσμο», *Η Καθημερινή*, ένθετο Κόσμος, 13/07/2014.

διαφύλαξη της κουλτούρας και την υπεράσπιση των πολιτιστικών αξιών¹⁷⁷⁹. Οι πολιτιστικές αυτές αξίες χαρακτηρίζονται ξένες σε σχέση με τον ιμπεριαλισμό:

«Οι ιμπεριαλιστές χρησιμοποιούν διάφορες πολιτιστικές αξίες, επιστημονικές, τεχνικές, οικονομικές, λογοτεχνικές ή ηθικές για να δικαιώσουν και να διατηρήσουν το εκμεταλλευτικό και καταπιεστικό καθεστώς τους. Οι καταπιεζόμενοι λαοί χρησιμοποιούν εντελώς αντίθετες πολιτιστικές αξίες, για να πολεμήσουν καλύτερα τον ιμπεριαλισμό και να απαλλαγούν από το αποικιακό καθεστώς»¹⁷⁸⁰.

Εστιάζοντας στην περίπτωση της Αφρικής, το κείμενο κάνει λόγο για την απελευθέρωση των λαών σε συνάρτηση με την αποβολή οποιoδήποτε στοιχείου στρέφεται κατά της κουλτούρας τους¹⁷⁸¹. Οι ηγέτες που επιθυμούν την ανασύσταση της γνήσιας αφρικανικής ταυτότητας τονίζεται ότι θα πρέπει παράλληλα να διεκδικούν τον οικονομικό έλεγχο των χωρών τους. Προσανατολισμένες προς αυτήν την κατεύθυνση, ορισμένες αφρικανικές κυβερνήσεις, μετά την κατάκτηση της πολιτικής τους ανεξαρτησίας έθεσαν περιορισμούς για την είσοδο αλλοδαπών, την έκδοση αδειών παραμονής, την χορήγηση αδειών λειτουργίας εταιρειών σε ξένους, προχώρησαν σταδιακά σε εθνικοποιήσεις κ.ο.κ.¹⁷⁸².

Αν τελικά η μαύρη κουλτούρα καταφέρει να απαλλαγεί, όχι μόνο από τους αποικιοκράτες αλλά και από όλες τις αρνητικές συνέπειες της αποικιοκρατίας σε ηθικό, πνευματικό και πολιτιστικό επίπεδο¹⁷⁸³, τότε θα μπορέσει πλέον να μπει δυναμικά στο παγκόσμιο σκηνικό και να προβάλλει ως παράγοντας ισορροπίας, ειρήνης και αλληλεγγύης

¹⁷⁷⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 73-74, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1961 (Σέκου Τουρέ, «Τα προβλήματα της μαύρης κουλτούρας», σ. 26).

¹⁷⁸⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 73-74, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1961 (Σέκου Τουρέ, «Τα προβλήματα της μαύρης κουλτούρας», σ. 26).

¹⁷⁸¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 73-74, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1961 (Σέκου Τουρέ, «Τα προβλήματα της μαύρης κουλτούρας», σ. 26).

¹⁷⁸² Κατερίνα Τρίμη-Κύρου, «Αίγυπτος-Νότια Αφρική, Ο Ελληνισμός της Αφρικής», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 304.

¹⁷⁸³ Οι προσπάθειες της Αφρικής να επιτύχει μια αποαποικιοποίηση που θα είχε και πολιτιστικό χαρακτήρα ήταν ιδιαίτερα επίπονες. Για πολλούς Αφρικανούς το ζήτημα ήταν φυλετικό γι' αυτό και έγιναν προσπάθειες να βρεθούν οικουμενικοί δεσμοί ανάμεσα σε όλους τους Αφρικανούς, μέσα και πέρα από την Αφρική. Κάποιοι έψαχναν για μια πολιτιστική ταυτότητα των Αφρικανών που ζούσαν εντός της αφρικανικής ηπείρου, αναζητώντας στην προ-αποικιοποίησης ιστορία της Αφρικής ένα κλειδί προς τον «αφρικανισμό». Βλ. Richard E. Bissell, Michael S. Radu, *Africa in the Post-Decolonization Era*, Transaction Publishers, Νιου Τζέρσεϊ 1984, σ. 7-8.

που θα βοηθήσει στην οικοδόμηση ενός νέου πολιτισμού, ο οποίος θα ενώσει διαφορετικά ρεύματα σκέψης¹⁷⁸⁴. Κατά συνέπεια, μία από τις μεγαλύτερες προκλήσεις των σύγχρονων κοινωνιών είναι να αφομοιώσουν την επιρροή της κουλτούρας των κρατών που απελευθερώνονται, η οποία μπορεί να ανοίξει νέους δρόμους προς την παγκόσμια ειρήνη και συνεννόηση. Ο μαύρος άνθρωπος, επισημαίνεται, ανήκει σε αυτές τις ελπιδοφόρες και ακόμη ανεκμετάλλευτες πνευματικές δυνάμεις που θα βοηθήσουν στην πολυπόθητη τεχνική, οικονομική και πολιτιστική πρόοδο.

Η τελευταία παρατήρηση αφορά στο φυλετικό ζήτημα στην Αφρική. Μετά την αποαποικιοποίηση, όπως σημειώνεται, η μαύρη κουλτούρα έχει «λυτρωθεί οριστικά από το βάρος μιας πλαστής κατωτερότητας» με το οποίο την είχε επιφορτίσει η ξένη κυριαρχία, ενώ έχουν καταργηθεί οι «ατομικιστικές και ρατσιστικές αιρέσεις που το τελευταίο και τραγικό θέμα τους ήταν ο μαύρος κόσμος»¹⁷⁸⁵. Επιβεβαιώνοντας την πρόθεση της αριστερής πλευράς να χρησιμοποιήσει τον τρίτο κόσμο και το φυλετικό ζήτημα ως «όπλο» ενάντια στη δύση στο πλαίσιο του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου, η *Επιθεώρηση Τέχνης* επιμένει στην κοινωνικοπολιτισμική διάσταση της αποαποικιοποίησης. Στη συνέχεια αυτής της αντίληψης, η Σοβιετική Ένωση προκύπτει έμμεσα ως αρωγός του αφρικανικού αγώνα έναντι της ιμπεριαλιστικής δύσης που έχει αποδείξει, μέσα από την κυριαρχία της, τις προθέσεις ισοπέδωσης της κουλτούρας και διαιώνισης των φυλετικών διακρίσεων.

¹⁷⁸⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 73-74, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1961 (Σέκου Τουρέ, «Τα προβλήματα της μαύρης κουλτούρας», σ. 26).

¹⁷⁸⁵ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 73-74, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1961 (Σέκου Τουρέ, «Τα προβλήματα της μαύρης κουλτούρας», σ. 26).

Κεφάλαιο 15: Τοποθετήσεις και επανατοποθετήσεις για τον πολιτισμό και τις τέχνες

15.1 Εισαγωγικές παρατηρήσεις για τη σύγχρονη τέχνη

Αν και τα άρθρα που αφορούν σε πολιτικά, κοινωνικά, φιλοσοφικά και ιστορικά θέματα κατέχουν συχνά περίοπτη θέση στις σελίδες της *Επιθεώρησης Τέχνης*, αναμενόμενο είναι τη μερίδα του λέοντος να καταλαμβάνουν τα σχετικά με τις τέχνες θέματα, καθώς, πρόκειται για ένα ακόμη περιοδικό που έχει κατά κύριο λόγο πολιτιστικό περιεχόμενο και στόχους. Αυτό, σε κάθε περίπτωση, δεν υποβαθμίζει αλλά συχνά ενισχύει την πολιτική, κοινωνική, ιδεολογική και ιστορική παρέμβαση του περιοδικού, καθώς οι πολιτιστικές αναφορές τις περισσότερες φορές βρίθουν συμβολισμών σε σχέση με όλα τα παραπάνω. Στη δεκαετία του 1960, εξάλλου, ο πολιτισμός στην Ελλάδα είναι βασικός παράγοντας της ιστορικής και πολιτικής συνείδησης, ή τουλάχιστον την συνδιαμορφώνει από κοινού με άλλους παράγοντες¹⁷⁸⁶. Αλλά και καθόλη τη διάρκεια του ψυχρού πολέμου, όπως έχει προειπωθεί, ο πολιτισμός έγινε αντικείμενο πολιτικής προπαγάνδας τόσο από το δυτικό όσο και το ανατολικό στρατόπεδο και οι δύο πλευρές τοποθέτησαν τις τέχνες στην πρώτη γραμμή της μάχης, δείχνοντας ότι ο πολιτιστικός ψυχρός πόλεμος που δόθηκε στο πεδίο της κουλτούρας και των ιδεών αποτέλεσε καίριο κομμάτι της ευρύτερης διαμάχης¹⁷⁸⁷.

Το περιοδικό καταφέρνει να δημιουργήσει μια συνολική παρέμβαση πάνω στα πολιτιστικά πράγματα, μέσα από μια σειρά άρθρων, πρωτότυπων ή αναδημοσιευμένων με ποικίλη θεματολογία. Σε γενικές γραμμές μπορούμε να κάνουμε λόγο για πολυφωνία στα σχετικά κείμενα κι αυτός είναι ένας στόχος που συμβαδίζει με τις προγραμματικές αρχές

¹⁷⁸⁶ Βλ. για παράδειγμα Αντώνης Λιάκος, «Δεκαετία του '60: Η ιστορική συνείδηση και οι μύθοι της», στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 95.

¹⁷⁸⁷ Jessica C.E. Gienow-Hecht «How Good Are We? Culture and the Cold War» στο Giles Scott-Smith, Hans Krabbendam(επιμ.), *The Cultural Cold War in Western Europe 1945–1960*, ό.π., σ. 233 και Cora Sol Goldstein, «The Control of Visual Representation: American Art Policy in Occupied Germany, 1945–1949», στο Giles Scott-Smith, Hans Krabbendam(επιμ.), *The Cultural Cold War in Western Europe 1945–1960*, ό.π., σ. 248. Επίσης ο Tony Judt αναφέρεται στη χάραξη πνευματικών και πολιτιστικών θέσεων υπέρ και εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης ως προτεραιότητα των δυο υπερδυνάμεων μεταπολεμικά και ως κομβικό σημείο για την υποστήριξη της διαιρετικής τομής ανάμεσα σε κομμουνισμό και αντικομμουνισμό που ήρθε να αντικαταστήσει εκείνη ανάμεσα σε φασισμό και δημοκρατία. Βλ. Tony Judt, *Postwar, A history of Europe since 1945*, ό.π., σ. 197-198.

του περιοδικού αλλά και το πνεύμα του 20^{ου} συνεδρίου του ΚΚΣΕ, το οποίο η *Επιθεώρηση Τέχνης* επικαλείται συχνά για να προασπιστεί την «αποσταλινοποίηση» της τέχνης και την απαλλαγή από τον δογματισμό στις καλλιτεχνικές αναλύσεις και προσεγγίσεις¹⁷⁸⁸. Ωστόσο κάτι τέτοιο δεν είναι πάντα εφικτό για το έντυπο, αφού οι αποκάλυπτες κομματικές παρεμβάσεις, στις οποίες σε πολλές περιπτώσεις το περιοδικό ανθίσταται μαχητικά κι ενίοτε αποτελεσματικά¹⁷⁸⁹, αποτελούν ανασταλτικό παράγοντα.

Ειδικότερα κατά τη δεκαετία του 1960, η είσοδος στη δεύτερη φάση έκδοσης του περιοδικού συμπίπτει με εντονότερο κομματικό έλεγχο, που συνεπάγεται ανασχηματισμό της συντακτικής επιτροπής και ορισμό κομματικού επιτρόπου¹⁷⁹⁰, ενώ έχει την αποτύπωσή

¹⁷⁸⁸ Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη..., Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης (1954-1967)*, ό.π., σ. 33-34.

¹⁷⁸⁹ Όπως σημειώνει η Αιμιλία Καραλή, παρότι η κομματική ηγεσία παρενέβαινε τόσο στο θέμα της σύνθεσης της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού όσο και στη θεματολογία του, η *Επιθεώρηση Τέχνης* «έχει καταγραφεί και ως πυρήνας αντίστασης προς την κομματική ηγεσία». Σημειώνεται μάλιστα το παράδοξο «ο κομματικός μηχανισμός να χρηματοδοτεί ένα περιοδικό που παραβιάζει την κομματική γραμμή». Βλ. Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη..., Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης (1954-1967)*, ό.π., σ. 35.

¹⁷⁹⁰ Σημείο-τομή για την είσοδο στην δεύτερη φάση θεωρείται η κομματική επέμβαση που ακολούθησε τη δημοσίευση του θεωρούμενου ως «αντισοβιετικού» διηγήματος του Γκράνιν η *Σιωπή*, που έδωσε την αφορμή στο κόμμα να επέμβει, έχοντας ως στόχο να σταματήσει την «εισαγωγή αναθεωρητισμού» που λάμβανε χώρα στο περιοδικό. Το κόμμα είχε θορυβηθεί ιδιαίτερα από τη «διθυραμβική κριτική της εφήμερης άνοιξης των 100 λουλουδιών της Κίνας»- είχε δώσει στο περιοδικό την ευκαιρία για υπεράσπιση της ελευθερίας στην καλλιτεχνική δημιουργία- και η «μόνιμη αμφισβήτηση της κομματικότητας της λογοτεχνίας». Χαρακτηριστική είναι η φράση του Δημήτρη Ραυτόπουλου: «τα τανκς μπήκαν δύο φορές στην ΕΤ, πρώτα μπήκαν τα κομματικά και τελευταία τα τανκς της χούντας». Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Εξέγερση και «νομιμότητα» στην *Επιθεώρηση Τέχνης*», σελ.285., *Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 285. Μετά την υπόθεση Γκράνιν είχε καταστεί σαφές ότι η συντακτική επιτροπή του περιοδικού τελούσε υπό παραίτηση. Τον Νοέμβριο του 1960 προσκλήθηκαν στα γραφεία της ΕΔΑ οι Πορφύρης, Πετρής, Βουρνάς, Μπιτζιλέκη, Σταύρου, Δεσποτίδης και Κουλουφάκος, στους οποίους ανακοινώθηκε από τον Α. Κύρκο ότι θα συγκροτούσαν την νέα συντακτική επιτροπή της *Επιθεώρησης Τέχνης*. Ο Κ. Πορφύρης παρέμενε αρχισυντάκτης, ενώ ο Δεσποτίδης θα λειτουργούσε ως σύνδεσμος του περιοδικού με το κόμμα. Ο Δ. Ραυτόπουλος και ο Μ. Φουρτούνης παρέμειναν μέλη, ωστόσο σε μια ευρύτερη συντακτική επιτροπή. Η νέα επιτροπή ετοίμασε το τεύχος 69-72 (Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1960) που εγκαινίασε τη δεύτερη περίοδο του περιοδικού. Βλ. Κώστας Κρεμμύδας, «Μια πρώτη προσέγγιση ή άλλως πίναξ ημιτελής περί *Επιθεωρήσεως Τέχνης*», περιοδικό *Μανδραγόρας*, ό.π., σελ. 113. Ο ανασχηματισμός της συντακτικής επιτροπής το 1961 και ο έλεγχος του περιοδικού από τον «επίτροπο» Δημήτρη Δεσποτίδη, αναφέρει ο Δημήτρης Ραυτόπουλος, πέρα από τη ζημιόγono επίδρασή του, στάθηκε αναποτελεσματικός, αφού τελικά απλά «καθυστέρησε την ανανεωτική προσπάθεια για τρία τέσσερα χρόνια». Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Επιθεώρηση (στρατευμένης) Τέχνης», περιοδικό *Μανδραγόρας*, ό.π., σελ. 131. Ο Τίτος Πατρίκιος χαρακτηρίζει «δίκη» τα όσα ακολούθησαν τη δημοσίευση του διηγήματος του Γκράνιν: «[...] αναλάβαμε και αυτό το ρίσκο που κατέληξε με τα περίφημα εκείνα «μέτρα» που πήρε η τότε ΕΔΑ και κατ'ουσίαν το ΚΚΕ και που εμείς τα ονομάσαμε «δίκη»: συγκροτήθηκε μια επιτροπή από τους παλαιούς καθιερωμένους λογοτέχνες της Αριστεράς, (ο Μάρκος Αυγέρης-που έπαιξε και το ρόλο του εισαγγελέα-, ο Γιάννης Ρίτσος, ο Δημ. Φωτιάδης, ο Θέμος Κορνάρος κι ο Νίκος Κιτσίκης, με προεδρεύοντα και κομματικό εισηγητή τον Λεωνίδα Κύρκο), η οποία έπαιξε πραγματικά το ρόλο του δικαστηρίου, δίκασε τη συντακτική επιτροπή και

της και στα σχετικά με τις τέχνες και τον πολιτισμό κείμενα. Αυτό όμως δε μεταφράζεται αυτόματα σε μεγαλύτερη προσκόλληση στη μαρξιστική ορθοδοξία για δύο λόγους: αφενός ο αυταρχισμός του κόμματος δημιουργούσε συχνά στους συντελεστές του περιοδικού ένα αντανακλαστικό υπεράσπισης της δυνατότητάς τους για ελεύθερη έκφραση κι αφετέρου οι αισθητικές τους αντιλήψεις εξελίσσονταν επηρεαζόμενες από τα νέα πολιτιστικά δεδομένα κι η εξέλιξη αυτή πάντα έβρισκε τρόπο έκφρασης μέσα από το περιοδικό. Έτσι διαμορφωνόταν μια αντιφατική κατάσταση που κάνει τους μάρτυρες της εποχής και τους μελετητές να μιλούν άλλοτε για αναγκαστική προσαρμογή στις κομματικές επιταγές μετά το 1960 κι άλλοτε για είσοδο σε μία περισσότερο «αιρετική φάση» ή περίοδο που οι απόψεις της *Επιθεώρησης Τέχνης* καθορίζονται περισσότερο από αισθητικά κριτήρια¹⁷⁹¹.

Παράλληλα με την αντίσταση στη σοβιετική και την εγχώρια κομματική γραμμή για την τέχνη, ένα μέρος της αρθρογραφίας του περιοδικού επηρεάζεται από την αντίδραση απέναντι στη παντοκρατορία της δυτικής τέχνης¹⁷⁹². Κατά μία προσέγγιση, η

την καταδίκασε!». Βλ. Τίτος Πατρίκιος, «Αναλάβαμε κάθε ρίσκο μέχρι το τέλος», περιοδικό *Μανδραγόρας*, ό.π., σελ. 137. Χαρακτηριστική ήταν η εισήγηση του Μάρκου Αυγέρη που μίλησε για «αναθεωρητικές αντιλήψεις», «ιδεολογικές ταλαντεύσεις» και «φιλελευθεριστικές τάσεις» του περιοδικού. Για το επίμαχο δημοσίευμα ανέφερε ότι «εκφράζει πλείο μηδενισμό, έχει τις θέσεις της αμερικανικής συκοφαντικής προπαγάνδας και ταιριάζει μόνο για τη *N. Εστία*». Βλ. «Η υπόθεση Γκράνιν», περιοδικό *Μανδραγόρας*, ό.π., σελ. 143. Ο Δημήτρης Ραυτόπουλος επιβεβαιώνει ότι η κομματική αντίδραση στη δημοσίευση κατέληξε σε δίκη, ενώ τονίζει ότι ο ίδιος και ο Μανώλης Φουρτούνης δεν «εντάχθηκαν σε μια ευρύτερη [...] συμβουλευτική επιτροπή», αλλά «διώχτηκαν», ενώ τα μέλη της παλιάς συντακτικής επιτροπής βρέθηκαν να μειωηθούν. Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Αναθεώρηση Τέχνης, Η Επιθεώρηση Τέχνης και οι άνθρωποί της*, ό.π., σελ. 177.

¹⁷⁹¹ Ο Δημήτρης Ραυτόπουλος σημειώνει ότι μετά την επέμβαση του 1959 ανακόπηκε η ανέλιξη του περιοδικού, η απήγηση του υποχώρησε, ενώ κάποια περιστατικά επιβολής λογοκρισίας σε ξένα κείμενα «διέσυραν την αριστερά και το περιοδικό της». Από την άλλη, τονίζει ότι το περιοδικό έκανε μεγάλη προσπάθεια να διατηρήσει την τόλμη και την ανεξαρτησία του κι ως ένα βαθμό το κατάφερε. Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Εξέγερση και «νομιμότητα» στην *Επιθεώρηση Τέχνης*», *Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 286. Ο Φίλιππος Ηλιού, αντίθετα, σημειώνει ότι οι κομματικές παρεμβολές δεν κατήργησαν ουσιαστικά τη συντακτική επιτροπή του περιοδικού, δεν αλλοίωσαν τα «ουσιώδη στοιχεία» του περιοδικού, ούτε το «ιδεολογικό στίγμα», ενώ η «αίρεση» γινόταν όλο και πιο έντονη με την πάροδο των ετών. Βλ. Φίλιππος Ηλιού, «Το πολιτικό πλαίσιο της “Επιθεώρησης Τέχνης”», περιοδικό *Τα Ιστορικά*, ό.π., σελ. 168. Η Αιμιλία Καραλή αναφέρει ότι μετά το 1960 «χαλάρωσαν», αλλά δεν έπαψαν να ασκούν επιρροή τα «ιδεολογικά στερεότυπα», ενώ αυξήθηκαν οι αναφορές σε μη μαρξιστές συγγραφείς και φιλοσόφους. Βλ. Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη..., Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης (1954-1967)*, ό.π., σελ. 365-366.

¹⁷⁹² Ο Νίκος Χατζηνικολάου αναφέρεται στο παράδειγμα των εικαστικών τεχνών όπου την περίοδο 1955-1967 υπάρχει κυριαρχία της σχολής της Νέας Υόρκης και του αφηρημένου εξπρεσιονισμού στη Δυτική Ευρώπη και την Αμερική. Η «γενναία χρηματοδότηση» καλλιτεχνών και εικαστικών εκθέσεων από τις αμερικανικές υπηρεσίες των ΗΠΑ έφερε τον «θρίαμβο της αμερικανικής ζωγραφικής» και την προσχώρηση ευρωπαίων καλλιτεχνών στη «νέα τάξη πραγμάτων». Βλ. Νίκος Χατζηνικολάου, «Υποδοχή και προβολή αισθητικών αξιών και καλλιτεχνικών τάσεων από την *Επιθεώρηση Τέχνης*», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια*

αριστερά, μη έχοντας μία συγκροτημένη αντιπρόταση στο πολιτιστικό πεδίο, πέραν του σταδιακά απαξιωμένου σοσιαλιστικού ρεαλισμού, ακολουθεί τα μοντερνιστικά αστικά πρότυπα, γεγονός που εκλαμβάνεται ως μία από τις «ήττες» των ανατολικών στο πλαίσιο του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου. Η «νέα αριστερή διανόηση», ωστόσο, οι αντιλήψεις της οποία επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό την *Επιθεώρηση Τέχνης*, δεν αντιλήφθηκε ως «ήττα» τη διαλλακτικότητα απέναντι στην αστική τέχνη, αλλά ως έναν ακόμη αποτελεσματικότερο τρόπο εξυπηρέτησης των πολιτικών της στόχων, σε σχέση με την «ορθοδοξία»¹⁷⁹³. Εξάλλου υποθέσεις όπως η αφαίρεση και ο μοντερνισμός έγιναν αντιληπτά στην εξέλιξη τους από πολλά διαφορετικά πρίσματα¹⁷⁹⁴, υποστηρίχθηκαν από πολλούς αριστερούς καλλιτέχνες, εμφανίστηκαν σε πολλές περιπτώσεις απαλλαγμένες

κρίσιμη δωδεκαετία, ό.π., σελ. 183. Ο Ευγένιος Ματθιόπουλος ενδεικτικά αναφέρει ότι ο φόβος των αξιωματούχων της ΕΣΣΔ σε θέματα πολιτισμού για την «παρακμιακή τέχνη της Δύσης» είχε φτάσει σε τέτοιο σημείο, ώστε να κρατούν κλειστές πτέρυγες του Μουσείου Πούσκιν και του Ερμιτάζ που παρουσίαζαν ιμπρεσιονιστές και μοντέρνους γάλλους ζωγράφους. Επίσης στο στόχαστρο της σοβιετικής ηγεσίας είχα βρεθεί ως ύποπτοι για φορμαλισμό καλλιτέχνες του βεληνεκού του Μαρτιρός Σαριάν και του Αλεξάντερ Ντεϊνέκα. Βλ. Γιώργος Πετρή, *Επιθεώρηση Τέχνης, Τεχνοκριτικά κείμενα 1953-1986*, ό.π., σελ. 23.

¹⁷⁹³ Σύμφωνα με τον Τάκη Καγιαλή, η ανανέωση της αριστερής κριτικής και η επιρροή του μοντερνισμού που χαρακτήρισε τους «ετερόδοξους» της ΕΤ, καθορίστηκε περισσότερο από πολιτικά παρά από αισθητικά και λογοτεχνικά κίνητρα: «Αποδεχόμενη τον αστικό λογοτεχνικό κανόνα και το ομόλογο θεωρητικό πλαίσιο, η αριστερή κριτική θυσιάζει τα διακριτικά της γνώρισμα και τα ιδεολογικά της ανακλαστικά, προκειμένου να εξασφαλίσει ευρύτερη(και, από πολιτική άποψη, πολύτιμη) επιρροή». Βλ. Τάκης Καγιαλής, «Ποίηση, Ιδεολογία και λογοτεχνική κριτική στην Επιθεώρηση Τέχνης», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 60. Από την άλλη, σύμφωνα με το Νίκο Χατζηνικολάου η «κριτική αφομοίωση» των πολιτιστικών εξελίξεων στη Δύση, που θα ήταν απαραίτητος παράγοντας για τη συγκρότηση «εξίσου ισχυρού μετώπου ενάντια στις σειρήνες της ιμπεριαλιστικής προπαγάνδας», δεν κατέστη δυνατή λόγω της έμφασης που δόθηκε πρώτιστα στην «άρνηση των σοβιετικών θέσεων». Βλ. Νίκος Χατζηνικολάου, «Υποδοχή και προβολή αισθητικών αξιών και καλλιτεχνικών τάσεων από την Επιθεώρηση Τέχνης», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 198.

¹⁷⁹⁴ Πρόκειται για την περίοδο που η τέχνη σε διεθνές επίπεδο δείχνει σημαντικά σημάδια ανανέωσης, με κυρίαρχες τις διάφορες μορφές αφαίρεσης σε Ευρώπη και Αμερική. Η στροφή προς την ελεύθερη, λυρική ή εξπρεσιονιστική αφαίρεση συνοδεύεται από ανάπτυξη νέων μεθόδων επικοινωνίας της τέχνης, όπως τα μουσεία σύγχρονης τέχνης κ.λπ. Στην Ελλάδα, η εξοικείωση με τις νέες τάσεις αποδεικνύεται χρονοβόρα, αφού για παράδειγμα τα πυρά απέναντι στην αφαίρεση «καταλαγιάζουν» με την είσοδο στη δεκαετία του '60, όταν ο ακαδημαϊσμός αρχίζει να θεωρείται ξεπερασμένος, το επιχείρημα της «ελληνικότητας» επίσης χάνει την ισχύ του και η αριστερά προσπαθεί να δείξει ένα περισσότερο προοδευτικό πρόσωπο, τη στιγμή που πολλοί μάλιστα νέοι αριστεροί καλλιτέχνες προσχωρούν στην αφηρημένη τέχνη. Ωστόσο στα μέσα της δεκαετίας θα αρχίσει ένας δεύτερος γύρος αμφισβητήσεων απέναντι στην αφαίρεση, αυτή τη φορά με την επιχειρηματολογία να αναγκάζεται να μετατοπιστεί από την αναφορά στην παράδοση προς τους σύγχρονους προβληματισμούς. Βλ. Μάρθα-Ελλη Χριστοφόγλου, «Η μεταπολεμική τέχνη 1949-1974», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ 272-275 & 282-285.

από την ιδεολογική φόρτιση που τους είχε προσδώσει μεσοπολεμικά η αστική τέχνη¹⁷⁹⁵, ενώ έδωσαν τη δυνατότητα στον ανανεωτικό αριστερό λόγο να αυξήσει την απήχηση του προς τον αστικό κόσμο.

Εν μέσω συγκυριών και δυσκολιών όπως οι παραπάνω, η *Επιθεώρηση Τέχνης* επιτυγχάνει μια τέτοια ευρύτητα απήχησης που αντίστοιχή της δεν είχε συναντηθεί σε προηγούμενα περιοδικά της αριστεράς¹⁷⁹⁶. Ταυτόχρονα εξασφάλισε τη βιωσιμότητα, που επίσης δεν είχαν επιτύχει κάποια αξιολογικά περιοδικά του ίδιου χώρου που εκδιδόνταν παράλληλα με την *Επιθεώρηση Τέχνης* όπως η *Κριτική* του Μανώλη Αναγνωστάκη¹⁷⁹⁷. Σε γενικές γραμμές και δεδομένων των ιδιαιτεροτήτων της εποχής, η *Επιθεώρηση Τέχνης* δικαιώνει σε μεγάλο βαθμό τις προσδοκίες που η ίδια δημιουργεί για «ανοικτή» προσέγγιση των πολιτιστικών θεμάτων και συσπειρώνει μεγάλη μερίδα ανθρώπων της

¹⁷⁹⁵ Η ταύτιση της σύγχρονης τέχνης με τον αστικό κόσμο δεν είχε εξάλλου απόλυτο χαρακτήρα, αφού αρκετοί εκπρόσωποι της αμερικανικής πλευράς την είχαν απορρίψει συνδέοντας την με τον κομμουνισμό. Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, *To Congress for Cultural Freedom (CCF) και η δραστηριότητά του στην Ελλάδα, 1950-1967 Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και αντικομμουνισμός*, ο.π., σελ. 42-43.

¹⁷⁹⁶ Η *Επιθεώρηση Τέχνης*, στον απολογισμό των μέσων της δεκαετίας του 1960, δηλώνει «αλληλέγυρα» με μια σειρά περιοδικών του μεσοπολέμου, γεγονός, που σύμφωνα με τον Αλέξη Ζήρα, υποδηλώνει ότι η *Επιθεώρηση Τέχνης* δεν ήταν «περιοδικό κάθετων ρήξεων» εξ ου κι επιλέγει «να αναφερθεί σε μια παράδοση». Τα περιοδικά αυτά είναι η *Νέα Επιθεώρηση* του Αιμίλιου Χουρμούζιου (πριν ο τελευταίος περάσει στην «αριστερή αντιπολίτευση»), οι *Πρωτοπόροι* του Πέτρου Πικρού, οι επίσημης καθοδήγησης *Νέοι Πρωτοπόροι*, το περιοδικό της ευρύτερης αριστεράς *Νεοελληνικά Γράμματα*, και τα *Ελεύθερα Γράμματα* που, εκδιδόμενα μετά τον πόλεμο, «απηχούν[...] τη σκλήρυνση της ιδεολογικής γραμμής αλλά και τη διαφαινόμενη ήδη εμφυλιοπολεμική ρήξη». Βλ. Αλέξης Ζήρας, «Μια γενιά που σπατάλησε τους ποιητές της», περιοδικό *Μανδραγόρας*, ό.π., σελ. 157. Ο Φίλιππος Ηλιού σημειώνει ότι η *Επιθεώρηση Τέχνης* δε συνέχισε απλά την παράδοση των παραπάνω περιοδικών, συσπειρώνοντας τα ονόματα της ελληνικής διάνοησης και συγκροτώντας ένα «μέτωπο απέναντι στον ταξικό εχθρό και τους ιδεολογικούς αντιπάλους». Οι άνθρωποι που συγκρότησαν αρχικά την *Επιθεώρηση Τέχνης* έφεραν μια νέα πολιτική διάσταση κι έναν διαφορετικό πολιτικό προβληματισμό που «λειτουργήσαν καθοριστικά μέσα στις νέες συνειδητοποιήσεις που αρχίζουν να διαμορφώνονται στο σώμα της ελληνικής Αριστεράς στα μεταγενέστερα χρόνια». Βλ. Φίλιππος Ηλιού, «Το πολιτικό πλαίσιο της “Επιθεώρησης Τέχνης”», περιοδικό *Τα Ιστορικά*, ό.π., σελ. 169.

¹⁷⁹⁷ Η *Κριτική* του Μανώλη Αναγνωστάκη φιλοδοξούσε, όπως και η *Επιθεώρηση Τέχνης*, ν’ αποτυπώσει το κλίμα που διαμόρφωναν τα νέα κινημάτα και ρεύματα στην τέχνη, χωρίς ιδεολογικές αγκυλώσεις και κομματικές σκοπιμότητες. Βλ. Κώστας Κρεμμύδας, «Μια πρώτη προσέγγιση ή άλλως πίναξ ημιτελής περί *Επιθεωρήσεως Τέχνης*», περιοδικό *Μανδραγόρας*, ό.π., σελ. 111. Ο Ευγένιος Ματθιόπουλος αναφέρει ότι η *Κριτική* δεν ήταν «ούτε ποιοτικά, ούτε ιδεολογικά» υποδεέστερη της *Επιθεώρησης Τέχνης*, ωστόσο της έλειπε η «προστατευτική σκιά της κομματικής ομπρέλας» γι’ αυτό και αποδείχτηκε θνησιγενής. Βλ. Γιώργος Πετρής, *Επιθεώρηση Τέχνης, Τεχνοκριτικά κείμενα 1953-1986*, ό.π., σελ. 23. Ο Δημήτρης Ραυτόπουλος θεωρεί ότι είναι εσφαλμένη η αντίληψη ότι η *Κριτική* του Μανώλη Αναγνωστάκη στάθηκε πιο ανοικτή απέναντι στα νέα ρεύματα και τον μοντερνισμό απ’ ότι η *Επιθεώρηση Τέχνης*: «Νύξεις μόνο, αλλά πάντα γεμάτες επιφύλαξη έως απορριπτικές, έκανε στο περιοδικό του[...] για νέα ρεύματα όπως το *prouveau roman*, ο υπερρεαλισμός, ο στρουκτουραλισμός, η σκέψη του Μπαρτ». Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Αναθεώρηση Τέχνης, Η Επιθεώρηση Τέχνης και οι άνθρωποί της*, ό.π., σελ. 194.

τέχνης και του λόγου, χωρίς να περιορίζεται στα στενά όρια της μαρξιστικής αριστεράς ή στους συμφωνούντες με τις ιδεολογικές και αισθητικές θέσεις των μελών της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού.

Σε κάθε περίπτωση, οι παράλληλες δημοσιεύσεις αντίθετου ιδεολογικού κι αισθητικού περιεχομένου πολιτιστικών κειμένων, που άλλοτε χαρακτηρίστηκαν αντιφατικές, άλλοτε συνειδητή επιλογή με σκοπό την ανάπτυξη διαλόγου κι άλλοτε υποχωρήσεις της ολοένα διογκούμενης ανανεωτικής διάθεσης του περιοδικού προς την κομματικά επιβεβλημένη ορθοδοξία, συνεχίστηκαν τη δεκαετία του 1960 χωρίς να υπάρχει ένα σαφές αποτέλεσμα της «διαμάχης». Με αυτή την έννοια, ο ρεαλισμός, με ένα διευρυμένο κι όχι «παραμορφωτικό» περιεχόμενο, όπως αυτό που αποκτά στο πλαίσιο του σοσιαλιστικού ρεαλισμού¹⁷⁹⁸, συνεχίζει να είναι κυρίαρχος, παράλληλα με τα ολοένα αυξανόμενα άρθρα που εμφανίζονται δεκτικά απέναντι στον νεωτερισμό, τους πειραματισμούς και την ανανέωση των μορφών.

Σε συνάρτηση με τα παραπάνω, το περιοδικό αφιερώνει πολλά άρθρα στο θέμα της κατάργησης της μορφής και της απεικόνισης στην τέχνη. Όπως σημειώνει σε ένα από αυτά, έχει γίνει της μόδας να περιφρονεί κανείς τη μορφή και την «άμεση ανθρώπινη όραση». Ο 20^{ος} αιώνας προσπαθεί να ξεγελάσει την όραση, υποστηρίζοντας ότι μπορεί να προσφέρει μία διαφορετική αποτύπωση του κόσμου¹⁷⁹⁹, στερώντας από τον άνθρωπο το «θείκό δώρο της καθαρής ματιάς»¹⁸⁰⁰.

¹⁷⁹⁸ Η *Επιθεώρηση Τέχνης* «δεν προσχωρεί στο δόγμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, πόσο μάλλον δεν υιοθετεί την “χονδροειδή” εκδοχή του». Αντιθέτως, «υιοθετεί την αισθητική αντίληψη ενός διευρυμένου ρεαλισμού χωρίς εξωραϊστικές ανατάσεις και παραμορφώσεις». Βλ. Αγγελική Κουφού, «Αισθητική και Κριτική στην Επιθεώρηση Τέχνης: Θεωρητικές αφετηρίες και αντιπαραθέσεις», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 95. Παρόλ' αυτά, όπως αναφέρει ο Μανόλης Λαμπρίδης, τα πρώτα χρόνια έκδοσης του περιοδικού (κυρίως 1954 και 1955) δεν υπήρχε στο περιοδικό «απορριπτική θέση ή κριτική στάση» απέναντι στον σοσιαλιστικό ρεαλισμό, γεγονός που μπορεί να οφειλόταν σε «ελλιπή πληροφόρηση», «σύγχυση» ή «ενδόμυχη άπωση» προς θέσεις που συγκρούονταν με το κόμμα». Βλ. Μανόλης Λαμπρίδης «Η Επιθεώρηση Τέχνης και η σχέση μου με αυτήν», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 278.

¹⁷⁹⁹ Η δυσπιστία απέναντι στην κατάργηση της μορφής και συγκεκριμένα απέναντι στην αφηρημένη τέχνη, παρότι στην *Επιθεώρηση Τέχνης* δεν είναι μόνιμη επωδός, για μεγάλη μερίδα των αριστερών ήταν σταθερή και απόλυτη, δεδομένου ότι γι' αυτούς η «εκφυλισμένη αφηρημένη τέχνη» αποτελούσε από τα μέσα της δεκαετίας του '50 και μετά ένα «κεντρικό στοιχείο της πολιτιστικής πολιτικής των ΗΠΑ στο εξωτερικό». Βλ. Ευγένιος Ματθιόπουλος, «Ιδεολογία και τεχνοκριτική τα χρόνια 1949-1967: ελληνοκεντρισμός, σοσιαλιστικός ρεαλισμός, μοντερνισμός», στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π., σ. 380.

¹⁸⁰⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 63-64, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Μάρτιος-Απρίλιος 1960 (Γ. Πετρή, «Επίκαιρα καλλιτεχνικά θέματα», σ. 224).

Δεν είναι τυχαίο, αναφέρει η *Επιθεώρηση Τέχνης*, που πολλοί γάλλοι κριτικοί θεωρούν άρρηκτα συνδεδεμένο τον ρεαλισμό και τις απεικονιστικές τέχνες με τον ανθρωπισμό αλλά και την πρωτοπορία¹⁸⁰¹. Για τους τελευταίους, αποστολή της τέχνης είναι να δημιουργεί έργα που εντάσσονται στη ζωή και στην ιστορία κάθε λαού και γίνονται έτσι μαρτυρίες της εποχής. Χαρακτηριστικό είναι κείμενο του Βασίλη Ραφαηλίδη, ο οποίος ασκεί κριτική στον Άδωνι Κύρου για τις απόψεις που εξέφρασε σε πρόσφατο άρθρο του, με βάση τις οποίες εν ολίγοις καταδικάζει τον ρεαλισμό στην τέχνη, τοποθετώντας μάλιστα «στο ίδιο καλούπι» τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό και τον ιταλικό νεορεαλισμό και προτείνοντας ένα είδος σουρεαλισμού¹⁸⁰². Για τον Ραφαηλίδη ο σουρεαλισμός του Κύρου έχει μια επίφαση προοδευτικότητας, ενώ επί της ουσίας τον χαρακτηρίζει ο αναρχισμός και αγνοεί επιδεικτικά το γεγονός ότι η πραγματική τέχνη κρύβεται μέσα στην «πεζή καθημερινότητα»¹⁸⁰³.

Σε άλλο κείμενο, ο Σπύρος Βασιλείου ισχυρίζεται ότι τα πολιτιστικά πράγματα οδηγήθηκαν σε ένα σημείο που χαρακτηρίζει ως την «παράλογα δυσνόητη ώρα της τέχνης»¹⁸⁰⁴. Όπως υποστηρίζει, το μεγάλο κοινό που είναι καθοριστικός παράγοντας για την πορεία της τέχνης και του πολιτισμού παραπαίει ανάμεσα σε «φιλοσοφούντες μαστόρους και τεχνολογούντες κριτικούς». Αδυνατώντας να κατανοήσει την πράγματι ακατάληπτη γλώσσα των τελευταίων, απομακρύνεται όλο και πιο πολύ από αυτό που παρουσιάζεται ως σύγχρονη τέχνη, πράγμα που δημιουργεί μια ιδιότυπη κρίση στο παγκόσμιο πολιτιστικό οικοδόμημα.

Πάντως, δίπλα στα πολλά άρθρα που υπερασπίζονται τον ρεαλισμό και την απεικονιστική τέχνη υπάρχουν εκείνα που είναι περισσότερο διαλλακτικά ή ακόμη και

¹⁸⁰¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 67-68, έτος ΣΤ', τόμος ΙΒ', Ιούλιος-Αύγουστος 1960 (Γ. Μ., «Ένα σημαντικό κι αισιόδοξο μήνυμα», σ. 46).

¹⁸⁰² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 115-116, έτος Γ', τόμος ΙΘ', Ιούλιος-Αύγουστος 1964 (Β. Α. Ραφαηλίδης, «Ολίγα τινά περί προοδευτικού λυρισμού και επαναστατικού σουρρεαλισμού στον κινηματογράφο», στήλη: Συζητήσεις, σ. 101).

¹⁸⁰³ Ο σουρεαλισμός, αντίθετα με τις «ορθόδοξες μοντέρνες πρωτοπορίες», αναφέρει ο Hobsbawm, δεν είχε καθόλου να κάνει με θέματα όπως η ανανέωση της φόρμας, η έκφραση του ασυνείδητου κ.ο.κ., αλλά νοιαζόταν μονάχα για την «αυθόρμητη έκφραση της φαντασίας, χωρίς τη διαμεσολάβηση «ορθολογικών συστημάτων ελέγχου». Βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σ. 233.

¹⁸⁰⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 62, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Φεβρουάριος 1960 (Σπύρος Βασιλείου, «Ένα σημειωματάριο», σ. 134).

υποστηρίζουν αυτό που τείνει να χαρακτηριστεί πρωτοποριακή τέχνη. Για παράδειγμα το περιοδικό δημοσιεύει άρθρο του Ζαν Πιερ Ζουφρουά, στο οποίο ο τελευταίος εξηγεί ότι είναι λάθος να «γαντζωθούμε» από ένα σύστημα απεικόνισης, και να το μετατρέψουμε σε σανίδα σωτηρίας στην προσπάθεια κατανόησης των σημερινών αισθητικών και καλλιτεχνικών ζητημάτων¹⁸⁰⁵. Στην ουσία, όπως υποστηρίζει ο Ζουφρουά, αυτό που έχει σημασία είναι η παρουσία της γνώσης, ανεξάρτητα από το αν αυτό γίνεται μέσω της απεικόνισης ή όχι, επομένως θεωρεί εσφαλμένη όσο και αποπροσανατολιστική την εμμονή στο θέμα αυτό.

Παρόμοια είναι και η θέση του Φερνάν Λεζέ¹⁸⁰⁶, όπως την είχε εκφράσει μερικά χρόνια πριν, την οποία η *Επιθεώρηση Τέχνης* αναδημοσιεύει. Σύμφωνα με τον Λεζέ, το ζήτημα με την απεικόνιση και τον ρεαλισμό ξεκινάει εκεί που το αντικείμενο της τέχνης το οποίο ήταν «κλεισμένο μέσα στο θέμα» ζητάει να απελευθερωθεί, αίτημα που είχαν αρχικά διατυπώσει οι ιμπρεσιονιστές¹⁸⁰⁷:

«Μπορείς κανείς να θεωρήσει τη σύγχρονη καλλιτεχνική εξέλιξη σαν μια μάχη που δίνεται εδώ και πενήντα χρόνια ανάμεσα στην αντίληψη για το θέμα, όπως την εννοεί η ιταλική Αναγέννηση και το ενδιαφέρον για το αντικείμενο και τον καθαρό τόνο, που κατακυρώνεται ολοένα και περισσότερο μέσα στις σύγχρονες ιδέες μας»¹⁸⁰⁸.

¹⁸⁰⁵ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 102, έτος Θ', τόμος ΙΖ', Ιούνιος 1963 (Ζαν Πιερ Ζουφρουά, «Σκέψεις για μια σοσιαλιστική τέχνη», σ. 573).

¹⁸⁰⁶ Η προσχώρηση του Φερνάν Λεζέ, όπως και του Πάμπλο Πικάσο, στο γαλλικό ΚΚ θεωρείται ένας από τους βασικούς λόγους της μεταστροφής του άλλοτε «μπολσεβικοποιημένου» γαλλικού Κομμουνιστικού Κόμματος προς νέες κατευθύνσεις. Αρνούμενοι να σκεφτούν κάθε ενδεχόμενο προσαρμογής της τέχνης τους στις κομματικές επιταγές, οι δύο δημιουργοί έδωσαν το έναυσμα για την επέκταση των ορίων του ρεαλισμού «μέχρι το άπειρο» και την απομάκρυνση από τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό και τα σοβιετικά πρότυπα στο γαλλικό ΚΚ. Βλ. Νίκος Χατζηνικολάου, «Υποδοχή και προβολή αισθητικών αξιών και καλλιτεχνικών τάσεων από την *Επιθεώρηση Τέχνης*», *Επιθεώρηση Τέχνης. Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 182.

¹⁸⁰⁷ Όπως αναφέρει ο Gombrich για τους ιμπρεσιονιστές: «Έπρεπε να προχωρήσουν περισσότερο στο σκόπιμο θόλωμα των περιγραμμάτων απ' όσο όλες οι προηγούμενες γενιές. Ήξεραν πώς το ανθρώπινο μάτι είναι ένα υπέροχο όργανο. Αν του δώσεις το σωστό ερέθισμα, συμπληρώνει ολόκληρη τη μορφή που γνωρίζει ότι υπάρχει. Πρέπει όμως να ξέρουμε πώς να κοιτάξουμε αυτά τα έργα». Για περισσότερα βλ. Gombrich E. H., *Το Χρονικό της Τέχνης*, ό.π., σ. 522.

¹⁸⁰⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 141, έτος ΙΒ', τόμος ΚΔ', Σεπτέμβριος 1966 (Φερνάν Λεζέ, «Ένας καινούριος ρεαλισμός», σ. 234).

Λέγοντας αυτά, ο Λεζέ καταλήγει στο ότι δεν υπάρχει αφηρημένη ούτε συγκεκριμένη τέχνη, αλλά έργα τέχνης καλά και κακά, με άλλα λόγια έργα που μας συγκινούν ή μας αφήνουν αδιάφορους.

Έντονη είναι στο περιοδικό και η παρουσία των θέσεων των Φίσερ και Γκαρωντύ που βάζοντας τέλος στους φραγμούς του «παλιού ρεαλισμού» βρέθηκαν κοντά στην αφαίρεση και τον μοντερνισμό¹⁸⁰⁹. Η *Επιθεώρηση Τέχνης* δημοσιεύει για παράδειγμα τις θέσεις του Γκαρωντύ σε σχέση με τον ρεαλισμό¹⁸¹⁰, όπως τις είχε εκφράσει ο τελευταίος στο έργο *Για ένα ρεαλισμό χωρίς όρια*. Σύμφωνα με τον Γκαρωντύ, μόνο ένας αληθινός ρεαλιστής και πιο συγκεκριμένα ένας σοσιαλιστής ρεαλιστής μπορεί να αξιοποιήσει όλες τις κατακτήσεις της ανθρωπότητας και έχοντας αντλήσει διδάγματα από όλους τους λαούς και τις εποχές να ανακαλύψει την κατάλληλη γλώσσα με την οποία θα μιλήσει για την εποχή του¹⁸¹¹. Ο Γκαρωντύ επισημαίνει ακόμη ότι με βάση το πνεύμα της διαλεκτικής, δεν υπάρχει αντίθεση ανάμεσα στην αφαίρεση και τον ρεαλισμό και επικαλούμενος τον Λένιν αναφέρει ότι «αν η αφαίρεση είναι θεμελιωμένη, δεν απομακρύνεται από την πραγματικότητα» κι ως εκ τούτου μπορεί να υπάρξει «αφηρημένος ρεαλισμός»¹⁸¹². Ο γράφων επιτίθεται επίσης σε διάφορες αυτοαποκαλούμενες αφαιρέσεις που επί της ουσίας δεν κάνουν κάτι άλλο από το να αναβιώνουν εν έτει 1964 στο όνομα της «στιγμιαίας ζωγραφικής» τάσεις που είχαν ανθήσει πριν από σαράντα χρόνια και που στην εποχή του νταντά και του υπερρεαλισμού θα μπορούσαν να έχουν αξία, αλλά στην παρούσα φάση είναι μόνο «εκμετάλλευση ενός παρελθόντος που ξεπεράστηκε»¹⁸¹³.

¹⁸⁰⁹ Η *Επιθεώρηση Τέχνης* δημοσιεύει τις θέσεις των Φίσερ-Γκαρωντύ, κατά του σοσιαλιστικού ρεαλισμού και της λουκασιανής θεώρησης του ρεαλισμού, αλλά συνεχίζει να αναφέρεται και στον αντίλογο του Λούκατς. Βλ. Αγγελική Κουφού, «Αισθητική και Κριτική στην *Επιθεώρηση Τέχνης*: Θεωρητικές αφετηρίες και αντιπαραθέσεις», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 92-93.

¹⁸¹⁰ Οι θέσεις του Γκαρωντύ για το ρεαλισμό, αναφέρει η Αιμιλία Καραλή, περιλαμβάνουν αντιφάσεις που σταδιακά οξύνονται, όταν για παράδειγμα διευρύνει σε τέτοιο σημείο τον «απεριόριστο ρεαλισμό» του, συμπεριλαμβάνοντας ακόμη και τη θρησκευτική λογοτεχνία. Βλ. Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη..., Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης (1954-1967)*, ό.π., σ. 257.

¹⁸¹¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 111-112, έτος Γ', τόμος ΙΘ', Μάρτιος-Απρίλιος 1964 (Ροζέ Γκαροντί, «Σκέψεις για το ρεαλισμό και τα όρια του», μτφρ. Γ. Πετρή, σ. 291-292).

¹⁸¹² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 111-112, έτος Γ', τόμος ΙΘ', Μάρτιος-Απρίλιος 1964 (Ροζέ Γκαροντί, «Σκέψεις για το ρεαλισμό και τα όρια του», ό.π., σ. 294).

¹⁸¹³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 111-112, έτος Γ', τόμος ΙΘ', Μάρτιος-Απρίλιος 1964 (Ροζέ Γκαροντί, «Σκέψεις για το ρεαλισμό και τα όρια του», ό.π., σ. 295).

Η *Επιθεώρηση Τέχνης* μεταφράζει επίσης τον πρόλογο του Αραγκόν από τη συλλογή δοκιμίων του Ροζέ Γκαρωντύ *Για ένα ρεαλισμό χωρίς όρια*, όπου ο Αραγκόν εκφράζει τη θέση ότι ο Γκαρωντύ «φαίνεται ρεαλιστής και δεν μας απατά». Ο Αραγκόν, θεωρεί ότι ο Γκαρωντύ δείχνει στη συλλογή αυτή να στηρίζει ένα είδος ρεαλισμού, ακόμη κι αν δεν είναι ο «παλιός ρεαλισμός». Ο γράφων εκφράζει ικανοποίηση για το γεγονός ότι πολλοί νέοι που είχαν επηρεαστεί από την προτροπή του Γκαρωντύ για απομάκρυνση από τον ρεαλισμό, με το επιχείρημα ότι πρόκειται για καταδικασμένη υπόθεση, θα δουν στο βιβλίο αυτό μια διαφορετική προσέγγιση στην οποία η τέχνη γίνεται όχημα για τη μεταμόρφωση του κόσμου¹⁸¹⁴.

Ο ίδιος ο Γκαρωντύ αναφέρεται ξανά στην προσέγγισή του περί ρεαλισμού, χρησιμοποιώντας αυτή τη φορά το παράδειγμα του Έρνστ Φίσερ. Όπως επισημαίνει, ο Φίσερ έδειξε ότι ένα έργο τέχνης δεν είναι «αντιγραφή μιας αντικειμενικής πραγματικότητας ούτε μιας αισθητής πραγματικότητας, σαν τα εμπειρικά δεδομένα, ούτε μιας νοητής πραγματικότητας, με τον τρόπο των πλατωνικών εννοιών, ή μιας αιώνιας ανθρώπινης φύσης»¹⁸¹⁵. Αλλά από την άλλη, δεν είναι ούτε μια ιδεαλιστικού τύπου «προβολή του εσωτερικού εγώ». Είναι όμως αυτό που ο Γκαρωντύ περιγράφει ως «πρότυπο σχέσεων ανάμεσα στον άνθρωπο και τον κόσμο»¹⁸¹⁶. Πρόκειται για την ιδιαίτερη προσέγγιση του Γκαρωντύ πάνω στο ρεαλισμό, στην οποία αναφέρθηκε προηγουμένως ο Αραγκόν, που χωρίς να απορρίπτει το ρεαλισμό μιλάει για την αποτύπωση μιας πραγματικότητας μέσα από την καταγραφή των μεταμορφώσεών της.

Η *Επιθεώρηση Τέχνης* δεν παραλείπει να δημοσιεύσει τον αντίλογο του Γκέοργκ Λούκατς πάνω στις προηγούμενες απόψεις- εξάλλου οι αισθητικές και φιλοσοφικές θέσεις του Λούκατς που ιδιαίτερα κατά την πρώτη περίοδο έκδοσης είχαν χρησιμοποιηθεί υποστηρικτικά προς το τότε κυρίαρχο αντιμοντερνιστικό πνεύμα του περιοδικού,

¹⁸¹⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 106, έτος Θ', τόμος ΙΗ', Οκτώβριος 1963 (Λουί Αραγκόν, «Για ένα ρεαλισμό χωρίς όρια», μτφρ. Ειρήνη Ποθέα, σ. 508).

¹⁸¹⁵ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 117, έτος Ι', τόμος Κ', Σεπτέμβριος 1964 (Ροζέ Γκαρωντί, «Ο Έρνστ Φίσερ και η συζήτηση για τη μαρξιστική αισθητική», σ. 188).

¹⁸¹⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 117, έτος Ι', τόμος Κ', Σεπτέμβριος 1964 (Ροζέ Γκαρωντί, «Ο Έρνστ Φίσερ και η συζήτηση για τη μαρξιστική αισθητική», σ. 188).

συνεχίζουν να έχουν το χώρο τους στην *Επιθεώρηση Τέχνης* κατά τη δεκαετία του 1960¹⁸¹⁷. Στα σχετικά κείμενα ο Ούγγρος διανοούμενος δεν παύει να δηλώνει «αντιμοντερνιστής» και να τονίζει τη διαφωνία του με τους Φίσερ, Γκαρωντύ και γενικά όσους δείχνουν μεγάλη επιείκεια απέναντι στο φαινόμενο του μοντέρνου, θεωρώντας μάλιστα ότι «πολύ λίγα απ' τη μοντέρνα τέχνη προορίζονται να παραμείνουν». Αυτή τη στιγμή, συμπληρώνει, εξαπλώνεται διεθνώς ένα κύμα πολιτιστικού φιλελευθερισμού, με το οποίο αναφέρει ότι δεν είναι αντίθετος, μετριάζοντας το αντιμοντερνιστικό του επιχείρημα. Ωστόσο, στέκεται κριτικά απέναντι στο γεγονός ότι οι νέοι αρχίζουν να έλκονται από οτιδήποτε προέρχεται από τη Δύση, επειδή έχει τη γοητεία του απαγορευμένου. «Γι' αυτά τα παίρνουν όλα για καλά, απ' τον Μπέκετ ως την ποπ-αρτ», συμπληρώνει¹⁸¹⁸. Επισημαίνει επίσης ότι κατά τη γνώμη του η μοντέρνα τέχνη είναι μονοδιάστατη και δε μπορεί να συγκριθεί με την πολυδιάστατη πραγματικότητα, ενώ για τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό, που, όπως σημειώνει, «ο Φίσερ και ο Γκαρωντύ δεν θέλουν πια να τον ακούνε», ο ίδιος θεωρεί ότι παραμένει ενεργός και μάλιστα «είναι η τέχνη που είναι σε θέση να εκφράζει μια κοινωνική κατάσταση»¹⁸¹⁹.

¹⁸¹⁷ Τα θεωρητικά κείμενα της πρώτης περιόδου του περιοδικού, προερχόμενα κυρίως από παλαιότερους κριτικούς όπως ο Γ. Ιμβριώτης και Μ. Αυγέρης, είχαν αξιοποιήσει σε μεγάλο βαθμό την αισθητική που βασιζόταν στον συγκερασμό των απόψεων Λένιν και Λούκατς. Βλ. Αγγελική Κουφού, «Αισθητική και Κριτική στην Επιθεώρηση Τέχνης: Θεωρητικές αφετηρίες και αντιπαραθέσεις», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 92-93. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι μετά την ουγγρική εξέγερση και τη συμμετοχή του Γκέοργκ Λούκατς στην κυβέρνηση Νάγκι ο γνωστός φιλόσοφος είχε μπει στο στόχαστρο των κρατικών αρχών. Κατά συνέπεια και στην Ελλάδα, άρχισαν να δημοσιεύονται κείμενα στην εφημερίδα *Αυγή* που καταδίκασαν τον Λούκατς «ως αναθεωρητή του μαρξισμού-λενινισμού». Στην ΕΤ όμως συνέβη το αντίθετο, καθώς ο Λούκατς λειτούργησε ως «πρότυπο μαρξιστικής αισθητικής» αλλά και ως σύμβολο ενάντια στον σταλινικό αυταρχισμό. Η τακτική αυτή ήταν γνώριμη και σε άλλους αριστερούς κύκλους ανά τον κόσμο που δεν αναφέρονταν ρητά στα πολιτικά θέματα αλλά μέσα από αναλύσεις σε ζητήματα φιλοσοφίας και τέχνης προσπαθούσαν να καταρρίψουν τις «βεβαιότητες του κυρίαρχου ιδεολογικού προτύπου». Όσον αφορά στις δημοσιευθείσες στο περιοδικό θέσεις του Λούκατς τον οποίο μάλιστα η ΕΤ βοήθησε να γίνει γνωστός στην Ελλάδα, η Αιμιλία Καραλή σημειώνει ότι δεν είναι «συλλήβδην απορριπτικές» απέναντι στα πρωτοποριακά ρεύματα, ενώ μέσα από αυτές συχνά ο Λούκατς υπερασπίζεται τον κριτικό ρεαλισμό και ασκεί κριτική στον σταλινικό σοσιαλιστικό ρεαλισμό. Στα προβλήματα της θεωρίας του εντάσσει, μεταξύ άλλων, ότι δε διαχωρίζει τον μοντερνισμό από την πρωτοπορία και «αγνοεί τη συμμετοχή πολλών πρωτοποριακών καλλιτεχνών στο επαναστατικό κίνημα». Βλ. Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη..., Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης (1954-1967)*, ό.π., σ. 142-143 & 167-168.

¹⁸¹⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 124-125, έτος ΙΑ', τόμος ΚΑ', Απρίλιος-Μάιος 1965 (Γκέοργκ Λούκατς, «Η μοντέρνα τέχνη και η μεγάλη τέχνη», σ. 317).

¹⁸¹⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 124-125, έτος ΙΑ', τόμος ΚΑ', Απρίλιος-Μάιος 1965 (Γκέοργκ Λούκατς, «Η μοντέρνα τέχνη και η μεγάλη τέχνη», σ. 320-321).

Οι απόψεις του Λούκατς γνωρίζουν γι' άλλη μια φορά αμφισβήτηση σε κείμενο του Μπέρτολντ Μπρεχτ, το οποίο επιμελείται ο Γ. Πετρή. Ο τελευταίος αναφέρει μάλιστα στον πρόλογο του κειμένου, ότι πρόκειται για μία απάντηση «στις κάπως στενές αντιλήψεις του Λούκατς»¹⁸²⁰. Πιο συγκεκριμένα, ο Μπρεχτ σημειώνει ότι η τέχνη πρέπει να είναι «λαϊκή» και ταυτόχρονα «ρεαλιστική», αφού, όπως επισημαίνει, τον λαό τον ενδιαφέρει «να βρει μέσα στη φιλολογία πιστές αναπαραστάσεις της ζωής». Επίσης, διασαφηνίζει την προσωπική του αντίληψη περί ρεαλισμού, που δεν έχει να κάνει με την παλιά χρήση του όρου. Αναφέρει έτσι ότι δεν μπορεί ο ρεαλισμός να παίρνει το νόημα του από κάποια έργα που έχουν χαρακτηριστεί στο παρελθόν «ρεαλιστικά», όπως για παράδειγμα τα έργα του Μπαλζάκ ή του Τολστόι, γιατί με αυτό το σκεπτικό ο ρεαλισμός θα είχε αποκλειστικά «μορφικά» και «φιλολογικά» κριτήρια. Αντιθέτως, «η αντίληψη μας για τον ρεαλισμό πρέπει να είναι ευρεία και πολιτική, φιλελεύθερη από αισθητική μεριά και κυριαρχημένη πέρα για πέρα από μίαν ελευθερία, απέναντι στις συμβάσεις»¹⁸²¹.

Ενστάσεις σε σχέση με τις απόψεις του Λούκατς εκφράζονται και στο πλαίσιο της συζήτησης ιταλών μαρξιστών διανοουμένων¹⁸²² με θέμα «πρωτοπορία και παρακμή» που

¹⁸²⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 127, έτος ΙΔ', τόμος ΚΒ', Αύγουστος 1965 (Μπέρτολντ Μπρεχτ, «Τέχνη λαϊκή και τέχνη ρεαλιστική», σ. 4).

¹⁸²¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 127, έτος ΙΔ', τόμος ΚΒ', Αύγουστος 1965 (Μπέρτολντ Μπρεχτ, «Τέχνη λαϊκή και τέχνη ρεαλιστική», σ. 6-7).

¹⁸²² Το ιταλικό ΚΚ είχε υπάρξει μεταπολεμικά μια ισχυρή και σημαντική (υπο)πολιτισμική κοινότητα και ένα δίκτυο μέσα στο οποίο διακινούνταν συγκεκριμένα νοήματα και αξίες. Το ΚΚ Ιταλίας συσχέτιζε, μεταξύ άλλων, τον λαϊκό πολιτισμό με θετικές έννοιες όπως η λαϊκή κοινότητα, η αλληλεγγύη και η παράδοση. Συνέδεε τη μόρφωση της εργατικής τάξης μ' ένα σχέδιο λαϊκού «διαφωτισμού» και εκπολιτισμού που αποδεικνυόταν στενά συνδεδεμένο μακροπρόθεσμα με την ηγεμονία της εργατικής τάξης. Η αίσθηση της συλλογικής κομμουνιστικής ταυτότητας που ενισχυόταν από πολιτιστικές δραστηριότητες εμπεριείχε μια πατερναλιστική σύλληψη του λαϊκού πολιτισμού. Οι άνθρωποι νοούνταν ως στερημένοι από την «αληθινή» κουλτούρα και κατ' επέκταση παρουσιάζονταν να έχουν ανάγκη από τον πολιτισμό και τη γνώση, τα οποία μονοπωλούσαν οι προνομιούχοι. Θέσεις όπως αυτές ήταν μέρος μιας σημαντικής πολιτικής μάχης για τον πολιτισμό κατά τον ψυχρό πόλεμο, όταν για παράδειγμα οι συντηρητικές κυβερνήσεις προωθούσαν τα προϊόντα του Χόλλυγουντ στερώντας από ιταλούς «ριζοσπάστες» δημιουργούς χρηματοδότηση και δυνατότητα διανομής των ταινιών τους ή όταν τα περιοδικά γέμιζαν με εικόνες των πλουσίων και διασήμων. Βλ. David Forgacs «The Italian Communist Party and Culture», *Culture and Conflict in Postwar Italy*, Zygmunt Baranski, Robert Lumley(επιμ.), Palgrave Macmillan, Χάουντμιλς, Μπέιζινγκστούν, Χαμπσάιρ, Λονδίνο 1990, σελ. 97-101. Η σκέψη των ιταλών διανοουμένων του ΚΚ Ιταλίας άσκησε ιδιαίτερη επιρροή, όπως συνέβη και με την περίπτωση της Γαλλίας, στην *Επιθεώρηση Τέχνης*. Μέλη της Κεντρικής Επιτροπής, όπως ο Ρενάτο Γκοτουζό αρνήθηκε, κατά το πρότυπο του Πικάσο στη Γαλλία, να υποκύψει στις επιταγές του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Το ίδιο έκαναν και άλλοι ιταλοί καλλιτέχνες του ΚΚ αποδεχόμενοι τον ρεαλισμό, αλλά όχι τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό. Τα περιοδικά που εκπροσώπησαν σε πολιτιστικό επίπεδο τη σκέψη των διανοουμένων των ΚΚ Ιταλίας και Γαλλίας, *Rinascita* και *Les Lettres Francais* έγιναν «ιδεολογικά σημεία αναφοράς της εκδοτικής ομάδας της Ε.Τ.». Βλ. Νίκος Χατζηνικολάου, «Υποδοχή και

είχε πραγματοποιηθεί στο Ινστιτούτο Γκράμσι και η οποία προκάλεσε μία από τις πιο κραυγαλέες περιπτώσεις παρέμβασης του κόμματος στο περιοδικό¹⁸²³. Ο λόγος είναι ότι στη συγκεκριμένη συζήτηση αποτυπώνεται εύγλωττα το ευρύτερο κλίμα επανεκτίμησης και «αποδαιμονοποίησης» της πρωτοπορίας το οποίο επικράτησε στους κόλπους του Ινστιτούτου Γκράμσι και θεωρήθηκε απειλητικό για την κυρίαρχη μαρξιστική αισθητική¹⁸²⁴.

Έστω και μετά τις «κομματικά επιβεβλημένες» περικοπές, το περιοδικό αφιερώνει αρκετές σελίδες σε μία σειρά τευχών γύρω από τη συγκεκριμένη συζήτηση στην οποία εκφράζονται σημαντικοί προβληματισμοί σε σχέση με το ζήτημα της πρωτοπορίας, και προτείνεται η κατάργηση της λουκατσιανής ταύτισης πρωτοπορίας και παρακμής. Στο εισηγητικό κείμενο ο συγγραφέας και κριτικός τέχνης Μάριο ντε Μικέλι, αναφέρει ότι η σύγχρονη τέχνη ανάγεται στην ρήξη με τις αξίες του 19^{ου} αιώνα, σημειώνοντας ότι οι λόγοι που τη δημιούργησαν ήταν ιστορικοί και ιδεολογικοί: «Ο 19^{ος} αι. γνώρισε μια

προβολή αισθητικών αξιών και καλλιτεχνικών τάσεων από την *Επιθεώρηση Τέχνης*», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 183. Ο Δημήτρης Ραυτόπουλος, πάντως δεν εξομοιώνει την επιρροή της γαλλικής με την ιταλική σκέψη, θεωρώντας ότι ο αναθεωρητισμός του περιοδικού *Contemporaneo* και του Ινστιτούτου Γκράμσι (όπως αντίστοιχα και της Πολωνίας, πχ. του Κολακόφσκι), που είχε επηρεάσει την *Επιθεώρηση Τέχνης*, θεωρήθηκε ιδιαίτερα επιβλαβής από το κόμμα, που προτιμούσε την επιρροή του λιγότερου ρηξικέλευθου *Lettres Francaises*. Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Εξέγερση και «νομιμότητα» στην *Επιθεώρηση Τέχνης*», *Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 285.

¹⁸²³ Όπως αναφέρει ο Κ. Κουλουφάκος σε υπόμνημα προς τη Δ.Ε. της ΕΔΑ τον Απρίλιο του 1964, η δημοσίευση της συζήτησης αυτής ήταν «το πρώτο ισχυρό πλήγμα» στην ελπίδα ότι μετά την αναδιάρθρωση του περιοδικού στις αρχές της δεκαετίας του 1960, η ΕΤ θα λειτουργούσε «σαν «πνευματικό-ιδεολογικό όργανο άξιο του ονόματος». Όπως αναφέρει ο Κουλουφάκος, ενώ αρχικά επιχειρηματολόγησε ενώπιον της συντακτικής επιτροπής της *Επιθεώρησης Τέχνης* υπέρ της δημοσίευσης αυτούσιων των κειμένων των ιταλών μαρξιστών στο περιοδικό, έπειτα, επηρεασμένος από τους Βουρνά και Δεσποτίδη που υποστήριζαν την αντίθετη άποψη, συμφώνησε να γίνουν περικοπές στα κείμενα. Όπως σημειώνει μάλιστα, «έκανα το ψαλλίδισμα ο ίδιος, με το ίδιο μου το χέρι, ενώ πίστευα, όπως το πιστεύω και το διακηρύσσω και τώρα, πώς αυτό το χέρι έπρεπε να μου το έχουν κιόλα κόψει». Βλ. περιοδικό *Μανδραγόρας*, ό.π. («Αποσπάσματα από το Υπόμνημα του Κώστα Κουλουφάκου προς τη Δ.Ε. της ΕΔΑ για την *Επιθεώρηση Τέχνης*, Απρίλιος 1964», σ. 145).

¹⁸²⁴ Η εμφάνιση πρωτοποριακών ρευμάτων στις συζητήσεις του Ινστιτούτου Γκράμσι, συσχετίστηκε με ιστορικά και ιδεολογικά δεδομένα που διαμόρφωσαν κινήματα, τα οποία «διεύρυναν» τον ρεαλισμό, διατύπωσαν «επαναστατικές κραυγές διαμαρτυρίας» και ξεσκέπασαν έναν κόσμο που βρισκόταν σε κρίση. Στο πλαίσιο των παραπάνω συζητήσεων τα κινήματα αυτά αποσυνδέθηκαν από το «ανορθολογικό» και «παθολογικό» περιεχόμενο που τους είχε προσδώσει ο Λούκατς και οι καλλιτέχνες που εντάχθηκαν σε αυτά αξιολογήθηκαν με βάση τις επιδράσεις τους κι όχι τα «πολιτικά σχήματα ακμής-παρακμής, ορθολογισμού-ανορθολογισμού». Από την άλλη, δεν έλειψε η κριτική για τον «κίνδυνο της φορμαλιστικής εκτροπής της πρωτοπορίας στις περιπτώσεις ακραίου ατομικισμού». Βλ. Αγγελική Κουφού, «Αισθητική και Κριτική στην *Επιθεώρηση Τέχνης*: Θεωρητικές αφετηρίες και αντιπαραθέσεις», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 102-103.

επαναστατική ροπή βάθους κι από κει οργανώθηκαν η πολιτική φιλοσοφική και λογοτεχνική σκέψη, η καλλιτεχνική δημιουργία και η δράση των διανοούμενων».¹⁸²⁵

Η παραπάνω τάση φυγής από τις καθιερωμένες καλλιτεχνικές αξίες βρήκε διέξοδο άλλοτε στον νεορομαντισμό, άλλοτε στον συμβολισμό κι αργότερα στον σουρεαλισμό, που, ωστόσο, σύμφωνα με τον γράφοντα, αποτελεί ειδική περίπτωση κυρίως λόγω της δυνατότητας του υποκειμένου να αφήνει ελεύθερη τη βούληση του ως προς τη δημιουργία αντικειμένων «στερημένων από κάθε πραγματική βάση»¹⁸²⁶.

Η πρωτοπορία στην τέχνη, στο ξεκίνημα της, συμπληρώνει ο ντε Μικέλι, είχε σε μεγάλο βαθμό να κάνει με την αντίδραση απέναντι στην αστική αισιοδοξία που βρίσκει έρεισμα στον θετικισμό. Ειδικά μετά τον α' παγκόσμιο πόλεμο κατέστη σαφές ότι ο θετικισμός δεν ήταν σε θέση να δώσει απαντήσεις στα ευρωπαϊκά προβλήματα που κρύβονταν πίσω από τον πόλεμο¹⁸²⁷. Έτσι οι καλλιτέχνες προσπάθησαν να δώσουν τις δικές τους ερμηνείες στα παγκόσμια ζητήματα επιλέγοντας καλλιτεχνικούς δρόμους όπως ο εξπρεσιονισμός στις διάφορες μορφές του, ο φουτουρισμός, ο κυβισμός¹⁸²⁸ κ.ο.κ.

Συνολικά για την πρωτοπορία ο γράφων θεωρεί ότι το ζήτημα ήταν, όπως θα έλεγε ο Κλέε, «να βρούμε το λαό» :

«Η πρωτοπορία στην επαναστατική της φύση δεν ήταν μια σειρά κινήσεων γούστου, τα προβλήματα της είχαν μια έννοια μόνο σαν αντίδραση στο γούστο, για μια σοβαρότερη επιδίωξη. Αντιφιλολογική, αντιαισθητική, αντιπολιτευτική, έτσι θέλησε πάντα να παρουσιάζεται η πρωτοπορία. Να συνεχίσει κανείς την πρωτοπορία απ' την πλευρά του γούστου σημαίνει ότι προδίδει τη πρωτοπορία στις βαθύτερες της επιδιώξεις. Σημαίνει ότι δεν είναι καλλιτέχνης της πρωτοπορίας»¹⁸²⁹.

¹⁸²⁵ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 76, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Απρίλιος 1961 (Μάριο Ντε Μικέλι, «Πρωτοπορία και παρακμή», σ. 295).

¹⁸²⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 76, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Απρίλιος 1961 (Μάριο Ντε Μικέλι, «Πρωτοπορία και παρακμή», σ. 302).

¹⁸²⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 76, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Απρίλιος 1961 (Μάριο Ντε Μικέλι, «Πρωτοπορία και παρακμή», σ. 303).

¹⁸²⁸ Οι αναζητήσεις και τα αδιέξοδα καλλιτεχνών όπως οι Σεζάν, Βαν Γκογκ και Γκωγκέν συνέβαλαν σε μεγάλο βαθμό στη διαμόρφωση των χαρακτηριστικών των καλλιτεχνικών ρευμάτων της περιόδου: «Αυτό που ονομάζουμε “μοντέρνα τέχνη” διαμορφώθηκε μέσα από αυτό το αίσθημα του ανικανοποίητου, και οι διάφορες λύσεις που ψηλαφητά προσπαθούσαν να βρουν οι τρεις αυτοί καλλιτέχνες έγιναν τα ιδανικά τριών κινημάτων στη μοντέρνα τέχνη: η λύση του Σεζάν οδήγησε στον Κυβισμό που γεννήθηκε στη Γαλλία· του Βάν Γκογκ, στον Εξπρεσιονισμό, που βρήκε κυρίως απήχηση στη Γερμανία· του Γκωγκέν στις διάφορες μορφές Πριμιτιβισμού». Βλ. Gombrich E. H., *Το Χρονικό της Τέχνης*, ό.π., σ. 555.

¹⁸²⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 76, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Απρίλιος 1961 (Μάριο Ντε Μικέλι, «Πρωτοπορία και παρακμή», σ. 311).

Ο Μάριο Ντε Μικέλι αναφέρει ακόμη ότι δεν είναι σωστή η ταύτιση πρωτοπορίας και παρακμής και τονίζει ότι ο Λούκατς εσφαλμένα προέβη σε αυτή, θεωρώντας ότι η παρακμή, από τον νατουραλισμό ως το σουρεαλισμό, «είχε σαν αντικειμενική κοινωνική λειτουργία να βοηθήσει την αστική τάξη στην πάλη της ενάντια σ' ένα αυθεντικό ρεαλισμό»¹⁸³⁰. Ασκώντας επίσης κριτική στον Λούκατς, ο Αντριάνο Σερόνι παρατηρεί ότι το μεγαλύτερο λάθος του Λούκατς είναι ότι «ισοπεδώνει το έδαφος των πρωτοποριών και τη φύση τους»¹⁸³¹. Ο ζωγράφος Πάολο Ρίτσι αναφέρει ότι η πρωτοπορία γνώρισε την άνθισή της στην Ευρώπη από τον θάνατο του Σεζάν ως τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια και εξέφρασε «πολλαπλές και συγκρουόμενες αναζητήσεις»¹⁸³². Είχε για παράδειγμα να κάνει με την ατομικιστική κρίση, με την «αριστοκρατική αναδίπλωση των εστέτ και των μεταρομαντικών παρακμιακών», αλλά και με την «ηθική και πολιτική τοποθέτηση» καλλιτεχνών που επιδίωκαν την επαναστατική μετάλλαξη της κοινωνίας.

Η συζήτηση συνεχίζεται στο τρίτο κατά σειρά τεύχος, όπου εκφράζονται απόψεις όπως αυτή του τεχνοκριτικού Αντονέλλο Τρομπαντόρι, που μεταξύ άλλων αναφέρει ότι το λάθος του Λούκατς είναι πως παρουσίασε τα πρότυπα του «μεγάλου αστικού ρεαλισμού σαν αζεπέραστα»¹⁸³³. Ωστόσο, σύμφωνα με τον ίδιο, ο Λούκατς ξεκίνησε από μία σωστή βάση που ήταν η «αποσύνθεση μορφής και περιεχομένου στα πρόθυρα του παρακμιακού προτοσές και των πρωτοποριακών εξεγέρσεων»¹⁸³⁴.

Για τον Ουμπέρτο Τσερόνι η πρωτοπορία και η παρακμή είναι φαινόμενα που ξεπηδούν από την κρίση της αστικής κουλτούρας, καθώς η κοινωνία ξεφεύγει από την

¹⁸³⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 76, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Απρίλιος 1961 (Μάριο Ντε Μικέλι, «Πρωτοπορία και παρακμή», σ. 298).

¹⁸³¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 77, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Μάιος 1961 (Αντριάνο Σερόνι, «Οι δύο ψυχές του σουρεαλισμού», σ. 462).

¹⁸³² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 77, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Μάιος 1961 (Πάολο Ρίτσι, «Τα ρεύματα της πρωτοπορίας δεν είναι όλα το ίδιο πράγμα», σ. 462).

¹⁸³³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 78, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Ιούνιος 1961 (Αντονέλλο Τρομπαντόρι, «Να μην κρίνουμε με προκαθορισμένες αντιλήψεις», σ. 568).

¹⁸³⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 78, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Ιούνιος 1961 (Αντονέλλο Τρομπαντόρι, «Να μην κρίνουμε με προκαθορισμένες αντιλήψεις», σ. 569).

κατάσταση της «φυσικής αρμονίας» η οποία τροφοδοτούσε την αισιοδοξία και τον κλασικό ρεαλισμό¹⁸³⁵.

Ο Μάριο Αλικάτα, μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος Ιταλίας, θεωρεί τη συζήτηση άμεσα συνυφασμένη με το θέμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, καθώς εκτιμά ότι η πάλη για τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό συνεπάγεται «καθαρή γνώση της σύγχρονης κουλτούρας» και όλων των ζητημάτων που την αφορούν¹⁸³⁶.

Κάνοντας μια σύνοψη της συζήτησης, ο Μάριο Ντε Μικέλι ανάγει το φαινόμενο της πρωτοπορίας στη ρήξη των καλλιτεχνών με την τάξη στην οποία ανήκαν:

«Το φαινόμενο της πρωτοπορίας πραγματοποιείται στο εσωτερικό της αστικής κουλτούρας, μα ο *deracine* καλλιτέχνης της πρωτοπορίας είναι εκτεθειμένος όχι μόνο στις πιέσεις της τάξης απ' την οποία θέλει να αποσπασθεί ή αποσπάσθηκε μα και στις πιέσεις μιας άλλης τάξης, που είναι το προλεταριάτο [...] λοιπόν η πρωτοπορία γεννιέται από το «ρήγμα» της ενωτικής στιγμής της κουλτούρας του 19^{ου} αιώνα κι απ' τη διάσταση των καλλιτεχνών της πρωτοπορίας με την τάξη τους»¹⁸³⁷.

Όπως αναφέρει κλείνοντας το κείμενο του ο Μάριο Ντε Μικέλι, σκοπός του ήταν να αναδείξει τις θετικές πλευρές της πρωτοπορίας και να έρθουν στο προσκήνιο οι πιο δημιουργικές καλλιτεχνικές δυνάμεις του καιρού που εμπνεύστηκαν από στοιχεία της πρωτοπορίας προκειμένου να προχωρήσουν πέρα από την ίδια την πρωτοπορία¹⁸³⁸.

Συνολικά η *Επιθεώρηση Τέχνης* φιλοξενεί στις σελίδες της έναν ισορροπημένο διάλογο σε σχέση με τον μοντερνισμό και την πρωτοπορία που δίνει έδαφος τόσο στην, δημοφιλή στους κόλπους της αριστερής διάνοησης, αντιμοντερνιστική διάθεση, όσο και στο επιχείρημα της σύμπλευσης με την μοντέρνα τέχνη με παράλληλη ρήξη με τις

¹⁸³⁵ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 78, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Ιούνιος 1961 (Ουμπέρτο Τσερόνι, «Πάλι ενάντια στην πρωτοπορία σημαίνει ξεπέρασμα και κριτική αφομοίωσή της», σ. 572).

¹⁸³⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 78, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Ιούνιος 1961 (Μάριο Αλικάτα, «Η σωστή πάλη για το σοσιαλισμό συνεπάγεται σαφή γνώση της σύγχρονης κουλτούρας», σ. 576).

¹⁸³⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 78, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Ιούνιος 1961 (Μάριο Ντε Μικέλι, «Πρωτοπορία και παρακμή», σ. 581).

¹⁸³⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 78, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Ιούνιος 1961 (Μάριο Ντε Μικέλι, «Πρωτοπορία και παρακμή», σ. 582). Ανοικτό απέναντι στο φαινόμενο της πρωτοπορίας, το οποία διαχωρίζει από την παρακμή εμφανίζεται και το περιοδικό *Κριτική*. Ενδεικτική είναι η θέση ότι «όταν κάποιος κριτικάρει την αστική ιδεολογία γαντζωμένος από μυστικιστικά αντιρασιοναλιστικά επιχειρήματα του φεουδαλισμού είναι πολύ πιο πίσω απ' την ίδια την αστική ιδεολογία». Βλ. *Κριτική*, Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1961, τ. 17-18 (Γερ. Λυκιαρδόπουλος, «Ο Ιονέσκο, η πρωτοπορία κλπ.», στήλη: Απόψεις και συζητήσεις, σελ. 215-218).

παραδοσιακές αξίες. Η συστηματική μάλιστα ενασχόληση του περιοδικού με τα εικαστικά πράγματα και ο εμπειριστατωμένος διάλογος γύρω από θέματα όπως η αφηρημένη τέχνη συνιστούν ένα σημαντικό κομμάτι του «λόγου περί τέχνης» της περιόδου που στο σύνολό του βοήθησε στο να διαρραγούν οι κρατούσες καλλιτεχνικές αντιλήψεις¹⁸³⁹. Σύμφωνα με την Μάρθα-Έλλη Χριστοφόγλου στο περιοδικό επικράτησαν οι «νέες ευρωαριστερές απόψεις», πράγμα που ενίσχυσε την ανανεωτική διάθεση της *Επιθεώρησης Τέχνης* και την εισαγωγή νέων κριτηρίων για την αξιολόγηση των καλλιτεχνικών έργων¹⁸⁴⁰. Ο επαναπροσδιορισμός εννοιών όπως η πρωτοπορία, η απαλλαγή της από παρακμιακά συμφραζόμενα, χωρίς όμως την εγκατάλειψη εννοιών όπως ο λαός και η επανάσταση, δημιούργησαν ένα πλαίσιο προσέγγισης της σύγχρονης τέχνης. Ωστόσο, δεν υπήρξε κάποια επίσημη και απολύτως συγκεκριμένη πολιτιστική γραμμή στο περιοδικό, δεδομένου ότι ο διάλογος σε θέματα όπως ο ρεαλισμός- ο οποίος στο πλαίσιο των νεορεαλιστικών τάσεων της περιόδου έπαψε να θεωρείται συνώνυμο του ακαδημαϊσμού ή του σοσιαλιστικού ρεαλισμού- συνεχιζόταν τη δεκαετία του 1960, δίνοντας διαφορετικά αποτελέσματα κατά περίπτωση.

15.2 Περισσότερα περί λογοκρισίας και σοσιαλιστικού ρεαλισμού

Σε συνάρτηση με τα παραπάνω, η *Επιθεώρηση Τέχνης* υπερασπίζεται σθεναρά την ελευθερία έκφρασης, καταγγέλλει περιστατικά καταπάτησής της στον ανατολικό και τον δυτικό κόσμο, ενώ σε πρακτικό επίπεδο άλλοτε ανθίσταται στη λογοκρισία που κατά καιρούς ασκείται στην ίδια, άλλοτε την αποδέχεται αναγκαστικά κι άλλοτε αυτολογοκρίνεται προς αποφυγή νέων διενέξεων με το κόμμα. Σε κάθε περίπτωση, δε διστάζει να διεξάγει συζητήσεις που περιστρέφονται γύρω από το θέμα του περιορισμού της καλλιτεχνικής έκφρασης στις ανατολικές χώρες, δημοσιεύοντας διαφορετικές απόψεις

¹⁸³⁹ Μάρθα-Έλλη Χριστοφόγλου, «Η μεταπολεμική τέχνη 1949-1974», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 279-280.

¹⁸⁴⁰ Πρόκειται για «μαρξιστικές ή μαρξίζουσες ιδέες δυτικοευρωπαϊκής προέλευσης» σε σχέση με πολιτιστικά θέματα που οδήγησαν σε «αναθεωρήσεις παλιότερων δογμάτων». Βλ. Μάρθα-Έλλη Χριστοφόγλου, «Η μεταπολεμική τέχνη 1949-1974», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 286-287.

σχετικά. Το γεγονός ότι η *Επιθεώρηση Τέχνης* θέτει προς προβληματισμό το συγκεκριμένο θέμα είναι ενδεικτικό της τάσης του περιοδικού να παρακάμπτει κατά περιόδους την αυστηρότητα όχι μόνο του κόμματος αλλά και των σοβιετικών επιταγών εν γένει. Κατά τη δεκαετία του 1960 εξάλλου πέρα από την *Επιθεώρηση Τέχνης*, πολλές ακόμη αριστερές φωνές στην Ελλάδα προσανατολίστηκαν προς τον «εκσυγχρονισμό πολιτισμικών στερεοτύπων» που ήταν κυρίαρχα στον αριστερό χώρο¹⁸⁴¹. Μέρος της κατάκτησης αυτής ωστόσο, όσον αφορά στο χώρο του εντύπου, οφείλεται σε ρήξεις και καινοτομίες προηγούμενων περιοδικών της αριστεράς που είχαν πραγματοποιήσει πειραματισμούς, πρωτότυπες παρεμβάσεις, είχαν παρουσιάσει νέες θεωρίες και έργα και είχαν αρχίσει να επεκτείνουν τις συμμαχίες τους σ' ένα ευρύτερο πολιτικό φάσμα. Σε όλη αυτή τη διαδικασία συνάντησαν, όπως ήταν αναμενόμενο, έντονες αντιδράσεις από την κομματική ηγεσία και ενεπλάκησαν σε βίαιες αριστερές διαμάχες, γεγονός που έφερε για ένα διάστημα «συντηρητικοποίηση των αισθητικών αναλύσεων» με άξονα τις αρχές του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Μ' αυτή την έννοια, όπως υποστηρίζει η Αιμιλία Καραλή, «η πολυφωνικότητα την οποία διεκδίκησε η ΕΤ ήταν ήδη κατακτημένη αλλά κατεσπαρμένη σε διάφορα λογοτεχνικά έντυπα»¹⁸⁴².

Ως εκ τούτου η *Επιθεώρηση Τέχνης*, αξιοποιώντας παρελθούσες κατακτήσεις των αριστερών εντύπων αλλά και τις διεθνείς κι εγχώριες εξελίξεις στο χώρο της αριστεράς, διεκδίκησε μια ελευθερία μεγαλύτερη από εκείνη που μπόρεσαν να κατακτήσουν άλλα «αλληλέγγυα» της περιοδικά. Το αποτέλεσμα αυτής της διεκδίκησης ήταν η σφοδρή συχνά αντίδραση της κομματικής ηγεσίας που γνώρισε την κορύφωση της κατά την προαναφερθείσα υπόθεση Γκράνιν. Παρότι οριακά εντάσσεται στην πρώτη φάση έκδοσης του περιοδικού, η υπόθεση αυτή έχει σημαντικό αντίκτυπο στη «ζωή» του περιοδικού κατά τη δεκαετία του 1960. Σημειώνεται ότι το έργο *Σιωπή* του σοβιετικού συγγραφέα Ντανιήλ

¹⁸⁴¹ Αθηνά Καρτάλου, Παναγής Παναγιωτόπουλος, «Όψεις κοινωνικού εκσυγχρονισμού: η ταυτότητα του θύματος, η δημόσια καταγγελία και η επιχειρηματική δημιουργικότητα με αφορμή το ναυάγιο του F/B “Ηράκλειον”(1966)», στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 384-385.

¹⁸⁴² Για μία συνοπτική αναφορά στα περιοδικά *Ο Νουμάς, Νέοι Βωμοί, Νέα Σκέψη, Διανόηση, Αναγέννηση, Λογοτεχνική Επιθεώρηση, Νέα Επιθεώρηση, Νέοι Πρωτοπόροι, Καλλιτεχνικά Νέα, Πρωτοπόροι, Ελεύθερα Γράμματα* βλ. Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη..., Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης(1954-1967)*, ό.π., σ. 37-55.

Γκράνιν, όπως και άλλα έργα του ίδιου συγγραφέα, θέτει σοβαρά ερωτήματα ως προς τον ρόλο των σοβιετικών επιστημόνων και τεχνοκρατών, τους γραφειοκρατικούς μηχανισμούς, τον κομορμισμό και την ελευθερία στη σοβιετική κοινωνία¹⁸⁴³. Η δημοσίευση της *Σιωπής* στο τεύχος του Μαρτίου του 1959 αποτέλεσε τη θρυαλλίδα για την εντονότερη ως τότε σύγκρουση του περιοδικού με το κόμμα¹⁸⁴⁴. Αξίζει να σταθεί κανείς στο γεγονός ότι η δημοσίευση της *Σιωπής* του Γκράνιν σηματοδότησε μια φάση ατολμίας από πλευράς αριστερών διανοουμένων στη δημοσίευση των απόψεων τους μέσα από τις σελίδες της *Επιθεώρησης Τέχνης* και έφερε στην επιφάνεια πιο έντονα το πρόβλημα των λογοκριτικών παρεμβάσεων του κόμματος στην τέχνη και στον περί τέχνης λόγο. Οι συντελεστές του περιοδικού εξέφρασαν επανειλημμένα τη δυσφορία τους για την αδυναμία της ΕΔΑ να αντιληφθεί τη σημασία της τέχνης για τη συσπείρωση των δημοκρατικών δυνάμεων¹⁸⁴⁵.

Το θέμα της ελευθερίας της τέχνης στη Σοβιετική Ένωση τίθεται επί τάπητος με τον πιο επιτακτικό τρόπο το 1966 μέσα από την υπόθεση της καταδίκης δύο σοβιετικών συγγραφέων, των Αντρέι Σινιάφκσι και Γιούλι Ντάνιελ για τη διάδοση αντισοβιετικών ιδεών μέσα από το έργο τους. Η *Επιθεώρηση Τέχνης* δημοσιεύει το κείμενο διαμαρτυρίας

¹⁸⁴³ Αναλυτικά για την υπόθεση Γκράνιν βλ. από το αφιέρωμα του περιοδικού *Μανδραγόρας* στην *Επιθεώρηση Τέχνης*: *Μανδραγόρας*, ό.π. (Μ., «Η Υπόθεση Γκράνιν», σ. 142-143).

¹⁸⁴⁴ Όπως αναφέρεται στο αφιέρωμα του Μανδραγόρα, επί πολλά χρόνια στους κόλπους του αριστερού καλλιτεχνικού κόσμου, του κόμματος, της *Αυγής*, των βιβλιοπωλείων «Πυξίδα» και «Κέδρος» «ακούγονταν διάφορα απίθανα περί “ρεβιζιονισμού”, ιδεολογικής σύγχυσης της Σ.Ε. του περιοδικού, υπονομευτικές ενέργειες σε βάρος της ΕΔΑ». Βλ. περιοδικό *Μανδραγόρας*, ό.π., (Μ., «Η Υπόθεση Γκράνιν», σ. 143). Με αφορμή την υπόθεση Γκράνιν, οι εκπρόσωποι της *Επιθεώρησης Τέχνης* υπερασπίστηκαν το έργο τους κι έθεσαν την παραίτηση τους στη διάθεση του κόμματος. Όπως ανέφερε χαρακτηριστικά ο Κώστας Κουλουφάκος στο σχετικό υπόμνημά του «πρέπει να ασκήσουμε τα πνεύματα των αγωνιστών και του λαού εγκαθιδρύοντας ένα κλίμα ελεύθερης κριτικής κι ελέγχου [...] Τούτο δε σημαίνει διόλου εγκαθίδρυση φιλελευθερίστικου πνεύματος ανοχής μέσα στο κίνημα, εσφαλμένων αντιλήψεων και τάσεων διαλυτικών. Σημαίνει ανεξίγνωμη- δηλαδή μη μισαλλόδοξη- και νηφάλια αντιμετώπιση των αντιφρονούντων, με συστηματική ανασκευή των επιχειρημάτων τους κατά τις συζητήσεις, με όσο θέλετε ανελέητη κριτική, πάντας όμως καλόπιστη [...] Απόσπασμα από το υπόμνημα του Κώστα Κουλουφάκου για την «υπόθεση Γκράνιν» στο περιοδικό *Μανδραγόρας*, ό.π., σ. 142.

¹⁸⁴⁵ Μεταξύ άλλων οι αριστεροί διανοούμενοι καταλόγιζαν στην ΕΔΑ ότι αποθάρρυνε τους ενταγμένους στο κόμμα λογοτέχνες που προσπάθησαν με παρρησία να διερευνήσουν τα προβλήματα του καιρού τους, ότι «ψαλίδιζε» κείμενα, ότι ήταν επιφυλακτική απέναντι σε κείμενα που διακατέχονταν από κριτικό πνεύμα κ.ά. Επίσης μερίδα αριστερών διανοουμένων και μελών της *Επιθεώρησης Τέχνης* εξέφρασαν την πεποίθηση ότι το κόμμα δεν επέτρεπε στους αριστερούς διανοούμενους που ήταν μέλη της ΕΔΑ να συμβαδίζουν με το «αναγεννητικό κίνημα» που υπήρξε σε άλλες σοσιαλιστικές χώρες ή να απαντούν εμπεριστατωμένα στις επιθέσεις των διανοουμένων της δεξιάς. Βλ. Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη..., Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης (1954-1967)*, ό.π., σ. 197-199.

που εστάλη από έλληνες διανοούμενους, μεταξύ των οποίων πολλοί εκ των συνεργατών της *Επιθεώρησης Τέχνης*, στον πρόεδρο της ΕΣΣΔ. Στον πρόλογο του κειμένου το περιοδικό μιλάει για την «βαθύτατη θλίψη κι έντονη ανησυχία» που προκάλεσε στους «προοδευτικούς πνευματικούς ανθρώπους» το περιστατικό¹⁸⁴⁶. Μεταξύ άλλων το κείμενο αναφέρει:

«Έχουμε την πεποίθηση ότι η ελεύθερη εκδήλωση της γνώμης, ακόμα κι αν αυτή αποτελεί διαστρέβλωση της πραγματικότητας είναι δικαίωμα στοιχειώδες, όχι μόνο για τους πνευματικούς ανθρώπους, αλλά για κάθε άνθρωπο. Το δικαίωμα αυτό είναι αυτονόητο και σύμφυτο σ' ένα καθεστώς που επιδιώκει την απελευθέρωση του

¹⁸⁴⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 133-134, έτος ΙΒ', τόμος ΚΓ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1966 («Η πνευματική ελευθερία αυτονόητο δικαίωμα-Διαμαρτυρία ελλήνων διανοουμένων για την καταδίκη των σοβιετών συγγραφέων», σ. 35). Σύμφωνα με την Αγγελική Κουφού η υπόθεση Ντάνιελ-Σινιάφκσι είναι η κατεξοχήν έκφραση της «συνέκφανσης του αισθητικού με το πολιτικό» στην ΕΤ. Μέσα από τη διαμαρτυρία του, το περιοδικό αντιπαράτίθεται στον «συντηρητικό πνευματικό κόσμο» και παράλληλα στους «παραδοσιακούς αριστερούς» και δε διστάζει να ασκήσει κριτική στην πολιτιστική πολιτική της ΕΣΣΔ. Βλ. Αγγελική Κουφού, «Αισθητική και Κριτική στην Επιθεώρηση Τέχνης: Θεωρητικές αφετηρίες και αντιπαραθέσεις», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 105. Ο Δημήτρης Ραυτόπουλος σημειώνει ότι αυτό που διαχωρίζει την κομματική αντίδραση στην υπόθεση Ντάνιελ-Σινιάφκσι σε σχέση με την υπόθεση Γκράνιν του 1959, ήταν ότι πλέον, εν έτει 1966, οι ιθύνοντες της ΕΔΑ «δεν μπόρεσαν να αντιδράσουν παρά μόνο με υβρεολόγιο από τις στήλες της *Αυγής*» σε σχέση με την πρωτοβουλία της ΕΤ να στείλει διαμαρτυρία στη σοβιετική κυβέρνηση για την καταδίκη των δύο λογοτεχνών: «Δεν μπόρεσαν να επιβάλουν την άποψη τους οι «σκληροί» όταν διεκδικούσαμε ανοιχτά πια, μέσα στο κόμμα προφορικά, εγγράφως και δημοσίως, την αυτονομία της πολιτιστικής δουλειάς, την ανεξάρτησή της από την κομματική κηδεμονία». Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Της μακρινής μας νιότης ιστορίες...», *Συνέντευξη στον Κώστα Κρεμμύδα*, περιοδικό *Μανδραγόρας*, ό.π., σελ. 175. Ενδεικτικά η *Αυγή* είχε σημειώσει, μεταξύ άλλων, ότι «οι φίλοι οδηγήθηκαν σε λαθεμένες ενέργειες και σε παρεξηγήσιμο κείμενο», ότι εξέφρασαν μια «ανίδεια αντίθεση», ότι «άφησαν εκτεθειμένη την τοποθέτησή τους σε κάθε λογής καπηλίες», ότι δεν φρόντισαν «να μην αδυνατίσει η αντίκρουση του αντιπάλου, να μην παραταχθούμε απέναντί του διασπασμένοι» κ.ά. Βλ. *Η Αυγή*, 24/2/1966 («Γύρω από την υπόθεση της καταδίκης των δύο σοβιετικών συγγραφέων, Το νόημα μιας τοποθέτησης και ένας λαθεμένος χειρισμός»). Πάντως πέρα από τα «φίλια πυρά» που δέχτηκε η ΕΤ για την υπόθεση Ντάνιελ-Σινιάφκσι (όπως αναφέρει ο Δ. Ραυτόπουλος κυρίως από την *Αυγή* και την ΕΔΑ δια στόματος Ν. Καρά, Γ. Ιμβριώτη, Μ. Θεοδωράκη κ.ά.), πολύ πιο έντονα ήταν τα «εχθρικά» πυρά: *Καθημερινή* (Ελένη Βλάχου), *Μεσημβρινή* (Θ. Παπακωνσταντίνου), *Πρώτη* (Α. Καραντώνης), *Ελευθερία*, *Απογευματινή* (Σάββας Κωνσταντόπουλος) κ.λπ. Το παράδοξο κατά τον Ραυτόπουλο ήταν ότι η δεξιά «εξεμάνη μέχρι υστερίας» όχι τόσο για το γεγονός της καταδίκης των δύο συγγραφέων από τις σοβιετικές αρχές, όσο για τη διαμαρτυρία των Ελλήνων αριστερών που όρθωσαν το ανάστημά τους απέναντι στο συμβάν. Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Αναθεώρηση Τέχνης, Η Επιθεώρηση Τέχνης και οι άνθρωποί της*, ό.π., σελ. 178-179. Συνολικά το συμβάν «δίχασε» τόσο τον κομμουνιστικό, όσο και τον μη κομμουνιστικό κόσμο. Στους κόλπους του τελευταίου, δίπλα στις έντονες αντιδράσεις συντηρητικών εφημερίδων αλλά και περιοδικών όπως η *Νέα Εστία*, υπήρξαν έντυπα, κατά βάση πιο προοδευτικά ή αυτοπροσδιοριζόμενα ως ιδεολογικά «ουδέτερα», που θεώρησαν το συμβάν ανάξιο λόγου. Είναι χαρακτηριστική η φράση του περιοδικού *Νέα Πορεία* ότι «ένα τοσοδούλι περιστατικό έγινε μαμούθ των σιβηριανών αχανών εκτάσεων». Βλ. *Νέα Πορεία*, Μάρτιος 1966, τ. 133 («Το μικρό και το μεγάλο», στήλη: Σχόλια, σελ. 49-50).

ανθρώπου από κάθε μορφή καταπίεσης υλικής και πνευματικής, και τη διαπαιδαγώγηση πολιτών με ελεύθερη συνείδηση»¹⁸⁴⁷.

Στο ίδιο τεύχος δημοσιεύεται επίσης συνέντευξη του Γιάννη Ιμβριώτη σχετική με το θέμα, στην οποία ο τελευταίος παίρνει θέση κατά της καταδίκης των δύο συγγραφέων («δεν μπορούμε να κατανοήσουμε τη διαδικασία που ακολουθήθηκε στη Σοβιετική Ένωση»), ωστόσο προσφέρει ελαφρυντικά στη σοβιετική πλευρά, η οποία, κατά την εκτίμησή του, στην προσπάθεια να διαφυλάξει τα κεκτημένα της σοβιετικής κοινωνίας επέδειξε υπερβάλλοντα ζήλο υποπίπτοντας «κατ' εξαίρεσιν» σ' ένα τέτοιο λάθος¹⁸⁴⁸. Λίγες σελίδες παρακάτω το περιοδικό σημειώνει και πάλι ότι η καταδίκη των Σινιάφκσι-Ντάνιελ «δεν ανταποκρίνεται στα ιδανικά που υπερασπίζονται οι προοδευτικοί διανοούμενοι σ' όλο τον κόσμο»¹⁸⁴⁹, βάζοντας όμως ξανά μια υποσημείωση που εν προκειμένω αφορά στην υποκρισία των εντύπων της δεξιάς όταν μιλούν για ελευθερία και δημοκρατία την ίδια στιγμή που «αποσιωπούν συστηματικά όλες τις παρανομίες και τα εγκλήματα του νεοφασισμού στη χώρα μας»¹⁸⁵⁰. Το περιοδικό αναφέρεται μάλιστα στην περίπτωση του διευθυντή της *Νέας Εστίας* Πέτρου Χάρη που, ενώ σιώπησε όταν συνέβη το ιουλιανό πραξικόπημα, «θέλει τώρα να παραστήσει τον αγανακτισμένο» με αφορμή την καταδίκη των δύο συγγραφέων¹⁸⁵¹.

Ο Μανώλης Φουρτούνης συμμετέχει στη συζήτηση, συμφωνώντας πάνω στην υποκρισία της δεξιάς όταν παρουσιάζεται υπέρμαχος της ελευθερίας, ωστόσο μιλάει για «ανεξήγητες αντιδράσεις κι από την πλευρά της αριστεράς», αναφερόμενος στη διαμάχη εντός της ΕΔΑ για το δικαίωμα ή μη μελών του κόμματος να στέλνουν ένα κείμενο

¹⁸⁴⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 133-134, έτος ΙΒ', τόμος ΚΓ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1966 («Η πνευματική ελευθερία αυτονόητο δικαίωμα-Διαμαρτυρία ελλήνων διανοουμένων για την καταδίκη των σοβιετών συγγραφέων», σ. 35).

¹⁸⁴⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 133-134, έτος ΙΒ', τόμος ΚΓ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1966 (Γιάννης Ιμβριώτης, «Η πνευματική ελευθερία και η αριστερά», σ. 36).

¹⁸⁴⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 133-134, έτος ΙΒ', τόμος ΚΓ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1966 («Πνευματική ελευθερία και αντικομμουνισμός», στήλη: Σχόλια, σ. 112).

¹⁸⁵⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 133-134, έτος ΙΒ', τόμος ΚΓ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1966 («Πνευματική ελευθερία και αντικομμουνισμός», στήλη: Σχόλια, σ. 112).

¹⁸⁵¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 133-134, έτος ΙΒ', τόμος ΚΓ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1966 («Πνευματική ελευθερία και αντικομμουνισμός», στήλη: Σχόλια, σ. 113).

διαμαρτυρίας στον πρόεδρο της ΕΣΣΔ, υποκαθιστώντας κατά κάποιους το κόμμα¹⁸⁵². Πιο συγκεκριμένα αναφέρεται σε κείμενο του Νίκου Καρρά στην *Αυγή* στις 24 Φεβρουαρίου του 1966 με τίτλο «Το νόημα μιας τοποθέτησης και ένας λαθεμένος χειρισμός». Όπως υποστηρίζει ο Φουρτούνης, σύμφωνα με το πνεύμα του κειμένου που δημοσιεύεται στην *Αυγή*, μόνο το κόμμα είναι αρμόδιο να κάνει παρεμβάσεις στον τομέα του πνεύματος. Ο ίδιος όμως αντιτείνει ότι «ο πνευματικός χώρος δεν είναι καμία μεσαιωνική συντεχνία και ουδείς αναρμόδιος»¹⁸⁵³.

Σχετική με την ελευθερία της τέχνης στη σοβιετική κοινωνία είναι και η συζήτηση γύρω από τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό που η *Επιθεώρηση Τέχνης* παρακολουθεί καθόλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, δημοσιεύοντας ποικίλες απόψεις. Για παράδειγμα παρουσιάζει σχετική συζήτηση σοβιετικών διανοουμένων γύρω από το αν τα αρνητικά δείγματα που έχει δώσει η σοβιετική τέχνη συγκεντρώνονται γύρω από την έννοια του σοσιαλιστικού ρεαλισμού¹⁸⁵⁴. Ο Μιχαήλ Κουζνετσώφ αναφέρει ότι ο δυτικός τύπος προσπαθεί να διαμορφώσει λαθεμένες εντυπώσεις γύρω από το τί είναι σοσιαλιστικός ρεαλισμός, αναφέροντας μεταξύ άλλων ότι κάθε έργο έχει έναν θετικό ήρωα, ένα ευτυχισμένο τέλος και ακολουθεί κατά γράμμα ένα σύνολο αρχών που διέπουν τον

¹⁸⁵² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 136, έτος ΙΒ', τόμος ΚΓ', Απρίλιος 1966 (Μανώλης Φουρτούνης, «Περί ελευθερίας συνέχειας», στήλη: Το χρονικό της πνευματικής ζωής, σ. 421).

¹⁸⁵³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 136, έτος ΙΒ', τόμος ΚΓ', Απρίλιος 1966 (Μανώλης Φουρτούνης, «Περί ελευθερίας συνέχειας», στήλη: Το χρονικό της πνευματικής ζωής, σ. 421-422).

¹⁸⁵⁴ Όσον αφορά στην σχέση των μεταπολεμικών εντύπων της αριστεράς με τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό, κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο τον ζντανοφισμό είχε υποστηρίξει ο Ζαχαριάδης προσωπικά και οι συντάκτες του *Ριζοσπάστη* (π.χ. ο Γιάννης Μαρουδής). Τη δεκαετία του 1950 ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός εμφανίστηκε κατά κόρον στις σελίδες της *Αυγής* από τους συνεργάτες του Βασίλη Ευφραιμίδα, αλλά και στα επίσημα ιδεολογικά όργανα του ΚΚΕ, όπως ο *Νέος Κόσμος*. Ωστόσο ο τεχνοκριτικός της *Επιθεώρησης Τέχνης* Γ. Πετρήs και γενικότερα οι συντάκτες του περιοδικού «δεν έγραψαν ποτέ θετικά ούτε μια λέξη», ενώ υποστήριζαν ένθερμα τον ρεαλισμό (την ίδια τακτική είχε ακολουθήσει ο Κανέλλης μεταπολεμικά στον *Ρίζο της Δευτέρας*). Παρόλ' αυτά δεν έλειψαν οι κατηγορίες απέναντι στο περιοδικό, κατά την πρώτη του κυρίως περίοδο, ότι υιοθετεί τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό, χωρίς να το ομολογεί. Βλ. Γιώργος Πετρήs, *Επιθεώρηση Τέχνης, Τεχνοκριτικά κείμενα 1953-1986*, ό.π., σελ. 23. Ο Δημήτρης Ραυτόπουλος παραδέχεται ότι «κάτι τέτοια αγαθιάρικα, περί ενός φανταστικού σοσιαλιστικού ρεαλισμού τα μισοπιστεύαμε ακόμα το '55». Συνολικά όμως αναφέρει ότι η *Επιθεώρηση Τέχνης* δεν υποστήριξε ποτέ τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό. Ο ίδιος μάλιστα σημειώνει ότι το μόνο υποστηρικτικό ως προς τις αρχές (και όχι τις παραμορφώσεις) του σοσιαλιστικού ρεαλισμού άρθρο της ΕΤ ήταν κείμενο της πρώτης περιόδου έκδοσης του περιοδικού, υπογεγραμμένο από τον Μαν. Αναγνωστάκη (ΕΤ, τ. 29, Μάιος 1957, σ. 18-30), το οποίο μάλιστα δεν ανήκε στα κεντρικά άρθρα του περιοδικού, αλλά στη στήλη «Συζητήσεις», γεγονός που σύμφωνα με τον Ραυτόπουλο δηλώνει «έμμεσα την επιφύλαξη» των συντελεστών του περιοδικού. Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Αναθεώρηση Τέχνης, Η Επιθεώρηση Τέχνης και οι άνθρωποί της*, ό.π., σελ. 179, 181 & 201.

σοσιαλιστικό ρεαλισμό¹⁸⁵⁵. Στην πραγματικότητα, υποστηρίζει ο γράφων, ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός συνδέεται με τις «ωραιότερες παραδόσεις του παρελθόντος», έχει ανανεωτικό κι αντιδογματικό χαρακτήρα, δεν έχει κανένα στοιχείο ακαμψίας, ενώ εμπλουτίζεται κι αναπτύσσεται διαρκώς¹⁸⁵⁶. Αναφέρεται μάλιστα στη φράση του Γκόρκυ ότι ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός είναι «ο ρεαλισμός εκείνων που αλλάζουν, ξαναφτιάχνουν τον κόσμο» και προσθέτει: «Ένας ρεαλιστικός τρόπος σκέψης με εικόνες, βασισμένος στη σοσιαλιστική πείρα, δεν μπορεί να είναι παρά η αντανάκλαση των γεγονότων που δίνει η πρακτική του δημιουργικού έργου που πραγματοποιεί ο σοσιαλισμός»¹⁸⁵⁷.

Σύμφωνα με τον Γρηγόρη Αβράμοβιτς, ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός είναι «το υψηλότερο σημείο που έφτασε η λογοτεχνία στην εποχή μας», αντλώντας τα καλύτερα στοιχεία των παλιότερων παραδόσεων και ταυτόχρονα ανοίγοντας νέους δρόμους¹⁸⁵⁸. Η Ταμάρα Μοτύλεβα προσθέτει ένα ακόμη στοιχείο στη συζήτηση, σημειώνοντας ότι ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός δεν είναι αποκλειστικό γνώρισμα της σοβιετικής λογοτεχνίας, αλλά έχει «πηγές και παράδοση στη λογοτεχνία κάθε χώρας»¹⁸⁵⁹. Επίσης διαφωνεί με τον ισχυρισμό ότι ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός είναι δογματικός και άκαμπτος, αντιτείνοντας ότι εμπλουτίζεται κι ανανεώνεται διαρκώς¹⁸⁶⁰.

Η *Επιθεώρηση Τέχνης* φιλοξενεί όμως και την άποψη ότι ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός δεν είναι πια αποκλειστικός οδηγός για τη σοσιαλιστική τέχνη, η οποία συνειδητοποιεί ότι χρειάζεται περισσότερα «μέτρα έκφρασης»¹⁸⁶¹. Σε συνέχεια αυτής της σκέψης, το περιοδικό επικαλείται συχνά επιχειρήματα που συνηγορούν υπέρ του ότι ο προκατασκευασμένος λόγος βάσει ενός «συνταγολογίου» έχει πλέον σχεδόν εκλείψει στη

¹⁸⁵⁵ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 67-68, έτος ΣΤ', τόμος ΙΒ', Ιούλιος-Αύγουστος 1960 («Τι σημαίνει σοσιαλιστικός Ρεαλισμός», στήλη: Ξένες συζητήσεις, σ. 52).

¹⁸⁵⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 67-68, έτος ΣΤ', τόμος ΙΒ', Ιούλιος-Αύγουστος 1960 («Τι σημαίνει σοσιαλιστικός Ρεαλισμός», στήλη: Ξένες συζητήσεις, σ. 52).

¹⁸⁵⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 67-68, έτος ΣΤ', τόμος ΙΒ', Ιούλιος-Αύγουστος 1960 («Τι σημαίνει σοσιαλιστικός Ρεαλισμός», στήλη: Ξένες συζητήσεις, σ. 54).

¹⁸⁵⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 67-68, έτος ΣΤ', τόμος ΙΒ', Ιούλιος-Αύγουστος 1960 («Τι σημαίνει σοσιαλιστικός Ρεαλισμός», στήλη: Ξένες συζητήσεις, σ. 55).

¹⁸⁵⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 67-68, έτος ΣΤ', τόμος ΙΒ', Ιούλιος-Αύγουστος 1960 («Τι σημαίνει σοσιαλιστικός Ρεαλισμός», στήλη: Ξένες συζητήσεις, σ. 56).

¹⁸⁶⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 67-68, έτος ΣΤ', τόμος ΙΒ', Ιούλιος-Αύγουστος 1960 («Τι σημαίνει σοσιαλιστικός Ρεαλισμός», στήλη: Ξένες συζητήσεις, σ. 57).

¹⁸⁶¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 105, έτος Θ', τόμος ΙΗ', Σεπτέμβριος 1963 («Πολωνία-Συνέδριο συγγραφέων», σ. 363).

σοβιετική λογοτεχνία¹⁸⁶². Παρολ' αυτά, σύμφωνα με τον Βασίλη Ραφαηλίδη, η «δυτική προπαγάνδα» παρακάμπτει την πρόοδο που έχει συντελεστεί μετασταλινικά οδηγώντας στην ανασυγκρότηση των σοβιετικών τεχνών, και μιλάει ανεξαιρέτως για «στραγγαλισμό» της τέχνης στην ΕΣΣΔ¹⁸⁶³.

Σημείο αναφοράς ως προς τη συγκεκριμένη συζήτηση είναι ακόμη άρθρο του Δημήτρη Ραυτόπουλου, ο οποίος δηλώνει επιφυλακτικός απέναντι στην υιοθέτηση των αρχών του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Επιτίθεται μάλιστα στον αρθρογράφο της *Καθημερινής* Αμύντα Παπαβασιλείου για το άρθρο του στο φύλλο της 17^{ης} Μαΐου του 1966 με τίτλο «Η καθίζησης της πνευματικής αριστεράς», στο οποίο, μεταξύ άλλων, επικρίνει τους αριστερούς διανοούμενους για την εν λευκώ παράδοση στον σοσιαλιστικό ρεαλισμό, ισχυριζόμενος μάλιστα ότι «όλοι οι άνθρωποι της πνευματικής αριστεράς είναι υπέρμαχοι του σοσιαλιστικού ρεαλισμού»¹⁸⁶⁴. Ο Ραυτόπουλος κατηγορεί τον Παπαβασιλείου για άγνοια όταν χαρακτηρίζει τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό «φωτογραφικό», αφού σύμφωνα με τον Ραυτόπουλο ισχύει το αντίθετο, δεδομένου ότι ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός «επιδιώκει να εκβιάσει κατά κάποιον τρόπο το μέλλον, να προβάλλει το αντικαθρέφτισμά του στο παρόν»¹⁸⁶⁵. Αυτό ακριβώς, σύμφωνα με τον γράφοντα, είναι και το τρωτό του σημείο, ότι δηλαδή «απίστησε στο παρόν, το εξωράισε, αρνήθηκε την κριτική του»¹⁸⁶⁶. Η κόντρα των δύο πνευματικών ανδρών θα συνεχιστεί με τον Ραυτόπουλο να αναφέρει, σε επόμενο τεύχος, ότι ο Παπαβασιλείου «μας θέλει σώνει και καλά απολογητές του σοσιαλιστικού ρεαλισμού», ενώ «δεν υποστηρίξαμε το σοσιαλιστικό ρεαλισμό ούτε σα θεωρία ούτε σαν πραχτική εφαρμογή»¹⁸⁶⁷.

¹⁸⁶² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 67-68, έτος ΣΤ', τόμος ΙΒ', Ιούλιος-Αύγουστος 1960 (Π. Ζβετέρεμιτς, «Η νέα σοβιετική πεζογραφία», σ. 33).

¹⁸⁶³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 126, έτος ΙΑ', τόμος ΚΑ', Ιούνιος 1965 (Β. Ραφαηλίδης, «Ο πολωνικός κινηματογράφος», σ. 524).

¹⁸⁶⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 136, έτος ΙΒ', τόμος ΚΓ', Απρίλιος 1966 (Δ. Ραυτόπουλος, «Καθίζησης και αποκολοκυνθοποιήσεις», στήλη: Το χρονικό της πνευματικής ζωής, σ. 418-419).

¹⁸⁶⁵ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 136, έτος ΙΒ', τόμος ΚΓ', Απρίλιος 1966 (Δ. Ραυτόπουλος, «Καθίζησης και αποκολοκυνθοποιήσεις», στήλη: Το χρονικό της πνευματικής ζωής, σ. 419).

¹⁸⁶⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 136, έτος ΙΒ', τόμος ΚΓ', Απρίλιος 1966 (Δ. Ραυτόπουλος, «Καθίζησης και αποκολοκυνθοποιήσεις», στήλη: Το χρονικό της πνευματικής ζωής, σ. 419).

¹⁸⁶⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 137-138, έτος ΙΒ', τόμος ΚΓ', Μάιος-Ιούνιος 1966 (Δ. Ραυτόπουλος, «Αμυντορικά Β'-Πνευματικό ήθος και μέθοδος συζήτησης», στήλη: Το χρονικό της πνευματικής ζωής, σ. 550).

Η συνολική ωστόσο εκτίμηση του Δημήτρη Ραυτόπουλου, όπως και πολλών ακόμη συνεργατών της *Επιθεώρησης Τέχνης* γύρω από τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό συνοψίζεται στο ότι δεν είναι απορριπτέος, εφόσον δε γίνεται στείρος, αδιάλλακτος και δεν ανάγεται σε απόλυτη αρχή. Η *Επιθεώρηση Τέχνης* αρνούμενη τον δογματισμό, προασπιζόμενη την πολυφωνία στην τέχνη και επαναπροσδιορίζοντας την έννοια του «θετικού ήρωα» αμφισβητεί πτυχές του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, χωρίς να έρχεται σε ευθεία κόντρα μαζί του¹⁸⁶⁸.

Σε κάθε περίπτωση, η ενασχόληση με τις εσωτερικές πολιτιστικές διαμάχες του αριστερού κόσμου, δεν αποσπάει την *Επιθεώρηση Τέχνης* από το βασικό μέτωπο που έχει να αντιμετωπίσει, δηλαδή τον αυταρχισμό του μετεμφυλιακού καθεστώτος αλλά και τη διεθνή αντικομμουνιστική προπαγάνδα του δυτικού κόσμου που είχε σοβαρές επιπτώσεις σε θέματα κουλτούρας και πολιτισμού. Έτσι το περιοδικό καταγγέλλει με σθένος τη λογοκρισία που ασκείται από την «άλλη» πλευρά, μιλώντας, μεταξύ άλλων, για τις επιθέσεις που συνεχίζουν τη δεκαετία του 1960 να δέχονται οι καλλιτέχνες που είναι ενεργοί στον κοινωνικοπολιτικό βίο. Κυβερνητικοί παράγοντες, όπως σημειώνει η *Επιθεώρηση Τέχνης*, επιδίδονται σε ένα αντικομμουνιστικό παραλήρημα που προσπαθεί να αφανίσει κάθε καλλιτέχνη με άποψη. Σύμφωνα με τη θεωρία του «μεταβατικού ολοκληρωτισμού», μάλιστα, ένας άνθρωπος μπορεί να είναι είτε καλλιτέχνης είτε κομμουνιστής, καθώς τα δύο αυτά δεν συνδυάζονται. Ως παράδειγμα της «ολοκληρωτικής» αυτής νοοτροπίας παρουσιάζεται ο αποκλεισμός της μουσικής του Μίκη Θεοδωράκη¹⁸⁶⁹ από το Εθνικό Ίδρυμα Ραδιοφωνίας¹⁸⁷⁰. Σε προηγούμενο τεύχος, το περιοδικό, θέλοντας να υπογραμμίσει ότι πρόκειται για θέμα καταδικαστέο ανεξαρτήτως ιδεολογικών σκοπιμοτήτων, είχε και πάλι αναφερθεί στην περίπτωση της

¹⁸⁶⁸ Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη..., Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης (1954-1967)*, ό.π., σ. 149.

¹⁸⁶⁹ Η μουσική του Μίκη Θεοδωράκη, παράλληλα με την πολιτική του δραστηριότητα, είχε «ενοχλήσει» εξάλλου όχι μόνο την «άγρια δεξιά», αλλά και την «αρτιοσκληρωτική αριστερά»: «ούτε το –“περιθωριακό”– λαϊκό ήθελαν, ούτε πολύ περισσότερο, τις ανεξέλεγκτες, πέραν της μουσικής, “δράσεις” του. Ο Μίκης όμως πιστεύει βαθιά ότι εκπροσωπεί την “Πραγματική Αριστερά” και οραματίζεται μια “μια καινούργια εθνική αναγέννηση”, μια “τέχνη για όλο το λαό” και αγωνίζεται γι’ αυτό». Βλ. Βασίλης Αγγελικόπουλος, «Το όραμα του Μάνου Χατζιδάκι και του Μίκη Θεοδωράκη για την ελληνική μουσική-ως το 1967», στο *1949-1967, Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π., σ. 133.

¹⁸⁷⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 146, έτος ΙΓ', τόμος ΚΕ', Φεβρουάριος 1967 («Πολιτιστική επανάσταση... νιανιαϊσμού;» σ. 115).

λογοκρισίας στη μουσική, φιλοξενώντας δηλώσεις όχι μόνο του Μίκη Θεοδωράκη, αλλά και του Μάνου Χατζιδάκι, καθώς και του Σταύρου Ξαρχάκου, με την επισήμανση ότι πρόκειται για τρεις συνθέτες που ξεκίνησαν «τον ωραίο πόλεμο κατά του σκοταδιστικού θεσμού»¹⁸⁷¹.

Ένα ακόμη παράδειγμα που δείχνει την προσπάθεια φίμωσης κάθε σκεπτόμενου καλλιτέχνη είναι, σύμφωνα με το περιοδικό, το «Ίντεξ των πνευματικών και καλλιτεχνικών εκδηλώσεων» που εκδίδει το Υπουργείο Παιδείας, βάζοντας ουσιαστικά σε «μαύρη λίστα» αριστουργήματα της ελληνικής πνευματικής ζωής. Για παράδειγμα τον Απρίλιο του 1963, αναφέρει το περιοδικό, στον κατάλογο μπήκαν δημιουργήματα όπως *Το δέντρο της φυλακής και οι γυναίκες* του Γιάννη Ρίτσου, *Πίσω από την καγκελόπορτα* του Ανδρέα Φραγκιά κ.ο.κ. Πρόκειται για την ίδια λίστα, στην οποία αναφέρεται ως «απαγορευμένη» και η ίδια η *Επιθεώρηση Τέχνης*, σημειώνει το περιοδικό καθώς και άλλα έντυπα όπως ο *Ελεύθερος*, η *Πανσπουδαστική*, η *Ερευνα*, τα *Ελεύθερα Συνδικάτα* και ο *Στοχασμός*. Με άλλα λόγια στόχος του δελτίου είναι να «διαβάλλει οιοδήποτε έντυπο δεν προέρχεται από σεσημασμένους εθνικόφρονες»¹⁸⁷².

Αντίστοιχα η *Επιθεώρηση Τέχνης* κάνει λόγο για νέο «αντιπνευματικό κρούσμα» που δείχνει το «σκοταδιστικό πνεύμα» του κράτους, μιλώντας για την απαγόρευση της *Επιθεώρησης Τέχνης*, από κοινού με άλλα έντυπα, στο στρατόπεδο του Άι Στράτη¹⁸⁷³. Επίσης, «νέα σκοταδιστική ενέργεια με σατράπικο χαρακτήρα» χαρακτηρίζεται η πρωτοβουλία των υπευθύνων του Ταχυδρομείου Σάμου να επιστρέψουν πίσω στα γραφεία του περιοδικού τεύχος της *Επιθεώρησης Τέχνης* που είχε αποσταλεί σε συνεργάτη του εντύπου στο νησί. Το αιτιολογικό ήταν ότι έχει «απαγορευθεί η διακίνησις» βάσει του νόμου 4581/30 που αναφέρεται σε «επιβλαβή εις την μεταφοράν υλικά, ναρκωτικά, άσεμνα έντυπα» κ.ά.¹⁸⁷⁴.

¹⁸⁷¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 133-134, έτος ΙΒ', τόμος ΙΓ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1966 («Οι συνθέτες ενάντια στη λογοκρισία- Τρεις συνεντεύξεις», σ. 76).

¹⁸⁷² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 104, έτος Θ', τόμος ΙΖ', Αύγουστος 1963 (Θάλεια Κολυβα, «Πνευματικός διωγμός», σ. 206).

¹⁸⁷³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 86, έτος Η', τόμος ΙΕ', Φεβρουάριος 1962 («Η *Επιθεώρηση Τέχνης* υπό απαγόρευσιν στον Άγιο Ευστράτιο», στήλη: Το χρονικό της πνευματικής ζωής, σ. 239).

¹⁸⁷⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 141, έτος ΙΒ', τόμος ΚΔ', Σεπτέμβριος 1966 («Η *Ε.Τ.* υπό... απαγόρευση», στήλη: Το χρονικό της πνευματικής ζωής, σ. 194).

Γενικότερα καθόλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 η *Επιθεώρηση Τέχνης* επισημαίνει ότι οι καλλιτέχνες που μάχονται υπέρ της δημοκρατίας διώκονται, οι εκδότες εντύπων που κάνουν το ίδιο συλλαμβάνονται, η λογοκρισία στην τέχνη ανθεί κι έτσι, υπό το κράτος του φόβου και της τρομοκρατίας, πολλοί είναι οι άνθρωποι του πνεύματος που αρχίζουν να δείχνουν λιγότερη ανησυχία απ' ότι θα έπρεπε για την κατάσταση που βιώνει η χώρα, μιλώντας πλέον για ελευθερία της σκέψης αφηρημένα¹⁸⁷⁵. Ωστόσο, παρά τα όσα εύλογα καταγγέλλει η *Επιθεώρηση Τέχνης*, η πολιτιστική κληρονομιά της δεκαετίας του 1960 αποδεικνύει ότι η λογοκρισία δεν έφτασε στο σημείο να προκαλέσει τη σιγή του καλλιτεχνικού κόσμου. Σύμφωνα με τον Σπύρο Λιναρδάτο, αυτό οφειλόταν αφενός στο ότι επισήμως και παρά τις όποιες παρεμβάσεις του αστυνομικού μηχανισμού η κυκλοφορία των ιδεών συνέχιζε να είναι ελεύθερη, αφετέρου στην έμπνευση και τη μαχητικότητα με την οποία όπλισε πολλούς από τους καλλιτέχνες ο αγώνας για τη δημοκρατία¹⁸⁷⁶.

15.3 Οι τέχνες στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του '60

Προτού εξετάσουμε παρατηρήσεις που αφορούν λεπτομερώς σε καθεμιά που από τις τέχνες, κρίνεται σκόπιμο να παρουσιάσουμε μια γενική εικόνα της κριτικής που ασκεί η *Επιθεώρηση Τέχνης* για την πολιτιστική πολιτική της Ελλάδας και τα σημεία αιχμής της. Παρότι η δεκαετία του 1960 τείνει να χαρακτηρίζεται ως «πολιτιστική άνοιξη»¹⁸⁷⁷, τουτέστιν μια εποχή άκρως δημιουργική για τις ελληνικές τέχνες, η *Επιθεώρηση Τέχνης*, σχολιάζοντας μήνα με το μήνα τις καλλιτεχνικές εξελίξεις, στέκεται σε πολλά από τα «τρωτά» του ελληνικού πολιτισμού. Το βασικό πρόβλημα που εντοπίζει το περιοδικό ήδη από την αρχή της δεκαετίας του 1960 είναι η φάση πολιτιστικής εσωστρέφειας στην οποία

¹⁸⁷⁵ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 130-132, έτος ΙΑ', τόμος ΚΒ', Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1965 («Τα ζητήματα των λογοτεχνών», στήλη: Το χρονικό της πνευματικής ζωής, σ. 516).

¹⁸⁷⁶ Βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ': 1961-1964, ό.π., σ. 327.

¹⁸⁷⁷ Η πολιτιστική έκρηξη της δεκαετίας του 1960, σχολιάζει ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, δεν προήλθε μόνο από τους δημιουργούς, αλλά και από το κοινό που διεκδικούσε την απαλλαγή της τέχνης από τη λογοκρισία και την αυτολογοκρισία. Βλ. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η ελληνική δεκαετία του '60: "Σύντομη ή μακρά";» στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 42.

δείχνει να εισέρχεται η χώρα. Όπως σημειώνει η *Επιθεώρηση Τέχνης*, οι πολύ ωφέλιμες πολιτιστικές ανταλλαγές που πραγματοποιούνται κατά καιρούς - από ελληνικές εκθέσεις ζωγραφικής εκτός συνόρων, μέχρι νέες εκτελέσεις ελληνικών μουσικών έργων και μεταφράσεις λογοτεχνικών και ποιητικών έργων σε άλλες γλώσσες- δεν είναι τόσο συχνές όσο θα έπρεπε. Αυτό ισχύει όχι μόνο ως προς τις πολιτιστικές «εξαγωγές», αλλά και τις εισαγωγές, αρχίζει δηλαδή να διαχέεται μια φοβικότητα σε σχέση με ό,τι προέρχεται απέξω. «Ο ωραίος μας κόσμος δεν κινδυνεύει από τις άριες του Βέρντι, της Αρμένισσας τραγουδίστριας ή από τα μπαλέτα Μπολσόι»¹⁸⁷⁸, αναφέρει χαρακτηριστικά το περιοδικό¹⁸⁷⁹. Οι υπεύθυνοι ωστόσο αδυνατούν να συμπλεύσουν με την εποχή και συνεχίζουν να θεωρούν την Ελλάδα «κλειστό φέουδο στην επικοινωνία του πνεύματος». Οι πνευματικοί άνθρωποι πρέπει στο σύνολο τους να καταστήσουν σαφές στους αρμοδίους ότι ο πολιτισμός είναι ενιαίος και πρέπει κανείς να τον προάγει διεκδικώντας να αντλήσει στοιχεία από όσο το δυνατό περισσότερες πηγές¹⁸⁸⁰. Το περίεργο είναι, όπως αναφέρεται, ότι ενόσω συμβαίνουν αυτά, τα όποια ανοίγματα γίνονται στο καλλιτεχνικό πεδίο συνήθως είναι προς «εμετικά υποπροϊόντα» που προέρχονται από τον «ελεύθερο δυτικό πολιτισμό».

Ακόμη όμως και στις περιπτώσεις που πραγματοποιούνται προσπάθειες να παρουσιαστούν νέες τάσεις στην τέχνη με πιθανά ωφέλιμη επιρροή για τα ελληνικά πολιτιστικά πράγματα, συνήθως αυτό γίνεται με λαθεμένο τρόπο κι έτσι το αποτέλεσμα συνήθως καταλήγει να είναι το αντίθετο από το επιθυμητό. Για παράδειγμα, το ελληνικό θέατρο στις αρχές της δεκαετίας του 1960 περνάει, κατά γενική ομολογία, μία κρίση

¹⁸⁷⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 62, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Φεβρουάριος 1960 (Κ. Πορφύρης, «Οι πνευματικές ανταλλαγές», σ. 99).

¹⁸⁷⁹ Η προοδευτική διάθεση που επιδεικνύει εδώ το περιοδικό σε σχέση με την τέχνη υπενθυμίζει αυτό που σημειώνει ο Άγγελος Ελεφάντης, ότι κυρίαρχα στοιχεία στη στάση της αριστεράς απέναντι στην τέχνη την περίοδο που εξετάζουμε «δεν ήταν π.χ. η διαγραφή του Τσίγκα, το βούλιαγμα μέσα στο “σοσιαλιστικό ρεαλισμό”, η καταδίκη των ρεμπέτικων και της μουσικής του Θεοδωράκη. Όλα αυτά πράγματι συμβαίνουν, αλλά η Αριστερά αυτόν τον καιρό είναι δύναμη προόδου, είναι δυναμική, μάχεται ενάντια στη συντήρηση, το σκοταδισμό και την κοινωνική αδράνεια». Βλ. Άγγελος Ελεφάντης, «1951-1967: Τα δύο οργανωτικά πρόσωπα της Αριστεράς», στο 1949-1967, *Η ελληνική εικοσαετία*, ό.π., σ. 39.

¹⁸⁸⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 63-64, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Μάρτιος-Απρίλιος 1960 (Μ. Φουρτούνης, «Ανθεθνική ενέργεια», στήλη: Πράγματα, σ. 177). Η *Επιθεώρηση Τέχνης* με άρθρα όπως αυτό δείχνει ότι παίρνει αποστάσεις από την συνδεόμενη με τον πολιτιστικό ψυχρό πόλεμο «αντιδυτική σοβιετική προπαγάνδα» που ανθούσε ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια του ψυχρού πολέμου και η οποία είχε ενσωματώσει στοιχεία της ξενοφοβικής, υπερπατριωτικής προπαγάνδας του 1942-1943. Βλ. Despina Papadimitriou, «Establishing the cultural identity of the west in the early Cold War: A conceptual approach» στο *Historein*, ό.π., σ. 75.

ποιότητας που οφείλεται τόσο στον προσανατολισμό προς την εμπορικότητα, όσο και στο κλίμα φοβίας που καλλιεργούν οι απαγορεύσεις. Μέσα σε αυτό το κλίμα, η προσπάθεια που κάνουν κάποιοι καλλιτέχνες να οδηγήσουν το ελληνικό θέατρο προς νέες κατευθύνσεις, δεν αποφέρει τα αναμενόμενα αποτελέσματα¹⁸⁸¹. Οι παραστάσεις Μπρεχτ στην Ελλάδα, επί παραδείγματι, υποστηρίζει ο Γεράσιμος Σταύρου, μοιάζουν περισσότερο με παρωδία του μπρεχτικού θεάτρου, γιατί παρουσιάζονται στο κοινό χωρίς να υπάρχει η κατάλληλη ενημέρωση γύρω από τα χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου είδους θεάτρου, την καλλιτεχνική φυσιολογία του Μπρεχτ κ.ο.κ., όπως έγινε στην υπόλοιπη Ευρώπη¹⁸⁸². Αυτό παρουσιάζεται να είναι ένα μόνο από τα προβλήματα του ελληνικού θεάτρου: η εξοντωτική φορολογία της τάξεως του 37%, το ρεπερτόριο που έχει περιοριστεί σε φαρσοκωμωδίες, η έλλειψη δημοτικών θεάτρων για τις επαρχίες, η ανάγκη προστασίας της ελληνικής θεατρικής παραγωγής, η αύξηση των συντάξεων ηθοποιών και τεχνικών κ.ο.κ.¹⁸⁸³

Μεταβαίνοντας στην περίπτωση του κινηματογράφου, βασικός παράγοντας που φέρνει την Ελλάδα σε μειονεκτική θέση σε σχέση με τις άλλες χώρες παρουσιάζεται να είναι η λογοκρισία, που σύμφωνα με το περιοδικό εμποδίζει την ελευθερία έκφρασης και βάζει φρένο στη δημιουργικότητα του καλλιτέχνη. Όπως αναφέρεται, από τη μεγάλη οθόνη έχουν αποκλειστεί θέματα που αφορούν στην πρόσφατη ιστορία, την αντίσταση, τον στρατό, τα σώματα ασφαλείας, αλλά και ζητήματα που αφορούν στην κοινωνία. Παράλληλα η θεματολογία του κινηματογράφου έχει περιοριστεί σε ανάξιες λόγου φαρσοκωμωδίες και μελό¹⁸⁸⁴. Στο πρόβλημα της λογοκρισίας προστίθεται η έλλειψη ταλέντου πολλών από τους δημιουργούς που κυριαρχούν στα κινηματογραφικά πράγματα, θέματα οικονομικά και οργανωτικά της κινηματογραφικής παραγωγής και η έλλειψη καλλιέργειας του κοινού¹⁸⁸⁵. Ως προς το τελευταίο πρόβλημα η κατάσταση δε θα

¹⁸⁸¹ Βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ': 1961-1964, ό.π., σ. 66-67.

¹⁸⁸² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 83, έτος Ζ', τόμος ΙΔ', Νοέμβριος 1961 (Γ. Σταύρου, «Το θέατρο του Μπρεχτ στην Ελλάδα», σ. 513).

¹⁸⁸³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 69-72, έτος ΣΤ', τόμος ΙΒ', Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1960 (Γ. Σταύρου, «Η εβδομάδα θεάτρου», σ. 136).

¹⁸⁸⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 121, έτος ΙΑ', τόμος ΚΑ', Ιανουάριος 1965 (Μάριος Πλωρίτης, «Το κράτος, ο μεγάλος ένοχος», σ. 99).

¹⁸⁸⁵ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 119-120, έτος Γ', τόμος Κ', Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1964 («Τι γίνεται με τον ελληνικό κινηματογράφο», σ. 598).

μπορούσε να είναι διαφορετική δεδομένου ότι οι κινηματογραφικές σχολές που υπάρχουν στη χώρα δε δίνουν τα κατάλληλα εφόδια στους νέους¹⁸⁸⁶, τα κινηματογραφικά έντυπα είναι χαμηλής ποιότητας, οι κριτικοί στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων δεν είναι καλά κατατοπισμένοι, ενώ και οι ίδιοι οι δημιουργοί ακόμη δεν κατέχουν την κινηματογραφική γλώσσα σε τέτοιο βαθμό ώστε να την μεταδώσουν στο κοινό¹⁸⁸⁷. Όλα τα παραπάνω προβλήματα ωστόσο, όπως σημειώνεται, είναι παρακλάδια του κεντρικού προβλήματος που δεν είναι άλλο από την πολιτική των υπευθύνων.

Ανάλογος προβληματισμός εκφράζεται και για την κατάσταση που επικρατεί στον χώρο του βιβλίου. Στο περιοδικό δημοσιεύεται σχετική με την κρίση του βιβλίου έρευνα στην οποία καταθέτουν τη γνώμη τους εκτός από τους αριστερούς διανοούμενους και εκπρόσωποι της αστικής διανόησης όπως ο Γιώργος Θεοδοκάς, ο Άγγελος Τερζάκης και ο Στρατής Μυριβήλης. Ανάμεσα στα προβλήματα που αναφέρονται είναι ότι τα κριτήρια για την έκδοση ενός βιβλίου είναι «εξωπνευματικά», γι' αυτό και η αγορά έχει κατακλυστεί από εκδόσεις που «εξευτελίζουν το είδος»¹⁸⁸⁸. Επίσης το αναγνωστικό κοινό διαθέτει περιορισμένα οικονομικά μέσα την ίδια στιγμή που το χαμηλής ποιότητας βιβλίο προσφέρεται σε ιδιαίτερα υψηλή τιμή προκειμένου να κερδοσκοπούν οι εκδότες. Σε τελική ανάλυση, σημειώνει το περιοδικό, αν λάβει κανείς υπόψη του όλες τις παραμέτρους η κρίση δεν είναι κατά κύριο λόγο οικονομική αλλά ηθική¹⁸⁸⁹.

Στο πεδίο της μουσικής, για μία ακόμη φορά επισημαίνεται ότι λείπει η μουσική παιδεία στη χώρα, σα συνέπεια της αδιαφορίας των αρμοδίων. Για παράδειγμα ως βασικό αίτημα προβάλλεται το να δημιουργηθούν περισσότερες αυτοτελείς ορχήστρες που θα αποτελούνται από μουσικούς με μισθό που θα τους επιτρέπει να έχουν μία μόνο θέση. Αν

¹⁸⁸⁶ Η *Επιθεώρηση Τέχνης* αναφέρεται επανειλημμένα στη σημασία παροχής κινήτρων στους νέους καλλιτέχνες, οι οποίοι πράγματι, σύμφωνα με τη Μάρθα-Έλλη Χριστοφόγλου, αποτέλεσαν «το κατεξοχήν στοιχείο που δίνει τον τόνο τη δεκαετία του 1960». Αυτό ισχύει τόσο για τους νέους καλλιτέχνες που έζησαν στο εξωτερικό και έφεραν από εκεί ωφέλιμα στοιχεία στις ελληνικές τέχνες, όσο και για τους ακόμη νεότερους “πολιτικοποιημένους καλοτεχνίτες” που αναζήτησαν με πάθος νέους δρόμους». Βλ. Μάρθα-Έλλη Χριστοφόγλου, «Η πρόκληση του αντιακαδημαϊσμού στις εικαστικές τέχνες (1949-1967)», στο *1949-1967, Η ελληνική εικοσαετία*, ό.π., σ. 92.

¹⁸⁸⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 126, έτος ΙΑ', τόμος ΚΑ', Ιούνιος 1965 (Β. Α. Ραφαηλίδης, «Η κινηματογραφική παιδεία στην Ελλάδα», σ. 530).

¹⁸⁸⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 73-74, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1961 («Το βιβλίο περνάει κρίση!», σ. 86).

¹⁸⁸⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 75, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Μάρτιος 1961 («Το βιβλίο περνάει κρίση!», σ. 253).

υπάρχουν περισσότερες ορχήστρες θα υπάρχουν και περισσότερες παραστάσεις, θα αυξηθούν τα μουσικά ερεθίσματα του ελληνικού κοινού και κατ' επέκταση θα γίνουν μερικά βήματα προς την ανάπτυξη μουσικής παιδείας¹⁸⁹⁰.

Αντίστοιχα στις εικαστικές τέχνες η κατάσταση είναι απελπιστική, σύμφωνα με την *Επιθεώρηση Τέχνης*. Δεν είναι τυχαίο που οι καλλιτέχνες έχουν καταλήξει να σαμποτάρουν το μοναδικό σημείο επαφής τους με την Πολιτεία, την Πανελλήνια Έκθεση Εικαστικών Τεχνών, καθώς συνειδητοποιούν ότι το κράτος δε δείχνει καμία διάθεση να ενισχύσει οικονομικά την καλλιτεχνική παραγωγή μέσω της έκθεσης. Επίσης, κατά γενική ομολογία η έκθεση δε δίνει χώρο στους νέους καλλιτέχνες, πράγμα που αντικατοπτρίζει τη γενικότερη αδιαφορία όσων χειρίζονται τα πολιτιστικά θέματα να κάνουν καινούργια ανοίγματα. Ωστόσο, η *Επιθεώρηση Τέχνης* δεν παραλείπει να αποδώσει ευθύνες στους ίδιους του καλλιτέχνες που αντί να δημιουργήσουν ενιαίο μέτωπο για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που αφορούν στην τέχνη τους, διχάζονται, αδυνατούν να συνεννοηθούν κι έτσι δε συμβάλλουν στην εξυγίανση της κατάστασης¹⁸⁹¹.

Μέσα σ' ένα τέτοιο κλίμα, όπου καθεμιά από τις τέχνες νοσεί για ξεχωριστούς ή και για κοινούς λόγους, το ζητούμενο είναι να ενισχυθούν ηθικά και οικονομικά προσπάθειες καλλιτεχνών που αποτυπώνουν τη ζωντανή και δημιουργική Ελλάδα, δείχνοντας το πραγματικό πρόσωπο της χώρας και εκφράζοντας τη λαϊκή ψυχή¹⁸⁹². Προκειμένου να γίνει κάτι τέτοιο πρέπει να ξεφύγουμε, όπως σημειώνει το περιοδικό, από τη στείρα προγονοπληξία αλλά και από τα «καραγκιοζιλίκια του θεάματος» που εκφυλίζουν την έννοια της τέχνης¹⁸⁹³. Παράλληλα με αυτά όμως πρέπει η χώρα να αξιοποιήσει την «ανεκτίμητη εθνική κληρονομιά» της, προκειμένου να εξηγήσει μέσω της τέχνης όλες τις ιστορικές κοινωνικές, ιδεολογικές και άλλες παραμέτρους της εξέλιξης¹⁸⁹⁴.

¹⁸⁹⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 69-72, έτος ΣΤ', τόμος ΙΒ', Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1960 (Φοίβος Ανωγειανάκης, «Η συμφωνική ορχήστρα του ΕΙΡ», σ. 151).

¹⁸⁹¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 67-68, έτος ΣΤ', τόμος ΙΒ', Ιούλιος-Αύγουστος 1960 (Γ. Πετρή, «Και πάλι η Πανελλήνια», στήλη: Πράγματα, σ. 1).

¹⁸⁹² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 65-66, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Μάιος-Ιούνιος 1960 (Β. Μανιάτης, «Τα λαϊκά μπαλέτα», στήλη: Πράγματα, σ. 259).

¹⁸⁹³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 63-64, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Μάρτιος-Απρίλιος 1960 («Λόγοι κι αντίλογοι», στήλη: Από μήνα σε μήνα, σ. 238).

¹⁸⁹⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 67-68, έτος ΣΤ', τόμος ΙΒ', Ιούλιος-Αύγουστος 1960 (Β. Παπαδημητρίου, «Ιστορία της Μουσικής», σ. 73).

Αξίζει να παρατηρηθεί ότι η κριτική ως προς τα «τρωτά» του ελληνικού πολιτισμού, γνωρίζει, κατ' αντιστοιχία με την υπόλοιπη αρθρογραφία κάμψη από την άνοδο της Ένωσης Κέντρου στην εξουσία μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1960. Είναι χαρακτηριστικό άρθρο του 1964 στο οποίο το περιοδικό εκφράζει την ικανοποίησή του από το γεγονός ότι για πρώτη φορά έχουν αρχίσει να αναγγέλλονται μέτρα υπέρ των πνευματικών ανθρώπων κι αυτό αναμένεται να αποδειχθεί ωφέλιμο για τις ελληνικές τέχνες εν γένει. Ωστόσο, για να έχει συνέχεια αυτή η ελπιδοφόρα προσπάθεια πρέπει να επεκταθεί προς κάθε δυνατή κατεύθυνση, επισημαίνεται από το περιοδικό¹⁸⁹⁵. Όταν οι προσδοκίες που εκφράζει η *Επιθεώρηση Τέχνης* ματαιώνονται από τις πολιτικές και πολιτισμικές εξελίξεις, η κριτική επανέρχεται στα συνήθη επίπεδα οξύτητας.

15.4 Οι εικαστικές τέχνες

Εστιάζοντας αρχικά στις εικαστικές τέχνες, διαπιστώνει κανείς ότι το περιοδικό παρακάμπτει σταθερά τα καλλιτεχνικά δείγματα που είχε δώσει ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός στο πεδίο των εικαστικών, δίνει βήμα σε καλλιτέχνες που εμπνεύστηκαν από τον εξπρεσιονισμό¹⁸⁹⁶, παρουσιάζει διστακτικά αλλά με την πάροδο των ετών συχνότερα αφαιρετικές εικαστικές τάσεις και ταυτόχρονα συνεχίζει να δίνει έμφαση στο στοιχείο της ελληνικότητας¹⁸⁹⁷. Ενδεικτικότερες ως προς τη στάση του περιοδικού γύρω από τα

¹⁸⁹⁵ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 111-112, έτος Γ', τόμος ΙΘ', Μάρτιος- Απρίλιος 1964 («Το πρυτανείο και άλλα έργα υποδομής στον πνευματικό μας χώρο», στήλη: Το χρονικό της πνευματικής ζωής, σ. 350).

¹⁸⁹⁶ Η συχνή φιλοξενία ονομάτων που βρίσκονταν στο χώρο του εξπρεσιονισμού από την *Επιθεώρηση Τέχνης* μπορεί να συσχετιστεί με την γενικότερη φιλική στάση της αριστεράς απέναντι στο συγκεκριμένο καλλιτεχνικό ρεύμα λόγω ορισμένων ιστορικών και ιδεολογικών χαρακτηριστικών του. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με ότι ο εξπρεσιονισμός στην Ελλάδα και όχι μόνο έγινε σε πολλές περιπτώσεις αντιληπτός ως «προθάλαμος της αφαίρεσης», μετρίαζε ταυτόχρονα την «παραδοσιακή επιθετικότητα» της αριστεράς απέναντι στην αφαίρεση. Ειδικά για την *Επιθεώρηση Τέχνης* που πρόβαλλε ως βασικό στόχο την επαναπροσέγγιση καλλιτεχνικών θεμάτων χωρίς ιδεολογικές και άλλες παρωπίδες, η διαλλακτικότητα απέναντι στο θέμα της αφαίρεσης ήταν ακόμη μεγαλύτερη. Βλ. Μάρθα-Έλλη Χριστοφύλου, «Η μεταπολεμική τέχνη 1949-1974», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 281.

¹⁸⁹⁷ Ο Νίκος Χατζηνικολάου συνοψίζει τις πιο προβεβλημένες τάσεις στα εικαστικά από την *Επιθεώρηση Τέχνης*, αναφερόμενος στη στήριξη της «παραστατικής τέχνης με εξπρεσιονιστικές καταβολές (Βάσω Κατράκη, Τάσος) ή κλασικίζουσες (Κανέλλης)», στην παρουσίαση του έργου του Μπουζιάνη και εμπνεόμενων από αυτόν καλλιτεχνών, στη «διστακτική» προβολή της αφαίρεσης και στην συστηματική ενασχόληση με τον Πικάσο». Στο χώρο των εικαστικών, σύμφωνα με τον Ν. Χατζηνικολάου «αντίπαλον δέος» της ΕΤ είναι το περιοδικό *Ζυγός* που εκδίδει ο Φ. Φραντζισκάκης. Βλ. Νίκος Χατζηνικολάου, «Υποδοχή και προβολή αισθητικών αξιών και καλλιτεχνικών τάσεων από την *Επιθεώρηση*

εικαστικά είναι οι θέσεις του Γιώργου Πετρή, ο οποίος διατήρησε τη στήλη της εικαστικής κριτικής καθόλη της διάρκεια της δωδεκαετίας έκδοσης της *Επιθεώρησης Τέχνης*. Αρχικά πολέμιος του μοντερνισμού και της αφαίρεσης, μετά το 1958 πραγματοποιεί σταδιακά μια μεταστροφή που τον οδηγεί αν όχι ως την υπεράσπιση του μοντερνισμού τουλάχιστον ως τον διάλογο μαζί του¹⁸⁹⁸.

Σημείο αναφοράς για τα εικαστικά θέματα στην *Επιθεώρηση Τέχνης* είναι, μεταξύ άλλων, το πρόσωπο του Πικάσο. Σ' ένα από τα σχετικά άρθρα, το οποίο μελετάει την επιρροή του πρωτογονισμού στην τέχνη σύγχρονων εικαστικών καλλιτεχνών, ο Πικάσο χαρακτηρίζεται ρεαλιστής, επηρεασμένος από πρωτογονικά, κλασικά και προκλασικά στοιχεία και ταυτόχρονα μοντέρνος. Το εν λόγω άρθρο που υπογράφει η Αναμπέλλα Ρότσι, ξεκινάει από τον 19^ο αιώνα, όταν οι καλλιτέχνες, «κουρασμένοι από το νεοκλασικό ακαδημαϊσμό» άρχισαν να γοητεύονται από τα «πρωτόγονα χειροτεχνήματα» της

Τέχνης», *Επιθεώρηση Τέχνης*, *Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 181&184. Το περιοδικό *Ζυγός* εκδόθηκε από τον Φ. Φραντζισκάκη το 1955, ο οποίος ίδρυσε και την ομώνυμη γκαλερί το 1958. Στη γκαλερί και το περιοδικό προωθήθηκαν Έλληνες ζωγράφοι όπως οι Φασιανός, Μυταράς ή Μανουσάκης, ενώ παρουσιάστηκαν κάποιες φορές μέχρι και αριστεροί ζωγράφοι, όπως ο Τάσος ή η Βάσω Κατράκη. Παράλληλα με τον *Ζυγό* υπήρχε και το βραχύβιο περιοδικό *Νέες Μορφές* του Ανδρέα Προκοπίου, που πρόβαλλε μεταξύ άλλων την αφηρημένη τέχνη, σε αντίθεση με τον *Ζυγό*. Στον *Ζυγό* έκαναν την εμφάνισή τους κριτικοί, δοκιμιογράφοι ή ιστορικοί τέχνης όπως ο Χρυσάνθος Χρήστου ή ο Δημήτρης Φατούρος, Βλ. *Το Βήμα*, 20/11/2015 (Μαριλένα Αστραπέλλου, «Ο *Ζυγός*, 60 χρόνια μετά», Ένθετο Πολιτισμός).

¹⁸⁹⁸ Ο Ευγένιος Ματθιόπουλος αναφερόμενος στον Γ. Πετρή (ψευδώνυμο του Γ. Σίμου), σημειώνει ότι ο τελευταίος, έχοντας βιώσει τις εμπειρίες της εθνικής αντίστασης, της φυλακής, του πολιτικού αγώνα και της «ημιπαρανομίας» της δεκαετίας του 1950, μπήκε στο χώρο της τεχνοκριτικής χωρίς πανεπιστημιακή παιδεία ή λογοτεχνικό υπόβαθρο, όπως οι άλλοι έλληνες τεχνοκρίτες. Ήταν ένας «διανοούμενος του κόμματος, αυτοδίδακτος τόσο στον μαρξισμό όσο και στη θεωρία και κριτική της τέχνης». Ωστόσο, σταδιακά άρχισε να επηρεάζεται από τη σκέψη των δυτικών μαρξιστών, την ώρα που οι «καθοδηγητές» του, στο Βουκουρέστι και στην Αθήνα, παρέμεναν προσηλωμένοι στη σοβιετική αισθητική. Ο Πετρή, για παράδειγμα υπερασπίστηκε το ρεαλισμό, αλλά ποτέ τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό. Τη δεκαετία του 1960, ο Πετρή συνέχιζε να υπερασπίζεται ρεαλιστές καλλιτέχνες (Κατράκη, Σικελιώτης, Τσαρούχης, Τέτσης κ.ά.), αλλά ταυτόχρονα υπερασπίστηκε κάποιες αφηρημένες δημιουργίες, όπως του Καπράλου, Περδικίδη, Σκλάβου, Δανιήλ, κ.ά. Βλ. Γιώργος Πετρή, *Επιθεώρηση Τέχνης*, *Τεχνοκριτικά κείμενα 1953-1986*, ό.π., σελ. 30-34&60. Ο Δημήτρης Ραυτόπουλος αναφέρει ότι ο Γ. Πετρή ως «γνήσιος μαρξιστής», είχε αρχικά απορρίψει την αφηρημένη τέχνη θεωρώντας την «αυτούσια αστική παρακμή και έκφραση της διάλυσης μιας εποχής, που μας την έφεραν κι αυτή[...] οι Αμερικανοί». Ωστόσο εγκατέλειψε σταδιακά κάθε δογματικό στοιχείο στην κριτική του και ανανέωσε τις ιδέες του με τρόπο ουσιαστικό και όχι «θορυβώδη κι εξωτερικό». Όπως προσθέτει, η στάση του Πετρή και γενικότερα της ΕΤ δε θα μπορούσε να είναι περισσότερο ενθουσιώδης απέναντι στους μοντέρνους πειρασματοπισμούς, γράφοντας για ένα περιοδικό που ελέγχεται από το κόμμα, αφού «και μόνο η μνεία της “αφηρημένης τέχνης”-όχι καν η υιοθέτησή της- προκάλεσε την Άμεση Επέμβαση του Τ. Βουρνά, που περιπολούσε άγρυπνα μεταξύ Αυγής, ΕΤ και κομματικών γραφείων[...]». Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Αναθεώρηση Τέχνης*, *Η Επιθεώρηση Τέχνης και οι άνθρωποί της*, ό.π., σελ. 161-164&189.

ασιατικής τέχνης¹⁸⁹⁹. Οι πρώτες εξάλλου σχέσεις ανάμεσα σε καλλιτέχνες και εθνογραφικές συλλογές ήταν αυτές που αναπτύχθηκαν ανάμεσα στους ιμπρεσιονιστές και το Μουσείο Γκιμέ, το μουσείο δηλαδή ασιατικής τέχνης. Η επιρροή της ανατολίτικης τέχνης στους ιμπρεσιονιστές υπέδειξε στους καλλιτέχνες «καινούργια χρώματα, καινούργιο φως όχι όμως και καινούργιο περιεχόμενο»¹⁹⁰⁰ κι αυτός είναι ένας από τους λόγους που οι ιμπρεσιονιστές δεν έφεραν στοιχεία επανάστασης στη ζωγραφική¹⁹⁰¹.

Εξετάζοντας τον πρωτογονισμό σε σχέση με τον Πικάσο, η γράφουσα υποστηρίζει ότι ο τελευταίος είναι ρεαλιστής, με την έννοια ότι «δεν αναζητά τις εικόνες αλλά τις βρίσκει στο βάθος του είναι του». Όπως σημειώνει, πρόκειται για έναν καλλιτέχνη που αντλεί στοιχεία για την τέχνη του ταξιδεύοντας στον χώρο και τον χρόνο, ωστόσο δεν τον ενδιαφέρουν τα παλιά αντικείμενα τέχνης καθαυτά, αλλά η υποταγή τους «στην πραγματικότητα του όγκου και της μορφής». Με άλλα λόγια τον διέπει ένας «θετικός πρωτογονισμός» σε αντίθεση με τον αρνητικό πρωτογονισμό άλλων καλλιτεχνών¹⁹⁰².

Στο ίδιο άρθρο ο πρωτογονισμός, ο προκλασικισμός και ο κλασικισμός παρουσιάζονται να έχουν επηρεάσει εκτός από τον Πικάσο, το έργο των Μαγιόλ, Ματίς, Μοντιλιάνι, Μπρανκούζι και Μουρ. Στους μεγάλους συγχρόνους καλλιτέχνες το πρωτογονικό στοιχείο συνυπάρχει με μια «μοντέρνα αίσθηση» και αυτή η συνύπαρξη, διατηρώντας θετικό χαρακτήρα μπορεί να «λύνει σύγχρονα προβλήματα». Αντιθέτως,

¹⁸⁹⁹ Οι νέοι καλλιτέχνες της εποχής, που διακατέχονταν από απογοήτευση για τα «επιτεύγματα της ζωγραφικής του 19^{ου} αιώνα» άρχισαν να στρέφονται προς την Ιαπωνία με την ελπίδα ότι θα βοηθούσε την Ευρώπη να ξεπεράσει τα καλλιτεχνικά της αδιέξοδα. Βλ. Gombrich E. H., *Το Χρονικό της Τέχνης*, ό.π., σ. 536.

¹⁹⁰⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 61, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Ιανουάριος 1960 (Αναμπέλλα Ρότσι, «Ο πρωτογονισμός στη σύγχρονη γλυπτική», σ. 4).

¹⁹⁰¹ Η επισήμανση ότι οι ιμπρεσιονιστές δεν έφεραν νέο περιεχόμενο στη ζωγραφική βασίζεται στην αντίληψη ότι χρησιμοποίησαν το θέμα ως «πρόσχημα μόνο για τη χαρά των τόνων». Για περισσότερα βλ. Έφη Φουντουλάκη, *Επαναφορά στον Greco*, Μετάφραση: Ασπασία Κυρίμη, Βικελαία Βιβλιοθήκη Δήμου Ηρακλείου, Ηράκλειο 1998, σελ. 203.

¹⁹⁰² Όσο κι αν ο πρωτογονισμός για τον οποίο μιλάει το άρθρο μένει συνήθως στο επίπεδο της πρόθεσης για τον Πικάσο αλλά και τους υπόλοιπους καλλιτέχνες, η διαδικασία επανεκτίμησής του κατά το 19^ο αιώνα αποδείχθηκε να είναι μία από τις κύριες καλλιτεχνικές διεργασίες που οδήγησαν στην ευρύτερη ουμανιστική κατεύθυνση της τέχνης του 20^{ου} αιώνα: «Οι παραδόσεις της πρωτόγονης τέχνης είναι πιο περίπλοκες και λιγότερο “πρωτόγονες” απ’ όσο είχαν πιστέψει εκείνοι που την ανακάλυψαν’ μάλιστα η μίμηση της φύσεως δεν αποκλειόταν καθόλου από τους στόχους της. Το ύφος όμως αυτών των τελετουργικών αντικειμένων(της πρωτόγονης τέχνης) μπορούσε κάλλιστα να παίζει το ρόλο κοινής οπτικής εστίας για την αναζήτηση της εκφραστικότητας, της δομής και της απλότητας» που αναζητούσαν τα νέα κινήματα. Βλ. Gombrich E. H., *Το Χρονικό της Τέχνης*, ό.π., σ. 563.

αυτές οι αρχαϊκές εικόνες, για άλλους καλλιτέχνες όπως οι Μάκε και Καπογκρότσι γίνονται «μονάχα μοτίβο φυγής» και οδηγούν μέχρι τον «ζωγραφικό αυτοματισμό».

Το πρόσωπο του Πικάσο μνημονεύεται συχνά και σε σχέση με την αγωνιστική δράση του. Όπως αναφέρεται σ' ένα ακόμη κείμενο, ο Πικάσο υπήρξε πρότυπο σε μια γενικότερη προσπάθεια πολλών καλλιτεχνών της εποχής του να αποτυπώσουν τα προβλήματα του καιρού. Ο ίδιος, μέσα από τη διαπεραστική ματιά του¹⁹⁰³, κατάφερε να γίνει το «το ζωντανό μάτι και το χέρι» της ανθρωπότητας¹⁹⁰⁴.

Ο ζωγράφος Ορέστης Κανέλλης, που αρθρογραφεί αλλά και προβάλλει το έργο του στην *Επιθεώρηση Τέχνης*¹⁹⁰⁵, συμπυκνώνει στις παρακάτω φράσεις τη συνεισφορά του Πικάσο:

¹⁹⁰³ Στην προσέγγισή του απέναντι στον Πικάσο, όπως εξάλλου και σε άλλα πρόσωπα όπως ο Μπρεχτ, το περιοδικό εστίασε, σύμφωνα με την Αιμιλία Καραλή περισσότερο στην αγωνιστική τους δράση, για παράδειγμα στη δραστηριοποίηση τους για τα θέματα της ειρήνης και του αφοπλισμού, στη «διαλεκτική τους σκέψη» και στην αντισταλινική τους στάση απέναντι στην τέχνη, κι όχι τόσο στη δημιουργία τους που ήρθε σε ρήξη με τις «αστικές αισθητικές θεωρίες την τέχνη». Βλ. Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη..., Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης (1954-1967)*, ό.π., σ. 258. Ο Ν. Χατζηνικολάου, από την άλλη, θεωρεί ότι η ΕΤ «εκμεταλλεύτηκε» την πολιτική ένταξη του Πικάσο «για να ενισχύσει τις επιλογές του σε καθαρά καλλιτεχνικά θέματα, με αποτέλεσμα όμως να καταλήγουμε σε μιαν όλο και περισσότερο άκριτη στήριξη του μοντερνισμού». Παρότι κι η Σοβ. Ένωση αξιοποίησε την ένταξη του Πικάσο, ωστόσο οι «σοβιετικοί φιλότεχνοι» δεν είδαν ποτέ παρά «νεοκλασικά» έργα του καλλιτέχνη κι όχι μοντέρνες δημιουργίες, όπως αυτές που έβλεπαν κατ' επανάληψη οι αναγνώστες της ΕΤ. Βλ. Νίκος Χατζηνικολάου, «Υποδοχή και προβολή αισθητικών αξιών και καλλιτεχνικών τάσεων από την *Επιθεώρηση Τέχνης*», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 191.

¹⁹⁰⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 85, έτος Η', τόμος ΙΕ', Ιανουάριος 1962 (J. D. Bernal, «Ο Picasso μας μαθαίνει να βλέπουμε», σ. 35).

¹⁹⁰⁵ Ο Κανέλλης φιλοτεχνεί συνολικά πέντε εξώφυλλα της ΕΤ, με το τελευταίο (Ιανουάριος 1967) να είναι σε «μπουζιανικό πνεύμα». Ο Νίκος Χατζηνικολάου μιλώντας για την παρουσία του Κανέλλη στην ΕΤ αναφέρει ότι ο ζωγράφος «αντιπροσωπεύει με εξαιρετικό τρόπο την πολιτική των “μέσων όρων” που ακολούθησε εκείνη την περίοδο η ηγεσία της Αριστεράς». Από την άλλη, η ανάγκη για εύρεση «μέσων όρων» στην αριστερή προσέγγιση γύρω από τα εικαστικά θα σήμαινε κανονικά συνδυασμό του αιτήματος για σοσιαλιστικό ρεαλισμό, με παράλληλη αναφορά στο πρότυπο του νεορεαλισμού και τις «πικασικές χρήσεις του νεοκλασικού ιδιώματος». Στην περίπτωση όμως της ΕΤ ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός «απουσιάζει παντελώς», ενώ προβάλλεται μια τέχνη που για τους θιασώτες του σοσιαλιστικού ρεαλισμού είναι συνώνυμη της «παρακμής». Αυτό σύμφωνα με τον Ν. Χατζηνικολάου δείχνει την «αισθητική σιγουριά» του περιοδικού στην υποστήριξη εξαιρετικών καλλιτεχνών, όπως ο Μπουζιάνης (ο Χατζηνικολάου αναφέρεται στην «άκριτη προβολή» του Μπουζιάνη και των «μπουζιανικών», όπου τελικά προσχώρησε και ο Κανέλλης), από την άλλη όμως υποδηλώνει και την «έλλειψη κριτικής στάσης απαραίτητης σε ένα περιοδικό της Αριστεράς» και την αδιαφορία για την ικανοποίηση του μέρους εκείνου της αριστερής ηγεσίας και των οπαδών που «σκέφτονταν διαφορετικά». Βλ. Νίκος Χατζηνικολάου, «Υποδοχή και προβολή αισθητικών αξιών και καλλιτεχνικών τάσεων από την *Επιθεώρηση Τέχνης*», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 181.

«Αυτό το γιγάντιο σε έκταση, σε αριθμό, σε ποικιλία, σε εκφραστικότητα και σε μεγαλείο έργο, ο ίδιος ο Πικασσό με λίγα λόγια, μας κάνει να συλλάβουμε τη σημασία του και την ενότητά του πέρα από τις φαινομενικές αντιφάσεις του[...] καταδικάζει την διακοσμητική ζωγραφική αλλά και την πλαστική αυταξία [...] Ο αντικειμενικός κόσμος είναι μια αλήθεια, μα βέβαια δεν είναι τέχνη. Ένα ζωγραφικό έργο είναι ένα αντικείμενο που αποτελεί μια σύνθεση του αντικειμενικού και του υποκειμενικού»¹⁹⁰⁶.

Ο Οδυσσέας Ελύτης αναφέρει με τη σειρά του για τον Πικάσο ότι είναι «ο πρώτος αληθινός ρεαλιστής των Νέων Καιρών» και εκτιμά ως βασικότερα στοιχεία της συνεισφοράς του στη σύγχρονη τέχνη την ταχύτητα του, την ικανότητα του να «υποτάσσει» τα πράγματα, τη σιγουριά, την τόλμη του, την «ανακατάταξη των μορφών», την καινοτομία του και την παντελή έλλειψη μιμητισμού¹⁹⁰⁷.

Ο Αλέκος Κοντόπουλος, κατεξοχήν εκπρόσωπος της αφηρημένης τέχνης στην Ελλάδα¹⁹⁰⁸, αντίστοιχα αποδίδει στον Πικάσο τον χαρακτηρισμό «πρωτοπόρος αιρετικός», σημειώνοντας ότι ίδρυσε τα πιο σημαντικά ευρωπαϊκά κινήματα στις καλές τέχνες. Τόσο διαμέσου του κυβιστικού του έργου όσο και των μετέπειτα πειραματισμών και επιτευγμάτων του έβαλε την τέχνη σε μία νέα τροχιά απαλλάσσοντας την από την «εφθαρμένη συνήθεια» του παρελθόντος¹⁹⁰⁹.

Το περιοδικό αναφέρεται στις περιπτώσεις και άλλων καλλιτεχνών μέσα από τα παραδείγματα των οποίων σχολιάζει τάσεις και χαρακτηριστικά της σύγχρονης ζωγραφικής. Για τον Ανρύ Ματίς που είναι ένας ακόμη καλλιτέχνης που προβάλλεται συστηματικά από το περιοδικό¹⁹¹⁰, αναφέρονται ενδεικτικά τα εξής: «Πριν να γίνει ο

¹⁹⁰⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 85, έτος Η', τόμος ΙΕ', Ιανουάριος 1962 (J. D. Bernal, «Ο Πικασσό ολοκληρώνει το νόημα του αιώνα μας», σ. 48).

¹⁹⁰⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 85, έτος Η', τόμος ΙΕ', Ιανουάριος 1962 (Οδυσσέας Ελύτης, «Η σημασία τη «αντιστοιχίας» στο έργο του Picasso», σ. 5).

¹⁹⁰⁸ Από τη δεκαετία του 1950 καλλιτέχνες όπως οι Αλ. Κοντόπουλος, Γ. Σπυρόπουλος, Κ. Λουκόπουλος, Γ. Ζογγολόπουλος, Π. Σαραφιανός, Βλ. Κανιάρης, Ν. Κεσσανλής κ.ά., ακολουθώντας το πρότυπο του Πικάσο, υιοθέτησαν πρωτοποριακές τάσεις, θεωρώντας ότι «το ισοδύναμο της επαναστατικής πολιτικής πρωτοπορίας στην καλλιτεχνική δημιουργία είναι η επαναστατική καλλιτεχνική πρωτοποριακή μορφική αναζήτηση, που εξίσου απλοϊκά ταυτιζόταν με ό,τι τότε κυριαρχούσε στην καλλιτεχνική σκηνή της Νέας Υόρκης, στις Μπιεννάλε της Βενετίας, στις παρισινές γκαλερί κ.ά.». Βλ. Γιώργος Πετρήs, *Επιθεώρηση Τέχνης, Τεχνοκριτικά κείμενα 1953-1986*, ό.π., σελ. 52.

¹⁹⁰⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 85, έτος Η', τόμος ΙΕ', Ιανουάριος 1962 (Αλέκος Κοντόπουλος, «Το έργο του Picasso», σ. 44).

¹⁹¹⁰ Στα λίγα εξώφυλλα με έργα ξένων καλλιτεχνών της ΕΤ (πλειοψηφούν συντριπτικά τα εξώφυλλα με έργα ελλήνων ζωγράφων) ο Ματίς εμφανίζεται δύο φορές, όσες δηλαδή και ο Πικάσο αλλά και ο Πινιόν, ενώ στα τεύχη του περιοδικού παρουσιάζονται 8 αναπαραγωγές έργων του. Η επιλογή αυτή είναι μια ακόμη ένδειξη

επαναστάτης που άρχισε να απαλλάσσει τους ζωγράφους από μερικές ολέθριες συνήθειες, και ο καταλύτης των πιο κωμικών ειδώλων και των πιο αξιοσέβαστων(εμπρεσιονισμός), ο Ματίς είχε ταξιδέψει ενάντια στον άνεμο[...]¹⁹¹¹.

Ο Ματίς, σημειώνει ο Ζώρζ Μπρεσόλ ο οποίος υπογράφει το σχετικό άρθρο, απέκτησε με τον χρόνο ένα χρώμα ιδιαίτερης εκφραστικότητας, ενώ απέβαλε νωρίς την αυστηρότητα που του προσέδιδε μία «ελαφριά ερωτοτροπία» με τον κυβισμό. Η επιρροή που άσκησαν πάνω του άλλοι καλλιτέχνες τον καθόρισε μέχρι το σημείο που απέκτησε το προσωπικό του ύφος¹⁹¹².

Μένοντας στο γαλλικό εικαστικό περιβάλλον, όπου έδρασε και ο εξπρεσιονιστής ζωγράφος Χαίμ Σουτίν, το περιοδικό αναφέρεται στην αξία της ρεαλιστικής σκέψης που όμως διέπεται από ανησυχίες οι οποίες την αναγκάζουν να κινείται πέρα από τα όρια της καθαρής αισθητικής. Τέτοια παρουσιάζεται να είναι η περίπτωση του Σουτίν που ενώ ως άνθρωπος είναι ρεαλιστής, ως ζωγράφος καθορίζεται από τον αυθορμητισμό του, γι' αυτό και δεν επιδιώκει το αποτέλεσμα ενός «καλοκαμωμένου πίνακα». Παρά τις ιδιαιτερότητες που έχει η συχνά «βασανισμένη εργασία» του, σύμφωνα με το περιοδικό, υπάρχει ένα «κάτι» στο έργο του, το οποίο του δίνει αξία¹⁹¹³.

Όσον αφορά στους Έλληνες καλλιτέχνες¹⁹¹⁴ το περιοδικό εστιάζει κυρίως στο «παρόν»¹⁹¹⁵, σε ενεργεία δηλαδή καλλιτέχνες, καταξιωμένους και νεότερους, χωρίς να

ότι το περιοδικό «ακολουθεί κατά πόδας το Κομμουνιστικό Κόμμα Γαλλίας», αφού ο Ματίς, παρότι δεν είναι μέλος του ΚΚΓ όπως οι Πικάσο και Πινιόν, ωστόσο έχει την υποστήριξη του Αραγκόν, μέλους τη Κεντρικής Επιτροπής. Νίκος Χατζηνικολάου, «Υποδοχή και προβολή αισθητικών αξιών και καλλιτεχνικών τάσεων από την *Επιθεώρηση Τέχνης*», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 181.

¹⁹¹¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 67-68, έτος ΣΤ', τόμος IB', Ιούλιος-Αύγουστος 1960 (Ζωρζ Μπρεσόλ, «Ανρύ Ματίς, Μια τιμητική έκθεση στο Λιξ», σ. 30).

¹⁹¹² Ο Ματίς ξεκίνησε ως το γνωστότερο μέλος του ομίλου νέων ζωγράφων «Τα άγρια θηρία» (1905, Παρίσι) που «όφειλαν το όνομα τους στην έκδηλη περιφρόνηση τους για τις φόρμες της φύσης και την αγάπη τους για τα βίαια χρώματα». Για περισσότερα βλ. Gombrich E. H., *Το Χρονικό της Τέχνης*, ό.π., σ. 573.

¹⁹¹³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 69-72, έτος ΣΤ', τόμος IB', Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1960 (Ζωρζ Μπουντάιγ, «Σουτίν, Ο ποιητής της θλίψης και της αθωότητας», σ. 120).

¹⁹¹⁴ Κατά τη συγκεκριμένη περίοδο (έχει ήδη ξεκινήσει από τη δεκαετία του 1950) μπαίνει όλο και πιο δυναμικά το στοιχείο της υποκειμενικότητας στην ελληνική ζωγραφική: «Οι καλλιτέχνες οργανώνουν πλέον το εικαστικό πεδίο δίνοντας μεγαλύτερο ρόλο στην τεχνική, στη διαδικασία και στο υλικό απ' όσο στο θέμα», πράγμα που είναι ακόμη περισσότερο εμφανές στα αφηρημένα έργα. Για περισσότερα βλ. Αντώνης Κωτίδης, «Η έξαρση της υποκειμενικότητας στην ελληνική ζωγραφική», στο *1949-1967, Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π., σ. 405- 409 και ειδικότερα 407.

¹⁹¹⁵ Νίκος Χατζηνικολάου, «Υποδοχή και προβολή αισθητικών αξιών και καλλιτεχνικών τάσεων από την *Επιθεώρηση Τέχνης*», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 187.

λείπουν οι αναφορές στην παράδοση που έχουν αφήσει πίσω τους εικαστικοί δημιουργοί όπως ο Θεόφιλος. Ο Γιώργος Πετρής, αναφέρει επί παραδείγματι για τον Θεόφιλο ότι «ανανεώνει την όραση μας και με την ειλικρίνεια του ξεπλένει από πάνω μας όλο το ρύπο από την προσποίηση που συναντάμε σήμερα σ' έργα τέχνης»¹⁹¹⁶. Παρότι τα πρώτα του έργα ήταν αντιγραφές, όταν άφησε ελεύθερο τον εαυτό του να αποδώσει ζωγραφικά την αίσθηση την οποία λάμβανε από την επιρροή των ξένων έργων, δημιούργησε ένα εντελώς δικό του έργο, «χυμώδες και άμεσο».

Σε σχέση με τους νεότερους καλλιτέχνες, η *Επιθεώρηση Τέχνης* προβάλλει μεταξύ άλλων ζωγράφους που εμπνέονται από κοινωνικοπολιτικά θέματα ή εκπροσωπούν τη λαϊκή ζωγραφική. Για παράδειγμα για τον Γιώργο Βακιρτζή, ο Πετρής αναφέρει ότι ξεχωρίζει «το ουσιαστικό από το φλύαρο», κάνει «ήρεμους συνδυασμούς», βάζει πάθος αλλά και τρυφερότητα στο έργο του, δημιουργεί «στέρεες φιγούρες», παρουσιάζοντας πολλά περισσότερα από τα εξωτερικά τους γνωρίσματα και δίνει ένα δραματικό αλλά συνάμα αισιόδοξο όραμα του κόσμου¹⁹¹⁷.

Θετικές κρίσεις υπάρχουν επιπρόσθετα και για καλλιτέχνες που έχουν ενσωματώσει νεωτεριστικές ευρωπαϊκές επιρροές, όπως ο Ανδρέας Βουρλούμης. Στα θετικά στοιχεία της ζωγραφικής του Βουρλούμη συμπεριλαμβάνεται με βάση το περιοδικό, η δημιουργική αφομοίωση της επιρροής σημαντικών σύγχρονων ελλήνων ζωγράφων όπως οι Μόραλης και Βασιλείου. Οι τελευταίοι ανήκουν εξάλλου κι εκείνοι στα ονόματα καλλιτεχνών που μνημονεύονται συχνά στο περιοδικό, ενώ έργα τους φιλοξενούνται και σε κάποια εξώφυλλα¹⁹¹⁸.

Για τον Δημήτρη Μυταρά και το ιδιαίτερο κράμα του προσωπικού του ύφους με νεωτεριστικές επιρροές, ο Γ. Πετρής αναφέρει ότι είναι μια «αξιόλογη παρουσία νέου

¹⁹¹⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 110, έτος Ι', τόμος ΙΘ', Φεβρουάριος 1964 (Γ. Πετρής, «Η έκθεση του Θεόφιλου», σ. 244).

¹⁹¹⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 69-72, έτος ΣΤ', τόμος ΙΒ', Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1960 (Γ. Πετρής, «Γ. Βακιρτζή: έκθεση με μονοτυπίες», σ. 158).

¹⁹¹⁸ Οι Μόραλης, Βασιλείου, Τσαρούχης, Βακιρτζής, Απάρτης, Γουναρόπουλος, Δαγκλής, Λουκόπουλος, Σεμερτζίδης δεσπόζουν σε δύο εξώφυλλα της *Επιθεώρησης Τέχνης*. Οι Μπουζιάνης, Σικελιώτης και Τάσσος έχουν συχνότερη παρουσία, με τρία εξώφυλλα, ενώ τη μερίδα του λέοντος κατέχουν οι Βάσω Κατράκη (6 εξώφυλλα) και Ορέστης Κανέλλης (5 εξώφυλλα). Βλ. Νίκος Χατζηνικολάου, «Υποδοχή και προβολή αισθητικών αξιών και καλλιτεχνικών τάσεων από την *Επιθεώρηση Τέχνης*», *Επιθεώρηση Τέχνης*, *Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 185.

καλλιτέχνη» με «φινέτσα» και αξιόλογη ζωγραφική σκέψη. Ωστόσο, επισημαίνεται ότι ο γνωστός εικαστικός πρέπει να ενισχύσει την εκφραστικότητα της τέχνης του ώστε να μην γίνουν τα σχήματα «αυτοσκοπός»¹⁹¹⁹. Σε άλλο τεύχος επισημαίνεται ξανά η «μορφοπλαστική μαεστρία» ως πιθανός παράγοντας κινδύνου για το εκφραστικό βάθος της ζωγραφικής του. Επίσης ο Πετρήs στέκεται σε αξιόλογες καλλιτεχνικές προσπάθειες του ζωγράφου με «καθαρές μορφές» κι ομοιογένεια, τις οποίες αντιδιαστέλλει από άλλες με «ασαφή αφηρημένη διάθεση»¹⁹²⁰.

Για τον ανθρωποκεντρικό και ελληνοκεντρικό Αλέκο Φασιανό στα πρώτα του καλλιτεχνικά βήματα, ο Πετρήs εκφράζει θετική προδιάθεση. Του αποδίδει «ζωγραφική αίσθηση», «ευκολία στη διάταξη μορφών», «ευρηματική παράταξη σχημάτων», «ευαισθησία στη χρήση ανθρώπινης μορφής» και γενικότερα κάνει λόγο για «δουλειά ποιότητας»¹⁹²¹.

Απέναντι σε καλλιτέχνες με περισσότερο έντονες επιρροές από την αφαίρεση, ακόμη και στην ύστερη φάση της «διαλλακτικότητάς» του, ο Πετρήs παρουσιάζεται πολλές φορές επιφυλακτικός. Για παράδειγμα, αναφερόμενος στον Δανιήλ, επικρίνει τις «περίεργες κατασκευές» του, τις οποίες όμως χρωματίζει αξιόλογα, «επιζητώντας μια ποιότητα στις χρωματικές του επιμιξίες». Ωστόσο, κάποιες φορές «εγκαταλείπει την τέχνη και καταφεύγει στο ανέκδοτο», σημειώνει ο Πετρήs¹⁹²².

Στην κριτική της *Επιθεώρησης Τέχνης* υπάρχει σταθερά και το στοιχείο της συσχέτισης της καλλιτεχνικής αξίας εικαστικών δημιουργών με την αγωνιστική τους δράση. Για παράδειγμα ο γλύπτης Δημήτρης Κατσκογιάννης, αγωνιστής του ΕΑΜ, του ΚΚΕ, και του Δημοκρατικού Στρατού, χαρακτηρίζεται «πραγματικά λαμπρός

¹⁹¹⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 79, έτος Ζ', τόμος ΙΔ', Ιούλιος 1961 (Γ. Πετρήs, «Η πρώτη πανελλαδική έκθεση Νεων», σ. 104-111).

¹⁹²⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 119-120, έτος Γ', τόμος Κ', Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1964 (Γ. Πετρήs, «Άλλες εκθέσεις», σ. 613-614).

¹⁹²¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 119-120, έτος Γ', τόμος Κ', Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1964 (Γ. Πετρήs, «Άλλες εκθέσεις», σ. 613-614).

¹⁹²² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 128, έτος ΙΑ', τόμος ΚΒ', Σεπτέμβριος 1965 (Γ. Πετρήs, «Μια ομαδική έκθεση. Μερικές σκόρπιες σκέψεις», σ. 218-223).

καλλιτέχνης», με «εξαιρετες σπουδές», με «βαθύ ανθρώπινο αίσθημα» και «σπάνιο ήθος», ενώ παράλληλα διατυπώνεται το αίτημα της άμεσης αποφυλάκισης του¹⁹²³.

Πέρα από τις αναζητήσεις και τις τάσεις συγκεκριμένων προσώπων στην ελληνική και στη διεθνή ζωγραφική, σύμφωνα με το περιοδικό, οι σύγχρονοι εικαστικοί καλλιτέχνες πρέπει να αποφασίσουν το πώς θα διαχειριστούν τις επιρροές, τις παρακαταθήκες, τα υλικά, τα ιστορικά δεδομένα και κυρίως την κοινωνική πραγματικότητα, ώστε να τα διοχετεύσουν εν συνεχεία στο έργο τους. Το ζητούμενο δηλαδή είναι αν θα επιλέξουν τον απομονωτισμό, την προσκόλληση σε παλιότερα ρεύματα, την άκριτη αποδοχή των νέων τάσεων, ή αν θα κάνουν τη δύσκολη προσπάθεια της συνολικής αποτίμησης της εποχής τους και της κατάστασης που επικρατεί στην τέχνη, ώστε να φτάσουν εν συνέχεια στη δημιουργία του προσωπικού τους ύφους και να γίνουν άρτιες και αναλλοίωτες στο χρόνο καλλιτεχνικές προσωπικότητες.

Το ίδιο το περιοδικό πάντως, όπως παρατηρήσαμε στα παραπάνω παραδείγματα, δίνει βήμα έκφρασης σε καλλιτέχνες αλλά και αναλύει τις περιπτώσεις καλλιτεχνών που προσπαθούν να εξελίξουν τις εικαστικές τέχνες, άλλοτε από κοινή και άλλοτε από διαφορετική οπτική γωνία. Έτσι συμπεριλαμβάνει στις αναλύσεις της καλλιτέχνης που συνδυάζουν την παράδοση με τον νεωτερισμό, που βρίσκονται πιο κοντά στον εξπρεσιονισμό, τον φωβισμό, την αφαίρεση ή αναπτύσσουν ένα ξεχωριστό προσωπικό ύφος. Δηλώνοντας κατά βάση «ανοικτή» απέναντι στις νέες τάσεις και επικροτώντας τη γενικότερη δραστηριότητα των καλλιτεχνών που εργάζονται προς την κατεύθυνση της ανανέωσης των εικαστικών τεχνών, η *Επιθεώρηση Τέχνης* συμβάλλει κι εκείνη από μέρους της στην άνθιση της δεκαετίας του 1960 που συνοδεύεται από την ανάπτυξη της εικαστικής αγοράς και τη δυναμικότερη παρουσία των ελλήνων καλλιτεχνών τόσο εντός όσο και εκτός Ελλάδας¹⁹²⁴.

¹⁹²³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 79, έτος Ζ', τόμος ΙΔ', Ιούλιος 1961 (Γ.Π., «Ένας φυλακισμένος καλλιτέχνης», στήλη: Το χρονικό της πνευματικής ζωής, σ. 78).

¹⁹²⁴ Η *Επιθεώρηση Τέχνης* συμπεριλαμβάνει συχνά στις σελίδες της καλλιτέχνες που ξεκίνησαν τη δεκαετία του 1950 τις διαδικασίες ανανέωσης της ελληνικής τέχνης, συγκροτώντας καλλιτεχνικές ομάδες που σημάδεψαν τα εικαστικά πράγματα, όπως η «Στάθμη» και ο «Αρμός». Βλ. Μάρθα-Ελλη Χριστοφόγλου, «Η μεταπολεμική τέχνη 1949-1974», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 278.

15.5 Ιδεολογικές προσεγγίσεις και υπερβάσεις σε θέματα λογοτεχνίας

Το σημαντικότερο ίσως κεφάλαιο για τον προσδιορισμό της πολιτιστικής παρέμβασης της *Επιθεώρησης Τέχνης* αφορά στα λογοτεχνικά πράγματα της χώρας. Στην περιγραφή των λογοτεχνικών τάσεων, στην προβολή συγγραφέων και στη διαμόρφωση του αισθητικού προτύπου που εκπροσωπούσε το περιοδικό, συνυπήρχαν αντιτιθέμενες τάσεις και προκλήσεις. Μία από τις τομές που πραγματοποίησε το περιοδικό, για την οποία μπήκε πολλές φορές στο στόχαστρο, ήταν η προσπάθεια ανακοπής μιας κυρίαρχης στα αριστερά έντυπα τάσης να δημοσιεύονται κείμενα συγγραφέων με ιδεολογικό και όχι αισθητικό ή ποιοτικό κριτήριο, με διαφορετικά λόγια να προβάλλονται οι συγγραφείς που υπηρετούσαν ως προς τη θεματολογία τους και τον τρόπο επεξεργασίας αυτής την αριστερή ιδεολογία χωρίς αναγκαστικά να προσφέρουν κάτι ουσιαστικό στη λογοτεχνική παραγωγή της χώρας. Γενικότερα, το περιοδικό προσπάθησε να ξεφύγει από σχηματοποιήσεις και πολιτικοϊδεολογικής προέλευσης καταναγκασμούς σε σχέση με τη λογοτεχνική κριτική¹⁹²⁵, γεγονός που βοήθησε στην ενίσχυση της απήχησης του και του κύρους του.

Αναφορικά με την ελληνική λογοτεχνία, το περιοδικό αποτυπώνει σε μεγάλο βαθμό τις βασικές εξελίξεις και τις νέες τάσεις στη λογοτεχνική παραγωγή. Η μεταπολεμική λογοτεχνία της περιόδου προσπαθεί μέσα από ένα βαθμό ελευθερίας που διαθέτει να εκφράσει τα μηνύματα που θέλει, να αναπλάσει ιστορικές εμπειρίες και βιώματα να και να συμβιβάσει τον ρεαλισμό με νεωτερικές μορφές του μοντερνισμού. Στο πλαίσιο αυτό, ακολουθεί τα βήματα μιας κοινωνίας που παλεύει να ανακάμψει και να εκσυγχρονιστεί, αντιμετωπίζοντας συνεχώς νέα διλήμματα και προκλήσεις¹⁹²⁶.

Αξίζει να σημειωθεί ότι το περιοδικό δηλώνει το «παρών» σε πολλές μεγάλες συζητήσεις που σχετίζονται με την ελληνική λογοτεχνία, τα πρόσωπα που πρωταγωνιστούν σε αυτήν και τον ρόλο τους στην εξέλιξή της. Μία από τις συζητήσεις

¹⁹²⁵ Μεταξύ άλλων αυτό το έκανε δημοσιεύοντας απόψεις που «ανέτρεπαν σχηματικές κατηγοριοποιήσεις των Ελλήνων λογοτεχνών σε αισιόδοξους και “απαισιόδοξους” ή “επαναστάτες” και “παρακμίες”». Αντίστοιχα πρόβαλε, κόντρα συνήθως στις κεντρικές κομματικές επιταγές, αισθητικά και πολιτικά ζητήματα που αναδείχθηκαν μέσα από τη διαδικασία αποσταλινοποίησης. Βλ. Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη..., Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης (1954-1967)*, ό.π., σ. 86-87.

¹⁹²⁶ Βενετία Αποστολίδου «Μεταπολεμική λογοτεχνία, 1949-1974», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 197-198.

αυτές επικεντρώνεται στο πρόσωπο του Νίκου Καζαντζάκη¹⁹²⁷, γύρω από το οποίο ήδη από τη δεκαετία του 1950 είχαν ξεκινήσει οι ιδεολογικές αντιπαραθέσεις. Ιδίως η αριστερή κριτική αμφιταλαντεύτηκε γύρω από το φαινόμενο Καζαντζάκης εκφράζοντας αμφίρροπες θέσεις σχετικά με την αξία και το νόημα του έργου του, αλλά και με την προσωπικότητά του. Στον λόγο της *Επιθεώρησης Τέχνης* αποτυπώνεται συχνά ο προβληματισμός της αριστερής κριτικής. Ο Νικηφόρος Βρεττάκος, μιλάει για παράδειγμα για την «Οδύσσεια» του Καζαντζάκη, σχολιάζοντας ότι ενσωματώνει πολλές αντιφάσεις και ιδιαιτερότητες του Καζαντζάκη ως συγγραφέα και ως ανθρώπου. Το συγκεκριμένο έργο, αναφέρει ο Βρεττάκος, ο Νίκος Καζαντζάκης το έγραψε κυριευμένος από μία «εσωτερική ανάγκη», από ένα «δημιουργικό άγχος» που σχεδόν γίνεται «επιληπτική μανία»¹⁹²⁸. Γι' αυτό πρόκειται για ένα έργο που αν και έχει γραφτεί από έναν δυνατό συγγραφέα διαβάζεται δύσκολα και αποτελεί μέχρι σήμερα «τερατώδες μνημείο απελπισίας». Βασικό εμπόδιο είναι η ιδιορρυθμία της γλώσσας που φτάνει ως το σημείο να απαιτεί σχεδόν ειδικό «ερμηνευτικό γλωσσάριο». Σε κάθε περίπτωση, ακόμη κι αν δεν καταλήξει να θεωρείται έργο καταξιωμένο στην ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας θα διαθέτει πάντα δυνατά στοιχεία και την αξία μιας έμμεσης μαρτυρίας.

Σε άλλο άρθρο του περιοδικού, ο Καζαντζάκης χαρακτηρίζεται «πνευματικό φαινόμενο». Για πολλά χρόνια η λογοτεχνική κριτική είχε υποπέσει στον άκριτο θαυμασμό, τη στείρα απομίμηση και τον «πνευματικό μαϊμουδισμό» απέναντι σε τέτοια πνευματικά φαινόμενα, όπως ο Καζαντζάκης ή ο Καβάφης. Τώρα όμως που στο πεδίο της κριτικής αρχίζει να υπάρχει ένα νέο ρεύμα το οποίο στηρίζεται στη διαλεκτική μέθοδο, ο Καζαντζάκης μπαίνει ξανά στο επίκεντρο με έναν πιο δημιουργικό τρόπο, αφού οι κριτικοί δίνουν πια σημασία και προσπαθούν να ερμηνεύσουν «τις αντιφάσεις, την αγωνία του, την

¹⁹²⁷ Για τη συνολική στάση του περιοδικού απέναντι στον Νίκο Καζαντζάκη η Αιμιλία Καραλή αναφέρει ότι υπήρξε ανοχή απέναντι στις υπαρξιστικές αναζητήσεις του λογοτέχνη (όπως γινόταν και με τον Σαρτρ) λόγω της πολιτικής σημασίας που είχε η σύναψη συμμαχιών με καλλιτέχνες και διανοούμενους υψηλού βεληνικού. Όπως σημειώνει η ίδια, ο Καζαντζάκης το 1945 ήταν αντιπρόεδρος του «Ελληνοσοβιετικού Συνδέσμου» και επανειλημμένα είχε ταχθεί υπέρ της Σοβιετικής Ένωσης ήδη από το 1945. Επίσης είχε έρθει σε σύγκρουση με την Ιερά Σύνοδο, είχε συνταχθεί με τις φιλειρηνικές πρωτοβουλίες της ΕΣΣΔ αλλά και τη στάση της στα γεγονότα της Ουγγαρίας του 1956. Ως εκ τούτου είχε εκ των πραγμάτων θεωρηθεί ως «φυσικός εταίρος της Αριστεράς». Βλ. Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη..., Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης (1954-1967)*, ό.π., σ. 334-335.

¹⁹²⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 62, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Φεβρουάριος 1960 (Νικηφόρος Βρεττάκος, «Η αξία της Οδύσσειας του Νίκου Καζαντζάκη», σ. 102).

κρισιμότητα του προβληματισμού του και της ψυχολογίας του»¹⁹²⁹. Για παράδειγμα στο έργο της Λιλής Ζωγράφου *Νίκος Καζαντζάκης, ένας τραγικός*, εντοπίζεται ένα απροσδόκητο θάρρος και παρρησία στην προσέγγιση της προσωπικότητας του Νίκου Καζαντζάκη. Παρότι, σύμφωνα με την *Επιθεώρηση Τέχνης*, η λογοτέχνης παρασύρεται συχνά από την ορμή της «ψυχαναλυτικής της διάθεσης» και δεν αναγνωρίζει τις παραμικρές καταφάσεις του Καζαντζάκη απέναντι στη ζωή, προσφέρει μια κριτική μελέτη πλήρη και εμπεριστατωμένη.

Ανάμεσα στα υπόλοιπα πρόσωπα που απασχολούν τις λογοτεχνικές σελίδες του περιοδικού, βρίσκονται λογοτέχνες της γενιάς του '30, για τους οποίους η *Επιθεώρηση Τέχνης* δείχνει να τρέφει «ανάμικτα» συναισθήματα, ακολουθώντας τη στάση της αριστεράς που την περίοδο αυτή είχε ξεπεράσει την κατά βάση απορριπτική διάθεση απέναντι στη συγκεκριμένη λογοτεχνική γενιά¹⁹³⁰. Ανάμεσα στα θετικά διακείμενα προς τη γενιά του '30 άρθρα ανήκει κριτική του Παναγιώτη Μουλλά για τον Θεοτοκά. Όπως σημειώνει, κάποια χαρακτηριστικά του Θεοτοκά, τα περισσότερα από τα οποία είναι και χαρακτηριστικά της γενιάς του '30 είναι τα παρακάτω: εγκατάλειψη της ηθογραφίας και του νατουραλισμού, ύφος λιτό και όχι εξεζητημένο, γλώσσα ζωντανή δημοτική χωρίς στοιχεία υπερβολής και λεξιθηρία. Τα παραπάνω στοιχεία είναι που κάνουν πολύ σημαντική τη συνεισφορά της γενιάς του '30 απέναντι στη γλώσσα, απαλλάσσοντας την από τα περιττά στοιχεία και προτάσσοντας τη δύναμη της λιτής έκφρασης, σε μια εποχή που πολλοί λογοτέχνες συνεχίζουν να προσφέρουν «εκδουλεύσεις στην καθαρεύουσα»¹⁹³¹.

Εκτός από τα παραπάνω στοιχεία, ο Θεοτοκάς, όπως και άλλοι εκπρόσωποι της γενιάς του '30 αντιλαμβάνονταν, σύμφωνα με το περιοδικό, το εθνικό στοιχείο ως κάτι το ρευστό και το εξελίξιμο. Στις αρχές του 1960 ο Θεοτοκάς μίλησε για το φαινόμενο του «νέου ελληνισμού». Ο Παναγιώτης Μουλλάς εξηγεί ότι πρόκειται για την τάση του

¹⁹²⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 63-64, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Μάρτιος-Απρίλιος 1960 («Λιλής Ζωγράφου: *Νίκος Καζαντζάκης, ένας τραγικός*, Κέδρος 1960», στήλη: Κριτικές, σ. 245).

¹⁹³⁰ Βενετία Αποστολίδου «Μεταπολεμική λογοτεχνία, 1949-1974», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 208.

¹⁹³¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 135, έτος ΙΒ', τόμος ΚΓ', Μάρτιος 1966 (Παναγιώτης Μουλλάς, «Ο Γιώργος Θεοτοκάς και το δοκίμιο του», σ. 182).

Θεοτοκά να κινείται πάντα μέσα σ' ένα πλαίσιο «εθνικού ουμανισμού», τοποθετημένου στην παράδοση του αστικού φιλελευθερισμού. Ο Θεοτοκάς, παρουσιάζεται να έχει έναν ιδιαίτερο «ελληνοκεντρισμό», που τον κάνει να διατηρεί την Ελλάδα, σαν παρελθόν, παρόν και μέλλον, στο επίκεντρο κάθε του έργου.

Από την άλλη, ο Τάσος Βουρνάς, σε κείμενο του στο περιοδικό, αναφέρεται στον τρίτο δρόμο του Κοσμά Πολίτη, ο οποίος διανύει την συγκεκριμένη περίοδο την πιο ώριμη δημιουργικά φάση του. Ο δρόμος αυτό βρίσκεται, κατά τον Τάσο Βουρνά, ανάμεσα στον αστικό νατουραλισμό της παράδοσης και την «ψευτοεμβάθυνουσα», όπως τη χαρακτηρίζει, πεζογραφία της γενιάς του '30¹⁹³². Ο γράφων, με άλλα λόγια, διαχωρίζει τον Κοσμά Πολίτη από τους υπόλοιπους εκπροσώπους της γενιάς του '30 στην οποία κατατάσσεται, υπονοώντας ότι δεν είναι «καθαρός» εκπρόσωπος αυτής της γενιάς, αλλά χαράσσει έναν δικό του λογοτεχνικό δρόμο. Ο Βουρνάς δίνει ως παράδειγμα τα διηγήματα της *Κορομηλιάς* του Κοσμά Πολίτη, που διέπονται από έναν συγκρατημένο λυρισμό και μια βαθιά γνώση της ελληνικής πραγματικότητας, ενώ παρουσιάζουν χαρακτήρες σύγχρονους, οι οποίοι βρίσκουν μέσα τους «αστείρευτα αποθέματα ανθρωπιάς και κοινωνικής αλληλεγγύης»¹⁹³³.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η κριτική σε έναν ακόμη εκπρόσωπο της γενιάς του '30, τον Μιχάλη Καραγάτση και το τελευταίο έργο του *Σέργιος και Βάκχος*, ένα μήνα πριν τον θάνατο του γνωστού λογοτέχνη. Σύμφωνα με τον Ραυτόπουλο, είναι έργο «κακογραμμένο και προχειρόλογο», στοιχεία που εκτιμά ότι υπάρχουν και σε άλλες δουλειές του Καραγάτση, χωρίς αυτό να αναιρεί τα «σπάνια μυθοπλαστικά χαρίσματα» του λογοτέχνη. Ωστόσο ο γράφων, αναρωτιέται αν οι αστοχίες του συγκεκριμένου έργου,

¹⁹³² Επικριτικά σχόλια αυτού του τύπου προέρχονται από όλους του ιδεολογικούς χώρους και εντάσσονται στην «ευρεία σύγκρουση στο εσωτερικό της λογοτεχνικής κοινότητας ανάμεσα στη γενιά του 1930 και τους άμεσους επιγόνους της» (Ευριπίδης Γαραντούδης, «Τα μεταπολεμικά λογοτεχνικά περιοδικά: λογοτεχνία, κριτική και ιδεολογία» στο *1949-1967, Η ελληνική εικοσαετία*, ό.π., σ. 324), στην οποία όμως η *Επιθεώρηση Τέχνης* κατά βάση δε λαμβάνει ξεκάθαρη θέση.

¹⁹³³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 73-74, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1961 (Τάσος Βουρνάς, «Κοσμά Πολίτη: Η κορομηλιά», στήλη: Το βιβλίο, σ. 119). Ο Τάσος Βουρνάς είχε ασχοληθεί με το λογοτεχνικό έργο του Κοσμά Πολίτη και μέσα από τις λογοτεχνικές στήλες της *Αυγής*. Για παράδειγμα, με αφορμή το έργο *Στου Χατζηφράγκου*, ο Βουρνάς είχε μιλήσει για την «κορυφαία θέση» του Κοσμά Πολίτη στην ελληνική λογοτεχνία, για τον ρασιοναλισμό, τον αντικομφορμισμό, τα «υψηλά ουμανιστικά αισθήματα» κ.ά. Βλ. ενδεικτικά *Η Αυγή*, 5/3/1964 (Τάσος Βουρνάς, «Κοσμά Πολίτη: “Στου Χατζηφράγκου”», στήλη: Η κριτική του βιβλίου).

συνεξεταζόμενες με αντίστοιχες ατυχείς στιγμές άλλων γνωστών πεζογράφων, αποτυπώνουν ένα κλίμα παρακμής στη λογοτεχνία των αρχών της δεκαετίας του 1960 και μία λάθος δομημένη προσπάθεια δημιουργίας ενός νέου είδους πεζογραφίας¹⁹³⁴.

Ανάμεσα στις αρνητικές κριτικές απέναντι σε λογοτεχνικά έργα της εποχής ξεχωρίζει κι εκείνη που γίνεται στον Πέτρο Χάρη, τον διευθυντή του «αντίπαλου» περιοδικού *Νέα Εστία* για τα διηγήματά του *Φώτα στο πέλαγος*. Σύμφωνα με τον Δημήτρη Ραυτόπουλο, το συγκεκριμένο έργο συγκεντρώνει όλα τα χαρακτηριστικά που δεν πρέπει να έχει η λογοτεχνία: έλλειψη «πνευματικής σπίθας», πάθους, προβληματισμού, ιδεών, στειρότητα, «ψυχική υπόταση», αποτύπωση ενός κόσμου που πεθαίνει, με βασικούς ήρωες «γεροντάκια της ναφθαλίνης». Όπως συμπληρώνει ο γράφων, ο Πέτρος Χάρης ανήκει στους συγγραφείς εκείνους που γράφουν ενώ δεν έχουν τίποτα να πουν, γι' αυτό και το γράψιμο τους είναι άνευρο, άψυχο, χωρίς ύφος, με μία επιτηδευμένη απλότητα που είναι χειρότερη από την ίδια την επιτήδευση¹⁹³⁵. Στο σημείο αυτό μπορεί κανείς να αντιληφθεί μία έμμεση νύξη και στην παρέμβαση του λογοτεχνικού περιοδικού *Νέα Εστία* σε σχέση με εκείνη της *Επιθεώρησης Τέχνης*. Αν και όπως έχουμε επισημάνει απευθείας διάλογος των περιοδικών που εξετάζει η συγκεκριμένη μελέτη υπάρχει μόνο κατ' εξαίρεση, στη δεδομένη περίπτωση λαμβάνει ο μελετητής την αίσθηση ότι, μέσω της κριτικής στο έργο του Πέτρου Χάρη «Φώτα στο πέλαγος», ο Δημήτρης Ραυτόπουλος εξαπολύει και μία έμμεση μομφή εναντίον των εξίσου «άνευρων» παρεμβάσεων του Πέτρου Χάρη στη *Νέα Εστία* που, εξαιτίας της θέσης του λογοτέχνη ως διευθυντή του περιοδικού, χαράσσουν μία γενικότερη γραμμή πλευσης του εντύπου στο ίδιο ύφος.

Για τη συνολική στάση του περιοδικού απέναντι στη γενιά του '30 ενδεικτικές είναι οι παρακάτω φράσεις του Δημήτρη Ραυτόπουλου:

«ας μην πούμε ότι είναι ανώτερη η σημερινή πεζογραφική άνοιξη από κεινη την περιβόητη του '30[...] Το θέμα δεν είναι καν ποια λογοτεχνία είναι ανώτερη. Πολύ

¹⁹³⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 67-68, έτος ΣΤ', τόμος ΙΒ', Ιούλιος-Αύγουστος 1960 (Δ. Ραυτόπουλος, «Μ. Καραγάτση: *Σέργιος και Βάκχος*, Δίφρος 1959, Αθήνα», σ. 66).

¹⁹³⁵ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 61, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Ιανουάριος 1960 (Δ. Ραυτόπουλος, «Φώτα στο Πέλαγος», διηγήματα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, στήλη: Το βιβλίο, σ. 80).

πιο επείγον και θετικό είναι να δούμε τη νεότητά της, τη σημερινότητά της, και όχι βέβαια, με τη ληξιαρχική έννοια»¹⁹³⁶.

Με διαφορετικά λόγια η γενιά του '30, χωρίς να απαξιώνεται, περνάει σε δεύτερη μοίρα για να αναδειχθούν οι φλέγοντες προβληματισμοί των νεότερων λογοτεχνών.

Ένα παράδειγμα θετικής κριτικής απέναντι στη μεταπολεμική πεζογραφία είναι ο Στρατής Τσίρκας. Ο Δημήτρης Ραυτόπουλος, σχολιάζει, μέσω του παραδείγματος του τελευταίου, τη σημασία του ανοίγματος ενός «πλατύτερου αστικού πεδίου» μέσω της νηφάλιας ματιάς του μεταπολεμικού διανοούμενου. Όπως σημειώνει ο ίδιος, ο Τσίρκας προσφέρει μια θαρραλέα ηθογραφική και ψυχογραφική ματιά στο εμπόλεμο μεταπολεμικό σκηνικό, παρουσιάζοντας ανάγλυφα και χωρίς βερμπαλισμό το παγκόσμιο αίτημα για ειρήνη¹⁹³⁷.

Σε άλλο τεύχος, ο Δημήτρης Ραυτόπουλος αναφέρεται στον Ανδρέα Φραγκιά ως έναν ακόμη λογοτέχνη που αποτυπώνει με χαρακτηριστικό τρόπο το μεταπολεμικό κλίμα αλλά και τον «κατακερματισμό που έφερε στην όλη ζωή μας η ήττα, η εκτροπή και η σύγχυση». Συγκεκριμένα για την *Καγκελόπορτα* σημειώνει τα εξής:

«[...] η Καγκελόπορτα μου φαίνεται σα μια πλατειά είσοδος στην πόλη των ιδεών για τη γενιά του Φραγκιά, μια πύλη που παραβιάζεται όχι με ανατίναξη αλλά με υπομονετική και μαστορική πολιορκία. Με το πρώτο αυτό συνθετικό έργο ωριμότητας, η γενιά της Αντίστασης παίρνει την ηγετική θέση στην πεζογραφία μας»¹⁹³⁸.

¹⁹³⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 114, έτος Ι', τόμος ΙΘ', Ιούνιος 1964 (Δ. Ραυτόπουλος, «Η μικρή μας πόλη των ιδεών και το νεοελληνικό μάθημα του Δ. Χατζή», σ. 594).

¹⁹³⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 76, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Απρίλιος 1961 (Δ. Ραυτόπουλος, «Στρατή Τσίρκα: Η Λέσχη», στήλη: Το βιβλίο, σ. 360). Η διεισδυτική ματιά του Στρατή Τσίρκα την οποία περιγράφει ο Δημήτρης Ραυτόπουλος, με αφορμή την έκδοση της *Λέσχης* το 1961, είναι γενικότερο χαρακτηριστικό της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς στην οποία ανήκει ο συγγραφέας. Η συγκεκριμένη λογοτεχνική γενιά βίωσε και αποτύπωσε στο έργο της τις ταραχώδεις κοινωνικές και πολιτικές περιπέτειες της χώρας στον απόηχο του β' παγκοσμίου πολέμου και ως εκ τούτου ανέπτυξε, παρά τις επι μέρους διαφορές, κάποιες κοινές ευαισθησίες, οι οποίες αποτέλεσαν καθοριστικό παράγοντα για την διαμόρφωση του λογοτεχνικού της ύφους. Ερατοσθένης Καψωμένος, «Η ελληνική λογοτεχνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο(1945-1967)» στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο(1945-1967)*, ό.π., σ. 386-387.

¹⁹³⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 101, έτος Θ', τόμος ΙΖ', Μάιος 1963 (Δ. Ραυτόπουλος, «Μια μεταπολεμική "Ορέστεια"- Η "Καγκελόπορτα" του Ανδρέα Φραγκιά», σ. 448).

Ένα ακόμη παράδειγμα λογοτέχνη που προβλήθηκε από την *Επιθεώρηση Τέχνης* είναι ο Δημήτρης Χατζής. Ο Δημήτρης Ραυτόπουλος εξαίρει το έργο των λογοτεχνών όπως ο τελευταίος, που συμπεριέλαβαν στο έργο τους τα βιώματα της αντίστασης και του εμφυλίου. Μάλιστα για τα επτά διηγήματα του Χατζή που η *Επιθεώρηση Τέχνης* είχε δημοσιεύσει λέει χαρακτηριστικά ότι «έδεναν εφτα γερούς κρίκους στη σπασμένη συνέχεια της νεοελληνικής πεζογραφίας»¹⁹³⁹. Ο γράφων ψέγει ακόμη το γεγονός ότι ο Δημήτρης Χατζής, που στο έργο του συμπυκνώνει όλες τις αρετές του αντιστασιακού μυθιστορήματος, παραμένει πολιτικός εξόριστος και το «πεζογραφικό του μάθημα επισήμως αγνοείται»¹⁹⁴⁰.

Σημειώνεται, πάντως, ότι η αριστερή κριτική απέναντι σε έργα όπως τα παραπάνω δεν υπήρξε ενιαία. Έτσι, για παράδειγμα το πρώτο μέρος της τριλογίας των *Ακυβέρνητων Πολιτειών* του Στρατή Τσίρκα¹⁹⁴¹, δηλαδή η *Λέσχη*, έλαβε μία σε γενικές γραμμές θετική κριτική από τον Δημήτρη Ραυτόπουλο στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, όπως αντίστοιχα και από τον Κωνσταντίνο Πορφύρη στην *Αυγή*, ενώ διαφορετικές ήταν οι αντιδράσεις από το ΚΚΕ Αιγύπτου, το οποίο διέγραψε τον Στρατή Τσίρκα από τους κόλπους του, εκτιμώντας ότι η *Λέσχη* είναι έργο προσβλητικό απέναντι στο κίνημα¹⁹⁴². Η κόντρα που ξεκίνησε μέσα στους αριστερούς κύκλους με την *Λέσχη* κορυφώθηκε με την κυκλοφορία του δεύτερου μέρους της τριλογίας, *Αριάγνη*. Ο Δημήτρης Ραυτόπουλος στην *Επιθεώρηση Τέχνης* συνεχίζει να είναι υποστηρικτικός απέναντι στην τριλογία του Στρατή Τσίρκα και ξεκινάει

¹⁹³⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 114, έτος Γ', τόμος ΙΘ', Ιούνιος 1964 (Δ. Ραυτόπουλος, «Η μικρή μας πόλη των ιδεών και το νεοελληνικό μάθημα του Δ. Χατζή», σ. 596).

¹⁹⁴⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 114, έτος Γ', τόμος ΙΘ', Ιούνιος 1964 (Δ. Ραυτόπουλος, «Η μικρή μας πόλη των ιδεών και το νεοελληνικό μάθημα του Δ. Χατζή», σ. 601).

¹⁹⁴¹ Σύμφωνα με τον Δημήτρη Ραυτόπουλο οι *Ακυβέρνητες Πολιτείες* συνάντησαν τη «λυσσαλέα αντίδραση της αριστερής ορθοδοξίας, που πέτυχε να τρομοκρατήσει και να φιμώσει κριτικούς, έντυπα και αναγνώστες και παρά την απόρριψη, τη λαιμοδεία ή τη σιωπή της ιδεολογικά αντίθετης κριτικής». Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Αναθεώρηση Τέχνης, Η Επιθεώρηση Τέχνης και οι άνθρωποί της*, ό.π., σελ. 184.

¹⁹⁴² Όπως αναφέρει η Αιμιλία Καραλή, ο Τσίρκας ήταν γενικά «από τους ευνοημένους της κριτικής κάθε τάσης της Αριστεράς, πλην του Μ. Αυγέρη». Στην περίπτωση της *Λέσχης*, πέρα από την κριτική του Ραυτόπουλου στην *Επιθεώρηση Τέχνης* και αντίστοιχες του Κωνσταντίνου Πορφύρη στην *Αυγή* (π.χ. *Αυγή*, 22.4.1961), υπήρξε μια γενικότερα θετική αντιμετώπιση από διανοούμενους που ανήκαν στην ΕΔΑ και το ΚΚΕ, τουλάχιστον όπως εκφράστηκε μέσα από τις σελίδες της *Επιθεώρησης Τέχνης* και της *Αυγής*. Από την άλλη, το ΚΚΕ Αιγύπτου διέγραψε τον Τσίρκα τον Ιούλιο του 1961, κάνοντας την αρχή για τον σάλο που ξέσπασε, ιδίως μετά την έκδοση του δεύτερου τόμου της τριλογίας του λογοτέχνη. Βλ. Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη..., Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης (1954-1967)*, ό.π., σ. 220-222.

μάλιστα την κριτική του για την *Αριάγνη* σημειώνοντας ότι ο Στρατής Τσίρκας με τις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* διαγράφει «μια κωμωδία του πολέμου της εποχής μας [...] βαθιά ανθρώπινη»¹⁹⁴³. Υποστηρίζει επίσης ότι η *Αριάγνη* είναι «σοβαρό βήμα προόδου» του Στρατή Τσίρκα στο μυθιστόρημα και «νέος ορίζοντας στην πεζογραφία μας», ενώ ο ίδιος ο Τσίρκας παρουσιάζεται σαν «ανανεωτής του παραδοσιακού μυθιστορήματος», ο οποίος αξιοποιεί στοιχεία από το δυτικό μυθιστόρημα, χωρίς να «προδίνει ποτέ την ελληνικότητα»¹⁹⁴⁴. Συνολικά η θέση του Ραυτόπουλου είναι ότι «η *Αριάγνη* είναι ένα θετικό κέρδος στη λογοτεχνία μας»¹⁹⁴⁵. Αντίθετη, ωστόσο, ήταν η άποψη άλλων εκπροσώπων της αριστερής κριτικής, όπως ο Μάρκος Αυγέρης, ο οποίος ήταν ανάμεσα στους βασικούς πρωταγωνιστές της κόντρας που καταγράφηκε κυρίως στις σελίδες του περιοδικού *Ελληνική Αριστερά*¹⁹⁴⁶.

Με αφορμή την έκδοση του τρίτου μέρους της Τριλογίας, *Νυχτερίδα*, ο Δημήτρης Ραυτόπουλος σχολιάζει το συνολικό εγχείρημα, τονίζοντας για τον Τσίρκα: «Εισηγήθηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα με σοβαρότητα [...] τον προβληματισμό της προωθημένης συνείδησης της ευρωπαϊκής προοδευτικής παιδείας μπροστά στην παραμόρφωση του

¹⁹⁴³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 104, έτος Θ', τόμος ΙΗ', Αύγουστος 1963 (Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Στρατή Τσίρκα “Ακυβέρνητες Πολιτείες”- “Αριάγνη”», στήλη: Το βιβλίο, σ. 216).

¹⁹⁴⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 104, έτος Θ', τόμος ΙΗ', Αύγουστος 1963 (Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Στρατή Τσίρκα “Ακυβέρνητες Πολιτείες”- “Αριάγνη”», στήλη: Το βιβλίο, σ. 221-222).

¹⁹⁴⁵ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 104, έτος Θ', τόμος ΙΗ', Αύγουστος 1963 (Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Στρατή Τσίρκα “Ακυβέρνητες Πολιτείες”- “Αριάγνη”», στήλη: Το βιβλίο, σ. 222).

¹⁹⁴⁶ Η Αιμιλία Καραλή σημειώνει ότι η *Αριάγνη* έγινε αντικείμενο διαμάχης περισσότερο σε σχέση με την «πολιτική και ιδεολογική της κατάθεση», κι όχι τόσο με βάση αισθητικά κριτήρια. Όπως αναφέρει η ίδια, ο Αυγέρης, για παράδειγμα, επιτίθεται στον Τσίρκα στη βάση μιας επιχειρηματολογίας που ήθελε αρκετούς αριστερούς λογοτέχνες να παρουσιάζουν στο έργο τους προβληματισμούς «σχεδόν προδοτικούς για το κίνημα της Εθνικής Αντίστασης». Βλ. Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη..., Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης (1954-1967)*, ό.π., σ. 229. Ο Δημήτρης Ραυτόπουλος αναφέρει ότι η *Ελληνική Αριστερά*, που ήταν το «θεωρητικό όργανο» της ΕΔΑ, είχε δημοσιεύσει τον «λίβελο» του Αυγέρη κατά του Τσίρκα, τον οποίο η ΕΤ είχε αρνηθεί να συμπεριλάβει στις σελίδες της. Η «σκληρή απεικόνιση» που πραγματοποίησε ο ίδιος κατά του Αυγέρη μέσα από επιστολή στις στήλες του ίδιου περιοδικού, είχε, όπως αναφέρει, «την πρόθεση αποστολής μηνύματος προς πάσα κατεύθυνση». Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Εξέγερση και «νομιμότητα» στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, *Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 288-289. Σημειώνεται, ωστόσο, ότι το 1966 ο Μάρκος Αυγέρης σε συνέντευξη του στην *Επιθεώρηση Τέχνης* αναφέρει ότι υπήρξε υπερβολικός ως προς τη σφοδρότητα της κριτικής του στον Τσίρκα: «η τελευταία κριτική μου για τον Τσίρκα [...] διαφώνησε μόνο στο διφορούμενο πνεύμα της ιδεολογίας του κι εκφράστηκε με βιαιότητα: *ecce mea culpa*». Βλ. *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 133-134, έτος ΙΒ', τόμος ΙΓ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1966 («Το παρόν, το παρελθόν και το μέλλον- Μια συνέντευξη με τον Μάρκο Αυγέρη», σ. 55).

σοσιαλιστικού ανθρωπισμού, τη μυστικοποίηση της ιδεολογίας και της επαναστατικής δεοντολογίας»¹⁹⁴⁷.

Ο Ραυτόπουλος σε συνέχεια της παραπάνω θέσης, όπου προτάσσει την ευρωπαϊκή προοδευτική σκέψη από τη σοσιαλιστική ακαμψία¹⁹⁴⁸, αντιτάσσεται στην αντίληψη που θέλει τη λογοτεχνία «πειθαρχημένο κλάδο της πολιτικής προπαγάνδας». Απορρίπτοντας λοιπόν τα επιχειρήματα της τελευταίας, δημοσιεύει μία ακόμη θετική κριτική για τον Τσίρκα, στην οποία το τελευταίο μέρος της τριλογίας χαρακτηρίζεται «θρίαμβος του συγγραφέα στη μυθιστορηματική σύνθεση»¹⁹⁴⁹.

Πεδίο αντιπαράθεσης όμως αποτέλεσε και το έργο του Κ. Κοτζιά *Επί εσχάτη προδοσία*. Ο συγγραφέας, εμπνεόμενος από τη μορφή του Νίκου Πλουμπίδη, συνθέτει τον κεντρικό του ήρωα και μέσα από το ξεδίπλωμα της ιστορίας του αναδεικνύονται ερωτήματα σε σχέση με το ΚΚΕ, τα ιδανικά των αγωνιστών, τον ρόλο του αρχηγού κ.ο.κ. Το έργο προκάλεσε τεράστια συζήτηση όσο και αμφισβήτηση εντός της αριστερής διανόησης τόσο για τη λογοτεχνική του αξία όσο και για την ευστοχία ή μη των ερωτημάτων που έθεσε σε σχέση με το κίνημα.

Στην *Επιθεώρηση Τέχνης* που φιλοξένησε, όπως και τα υπόλοιπα έντυπα της αριστεράς μεγάλο μέρος αυτής της συζήτησης, ο Κ. Πορφύρης ενδεικτικά αναφέρει ότι το αποτέλεσμα της προσπάθειας του συγγραφέα δεν είναι θετικό, ο ήρωας του βρίσκεται σ' ένα «παραισθησιακό και παρανοϊκό παραλήρημα», ενώ δεν κάνει κάτι άλλο από το «να τα βάζει κάθε τόσο με τον αρχηγό του», χωρίς καμία παραδοχή ότι μετέχει και ο ίδιος της ευθύνης¹⁹⁵⁰. Ο «βιασμός του ήρωα», όπως αναφέρει ο Πορφύρης, προκειμένου να

¹⁹⁴⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 133-134, έτος ΙΒ', τόμος ΚΓ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1966 (Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Στρατή Τσίρκα: "Η Νυχτερίδα"», στήλη: Το βιβλίο, σ. 126-135).

¹⁹⁴⁸ Σύμφωνα με την Αγγελική Κουφού, η συγκεκριμένη κριτική αντικατοπτρίζει το «αισθητικό και πολιτικό στίγμα» του περιοδικού, όπως έχει οριστικά διαμορφωθεί τη συγκεκριμένη περίοδο: «Η αναφορά στην ευρωπαϊκή διαφωτιστική παιδεία, κατ' αντιδιαστολή προς το απολυταρχικό παρελθόν των σοσιαλιστικών χωρών, σηματοδοτεί οριστικά την τοποθέτηση της συντακτικής ομάδας της ΕΤ στο χώρο της ευρωαριστεράς, που την εποχή εκείνη διαμορφώνει στην Ελλάδα τη δική της φυσιογνωμία». Βλ. Αγγελική Κουφού, «Αισθητική και Κριτική στην Επιθεώρηση Τέχνης: Θεωρητικές αφετηρίες και αντιπαραθέσεις», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 96-97.

¹⁹⁴⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 133-134, έτος ΙΒ', τόμος ΚΓ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1966 (Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Στρατή Τσίρκα: "Η Νυχτερίδα"», στήλη: Το βιβλίο, σ. 126-135).

¹⁹⁵⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 121, έτος ΙΑ', τόμος Κ', Ιανουάριος 1965 (Κ. Πορφύρης, «Κ. Κοτζιά: "Επί εσχάτη προδοσία"», στήλη: Το βιβλίο, σ. 75-76).

συμπεριφερθεί όπως θέλει ο συγγραφέας κι όχι «όπως η αυτονομία του μυθιστορηματικού ήρωα απαιτεί», έχει σαν αποτέλεσμα να μείνει «έκθετο ολόκληρο το λαϊκό κίνημα»¹⁹⁵¹ Η συζήτηση συνεχίζεται στο επόμενο τεύχος με τον Μανώλη Αναγνωστάκη να χαρακτηρίζει το έργο «όχι καλό λογοτεχνικά», αλλά κυρίως κακό όσον αφορά στην «ιδεολογική προώθηση του κινήματος» και στην ειλικρινή αντιμετώπιση του ιστορικού παρελθόντος. Μέσα από την περίπτωση του Κοτζιά, ο Αναγνωστάκης μιλάει γενικότερα για όσους χρησιμοποίησαν την αποσταλινοποίηση ως «ευφύεστατο πρόσχημα αλλαγής ενός κουστουμιού». Το νέο αυτό κουστούμι, σύμφωνα με τον Αναγνωστάκη, μπορεί να συγκαλύψει «αναπηρίες» και «δυσμορφίες» και να πείσει ότι πίσω από αυτό κρύβονται «νέοι και νιόκοποι τιμητές»¹⁹⁵². Ο Γ. Καλιόρης λαμβάνει τον λόγο στη συνέχεια για να παρατηρήσει και εκείνος ότι το έργο δεν στέκεται αντάξια απέναντι στην «πυρακτωμένη προβληματική» γύρω από την οποία κινείται, ενώ αισθητικά επίσης δε βρίσκεται σε ικανοποιητικό επίπεδο και τέλος ως ανθρώπινο δράμα δε φτάνει στο βάθος των καταστάσεων¹⁹⁵³. Αμέσως μετά το συγκεκριμένο κείμενο, δημοσιεύεται η απάντηση του Γ. Πετρή στον Καλιόρη, στην οποία, χωρίς να αμφισβητούνται τα προβλήματα του βιβλίου του Κοτζιά, γίνεται κριτική στην επιχειρηματολογία του Καλιόρη και στο ύφος του κειμένου που είναι γραμμένο με τη σκέψη της «ιδεαλιστικής φιλοσοφίας», αφού δεν αναγνωρίζει ότι ο σκοπός και τα ιδανικά δεν προϋπάρχουν αλλά γεννήθηκαν απ' την πράξη¹⁹⁵⁴.

Το περιοδικό, διατηρώντας μία κατά βάση αρνητική στάση απέναντι στο έργο του Κοτζιά, συνεχίζει και σε επόμενα τεύχη να δημοσιεύει απόψεις που άλλοτε συμφωνούν κι άλλοτε συγκρούονται μεταξύ τους. Οι συγκρούσεις, όπως προειπώθηκε, δεν αφορούν συνήθως στην αξία του βιβλίου, μια και σ' ένα μεγάλο ποσοστό οι αριστεροί διανοούμενοι δε δείχνουν διατεθειμένοι να την υπερασπιστούν, ωστόσο κινητοποιούνται κατά βάση από

¹⁹⁵¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 121, έτος ΙΑ', τόμος Κ', Ιανουάριος 1965 (Κ. Πορφύρης, «Κ. Κοτζιά: "Επί εσχάτη προδοσία"», στήλη: Το βιβλίο, σ. 76).

¹⁹⁵² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 122-123, έτος ΙΑ', τόμος ΚΑ', Φεβρουάριος-Μάρτιος 1965 (Μ. Αναγνωστάκης, «Γύρω στο βιβλίο του Κ. Κοτζιά», στήλη: Το βιβλίο, σ. 212).

¹⁹⁵³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 122-123, έτος ΙΑ', τόμος ΚΑ', Φεβρουάριος-Μάρτιος 1965 (Γ. Μ. Καλιόρης, «Γύρω στο βιβλίο του Κ. Κοτζιά», στήλη: Το βιβλίο, σ. 220).

¹⁹⁵⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 122-123, έτος ΙΑ', τόμος ΚΑ', Φεβρουάριος-Μάρτιος 1965 (Γ. Πέτρης, «Γύρω στο βιβλίο του Κ. Κοτζιά- Μια απάντηση», στήλη: Το βιβλίο, σ. 221).

τις αναλύσεις στις οποίες προβαίνουν οι γράφοντες εξ αφορμής του βιβλίου και οι οποίες επεκτείνονται σε θέματα κομματικής λειτουργίας, μαρξιστικών αρχών κ.ο.κ..

Αξίζει επίσης να παρατηρήσει κανείς ότι κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 το περιοδικό συνεχίζει να κάνει κάποιες νύξεις στη «μαύρη πολιτική λογοτεχνία», σε έργα δηλαδή που είχαν εκδοθεί την δεκαετία του 1950 από αστούς λογοτέχνες και, σύμφωνα την αριστερή οπτική, ήταν συκοφαντικά απέναντι στην εαμική αντίσταση. Η αρθρογραφία του περιοδικού κατά την προηγούμενη δεκαετία είχε ασχοληθεί εκτενώς με το φαινόμενο¹⁹⁵⁵, συνδέοντας το σε μεγάλο βαθμό με τον υπαρξισμό. Στη δεύτερη φάση έκδοσής της η *Επιθεώρηση Τέχνης* αναφέρεται επίσης κάποιες φορές στην «μαύρη», κατά την εκτίμηση της, σελίδα στη λογοτεχνία της χώρας και στις επιβιώσεις της. Ενδεικτικά ο Κ. Πορφύρης σημειώνει, σχολιάζοντας το έργο του Δ. Ραυτόπουλου *Οι ιδέες και τα έργα*:

«Στο τελευταίο κεφάλαιο ο Ρ. ασχολείται με τη “μαύρη πολιτική λογοτεχνία” με επίκεντρο το Χρονικό μιας σταυροφορίας του Ρόδη Προβελέγγιου, την Τειχομαχία του Θ. Δ. Φραγκόπουλου, Τα δόντια της μυλόπετρας του Νίκου Κάσδαγλη, την

¹⁹⁵⁵ Βλ. για παράδειγμα *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 8, έτος Α', τόμος Β', Αύγουστος 1955 (Μ. Ραυτόπουλος, «Ρόδη Προβελέγγιου: Χρονικό μιας Σταυροφορίας. Α' Η ρίζα του μύθου», στήλη: Το βιβλίο, σ. 162-166) και *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 10, έτος Α', τόμος Β', Οκτώβριος 1955 (Μ. Ραυτόπουλος, «Νίκου Κάσδαγλη: Τα δόντια της μυλόπετρας», στήλη: Το βιβλίο, σ. 331-333). Στο τελευταίο κείμενο ενδεικτικά ο Δημήτρης Ραυτόπουλος κατατάσσει και τα δύο έργα στη «μαύρη λογοτεχνία τη στρατευμένη στην υπηρεσία των αντιπροοδευτικών δυνάμεων, ένα είδος συκοφαντικής πολιτικής λογοτεχνίας που κάνει αισθητή την παρουσία της μετά τον πόλεμο στη Δύση». Με άλλα λόγια, οι κριτικές αυτές πρόβαλλαν ως κριτήριο αξιολόγησης την «αλήθεια» που λείπει από έργα όπως τα παραπάνω, τα οποία τοποθετούνται στον αντίποδα του αντιστασιακού μυθιστορήματος και διαστρεβλώνουν τα πραγματικά ιστορικά γεγονότα. Βλ. Αγγελική Κουφού, «Αισθητική και Κριτική στην Επιθεώρηση Τέχνης: Θεωρητικές αφετηρίες και αντιπαραθέσεις», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 96-97. Ο ίδιος ο Ραυτόπουλος πάντως εξηγεί ότι τα τέσσερα μυθιστορήματα που είχε εντάξει στη «μαύρη πολιτική λογοτεχνία» κατά τη δεκαετία του 1950 θεωρούσε ότι «συκοφαντούσαν την εαμική αντίσταση» ή «παρουσίαζαν ως ηθικά υπέρτερους τους διώκτες της», ενώ τονίζει ότι ο όρος «μαύρη πολιτική λογοτεχνία» δεν ισοδυναμούσε με τον όρο «φασιστική». Επίσης, αναφέρει ότι οι συγκεκριμένες κριτικές, δεν αντιπροσώπευαν τη συνολική στάση του ως βιβλιοκριτικού στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, γράφτηκαν μέσα σε συνθήκες σκληρές και συγκρουσιακές και είχαν επηρεαστεί από ένα κριτήριο «ιστορικής δικαιοσύνης». Ο ίδιος «ομολογεί συντετριμμένος», όπως χαρακτηριστικά σημειώνει, την υποστήριξη της θέσης ότι ένα «αληθινό έργο τέχνης» πρέπει απαραίτητα να στηρίζεται σε μια «αληθινή ιδέα». Ωστόσο, επισημαίνει ότι πρόκειται για μία «πρώιμη» (1955) και «ξεκομμένη φράση». Το γεγονός ότι διακατεχόταν από αισθητικά κατά βάση κριτήρια στα κείμενά του θεωρεί ότι αποδεικνύεται, μεταξύ άλλων, από τη θετική κριτική σε έργα όπου η αριστερά είχε ιδεολογικές ενστάσεις (π.χ. *Κεκαρμένοι* του Ν. Κάσδαγλη) και αντίστοιχα από την αρνητική κριτική του σε έργα που δεν υπήρχαν ιδεολογικά προβλήματα (π.χ. *Χάλκινη Εποχή* του Ρ. Ρούφου). Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Αναθεώρηση Τέχνης, Η Επιθεώρηση Τέχνης και οι άνθρωποί της*, ό.π., σελ. 198-207.

Πολιορκία του Αλεξ. Κοτζιά και τη Χάλκινη Εποχή του Ρόδη Ρούφου. Το κεφάλαιο αυτό ο Ρ. το χαρακτηρίζει πολεμική»¹⁹⁵⁶.

Για τις αρνητικές κριτικές που ανήκουν στην «ώριμη φάση» έκδοσης του περιοδικού, ο Δημήτρης Ραυτόπουλος τονίζει ότι διακατέχονται καθαρά από λογοτεχνικά κριτήρια. Για παράδειγμα, σε σχέση με το έργο *Ένοχοι* του Γ. Σφακιανάκη, αναφέρει ότι υπάρχει μια «κραυγαλέα αναλήθεια (του έργου) σαν αισθητικής πραγμάτωσης». Παρότι στο κείμενο υπάρχουν φράσεις που παραπέμπουν στις παλιότερες κριτικές της απόρριψης έργων βάσει του κριτηρίου της διαστρέβλωσης της επαναστατικής αλήθειας¹⁹⁵⁷, ο Ραυτόπουλος επιμένει ότι η προσεκτική ανάγνωση του κειμένου δείχνει ότι η επανάσταση του Σφακιανάκη απορρίπτεται γιατί «αντιπροσωπεύει, απλώς, ένα σύμπλεγμα ενοχής».

Η Αιμιλία Καραλή υπογραμμίζει ότι, παρότι ο Δημήτρης Ραυτόπουλος υπήρξε σφοδρός πολέμιος των υπαρξιστικών προβληματισμών που εξέφρασε η «μαύρη λογοτεχνία», δεν αντιτάχθηκε με το ίδιο σθένος στις αναζητήσεις του «αφηρημένου ανθρωπισμού» που επίσης κινήθηκαν σε υπαρξιστικά μονοπάτια¹⁹⁵⁸. Πράγματι, μιλώντας για παράδειγμα το 1966 για το *Λάθος* του Αντώνη Σαμαράκη, ο Ραυτόπουλος δείχνει να αναγνωρίζει «ελαφρυντικά» στον συγγραφέα, χωρίς ωστόσο να κάνει πίσω από τη βασική του θέση που είναι σταθερά αρνητική. Έτσι σημειώνει ότι το έργο «ξεκινάει από ένα αφηρημένο ανθρωπισμό γεμάτο από αγαθή πρόθεση να προστατεύσει το μεταπολεμικό

¹⁹⁵⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 141, έτος ΙΒ', τόμος ΚΔ', Σεπτέμβριος 1966 (Κ. Πορφύρης, «Δημήτρης Ραυτόπουλος: Οι ιδέες και τα έργα», στήλη: Το βιβλίο, σ. 214).

¹⁹⁵⁷ Για παράδειγμα: «Ο Γ. Σφακιανάκης διάλεξε την επανάσταση του από το εθνικοαπευλευθερωτικό κίνημα της Κατοχής. Δε φαίνεται να είχε κανένα ενδοιασμό γι' αυτή την ατυχή εκλογή [...] στη σφακιανάκειο επανάσταση γίνονται τα εξής: Ο λαός απουσιάζει ομόφωνα. Υπάρχουν καμιά δεκαριά επαναστάτες [...] Το καταπληκτικό αυτό κίνημα κατευθύνεται από μια Κυρία που μένει στο μεγαλύτερο μέρος του έργου αόρατη[...]. Στο τέλος του κειμένου ο Ραυτόπουλος θέτει το ερώτημα αν «υποβάλαμε άραγε του ενόχους του κ. Σφακιανάκη σε μια καθαρά ιδεολογική κριτική;». Στο ερώτημα αυτό ο ίδιος απαντάει αρνητικά (αν και αφήνει μια «χαραμάδα» μέσω της λέξης «καθαρά» που συμπεριλαμβάνεται στο παραπάνω ερώτημα) τονίζοντας ότι τα κριτήρια είναι αισθητικά, αφού ο συγγραφέας δε δημιουργεί «ούτε ζωντανό κόσμο ούτε πειστική αφαίρεση». Βλ. *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 83, έτος Ζ', τόμος ΙΔ', Νοέμβριος 1961 (Δ. Ραυτόπουλος, «Γιάννη Σφακιανάκη: Οι ένοχοι», σ. 507-510) και Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Αναθεώρηση Τέχνης, Η Επιθεώρηση Τέχνης και οι άνθρωποί της*, ό.π., σελ. 197.

¹⁹⁵⁸ Η Αιμ. Καραλή επισημαίνει ότι ο «αφηρημένος ανθρωπισμός» έχει συνάφεια με τον υπαρξισμό «εφόσον αυτός φέρεται να ασχολείται με τον άνθρωπο ως αφαίρεση, έξω από τις πραγματικές κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες». Βλ. Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη..., Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης(1954-1967)*, ό.π., 335.

άνθρωπο», μέσα σ' έναν κόσμο όπου όλα καταρρέουν¹⁹⁵⁹. Αλλά τελικά, παρά τις καλές προθέσεις ο ίδιος ο ανθρωπισμός καταλήγει αδύναμος και απροστάτευτος και «όπως όλες οι λύσεις των αδιέξοδων διηγημάτων του Αντ. Σ. γλιστράνε σ' ένα τραγικό μελό που δεν απέχει πολύ από το κωμικοτραγικό»¹⁹⁶⁰.

Όσον αφορά στην ξένη λογοτεχνία, η *Επιθεώρηση Τέχνης* αναφέρεται στις κυριότερες εξελίξεις παγκοσμίως στον χώρο του βιβλίου τις τελευταίες δεκαετίες, ξεχωρίζοντας την κρίση του μυθιστορήματος της δεκαετίας του 1930 στη Γαλλία. Κατά το διάστημα εκείνο, όπως επισημαίνει ο Μισέλ Ζεραφά¹⁹⁶¹, οι συγγραφείς άρχισαν να αμφισβητούν ανοιχτά τον ρεαλισμό, ο οποίος ορίζεται στο περιοδικό ως εξής:

«Μ' αυτό τον όρο εννοούμε μια αισθητική που αποβλέπει να εκφράσει απ' τη μια μεριά μια κοινωνική πραγματικότητα συγκροτημένη και ιεραρχημένη, κι απ' την άλλη τη μοίρα ενός ατόμου απέναντι σ' αυτά τα κοινωνικά πλαίσια που ο Μπαλζάκ ονομάζει, π.χ. “παριζιάνικη ζωή” ή “ζωή της επαρχίας” και που ο Φλωμπέρ θα αποκαλέσει “τα ήθη”»¹⁹⁶².

Ο ρεαλισμός, όπως ορίζεται παραπάνω, ήταν ορατός στα μυθιστορήματα του Σταντάλ, του Φλωμπέρ ή του Ζολά παρά τις άλλες διαφορές που μπορεί να τα χώριζαν. Υπήρχε δηλαδή πάντα μία σχέση αιτίου- αποτελέσματος στην εικόνα του κοινωνικού ή ψυχολογικού κόσμου που δημιουργούσαν οι συγγραφείς μέσα στα μυθιστορήματα. Αυτή την «αλυσίδα από σταθερές αιτιότητες» ήθελε να σπάσει ο Αντρέ Ζιντ όταν έγραφε τους

¹⁹⁵⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 137-138, έτος IB', τόμος ΚΓ', Μάιος-Ιούνιος 1966 (Δ. Ραυτόπουλος, «Αντώνη Σαμαράκη: Το λάθος», σ. 556).

¹⁹⁶⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 137-138, έτος IB', τόμος ΚΓ', Μάιος-Ιούνιος 1966 (Δ. Ραυτόπουλος, «Αντώνη Σαμαράκη: Το λάθος», σ. 557).

¹⁹⁶¹ Ο Δημήτρης Ραυτόπουλος θεωρεί ότι το συγκεκριμένο κείμενο που ζήτησαν οι ίδιοι οι συντάκτες της ΕΤ από τον Μισέλ Ζεραφά ήταν δηλωτικό της θετικής στάσης του περιοδικού απέναντι στο γαλλικό νέο μυθιστόρημα. Σημειώνει μάλιστα πώς το κείμενο αυτό, επειδή ακριβώς ήταν ειδικά γραμμένο για την *Επιθεώρηση Τέχνης*, είχε μεγαλύτερη βαρύτητα από άλλα, αντίθετου περιεχομένου κείμενα που είχαν δημοσιευτεί στο πλαίσιο της ανάπτυξης διαλόγου (π.χ. το απορριπτικό προς το νέο μυθιστόρημα κείμενο του σοβιετικού Σ. Βελινόβσκη στο τεύχος 104- Αυγούστος 1963). Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Αναθεώρηση Τέχνης, Η Επιθεώρηση Τέχνης και οι άνθρωποί της*, ό.π., σελ. 195. Η Ελισάβετ Κοτζιά, ωστόσο, σημειώνει ότι το εν λόγω κείμενο, όπως και κάποιες ακόμη αναφορές [πχ. η διαπίστωση στο τεύχος Ιουνίου 1964 ότι η αριστερά δεν πρέπει να παραχωρήσει τους Προυστ, Τζόνς, Μπέκετ, Κάφκα στον αστικό κόσμο (σελ. 571-574)] αποτελούν εξαίρεση στη γενικότερη απροθυμία του περιοδικού να αφιερώνει χώρο στους «κλασικούς του πεζογραφικού μοντερνισμού». Βλ. Ελισάβετ Κοτζιά, *Ιδέες και Αισθητική, Μεσοπολεμικοί και Μεταπολεμικοί Πεζογράφοι 1930-1974*, ό.π., σελ. 285-286.

¹⁹⁶² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 102, έτος Θ', τόμος ΙΖ', Ιούνιος 1963 (Michel Zeraffa, «Το νέο γαλλικό μυθιστόρημα, Σημασία κι Αισθητική», σ. 552).

Παραχαράκτες τη δεκαετία του 1920, σημειώνει το περιοδικό, δίνοντας κάποια πρώτα στοιχεία του νέου γαλλικού μυθιστορήματος όπως διαμορφώθηκε τα τελευταία δέκα χρόνια¹⁹⁶³. Η *Επιθεώρηση Τέχνης* αναγνωρίζει μ' αυτόν τον τρόπο τη ρήξη με την αφηγηματική παράδοση που συναντήθηκε όχι μόνο διεθνώς αλλά και στην ελληνική λογοτεχνική παραγωγή, η οποία σε πολλές περιπτώσεις έθεσε ως προτεραιότητα την υποκειμενική συνείδηση έναντι της αντικειμενικής πραγματικότητας¹⁹⁶⁴.

Αντικείμενο έρευνας γίνεται και η «οργισμένη λογοτεχνία», με επίκεντρο κυρίως τις εξελίξεις στην Αγγλία. Ο Παναγιώτης Μουλλάς (υπογράφει Μ.Χ. Γεωργίου) αναφέρει ότι οι «Άγγλοι οργισμένοι θητεύουν κατά κανόνα στο ψυχολογικό μυθιστόρημα με τον στέρεο μύθο και την οπωσδήποτε παραδοσιακή δομή», που δεν αναιρείται από κάποιες «μοντέρνες καινοτομίες»¹⁹⁶⁵. Γενικεύοντας, ο Μουλλάς μιλάει για μια γενιά «δυσανεστημένη κι αντικομοφομιστική, που πετάει την αηδία της κατάμουτρα στην υπάρχουσα τάξη πραγμάτων», τάση που πιστεύει ότι έχει γίνει και στη χώρα μας από καιρό αισθητή¹⁹⁶⁶. Και συνεχίζει πάνω στα χαρακτηριστικά της «οργισμένης λογοτεχνίας»: «η διαπίστωση της ιδεολογικής χρεοκοπίας του αστικού κόσμου»¹⁹⁶⁷, η ρήξη με την απονεκρωμένη πραγματικότητα, η κριτική στάση απέναντι στις σύγχρονες πνευματικές αξίες[...] η αηδία τελικά για ένα εξαντλημένο πολιτισμό», ανήκουν όλα στα ελατήρια όσων υπηρετούν τη συγκεκριμένη λογοτεχνική τάση¹⁹⁶⁸. Ο Μουλλάς, αφού επαναλαμβάνει ότι η οργή δεν είναι προνόμιο των άγγλων λογοτεχνών, αναφέρεται στους

¹⁹⁶³ Σύμφωνα με τους Serge Berstein –Pierre Milza, ο Αντρέ Ζιντ, όπως και άλλοι γάλλοι συγγραφείς, για παράδειγμα οι Πωλ Βαλερύ, Πωλ Κλωντέλ και Φρανσουά Μωριάκ «ενσαρκώνουν στο τέλος της καριέρας τους τη συνέχεια μίας κλασικής παράδοσης». Βλ. Serge Berstein-Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, ό.π., σ. 317-318.

¹⁹⁶⁴ Ερατοσθένης Καψωμένος, «Η ελληνική λογοτεχνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)» στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, ό.π., σ. 394.

¹⁹⁶⁵ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 102, έτος Θ', τόμος ΙΖ', Ιούνιος 1963 (Μ.Χ. Γεωργίου, «Η λογοτεχνία της οργής και τα θεωρητικά της βάθρα», σ. 530).

¹⁹⁶⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 102, έτος Θ', τόμος ΙΖ', Ιούνιος 1963 (Μ.Χ. Γεωργίου, «Η λογοτεχνία της οργής και τα θεωρητικά της βάθρα», σ. 529).

¹⁹⁶⁷ Η Ελισάβετ Κοτζιά αναφέρεται στο συγκεκριμένο κείμενο επισημαίνοντας ότι ο Παναγιώτης Μουλλάς υποστηρίζει τους «οργισμένους Βρετανούς» που βρίσκονται κοντά στον σοσιαλισμό, και επικρίνει τις αστικές αξίες, χωρίς να είναι σαφές αν το έκανε για να μείνει «συντονισμένος με όσα υποστήριζαν οι ηγετικοί κύκλοι του κόμματος, οι οποίοι στη συνέχεια τον επέκριναν». Κι αυτό διότι η παράλληλη αρθρογραφία του στα περιοδικά *Εποχές*, *Κριτική* και *Διαγώνιος* είχε συχνά διαφορετικό περιεχόμενο. Βλ. Ελισάβετ Κοτζιά, *Ιδέες και Αισθητική, Μεσοπολεμικοί και Μεταπολεμικοί Πεζογράφοι 1930-1974*, ό.π., σελ. 257-258.

¹⁹⁶⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 102, έτος Θ', τόμος ΙΖ', Ιούνιος 1963 (Μ.Χ. Γεωργίου, «Η λογοτεχνία της οργής και τα θεωρητικά της βάθρα», σ. 531).

λογοτέχνες που «παράγουν συναφείς καρπούς» σε άλλες χώρες και πιο συγκεκριμένα, μιλώντας για την περίπτωση της Ελλάδας, στην κατηγορία αυτή συμπεριλαμβάνει τους Ρένο Αποστολίδη, Βασίλη Βασιλικό¹⁹⁶⁹ και Μένη Κουμανταρέα¹⁹⁷⁰. Όπως συμπληρώνει, μπορεί η οργή να γεννήθηκε παντού από τα ίδια κοινωνικοπολιτικά δεδομένα, ωστόσο απέκτησε διαφορετικά χαρακτηριστικά από χώρα σε χώρα ανάλογα με τις εθνικές ιδιαιτερότητες. Έτσι στην Αγγλία επηρέασαν οι μεταπολεμικές οικονομικές εξελίξεις, η αγγλική εκκλησία, η τοπική ιδιοσυγκρασία και κουλτούρα, ενώ για παράδειγμα στην Ελλάδα η οργή εκδηλώθηκε εντός της αστικής τάξης «σαν επιθετική εκκόλαψη ατομικών τραυμάτων, σ' ένα επίπεδο υπαρξιακού ατομικισμού γαλλικής ή αμερικανικής υφής»¹⁹⁷¹.

Σε σχέση με τη σοβιετική λογοτεχνία, η *Επιθεώρηση Τέχνης* κατά τη δεκαετία του 1960 δεν περιλαμβάνει αναλύσεις τόσο συχνές ή εκτεταμένες όσο θα περίμενε κανείς από ένα περιοδικό κομματικά ελεγχόμενο. Οι σχετικές αναφορές, μάλιστα, σχεδόν εξαντλούνται σε αφιέρωμα του περιοδικού το 1962 στη σοβιετική λογοτεχνία¹⁹⁷². Η τελευταία χαρακτηρίζεται από την *Επιθεώρηση Τέχνης* «νέα αλλά όχι νεαρή», αφού έχει ενσωματώσει τη «βαριά κληρονομιά» της ρωσικής λογοτεχνίας του 19^{ου} αιώνα αλλά και την παράδοση της «παγκόσμιας προοδευτικής λογοτεχνίας όλων των εποχών». Με το

¹⁹⁶⁹ Σημειώνεται ότι στο ίδιο τεύχος, αμέσως μετά το κείμενο του Μ.Χ. Γεωργίου (Παν. Μουλλά), ακολουθεί η δημοσίευση του διηγήματος του Βασίλη Βασιλικού *Φωτογραφίες*. Και οι δύο δημοσιεύσεις, καθώς και το αφιέρωμα του περιοδικού στη σοβιετική λογοτεχνία στο τεύχος 96 (Δεκέμβριος 1962) θεωρήθηκε από την ΚΕ του ΚΚΕ ότι ανήκαν στις εσφαλμένες επιλογές του περιοδικού. Σύμφωνα με την ΚΕ του ΚΚΕ η *Επιθεώρηση Τέχνης* τα τελευταία χρόνια υπέπιπτε σε ιδεολογικές αντιφάσεις, διατύπωνε θέσεις που δεν υπηρετούσαν τη μαρξιστική ιδεολογία, παρέλειπε να παρουσιάζει το έργο σοβαρών αριστερών λογοτεχνών, έδειχνε υπερβολικά διαλλακτική απέναντι σε καλλιτεχνικές τάσεις της Δύσης κ.ο.κ. Αναλυτικά τα όσα προσάπτει η ΚΕ στο περιοδικό αναφέρονται σε επιστολή προς τον Δημήτρη Χατζή με ημερομηνία 7.10.1963 που περιλαμβάνεται στο Νίκος Γουλανδρής, *491 δελτία για τον Δημήτρη Χατζή*, εκδ. Μαύρη Λίστα, Αθήνα 2001, σ. 276 -278. Η παραπομπή περιλαμβάνεται στο Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη..., Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης(1954-1967)*, ό.π., σ. 268.

¹⁹⁷⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 102, έτος Θ', τόμος ΙΖ', Ιούνιος 1963 (Μ.Χ. Γεωργίου, «Η λογοτεχνία της οργής και τα θεωρητικά της βάθρα», σ. 535).

¹⁹⁷¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 102, έτος Θ', τόμος ΙΖ', Ιούνιος 1963 (Μ.Χ. Γεωργίου, «Η λογοτεχνία της οργής και τα θεωρητικά της βάθρα», σ. 536).

¹⁹⁷² Το γεγονός αυτό, όπως αναφέρει η Αιμιλία Καραλή, μπορεί να συσχετιστεί με τις εξελίξεις στη Σοβιετική Ένωση που δεν ήταν πλέον ευνοϊκές για την έκφραση κριτικών απόψεων και τη γενικότερη διάψευση των προσδοκιών της «γενιάς του 20^{ου} συνεδρίου». Ωστόσο ακολούθησαν συχνότερες δημοσιεύσεις κειμένων από την Τσεχοσλοβακία και την Πολωνία, γεγονός που με τη σειρά του αποδίδεται στην προσπάθεια ανάδειξης προβληματισμών που αναπτύχθηκαν σε χώρες στις οποίες η δυτική κουλτούρα είχε ασκήσει μεγαλύτερη επιρροή απ' ότι η σοβιετική. Βλ. Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη..., Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης(1954-1967)*, ό.π., σ. 263.

αφιέρωμα στη σοβιετική λογοτεχνία το περιοδικό τιμάει, όπως σημειώνει, τη νέα σοβιετική λογοτεχνική γενιά, που την ονομάζει «γενιά του 20^{ου} συνεδρίου» και προβάλλει έτσι την «πιο νέα κραυγή της νέας μιλιάς του ανθρώπου»¹⁹⁷³.

Στη συνέχεια του αφιερώματος ο Μιχαήλ Κουζνετσόφ αναφέρει την «ανθρωπιά» ως το βασικό χαρακτηριστικό της νέας σοβιετικής λογοτεχνίας, η οποία προσπαθεί να αποτυπώσει όσο πιο καθαρά γίνεται την πραγματικότητα και να βοηθήσει στη «διαπαιδαγώγηση του ανθρώπου του μέλλοντος»¹⁹⁷⁴. Τον λόγο λαμβάνουν στη συνέχεια νέοι σοβιετικοί συγγραφείς που μιλούν για το έργο τους. Ο Αντρέι Βοσνεσένσκυ σημειώνει ότι βασικό πρόβλημα της σημερινής λογοτεχνίας είναι η θεώρηση «στην ψυχή του ανθρώπου, στο εσωτερικό της συνείδησης» και προσθέτει ότι «ο κομμουνισμός έρχεται μέσω της καρδιάς» και «η καρδιά υπάγεται στη δικαιοδοσία της ποίησης»¹⁹⁷⁵. Ο Γιούρι Καζάκοφ επισημαίνει ότι την πραγματική λογοτεχνία την απασχολούν πάντα τα ίδια προβλήματα: η ευτυχία, τα βάσανα, η απαλλαγή από αυτά, η αγάπη, η σχέση με τον εαυτό μας, το ηθικό χρέος απέναντι στον λαό¹⁹⁷⁶.

Παρατηρήσεις όπως οι παραπάνω, σε κάθε περίπτωση, αποτελούν την εξαίρεση και όχι τον κανόνα της λογοτεχνικής κριτικής της *Επιθεώρησης Τέχνης* που αφιερώνει περισσότερη ενέργεια στη διερεύνηση της σχέσης της ελληνικής μεταπολεμικής λογοτεχνίας με τον ευρωπαϊκό χώρο και στην αποκρυστάλλωση των θέσεων του ίδιου του περιοδικού αναφορικά με τον ρεαλισμό, τον μοντερνισμό και τον υπαρξισμό στη λογοτεχνία.

¹⁹⁷³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 96, έτος Η', τόμος ΙΣΤ', Δεκέμβριος 1962 («Το αφιέρωμα στη σοβιετική λογοτεχνία», σ. 563).

¹⁹⁷⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 96, έτος Η', τόμος ΙΣΤ', Δεκέμβριος 1962 (Μιχαήλ Κουζνετσόφ, «Το καινούργιο στη σοβιετική λογοτεχνία», σ. 568).

¹⁹⁷⁵ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 96, έτος Η', τόμος ΙΣΤ', Δεκέμβριος 1962 («Οι νέοι σοβιετικοί συγγραφείς μιλούν για το έργο τους», σ. 707).

¹⁹⁷⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 96, έτος Η', τόμος ΙΣΤ', Δεκέμβριος 1962 («Οι νέοι σοβιετικοί συγγραφείς μιλούν για το έργο τους», σ. 709).

15.6 Η συνεισφορά της *Επιθεώρησης Τέχνης* στην επανεκτίμηση ποιητικών προτύπων

Στον χώρο της ποίησης, αντίστοιχα με την πεζογραφία, το περιοδικό θέτει ως προτεραιότητα την ανάδειξη νέων δημιουργών, που πολλές φορές δεν είναι μαρξιστικών πεποιθήσεων. Χωρίς να λείπουν οι ιδεολογικά καθορισμένες συζητήσεις, το ποιητικό υπόβαθρο της πλειοψηφίας των μελών της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού¹⁹⁷⁷ δίνει στους τελευταίους έναν ακόμη λόγο για την ανάδειξη θεμάτων και συζητήσεων που προτάσσουν αισθητικά κριτήρια. Η *Επιθεώρηση Τέχνης* πρόβαλε σε μεγάλο βαθμό τους ποιητές που ανήκαν στη δεύτερη μεταπολεμική γενιά, πολλοί εκ των οποίων έκαναν την πρώτη τους εμφάνιση στα ελληνικά γράμματα μέσω του περιοδικού¹⁹⁷⁸. Ωστόσο, επαρκής χώρος δόθηκε και στην ποιητική παράδοση, στη γενιά του '30 και στην α' μεταπολεμική γενιά, ενώ σταδιακά προσδόθηκαν νέες διαστάσεις στη συζήτηση για την καθαφική και την καρυωτακική ποίηση. Παράλληλα, τη δεκαετία του 1960, η *Επιθεώρηση Τέχνης* προσέθεσε νέες παραμέτρους σε καίρια για την αριστερά ποιητικά θέματα, όπως ήταν η διάκριση ανάμεσα στη θετική και την απαισιόδοξη ποίηση/«ποίηση της ήττας»/ποίηση της παρακμής¹⁹⁷⁹.

¹⁹⁷⁷ Στον ποιητικό χώρο ανήκαν οι Κουλουφάκος, Παπαλεονάρδος, Πατρίκιος Λειβαδίτης, Βρεττάκος και Φουρτούνης. Σημειώνεται πάντως ότι η ύπαρξη πολλών ποιητών στην συντακτική επιτροπή του περιοδικού, δεν είχε ως συνέπεια την υπερπροβολή της ποίησης έναντι των άλλων τεχνών. Βλ. Γιάννης Κουβαράς, «Δεύτερη Μεταπολεμική Γενιά Ποιητών και *Επιθεώρηση Τέχνης*», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 31.

¹⁹⁷⁸ Στην *Επιθεώρηση Τέχνης* πρωτοεμφανίστηκαν έξι ποιητές της β' μεταπολεμικής γενιάς (Τ. Πορφύρης, Γ. Νεγρεπόντης, Μ. Μέσκος, Χ. Ρουμελιωτάκης, Μ. Αφεντόπουλος και Θ. Παπαδόπουλος), όταν για παράδειγμα στην *Νέα Εστία* εμφανίστηκε μόνο ένας (Φερέντης). Συνολικά το περιοδικό δημοσίευσε μεγάλο αριθμό ποιημάτων νέων ποιητών (Αγγ. Φωκάς, Κ. Παπακόγκος, Π. Πιερίου, Φ. Λάδη, Λ. Κανέλλη κ.ά.), πολύ μικρότερο αριθμό ποιητριών (Χατζοπούλου-Καραβία, Δαράκη, Πέγκλη κ.ά.), ενώ συχνότερα εμφανίστηκαν στις σελίδες της οι Λυκιαρδόπουλος, Κατσίμης, Ρουμελιωτάκης. Λιγότερο συχνά αλλά με πολλά κάθε φορά ποιήματα εμφανίστηκαν οι Λεοντάρης, Μάρκογλου, Δωριάδης, Καψάσκης, Λαμπρινού. Στη δεύτερη φάση έκδοσης του περιοδικού εμφανίστηκαν οι Ευαγγέλου, Γρηγοριάδης, Βαλαβανίδης, Ροζάνης κ.ά. Ως «ηχηρές» κρίνονται οι απουσίες των Δημουλά, Γκόρπα και Χριστιανόπουλου, ωστόσο υπάρχουν θετικές αξιολογήσεις του έργου τους στη στήλη της βιβλιοκριτικής. Από τις στήλες της ΕΤ κρίθηκαν 43 βιβλία 32 ποιητών της β' μεταπολεμικής γενιάς. Σημειώνεται ότι «ανάλογη κριτική δεξίωση της Β' μεταπολεμικής γενιάς συναντάμε μόνο στα περιοδικά *Καινούργια Εποχή* και *Νέα Πορεία*, και πάντως σε μικρότερη κλίμακα». Τις στήλες της βιβλιοκριτικής σε σχέση με την ποίηση κράτησαν οι Κουλουφάκος, Βρεττάκος, Λεοντάρης, Λαμπρινού, Χατζοπούλου-Καραβία και περιστασιακά ο Ροζάνης. Βλ. Γιάννης Κουβαράς, «Δεύτερη Μεταπολεμική Γενιά Ποιητών και *Επιθεώρηση Τέχνης*», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 34-39.

¹⁹⁷⁹ Η συζήτηση έχει εισαχθεί ήδη από την αρχή της έκδοσης του περιοδικού. Ενδεικτικά κείμενο του δεύτερου τεύχους της *Επιθεώρησης Τέχνης* υπογεγραμμένο από τον Μ. Μ. Παπαϊωάννου αναφέρεται στο

Σε σχέση με την αποτίμηση της καλλιτεχνικής αξίας του ποιητικού έργου εμβληματικών ποιητικών μορφών, μια «βάση συμφωνίας» υπάρχει σε γενικές γραμμές, ανεξάρτητα από ιδεολογικούς παράγοντες, για ποιητές όπως είναι ο Παλαμάς, ο Κάλβος, ο Σολωμός, ο Βάρναλης και ο Σικελιανός. Η *Επιθεώρηση Τέχνης* όπως και η αριστερά γενικότερα είχε αποδεχθεί και διεκδικήσει την ποιητική παράδοση των παραπάνω ποιητών, γεγονός που αποτυπώνεται στα «ορθόδοξα» κείμενα της πρώτης περιόδου του περιοδικού. Ούτε η νέα αριστερή κριτική, όμως, σταματάει να αναφέρεται στην ποιητική αξία των «κλασικών», όπως συμβαίνει στην *Επιθεώρηση Τέχνης* τη δεκαετία του 1960. Για τον Κώστα Παλαμά αναφέρεται, μεταξύ άλλων, ότι η αξία και η γοητεία του έργου του δεν είναι άμεσα συνυφασμένη με τη γενεσιουργό αιτία τους. Με άλλα λόγια υπάρχει μια «αποπροσωποποιημένη αξία» στα ποιήματα του, ανεξάρτητη από τις συνθήκες κάτω από τις οποίες δημιουργήθηκαν¹⁹⁸⁰. Για τον Κάλβο ο Κωνσταντίνος Πορφύρης επισημαίνει ότι οι μελέτες και οι αναλύσεις είναι ακόμη φτωχές στην Ελλάδα προκειμένου να αποσαφηνίσουν τα χαρακτηριστικά του έργου του «μεγάλου ποιητή της Αρετής και της Τόλμης», ο οποίος σε κάθε περίπτωση ασκεί διαχρονικά τεράστια πνευματική έλξη εντός κι εκτός συνόρων. Οι προσπάθειες να μελετηθεί το αποκαλούμενο «καλβικό πρόβλημα», όσον αφορά στη γλώσσα, το μέτρο, το περιεχόμενο και τις επιρροές του ποιητή πρέπει να συνεχιστούν, σύμφωνα με τον Πορφύρη, έως ότου το πνευματικό φαινόμενο Κάλβος φωτιστεί πλήρως¹⁹⁸¹.

Η διαφωνία ανάμεσα στην ορθόδοξη και τη νέα αριστερή κριτική ξεκινάει όταν η συζήτηση περί ποίησης επεκτείνεται σε προσωπικότητες όπως ο Καβάφης ή ο Καρυωτάκης, που είχαν επανειλημμένα ενταχθεί στην ποίηση της «παρακμής» κατά την

αντίθετο με τις πολιτιστικές αξίες πνεύμα που «αρνήθηκε τον Παλαμά, τον Βαλαωρίτη, τον Βηλαρά, το Βάρναλη και αποθέωσε τον Καβάφη και τον Καρυωτάκη». Βλ. *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 2, Φεβρουάριος 1955 (Μ.Μ. Παπαϊωάννου, «Φαινόμενα ακμής και παρακμής στη νεοελληνική ποίηση», σ. 84). Το παραπάνω κείμενο θα γίνει το έναυσμα για ένα μεγάλο κύκλο αντιπαράθεσης στο περιοδικό τη δεκαετία του 1950 στον οποίο μεταξύ άλλων συμμετέχουν ο Μανόλης Λαμπρίδης, Τάσος Βουρνάς, Μάρκος Αυγέρης. Βλ. Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη..., Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης (1954-1967)*, ό.π., σ. 100-114.

¹⁹⁸⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 63-64, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Μάρτιος-Απρίλιος 1960 (Λίλη Ιακωβίδη, «Γύρω από μια ψυχαναλυτική ερμηνεία του Παλαμά και του έργου του από τον Άγγελο Δόξα», στήλη: Συζητήσεις, σ. 230).

¹⁹⁸¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 79, έτος Ζ', τόμος ΙΔ', Ιούλιος 1961 (Κ. Πορφύρης, «Γεωργίου Θ. Ζώρα 1) Ανδρέας Κάλβος 2) Ωδή εις Ιονίους και άλλα μελετήματα», στήλη: Η κριτική του βιβλίου, σ. 87).

προηγούμενη δεκαετία¹⁹⁸². Οι νέοι κριτικοί αντιστέκονται στην αντίληψη ότι η αριστερή κριτική πρέπει να απορρίψει την ποίηση δημιουργών όπως οι παραπάνω, συνδέοντάς την με την «αστική παρακμή» και να προτείνει ένα εναλλακτικό αριστερό σχήμα. Αντ' αυτού αποδέχονται την αξία όλου του ποιητικού παρελθόντος της χώρας χωρίς να του προσδίδουν ταξικά χαρακτηριστικά¹⁹⁸³.

Ήδη στο πρώτο τεύχος της υπό μελέτη περιόδου, τον Ιανουάριο του 1960 δηλαδή, ο Στρατής Τσίρκας προσθέτει κάποιες θέσεις στη μακρά συζήτηση που είχε ξεκινήσει για τον Καβάφη, αναφέροντας ότι βασικό στοιχείο κατανόησης στο έργο του είναι η σύγκρουση του καλλιτέχνη με τον ιστορικό, που πολλές φορές τον έφερνε σε αμηχανία. «Ο ιστορικός Καβάφης βλέπει τα ποιήματά του σαν μαρτυρίες πιστές και χρονολογημένες», σημειώνει ο Τσίρκας, επισημαίνοντας ότι πρόκειται για ένα σημείο ως το οποίο ο Καβάφης έχει αδικηθεί από ορισμένους κριτικούς¹⁹⁸⁴.

Γενικότερα οι παρεμβάσεις του Στρατή Τσίρκα στην *Επιθεώρηση Τέχνης* γύρω από τον Καβάφη θεωρούνται καθοριστικές για την επανατοποθέτηση της αριστεράς απέναντι στο πρόσωπο και το έργο του αλεξανδρινού ποιητή, τον οποίο αντιμετώπιζε ως τότε κατά

¹⁹⁸² Από τα πλέον ενδεικτικά είναι άρθρο του Μ.Μ. Παπαϊωάννου, το οποίο έγινε αρχή μιας μεγάλης συζήτησης και στο οποίο ποιητές όπως ο Καβάφης, ο Καρυωτάκης και ο Σεφέρης απορρίπτονται ως εκπρόσωποι της αστικής παρακμής. Για τον Καβάφη μεταξύ άλλων ο Παπαϊωάννου αναφέρει: «Και με την απαισιοδοξία του και με την ακατάστατη γλώσσα του, αυτόν τον έξω ελληνισμό της παρακμής εκφράζει ο Καβάφης». Επίσης κάνει λόγο για ποιήματα εμπνευσμένα από «διεστραμμένο σεξουαλισμό». Αντίστοιχα για τον Καρυωτάκη σημειώνει: «Στην ψυχολογία της παρακμής της δικής του και του περιγύρου χρωστάει και ο Καρυωτάκης την καθιέρωσή του απ' τους αστούς και τους μικροαστούς». Ο Σεφέρης χαρακτηρίζεται «κυριότερος εκπρόσωπος της αστικής ποίησης» και «συνεχιστής του Καρυωτάκη», που κινείται κι αυτός σ' ένα κλίμα παρακμής. Το άρθρο καταλήγει στο ότι οι εκπρόσωποι της παρακμής έφτασαν την τέχνη στον «σουρεαλισμό», τον «λετρισμό» και την «απόλυτη ανυπαρξία». *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 2, έτος Α', τόμος Β', Φεβρουάριος 1955, (Μ.Μ. Παπαϊωάννου, «Φαινόμενα ακμής και παρακμής στη νεοελληνική ποίηση», σ. 83-92). Ο Δ. Ραυτόπουλος αναφέρει ότι οι απόψεις του Παπαϊωάννου για τους Καβάφη, Καρυωτάκη, Σεφέρη κ.ά. ως «παρακμίες» εκπροσώπους της αστικής τάξης «έφερναν αυτούσιο το ζντανοφισμό, που αόριστα ή περιφραστικά απορρίπταμε στη Σ.Ε., αλλά και το είδος της επιχειρηματολογίας που ρητά είχαμε αποκλείσει». Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Αναθεώρηση Τέχνης, Η Επιθεώρηση Τέχνης και οι άνθρωποί της*, ό.π., σελ. 41.

¹⁹⁸³ Όπως σημειώνει ο Τάκης Καγιαλής, «η νέα αριστερή κριτική[...] αποδέχεται το νεοτερικό παρόν, τονίζοντας ότι η Αριστερά δεν έχει την πολυτέλεια να χαρίσει το κύρος της μοντέρνας ποίησης στους αστούς». Όπως αναφέρει ο ίδιος, η «τελευταία ίσως απόπειρα της Αριστεράς να συγκροτήσει εναλλακτικό κανόνα» συμπίπτει με την έκδοση του 4^{ου} τόμου της ανθολογίας των Αυγέρη, Παπαϊωάννου, Ρώτα και Σταύρου το 1959. Βλ. Τάκης Καγιαλής, «Ποίηση, Ιδεολογία και λογοτεχνική κριτική στην Επιθεώρηση Τέχνης», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 56.

¹⁹⁸⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 61, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Ιανουάριος 1960 (Στρατής Τσίρκας, «Καβάφη «ανακρίβειες» και «βασανισμοί» τους», σ. 25).

βάση ως εκπρόσωπο της παρακμής¹⁹⁸⁵. Μέσα από τις συγκεκριμένες παρεμβάσεις καθώς και μέσα από τις δημοσιεύσεις κεφαλαίων από το βιβλίο του *ο Καβάφης κι η εποχή του* στο περιοδικό, ο Στρατής Τσίρκας ανέδειξε την κοινωνική διάσταση της ποίησης του Καβάφη. Είναι χαρακτηριστική η επαναπροσέγγιση των Παπαϊωάννου και Βουρνά πάνω στον Καβάφη, που συντάχθηκαν τελικά με τον Τσίρκα στη νέα οπτική για τον αλεξανδρινό ποιητή¹⁹⁸⁶.

Η νέα εποχή στις σχέσεις του περιοδικού με τον Καβάφη επιστεγάζεται με ένα αφιέρωμα στον ποιητή στο τεύχος Δεκεμβρίου του 1963¹⁹⁸⁷, το σύνολο της ύλης του οποίου αφορά στον Καβάφη. Το αφιέρωμα ξεκινάει, αντί προλογικού άρθρου των συντελεστών του περιοδικού, με απόσπασμα ομιλίας του Βάρναλη για τον Καβάφη που

¹⁹⁸⁵ Βενετία Αποστολίδου «Μεταπολεμική λογοτεχνία, 1949-1974», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 208. Σ' ένα άλλο δημοφιλές περιοδικό της δεκαετίας του 1960, τη *Διαγώνιο*, ο Ντίνος Χριστιανόπουλος, αφού χαρακτηρίζει τον Καβάφη τον μεγαλύτερο έλληνα ποιητή, μαζί με τον Σολωμό, αναφέρεται στη σταδιακή άρση της αριστερής αντιπάθειας απέναντι στον αλεξανδρινό ποιητή μέσα από τις δημοσιεύσεις του Στρατή Τσίρκα που ήρθαν να ολοκληρώσουν την πρώτη προσπάθεια αυτής της επαναπροσέγγισης, η οποία είχε και πάλι συμβεί μέσα από την *Επιθεώρηση Τέχνης* (τ. 7, Ιούλιος, 1955, Μανόλης Λαμπρίδης, «Il gran rifiuto» σελ. 29-42). Βλ. *Διαγώνιος*, έτος Γ', τ. 2, Καλοκαίρι 1960, (Ντίνος Χριστιανόπουλος «Η διεγκυστίνδα της καβαφικής κριτικής», σελ. 106-108). Επίσης το περιοδικό *Ενδοχώρα* μιλάει με θερμά λόγια για το «βαθύτατα ελληνικό» έργο του Καβάφη κι αναρωτιέται αν το κράτος, με αφορμή το έτος Καβάφη, θα αποδώσει τις τιμές που αρμόζουν στον «μεγάλο Έλληνα ποιητή», ή αν θα επικρατήσει «ένοχη σιωπή». Βλ. *Ενδοχώρα*, έτος Δ', Μάης-Ιούνης 1963, τεύχος 23 («Έτος Καβάφη», στήλη: Χρονικά, σελ. 1190).

¹⁹⁸⁶ Όπως σημειώνει η Αιμιλία Καραλή «η μελέτη του Τσίρκα για τον Καβάφη δίνει ένα τέλος στον πρόχειρο και ιδεοληπτικό εμπειρισμό με τον οποίο είχε αναπτυχθεί η σκέψη και η κριτική πολλών αριστερών διανοουμένων». Βλ. Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη..., Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης (1954-1967)*, ό.π., σ. 134. Η Αγγελική Κουφού σημειώνει η σταδιακή αποδοχή των θέσεων του Τσίρκα από την αριστερά είχε να κάνει, πέρα από την τεκμηρίωση, με τη «φυσιογνωμία και την πολιτική και ιδεολογική ταυτότητα του ίδιου του συγγραφέα». Βλ. Αγγελική Κουφού, «Αισθητική και Κριτική στην Επιθεώρηση Τέχνης: Θεωρητικές αφετηρίες και αντιπαράθεσεις», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 98. Όπως σημειώνει η Χρύσα Προκοπάκη, σχεδόν όλα τα έντυπα της αριστεράς επιφύλαξαν θερμή υποδοχή στον «τσίρκικο Καβάφη»: «Είναι ο κοινωνικός Καβάφης, ο ποιητής που ενδιαφέρεται για τις τύχες της παροικίας και της Ελλάδας, με αντιαποικιακά-αντιαγγλικά αισθήματα, ένας Καβάφης που επιτέλους “μας” ανήκει». Βλ. Χρύσα Προκοπάκη, «Τα τείχη της Αριστεράς και ο Καβάφης», περιοδικό *Μανδραγόρας*, ό.π., σελ. 184. Ο Δημήτρης Ραυτόπουλος αναφέρει ότι η αποδοχή του Καβάφη στηρίχτηκε στην τάση της «διχοτόμησής» του, που συστηματοποίησε ο Τσίρκας: «ο “καλός” πριν το 1911, ο “κακός” μετά». Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Αναθεώρηση Τέχνης, Η Επιθεώρηση Τέχνης και οι άνθρωποί της*, ό.π., σελ. 192.

¹⁹⁸⁷ Το αφιέρωμα προετοιμαζόταν καιρό και προβλεπόταν να έχει «ενωτική» συμμετοχή με ονόματα όπως: Αργυρίου, Αυγέρης, Βάρναλης, Βουρνάς, Βρεττάκος, Δρομάζος, Ιμβριώτης, Κουλουφάκος, Παπαϊωάννου, Πορφύρης, Ρίτσος, Σαββίδης, Τσίρκας και, αν γινόταν εφικτό, Σεφέρης και Ελύτης. Παρότι τα αρχικά αυτά σχέδια δεν ευοδώθηκαν, το τελικό αφιέρωμα, που επιμελήθηκαν Τσίρκας και Σαββίδης ήταν αξιόλογο και επιστέγαζε με εντυπωσιακό τρόπο τις προσπάθειες για τη συμφιλίωση του Καβάφη με την αριστερά. Βλ. Χρύσα Προκοπάκη, «Τα τείχη της Αριστεράς και ο Καβάφης», περιοδικό *Μανδραγόρας*, ό.π., σελ. 185.

μεταξύ άλλων σημειώνει: «Μοναδικός, ανόμοιαστος κι ανεπανάληπτος. Μοναδικός και προσωπικός και στη σκέψη του και στην τέχνη του και στη γλώσσα του»¹⁹⁸⁸. Το πρώτο κείμενο του τεύχους, που ακολουθεί τον πρόλογο, ανήκει και πάλι στον Στρατή Τσίρκα, ενώ το αφιέρωμα συμπληρώνεται από πολλά ακόμη κείμενα και αναλύσεις. Ανάμεσα τους άρθρο του Μανόλη Αναγνωστάκη, ο οποίος χαρακτηρίζει τον Καβάφη ως «μοναδικό και ανεπανάληπτο» ποιητή, προσθέτοντας ωστόσο ότι η αδιαμφισβήτητη παραδοχή της μεγάλης αξίας του ποιητικού του έργου, συνοδεύεται από κάποιες επιφυλάξεις, μεταξύ άλλων, για τα διδακτικά και τα ερωτικά ποιήματά του¹⁹⁸⁹.

Για την πολιτική διάσταση του έργου του Καβάφη κάνει λόγο ο Κωνσταντίνος Πορφύρης σημειώνοντας, με αφορμή το ποίημα *Τα παράθυρα*, ότι ο Καβάφης αναφέρεται σε έναν σκοτεινό κόσμο χωρίς ιδανικά, όμως δεν πιστεύει σε αυτόν, αλλά αντιθέτως τον καταγγέλλει¹⁹⁹⁰. Σε σχέση με τον πολιτικό Καβάφη εκφράζει την άποψη του και ο επίσης αλεξανδρινός ποιητής και διανοούμενος Γιώργος Βρισιμιτζάκης που ασχολήθηκε σε βάθος με την περίπτωση του Καβάφη. Όπως αναφέρει ο Βρισιμιτζάκης, το έργο του Καβάφη συνολικά ήταν «ιστορικό κι αισθαντικό, φιλοσοφικό και παραινετικό», ενώ ο ίδιος είναι ένας πολιτικός. Ωστόσο, δεν είναι σαφές αν στο έργο του η φιλοσοφία του πηγάζει από την πολιτική του ή το αντίστροφο¹⁹⁹¹.

Αν όμως η αριστερά αποκατέστησε σταδιακά τις σχέσεις της με τον Καβάφη, η σχέση με τον Καρυωτάκη παρέμενε νεφελώδης, ή, σύμφωνα με την έκφραση της Χριστίνας Ντουνιά, μία «σχέση έλξης-απόθησης»¹⁹⁹². Το γεγονός αυτό αποτυπώνεται

¹⁹⁸⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 108, έτος Θ', τόμος ΙΗ', Δεκέμβριος 1963 (Κώστας Βάρναλης, «Μοναδικός, ανόμοιαστος κι ανεπανάληπτος», σ. 548).

¹⁹⁸⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 108, έτος Θ', τόμος ΙΗ', Δεκέμβριος 1963 (Μανόλης Αναγνωστάκης, «Συζητώντας για τον Καβάφη», σ. 670-671).

¹⁹⁹⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 108, έτος Θ', τόμος ΙΗ', Δεκέμβριος 1963 (Κ. Πορφύρης, «Η πολιτική στάση του Κ.Π. Καβάφη», σ. 672).

¹⁹⁹¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 108, έτος Θ', τόμος ΙΗ', Δεκέμβριος 1963 (Γ. Βρισιμιτζάκης, «Η πολιτική του Καβάφη», σ. 624).

¹⁹⁹² Τη δεκαετία του 1920 ο Κ. Καρυωτάκης, αν και δε δείχνει να ασπάζεται συνολικά τις σοσιαλιστικές διακηρύξεις, «σίγουρα μοιράζεται με τους τότε μαρξιστές την ένταση της κοινωνικής κριτικής και τη διάθεση εξέγερσης ενάντια σε ένα κόσμο όπου κυβερνά η υποκρισία και η έκπτωση των αξιών». Την περίοδο εκείνη το αριστερό περιοδικό *Νέα Επιθεώρηση* παρουσιάζεται να συμφωνεί με το περιεχόμενο των ποιημάτων του Καρυωτάκη που αποτυπώνουν το «ξέφτισμα των αστικών αξιών». Οι *Πρωτοπόροι* όμως και περισσότερο οι *Νέοι Πρωτοπόροι* εν συνεχεία θέτουν ως προτεραιότητα τους να προβάλλουν τον «ήρωα της ταξικής πάλης» και το «αισιόδοξο όραμα του σοσιαλιστικού μέλλοντος» (που θεσμικά κατοχυρώνεται στο Συνέδριο Σοβιετικών Συγγραφέων με την καθιέρωση του δόγματος του σοσιαλιστικού ρεαλισμού) και η

στην επιφυλακτικότητα με την οποία η *Επιθεώρηση Τέχνης* συνεχίζει να αντιμετωπίζει τον Καρυωτάκη ακόμη και κατά τη δεύτερη περίοδο έκδοσης του περιοδικού, όταν η νέα αριστερή κριτική «γκρέμισε» τείχη και προκαταλήψεις της αριστερής ορθοδοξίας. Στο περιοδικό συνεχίζουν να δημοσιεύονται απόψεις, όπως εκείνη του Τάσου Βουρνά, που μιλάει σταθερά για το «απάνθρωπο τοπίο» του Καρυωτάκη μέσα από επιχειρήματα όπως το παρακάτω:

«Ο Καρυωτάκης ήταν ένας διαμαρτυρόμενος που βρισκόταν σε διάσταση με το κοινωνικό της εποχής του και πολεμούσε μέσα από τα τείχη την τάξη του με τη άρνηση, την ειρωνεία, το σαρκασμό ή με το στυγνό λυρισμό του, που σε μερικές περιπτώσεις παίρνει τους λυγμικούς τόνους μιας κρίσης της τελειοποιημένης ανθρώπινης συνείδησης που δεν βρίσκει πουθενά διέξοδο»¹⁹⁹³.

Νεότεροι ποιητές όπως ο Νικηφόρος Βρεττάκος, προσθέτει ο Βουρνάς, έρχονται να αποκαταστήσουν την έλλειψη του ανθρώπου που υπάρχει στην ποίηση του Καρυωτάκη, εισάγοντας τον ανθρωποκεντρισμό και την λυρική ευφορία. Ιδίως μετά το 1930 η νεότερη ποίηση, όπως αναφέρεται, εκφράζει είτε την αισιοδοξία του προοδευτικού κινήματος είτε τη συνέχεια της «αστικής ευεξίας».

Στο πλαίσιο της συζήτησης για τη νεότερη ποίηση και συγκεκριμένα για τη ποιητική γενιά του '30, το περιοδικό «επιστεγάζει» την αποδοχή των «αστών» εκπροσώπων της¹⁹⁹⁴, μιλώντας επανειλημμένα για την περίπτωση του Οδυσσέα Ελύτη εξ

υπόθεση Καρυωτάκη «μπαίνει οριστικά στο αρχείο». Μεταπολεμικά ο Καρυωτάκης απασχολεί ξανά την αριστερά, συνδεδεμένος με την «ποίηση της ήττας». Στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, παρά τις διαφωνίες σε σχέση με πτυχές του έργου του Καρυωτάκη (π.χ. η συζήτηση για το αν είναι εκπρόσωπος της αστικής παρακμής ή πολέμιος των αστικών αξιών), δεν υπάρχει ποτέ μια διαδικασία αποκατάστασης του ονόματος του ποιητή, αντίστοιχη με αυτή που έγινε στην περίπτωση Καβάφη. Καθόλη τη διάρκεια έκδοσης, ο Καρυωτάκης «θα παραμείνει στη σκιά[...] ένας απελπισμένος της διαφωνίας[...]» και δε θα υπάρξει σε κανένα σημείο ειδική μελέτη για το έργο του. Υπάρχουν εντούτοις αναφορές στην ποίησή του και στο «κλίμα του καρυωτακισμού», ενώ είναι σαφής η επιρροή του σε ποιητές που προβάλλονται στο περιοδικό. Βλ. Χριστίνα Ντουνιά, «Ο Καρυωτάκης και η Αριστερά, Από τη *Νέα Επιθεώρηση* στην *Επιθεώρηση Τέχνης*», περιοδικό *Μανδραγόρας*, ό.π., σελ. 187-190. Ο «αντικαρυωτακισμός» θεωρείται ένα από τα «τρωτά» σημεία της ποιητικής κριτικής της ΕΤ(μαζί με τον «υφέρποντα αντισεφερισμό» και την «υπερβάλλουσα Ριτσιτίδα»). Βλ. Γιάννης Κουβαράς, «Δεύτερη Μεταπολεμική Γενιά Ποιητών και *Επιθεώρηση Τέχνης*», *Επιθεώρηση Τέχνης*, *Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 36.

¹⁹⁹³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 75, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Μάρτιος 1961 (Τάσος Βουρνάς, «Η ποίηση της αισιοδοξίας- Νικηφόρου Βρεττάκου *Το Βάθος του Κόσμου* Αθήνα 1961», στήλη: Το βιβλίο, σ. 257).

¹⁹⁹⁴ Η απαρχή της αποδοχής του μοντερνισμού στην ποίηση εντοπίζεται στο 1956, με την τοποθέτηση των Σεφέρη και Ελύτη «σε ένα πολιτικώς ισοζυγισμένο τετραμελές σχήμα» μαζί με τους αριστερούς Ρίτσο και

αφορμής μάλιστα της κυκλοφορίας του *Άξιον Εστί*, αποσπάσματα του οποίου είχαν πρωτοδημοσιευτεί στην *Επιθεώρηση Τέχνης* το 1958. Το *Άξιον Εστί* χαρακτηρίζεται μεγάλο έργο στο οποίο η μοίρα της Ελλάδας γίνεται ένα με τη μοίρα του ποιητή: «[...]παρουσιάζονται με τον αρτιότερο τρόπο οι σημερινές αντιλήψεις, αισθητικοί και ιδεολογικοί προσανατολισμοί και οι νέες ποιητικές κατακτήσεις του Ελύτη»¹⁹⁹⁵.

Όπως συμπληρώνει σε άλλο κείμενο ο Νικηφόρος Βρεττάκος, ο Ελύτης χάρη στην παιδεία του και τη βαθιά και έγκαιρη γνώση σε σχέση με τα ευρωπαϊκά ρεύματα, κατόρθωσε να επιτύχει ένα εντελώς δικό του ύφος και έκφραση, απαλλαγμένο από κάθε υπόνοια αντιγραφής. Το έργο του, όπως επισημαίνει ο Βρεττάκος, διέπεται από ομορφιά, γαλήνη, φυσικότητα και ζωντάνια. Όσον αφορά πιο συγκεκριμένα στο *Άξιον Εστί*, ο γράφων σημειώνει ότι πρόκειται για έργο «γενναίου αισθήματος» και «οδυνηρής περισυλλογής», πράγμα που ίσως το καθιστά δυσπρόσιτο για κάποιους και ειδικά για τους «ανυποψίαστους του νοήματος της ζωής και του χρέους».¹⁹⁹⁶

Αξίζει να σταθεί κανείς στον συσχετισμό της θερμής υποδοχής του *Άξιον Εστί* από το περιοδικό, με την εξέχουσα θέση του έργου ανάμεσα σε δημιουργίες που καλλιεργούν ιστορική συνείδηση κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960. Σύμφωνα με τον Αντώνη Λιάκο, το ποίημα δημιουργεί ένα «νέο αφήγημα», πόσο μάλλον όταν δημοσιεύεται από το «κατεξοχήν λογοτεχνικό περιοδικό της Αριστεράς», στο οποίο η έννοια της συνέχειας του ελληνισμού συνυφαίνεται με μηνύματα λαϊκής, αντιστασιακής και αριστερής ιδεολογίας¹⁹⁹⁷. Για τη συγκεκριμένη ποιητική σύνθεση ο Ελύτης ανατρέχει σε διάφορες εποχές και παραδόσεις του ελληνισμού, αποτυπώνοντας ιστορικές εμπειρίες που φτάνουν μέχρι και τον εμφύλιο και δίνοντας συνολικά μια ερμηνεία του «ύφους και του ήθους του νέου ελληνισμού»¹⁹⁹⁸. Μεγάλη συμβολική αξία έχει το γεγονός ότι ήταν επιθυμία του

Βρεττάκο. Βλ. Ελισάβετ Κοτζιά, *Ιδέες και Αισθητική, Μεσοπολεμικοί και Μεταπολεμικοί Πεζογράφοι 1930-1974*, ό.π., σελ. 280.

¹⁹⁹⁵ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 63-64, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Μάρτιος-Απρίλιος 1960 («Οδυσσέα Ελύτη *Το Άξιον Εστί*», στήλη: Τα νέα βιβλία, σ. 255).

¹⁹⁹⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 73-74, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1961 (Νικηφόρος Βρεττάκος, «Οδυσσέα Ελύτη *Το Άξιον Εστί*», στήλη: Η κριτική, σ. 105).

¹⁹⁹⁷ Αντώνης Λιάκος, «Δεκαετία του '60: Η ιστορική συνείδηση και οι μύθοι της», στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 95.

¹⁹⁹⁸ Βενετία Αποστολίδου «Μεταπολεμική λογοτεχνία, 1949-1974», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 198.

ίδιου του Ελύτη η αρχική δημοσίευση του *Άξιον Εστί* στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, καθώς ο ποιητής θεώρησε, όπως φαίνεται, πιο φιλόξενο χώρο για τη δημοσίευση του έργου του ένα αριστερό περιοδικό – εξάλλου συνολικά η αριστερά «αγκάλιασε» το συγκεκριμένο έργο¹⁹⁹⁹ – έναντι της «καθιερωμένης αστικής κριτικής», στην οποία θα εκτιμούσε κανείς ότι ο Ελύτης βρισκόταν πιο κοντά λόγω καταβολών.

Αντίστοιχα, κατά τη δεκαετία του 1960 το περιοδικό εκδηλώνει την αποδοχή του προς το πρόσωπο του Σεφέρη, χαιρετίζοντας, μεταξύ άλλων, το Νομπέλ του 1963 που έλαβε ο ποιητής και εκτιμώντας ως θετικό το γεγονός της εκπροσώπησης της Ελλάδας σε παγκόσμιο επίπεδο από τον συγκεκριμένο λογοτέχνη²⁰⁰⁰. Το περιοδικό είχε εξάλλου εκφραστεί θετικά για τον Σεφέρη με αφορμή μία ακόμη βράβευσή του το 1961 (από τον εκδοτικό οίκο Φοίβη)²⁰⁰¹, γεγονός που επιβεβαιώνει τη θέση ότι επρόκειτο για μια ποιητική φυσιογνωμία που απολάμβανε ευρείας αποδοχής ανεξαρτήτως ιδεολογικών κριτηρίων²⁰⁰². Από την άλλη, η επιδοκιμασία απέναντι στον Σεφέρη δεν ήταν αυτονόητη επιλογή για την αριστερά της δεκαετίας του 1960, σημαντικό ποσοστό της οποίας συνέχιζε να θεωρεί τον ποιητή έναν ακόμη εκπρόσωπο της «αστικής παρακμής»²⁰⁰³.

¹⁹⁹⁹ Ενδεικτική είναι η θετική αξιολόγηση του «Άξιον Εστί» και από το περιοδικό *Κριτική* που επικροτεί το έργο, μεταξύ άλλων, για τον τρόπο που συσσωρεύει μνήμες «από τη νεοελληνική, ιστορική και κοινωνική παράδοση, από το '21 ως τον πρόσφατο εμφύλιο πόλεμο», ενώ αποδοκιμάζει τη λογοτεχνική κριτική στη χώρα για τη «συνωμοσία σιωπής» και το γεγονός ότι στάθηκε «αμήχανη» απέναντι στο έργο. Βλ. *Κριτική*, Ιανουάριος-Απρίλιος 1961, τ. 13-14 (Βασίλης Νησιώτης, «Οδυσσέας Ελύτης, Η συνείδηση του ελληνικού μύθου», σελ. 1-18).

²⁰⁰⁰ Βλ. *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 106, Έτος Θ', τόμος ΙΗ', Οκτώβριος 1963, σ. 511-512. Το Νομπέλ του 1963 έδωσε την ευκαιρία στο περιοδικό να εκφράσει ανοιχτά την αποδοχή του στο Σεφέρη ξεπερνώντας «ιδεολογικές προκαταλήψεις». Βλ. Βενετία Αποστολίδου «Μεταπολεμική λογοτεχνία, 1949-1974», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 208.

²⁰⁰¹ Στο κείμενο ο Σεφέρης χαρακτηρίζεται ως ένας «από τους πιο σημαντικούς ποιητές μας». Βλ. *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 75, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Μάρτιος 1961 («Η βράβευση του Σεφέρη», σ. 249).

²⁰⁰² Η αποδοχή του Σεφέρη από μεγάλο μέρος της αριστερής διάνοησης εκδηλώθηκε με μία σειρά από τρόπους. Για παράδειγμα η συνεργασία αστών και αριστερών διανοουμένων για το τιμητικό αφιέρωμα στα τριάντα χρόνια της *Στροφής*, η μελοποίηση ποίησης του Σεφέρη από τον Θεοδωράκη, οι φιλικές σχέσεις του ίδιου του ποιητή με αριστερούς διανοούμενους κ.ο.κ. Επίσης είναι ενδεικτικό ότι στους αρχικούς σχεδιασμούς για το αφιέρωμα της *Επιθεώρησης Τέχνης* στον Καβάφη συμπεριλαμβανόταν το όνομα του Γιώργου Σεφέρη (όπως και του Οδυσσέα Ελύτη) μεταξύ των συνεργατών. Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, *Το Congress for Cultural Freedom (CCF) και η δραστηριότητά του στην Ελλάδα, 1950-1967 Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και αντικομμουνισμός*, ό.π., σελ. 353 και Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη..., Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης (1954-1967)*, ό.π., σελ. 135-136.

²⁰⁰³ Ο Βύρων Λεοντάρης, για παράδειγμα, σε κείμενο των αρχών του 1960 στο περιοδικό *Κριτική* επαναλαμβάνει την θέση ότι «η ποίηση του Σεφέρη αποτελεί την έκφραση της παρακμής του αστικού πολιτισμού». Για την ακρίβεια, όπως περιγράφει ο Λεοντάρης, η ποίησή του είναι «η έκφραση της συγκλονιστικής αποκάλυψης ότι τα ιδανικά και οι αξίες που διαμόρφωσε η αστική κοινωνία έχουν πια

Η *Επιθεώρηση Τέχνης* κάνει εκτεταμένες αναφορές κατά τη δεκαετία του 1960 και στο κεφάλαιο «ποίηση της ήττας», θέτοντας ερωτήματα όπως το αν ισχύει ο όρος και σε τι συνίσταται. Οι ποιητές που εμφανίστηκαν στα γράμματα τη δεκαετία του 1940 και στις αρχές της δεκαετίας του 1950 και έδωσαν το στίγμα τους σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο, έχοντας κοινές ποιητικές καταβολές (Σεφέρης, Καβάφης, Καρυωτάκης κ.ο.κ.) αλλά και κοινά βιώματα που περνούν μέσα από τις εμπειρίες της κατοχής, του εμφυλίου και των μετεμφυλιακών διώξεων, προσπάθησαν να χρησιμοποιήσουν νέα ποιητικά μέσα προκειμένου να εκφράσουν με τον εναργέστερο τρόπο τις αγωνίες της μεταπολεμικής εποχής²⁰⁰⁴. Ο όρος «ποίηση της ήττας» προέκυψε από την προσέγγιση που ήθελε την μεταπολεμική ποίηση να γίνεται εκφραστής της πικρίας και της απαισιοδοξίας που προήλθε από την ήττα της αριστεράς και τα παρεπόμενα της. Σύμφωνα με άλλη προσέγγιση, η ποίηση αυτή, ιδωμένη σαν ενότητα, κλήθηκε να αποτυπώσει τραγικές ιστορικές μνήμες και ν' αποτελέσει μαρτυρία μιας ολόκληρης εποχής²⁰⁰⁵.

Ανάμεσα στα άρθρα που ξεχωρίζουν σε σχέση με το θέμα είναι εκείνα που ανήκουν στον ποιητή της δεύτερης μεταπολεμική γενιάς Γεράσιμο Λυκιαρδόπουλο, ο οποίος προσπαθεί να ανατρέψει τον αρνητισμό που αποπνέει ο όρος «ποίηση της ήττας», εξηγώντας ότι πρόκειται επί της ουσίας για αντιστασιακή ποίηση, για τη συνέχεια δηλαδή του αγώνα μέσω της ποίησης, ακόμη κι αν τα οράματα του αγώνα αυτού διαψεύστηκαν. Η αντιστασιακή ποίηση, αναφέρει χαρακτηριστικά ο Λυκιαρδόπουλος, χαρακτηριζόταν από μια «πρωτοβάθμια ποιητική αίσθηση», που ωστόσο μετά την κατακρήμνιση του οράματος της κατοχικής γενιάς ξεπεράστηκε, φέρνοντας στην επιφάνεια την «ποίηση της ήττας». Όσον αφορά για παράδειγμα στην ποίηση του Μανόλη Αναγνωστάκη, ο Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος σημειώνει ότι στην πραγματικότητα δε συμβάδιζε με το

ολότελα ακινητήσει, είναι παράλυτα [...] δεν είναι εκπληκτικό το πόσο μικρή θέση κατέχει η ασχήμια στο έργο αυτού του εκφραστή της παρακμής;». *Κριτική*, Ιανουάριος-Απρίλιος 1960, τ. 7-8 (Βύρων Λεοντάρης, «Ιδεολογικοί προσανατολισμοί της μεταπολεμικής ελληνικής ποίησης, σελ. 5).

²⁰⁰⁴ Βενετία Αποστολίδου «Μεταπολεμική λογοτεχνία, 1949-1974», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 205-206.

²⁰⁰⁵ Στο πλαίσιο αυτό αντιπροτάθηκε ως ακριβέστερος ο όρος «ποίηση της επαναστατικής εμπειρίας και ιδεολογίας» που συναντήθηκε μεταγενέστερα και με άλλους όρους, όπως «ποίηση της μνήμης», «ποίηση της συνειδητοποίησης» κ.λπ. Στο συγκεκριμένο είδος ποίησης εντάσσονται πέρα από τον Αναγνωστάκη οι Λειβαδίτης, Αλεξάνδρου, Πατρίκιος, Κατσαρός κ.ά. Βλ. Ερατοσθένης Καψωμένος, «Η ελληνική λογοτεχνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο(1945-1967)» στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο(1945-1967)*, ό.π., σ. 388.

αντιστασιακό πνεύμα, αλλά ταυτόχρονα ήταν μια «γνήσια μορφή αντίστασης στη φθορά του εργατικού κινήματος». Η ανεπάρκεια της εθνικοαπελευθερωτικής ιδεολογίας, όπως επισημαίνεται, έφερε την κρίση της αντιστασιακής ποίησης²⁰⁰⁶.

Ο Νικηφόρος Βρεττάκος σ' ένα ακόμη σχετικό άρθρο σχολιάζει τις εξελίξεις στην ποίηση της τελευταίας εικοσαετίας. Όπως αναφέρει, αν θέλει κάποιος να κρίνει τους σύγχρονους ποιητές πρέπει να λάβει υπόψη τη «μήτρα» από την οποία προήλθαν, η οποία τους έχει τοποθετήσει σ' ένα κλίμα μελαγχολίας, πικρίας, σαρκασμού κι αβεβαιότητας για τη μοίρα του ανθρώπου²⁰⁰⁷. Η νέα ποίηση, όπως σημειώνεται σε άλλο κείμενο, αποκαλύπτει την «εσωτερική διάσπαση» και την «ταραγμένη συνείδηση» του σημερινού κόσμου γι' αυτό και δικαίως απέχει από τρυφερότητες, ωραιοποιήσεις κι «ανθοστολισμούς», ενώ προτιμάει να καταγγέλλει τον «δαίμονα της εποχής» από το να μιλάει για τον έρωτα²⁰⁰⁸. Οι ιστορικές, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες με άλλα λόγια ανάγκασαν τη μεταπολεμική ποίηση να εγκαταλείψει την περιγραφή της «φωτεινής εμπειρίας της φύσης» και να χρησιμοποιήσει εικόνες που αποτυπώνουν μία ζοφερή πραγματικότητα, η οποία περιλαμβάνει πολιτικές διώξεις, στρατόπεδα συγκέντρωσης κ.ά.²⁰⁰⁹.

Σημαντική συμβολή στη συζήτηση έχει και ο Βύρων Λεοντάρης, ο οποίος τονίζει, μεταξύ άλλων, ότι η ποίηση της ήττας πηγάζει από την αντιστασιακή ιδεολογία. Επί της ουσίας η ποίηση της ήττας συνιστά «μια βαθειά κρίση και ίσως το τέλος της αντιστασιακής ιδεολογίας και της αντιστασιακής ποίησης»²⁰¹⁰. Όπως διευκρινίζει, ενώ ο λόγος της αντιστασιακής ποίησης ήταν ο ίδιος μια «μάχη», στην «ποίηση της ήττας» ο λόγος είναι το «αποτέλεσμα της μάχης»²⁰¹¹. Για τα χαρακτηριστικά της αναφέρει: «Η ποίηση της

²⁰⁰⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 113, έτος Γ', τόμος ΙΘ', Μάιος 1964 (Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, «Η ποίηση της ήττας, Σύγχρονη αντιστασιακή ποίηση», σ. 459).

²⁰⁰⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 79, έτος Ζ', τόμος ΙΔ', Ιούλιος 1961 (Νικηφόρος Βρεττάκος, «Δ. Παπαδίτσα Θυσίες, Κ. Φωκά, Μάρτυρας Μοναδικός», στήλη: Η κριτική του βιβλίου, σ. 84).

²⁰⁰⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 133-134, έτος ΙΒ', τόμος ΚΓ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1961 («Μικρό απάνθισμα από τα Άπαντα, Δημοκρατία κι Ελευθερία», σ. 68).

²⁰⁰⁹ Ερατοσθένης Καψωμένος, «Η ελληνική λογοτεχνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο(1945-1967)» στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο(1945-1967)*, ό.π., σ. 389.

²⁰¹⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 106, έτος Θ', τόμος ΙΗ', Οκτώβριος 1963, (Βύρων Λεοντάρης «Η ποίηση της ήττας», σ. 520).

²⁰¹¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 106, έτος Θ', τόμος ΙΗ', Οκτώβριος 1963, (Βύρων Λεοντάρης «Η ποίηση της ήττας», σ. 521).

ήττας, σαν δημιουργήμα έντονης εσωτερικής σύγκρουσης, σαν λειτουργία συνείδησης σε κρίση, κυριαρχείται από μια πρωτοφανή ένταση συγκίνησης. Ο εξομολογητικός της χαρακτήρας της δίνει μια γνησιότητα συγκλονιστική»²⁰¹².

Αυτό στο οποίο καταλήγει ο Λεοντάρης, θέλοντας να αποκαταστήσει την αλήθεια, είναι ότι η «ποίηση της ήττας» δεν είναι ούτε εφήμερη τάση, ούτε μια απλή επιλογή θεματογραφίας, ούτε τάση φυγής, αλλά αντίθετα καταπιάνεται με το «πραγματικό», απαλλάσσοντάς το από «παραμορφώσεις και συσκοτίσεις»²⁰¹³.

Σύμφωνα με τον Τάσο Βουρνά η συλλογιστική του Λεοντάρη ξεκινάει από δυο «σφαλερές αφετηρίες»: πρώτον ότι η ήττα συνοδεύεται και από ιδεολογική ήττα²⁰¹⁴ και δεύτερον ότι η διαπίστωση της ήττας - που σύμφωνα με τον Βουρνά είναι ένα «τμήμα της αλήθειας»- είναι η ολοκληρωτική αλήθεια και «καθορίζει οριστικά και στατικά το πολιτικό και ιδεολογικό μας τοπίο»²⁰¹⁵. Η αντιπαράθεση όμως επεκτείνεται μέσω του συγκεκριμένου άρθρου και εκτός των στηλών της *Επιθεώρησης Τέχνης*, αφού ο Τάσος Βουρνάς, αναφέρει για τον Τάκη Σινόπουλο, κριτικό των *Εποχών*, ότι προσπάθησε να βγάλει πολιτικά συμπεράσματα από τα κείμενα των νέων ποιητών της αριστεράς διατυπώνοντας μια κριτική με «υβριστικό και συκοφαντικό χαρακτήρα»²⁰¹⁶. Αυτή είναι μία από τις λίγες φορές που υπάρχει «πρόκληση» για διάλογο ανάμεσα στην *Επιθεώρηση Τέχνης* και τις *Εποχές*, καθώς πέραν των εμφανών πολιτικών και ιδεολογικών διαφορών των περιοδικών, δεν είναι σύνηθες να υπάρχει απευθείας αναφορά σε κείμενο του αντίπαλου περιοδικού.

²⁰¹² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 106, έτος Θ', τόμος ΙΗ', Οκτώβριος 1963 (Βύρων Λεοντάρης «Η ποίηση της ήττας», σ. 521).

²⁰¹³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 106, έτος Θ', τόμος ΙΗ', Οκτώβριος 1963 (Βύρων Λεοντάρης «Η ποίηση της ήττας», σ. 524).

²⁰¹⁴ Ο Μανώλης Γλέζος επιβεβαιώνει ότι το ζήτημα που είχε τεθεί ήταν όχι μόνο σε σχέση με τα αίτια αυτής της ποίησης, αλλά και με το «αν μπορεί η ποίηση της ήττας να εκφράζει την ιδεολογία της μαχόμενης αριστεράς» ή αν αντίθετα «οι δημιουργοί της έχουν χάσει τον ιδεολογικό τους προσανατολισμό, υποκύπτοντας από ηττοπάθεια μπροστά στην αστική ιδεολογία». Βλ. Μανώλης Γλέζος, «Για την “Επιθεώρηση Τέχνης” και τον Κώστα Κουλουφάκο», περιοδικό *Μανδραγόρας*, ό.π., σελ. 177.

²⁰¹⁵ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 109, έτος Ι', τόμος ΙΘ', Ιανουάριος 1964 (Τάσος Βουρνάς, «Η “ποίηση της ήττας” και η ήττα της κριτικής», σ. 8).

²⁰¹⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 109, έτος Ι', τόμος ΙΘ', Ιανουάριος 1964 (Τάσος Βουρνάς, «Η “ποίηση της ήττας” και η ήττα της κριτικής», σ. 12).

Η Χρύσα Λαμπρινού καταθέτει τη δική της άποψη για το θέμα στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, αναφέροντας ότι η ποίηση έχοντας αξιοποιήσει τις εμπειρίες του πολέμου, της κατοχής, του εμφυλίου και της ήττας, προσπαθεί να μιλήσει για την ανθρώπινη ύπαρξη και τις αγωνίες της, για την εποχή, τον άνθρωπο αλλά και τον δικό της ρόλο μέσα στο περιβάλλον αυτό²⁰¹⁷. Φέρνοντας το παράδειγμα του Ρίτσου και της σχέσης του με την ήττα, αναφέρει ότι η ποίησή του «δεν έχει υποστεί, δηλαδή ξεπέρασε την συντριβή της ήττας»²⁰¹⁸. Το γεγονός αυτό η Λαμπρινού το συνδέει με την ικανότητα που έχει ο ποιητής να αξιοποιεί όσα έχει να προσφέρει ο πόνος, να παρατηρεί τον πόνο αλλά και τον ίδιο του τον εαυτό «μέσα στον πόνο» και εν τέλει να επιτυγχάνει «μια ουσιαστικότερη κατάκτηση της ζωής»²⁰¹⁹.

Ο Τάσος Λειβαδίτης σ' ένα ισορροπημένο κείμενο που απορρίπτει τον μανιχαϊσμό εκφράζει τη θέση ότι τελικά η ποίηση της ήττας είναι το «φυσικό συνακόλουθο μιας ανώμαλης δεκαπενταετίας» και συμβαδίζει με την ψυχολογία των οπαδών του «προοδευτικού κινήματος»²⁰²⁰. Ωστόσο θεωρεί ότι η ποίηση της ήττας δεν εκφράζει ολοκληρωτικά την εποχή. Η ποίηση εξάλλου γενικότερα δεν εκφράζει μόνο συναισθήματα και εμπειρίες, αλλά βοηθάει «να διερευνηθούν ψυχολογικά προβλήματα προερχόμενα από το κοινωνικό γίγνεσθαι»²⁰²¹. Θεωρεί μάλιστα εξίσου μεγάλο λάθος αυτό που έκανε η «παλιά προοδευτική ποίηση», το να βρίσκεται δηλαδή μόνιμα «σ' ένα τετελεσμένο άσπρο» με αυτό που κάνει η ποίηση της ήττας, το να βρίσκεται δηλαδή «σ' ένα αμετάβλητο και αναλλοίωτο μαύρο»²⁰²².

Πεδίο ενδοαριστερής αντιπαράθεσης στο περιοδικό, αποτέλεσαν όμως και άλλα ποιητικά θέματα τη δεκαετία του 1960, όπως η αξιολόγηση του έργου *Η ελληνική ποίηση*

²⁰¹⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 110, έτος Ι', τόμος ΙΘ', Φεβρουάριος 1964 (Χρύσα Λαμπρινού, «Για την Τριλογία του Γιάννη Ρίτσου», σ. 168).

²⁰¹⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 110, έτος Ι', τόμος ΙΘ', Φεβρουάριος 1964 (Χρύσα Λαμπρινού, «Για την Τριλογία του Γιάννη Ρίτσου», σ. 169).

²⁰¹⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 110, έτος Ι', τόμος ΙΘ', Φεβρουάριος 1964 (Χρύσα Λαμπρινού, «Για την Τριλογία του Γιάννη Ρίτσου», σ. 169).

²⁰²⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 141, έτος ΙΒ', τόμος ΚΔ', Σεπτέμβριος 1966 (Τάσος Λειβαδίτης, «Η ποίηση της ήττας- Ένα θέμα για διερεύνηση», σ. 134).

²⁰²¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 141, έτος ΙΒ', τόμος ΚΔ', Σεπτέμβριος 1966 (Τάσος Λειβαδίτης, «Η ποίηση της ήττας- Ένα θέμα για διερεύνηση», σ. 135).

²⁰²² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 141, έτος ΙΒ', τόμος ΚΔ', Σεπτέμβριος 1966 (Τάσος Λειβαδίτης, «Η ποίηση της ήττας- Ένα θέμα για διερεύνηση», σ. 135).

ανθολογημένη των Μ. Αυγέρη, Β. Ρώτα, Θρασύβουλου, Σταύρου και Μ.Μ. Παπαϊωάννου. Παρότι το περιοδικό δεν είχε συμμεριστεί τις ενστάσεις που είχαν διατυπώσει αριστεροί διανοούμενοι κατά τη δεκαετία του 1950 για τους τρεις πρώτους τόμους του έργου²⁰²³, έρχεται από το 1960 να εκφράσει επιφυλάξεις για τον τέταρτο τόμο του έργου, αρχής γενομένης με κριτική του Νικηφόρου Βρεττάκου. Μεταξύ άλλων, ο τελευταίος αναφέρει ότι ο Μ.Μ. Παπαϊωάννου που είχε τη γενική επιμέλεια του τόμου «βρήκε την ευκαιρία να κάνει μια δουλειά του ποδαριού μόνος του»²⁰²⁴. Επίσης ο Νικηφόρος Βρεττάκος εκφράζει την απογοήτευση του για πνευματικούς ανθρώπους όπως ο Παπαϊωάννου για τον εξής λόγο: «[...] ενώ ισχυρίζονται ότι προέρχονται από την αντίσταση και ότι εκπροσωπούν την προοδευτική παράταξη, δεν κάνουν τίποτα άλλο από το να καλλιεργούν τη σύγχυση και να προσπαθούν να επιβάλλουν στους απληροφόρητους έναν αντίστροφο σκοταδισμό»²⁰²⁵.

Ακόμη, ο Νικηφόρος Βρεττάκος αναφέρει ότι κυριαρχούν τα κοινωνικοπολιτικά και όχι τα αισθητικά κριτήρια, αφού είναι αρκετό για κάποιον «να είναι καλός πολιτικός και καλός αγωνιστής για να του συχωρεθούν όλες του οι ποιητικές αμαρτίες»²⁰²⁶.

Ο Κώστας Κουλουφάκος με τη σειρά του στέκεται επικριτικά απέναντι στον Μάρκο Αυγέρη και τις επιθέσεις που ο τελευταίος πραγματοποίησε σε όσους έχουν εκφραστεί ενάντια στην *Ελληνική Ποίηση Ανθολογημένη*, όπως ο Κ. Πορφύρης και ο Μ. Αναγνωστάκης²⁰²⁷. Σύμφωνα με τον Κουλουφάκο, ο Μάρκος Αυγέρης και οι υπόλοιποι συνεργάτες της έκδοσης πρέπει να αποδείξουν με επιστημονικά κριτήρια την ορθότητα της επιλογής που έχει γίνει στην ανθολογία και να αποσαφηνίσουν σε όσους την θεωρούν αποτυχημένη τους λόγους για τους οποίους σφάλλουν, αντί να προσπαθούν να διαβάλουν

²⁰²³ Πρόκειται κυρίως για την κριτική του Κ. Πορφύρη στην *Αυγή*. Για μία σύνοψη των παρατηρήσεών του βλ. Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη..., Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης (1954-1967)*, ό.π., σ. 204-205.

²⁰²⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 63-64, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Μάρτιος-Απρίλιος 1960 (Νικηφόρος Βρεττάκος, «Η ελληνική ποίηση ανθολογημένη», στήλη: Το βιβλίο, σ. 240).

²⁰²⁵ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 63-64, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Μάρτιος-Απρίλιος 1960 (Νικηφόρος Βρεττάκος, «Η ελληνική ποίηση ανθολογημένη», στήλη: Το βιβλίο, σ. 241).

²⁰²⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 63-64, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Μάρτιος-Απρίλιος 1960 (Νικηφόρος Βρεττάκος, «Η ελληνική ποίηση ανθολογημένη», στήλη: Το βιβλίο, σ. 241).

²⁰²⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 69-72, έτος ΣΤ', τόμος ΙΒ', Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1960 (Κώστας Κουλουφάκος, «Οι επικρίσεις και αντεπικρίσεις απ' αφορμή την “Ελληνική Ποίηση Ανθολογημένη”», στήλη: Οι συζητήσεις, σ. 138-140).

όποιον εκφράζει επιφυλάξεις για την αξία του έργου²⁰²⁸. Από την πλευρά των δημιουργών της ανθολογίας, ο Μ.Μ. Παπαϊωάννου απαντά στην κριτική που είχε κάνει ο Κ. Πορφύρης στο τεύχος της *Αυγής* της 15^{ης} Ιουλίου 1960, λέγοντας, μεταξύ άλλων, ότι οι κατηγορίες περί αναρχίας στην κατάταξη των ποιητών δεν ευσταθούν, αφού τηρήθηκε η χρονολογική σειρά, ενώ το γενικότερο κριτήριο στην εκλογή ποιημάτων είναι λογοτεχνικό και μαζί ιστορικό και φιλολογικό. Συνάμα αναφέρει ότι κανένας ποιητής δεν αποκλείστηκε κρινόμενος για τις πολιτικές του ιδέες²⁰²⁹. Ακολουθεί η απάντηση του Κωνσταντίνου Πορφύρη στο επόμενο τεύχος της *Επιθεώρησης Τέχνης* στην οποία μεταξύ άλλων σημειώνει: «δεν υπάρχει κριτήριο και καμιά μέθοδος στο ποιοι ποιητές θα αξιολογηθούν και ποιοι όχι»²⁰³⁰. Συνολικά η κόντρα για το έργο *Ελληνική Ποίηση Ανθολογημένη* ξεκινάει εξ αφορμής των αξιολογικών κριτηρίων με βάση τα οποία αναδεικνύεται η ποιητική δημιουργία για να καταλήξει σε μια γενικότερη διαμάχη ανάμεσα στην παλαιά και τη νέα γενιά αριστερών κριτικών, με την τελευταία να θέλει να προβάλλει ένα νέο «ήθος και ύφος»²⁰³¹.

Πέρα από τις συζητήσεις που εξελίχθηκαν σε «θερμό μέτωπο» για το περιοδικό και την ευρύτερη αριστερή διανόηση, η *Επιθεώρηση Τέχνης* έθεσε επανειλημμένα μια σειρά από άλλα ζητήματα, όπως ο ερμητισμός²⁰³² στη σύγχρονη ποίηση, που όπως είδαμε είχαν θίξει όλα τα περιοδικά της μελέτης. Ο Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος θεωρεί ότι το σύγχρονο ποίημα «πηγαίνει παραπέρα» ως προς τη μορφή όσο και ως προς αυτό που εκφράζει. Ταυτόχρονα, οι κοινωνικές σχέσεις έχουν διαμορφωθεί κατά τέτοιο τρόπο ώστε

²⁰²⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 69-72, έτος ΣΤ', τόμος ΙΒ', Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1960 (Κώστας Κουλουφάκος, «Οι επικρίσεις και αντεπικρίσεις απ' αφορμή την "Ελληνική Ποίηση Ανθολογημένη"», στήλη: Οι συζητήσεις, σ. 138-140).

²⁰²⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 73-74, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1961 (Μ. Μ. Παπαϊωάννου, «Η Ελληνική Ποίηση Ανθολογημένη-Απάντηση στην κριτική του Κ. Πορφύρη», στήλη: Οι συζητήσεις, σ. 79-84).

²⁰³⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 75, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Μάρτιος 1961 (Κ. Πορφύρης, «Η Ελληνική Ποίηση Ανθολογημένη-Ο Κ. Πορφύρης απαντά στον Μ.Μ. Παπαϊωάννου», στήλη: Οι συζητήσεις, σ. 233).

²⁰³¹ Αγγελική Κουφού, «Αισθητική και Κριτική στην Επιθεώρηση Τέχνης: Θεωρητικές αφετηρίες και αντιπαραθέσεις», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 104.

²⁰³² Η ερμητική ποίηση μπορεί να ιδωθεί σαν ποίηση που καλείται να παραγάγει από τον εαυτό της ό,τι, σε αντίθετη περίπτωση, θα προέκυπτε μόνο ιστορικά: το ουσιαστικό της περιεχόμενο. Αυτή η προσπάθεια έχει μια ουτοπική πλευρά που απαιτεί τη μετατροπή του εμφορικού περιεχομένου σε πρόθεση. Η ερμητική ποίηση κάνει θεματικό αυτό που προηγουμένως στην τέχνη συνέβαινε χωρίς να έχει πρώτα στοχευθεί. Βλ. Theodor Adorno, *Aesthetic Theory*, A&C Black, Λονδίνο 2013, σ. 422.

το κοινωνικό σύνολο να μην έχει πρόσβαση στα αγαθά της πνευματικής καλλιέργειας. Οι σκληροί όροι εργασίας παράλληλα με την προώθηση των «φτηνών» τρόπων ψυχαγωγίας έχουν απομακρύνει τον λαό από την ποίηση και έχουν δημιουργήσει τον λεγόμενο ερμητισμό²⁰³³.

Μιλώντας για το πρόβλημα του ερμητισμού στη σύγχρονη ποίηση, ο Στέφανος Ροζάνης ξεκινάει από το παράδειγμα του ορισμού του Μανόλη Λαμπρίδη: «η αιρετική, ιδιόρρυθμη και αυθαίρετη χρήση των εκφραστικών μέσων και η μετάπτωση τους από εκφραστικά σε μη εκφραστικά μέσα, που έχει ως συνέπεια ν' αποκλείει την προσπέλαση των νοημάτων, της ουσίας ενός έργου τέχνης»²⁰³⁴.

Όπως τονίζει ο Στέφανος Ροζάνης, ο ερμητισμός γνωρίζει πολλές και συχνά εντελώς διαφορετικές προσεγγίσεις. Από τη μία υπάρχουν διανοούμενοι όπως ο Μανόλης Λαμπρίδης²⁰³⁵, οι οποίοι θεωρούν υπεύθυνους για τον ερμητισμό τους ίδιους τους ποιητές, οι οποίοι αποκλείουν σκόπιμα τους αναγνώστες, ανεξαρτήτως πνευματικού επιπέδου, από το περιεχόμενο των ποιημάτων τους. Από την άλλη, υπάρχουν κι εκείνοι που θεωρούν τον ερμητισμό συνέπεια μιας κοινωνικής κατάστασης την οποία οι ποιητές αναπόφευκτα καλούνται να αποτυπώσουν, ενώ το ευρύ κοινό εξίσου αναπόφευκτα αδυνατεί να συλλάβει. Ο Ροζάνης υποστηρίζει ότι υπάρχει κοινωνικό υπόβαθρο στο φαινόμενο του ερμητισμού της ποίησης, καθώς αντίστοιχα και της λογοτεχνίας, λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι ο απομονωτισμός του ατόμου μέσα σ' ένα ασταθές κοινωνικό περιβάλλον είχε σα συνέπεια, μεταξύ άλλων, την ανάπτυξη προσωπικών κωδίκων των λογοτεχνών. Η

²⁰³³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 97-98, έτος Θ', τόμος ΙΖ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1963 (Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, «Μερικά προβλήματα της σύγχρονης ποίησης», σ. 51).

²⁰³⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 128, έτος ΙΔ', τόμος ΚΒ', Αύγουστος 1965 (Στέφανος Ροζάνης, «Το πρόβλημα του ερμητισμού στη σύγχρονη ποίηση», σ. 64).

²⁰³⁵ Αξιοπρόσεκτη είναι η «ανακύκλωση» των ίδιων ονομάτων με μεγάλη συχνότητα ανάμεσα στην *Επιθεώρηση Τέχνης* και τα υπόλοιπα αριστερά περιοδικά της εποχής, τόσο ως αρθρογράφων όσο και στο πλαίσιο των κριτικών και αναλύσεων. Ο Στέφανος Ροζάνης ο οποίος αναφέρεται στο συγκεκριμένο άρθρο στον Μανόλη Λαμπρίδη, συνυπήρχε μαζί του ως συνεργάτης στο περιοδικό *Μαρτυρίες* (1962-1966). Στο ίδιο περιοδικό ήταν συνεργάτης και ο Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος που είδαμε να υπογράφει πολλά από τα άρθρα της *Επιθεώρησης Τέχνης*. Αντίστοιχα στο περιοδικό *Κριτική* (1959-1961) στη Θεσσαλονίκη διευθυντής ήταν ο Μανόλης Αναγνωστάκης και βασικός συνεργάτης και πάλι ο Μανόλης Λαμπρίδης, οι οποίοι είχαν αρθρογραφήσει πολλές φορές στην *Επιθεώρηση Τέχνης*. Όλες οι εκδόσεις επιδίωκαν την ανανέωση του αριστερού λόγου μέσα από διαλλακτικότερες θέσεις και επαναπροσέγγιση θεμάτων όπως η σχέση της τέχνης με την πολιτική, με σκοπό την προσέλκυση μεγαλύτερης μερίδας διανοουμένων και κοινού. Βλ. Βενετία Αποστολίδου «Μεταπολεμική λογοτεχνία, 1949-1974», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 207-209.

επισήμανση αφορά κατά βάση στους ποιητές της δεύτερης μεταπολεμικής γενιάς που, αν και δεν είχαν ενηλικιωθεί παρά μετά το τέλος του εμφυλίου, έζησαν στο έπακρο τις συνέπειες των θλιβερών ιστορικών γεγονότων και έχοντας ιδιαίτερα έντονη την αίσθηση της πικρίας και της διάψευσης των προσδοκιών, κατέφυγαν στον εσωτερικό τους χώρο προκειμένου να εκφραστούν καλλιτεχνικά.

Στα εκτός της Ελλάδας ποιητικά πράγματα, η *Επιθεώρηση Τέχνης* αρχίζει να δίνει χώρο σε ποιητές όπως ο Έλιοτ που επίσης είχαν θεωρηθεί εκπρόσωποι της «αστικής παρακμιακής τέχνης». Παράλληλα γίνονται κάποιες αναφορές στη σοβιετική ποίηση, που περιστρέφονται συχνότερα γύρω από το πρόσωπο του Μαγιακόφσκι. Ενδεικτικά, άρθρο του Γιάννη Ρίτσου²⁰³⁶ για τον ρώσο ποιητή, ξεκινάει από τη διαπίστωση ότι η ποίηση του Μαγιακόφσκι είναι ιδιαιτέρως σημαντική, καθώς αποτυπώνει τη «δύναμη και τη νεότητα της επανάστασης» καθώς και την πανανθρώπινη ελπίδα. Πρόκειται για μία ποίηση που είναι κοινωνική²⁰³⁷, ιδεολογική και συνάμα κομματική και που μας θέτει ενώπιον του προβλήματος της τέχνης και της κριτικής, της ζωής και της δημιουργίας, της ευθύνης του καλλιτέχνη αλλά και του κάθε ανθρώπου μέσα στην κοινωνία. Το πολυδιάστατο της τέχνης του Μαγιακόφσκι και οι προβληματισμοί, όπως οι παραπάνω, που τίθενται αβίαστα στο έργο του, τον καθιστούν από τους σημαντικότερους ποιητές του καιρού του και ικανό να επηρεάσει, να εμπνεύσει και να κατευθύνει τη σύγχρονη ποίηση εν γένει²⁰³⁸.

Το ποιητικό παράδειγμα του Μαγιακόφσκι είναι γενικότερα προσφιλές στο περιοδικό, δεδομένου εξάλλου ότι ο ίδιος ο Μαγιακόφσκι συνέχιζε τριάντα χρόνια μετά

²⁰³⁶ Ο Ρίτσος, εκτός από τις κριτικές που έγραψε για το περιοδικό, είχε συνεχή παρουσία στην *Επιθεώρηση Τέχνης* με αλληπάλληλες δημοσιεύσεις ποιημάτων του. Ο Μάριος Μαρκίδης αναφέρει ότι η υπερπροβολή του ποιητικού έργου του Ρίτσου είχε προκαλέσει αντιδράσεις σε κάποιους από τους κύκλους του περιοδικού. Ενδεικτικά σημειώνει: «Μιαν άλλη μέρα που η Ε.Τ. είχε δημοσιεύσει, για πολλοστή φορά, καμιά τριανταριά μαζεμένα ποιήματα του Γιάννη Ρίτσου (το θέμα πρέπει να ήταν η συμπεριφορά μιας ζαρντινέρας κοντά στο παράθυρο της τραπεζαρίας)[...] εισβάλαμε στα γραφεία με το ζωνάρι λυμένο ομολογουμένως για καβγά[...].» Βλ. Μάριος Μαρκίδης, «Η σχέση μου με την Επιθεώρηση Τέχνης», περιοδικό *Μανδραγόρας*, ό.π., σελ. 170.

²⁰³⁷ Η *Επιθεώρηση Τέχνης*, προβάλλει κατά βάση την «ποίηση κοινωνικού προβληματισμού», όπως παρατηρεί ο Ευρυπίδης Γαραντούδης, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι «αυτή η τάση ανάγεται σε απόλυτο κριτήριο των επιλογών του περιοδικού». Γενικότερα, εξάλλου, στα μεταπολεμικά περιοδικά δεν προβάλλεται μια συγκεκριμένη αντίληψη για την τέχνη και τη σχέση της με την κοινωνία που να «ρυθμίζει αυστηρά τις επιλογές ύλης των περιοδικών». Βλ. Ευρυπίδης Γαραντούδης, «Τα μεταπολεμικά λογοτεχνικά περιοδικά: λογοτεχνία, κριτική και ιδεολογία» στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π., σ. 323.

²⁰³⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 106, έτος Θ', τόμος ΙΗ', Οκτώβριος 1963 (Γιάννης Ρίτσος, «Περί Μαγιακόφσκυ», σ. 387).

τον θάνατό του να είναι μία συμβολική φιγούρα για τα ρώσικα γράμματα που, μεταξύ άλλων, είχε ιδρύσει μία από τις σημαντικότερες καλλιτεχνικές κινήσεις στη Ρωσία, το Αριστερό Μέτωπο τεχνών, μέσα στο οποίο κινήθηκαν άνθρωποι και ιδέες καθοριστικές για τη σοβιετική κουλτούρα. Το παράδειγμα και ο λόγος του χρησιμοποιείται στην *Επιθεώρηση Τέχνης* άλλοτε για να αναδείξει την ανάγκη απαλλαγής της ποίησης από σχηματοποιήσεις και προδιαγραφές, άλλοτε για να μιλήσει για μια «επαναστατική» ποίηση κι άλλοτε για να προβάλλει την σημασία της συνδιαλλαγής των ποιητών και της ανταλλαγής αισθητικών και ιδεολογικών απόψεων²⁰³⁹.

Σ' ένα ακόμη άρθρο του για τη σοβιετική ποίηση, ο Ρίτσος αναφέρεται στην περίπτωση του Έρενμπουργκ ο οποίος χαρακτηρίζεται «πρώτα και κύρια ποιητής» κι έπειτα διηγηματογράφος και δημοσιογράφος²⁰⁴⁰. Όπως σημειώνει ο Ρίτσος, η ποίηση του Έρενμπουργκ στρέφεται «στις κρίσιμες στιγμές της απογύμνωσης του ανθρώπου», όταν ο άνθρωπος ελευθερώνεται από όσα τον δεσμεύουν κι επιστρέφει στις ρίζες του. Ο γράφων φέρνει κάποια παραδείγματα από τις «σύγχρονες, κρίσιμες στιγμές της ανθρωπότητας» τις οποίες αποτυπώνουν τα ποιήματα του Έρενμπουργκ, όπως η ήττα της δημοκρατικής Ισπανίας, ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος ή το κατακτημένο Παρίσι. Ειδικά για ποιήματα όπως τα τελευταία αναφέρει ότι «στέκουν ισάξια πλάι στα πασίγνωστα αντιστασιακά ποιήματα του Ελύαρ»²⁰⁴¹. Ο Έρενμπουργκ, προσθέτει ο Ρίτσος, στα αντιπολεμικά του ποιήματα μιλάει ανθρώπινα, χωρίς «κραυγές», «κατάρεις» ή «ρητορικές επικλήσεις στην ειρήνη»²⁰⁴². Αυτό, σύμφωνα με τον Ρίτσο, είναι το ποιητικό πρότυπο για τη σύγχρονη αντιπολεμική ποίηση, που στην περίπτωση του Έρενμπουργκ καταφέρνει να συνδυάζει τα παραπάνω στοιχεία με ένα αισθητικά «μοντέρνο» ποιητικό κλίμα.

Ο Αντώνη Βογιάζος εξετάζει τη γενικότερη κατάσταση στη σοβιετική ποίηση, συσχετίζοντας τη με το 20^ο συνέδριο που θεωρεί ορόσημο για τη νέα εποχή στην ποίηση.

²⁰³⁹ Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη..., Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης (1954-1967)*, ό.π., σ. 143-145.

²⁰⁴⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 84, έτος Ζ', τόμος ΙΔ', Δεκέμβριος 1961 (Γιάννης Ρίτσος, «Η ποίηση του Έρενμπουργκ», σ. 533).

²⁰⁴¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 84, έτος Ζ', τόμος ΙΔ', Δεκέμβριος 1961 (Γιάννης Ρίτσος, «Η ποίηση του Έρενμπουργκ», σ. 538).

²⁰⁴² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 84, έτος Ζ', τόμος ΙΔ', Δεκέμβριος 1961 (Γιάννης Ρίτσος, «Η ποίηση του Έρενμπουργκ», σ. 540).

Το καινούργιο τη δεδομένη στιγμή συμπλέκεται με το παλιό και το αποτέλεσμα αυτής της σύμπραξης δεν είναι ακόμη σαφές, αφού άλλοτε οδηγεί σε «νεκρές φιλολογικές απομιμήσεις» κι άλλοτε σε «γόνιμες μεταμοσχεύσεις στοιχείων των παραδόσεων»²⁰⁴³. Το 20^ο συνέδριο, σε κάθε περίπτωση, κινητοποίησε την πνευματική αναγέννηση κι έβαλε σε κρίση το «ποίημα με υπόθεση» που εξυπηρετούσε τα «εύκολα σχήματα» της σταλινικής περιόδου. Οι νέοι ποιητές το απορρίπτουν ως απαρχαιωμένο και προτιμούν την «άμεσο, ενεργητική λυρική έκφραση με σύντομα ποιήματα»²⁰⁴⁴.

Πέρα από τις διαπιστώσεις για το όφελος της απαλλαγής από τη σταλινική καταπίεση, οι συντελεστές της *Επιθεώρησης Τέχνης* δείχνουν να κατανοούν ότι εν μέσω της δεκαετίας του 1960 η αριστερή κριτική έχει να κάνει πολλά περισσότερα από το να επισημάνει την πρόοδο που έχει συντελεστεί στη σοβιετική ποίηση: να ανανεώσει τη συζήτηση για το σύνολο της ποιητικής παράδοσης και του ποιητικού παρόντος σε ελληνικό και διεθνές επίπεδο, απαλλάσσοντάς την από σταθερές και δογματικές αγκυλώσεις του παρελθόντος. Οι συζητήσεις για τον Καβάφη, τον Καρυωτάκη, το Σεφέρη, αλλά και τον Έλιοτ ή τον Βαλερύ δεν εξάντλησαν αυτήν την προοπτική, ωστόσο έθεσαν τις βάσεις για τη διατύπωση νέων επιχειρημάτων που διεύρυναν τον πολιτιστικό ορίζοντα της αριστεράς.

15.7 Το θέατρο του παραλόγου, ο Μπρεχτ και η ελληνική σκηνή

Επόμενη τέχνη που προσφέρει μεγάλο πεδίο συζήτησης για το περιοδικό είναι το θέατρο, που όπως και οι υπόλοιπες τέχνες επηρεάζεται από τις κοινωνικές, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες της μεταπολεμικής Ελλάδας όσο και από τις ψυχολογικές τους επιπτώσεις. Περισσότερο ευάλωτοι απέναντι σε αυτή την κατάσταση αποδείχθηκαν όσοι είχαν συσπειρωθεί γύρω από το λεγόμενο «ποιοτικό» θέατρο, όσοι υπηρέτησαν τα «πολιτιστικά οράματα του αντιστασιακού κινήματος», όσοι βρέθηκαν γύρω από το

²⁰⁴³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 96, έτος Η', τόμος ΙΣΤ', Δεκέμβριος 1962 (Α. Βογιάζος, «Ματιές στη σοβιετική ποίηση», σ. 710).

²⁰⁴⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 96, έτος Η', τόμος ΙΣΤ', Δεκέμβριος 1962 (Α. Βογιάζος, «Ματιές στη σοβιετική ποίηση», σ. 713).

Θέατρο Τέχνης του Καρόλου Κουν κ.ά.²⁰⁴⁵ Όσον αφορά στην κριτική θεάτρου, τα περιοδικά τέχνης και πολιτισμού αντιλήφθηκαν εξ αρχής τη δύναμη του θεάτρου στη μετάδοση σημαντικών μηνυμάτων προς το κοινό κι αφιέρωσαν μεγάλο μέρος της πολιτιστικής του αρθρογραφίας στα θεατρικά δρώμενα. Η *Επιθεώρηση Τέχνης* για παράδειγμα αξιοποιεί σε μεγάλο βαθμό τη θεατρική κριτική²⁰⁴⁶, άλλοτε ως φορέα ιδεολογικών μηνυμάτων κι άλλοτε περισσότερο αδογμάτιστα, εστιάζοντας στην καλλιτεχνική πλευρά της πραγμάτωσης της θεατρικής πράξης²⁰⁴⁷.

Πολλές από τις αναλύσεις αφορούν στην εξέταση του ρόλου του πρωτοποριακού θεάτρου ή θεάτρου του παραλόγου. Πρόκειται εξάλλου για την περίοδο που αξιολόγοι καλλιτεχνικοί πυρήνες προσπαθούν να ταράξουν τα λιμνάζοντα θεατρικά ύδατα, να αντιταχθούν στον κομπορμιισμό του εμπορικού θεάτρου και να εξερευνήσουν τα όρια των νέων ρευμάτων. Με πρωτοπόρο το Θέατρο Τέχνης του Καρόλου Κουν, πολλοί θεατρικοί παράγοντες ανεβάζουν για πρώτη φορά στην Ελλάδα έργα του θεάτρου του παραλόγου ή του επικού θεάτρου του Μπρεχτ, αντλώντας έμπνευση πολλές φορές από ξένες καλλιτεχνικές πρωτοβουλίες²⁰⁴⁸. Μέσα σ' ένα τέτοιο κλίμα, η *Επιθεώρηση Τέχνης* εκδηλώνει την επιφυλακτικότητά της αλλά ταυτόχρονα μένει και ανοιχτή απέναντι στις δυνατότητες της πρωτοπορίας στο θέατρο. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 μέχρι τη διακοπή της έκδοσης του περιοδικού, η *Επιθεώρηση Τέχνης* δημοσιεύει μια σειρά από

²⁰⁴⁵ Δημήτρης Σπάθης «Το Θέατρο, Ανασυγκρότηση και Ακμή της ελληνικής σκηνής», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 239.

²⁰⁴⁶ Τα ονόματα που συνέβαλλαν στη θεατρική κριτική του περιοδικού ήταν: Σταύρου, Πορφύρης, Μανιάτης(Κουλουφάκος), Δίζελος, Σπάθης, Παπανδρέου, Ραυτόπουλος, Πατρίκιος και σπανιότερα Κατσέλης, Κουκούλας, Σταματίου, Αλκουλής, Μάρκαρης κ.ά. Βλ. Νικηφόρος Παπανδρέου, «Η θεατρική πολιτική του περιοδικού», *Επιθεώρηση Τέχνης*, *Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 133.

²⁰⁴⁷ Ο χαρακτήρας της κριτικής αλλάζει σταδιακά με την είσοδο στη δεύτερη φάση έκδοσης του περιοδικού: «[...] η πρώτη πενταετία κυκλοφορίας του περιοδικού σφραγίζεται από πνεύμα στράτευσης και ιδεολογικής αυστηρότητας. Θεωρείται αναγκαίος ο έλεγχος της κοσμοθεωρίας κάθε δραματουργού και συχνά η αξιολόγηση γίνεται με βάση σχήματα που γρήγορα θα αποδειχθούν ξεπερασμένα». Βλ. Παυλίνα Γραικού-Γκιβίση, «Η θεατρική κριτική στην “Επιθεώρηση Τέχνης”», περιοδικό *Μανδραγόρας*, ό.π., σελ. 194.

²⁰⁴⁸ Για παράδειγμα το 1957 ο Κάρολος Κουν παρουσιάζει για πρώτη φορά έργο του Μπέρτολντ Μπρεχτ στην Ελλάδα (*Ο κύκλος με την κιμωλία*). Επίσης το Θέατρο Τέχνης του Κουν παρουσιάζει πρώτο στο ελληνικό κοινό έργα όπως τα *Ρινόκερος* ή ο *Βασιλιάς Πεθαίνει* του Ευγ. Ιονέσκο, *Η τελευταία ταινία του Κραππ* του Μπέκετ κ.ά., ενώ το Θέατρο Τσέπης του Δημήτρη Κολλάτου ανεβάζει πρώτη φορά το 1960 τη *Φαλακρή Τραγουδίστρια* του Ιονέσκο και το *Τέλος του παιχνιδιού* του Μπέκετ. Αντίστοιχα ιδρύονται πολλά ακόμη θέατρα με στόχο να υπηρετήσουν την πρωτοπορία. Βλ. Δημήτρης Σπάθης «Το Θέατρο, Ανασυγκρότηση και Ακμή της ελληνικής σκηνής», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 252-254.

άρθρα που στην πλειοψηφία τους είναι αρνητικά απέναντι στον «παραλογισμό» του πρωτοποριακού θεάτρου, ωστόσο σταδιακά, ακολουθώντας την ευρύτερη διάθεση του περιοδικού για αποδοχή της διεύρυνσης των ορίων του ρεαλισμού, φτάνουν, στη σύνθεσή τους, να δώσουν μια ευκαιρία στο συγκεκριμένο είδος²⁰⁴⁹.

Σε ένα από τα σχετικά άρθρα, ο Γιάννης Αντρίτσος διερευνά τη φύση του πρωτοποριακού θεάτρου²⁰⁵⁰. Η απώλεια της επαφής με την παράδοση και το σπάσιμο των δεσμών με το αριστοτελικό θέατρο, τόσο μορφολογικά όσο και σε σχέση με το περιεχόμενο²⁰⁵¹, ήταν μια διαδικασία που είχε ξεκινήσει αρκετά χρόνια πριν από τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και υπήρχε ήδη σε έργα του Στρίντμπεργκ, του Πιραντέλο κ.ο.κ. Ωστόσο οι εξελίξεις επιταχύνθηκαν μετά το τέλος του πολέμου και ήταν πλέον τόσο ραγδαίες, ώστε κατάφεραν να καταβαρυνθούν το παλιό θέατρο και να στήσουν στη θέση του το πρωτοποριακό, σημειώνει ο Αντρίτσος. Το λεγόμενο πρωτοποριακό θέατρο συγκροτούν, όπως αναφέρεται, όσοι κυριάρχησαν στα θεατρικά πράγματα του δυτικού κόσμου μεταπολεμικά. Σε αυτούς συμπεριλαμβάνονται οι Μπέκετ, Ιονέσκο, Αντάμωφ, Ζενέ, Ταρντιέ, Άλμπι, Όσμπορν, Πίντερ και Ντύρενματ, οι οποίοι, όπως σημειώνεται, έχουν πράγματι αποκτήσει μια θεατρική προσέγγιση με αρκετά κοινά μορφολογικά χαρακτηριστικά, γεγονός που κάνει πολλούς να τους ταυτίζουν. Ωστόσο η ταύτιση θα πρέπει να αποφεύγεται, καθώς πολλές φορές μπορεί ο ένας πρωτοπορεί ενώ ο άλλος κάνει το ακριβώς αντίθετο. Σε κάθε περίπτωση, τα έργα των περισσότερων εξ αυτών έχουν χαρακτηριστικά που ξεφεύγουν από την θεατρική παράδοση:

²⁰⁴⁹ Νικηφόρος Παπανδρέου, «Η θεατρική πολιτική του περιοδικού», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 132-133.

²⁰⁵⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 105, έτος Θ', τόμος ΙΗ', Σεπτέμβριος 1963 (Γιάννης Αντρίτσος, «Το θέατρο του παραλόγου και η πρωτοπορία», σ. 335).

²⁰⁵¹ Όπως αναφέρει ο Martin Esslin η προσπάθεια σύνδεσης του θεάτρου του παραλόγου με την παράδοση και κατ' επέκταση η προσπάθεια αξιολόγησης του συγκεκριμένου θεάτρου με κριτήρια που είναι έξω από αυτό έχει ως συνέπεια την απόρριψή του. Σύμφωνα με τον Esslin, αν ένα καλό έργο πρέπει να έχει μια καλά δομημένη ιστορία, αυτά τα έργα δεν έχουν ιστορία ή σενάριο. Αν ένα καλό έργο κρίνεται από την καθαρότητα των χαρακτήρων και των κινήτρων, αυτά τα έργα δεν έχουν συνήθως αναγνωρίσιμους χαρακτήρες και παρουσιάζουν στο κοινό «μαριονέτες». Αν ένα καλό έργο πρέπει να εξηγεί πλήρως το θέμα του, να το αναλύει διεξοδικά και στο τέλος να το επιλύει, αυτά τα έργα δεν έχουν τις περισσότερες φορές αρχή ή τέλος. Εν ολίγοις, τα έργα αυτά επιδιώκουν διαφορετικά πράγματα από εκείνα που επιδιώκουν τα συμβατικά έργα και γι' αυτό χρησιμοποιούν διαφορετικές μεθόδους. Έτσι μπορούν να αξιολογηθούν μόνο με βάση τα κριτήρια του θεάτρου του παραλόγου. Βλ. Martin Esslin, *The Theatre of the Absurd*, Knopf Doubleday Publishing Group, Νέα Υόρκη 2009, σ. 21-22.

«Ούτε θεατρικούς χαρακτήρες, ούτε τύπος, ούτε ψυχολογική ερμηνεία και ανάλυση των ηρώων τους, ούτε στρωτό και λογικό διάλογο. Τίποτε που να θυμίζει στη σκηνή τον αριστοτελικό άνθρωπο, που με τον φόβο και τον έλεο πάσχιζε να δώσει στον θεατή την ψυχική κάθαρση. Αντίθετα, όλοι σχεδόν χρησιμοποιούν μορφές αντιρεαλιστικές, διάλογο σπασμένο, θολό, καταστάσεις παράλογες και αντιπραγματικές, μια ανελέητη, γκροτέσκα σάτιρα, με υπόστρωμα βαθιάς τραγικότητας και απελπισίας, γενικά ένα όραμα του κόσμου ονειρικό και στην κυριολεξία εφιαλτικό».²⁰⁵²

Το περιοδικό, συνεχίζοντας να εκφράζει έντονες επιφυλάξεις για το είδος, αναρωτιέται γιατί πρέπει να παρακολουθήσουμε τις εξελίξεις στο θέατρο χρησιμοποιώντας μέσα που ξεφεύγουν από την «αισθητική εμπειρία» μας. Το πιο πιθανό, εκτιμά η *Επιθεώρηση Τέχνης*, είναι κατ' αυτό τον τρόπο να διακόψουμε τη φυσιολογική εξέλιξη του θεάτρου, δεδομένου ότι δεν μπορεί να χτιστεί το θέατρο του μέλλοντος χωρίς να υπάρχουν ρίζες στην παγκόσμια παράδοση²⁰⁵³.

Από την άλλη, εμφανίζεται συχνά ο αντίλογος που προτείνει να δοθεί η ευκαιρία στο νέο αυτό θέατρο προκειμένου να αποδείξει αν μπορεί να παρέχει απαντήσεις σε καίρια καλλιτεχνικά ζητήματα. Ο Βασίλης Ζιώγας, επί παραδείγματι, υποστηρίζει ότι το παλιό ρεπερτόριο δεν έχει κάτι παραπάνω να προσφέρει γι' αυτό και έχει πάνυ να ασκεί γοητεία στο παγκόσμιο κοινό. Η επιτυχία που έχει σημειώσει το πρωτοποριακό θέατρο οφείλεται στο γεγονός ότι συνδυάζει το γέλιο με το δράμα και αποτυπώνει τη σύγχρονη εποχή. Όπως προσθέτει ο Ζιώγας, στο θέατρο αυτό που κατά τη γνώμη του άστοχα κάποιοι ονομάζουν και «θέατρο του παραλόγου», εντοπίζει κανείς στοιχεία από το θέατρο της αναγέννησης²⁰⁵⁴.

Σε άλλο κείμενο που μελετάει το αν υπάρχουν στοιχεία ρεαλισμού στο πρωτοποριακό θέατρο, αναφέρεται ότι το συγκεκριμένο είδος θεάτρου επιζητά την «τελετουργικότητα», όχι όμως μέσα από τον στόμφο. Αυτό δεν αποτελεί απαραίτητα κακή

²⁰⁵² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 105, έτος Θ', τόμος ΙΗ', Σεπτέμβριος 1963 (Γιάννης Αντρίτσος, «Το θέατρο του παραλόγου και η πρωτοπορία», σ. 335).

²⁰⁵³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 109, έτος Ι', τόμος ΙΘ', Ιανουάριος 1964 («Μερικές σκέψεις για το πρωτοποριακό θέατρο», σ. 106).

²⁰⁵⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 102, έτος Θ', τόμος ΙΖ', Ιούνιος 1963 (Βασίλης Ζιώγας, «Το στίγμα θέσεως του πρωτοποριακού θεάτρου», σ. 616).

βάση δημιουργίας, ωστόσο το νέο θέατρο πρέπει να βρει κάποιο τρόπο έκφρασης του τραγικού, ίσως μέσω του συνδυασμού της φιλοσοφικής ανησυχίας με στοιχεία ρεαλισμού, αλλά και με μία νέα καθαρή έκφραση. Αν καταφέρει να κάνει κάτι τέτοιο, θα μπορέσει να δικαιώσει τον ρόλο του και να πείσει ακόμη και τους πλέον επιφυλακτικούς ότι δεν αποτελεί μια απλή πρωτοποριακή εκδήλωση, αλλά μία ανάγκη καλλιτεχνικής έκφρασης που ξεκίνησε από ένα ρεύμα το οποίο είχε αρχίσει να εξαπλώνεται στην Ευρώπη και ήθελε να αποτυπώσει τα κοινωνικά δεδομένα της εποχής. Για τον Ιονέσκο, αναφέρεται ενδεικτικά:

«Κατάφερε τη ρήξη με τις φόρμες, τα τέλεια πρότυπα στα οποία είχε φθάσει η σκηνή, για να μπορέσουν τούτα τα πρότυπα ν' αποκτήσουν μια νέα μορφή που ν' ανταποκρίνεται στο σύνολο της κοινωνικής και ιστορικής εξέλιξης που ζούμε και με σκοπό να μπορέσει αυτή να ξαναβρεί τις πηγές της διαβαίνοντας μέσα από την παιδικότητα, από την οποία πρέπει να περάσει»²⁰⁵⁵.

Το περιοδικό δημοσιεύει κι άλλα άρθρα που μελετούν την περίπτωση του πρωτοποριακού θεάτρου μέσα από το παράδειγμα του Ιονέσκο. Σε ένα από αυτά, ο Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος αναφέρει ότι ο Ιονέσκο σε έργα του, όπως η *Φαλακρή Τραγουδίστρια*, πηγαίνει πολύ παραπέρα από την παρατήρηση και, βλέποντας σε βάθος την πραγματικότητα, δημιουργεί, συνθέτει και αποτυπώνει μια διαχρονική αλήθεια, παρότι τα καλλιτεχνικά μέσα που χρησιμοποιεί είναι καινοτόμα. Εξάλλου, αυτός είναι και ο λόγος που μπορεί να χαρακτηριστεί πρωτοποριακός ο Ιονέσκο: ότι δηλαδή το έργο του, όπως και κάθε πρωτοποριακό έργο, αποτυπώνει τις πραγματικές σχέσεις που διέπουν τον κόσμο και όχι τις φαινομενικές²⁰⁵⁶.

Ο Μπρεχτ και το επικό θέατρο γίνεται επίσης συχνά αντικείμενο σχολιασμού στις θεατρικές στήλες της *Επιθεώρησης Τέχνης*. Το περιοδικό είχε ήδη από το 1956 συστήσει τον Μπρεχτ στο ελληνικό κοινό, δημοσιεύοντας έργα και θεωρητικά κείμενα του

²⁰⁵⁵ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 139-140, έτος ΙΒ', τόμος ΚΔ', Ιούλιος-Αύγουστος 1966 («Πόσο ρεαλιστικό είναι το θέατρο του παραλόγου», σ. 113).

²⁰⁵⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 78, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Ιούνιος 1961 (Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, «Θύελλα μέσα σε μελανοδοχείο ή ο πρωτοποριακός κ. Ιονέσκο», σ. 600).

καλλιτέχνη²⁰⁵⁷, ενώ χαρακτηριστικό είναι το σχετικό αφιέρωμα του 1961. Με βάση τα όσα γράφει ο Πάολο Κιαρίνι, βασικά στοιχεία του Μπρεχτ πάνω στη σκηνή είναι ο ουμανισμός, η ορθολογιστική αισθητική και η διαλεκτική- στοιχείο το οποίο έλειπε από το εξπρεσιονιστικό θέατρο- που οδηγούν σε ένα «προβληματικό» και συγχρόνως «ανοικτό θέατρο»²⁰⁵⁸. Παράλληλα, ο γερμανός δραματουργός χρησιμοποιεί τον μαρξισμό²⁰⁵⁹ σα μέσο για να μπει βαθιά στην ουσία των σύγχρονων προβλημάτων, ακόμη κι αν στο έργο του δε διαφαίνεται η προοπτική του σοσιαλισμού²⁰⁶⁰.

Στο αφιέρωμα του 1961, το περιοδικό επιμένει στο στοιχείο της υλιστικής διαλεκτικής ως κεντρικό χαρακτηριστικό του έργου του Μπρεχτ, συμπληρώνοντας ότι θέλει να βάλει τον θεατή σε βαθιά σκέψη, ασκώντας κριτική στην «ταξική ηθική», την ώρα που δε διαγράφει οριστικά την παράδοση και δεν «ξεπέφτει στον ιρρασιοναλισμό». Μερικά ακόμη από τα χαρακτηριστικά του είναι, σύμφωνα με το περιοδικό, ότι απευθύνεται στον εργαζόμενο λαό, επιζητά την αριότητα, μισεί τον φασισμό, είναι «αληθινός πατριώτης» και μάχεται για την κοινωνική πρόοδο²⁰⁶¹. Ο Βραζιλιάνος Χόρχε Αμάντο συμπληρώνει, μέσα από άρθρο του που δημοσιεύει η *Επιθεώρηση Τέχνης*, ότι το έργο του Μπρεχτ είναι σταθερά προσανατολισμένο στην έννοια της ειρήνης, στον απλό

²⁰⁵⁷ Για παράδειγμα τον Σεπτέμβριο του 1956 αρχίζει η δημοσίευση του έργου *Ο καυκασιανός κύκλος της κιμωλίας*, ενώ στο επόμενο τεύχος δημοσιεύεται για πρώτη φορά θεωρητικό κείμενο του Μπρεχτ για την τέχνη. Για τη γενικότερη παρουσία του Μπρεχτ στο περιοδικό την δεκαετία του 1950 βλ. Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη..., Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης (1954-1967)*, ό.π., σ. 184-186. Ο Μπρεχτ για την *Επιθεώρηση Τέχνης* γίνεται «όπλο, παράδειγμα, σημείο αναφοράς, απόδειξη ότι η επαναστατική τέχνη μπορεί να είναι επαναστατική και στη φόρμα, ότι ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός δεν είναι ο μόνος δρόμος». Για την πρόσληψη του Μπρεχτ στην *Επιθεώρηση Τέχνης* καθοριστική υπήρξε η συνδρομή του Τίτου Πατρίκιου. Βλ. Νικηφόρος Παπανδρέου, «Η θεατρική πολιτική του περιοδικού», *Επιθεώρηση Τέχνης*, *Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 131-132.

²⁰⁵⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 62, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Φεβρουάριος 1960 (Πάολο Κιαρίνι, «Ο Μπρεχτ, ο εξπρεσιονισμός και ο μαρξισμός», σ. 147).

²⁰⁵⁹ Ο Μπρεχτ δεν ήταν ένας δογματικός κομμουνιστής ή προπαγανδιστής. Η κριτική του ενασχόληση με την διαλεκτική του Μαρξ, του Λένιν και των μελετητών τους και η δική του αντίληψη πάνω στα πολιτικά και πολιτιστικά δρώμενα του καιρού του, σε διάλογο με διανοητές όπως ο Walter Benjamin, ο Theodor Adorno και ο Georg Lukacs, δείχνει συνεχώς μπροστά. Βλ. Steve Giles-Tom Kuhn, *Brecht On Art And Politics*, Bloomsbury Publishing, Λονδίνο 2015, σ. 3-4.

²⁰⁶⁰ Ο Δημήτρης Ραυτόπουλος σημειώνει για τον Μπρεχτ ότι δεν προσέγγισε τον μοντερνισμό όταν ξέφυγε από τον «πρωτόγονο σοσιαλιστικό ρεαλισμό» ούτε όταν υποστήριξε ότι «για ν' αναπαραστήσεις κάτι που μεταμορφώνεται, πρέπει να αλλάξεις τρόπους αναπαράστασης». Συνολικά δεν ξέφυγε ποτέ από τον κριτικό ρεαλισμό, «τη λαϊκότητα-διδακτικότητα και την απόλυτη πολιτική ένταξη της τέχνης». Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Αναθεώρηση Τέχνης, Η Επιθεώρηση Τέχνης και οι άνθρωποί της*, ό.π., σελ. 188.

²⁰⁶¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 83, έτος Ζ', τόμος ΙΔ', Νοέμβριος 1961 (Η Επιθεώρηση Τέχνης, «Το αφιέρωμα στον Μπρεχτ», σ. 387).

άνθρωπο και τις μεγάλες ιδέες. Επίσης, όπως σημειώνεται, κατάφερε να συνδυάσει το λαϊκό με το πνευματικό, αποδεικνύοντας ότι δεν υπάρχει αντίφαση ανάμεσα στα δύο και προσέχοντας, ωστόσο, πάντα να μην εκπέσει από την απλότητα στην απλοϊκότητα και από το λαϊκό στο οχλοκρατικό²⁰⁶².

Το περιοδικό μελετάει και αναλύει κι άλλες τάσεις και καλλιτεχνικές κινήσεις, αξιολογώντας τον ρόλο τους στο σύγχρονο θέατρο εν γένει. Για παράδειγμα, για το Μαύρο Θέατρο της Πράγας αναφέρει:

«Μια μικρή ομάδα Τσέχων ηθοποιών, ένας νέος στην ηλικία σκηνοθέτης, ένα «κράτος» κι ένας λαϊκός πολιτισμός συνέθεσαν το Μαύρο Θέατρο της Πράγας. Διέλυσαν το «τυπικό» του παλιού θεάτρου και μοντάρισαν ένα άλλο, ανακατάταξαν εκ νέου τα γνωστά στοιχεία του θεάτρου, αξιολόγησαν με παρθένο μυαλό[...]τα δεδομένα της θεατρικής τέχνης και έκαναν το ΚΑΤΙ ΑΛΛΟ»²⁰⁶³.

Ως προς τα ελληνικά θεατρικά πράγματα, η *Επιθεώρηση Τέχνης* επανέρχεται συχνά στην ανάγκη να δοθούν ευκαιρίες σε νέες προτάσεις που φιλοδοξούν να βγάλουν το θέατρο από τη φάση «εφησυχασμού» που διέρχεται. Δίνει μάλιστα βήμα έκφρασης σε καλλιτέχνες που συγκροτούν τέτοιες πρωτοβουλίες, όπως η «12^η Αυλαία» στην Ελλάδα²⁰⁶⁴. Σύμφωνα με τους καλλιτέχνες που συγκρότησαν γύρω στο 1960 τη συγκεκριμένη πρωτοβουλία, οι νέοι δημιουργοί πρέπει να «διαρρήξουν κλειστές πόρτες» στο θέατρο²⁰⁶⁵. Προκειμένου να γίνει κάτι τέτοιο, πρέπει το ίδιο το θέατρο να εμπιστευτεί

²⁰⁶² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 83, έτος Ζ', τόμος ΙΔ', Νοέμβριος 1961 (Χόργκε Αμάντο, «Μπέρτολντ Μπρεχτ ο αντιδογματικός», σ. 420).

²⁰⁶³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 128, έτος ΙΑ', τόμος ΚΒ', Σεπτέμβριος 1965 (Τ. Αλκούλης, «Το μαύρο θέατρο της Πράγας», σ. 207).

²⁰⁶⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 61, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Ιανουάριος 1960 («Η δωδέκατη αυλαία για τα θεατρικά ζητήματα», σ. 49).

²⁰⁶⁵ Η 12^η αυλαία ξεκίνησε το 1958 «από την ανάγκη να δημιουργηθεί ένα βήμα για τους νέους, αδοκίμαστους συγγραφείς» που ωστόσο υποστηρίζονταν στις σποραδικές παραστάσεις που έδινε η 12^η Αυλαία από δοκιμασμένους ηθοποιούς. Η θεατρική αυτή κίνηση ξεχώρισε, μεταξύ άλλων, για τη «φροντίδα των παραστάσεων», αλλά και το ότι ενδιαφέρθηκε «να μιλήσει, έστω υπαινικτικά, έστω με συμβολική γλώσσα, για ό,τι είναι επώδυνο και περίπου απαγορευμένο, να φέρει πάνω στη σκηνή θέματα ταμπού, όπως η Αντίσταση, οι διώξεις, τα κοινωνικά αδιέξοδα της ελληνικής κοινωνίας». Γι' αυτό και η κριτική της εποχής, έτσι και η *Επιθεώρηση Τέχνης*, «μιλούν διεξοδικά και με σεβασμό για τις παραστάσεις της Δωδέκατης Αυλαίας, ακόμα και όταν έχουν σοβαρές αντιρρήσεις». Βλ. Νικηφόρος Παπανδρέου, «Απόπειρες εναλλακτικού θεάτρου», στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π., σ. 182-185. Η «Δωδέκατη Αυλαία» έδωσε την ευκαιρία σε νέους συγγραφείς να παρουσιάσουν έργα, όπως το μονόπρακτο

τους νέους που πιστεύουν στην κοινωνική αποστολή της τέχνης και επιδιώκουν την καλλιτεχνική αρτιότητα.

Στην Ελλάδα, ωστόσο, οι δραματουργοί ξεχνούν συχνά την ανάγκη να υπάρχει εσωτερική θεατρική παραγωγή, που θα εκφράζει τα ζητήματα που απασχολούν τον ελληνικό λαό, υποστηρίζει η *Επιθεώρηση Τέχνης*. Από το 1932 που ξεκίνησε τη διαδρομή του το Εθνικό Θέατρο²⁰⁶⁶ τα έργα του ελληνικού δραματολογίου που έχει παρουσιάσει δεν αντιστοιχούν ούτε στο 17% του συνόλου, αναφέρει ενδεικτικά το περιοδικό. Παρότι ο πρώτος επίσημος σκηνοθέτης του Εθνικού Θεάτρου, Φώτος Πολίτης, έδειξε την πρόθεσή του να στηρίξει τα ελληνικά έργα, όταν η σκυτάλη πέρασε στον Δημήτρη Ροντήρη το ελληνικό θέατρο μπήκε σε φάση «ατολμίας και συντηρητικότητας»²⁰⁶⁷. Από τότε επισημαίνεται ότι το Εθνικό δεν έχει κάνει ακόμη τα απαραίτητα ανοίγματα. Εξάλλου τη στιγμή που γράφεται το εν λόγω άρθρο στο περιοδικό, το Εθνικό Θέατρο, με διευθυντή αυτή τη φορά τον Αιμίλιο Χουρμούζιο, συνεχίζει να δέχεται κριτική από πολλές κατευθύνσεις για την έλλειψη αποφασιστικότητας όσον αφορά στην εγκατάλειψη του ακαδημαϊσμού που χαρακτήριζε τις παραστάσεις του²⁰⁶⁸.

Μέσα από συγκεκριμένα παραδείγματα έργων που παρουσιάζονται στην ελληνική θεατρική σκηνή της δεκαετίας του 1960, η *Επιθεώρηση Τέχνης* παραθέτει μερικά ακόμη στοιχεία που κατά τη γνώμη των αρθρογράφων του περιοδικού διαχωρίζουν το καλό από το κακό θέατρο. Ένα από αυτά τα παραδείγματα είναι η παράσταση *Αλκιβιάδης* του

Κομιστής Ειδήσεων του Βασίλη Ανδρεόπουλου, *Το κρατητήριο* του Βαγγέλη Γκούφα, *Το προξενίο της Αντιγόνης* του Βασίλη Ζιώγα κ.ά. Πρόκειται για έργα που, ανεξαρτήτως της επιτυχίας που σημείωσαν, έδωσαν τροφή σε συζητήσεις και προβληματισμούς για τη δυνατότητα εξέλιξης της θεατρικής γραφής. Η συνολικότερη δράση της Δωδεκατης Αυλαίας βοήθησε από κοινού με αντίστοιχες πρωτοβουλίες να πνεύσει αέρας ανανέωσης στη νεοελληνική δραματουργία. Βλ. Δημήτρης Σπάθης «Το Θέατρο, Ανασυγκρότηση και Ακμή της ελληνικής σκηνής», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 254.

²⁰⁶⁶ Το Εθνικό Θέατρο βρίσκεται γενικότερα στο στόχαστρο του περιοδικού για την έλλειψη ενασχόλησης με το ελληνικό δραματολόγιο και τον συντηρητισμό του. Έντονη είναι η κριτική και απέναντι στο Θέατρο Τέχνης για τον ίδιο λόγο. Αντιθέτως η γενικά θετική στάση της *Επιθεώρησης Τέχνης* απέναντι σε θεατρικές πρωτοβουλίες όπως η 12^η Αυλαία, το Ελληνικό Λαϊκό Θέατρο του Κατράκη ή το Νέο Θέατρο του Βασίλη Διαμαντόπουλου και της Μαρίας Αλκαίου προκύπτει από την ενασχόλησή τους με το νεοελληνικό δραματολόγιο και την υποστήριξη νέων ελλήνων δραματουργών. Βλ. Νικηφόρος Παπανδρέου, «Η θεατρική πολιτική του περιοδικού», *Επιθεώρηση Τέχνης*, *Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 128-130.

²⁰⁶⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 105, έτος Θ', τόμος ΙΗ', Σεπτέμβριος 1963 (Ρένα Χατζηδάκη, «Κι όμως το εθνικό θέατρο», σ. 323).

²⁰⁶⁸ Δημήτρης Σπάθης «Το Θέατρο, Ανασυγκρότηση και Ακμή της ελληνικής σκηνής», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 248.

Γιώργου Θεοτοκά, που σύμφωνα με το περιοδικό αποτυγχάνει στην προσπάθεια να παρουσιάσει τον Αλκιβιάδη ως οραματιστή της συνένωσης του ελληνισμού, ενώ στο σύνολο της χαρακτηρίζεται παράσταση άτονη και ψυχρή. Ωστόσο, παρουσιάζει κάποια θετικά στοιχεία που οφείλονται στο ταλέντο του Θεοτοκά να σκιαγραφεί χαρακτήρες και να δίνει μια αρμονική ανάπτυξη στο έργο με σωστές κορυφώσεις²⁰⁶⁹.

Επόμενο παράδειγμα είναι το ανέβασμα της *Δίκης των Πιθήκων* από το Λαϊκό θέατρο του Μάνου Κατράκη που αξιολογείται ως ενδιαφέρον για την πλοκή, τους εναργείς χαρακτήρες, τον άνετο λόγο και την πολύ καλή ερμηνεία του Κατράκη. Παρόλ' αυτά η επιλογή του έργου δε δίνει περισσότερα περιθώρια, σύμφωνα με τον Κώστα Πορφύρη, καθώς είναι σαφές ότι δεν πρόκειται για «έργο υψηλής τέχνης»²⁰⁷⁰. Πιο αρνητικά είναι τα σχόλια για το ανέβασμα του *Πατούχα*, με το οποίο ο Κατράκης διολισθαίνει στον εύκολο δρόμο της υποτυπώδους πλοκής και του «χωνευτικού», χωρίς βάθος, θεάτρου, ενώ ο ίδιος ο Κατράκης στον ρόλο του Πατούχα «ήταν αληθινά για λύπηση»²⁰⁷¹. Μέσα από κριτικές όπως οι παραπάνω για το Λαϊκό Θέατρο, η *Επιθεώρηση Τέχνης* αποδεικνύει για μια ακόμη φορά ότι ο αριστερός της προσανατολισμός δεν συνεπάγεται άκριτη υποστήριξη αριστερών δημιουργών και πρωτοβουλιών. Παρά το γεγονός ότι το Λαϊκό Θέατρο συνιστούσε μία πρωτοβουλία θετικά διακείμενη προς την αριστερά, σε συνάρτηση μάλιστα με την ιδεολογική τοποθέτηση του Μάνου Κατράκη²⁰⁷², ενώ και η ίδια η *Επιθεώρηση Τέχνης* είχε θετική προδιάθεση απέναντί του²⁰⁷³, το περιοδικό αναγνώριζε ότι κάποιες παραστάσεις υπέπιπταν σε λαϊκισμό, απλοποιήσεις κ.ο.κ.

²⁰⁶⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 61, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Ιανουάριος 1960 (Κ. Πορφύρης, «Βασιλικό Θέατρο: Αλκιβιάδης, του Γιώργου Θεοτοκά», στήλη: Το θέατρο, σ. 84).

²⁰⁷⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 62, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Φεβρουάριος 1960 (Κ. Πορφύρης, «Τ. Λώρενς-Π. Λη: Η δίκη των πιθήκων», σ. 170).

²⁰⁷¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 67-68, έτος ΣΤ', τόμος ΙΒ', Ιούλιος-Αύγουστος 1960 (Β. Μανιάτης, «Ελληνικό Λαϊκό Θέατρο: Ο Πατούχας», στήλη: Το Θέατρο, σ. 77).

²⁰⁷² Ενδεικτικά η *Αυγή* είχε εξάρει την τάση του Λαϊκού Θεάτρου να ασχολείται με θέματα όπως η εθνική αντίσταση και οι εθνικοί αγώνες των προηγούμενων δεκαετιών. Βλ. για παράδειγμα *Η Αυγή*, 3/3/1967 (Φ.Κ., «Η εθνική αντίσταση πρέπει να βρει την έκφρασή της στο θέατρο μας»).

²⁰⁷³ Το Ελληνικό Λαϊκό Θέατρο του Μάνου Κατράκη ξεκινάει την πορεία του στα μέσα της δεκαετίας του 1950, ανεβάζοντας έργα που συνδυάζουν το θεαματικό στοιχείο με τον ιδεολογικό προβληματισμό. Ωστόσο, όπως αναφέρει ο Δημήτρης Σπάθης, οι παραστάσεις δεν κατάφεραν πάντα να αποφύγουν τον λαϊκισμό ή τη «σηματοποίηση» προσώπων και συγκρούσεων, ειδικά σε έργα που είχαν να κάνουν με την ελληνική ιστορία, ενώ πολλές φορές η επιλογή των σύγχρονων έργων δε γινόταν με αυστηρά ποιοτικά κριτήρια. Παρόλ' αυτά ο ίδιος χαρακτηρίζει το Λαϊκό Θέατρο «όαση μέσα στην κυρίαρχη εμπορευματοποίηση του θεάτρου». Βλ. Δημήτρης Σπάθης «Το Θέατρο, Ανασυγκρότηση και Ακμή της ελληνικής σκηνής», στο

Ένα ακόμη μεγάλο κεφάλαιο για το ελληνικό θέατρο είναι, σύμφωνα με την *Επιθεώρηση Τέχνης*, η προσέγγιση της αρχαίας τραγωδίας²⁰⁷⁴. Όπως αναφέρεται σε σχετική έρευνα του περιοδικού, ένα από τα ζητήματα είναι να «ανοίξει» το Φεστιβάλ Αθηνών και Επιδαύρου σε καλλιτέχνες που θέλουν να συμμετάσχουν. Ως παραδείγματα αναφέρονται οι εξής θίασοι: «Ροντήρη, Θεάτρου Τέχνης, Μυράτ, Κατερίνας, Ελληνικού Λαϊκού Θεάτρου, Νέου Θεάτρου κλπ.»²⁰⁷⁵. Όπως σημειώνει ο Λίνος Καρζής στην ίδια έρευνα, παρότι από την εποχή του Φώτου Πολίτη έχει σημειωθεί μεγάλη πρόοδος στο αρχαίο δράμα, οι δαπάνες που απαιτεί μία ολοκληρωμένη παραγωγή είναι δυσβάστακτες για το ελληνικό θέατρο. Ο Αλέξης Μινωτής από την πλευρά του προσθέτει ότι η πρόοδος που έχει σημειωθεί οφείλεται στην «προσαρμογή των κλασικών έργων στον ανοικτό χώρο των αρχαίων θεάτρων». Ο Άγγελος Τερζάκης, από την άλλη, επανέρχεται στα προβλήματα που πρέπει να υπερκεράσει το αρχαίο δράμα, προκειμένου να ανεβαίνουν αξιόλογες παραστάσεις, με πρώτο από αυτά το οικονομικό, το οποίο μόνο ένας κρατικός οργανισμός μπορεί να λύσει. Από εκεί και πέρα υπάρχει σωρεία καλλιτεχνικών ζητημάτων που πρέπει να αντιμετωπιστούν, όπως για παράδειγμα η κατάργηση του στόμφου στην ερμηνεία αρχαίου δράματος, χωρίς όμως να εκπέσουν οι ηθοποιοί σε «πεζολογία» ή «ρεαλιστικό κουβεντολόγιο», αλλά με προσανατολισμό στην βαθύτερη απόδοση της τραγωδίας. Ο Σόλων Μακρής, συμμετέχοντας στη συζήτηση, σημειώνει ότι οι έλληνες καλλιτέχνες αμφιταλαντεύονται συχνά ανάμεσα στην ιδέα της

Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, τομ. Θ', ό.π., σ. 250. Όπως σημειώνει ο Νικηφόρος Παπανδρέου για το Λαϊκό Θέατρο, κοινό στοιχείο στα περισσότερα από τα ανεβασματα έργων ήταν «η παρουσία λαϊκών μαζών και επί σκηνής, η σύγκρουση ανάμεσα στη φτωχολογία και τους πλουσίους, η αναφορά στην παράδοση με λαϊκά πανηγύρια, χορούς και τραγούδια». Παρά τα επικριτικά σχόλια που είδαμε να δημοσιεύει η *Επιθεώρηση Τέχνης* για θεατρικές αποδόσεις έργων όπως αυτή του «Πατούχα», ο Νικηφόρος Παπανδρέου στέκεται στη γενικότερη στάση της *Επιθεώρησης Τέχνης* απέναντι στο Ελληνικό Λαϊκό Θέατρο η οποία ήταν θετική: Η δυνατότητα των παραστάσεων αυτών να συσπειρώνουν τον απλό κόσμο της αριστεράς που μπορούσε να συγκεντρώνεται «χωρίς το φόβο του χωροφύλακα, να συγκινείται και να χειροκροτάει τις παραστάσεις», εξηγεί «τη θετική στάση του προοδευτικού Τύπου, ακόμη και της απαιτητικής *Επιθεώρησης Τέχνης*, της οποίας οι δύσκολοι συνεργάτες δεν μπορεί παρά να είχαν αντιρρήσεις για τη λαϊκίστικη χροιά έργων και παραστάσεων. Το εγχείρημα του Μάνου Κατράκη, με όλες τις αντιφάσεις του αποτελούσε μια τομή, ανταποκρινόταν σε μια ανάγκη, γι' αυτό κι αγκαλιάστηκε από τον κόσμο της Αριστεράς και υποστηρίχτηκε από τους διανοούμενους της». Βλ. Νικηφόρος Παπανδρέου, «Απόπειρες εναλλακτικού θεάτρου», στο 1949-1967, *Η ελληνική εικοσαετία*, ό.π., σ. 178-179.

²⁰⁷⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 80-81, έτος Ζ', τόμος ΙΔ', Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1961 («Προβλήματα της αρχαίας τραγωδίας», σ. 209).

²⁰⁷⁵ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 80-81, έτος Ζ', τόμος ΙΔ', Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1961 («Προβλήματα της αρχαίας τραγωδίας», σ. 209).

αναπροσαρμογής του αρχαίου θεάτρου ή της αυτούσιας παρουσίας του²⁰⁷⁶. Έτσι η ισορροπία χάνεται, καθώς οι μεν «μουσειακοί» αφορίζουν οποιοδήποτε νεωτερισμό, αφετέρου οι «εκσυγχρονιστές» επιζητούν τον νεωτερισμό, ακόμη κι όταν δεν προκύπτει από κάποια καλλιτεχνική ανάγκη, αλλά από τις «αερώδεις» ανησυχίες του εκάστοτε σκηνοθέτη.

Ανακεφαλαιώνοντας πάνω στους παράγοντες που σύμφωνα με την *Επιθεώρηση Τέχνης* πλήττουν το θέατρο στην Ελλάδα και παγκοσμίως, το περιοδικό εστιάζει πρώτιστα στη λαθεμένη επιλογή έργων, στην κακή στελέχωση των θεάτρων, τον θεατρικό φολκλορισμό, τις ατυχείς καλλιτεχνικές προσεγγίσεις των έργων, την έλλειψη θεατρικής αποκέντρωσης, την προβληματική λειτουργία θεσμών όπως το Φεστιβάλ Αθηνών και Επιδαύρου, τον βεντετισμό των ηθοποιών αλλά και τη λογοκρισία²⁰⁷⁷. Επίσης το λάθος που κάνουν συχνά οι δραματουργοί, σύμφωνα με το περιοδικό, είναι ότι ξεχνούν τη βασική τους αποστολή, το να αποτυπώσουν δηλαδή τα προβλήματα, τις ανησυχίες, τις ελπίδες και τους φόβους του λαού. Ακόμη πιο επικίνδυνο είναι να απαξιώνουν τα στοιχεία αυτά, χαρακτηρίζοντάς τα «ανοησίες μολσεβίκικες», υπογραμμίζει το περιοδικό²⁰⁷⁸. Συγκεκριμένα ως προς το ελληνικό θέατρο, το περιοδικό υποστηρίζει το νεοελληνικό ρεπερτόριο και τις πρωτοβουλίες που περιστρέφονται γύρω από αυτό και θέτει το αίτημα της λειτουργίας του θεάτρου ως «χώρου λαϊκής παιδείας»²⁰⁷⁹. Παράλληλα, όμως, η *Επιθεώρηση Τέχνης* αντιμετωπίζει όλο και πιο σοβαρά την επιρροή των ευρωπαϊκών θεατρικών αναζητήσεων, αυξάνει τη δεκτικότητά της απέναντι στο πρωτοποριακό θέατρο και με το πέρασμα των χρόνων αλλάζει, για μία ακόμη φορά, την αναλογία ανάμεσα στην ιδεολογικού και αισθητικού περιεχομένου θεατρική κριτική, δίνοντας σταδιακά περισσότερη έμφαση στην τελευταία.

²⁰⁷⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 92, έτος Η', τόμος ΙΣΤ', Αύγουστος 1962 (Σόλων Μακρής, «Η ερμηνεία της τραγωδίας», σ. 181).

²⁰⁷⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 79, έτος Ζ', τόμος ΙΔ', Ιούλιος 1961 («Η κρίση στα θερινά θέατρα», σ. 3).

²⁰⁷⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 105, έτος Θ', τόμος ΙΗ', Σεπτέμβριος 1963 (Σων Ο' Κεϊζυ, «Λαός και Θέατρο», σ. 330).

²⁰⁷⁹ Νικηφόρος Παπανδρέου, «Η θεατρική πολιτική του περιοδικού», *Επιθεώρηση Τέχνης*, *Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 134.

15.8 Ενστάσεις γύρω από το ρεμπέτικο και θέσεις για τη σύγχρονη μουσική

Μία αρκετά μεγάλη γκάμα θεμάτων στις πολιτιστικές σελίδες του περιοδικού είναι αφιερωμένη στη μουσική, η οποία τη δεκαετία του '60, παρά τα προβλήματα που έχει να αντιμετωπίσει, γνωρίζει σημαντική εξωστρέφεια, αφού συνθέτες όπως ο Χατζιδάκις και ο Θεοδωράκης βγάζουν τη μουσική τους έξω από τα σύνορα της χώρας²⁰⁸⁰. Ταυτόχρονα η μουσική γίνεται ένα από τα κατεξοχήν καλλιτεχνικά πεδία στο οποίο εκφράζονται τα συλλογικά αιτήματα της εποχής, μέσα από τη δυνατότητα προσωπικής έκφρασης των δημιουργών που τροφοδοτείται από τις διαδικασίες πολιτικοποίησης²⁰⁸¹. Ως προς το μουσικό ύφος της εποχής, ενώ υπάρχει μία γενική τάση απομάκρυνσης από τον Αττίκ και την «αθηναϊκή οπερέτα», δημιουργούνται ευνοϊκές συνθήκες για μια μουσική με «σύγχρονη λαογραφική διάθεση», που σε πολλές περιπτώσεις μεταφράζεται στο πάντρεμα της δυτικότροπης μουσικής με το ρεμπέτικο²⁰⁸². Μέσα σ' ένα τέτοιο πλαίσιο αναδύεται και το «έντεχνο λαϊκό τραγούδι» που αποκτά κυρίαρχο ρόλο τη δεκαετία του 1960 μέσα από τις μουσικές αναζητήσεις μιας πολιτικά και πολιτισμικά συνειδητοποιημένης γενιάς²⁰⁸³. Την ίδια ώρα, και εκτός Ελλάδας, οι πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές διεργασίες αποτυπώνονται στις νέες μουσικές τάσεις. Καταλυτική υπήρξε η επιρροή της ροκ που τάραξε τα μουσικά ύδατα τη δεκαετία του 1960,

²⁰⁸⁰ Ενδεικτικά ο Σπ. Λιναρδάτος αναφέρει το πρώτο βραβείο σύνθεσης από το Διεθνές Μουσικό Ινστιτούτο στον Μ. Θεοδωράκη και το δεύτερο στη Λ. Λαλάντη στις αρχές του 1963, ενώ υπογραμμίζει ότι η μουσική του Μάνου Χατζιδάκι ήταν ήδη ευρέως διαδεδομένη στο εξωτερικό. Βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ':1961-1964, ό.π., σ. 327. Ο Μάνος Χατζιδάκις, χωρίς να επιδιώκει να απευθυνθεί στο λαϊκό κοινό εκφράζει τις εσωτερικές του αναζητήσεις, ενώ ο Μίκης Θεοδωράκης συνδέει τη μουσική του με τις πολιτικές εξελίξεις της δεκαετίας του 1960 και δημιουργεί πολλά τραγούδια που γίνονται σύμβολα διαμαρτυρίας. Βλ. Γιώργος Τσαμπράς «Η μουσική 1949-1974 Β' Το ελληνικό τραγούδι», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 273.

²⁰⁸¹ Άλκης Ρήγος, «Για τη σύντομη δεκαετία του '60: η σημαντική μιας εποχής», στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 446-447.

²⁰⁸² Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτσος, «Πολιτισμικές και ιδεολογικές εκφράσεις της μετεμφυλιοπολεμικής νεωτερικότητας», στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, ό.π., σ. 408.

²⁰⁸³ Το ύφος του έντεχνου λαϊκού τραγουδιού καθορίζεται από τις προσπάθειες των Μάνου Χατζιδάκι και Μίκης Θεοδωράκη. Ο Μάνος Χατζιδάκις δίνει δείγματα κλασικής ανάπτυξης λαϊκών και δημοτικών μελωδιών, χρήσης του μπουζουκιού ως «μέτρο λόγων αναζητήσεων» κ.ο.κ., ενώ η προσπάθεια συστηματοποιήθηκε περισσότερο από τον Μίκη Θεοδωράκη. Βλ. Γιώργος Τσαμπράς «Η μουσική 1949-1974 Β' Το ελληνικό τραγούδι», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 272.

προκαλώντας την αισθητική και αλλά και τις αντιλήψεις των οπαδών του ελαφρού τραγουδιού και των «ευρωπαϊκών χορών»²⁰⁸⁴.

Στην αρθρογραφία του περιοδικού γύρω από τη μουσική, κυρίαρχο θέμα είναι η αποτίμηση της αξίας της λαϊκής και της ρεμπέτικης μουσικής²⁰⁸⁵, που τη συγκεκριμένη περίοδο συνεχίζει να δέχεται κριτική από πολλές πλευρές, μεταξύ των οποίων και από την αριστερά²⁰⁸⁶. Ο Μίκης Θεοδωράκης παραθέτει συχνά σχόλια σε σχέση με το θέμα της λαϊκής μουσικής, υπερασπιζόμενος τη δυνατότητά της να εκφράσει το γνήσιο λαϊκό αίσθημα, με την προϋπόθεση ότι η αισθητική και τα κίνητρα των δημιουργών επιτρέπουν κάτι τέτοιο. Για παράδειγμα τον Ιανουάριο του 1961 αρθρογραφεί στην *Επιθεώρηση Τέχνης* αναφορικά με τον *Επιτάφιο*²⁰⁸⁷, ο οποίος εξάλλου είναι το έργο που, ενσωματώνοντας λαϊκά στοιχεία αλλά και στοιχεία από τη ρεμπέτικη μορφολογία, έγινε η αφορμή για την επαναπροσέγγιση πολλών εκπροσώπων της αριστεράς απέναντι στο θέμα της λαϊκής μουσικής:

«Ο Επιτάφιος που διηύθυνα εγώ με εκτελεστές τον Μπιθικότση, το Χιότη και τα λαϊκά όργανα, δέχτηκε συγκεντρωμένα πυρά [...] ορισμένα από τα κείμενα αυτά

²⁰⁸⁴ Όπως αναφέρουν οι Pierre Milza- Serge Berstein το είδος αυτό μουσικής αρχικά «εκθρονίστηκε» από μια «εμπορική και υβριδική» μορφή των μπλουζ, δηλαδή το ροκ-εν ρολ, που, ξεκινώντας από τις ΗΠΑ, διαδόθηκε αστραπιαία από τα μέσα της δεκαετίας του 1950. Παράλληλα η τζαζ, συχνά με διαφοροποιημένες μορφές, συνέχιζε τη διείσδυση στην Ευρώπη, ενώ σαρωτική υπήρξε το 1960 η εισβολή της ροκ στην γηραιά ήπειρο, «επωφελούμενη από την εξάπλωση του τρανζίστορ και τους δίσκους». Βλ. Serge Berstein-Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, ό.π., σ. 325.

²⁰⁸⁵ Το καίριο ερώτημα σε σχέση με το ρεμπέτικο ήταν αν συνδέεται με το δημοτικό τραγούδι, αποτελώντας «τμήμα της παράδοσης», στην οποία συμπεριλαμβάνονται οι έννοιες του εθνικού, του λαϊκού, του ελληνικού. Βλ. Αλέξης Πολίτης, «Παράδοση και Ιστορία, Η Αριστερά και το εθνικό παρελθόν», *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία*, ό.π., σελ. 248-249.

²⁰⁸⁶ Είναι γεγονός, ωστόσο, ότι σταδιακά κατά τη μεταπολεμική περίοδο το ρεμπέτικο παύει να θεωρείται η μουσική έκφραση της υποκοιλούρας των «λούμπεν» και αρχίζει να αποκτά μαζική απήχηση. Σε αυτό βοηθάει η αξιοποίηση του, πέραν των μουσικοσυνθετών, και από σκηνοθέτες όπως ο Κούνδουρος και ο Ντασέν που επιλέγουν τους χώρους όπου διαμορφώθηκε το ρεμπέτικο ως χώρους δράσης κάποιων εκ των ταινιών τους. Βλ. Μαρία Κομνηνού «Κινηματογράφος-Ιδεολογία- Κριτική στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1950-1967», στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο(1945-1967)*, ό.π., σ. 419-420.

²⁰⁸⁷ Τόσο η μελοποίηση του *Επιταφίου* του Γιάννη Ρίτσου το 1961, με τη χρήση κλασικών λαϊκών ρυθμών, λαϊκής ορχήστρας και ενός τραγουδιστή με ρεμπέτικες επιρροές (Μπιθικότσης) όσο και του *Άξιον Εστί* του Οδυσσέα Ελύτη, με το «πάντρεμα» λαϊκού τραγουδιού, σύγχρονης δυτικής μουσικής, ψαλτικής και θεατρικού στοιχείου ξεσήκωσαν θύελλα αντιδράσεων από τους συντηρητικούς κύκλους, παρότι σύντομα κέρδισαν την πλατιά αναγνώριση. Βλ. Γιώργος Τσαμπράς «Η μουσική 1949-1974, Β' Το ελληνικό τραγούδι», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 272.

προσπαθούν έμμεσα να με «μειώσουν», και με αντιπαραθέτουν στον Μάνο Χατζηδάκη, φίλο μου αγαπημένο που εκτιμώ και θαυμάζω»²⁰⁸⁸.

Αφού διευκρινίζει ότι τόσο ο ίδιος όσο και ο Μάνος Χατζιδάκις είναι οι μόνοι έλληνες συνθέτες που βιοπορίζονται αποκλειστικά από τη μουσική τους και διατηρούν άριστες σχέσεις μεταξύ τους, αναπτύσσει την επιχειρηματολογία του απέναντι σε όσους επιτίθενται στο λαϊκό τραγούδι. Σύμφωνα με τον Θεοδωράκη η ελληνικότητα της λαϊκής μουσικής είναι αδιαμφισβήτητη²⁰⁸⁹, καθώς είναι άμεσα συνδεδεμένη με τη δημοτική μουσική, την καθαρά ελληνική δηλαδή μουσική. Ο γνωστός μουσικοσυνθέτης αναρωτιέται μάλιστα γιατί το ζείμπέκικο ή ο χασάπικος χορός, που ο ίδιος τον χαρακτηρίζει «αριστούργημα της νεοελληνικής τέχνης» προκαλούν τέτοια αποστροφή σε κάποιους. Οι ρυθμοί αυτοί, όπως σημειώνει, «γεννήθηκαν μαζί με τις μελωδίες του Επιταφίου». Το θέμα για το οποίο κρατάει ακόμη επιφυλάξεις ο Μίκης Θεοδωράκης είναι εκείνο των μπουζουκιών. Ο ίδιος ο Θεοδωράκης εξάλλου έχει εκφραστεί άλλοτε επικριτικά και άλλοτε θετικά απέναντι στο μπουζούκι, καθώς, όπως ομολογεί, αποτελεί ένα πολυσύνθετο πρόβλημα σε σχέση με το οποίο δεν μπορεί ακόμη να αποφανθεί. Ωστόσο, υποστηρίζει ότι αν κρατήσουμε ό,τι θετικό υπάρχει στο όργανο αυτό, δίνοντάς του νέο περιεχόμενο, για παράδειγμα μέσα από την ποίηση του Ρίτσου, του Γκάτσου, του Λειβαδίτη κ.λπ., θα μπορέσει να παίζει σημαντικό ρόλο στην ελληνική μουσική και να γίνει αποδεκτό από όλες τις πλευρές.

Ο Φοίβος Ανωγειανάκης προσθέτει τη δική του άποψη στη συζήτηση για το λαϊκό τραγούδι, διευκρινίζοντας ότι δημοτικό τραγούδι είναι το τραγούδι που δημιουργήθηκε πριν από την επανάσταση του 1821, ενώ λαϊκό τα νεότερο. Αν καταλάβει κανείς ότι τα δύο αυτά είδη δεν είναι ταυτόσημα, αποφεύγει την εσφαλμένη σύγκριση ανάμεσα στο

²⁰⁸⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 73-74, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1961 (Μίκης Θεοδωράκης, «Γύρω στον Επιτάφιο», στήλη: Συζητήσεις, σ. 75).

²⁰⁸⁹ Όπως αναφέρει ο Βασίλης Αγγελικόπουλος, τόσο ο Μίκης Θεοδωράκης όσο και ο Μάνος Χατζιδάκις είχαν οραματιστεί σε σχέση με την τέχνη τους μια «άλλη, ουσιαστικότερη και γνησιότερα ελληνική μουσική: Το όραμα αυτό, -με μαχητικότερο, στο πολιτικό σκέλος, το νεαρό Μίκη, περισσότερο σκεπτικιστή πια το νεαρό Μάνο- χαρακτήρισε τους δύο συνθέτες για τις επόμενες δεκαετίες». Βλ. Βασίλης Αγγελικόπουλος, «Το όραμα του Μάνου Χατζιδάκι και του Μίκη Θεοδωράκη για την ελληνική μουσική-ως το 1967», στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π., σ. 127.

δημοτικό και το ρεμπέτικο τραγούδι και δεν περιμένει το δεύτερο να έχει τη «μορφική τελειότητα» του πρώτου²⁰⁹⁰.

Ο Κώστας Χατζής σχολιάζει τις απόψεις του Μίκη Θεοδωράκη σε σχέση με το θέμα χαρακτηρίζοντας τις αντιφατικές και υποστηρίζοντας ότι η μεγάλη λαϊκή μάζα δε βρίσκεται κοντά στο ρεμπέτικο²⁰⁹¹.

Το θέμα ελληνικό τραγούδι εν γένει θίγει και ο Τάσος Βουρνάς που ξεκινάει από την διαπίστωση ότι υπάρχει μια άνθηση τη δεδομένη περίοδο, εξαιτίας της παρουσίας «προικισμένων δημιουργών», όπως ο Μίκης Θεοδωράκης και ο Μάνος Χατζιδάκις²⁰⁹². Από την άλλη, όπως σημειώνει, δεν υπάρχει κάποια αξιόπιστη μελέτη ως προς το λαϊκό ή το ρεμπέτικο τραγούδι προκειμένου να μπου τα πράγματα στη σωστή βάση. Σύμφωνα με τον Βουρνά, υπάρχουν πολλά κοινά στοιχεία ανάμεσα στο ρεμπέτικο και το δημοτικό τραγούδι κι αυτό επειδή το ρεμπέτικο δεν έχει τις απαρχές του, όπως ισχυρίζονται κάποιοι, στη μικρασιατική καταστροφή, αλλά στα τέλη του 19^{ου} με αρχές του 20^{ου} αιώνα. Για αρκετά χρόνια ωστόσο, λόγω των πολιτικών συνθηκών, το ρεμπέτικο δεν μπόρεσε να εκφράσει τις ανησυχίες των μεγάλων μαζών κι έτσι είχε αρχικά ερωτικό περιεχόμενο. Τότε είναι που μπήκαν στο συγκεκριμένο είδος αξιόλογοι συνθέτες, δηλαδή οι Τσιτσάνης, Παπαϊωάννου, Μητσάκης που μαζί με τον παλιότερο Βαμβακάρη δημιούργησαν την «τετράδα του ρεμπέτικου». Μετά τον εμφύλιο, οι συνθέτες του ρεμπέτικου μπορούν και επεκτείνουν τα θέματα τους, αρχίζοντας πια να εκφράζουν την κοινωνία. Έτσι το ρεμπέτικο στη σύγχρονη μορφή του αποκτά σύγχρονο νεοελληνικό λαϊκό μουσικό ύφος, ενώ σταδιακά αποβάλλονται «χυδαία και πτωτικά στοιχεία» που μπορεί να περιείχε.

Ο επόμενος που καλείται να εκφράσει την άποψη του σε σχέση με το θέμα είναι ο Λάζαρος Κουζηνόπουλος, ο οποίος αναφέρει, σε αντίθεση με τον Βουρνά, ότι το ρεμπέτικο έχει κάποια ελληνικά λαϊκά στοιχεία, αλλά δεν είναι αυτά που κυριαρχούν: «Το τραγούδι αυτό συνηθίζοντας το λαό να υπομένει τα δεινά του, παίζει ένα ρόλο όχι λαϊκό,

²⁰⁹⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 79, έτος Ζ', τόμος ΙΔ', Ιούλιος 1961 (Φοίβος Ανωγειανάκης, «Για το ρεμπέτικο τραγούδι», σ. 11).

²⁰⁹¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 82, έτος Ζ', τόμος ΙΔ', Οκτώβριος 1961 (Κώστας Χατζής, «Το λαϊκό τραγούδι», σ. 337).

²⁰⁹² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 76, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Απρίλιος 1961 (Τάσος Βουρνάς, «Το σύγχρονο λαϊκό τραγούδι», σ. 277).

δηλαδή όχι φιλολαϊκό». Σύμφωνα με τον Κουζηνόπουλο το ρεμπέτικο καλείται να εκφράσει τα συναισθήματα του λαού σε μία στιγμή ήττας γι' αυτό και αποπνέει απελπισία. Αντίθετα το δημοτικό δεν εκφράζει «καταπτωτικές τάσεις», σημειώνει ο γράφων, που διαφωνεί με όσους συσχετίζουν τα δύο είδη²⁰⁹³.

Η συζήτηση εμπλουτίζεται με την άποψη ενός αναγνώστη του περιοδικού, που αναρωτιέται γιατί να πρέπει το λαϊκό ρεμπέτικο τραγούδι να αποτελεί «κόκκινο πανί», από τη στιγμή που ο ίδιος ο λαός αντιλαμβάνεται ότι το τραγούδι αυτό μπορεί πράγματι να εκφράσει τα συναισθήματά του. Απόδειξη, μάλιστα, για την επιτυχία του λαϊκού ρεμπέτικου είδους είναι ότι δέχεται πυρά πανταχόθεν: τόσο από τους φανατικούς οπαδούς της κλασικής μουσικής όσο και από εκείνους που υποστηρίζουν μονάχα την «εξαθλιωμένη» εκδοχή του ρεμπέτικου²⁰⁹⁴.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1960 το περιοδικό σημειώνει ότι το λαϊκό τραγούδι εν γένει έχει μπει στις ζωές των Ελλήνων. Ως παράδειγμα αναφέρεται η «σπάνια μέθεξη» του κοινού στην εβδομάδα λαϊκής μουσικής που πραγματοποιήθηκε το καλοκαίρι του 1966 στον Λυκαβηττό υπό τη διεύθυνση του Μίκη Θεοδωράκη. «Οι αρρενωπές λαϊκές μελωδίες μεταγγίζανε το υψηλό νόημα μιας μεγάλης ποίησης²⁰⁹⁵ όπως είναι του Ρίτσου, του Βάρναλη, του Ελύτη», υπογραμμίζει το περιοδικό, σημειώνοντας όμως παράλληλα ότι η ελληνική λαϊκή μουσική συνεχίζει να είναι υπό «διωγμό». Το λαϊκό τραγούδι βρέθηκε για χρόνια στο περιθώριο, «περιφρονημένος κι ανάξιος συγγενής» κι ακόμη και τώρα σπουδαίοι δημιουργοί όπως ο Θεοδωράκης αποκλείονται από τα ραδιόφωνα, ενώ η λογοκρισία εξαφανίζει τα τραγούδια άξιων ποιητών²⁰⁹⁶.

²⁰⁹³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 84, έτος Ζ', τόμος ΙΔ', Δεκέμβριος 1961 (Λάζαρος Κουζηνόπουλος, «Το τέλος της συζήτησης για το λαϊκό τραγούδι», σ. 612).

²⁰⁹⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 76, έτος Ζ', τόμος ΙΓ', Απρίλιος 1961 (Αντώνης Αντωνίου, «Ένας εργάτης για το λαϊκό τραγούδι», σ. 338).

²⁰⁹⁵ Ο Θεοδωράκης θεωρείται ο κατεξοχήν καλλιτέχνης που έφερε το «πάντρεμα» λαϊκού τραγουδιού και ποίησης: «Αυτό βέβαια είχε ήδη αρχίσει με τον Χατζιδάκι, όπως και το πέρασμα λαϊκών ρυθμών, οργάνων και φωνών στο λογιότερο τραγούδι, αλλά με το Μίκη πήρε άλλες διαστάσεις». Βλ. Βασίλης Αγγελικόπουλος, «Το όραμα του Μάνου Χατζιδάκι και του Μίκη Θεοδωράκη για την ελληνική μουσική-ως το 1967», στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π., σ. 132.

²⁰⁹⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 139-140, έτος ΙΒ', τόμος ΚΔ', Ιούλιος-Αύγουστος 1966 (Η Επιθεώρηση Τέχνης, «Η α' εβδομάδα λαϊκής μουσικής», σ. 3). Ο Θεοδωράκης έγινε το κατεξοχήν παράδειγμα για τον στιγματισμό της λογοκρισίας σε αριστερούς καλλιτέχνες στα αριστερά έντυπα της εποχής. Η *Αυγή*, σ' ένα από τα σχετικά άρθρα της αναφέρεται στον ξεσηκωμό μεγάλου μέρους του καλλιτεχνικού, πνευματικού κι όχι μόνο κόσμου ενάντια στον αποκλεισμό της μουσικής του Θεοδωράκη από τα προγράμματα του ΕΙΡ και

Πέρα από τη λαϊκή μουσική, που ακόμη κατά τη δεκαετία του 1960 βρίσκεται υπό αμφισβήτηση, το περιοδικό κάνει λόγο και για την αποκαλούμενη «ποιοτική μουσική», σχολιάζοντας κυρίως τη δουλειά των συνθετών της νεότερης γενιάς της εποχής, δηλαδή των Αργύρη Κουνάδη, Γιάννη Ξενάκη, Μίκη Θεοδωράκη, Γιώργο Σισιλιάνο και Γιάννη Χρήστου. Σύμφωνα με την *Επιθεώρηση Τέχνης*, οι παραπάνω συνθέτες απομακρύνονται από το «ρομαντικό κλίμα των εθνικών σχολών» και εναρμονίζονται με τις σύγχρονες μουσικές τάσεις²⁰⁹⁷. Πρόκειται για καλλιτέχνες που εισήγαγαν στην ελληνική μουσική τις καινοτομίες της πρωτοποριακής μουσικής, η οποία διαδόθηκε στην Ελλάδα, μεταξύ άλλων, χάρη στις πρωτοβουλίες ανθρώπων όπως ο Μάνος Χατζιδάκις και ο μουσικολόγος Γιάννης Παπαϊωάννου²⁰⁹⁸.

Στη συζήτηση συμμετέχει για μία ακόμη φορά ο Μίκης Θεοδωράκης, εν προκειμένω με την ιδιότητά του ως συνθέτη συμφωνικής μουσικής, υπογραμμίζοντας τη σημασία του έργου ανθρώπων που κλήθηκαν να «αναστηλώσουν» αριστουργήματα της κλασικής μουσικής και να τα απαλλάξουν από παρερμηνείες και «ρομαντικές ασυδοσίες και υπερβολές»²⁰⁹⁹. Η προσπάθεια αυτή κατέστη ακόμη πιο δύσκολη, καθώς στον χώρο και κυρίως στο πεδίο της διεύθυνσης ορχήστρας παρεισέφρησαν άτομα ακατάλληλα. Η άγνοια και η επιφανειακή προσέγγιση του συγκεκριμένου μουσικού είδους, σύμφωνα με τον Μίκη Θεοδωράκη, έχει πλήξει σε μεγάλο βαθμό τη μουσική στην Ελλάδα και έχει κάνει ακόμη πιο έντονη την ανάγκη της δημιουργίας ενός κλάδου μουσικής φιλοσοφίας, η οποία θα ερμηνεύει τη μουσική σε τρία επίπεδα: το καλλιτεχνικό, το ηθικό και το επιστημονικό. Αυτός είναι ο μόνος τρόπος, όπως υποστηρίζει ο γνωστός μουσικός, ώστε

την υπογραφή σχετικής έκκλησης. Βλ. *Η Αυγή*, 27/1/1967 («Να σταματήσει ο διωγμός της μουσικής Θεοδωράκη»).

²⁰⁹⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 173, έτος ΣΤ', τόμος ΙΑ', Φεβρουάριος 1960 («Γιώργου Σισιλιάνου: Βάκχες», στήλη: Μουσική, σ. 173).

²⁰⁹⁸ Ο Μάνος Χατζιδάκις (που ως συνθέτης δεν επηρεάστηκε ιδιαίτερα από την πρωτοποριακή μουσική την οποία ο ίδιος πρόβαλλε), μεταξύ άλλων, οργάνωσε το 1962 διαγωνισμό σύνθεσης και το 1964 ίδρυσε την Πειραματική Ορχήστρα. Ο Γιάννης Παπαϊωάννου ίδρυσε το 1962 το Εργαστήρι Σύγχρονης Μουσικής του Ινστιτούτου Γκαίτε, και το 1964 και 1965 το Ελληνικό Τμήμα της Διεθνούς Εταιρείας Σύγχρονης Μουσικής και τον Ελληνικό Σύνδεσμό Σύγχρονης Μουσικής. Βλ. Καίτη Ρωμανού, «Η μουσική 1949-1974, Α' Η Ελληνική πρωτοπορία», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 262-263&268.

²⁰⁹⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 89-90, έτος Η', τόμος ΙΕ', Μάιος-Ιούνιος 1962 (Μίκης Θεοδωράκης, «Η τέχνη του μαέστρου», σ. 167).

ένα έργο να μην είναι απλά ένα σύνολο από μελωδικές γραμμές, αλλά ένα συγκροτημένο σύνολο που μπορεί να γίνει καταληπτό από το κοινό και να το οδηγήσει στη μέθεξη.

Το θέμα της σύγχρονης, πρωτοποριακής μουσική που συνδέεται με την παραπάνω συζήτηση δεν είναι γενικότερα τόσο έντονα ορατό στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, όσο για παράδειγμα στις *Εποχές*, που είδαμε να στηρίζουν σταθερά τη δυτικής προέλευσης πρωτοπορία στη μουσική. Οι πειραματισμοί των ελλήνων συνθετών που «εισάγουν» μουσική καινοτομία γίνονται αποδεκτοί στον βαθμό που αφομοιώνουν δημιουργικά επιρροές και δεν παραιτούνται από το αιώνιο αίτημα της μουσικής για αρμονία. Αλλά, όπως φαίνεται, η συζήτηση αυτή δεν αποτελεί προτεραιότητα για το περιοδικό, το οποίο, όπως διαπιστώθηκε, δείχνει πολύ εντονότερο ενδιαφέρον για την αποσαφήνιση της φυσιογνωμίας του λαϊκού και ρεμπέτικου τραγουδιού.

15.9 Η κινηματογραφική κριτική στην *Επιθεώρηση Τέχνης*

Η δεκαετία του 1960 είναι μια περίοδος έντονης κινητικότητας και για τον κινηματογράφο, ο οποίος, σύμφωνα με πολλούς μελετητές, αποτελεί τη σημαντικότερη «πολιτιστική έκφραση» της μετεμφυλιακής περιόδου, αποτυπώνοντας το κλίμα της εποχής και πτυχές της ιδεολογίας των αναδυόμενων κοινωνικών ομάδων²¹⁰⁰. Πρόκειται για την ίδια περίοδο που αρχίζει να δημιουργείται μια εθνική κινηματογραφική βιομηχανία, η οποία περιλαμβάνει τόσο ταινίες μεγάλης απήχησης όσο και μη εμπορικές, ωστόσο ενσωματώνει τα μοντερνιστικά καλλιτεχνικά ρεύματα καθυστερημένα σε σχέση με το διεθνές παράδειγμα²¹⁰¹. Σύμφωνα με τον Φώτο Λαμπρινό η προαναφερθείσα διάκριση/διαμάχη ανάμεσα σε εμπορικό και «ποιοτικό» κινηματογράφο δεν πραγματοποιήθηκε επί ίσοις όροις, αφού η μετεμφυλιακή αύξηση της κινηματογραφικής παραγωγής έγινε κατά βάση

²¹⁰⁰ Για παράδειγμα ο Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτης υποστηρίζει την παραπάνω θέση, σημειώνοντας ενδεικτικά για τα έργα του Νίκου Κούνδουρου, ότι, μεταξύ άλλων, πραγματοποιούν μια σύνδεση μεταξύ των μικροαστικών προσδοκιών με σύμβολα του «μετριοπαθούς εθνικισμού» και της θρησκείας, όπως παρουσιάζονται στη «μοντερνίζουσα λαϊκή καθημερινότητα». Βλ. Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτης, «Πολιτισμικές και ιδεολογικές εκφράσεις της μετεμφυλιοπολεμικής νεωτερικότητας», στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, ό.π., σ. 407.

²¹⁰¹ Μαρία Κομνηνού «Κινηματογράφος-Ιδεολογία- Κριτική στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1950-1967», στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, ό.π., σ. 414.

εις βάρος της καλλιτεχνικής δημιουργίας, με ταινίες χωρίς ουσιαστικό κοινωνικό περιεχόμενο αλλά με «μελοδραματική εκμετάλλευση» της δύσκολης ζωής των κατώτερων και μεσαίων στρωμάτων, καθώς και φαρσοκωμωδίες που τη δεκαετία του 1960 παραχωρούν τη θέση τους στο μιούζικαλ. Εμφανώς λιγότερη υποστήριξη είχε ο «ποιοτικός» κινηματογράφος, ο οποίος ωστόσο μέσα από πρόσωπα όπως ο Κακογιάννης κι έπειτα ο Κούνδουρος και ο Κανελλόπουλος, έβαλε τις βάσεις για την εξέλιξη του κινηματογραφικού είδους. Σημειώνεται ότι ένας από τους παράγοντες που επηρέασαν το κινηματογραφικό κλίμα της δεκαετίας του 1960 ήταν και η άνοδος της αριστεράς με παράλληλη συσπείρωση των αριστερών διανοουμένων γύρω από την *Επιθεώρηση Τέχνης*, η οποία είχε στήλη ειδικά αφιερωμένη στον κινηματογράφο όπου, ανάμεσα στα υπόλοιπα, έδινε βήμα σε νέους κινηματογραφιστές να διεκδικούν κόντρα στο ρεύμα να έρθουν στο προσκήνιο²¹⁰².

Σε μια σειρά από άρθρα της η *Επιθεώρηση Τέχνης* προσπαθεί να σκιαγραφήσει τα χαρακτηριστικά του σύγχρονου κινηματογράφου, να αξιολογήσει τις κυρίαρχες τάσεις και να αναλύσει τις δυνατότητες της έβδομης τέχνης. Ο Αντώνης Βογιάζος, για παράδειγμα, αναρωτιέται τί είναι σύγχρονος κινηματογράφος και τονίζει ότι, σε κάθε περίπτωση, ο ορισμός δεν πρέπει να προκύψει κατόπιν ταύτισης της κινηματογραφικής τέχνης με συγκεκριμένα παραδείγματα. Σύμφωνα με το περιοδικό, οι «παρωπίδες κοσμοθεωρητικής φύσεως» και η επιμονή σε συγκεκριμένα μορφολογικά χαρακτηριστικά δημιουργεί «μανιέρα» που δεν επιτρέπει στο κάθε είδος κινηματογράφου να έχει αλληλεπίδραση με τα υπόλοιπα. Για παράδειγμα ο «τοιχος» ανάμεσα στον πεζό και τον αφηγηματικό κινηματογράφο εμποδίζει τη γόνιμη επιρροή του ενός είδους πάνω στο άλλο και αποβαίνει εις βάρος του ίδιου του κινηματογράφου²¹⁰³.

Ο Δημήτρης Σταύρακας συμπληρώνει σε άλλο κείμενο ότι η δύναμη του κινηματογράφου είναι τα αυτοδύναμα εκφραστικά μέσα που διαθέτει ως τέχνη και η

²¹⁰² Φώτος Λαμπρινός, «Κινηματογράφος, Η εποχή της καταξίωσης», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 217-223.

²¹⁰³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 100, έτος Θ', τόμος ΙΖ', Απρίλιος 1963 (Α. Βογιάζος, «Κινηματογράφος ποιητικός και πεζός», σ. 330).

δυνατότητα να καταγράφει την αλήθεια «εν τω γίνεσθαι»²¹⁰⁴. Επίσης, το περιοδικό αναδημοσιεύει άρθρο του Λουίς Μπουνιουέλ πάνω στο ίδιο θέμα, στο οποίο ο διάσημος κινηματογραφιστής εκφράζει την άποψη ότι οι δυνατότητες του κινηματογράφου είναι πράγματι τεράστιες κι αν δεν καταφέρνουν να αναδειχθούν πλήρως είναι επειδή «το κινηματογραφικό φως κρατιέται σκόπιμα αλυσοδεμένο». Σύμφωνα με τον Μπουνιουέλ, ο κινηματογράφος είναι μια τέχνη που από τη μία μπορεί να οδηγήσει σε έκσταση, αλλά από την άλλη να «αποβλακώσει». Κάποιοι φροντίζουν να κυριαρχεί η δεύτερη τάση κι έτσι ενισχύουν όχι τον πραγματικό κινηματογράφο²¹⁰⁵, αλλά αυτόν που μιμείται το μυθιστόρημα ή το θέατρο και επαναλαμβάνει κοινοτοπίες του προηγούμενου αιώνα²¹⁰⁶.

Καθοριστικές για τις εξελίξεις στον σύγχρονο κινηματογράφο θεωρεί από τη μεριά του ο Άδωνις Κύρου εκείνες που ακολούθησαν τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Όπως αναφέρει τότε ήταν που διαμορφώθηκαν με ευκρίνεια τα χαρακτηριστικά δύο σχολών: του σοσιαλιστικού ρεαλισμού και του ιταλικού νεορεαλισμού. Το στοιχείο του ρεαλισμού που υπάρχει και στις δύο περιπτώσεις δικαιολογήθηκε από την ανάγκη των λαών για καλύτερη ζωή που έφερε σε πρώτο πλάνο τα καθημερινά, όχι όμως και «φλέγοντα», όπως συμπληρώνει ο Άδωνις Κύρου, προβλήματα. Το επιχείρημα κάποιων ότι επρόκειτο για ένα αντικειμενικό μάτι του κινηματογράφου είναι αίοιο, καθώς εξ ορισμού δεν υπάρχει αντικειμενικότητα σε κανένα στάδιο της κινηματογραφικής διαδικασίας²¹⁰⁷. Έτσι, σύμφωνα με τον γράφοντα και τα δύο ρεύματα δεν προσέφεραν κάτι αξιόλογο, αφού ο μεν σοσιαλιστικός ρεαλισμός έφερε τον «ακαδημαϊσμό των έργων της σταλινικής εποχής» ο δε νεορεαλισμός την «τεχνική μιζέρια των ιταλικών έργων»²¹⁰⁸.

Ενδεικτικό της σταδιακής άμβλυνσης της απορριπτικής τάσης απέναντι στον νεορεαλισμό, που ήταν ιδιαίτερα έντονη την πρώτη περίοδο έκδοσης του περιοδικού, είναι

²¹⁰⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 102, έτος Θ', τόμος ΙΖ', Ιούνιος 1963 (Δημήτρης Σταύρακας, «Το κράτος και η μικρού μήκους ταινία», σ. 622).

²¹⁰⁵ Σύμφωνα με τον Hobsbawm ο σουρεαλισμός καλλιτεχνών όπως ο Μπουνιουέλ είναι εκείνος που γονιμοποίησε τον κινηματογράφο στον 20^ο αιώνα και του επέτρεψε να εξελιχθεί ως τέχνη. Για περισσότερα βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σ. 234.

²¹⁰⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 79, έτος Ζ', τόμος ΙΔ', Ιούλιος 1961 (Λουίς Μπουνιουέλ, «Κινηματογράφος και ποίηση», σ. 97).

²¹⁰⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 110, έτος Γ', τόμος ΙΘ', Φεβρουάριος 1964 (Άδωνις Κύρου, «Δυνατότητες του αυριανού κινηματογράφου», σ. 213).

²¹⁰⁸ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 110, έτος Γ', τόμος ΙΘ', Φεβρουάριος 1964 (Άδωνις Κύρου, «Δυνατότητες του αυριανού κινηματογράφου», σ. 214).

το κείμενο-απάντηση του Βασίλη Ραφαηλίδη²¹⁰⁹, στο οποίο ο τελευταίος επικρίνει τον Άδωνι Κύρου επειδή προσπαθεί να «στριμώξει στο ίδιο καλούπι» τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό και τον νεορεαλισμό²¹¹⁰. Ο Ραφαηλίδης απορεί μάλιστα για το ότι ο Κύρου ψέγει την «τεχνητή μιζέρια» του νεορεαλισμού την ίδια ώρα που δείχνει να επικροτεί την «τεχνητή προοδευτικότητα του μπρετονικού σουρεαλισμού»²¹¹¹. Θέτει επίσης το ερώτημα στον Κύρου αν το «μεταπολεμικό χάος» που προκάλεσε την «τεχνητή μιζέρια» ήταν κι αυτό τεχνητό, ή αν απλά κάποιοι δεν αντέχουν να το αντιμετωπίσουν επειδή «θυμίζει τις συνέπειες της απάνθρωπης κι εγκληματικής αρπαχτικότητας των κατά τ' άλλα ευαίσθητων μεγαλοαστών»²¹¹². Όσο για την επίθεση στον σοσιαλιστικό ρεαλισμό μέσα από το πρόσωπο του Αϊξενστάιν, ο Ραφαηλίδης θεωρεί ότι είναι πλέον αρκετά διαδεδομένη η «προπαγανδιστική άποψη» ότι ο Αϊξενστάιν με τον *Ιβάν τον Τρομερό* δέχτηκε, έστω και υπό πίεση, να υμνήσει τον Στάλιν. Ο Ραφαηλίδης παραπέμπει όσους συντάσσονται με αυτή την άποψη στο δεύτερο μέρος του *Ιβάν*, που κάθε άλλο παρά τιμητικό είναι για τον Στάλιν και το οποίο εξακολουθούσε να είναι απαγορευμένο στη Σοβ. Ένωση. Επίσης αναφέρει ότι η αισθητική άποψη του έργου δεν μπορεί να χαρακτηρίζεται ξεπερασμένη, εφόσον έχει συντελέσει σε μεγάλο βαθμό στην «ανανέωση του κινηματογραφικού στυλ»²¹¹³.

²¹⁰⁹ Ο Βασίλης Ραφαηλίδης ξεκίνησε την πορεία του ως κριτικός κινηματογράφου από την *Επιθεώρηση Τέχνης* το 1963. Στην «κινηματογραφική ομάδα» του κόμματος βρίσκονταν εκείνη την περίοδο επίσης οι Φώτος Λαμπρινός, Δήμος Θέος, Σταύρος Τορνές, Κώστας Σφήκας, Δημήτρης Σταύρακας και Τώνια Μαρκετάκη. Αρθρογραφούσε στο περιοδικό για ένα χρόνο, ενώ εν συνεχεία έφυγε για το Αλγέρι, όπου έμεινε ενάμιση χρόνο. Ο ίδιος αναφέρει ότι κατά την περίοδο συνεργασίας του με το περιοδικό υπήρξε «καθαρός», ενώ οι αριστερές του «αναζητήσεις» ξεκίνησαν μετά το 1965. Όπως σημειώνει, επέστρεψε από το Αλγέρι «ολίγον τροτσκιστής, αν και αρκούντως σταλινικός ακόμα». Έπειτα, κατά την περίοδο συνεργασίας με την εφημερίδα της ΕΔΑ *Δημοκρατική Αλλαγή*, «γίνομαι ολοένα και περισσότερο “ρεβιζιονιστής”, τουτέστιν κομμουνιστής τροτσκίζων, αναρχίζων και με έντονες επιρροές από τον φροϋδισμό, τον νιτσεϊσμό και τον υπαρξισμό». Βλ. Βασίλης Ραφαηλίδης, «Ολίγα περί κινηματογραφικής ομάδας και “Επιθεώρηση Τέχνης”», περιοδικό *Μανδραγόρας*, ό.π., σελ. 197.

²¹¹⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 115-116, έτος Γ', τόμος Κ', Ιούλιος-Αύγουστος 1964 (Βασίλης Ραφαηλίδης, «Ολίγα τινά περί “προοδευτικού λυρισμού”», σ. 101).

²¹¹¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 115-116, έτος Γ', τόμος Κ', Ιούλιος-Αύγουστος 1964 (Βασίλης Ραφαηλίδης, «Ολίγα τινά περί “προοδευτικού λυρισμού”», σ. 101).

²¹¹² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 115-116, έτος Γ', τόμος Κ', Ιούλιος-Αύγουστος 1964 (Βασίλης Ραφαηλίδης, «Ολίγα τινά περί “προοδευτικού λυρισμού”», σ. 102).

²¹¹³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 115-116, έτος Γ', τόμος Κ', Ιούλιος-Αύγουστος 1964 (Βασίλης Ραφαηλίδης, «Ολίγα τινά περί “προοδευτικού λυρισμού”», σ. 102).

Ο Άδωνις Κύρου σε ένα ακόμη κείμενο του για τον σύγχρονο κινηματογράφο, σημειώνει ότι τα τελευταία χρόνια πολλοί σκηνοθέτες προσπάθησαν να πάνε τον κινηματογράφο ένα βήμα παραπέρα, να τον απαλλάξουν από τις «κακές συνήθειες» και να αποτυπώσουν αυτό που πραγματικά έχει ανάγκη ο λαός, πηγαίνοντας πολλές φορές αντίθετα στο ρεύμα. Έτσι οι πρωτοπόροι βγάζουν τον κινηματογράφο έξω από τα όρια του και γίνονται «μοντέρνοι», βάζοντας σε κίνδυνο την καριέρα τους. Ανάμεσα σε αυτούς συγκαταλέγεται, σύμφωνα με τον Άδωνι Κύρου ο Αντονιόνι, που μετά τους Βιγκό, Τσάπλιν, Αϊζενστάιν και Μπουνιουέλ μας μεταφέρει σε μια νέα κινηματογραφική εποχή και δίνει το στίγμα του «ελεύθερου κινηματογράφου του αύριο»²¹¹⁴. Επίσης παρουσιάζει στον θεατή την πραγματικότητα ως έχει, τον απασχολούν τα θέματα της εποχής του, αλλά και η αλλαγή της ζωής και του ανθρώπου. Τέλος, σέβεται την ελευθερία των ανθρώπων ως σύνολο, αλλά και την προσωπική ελευθερία του καθενός, δείχνοντας ότι η πρώτη δεν αναιρεί τη δεύτερη.

Η συζήτηση για τον κινηματογράφο συνεχίζεται στην *Επιθεώρηση Τέχνης* με κείμενα που αποτιμούν τη συμβολή του γαλλικού κινηματογράφου στην εξέλιξη της έβδομης τέχνης εν γένει. Όπως αναφέρει ο Γιώργος Μακρής, οι δημιουργικές ανησυχίες του Νέου Κύματος είναι απότοκο μιας μακράς πορείας που ξεκίνησε από τους πειραματισμούς των αδελφών Λυμιέρ, έπειτα των Επστάιν, Βιγκό, πέρασε από την «κλασική λιτότητα» του Μπρεσόν κι έφτασε στο σήμερα. Σύμφωνα με τον Μακρή, ακόμη και πίσω από το Χόλλυγουντ, τους Σουηδούς σκηνοθέτες, τον γερμανικό εξπρεσιονισμό ή τις καινοτομίες του Αϊζενστάιν κρύβονται οι αισθητικές αναζητήσεις και τα επιτεύγματα του γαλλικού κινηματογράφου²¹¹⁵.

Στην παρούσα φάση ο γαλλικός κινηματογράφος²¹¹⁶, όπως επισημαίνεται, μπορεί να χωριστεί σε δύο κατηγορίες: τον πρωτοποριακό, που επιδιώκει περισσότερο τη μορφή

²¹¹⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 85, έτος Η', τόμος ΙΕ', Ιανουάριος 1962 (Άδωνις Κύρου, «Ο μοντέρνος κινηματογράφος», σ. 132).

²¹¹⁵ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 85, έτος Η', τόμος ΙΕ', Ιανουάριος 1962 (Γ. Ν. Μακρής, «Ο γαλλικός κινηματογράφος», σ. 102).

²¹¹⁶ Η Γαλλία, σημειώνουν οι Serge Berstein-Pierre Milza, είναι η χώρα που πραγματοποίησε τη «μεγάλη στροφή του μεταπολεμικού ευρωπαϊκού κινηματογράφου» γύρω στο 1960, η οποία εκφράστηκε κυρίως μέσα από τη «νουβέλ βαγκ». Η τάση αυτή ξεκίνησε ως αντίδραση στην εμπορευματοποίηση του κινηματογράφου, «η οποία επιχειρεί να καθιερώσει έναν κινηματογράφο των δημιουργών, στηριγμένο σε χαμηλούς προϋπολογισμούς παραγωγής, στη θέση των τυποποιημένων, βιομηχανικών και ως επί το πλείστον

από το περιεχόμενο και εκείνον που βρίσκεται πιο κοντά στον άνθρωπο. Βασικότερος εκπρόσωπος της δεύτερης κατηγορίας είναι ο Ζακ Φεντέρ που συνδυάζει «άρτια τεχνική με βαθύτατο καλλιτεχνικό αίσθημα». Ωστόσο και στα δύο ρεύματα υπάρχει μεγάλο ποσοστό καλών ταινιών, που σύμφωνα μάλιστα με το περιοδικό είναι μεγαλύτερο από ότι σε οποιαδήποτε δυτική χώρα, αποδεικνύοντας ότι «ο κινηματογράφος είναι αληθινή τέχνη στη χώρα αυτή»²¹¹⁷.

Εξαιρετικά δείγματα όμως, σύμφωνα με το περιοδικό, δίνει και ο σοβιετικός κινηματογράφος με νέους κινηματογραφιστές να έρχονται στο προσκήνιο αλλά και τους παλιότερους να κάνουν σημαντικές ανανεωτικές προσπάθειες²¹¹⁸. Η *Επιθεώρηση Τέχνης* στέκεται ιδιαίτερα στην περίπτωση του Ταρκόφσκι, προμηνύοντας από τα πρώτα του βήματα ότι θα γράψει ιστορία στον παγκόσμιο κινηματογράφο. Για το «ντεμπούτο» του το 1962 με «Τα παιδικά χρόνια του Ιβάν» το περιοδικό σχολιάζει ότι αποτελεί μια «συγκλονιστική διαμαρτυρία ενάντια στον πόλεμο» και καταγραφή της προσπάθειας του σοβιετικού λαού να «συντρίψει το φασισμό»²¹¹⁹.

Συνεχίζοντας πάνω στα επιτεύγματα του ανατολικού κινηματογράφου, η *Επιθεώρηση Τέχνης* δεν παραλείπει να αναφερθεί στον ιαπωνικό κινηματογράφο, σημειώνοντας ότι η πρώτη επαφή του με τον ευρωπαϊκό κινηματογράφο ήταν στα 1928. Το 1951 το έργο «Ρασομόν» του Κουροσάβα έδειξε πλέον ξεκάθαρα ότι ο γιαπωνέζικος κινηματογράφος ποιοτικά ήταν, αν όχι ανώτερος, τουλάχιστον στο ίδιο επίπεδο με τον ευρωπαϊκό και τον αμερικάνικο κινηματογράφο. Όπως σημειώνει ο Βασίλης Ραφαηλίδης, υπάρχουν πέντε μεγάλες κινηματογραφικές εταιρείες που εδρεύουν στο Τόκιο τη δεκαετία του 1960, αλλά ταυτόχρονα δραστηριοποιούνται και μικρές, ανεξάρτητες εταιρείες που

ψυχαγωγικών παραγωγών, που έμοιαζαν προορισμένες να κυριαρχήσουν στην καταναλωτική κοινωνία». Βλ. Serge Berstein-Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, ό.π., σ. 328.

²¹¹⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 86, έτος Η', τόμος ΙΕ', Φεβρουάριος 1962 (Γ. Ν. Μακρή, «Ο γαλλικός κινηματογράφος», σ. 220).

²¹¹⁸ Πιο έντονη ήταν η υποστήριξη του σοβιετικού κινηματογράφου από τις πολιτιστικές στήλες της *Αυγής*. Για παράδειγμα ο Αντώνης Μοσχοβάκης αναφέρει, στο πλαίσιο σχολιασμού της εβδομάδας σοβιετικού κινηματογράφου, των αρχών του 1967, ότι «το κοινό που διψά για ταινίες με ευγένεια και ανθρωπιά [...] αποθέωσε κυριολεκτικά τους σοβιετικούς καλλιτέχνες». Βλ. Η *Αυγή*, 25/11/67 (Α. Μοσχοβάκης, «Ζωηρότατο ενδιαφέρον για την εβδομάδα σοβιετικού κινηματογράφου»).

²¹¹⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 94-95, έτος Η', τόμος ΙΣΤ', Οκτώβριος-Νοέμβριος 1962 (Αντώνης Βογιάζος, «Το ανανεωτικό ρεύμα στον σοβιετικό κινηματογράφο», σ. 521).

είναι κατά βάση υπεύθυνες για την ποιοτική παραγωγή της χώρας. Όσο για τον λόγο άνθησης του γιαπωνέζικου σινεμά το περιοδικό αναφέρει το γεγονός ότι δεν το απασχολεί ο παράγοντας του «κομμουνιστικού κινδύνου», όπως το αμερικανικό και γι' αυτό οι ταινίες είναι από λίγο ως πολύ προοδευτικές ή και ανοιχτά σοσιαλιστικές, ενώ η λογοκρισία δεν έχει κάνει ακόμη την εμφάνισή της²¹²⁰.

Το τελευταίο αυτό στοιχείο, δηλαδή η απουσία λογοκρισίας στάθηκε, σύμφωνα με το περιοδικό, καθοριστικός παράγοντας για την εξέλιξη του παγκόσμιου κινηματογράφου γενικότερα. Δεν είναι τυχαίο ότι ο κινηματογράφος πλήττεται και πηγαίνει αρκετά βήματα πίσω κάθε φορά που ο καθωσπρεπισμός και η λογοκρισία προσπαθεί να φιμώσει τις φωνές ταλαντούχων κινηματογραφιστών. Ως παράδειγμα αναφέρεται η θύελλα αντιδράσεων για το έργο του Λουίς Μπουνιουέλ *Βιριντιάνα*, με τις ισπανικές εφημερίδες να αποσιωπούν το βραβείο των Καννών στην ταινία αλλά και τον ίδιο τον τίτλο της. Ο Μπουνιουέλ μάλιστα εξέφρασε την δυσαρέσκεια του γι' αυτή την αντιμετώπιση απέναντι στην ταινία του που κατά τη γνώμη του δεν ξεπέρασε τα όρια. «Η ηρωίδα μου βρίσκεται στο τέλος του έργου πιο παρθένα από όσο ήταν στην αρχή», ανέφερε ο ισπανός δημιουργός χαρακτηριστικά²¹²¹.

Αντίστοιχα στην Πορτογαλία το περιοδικό καταγγέλλει ότι η αστυνομία του δικτάτορα Σαλαζάρ συνέλαβε δύο κινηματογραφιστές, τον Ερνέστο ντε Σόουζα και τον Αρνάλντο Αμπόιμ καθώς επέστρεφαν από το Φεστιβάλ Καννών χωρίς καμία δικαιολογία. Είναι εξάλλου ίδιον, αναφέρει το περιοδικό, των δικτατορικών καθεστώτων να διώκουν μέχρις εσχάτων τους «τίμιους φορείς» του κινηματογράφου, προσπαθώντας να έχουν τη μεγάλη οθόνη υποχείριό τους²¹²².

Παρόλες τις αντικειμενικές δυσκολίες, όπως συμπληρώνει ο Δημήτρης Σταύρακας, η νέα γενιά κινηματογραφιστών αντιστέκεται όσο μπορεί στη λογοκρισία και προσπαθεί να απελευθερώσει τις δημιουργικές της δυνάμεις, βάζοντας στο επίκεντρο τον

²¹²⁰ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 133-134, έτος ΙΒ', τόμος ΚΓ', Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1966 (Β. Ραφαηλίδης, «Ο Ιαπωνικός κινηματογράφος», σ. 154).

²¹²¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 79, έτος Ζ', τόμος ΙΔ', Ιούλιος 1961 (Ζωρζ Σαντούλ, «Μισώ τις μαύρες ταινίες-Συζήτηση με τον Μπουνιουέλ», σ. 97).

²¹²² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 103, έτος Θ', τόμος ΙΗ', Ιούλιος 1963 («Ο κινηματογράφος και οι Δικτάτορες», στήλη: Κινηματογράφος, σ. 119).

άνθρωπο²¹²³. Σ' αυτή την κατηγορία κινηματογραφιστών εντάσσονται και κάποιοι από τους έλληνες δημιουργούς, σύμφωνα με τον Νίνο Φένεκ Μικελίδη, όπως ο Νίκος Κούνδουρος²¹²⁴. Το περιοδικό στέκεται μάλιστα στη βράβευση του γνωστού σκηνοθέτη στο Φεστιβάλ Βερολίνου του 1963 για την ταινία του *Μικρές Αφροδίτες*- ένα έργο-σταθμός για την έβδομη τέχνη στη χώρα μας που σηματοδότησε μια πρώτη «ωρίμανση» του ελληνικού κινηματογράφου²¹²⁵-, σχολιάζοντας ότι αποτυπώνει τη γενικότερη προσπάθεια του καλλιτέχνη να «γονιμοποιηθεί μια έρημος που λέγεται ελληνικός κινηματογράφος»²¹²⁶. Όπως αναφέρεται, το έργο του Κούνδουρου χαρακτηρίζεται από προβληματισμό και αναζήτηση και η βράβευση του καλλιτέχνη δημιουργεί τη δέσμευσή του να συνεχίσει στον ίδιο δρόμο, παρακάμπτοντας τις οικονομικές δυσκολίες που συναντούν οι κινηματογραφιστές στην Ελλάδα²¹²⁷. Πάντως, παρά την εμπιστοσύνη που εκφράζεται εδώ στο πρόσωπο του Νίκου Κούνδουρου, στην πρώτη ιδίως φάση έκδοσης του περιοδικού ο τελευταίος, καθώς και άλλα γνωστά πρόσωπα του κινηματογράφου όπως ο Μιχάλης Κακογιάννης, είχαν δεχθεί κριτική για τον εντοπισμό νεορεαλιστικών τάσεων στο έργο τους και κυρίως για την ανάδειξη «περιθωριακών κοινωνικών στοιχείων»²¹²⁸.

²¹²³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 103, έτος Θ', τόμος ΙΖ', Ιούλιος 1963 (Δ. Σταύρακας, «Το νέο κύμα περνάει τον Ατλαντικό», σ. 628).

²¹²⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 115-116, έτος Ι', τόμος ΙΘ', Ιούλιος-Αύγουστος 1964 (Νίνος Φένεκ Μικελίδης, «Πτυχές του ανθρώπινου άγχους στο σύγχρονο κινηματογράφο», σ. 113).

²¹²⁵ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ':1961-1964, ό.π., σ. 328.

²¹²⁶ Οι *Μικρές Αφροδίτες* του Νίκου Κούνδουρου, όπως και ελάχιστες ακόμη ταινίες (για παράδειγμα *Ηλέκτρα* του Κακογιάννη, ο *Ουρανός* του Τάκη Κανελλόπουλου, το *Ψηλά τα χέρια Χίτλερ* του Ροβήρου Μανθούλη κ.ο.κ.) αποτελούν εξαιρέσεις, σύμφωνα με τον Νίκο Κολοβό, στον κανόνα για τον ελληνικό κινηματογράφο από το 1949-1967: Το να δημιουργούνται δηλαδή ταινίες «μακριά ή έξω τελείως από την κυματώδη και δύσμορφη ιστορική πορεία της χώρας, που δεν συμβάλλουν καθόλου στη διάπλωση μιας άλλης εθνικής ταυτότητας, που είχε διακοπεί στη δεκαετία του '30». Βλ. Νίκος Κολοβός, «“1949-1967: Η εκρηκτική εικοσαετία”», Ένταση των λαϊκών αγώνων εκδημοκρατισμού της χώρας-άνθιση του “αθώου” εμπορικού κινηματογράφου: ένα παράδοξο», στο *1949-1967, Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π., σ. 150-151. Τα πράγματα, ωστόσο, αλλάζουν λίγο πριν από τη δικτατορία, όταν παρατηρείται μια τάση προς τις ταινίες κοινωνικής καταγγελίας, μια εκ νέου «ιδεολογικοποίηση» του κινηματογράφου και κάποια δείγματα μετάβασης του κινηματογράφου προς τη νεωτερικότητα. Βλ. Αθηνά Καρτάλου, Παναγής Παναγιωτόπουλος, «Όψεις κοινωνικού εκσυγχρονισμού: η ταυτότητα του θύματος, η δημόσια καταγγελία και η επιχειρηματική δημιουργικότητα με αφορμή το ναυάγιο του F/B “Ηράκλειον” (1966)», στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 382-384.

²¹²⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 103, έτος Θ', τόμος ΙΗ', Ιούλιος 1963 («Μικρές Αφροδίτες, Α' Βραβείο Σκηνοθεσίας», σ. 119).

²¹²⁸ Ενδεικτικά, στη λογική της προβολής περιθωριακών στοιχείων σε αντίθεση με τη λογική του «θετικού προτύπου», κατά τη δεκαετία του 1950 υπάρχουν αρνητικές κριτικές για τη *Στέλλα* του Κακογιάννη, τη σεναριογράφο της *Μαγικής Πόλης* του Κούνδουρου Μ. Λυμπεράκη καθώς και για τον Ιάκωβο Καμπανέλλη για το σενάριό του στην ταινία του Κούνδουρου *ο Δράκος*. Το γεγονός ότι καλλιτέχνες αστικών καταβολών

Με αφορμή το 19^ο Φεστιβάλ Καννών το 1966 και τον αποκλεισμό της Ελλάδας από τον διαγωνισμό, το περιοδικό υπογραμμίζει ότι το ελληνικό κράτος, όχι μόνο δεν ενισχύει τις αξιόλογες προσπάθειες των ελλήνων κινηματογραφιστών, αλλά αφήνει την εκπροσώπηση της χώρας σ' έναν σημαντικό διεθνή διαγωνισμό στα χέρια τυχαίων ανθρώπων²¹²⁹. Το κινηματογραφικό τμήμα του υπουργείου παιδείας, όπως επισημαίνεται, θα μπορούσε να φροντίσει να εκπροσωπηθεί η χώρα από άξιους δημιουργούς, όπως ο Παντελής Βούλγαρης ή ο Λάμπρος Λιαρόπουλος²¹³⁰. Το γεγονός ότι κάτι τέτοιο δε συνέβη, σύμφωνα με το περιοδικό, αποδεικνύει ότι παρότι η χώρα διαθέτει δημιουργούς με ταλέντο και δυνατότητα να οδηγήσουν τον εγχώριο κινηματογράφο ένα βήμα παραπέρα, η αδιαφορία, η αναξιοκρατία και η οικονομική δυσπραγία συνεχίζουν να επικρατούν, καταδικάζοντας τον κινηματογράφο, όπως εξάλλου και τους άλλους τομείς του πολιτιστικού και κοινωνικού βίου²¹³¹.

15.10 Τα «τρωτά» της δυτικής πολιτισμικής πολιτικής και ο ρόλος του σύγχρονου καλλιτέχνη

Δίπλα στις εξειδικευμένες στήλες και στα άρθρα καλλιτεχνικής κριτικής υπάρχει μια ακόμη σειρά κειμένων στο περιοδικό που περιστρέφονται γύρω από προβληματισμούς που

όπως ο Κακογιάννης, η Λυμπεράκη ή ο Χατζιδάκις είχαν προβάλει στο έργο τους την κουλτούρα του περιθωρίου εξελήφθη από μεγάλο μέρος της αριστεράς ως αποτέλεσμα «του σνομπισμού της διεφθαρμένης αριστοκρατίας» κι ως εκ τούτου επιβεβαίωνε την επιλογή της καταδίκης της συγκεκριμένη τάξης. Ωστόσο, από το 1960 οι αριστεροί καλλιτέχνες επαναπροσεγγίζουν τον νεορεαλισμό και αρχίζουν να τον αντιλαμβάνονται ως μέσο για να αναφερθούν με ρεαλιστική ματιά σε φλέγοντα κοινωνικά θέματα. Στην *Επιθεώρηση Τέχνης* αποτυπώνεται το κλίμα αυτό, εντούτοις συνεχίζουν να υπάρχουν άρθρα που εκφράζουν αρνητισμό απέναντι στον νεορεαλισμό. Βλ. Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη..., Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης (1954-1967)*, ό.π., σ. 348-353.

²¹²⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 137-138, έτος IB', τόμος ΚΓ', Μάιος-Ιούνιος 1966 («19^ο Διεθνές Φεστιβάλ»).

²¹³⁰ Όπως επισημαίνει ο Φώτος Λαμπρινός, η κόντρα του εμπορικού κινηματογράφου, ο οποίος είχε επικρατήσει σχεδόν ολοκληρωτικά, με τον «ποιοτικό» ήταν έντονη κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960. Ενδεικτικά αναφέρει τη μη βράβευση της ταινίας μικρού μήκους *Ψαράδες και Ψαρέματα* του Λ. Λοΐσιου στην Εβδομάδα Ελληνικού Κινηματογράφου το 1961, της ταινίας *Ουρανός* του Τάκη Κανελλόπουλου το 1962, των ταινιών *Με τη λάμψη στα μάτια* (Πάνος Γλυκοφρύδης), *Πρόσωπο με πρόσωπο* (Ροβήρος Μανθούλης) και *Ο θάνατος του Αλέξανδρου* (Δημήτρης Κολλάτος) στην ίδια διοργάνωση το 1966, έτος κατά το οποίο η Εβδομάδα Ελληνικού Κινηματογράφου μετονομάστηκε σε Φεστιβάλ. Βλ. Φώτος Λαμπρινός, «Κινηματογράφος, Η εποχή της καταξίωσης», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 232.

²¹³¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 137-138, έτος IB', τόμος ΚΓ', Μάιος-Ιούνιος 1966 («19^ο Διεθνές Φεστιβάλ»).

απασχολούν τη σύγχρονη τέχνη σαν ολότητα. Ένας από αυτούς είναι η εμπορευματοποίηση της τέχνης τα τελευταία χρόνια, που σύμφωνα με την *Επιθεώρηση Τέχνης*, δημιουργεί σημαντικά ερωτήματα γύρω από το αν μπορούν να επιβιώσουν οι καλλιτεχνικές αξίες και να οδηγηθούμε σε πρόοδο της τέχνης. Όπως σημειώνει σχετικά η Κλειώ Μποσταντζόγλου-Τρίπου, η άνοδος του βιοτικού επιπέδου μεταπολεμικά από τη μία έδωσε την ευκαιρία να υπάρξει μεγαλύτερη ενασχόληση με την τέχνη στη Δύση²¹³², από την άλλη η ενασχόληση αυτή έγινε παράλληλα με την εκλαΐκευση του πολιτισμού μέσω του «έντυπου ή εκφωνημένου λόγου» και της «έντυπης ή προβλημένης εικόνας»²¹³³. Επίσης, παρουσιάστηκε μία «μυθιστορημένη», «δραματοποιημένη» από τα έντυπα ιστορία της τέχνης, γεμάτη από σύμβολα και συγκινησιακά στοιχεία. Ταυτόχρονα, το κοινό που δεν είχε κατακτηθεί ακόμη έπρεπε να δελεαστεί με κάποιο τρόπο²¹³⁴. Η διαφήμιση, όμως, που ήταν απαραίτητη προκειμένου να γίνει κάτι τέτοιο, απαιτούσε έξοδα κι ο έμπορος με τη σειρά του απαιτούσε πράγματα από τον καλλιτέχνη, ο οποίος κατέληγε να είναι ο τελευταίος που εισπράττει από την εκμετάλλευση του έργου του. Παράλληλα με αυτό, άνθρωποι που πραγματικά είχαν ταλέντο και ήθελαν να ξεπεράσουν τις παγίδες του συστήματος παρακωλύονταν από τους εμπόρους.

Η αφηρημένη τέχνη, όπως αναφέρεται, προσέφερε γόνιμο έδαφος στο εμπόριο της τέχνης, γιατί έκανε δυνατή τη γρήγορη καλλιτεχνική παραγωγή και δημιούργησε σύγχυση ως προς τα αξιολογικά κριτήρια. Η κριτική από την πλευρά της δε βοήθησε στο να ξεκαθαρίσει η κατάσταση, αφού και αυτή χαρακτηρίστηκε από μία «ιδεολογική κι επαγγελματική χαλαρότητα». Το τίμημα της «αμαρτωλής πολιτικής» του εμπορίου της

²¹³² Σύμφωνα με τους Serge Berstein- Pierre Milza η «διεύρυνση του καλλιεργημένου κοινού» στις βιομηχανικές χώρες της δυτικής Ευρώπης οφειλόταν στη «βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, την μείωση του χρόνου εργασίας και την αυξημένη πρόσβαση στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και στο πανεπιστήμιο». Παράγοντες όπως οι παραπάνω έφεραν τα μεσαία στρώματα σ' επαφή με την τέχνη και τις πνευματικές δραστηριότητες. Βλ. Serge Berstein-Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, ό.π., σ. 313.

²¹³³ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 84, έτος Ζ', τόμος ΙΔ', Δεκέμβριος 1961 (Κλειώ Μποσταντζόγλου-Τρίπου, «Το εμπόριο εικαστικών τεχνών στη Δύση», σ. 555).

²¹³⁴ Για την περίπτωση των «εμπόρων του Χόλιγουντ» και την προσπάθεια προσέλκυσης των μεγαλύτερων δυνατών κερδών στο κομμάτι του κινηματογράφου βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Ακρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σ. 237.

τέχνης²¹³⁵, υπογραμμίζει η Κλειώ Μποσταντζόγλου, έχει αρχίσει να πληρώνεται μέσα από την κάμψη που υφίσταται η αγορά έργων τέχνης. Κατ' επέκταση υπάρχει ελπίδα ότι η εμπορευματοποίηση της τέχνης θα οδηγηθεί σε τέλος και τελικά θα αναδειχθούν οι άνθρωποι και τα έργα που έχουν πραγματική καλλιτεχνική αξία.

Στο θέμα του εμπορίου της τέχνης αναφέρεται και η Κατερίνα Χαριάτη, τονίζοντας ότι αυτό που προέχει πλέον δεν είναι η αληθινή καλλιτεχνική δουλειά, αλλά τα φθηνά εργατικά χέρια. Δεδομένου ότι η κατάσταση αυτή έχει πλέον παγιωθεί, η αισθητική του κόσμου σταδιακά υποβαθμίζεται κι έτσι οι αντιδράσεις αμβλύνονται. Όσο ο επιχειρηματίας θα καθορίζει τα πράγματα, αντί να δίνει τον «τόνο» ο καλλιτέχνης, τόσο οι διάφοροι τομείς της τέχνης θα χαρακτηρίζονται από «κακοτεχνίες» και προχειρότητα²¹³⁶.

Ένα ακόμη από τα εμπόδια που έχει να αντιμετωπίσει η σύγχρονη τέχνη στην εξέλιξή της είναι, σύμφωνα με το περιοδικό, ο ακαδημαϊσμός:

«Η τάση μερικών, που προέρχεται από αυτό το αίσθημα, να καλουπώσουν σε μια καθαρά κληρονομημένη πλαστική το περιεχόμενο που καθρεφτίζει την εποχή μας, οδηγεί σε μια από τις μορφές του σημερινού ακαδημαϊσμού. Η καλλιτεχνική ευρηματικότητα, δηλαδή η αναγνώριση του πραγματικού εκεί που βρίσκεται, η αναζήτηση του μέσα στα ίδια του τα κρησφύγετα, είναι το μόνο μέσο για να κάνουμε να αναβρύσει, ξαφνικά, το περιεχόμενο και η μορφή του»²¹³⁷.

Όπως αναφέρει ο Ζαν-Πιερ Ζουφρουά, ο ακαδημαϊσμός είναι καταστροφικός για την τέχνη σε όλες τις μορφές. Από τη μία ο παραδοσιακός ακαδημαϊσμός όσων προσπαθούν να μιμηθούν τους παλιούς αποτυγχάνει, γιατί δεν μπορούν να αναπαραστήσουν τις συνθήκες μέσα στις οποίες δημιούργησαν οι παλιότεροι. Ένας άλλος ακαδημαϊσμός, εκείνων που προσπαθούν να προσεγγίσουν τα σημερινά θέματα με

²¹³⁵ Η αντίθεση στο «κυρίαρχο εμπορευματικό σύστημα διακίνησης της τέχνης», υπήρξε μία από τις βασικές ανησυχίες της «Ομάδας Τέχνης Α» (1961-1967), μιας καλλιτεχνικής κίνησης η οποία διαφοροποιούνταν από τις «ορθόδοξες» θέσεις της αριστεράς και θεωρούνταν συγγενής με το «αντιδογματικό» κομμάτι της *Επιθεώρησης Τέχνης*. Εξάλλου, παρότι δεν υπήρχε κάποια άμεση σχέση ανάμεσα στην *Ομάδα Τέχνης Α'* και την *Επιθεώρηση Τέχνης*, πολλά μέλη της ομάδας είχαν συνεργαστεί στενά με το περιοδικό. Βλ. Μάρθα-Έλλη Χριστοφόγλου, «Η μεταπολεμική τέχνη 1949-1974», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 283.

²¹³⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 69-72, έτος ΣΤ', τόμος ΙΒ', Σεπτέμβιος-Δεκέμβριος 1960 (Κατερίνα Χαριάτη, «Η τέχνη στην υπηρεσία της διακόσμησης», σ. 103).

²¹³⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 100, έτος Θ', τόμος ΙΖ', Απρίλιος 1963 (Ζαν Πιερ Ζουφρουά, «Σκέψεις για μια σοσιαλιστική τέχνη», σ. 298).

αρχαϊκά εργαλεία είναι κι αυτός καταδικασμένος εκ των προτέρων να αποτύχει²¹³⁸. Κάτι τέτοιο συμβαίνει και με τον αριστερό ακαδημαϊσμό, που υπονομεύει τις ίδιες του τις δημιουργικές δυνάμεις και οδηγεί την τέχνη στην καταστροφή²¹³⁹.

Η επιπολαιότητα που διακρίνει τους παράγοντες που κινούν τα νήματα της σύγχρονης τέχνης είναι, σύμφωνα με την *Επιθεώρηση Τέχνης*, εμφανής μεταξύ άλλων στις διαδικασίες που έχουν καθιερωθεί όσον αφορά στις βραβεύσεις καλλιτεχνών. Για παράδειγμα όλο και περισσότεροι καλλιτέχνες και διανοούμενοι, υπογραμμίζει το περιοδικό, καταγγέλλουν ότι τα βραβεία Νομπέλ απονέμονται από τη Σουηδική Ακαδημία με βάση πολιτικά κριτήρια. Το γεγονός ότι ο Σαρτρ, ο οποίος χαρακτηρίζεται ως μια από τις πιο «υπεύθυνες και ελεύθερες» συνειδήσεις της εποχής, αρνήθηκε να λάβει το Νομπέλ, σημαίνει ότι οι υπεύθυνοι για το βραβείο έχουν δύο επιλογές: είτε να αποδεχθούν την απαξίωση του θεσμού και να μείνουν αδρανείς, είτε να προσπαθήσουν για την εξυγίανσή του. Εξάλλου, η περίπτωση του Σαρτρ ήρθε να προστεθεί σε μία σειρά περιπτώσεων, όπως εκείνη του Παστερνάκ²¹⁴⁰, που είχαν ήδη από καιρό θέσει ερωτήματα για το κύρος και την αξιοπιστία του θεσμού:

²¹³⁸ Το είδος μάλιστα αυτό του ακαδημαϊσμού θεωρείται το πλέον επικίνδυνο τη συγκεκριμένη περίοδο: «[...]ο πραγματικός αντίπαλος, ο πραγματικά επικίνδυνος ακαδημαϊσμός [...] είχε κάθε άλλο παρά σταθερά χαρακτηριστικά. Όπως συνέβαινε και σε άλλες χώρες, οι καλλιτέχνες είχαν να παλέψουν όχι με φαντάσματα του παρελθόντος, αλλά με τις ακαδημαϊκοποιημένες εκδοχές των πιο πρόσφατων εικαστικών τάσεων, με τις αναδυόμενες «ακαδημίες» που βασιζόνταν στις χθεσινές πρωτοπορίες. Με λίγα λόγια, η πρόκληση του αντιακαδημαϊσμού, κατά βάθος, δε θα έπρεπε να έχει σχέση με την επίσημη τέχνη του 19^{ου} αιώνα, αλλά με τον συνεχώς ελλοχεύοντα κίνδυνο ακαδημαϊκοποίησης κάθε νέας, έστω ριζοσπαστικής, ανατρεπτικής, πρωτότυπης κλπ. καινοτομίας». Βλ. Μάρθα-Ελλη Χριστοφόγλου, «Η πρόκληση του αντιακαδημαϊσμού στις εικαστικές τέχνες (1949-1967)», στο 1949-1967, *Η ελληνική εικοσαετία*, ό.π., σ. 90.

²¹³⁹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 100, έτος Θ', τόμος ΙΖ', Απρίλιος 1963 (Ζαν Πιερ Ζουφρούα, «Σκέψεις για μια σοσιαλιστική τέχνη», σ. 298).

²¹⁴⁰ Ο Ευγένιος Ματθιόπουλος αναφέρεται στις μεθοδεύσεις της Δύσης για την απονομή του βραβείου Νομπέλ στον Μπορίς Παστερνάκ για το έργο *Δόκτωρ Ζιβάγκο* που αποσκοπούσαν να προκαλέσουν την «ωμή κατασταλτική παρέμβαση» της σοβιετικής ηγεσίας ενάντια στον συγγραφέα και κατ' επέκταση τη «θύελλα καταγγελιών στη Δύση» και τον ιδεολογικό κλονισμό στους κόλπους της αριστεράς. Η εμπλοκή πρακτόρων της Μεγ. Βρετανίας και της CIA στην υπόθεση Ζιβάγκο αποκαλύφθηκε μάλιστα στους *Sunday Times* το 2007 (Mark Franchetti, «How the CIA Won Zhivago a Nobel», *The Sunday Times*, Λονδίνο, 14/01/2007). Βλ. Γιώργος Πετρή, *Επιθεώρηση Τέχνης, Τεχνοκριτικά κείμενα 1953-1986*, ό.π., σελ. 22-23. Οι διανοούμενοι της αριστεράς εκείνης της περιόδου είχαν ήδη μιλήσει για το Νομπέλ του Παστερνάκ ως πολιτικο-πολιτιστικό τακτικισμό των δυτικών. Ο Μανώλης Αναγνωστάκης ενδεικτικά το είχε χαρακτηρίσει «πολιτική πρόκληση της Δύσης». Ο Δημήτρης Ραυτόπουλος αναφέρει ότι ο Παστερνάκ «υποχρεώθηκε να αρνηθεί» το Νομπέλ, ενώ συνολικά η «σπασμωδική» αντίδραση της σοβιετικής ηγεσίας ανταποκρίθηκε στις προσδοκίες της Δύσης για πρόκληση αναστάτωσης στο σοβιετικό μπλοκ. Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Αναθεώρηση Τέχνης, Η Επιθεώρηση Τέχνης και οι άνθρωποί της*, ό.π., σελ. 193-194. Η συζήτηση για τον *Δόκτωρα Ζιβάγκο* και το Νομπέλ αναζωπυρώνεται τη δεκαετία του 1960 λόγω της

«Η βράβευση πριν από τον πόλεμο του Μπούνιν και ο αποκλεισμός του Γκόρκυ, η ανακήρυξη σε λογοτέχνη του Τσώρτσιλ, η περίπτωση Παστερνάκ, ο αποκλεισμός του Νερούντα, οι ψίθυροι περί υψηλών παρεμβάσεων για τη βράβευση του Σικελιανού και του Καζαντζάκη, ήταν στοιχεία αδιάψευστα για την πολιτική του Νόμπελ»²¹⁴¹.

Αντίστοιχη παρουσιάζεται να είναι η κατάσταση και στην Ελλάδα, όπου μέχρι στιγμής οι βραβεύσεις δεν έχουν επιτύχει τον στόχο τους, δηλαδή την προώθηση της πνευματικής και καλλιτεχνικής ζωής. Για παράδειγμα ο θεσμός των κρατικών βραβείων λογοτεχνίας πρέπει να είναι κατοχυρωμένος μέσα από σχετική νομική ρύθμιση, η οποία θα τακτοποιεί θέματα, όπως η σύνθεση της κριτικής επιτροπής, η αποζημίωσή τους, θα διασφαλίζει ότι τα κριτήρια βράβευσης είναι καθαρά καλλιτεχνικά και θα ορίζει με σαφήνεια τον σκοπό και τον τρόπο λειτουργίας τους²¹⁴². Σημειώνεται ότι τα κρατικά βραβεία, μαζί με το βραβείο της «Ομάδας των Δώδεκα» θεωρούνταν θεσμοί που είχαν βοηθήσει τη λογοτεχνία μεταπολεμικά να ανακτήσει το κύρος της. Η ένσταση της *Επιθεώρησης Τέχνης* δείχνει να προκύπτει από το γεγονός ότι η αριστερά είχε πολύ μικρή ή κατά καιρούς μηδενική εκπροσώπηση στις επιτροπές των θεσμών²¹⁴³. Στο πλαίσιο αυτής της λογικής, η ιδεολογική κατεύθυνση των επιτροπών επηρέαζε την κρίση τους και άφηνε συχνά έξω από τις βραβεύσεις αριστερούς καλλιτέχνες που θα άξιζαν διακρίσεις.

κυκλοφορίας της ομώνυμης ταινίας, βασισμένης στο βιβλίο του Παστερνάκ. Ενδεικτικά η *Αυγή* ανέφερε ότι η Σουηδική Ακαδημία επέλεξε να απονεμίσει το Νομπέλ σ' έναν συγγραφέα, ο οποίος δεν «ήταν και τόσο μεγάλος συγγραφέας» και λίγο μετά η ταινία γυρίστηκε «για να εκμεταλλευτεί τον θόρυβο που προκάλεσε όλη εκείνη η ιστορία». Η ταινία δίνει την αφορμή στον Αντώνη Μοσχοβάκη να απαριθμήσει τις αδυναμίες του συγγραφικού έργου του Παστερνάκ και να διατυπώσει αρκετές επιφυλάξεις και για την ταινία που βασίζεται σε αυτό. Βλ. *Η Αυγή*, 18/2/1967 (Α. Μοσχοβάκης, «Δόκτωρ Ζιβάγκο», στήλη: Κριτική του Κινηματογράφου).

²¹⁴¹ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 118, έτος Ι', τόμος Κ', Οκτώβριος 1964 («Ο Σάρτρ και η χρεωκοπία του Νομπέλ», σ. 345).

²¹⁴² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 84, έτος Ζ', τόμος ΙΔ', Δεκέμβριος 1961 (Θαλής Δίξελος, «Τα κρατικά βραβεία», σ. 616).

²¹⁴³ Το βραβείο της «Ομάδας των Δώδεκα» θεσπίστηκε το 1950 και στην αρχική σύνθεση της επιτροπής ήταν οι Άλκης Θρύλος, Κώστας Ουράνης, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Μιχ. Στασινόπουλος, Στέλιος Ξεφλούδας, Γιάννης Χατζίνης, Πέτρος Χάρης, Ηλίας Βενέζης, Γιώργος Θεοτοκάς, Άγγελος Τερζάκης, Μ. Καραγάτσης, Τάσος Αθανασιάδης, ενώ ακολούθησαν κάποιες αποχωρήσεις και νέες αφίξεις στη συνέχεια. Τα κρατικά βραβεία λογοτεχνίας ξεκίνησαν το 1956 με επιτροπή διορισμένη από τον εκάστοτε υπουργό. Κατά καιρούς την επιτροπή είχαν στελεχώσει ονόματα όπως ο Ανδρέας Καραντώνης, ο Βάσος Βαρίκας, ο Άλκης Θρύλος κ.λπ. Τα δεύτερα βραβεία γενικά θεωρήθηκαν λίγο πιο δεκτικά απ' ότι τα πρώτα στις νέες λογοτεχνικές τάσεις, ενώ και τα δυο βραβεία από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 άρχισαν να απονέμονται και σε μεταπολεμικούς συγγραφείς. Βλ. Βενετία Αποστολίδου «Μεταπολεμική λογοτεχνία, 1949-1974», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Θ', ό.π., σ. 200-201.

Το περιοδικό επισημαίνει συστηματικά τις παρατυπίες που λαμβάνουν χώρα στον τρόπο απονομής των κρατικών βραβείων λογοτεχνίας. Για παράδειγμα το 1965 καταγγέλλεται η «απροειδοποίητη εκπαραθύρωση του Νικηφόρου Βρεττάκου από τη σύνθεση της επιτροπής» και το ότι δεν απονεμήθηκε βραβείο ταξιδιωτικών εντυπώσεων «προκειμένου να μην το λάβει ο Βασίλης Βασιλικός για την *Αμερική* του, αλλά ούτε και βραβείο δοκιμίου ώστε να μην το λάβει ο Μάρκος Αυγέρης για τα *Άπαντα*»²¹⁴⁴.

Ένα ακόμη ζήτημα που θίγει το περιοδικό σε σχέση με την τέχνη είναι η συμμετοχή ή μη των καλλιτεχνών στην κοινωνία και την πολιτική ζωή ενός τόπου και το δικαίωμα τους να απέχουν²¹⁴⁵. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Έλλη Αλεξίου, οι έλληνες καλλιτέχνες και διανοούμενοι έχουν αποδείξει με τον πιο περίτρανο τρόπο ότι η τέχνη δεν μπορεί να παραμένει σιωπηλή όταν οι εξελίξεις είναι καταγιστικές. Για παράδειγμα σύσσωμη η ελληνική διανόηση είχε αντισταθεί στην ιταλογερμανική κατοχή. Ιδιαίτερα ενεργός ήταν μάλιστα ο ρόλος της Ελληνικής Εταιρείας Λογοτεχνών που ήταν ένα σωματείο μεγάλου κύρους. Σχεδόν όλοι οι καλλιτέχνες οι οποίοι συμμετείχαν σε αυτό είχαν ενταχθεί στο ΕΑΜ. Επίσης πολλοί νέοι καλλιτέχνες, εγγεγραμμένοι ή μη στο Μέτωπο, βοηθούσαν στον αγώνα, ενώ και οι πιο ηλικιωμένοι αν μη τι άλλο συμπαραστέκονταν με όσα μέσα είχαν²¹⁴⁶.

Όπως προσθέτει ο Γιώργος Πετρήs, ειδικά σε κάποιους τομείς όπως οι εικαστικές τέχνες η συμμετοχή στην αντίσταση ήταν καταλυτικής σημασίας. Μάλιστα, πολλοί καλλιτέχνες φοβούνταν να αποκαλύψουν την αντιστασιακή τους δράση, παρότι ήταν το πιο σημαντικό κομμάτι της ζωής τους εκείνη την περίοδο. Δημιουργήθηκαν έτσι πολλά

²¹⁴⁴ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 130-132, έτος ΙΑ', τόμος ΚΒ', Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1965 («Εκπαραθυρώσεις και άγνοιες», στήλη: Το χρονικό της πνευματικής ζωής, σ. 516).

²¹⁴⁵ Η θεωρία της «τέχνης για την τέχνη» που άνθησε τον 19^ο αιώνα και ξαναχρησιμοποιήθηκε στις αρχές του 20^{ου} από τους φορμαλιστές, συνέχισε να μετεξελίσσεται και να παίρνει διάφορες μορφές κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με τον Albert Cassagne οι θιασώτες τέτοιων μορφών τέχνης είναι «άνθρωποι αφιερωμένοι αποκλειστικά στην τέχνη, σκεπτικιστές σε όλα εκτός από την τέχνη, αδιάφοροι για όλα εκτός από την τέχνη [...] απασχολημένοι μόνο να αναπαραστήσουν τη φύση στις γραμμές της, στα περιγράμματά της, στις αποχρώσεις της και να δημιουργήσουν ωραίες μορφές, απωθώντας κάθε συμπέρασμα, κάθε τάση ηθική ή κοινωνική». Βλ. Έφη Φουντουλάκη, *Επαναφορά στον Greco*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2005, σελ. 42.

²¹⁴⁶ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 87-88, έτος Η', τόμος ΙΕ', Μάρτιος-Απρίλιος 1962 (Έλλη Αλεξίου, «Οι συγγραφείς στην Αντίσταση», σ. 310).

έργα συμβολικά, με έντονο το κοινωνικοπολιτικό σχόλιο, ενώ οι καλλιτέχνες συμμετείχαν και στην ενεργό δράση, κατεβαίνοντας μαζί με τον λαό σε διαδηλώσεις κ.ο.κ.²¹⁴⁷.

Η εύλογη τοποθέτηση ενός «στρατευμένου» περιοδικού υπέρ των στρατευμένων καλλιτεχνών έρχεται σε αντίθεση με την γενικόλογη και χωρίς πολιτική αιχμή άποψη των *Εποχών* περί σύνδεσης του καλλιτέχνη με την εποχή του, και πολύ περισσότερο με την θέση της *Νέας Εστίας* ότι ο καλλιτέχνης είναι αναρμόδιος να εκφράζει πολιτικές θέσεις μέσα από το έργο του. Όταν όμως η ελευθερία που δίνει ένα έντυπο, όπως η *Επιθεώρηση Τέχνης*, στον καλλιτέχνη να εκφράζει πολιτικές θέσεις γίνεται υποχρέωση, τότε συχνά υποβαθμίζεται μια άλλη ελευθερία που σχετίζεται με την δυνατότητα του καλλιτέχνη να δημιουργεί βάσει καλλιτεχνικών και αισθητικών αρχών. Αυτός είναι ένας από τους λόγους που κάνει κάποιους μελετητές να θεωρούν ότι περιοδικά όπως οι *Εποχές* και η *Νέα Εστία* ανταποκρίθηκαν περισσότερο στους καθαυτό παιδευτικούς στόχους που έθεσαν σε σχέση με την *Επιθεώρηση Τέχνης*²¹⁴⁸. Αν, ωστόσο, στην αξιολόγηση του αποτελέσματος της δημοσίευσης ενός παιδευτικού κειμένου συνυπολογίζονται κι άλλοι παράγοντες, όπως τα υπόγεια μηνύματα, η συγκεκαλυμμένη προπαγάνδα, ή ο άγονος αισθητισμός, τότε η σύγκριση μεταξύ των θεωρητικών κειμένων των περιοδικών γίνεται ακόμη πιο δύσκολη. Με άλλα λόγια, η πανθομολογούμενη στράτευση της *Επιθεώρησης Τέχνης* στο βαθμό που επρόκειτο για κομματικό περιοδικό και τα ατυχή κάποιες φορές αποτελέσματα αυτής πρέπει να αξιολογείται συγκρινόμενη με κάποια εξίσου ατυχή αποτελέσματα που έδωσε η επίφαση υπεράσπισης, από πλευράς *Νέας Εστίας* και *Εποχών*, μιας απόλυτα «αντικειμενικής» και «ανένταχτης» πολιτιστικής αρθρογραφίας που στις συνθήκες της δεκαετίας του 1960 ήταν αδύνατο να υπάρξει. Σε κάθε περίπτωση, στρατευμένη, μη στρατευμένη ή υπογείως στρατευμένη, η αρθρογραφία των περιοδικών αυτών βοήθησε

²¹⁴⁷ *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 87-88, έτος Η', τόμος ΙΕ', Μάρτιος-Απρίλιος 1962 (Γ. Πετρή, «Οι καλλιτέχνες στην πάλη για τη λευτεριά», σ. 386).

²¹⁴⁸ Ο Αλέξης Ζήρας, για παράδειγμα, αναφέρει για τα κείμενα της *Επιθεώρησης Τέχνης*: «[...]πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι η παιδευτική αξία και σημασία των κειμένων[...] δεν ήταν της αυτής τάξεως με άλλων συγκαιρινών περιοδικών- των *Εποχών*, λ.χ., της *Νέας Εστίας*, της *Νέας Πορείας*, ή κι αυτής ακόμα της ομογάλακτης ως ένα βαθμό *Κριτικής* του Μανόλη και της Νόρας Αναγνωστάκη [...] η *Επιθεώρηση Τέχνης* ήταν καταδικασμένη από τους ίδιους τους όρους ύπαρξής της να είναι ένα περιοδικό χαρακωμάτων, πολεμικής μάλλον παρά στοχαστικού διαλόγου[...]». Βλ. Αλέξης Ζήρας, «Μια γενιά που σπατάλησε τους ποιητές της», περιοδικό *Μανδραγόρας*, ό.π., σελ. 157.

στην αποκρυστάλλωση αισθητικών θέσεων και πολιτιστικών διακυβευμάτων που καθόρισαν τις επόμενες δεκαετίες.

15.11 Σύνοψη

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, η *Επιθεώρηση Τέχνης* αποτέλεσε ένα περιοδικό της αριστεράς που κατάφερε να κάνει αισθητή την παρουσία του στα ελληνικά πολιτιστικά πράγματα της μεταπολεμικής περιόδου, πραγματοποιώντας υπερβάσεις κι ανοίγματα που δεν είχαν καταφέρει πρόδρομά του αριστερά περιοδικά. Σ' αυτό συντέλεσε τόσο η «κληρονομιά» των εν λόγω περιοδικών, όσο και η ωρίμανση των συνθηκών κατά την περίοδο έκδοσης του περιοδικού. Το κλίμα που επικράτησε διεθνώς μετά το 20^ο συνέδριο του ΚΚΣΕ απενοχοποίησε ως ένα βαθμό τον αριστερό πολιτιστικό λόγο, ευνόησε την απαγκίστρωση από πολιτιστικά στερεότυπα και την άρθρωση κάποιων πρώτων «ευρωαριστερών» θέσεων που είχαν ήδη αρχίσει να διατυπώνονται εκείνη την περίοδο κι επηρέασαν σημαντικά πολλούς από τους συντάκτες της *Επιθεώρησης Τέχνης*.

Ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1960 ισχύει το εξής παράδοξο για την *Επιθεώρηση Τέχνης*: από τη μία ο πολιτιστικός λόγος του περιοδικού και οι αισθητικές του θέσεις εξελίσσονται παράλληλα με την εποχή τους, με συνέπεια η ανανεωτική ή «αιρετική» κατά πολλούς διάθεσή τους να ενισχύεται κι από την άλλη οι κομματικές παρεμβάσεις πολλαπλασιάζονται με συνέπεια να εμφανίζεται συχνά διστακτικότητα, αυτολογοκρισία ή «υπαναχώρηση» σε θέσεις μαρξιστικής ορθοδοξίας. Κομβικό σημείο για τις σχέσεις του περιοδικού με το κόμμα υπήρξε, όπως παρακολουθήσαμε, η δημοσίευση του διηγήματος του Γκράνιν η *Σιωπή* το 1959 που κρίθηκε ως «αντισοβιετικό» κι έγινε η αφορμή για μια σειρά εξελίξεων στο εσωτερικό του περιοδικού, οι οποίες συμπεριλάμβαναν «δίκη» των συντελεστών του περιοδικού ενώπιον της ΕΔΑ, ανασυγκρότηση της συντακτικής επιτροπής και ορισμό κομματικού επιτρόπου για την *Επιθεώρηση Τέχνης*. Η κομματική παρέμβαση, αν και κορυφώθηκε με την υπόθεση Γκράνιν, δεν περιορίστηκε εκεί, αφού κατά τη δεκαετία του 1960 έδωσε κι άλλα δείγματα αυταρχισμού. Ενδεικτικό ήταν το «ψαλίδισμα» των κειμένων που προέρχονταν από συζήτηση που είχε διοργανώσει το Ινστιτούτο Γκράμσι στην Ιταλία, μέσω της οποίας επιχειρήθηκε η απόρριψη του

λουκατσιανής ταύτισης της πρωτοπορίας με την παρακμή. Αναγκάζοντας τους συντελεστές της *Επιθεώρησης Τέχνης* να περικόψουν τα πιο δεκτικά προς την πρωτοπορία σημεία των κειμένων, το κόμμα έδειχνε τη γενικότερη αποστροφή του προς την επιρροή που δεχόταν το περιοδικό από τον «αναθεωρητισμό» των ιταλών, όπως αντίστοιχα και των γάλλων ή πολωνών αριστερών διανοουμένων.

Η *Επιθεώρηση Τέχνης*, ωστόσο, παρά τις επιρροές που δέχτηκε, δε στάθηκε ποτέ καθαρά «αναθεωρητική», δεδομένου ότι η ορθοδοξία συνυπήρχε μέχρι τέλους, έστω και με διαφοροποιημένη αναλογία, με την ετερόδοξη σκέψη. Εξάλλου ο στόχος του περιοδικού παρέμενε διττός: αφενός να διεκδικήσει την ελευθερία έκφρασης υπερκερώντας τα κομματικά και ιδεολογικά εμπόδια και αφετέρου να υπερασπιστεί την αριστερά απέναντι στην συνεχιζόμενη αντικομμουνιστική λαίλαπα εντός κι εκτός Ελλάδος και να αντιμετωπίσει τον ισχυρό ανταγωνισμό της δυτικής τέχνης. Σε πολιτιστικό επίπεδο, η συνοδοιπορία με τον μοντερνισμό και την αφαίρεση, με τα οποία η *Επιθεώρηση Τέχνης* σταδιακά αποκτούσε διαλεκτική σχέση, ερμηνευόταν από την ορθόδοξη αριστερή πλευρά ως υποχώρηση κι ομολογία ήττας των αριστερών στον πολιτιστικό ψυχρό πόλεμο, κι από ανανεωτικές αριστερές φωνές ως ευφυής όσο κι αναπότρεπτη πολιτική και πολιτιστική τακτική. Τη δεκαετία του 1960, εξάλλου, είχε ήδη προχωρήσει η «ιδεολογική διεύρυνση» του μοντερνισμού, η απόρριψη της μεσοπολεμικής αποκλειστικής ταύτισής του με τα αστικά συμφραζόμενα και η αξιοποίηση του από αριστερούς καλλιτέχνες. Στην περίπτωση της *Επιθεώρησης Τέχνης*, η αποδοχή του μοντερνισμού, της αφαίρεσης και της πρωτοπορίας, από τον υπεύθυνο για εικαστικά θέματα του περιοδικού Γ. Πετρή και από τους υπόλοιπους συντελεστές μεγάλωνε σταδιακά αλλά δεν έγινε ποτέ ενθουσιώδης και πάντα εξισορροπούνταν από κάποια αρνητικά απέναντι στον μοντερνισμό κείμενα, του Λούκατς κι άλλων στοχαστών. Τα τελευταία ωστόσο μειοψηφούσαν έναντι κειμένων των Φίσερ, Γκαρωντύ κ.ά.

Αντίστροφη ήταν η εξέλιξη της σχέσης με τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό. Η *Επιθεώρηση Τέχνης* εξαιρετικά σπάνια τον υποστήριζε ρητά, ωστόσο δεν αντιτάχθηκε στις αρχές του. Ειδικά μάλιστα κατά την πρώτη περίοδο έκδοσης, πολλοί ήταν εκείνοι που κατηγόρησαν το περιοδικό για συγκεκριαυμένη ευθυγράμμιση με τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό. Εντούτοις, μετά το 20^ο συνέδριο η επιθυμία της πλειοψηφίας των συντακτών

του περιοδικού για απαγκίστρωση από τον ζντανοφισμό, αποτυπώθηκε στη μεγαλύτερη απομάκρυνση της αρθρογραφίας της *Επιθεώρησης Τέχνης* από τον τελευταίο. Η απομάκρυνση αυτή ωστόσο ποτέ δε μετατράπηκε σε οριστική ρήξη.

Η σπουδαιότερη ίσως αφορμή για άσκηση κριτικής στη σοβιετική πολιτιστική πολιτική ήταν η υπόθεση των δύο σοβιετικών λογοτεχνών Ντάνιελ και Σινιάφσκι που καταδικάστηκαν από σοβιετικό δικαστήριο για τις θεωρούμενες ως «αιρετικές» ιδέες τους. Το περιοδικό επέκρινε ρητά την καταδίκη των δύο συγγραφέων και συμμετείχε στην πρωτοβουλία αποστολής διαμαρτυρίας στην ΕΣΣΔ, γεγονός που κατακεραύνωσαν κύκλοι της ΕΔΑ και της *Αυγής*.

Από την άλλη, το περιοδικό δεν αποπροσανατολίστηκε ποτέ από τον κεντρικό στόχο της υπεράσπισης της αριστεράς σε όλα τα επίπεδα και πρωταρχικά στο πολιτιστικό. Έτσι έγιναν επανειλημμένα αναφορές σε περιστατικά λογοκρισίας απέναντι σε κορυφαία έργα και δημιουργούς της αριστεράς (π.χ. Μίκης Θεοδωράκης), ως πτυχή του γενικότερου κλίματος ανελευθερίας και καταπίεσης που είχε εγκαθιδρύσει ο μετεμφυλιακός μηχανισμός. Επιπλέον η κριτική όλων των πτυχών της πολιτιστικής πολιτικής που ασκούσαν οι ελληνικές κυβερνήσεις παρέμεινε οξεία καθόλη τη δεκαετία του 1960, με την εξαίρεση της περιόδου από την αρχή της διακυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου μέχρι το 1965, όπου υπήρξε μια μικρή κάμψη. Η *Επιθεώρηση Τέχνης* επέμεινε στα οικονομικά προβλήματα του πολιτισμού, την υποχρηματοδότηση δηλαδή προσώπων, θεσμών και τεχνών, την εσωστρέφεια του πολιτισμού, την αρνητική επίδραση της εμπορικότητας, του θεάματος και της υποκουλτούρας, την έλλειψη υποδομής και προετοιμασίας για την υποδοχή νέων ρευμάτων, την προγονοπληξία και την ανούσια θεματολογία που δεν αγγίζει τα «καυτά» ιστορικά και εθνικά θέματα, όπως η αντίσταση.

Σε σχέση με τις εικαστικές τέχνες, ο Γιώργος Πετρήs, που κρατούσε σταθερά τη στήλη της τεχνοκριτικής της *Επιθεώρησης Τέχνης*, κατάφερε συνολικά να δημιουργήσει μια αίσθηση διαλλακτικότητας και ανανέωσης της αριστερής ματιάς απέναντι στις εικαστικές τέχνες. Έτσι παρέκαμψε σχεδόν εξ ολοκλήρου εικαστικά έργα σοσιαλιστικού ρεαλισμού, ενώ πρόβαλε έργα ρεαλιστικά ή με σαφείς επιρροές από τον εξπρεσιονισμό, τον φωβισμό και αργότερα από την αφαίρεση. Μέχρι το 1958, ο Πετρήs απέρριπτε την αφηρημένη τέχνη, συνδέοντας την με την «αστική παρακμή», ωστόσο σταδιακά και υπό

την επήρεια της δυτικής μαρξιστικής σκέψης απαρνήθηκε αυτόν τον συσχετισμό και προώθησε την εγκατάλειψη των δογματικών αγκυλώσεων στην πρόσληψη της τέχνης. Σε αυτό το πλαίσιο, πέρα από αριστερούς καλλιτέχνες, πρόβαλε αρκετά καλλιτέχνες που πραγματοποίησαν νεοτεριστικά πειράματα και εκπροσώπους της αφηρημένης τέχνης στην Ελλάδα. Στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, ο Τάσσος και η Κατράκη συνυπήρχαν με τον Μπουζιάνη, τον Μυταρά αλλά και με τον Κοντόπουλο ή τον Δανιήλ. Ως προς τους διεθνείς εικαστικούς, περισσότερο προβλήθηκε ο Πικάσο, για το έργο και την αγωνιστική του δράση, καθώς και άλλοι ζωγράφοι που ήταν ενταγμένοι ή κινούνταν γύρω από το περιβάλλον του γαλλικού ΚΚ (Πινιόν, Ματίς κ.ά.). Συνολικά ο Πετρήs με την πάροδο των χρόνων διεύρυνε τη μαρξιστική ματιά του απέναντι στα εικαστικά, επιστρατεύοντας περισσότερα αισθητικά και λιγότερα ιδεολογικά κριτήρια. Σε κάθε περίπτωση, ποτέ δεν έφτασε στην άκριτη υποστήριξη του μοντερνισμού και της αφαίρεσης.

Το πιο θερμό μέτωπο της πολιτιστικής κριτικής της *Επιθεώρησης Τέχνης* υπήρξε η λογοτεχνία, όπου έγινε περισσότερο εμφανής η προσπάθεια του περιοδικού να απεγκλωβιστεί από τον κανόνα της ιδεολογικής αξιολόγησης των έργων και να προτάξει τα αισθητικά κριτήρια. Κατά το αναμενόμενο, δεν επρόκειτο για μία απόλυτα συνεπή τάση, μια και το περιοδικό δημοσίευσε αρκετές λογοτεχνικές συζητήσεις που επιστράτευαν ιδεολογικά κριτήρια, όπως συνέβη για παράδειγμα με το έργο *Επί Εσχάτη Προδοσία* του Κ. Κοτζιά. Από την άλλη, κατά τη δεκαετία του 1960 είχαν ατονήσει αισθητά συζητήσεις όπως εκείνες που κατακεραύνωναν, στα μέσα της προηγούμενης δεκαετίας, τη «μαύρη πολιτική λογοτεχνία», στην οποία εντάσσονταν τα «προδοτικά» απέναντι στην εαμική αντίσταση και την ευρύτερη ιστορική αλήθεια έργα. Ο κριτικός λογοτεχνίας της *Επιθεώρησης Τέχνης* Δημήτρης Ραυτόπουλος, τονίζοντας τις ιδιαίτερες συγκυρίες της μεταπολεμικής περιόδου για την αριστερά που οδήγησαν στη διαμόρφωση της κατηγορίας της «μαύρης πολιτικής λογοτεχνίας», στέκεται στη ευρύτερη στάση του ίδιου ως κριτικού αλλά και του περιοδικού εν γένει που ξεπέρασε τέτοιες σχηματοποιήσεις και στάθηκε πρώτιστα στη λογοτεχνική αξία των έργων. Ως προς τη διεθνή λογοτεχνία, μετά το 1960 οι αναφορές στη σοβιετική λογοτεχνία περιορίζονται σε σχετικό αφιέρωμα του 1962, ενώ προτάσσεται η ανάλυση της αξίας και της επιρροής του ευρωπαϊκού μυθιστορήματος και κυρίως του νέου γαλλικού μυθιστορήματος. Σε γενικές γραμμές, η

Επιθεώρηση Τέχνης αν και συνέχισε να υποστηρίζει το ρεαλιστικό μυθιστόρημα, πρωτοστάτησε στην ανάπτυξη συζητήσεων που ανέλυναν τους λόγους οι οποίοι οδήγησαν το ευρωπαϊκό μυθιστόρημα σε μοντερνιστικούς, υπαρξιστικούς και άλλους αντισυμβατικούς δρόμους.

Ειδική βαρύτητα έχει και η συζήτηση για την ποίηση, δεδομένου μάλιστα ότι η πλειοψηφία των μελών της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού αποτελούνταν από ποιητές. Στις δημοσιεύσεις ποιημάτων, στις βιβλιοκριτικές και ως ένα βαθμό στα θεωρητικά κείμενα γύρω από την ποίηση, δεσπόζει η β' μεταπολεμική γενιά ποιητών. Η *Επιθεώρηση Τέχνης* έδωσε την ευκαιρία σε πολλούς νέους, συχνά άγνωστους ποιητές να προβάλουν ή και να πρωτοπαρουσιάσουν το έργο τους στο περιοδικό, χωρίς να στερήσει χώρο από αναγνωρισμένους ποιητές. Επίσης, όπως συνέβη και με το πεζογράφημα, υποστήριξε όλο και πιο θερμά την αξιολόγηση της ποίησης βάσει αισθητικών κι όχι ιδεολογικών κριτηρίων. Για τον λόγο αυτό ανέτρεψε, τουλάχιστον στον βαθμό του εφικτού, απόψεις που είχαν εκφραστεί στο περιοδικό την προηγούμενη δεκαετία, με βάση τις οποίες ποιητές όπως ο Καβάφης, ο Καρυωτάκης και ο Σεφέρης εξέφραζαν την «αστική παρακμή». Η νέα αριστερή κριτική στην *Επιθεώρηση Τέχνης* αντιμετώπισε το ποιητικό παρελθόν της χώρας με ενιαίο τρόπο, καταργώντας τις ιδεολογικής χροιάς αξιολογήσεις. Έτσι αποδέχθηκε για παράδειγμα τη θέση του Καβάφη δίπλα στην ποιητική παράδοση του Σολωμού, του Κάλβου και του Παλαμά. Το αφιέρωμα μάλιστα στον αλεξανδρινό ποιητή το 1963 επισφράγισε τη νέα ματιά της αριστεράς πάνω στον Καβάφη και δικαίωσε τη σχετική προσπάθεια του Στρατή Τσίρκα. Από την άλλη, για την περίπτωση του Καρυωτάκη δεν υπήρξε κάποια συστηματική προσπάθεια αποκατάστασης του ονόματος του ή ορισμού νέων κριτηρίων για την αξιολόγηση του έργου του. Όσον αφορά στους «αστούς εκπροσώπους» της γενιάς του '30, ποιητές όπως ο Σεφέρης και ο Ελύτης έγιναν σταδιακά αποδεκτοί. Ειδικά ως προς τον τελευταίο, ενδεικτική ήταν η επιθυμία του ίδιου του Ελύτη να πρωτοπαρουσιάσει αποσπάσματα του *Άξιον Εστί* στην *Επιθεώρηση Τέχνης* και όχι σε κάποιο άλλο, «αστικό» έντυπο. Το περιοδικό υποδέχθηκε θερμά τον Ελύτη και το έργο του, εκθειάζοντας τη δύναμη της ποιητικής έκφρασης του δημιουργού σε συνδυασμό με τα μηνύματα του *Άξιον Εστί* γύρω από τη «μοίρα» της Ελλάδας.

Εντούτοις, η ιδεολογική ματιά πάνω στην ποίηση δε σταμάτησε ποτέ να υπάρχει, δεδομένου μάλιστα ότι οι νεότεροι κριτικοί συνυπήρχαν στο περιοδικό με τους «παλιότερους», ορθόδοξους κριτικούς. Για παράδειγμα ως προς την «ποίηση της ήττας», η συζήτηση για την ιδεολογική αξία των έργων που εντάσσονται σε αυτή την κατηγορία συμπλέκεται με τις απόψεις σε σχέση με την καλλιτεχνική αξία των ποιημάτων καθαυτή. Η ανταλλαγή απόψεων εξελίχθηκε σε διαμάχη για τους αριστερούς διανοούμενους, πολλοί εκ των οποίων θεωρούσαν ότι η απογοήτευση και η πικρία είναι στοιχεία που δεν αρμόζουν στο αριστερό κίνημα. Από την άλλη, στο περιοδικό είναι έντονα ορατή και η αντίθετη άποψη, ότι δηλαδή η πικρία είναι η κατάθεση της αλήθειας των ποιητών, στοιχείο του ψυχικού τους κόσμου που βρίσκει διέξοδο έκφρασης στην τέχνη τους.

Στην «καρδιά» του προβλήματος της ιδεολογικής λειτουργίας της ποίησης μας οδηγεί μία ακόμη έντονη διαμάχη που διημείφθη στο περιοδικό τη δεκαετία του 1960 και σχετιζόταν με τον τέταρτο τόμο του έργου *Η Ελληνική Ποίηση Ανθολογημένη* των Αυγέρη, Ρώτα, Θρασύβουλου, Σταύρου. Πλήθος αριστερών διανοουμένων καταφέρθηκε κατά του έργου, κατηγορώντας τους δημιουργούς του ότι είχαν κάνει επιλογές ποιημάτων στηριζόμενοι αποκλειστικά στο ιδεολογικό κριτήριο, με συνέπεια να εντάσουν στην ανθολογία χαμηλής καλλιτεχνικής αξίας ποιήματα, την ίδια ώρα που παρέλειπαν αριστουργήματα.

Έμφαση δίνει ακόμη το περιοδικό στο πεδίο του θεάτρου που γίνεται σημαντικός αγωγός ιδεολογικών μηνυμάτων αλλά και χώρος έκφρασης ευρύτερων καλλιτεχνικών και αισθητικών θέσεων. Η *Επιθεώρηση Τέχνης* προτάσσει την ανάγκη ανάδειξης του ελληνικού δραματολογίου και των νέων δημιουργών της χώρας, αντιπαρατιθέμενο στην τάση του Εθνικού Θεάτρου, αλλά και του Θεάτρου Τέχνης να «εισάγει» ξένο ρεπερτόριο. Από την άλλη, θετική γενικά είναι η στάση του περιοδικού απέναντι σε πρωτοβουλίες όπως η 12^η Αυλαία, ή το Λαϊκό Θέατρο του Μάνου Κατράκη, που πέραν της προβολής ελληνικών έργων, βρίσκονται εγγύτερα στην *Επιθεώρηση Τέχνης* σε πολιτικοϊδεολογικό επίπεδο. Διεθνώς, το περιοδικό παρακολουθεί την εξέλιξη του πρωτοποριακού θεάτρου ή «θεάτρου του παραλόγου» προβάλλοντας έναν διάλογο, ο οποίος κατά τα πρώτα χρόνια αναδεικνύει συντριπτικά τα απορριπτικά επιχειρήματα απέναντι στην θεατρική πρωτοπορία, αλλά σταδιακά συμπεριλαμβάνει σε σημαντικό βαθμό την αντίθετη άποψη

που προσπαθεί να κατανοήσει τους λόγους οι οποίοι οδήγησαν του δραματουργούς στην αποκοπή των δεσμών με τον ρεαλισμό και το «σπάσιμο» της φόρμας. Για το επικό θέατρο του Μπρεχτ, το οποίο παρουσίασε στο ελληνικό κοινό η *Επιθεώρηση Τέχνης*, τα σχόλια είναι θετικά. Ο γερμανός δραματουργός, σύμφωνα με το περιοδικό, χρησιμοποιεί νέες μορφές για να κάνει επαναστατική τέχνη που διακατέχεται από κριτικό ρεαλισμό, δίνει έμφαση στον λαό και την κοινωνική πρόοδο, αλλά δεν εκπίπτει σε σοσιαλιστικό ρεαλισμό.

Η μουσική είναι ένας ακόμη καλλιτεχνικός κλάδος όπου η συμπλοκή του πολιτιστικού με το πολιτικό είναι έντονη κατά τη δεκαετία του 1960. Αυτό οφείλεται στις συμβολικές και εκφραστικές δυνατότητες του ίδιου του μέσου αλλά και στην πολιτικοποίηση συνθετών όπως ο Μίκης Θεοδωράκης που συμπεριέλαβαν στη μουσική τους σημαντικά κοινωνικοπολιτικά μηνύματα. Η παρουσία του ίδιου του Θεοδωράκη στις σελίδες της *Επιθεώρησης Τέχνης* είναι συχνή, αφού μέσα στο φιλόξενο περιβάλλον των ομοϊδεατών του ο γνωστός συνθέτης μπορεί να εκφράζει τις απόψεις του σε σχέση με πυρά που δέχθηκε τόσο για το έργο του όσο και για την πολιτική του δράση, η οποία προκάλεσε σοβαρά περιστατικά λογοκρισίας εναντίον του. Τη λογοκρισία αυτή είδαμε να καταγγέλλουν και οι *Εποχές*, αποστασιοποιούμενες ωστόσο από το θέμα της καλλιτεχνικής αξίας και των συνυποδηλώσεων του έργου του Θεοδωράκη. Αντιθέτως, η *Επιθεώρηση Τέχνης* δίνει βήμα έκφρασης στον δημιουργό σε σχέση με το λαϊκό και το ρεμπέτικο τραγούδι, το «πάντρεμα» τους με σύγχρονα μουσικά στοιχεία, με ποιητικό λόγο κ.ά. Ειδικότερα σε σχέση με το ρεμπέτικο, η συζήτηση στην *Επιθεώρηση Τέχνης* επεκτείνεται για να συμπεριλάβει τις απόψεις πολλών ακόμη διανοουμένων και καλλιτεχνών, οι οποίοι διαφωνούν ως προς τη συνάφεια δημοτικού και ρεμπέτικου τραγουδιού, αλλά και ως προς την καθαυτή αξία του ρεμπέτικου. Η εξέλιξη της συζήτησης οδηγεί προς την άρση των επιφυλάξεων της αριστεράς απέναντι στο συγκεκριμένο μουσικό είδος, με σταδιακή αποδυνάμωση των θέσεων όσων του προσάπτουν «καταπτωτικές τάσεις» ή αρνούνται τη σύνδεσή του με τη λαϊκή παράδοση.

Ενώ το ενδιαφέρον του περιοδικού εστιάζεται κατά βάση σε συζητήσεις όπως οι παραπάνω, η σύγχρονη πρωτοποριακή μουσική και ο τρόπος που την αξιοποιούν αξιόλογοι, σύμφωνα και με το ίδιο το περιοδικό, συνθέτες αρχίζει κι εκείνη να παίρνει τη θέση της στις σελίδες της *Επιθεώρησης Τέχνης*. Ωστόσο, η διερώτηση σε σχέση με τα όρια

αυτής της μουσικής και την πιθανότητα απώλειας του στοιχείου της μουσικής αρμονίας ή της πλήρους αποκοπής από τη μουσική παράδοση, κάνει την *Επιθεώρηση Τέχνης* να είναι αρκετά πιο επιφυλακτική απέναντι στην πρωτοποριακή μουσική, σε σχέση για παράδειγμα με τις *Εποχές*.

Η κινηματογραφική κριτική είναι κι εκείνη μείζονος σημασίας για το περιοδικό, το οποίο παρακολουθεί στενά μέσα από τη σχετική στήλη και την ευρύτερη αρθρογραφία του τις εξελίξεις στην έβδομη τέχνη, στην Ελλάδα και διεθνώς. Η *Επιθεώρηση Τέχνης*, εν ολίγοις στηρίζει τους νέους κινηματογραφιστές, ενώ διατηρεί κατά τη δεκαετία του 1960 το ενδιαφέρον της για τις ταινίες που απηχούν σημαντικά κοινωνικά και πολιτικά θέματα. Παρόλ' αυτά συνεχίζει, αν και σε μικρότερο βαθμό, να εκφράζει ενστάσεις ως προς τον τρόπο που αστοί καλλιτέχνες (για παράδειγμα ο Κακογιάννης) επιχειρούν μια μελοδραματική αποτύπωση της δύσκολης ζωής των κατώτερων στρωμάτων. Επίσης, παραμένει απόλυτα απορριπτική απέναντι στον εμπορικό κινηματογράφο για την ευτελή θεματολογία του, καθώς και για τη σκηνοθετική απόδοσή του. Σε διεθνές επίπεδο, μετά το 1960 υπάρχουν όλο και περισσότερα άρθρα που αποδέχονται την αξία του ιταλικού νεορεαλισμού, που είχε κατά την προηγούμενη περίοδο επικριθεί έντονα για την «καταπτωτική» του διάθεση, ενώ θετικά αποτιμώνται και αρκετές ταινίες του γαλλικού νέου κύματος ή ο ιδιάζων σουρεαλισμός του ισπανού Λουίς Μπουνιουέλ. Σε σχέση με τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό, το περιοδικό για μια ακόμη φορά αποφεύγει όλο και περισσότερο την προβολή του, αλλά δεν αποκόπτει βίαια τους δεσμούς του με αυτόν. Συνολικά εκφράζεται η ανάγκη ο κινηματογράφος να ψάξει τη σχέση του με την πρωτοπορία και τον μοντερνισμό, χωρίς να πάψει να βάζει σε προτεραιότητα τα προβλήματα του λαού.

Μεταβαίνοντας σε ευρύτερες πολιτιστικές ανησυχίες, το περιοδικό διατυπώνει μια σειρά προβληματισμών σε σχέση με την σύγχρονη τέχνη εν γένει και τον «αστικό» εκφυλισμό της. Μεταξύ άλλων, η *Επιθεώρηση Τέχνης* θίγει επανειλημμένα το θέμα της εμπορευματοποίησης της τέχνης που συχνά συνοδεύεται από μαζική παραγωγή έργων, κατά παραγγελία των «εμπόρων» και των διαφημιστών. Επίσης, ψέγεται ο ακαδημαϊσμός που τοποθετεί σε «καλούπια» την τέχνη και καταργεί τη δημιουργικότητα των καλλιτεχνών. Αντικείμενο κριτικής γίνονται και οι θεσμοί που πλαισιώνουν τις τέχνες, οι

οποίοι παρουσιάζονται να είναι διεφθαρμένοι και πολιτικά υποκινούμενοι. Ως παράδειγμα αναφέρονται τα βραβεία Νομπέλ που απονέμονται, σύμφωνα με το περιοδικό, με βάση πολιτικά κίνητρα. Ακόμη και οι περιπτώσεις βράβευσης σοβιετικών καλλιτεχνών, όπως ο Παστερνάκ, εντάσσονται, με βάση την επιχειρηματολογία της *Επιθεώρησης Τέχνης*, σε μία «αντίστροφη» τακτική του δυτικού κόσμου στην προσπάθεια επικράτησής του, με στόχο την πρόκληση «αναστάτωσης» στο αντίπαλο στρατόπεδο. Αντίστοιχες είναι οι επικρίσεις για τους θεσμούς στην Ελλάδα, που επίσης αποκλείουν αριστερούς καλλιτέχνες από επιτροπές, βραβεία κ.ά.

Συνυπολογίζοντας όλα τα παραπάνω, η πολιτιστική παρέμβαση του περιοδικού δείχνει να επηρεάζεται από μια σειρά παραγόντων που σχετίζονται με την εξέλιξη της σοβιετικής πολιτιστικής πολιτικής, την αντίστοιχη πολιτική της ΕΔΑ και του ΚΚΕ σε σχέση με τον πολιτισμό, την αυξανόμενη επιρροή του αναθεωρητισμού και της «νέας αριστερής σκέψης», τις αισθητικές αντιλήψεις των ίδιων των συντακτών που μορφοποιούνται σε σχέση με τις καλλιτεχνικές εξελίξεις της εποχής, την αναποφασιστικότητα ανάμεσα στη διεκδίκηση του μοντερνισμού και της πρωτοπορίας και την ένταξή της σε «αριστερά συμφραζόμενα» ή την εκ των προτέρων απόρριψή τους κ.ά.

Είναι προφανές ότι πολλοί από τους παραπάνω στόχους είναι αλληλοαναιρούμενοι και δε θα μπορούσαν να εξυπηρετηθούν αποτελεσματικά ταυτόχρονα. Παρόλ' αυτά συνυπάρχουν σε διαφορετικές αναλογίες κατά περίοδο μ' έναν αντιφατικό τρόπο, που υποδηλώνει το αδιέξοδο της σκέψης πολλών αριστερών διανοουμένων εκείνης της εποχής. Πρόκειται για διανοούμενους που ήθελαν να αυξήσουν την απήχηση της αριστεράς, να τη βγάλουν από την απομόνωση και ταυτόχρονα να αποφύγουν την ευθεία σύγκρουση με σταθερές της μαρξιστικής ορθοδοξίας. Πολλές φορές η υπεράσπιση αυτού του διττού στόχου είχε ως αποτέλεσμα τις κομματικές παρεμβάσεις ή την εξέλιξη θερμών συζητήσεων ανάμεσα σε «ορθόδοξους» και «ετερόδοξους» εκπροσώπους της αριστεράς στο περιοδικό. Ιδιαίτερα ως προς την «ετερόδοξους», οι πολωτικές συνθήκες στην Ελλάδα και διεθνώς δεν επέτρεπαν την πλήρη ανάπτυξη των νέων ιδεών που εκπροσωπούσαν, ενώ και οι ίδιοι συχνά έφταναν ως την αυτολογοκρισία. Σε κάθε περίπτωση, η προσπάθεια «ψελλίσματος» έστω πολιτιστικών θέσεων που κατεδάφιζαν αριστερές προκαταλήψεις και εξέταζαν αδογμάτιστα την εξέλιξη των τεχνών, είχε σημαντική συμβολική σημασία για τα

επερχόμενα ανοίγματα της αριστεράς την περίοδο που θα ακολουθούσε. Συν τοις άλλοις, η τακτική αυτή εγκαινιάζε, συνειδητά ή μη, την άποψη ότι η αριστερά έπρεπε να σπάσει το μονοπώλιο των δυτικών στη χρήση σημαντικών εργαλείων για τον πολιτιστικό ψυχρό πόλεμο. Η αφαίρεση, η πρωτοπορία και ο μοντερνισμός ήταν μόνο κάποια από αυτά.

Συμπεράσματα

Στη βάση όσων αναπτύχθηκαν στις προηγούμενες σελίδες, γίνεται εμφανές ότι το ζητούμενο στη συγκριτική ανάλυση των *Εποχών*, της *Νέας Εστίας* και της *Επιθεώρησης Τέχνης* κατά τη δεκαετία του 1960 δεν τόσο οι εμφανείς ομοιότητες και διαφορές- που ως ένα βαθμό είναι αυτονόητες-, αλλά οι ιδιαίτερες αποχρώσεις του λόγου των περιοδικών που αναπροσαρμοζόμενος στις συνθήκες του 1960 και του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου οδηγεί σε σημεία σύγκλισης ή πλήρους ρήξης μεταξύ των εντύπων. Τα τελευταία μπορεί να πηγάζουν από «ορθόδοξες» και παραδοσιακές ιδεολογικές αντιλήψεις ή να εισάγουν τα περιοδικά σε μία νέα εποχή, ιδεολογικά «διευρυμένη», όπου οι ομοιότητες και οι διαφορές έχουν νέες και σε πολλές περιπτώσεις υπόγειες ή πολλαπλά αναγνώσιμες διαστάσεις.

Το μεταβαλλόμενο περιβάλλον της δεκαετίας του 1960, με όλες τις συνέπειες που είχε στην πολιτική, την κοινωνία και τον πολιτισμό, επέβαλε ως ένα βαθμό τη μορφοποίηση του ιδεολογικού λόγου των περιοδικών τέχνης και λόγου προκειμένου να μπορέσουν να βρουν απήχηση και να έχουν επιρροή σ' ένα περιβάλλον φιλελευθεροποίησης, πολιτικού αναβρασμού, κοινωνικών αναδιατάξεων και πολιτισμικής αναδόμησης. Όπως έχει προειπωθεί, οι *Εποχές*, η *Νέα Εστία* και η *Επιθεώρηση Τέχνης* επιλέχθηκαν εν πολλοίς για την ικανότητα συμμετοχής στον διάλογο που διαμόρφωσαν οι παραπάνω συνθήκες. Ο συγκεκριμένος διάλογος προϋπέθετε την αποβολή, κατά το μέτρο του δυνατού, του δογματισμού και των εξτρεμιστικών αντιλήψεων. Ένα κοινό γνώρισμα των εν λόγω περιοδικών είναι ότι αντιλήφθηκαν την ανάγκη αυτή και διεκδίκησαν από κοινού το προφίλ της πολυφωνίας, της αντικειμενικότητας και της ιδεολογικής «νηφαλιότητας» που επικρατούσε σε πολλές πολιτισμικές εκφάνσεις της εποχής. Αποστασιοποιήθηκαν έτσι από άλλα «σκληροπυρηνικά», ιδεολογικά «ορθόδοξα» έντυπα και προσπάθησαν, το καθένα εντός της ιδεολογίας που εκπροσωπούσε, να ανακαλύψουν νέες διαστάσεις αυτής. Στο πλαίσιο της συγκεκριμένης διαδικασίας ένα έντυπο όπως οι *Εποχές* είχε «πλεονέκτημα», με την έννοια ότι τόσο η πολιτική του συμπάθεια προς το κέντρο, όσο και ο φιλελεύθερος προσανατολισμός του ήταν εκ φύσεως ευνοϊκά προς αυτή τη διαλλακτικότητα και την ιδεολογική «ευελιξία» που έδειχνε να ταιριάζει με τις πολιτισμικές εικόνες της περιόδου. Ο συντηρητισμός, από την άλλη, είναι από τη φύση

του πιο «άτεγκτος» και δύσκαμπτος, ακόμη κι όταν προσπαθεί να συνυπάρξει με τον φιλελευθερισμό ή ακόμη περισσότερο να «απαρνηθεί» τον εαυτό του, όπως συνέβη στην περίπτωση της *Νέας Εστίας*. Η αριστερή «ορθοδοξία» της δεκαετίας του 1960 επίσης διέθετε περιορισμένα περιθώρια ελιγμών προσαρμοσμένων στις κοινωνικές και πολιτισμικές εξελίξεις, γι' αυτό κι έπρεπε να μετατραπεί σε «ετεροδοξία» προκειμένου να τους πραγματοποιήσει. Δεν είναι εξάλλου τυχαίο ότι το κράμα ορθοδοξίας και ετεροδοξίας που χαρακτήρισε την *Επιθεώρηση Τέχνης* δέχθηκε επιθέσεις κι από τις δύο όχθες: για τους μεν «ορθόδοξους» το περιοδικό έτεινε προς τον «προδοτικό» αναθεωρητισμό και προς «επιζήμιες» φιλελευθερίστικες τάσεις, για τους δε «ετερόδοξους» οι αμείλικτες επιταγές του κόμματος και της ορθοδοξίας άφηναν έκθετη και ανολοκλήρωτη κάθε προσπάθεια ανανέωσης και αύξησης της απήχησης των αριστερών αντιλήψεων.

Σε κάθε περίπτωση, έστω και με τη διεκδίκηση της πολυφωνίας και της αποβολής του δογματισμού, τα περιοδικά αυτά εισήγαγαν ένα επίπεδο διαλόγου που ανταποκρίθηκε στις ανάγκες της δεκαετίας του 1960 και αποδείχθηκε αποκαλυπτικός σε σχέση με τα θέματα, τις προκλήσεις, τις αγκυλώσεις και τα αδιέξοδα της εποχής. Η αποτυχία της πλήρους ταύτισης των διακηρύξεων και αυτοπροσδιοριστικών χαρακτηρισμών των περιοδικών με την ιδεολογική ερμηνεία της σύνθεσης των κυριότερων απόψεων που εκφράστηκαν σε αυτά δεν ακυρώνει την παραπάνω προσπάθεια ούτε εξομοιώνει τα συγκεκριμένα περιοδικά με εκδόσεις, παλιότερες και σύγχρονες, που έδειξαν απόλυτη προσκόλληση σε ιδεολογικά στεγανά.

Σημειώνεται ότι η τακτική της «ανοικτότητας» σε πολιτισμικό επίπεδο, που ως ένα βαθμό εφάρμοσαν τα τρία περιοδικά, δεν υπήρξε ένδειξη πραγματικής «αποϊδεολογικοποίησης» της εποχής, αλλά επιλογή, συνειδητή ή μη, μεταχείρισης ενός εργαλείου που αποδείχθηκε ιδιαίτερα αποτελεσματικό στο πλαίσιο του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου. Η προσπάθεια επιβολής πολιτισμικών προτύπων και κοινωνικών συμπεριφορών με τρόπο που να συγκαλύπτεται το στοιχείο της χειραγώγησης και να υπερπροβάλλεται η υποτιθέμενη ελεύθερη βούληση των πολιτών στη συμμετοχή των αναδυόμενων πολιτισμικών εμπειριών υπήρξε καθοριστικός παράγοντας στην εξέλιξη του ψυχρού πολέμου, ο οποίος είχε αναδιαμορφωθεί κατά την ίδια περίοδο με βάση την

ανάγκη να αντικατασταθούν ή έστω να συνυπάρξουν η πολιτική και στρατιωτική δράση, με το «μυαλό», την ψυχολογική καθοδήγηση και την αξιοποίηση των τεχνών στο πλαίσιο ενός «παιχνιδιού στρατηγικής». Πέρα από τις επίσημες πολιτικές, τα δίκτυα πολιτών και ομάδων που οργανώθηκαν σε διεθνικό επίπεδο λειτούργησαν προς αυτή την κατεύθυνση, επηρεάζοντας συνειδήσεις και προσελκύοντας τον μέγιστο αριθμό «οπαδών» που θα υπηρετούσαν την ιδεολογική λειτουργία αυτών των σχηματισμών.

Αν και είναι ευνόητο ότι δε «στρατολογήθηκαν» όλοι οι καλλιτέχνες, πολιτισμικοί οργανισμοί, κινήματα ή εκδοτικές πρωτοβουλίες στο πλαίσιο των συγκεκριμένων στρατηγικών, ωστόσο η περιρρέουσα ατμόσφαιρα άσκησε επιρροή σε πολλά περισσότερα άτομα και ομάδες από εκείνα που είχαν εμπλακεί άμεσα. Εφαρμόζοντας αυτή τη διαπίστωση στη «μικρογραφία» των υπό μελέτη περιοδικών, ο παραπάνω παράγοντας συνεπέδρασε στην προαναφερθείσα προσπάθεια της «ανοικτότητας» των περιοδικών, από κοινού με άλλους παράγοντες όπως η ύφεση, η κάμψη του αντικομμουνισμού, η ενίσχυση των φιλελεύθερων φωνών και η ανάδυση της «νέας αριστεράς». Και αν υποθέσουμε ότι οι *Εποχές* ήταν το περισσότερο «υποψιασμένο» έντυπο γύρω από την επίδραση του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου στα καλλιτεχνικά και διανοητικά πράγματα διεθνώς- λόγω του εξωστρεφούς τους προσανατολισμού και της επαφής με το CCF-, η *Νέα Εστία* και η *Επιθεώρηση Τέχνης* δεν έπαψαν να ενσωματώνουν στοιχεία που έδειχναν την πεποίθηση τους ότι το «παιχνίδι παίζεται» πλέον σε μεγάλο βαθμό σε πολιτισμικό, κοινωνικό και ψυχολογικό επίπεδο.

Η ανάλυση βασικών θέσεων των περιοδικών αποκάλυψε τον βαθμό στον οποίο κάθε έντυπο, ανάλογα με τον ιδεολογικό χώρο που εκπροσωπούσε και τις επικρατούσες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες, δικαίωσε την πρόθεσή του για «ανοικτότητα» ή παρέμεινε δέσμιος ιδεολογικών σταθερών, εμφυλιακών και μετεμφυλιακών συνδρόμων και πολιτισμικών προκαταλήψεων.

Ξεκινώντας από τις *Εποχές*, το περιοδικό του οργανισμού Λαμπράκη διατύπωσε έναν λόγο φιλελεύθερο, στηριγμένο στις αρχές του ανθρωπισμού, της ισότητας και του ορθού λόγου, προβάλλοντας ως «σημαία» τις έννοιες της δημοκρατίας και της ελευθερίας. Ένα άλλο συστατικό του λόγου των *Εποχών* ήταν η μόνιμη κριτική στο σοβιετικό σύστημα, που οι ίδιες διαχώριζαν από τον αντικομμουνισμό. Στην πραγματικότητα, ενώ

το περιοδικό ισχυρίστηκε ότι διατηρούσε ίσες αποστάσεις από τα δύο «στρατόπεδα» του ψυχρού πολέμου, επί της ουσίας παρουσιάστηκε πολύ περισσότερο επιεικές απέναντι στην πολιτική των ΗΠΑ σε σχέση με εκείνη της ΕΣΣΔ, ενώ επαναλάμβανε ότι ο κομμουνιστικός κίνδυνος έχει πλέον εξαιρεθεί, θέλοντας να προβάλει ως τετελεσμένο το γεγονός της λήξης του ψυχρού πολέμου προς όφελος της δυτικής πλευράς. Η κομμουνιστική πλευρά δηλαδή προβλήθηκε στις *Εποχές* όχι ως ακίνδυνη με βάση τις πεποιθήσεις της, αλλά ως ανίσχυρη να επιβάλει το όραμα της, καθώς ο κόσμος οδηγούνταν στην «εύλογη» λύση της επικράτησης της δυτικής πρότασης. Το περιοδικό ισχυρίστηκε μάλιστα ότι η λήξη του ψυχρού πολέμου βρισκόταν «προ των πυλών», ενώ παρουσιάστηκε να έχει ήδη λάβει τέλος σε ιδεολογικό επίπεδο. Οι *Εποχές* επαναλάμβαναν συχνά τη θεωρία του «τέλους της ιδεολογίας», η οποία βρισκόταν σε συνάρτηση με την πολιτιστική πολιτική των ΗΠΑ στο πλαίσιο του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου. Ενώ όμως το περιοδικό μιλούσε περί του τέλους της ιδεολογίας, την ίδια ώρα άρθρωνε έναν ιδεολογικό λόγο- εξάλλου η ιδεολογία είναι πανταχού παρούσα στην παγκόσμια διένεξη κατά την ίδια περίοδο-, περιγράφοντας περισσότερο μια κατάσταση αφομοίωσης της ανατολικής ιδεολογίας από την δυτική παρά την αμοιβαία αποβολή των ιδεολογικών ερεισμάτων των δύο πολιτικών.

Η κριτική στη Σοβιετική Ένωση, από την άλλη, δεν αναιρούσε την προσπάθεια του περιοδικού να προβάλει κείμενα και απόψεις που ανήκαν στον ευρύτερο αριστερό χώρο, γεγονός που δικαιολογείται τόσο από την πολιτική των ίσων αποστάσεων που οι *Εποχές* διατείνονταν ότι διατηρούσαν, όσο και από κάποιες αριστερίζουσες και κεντροαριστερές απόψεις από τις οποίες εμφορούνταν μερικοί εκ των αρθρογράφων του περιοδικού. Σε κάθε περίπτωση, η σχέση των *Εποχών* με την αριστερά κατά βάση δεν ξεπέρασε τις «ακανόνιστες» δημοσιεύσεις κειμένων που παρουσίαζαν μια «αναθεωρητικού» ή επιφανειακού χαρακτήρα αριστερή χροιά. Από την άλλη, δεν μπορεί να παρακαμφθεί το γεγονός ότι το περιοδικό, απευθυνόμενο σε ένα ευρύ κοινό που ανήκε σε μια μεγάλη ιδεολογική γκάμα, έφερε σε επαφή πολλές ομάδες και άτομα που δεν είχαν ποτέ σχετιστεί με την αριστερά (κεντρώους, συντηρητικούς, εθνικόφρονες, αντικομμουνιστές κ.ά.) με αριστερές ιδέες, δίνοντας τους πιθανά το έναυσμα για τη διεύρυνση των ιδεολογικών τους οριζόντων.

Σε σχέση με την εθνικοφροσύνη, οι *Εποχές*, χρησιμοποιώντας ελάχιστες φορές τον όρο και μάλιστα με εναλλακτικό, απαλλαγμένο από εμφυλιακά συμφραζόμενα τρόπο, απέφυγαν να προκαλέσουν αναζωπύρωση της συζήτησης για το μετεμφυλιακό καθεστώς εξουσίας. Ωστόσο, δεν έδειξαν να αμφισβητούν τα θεμέλια του καθεστώτος αυτού, καθώς δε ζήτησαν ριζικές αλλαγές, αλλά μόνο διορθωτικές κινήσεις στην υφιστάμενη κοινωνικοπολιτική κατάσταση. Σε κάθε περίπτωση, συμμεριζόμενες την ανάγκη συσπείρωσης των μη συντηρητικών δυνάμεων απέναντι στη δεξιά που λάμβανε χώρα την ίδια περίοδο, έδωσαν έμφαση στο «αντιδεξιό» τους πρόσωπο και μίλησαν συστηματικά για την ανάγκη εξάλειψης του αυταρχισμού της δεξιάς. Οι *Εποχές*, προέκτειναν αυτή τη σκέψη σε παγκόσμιο επίπεδο, σημειώνοντας ότι το κυρίαρχο δίλημμα της εποχής δεν ήταν πλέον ανάμεσα στην αριστερά και τη δεξιά, ούτε ανάμεσα στον κομμουνισμό και τον αντικομμουνισμό, αλλά ανάμεσα στον ολοκληρωτισμό και τη δημοκρατία, την ανάπτυξη και την υπανάπτυξη, τους «πένητες» και τους χορτασμένους. Το περιοδικό αναφέρθηκε πολλές φορές στις συγκεκριμένες διαιρετικές τομές, ως όψεις του ίδιου νομίσματος. Η αντίφαση έγκειται στο ότι οι *Εποχές*, ακολουθώντας το πρότυπο του δυτικού αντιολοκληρωτικού λόγου, πρόβαλαν, άλλοτε άμεσα κι άλλοτε έμμεσα, τη σύνδεση του δυτικού μπλοκ με το θετικό μέρος αυτών των διπτύχων και του ανατολικού μπλοκ με το αρνητικό. Για παράδειγμα, σχολίασαν επανειλημμένα τον ολοκληρωτισμό της σοβιετικής πλευράς ή σημείωσαν ότι η κυρίαρχη διαιρετική τομή ανάμεσα στην ανάπτυξη και την υπανάπτυξη αντιστοιχεί στον διαχωρισμό ανάμεσα σε καπιταλιστικά και προλεταριακά έθνη. Μέσα από θέσεις όπως οι προαναφερθείσες, αποκάλυψαν έμμεσα ότι στην πραγματικότητα δεν απαρνήθηκαν τον διαχωρισμό του κόσμου ανάμεσα στον κομμουνισμό και το δυτικό σύστημα ούτε την ροπή τους προς το τελευταίο, αλλά έδωσαν στο παραπάνω δίλημμα άλλες μορφές, που άρμοζαν περισσότερο στον φιλελεύθερο προσανατολισμό τους, στον αυτοπροσδιορισμό τους ως μη αντικομμουνιστικό έντυπο και στα διακυβεύματα του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου την ίδια περίοδο. Το θέμα εξάλλου της ανάπτυξης και της οικονομικής ευρωστίας του δυτικού μπλοκ που θα εξασφάλιζε τη συνοχή και την υπεροχή της ατλαντικής συμμαχίας έναντι του αντίπαλου συνασπισμού υπήρξε βασικό στοιχείο του αντιολοκληρωτικού λόγου στο πλαίσιο της μάχης των ιδεών.

Ανάμεσα στις υπόλοιπες έννοιες και ιδεολογίες απέναντι στις οποίες οι *Εποχές*

πήραν θέση ήταν ο εθνικισμός, τον οποίο απέρριψαν, εκτιμώντας ότι παρακωλύει τις απαραίτητες πολιτιστικές ανταλλαγές μεταξύ των χωρών και κινητοποιεί πολέμους και διενέξεις ανάμεσα στα κράτη. Από την άλλη, δεν έλειψαν τα κείμενα με αναφορές στο «εθνικό ρίγος» και το μεγαλείο του ελληνισμού ή την ανάγκη προστασίας από το ξένο στοιχείο. Όσο για την ελληνικότητα που, συσχετιζόμενη με την τέχνη, έχει αρκετά συχνή παρουσία στο περιοδικό, θεωρήθηκε απαραίτητη αξία για έργα και δημιουργούς με την προϋπόθεση ότι αποκτά μια εξωστρεφή διάσταση, εντασσόμενη σ' ένα διεθνές περιβάλλον.

Μεταβαίνοντας στη *Νέα Εστία*, διαπιστώσαμε ότι το μακρόβιο περιοδικό κατά τη δεκαετία του 1960 δανείστηκε στοιχεία από τον φιλελεύθερο λόγο των *Εποχών* και παράλληλα αντιλήφθηκε την άνοδο του διπόλου δεξιά-αντιδεξιά έναντι της προηγούμενης διαίρεσης ανάμεσα στον κομμουνισμό και τον αντικομμουνισμό, χωρίς ωστόσο να μπορεί να αποβάλει πλήρως τον συντηρητισμό του. Έτσι, σε θεωρητικό επίπεδο προασπίστηκε την ανανέωση, την αποβολή του δογματισμού και τις έννοιες της ελευθερίας, της δημοκρατίας και της ειρήνης. Επίσης, η *Νέα Εστία* προσπάθησε να καταρρίψει τον χαρακτηρισμό «συντηρητική» που της αποδιδόταν, ακολουθώντας μια τάση που έγινε αντιληπτή και σε διεθνές επίπεδο και αφορούσε στην προσπάθεια πολλών διανοουμένων της δεξιάς να απαρνηθούν το συντηρητικό παρελθόν τους και να εστιάσουν τον λόγο τους στην έννοια της προόδου, χωρίς συνήθως να μπορούν να δικαιολογήσουν αυτή τους τη στάση μέσα από τις θέσεις και αναλύσεις τους.

Με τα παραπάνω δεδομένα, συγκρίνοντας τον βαθμό επιρρέπειας σε έννοιες και ιδεολογίες που και τα δύο περιοδικά μετέχουν σε μικρό ή μεγάλο βαθμό, η *Νέα Εστία*, σε σχέση με τις *Εποχές*, είναι λιγότερο φιλελεύθερη, περισσότερο αντικομμουνιστική, λιγότερο εξωστρεφής και περισσότερο εθνικιστική. Από την άλλη, όλα αυτά τα χαρακτηριστικά μετριάζονται από την ανάγκη να υπάρχει ένα κατώτατο όριο σύνδεσης των διακηρύξεων του κάθε περιοδικού με τον ιδεολογικό λόγο που αυτό διατυπώνει. Έτσι η *Νέα Εστία* αποφεύγει την επαναλαμβανόμενη, εμμονική αναφορά σε αντικομμουνιστικά, εθνικιστικά, υπερσυντηρητικά, αντιδραστικά κ.ά. επιχειρήματα.

Στον περί έθνους λόγο του το περιοδικό μίλησε, μεταξύ άλλων, για το «αθάνατο πνεύμα» των Ελλήνων, την Ελλάδα ως «μάννα του δυτικού πολιτισμού», την

«καθαρότητα» της ελληνικής φυλής, την πολιτιστική αποστολή των Ελλήνων κ.ά. Είναι χαρακτηριστικό ότι η *Νέα Εστία* τόνισε το δικαίωμα των Ελλήνων να είναι εθνικιστές, δεδομένου του ρόλου που έχουν διαδραματίσει στην παγκόσμια ιστορία και των καλών κινήτρων που τους διακατέχουν, ενώ διαχώρισε τον εθνικισμό τους από τον εθνικισμό άλλων λαών, όπως του τουρκικού. Γενικότερα στον εθνικιστικό λόγο του περιοδικού το ορθολογικό στοιχείο συχνά εξέλειπε, ενώ η ξеноφοβία ήταν περισσότερο έντονη σε σχέση με τις *Εποχές*. Η συζήτηση για την ελληνικότητα είναι επίσης ενδεικτική, μια και η *Νέα Εστία* αμφισβήτησε τη δυνατότητα συνύπαρξής της με το αλλοεθνές στοιχείο, σε αντίθεση με τις *Εποχές* που είδαμε να της δίνουν εξωστρεφή χαρακτήρα,.

Αναφορικά με τον τρόπο εξωτερίκευσης των αντικομμουνιστικών αισθημάτων της, η *Νέα Εστία* έδωσε έμφαση στα ιδανικά του έθνους που σταθερά, άμεσα ή έμμεσα, παρουσιάστηκαν να υποσκάπτονται από τη δράση του κομμουνισμού. Ο κομμουνισμός στις σελίδες του περιοδικού εμφανίζεται να μην έχει καμία ιδεολογική αξία, αλλά να είναι ένα εργαλείο στα χέρια της ΕΣΣΔ για την πραγματοποίηση των στόχων της. Παρότι ούτε η *Νέα Εστία* αυτοπροσδιορίστηκε ως αντικομμουνιστικό περιοδικό, παρουσίασε την αντίσταση στον κομμουνισμό να είναι αυτονόητη επιλογή, γι' αυτό και δεν αμύνθηκε στο χαρακτηρισμό της ως αντικομμουνιστικού εντύπου, όπως έκαναν οι *Εποχές*, ούτε διεκδίκησε κάποιου είδους σχέση με τον ευρύτερο αριστερό χώρο.

Η ρητή αναφορά στην εθνικοφροσύνη εξέλειπε τη δεκαετία του 1960 από το περιοδικό, ακόμη περισσότερο μάλιστα από ότι στις *Εποχές*, ωστόσο υπήρχε μέσα στον περί έθνους λόγο της *Νέας Εστίας*, που ήταν έτσι κι αλλιώς περισσότερο συμβιβασμένη με τη μετεμφυλιακή τάξη πραγμάτων σε σχέση με το περιοδικό του οργανισμού Λαμπράκη. Επομένως, στην *Νέα Εστία* επανέρχεται η αξία της εδαφικής ακεραιότητας, επιστούν οι αλυτρωτικές διεκδικήσεις, υπάρχει δυναμική σύνδεση της ορθοδοξίας με το έθνος, τονίζεται η σημασία της τάξης, της συσπείρωσης απέναντι στον εχθρό κ.ο.κ.

Ως προς το προφίλ του τρίτου περιοδικού της μελέτης, η *Επιθεώρηση Τέχνης* αυτοχαρακτηρίστηκε ως ένα αριστερό, προοδευτικό περιοδικό, τονίζοντας μάλιστα ότι η λέξη πρόοδος προσιδιάζει αποκλειστικά στην αριστερά, αφού είναι συνυφασμένη με την έννοια της αλλαγής και μόνο καταχρηστικά χρησιμοποιείται από άλλες ιδεολογίες. Είναι γεγονός ότι η πρόοδος, ανήκει στις έννοιες που όλα τα περιοδικά της μελέτης διεκδίκησαν

κατά τη δεκαετία του 1960, εντάσσοντας την ωστόσο σε διαφορετικά συμφραζόμενα. Το ίδιο συνέβη και με τον ανθρωπισμό, τον οποίο επίσης προασπίστηκαν και τα τρία τα περιοδικά. Η *Επιθεώρηση Τέχνης* εν προκειμένω υιοθέτησε την παλιότερη ουμανιστική στροφή του μαρξιστικού λόγου και δεν την εγκατέλειψε τη δεκαετία του 1960, τουλάχιστον ως ένα βαθμό, όπως έγινε με άλλες αριστερές δυνάμεις. «Μήλον της έριδος» μεταξύ των περιοδικών έγιναν και άλλες έννοιες όπως η δημοκρατία και εν μέρει η ελευθερία και η ειρήνη. Οι *Εποχές*, η *Νέα Εστία* και η *Επιθεώρηση Τέχνης*, μίλησαν για «κακοποίηση» και κατάχρηση των όρων αυτών που πολλά άτομα και ιδεολογίες χρησιμοποιούν χωρίς να έχουν το δικαίωμα. Η *Επιθεώρηση Τέχνης*, για παράδειγμα, αμφισβήτησε τη θέση ότι η ελευθερία είναι προνόμιο του δυτικού κόσμου και εκλείπει παντελώς από τον ανατολικό, τονίζοντας ότι η οικονομική ισότητα είναι προϋπόθεση της ελευθερίας, καθώς και ότι η αριστερά είναι σταθερά προσανατολισμένη προς τον στόχο της ελευθερίας, ακόμη κι αν κάποιες πρακτικές που μετέρχεται φαντάζουν ασυμβίβαστες με αυτή. Τα τρία περιοδικά, γενικότερα, οικειοποιήθηκαν από κοινού την «κληρονομιά» του διαφωτισμού: οι *Εποχές* την θεώρησαν αυτονόητα συγγενική τους, με βάση τη φιλελεύθερες απόψεις που υιοθέτησαν, η *Νέα Εστία* προσπάθησε να πείσει ότι καθορίζεται ιδεολογικά από αυτήν, ενώ και η *Επιθεώρηση Τέχνης* την παρουσίασε ως «πιστεύω» της, αμφισβητώντας την ταύτισή της με αστικές συνυποδηλώσεις.

Κάποιες ακόμη αξίες που προβλήθηκαν στην *Επιθεώρηση Τέχνης* ήταν ο λαϊκισμός, η νεοελληνικότητα, ο αντιδυναστισμός, ο αντιφεουδαρχισμός κ.ά. Συγκεκριμένα ως προς την ελληνικότητα, το περιοδικό τη θεώρησε απαραίτητο συστατικό στοιχείο των σημαντικών κοινωνικών και πολιτιστικών διακυβευμάτων και της προσέδωσε μία σύγχρονη, λαϊκή απόχρωση, ενόσω οι *Εποχές* είδαμε να τη συνδέουν με την εξωστρέφεια και η *Νέα Εστία* να την κρατάει δέσμια μιας περισσότερο εθνοκεντρικής αντίληψης.

Η *Επιθεώρηση Τέχνης* εύλογα ως αριστερό περιοδικό περιέγραψε την εθνικοφροσύνη με μελανά χρώματα, την θεώρησε υπαίτια για τα μεγάλα εθνικά δεινά και τη συσχέτισε με την εθνική υποτέλεια και τον αστυνομικό έλεγχο. Επίσης απάντησε στις κατηγορίες του εθνικόφρονος, αντικομμουνιστικού λόγου περί «ανθελληνισμού» της αριστεράς, σημειώνοντας ότι το περιοδικό και κάθε υπεύθυνη αριστερή φωνή επιζητάει

την εθνική ανεξαρτησία και είναι ελληνοκεντρικό, ενώ απέρριψε την υποτιθέμενη αντίφαση ανάμεσα στον διεθνισμό και την προάσπιση του έθνους.

Σημειώνεται ότι ο εθνικός λόγος των τριών περιοδικών βρήκε σημεία συνάντησης γύρω από κάποια «διακομματικά» επιχειρήματα που μπορούν να ενταχθούν στην κατηγορία του «πολιτιστικού εθνικισμού» και αφορούν στην εξύμνηση των επιτευγμάτων της αρχαιότητας, την επιμονή στο αίτημα της επιστροφής των μαρμάρων κ.ο.κ.

Η απάντηση που έδωσε η *Επιθεώρηση Τέχνης* σε αντικομμουνιστικά επιχειρήματα, όπως εκείνα που διατυπώθηκαν στη *Νέα Εστία*, ήταν ότι ο σοσιαλισμός συνεχίζει να διαφαίνεται ως φωτεινή προοπτική για την ανθρωπότητα, γι' αυτό και η αστική τάξη, βιώνοντας η ίδια την κρίση του καπιταλισμού και των θεσμών, προσπαθεί να ανακόψει τη δύναμη του κομμουνισμού χρησιμοποιώντας βία και καταπατώντας κάθε δημοκρατική αρχή. Μέσα σ' ένα τέτοιο κλίμα η ανατολική πλευρά παρουσιάζεται να προσπαθεί να διαφυλάξει τα επιτεύγματά της, επιδεικνύοντας κάποιες φορές υπερβάλλοντα ζήλο. Παρά τις αρκετές παραλλαγές αυτής της άποψης που διατυπώθηκαν στο περιοδικό, η *Επιθεώρηση Τέχνης* δεν έδειξε διατεθειμένη να παρακάμψει όλα τα «ατοπήματα» της σοβιετικής πλευράς (για παράδειγμα έστειλε επιστολή διαμαρτυρίας στην ΕΣΣΔ για την καταδίκη των δυο «αντιφρονούντων» σοβιετικών συγγραφέων), με συνέπεια να υπάρχει με την πάροδο του χρόνου δυναμική παρουσία ετερόδοξων κειμένων. Η άσκηση πίεσης από το κόμμα και σ' ένα ευρύτερο επίπεδο από την ΕΣΣΔ για τη διατήρηση της μαρξιστικής ορθοδοξίας ήταν, σε κάθε περίπτωση, σταθερή και ανυποχώρητη και σύμφωνα με αρκετούς κειμενογράφους της *Επιθεώρησης Τέχνης*, δημιούργησε συνθήκες λογοκρισίας και αυτολογοκρισίας στους μετέχοντες στο εκδοτικό εγχείρημα, στερώντας τους το δικαίωμα ελεύθερης έκφρασης. Ωστόσο, μετά το 20ο συνέδριο του ΚΚΣΕ και με τη σταδιακή εξάπλωση των «νέων αριστερών» απόψεων, η *Επιθεώρηση Τέχνης* μπόρεσε να εντάξει στο περιεχόμενο της όλο και περισσότερες σκέψεις και επιχειρήματα για τις διεργασίες που λαμβάνουν χώρα στη σύγχρονη αριστερά, την επαναπροσέγγιση κάποιων κομμουνιστικών αρχών, την ανάδειξη του διαλόγου σε κεντρικό στοιχείο του μαρξισμού κ.ά. Σημειώνεται, σε κάθε περίπτωση, ότι η κριτική σε καίρια θέματα της αριστεράς, όπως ο σταλινισμός και τα κατάλοιπά του ή ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός, δεν έφτασε ποτέ στο επίπεδο της ρήξης και εξισορροπούνταν σταθερά από τις παρεμβάσεις της ορθοδοξίας.

Η σχέση των τριών περιοδικών με το παρελθόν και την ιστορία είναι ένα ακόμη πεδίο συγκριτικής ανάλυσης που φωτίζει καλύτερα τη φυσιογνωμία των εκδόσεων. Οι *Εποχές* διατύπωσαν αρχικά το αίτημα της απόλυτης ισορροπίας παρελθόντος-παρόντος, απορρίπτοντας την προγονολατρία, την «αρχαιομανία» και τη φανατική προσκόλληση στην παράδοση, αλλά ταυτόχρονα και την άκριτη αποδοχή των νεωτερισμών. Προασπίστηκαν εν ολίγοις τον σεβασμό και την αξιοποίηση των διδαγμάτων του παρελθόντος, διαχωρίζοντας τον από τον ακραίο μιμητισμό προγενέστερων επιτευγμάτων. Στο πλαίσιο αυτό, μίλησαν με θαυμασμό για τον αρχαίο πολιτισμό, αλλά όχι στο βαθμό που το έκανε η *Νέα Εστία*. Επίσης δέχθηκαν τη συνύπαρξη του χριστιανικού βυζαντινισμού με την αρχαιοελληνική παράδοση, αλλά δεν εκθείασαν τον «ελληνοχριστιανικό πολιτισμό», όπως επίσης έκανε η *Νέα Εστία*. Στην προσέγγιση των *Εποχών*, υπάρχει ένα ιστορικό συνεχές από το οποίο δεν αποκλείεται καμία περίοδος, αφού για παράδειγμα η αρχαία ελληνική παράδοση παρουσιάζεται να κληροδότησε «θησαυρούς» στη βυζαντινή τέχνη, η βυζαντινή τέχνη στη νεότερη κ.ο.κ.

Οι *Εποχές* καταδίκασαν τον «αφορισμό» και τον μηδενισμό της συμβολής περιόδων όπως ο μεσαίωνας, επιμένοντας στην απαραίτητη αλληλουχία γεγονότων και πνευματικών κατακτήσεων καθόλη τη διάρκεια της ιστορίας. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε ωστόσο στους αιώνες του διαφωτισμού και της αναγέννησης που πλούτισαν την ανθρωπότητα με τις αξίες που στη σκέψη των φιλελεύθερων *Εποχών* προβάλλουν ως πρωταρχικές. Σημειώνεται, πάντως, ότι στη λογική του διαλόγου οι *Εποχές* δημοσιεύσαν σε κεντρικό άρθρο και απόψεις του Cyril Mango με βάση τις οποίες η συνεισφορά της Ελλάδας στην Ευρώπη δεν ξεκινάει πριν τον 20ο αιώνα. Αναφερόμενες στα γεγονότα του αιώνα τους, οι *Εποχές* πρόβαλαν το Γουδί και τις πρωτοβουλίες του κόμματος των Φιλελευθέρων ως σημείο έναρξης της δράσης των προοδευτικών δυνάμεων στη σύγχρονη Ελλάδα. Στον τρόπο προσέγγισης των γεγονότων από το μεσοπόλεμο και μετά, οι *Εποχές* μίλησαν για τις ευθύνες του κομμουνισμού στην αποσταθεροποίηση του πολιτικού σκηνικού, επικρίνοντας την τακτική του ΚΚΕ και υποβαθμίζοντας την έκταση και τη σημασία γεγονότων όπως τα Δεκεμβριανά. Στο πλαίσιο τέτοιων αναλύσεων, το περιοδικό επέμεινε στην προαναφερθείσα θέση περί μη ύπαρξης κομμουνιστικού κινδύνου στην παρούσα φάση (της δεκαετίας του 1960), ωστόσο προέβη στην πάγια τακτική της

υποτίμησης του αντιπάλου. Περιέγραψε δηλαδή μια κατάσταση όπου ο κομμουνισμός, ιδεολογικά και σε επίπεδο επιρροής είναι ασήμαντος και δεν μπορεί να απειλήσει ένα «ισχυρό» πλέον κράτος, όπως το αποκαλεί. Οι παράγοντες που διαμόρφωσαν το «ισχυρό» αυτό κράτος της μετεμφυλιακής Ελλάδας επίσης κρίνονται με επιείκεια, για παράδειγμα η επικράτηση της βασιλευομένης δημοκρατίας περιγράφεται ως θετικό ιστορικά βήμα. Στις ιστορικές αναφορές για τις προηγούμενες δεκαετίες του 20ου αιώνα απουσιάζει η άμεση μνεία στα εμφυλιοπολεμικά γεγονότα, ενώ αντιθέτως προβάλλονται συστηματικά ο «λαϊκός ηρωισμός» του 1940 και η αξία της αντίστασης, με την προϋπόθεση ότι δεν της αποδίδεται κανένα ιδεολογικό ή κομματικό χρώμα και αναγνωρίζεται ως πανεθνική.

Μέσα από τις ιστορικές τους αναλύσεις, για μία ακόμη φορά, οι *Εποχές* δεν επιτίθενται άμεσα στον ιδεολογικό αντίπαλο, ωστόσο δείχνουν να παρακάμπτουν όλες τις ιστορικές και κοινωνικοπολιτικές συνθήκες που αποδείκνυαν την ανάγκη αναδόμησης και εκ θεμελίων ανασύστασης του σαθρού μετεμφυλιακού συστήματος. Η προσποίηση άγνοιας σε σχέση με αυτή την ανάγκη κάνει τα επιμέρους αιτήματα του περιοδικού για μέτρα εκδημοκρατισμού, ενίσχυση της παιδείας, εξορθολογισμού της οικονομίας κ.ά. να μένουν αποκομμένα από την πηγή γένεσής τους κι ως εκ τούτου αδύναμα.

Η *Νέα Εστία*, από τη δική της πλευρά, διατηρεί μια πιο έντονη «προγονολατρία» στον τρόπο ανάγνωσης της ιστορίας, τονίζοντας περισσότερο από τις *Εποχές* την συνεισφορά του ελληνισμού στην ανθρωπότητα. Η θεωρία περί συνέχειας της ελληνικής ιστορίας συναντάται και εδώ, με μεγάλη έμφαση στη στιγμή συνάντησης του αρχαίου κόσμου με το χριστιανικό βυζαντινό πνεύμα που είχε ως συνέπεια τη σύσταση του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού». Το Βυζάντιο, μάλιστα, παρουσιάζεται ως κορυφαία ιστορική περίοδος λόγω των ισχυρών θεμελίων του, δηλαδή της ελληνικής αρχαιότητας και της θεοκρατίας. Αξιοσημείωτη είναι η υπεράσπιση του μεσαίωνα, που ενώ εμφανίζεται και στις *Εποχές*, στη *Νέα Εστία* εμπλουτίζεται με επιχειρήματα υπέρ του «ιπποτισμού» και της μεταφυσικής, τα οποία εκτιμώνται ως θετικά στοιχεία. Σημαντική θεωρείται επίσης η συνεισφορά του διαφωτισμού και της αναγέννησης, επισημαίνεται ωστόσο ότι δεν υπήρξε κάποια «επιστροφή» στα αρχαιοελληνικά γράμματα κατά τη διάρκεια τους, αφού η αρχαιότητα ήταν έντονα ορατή σε όλες τις προηγούμενες περιόδους κι ιδίως στο Βυζάντιο.

Συζητώντας για τον 19ο αιώνα, το περιοδικό αναφέρεται στο 1821 ως μεγάλη τομή για τα ελληνικά αλλά και τα διεθνή πράγματα. Επίσης περιγράφει τον 19ο αιώνα ως την περίοδο εκείνη που μπόρεσε να συνδυάσει την πρόοδο και την τεχνολογία με τον μυστικισμό και τη θεοκρατία. Σε σχέση με τον 20ο αιώνα, η *Νέα Εστία*, μεταξύ άλλων, υπερασπίζεται τον Ελευθέριο Βενιζέλο, συνδέοντάς τον με τη μεγάλη ιδέα και τους ανεκπλήρωτους «εθνικούς πόθους». Προχωρώντας στα γεγονότα του αιώνα, παραλληλίζει προσωπικότητες όπως του Χίτλερ και του Μουσολίνι με εκείνη του Λένιν, ισχυριζόμενη ότι όλες αυτές οι φυσιογνωμίες υπό φυσιολογικές συνθήκες θα ήταν αδύνατο να ασκήσουν επιρροή στη βαθμό που το έκαναν. Εντάσσοντας τα παραπάνω επιχειρήματα στο ευρύτερο θέμα του ολοκληρωτισμού, σημειώνει ότι τα ολοκληρωτικά καθεστώτα βασίζονται σε μύθους όπως ο «αντιφασισμός» ή ο «αντικομμουνισμός» προκειμένου να θεμελιώσουν την εξουσία τους. Είναι ενδιαφέρουσα η θέση της *Νέας Εστίας* ότι ο «αντικομμουνισμός» είναι ο «δικός μας μύθος», που εμπεριέχει τόσο την παραδοχή του περιοδικού ότι εντάσσεται στον αντικομμουνιστικό κόσμο όσο και τη διαπίστωση του σταδιακού ξεπεράσματος του κομμουνιστικού φόβου, που τόσο έντονα υποστηρίζουν οι *Εποχές*. Η συμπόρευση του περιοδικού με την εθνικόφρονα ιδεολογία ελλοχεύει και αλλού, όπως για παράδειγμα στην άποψη ότι κατά τα Δεκεμβριανά, που χαρακτηρίζονται ως «επανάσταση», «έγιναν λάθη από όλους μας», όπου και πάλι γίνεται χρήση του πρώτου πληθυντικού προσώπου. Γενικά, όπως και στα υπόλοιπα περιοδικά της μελέτης, ο εμφύλιος δεν εμφανίζεται στις σελίδες της έκδοσης, με εξαίρεση λίγες αναφορές στον «συμμοριτοπόλεμο» ή το «κομμουνιστικό κίνημα», όπως χαρακτηρίζεται. Από τα υπόλοιπα γεγονότα του 20ου αιώνα, ξεχωρίζει η συνέχιση, κατά τη δεκαετία του 1960, της έκφρασης συμπάθειας προς το πρόσωπο του Ιωάννη Μεταξά, που συνόδευε το περιοδικό πολλά χρόνια και είχε επιστεγαστεί με παλιότερο αφιέρωμα στον δικτάτορα. Η *Νέα Εστία* διευκρινίζει ωστόσο ότι αναφέρεται στον άνθρωπο και όχι στον πολιτικό Ιωάννη Μεταξά, όταν του αποδίδει τον χαρακτηρισμό «Θρύλος».

Συνολικά παρά τις ομοιότητες σε πολλές ιστορικές προσεγγίσεις *Εποχών* και *Νέας Εστίας*, η *Νέα Εστία* δείχνει περισσότερο συντηρητικό, μυστικιστικό και εθνοκεντρικό χαρακτήρα στις ιστορικές της αναγνώσεις. Ενώ για παράδειγμα και τα δύο περιοδικά δέχονται τη θεωρία της συνέχειας της ελληνικής ιστορίας, η *Νέα Εστία* δείχνει πιο έντονα

βυζαντινολατρικό χαρακτήρα, ενώ εκθειάζει επανειλημμένα τον ελληνοχριστιανικό πολιτισμό. Επίσης, σε εξέταση περιόδων όπως ο μεσαίωνας, τον οποία κανένα από τα δύο περιοδικά δεν απορρίπτει ως σκοταδιστικό, η *Νέα Εστία* παρουσιάζει ως «προσόν» τον μεταφυσικό χαρακτήρα της περιόδου, ενώ οι *Εποχές* προσπαθούν να την αποδαιμονοποιήσουν με ορθολογικά κριτήρια. Στα πιο πρόσφατα γεγονότα, η *Νέα Εστία* δε διστάζει να μιλήσει για μεγαλοϊδεατισμό, να υπερασπιστεί τον Ιωάννη Μεταξά, να παραδεχθεί, έστω και κατ' εξαίρεση, τον αντικομμουνιστικό της προσανατολισμό κ.ο.κ., σε αντιδιαστολή με τις *Εποχές* που είναι πολύ πιο προσεκτικές στη διατήρηση του φιλελεύθερου, προοδευτικού, «αντι-ιδεολογικού» προφίλ τους, ακόμη κι όταν γίνεται εμφανές ότι δε μπορούν να το επιβεβαιώσουν μέσα από την ευρύτερη αρθρογραφία τους.

Οι ιστορικές θέσεις της *Επιθεώρησης Τέχνης*, παρότι είναι εστιασμένες στο πρόσφατο παρελθόν, ξεκινούν επίσης από την αρχαιότητα και διέπονται από την έννοια της συνέχειας του ελληνικού πολιτισμού. Το περιοδικό συμφωνεί γύρω από την συνεχή ύπαρξη και πολιτιστική εξέλιξη του έθνους από αρχαίων χρόνων, χαρακτηρίζει, ωστόσο, ως «υποκειμενική» τη θέση ότι πρόκειται για την «ίδια φυλή των αρχαίων Ελλήνων» και απορρίπτει τη σύζευξη του θρησκευτικού στοιχείου με τον αρχαίο κόσμο, καθώς και την «ελληνοχριστιανική» θεωρία. Με τον τρόπο αυτό, φωτίζει την «αριστερή» ερμηνεία της συνέχειας του ελληνικού έθνους που είναι εύλογο να διαφοροποιείται από τις προσεγγίσεις των *Εποχών* και πολύ περισσότερο της *Νέας Εστίας*. Η συνέχεια στη συνείδηση της *Επιθεώρησης Τέχνης* είναι άμεσα συνδεδεμένη με την έννοια της διαχρονικής «αντίστασης» και ενότητας του έθνους που έχει γίνει ορατή σε όλες τις δύσκολες εθνικές στιγμές ανά τους αιώνες. Το περιοδικό αναφέρει για τον τρόπο αξιοποίησης των διδαγμάτων από αυτές τις στιγμές ότι πρέπει να μένει το «απόσταγμα», αποκλείοντας τον άγονο παρελθοντισμό και τον ιστορισμό. Ακόμη και το 1821, που μέχρι τη δεκαετία του 1960 ήταν σταθερό σημείο αναφοράς για την *Επιθεώρηση Τέχνης* με την εξύμνηση του ρόλου του λαού στην επανάσταση και την επισήμανση των προεκτάσεων των γεγονότων στο σήμερα, κατά την υπό μελέτη περίοδο παύει να μνημονεύεται στον ίδιο βαθμό. Γενικότερα, εξαιρώντας κάποιες αναφορές στους αιώνες των μεγάλων επαναστάσεων και τις πανανθρώπινες αξίες του διαφωτισμού, που, όπως προειπώθηκε, το περιοδικό θεωρεί συμβατές με την αριστερή κοσμοθεωρία, η *Επιθεώρηση Τέχνης* επιλέγει να αναφέρεται

κατά βάση στα γεγονότα του 20ου αιώνα που διαμόρφωσαν τις σύγχρονες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες. Μεταξύ άλλων, εστιάζει στην υπόγεια δράση του καπιταλισμού σε σχέση με τα γεγονότα που ακολούθησαν μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, στον τρόπο που οι ισχυροί εκμεταλλεύτηκαν μία «κούφια» μεγάλη ιδέα εις βάρος του ελληνικού λαού, στη φασιστική δράση του μεταξικού καθεστώτος, και κυρίως στα γεγονότα της αντίστασης- όχι όμως και του εμφυλίου. Η έμφαση από την *Επιθεώρηση Τέχνης* (όπως εξάλλου και από την *Αυγή* την ίδια περίοδο) δίνεται στην αποκατάσταση των πραγματικών γεγονότων της εαμικής αντίστασης, με στόχο, μεταξύ άλλων, την έκκληση στον αριστερό κόσμο που είχε αποστασιοποιηθεί από την πολιτική ή είχε προσεγγίσει τον χώρο του κέντρου.

Οι πολιτικές απόψεις που εξέφρασαν τα περιοδικά είναι ένα ακόμη σημαντικό κομμάτι της αρθρογραφίας τους, καθώς κατά τη δεκαετία του 1960, όπως περιγράφηκε και στα επιμέρους κεφάλαια της μελέτης, ο πολιτισμός βρίσκεται σε άμεσο διάλογο με την πολιτική, με τα δύο αυτά στοιχεία να αλληλοτροφοδοτούνται και να μετέχουν εξίσου ενεργά στη διαμόρφωση της ψυχροπολεμικής διαμάχης αλλά και στην εξέλιξη της ελληνικής κοινωνικοπολιτικής κατάστασης. Παρότι αριθμητικά τα άρθρα με άμεσες πολιτικές αναφορές υστερούν, ωστόσο ξεχωρίζουν ως προς τη βαρύτητα τους, καθώς εντοπίζονται κατά βάση στις κεντρικές στήλες σχολιασμού των περιοδικών, στα εισαγωγικά άρθρα και σε άλλα «περίοπτα» σημεία των εκδόσεων. Οι *Εποχές*, για παράδειγμα, δείχνουν, κυρίως μέσα από τις θέσεις που εκφράζει ο Άγγελος Τερζάκης στη στήλη «Χρονικά- Σχόλια» και οι Λέων Καραπαναγιώτης και Χάρης Μπουσμπουρέλης στο «Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής», τη θέληση τους να διαχέουν απόψεις και να ασκούν επιρροή στον τρόπο επεξεργασίας και αντίληψης των εθνικών και παγκόσμιων πολιτικών εξελίξεων. Πέραν αυτών, τα θεωρητικά, φιλοσοφικά, πολιτισμικά κ.ά. κείμενα επίσης αποκτούν κατά περίπτωση μία ιδιαίτερη ιδεολογικοπολιτική φόρτιση, άλλοτε εμφανή κι άλλοτε αφανή, αλλά σε κάθε περίπτωση αποδοτική ως προς τις προθέσεις της.

Μένοντας στις *Εποχές*, η κεντρική πολιτική θέση που εκφράζουν, βάσει της σύνοψης των επιμέρους απόψεων, είναι φιλική προς την Ένωση Κέντρου και γενικότερα προς την πολιτική σκέψη και κατεύθυνση του ομίλου Λαμπράκη, από τον οποίο εκδίδονται. Αυτό σημαίνει ότι εμπερικλείει πολλές από τις αντιφάσεις, ασάφειες ή

«ατολμίες» που είχαν σημειωθεί εντός του κόμματος, αλλά δε συνεπάγεται απόλυτη ταύτιση ή περιορισμό της σκέψης των διανοητών που αρθρογραφούν στις *Εποχές* σε κομματικά στεγανά. Την πολιτική σκέψη των *Εποχών* διαμορφώνουν παράγοντες όπως η υποστήριξη της Ένωσης Κέντρου και του προσώπου του Γεωργίου Παπανδρέου, ο αυξανόμενος αντιδεξισμός, η συνεχιζόμενη απόρριψη της σοβιετικής πρότασης, το «φλερτ» με τη μη κομμουνιστική αριστερά, η διατήρηση κάποιων θέσεων της συντηρητικής πολιτικής σκέψης, η αμηχανία απέναντι στο άτοπο του αιτήματος του εκδημοκρατισμού χωρίς κατάρρευση του μετεμφυλιακού κράτους και της εθνοφοροσύνης, η τοποθέτηση της παιδείας σε τομέα υψηλής προτεραιότητας κ.ά. Οι παραπάνω τάσεις γνωρίζουν, όπως είναι αναμενόμενο, διακυμάνσεις, ανάλογα με τις συγκυρίες. Η πιο σημαντική τομή είναι τα ιουλιανά γεγονότα, τα οποία κλονίζουν την πίστη και τη, διακριτική έστω, υποστήριξη του περιοδικού στον θεσμό της βασιλείας και οξύνουν το αίτημα για διαχωρισμό των αρμοδιοτήτων ανάμεσα σε κυβέρνηση, παλάτι και στρατό. Η περίοδος που ακολουθεί τον Ιούλιο του 1965 είναι περίοδος emphaticών τοποθετήσεων σε σχέση με την ανάγκη εκδημοκρατισμού και εξυγίανσης του πολιτικού, κοινωνικού και οικονομικού βίου της χώρας, που σε κανένα όμως σημείο δεν οδηγούν σε σαφή θέση των *Εποχών* υπέρ της καθεστωτικής αλλαγής.

Τα αιχμηρότερα πολιτικά σχόλια των *Εποχών* είχαν ήδη ξεκινήσει δειλά λίγους μήνες πριν από τα Ιουλιανά, τόσο εξαιτίας του ευρύτερα τεταμένου πολιτικού κλίματος που διαμήνυε τα όσα θα ακολουθούσαν όσο και λόγω της σταδιακής αποτυχίας της μεταρρύθμισης Παπανούτσου, στην οποία οι *Εποχές* είχαν επενδύσει πολλές ελπίδες, επιφορτίζοντας τη μ' έναν «μεσσιανικό» ρόλο σε επίπεδο παιδείας, κοινωνίας και πολιτικής και αγνοώντας την προδιαγεγραμμένη αποτυχία της. Το περιοδικό είχε θεωρήσει ότι το αίτημα για εκδημοκρατισμό της παιδείας, αναμόρφωση των σχετικών θεσμών και επένδυση σημαντικού μέρους των κονδυλίων του κράτους προς την ίδια κατεύθυνση, το οποίο είχε διατυπώσει από την αρχή της έκδοσης του, θα δρομολογούνταν σε μεγάλο βαθμό από τη μεταρρύθμιση, σημειώνοντας μάλιστα ότι οι συντηρητικοί κύκλοι αδυνατούν να αποτρέψουν μια τέτοια εξέλιξη. Η επιφανειακή προσέγγιση των *Εποχών* στη συζήτηση για τη λύση του προβλήματος της παιδείας στη χώρα γίνεται εμφανής και στην αντιμετώπιση του ελληνικού φοιτητικού κινήματος. Αν και το περιοδικό θεωρητικά

στηρίζει τις κινητοποιήσεις των φοιτητών και δε φτάνει στο επίπεδο να τις χαρακτηρίσει «αναίτιες», όπως κάνει η *Νέα Εστία*, ωστόσο δεν αναγνωρίζει τον βαθμό σύνδεσής τους με το πολιτικό πρόβλημα της μετεμφυλιακής Ελλάδας. Για παράδειγμα, αναφέρει ως προϋπόθεση της ύπαρξής τους την αποβολή κάθε κομματικού χρώματος και θέτει κανόνες ευπρέπειας σ' αυτήν την «από κοινού», όπως θα έπρεπε να είναι σύμφωνα με το περιοδικό, προσπάθεια που γίνεται από τους φοιτητές για το έθνος. Ακόμη και κατά τα Ιουλιανά, η θερμή υποδοχή της συμμετοχής των φοιτητών στις διαμαρτυρίες, δε δείχνει να γίνεται αντιληπτή ως μία κραυγαλέα περίπτωση επαναφοράς στο καίριο αίτημα της ανατροπής του μετεμφυλιακού κατεστημένου, αλλά ως μία αξιόλογη πρωτοβουλία των φοιτητών να ενισχύσουν ένα δίκαιο αίτημα, παράλληλο με τα δικά τους. Οι *Εποχές*, εν ολίγοις, δεν αναγνωρίζουν την ενότητα του προβλήματος γι' αυτό και δε μπορούν να διατυπώσουν ουσιαστικές προτάσεις ή έστω ουσιώδη διαμαρτυρία για την κοινωνικοπολιτική κατάσταση της χώρας.

Ανάμεσα στα υπόλοιπα θέματα που αφορούν στην πολιτική της χώρας, ξεχωρίζουν οι αναφορές στο Κυπριακό, με σταθερό αίτημα υπέρ της ένωσης και υποστήριξη των επιλογών του Γεωργίου Παπανδρέου, ωστόσο οι σχετικές αναλύσεις μειώνονται κατά την περίοδο μετά τα Ιουλιανά, όταν η έμφαση δίνεται στην εσωτερική πολιτική σκηνή. Επίσης, σ' ένα ακόμη από τα καίρια ερωτήματα της εποχής, τον τρόπο δηλαδή που θα επηρεάσει τη χώρα η επικείμενη ένταξη στην ΕΟΚ, οι *Εποχές* τηρούν θετική στάση, όπως και η *Νέα Εστία*, εκτιμώντας ότι η ελληνική οικονομία θα ωφεληθεί από την ευρωπαϊκή συνύπαρξη, η οποία επιπρόσθετα θα δημιουργήσει πολιτικά οφέλη μέσω του προστατευτικού κλοιού που θα παράσχει στις συμμετέχουσες χώρες. Αντίστοιχα, θετικός κρίνεται ο ρόλος που έχει διαδραματίσει το ΝΑΤΟ σε αμυντικό επίπεδο. Συνολικά, προκρίνεται η ανάγκη υπαγωγής της χώρας στην ατλαντική συμμαχία, τόσο στις *Εποχές* όσο και στη *Νέα Εστία*.

Ο σχολιασμός της διεθνούς πολιτικής αποτελεί μία ακόμη ενότητα με ξεχωριστό ενδιαφέρον για τις *Εποχές*, κυρίως λόγω της εστίασής της στην αμερικανική και τη σοβιετική πολιτική. Η ιδιαίτερη σχέση του περιοδικού με την δυτική πολιτική, που διαμορφώνεται στη βάση των ιδεολογικών πεποιθήσεων των συντελεστών και επισφραγίζεται με την χρηματοδότηση του περιοδικού από το Συνέδριο για την Ελευθερία

στην Κουλτούρα, όπως περιγράφηκε στο σχετικό κεφάλαιο, είναι παράγοντας που αξίζει να ληφθεί υπόψη, αλλά δεν αποδεικνύεται καθοριστικός για τη φυσιογνωμία του περιοδικού και τη διαμόρφωση της ύλης. Σε κάθε περίπτωση, στοιχεία όπως η κριτική στη Σοβιετική Ένωση, η αντι-ιδεολογική, ανθρωπιστική διάσταση των θέσεων και η συνεχής επίκληση στη δημοκρατία που υιοθετεί το CCF αποτυπώνονται και στις *Εποχές*. Οι παράγοντες που εφιστούν την προσοχή στη συνάφεια της σκέψης των *Εποχών* με το CCF, διαπιστώνει κανείς ότι είναι πολλοί περισσότεροι από αυτό το γενικό ιδεολογικό σχήμα. Για παράδειγμα το περιοδικό μιλάει επανειλημμένα για τον πυρηνικό κίνδυνο, ως τη βασική απειλή της εποχής που ήρθε να αντικαταστήσει τον άμεσο κομμουνιστικό κίνδυνο. Όπως είναι γνωστό, η πυρηνική φοβία υπήρξε βασικό εργαλείο στα χέρια της δυτικής πολιτιστικής πολιτικής, που εν μέσω ύφεσης και άμβλυνσης του αντικομμουνισμού, επέτρεπε στον ψυχρό πόλεμο να παραμένει εδραιωμένος στις συνειδήσεις των πολιτών. Η συζήτηση για τον τρίτο κόσμο, η ανάδειξη του γυναικείου φύλου, τα φυλετικά ζητήματα, η επιστήμη και τεχνολογία, ήταν επίσης θέματα που οι *Εποχές*, στα πρότυπα της τακτικής του CCF και του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου αξιοποίησαν. Η γενικότερη προβολή της δυτικής τέχνης και κουλτούρας λειτουργούσε προς την ίδια κατεύθυνση. Ακόμη και η κριτική απέναντι στις ΗΠΑ, όσο έμενε σε «ήπιο» και επιφανειακό επίπεδο, ήταν εγκεκριμένη από το ίδιο το CCF με σκοπό την κατάκτηση μιας «αληθοφάνειας» για τα περιοδικά του δικτύου, που θα επέτρεπε προσέλκυση μεγαλύτερου αριθμού «οπαδών» και καλύτερη διείσδυση στις συνειδήσεις των ανθρώπων.

Από την άλλη πλευρά, η ένταξη και ο καθορισμός της φυσιογνωμίας των *Εποχών* από τον Δημοσιογραφικό Οργανισμό Λαμπράκη, οι προσωπικές φιλοδοξίες του ίδιου του Χρήστου Λαμπράκη σε σχέση με το περιοδικό, η εμβέλεια των διανοουμένων που συμμετείχαν στο εκδοτικό εγχείρημα, οι ιδιαίτερες συγκυρίες στην Ελλάδα όπου το εθνικό αποτελούσε προτεραιότητα έναντι του υπερεθνικού, αλλά και ο «χαλαρός» έλεγχος από το CCF, το οποίο δεν είχε εντάξει το περιοδικό στις κεντρικές εκδόσεις του, «ανεξαρτητοποιούσαν» τις *Εποχές* και άφηναν το περιθώριο στους συντελεστές να διαμορφώνουν την ύλη και να καταθέτουν τις απόψεις τους πολύ πιο ελεύθερα απ' ότι θα άρμοζε σε μια χρηματοδοτούμενη ή «υποβοηθούμενη» (έστω και ως μια χρονική περίοδο) έκδοση. Επίσης, ο διάχυτος αντιαμερικανισμός στην ελληνική κοινωνία, ιδίως σε σχέση

με το Κυπριακό, επηρέαζε τις *Εποχές*, που μάλιστα όξυναν την κριτική τους απέναντι στις ΗΠΑ (χωρίς να γίνει ποτέ υπερβολική) κατά την τελευταία περίοδο έκδοσης του περιοδικού, όταν η σχέση με το CCF είχε «χαλαρώσει» κι άλλο - δεν υπάρχουν στοιχεία για συνέχιση της χρηματοδότησης εκείνη την περίοδο-, με αποκορύφωμα την αναφορά στις αποκαλύψεις του 1966 για τη δράση της CIA και τον ρόλο του CCF στην εξάπλωση της δυτικής προπαγάνδας. Έχοντας την ασφάλεια ότι η δική του σχέση με το CCF είχε παραμείνει αφανής, το περιοδικό αφιέρωσε άρθρο σε σχέση με το θέμα, στο οποίο χαρακτήρισε «υγίη» την έντονη αντίδραση της αμερικανικής κοινωνίας απέναντι σε αυτές τις αποκαλύψεις.

Πέραν όλων αυτών, αξίζει να σημειωθεί ότι σε διεθνές επίπεδο κάποια επιχειρήματα ήταν επόμενο να διατυπώνονται παράλληλα μεταξύ ομοϊδεατών, καθώς οι ίδιες οι παγκόσμιες εξελίξεις υποδείκνυαν τρόπους αύξησης της επιρροής των δυτικών φωνών έναντι των ανατολικών, οι οποίοι ως ένα βαθμό ήταν ευνόητοι για τον μη κομμουνιστικό κόσμο. Για τον λόγο αυτό, εξάλλου, τα διεθνικά δίκτυα πολιτών και ομάδων λειτούργησαν αποτελεσματικά ως φορείς της δυτικής πολιτιστικής προπαγάνδας, ακόμη κι όταν δεν ήταν «κεντρικά ενορχηστρωμένα». Με την έννοια αυτή, μιλώντας για περιοδικά που απέκτησαν σχέση με το CCF, είναι δύσκολο να διαχωριστούν με βεβαιότητα οι απόψεις που αποτελούσαν προϊόν άνωθεν επιρροής ή αυτολογοκρισίας που προέκυπτε λόγω της χρηματοδότησης του CCF από εκείνες που διατυπώνονταν με βάση προσωπικά ιδεολογικά, πολιτικά, πολιτισμικά και αισθητικά κριτήρια των συντελεστών. Η διαπίστωση αυτή έχει ακόμη μεγαλύτερη βαρύτητα όταν κάνουμε λόγο για τη σχέση των *Εποχών* και του CCF, η οποία ήταν κατά πολύ χαλαρότερη από εκείνη που είχε αναπτύξει ο οργανισμός με τα «γνωστά» και κεντρικά για την πολιτική του περιοδικά του «δικτύου». Στο ίδιο πλαίσιο, οι *Εποχές* συγκρατούσαν την κριτική προς την Σοβιετική Ένωση σε τόνους λιγότερο οξείς από εκείνους που επέλεγαν τα περιοδικά του συγκεκριμένου δικτύου, τα οποία στην πλειοψηφία τους καθορίζονταν από «εξευγενισμένο» μεν, αλλά επίμονο αντικομμουνισμό. Για όλους τους παραπάνω λόγους, όπως έχει ήδη προειπωθεί, η, βασισμένη στη σχέση με το CCF, δυτική επιρροή στις *Εποχές* δε μπορεί ούτε να υποτιμηθεί ούτε να υπερεκτιμηθεί.

Εξετάζοντας κάποιες πιο συγκεκριμένες, κεντρικές θέσεις για την αμερικανική

πολιτική, οι *Εποχές* αρχικά ισοκατανέμουν τις ευθύνες για τα πυρηνικά όπλα ανάμεσα σε Αμερικάνους και Σοβιετικούς, τονίζοντας ότι η «σκληρύνηση» της σοβιετικής στάσης θα είχε επέλθει ακόμη και αν η Αμερική δεν είχε προβεί πρώτη σε ρίψη πυρηνικών. Επίσης διευκρινίζεται ότι η ατομική βόμβα δεν είχε τόση δύναμη, ώστε να ανακόψει την πορεία του Μάο Τσε Τουνγκ ή την «κομμουνιστικοποίηση» της Ευρώπης.

Όσον αφορά στην ύφεση που είχε ξεκινήσει από τα τέλη της δεκαετίας του 1950, οι *Εποχές* υπερτονίζουν τη σημασία της, παρά το γεγονός ότι υπάρχουν εστίες αναζωπύρωσης και νέες μορφές που λαμβάνει ο ψυχρός πόλεμος την ίδια περίοδο, όπως για παράδειγμα η διένεξη για τον τρίτο κόσμο- οι ίδιες οι *Εποχές* μάλιστα πραγματοποιούν ολόκληρο αφιέρωμα στην Αφρική, μιλώντας για τη σημασία του ρόλου της στη νέα εποχή που ανατέλλει και χαρακτηρίζοντας το θέμα του τρίτου κόσμου το δεύτερο σημαντικότερο παγκοσμίως μετά την υπανάπτυξη. Σε κάθε περίπτωση, η ύφεση στη λογική των *Εποχών* ισοδυναμεί με την περιγραφόμενη ως φυσιολογική λύση της επικράτησης του δυτικού στρατοπέδου. Γίνεται μάλιστα λόγος για τις συνθήκες συνεργασίας Αμερικής και Ευρώπης, με δεδομένο τον αποκλεισμό της ΕΣΣΔ από τα παγκόσμια σχήματα συνεργασιών που θα κινούν τα νήματα.

Ως προς το φυλετικό θέμα, οι *Εποχές*, στα πρότυπα περιοδικών του CCF που το χρησιμοποίησαν κατά κόρον, κατήγγειλαν τις φυλετικές διακρίσεις σε σημεία του κόσμου όπως η Αφρική, παρακάμπτοντας την αμερικανική περίπτωση. Επίσης σε θέματα όπως το Βιετνάμ, που είχαν επισύρει τη διεθνή κατακραυγή, σε γενικές γραμμές τήρησαν στάση ήπιας κριτικής, απορρίπτοντας τον πόλεμο περισσότερο στη βάση της αναποτελεσματικότητάς του, παρά εστιάζοντας στο ανθρωπιστικό κομμάτι. Χαρακτηριστική είναι η θέση ότι, παρά την αποτυχία του, ο πόλεμος ξεκίνησε με «καλά» κίνητρα από πλευράς Αμερικανών. Το περιοδικό αναγνώρισε, ωστόσο, ότι η Αμερική προσπάθησε να χρησιμοποιήσει το Βιετνάμ για να αναθερμάνει τον παγκόσμιο αντικομμουνισμό.

Πολύ περισσότερο οξεία, παρά τον ισχυρισμό περί ίσων αποστάσεων, είναι η κριτική απέναντι στην ΕΣΣΔ. Σχολιάζοντας την σοβιετική πολιτική, οι *Εποχές* εστιάζουν στον αυταρχισμό, τη συνεχιζόμενη επίδραση του σταλινισμού, τις φυγόκεντρες τάσεις και την αστάθεια του καθεστώτος.

Μία ακόμη εστία κινδύνου για τις *Εποχές* είναι η Γαλλία του Ντε Γκωλ, αφού το περιοδικό, σε γενικές γραμμές, δείχνει αρνητισμό απέναντι στον αντιαμερικανισμό του γάλλου προέδρου αλλά και το σενάριο της προσέγγισης Μόσχας-Παρισίου. Στις «επικίνδυνες» ανά τον κόσμο δυνάμεις συγκαταλέγεται όμως πρώτιστα η Κίνα που θεωρείται έτοιμη να διεκδικήσει τα πρωτεία του κομμουνιστικού κόσμου από την ΕΣΣΔ. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαπίστωση του περιοδικού ότι η διένεξη ΕΣΣΔ και Κίνας είναι μία ακόμη απόδειξη της κατάργησης του ιδεολογικού κριτηρίου για τον διαχωρισμό του κόσμου και της αντ' αυτού ανάδειξης του προαναφερθέντος διπόλου ανάμεσα σε «πένητες» και «χορτασμένους».

Αν η συνολική στάση των *Εποχών* απέναντι στα πολιτικά πράγματα διακρίθηκε από μία επιλεκτική «καταγγελία» των κακώς κειμένων αλλά και από την προσπάθεια της αναφοράς σε καίριες ελληνικές και διεθνείς εξελίξεις, η *Νέα Εστία* δεν έδειχνε να θεωρεί απαραίτητη την προσχηματική έστω αναφορά σε γεγονότα καθοριστικά για την εποχή της. Έτσι, κατά τη δεκαετία του 1960 διατήρησε μία πολιτικά αδιάφορη στάση που έβρισκε δικαιολογητική βάση στην πολιτισμική και όχι πολιτική φύση του περιοδικού, αλλά και στην πεποίθηση ότι οι άνθρωποι του πνεύματος δεν πρέπει να είναι «στρατευμένοι», ούτε υποχρεούνται να εκφέρουν άποψη για όσα συμβαίνουν γύρω τους. Είναι ενδεικτικό ότι ο Σπύρος Μελάς, μέσω της *Ελληνικής Δημιουργίας*, είχε παλιότερα κατηγορήσει τον διευθυντή της *Νέας Εστίας*, Πέτρο Χάρη για την αδιαφορία του απέναντι στα πολιτικά πράγματα, που σύμφωνα με τον Μελά μεταφραζόταν στη δεδομένη φάση σε μη υποστήριξη της μάχης ενάντια στον κομμουνισμό. Τη θέση του περί μη συμμετοχής των πνευματικών ανθρώπων στα πολιτικά πράγματα είχε υποστηρίξει ο Πέτρος Χάρης και μετά τα Ιουλιανά, καταφερόμενος κατά διανοουμένων όπως ο Γιώργος Θεοτοκάς που μίλησαν με παρρησία για την «εθνική κρίση». Σε κάθε περίπτωση η *Νέα Εστία*, παρά την «απολιτική» στάση που πρόσβευε, επέλεξε να πολιτικοποιείται κατά το δοκούν, όταν αισθανόταν ότι έχει να καταγγείλει κάποιες πολιτικά προκλητικές, σύμφωνα με τη δική της αντίληψη, στάσεις και εξελίξεις και να σιωπά απέναντι σε καθομολογουμένως κεφαλαιώδη πολιτικά συμβάντα. Έτσι, επί παραδείγματι, αφιέρωσε πολλές σελίδες για την καταγγελία και την πολιτική «αξιοποίηση» της είδησης ότι δύο σοβιετικοί συγγραφείς καταδικάστηκαν στην ΕΣΣΔ για τη διασπορά αντισοβιετικών ιδεών, ενώ δε βρήκε λόγο

να κάνει αναφορά στα ιουλιανά γεγονότα του 1965, στην εγκαθίδρυση της απριλιανής δικτατορίας το 1967, ή να αφιερώσει περισσότερες από τρεις φράσεις στη δολοφονία Λαμπράκη. Συνολικά κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 υπάρχουν κάποιες γενικόλογες αναφορές στο περιοδικό περί προβλημάτων στην πολιτική ζωή του τόπου, ωστόσο δε γίνεται κάποια προσπάθεια στοιχειοθέτησης της παρατήρησης αυτής.

Αν και διαπιστώσαμε ότι ούτε οι *Εποχές* «αναμετρήθηκαν» με το μετεμφυλιακό καθεστώς, δημιούργησαν ωστόσο κάποιες «ρωγμές» στις σχέσεις τους με αυτό και έδειξαν να κατανοούν μέρος του προβλήματος που ως καθεστωτική δύναμη αδυνατούσαν να θέσουν στην πραγματική του διάσταση. Αντιθέτως η *Νέα Εστία*, δεν έδειξε να πιστεύει ότι υπάρχει καθεστωτικό πρόβλημα, ούτε να «ενοχλείται» από τον αυταρχισμό του μετεμφυλιακού κράτους. Είναι ενδεικτική η θέση του περιοδικού περί «αχαριστίας» των φοιτητών και εν γένει των νέων ανθρώπων, οι οποίοι, ενώ παρουσιάζονται να έχουν τα πάντα, σε αντίθεση με προηγούμενες γενιές, προβαίνουν σε «άσκοπες» κινητοποιήσεις παρακωλύοντας την κυκλοφορία στους δρόμους της πόλης.

Από την περιορισμένη πολιτική θεματολογία της *Νέας Εστίας*, ξεχωρίζουν οι αναφορές στο Κυπριακό, η κριτική απέναντι στο οποίο είχε εξάλλου αποκτήσει διακομματικό χαρακτήρα, τουλάχιστον όσον αφορά στις ευθύνες του αμερικανικού παράγοντα. Η *Νέα Εστία*, όπως και οι *Εποχές*, προασπίστηκε τη λύση της ένωσης, ενώ αναφέρθηκε στον αρνητικό ρόλο των Βρετανών και των Αμερικάνων για τα τεκταινόμενα στη Μεγαλόνησο.

Στο θέμα της της ΕΟΚ η *Νέα Εστία* υποστήριξε τη σύνδεση της Ελλάδας με την Ευρωπαϊκή Κοινότητα εξίσου θερμά με τις *Εποχές*, αναφέροντας μάλιστα ότι η ανάπτυξη εντός της ΕΟΚ αποτελεί τον νέο μεγάλο συνδετικό κρίκο των Ελλήνων μετά τη μεγάλη ιδέα και τον δημοτικισμό. Θετική είναι η στάση της *Νέας Εστίας* και απέναντι στην ανάπτυξη μέσω του τουρισμού, τον οποίο οι *Εποχές*- και πολύ περισσότερο η *Επιθεώρηση Τέχνης*- βλέπουν περισσότερο επιφυλακτικά λόγω της γιγάντωσής του με ασχεδίαστο και ασύδοτο πολλές φορές τρόπο.

Στο επίπεδο της διεθνούς ψυχροπολεμικής διαμάχης, το περιοδικό διατήρησε στην αρθρογραφία του έναν σταθερά αντικομμουνιστικό χαρακτήρα, καταγγέλλοντας συχνά τον «αριστερό ολοκληρωτισμό» ανά τον κόσμο -για παράδειγμα εκδήλωση αυτού

παρουσιάζεται να είναι ο Μάης του 1968- και επισημαίνοντας ότι γεγονότα όπως εκείνα της Ουγγαρίας και της Τσεχοσλοβακίας έδειξαν την απώλεια ελέγχου και συνοχής του συνασπισμού της ΕΣΣΔ. Η *Νέα Εστία* συμφώνησε με τις *Εποχές* ως προς το ότι μένει πλέον μονάχα να αποδειχθεί έμπρακτα η διαφαινόμενη αποτυχία του κομμουνισμού που θα σημάνει παγκόσμια ειρήνευση και ότι η συμμαχία Αμερικής και Ευρώπης θα είναι δεδομένη στη νέα αυτή κατάσταση που διαμορφώνεται για τον κόσμο.

Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι ο αντικομμουνισμός της *Νέας Εστίας* δεν εμπόδισε την ύπαρξη μίας αντιαμερικανικής χροιάς στο λόγο του περιοδικού, ελαφρώς οξύτερης μάλιστα σε σύγκριση με εκείνη που εντοπίζει κανείς στο περιοδικό του οργανισμού Λαμπράκη. Η σύνδεση των *Εποχών* με το CCF θα μπορούσε να είναι ένας από τους λόγους αυτής τη διαφοροποίησης, που, σε κάθε περίπτωση, δεν είναι τόσο έντονη ώστε να επιτρέπει να μιλήσουμε για οργανωμένη και συστηματική παρουσία του αντιαμερικανικού λόγου στη *Νέα Εστία*. Εν ολίγοις ο αντιαμερικανισμός που είχε έτσι κι αλλιώς τη δεδομένη περίοδο επηρεάσει όλους τους πολιτικούς χώρους στην Ελλάδα, έχει κατά λίγο εντονότερη παρουσία στην *Νέα Εστία* σε σχέση με τις *Εποχές*, καθώς ο ρόλος των Αμερικανών συγκρούεται με τον εθνικιστικό και συχνά ξενοφοβικό λόγο του περιοδικού- χωρίς αυτό να αναιρεί την πληθώρα άρθρων που παρουσιάζουν ως αναγκαστική επιλογή τη συμμαχία της Ελλάδας με τον δυτικό κόσμο. Η *Νέα Εστία* περιγράφει ένα κλίμα νοσηρότητας και απομονωτισμού, μιλώντας για την άλλη πλευρά του ατλαντικού, ενώ σε επίπεδο συγκεκριμένων στρατιωτικών και πολιτικών επιλογών χαρακτηρίζει, για παράδειγμα, το Βιετνάμ κορυφαίο λάθος των ΗΠΑ, επικρίνει τις αμερικανικές επεμβάσεις σε Λατινική Αμερική και Μέση Ανατολή και διαπιστώνει αρνητικές προθέσεις των ΗΠΑ σε σχέση με τα ελληνικά συμφέροντα. Μάλιστα, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1960, κάποιες αναφορές της *Νέας Εστίας* στον Ντε Γκωλ, σε αντίθεση με τις *Εποχές*, αποκτούν θετικό χρώμα, συσχετιζόμενες με την αναζήτηση συμμάχων για την Ελλάδα υπό το βάρος των αμφισβητούμενων πράξεων και προθέσεων της αμερικανικής πλευράς. Σε κάθε περίπτωση, η Αμερική παραμένει, τόσο για τη *Νέα Εστία* όσο και για τις *Εποχές*, η μόνη «εναλλακτική» απέναντι στον κομμουνισμό, ενώ και τα δύο περιοδικά αφομοιώνουν και προβάλλουν στοιχεία της ευρύτερης δυτικής και αμερικανογενούς κοσμοθεωρίας και κουλτούρας.

Προφανής από μία άποψη, αλλά περισσότερο περίπλοκη από άλλες, είναι η πολιτική στάση της *Επιθεώρησης Τέχνης* που συνεχίζει να εκδίδεται τη δεκαετία του 1960 εν μέσω μιας σειράς πολυσήμαντων συγκυριών για την ελληνική και διεθνή αριστερά. Στην Ελλάδα, περισσότερο από μια δεκαετία μετά το τέλος του εμφυλίου, οι συσχετισμοί και οι δομές που είχε διαμορφώσει το κράτος των νικητών παρέμεναν ισχυρά παρά τους τριγμούς και η αριστερά συνέχιζε να βρίσκεται αντιμέτωπη με διώξεις, εκφοβισμό, λογοκρισία, αποκλεισμό από τη δημόσια ζωή κ.ά. Σε διεθνές επίπεδο οι κλυδωνισμοί που είχε δημιουργήσει το 20ο συνέδριο του ΚΚΣΕ το 1956, η αδυναμία ελέγχου των «δορυφόρων» της ΕΣΣΔ και οι αυταρχικές της παρεμβάσεις, η εξέλιξη της αριστερής σκέψης υπό την επίδραση του δυτικού μαρξισμού και του αναθεωρητισμού, η αδυναμία σύνταξης ουσιαστικής αντιπρότασης στη δυτική κουλτούρα και πολιτισμικά πρότυπα αποτελούσαν όλα παράγοντες που προκαλούσαν διφορούμενες σκέψεις και αντιδράσεις σε πολλούς αριστερούς διανοούμενους, οι οποίοι αντιλαμβάνονταν ως αναχρονιστική την επιλογή της προσκόλλησης στη μαρξιστική ορθοδοξία και αναζητούσαν τρόπους άρθρωσης ενός νέου αριστερού λόγου, που χωρίς να προδίδει την ουσία του μαρξισμού θα μπορούσε να συμπεριλάβει τις νέες προκλήσεις και αιτήματα της αριστεράς.

Η *Επιθεώρηση Τέχνης* συμμετέχει σε όλο αυτό το κλίμα και εισέρχεται στη δεκαετία του 1960 έχοντας να αντιμετωπίσει δύο αντίρροπες δυνάμεις που επενεργούν πάνω της: αφενός την «επισημοποίηση» της κομματικής παρέμβασης που εγκαινιάζεται κατά την είσοδο στη νέα δεκαετία με τον ορισμό κομματικού επιτρόπου και αφετέρου την επιρροή των ιταλών και γάλλων αριστερών διανοουμένων, η οποία φέρει έντονα το στοιχείο της ανανέωσης και επαναδιαπραγμάτευσης συγκεκριμένων θεμάτων για την αριστερά.

Σε κάθε περίπτωση, το παραπάνω πλαίσιο πολιτικής σκέψης γίνεται κατά κύριο λόγο αντιληπτό στις θεωρητικές συζητήσεις και σε ζητήματα τέχνης και πολιτισμού, ενώ οι άμεσες πολιτικές αναφορές της *Επιθεώρησης Τέχνης* διατηρούν τη σταθερή γραμμή των εντύπων της ΕΔΑ. Έτσι το περιοδικό στις πολιτικές του στήλες κατήγγειλε, στα πρότυπα της *Αυγής*, την πολιτική σήψη, το αστυνομικό κράτος, τα αντιπνευματικά μέτρα, τις διώξεις, τα έκτακτα μέτρα, τη φτώχεια, την ανεργία κ.ά. Το εκλογικό αποτέλεσμα του 1963 προκάλεσε ικανοποίηση στο περιοδικό, δεδομένης της συσπείρωσης όλων των

αντιδεξιών δυνάμεων την ίδια περίοδο, ωστόσο η κριτική απέναντι στη συνεχιζόμενη δράση του μετεμφυλιακού μηχανισμού παρέμεινε έντονη, ενισχυόμενη από τη διστακτικότητα της Ένωσης Κέντρου στη δρομολόγηση των καίριων αιτημάτων που περιστρέφονταν γύρω από τον εκδημοκρατισμό της χώρας. Όσον αφορά σε γεγονότα που σημάδεψαν τη δεκαετία του 1960, η οργή του περιοδικού για τη δολοφονία Λαμπράκη και τη «δίκη-φιάσκο», όπως τη χαρακτήρισε, συνοδεύτηκε από διαπιστώσεις σε σχέση με την ευθύνη του παρακράτους και του «νεοφασισμού». Κατά τα Ιουλιανά η *Επιθεώρηση Τέχνης* μίλησε για «πραξικόπημα» και για σύνδεση του βασιλιά με «παρακρατικές συμμορίες» και με τον ξένο παράγοντα εις βάρος της εθνικής ανεξαρτησίας. Το περιοδικό, ως αριστερή δύναμη, μπόρεσε να εκφράσει τα αιτήματα που οι επίσης «εξοργισμένες» απέναντι στα Ιουλιανά *Εποχές* αδυνατούσαν, απορρίπτοντας παντελώς τη βασιλεία ως «ξεπεσμένο θεσμό» (οι *Εποχές* έκαναν λόγο απλά για «διαχωρισμό» αρμοδιοτήτων) και μιλώντας για γιγάντωση της λαϊκής διαμαρτυρίας με σκοπό την ανατροπή του μετεμφυλιακού κράτους (οι *Εποχές* μίλησαν για αναίρεση μεμονωμένων πράξεων και γεγονότων και όχι κατάργηση δομών και αναγέννηση του κράτους).

Κατά το διάστημα από τα Ιουλιανά έως την επιβολή της δικτατορίας η πολιτική κριτική του περιοδικού συνεχίστηκε σε οξείς τόνους, με το περιοδικό να ψέγει τις πολιτικές των βασιλικών κυβερνήσεων, τη βία, τις συλλήψεις, το καθεστώς πνευματικής ανελευθερίας και να ζητάει ελεύθερες εκλογές. Από το 1966 ξεκίνησε μάλιστα με εμφατικό τρόπο μια συζήτηση για το ενδεχόμενο επιβολής δικτατορίας που είχε προκληθεί λόγω της πλήρους αποσταθεροποίησης του πολιτικού σκηνικού. Στο πλαίσιο αυτής της συζήτησης που δεν έφτασε την έκταση ή το βάθος των σχετικών αναλύσεων που δημοσιεύτηκαν στα πολιτικά έντυπα της αριστεράς έγινε αναφορά τόσο στις αιτίες που οδήγησαν σε αυτή την κατεύθυνση όσο και στην ευθύνη των αριστερών πνευματικών ανθρώπων ως προς την αφύπνιση συνειδήσεων.

Επίσης, στον τομέα της παιδείας, η *Επιθεώρηση Τέχνης* ως μη πολιτικό έντυπο δεν εστίασε σε εκπαιδευτικά ζητήματα όσο άλλα όργανα της ΕΔΑ. Αυτό όμως δεν αναιρεί τη σταθερή προβολή των φοιτητικών αιτημάτων, την έμφαση στη σχέση εκδημοκρατισμού και αναμόρφωσης της παιδείας, την έντονη κριτική για την εκπαιδευτική πολιτική των αρμοδίων και την αστυνομική τρομοκρατία απέναντι στους φοιτητές κ.ο.κ. Σημειώνεται

ότι κατά την περίοδο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης Παπανούτσου, στο πλαίσιο και πάλι του αντιδεξιού μετώπου, το περιοδικό έδειξε να συµµερίζεται (όπως και οι *Εποχές*) την αισιοδοξία των προοδευτικών δυνάμεων ότι η μεταρρύθμιση εισάγει κάποια ελπιδοφόρα στοιχεία για την παιδεία του τόπου, η συνειδητοποίηση ωστόσο της αποτυχίας της μεταρρυθμιστικής αυτής προσπάθειας, που δεν άργησε να έρθει, εγκαίνιασε μία νέα περίοδο στηλίτευσης των έντονων προβλημάτων της παιδείας και του φοιτητικού κόσμου.

Στο θέμα του Κυπριακού, υπήρχε ένα σηµείο συμφωνίας για τα τρία περιοδικά της μελέτης που έκαναν όλα λόγο για ευθύνες του ξένου παράγοντα και δη της Αμερικής. Η *Επιθεώρηση Τέχνης*, επέκτεινε ωστόσο τις αναλύσεις της στο ζήτημα προκειµένου να προβάλει τη λύση της ανεξαρτησίας του νησιού (έναντι της ένωσης που ζήτησαν οι *Εποχές* και η *Νέα Εστία*) και να μιλήσει, µε αφορµή το πρόβλημα της Κύπρου, για τον ευρύτερο παγκόσµιο αντιαποικιακό αγώνα και τη σηµασία της αντίστασης ολόκληρου του «ελεύθερου κόσµου», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει.

Σαφής ρήξη µε τις *Εποχές* και τη *Νέα Εστία*, υπάρχει κατά το αναµενόµενο, στο θέµα της ΕΟΚ που η *Επιθεώρηση Τέχνης*, απορρίπτει στα πρότυπα της ΕΔΑ. Κι αυτό παρά το γεγονός ότι µε την πάροδο των ετών το περιοδικό, όπως έχει ήδη διαπιστωθεί, κάνει κάποια δειλά βήµατα προς πρώιµες ευρωαριστερές απόψεις. Σε κάθε περίπτωση, οι άµεσες αναφορές στην ΕΟΚ συνοδεύτηκαν από θέσεις, όπου εκείνες του Ηλία Ηλίου, ο οποίος κάνει λόγο για «ολέθριο» λάθος και µεγάλο κίνδυνο για τη χώρα που προκύπτει από µία σειρά από παράγοντες: απειλή για την εθνική ανεξαρτησία, αύξηση μεταναστευτικού ρεύµατος, στασιµότητα µισθών, εισβολή ξένου κεφαλαίου στην ελληνική οικονοµία κ.ο.κ.

Μιλώντας για το παγκόσµιο ψυχροπολεµικό κλίµα, η *Επιθεώρηση Τέχνης* συµφώνησε µε τις *Εποχές* και τη *Νέα Εστία* ως προς την αξία της ύφεσης της διαµάχης-καταδικάστηκαν µάλιστα οι χαρακτηριζόµενες ως «υπεραριστερές» απόψεις που υποδαύλιζαν την αναζωπύρωση των παθών-, ωστόσο η επιχειρηματολογία, καθώς και ο ίδιος ο ορισµός της ύφεσης διέφερε αισθητά. Έτσι η *Επιθεώρηση Τέχνης* εναπέθεσε µεγαλύτερο µέρος της ευθύνης για την αποτυχία της ύφεσης στην αµερικανική πλευρά, στην οποία καταλογιζόταν η πυροδότηση συνεχών εντάσεων, όπως στο Βιετνάµ, την Κούβα και σε άλλα σηµεία του κόσµου όπου κυριάρχησαν η βία και τα όπλα µαζικής

εξόντωσης. Στην προσέγγιση του περιοδικού περί ολοκληρωτισμού, η αμερικανική προπαγάνδα παραλληλίζεται με τη ναζιστική, στο βαθμό που πραγματοποιεί «εγκλήματα» εν ονόματι μιας «φανταστικής απειλής»(που στην περίπτωση των Αμερικανών είναι ο κομμουνισμός). Αντιθέτως σε *Εποχές* και *Νέα Εστία* η ναζιστική απειλή παραλληλίζεται κατά βάση με την ολοκληρωτική συμπεριφορά του σοβιετικού κόσμου, ενώ η ύφεση μεταφράζεται άμεσα ή έμμεσα σε εξοβελισμό του ανατολικού συνασπισμού.

Η *Επιθεώρηση Τέχνης*, σε κάθε περίπτωση, έδωσε αρκετά δείγματα παρέκκλισης από την ορθοδοξία στις θέσεις της γύρω από την παγκόσμια πολιτική. Για παράδειγμα, έκανε συχνά εκκλήσεις σε όλον τον προοδευτικό κόσμο, δείχνοντας να εντάσσει σε αυτόν δυνάμεις της ευρύτερης αριστεράς. Επίσης, αμφισβήτησε διακριτικά την παντοδυναμία της σοβιετικής αρχής και κάποιες από τις επιλογές της. Ενδεικτική ήταν η συμμετοχή της στη σύνταξη προαναφερθείσας επιστολής διαμαρτυρίας προς την ΕΣΣΔ όταν ξέσπασε το θέμα της καταδίκης των δύο «αντιφρονούντων» σοβιετικών συγγραφέων -για την οποία μάλιστα δέχθηκε μεγάλη επίθεση από τις στήλες της «αδελφής» *Αυγής*. Επιπλέον, η επιρροή που δέχθηκε από διανοούμενους του γαλλικού και ιταλικού ΚΚ οι οποίοι είχαν κατηγορηθεί για ομορτισμό, ρεφορμισμό και αντισοβιετισμό ήταν προφανής. Εντούτοις, η ισχυρή επίδραση της ορθοδοξίας πάνω στο περιοδικό, έστω και με κατασταλτικά κάποιες φορές μέτρα, ήταν αδιαμφισβήτητη και δεν άφηνε περιθώρια επικράτησης στο «ετερόδοξο» ρεύμα.

Η συζήτηση για τα χαρακτηριστικά της ελληνικής και παγκόσμιας μεταπολεμικής κοινωνίας είναι μία ακόμη μεγάλη ενότητα, ενδεικτική ως προς τα θέματα τα οποία οι έλληνες διανοούμενοι ήθελαν να αναδείξουν και να εντάξουν στην κοινωνικοπολιτισμική διάσταση του ψυχρού πολέμου. Στην περίπτωση των *Εποχών*, οι κοινωνικές αναλύσεις διέπονται από ένα προοδευτικό, εκσυγχρονιστικό πρόταγμα που υιοθετεί την ιδέα της εξέλιξης, απορρίπτοντας τη φοβικότητα απέναντι στην αλλαγή. Η γενική αυτή θέση βρίσκει εφαρμογή σε μία σειρά από πεδία: μεταπολεμικά ήθη, εξέλιξη της τεχνικής και της βιοτεχνολογίας, κοινωνικά πρότυπα, μόδα, σεξουαλική απελευθέρωση, θρησκεία, μετανάστευση, διεθνής συνύπαρξη κ.ά. Σημειώνεται ότι οι *Εποχές* δεν υιοθέτησαν την ιδέα της άκριτης αφομοίωσης των νέων κοινωνικών δεδομένων, αλλά εναντιώθηκαν στην εκ των προτέρων καταδίκη της αλλαγής, της αντικατάστασης των παραδοσιακών αξιών

από νέες, της επαναπροσέγγισης της έννοιας της «ηθικής» ή της μεταβολής της θρησκευτικής πίστης από αυτονόητη επιλογή σε προϊόν ελεύθερης βούλησης. Παρότι σε πολλές προσεγγίσεις του περιοδικού υπάρχει ένας υφέρπων συντηρητισμός, αυτός συνήθως δεν ξεπερνάει το επίπεδο της θέσπισης πολλών προϋποθέσεων για την υιοθέτηση των εν δυνάμει θετικών κοινωνικών εξελίξεων. Εξάλλου ο κοινωνικός αυτός συντηρητισμός προσκρούει εν μέρει στην ευνοϊκή κατά βάση στάση των *Εποχών* απέναντι σε εξελίξεις- κοινωνικές, επιστημονικές, τεχνολογικές, πολιτισμικές κ.ά.- που είναι δυτικής προέλευσης και μεγάλο μέρος τους δρομολογείται στο πλαίσιο της στρατηγικής του πολιτισμικού ψυχρού πολέμου.

Στις συζητήσεις που αναπτύχθηκαν στο περιοδικό σε σχέση με την κοινωνία της δεκαετίας του 1960 προβλήθηκε μεταξύ άλλων η σύζευξη του σεβασμού προς την παράδοση με τις νέες αξίες, η αποδαιμονοποίηση της «ηθικής κρίσης» με παράλληλη αποφυγή της «αλλοίωσης» του ηθικού ανθρώπου, η αποδοχή της βιοτεχνολογίας σε συνθήκες σεβασμού προς τον άνθρωπο κ.ο.κ. Ως προς την έννοια της διεθνούς συνύπαρξης, που οι *Εποχές* είχαν επανειλημμένα προβάλει ως θετικό γνώρισμα των νέων κοινωνιών οι οποίες αναδύονται, επισημαίνεται ότι πρέπει να αποφευχθεί η πλήρης ομογενοποίηση σε πολιτιστικό επίπεδο και να διαφυλαχθούν τα εθνικά γνωρίσματα των λαών, όπως η γλώσσα. Η τελευταία προβλήθηκε από το περιοδικό ως ένας ζωντανός οργανισμός που αναγκαία εξελίσσεται και εκμοντερνίζεται αλλά δεν παύει να μένει συνδεδεμένος με το έθνος. Κατ' επέκταση οι *Εποχές* απέρριψαν τον συντηρητισμό, τον γλωσσικό αρχαϊσμό, την φαλκίδευση της λειτουργίας της δημοτικής, αλλά ταυτόχρονα και την αναρχία, την ανεξέλεγκτη εισαγωγή νέων στοιχείων ή τη δημιουργία πολλών εκδοχών δημοτικής.

Το σύνολο των αντίστοιχων θέσεων της *Νέας Εστίας* τοποθετείται δεξιότερα στον άξονα συντηρητισμού και προοδευτικότητας, με το περιοδικό να εκφράζει πολύ μεγαλύτερη επιφυλακτικότητα απέναντι στις μεταπολεμικές εξελίξεις και την έννοια της αλλαγής εν γένει. Έτσι επικρίθηκαν σε μεγαλύτερο βαθμό από τις *Εποχές* τα νέα ήθη και πρότυπα, ο υλισμός, η ελευθεροστομία στη ζωή και την τέχνη, η απομάκρυνση από τις χριστιανικές αξίες, ενώ δόθηκε πολύ μεγαλύτερη έμφαση στην ανάγκη διαφύλαξης της φυσιογνωμίας της ελληνικής κοινωνίας μέσα από την προστασία των συνεκτικών

στοιχείων του έθνους. Στο παράδειγμα της γλώσσας, παρά τη δεδομένη για όλα τα περιοδικά της μελέτης υποστήριξη του δημοτικισμού, η τελευταία στη *Νέα Εστία* αποκτά έναν συντηρητικότερο χαρακτήρα, λόγω της υπερπροβολής της σύνδεσης του δημοτικισμού με την προάσπιση της εθνικής ταυτότητας αλλά και των αυξημένων μέτρων προφύλαξης της γλώσσας κατά την εφαρμογή του (σε αντίθεση με την *Επιθεώρηση Τέχνης* που αντί να εστιάζει στην «προσεκτική» εφαρμογή του δημοτικισμού, αναφέρεται στον δυναμικό του ρόλο ευρύτερα για το κοινωνικοπολιτικά καίριο θέμα της παιδείας).

Σε διεθνές επίπεδο, η *Νέα Εστία* τόνισε την αντίφαση μεταξύ της ανόδου του βιοτικού επιπέδου και του γεγονότος ότι μεγάλο μέρος του παγκόσμιου πληθυσμού βρίσκεται σε κατάσταση ένδειας, καθώς και της αδυναμίας της τεχνολογίας να αποτρέψει τη βία και τον παραλογισμό. Σε γενικές γραμμές, το περιοδικό δεν επιχείρησε να εμβαθύνει στο θέμα των σύγχρονων εξελίξεων και ήταν, κατά βάση, εκ των προτέρων απορριπτικό σε δεδομένα που ανέτρεπαν τον παραδοσιακό τρόπο αντίληψης των κοινωνιών.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η *Νέα Εστία* εξέφρασε πολλές φορές παρόμοιες απόψεις με την *Επιθεώρηση Τέχνης* ως προς τον τρόπο αξιολόγησης των σύγχρονων κοινωνικών εξελίξεων – πολλές από τις οποίες υπερασπίστηκαν μόνο οι *Εποχές*-, ωστόσο δεν προκαλεί έκπληξη ότι η ιδεολογική βάση και επιχειρηματολογία των δύο περιοδικών γύρω από τις «ίδιες» αυτές απόψεις ήταν εντελώς διαφορετική. Έτσι η *Επιθεώρηση Τέχνης* επιλέγει κι αυτή να ψέξει την άνοδο του βιοτικού επιπέδου που δεν έχει πραγματικό αντίκρισμα στις κοινωνίες, να καταγγείλει τον υλισμό και τη «μηχανοποίηση» της σύγχρονης ζωής, την τεχνολογία που δε λειτουργεί προς όφελος του ανθρώπου, την ηθική κρίση κ.ά. Ωστόσο, σε αυτή την περίπτωση όλα τα παραπάνω συσχετίζονται με τη «διαβρωτική» δράση του καπιταλισμού, την επικράτηση του αμερικανικού ανάλγητου προτύπου στην οικονομία, την κοινωνία και τον πολιτισμό κ.ο.κ. Αντιθέτως η *Νέα Εστία* δεν έδειξε να προσδίδει άμεσες πολιτικές διαστάσεις στα παραπάνω χαρακτηριστικά των σύγχρονων κοινωνιών και αντ' αυτού τα ανέλυσε ως ανεξάρτητα κοινωνικά φαινόμενα, συνδέοντάς τα με το θέμα της απομάκρυνσης από την παράδοση, τον χριστιανισμό, τις εθνικές ιδιαιτερότητες κ.λπ. Από την άλλη, δεδομένου ότι χαρακτηριστικά όπως ο αθεϊσμός και ο ανθελληνισμός αποδίδονταν στους κομμουνιστές από τις καθεστωτικές δυνάμεις του ελληνικού

μετεμφυλιακού κόσμου, μπορεί κανείς να θεωρήσει, χωρίς να αναφέρεται ευθέως, ότι η «έκπτωση» αυτή στις αξίες και τα ιδανικά που περιγράφεται στην *Νέα Εστία* είναι, μεταξύ άλλων, συνέπεια της δράσης και επιρροής του κομμουνισμού στις σύγχρονες κοινωνίες.

Οι *Εποχές*, αποδεχόμενες ως έναν βαθμό τη σύνδεση του δυτικού κόσμου με την εξέλιξη της τεχνολογίας αλλά και των κοινωνικών προτύπων, προσπάθησαν, αντί να καταργήσουν αυτή τη σύνδεση, να απενοχοποιήσουν τα χαρακτηριστικά της: έτσι πρότειναν την επανεξέταση θεμάτων όπως τα μεταπολεμικά ήθη και η τεχνική πρόοδος, χωρίς παρωπίδες και εμπλουτισμένη με επιχειρήματα όπως εκείνα που έχουν να κάνουν με τον ενισχυμένο ρόλο των γυναικών, την αποβολή του ρατσισμού, τη διεκδίκηση ενός μεγαλύτερου βαθμού ελευθερίας και αυτοπραγμάτωσης από την πλευρά των νέων κ.ο.κ.

Παρά τη σημασία όλων των παραπάνω και την αξιοπρόσεκτη παρουσία των σχετικών με αυτά αναλύσεων στα τρία περιοδικά, τη μερίδα του λέοντος και στις τρεις εκδόσεις κατέχουν τα θέματα τέχνης και πολιτισμού. Αυτό δε σημαίνει ότι μέσα στα συγκεκριμένα θέματα δεν εμπεριέχονται αναφορές και μηνύματα με ιδεολογικό, πολιτικό και κοινωνικό χρώμα. Εξάλλου ο πολιτιστικός ψυχρός πόλεμος την ίδια περίοδο απέδειξε εμπράκτως ότι ο πολιτισμός λειτουργεί ως αποτελεσματικό μέσο διεξαγωγής μιας διαμάχης που έχει εξαντλήσει τις πολιτικές και στρατιωτικές εναλλακτικές της. Με την έννοια αυτή, τα, πολλές φορές «υπεράνω υποψίας», πολιτιστικά περιοδικά της δεκαετίας του 1960, όπως εκείνα που αναλύονται στην παρούσα εργασία, αποτέλεσαν άξιους ή κάποιες φορές και ενεργότερους φορείς πολιτικοϊδεολογικών μηνυμάτων από τα αμιγώς πολιτικά έντυπα.

Εστιάζοντας στα παραδείγματα των συγκεκριμένων περιοδικών και ξεκινώντας από την περίπτωση των *Εποχών*, το περιοδικό του ομίλου Λαμπράκη εν ολίγοις στάθηκε κριτικά αλλά όχι επικριτικά απέναντι στις νέες μορφές λαϊκής τέχνης, την αποκοπή της σύγχρονης τέχνης από το παρελθόν και την παράδοση, τον μοντερνισμό, την αφαίρεση κ.ά. Ενώ το περιοδικό διατύπωσε σε σταθερή βάση το αίτημα για επαφή της τέχνης με την πραγματικότητα, έδειξε παράλληλα κατανόηση απέναντι στην «ψυχική ανάγκη» που ώθησε σύγχρονους καλλιτέχνες να υπερβούν τον ρεαλισμό. Αντίστοιχα, ενώ η πλειοψηφία των βασικών συντελεστών του περιοδικού ανήκαν στη γενιά του '30, οι *Εποχές* κατανόησαν και πρόβαλαν το έργο των μεταπολεμικών πεζογράφων, εστιάζοντας στα

τραυματικά βιώματα που οδήγησαν μεγάλο μέρος αυτών στην εσωστρέφεια, την πικρία, τις υπαρξιακές αναζητήσεις κ.ά. Η διάθεση συμβιβασμού του νέου με το παλιό, συμπεριλαμβάνει ακόμη το πάντρεμα της επιρροής των «δασκάλων» της διεθνούς λογοτεχνίας με εκείνη του σύγχρονου ευρωπαϊκού μυθιστορήματος. Από την άλλη, η προσαρμοστικότητα των *Εποχών* στα σύγχρονα πολιτιστικά δεδομένα αναστέλλεται όταν η συζήτηση περιστρέφεται γύρω από κάποιον καλλιτεχνικό τρόπο έκφρασης που το περιοδικό αντιλαμβάνεται ως ακραίο. Για παράδειγμα ο ερμητισμός της αυτόματης γραφής στην ποίηση, παρότι αναλύεται με νηφάλια κριτική ματιά, στο σύνολο του περιγράφεται ως ασύμβατος με την εξωστρέφεια του σύγχρονου πολιτισμού. Αντίστοιχα, το θέατρο του παραλόγου δεν απορρίπτεται, αλλά σύμφωνα με αρκετά κείμενα οδηγεί πολλές φορές σε ακραία αντισυμβατικότητα των καλλιτεχνών που συνεπάγεται την παραγωγή απροσπέλαστων για το κοινό θεατρικών μηνυμάτων. Από την άλλη, οι *Εποχές* φαίνονται ανεκτικές απέναντι στην αμερικανογενή πρωτοπορία στη μουσική, υπέρ της οποίας αρθρογραφούν αρκετοί συνθέτες επηρεασμένοι από το συγκεκριμένο είδος. Δε φαντάζει τυχαίο ότι η αμερικανική υπηρεσία πληροφοριών είχε επενδύσει σημαντικά ποσά στη διάχυση της πρωτοποριακής αμερικανικής μουσικής σε πολλές χώρες, μεταξύ των οποίων η Ελλάδα, με χρηματοδότηση συναυλιών κ.ά. Αντίστοιχα, μένοντας στο θέμα της μουσικής, δηλωτική των πεποιθήσεων του περιοδικού είναι η αποστασιοποίηση από τη δράση και την τέχνη του Θεοδωράκη-ο οποίος είναι σταθερός αρθρογράφος της *Επιθεώρησης Τέχνης*-, που μετριάζεται από την επισήμανση ότι δε νοείται η λογοκρισία απέναντι στα έργα του συγκεκριμένου δημιουργού, όπως και κανενός άλλου. Τα παραδείγματα λογοκρισίας, ωστόσο, που παρουσιάζει το περιοδικό, στην πλειοψηφία τους συσχετίζονται με τον αυταρχισμό του σοβιετικού καθεστώτος και τη συνεχιζόμενη επίδραση του σοσιαλιστικού ρεαλισμού.

Μία άλλη παρατήρηση που ισχύει για την ευρύτερη πολιτιστική κριτική των *Εποχών* είναι ότι επιδοκιμάζονται οι καλλιτέχνες (του θεάτρου, του κινηματογράφου, της λογοτεχνίας κ.ά.) που παρουσιάζουν κοινωνικά μηνύματα σε σχέση με θέματα όπως η θέση της γυναίκας, των μαύρων ή ο ρόλος της τεχνολογίας. Για μία ακόμη φορά, στη λογική του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου επικροτείται η τέχνη που, φορώντας το κοινωνικό της προσωπείο, μεταφέρει κοινωνικά μηνύματα, φαινομενικά «άδολα», αλλά

κατ' ουσίαν πολιτικά και ιδεολογικά. Η τάση αυτή εξάλλου έγινε ορατή από την αμερικανική λογοτεχνία μέχρι το Χόλλυγουντ και είχε εμφανή αποτελέσματα στη διαμόρφωση προτύπων και συνειδήσεων.

Επίσης, στα σχετικά με τις τέχνες άρθρα των *Εποχών*, αντίστοιχα με τα υπόλοιπα, η μόνιμη επωδός της πολιτιστικής συνύπαρξης αποκτά κάποιες φορές, μέσα από την περιγραφή των χαρακτηριστικών της, ευφημιστικό χαρακτήρα. Με άλλα λόγια, η επονομαζόμενη συνύπαρξη καταλήγει μέσα από συγκεκριμένες αναλύσεις να συνιστά επικράτηση του δυτικού πολιτισμικού μοντέλου και κουλτούρας με αφομοίωση των χαρακτηριστικών του ανατολικού πολιτισμού. Από την άλλη, το αίτημα να συνδιαλλαγεί η σοβιετική κουλτούρα με τη δυτική έχει από μόνο του αξία, γι' αυτό και δε συναντάται συχνά σε συντηρητικά έντυπα- για παράδειγμα απουσιάζει από τη *Νέα Εστία*.

Στη *Νέα Εστία*, οι εξελίξεις στην τέχνη και τον πολιτισμό εξετάζονται κατά βάση με μία ματιά ελληνοκεντρική, συντηρητική και αναχρονιστική, που παραμένει συνδεδεμένη με την παράδοση και το κλασικό, ενώ βρίσκεται συχνά εγκλωβισμένη σε μοντερνιστικές εικόνες προηγούμενων δεκαετιών. Αν και η πρόθεση του περιοδικού είναι να αποτυπώσει τα νέα καλλιτεχνικά ρεύματα, τις διεργασίες της παγκόσμιας πολιτισμικής σκέψης και να κρίνει απροκατάληπτα τα νέα δεδομένα, επί της ουσίας η συζήτηση δε φτάνει ποτέ στην ουσία ή το βάθος που απαιτεί μία τέτοια κριτική, με συνέπεια να παρατηρείται η «εύκολη» απόρριψη του καινούργιου. Με άλλα λόγια, η ανανέωση των αισθητικών αντιλήψεων των συντελεστών του περιοδικού προχωράει πολύ βραδύτερα σε σχέση με τις εξελίξεις στον χώρο της εγχώριας και διεθνούς πολιτιστικής σκηνής, γεγονός που συνεπάγεται ότι η πρόθεση της νηφάλιας, αδογμάτιστης κριτικής ακυρώνεται.

Ενδεικτική είναι η θέση του περιοδικού ότι «πυλώνες» της τέχνης και του πολιτισμού παραμένουν το ελληνικό, το κλασικό και το ανθρώπινο. Σημειώνεται μάλιστα ότι κλασικοί καλλιτέχνες είναι διαχρονικά οι αρχαίοι, ενώ επικρίνεται η απομάκρυνση πολλών σύγχρονων καλλιτεχνικών ρευμάτων από το παρελθόν, η οποία περιγράφεται ως μηδενισμός. Για παράδειγμα στην ποίηση, «κλασικοί» καλλιτέχνες χαρακτηρίζονται οι Σολωμός, Κάλβος, Βαλαωρίτης, Παλαμάς και Καβάφης και διατυπώνεται το αίτημα επαναφοράς στην επιρροή τους, με παράλληλη απόρριψη της σουρεαλιστικής και ερμητικής διάθεσης που επιδεικνύουν πολλοί σύγχρονοι ποιητές. Αντίστοιχα για τη

λογοτεχνία, ενώ θεωρητικά γίνεται αποδεκτή η ανάγκη της μεταπολεμικής λογοτεχνίας να περιγράψει τη «σκληρή μοίρα» του ελληνικού λαού αλλά και η διεθνής τάση κατάρριψης των παλιότερων «ωραιοποιήσεων» και ανάδειξης των θεμάτων της ανθρώπινης ποιότητας, της μοναξιάς κ.ά., για μία ακόμη φορά οι σύγχρονοι καλλιτέχνες στην πλειοψηφία τους παρουσιάζονται αδύναμοι να σταθούν στο ύψος των παλαιότερων. Έτσι, επί παραδείγματι, η γενιά του '30 φέρεται να εξέφρασε καλύτερα τον παλμό και την αισθητική της εποχής της απ' ό,τι η μεταπολεμική γενιά, που εντούτοις δεν απορρίπτεται, ενώ έχει σχετικά συχνή παρουσία στο περιοδικό. Γενικότερα ως προς το σύγχρονο μυθιστόρημα, η *Νέα Εστία* άσκησε λιγότερο γόνιμη κριτική συγκρινόμενη με τις *Εποχές* και την *Επιθεώρηση Τέχνης*, καθώς και με άλλα περιοδικά της εποχής, όπως το *Πάλι* ή η *Κριτική*.

Η προσκόλληση του περιοδικού στην παράδοση γίνεται εμφανής και μέσα από το παράδειγμα του θεάτρου. Παρότι το φαινόμενο του θεάτρου του παραλόγου προβληματίσε και απορρίφθηκε ως προς κάποιες διαστάσεις του από όλα τα περιοδικά της μελέτης, η *Νέα Εστία*, για μία ακόμη φορά, δίνει μια πιο γενικευτική και αφοριστική διάσταση στην κριτική της, αποστρεφόμενη εν γένει τις τάσεις του μεταπολεμικού θεάτρου και προβαίνοντας στην καταδίκη καλλιτεχνών όπως οι Μπέκετ, Ιονέσκο κ.ά. Το περιοδικό στην πλειοψηφία των άρθρων του εκτίμησε ότι το έργο των τελευταίων, που αντιπαραβάλλεται με την ακτινοβολία και τη διαχρονικότητα του αρχαίου ελληνικού θεάτρου, θα ξεχαστεί γρήγορα.

Ως προς τη μουσική, αξίζει να τονιστεί η διαφοροποίηση του περιοδικού από τις *Εποχές* στο θέμα της πρωτοποριακής δυτικής μουσικής, που σύμφωνα με τη *Νέα Εστία* είναι ένα συνονθύλευμα από ήχους μέσα στο οποίο χάνεται το απαραίτητο για τη σωστή λειτουργία της μουσικής τέχνης ανθρώπινο στοιχείο. Η θέση αυτή στη *Νέα Εστία*, ωστόσο, δείχνει να έχει ξεκάθαρα αισθητικό περιεχόμενο, ενώ, όπως παρακολουθήσαμε, στις *Εποχές* προκύπτει από μία μίξη αισθητικών και ιδεολογικών κριτηρίων. Η αμερικανογενής πρωτοποριακή μουσική δηλαδή κρίνεται στις *Εποχές* σε ένα πρώτο επίπεδο ως προς τον ήχο της καθαυτό, αλλά στην πραγματικότητα αντιμετωπίζεται και ως πτυχή της αμερικανικής τέχνης και κουλτούρας εν γένει. Από την άλλη, η διαφοροποίηση αυτή φαίνεται ότι θα υπήρχε έτσι κι αλλιώς ως έναν βαθμό, ακόμη και χωρίς τη μικρή ή μεγάλη εμπλοκή των *Εποχών* στην υπόθεση της προώθησης της δυτικής τέχνης, καθώς,

σε κάθε περίπτωση, οι αισθητικές απόψεις των δύο περιοδικών απέχουν. Όπως προειπώθηκε, η «ανοικτότητα» και η συζήτηση για το καινούργιο στην τέχνη και τη ζωή διακηρύχθηκε από όλα τα περιοδικά της μελέτης, αλλά πραγματώθηκε πολύ λιγότερο στη *Νέα Εστία*.

Μένοντας στο θέμα της μουσικής, ξεχωρίζει ακόμη η επικριτική αναφορά στο ρεμπέτικο, που η *Νέα Εστία* συνέδεσε με τον «πολιτισμό της μάζας», ενώ θεώρησε αρνητική την επιρροή του στην ελληνική μουσική. Το περιοδικό υιοθέτησε μία άποψη που διατυπώθηκε κατά κόρον από αστικές φωνές, οι οποίες εκτιμούσαν ότι το ρεμπέτικο είχε διαβρωτική επίδραση πάνω στα ανώτερα στρώματα. Είναι χαρακτηριστικό ότι το περιοδικό αναφέρεται στη «λιγούρα» που χαρακτηρίζει το συγκεκριμένο είδος μουσικής, στον αντίποδα του ελαφρού τραγουδιού, που διαθέτει «ευγένεια» και «ιπποτισμό». Σημειώνεται ότι η κριτική της *Νέας Εστίας* απέναντι στο ρεμπέτικο δε σχετίζεται με τις επιφυλάξεις που διατύπωσε η *Επιθεώρηση Τέχνης* και η αριστερά εν γένει για το εν λόγω μουσικό είδος. Κι αυτό γιατί η *Νέα Εστία* απέρριψε το ρεμπέτικο στη βάση της προαναφερθείσας αστικής αντίληψης για την τέχνη, ενώ η *Επιθεώρησης Τέχνης* έθεσε ερωτήματα -που σταδιακά εξασθενούσαν- σχετικά με τις «καταπτωτικές τάσεις» του είδους ή την έλλειψη σύνδεσής του με τη λαϊκή παράδοση.

Ανάμεσα στα κείμενα της *Νέας Εστίας* περί τέχνης στα οποία εμφανίζεται το πολιτικοϊδεολογικό κριτήριο εντοπίζει κανείς ακόμα τη θέση ότι ο κομμουνισμός δε συμβαδίζει με την τέχνη. Ενδεικτική είναι η άποψη ότι ο Νίκος Καζαντζάκης δε θα μπορούσε να είναι κομμουνιστής, όπως ισχυρίζονται κάποιοι, δεδομένου ότι πρόκειται για έναν σοβαρό πνευματικό άνθρωπο και καλλιτέχνη.

Στον αντίποδα αυτής της θέσης, βρίσκεται η κοσμοθεωρία και αντίληψη της αριστερής *Επιθεώρησης Τέχνης* για την τέχνη και τον πολιτισμό. Με δεδομένο ότι ο πολιτισμός τη δεκαετία του 1960 διαδραμάτισε σοβαρό ρόλο στη διαμόρφωση πολιτικής συνείδησης, το περιοδικό προσπαθεί μέσα από τις προσεγγίσεις του για την τέχνη να προβάλλει τη δική του θέση για τη σχέση πολιτικής και πολιτισμού, η οποία γι' άλλη μια φορά πηγάζει από μια σειρά ορθόδοξων και ετερόδοξων αντιλήψεων: από τη μία προβάλλεται η «στράτευση» των καλλιτεχνών, ο κοινωνικός και πολιτικός ρόλος της τέχνης, η έκφραση του λαϊκού αισθήματος και η αξία της λαϊκής παράδοσης κι από την

άλλη αναδεικνύεται το μετασυνεδριακό κλίμα «απελευθέρωσης» της τέχνης από τα σταλινικά δεσμά, η αντίσταση στη λογοκρισία-ακόμη και την εσωκομματική-, η επανεξέταση πολιτιστικών σταθερών, η προσπάθεια εύρεσης σημείων επαφής της αριστεράς με τη θεωρούμενη αστική τέχνη, ακόμη και η αξία της κατά περίπτωση καθαρής αισθητικής κριτικής, απαλλαγμένης από τον ιδεολογικό παράγοντα. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Δημήτρης Ραυτόπουλος μίλησε για «μόνιμη αμφισβήτηση της κομματικότητας της λογοτεχνίας» από πλευράς περιοδικού, η οποία έβρισκε σταθερά ανάχωμα στις κομματικές παρεμβάσεις. Για παράδειγμα, κατά την επονομαζόμενη «δίκη» των συντελεστών του περιοδικού που ακολούθησε τη δημοσίευση του «αντισοβιετικού» διηγήματος του Γκράνιν, ο Μάρκος Αυγέρης αναφέρθηκε σε επανειλημμένη παρουσία ενός «πλείριου μηδενισμού» στο περιοδικό που συμπεριλάμβανε θέσεις της «αμερικανικής σοβιετικής προπαγάνδας», οι οποίες παρουσιάζονται να ταιριάζουν «μόνο για τη *Νέα Εστία*». Από την άλλη, οι συντελεστές του περιοδικού εκείνη την περίοδο αλλά και η «νέα αριστερή διανόηση» εν γένει που υποστήριξε την «αίρεση», δεν αντιλήφθηκε τις υποχωρήσεις προς την αστική τέχνη ως «ήττα» της αριστερής πλευράς, αλλά ως μέθοδο εξυπηρέτησης πολιτικών στόχων που, στις συνθήκες του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου, θα μπορούσε να αποδειχθεί περισσότερο αποτελεσματική από τις πρακτικές της ορθοδοξίας. Για παράδειγμα στο εικαστικό πεδίο, η αριστερά έπρεπε για να αμυνθεί στην κυριαρχία της σχολής της Νέας Υόρκης, του αφηρημένου εξπρεσιονισμού και της αμερικανικής ζωγραφικής γενικότερα, που υποστηρίχθηκε από τις υπηρεσίες των ΗΠΑ, οι οποίες χρηματοδοτούσαν εκθέσεις και καλλιτέχνες. Ελλείπει ουσιαστικής αντιπρότασης, πέραν του φθίνοντος σοσιαλιστικού ρεαλισμού, πολλοί αριστεροί καλλιτέχνες θεώρησαν ότι ο μοντερνισμός και η αφαίρεση έπρεπε και μπορούσαν να απαλλαχθούν από τις ιδεολογικές τους, αστικές συνυποδηλώσεις και να ενταχθούν στο αριστερό πολιτισμικό σύμπαν. Η *Επιθεώρηση Τέχνης*, ωστόσο, δεν μπόρεσε να γονιμοποιήσει τα σπέρματα της δυτικής τέχνης ενσωματώνοντας τα σ' έναν ομοιογενή, συγκροτημένο αριστερό λόγο περί τέχνης. Σε αυτό συνετέλεσαν, μεταξύ άλλων, η «δαμόκλειος σπάθη» της κομματικής παρέμβασης από πλευράς «ορθοδόξων», η ευρύτερη δυσκολία της αριστεράς στη διαμόρφωση μιας αντιπρότασης με τα παραπάνω χαρακτηριστικά, αλλά και η επανάπαυση στο επιχείρημα της μετάβασης από το ιδεολογικό στο αισθητικό κριτήριο, που δε χρειαζόταν αναγκαστικά

την υποστήριξη από μία σαφώς προσδιορισμένη πολιτισμική θεωρία.

Ο υπεύθυνος για την εικαστική κριτική του περιοδικού Γιώργος Πετρήs εντάχθηκε σε μεγάλο βαθμό στο παραπάνω πλαίσιο, εγκαταλείποντας σταδιακά την αυστηρή προσκόλληση στη μαρξιστική ορθοδοξία ή στο κριτήριο της «ελληνικότητας», με παράλληλη άρση της άτεγκτης και δογματικής απόρριψης της αφαίρεσης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, μαζί με την σταθερή προβολή αριστερών καλλιτεχνών, όπως η Κατράκη και ο Σικελιώτης, πρόβαλε με την πάροδο του χρόνου κάποιες αφηρημένες δημιουργίες κι άρχισε να χρησιμοποιεί εντονότερα το αισθητικό κριτήριο στα κείμενά του.

Ως προς τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό, παρότι φύσει και θέσει το περιοδικό δε μπορούσε να αντισταχθεί άμεσα σε αυτόν, απέφυγε τη συστηματική υποστήριξή του και έφτασε ως την ήπια κριτική. Από την άλλη, η *Επιθεώρηση Τέχνης* είδε θετικά τον ρεαλισμό, ενώ πρόβαλε έντονα τις θέσεις των Φίσερ και Γκαρωντύ που προσέγγισαν την αφαίρεση και τον μοντερνισμό, χωρίς να αποκλείουν τον ρεαλισμό, τον οποίο απάλλαξαν από ακαδημαϊκά, σοσιαλρεαλιστικά και άλλα συμφραζόμενα. Στην ίδια λογική, επαναπροσδιόρισε την έννοια της πρωτοπορίας, αποσυνδέοντάς την από την παρακμή και προκαλώντας έτσι για μια ακόμη φορά την «οργισμένη» κομματική αντίδραση- το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το «ψαλίδισμα» που επέβαλε το κόμμα στα κείμενα τα οποία προέρχονταν από συζήτηση ιταλών διανοουμένων που διοργάνωσε το Ινστιτούτο Γκράμσι.

Η λογοτεχνική κριτική ήταν ένα βασικό πεδίο αντιπαράθεσης για την *Επιθεώρηση Τέχνης*, στο οποίο έγινε αμεσότερα εμφανής η ύπαρξη παράλληλων «ρευμάτων» εντός του περιοδικού. Σε γενικές γραμμές, το περιοδικό προσπάθησε να αυξήσει την απήχυσή του διαφοροποιούμενο από την τάση της πλειοψηφίας των αριστερών περιοδικών να δημοσιεύουν μονάχα κομματική λογοτεχνία και απορρίπτοντας τις σχηματοποιήσεις. Επίσης προσέφερε βήμα έκφρασης στη νέα λογοτεχνική γενιά, στην οποία εστίασε περισσότερο από τη γενιά του '30- σε αντίθεση με τη *Νέα Εστία* και εν μέρει με τις *Εποχές* που κράτησαν μια μέση στάση. Εξάλλου η ίδια η σύνθεση της συντακτικής επιτροπής, στην οποία επικρατούσαν νέοι ποιητές, ήταν δηλωτική της κατεύθυνσης του περιοδικού προς τη σύγχρονη λογοτεχνική παραγωγή. Η *Επιθεώρηση Τέχνης* δε δίστασε να προβάλλει νέους, «αδοκίμαστους» πεζογράφους και ποιητές, χωρίς να αποκλείει τους παλιότερους.

Παρότι μεγάλο ποσοστό αυτών των δημοσιεύσεων παρέμενε ιδεολογικά καθορισμένο, η προβολή των νέων δημιουργών δεν έπαυε να είναι μια κοινωνικοπολιτισμική επιλογή στην οποία παράλληλα συμμετείχε, όλο και περισσότερο, το αισθητικό κριτήριο.

Ανάμεσα στις πιο χαρακτηριστικές λογοτεχνικές κριτικές της *Επιθεώρησης Τέχνης* που προκάλεσαν έντονες αντιδράσεις από πλευράς ορθοδοξίας συμπεριλαμβάνονται εκείνες του Δημήτρη Ραυτόπουλου για τις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* του Στρατή Τσίρκα, οι οποίες έγιναν η αιτία για τη διαγραφή του τελευταίου από το ΚΚΕ Αιγύπτου. Ο Δημήτρης Ραυτόπουλος είδε με θετική ματιά το πρώτο μέρος της τριλογίας *Η Λέσχη* (το ίδιο και ο Κωνσταντίνος Πορφύρης στην *Αυγή*), παρά την αντίθετη άποψη των ορθοδόξων, ενώ και για το δεύτερο μέρος της τριλογίας *Αριάγνη* τα σχόλια συνέχισαν να είναι επιδοκιμαστικά. Ο Ραυτόπουλος μάλιστα αναφέρεται στην άρνηση της *Επιθεώρησης Τέχνης* να δημοσιεύσει «λίβελλο» κατά του Τσίρκα, δια χειρός Μάρκου Αυγέρη, που τελικά συμπεριλήφθηκε στις στήλες του περιοδικού *Ελληνική Αριστερά*.

Αρκετά μεγάλη συζήτηση και διαφωνίες προκάλεσε στους κόλπους της *Επιθεώρησης Τέχνης* και το έργο *Επί Εσχάτη Προδοσία* του Κ. Κοτζιά. Στη συζήτηση, το αισθητικό κριτήριο συνεπλάκη με το ιδεολογικό κι ως εκ τούτου στο περιοδικό κατατέθηκαν πολλές διαφορετικές απόψεις. Αρκετές από αυτές εστίαζαν στην αμφισβητούμενη λογοτεχνική αξία του έργου, άλλες στην αστοχία των ερωτημάτων που έθετε σε σχέση με το κίνημα, ενώ κάποιες χρησιμοποιούσαν το πρόσχημα της χαμηλής λογοτεχνικής αξίας μονάχα επειδή απέρριπταν ιδεολογικά το έργο.

Κατά τη δεκαετία του 1960 το περιοδικό αναμόχλευσε ελάχιστα το θέμα της «μαύρης πολιτικής λογοτεχνίας», συγκεκριμένων έργων δηλαδή των Προβελέγγιου, Φραγκόπουλου, Κάσδαγλη, Κοτζιά και Ρούφου που την προηγούμενη δεκαετία είχαν δεχθεί έντονη επίθεση από την αριστερά, ομοίως και από το περιοδικό, με το επιχείρημα της διαστρέβλωσης των πραγματικών γεγονότων της αντίστασης. Όπως σημειώνει και πάλι ο Ραυτόπουλος, στην «ώριμη φάση έκδοσης» του περιοδικού, είχαν επικρατήσει πλήρως τα αισθητικά κριτήρια για την αξιολόγηση των έργων. Από την άλλη, ως το τέλος της έκδοσης ο αναγνώστης δεν παύει να εντοπίζει την ανάδυση του ιδεολογικού κριτηρίου, τουλάχιστον κατά περιπτώσεις, στις λογοτεχνικές κριτικές.

Σε επίπεδο διεθνούς λογοτεχνίας, παρά τη σταθερή υπεράσπιση του ρεαλισμού, η

Επιθεώρηση Τέχνης απέκτησε σταδιακά διαλεκτική σχέση με το νέο γαλλικό μυθιστόρημα και γενικότερα το ευρωπαϊκό μυθιστόρημα. Τα σχετικά κείμενα προσπάθησαν να εξηγήσουν τις άλλοτε εκ των προτέρων καταδικαστέες για το περιοδικό υπαρξιστικές και μοντερνιστικές αναζητήσεις της σύγχρονης λογοτεχνίας.

Η ποίηση επίσης προσέφερε πλούσιο υλικό για αντιπαράθεση στις λογοτεχνικές στήλες του περιοδικού. Η θεματική «ποίηση της ήττας» ήταν μία από τις πιο χαρακτηριστικές, με τους αρθρογράφους να αμφιταλαντεύονται ανάμεσα στην αξία της καταγραφής κάποιων τραγικών συμβάντων που αποτελούσαν «μαρτυρία» για μια ολόκληρη εποχή και την απαξία της δημιουργίας έργων εμποτισμένων με πικρία κι απαισιοδοξία. Το θέμα αυτό μάλιστα έγινε αφορμή για αντιπαράθεση, άμεση αυτή την φορά, ανάμεσα στις *Εποχές* και την *Επιθεώρηση Τέχνης*, με τον Τάσο Βουρνά να επιτίθεται στον κριτικό των *Εποχών* Τάκη Σινόπουλο, επειδή στάθηκε δηκτικός απέναντι στην ποίηση της ήττας και θέλησε να «βγάλει πολιτικά συμπεράσματα» από κείμενα νέων αριστερών ποιητών.

Μία ακόμη αφορμή διαφιλονικίας εντός της αριστεράς αποτέλεσε ο τέταρτος τόμος του έργου *Ελληνική Ποίηση Ανθολογημένη* που έκανε πολλούς αριστερούς διανοούμενους να επικρίνουν μέσα από τις σελίδες της *Επιθεώρησης Τέχνης* την απόφαση των Αυγέρη, Ρώτα, Σταύρου και Θρασύβουλου να δημιουργήσουν ένα ποιητικό ανθολόγιο το οποίο συμπεριλάμβανε πλήθος κομματικών ποιημάτων χαμηλής ποιητικής αξίας και άλλους να υπεραμυνθούν αυτής της επιλογής.

Μία επιπλέον ενδιαφέρουσα πτυχή της ποιητικής κριτικής της *Επιθεώρησης Τέχνης* κατά τη δεκαετία του 1960 ήταν η άρση των προκαταλήψεων απέναντι σε ποιητές ή έργα ταυτισμένα με αστικές αντιλήψεις. Για παράδειγμα οι παρεμβάσεις του Τσίρκα στην *Επιθεώρηση Τέχνης* για τον Καβάφη ήταν το έναυσμα για μια συνολική επαναπροσέγγιση του έργου του αλεξανδρινού ποιητή από μέρους των αριστερών διανοούμενων που μπόρεσαν να καταργήσουν την ταύτιση της καβαφικής ποίησης με την αστική παρακμή. Ενδεικτικό είναι ακόμη ότι με αφορμή το Νομπέλ του Γιώργου Σεφέρη, το περιοδικό εξέφρασε την ευρύτερη αποδοχή του απέναντι στον ποιητή, χαιρετίζοντας τη βράβευση. Επίσης, δεν είναι τυχαίο ότι ο αστικών καταβολών Ελύτης επέλεξε ήδη στα τέλη της προηγούμενης δεκαετίας την *Επιθεώρηση Τέχνης* ως φιλόξενο εκδοτικό χώρο για την

πρώτη δημοσίευση αποσπασμάτων του *Αξιον Εστί*. Μάλιστα η *Επιθεώρηση Τέχνης* και η αριστερά εν γένει υπερασπίστηκαν το «νέο αφήγημα» που συμπεριλάμβανε το έργο, με τη συμπλοκή μηνυμάτων λαϊκών και αντιστασιακών κατά τη διάρκεια διαφορετικών εποχών και παραδόσεων- ενώ για παράδειγμα οι *Εποχές*, χωρίς να είναι απορριπτικές, ζήτησαν «χρόνο» για να μπορέσουν να αξιολογήσουν το έργο.

Δηλωτική της συνολικής στάσης του περιοδικού απέναντι στις τέχνες είναι και η θεματολογία που αναπτύχθηκε γύρω από το θέατρο, όπου δόθηκε έμφαση στο νεοελληνικό δραματολόγιο, με παράλληλη επίκριση της τάσης του Θεάτρου Τέχνης και του Εθνικού Θεάτρου για υπερπροβολή ξένου ρεπερτορίου. Αντ' αυτού εγκωμιαστικά κατά βάση σχόλια έλαβαν θεατρικές πρωτοβουλίες όπως η 12η Αυλαία ή το Λαϊκό Θέατρο του Μάνου Κατράκη που, πέραν της ιδεολογικής συγγένειας με το περιοδικό, εστίασαν στο νεοελληνικό ρεπερτόριο. Σχολιάζοντας τη διεθνή θεατρική σκηνή, η *Επιθεώρηση Τέχνης* συμμερίστηκε τις επιφυλάξεις των άλλων δύο περιοδικών της μελέτης για το θέατρο του παραλόγου, όμως κατάφερε, όπως και οι *Εποχές*, να το αντιμετωπίσει σταδιακά με λιγότερο αρνητισμό. Από τα σημαντικότερα σημεία της διεθνούς θεατρικής κριτικής του περιοδικού ήταν η παρουσίαση του επικού θεάτρου του Μπρεχτ στο ελληνικό κοινό ως μιας τέχνης επαναστατικής, στην οποία επικρατούν ο κριτικός ρεαλισμός, καθώς και η προσήλωση στον λαό και την κοινωνική πρόοδο, αλλά που δεν αποκτά τα χαρακτηριστικά του σοσιαλιστικού ρεαλισμού.

Στα άρθρα γύρω από τον κινηματογράφο το περιοδικό διερεύνησε και πάλι τη δυνατότητα συνταιριάσματος της πρωτοπορίας με την αποτύπωση των προβλημάτων του λαού. Στο πλαίσιο αυτό, αξιολόγησε τους πειραματισμούς της έβδομης τέχνης, συνεχίζοντας να δείχνει προτίμηση στα έργα που θίγουν κοινωνικοπολιτικά θέματα και δη στους νέους δημιουργούς. Ωστόσο, διατήρησε μία αποδοκιμαστική κατά κύριο λόγο στάση απέναντι στον «αστικό» τρόπο κινηματογραφικής ανάγνωσης των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν τα κατώτερα στρώματα (π.χ. σε έργα του Κακογιάννη) και ακόμη περισσότερο απέναντι στον «επιφανειακό», εμπορικό κινηματογράφο. Διεθνώς, τη δεκαετία του 1960 άρχισε να επαναξιολογεί τον ιταλικό νεορεαλισμό, που είχε παλιότερα απορρίψει προσάπτοντάς του καταπτωτική διάθεση, ενώ βρήκε κάποια ενδιαφέροντα δείγματα γραφής στο γαλλικό νέο κύμα ή στον ιδιαίτερο σουρεαλισμό του Μπουνιουέλ.

Συνολικά, η *Επιθεώρηση Τέχνης* επιχείρησε την άρση αρκετών προκαταλήψεων της αριστεράς σε πολλές από τις αναλύσεις για τις τέχνες και, από κοινού με άλλες δυνάμεις, διατύπωσε δειλά θέσεις ενός νέου αριστερού πολιτισμικού λόγου, ο οποίος, όσο κι αν τη δεδομένη περίοδο δεν απόκτησε συγκροτημένη υπόσταση, περιείχε στοιχεία που μετεξελισσόμενα οδήγησαν την παγκόσμια αριστερή διανόηση σε σημαντικά ανοίγματα.

Σημειώνεται ότι, παρότι η *Επιθεώρηση Τέχνης* αποδέχθηκε εν μέρει έμμεσα και προσπάθησε αφανώς να ενσωματώσει κάποια στοιχεία της δυτικής τέχνης, επέκρινε τις πολιτισμικές πολιτικές της δύσης: αποστράφηκε την εμπορευματοποίηση, τη μαζική παραγωγή έργων, τη διαφημιστική λειτουργία, τους «αστικούς» θεσμούς όπως οι βραβεύσεις -χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση της απονομής Νομπέλ στον Παστερνάκ που εξελήφθη ως τακτικισμός της δύσης για την πρόκληση αναστάτωσης στο αντίπαλο στρατόπεδο-, αποδίδοντας τα όλα στην προσπάθεια του καπιταλισμού να εκμεταλλευτεί τις τέχνες και να τους αφαιρέσει την πραγματική τους λειτουργία και περιεχόμενο.

Συνθέτοντας όλα τα παραπάνω και όσα ακόμη αναλύθηκαν στο κυρίως μέρος της μελέτης, διαπιστώνει κανείς ότι η αντιπαράθεση των πολιτιστικών εκδόσεων κύρους στην Ελλάδα του 1960 αποκτά διαφορετικά χαρακτηριστικά από εκείνα που είχε η αντιπαράθεση ανάμεσα στις εφημερίδες και τα πολιτικά έντυπα. Οι ιδιαίτερες συνθήκες και οι νέοι τρόποι διαχείρισης και αξιοποίησης των πολιτιστικών εργαλείων κατά την περίοδο αυτή ανέδειξαν τα περιοδικά λόγου και τέχνης σε σημαντικό παράγοντα επιρροής συνειδήσεων και κατ' επέκταση συνδιαμορφωτή εθνικών και διεθνικών γεγονότων και αντιλήψεων που καθόρισαν, από κοινού με άλλους παράγοντες, τις νέες μορφές που λάμβανε ο ψυχρός πόλεμος.

Σε εθνικό επίπεδο, η συγκριτική ανάλυση των *Εποχών*, της *Νέας Εστίας* και της *Επιθεώρησης Τέχνης* δίνει μία πολύ χαρακτηριστική εικόνα των ιδεών και προτύπων που προώθησαν διαφορετικοί ιδεολογικοί χώροι στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1960, απελευθερωμένοι από τον «αυτοσκοπό» της πολιτικής αντιπαράθεσης, όπως οι εφημερίδες. Παρότι τα περιοδικά, ως συλλογικά υποκείμενα, δεν εκπροσώπησαν την ιδεολογία που υπηρετούσαν με τρόπο που να καλύπτουν όλες τις πτυχές αυτής, εντούτοις έδωσαν μία πολιτιστική εκδοχή της άκρως ενδεικτική και ερευνητικά ωφέλιμη.

Μέσα σ' ένα τέτοιο πλαίσιο τα τρία περιοδικά της μελέτης, προϋπάρχοντα ή

πρωτοεμφανιζόμενα κατά τη δεκαετία του 1960, διακήρυξαν ως προτεραιότητα τους την καταγραφή της ελληνικής και παγκόσμιας πνευματικής κίνησης και την επιμόρφωση του ελληνικού αναγνωστικού κοινού με σκοπό την μετατροπή του σε ικανό δέκτη των νέων πολιτιστικών εμπειριών. Για τον λόγο αυτό, δεν εστίασαν άμεσα στην ιδεολογική και κομματική αντιπαράθεση, αλλά αντιθέτως παρουσιάστηκαν έτοιμα να την υπερβούν. Ως εκ τούτου μίλησαν όλα για την αξία της ελευθερίας, της δημοκρατίας, διεκδίκησαν έναν ανθρωπιστικό χαρακτήρα στις απόψεις τους, εξύμνησαν την αρχαιότητα και την κλασική παιδεία, καταδίκασαν τον ολοκληρωτισμό ως γενική έννοια, ενώ είδαν όλα θετικά επιμέρους εξελίξεις της δεκαετίας του 1960 όπως η ύφεση του ψυχρού πολέμου, η κατάκτηση του διαστήματος από τον άνθρωπο, το Νομπέλ του Γιώργου Σεφέρη κ.ά.

Σημειώνεται ότι ο σκοπός της διεκδίκησης «αιώνιων» και διακομματικών αξιών και το επιχείρημα της αποβολής του ιδεολογικού φανατισμού συνοδεύτηκε από την προσπάθεια δημοσίευσης κειμένων και προβολής πνευματικών ανθρώπων από διαφορετικούς ιδεολογικούς χώρους. Έτσι, παρατηρήθηκε ως έναν βαθμό το φαινόμενο της παρουσίας ίδιων ονομάτων στις στήλες των «αντίπαλων» περιοδικών που οφειλόταν στην επιθυμία των εντύπων να «αποδείξουν» τη διαλεκτική τους διάθεση και να επιβεβαιώσουν το κύρος τους, σε μία εποχή που μεγάλο μέρος άλλοτε ενεργών πνευματικών αλλά και πολιτικών ανθρώπων παρέμενε «ιδεολογικά άστεγο», αναζητώντας κάποιον φιλόξενο χώρο με τον οποίο θα μπορούσαν να ταυτιστούν. Το πολιτισμικό στοιχείο, μέσα σε τέτοιες συνθήκες, θα μπορούσε εύκολα να αποτελέσει έναυσμα για την ταύτιση με απόψεις, αρχικά ή φαινομενικά πνευματικές με την ευρύτερη έννοια, που κατέληγαν πάντα να εντάσσονται σε συγκεκριμένο ιδεολογικοπολιτικό πλαίσιο. Κατ' επέκταση τα τρία περιοδικά της μελέτης απευθύνθηκαν σ' ένα ευρύτερο κοινό από αυτό που καθόριζε η ιδεολογική τους υπόσταση και διεκδίκησαν κάποια «κοινά» τμήματα αναγνωστών, ενταγμένα για παράδειγμα σε συγκεκριμένα κομμάτια του κεντροαριστερού χώρου.

Το κοινό αυτό τμήμα αναγνωστών ήταν πολύ μικρότερο ανάμεσα στην *Επιθεώρηση Τέχνης* και τη *Νέα Εστία*, σε σχέση με εκείνο ανάμεσα σε *Εποχές* και *Επιθεώρηση Τέχνης*, ή ακόμη σε *Εποχές* και *Νέα Εστία*, ήταν όμως υπαρκτό, υποστηριζόμενο από το παράλληλο άνοιγμα της *Επιθεώρησης Τέχνης* προς τον ευρύτερο

αριστερό χώρο, αλλά και την επιθυμία της *Νέας Εστίας* να αποποιηθεί τον συντηρητικό χαρακτήρα της. Για παράδειγμα και τα τρία περιοδικά είχαν αποκτήσει μια σχέση με τον φιλελευθερισμό- παρότι, όπως παρακολουθήσαμε, επρόκειτο για διαφορετικές κατηγορίες φιλελευθερισμού κατά περίπτωση: Οι *Εποχές* ήταν δεδομένα ένα φιλελεύθερο περιοδικό, η *Νέα Εστία* διεκδικούσε τον φιλελευθερισμό και έκανε κάποια βήματα προς αυτόν, ενώ η *Επιθεώρηση Τέχνης* αναγκαζόταν να απαρνηθεί τη φιλελεύθερη χροιά απόψεων που κατά καιρούς εξέφραζε υπό την πίεση της ορθοδοξίας.

Περισσότερα, σε κάθε περίπτωση, σημεία επαφής είχε η αρθρογραφία των *Εποχών* και της *Επιθεώρησης Τέχνης*. Το «αντιδεξιό» μέτωπο της εποχής εξάλλου είχε συσπειρώσει όλες τις μη δεξιές δυνάμεις, γεγονός που εκδηλώθηκε επανειλημμένα στα δύο περιοδικά: κατά την απομάκρυνση της δεξιάς από την εξουσία το 1963, κατά την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, τα Ιουλιανά κ.ά. Σε επίπεδο λογοτεχνικής και ευρύτερα πολιτιστικής κριτικής, η «αποσυντηρητικοποίηση» παλιότερων αισθητικών απόψεων που παρατηρήθηκε και στα δύο περιοδικά, η διάθεση της «ανοικτότητας» προς το καινούργιο και κυρίως η επιλογή της *Επιθεώρησης Τέχνης* να αναθεωρήσει τις απόψεις της περί μοντερνισμού και πρωτοπορίας έφεραν επίσης έναν βαθμό σύγκλισης στα κείμενα πολιτισμού και τέχνης, που αναιρούνταν όμως σε πολλές περιπτώσεις από τις προτεραιότητες του πολιτιστικού ψυχρού πολέμου. Κι αυτό γιατί οι *Εποχές* ενίσχυσαν σε γενικές γραμμές τη δυτική τέχνη ως τμήμα της δυτικής κουλτούρας και προώθησαν τα πρότυπα που διαμορφώθηκαν εντός αυτής. Η *Επιθεώρηση Τέχνης*, από την άλλη, απομόνωνσε στοιχεία της δυτικής τέχνης από τη δυτική κουλτούρα και έτσι φάνηκε διαλλακτική απέναντι σε κάποιες πτυχές της πρωτοπορίας, αλλά επέκρινε συστηματικά την εκμετάλλευση της τέχνης από τον καπιταλιστικό κόσμο. Επίσης, όσο κι αν απομακρύνθηκε από τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό, δεν μπόρεσε να τον απορρίψει τόσο απόλυτα όσο οι *Εποχές*.

Η ελληνική πολιτιστική σκηνή επίσης έδωσε αφορμή για διαφωνία, βασισμένη στις πολιτικοϊδεολογικές διαφορές των δύο περιοδικών, που ωστόσο σπάνια εκφράστηκε με ηχηρό τρόπο. Για παράδειγμα οι *Εποχές* έδειξαν έμμεσα αρνητισμό απέναντι στη μουσική του έντονα πολιτικοποιημένου, σταθερού συνεργάτη της *Επιθεώρησης Τέχνης*, Μίκη Θεοδωράκη ή μίλησαν σε συγκεκριμένα άρθρα με αποδοκιμαστικό τρόπο για τους ποιητές

της «ήττας». Η *Επιθεώρηση Τέχνης* από την πλευρά της συνέχισε να επισημαίνει, με λιγότερη κατά βάση ένταση από την προηγούμενη δεκαετία, τις αστοχίες αστών καλλιτεχνών (οι οποίοι συχνά φιλοξενούνταν ή επιδοκιμάζονταν από τις *Εποχές*), στο πλαίσιο κειμένων στα οποία συμπλεκόταν το αισθητικό με το ιδεολογικό κριτήριο.

Παρότι είναι εμφανές ότι οι *Εποχές* αντιλαμβάνονταν την *Επιθεώρηση Τέχνης* ως κομμουνιστικό περιοδικό, την ίδια ώρα που η *Επιθεώρηση Τέχνης* αντιλαμβανόταν τις *Εποχές* ως αντικομμουνιστικό περιοδικό (χαρακτηριστική είναι η αντιπαράθεση, στην οποία έγινε αναφορά, ως προς τον τρόπο πρόσληψης του Λούκατς), η λογική της εκτόνωσης της έντασης, της αποφυγής των εμφυλιοπολεμικών όρων και της υπεράσπισης του αποϊδεολογικοποιημένου προσώπειου του πολιτισμού έκανε τη διένεξη να μένει συνήθως διακριτική- αλλά όχι αναποτελεσματική, όπως έχει ήδη αναλυθεί. Αντιθέτως, η *Νέα Εστία* ήταν ο κατεξοχήν εκπρόσωπος του αντικομμουνιστικού κόσμου από τη σκοπιά της *Επιθεώρηση Τέχνης*. Αν και ο αντικομμουνισμός της δεν εκφράστηκε τόσο έντονα ή προκλητικά όσο σε άλλα έντυπα, αν περιορίσουμε την αντιπαράθεση σε πολιτιστικά έντυπα κύρους, που τα χαρακτήριζαν η βιωσιμότητα, οι γνωστές υπογραφές και η επιρροή στον πνευματικό κόσμο, η *Νέα Εστία* έμενε ως κύριος αντίπαλος της *Επιθεώρησης Τέχνης* σε ιδεολογικό αλλά και αισθητικό επίπεδο. Ως εκ τούτου, υπήρξαν αντιπαραθέσεις που εκφράστηκαν ρητά (π.χ. ο Πέτρος Χάρης κατηγορήθηκε από την *Επιθεώρηση Τέχνης* ότι ασχολείται με «γεροντάκια της ναφθαλίνης», ότι «σιώπησε» κατά τα Ιουλιανά, ενώ πολιτικοποίησε μέχρις εσχάτων μικρότερης έκτασης γεγονότα λογοκρισίας εντός του σοβιετικού κόσμου κ.λπ.), αλλά πολύ περισσότερες που προέκυπταν από το περιεχόμενο των εντύπων και μπορούσαν να γίνουν αντιληπτές από το αναγνωστικό κοινό που διάβαζε τα σημαντικότερα πολιτιστικά περιοδικά της εποχής. Ήταν εξάλλου ενδεικτική η άποψη των συντελεστών της *Επιθεώρησης Τέχνης* για τη *Νέα Εστία*, όπως είχε κυκλοφορήσει στους «διαδρόμους» του κόμματος και του περιοδικού, περί ενός «άνευρου» και άχρωμου περιοδικού, που συμπεριλάμβανε συκοφαντικές αντικομμουνιστικές θέσεις.

Πέρα όμως από τον τρόπο που τα ίδια τα περιοδικά αυτοπροσδιορίζονταν και προσδιόριζαν τις «αντίπαλες» εκδόσεις, σημαντική είναι η εικόνα που μπόρεσαν, μέσα από τη σύνθεση των απόψεων που εξέφρασαν, να δημιουργήσουν για τον αναγνώστη του μέλλοντος. Το πρόβλημα που όλα τα περιοδικά έδειξαν ότι αντιμετώπιζαν, στις συνθήκες

της δεκαετίας του 1960, ήταν το «πάντρεμα» ιδεολογίας και αισθητικής, το οποίο σε πολλές περιπτώσεις τους δημιούργησε αμηχανία και αδυναμία διαχείρισης. Για παράδειγμα οι *Εποχές*, η *Επιθεώρηση Τέχνης* και η *Νέα Εστία* έβαλαν «όρια» σε πολλές από τις πολιτισμικές συζητήσεις του καιρού τους, ενώ απέφυγαν να αναφερθούν σε άλλες. Κατά συνέπεια, ορισμένες από τις εν δυνάμει ενδιαφέρουσες παρεμβάσεις τους, παρέμειναν ανολοκλήρωτες και ασύνδετες με το φαινόμενο της εν γένει πολιτιστικής εξέλιξης. Για παράδειγμα η συζήτηση για την αριστερά ή για τον Μαρξ που επιχείρησαν οι *Εποχές* και πολύ περισσότερο η *Επιθεώρηση Τέχνης*, δεν οδήγησε σε συγκεκριμένες θέσεις και συμπεράσματα. Ειδικότερα στις σχετικές συζητήσεις της *Επιθεώρησης Τέχνης*, η ορθοδοξία υιοθέτησε μια κατά βάση αμυντική, αναχρονιστική επιχειρηματολογία, αναζητώντας τρόπους αντιμετώπισης των εξελίξεων στην αριστερή σκέψη, ενώ η ετεροδοξία αυτολογοκρίθηκε και προχώρησε τη σκέψη της μόνο μέχρι ένα επίπεδο. Οι δύο αυτές κατηγορίες κειμένων δε έφτασαν ποτέ σ' ένα σημείο γόνιμης συνάντησης και παρέμειναν αποκομμένα παραθέματα απόψεων.

Αντίστοιχες δεσμεύσεις είχαν και οι *Εποχές* που αυτοπεριορίστηκαν, θέλοντας να διατυπώσουν τον εκσυγχρονιστικό, προοδευτικό λόγο τους χωρίς να μπορούν να απαγκιστρωθούν πλήρως από τα όρια που έθετε το μετεμφυλιακό κατεστημένο στην ελευθερία του λόγου. Η μέριμνα για «τιθάσευση» όλων των θέσεων πριν φτάσουν στην πλήρη τους εξέλιξη, αφαίρεσε δύναμη από πολλές καίριες για την εποχή συζητήσεις. Το περιοδικό για παράδειγμα υποστήριξε θέσεις σε σχέση με τον εκδημοκρατισμό και την αναμόρφωση της παιδείας, αλλά δεν έδειξε διατεθειμένο να έρθει σε ουσιαστική αντιπαράθεση με το καθεστώς εξουσίας της μετεμφυλιακής Ελλάδας. Αντίστοιχα θέλησε να ασκήσει κριτική στη δυτική τέχνη, όπου το έκρινε σκόπιμο, αλλά δεν ήθελε να παραμελήσει τον υποστηρικτικό της ρόλο απέναντι στα δυτικά πρότυπα, στον αντίποδα των οποίων βρισκόταν η αντίπαλη ανατολική κουλτούρα. Στη *Νέα Εστία* από την άλλη οι αισθητικές προκαταλήψεις αλλά και ο ριζωμένος συντηρητισμός, όσο κι αν συνυπήρχαν με τον φιλελευθερισμό, έδιναν συνήθως έναν επιφανειακό χαρακτήρα στις αναλύσεις για τη σύγχρονη τέχνη.

Συνολικά, και στα τρία περιοδικά παρατηρείται η αίσθηση του ανολοκλήρωτου και η έλλειψη συγκρότησης στον ιδεολογικό και πολιτισμικό λόγο που διαμόρφωσαν.

Πρόκειται ωστόσο για στοιχεία που χαρακτήριζαν όχι απλά μεμονωμένες εκδοτικές πρωτοβουλίες, αλλά την εποχή γενικότερα και δεν αναιρούν τις υπερβάσεις που τα περιοδικά της μελέτης επιχείρησαν, ούτε τη συμμετοχή τους στην «πολιτιστική άνοιξη» της περιόδου. Ειδικότερα η *Επιθεώρηση Τέχνης* και οι *Εποχές*, αν μη τι άλλο, έθεσαν κατά τη δεκαετία του 1960 ερωτήματα, τα οποία μπορεί να έμειναν αναπάντητα, ήταν ωστόσο μια μικρή συμβολή στην ευρύτερη προσπάθεια φορέων πολιτισμικών μηνυμάτων της εποχής να δημιουργήσουν την απαρχή μιας σύγχρονης πνευματικής και πολιτισμικής κίνησης. Η κίνηση αυτή, ακόμη κι αν έμελλε να διακοπεί ή να διαταραχθεί από γεγονότα που ακολούθησαν (όπως στην Ελλάδα με την έλευση της δικτατορίας), παρέμενε οδηγός για τις μετέπειτα εξελίξεις. Από τον τρόπο επεξεργασίας των μηνυμάτων της σύγχρονης διεθνούς κι ελληνικής λογοτεχνίας, τη σχέση με το μοντέρνο, την πρωτοπορία ή τον υπαρξισμό μέχρι τον επαναπροσδιορισμό της αστικής αλλά και της αριστερής τέχνης, τα περιοδικά στάθηκαν μάρτυρες και κατέγραψαν, όσο τους επέτρεψαν τα ιδεολογικά τους όρια, τα πνευματικά και καλλιτεχνικά δρώμενα του καιρού τους που καθόρισαν μεταγενέστερα πολιτισμικά πρότυπα.

Σε πολιτικό επίπεδο, τα περιοδικά ενσωμάτωσαν όλα στην αρθρογραφία τους τη λογική της συνέχισης του ψυχρού πολέμου, που, εν μέσω φαινομενικής ύφεσης, επιζούσε βρίσκοντας νέο πεδίο αναζωπύρωσης στον πολιτισμό. Η *Επιθεώρηση Τέχνης*, ακόμη κι όταν μιλούσε για πλήρη επικράτηση της αισθητικής, συνέχιζε να προβάλλει στα κείμενα της το ιδανικό της επανάστασης και της κοινωνικής αλλαγής και να στηλιτεύει το αμερικανικό μοντέλο. Οι *Εποχές* εξέφραζαν τον αρνητισμό τους απέναντι στο σοβιετικό σύστημα μέσα από την εκδοχή, όχι της ευθείας επίθεσης στον αντίπαλο, αλλά της υποτίμησής του, με την προβολή ενός πολιτισμικού προτύπου στο οποίο η δυτική σκέψη έχει απορροφήσει την ανατολική. Η *Νέα Εστία* διαφώνησε με την αντίσταση στο κατεστημένο, στην πολιτική και την τέχνη κι ενώ μίλησε για πρόοδο, υπερασπίστηκε ταυτόχρονα τη συντήρηση, σημειώνοντας έτσι τη μεγαλύτερη απόκλιση μεταξύ διακηρύξεων και πραγματικής στάσης απέναντι στα πράγματα.

Σε κάθε περίπτωση, παραμένει γεγονός ότι τα τρία περιοδικά εμφανίστηκαν πολλές φορές να υποστηρίζουν αισθητικές θέσεις που δε συμβάδιζαν με την ιδεολογική τους κατεύθυνση. Η αντίφαση πολιτιστικού και πολιτικού, αισθητικού και ιδεολογικού, αίρεται

ως έναν βαθμό αν λάβει κανείς υπόψη ότι τα «ανοικτά» πολιτισμικά μηνύματα της εποχής κατέληγαν συχνά στην ποδηγέτηση του κοινού προς «κλειστές» ιδεολογικοπολιτικές θέσεις. Ακόμη όμως και μέσα σε αυτή τους τη λειτουργία, τα μηνύματα του πολιτισμού και της τέχνης σε πολλές περιπτώσεις αυτονομήθηκαν, απέκτησαν ανεξάρτητη αξία και υπονόμειυσαν τον σκοπό για τον οποίο είχαν δημιουργηθεί. Και τα περιοδικά της μελέτης, μέσα από τα ανοίγματα που πραγματοποίησαν, πήραν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό το ρίσκο της αυτοϋπονόμειυσης που ευνόησε, αν όχι την πολιτικοϊδεολογική γραμμή τους, τουλάχιστον τη ζύμωση του ελληνικού κοινού με τις πολιτισμικές εξελίξεις του καιρού τους.

Πηγές-Βιβλιογραφία

Πηγές

Περιοδικά- Εφημερίδες*

Εποχές

Νέα Εστία

Επιθεώρηση Τέχνης

Κριτική

Διαγώνιος

Ενδοχώρα

Νέα Πορεία

Ευθύνη

Το Βήμα

Τα Νέα

Η Καθημερινή

Η Αυγή

Απογευματινή

Μεσημβρινή

Ελευθερία

Έθνος

*Έχουν μελετηθεί το σύνολο των τευχών των *Εποχών*, της *Νέας Εστίας* και της *Επιθεώρησης Τέχνης* που εκδόθηκαν κατά τη δεκαετία του 1960 και επιλογές άρθρων από τα υπόλοιπα έντυπα κατά το ίδιο διάστημα

Αρχεία

Αρχείο Γιώργου Θεοτοκά, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη

Αρχείο Άγγελου Τερζάκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη

Αρχείο Γιώργου Σεφέρη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη

Αρχείο Πέτρου Χάρη-Νέας Εστίας, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο ΕΛΙΑ-MIET

Αρχείο ΕΔΑ, Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ)

Εγκυκλοπαίδειες-λήμματα

Encyclopedia of World Literature 20th century, (επιμ. Wolfgang Bernard Fleischman), Frederick Ungar Publishing co., τομ. 3, Νέα Υόρκη 1967

Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, (τόμοι 20^{ος}-27^{ος}-31^{ος}-32^{ος}-43^{ος}-46^{ος}-48^{ος} - 52^{ος}-53^{ος}-54^{ος}-57^{ος}) εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1984-1993

Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, τόμος 4^{ος}&6^{ος}, Εκδοτική Αθηνών 1985&1987

Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Σκουζές-Τηλέμαχος, τόμος 22^{ος}, εκδ. Πυρσός, Αθήνα 1993

Who's who, Επίτομο Βιογραφικό Λεξικό 2002-2003, 8^η έκδοση, εκδ. Μέτρον, Αθήνα 2003

Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου(1784-1974) Εφημερίδες, Περιοδικά, Δημοσιογράφοι, Εκδότες, Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), λήμμα της Έρης Σταυροπούλου για το περιοδικό *Εποχές* και των Αγγελική Λούδη- Μαρία Σακελλαρίου για τη *Νέα Εστία*, τόμος Γ', Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008

Διαδικτυακές πηγές

Isselhardt, Tiffany R, «Differences between Hellenistic and Hellenic Greek Civilization»,
Owlcation.com, Hub pages Inc. 20 Oct. 2016

van Creveld, Martin, *Το ΝΑΤΟ, το Ισραήλ και η ειρήνη στη Μέση Ανατολή* Δελτίο ΝΑΤΟ,
Χειμώνας 2005, <https://www.nato.int/>

Νάτσινα, Αναστασία, Καστρινάκη, Αγγέλα, Δημητρακάκης, Γιάννης, Δασκαλά, Κέλη, *Η
πεζογραφία στη μακρά δεκαετία του 1960*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά
Συγγράμματα και Βοηθήματα, 2015

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αγγελίδης, Μανόλης. *Φιλελευθερισμός: Κλασικός και Νέος, ζητήματα συνέχειας και ασυνέχειας στο φιλελεύθερο επιχείρημα*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1993
- Αλεξανδρόπουλος, Στέλιος, *Συλλογική Δράση και Αντιπροσώπευση Συμφερόντων πριν και μετά τη Μεταπολίτευση*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1990
- Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974, Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1983
- Αλιβιζάτος, Νίκος, *Πραγματιστές, δημαγωγοί και ονειροπόλοι. Πολιτικοί, διανοούμενοι και η πρόκληση της εξουσίας*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2015
- Αλισανδράτος, Γιώργος, «Τέσσερα περιοδικά ιδεών στη δεκαετία του '30», στο *Ο Περιοδικός Τύπος στον Μεσοπόλεμο*, Επιστημονικό Συμπόσιο, 26&27 Μαρτίου 1999, Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2001
- Αναστασιάδης, Γιώργος, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική και Συνταγματική Ιστορία(1940-1986)*, β' έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 1998
- Αναστασιάδης, Γιώργος, «Ο Γεώργιος Παπανδρέου στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία: Πολιτικός λόγος και συνταγματική ιδεολογία», στο Π. Πετρίδης-Γ. Αναστασιάδης(επιμ.), *Γεώργιος Παπανδρέου, 60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1994
- Αποστολοπούλου Μ. – Χατζηαντωνίου Κ., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους 1821-1941*, εκδ. Πελεκάνος, Αθήνα 1995
- Αράγης, Γιώργος (εισαγωγή)- Ευαγγέλου, Ανέστης (πρόλογος-επιμέλεια), *Η δεύτερη μεταπολεμική γενιά (1950-1970). Ανθολογία*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994
- Αργυρίου, Αλέξανδρος, *Η μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*, τόμος Α', εκδ. Σοκόλη, Αθήνα 1988

- Αργυρίου, Αλέξανδρος, «Η ποίηση της ήττας», *Μανόλης Αναγνωστάκης. Νοούμενα και υπονοούμενα της ποίησής του*, εκδ. Γαβριηλίδης, Αθήνα 2004
- Arendt, Hannah, *Το ολοκληρωτικό σύστημα*, μτφρ. Γιάννης Λάμπας, εκδ. Ευρύαλος, Αθήνα 1988
- Αρσενίου, Ελισάβετ, *Νοσταλγοί και Πλαστουργοί*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 2003
- Ασδραχάς, Σπύρος, «Προς την ιστορία της “Επιθεώρησης Τέχνης”», περιοδικό *Τα Ιστορικά*, τεύχος 22, Ιούνιος 1995, τόμος 12^{ος}
- Βαγενάς, Νάσος, «Η γενεαλογία της Κίχλης». *Ο ποιητής και ο χορευτής. Μια εξέταση της ποιητικής του Σεφέρη*, 7^η έκδοση, εκδ. Κέδρος, Θεσσαλονίκη 1996
- Βαγενάς, Νάσος «Παλαμάς-Καβάφης: διαφορετικοί αλλά πόσο;», *Κινούμενος στόχος, Κριτικά κείμενα*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2011
- Βακαλό, Ελένη, *Κριτική Εικαστικών Τεχνών, 1950-1974*, επιλογή-επιμέλεια Όλγα Δανιηλοπούλου, τόμος Α', εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1996
- Βασιλάκης, Μανώλης, *Η Μάστιγα του Θεού*, εκδ. Γνώσεις, Αθήνα 2006
- Βερέμης, Θάνος, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική, Από την ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, Κούριερ Εκδοτική, Αθήνα 2000
- Berstein, Serge-Milza, Pierre, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, μτφρ. Μιχάλης Κοκολάκης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997
- Βούλγαρης, Γιάννης *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, β' έκδοση, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2002
- Cardwell, Donald, *Ιστορία της Τεχνολογίας*, μτφρ. Δ. Κατσέρης, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2000
- Γιανναράς, Χρήστος, *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα*, γ' έκδοση, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1999
- Γιαννόπουλος, Γιώργος, Clogg, Richard(επιμ.), *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1976
- Γιανουλόπουλος, Γιάννης Ν., *Ο Μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία(1945-1963)*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1992

- Γιατράς, Διονύσης, *Η κρίση της κριτικής, Σύγχρονα προβλήματα αισθητικής*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1982
- Γιατρομανωλάκης, Γιώργης, «*Ο βασιλιάς της Ασίνης*». *Η ανασκαφή ενός ποιήματος*, εκδ. Στιγμή, Αθήνα 1986
- Γληνός, Δημήτρης, *Έθνος και Γλώσσα, Ποιοι δρόμοι ανοίγονται μπροστά στους νέους*, εκδ. Αθηνά, Αθήνα 1971
- Clogg, Richard, *Σύντομη Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, μτφ. Χάρης Φουντέας, ε' έκδοση, Ινστιτούτο του Βιβλίου-Αντώνης Καρδαμίτσας, Αθήνα 1999
- Δεσποτόπουλος, Κ., «Η δημοτική γλώσσα και η παιδεία του έθνους», στο *Για τη δημοτική γλώσσα*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα (1980;)
- Δημάκης, Ιωάννης, *Φιλελευθερισμός, Σοσιαλισμός και εθνικισμός στη Νεότερη Ευρώπη*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1983
- Δημαράς, Αλέξης, «Προσέλωση στην παράδοση και αντίδραση στην ελληνική εκπαίδευση», στο Γιαννόπουλος Γιώργος, Clogg Richard(επιμ.), *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1976
- Δημαράς, Κ. Θ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Από τις πρώτες ρίζες ως της εποχής μας*, 6^η έκδοση, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1975
- Δημητρόπουλος, Παναγιώτης, *Κράτος και Εκκλησία: Μια δύσκολη σχέση*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2001
- Δημούλης, Δημήτρης, «Η μαρξιστική θεωρία του κράτους, μεταξύ των πολιτικών συγκυριών και της θεωρητικής ανάλυσης», *Θέσεις*, τ. 41, Οκτώβριος - Δεκέμβριος 1992
- Διαμαντόπουλος, Θανάσης, «Η Ένωση Κέντρου: Κόμμα αρχών ή ομάδα εξουσίας;», στο *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1991
- Διαμαντόπουλος, Θανάσης, «Εσωτερική πολιτική, 1963-1964», στο *Ιστορία των Ελλήνων, Σύγχρονος Ελληνισμός από το 1949 έως σήμερα*, τόμος 14, εκδ. Δομή, Αθήνα 2005
- Διζικιρίκης, Γιώργος, *Η τέχνη και οι Έλληνες*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1992
- Duverger, Maurice, *Ο ΙΑΝΟΣ, το διπλό προσωπο της Δύσης, Κοινωνικοπολιτική ανατομία της αστικής κοινωνίας*, μτφρ. Άλκης Σταύρου, εκδ. Ράππας, Αθήνα 1975

- Dyer, Gillian, *Η διαφήμιση ως επικοινωνία*, μετάφραση: Αγγελική Σπυροπούλου, β' έκδοση, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2001
- Έμκε-Πουλοπούλου, Ήρα, *Προβλήματα μετανάστευσης – παλιννόστησης*, Ινστιτούτο Μελέτης της Ελληνικής Οικονομίας (ΙΜΕΟ)/Ελληνική Εταιρεία Δημογραφικών Μελετών (ΕΔΗΜ), Αθήνα 1986
- Ευαγγέλου, Ιάσων, *Ελευθερία της Βουλήσεως, Η πορεία μιας ιδέας*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1975
- Έσσλιν, Μάρτιν, *Το θέατρο του παραλόγου*, μετάφραση Μάγια Λυμπεροπούλου, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Ιωάννινα 1996
- Giddens, Anthony, *Πέραν της Αριστεράς και της Δεξιάς*, μτφρ. Στέφανος Ροζάνης, εκδ. Πόλις, Αθήνα 1999
- Gombrich, E. H., *Το Χρονικό της Τέχνης*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1994
- Green, Nancy L., *Οι δρόμοι της μετανάστευσης, σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, μτφρ. Δημήτρης Παρσάνογλου, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2004
- Heywood, Andrew, *Πολιτικές Ιδεολογίες*, πρόλογος-επιμέλεια: Νίκος Μαραντζίδης, μτφρ. Χαρίδημος Κουτρής, εκδ. Επίκεντρο, Αθήνα 2007
- Hobsbawm, Eric, *Έθνη και Εθνικισμός, Από το 1780 μέχρι σήμερα*, μτφρ. Χρυσ. Νάντρις, Ινστιτούτο του βιβλίου-Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994
- Hobsbawm, Eric, *Η Εποχή των Ακρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, γ' έκδοση, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1999
- Hobsbawm, Eric, «Επινοώντας παραδόσεις» στο Eric Hobsbawm-Terence Ranger(επιμ.), *Η Επινόηση της Παράδοσης*, μτφρ. Θανάσης Αθανασίου, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2004
- Honour, H.-Fleming, J., *Ιστορία της Τέχνης*, τόμος 4, μτφρ. Ανδρέας Παππάς, εκδ. Υποδομή, Αθήνα 1993
- Ηλιού, Φίλιππος, «Το πολιτικό πλαίσιο της “Επιθεώρησης Τέχνης”», περιοδικό *Τα Ιστορικά*, τεύχος 22, Ιούνιος 1995, τόμος 12^{ος}

- Ιορδάνογλου, Χρυσάφης, «Η οικονομία 1949-1974, Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος Θ', εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003
- Καγιαλής, Τάκης, *Η επιθυμία για το μοντέρνο. Δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διανόησης στην Ελλάδα του 1930*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007
- Καζάκος, Πάνος, «Η Ελληνική Οικονομία, 1949-1967: Ανασυγκρότηση και ανάπτυξη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, 2000
- Καϊάφα, Ουρανία (επιμ.), *1949-1967, Η εκρηκτική εικοσαετία*, Επιστημονικό Συμπόσιο (10-12 Νοεμβρίου 2000), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2002
- Καιροφύλας, Γιάννης, *Η Αθήνα στη δεκαετία του 1960*, εκδ. Φιλιπότη, Αθήνα 1997
- Κανελλόπουλος, Κ. Ν., *Εσωτερική Μετανάστευση*, Εκθέσεις 21, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ), Αθήνα 1995
- Καραγιάννης, Σωτήρης *Ο κεντρώος πολιτικός χώρος στην μεταπολεμική Ελλάδα(1944-1961), Διάγνωση-Οριοθέτηση-Ερμηνεία*, β' τόμος, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1984
- Καραλή, Αιμιλία, *Μια ημιτελής άνοιξη..., Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης(1954-1967)*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005
- Καράογλου, Χ. Λ., «Βιβλιογραφώντας τα περιοδικά του μεσοπολέμου», στο *Ο Περιοδικός Τύπος στον Μεσοπόλεμο*, Επιστημονικό Συμπόσιο, 26&27 Μαρτίου 1999, Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2001
- Καρπούζος, Αλέξης, *Μεταμορφώσεις της Σκέψης*, τόμος 3: Ελληνιστικοί χρόνοι, Εργαστήριο Σκέψης, Αθήνα 2014
- Κάτσικας, Σ., *Ο απόδημος Ελληνισμός, Φάκελος Αυστραλία, ΗΠΑ, Καναδάς, Νέα Ζηλανδία*, Υπ. Εξωτερικών- Γεν. Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού, Αθήνα 1995
- Κιτροέφ, Αλέξανδρος, «Βόρεια και Νότια Αμερική. Οι ομογενείς στις ΗΠΑ, τον Καναδά, τη Λατινική Αμερική», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. Νικητές και Ηττημένοι, 1949-1974. Νέοι ελληνικοί προσανατολισμοί: ανασυγκρότηση και ανάπτυξη*, τομος Θ', εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003

- Κοκογιάννης, Κώστας, *Η αντίληψή του λειτουργικού ρόλου της ανθρωπιστικής παιδείας στην τεχνική εκπαίδευση*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ιούνιος 2014
- Κολιόπουλος, Ιωάννης Σ. – Μιχαηλίδης, Ιάκωβος Δ. (επιμ.), *Το Μακεδονικό στα ξένα αρχεία, Απόρρητα έγγραφα Γιουγκοσλαβίας και Βουλγαρίας (1950-1967)*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2008
- Κομνηνού, Μαρία, «Κινηματογράφος-Ιδεολογία- Κριτική στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1950-1967», στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο(1945-1967)*, 4ο επιστημονικό συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 24-27 Νοεμβρίου 1993, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1994
- Κόντης Βασίλειος, «Η περίοδος του Εμφυλίου Πολέμου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000
- Κοντογιώργης, Γ., *Νεοτερικότητα και πρόοδος, Το ελληνικό παράδειγμα*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 2001
- Κορδάτος, Γ., *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, γ' έκδοση, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα 1973
- Κορδάτος, Γ., *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, β' έκδοση, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα 1974
- Κορνέτης, Κωστής, *Τα παιδιά της Δικτατορίας, Φοιτητική Αντίσταση, Πολιτισμικές Πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα*, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2015
- Κοτζιά, Ελισάβετ, *Ιδέες και Αισθητική, Μεσοπολεμικοί και Μεταπολεμικοί Πεζογράφοι 1930-1974*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2006
- Κουτριάνου, Έλενα, *Με άξονα το φως. Η διαμόρφωση και η κρυστάλλωση της ποιητικής του Οδυσσέα Ελύτη*, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2002
- Κρεμμυδάς, Βασίλης, «Η οικονομική κρίση στον ελλαδικό χώρο στις αρχές του 19ου αιώνα και οι επιπτώσεις της στην επανάσταση του 1821», ομιλία στην «Εταιρεία Σπουδών», 1 Δεκ. 1976, *Μνήμων*, τόμος 6, 1976-1977
- Κρεμμυδάς, Κώστας (επιμέλεια-εισαγωγή), περιοδικό *Μανδραγόρας*, τ. 6-7, Ιανουάριος-Ιούνιος 1995, Αφιέρωμα στην Επιθεώρηση Τέχνης, β' έκδοση, Μάρτιος 1996

- Κριαράς, Εμμανουήλ, *Πρόσωπα και θέματα από την ιστορία του δημοτικισμού*, τόμος Α', εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1986
- Κριαράς, Εμμανουήλ, «Από την ιστορία του γλωσσικού», στο *Για τη δημοτική γλώσσα*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα (1980;)
- Λάδης, Φώντας, *ΙΟΥΛΙΑΝΑ 1965, 100 μέρες που συγκλόνισαν την Ελλάδα, Ανάλυση των γεγονότων & 170 φωτογραφίες-ντοκουμέντα*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1985.
- Λαδογιάννη, Γεωργία. *Το περιοδικό «Ιδέα» 1933-1934, Παρέμβαση στην κοινωνική κρίση και την αισθητική αναζήτηση*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1989
- Λαδογιάννη, Γ., «Η Γενιά του '30 στο περιοδικό *Ιδέα*», στο *Ο Περιοδικός Τύπος στον Μεσοπόλεμο*, Επιστημονικό Συμπόσιο, 26 & 27 Μαρτίου 1999, Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2001
- Λαμπίρη-Δημάκη, Ιωάννα, «Κοινωνική Αλλαγή 1949-1974, Η κοινωνιολογική οπτική του ιστορικού φαινομένου», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος Θ', εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003
- Λαμπρινού, Κατερίνα, *ΕΛΑ 1956-1967, Πολιτική και Ιδεολογία*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2017
- Λιαλιούτη, Ζηνοβία, *Ο ελληνικός αντιαμερικανισμός (1947-1989)*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2010
- Λιαλιούτη, Ζηνοβία, *Ο αντιαμερικανισμός στην Ελλάδα 1947-1989*, εκδ. Ασίνη, Αθήνα 2016
- Λιαλιούτη, Ζηνοβία, *Ο «άλλος» ψυχρός πόλεμος, Η αμερικανική πολιτιστική διπλωματία στην Ελλάδα, 1953-1973*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2019
- Λιναρδάτος, Σπύρος, *Πώς εφτάσαμε στην 4^η Αυγούστου*, Θεμέλιο 1965
- Λιναρδάτος, Σπύρος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Δ': 1961-1964, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1986
- Λιναρδάτος, Σπύρος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Ε': 1964-1967, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1986
- Μαζαράκης, Ιωάννης, «Η Μακεδονία στις παραμονές του αγώνα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, 1977

- Μακρής, Σπύρος, *Φιλελευθερισμός, Ιστορικές και φιλοσοφικές καταβολές, Σύγχρονες θεωρητικές τάσεις*, εκδ. Σιδέρης, Αθήνα 2002
- Μανέ, Στέλλα, «Πολιτισμική σύμμιξη Δυτικής Ευρώπης και σύγχρονης Ελλάδας δια μέσου της κατασκευής του ελληνικού κράτους(1821-1862), Ο ρόλος της ελληνικής αρχαιότητας», στο Α. Αργυρίου-Κ. Δημάδης-Α. Λαζαρίδου(επιμ.), *Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, 1453-1981*, Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1998, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999
- Mango, Cyril, (εισαγ.-επιμ.), *Ιστορία του Βυζαντίου*, μτφρ. Όλγα Καραγιώργου, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2006
- Μαστροδημήτρης, Π.Δ., *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Φιλολογίας*, Β' έκδοση, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1998
- Ματάλας Παρασκευάς, «Μεταξύ Δύσης και Ανατολής ή Δύσης και Βορρά; Η διαμάχη για την έννοια του Ελληνισμού στα μέσα του 19^{ου} αιώνα», στο Α. Αργυρίου-Κ. Δημάδης-Α. Λαζαρίδου(επιμ.), *Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, 1453-1981*, Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1998, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999
- Μεϊντάση, Αθανασία, *Η ζωή και το έργο του Σπύρου Πλασκοβίτη*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2016
- Μέντη, Δώρα, *Λεξικό της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα. Έργα. Ρεύματα. Όροι*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2007
- Meynaud, Jean, *Οι Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, μέρος Α', εκδ. Μπάϋρον, Αθήνα 1966
- Meynaud, Jean, *Οι Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα Η βασιλική εκτροπή από τον κοινοβουλευτισμό του Ιουλίου 1965*, μέρος Β', εκδ. Μπάϋρον, Αθήνα 1974
- Meynaud, Jean, *Οι Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, τόμος α' & β', β' έκδοση, μτφρ. Π. Μερλόπουλος, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2002
- Μηλιώνης, Χριστόφορος, «Η μεταπολεμική πεζογραφία. Πρώτη και δεύτερη μεταπολεμική γενιά», *Με το νήμα της Αριάδνης. Μεταπολεμική Πεζογραφία. Ερμηνεία Κειμένων*, εκδ. Σοκόλη, Αθήνα 1991

- Μητροφάνης, Γιώργος, «Το φοιτητικό κίνημα, πολιτικά κινήματα-οργανώσεις νεολαίας», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος Θ', εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003
- Μητσοπούλου, Αναστασία Ι., *Ο ελληνικός αντικομμουνισμός στον «σύντομο 20^ο αιώνα», Όψεις του δημόσιου λόγου στην πολιτική, στην εκπαίδευση και στη λογοτεχνία*, εκδ. Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2014
- Μοσχονάς, Γεράσιμος, «Η διαιρετική τομή δεξιάς-αντιδεξιάς στη μεταπολίτευση(1974-1990), Περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων του “αντιδεξιού υποσυστήματος”» στο Νίκος Δεμερτζής(επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1994
- Μουλλάς, Παναγιώτης, «Ο κριτικός λόγος της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς». *Παλίμψηστα και μη. Κριτικά δοκίμια*, εκδ. Στιγμή, Αθήνα 1992
- Μουσούρου, Λουκία, *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1991
- Μπάλτα, Νάση, *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος (1946-1949) μέσα από τον γαλλικό τύπο*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1993
- Μπάλτα, Νάση, «Η Γαλλία και το μεγάλο σχίσμα του 1947» στο Θανάσης Σφήκας (επιμ.), *Το Σχέδιο Μάρσαλ, Ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2011
- Μπαμπινιώτης, Γ., «Πέρα της καθαρεύουσας και της δημοτικής», στο *Για τη δημοτική γλώσσα*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα (1980;)
- Μπιμπίκου-Αντωνιάδη, Ελένη, *Προβλήματα Ιστορίας, Βυζαντινά, Μεταβυζαντινά*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996
- Μπόμπιο, Νορμπέρτο, *Δεξιά και Αριστερά*, μτφρ. Ελεονώρα Ανδρεαδάκη, εκδ. Πόλις, Αθήνα 1995
- Μπουρνάζος, Στρατής, «Το περιοδικό *Εποχές* και το Congress For Cultural Freedom(CCF): Στοιχεία και ερωτήματα από το αρχείο του CCF», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 138-139, Ιούλιος –Δεκέμβριος 2017
- Μπουρνάζος, Στρατής, *Το Congress for Cultural Freedom (CCF) και η δραστηριότητά του στην Ελλάδα, 1950-1967, Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και αντικομμουνισμός*,

- Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, τομέας Ιστορίας Νεότερων Χρόνων, Πανεπιστήμιο Κρήτης 2019
- Νικολακόπουλος, Ηλίας, *Η καχεκτική δημοκρατία, Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2000
- Νικολακόπουλος Ηλίας, «Από το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου έως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000
- Νικολαΐδης, Απόστολος *Φανατισμός, Θεολογική, ψυχολογική, ηθική και κοινωνιολογική προσέγγιση*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2012
- Νικολακόπουλος, Ηλίας, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2001
- Νικολοπούλου, Μαρία, «Ο “τριακονταετής πόλεμος”: Η πεζογραφία με θέμα τον Εμφύλιο και η διαχείριση της μνήμης στο πεδίο της αφήγησης(1946-1974)», στο Γιώργος Αντωνίου- Νίκος Μαραντζίδης(επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης, Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2008
- Οικονόμου, Γιώργος, *Μύθοι και Πραγματικότητα για το Βυζάντιο*, εκδ. Εξάρχεια, Αθήνα 2014
- Πάνος, Στ., «Γλώσσα και ιδεολογία», στο *Για τη δημοτική γλώσσα*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα (1980;)
- Παπαδημητρίου, Δέσποινα, *Ο Τύπος και ο Διχασμός, 1914-1917*, Διδακτορική Διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών 1991
- Παπαδημητρίου, Δέσποινα, «“Και εχρειάσθη η 21^η Απριλίου διά να μη απωλεσθή η νίκη του Γράμμου”: η ιδεολογία της μετεμφυλιακής Δεξιάς και η κατάργηση της Ιστορίας στον λόγο της “Επανάστασης”» στο Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης (εισαγωγή-επιμέλεια), *Η δικτατορία 1967-1974, Πολιτικές πρακτικές-Ιδεολογικός λόγος-Αντίσταση*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1999
- Παπαδημητρίου, Δέσποινα, «Ο εθνικισμός των εθνοφορόνων και το Κυπριακό 1950-1959», *Σύγχρονα Θέματα*, Αφιέρωμα: Κύπρος, τεύχος 68-69-70, Ιούλιος 1998-Μάρτιος 1999

- Παπαδημητρίου, Δέσποινα Ι., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2006
- Παπαδημητρίου, Δέσποινα Ι., «Το αίτημα της ειρήνης και οι προβληματισμοί των διανοουμένων: Από το Σχέδιο Μάρσαλ στη σύγκληση του συνεδρίου για την ελευθερία στην κουλτούρα, 1947-1952, Οι νέες πολιτισμικές σπουδές και τα νέα ερωτήματα» στο Θανάσης Σφήκας (επιμ.), *Το Σχέδιο Μάρσαλ, Ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2011
- Παπακωνσταντίνου, Μιχάλης, *Η Ταραγμένη Εξαετία (1961-1967)*, εκδ. Προσκήνιο, Αθήνα 1997
- Παπανδρέου, Α. Γ., *Δημοκρατία και εθνική αναγέννηση*, εκδ. Φέξης, Αθήνα 1966
- Παπαρρηγόπουλος, Κ., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 8^η έκδοση, τόμοι 4, 6, 11, εκδ. Ν. Δ. Νίκας Α.Ε, Αθήνα 1963
- Παπαστράτης, Προκόπης, «Τα Βουνά στο Κάϊρο του 1943», στο Μ. Λυμπεράτος, Π. Παπαστράτης (επιμ.), *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος 1940-1960*, Πρακτικά Συνεδρίου τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας Παντείου Πανεπιστημίου(17-20 Απριλίου 2013), εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2014
- Παπαστράτης, Προκόπης, «Η διαδικασία της Απελευθέρωσης, το πολιτικό προοίμιο του Δεκέμβρη», στο Π. Παπαστράτης, Μ. Λυμπεράτος, Λ. Σαράφη (επιμ.), *Από την Απελευθέρωση στα Δεκεμβριανά, Μια τομή στην Πολιτική Ιστορία της Ελλάδας*, Πρακτικά συνεδρίου τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας Παντείου Πανεπιστημίου (19-23 Νοεμβρίου 2014), Σωματείο Σύγχρονη Ιστορία, Αθήνα 2016
- Παρρής, Φάνης, «Μάης του 1968 στη Γαλλία. Το πολιτικο-οικονομικό υπόβαθρο του», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, Μάιος Ιούνιος 2008
- Περράκης, Στέλιος «Η εξωτερική πολιτική της Ένωσης Κέντρου(1963-1965)», στο Π. Πετρίδης-Γ. Αναστασιάδης(επιμ.), *Γεώργιος Παπανδρέου, 60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1994
- Πετρής, Γιώργος, *Επιθεώρηση Τέχνης, Τεχνοκριτικά Κείμενα 1953-1986*, επιμέλεια, εισαγωγή, επιλογή κειμένων: Ευγένιος Ματθιόπουλος, έρευνα- τεκμηρίωση-

- εργογραφία: Αλίνα Χατζησπύρου, Aica Hellas, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Αθήνα-Ηράκλειο 2008
- Πετρίδης, Παύλος, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική Ιστορία*, τόμος Β', εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα 2000
- Πετρίτης, Σπύρος, «Η πρόσληψη του θεάτρου του παραλόγου στην Ελλάδα: Η περίπτωση του Samuel Beckett και το Εθνικό Θέατρο», στο *Από τη χώρα των κειμένων στο βασίλειο της σκηνής*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Αθήνα, 26-30 Ιανουαρίου 2011, επιμ. Γωγώ Κ. Βαρζελιώτη, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2014
- Πέτροβιτς- Χριστοπούλου, Ίβανα, *Η έννοια της ελευθερίας και του προσώπου στο έργο του Φ.Μ. Ντοστογιέφκι*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2017
- Πολίτης, Λίνος, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, 9^η έκδοση, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1998
- Ραυτόπουλος, Δημήτρης, *Οι ιδέες και τα έργα. Δοκίμια*, εκδ. Δίφρος, Αθήνα 1965
- Ρούφος, Ρόδης, *Οι μεταμορφώσεις του Αλάρικου και άλλα δοκίμια*, εισαγωγή: Νίκος Αλιβιζάτος, εκδ. βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2018
- Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Αναθεώρηση Τέχνης, Η Επιθεώρηση Τέχνης και οι άνθρωποι της*, εκδ. Σοκόλη, Αθήνα 2006
- Ρεβέλ, Ζαν Φρανσουά, *Ο πειρασμός του ολοκληρωτισμού, Σταλινικός κομμουνισμός ή φιλελεύθερος σοσιαλισμός;*, εκδ. Ράππα, Αθήνα 1976
- Ρήγος, Άλκης, Σεφεριάδης, Σεραφείμ Ι., Χατζηβασιλείου, Ευάνθης (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2008
- Ριζάς, Σωτήρης, *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη, 1961-1964*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2001
- Ριζάς, Σωτήρης, «Εξωτερική Πολιτική, 1955-1963», στο *Ιστορία των Ελλήνων*, τόμος 14, εκδ. Δομή, Αθήνα 2005
- Ρικέρ, Πωλ, *Δοκίμια Ερμηνευτικής*, μτφρ. Αλέκα Μουρίκη, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1990

- Ρωλς, Τζων, *Ο Πολιτικός Φιλελευθερισμός*, μτφρ. Σπύρος Μαρκέτος, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2000
- Ρωμανού, Καίτη, «Η μουσική 1949-1974, Α' Η Ελληνική πρωτοπορία», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος Θ', εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003
- Σαββίδης, Γ.Π., «“Άξιον εστί” το ποίημα του Ελύτη», *Πάνω νερά*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1973
- Σαββίδης, Γ.Π., «Τι εκόμισε στην Τέχνη ο Καβάφης; (1983)», *Μικρά Καβαφικά, Β'*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1987
- Σακελλαρόπουλος, Σπύρος, *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος, 1949-1967, Το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς τη δικτατορία*, εκδ. Λιβάνη, «Νέα Σύνορα», Αθήνα 1998
- Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, «Η διεθνής θέση της Ελλάδας, 1955-1967», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000
- Σβορώνος, Νίκος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, μτφ. Αικατερίνη Ασδραχά, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1985
- Σέρβος, Δημήτρης, *Το παιδομάζωμα και ποιοι φοβούνται την αλήθεια*, εκδ. Σύγχρονη εποχή (γ' έκδοση), Αθήνα 2004
- Σκαγιάννης, Παντελής, «Ο ρόλος των υποδομών στα καθεστώτα συσσώρευσης των πρώτων μεταπολεμικών περιόδων στην Ελλάδα» στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, 4^ο επιστημονικό συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο 24-27 Νοεμβρίου 1993, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1994
- Σέρβος, Δημήτρης, *Το παιδομάζωμα και ποιοι φοβούνται την αλήθεια*, γ' έκδοση, εκδ. Σύγχρονη εποχή, Αθήνα 2004
- Σταθόπουλος, Μιχ., *Σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1993
- Σταυρίδη-Πατρικίου Ρένα, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1999
- Στεργιόπουλος, Κώστας, «Επιδράσεις και συμπτώσεις στην πεζογραφία του Σπ.Πλασκοβίτη», *Σύγκριση*, Δελτίο της Ελληνικής Εταιρίας και Συγκριτικής Γραμματολογίας, τόμος 1, 1989

- Στεφανίδης, Ιωάννης, «...Η δημοκρατία δυσχερής; Η ανάπτυξη των μηχανισμών του “αντικομμουνιστικού αγώνος” 1958-1961», *Μνήμων*, τόμος 29, 2008
- Στεφανίδης, Ιωάννης Δ. *Εν ονόματι του έθνους, Πολιτική κουλτούρα, αλυτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967*, εκδ. Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010
- Στεφανοπούλου, Μαρία(επιμ.), *Επιθεώρηση Τέχνης, Μια κρίσιμη δωδεκαετία, Επιστημονικό Συμπόσιο (29 και 30 Μαρτίου 1996)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 1997
- Σφέτας, Σπυρίδων, «Η πορεία προς το Ιλιντεν, ο αντίκτυπος της εξέγερσης του Ιλιντεν στην Ελλάδα και οι απαρχές της ένοπλης φάσης του Μακεδονικού αγώνα», στο *Μακεδονικός Αγών: 100 χρόνια από το θάνατο του Παύλου Μελά*, Επιστημονικό Συνέδριο 12-13 Νοεμβρίου 2004, Μακεδονική Βιβλιοθήκη, Θεσσαλονίκη 2006
- Τζιόβας, Δημήτρης, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1989
- Τριβιζάς, Σωτήρης, *Το Σουρρεαλιστικό Σκάνδαλο. Χρονικό της υποδοχής του υπερρεαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα*, Β' έκδοση, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2005
- Τσάκωνας, Δημ., *Προβλήματα ελληνικότητας: κοινωνιολογία και φιλοσοφία του νέου ελληνισμού*, Αθήνα (χ. ό.), 1970
- Τσάκωνας, Δημ., *Ιδεαλισμός και Μαρξισμός στην Ελλάδα*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1988
- Τσαμπράς, Γιώργος, «Η μουσική 1949-1974, Β' , Το Ελληνικό Τραγούδι» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος Θ', εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003
- Τσαούσης, Δ. Γ., *Ελληνισμός- Ελληνικότητα*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1983
- Τσάτσος, Κων., *Η μυστική Συνέντευξη του Κωνσταντίνου Τσάτσου στον Κώστα Ε. Τσιρόπουλο*, εκδ. Αστρολάβος/Ευθύνη, Αθήνα 1997
- Τσιρόπουλος, Κώστας Ε., *Δοκίμια Ευθύνης*, δ' έκδοση, εκδ. Αστήρ, Αθήνα 1995
- Τσουνάκος, Όθων, «Από την άνοδο της Ένωσης Κέντρου στη Δικτατορία», 1963-1967», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000

- Vitti, Mario, «Εισαγωγή. Το έργο του Οδυσσέα Ελύτη και η ελληνική κριτική». *Εισαγωγή στην ποίηση του Ελύτη. Επιλογή κριτικών κειμένων*, επιμ. Mario Vitti, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1999
- Vryonis Speros, «Η βυζαντινή κληρονομιά στον επίσημο και έντεχνο πολιτισμό των βαλκανικών λαών», μτφρ. Στέφανος Ευθυμιάδης, στο John Yiannias (επιμ.), *Η βυζαντινή παράδοση μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1994
- Φίσερ, Έρνστ, *Η αναγκαιότητα της τέχνης*, μτφρ. Φούλας Χατζιδάκη, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1984
- Φουντουλάκη, Έφη. *Επαναφορά στον Greco*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2005
- Wolikow, Serge, «Διεθνιστές και διεθνισμοί στο πλαίσιο του κομμουνισμού», στο *Ο αιώνας των κομμουνισμών*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2001
- Χαραλάμπης, Δημήτρης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1985
- Χαραλάμπης, Δημήτρης, «Η κρίση της δεκατίας του '60 και ο ρόλος του Γεωργίου Παπανδρέου», στο Π. Πετρίδης-Γ. Αναστασιάδης(επιμ.), *Γεώργιος Παπανδρέου, 60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1994
- Χαραλαμπίδης, Γιάννης, *Κρίσιμα χρόνια, Αγώνες για τη Δημοκρατία (1936-1996)*, β' έκδοση, εκδ. Προσκήνιο, Αθήνα 2001
- Χαρίσης, Αποστόλης, *Θρησκεία και πολιτική στην Ελλάδα*, Μελέτες Κέντρου Μαρξιστικών Ερευνών, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2001
- Χασιώτης, Ι.Κ., *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993
- Χατζηβασιλείου, Ευάνθης, *Στρατηγικές του Κυπριακού, Η δεκαετία του 1950*, β' έκδοση, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2005
- Χατζηβασιλείου, Ευάνθης, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, 11^η έκδοση, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2015
- Χεκίμογλου, Ευάγγελος, «Οικονομία, 1964-1967», στο *Ιστορία των Ελλήνων, Σύγχρονος Ελληνισμός από το 1949 έως σήμερα*, τόμος 14, εκδ. Δομή, Αθήνα 2005

- Χουρμούζιος, Αιμ., *Η περιπέτεια μιας γενεάς*, εισαγωγή: Κώστα Ε. Τσιρόπουλου, Οι εκδόσεις των φίλων, Αθήνα 1976
- Ψυρούκης, Νίκος, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας(1940-1967)*, τόμος γ', εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1976
- Ψυρούκης, Νίκος, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας(1940-1974)*, τόμος α' & ε', εκδ. Κουκκίδα-Αιγαίον, Αθήνα 2010

Ξενόγλωσση

- Abromeit, Heidrun, *Adenauer to Kohl: The Development of the German Chancellorship*, Hurst&Company, Λονδίνο 1994
- Adorno, Theodor, *Aesthetic Theory*, A&C Black, Λονδίνο 2013
- Aquilina, Mario, *The Event of Style in Literature*, Palgrave Macmillan, Μπεϊζινκστόουν 2014
- Arana, Victoria, *The Facts on File Companion to World Poetry: 1900 to the Present, Facts on File-Infobase Publishing*, Νέα Υόρκη 2008
- Ashburn Miller, Mary, *A Natural History of Revolution: Violence and Nature in the French Revolutionary Imagination, 1789-1794*, Cornell University Press, Νέα Υόρκη, Λονδίνο 2011
- Backhouse, Roger, Fontaine, Philippe, *The History of the Social Sciences Since 1945*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2010
- Ball, Terence, «Must Political Theory be Historical», *Contributions to the history of Concepts*, τεύχος 1, τομος 2, Μάρτιος 2006
- Baudino, Carlo, *Una Guerra assurda, La campagna di Grecia*, Instituto Editoriale Cisalpino, Μιλάνο, Βαρέζε 1965
- Berger, Alan S., *The City: Urban Communities and Their Problems*, Brown Company Publishers, Νέα Υόρκη 1978
- Beyers, Chris *A History of Free Verse*, University of Arkansas Press, 2001
- Biel, Steven, *Independent Intellectuals in the Unites States, 1910-1945*, New York University Press, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1992

- Bissell, Richard E., Radu, Michael S., *Africa in the Post-Decolonization Era*, Transaction Publishers, Νιου Τζέρσεϊ 1984
- Bogard, Gérald, *Adult Education at the Council of Europe: Challenging the Future, 1960-93*, Council of Europe 1994
- Carr, John, *The Defence and Fall of Greece 1940-1941*, Pen and Sword Military, Γιόρκσαϊρ 2013
- Casper, Gretchen, Taylor, Michelle M., *Negotiating Democracy: Transitions from Authoritarian Rule*, University of Pittsburgh Press, Πίτσμπουργκ 1996
- Chan, Alfred L., *Mao's Crusade: Politics and Policy Implementation in China's Great Leap*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2001
- Chen, Jian, *Mao's China and the Cold War*, The University of North Carolina Press 2001
- Chopra, Hardev Singh, *De Gaulle and European Unity*, Abhinav Publications, Νέο Δελχί 1974
- Clogg, Richard, *A Concise History of Greece*, 3^η έκδοση, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2013
- Coleman, Peter, *The Liberal Conspiracy: The Congress for Cultural Freedom and the Struggle for the Mind of Postwar Europe*, The Free Press, Νέα Υόρκη 1989
- Cohen, Mitchell, *The Waggoner of Lucien Goldmann, Tragedy, Dialectics and a Hidden God*, Princeton University Press, Νιου Τζέρσεϊ 1994
- Collier, Andrew, *Christianity and Marxism: A Philosophical Contribution to Their Reconciliation*, Routledge, Λονδίνο, Νέα Υόρκη 2001
- Dosse, François, *History of Structuralism: The rising sign, 1945-1966*, University of Minnesota Press, Μινεάπολη 1997
- Draper, Theodore, «The Ghost of Social-Fascism», *Commentary Magazine*, Φεβρουάριος 1969
- Esslin, Martin, *The Theatre of the Absurd*, Knopf Doubleday Publishing Group, Νέα Υόρκη 2009
- Fain, Stephen M., Slater, Judith J., Callejo-Pérez, David M., *Educating for Democracy in a Changing World: Understanding Freedom in Contemporary America*, Peter Lang Publishing, Νέα Υόρκη 2007

- Forgacs, David, «The Italian Communist Party and Culture», *Culture and Conflict in Postwar Italy*, Zygmunt Baranski, Robert Lumley(επιμ.), Palgrave Macmillan, Χάουντμιλς, Μπέιζινγκστούν,Χαμπσάιρ, Λονδίνο 1990
- Freedon, Michael, *Ideologies and Political Theory, A conceptual approach*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1996
- Gaddis, John Lewis, *We now know, Rethinking Cold War History*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1997
- Geuss, Raymond, «Liberalism and its discontents», *Political Theory*, τόμος 30, Ιούνιος 2002
- Geyer, Michael – Fitzpatrick, Sheila (επιμ.), *Beyond Totalitarianism, Stalinism and Nazism Compared*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2008
- Giles, Steve - Kuhn, Tom, *Brecht On Art And Politics*, Bloomsbury Publishing, Λονδίνο 2015
- Goffman, Ethan– Morris, Daniel (επιμ.), *The New York Public Intellectuals and Beyond*, Purdue University Press, Δ. Λαφαγιέτ, Ιντιάνα 2009
- Goldberg, Harvey, *The life of Jean Jaures, A biography of the great French socialist and intellectual*, University of Wisconsin Press, Λονδίνο 1968
- Hanna, Martha, *The Mobilization of Intellect: French Scholars and Writers During the Great War*, Harvard University Press, Λονδίνο 1996
- Hudson, Wayne, *The Marxist Philosophy of Ernst Bloch*, The Macmillan Press, Λονδίνο 1982
- Hampsher-Monk, Iain, Tilmans, Karin και van Vree Frank(επιμ.), *History of concepts: Comparative Perspectives*, Amsterdam University Press 1998
- James, L., *Nasser at War: Arab Images of the Enemy*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2006
- Judt, Tony, *Postwar, A history of Europe since 1945*, Penguin Press, Νέα Υόρκη 2005
- Kalyvas, Stathis, *Modern Greece: What Everyone Needs to Know*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2015
- Kershaw, Ian, Lewin, Moshe, *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1997

- Kosellek, Reinhert, *Futures Past, On the semantics of Historical Time*, μτφρ. Keith Tribe, The MIT Press, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη και Λονδίνο 1985
- Kuromiya, Hiroaki, *Stalin, Profiles in Power*, Routledge, Νέα Υόρκη 2013
- Laïdi, Zaki, *The Superpowers and Africa: The Constraints of a Rivalry, 1960-1990*, The Univeristy of Chicago press, Σικάγο και Λονδίνο 1990
- Laville, Helen, Wilford, Hugh (επιμ.), *The US Government, Citizen Groups and the Cold War: The state-private network*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2006
- Leffler, Melvyn P., Westad, Odd Arne (επιμ.), *The Cambridge History of the Cold War*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2010
- Lialiouti, Zinovia, «Greek Cold War anti-Americanism in perspective», 1947-1989», *The Journal of Transatlantic Studies*, τόμος 13, 2015
- Lialiouti, Zinovia, «The ‘treason of the intellectuals’: The Shadowy presence of the Congress for Cultural Freedom in Greece, 1950-1963», *Intelligence and National Security*, 2018
- Lifton, Robert Jay, *Thought, reform and the psychology of Totalism, A study of “brainwashing” in China*, Norton&Company, Νέα Υόρκη 1961
- Mahoney, Daniel, *De Gaulle: Statesmanship, Grandeur, and Modern Democracy*, Routledge, Λονδίνο 2000
- Mathews, Jane de Hart, «Art and Politics in Cold War America», στο Francis Frascina, *Pollock and After: The Critical Debate*, Routledge, Λονδίνο 2000
- Merryman, John Henry, *Thinking about the Elgin Marbles: Critical Essays on Cultural Property, Art and Law*, β’ έκδοση, Kluwer Law International, Όστιν, Βοστόνη, Σικάγο, Νέα Υόρκη, Ολλανδία 2009.
- Miller, David, «Crooked Timber or Bent Twiq? Isaiah Berlin’s Nationalism», *Political Studies*, τ. 53, 2005
- Müller-Rommel, Ferdinand, «The F.D.P.: small and beautiful» στο Lieven De Winter(Ed.), *Liberalism and Liberal Parties in the European Union*, Institut de Ciències Polítiques I Socials, Βαρκελώνη 2000
- Monfasani, John, *Renaissance Humanism, from the Middle Ages to Modern Times*, Routledge, Νέα Υόρκη 2015

- Mwakikagile, Godfrey, *Africa 1960 - 1970: Chronicle and Analysis*, New Africa Press, Τανζανία 2014
- O'Connor, Brendon, Griffiths, Martin, *The Rise of Anti-Americanism*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2006
- Olson, James S., *The 1960s: Key Themes and Documents*, ABC-CLIO Santa Barbara, Καλιφόρνια 2018
- Papadimitriou, Despina, «Establishing the cultural identity of the west in the early Cold War: A conceptual approach» στο *Historein*, τόμος 14 (2), 2014
- Pelt, Mogens, *Tying Greece to the West: US- West German-Greek Relations 1949-74*, Museum Tusculanum Press, University of Copenhagen, Κοπεγχάγη 2003
- Piepmeyer, Alison, *Out in Public*, University of North Carolina Press 2004
- Piette, Adam, *The Literary Cold War, 1945 to Vietnam*, Edinburgh University Press, Εδιμβούργο 2009
- Romijn, Peter, Scott-Smith, Giles, Segal, Joes (επιμ.), *Divided Dreamworlds? The Cultural Cold War in East and West*, Amsterdam University Press, Άμστερνταμ 2012
- Rothbard, *Left, Right, and the Prospects for Liberty*, Ludwig von Mises Institute, Αλαμπάμα 2010
- Saunders, Frances Stonor, *Who Paid the Piper? The CIA and the Cultural Cold War*, Granta Books, Λονδίνο 1999
- Scott-Smith, Giles, *The Politics of Apolitical Culture, The Congress for Cultural Freedom, the CIA and post-war American hegemony*, Routledge, Λονδίνο, ΗΠΑ, Καναδάς, 2002
- Scott-Smith, Giles & Hans Krabbendam (επιμ.), *The Cultural Cold War in Western Europe 1945–1960*, Frank Cass, Λονδίνο 2003
- Scott-Smith, Giles & Lerg, Charlotte A. (επιμ.), *Campaigning Culture and the Global Cold War, The Journals of the Congress for Cultural Freedom*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2017
- Shaw, Tony, *Hollywood's Cold War*, Edinburgh University Press, Ηνωμένο Βασίλειο 2007

- Solomon, Richard E., *Mao's revolution and the Chinese Political Culture*, University of California Press 1971
- Stefanidis, Ioannis D., *Isle of Discord, Nationalism, imperialism and the making of the Cyprus problem*, Hurst and Company, Λονδίνο 1999
- Taffet, Jeffrey, *Foreign Aid as Foreign Policy: The Alliance for Progress in Latin America*, Routledge, Νέα Υόρκη, Λονδίνο 2007
- Thomas, Alastair H., «The liberal Democrats in Britain», στο Lieven De Winter(επιμ.), *Liberalism and Liberal Parties in the European Union*, Institut de Ciències Polítiques I Socials, Βαρκελώνη 2000
- Trefousse, H.L., *The Cold War*, G. P. Putnam's Sons, Νέα Υόρκη 1965
- Tyler, G. I., «House Un-american activities Committee», στο Paul Finkelman *The Encyclopedia of American Civil Liberties*, A-F, Index, τόμος 1, Taylor & Francis, Νέα Υόρκη 2006
- van Dongen, Luc, Stéphanie Roulin & Giles Scott-Smiths (επιμ.), *Transnational Anti-Communism and the Cold War, Agents, Activities, and Networks*, Palgrave Macmillan, Χάουντμιλς, Μπέιζινστοουκ, Χάμσαϊρ 2014
- van Horn Melton, James «Otto Brunner and the Ideological Origins of Begriffsgeschichte», *The meaning of historical terms and concepts*, Hartmut Lehmann-Melvin Richter(επιμ.), German Historical Institute, Ουάσιγκτον 1996
- Vovelle, Michel, «Histoire et representations», *L'Histoire aujourd'hui*, Editions Sciences Humaines, Οσέρ 1999
- Wells, Tom, *The War Within: America's Battle Over Vietnam*, University California Press, Νέα Υόρκη 1994
- Westad, Odd Arne, *Reviewing the Cold War, Approaches, Interpretations, Theory*, εκδ. Frank Cass, Λονδίνο-Πόρτλαντ 2000
- Westad, Odd Arne, *The Cold War: a World History*, εκδ. Penguin, Λονδίνο 2017
- Wetherly, Paul, *Marxism and the State: An Analytical Approach*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2005